AHMET ATİLLÂ ŞENTÜRK
OSMANLI ŞİİRİ KILAVUZU
3
DÂBBE - DÜZGÜN
OSEDAM

AHMET ATİLLÂ ŞENTÜRK

OSMANLI ŞİİRİ KILAVUZU

3

DÂBBE - DÜZGÜN

OSEDAM
OSMANLI EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

OSMANLI ŞİİRİ KILAVUZU

OSEDAM

AHMET ATİLLÂ ŞENTÜRK

OSMANLI ŞİİRİ KILAVUZU

3

DÂBBE - DÜZGÜN

OSEDAM
OSMANLI EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

dünbugün yarın

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI / Library Cataloging-in-Publication Data (CIP)
Ahmet Atillâ Şentürk, Osmanlı Şiiri Kılavuzu
İstanbul : DBY Yayınları, 2019.
ISBN 978-605-4635-71-9 (takım) 978-605-4635-72-6 (cilt 3) Ebat: 21,6 x 27,9 cm 424 s.
1- Edebiyat 2- Eski Türk Edebiyatı 3- Divan Şiiri 4- Türk Kültürü 5- Ottoman Poetry

Yayın Yönetmeni: İrfan Güngörür **Yayın Koordinatörü:** İsmet İpek **Editör:** Seda Aydın **Tashihler**: Nihat Özyılmaz, Gülay Açar, İsmet İpek **Kapak düzeni**: Sercan Arslan **Sayfa düzeni:** DBY Ajans **Kapak tasarımı**: Ferah Bahar Şentürk **Baskı/cilt:** Step Ajans Matbaacılık (Sertifika No: 45522) Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11 Bağcılar/İstanbul - Tel: +90 212 446 88 46 **1. Baskı:** Kasım 2019. **DBY YAYINLARI** Ankara Caddesi, Ünal Han No: 21/4 Cağaloğlu - Fatih / İstanbul Tel.: +90 212 526 98 06 www.dby.com.tr • dby@dby.com.tr

OSEDAM Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi "DBY YAYINLARI"'nın bir markasıdır.

Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi OSEDAM bundan sonraki yayın faaliyetlerini Sayın İrfan Güngörür yönetiminde DBY Yayınları çatısı altında yürütecektir. OSEDAM bir DBY kuruluşudur.

D

471

DÂBBE, Dâbbetü'l-arz
Arapçada yerde yürüyen canlılar hakkında kullanılan bir tabir olup Türkçede de Nebzî'nin şu beytinde olduğu gibi karadaki canlılar hakkında kullanılır: *İçerler kâse-i mevti idüp fermân-i Hak bir gün / Feleklerde melekler dâbbe arzda hem hevâda tayr* NDSO, kıt.66/2. İslâm kaynaklarında çoğu İsrailiyattan devşirilmiş rivayetlere göre kıyamete yakın zuhur edecek, boyu bulutlara değecek kadar uzun, vücudu kıllarla kaplı, sakallı, boynuzlu, iki kanatlı, öküz başlı, domuz gözlü, fil kulaklı, aslan yeleli, kaplan benekli ve koç kuyruklu bir yaratıktır. Münîrî *Siyer-i Nebî*'sinde onun bir ejder olduğunu söyler: *Haberde gelmiş âhir Dâbbetü'l-arz / Ol ejder olısar dürülmedin arz* MMSN, mes.5363.

• **Kıyamet alametlerindendir:** Akâid ve kelâm kaynaklarında kıyamet alametleri sıralanırken Dâbbetü'l-arz'ın zuhuru, kıyamete çok yakın bir zamanda gerçekleşecek olağanüstü hadiseler arasında gösterilir. İbrâhim b. Bâlî *Hikmet-nâme*'sinde bunu kıyamet alametleri arasında sayar ve şöyle der: *Hem andan soŋra çıka Dâbbetü'l-Arz / Yüriye yir yüzine tûl hem 'arz* HNAŞ, mes.12598.

• **Mekke'den çıkar:** Bir elinde Hz. Süleyman'ın mührü (bk. "Süleyman mührü") ve diğerinde Hz. Musa'nın asasıyla Mekke'de zuhur edecek bu garip yaratığın, inananlarla inanmayanların birbirinden ayrılması için asasıyla müminlerin yüzünü parlatıp mührüyle de kâfirlerin burnunu damgalayacağına inanılır. Muhîtî'nin *'Asâ hâtem elinde Dâbbetü'l-arz / Haremden çıkuben oldı revâne* MDAT, g.177/4 demesi buna işaret içindir. Nakşî Ali Akkirmânî de onun Kâbe'den zuhur ederek sesinin her yere yayılacağından şöylece bahseder: *Nedür gör Dâbbe kim âhir cihân içre olur peydâ / Gelüp Beytü'l-Haremden ol sadâsından dolar sahrâ* NAAD, g.6/1.

• **Yerden çıkar:** *Kur'ân*'da geçen *Lâyık oldukları azabın gerçekleşme zamanı gelince, onlara yerden bir dâbbe çıkarırız* NEML 82 mealindeki ayetten hareketle Dabbe'nin yer altından çıkacağına inanılır. Nesîmî ve Nakşî Ali Akkirmânî'nin *Yirden çıka geldi Dâbbetü'l-arz / Uş sırrını eylerem saŋa 'arz* NDHA, mes.1/35; *Eyâ gel Dâbbetü'l-arzuŋ nedür fehm it sözin iy cân / Ki itmişler çıkar yirden hakîkat çünki ol hayvân* NAAD, g.108/1 demeleri bundandır.

← **Sûfî, vâiz:** Yetîm Ali Çelebi garip kıyafetler giyip vaaz kürsülerinden ona buna sataşan sofuyu dâbbeye benzeterek şöyle der: *Âdeme nushı sükûn ile edâ eyle sakın / Depinüp dâbbe-veş eyleme hiffet vâ'iz* YAÇA, g.90/4.

DÂD, dâd etmek / eylemek / almak
Türkçede Üsküplü İshâk Çelebi'nin *Her kişinüŋ zulmine sultân olanlar dâd ider / Baŋa kim dâd ide ki_iden zulmi sultândur baŋa* ÜİÇD, g.8/3 beytinde olduğu gibi yaygın olarak "haksızlığı giderip adaleti yerine getirme" anlamında kullanılmakla beraber, zamanla sözlüklerde dahi yer bulmamış oldukça zengin ve değişik anlamlar kazanmıştır:

= **Adalet istemek:** Süheylî'nin "Mahşer gününde feleğin eteğini tutup onun eziyetlerinden dolayı hakkımızı talep edelim" dediği şu beytinde "dâd itmek" hakkın yerine gelmesini istemek anlamında kullanılmış: *Rûz-i mahşerde tutup dâmenini gerdûnuŋ / Dest-i cevrinden anuŋ cem' olalum dâd idelüm* SDEH, terk.2/II/2.

= **Âdil davranmak:** Karamanlı Aynî'nin "Madem ki sen bu gönül ülkesinin padişahısın; âşığa bu kadar zulmetme, adaletle davran" dediği şu beytinde olduğu gibi "adaletle muamele etmek" anlamı da vardır: *Çünki bu dil ilinüŋ sultânısın ma'şûkısın / 'Âşıka igen dahi zulm eyleme dâd eylegil* KADA, g.307/3. Kezâ Şeyhî'nin Hz. Musa'nın çobanlıkta adaletle davranması mukabilinde kendisine peygamberlik verilmesine işaret için söylediği *Çü dâd eyledi çûbânlıkda Mûsâ / Nübüvvet virdi aŋa Rabb-i Mevlâ* ŞDHB, mes.1/49 beytinde de "dâd eylemek" âdil davranmak anlamındadır.

= **Feryat / şikâyet etmek:** Bazı ifade ve cümlelerde de *Hazret-i Hakka girîbân-çâk idüp dâd eylerüz / Küşte-gân-i Kerbelâyı dem-be-dem yâd eylerüz* beytinde olduğu gibi ağlayıp sızlayarak durumundan şikâyet etme anlamında da kullanılmıştır. Mirzâ-zâde Sâlim'in "Sen dert içinde feryat ettikçe o ay yüzlü güzel, eziyetini arttırır. Sen sevgiliden feryat ettikçe imdadına kimse gelmez" dediği *Cevrin efzûn eyler ol meh gamla feryâd eyleseŋ / Dâduŋa kimse yitişmez yârdan dâd eyleseŋ* SDAİ, g.180/1 beytinde de anlam ağırlıklı olarak bu yönde görünüyor. Muhibbî'nin *Dâduma dâd itmedi ol pâdişâh-i muhteşem / Dâyimâ cevr ü cefâ ile ider zulm ü sitem* MDCA, g.1846/1 beytinde geçen "dâda dâd eylemek" ifadesinin en uygun anlamı "feryada merhamet etmek" görünüyor. Keza Fuzûlî'nin "Kimse sana âşık olmasın endişesiyle, karşılaştığım herkese senin eziyetlerinden feryat ediyorum" dediği şu beytinde de böyle bir anlam ağır basmaktadır: *Vehm idüp tâ salmaya sen mâha mihrin hîç kim / Kime yitsem cevr ü zulmüŋden aŋa dâd eylerem* FDKA, g.185/3.

= **İntikam almak:** Mesîhî'nin "Felek eziyet zehriyle canımı yaktığından, şimdi padişahın ondan intikam alma zamanıdır" dediği *Zehr-i cefâ ile felek acıtdı cânumı / Demdür ki dâdumı ala sultân-i kâmrân* MDMM, k.2/19 beyti yahut Nedîm'in "Yazıklar olsun ki felek dadısı gönül çocuğuna eziyet ettiği hâlde o insafsızdan bizim intikamımızı almadılar" anlamındaki *Zulm itdi hayf tıfl-i dile dâye-i felek / Ol bed-mihirden almadılar dâdumuz bizüm* NDAG, kıt.76/1 beytinde "dâd almak" intikam almak anlamında kullanılmıştır. Şeyh Gâlib'in "Felekten intikam almak mümkündü ama ne yapalım ki bir süre evinde misafir bulunmuşluğumuz var" dediği şu beytinde de anlam aynıdır: *Dâd alma mümkin idi felekden yâ n'eyleyim / Birkaç zemân içinde müsâfir bulunmışuz* ŞGDA, g.126/4. krş. *Hemîşe cevr ü cefâ ile telh ider 'ayşüm / Zemâneden nice dâd alsam âh kim bilmem* NDMT, k.35/17.

= **Merhamet etmek:** Keza Ahmed Paşa'nın "A kurban olduğum, eziyet canıma tak etti; gönlümü hiç olmazsa bundan sonra sevindir" dediği *Câna yetdi zulm ile dâd eyle kurbân oldugum / Hâtırı şimden girü şâd eyle kurbân oldugum* APDA, g.211/1 beytinde de yukarıda olduğu gibi merhamet etme yahut acıyarak adaletli davranma anlamı ağır basmaktadır. krş. *Gelmedüŋ görmedüŋ ahvâlümi dâd eylemedüŋ / Görse kâfir benüm ahvâlümi îmâna gelür* NDAG, k.16/5.

= **Yardım / imdat istemek:** Cenâbî'nin "Ey zalim, paramparça olmuş gönlüme gözün zulmettiğinde, Sultan Süleyman'ı bırakıp da kimden yardım isteyeyim" dediği şu beytinde olduğu gibi, bir kimseden medet isteme anlamına da gelir: *Dil-i sad-pâreme çeşmüŋ sitem kılsa be hey zâlim / Kime dâd eyleyem kime koyup Sultân Süleymânı* ENMN, g.5354/4. Fuzûlî'nin "Ey saki, şarap karşılığı canımı aldın fakat bana kan içirdin. Senin elinden imdat ki beni hile ile kandırdın" dediği *Cânum alduŋ mey içün sâkî içirdüŋ maŋa kan / Dâd elüŋden ki meni âl ile magbûn itdüŋ* FDKA, g.166/3 beytinde de içine düştüğü zor durumdan kurtulmak için bir yardım çağrısı vardır.

→ **Bulut:** Nef'î'nin "Eğer senin adaletin gölgelik olmasaydı, zulüm güneşinin harareti dünyayı yakardı" dediği şu beytinde olduğu gibi adalet, sığınılan bir gölgeliğe benzetilir: *Tâb-i hûrşîd-i sitem sûzân iderdi 'âlemi / Ger sehâb-i 'adl ü dâduŋ olmasaydı sâye-bân* NDMA, k.52/41. krş. *Sehâb-i 'adl ü dâduŋ eyleyüp âfâka feyz-efşân / Hemîşe gülsitân-i dehri pür neşv ü nemâ eyle* NDAG, kıt.4/17.

DÂG bk. "Döğün", "Yara"

DÂG-i CÜNÛN

Cinnet yarası demek olan bu tabiri Talat Onay *Eskiden delileri hem zayıf düşürmek, hem de cinlerini yakmak "def'-i cünûn etmek için" başlarına dâğ vururlar ve üzerine de pamuk yapıştırırlarmış. Bu dâğı göğse de vururlarmış* şeklinde izah ediyor. Aslında yaraya pamuk basıp sonra da bu pamuğu yakarak yarayı dağlama usulü, Türkler arasında her türlü kapanmayan yarayı tedavi için yaygın olarak kullanılırdı. Hatıralarında bu durumu görüp anlatan Batılı seyyahlar bunu delilik olarak

nitelendirmekle beraber, yarayı kısa sürede tedavi etmek bakımından işe yaradığını da itiraf ediyorlar. Özellikle abdallar gibi bâtınî tarikat zümreleri arasında çok yaygın olan baş, göğüs v.b. vücudun görünen yerlerine yaralar açma geleneği, aynı zamanda bir âşıklık alameti idi. Bu zümrelere yakın bulunduğunu bildiğimiz Hayretî *Kâmetüm hicrân yüki altında olmışdur çü nûn / Noktadur üstinde san başumdaki dâg-i cünûn* HDMÇ, g.370/1 ifadesiyle böyle bir cinnet yarasından bahsetmektedir. Bu yaraların acısının aynı zamanda dervişin dünya zevklerine olan meylini azaltacağına inanıldığından, bu vesileyle manevî bir yükselme beklentisi de söz konusu idi.

472

Venedikli Giovan Antonio Menavino *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine bir İnceleme* adlı hatıralarında abdal dervişlerinin zikir ve âyinlerinden sonra vücutlarına nasıl yaralar açtıklarını şöyle anlatmaktadır: *Burada yüzden fazla odunla devasa bir ateş hazırlarlar ve el ele tutuşarak, tarikatlarına ait ilâhiyi söyleyerek dönmeye başlarlar. Bu bizim oralarda kendilerini neşe ve zevke kaptıran kadınlarla erkeklerin yaptıkları rondolara benzer. Dans sona erince bıçaklarını çıkartıp uçlarıyla kimi kollarını, kimi göğsünü, kimi baldırını çizerek tıpkı odunlar üzerinde yaptıkları gibi dal, yaprak, çiçek veya kırık kalp şekilleri resmederler. Bunları âşık oldukları kadınlar için yaptıklarını söylerler. Daha sonra ateşe yaklaşıp yaralarının üzerine sıcak kül kovarlar ve hazırladıkları sidikle ıslatılmış döküntü pamuklarla yaralarını sararlar. Bu pamuklar kendiliğinden düşünce yaralar hemen iyileşir.* Aslında "cinnet yarası" böyle özene bezene çizilmiş şekilli yaraların dağlanmasıyla değil trans hâline girmiş dervişlerin vücutlarına rastgele açtıkları yaralar olmalıdır. Üstelik Giovan Antonio bu hadiseyi Batılı okuyucusuna izah edebilmek için yahut bir Batılı görüşüyle, kadınlar aşkına açılmış yaralar şeklinde ifadeye çalışmaktadır ki kesinlikle gerçekle ilgisi yoktur. Vücuda yaralar açma aslında esrar müptelalarının alışkanlık hâline getirdikleri bir davranış biçimidir. Kısaca açıklamak gerekirse: Özellikle uyuşturucu bağımlıları, yaralanma hâlinde beynin salgıladığı endorfin maddesinin etkisinden yararlanma hissiyle bilerek veya bilmeyerek bedenlerinde yaralar açarlar. Öyle anlaşılıyor ki dervişler zamanla alışkanlık hâline getirdikleri bu davranış sonucu elde ettikleri geçici huzuru, manevî bir yükselme olarak değerlendiriyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bk. "Derviş" ve "Yara"

• **Gönüldedir:** Her ne kadar abdalların kendinden geçtikleri cezbe hâllerinde bedenlerine açtıkları yaralara cinnet yarası dense de birçok şair bunun gerçekte gönülde bulunduğu iddiasındadır. Kavsî'nin "Cinnet yarası bir mühür gibi kara taşa basıldığında iz yapacak kadar sert olsa da zahidin gönlünde iz bırakmaz" dediği şu beytinde bu yara ve gönül ilgisi vurgulanıyor: *Dâg-i cünûn yapışmadı göŋline zâhidüŋ / Bu mühri ger kara daşa bassaŋ nişân dutar* KDMÇ, g.45/2. Nâ'ilî-i Kadîm'in kendisini süveydâ (bk. "Süveydâ") içine gizlenmiş olup hiçbir ilacın fayda veremeyeceği bir cinnet yarasına benzettiği şu beytinde de gönül cinnet yarasının adresi olarak gösterilmiş: *Elmâs ise de kâr-ger olmaz bize merhem / Ol dâg-i cünûnuz ki süveydâda nihânuz* NKDH, g.135/4.

→ **Ateş:** Gönülde veya bedendeki yaralar, biri manevî manada yakıcı ateş diğeri ise yukarıda ifade edildiği üzere yara pamuklarının gerçekten yakılarak yarayı dağlama suretiyle yakılan ateş sebebiyle olmalı, sürekli ateşe benzetilir. Azmî-zâde bedenindeki cinnet yarasının gittikçe bir ateş harmanı hâline geldiği iddiasıyla şöyle der: *Elem-i hasret-i yâr ile budur ki görinen / Hırmen-i âteş ola dâg-i cünûnum giderek* AHBK, g.391/2. Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde de cinnet yarası gittikçe büyüyen bir ateş olarak tanımlanır: *Bunı hod yakmış idi dâg-i cünûn / Âteş-i 'aşkın eyledüm efzûn* VHYY, b.1236.

→ **Çiçek:** Nâ'ilî-i Kadîm'in "Aşkın coşkusuyla ateş giyen kimsenin başındaki cinnet yarası, akıl destarı üzerine konmuş gül gibi olur" şeklinde yorumlanabilecek şu beytinde cinnet yarası, destarlara takılan çiçeklere (bk. "Çiçek takınma") benzetilmiş: *Feyz-i hevâ-yi 'aşk ile kim şu'le-pûş olur / Dâg-i*

cünûn-i ser gül-i destâr-i hûş olur NKDH, g.132/1. krş. *Pür gül-i dâg-i cünûn olsa ser-â-pâ gülşenüŋ / Nev-bahâr-i haşre-dek pejmürde olmazduŋ göŋül* NKDH, g.233/2; *Bir dâg-i cünûn olmasa lâle gibi dilde / Dîvâne varup dâmen-i küh-sâre yapışmaz* AAMA, g.87/6. Bosnalı Sâbit de cinnet yarasını gönülde açan ve etrafa güzel kokular saçan bir çiçeğe benzetir: *Her şâm virür dâg-i cünûn bûy-i mahabbet / Açıldı yine sînede şeb-bûy-i mahabbet* BSTK, g.30/1.

→ **Elbise:** Bosnalı Sâbit bütün vücudunu sardığı iddiasıyla cinnet yarasının pamuklarını ucuza alınmış çok kıymetli bir elbiseye benzeterek şöyle der: *Kâlâ-yi girân-kıymet-i 'ışkı ucuz alduk / Biŋ na'l kadar dâg-i cünûn bir pula düşdi* BSTK, g.339/6. Beyitteki "na'l" ve "pul" [= 1. Para, 2. Balık pulu] kelimelerinin bir arada kullanılması, nal şeklindeki bu yaraların vücudu bir balığın pulları gibi sarması sebebiyledir.

+ **Pamuk:** Yukarıda trans hâlindeki dervişlerin vücutlarına açtıkları yaralara pamuklar basıp sonra da bunları yaktıklarından bahsedilmişti. Nigârî şu beytinde Sûr'a üflendiğinde mahşer yerine başında ve vücudundaki cinnet yaralarının pamuklarıyla gideceğini iddia ederek şöyle der: *Penbe-i dâg-i cünûnı heme-dem tâ dem-i Sûr / Eyleyüp ser-be-kad ü cismüme ser-pûş gidem* NDAB, g.480/5. Bir başka beytinde de insanlardan utanmamak gerektiğini, zira bir süre sonra zaten cinnet yarası pamuklarının bedenini insanlar göremeyecek derecede kendisini saracağını öne sürerek şöyle der: *Eyleme bednâmlıkdan 'âr zîrâ 'an-karîb / Penbe-i dâg-i cünûn ilden nihân eyler seni* NDAB, g.679/3. krş. *Âteş-i 'aşk ideli sînemi sûzân benüm / Nâleden hem-çü girîbân açılupdur dehenüm / Dâmenüm gibi olup hûn ile âgışte tenüm / Penbe-i dâg-i cünûn içre nihândur bedenüm / Diri oldukça libâsum budur ölsem kefenüm* OŞDY, tah.453/1.

DÂG-i SER bk. "Baş yarası"

DÂG-i SİYEH

Kesilerek veya yakılmak suretiyle vücutta açılan yaraların kabuk bağlayıp kararmış hâlini ifade eden bir tabirdir. Bu yaralar hakkında da bıçak kesiği, ok yarası yahut kızgın demirle dağlama türünden yaralar gibi farklı türden yorum ve tasavvurlar geliştirilir.

+ **Siyah ve yanık nesneler:** Bedende açılan yaraların kararmış hâlini tasvir sadedinde sürekli siyah nesneler devreye sokularak bir renk uyumu oluşturulmaya çalışılır. Bâkî'nin siyah kabuk bağlamış yaralarla dolu zayıf bedenini, kolu kanadı yanmış bir pervaneye benzettiği şu beyti böyledir: *Dâg-i siyehler ile cism-i nizâr ü zerdi / Bir bâl ü perri yanmış pervânedür sanurlar* BDSK, g.115/4. Keza Hayâlî Beğ'in bedeninden siyah yaraların eksik olmayışını, eski bir Karadağlı oluşuna bağladığı şu beyti de bu kabildendir: *Hayâlî tende bir dâg-i siyehsüz olmaz zîrâ / Kadîmîden benüm şâhum o bendeŋ Karadagîdür* HBDA, g.187/5.

• **Âşıklık alametidir:** Siyah kabuk bağlamış bu yaralar da diğerleri gibi âşıklık alameti olup âşıklar için aşklarındaki samimiyetin delili olmak üzere (bk. "Yara") birer iftihar vesilesidir: Seyyid Câzım'ın "Kemal ehli olanların alameti talihsizliktir. Siyah yara âşık gönlün alametidir" demesi bundandır: *Ehl-i kemâle tîregî-i bahtıdur nişân / Dâg-i siyâh-i sîne mahabbet güvâhıdır* SCDÖ, g.65/7. Hayâlî Beğ bağrındaki siyah yarayı görünce menekşenin derhal üstünlüğünü kabul ederek baş eğdiği yorumunu geliştirdiği şu beytinde de siyah yara aşktaki üstün derecenin alameti olarak gösterilmiş: *Dâg-i siyehüm gördi melâmet ocagıdur / Baş egdi mürîd oldı bu ocaga benefşe* HBDA, g.384/2. krş. *Ol dâg-i siyeh lâle-i hamrâda Hisâlî / 'Uşşâk-i belâ-keşde olan derd eseridür* PHÖE, g.50/5.

• **Noktalar şeklindedir:** Birçok minyatür ve özellikle Batılı çizimlerde muhtemelen kızgın demirlerle açılan yaralar vücut üzerinde nokta nokta benekler şeklinde (res. 270, 352, 422) resmedilmiştir. Sahhâf Rüşdî Beğ'in şu beytinde olduğu gibi birçok beyitte de bu yaraların noktalar şeklinde olduğu ifade edilir: *Tenümde dâg-i siyeh sanma noktalardur kim / Derûn-i dilde olan zahmumı hisâb iderin* SRHE, g.116/2. krş. *Gam-i hâlüŋle siyeh nokta degüldür görinen / Dâglar yakdı yine cismine yir yir kâgaz* NASK, g.27/2.

• **Süstür:** Âşıklar ve özellikle abdal dervişlerin bedenlerinde açtıkları yaraları birer süs olarak gördükleri malumdur. Vücudu kapladığı iddia edilen bu yaraların süs unsuru olmanın yanı sıra gösterişli birer kıyafet gibi yorumlandığı da görülür. Kânûnî'nin "Gam vadisinin gecesinde elbisem olsun diye göğsümü siyah yaralarla süsledim" demesi bundandır: *Sînemi dâg-i siyehlerle yine zeyn eyledüm / Vâdî-i mihnet şebinde olmag içün hil'atüm* MDCA, g.1837/5.

O **Gelincik:** Çiçekler arasında içindeki siyah noktasıyla kabuk bağlamış bir siyah yaraya benzetilmesi bakımından gelincik Hayâlî'nin şu beytinde olduğu gibi "dâg-i siyeh" sembolü olarak kullanılır: *Dilümde dâg-i siyeh sîne kana müstagrak / 'Aceb mi beŋzer ise deşt-i gamda lâle baŋa* PBKG, g.481/3. krş. *Dilinde dâg-i siyeh çeşmi kana müstagrak / Bi-'aynihî baŋa beŋzer şakâyık-i nu'mân* YDÖZ, g.138/4; *Meger kılmış cemâlüŋ şem'ine nâ-geh nigeh lâle / Gam-i hâlüŋle bagrında yakar dâg-i siyeh lâle* DUİÇ, g.588/1. Şeyhülislâm Yahyâ rüzgârda sürekli hareket eden taç yaprakları sebebiyle bir haftalık tomurcuk hâlinden çıktıktan sonra gelinciğin içindeki siyahlığı gizleyememesi hâlini şöyle yorumlar: *Lâle dâg-i siyehin saklayımaz bir hefte / 'Âşık elbette ider sûz-i derûnın izhâr* ŞYDH, g.52/4.

→ **Çivi** bk. "Yara"

→ **Gelincik** bk. "Yara"

→ **Kara kuruş:** Eski metinlerde "kara guruş" tabiriyle, Osmanlı piyasalarında geçerliği olan Alman taleri ve İspanyol eküsü gibi ayarı tam paralar (bk. "Kara kuruş") kastedilir. Mirzâ-zâde Ahmed Neylî'nin sevgili uğrunda baş verenlerin sayısının çokluğunu vurgulamak için "Baş karşılığı bir kara kuruş" dediği şu beytinde kararmış yaralar böyle birer kara kuruşa benzetilmiş. Yaygın kullanılmamakla birlikte orijinal olduğu için buraya aktarıyorum: *Başlı dâg-i siyehüm gördi çün ol 'işve-fürûş / Didi baş ile geçer nakd-i sere kara gurûş* MNAK, g.97/2.

→ **Karga:** Siyah yaraların en fazla benezetildiği şey Hayâlî'nin *Bâg-bân-i sun' gül-zâr-i belânuŋ eylemiş / 'Andelîbin nâleden dâg-i siyehden zâgını* HBDA, g.398/3 beytinde ifade ettiği üzere kara kargadır. Gelibolulu Âlî de kolundaki yaraları birer kargaya benzeterek şöyle der: *Ş'ol sâ'id-i 'Âlîde siyeh dâg degüldür / Bir zâg-durur tıfl-i dilüŋ kolına konmış* GMAD, g.608/5. krş. *Sanma kim dâg-i siyeh sayd eylerem gam zâgını / Cism-i bârîk Emriyâ kıldan tuzagumdur benüm* EDYS, g.319/7.

→ **Peleng:** Abdal dervişleriyle ilgili olarak günümüze intikal eden yerli ve yabancı çizimlerde açıkça görüldüğü üzere bedende açılan yaralar bazen neredeyse vücudun tamamını (res.422) kapladığından, bu manzara çoğu zaman peleng postuna benzetilir. Nitekim Gelibolulu Âlî bu siyah noktalarla dolu bedenini bir parsa benzeterek şöyle der: *'Uryân tenüm ki dâg-i siyehlerle reng olur / Âh itsem ebr ile savaşur bir peleng olur* GAKA, g.190/1. Her ne kadar "pelenk" kelimesi lügatlerde istisnasız "kaplan" anlamında karşılık bulursa da birçok metinde nokta nokta görünüşlü postu kastedilen bu isimdeki hayvanla pars ve leopar (res.473) türünden yırtıcıların tesmiye olunduğu anlaşılıyor. krş. *Hem-reng-i peleng itdi beni kûh-i belâda / Cismümde ser-â-pâ görinen dâg-i siyâhum* BDSK, g.321/2.

← **Nâfe:** Sahhâf Rüşdî'nin "Hoten ceylanı sevgilinin saçını görünce siyah bir yara yaktığından, görünen misk göbeği değil cismindeki siyah yaradır" anlamındaki *Turre-i yâri görüp derd ile âhû-yi Huten / Yakdı bir dâg-i siyeh cismine ol nâf degül* SRHE, g.99/3 beytinde olduğu gibi bu koyu renkli kese de siyah bir yaraya benzetilmiştir. krş. *Hatâ itmem disem Pertev o şûhuŋ hatt-i müşgîni / Hotende nâfe-i müşk-i gazâle dâg-ber-dildür* MPEB, g.169/9.

DÂG URMAK bk. "Yara dağlamak"

DÂG ÜZRE ELİF, elif üzre dâg

"Dâg-i cünûn" maddesinde kısaca temas edildiği üzere bâtınî dervişler arasında vücuda yaralar açmak, aşktaki samimiyeti ispat eden bir delil olmanın yanı sıra aynı zamanda bunu alışkanlık hâline getirenlere maddî ve manevî haz veren bir uygulama idi. Bu sebeple bunlar arasında bütün vücudunu elif şeklinde çizilmiş bıçak izleriyle yahut nal şeklinde açılmış balık pulu görüntüsünü andıran yaralarla dolduranlar çoktu. Emrî böyle yaralarla dolu olduğunu iddia ettiği göğsünü bir bahçeye, elifleri fidan ve nokta şeklindeki yaraları da bu fidanlar üzerindeki güllere benzeterek şöyle der: *Sadâsı nâlemüŋ bülbül fezâ-yi sîne bâgumdur / Nihâl üzre gül-i ahmer elif üstinde dâgumdur* EDYS, g.163/1. Görüldüğü üzere çizgi ve nokta şeklinde olan yaralar arasında bunlardan memnuniyet duyulduğunu ifade etmek üzere pek çok yorum geliştirilmiştir. Zâtî'nin "elif" yahut "bir" ve "sıfır" benzetmesi yaparak "Göğsümde olan elif biçimindeki yara üzerine sıfır şeklinde bir yara daha koydum. (Böylece) aşka alamet bir iken on oldu" anlamında şöyle der: *Kodum bir sıfr dâg-i sînede olan elif üzre / 'Alâmet bir iken 'ışka görenler didi on olmış* ZDAN, g.597/3. krş. *Bir elif çekmiş idüm yanına bir dâg urduŋ / Yine dil derdini cânâ bir iken on itdüŋ* HDMÇ, g.223/3. Hayretî'nin bu yarayı bir

iken on etmek şeklinde dile getirdiği "yara üzerine yeni bir yara açma" sözü aslında çok acı verdiği muhakkak bu yaralardan memnuniyet duymanın bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir ki gerçekten bunu alışkanlık hâline getirenler bu acılardan maddî ve manevî zevk duymaktaydılar.

Elif şeklinde çizilen yaralar ve nokta şeklinde açılan yaralar hakkında pek çok türden yorumlar geliştirilmiştir: *Dâg üzre elif resmini sînemde sanurlar / Yârüŋ işigi Kâ'besine kıble-nümâdur* NDMT, g.161/3. krş. *Sînem üstinde elifle dâg şekl-i âhdur / Nite kim pehlû-yi gerdûn üzre mâh ü kehkeşân* MZMG, g.352/2; *Elifler üzre Nev'î dâg-i pür-hûnum görenler dir / Düşürmiş berg-i gül bâd-i seher râh-i gülistâna* NDMT, g.415/5; *Sînem üzre dâglar görüp elif saŋmaŋ ki gam / 'Ömrümüŋ ser-defterine çekdi harf-i inkıtâ'* NBDA, g.262/2.

DAĞ (cebel, tag, kûh, kûh-sâr)
Denizlerin cömertlik ve bolluk, bulutların ihsan sembolü olması gibi dağlar da sebat, azamet, cesamet, vakar ve heybet sembolü olarak şiir geleneğinde önemli bir yer tutarlar. Buna mukabil aşk, yücelik, günahlar v.b. subjektif kavramların çokluk ve ağırlığını vurgulamak için dağlar onlarla mukayese edilerek olabildiğince küçük, zayıf ve her an un ufak olmaya hazır nesneler olarak gösterilirler.

• **Dünyanın çivisidir:** Molla Aşkî'nin "Bulut sakasına (sucusuna) denizden su kabı gösterip dağ çivisiyle yeri sağlamlaştırdı" anlamında *Sakkâ-yi ebre gösterüben yemden âb-hûr / Mismâr-i kûh ile yiri eyledi üstüvâr* ADNB, k.1/9 yahut *Zemân mîhi 'adli-durur nite kim / Zemîn mîhi olmış-durur kûh-sâr* ADNB, k.10/30 demesi, *Dağları yeri sabit tutan çiviler / kazıklar yapmadık mı?* NEBE 7 ayetine telmih içindir. *Kur'ân* ifadesine göre dağlar, yerin kaymasını engelleyip onun sabit durmasını sağlayan çakılmış kazıklar gibidir. Yahyâ Beğ'in de bir kasidesinin dua faslında "Allah nasıl yeryüzünü dağ çivileriyle sabit kılmışsa, seni de bu dünyada öylece sabit kılsın" anlamında" *Zâtuŋı ber-karâr ide Allâh nite kim / Mismâr-i kûh ile yiri eyleye ber-kârâr* YDMÇ, k.10/43 demesi de aynı sebeptendir. Bu yüzden mesela Ca'fer Çelebi'nin bir övgüsünde geçen "zemîn-sebât" [= yer kadar sabit] ifadesini "dağ" kavramıyla birlikte kullanmasını bu bilgiler ışığında değerlendirme gereği vardır: *Muhît-himmet ü deryâ-nevâl ü kân-bahşiş / Zemîn-sebât ü zemâne-şitâb ü kûh-vekâr* TCÇD, k.30/42.

• **Sesi yansıtır:** Dağların şiir dilinde dikkat çekecek derecede fazla kullanılan vasıflarından biri de sesi yansıtma özellikleridir. Bu vasıf Hayâlî ve Yahyâ beğlerin şu beyitlerinde olduğu gibi bir sesi duyduğunda üzülerek daha yüksek bir sesle haykırma şeklinde bir teşhis suretiyle icra edilir: *Toldurala cihânı sadâ-yi bülend ile / Ger taglar işide benüm âh ü figânumı* HDMÇ, g.449/3; *Figân ü âh ile kûh-i girânı söyledelüm / Sirişk-i çeşm ile âb-i revânı söyledelüm* YDMÇ, g.272/1. Dağ eteği hk. bk. "Dâmen-i sahrâ"

+ **Bağır:** Eskilerin isimlendirmesine göre bir dağın "dâmen" [= etek], "kulle" [= zirve] ve bir de ikisi arasında kalan "bağır" denen üç kısmı vardır. Zirveler karlı ve kayalık olduğundan genellikle bitki yetişmez. Dağların yükselmeye başladığı yamaçlarını ifade eden "bağır" kısmı ise özellikle bahar mevsimlerinde türlü çiçeklerle donanır. Dağ "bağır"larının [= 1. yamaçlarının, 2. göğüslerinin] dağla dolması, özellikle gelincik çiçeklerinin açması anlamına gelir. Emrî şu beytinde sevgilinin sahraya çıkması üzerine dağ yamaçlarının kıskançlıktan lalelerden yaralarla doluşunu şöyle ifade eder: *Seyr-i sahrâ itmiş ol gül-çihre Emrî reşkden / Tag bagrı lâlelerle bagrı dâg olmış yine* EDYS, g.439/5.

473

+ **Bebr, peleng:** Sözlüklerin önemli bir kısmında "peleng"e hemen daima "kaplan" anlamı verilmişse de eski metinlerde bu kelimeyle kastedilen hayvanın gerçekte kaplan olmadığı, bununla pars ve leopar türünden siyah noktalı posta sahip bir hayvanın (res.473) kastedildiği anlaşılıyor. Konunun daha da ilginç tarafı bazı şairlerin vücutlarındaki kesikler sebebiyle kendilerini "bebr"e benzetmeleridir ki çizgili posta sahip hayvanın gerçekte kaplan (bk. "Peleng") olduğu da (bk. "Bebr") malumdur. Dağlardan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "bebr" ve "peleng"in konu edilmesi, dağların zorlu şartları ve burada rahatça hüküm süren bu yırtıcıların

konumunu vurgulama amacına yöneliktir. Yahyâ Beğ'in benek altınlı (bk. "Altın benek") kıyafetler giymiş sipahileri savaş dağının panterlerine benzetmesi bundandır: *Sipâhîler beŋek altunlu câmeler geyüben / Mehâbet ile olurlar peleng-i kûh-i vegâ* YDMÇ, k.12/26. Keza Zâtî'nin Genceli Nizâmî'yi nazım dağının panterine benzettikten sonra kendisinin ondan üstün olduğunu ifade etmesinde de aynı güç ifadesi söz konusudur: *Nizâmî hamsesiyle bir peleng-i kûh-i nazm idi / Bugün beş beyt ile Zâtî biz anuŋ pençesin burduk* ZDAN, g.647/5. krş. *Yatur dil kûh-i derd üzre olup pür-dâg arslanum / San ol kaplana beŋzer kulle-i küh-sâra yasdanmış* MEDC, g.120/4.

+ **Ferhad** bk. "Ferhad"

+ **Kâf** bk. "Kaf"

+ **Kulle:** Zirve anlamındaki "kulle"nin dağ ile birlikte kullanılması, "kulle-i kûh-i felek" [= felek dağının zirvesi] yahut "kulle-i kûh-i gam" [= dert dağının zirvesi] gibi erişilmesi zor benzersiz yükseklikleri ifade içindir. Hayâlî Beğ'in başını bela dağlarının tepesine, ah dumanını da o dağın üzerindeki buluta benzetmesi, içinde bulunduğu aşkın büyüklük ve benzersizliğini vurgulama amacına yöneliktir: *Başum Hayâlî kulle-i kûh-i belâ-durur / Kim dûd-i âhum oldı anuŋ üstine gamâm* HBDA, g.279/5. Aynı şair aynı klişeyi bir kasidesinde düşmanın başındaki dertlerin çokluğunu vurgulamak için tekrar kullanır. Bu defa bu dağın bulutu, düşman tepesinde bekleyen kılıçtır: *Fark-i 'adûsı kulle-i kûh-i belâ-durur / Beŋzer o kulle üzre çekilmiş dumane tîg* HBDA, k.19/15. Nakşî'nin şairlik kabiliyetini yüksekten uçan bir şahine, onun yuvasını da irfan dağının tepesine benzetmesi yine erişilmesi zor bir seviyeyi vurgulama amacına yöneliktir: *Şâh-bâz-i tab'-i Nakşî-i bülend-pervâz içün / Kulle-i kûh-i ma'ârifdür mahall ü âşiyân* NDÜA, g.191/5.

+ **Lâl:** Dağ ve lâl taşının birlikte kullanılması, bu değerli taşın kara taşlar arasından çıkartılması sebebiyledir. Hayâlî Beğ'in "Yüreğim kınanmışlık dağında kara bir taş, içinde senin kırmızı dudağının coşkusu ise bir lâl parçası gibidir" dediği şu beytinde buna işaret vardır: *Kûh-i melâmete yüregüm seng-i hâredür / İçinde şevk-i la'l-i lebüŋ la'l-pâredür* HBDA, g.174/1. krş. *Sirişküm al bagrum pâre bir kûh-i belâyam kim / Hemîşe lâle vü la'l ile rengîndür içüm taşum* FDKA, g.193/3.

+ **Lâle:** Gelinciğin dağ eteklerinde yetişen yabani bir çiçek olması sebebiyle bu ikisi bir arada çokça zikredilir. Hayâlî Beğ'in *Bunca demler kûh-i gamda lâle-veş kan aglaram / Dimez ol şîrîn-dehen hâlüŋ ne Ferhâdum benüm* HBDA, g.274/2 demesi bundandır. krş. *Ben belâ Ferhâdıyam kûh-i gam-i dildârda / Şu'le-i âhum başumda lâledür küh-sârda* HBDA, g.344/1. Fuzûlî buna dağlardaki maden ocaklarından lâl çıkartılmasını da ekleyerek kırmızı kavram ve kelimelerden oluşan şöyle bir kompozisyon kurar: *Sirişküm al bagrım pâre bir kûh-i belâyam kim / Hemîşe lâle vü la'l ile rengîndür içüm taşum* FDKA, g.193/3.

O **Çokluk, büyüklük:** Müşahhas veya mücerret bir nesnenin dağa benzetilmesi çoğu zaman onun cesametini göstermeye yönelik olması bakımından dağ kavramı günlük konuşma dili ve şiir geleneğinde büyüklük sembolü hâline gelmiştir. Zâtî'nin şu beytinde başındaki dert ve belaları dağa benzetmesi, onların çokluk ve büyüklüğünü göstermek içindir: *Zâtiyâ 'âşık odur kûh-i belâda her gice / Nâr-i âhı subha dek od eyleye çarhuŋ yirin* ZDAN, g.1121/7. krş. *Kûh-i endûh-durur âh ki bu cism-i zebûn / Dâglar yir yir anuŋ lâleleridür pür-hûn* HBDA, g.318/1. Hayâlî Beğ "Bu perişan beden gam dağı, üzerindeki kanlı yaralar da onun gelincikleridir" derken dertlerinin çokluğunu vurgulamaya çalışmış. Aynı şekilde Nev'î de memduhunun ağırbaşlılığını dağa benzetirken gerçekte onun bu konudaki vüsatini vurgulamaktadır: *Çün kûh-i hilm ü bahr-i 'atâ-y-idi lâ-cerem / Makbûl idi elinde seg-i nefs-i nâ-be-kâr* NDMT, terk.IV-4/6. krş. *Meh-i encüm-sipeh ü mihr-i felek-mertebesin / Saŋa dirsem yiridür bahr-i sehâ kûh-i vekâr* HBDA, k.9/13.

O **Dayanıklılık:** Binlerce yıl boyunca aynı yerde sabit durmaları sebebiyle dağlar sebat, direnç ve sağlamlık sembolü olarak kullanılır. Musâ Peygamber'in *Kur'ân*'da Allah ile olan muhaveresi sonucunda Allah'ın dağa tecellisi ve neticede dağın toz hâline gelmesi hadisesine telmih olmak üzere şairler dertlerinin miktarını ifade için mübalağa yoluyla "Eğer çektiğim derdin bir zerresi dağa erişse, dağ takat getirmez dağılır" v.b. sözler sarfederler: *Çekdügüm derdüŋ eger kim Zâtiyâ bir zerresi / İrişürse tagılur tâkat getürmez taglar* ZDAN, g.164/5. Dağların dayanıklılık sembolü oluşu gerçekte gündelik konuşma dilinin bir ifadesi

olmakla beraber *Kur'ân*'daki *Biz emâneti göklere, yere, dağlara teklif ettik de ondan korkup yüklenmekten kaçındılar* AHZAB 72 ayetinde de görülür. Şiir geleneğinde bütün bu tür ifadelerin asıl amacı dertlerin çokluğunun vurgulanmasıdır: *Firâkuŋda baŋa_olan belâya bend / Döyimeye eriye kûh-i Elvend* ADYA, g.128/5. krş. *Beni tesfîh ü ta'yîb eyleme rahm eyle sultânum / Tahammül idimez derdüm kosam kûh-i girân üzre* HKHA, k.8/42. Dağlar arasında en dayanıklı ve güçlü olanı da dünyayı çepeçevre sardığına inanılan (res.234) efsanevî Kaf dağıdır: *Dil nice kılsun tahammül cân nice döysün gama / Ursalar bâr-i gamı kılmaz tahammül kûh-i Kâf* ENMN, g.2322/5.

O Heybet ve vakar: Ağırlığı, sebatla yerinde durması ve yüksekliği sebebiyle dağ kavramı şiir dilinde ağırbaşlılık, vakar ve heybet timsali olarak kullanılır: *Gerdûn-şükûh kûh-vekâr âftâb-feyz / Deryâ-nevâl ü ebr-'atâ vü kamer-likâ* YDMÇ, k.24/28. krş. *'Azm ü rezminde Hayder-i Kerrâr / Şâh-i deryâ-hurûş ü kûh-vekâr* ŞBEU, m.2/116. Bir saman çöpü nasıl en ufak bir esintide oradan oraya savrulursa buna karşılık dağlar en şiddetli sarsıntılardan dahi etkilenmezler: *Bir ma'den-i cevâhir-i hilm ü hayâdur ol / Kûh-i girân yanında anuŋ kâh-i bî-vakâr* HDMÇ, k.14/21. Bu noktada yine *Kur'ân*'da geçen kıyamet tasvirlerinde bütün bu dayanıklılıklarına rağmen kıyamette dağların pamuk gibi savrulacağından bahsedilmesi, bu konuda ayrıca hatırlanması gereken bir husustur. Bunun yanı sıra heybetli görünen nesnelerin de dağa benzetildiğinin de burada ifade edilmesi gerekiyor. Azmî-zâde'nin memduhunun bindiği atın heybetini vurgulamak için onu Tur dağına, memduhunu da o dağa inen bir nura benzetmesi bundandır: *Oldukça esb-i kûh-şükûh üstine süvâr / Gören ol esbi Tûr sanur kendüsini nûr* AHBK, k.29/10.

O Tecelli: *Musa süreyi doldurup ailesiyle yola çıkınca, Tûr tarafından bir ateş gördü. Ailesine: Siz bekleyin; ben bir ateş gördüm. Belki oradan size bir haber yahut ısınmanız için bir ateş parçası getiririm dedi* KASAS 29 mealindeki ayette de işaret edildiği üzere Hz. Musa'ya Tûr Dağında ateş şeklinde bir tecelli gerçekleşmesi sebebiyle dağlar şiir dilinde tecelli sembolü hâline gelmiştir. Nedîm'in İstanbul'u överken *Câmi'lerinüŋ her biri bir kûh-i tecellî / Ebrû-yi melek andaki mihrâb-i du'âdur* NDAG, k.22/9 demesi bundandır. Halîlî'nin "O put kadar güzel sevgili, Allah'ın ışığı gibidir. Eğer cemalini gösterecek olsa dağ bile dayanmazken insan ona nasıl tahammül edebilir?" dediği şu beytinde de *Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca "Rabbim! Bana kendini göster, seni göreyim!" dedi. (Rabbi): "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim"* A'RÂF 143 ayetine işaret vardır: *Nutk-i Hakdur ol sanem kılsa tecellî-i cemâl / Kûh döymez nice tâkat getüre insân aŋa* ENMN, g.108/4. Bu konuda ayr. bk. "Tûr"

O Yükseklik: Bütün bunların yanı sıra tabii olarak dağ kavramı yüksekliğin de sembolüdür. Yahyâ Beğ'in yüksek mevkilerde otururken ölüp mezara düşen bir şahsı tasvir ederken söylediği "Yücelik dağında bulut gibi fazla vakit geçirmeden ecel rüzgârı onu hemen mezar kuyusuna sürükledi" anlamındaki şu beyti bunun misalidir: *Süridi çâh-i mezârına hemân bâd-i ecel / Kûh-i rif'atde çog eylenmedi mânend-i duhân* YDMÇ, k.22/19.

X Kâh: Günümüzde de "saman çöpü" küçüklük ve değersizlik ifadesi olmak üzere hâlen kullanılmaktadır. Dağ ve saman çöpü arasındaki cüsse ve ağırlık tezadına "kâh" ve "kûh" sesleri arasındaki uyum da eklenince, bu iki kelime yüzlerce beyitte birer tezat unsuru olmak üzere sürekli birlikte kullanılmış: *H*ᵂ*ôr görme pîre-zenler âhini / Kim ider ol kâh kûh-i âheni* AİYA, mes.2842. krş. *Kûh ise göŋül kâh-durur bili katında / Biz işümüzi kâh ile kılalum efendi* KBME, g.278/2; *Ben harâbâtına 'ışkuŋ lâübâlî gelmişem / Kâhçe gelmez baŋa kûh olsa zühdüŋ hırmeni* NNFD, g.200/3.

← Dertler: Günümüzde çokluk ifadesi için "dağ gibi" benzetmesi çokça kullanıldığı gibi, eski şiirde özellikle gam ve kederlerin çokluğunu vurgulamak amacıyla aynı benzetme kalıbı yaygın olarak görülür. Bu klişe kullanıldığında Ferhad, gelincik, peleng v.b. dağ ile ilgili unsurların da özellikle devreye sokulduğuna rastlanır: *Bunca demler kûh-i gamda lâle-veş kan aglaram / Dimez ol şîrîn-dehen hâlüŋ ne Ferhâdum benüm* HBDA, g.274/2. krş. *Bir kûh-i belâ oldı dile bir yire geldi / Eczâ-yi gam-i lâ-yetecezzâ-yi zemâne* NDMA, k.41/39.

Bağrına taş basar bk. "Bağra taş basma"

❖ **Dağ üstü bağ olmak** bk. "Dağ üstü bağ"

DAĞ ÜSTÜ BAĞ (dag üzre râg)

Ali Tanyeri kelime karşılığı "çorak dağ tepesinin bahçeye dönmesi" olan bu tabire "Keyfi yerinde olmak, her muradına ulaşmış olmak" karşılığını vermişse de elde mevcut beyitlerden anlaşıldığına göre bu deyim için "iyileşme, güzelleşme, işin yolunda gitmesi" anlamlarının daha yerinde olduğu görülüyor. Nedîm *Gel hele bir kerrecik seyr it göze olmaz yasag / Oldı Sa'd-âbâd şimdi sevdügüm dag üstü bâg / Çâr-bâg-i Isfahânı eylemişdür dâg dâg / Oldı Sa'd-âbâd şimdi sevdügüm dag üstü bâg* NDAG, muh.21/1 mısralarında Sâdâbâd'ın Isfahan'ın Çarbağ'ını (bk. "Çarbağ") dahi kıskandıracak derecede güzelleştiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde Şem'î'nin "Göğsümün yarası külhanı gül bahçesine çevirmiş. Gözyaşlarımın gelincik tarlasıyla dağ üstü, benim için bahçeye dönmüş" derken bu durumdan memnuniyetini ifade etmekte, dolayısıyla yine bir güzelleşme hâli vurgulamaktadır: *Sînemüŋ dâgı safâsı külhanı gülşen ider / Eşk-i çeşmüm lâle-zârıyla baŋa tag üstü bâg* ŞDMK, g.93/2. Keza Revânî'nin "Yaralarla dolu göğsüme sevgiliyi çekseydim, o gül boylu güzelle dağ üstü benim için bahçe gibi olurdu" anlamındaki *Sîne-i pür-dâga çekseydüm Revânî dilberi / Ol gül-endâm ile olurdı baŋa dag üsti bâg* RDZA, g.179/5 beytinde de "daha iyi olurdu / güzelleşirdi" anlamı ağır basmaktadır.

= **Hoş gelmek:** Bu tabirin günümüzde hâlen kullanılan "hava hoş" deyimiyle bire bir örtüştüğü kullanım yerleri de görülmektedir. Üsküplü İshâk Çelebi'nin "Göğsümün yarası kanlı gözyaşlarımla gelincik tarlasına döner. Senin aşkının yolunda âşığa korkacak bir durum yok, hava hoş" şeklinde çevrilebilecek şu beytinde tabir aslında yine bir şeyin daha güzel duruma gelmesi anlamında kullanılmış: *Dâg-i sînem eşk-i hûnînümle olur lâle-zâr / Râh-i 'ışkuŋda ne pervâ 'âşıka dag üzre bâg* ÜİÇD, g.125/3. Beyitten anlaşıldığına göre aslında yaralarla dolu vahim bir manzara söz konusu olmasına rağmen, âşık buna aldırış etmeyip durumun kendisine hoş geldiğini ifade etmektedir. krş. *Hırâş-i nâhun-i derdiyle hûn-âlûddur dâgum / Ne gam şimden girü baŋa benüm dâg üzre bâgum var* AÇDF, g.83/5.

Hasbî'nin "Yaramın üzerine açılmış yaralar benim için dağ üzerinde servi ve güllerle süslenmiş bir lale bahçesi gibidir" şeklinde çevrilebilecek beytinde de aslında vurgulanmak istenen "yaralarımın üzerine tekrar yara açılsa da bu bana hoş gelir" anlamıdır: *Dâg üzre yâreler baŋa tag üsti bâgdur / Serv ü gül ile zînet olan lâle-zârdur* PBKG, g.2625/3. Aynı şekilde Hayâlî Beğ'in "Ey âşık, eğer sana dağ tepesi Hayâlî'ye olduğu gibi bağlık bahçelik imişçesine hoş gelmezse, gam geçidinde kınanmışlık davulunu çalamazsın" dediği şu beytinde de tabir "hoş gelmek" anlamındadır: *Hayâlî gibi ger 'âşık saŋa dag üstü bâg olmaz / Melâmet tablını derbend-i gamda çalabilmezsin* HBDA, g.331/5. Eskiden kervanlar ve yolcuların önünü kesip mallarını yağmalayan eşkiyayı korkutmak için kurulan derbent teşkilatına mahsus güvenlikler tarafından davullar çalınarak eşkiyaya gözdağı verilir ve bu gibi ticaret yollarının güvenliği sağlanırdı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Derbent"

\+ **Bağlama:** Hisâlî'nin *Ol âfet yakdugı dâg ile sînem reşk-i bâg olmış / Yine kendü eliyle baglamış dag üsti bâg olmış* HMNB, b.11239 beytinde de görüldüğü üzere bu deyimin geçtiği beyitlerde "yarayı sarma" anlamında "bağlama"dan çokça bahsedildiği görülmektedir. Bu sayede bahçe anlamındaki "bâg" kelimesiyle de bir uyum oluşturulması amaçlanmaktadır. Aynı şekilde Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "Pazımın üzerine yara açtığında korkup bağlayınca dedim ki: Ey ay yüzlü, ne diye korkuyorsun? O (yara) benim için dağ başında kurulmuş bir bahçe gibi bana hoş gelir" anlamındaki şu matlaında da bağ ve bağlama ibareleri birlikte kullanılmış: *Bagladı havf eyleyüp vurdukda bâzum üzre dâg / Didüm ey meh-rû ne korkarsın baŋa dag üsti bâg* SDFS, mat.97. krş. *Sînesine yakdı gün mihr-i ruhuŋla tâze dâg / Kara vâlâ bagladı şeb mihr dâgı üstine* SBDH, g.243/4.

\+ **Dâg:** Bu tabirin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında "dâg" [= yara] ibaresinin özellikle kullanıldığı görülür ki burada "dâg" [= yara] ile dağ arasındaki ses benzerliği vasıtasıyla cinaslı tevriyeli sözler geliştirme yahut bir âhenk oluşturmanın hedeflendiği açıktır: *Açılmış penbeden güller ser-â-ser cismi dâg ancak / Bi-hamdi'llah gamuŋla 'âşıka dag üsti bâg ancak* NDMT, g.227/1. krş. *Sînemüŋ dâgın görüp rahm eylese sarılsa yâr / Bunca derdüm var iken dag üsti baŋa bâg olur* NBDA, g.107/5. Hâmidî'nin *Kanlu peykânuŋ 'asâsın dâgum üzre dikmese / Olmaz idi ey kemân-ebrû baŋa tag üsti*

bâg PBKG g.3860/3 beytindeki ifadeye göre sevgilinin, âşığın yaralarla dolu göğsüne sapladığı oklar sebebiyle orası dağ üstü bağ olmuş yani yeşilliklerle dolmuştur.

DAĞAL MÜHRE bk. "Hokkabaz mühresi"
DAĞLAR AKTARMAK bk. "Himmet-i ricâl"

474

DAHHÂK (Bîveresb, Dahhâk-i Zâlim, Zahhâk) Pîşdâdiyân hanedanının beşinci hükümdarı olup Ejdehâk, Ejdhâ, Ejdhâ-peyker yahut omuzlarında yılanlar bulunması sebebiyle Ejdhâ-dûş isimleriyle de anılır. Soyca aslen Arap olup Arapların Himyer kabilesine mensup olması bakımından Dahhâk-i Himyerî diye de anılır. On bin atı olduğu için Bîveresb yahut Biyâresb de denir. Ahmedî'nin *Bîveresb idi_adı Dahhâküŋ 'ıyân / Nisbeti Nûha irerdi bî-gümân* AİYA, mes.5212 beytinde ifade ettiği üzere onun Hz. Nûh'un oğullarından Yâfes'in soyundan geldiği iddia edilir. "Deh" on "âk" ise ayıp anlamına geldiğinden "Deh-âk" on ayıp demekmiş. Zulüm, yalan, büyü, kirlilik gibi on ayıp ve günahı ilk olarak işlemesi bakımından kendisine on ayıp anlamında "Deh-'ayb" da denmiş. İnanışa göre Cemşîd'in tanrılık iddiasına kalkışması üzerine ona Allah tarafından ceza olarak gönderilmiştir. Efsaneye göre şeytanın onun omuzlarından öpmesi sonucu iki omuzunda yılan başı şeklinde iki parça et çıkmış ve bütün hekimler bunun tedavisinde aciz kalmışlar. Bir gün şeytan hekim suretinde Dahhâk'e gelerek eğer her gün bir çocuk beynini bu yılanlara yedirirse hastalığının iyileşeceğini söylemiş. Bunun sonucunda ülkede her gün iki masum çocuk buna kurban edilerek beyinleri yılanlara yedirilirmiş. Bütün kötülüklerine rağmen Dahhâk'in güç ve kudret sembolü olarak büyük hükümdarlar arasında zikredildiği görülmektedir: *Degüldür tâc ü taht ü devlet ile saŋa begdeş / Eger Dahhâk eger Çemşîd eger Dârâ vü İskender* ADYA, k.28/18.

• **Bin yıl yaşamış:** Yukarıda da ifade edildiği üzere bütün kötülüğüne rağmen onun büyük bir hükümdar oluşu ve uzun yıllar saltanat sürmesi sebebiyle Dahhâk özellikle kasidelerin dua fasıllarında uzun yaşama hususunda örnek gösterilen bir hükümdar olarak şiir geleneğindeki yerini alır: *Pâdişehluhda kalasın pây-dâr / Tâc ü tahtuŋ yitmeye Dahhâk-vâr* AİYA, mes.5310. Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında geçen *Olursaŋ şâh biŋ yıl misl-i Dahhâk / Olursın katl-i nîş-i mâr-i eflâk* MÇVG, mes.2317 beyti de bu ifade kalıbının yaygınlığını gösteriyor. krş. *Dahhâk gibi biŋ yaşamak ârzû ise / Gül gibi gül hemîşe geçür her demi ferâh* NBDA, g.43/1.

• **Cemşid'i yenmiş:** Hakkında çok farklı rivayetler bulunmakla beraber onun Cem veya Cemşîd'e karşı isyan ederek onu yendiği rivayeti yerleşik bir kanaat hâlini almıştır: *Çünki Dahhâke irişdi tâc ü taht / Kalmadı Cimşîdde ikbâl ü baht* AİYA, mes.5184. Bir rivayete göre kaçıp yüz yıl saklanmasına rağmen sonunda Cemşîd'i buldurup testereyle keserek öldürmüştür. Ahmedî'nin yine *İskender-nâme*'sinde anlattığına göre Dahhâk'in ordusunda devler ve cinler vardı ve Cem bunlara karşı amansız bir mücadeleye girmişti: *Dîv-i Dahhâki kılıcı-y-ile Cem / Şöyle çaldı ki_itdi varlıgın 'adem* AİYA, mes.4169. Devleri yenmesine rağmen Cem bütün gücüne rağmen yenik düşer. Şeyhî'nin şu ifadesiyle belirttiği üzere sonunda Cem'in hayatı Dahhâk'in elinde son bulur: *Ki Cemden cân alupdur mâr-i Dahhâk / Saŋa cân virür ejderhâ-yi eflâk* ŞDHB, mes.1/4.

• **Feridun'a yenilmiş:** Isfahan'da Gâve adında bir demircinin (bk. "Gâve") bir oğlunun öldürülmesine rağmen ikincisinin de Dahhâk'e kurban için istenmesi üzerine, Gâve deri önlüğünü bir değnek ucuna takarak halkı isyana çağırır. Halk Dahhâk'in öldürdüğü Cem'in oğullarından Feridun'u kendilerine önder seçerek büyük bir savaşa girerler ve sonuçta Dahhâk yenilir. Ahmedî *Çünki leşker oldı Efrîdûna cem' / Yüridi kim eyleye Dahhâki kem' // Yüriyüp Dahhâk ile çün itdi ceng / Oldı Dahhâke cihân pehnâsı teng* AİYA, mes.5289-90 beyitlerinde bu yenilgiyi anlatmaktadır. *Hikmet-nâme*'de bu hadise *Çü gitdi buradan Dahhâk giryân / Ferîdûn oldı âhir yirine hân* HNAŞ, mes.8864 ifadesiyle aktarılır. Bir rivayete göre Dahhâk yenilip kaçarken Gâve tarafından yakalanarak öldürülür; bir

başka rivayete göre ise Feridun tarafından yakalandıktan sonra gizli güçleri sebebiyle öldürülemeyip Demâvend dağında bir mağarada zincire vurulur ve uzun süre aç bırakılarak ölmesi sağlanır. Fuzûlî yılan gibi kıvrılarak akan bir nehrin doldurularak ordunun geçişinin sağlanmasını tasvir ederken *Nehr-i A'sârı 'ubûr-i leşker içün toldurup / Mâr-i Dahhâke Ferîdûn-i zemân buldı zafer* FDKA, k.15/IX-4 ifadesiyle bu mücadeleye işaret eder.

475

• **Omuzlarında yılan vardır:** Dahhâk'in zulmü yanı sıra en çok bilinip zikredilen vasfı omuzlarındaki yılanlardır. Bunlar Mahremî'nin şu beytinde olduğu üzere daha çok iki mızrak olarak tavsif edilir: *Degül götürdügi dûşında mâr Dahhâküŋ / 'Adûŋ-içün götürür iki cân-sitân nîze* MKTM, k.167/21. Aşağıda da izah edileceği üzere sevgilinin omuzuna düşen saçlar da Dahhâk'in omuzunda çıkan yılanlara çokça benzetilir: *Saçı mârın sala ger boynumuza aglar iken / Bizi ol şûh ferah mülkine Dahhâk eyler* ZDAN, g.392/6.

+ **Gâve** bk. "Gâve"

+ **Kuyu:** Kemâl Paşa-zâde'nin *Yûsuf ü Züleyhâ* mesnevîsinde karanlık tasviri çizdiği şu beytinde Bîjen (bk. "Bîjen") ve Dahhâk'in kuyusundan bahsetmesi, Gâve'nin Dahhâk'i Demâvend kuyusuna baş aşağı asarak öldürmesi sebebiyledir: *Karaŋulukda olmış hâne-i halk / Niçe Bîjen çeh-i zindân-i Dahhâk* KPYZ, mes.4557.

+ **Saç:** Sevgilinin omuzuna doğru dökülen saçlar Revânî, Çâkerî ve Kemâl Paşa-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi Dahhâk'in omuzundaki yılanlara benzetilir: *Ortaya alupdur leb-i handânını zülfi / Dahhâk gibi kalmış iki mâr arasında* RDZA, g.343/5; *İki dûşında zülfi mâr-i Dahhâk / Kılımaz zehri def'in degme tiryâk* ÇYZE, mes.597; *Gîsûsı mâr-i Dahhâk tudagı câm-i Cemşîd / Zülfi içinde haddi şeb perdesinde hurşîd* KPZD, g.44/1. Yukarıda da ifade edildiği üzere bütün kötülüklerine rağmen Zâtî ve Azmî-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu üzere sevgili, âşık yahut medhedilen hükümdarın Dahhâk'e benzetilmesinde herhangi bir sakınca görülmemiş: *Saçı mârın sala ger boynumuza aglar iken / Bizi ol şûh ferah mülkine Dahhâk eyler* ZDAN, g.392/6. krş. *Magz-i 'uşşâkı kılup saçları mârına gıdâ / Aŋdurur kıssa-i Dahhâki o verd-i handân* AHBK, g.647/4. Bunlar arasında Tâcî-zâde'nin yorumu en mantıklısı görünmektedir: *Gül yüzüŋ Dahhâkdür sünbüllerüŋ ketfüŋdeki / Ş'ol iki ejder kim anlardan çeker 'âlem 'azâb* TCÇD, k.23/23.

+ **Yılan:** Omuzunda çıkan yılanlarla şöhret bulduğu için Dahhâk adının geçtiği beyitlerde, Lâmi'î ve Manisalı Câmî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi doğrudan bu yılanlarla ilgili olmasa da bir şekilde yılan yahut ejder kelimelerine yer verilir: *Ten-i Dahhâki kıldı tu'me-i mâr / Sebebsüz eyledi Dârâyı ber-dâr* LÇFN, b.1152; *Cihân bir mâr-i ef'îdür zehir-nâk / Niçe Dahhâküŋ itdi zehresin çâk* MCMN, mes.5213. Bu yılan ve Dahhâk kavramlarının en çok birlikte kullanıldığı yerler, Çâkerî'nin şu beytinde olduğu gibi omuza dökülen saçların yılana benzetildiği beyitlerdir: *İki dûşında zülfi mâr-i Dahhâk / Kılımaz zehri def'in degme tiryâk* ÇYZE, mes.597.

O **Nefis:** Hayâlî'nin *Nefsi ef'îsine zahîr olana / Pend besdür hikâyet-i Dahhâk* HBDA, g.253/2 beytinde olduğu gibi Dahhâk ve nefis birçok beyitte özdeş olarak kullanılmış, nefis her fırsatta Dahhâk'e benzetilmiştir. Bu durumda da Bursalı Rahmî'nin şu beytinde olduğu gibi nefsini yenenler de Dahhâk'i yenen Feridun'a benzetilmişler: *Ferîdûn-i zemân ol nefs Dahhâkin helâk eyle / Bu hatt ile gedâlar şâh olup evreng tutmışdur* BRME, g.85/2. Nefsin yılana benzetilmesi hâlinde nefsin kölesi olmuş beden de Ahmedî'nin şu beytinde olduğu gibi bu yılanın azığı olarak yorumlanır: *Nefs-i emmâre-durur Dahhâk bil / Sini yılana yidürür çâre kıl* AİYA, mes.5296.

O **Zulüm ve kötülük:** Halkına verdiği eziyetler ve iki omuzundaki yılanlara beyinlerini yedirmek için masum çocukların kanına girmesi sebebiyle şiir geleneğinde Firavun ve Nemrut gibi bu da zulmün sembolü olmuş şahsiyetler arasında zikredilir. Ahmed-i Rıdvân'ın *Hüsrev ü Şîrîn*'inde *Velî bir yüzden itdi çok mezâlim / Kim itmezdi anı*

Dahhâk-i zâlim ARHŞ, mes.1507 demesinin sebebi budur. Ahmedî ve Lâmi'î gibi bazı şairler onun iki yanında çıkan yılanları, ettiği zulümlerin bir cezası olarak görürler: *Çünki Dahhâk itdi kişverde sitem / Boynına bend oldı ef'î lâ-cerem* AİYA, mes.812; *Zulm Nemrûduŋ yirin nâr eyledi / Gerden-i Dahhâki pür-mâr eyledi* LÇSA, mes.1814. Nakşî Alî Akkirmânî'nin şu beytinde olduğu gibi kötü ve zalim nesne ve kimseler de çoğu zaman Dahhâk'e benzetilir: *Cihân Dahhâkini gördüm iki başlu bir ejderdür / Rûz ü şeb yimede magz-i halkı doymadı mı bârî* NAAD, terk.1-II/6. krş. *Olma Dahhâk iy nigârîn zulmi çoh kılduguna / Tutma ırah kendüzünden Gâve-i âhen-geri* KBME, g.18/3.

x Gâve: Bütün güç ve iktidarına rağmen saltanatının fakir bir demirci tarafından yıkılması sebebiyle Gâve ve Dahhâk kavramları şiir geleneğinde tam bir tezat oluştururlar. Nâ'ilî-i Kadîm bu durumu şöyle ifade eder: *Râyet-keş-i 'adâlet ü insâfı kahr ide / Dahhâk-i zulmü Gâve-i âhen-gerân gibi* NKDH, k.10/40. Lebîb bir bahar tasviri için söylediği "Hava Feridun'u soğuk Dahhâk'ini mahvetsin diye, öküz dili çiçeği Gave'nin sancağı gibi oldu" derken yine bu iki şahsiyet arasındaki tezadı vurgulamaktadır: *Ferîdûn-i hevâ tedmîr içün Dahhâk-i sermâyı / Lisânü's-sevr hem-kâr-i direfş-i Gâveyân oldı* LDOK, k.6/11.

476

x Feridun: Gülşehrî'nin *Mantıku't-tayr*'ında *'Adl ile dutdı Ferîdûn 'âlemi / Zulm ile Dahhâk öldürdi Cemi* GMTK, mes.2128 dediği üzere biri adalet diğeri ise zulüm sembolü olmaları bakımından bu iki şahsiyet daima birbiriyle tezat oluşturacak biçimde kullanılır. Dahhâk'in zulüm ve saltanatına Feridun tarafından son verilmiş ve ülke tekrar adalete kavuşturulmuştu: *Men Ferîdûnem kaçar tîg-i zebânumdan benüm / 'Arsa-i heycâda Dahhâk olsa lâf-senc* FDKŞ, g.15/4. krş. *Ferîdûn-i zemân ol nefs Dahhâkin helâk eyle / Bu hatt ile gedâlar şâh olup evreng tutmışdur* BRME, g.85/2. Minyatürlerde Feridun'un Dahhâki çoğu zaman öküz başlı bir gürz ile öldürdüğü (res.476) resmedilmiştir.

477

DAHHÂK KILICI (hançer-i Dahhâk, tîg-i Dahhâk) Hançer ve kılıçların iki omuzunda yılan biten Dahhâk'e (res.474, 475) benzetilmesi, bunların yapısıyla ilgili bir husustur. Hâlen müzelerde birçok örneği bulunan bazı hançer ve kılıç kabzalarında iki adet ejder veya yılan başı bulunur. Bu şekil bir hançeri tasvir eden Necâtî onu bu hâliyle iki omuzunda yılan çıkan Dahhâk'in görünüşüne (bk. "Dahhâk") benzeterek "Dahhâk'in saltanatıyla öyle çok alay etti ki sonunda hançerin iki omuzunda da yılan oluştu" anlamında şöyle der: *Şu deŋlü devlet-i Dahhâke güldi kim âhir / Bitürdi iki omuzda iki yılan hançer* NBDA, k.7/15. Bu beyitte aynı zamanda halk arasında hâlen yaygın bulunan, birinin kusuruyla gülüp alay edildiği takdirde aynı şeyin insanın kendisine arız olacağı inancına da dolaylı olarak temas edilmiş. Böyle bir ifadenin Dahhâk isminin Arapça çok gülen anlamına gelen "dahhâk / zahhâk" kelimesini çağrıştırması sebebiyle geliştirildiği anlaşılıyor.

478

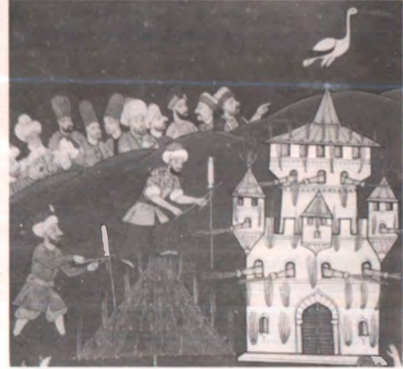
Ancak bu ibarenin gerek Cem Sultân'ın *Cemşîd ü Hurşîd*'indeki *Kaçan kim alsa ol şeh tîg-i Dahhâk / Olur düşmenlerinüŋ zehresi çâk* CSCH, mes.972 beytinde ve gerekse *Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâmesi*'nde muhtelif yerlerdeki kullanılışına nazaran sadece bir edebî teşbihten ibaret olmayıp aynı zamanda bir kılıç modeli ismi olduğu da anlaşılmaktadır.

Nitekim Lâmi'î Çelebi'nin *Ferhâd-nâme*'sinde geçen "Senin hançerin düşmanının karnına Dahhâk gibi olursa buna şaşılır mı? Zira onun omuzunda iki ejderha şekli var" anlamındaki *Hûn-i 'adûŋa her dem Dahhâk olursa taŋ mı / Çün dûş-i hançerüŋde var iki şekl-i erkam* LÇFN, mes.1025 beyti meseleyi bütün açıklığı ile izah etmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin bu kılıç ismini çokça kullanmasından ve onun *Vilaşkobla nâm kâfir elinde tîg-i Dahhâkden nişân virür bir bıçag ile Gâzî Hudâvendigârı urup şehîd eyleyüp* kabilinden ifadelerinde bu tabire "çok keskin kılıç" yahut "güçlü kılıç" anlamını yüklediği söylenebilir. Nitekim bu anlam Cem'î'nin *Tîg-i Dahhâk oldugın iş'âr ider ey dil sakın / Hande-rû sundukça el gaddâreye ol sîm-ber* CDBK, g.44/3 beytinde de böyle bir anlam sezilmektedir.

DAHL ETMEK, dahl eylemek
Günümüzde daha çok "müdahale etmek" anlamında kullanılan bu tabir eski metinlerde "sataşmak, tartaklamak, azarlamak, engellemek, karşı koymak, muhalefet, eziyet ve cefa" gibi anlamlar ifade eder. Mostarlı Ziyâî'nin düşman gemilerinin yüzmesine izin verdiği için Tuna hakkında söylediği "Bütün akarsular ona katılsa / müdahale etse buna şaşılmaz; çünkü bu yaramaz nehir kâfir askerlerine yol veriyor" anlamındaki *Taŋ degüldür aŋa dahl eylese her âb-i revân / Yol virür 'asker-i küffâra bu ebter deryâ* MZMG, k.1/11 beytinde günümüzdeki manasına yakın bir anlamda kullanılmış. Ancak dikkat edilirse beyitte işlenen suçtan dolayı bir azarlama söz konusudur. Enverî'nin sofunun sevgilinin güzelliğine sataşmasını ifade için söylediği *Dahl idermiş mushaf-i hüsnüŋde olan âyete / Eyle beŋzer zâhid-i hod-bîn begüm şeytânîdür* ENMN, g.1066/3 beytinde de yine bir sataşma ve azarlama hissedilmektedir. krş. *Sûfi dahl itdügi hep başına geldi bir bir / Ag sakalın mey-i gül-fâm ile rengîn itdi* HDHG, g.218/2.

Yine Ziyâî'nin şu beytinde gecenin, sevgilinin saçı gibi siyahlığa özenmesi gibi bir küstahlığına karşı onu cezalandırmak için güneşin doğuşu şöyle ifade edilmiş: *Zulmet-i şeb kâkül-i cânâna öykünmek diler / Dahl ider her gün anuŋ çün aŋa nûrânî güneş* MZMG, k.4/10. Fatîn'e ait şu beyitte de her vaazında meyhaneleri kınayıp ileri geri konuşan bir şeyh efendiye "Galiba bu âlemi beğenmeyen şeyh efendi âhireti arzuluyor" anlamında yarı tehdit yarı alaylı bir ifadeyle şöyle cevap verilir: *Baksaŋa her meclisinde dahl ider bu 'âlemi / Şeyh efendî var-ise 'ukbâyı eyler ârzû* FDME, g.127/4. Süheylî'nin şu beytinde de şiire dil uzatan bir şahıs Enverî'nin yukarıdaki beytinde olduğu gibi *Kur'ân*'a engel olmaya çalışan şeytanlara benzetilerek Celâleddîn-i Rûmî'nin şiir hakkında söylediği bir söz delil getirilerek şiir yüceltilmeye çalışılır: *Dahl eyleme eş'ârı görüp cüz'i vü küllî / Evrâk-i nübüvvetden anı cüz' didi Mollâ* SDEH, k.48/5.

479

DAHME, dahme-i Efrâsiyâb
"Dahme"nin sözlük anlamı ağırlıklı olarak "mezar, lahit, sanduka, sandık" gibi örtülü ve kapalı nesnelerdir. Aşağıda görüleceği üzere top ve lağım gibi infilak için sıkıştırılıp örtülerek hazırlanmış patlayıcılar hakkında da "dahme" tabiri kullanılır. Bundan hareketle bu tür patlayıcıları atanlara "dahme-endâz", bunların atıldığı yere de "dahme-gâh" denmiş. Nâ'ilî'nin *Ol şu'leler ki zâhir olur dahme-gâhdan / Pergâledür ki dâg-i ciğerden zuhûr ider* NKDH, g.105/4 beytiyle fişeklerin veya etrafa yanık paçavralar savrularak topların atıldığı böyle bir mevzi tasvir edilmektedir. Nitekim Akovalı Şehdî'nin kale burçlarına yerleştirilen toplar hakkında "Kale burçlarına gülle atan, tılsımlı Efrasiyâb dahmesi gibi ejder toplar (bk. "Top") konuldu" dediği şu beytinde topları dahmeye benzetmesi de yine aynı ilgiden kaynaklanmaktadır: *Konuldu kullelerde gülle-efgen tôb-i ejderler / Mutalsam dahme-i Efrâsiyâb-âsâ olup [mesned]* ŞDŞB, tar.86/8. Bununla beraber sebebi aşağıda açıklanacağı üzere Leskofçalı Gâlib'in "Dünyada henüz düğün ve matem yaratılmazdan

önce bizim gönlümüz aşkın mezarını matem yeri kılmıştı" anlamındaki *Dahme-gâh-i 'ışkı şîven-zâr kılmışdı gönül / Olmadan 'âlemde peydâ sûr ile mâtem henûz* LGDA, g.52/4 beytinden "dahme-gâh"ın bir diğer anlamının mezar yeri olduğunu da burada ifade etmek gerekiyor. "Dahme-i Efrâsyâb" tabirinin manzum metinlerdeki anlam ve sembolleri şöyle özetlenebilir:

= **Fişek:** Donanma şenliklerinde atılan havai fişeklere ve Rum ateşine de "dahme" dendiği bilinmektedir. Pek çok ismi bulunan fişek türlerinden birine bu isim verilirken, muhtemelen altın renginde kıvılcım ve alevler saçması bakımından içinde kızıl altınların bulunduğu bir hazine düşünülmüş olmalıdır. Nitekim Ebûbekir Celâlî'nin "kırmızı altın rengi fişekler Efrâsiyab dahmesi oldu. Böyle masraflı bir şenlik daha önceki padişahlar zamanında olmamıştı" dediği *Zer-i sürh-i fişekler dahme-i Efrâsyâb oldı / Bu mâliyyetli şâdî olmadı şâhân-i akdemde* ECES, tar.24/15 beyti de bu tahmini desteklemektedir. Seyyid Vehbî'nin Levnî tarafından minyatürlerle süslenen *Sûr-nâme*'sinde verdiği bilgilerden ve buradaki bir minyatürden anlaşıldığına göre içinden rengârenk havai fişeklerin çıktığı bir fişek dolabının da ismidir. Vehbî'nin ifadesinde sultan huzurundaki fişek gösterisinde "dahme-i Efrâsyâb" adı verilen, içinde bin iki yüz kadar renkli fişek bulunan türbe görünümlü bir ateş ocağı (res.479) söz konusu edilmektedir. Re'fet Mehmed Azîz'in böyle bir havai fişek kutusunu "kufl-i fenn" [= teknoloji kutusu] olarak nitelendirmesi de fişek imali için barutun gerekli ölçeklerde karıştırılıp renklendirilmesi v.b. ciddi bir bilgi birikimini gerektiren bu ameliye ile ilgili bütün tahminleri desteklemektedir: *Açar yok söyledür yok tab'umuz mir'ât-veş hayfâ / Netîce kufl-i fennüz dahme-i Efrâsyâbuz biz* RMAD, g.104b/3.

= **Hazine, lahit:** Evliya Çelebi Mısır'da Sultan Merdan Camii banisi Merdan Şah'ın mağaradaki ayı ile kadın hikayesini anlatırken sarfettiği *Görse ki ol gâruŋ içi bir gencîne kim gûyâ bir dahme-i Efrâsiyâbdur* ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu tabir büyük hazineler hakkında kullanılmaktadır. Nitekim *Seyâhat-nâme*'nin bir başka yerinde geçen *Şeyh, Şeyhoğlu Dede Mehmed, Karahisarî ve Karahisarî Hasan Çelebisi hattıyla anılan hattatlaruŋ yazdıkları Kur'ân-i Kerîmler var ki her biri birer dahme-i Efrasiyâb deger* ifadesi de bu anlamı desteklemektedir. Kelîm'in *Çeşm-i sâkîdür hârâbat ehlini cezb eyleyen / Yohsa ol vîrânede ben dahme-i Cem bulmadum* KDAÇ, g.186/3 yahut Muvakkit-zâde'nin *Zer ü sîm ile donandukça şükûfe çemeni / Sanuram yir yüzine dahme-i Kârûn çıkdı* MPEB, g.540/4 beyitleri bu tabirin zaman zaman "dahme-i Cem" ve "dahme-i Kârûn" şeklinde mutlak "hazine" anlamında da kullanıldığını gösteriyor.

Öyle anlaşılıyor ki antik mezarların içinden zaman zaman yüklü altınlar çıkmasından hareketle mezar ve hazine kelimeleri "dahme" tabiriyle birleşerek çok anlamlı bir kavram vücuda getirilmiş. Refî'-i Kâlâyî'nin balık pulu yahut değersiz mangır anlamındaki "peşîz" kelimesi ile "dahme-i Efrâsiyâb"ı mukayese ettiği şu beytinde de büyük bir hazine kastedilmektedir: *Bermekî-haslet vezîr-i sâhib-i cûd ü kerem / Dahme-i Efrâsyâb 'indinde gûyâ bir peşîz* RKBA, tar.2/20. Nevres'in örtülü anlamlarla yüklü mısralarının her birini Efrasiyâb dahmesine yani dolaylı olarak birer hazineye benzetmesi de çok ustaca söylenmiş. Üstelik bu beyitte hazine avcılarının antik lahitleri balyozlarla kırmalarına işaret olmak üzere "tîşe-i endîşe" [= düşünce külüngü] tabirinin kullanılması da ayrıca dikkat çekicidir: *Tîşe-i endîşe-i tab'-i selîm itmez eser / Eylerem her mısra'ı bir dahme-i Efrâsyâb* NKHA, k.8/69. krş. *Zevâlin fehm idenler devlet-i yek-rûze-i çarhuŋ / Vîrür mi dahme-i Efrâsyâba hetk-i nâmûsın* NDÖZ, g.73/11. Görüldüğü üzere Nâşid'in bu beytinde de tabir çok değerli hazine anlamındadır.

+ **Ejder/yılan:** Dahme ve ejder ibarelerinin birlikte kullanılması mezar ve gömüler üzerine tılsım yapıldığı ve bunlar sayesinde buraya yaklaşanların gözüne yılan ve ejderler göründüğü inancından kaynaklanır. Ayıntaplı Aynî'nin "Senin kırmızı dudağının övgüsünden gönlüm yakut hazinesine döner veya oradaki saçının kıvrımlarından dolayı ejder tarafından yutulur" dediği şu beytinde "dahme" ve "ejder" kelimelerinin birlikte zikri bundandır: *Midhat-i la'lüŋle gönlüm dahme-i yâkût olur / Pîç ü tâb-i kâkülüŋle ejdere yâ kût olur* ADMA, g.33/1. krş. *Ruhsâruŋ üzre hatt-i mu'anber bulunmasun / Ol dahme âşiyâne-i ejder bulunmasun* KZMS, g.462/1. Arpaemîni-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi bedenin bir hazineye benzetilmesi

durumunda saç gibi beldeki kemer de bu hazinenin ejder veya yılanına benzetilir: *Dahme-i sîm şikem nâf aŋa kufl-i elmâs / Mâr-i pîçîde-ser-i genc-i nihândur kemerüŋ* SDFS, g.77/2.

+ **Gül-efşân** bk. "Gül-efşân"

+ **Tılsım, efsun:** Antik mezarlar içinde hazineler bulunması ve hazinelerin de tılsımlarla korunması inancından hareketle "dahme" tabirinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında Şehdî'nin şu beytinde olduğu gibi tılsımdan bahsedilir: *Dahme-i Efrâsiyâb-âsâ aŋa / Pâs-dâr idi tılısm-i subh ü şâm // Bozdılar ammâ tılısmâtın anuŋ / Tôb-i ejder-peyker ü şast-i sihâm* ŞDŞB, tar.111/16-17. Mirzâ-zâde Neylî'nin yine Gence'nin fethi ile ilgili söylediği *Dahme-i Efrâsyâbı feth idüp şemşîr ile / Bî-'azîmet nâmı teshîr itdi genc-i Genceyi* MNAK, tar.44/4 beytinde de gömüler üzerine okunmuş büyü ve tılsımların birtakım isimler okunarak çözülmesi inancına işaretle, "hükümdar kendisi gitmeden ismiyle Gence hazinesini büyüledi" demek suretiyle hazine ve tılsım ilişkisine işaret etmektedir. Nev'î-zâde Atâyî de *Sohbetü'l-ebkâr*'da geçen şu beytinde Hüsrev'in dualar okuyarak mezar hazinesine yaklaşmasını şöyle tasvir eder: *Husrev ol dahmeye kim oldı revân / Zikr ü tesbîh ile lâ-havle-künân* NASE, mes.389.

O **Kapalı örtülü nesneler:** Sandık ve sanduka gibi üzeri örtülü olup içini göstermeyen kapalı ve sırlı nesneler için "dahme" tabirinin çokça kullanılmasından hareketle "dahme-i Efrâsiyâb" içi görünmeyen kapalı şeyleri temsil etmek üzere kullanılmış. İlmî Dede'nin bir güzelin rüzgârda örtüsünden çıkan saçı hakkında söylediği *Yüz gösterür sabâya ne hikmet ki kâküli / Baŋa gelince dahme-i Efrâsyâb olur* İDBÇ, k.6/19 beytinde bu içini göstermeme hâli vurgulanmış. Muvakkitzâde'nin "Yüzünün örtüsü Efrâsiyâb dahmesi gibi (onu gizler) iken gönül (feryatları) içinin sırrını açığa çıkartmaktadır" anlamındaki şu beytinde de "dahme-i Efrâsiyâb" tabiri örtme ve gizleme hâlini temsilen kullanılmış: *Râz-i derûnın itmededür sîneden 'ıyân / Bend-i nikâbı dahme-i Efrâsiyâb iken* MPEB, g.395/4. Feyzî'nin elbisenin bir düğmesinin açılması hakkında söylediği *O pehlûdan ki kufl-i tügme-i tarf-i siyâb açduŋ / Kıyâs itdüm baŋa bir dahme-i Efrâsiyâb açduŋ* FDYK, g.91/1 beytinde de tabir yine örtülü ve değer verilen bir nesne hakkında kullanılmış.

480

⇆ **Gönül:** Gönlün dahmeye benzetilmesi de yine kapalı olup dışarıdan görünmemesine rağmen içinin hazinelerle dolu oluşundan kaynaklanır. Arpaemînizâde Sâmî'nin hazinelerin harabelerde bulunmasına ima olmak üzere harap gönlü ile dahme arasında ilgi kurduğu bir beytinde *Harâb oldukça göŋlüm dahme-gâh-i feyz olur zâhir / Kıyâs it bundan âbâdân mı vîrân-i mahabbet mi* SDFS, g.134/4 demesi bundandır. Bursalı İffet'in şu beytinde de içi hazinelerle dolu bir kral mezarına işaret edilmiş olması muhtemeldir: *Der-i dil dahme-i pür-gevher-i hâkânî imiş / Herkes ol der-gehe reh-yâb kıyâs eylemişüz* BİDM, g.48/4. Şeyhülislâm Es'ad'ın iplere düğüm atılarak tılsım yapılması ile dahme arasında ilgi kurduğu şu beytinde de gönül ve dahme ilgisi işlenmiş: *Hall ider ger rişte-i hâtırla 'akd olsa terah / Hâ'il olmaz dahme feth eyler Nerîmândur kadeh* EDMN, g.25/3. Es'ad bir başka beytinde göğüs üzerine dökülen saçlarla dahmeyi koruyan tılsımlı yılanlar arasında bir ilgi kurarak şöyle der: *Dök mâr-i zülfi sîne-i sîmînüŋ eyle bend / Dest urmasun o dahmeye agyâr-i bed-nihâd* EDMN, g.31/2.

⇆ **Güneş:** İlk doğuşu sırasında altın rengi parlak bir tümsek şeklinde görünmesi sebebiyle olmalı, Nev'î-zâde güneşi bir dahmeye benzetmiş: *Nâ'il-i çeşme-i Hurşîd oldı / Vâsıl-i dahme-i Cemşîd oldı* NASE, mes.2339. *Sâkî-nâme*'de ise güneş, gömüden çıkan altın bir levha olarak tasavvur edilmiş: *Güşâd eyledi subh-i zulmet-fiken / Ki bir levh-i zer çıkdı bu dahmeden* NASN, mes.1147.

⇆ **Kalem:** Muhtemelen kapalı bir yapısı bulunması ve içinden mücevher değerinde tılsımlı ve sihirli sözler dökülmesi sebebiyle kalemin de sıklıkla "dahme" olarak nitelendirildiği görülmektedir. Kâmî'nin *Nâ-ehle kilki dahme-i Efrâsyâbdur / Dâniş-verâna lutfını bî-imtinân ider* KDAY, k.23/14 beytinde, dışarıdan bakıldığında bir mezar harabesi kabilinden itibar edilmeyecek bir kamış parçası görünümünde olmasına rağmen içinde

hazineler bulunan, ehil olmayanlar tarafından anlaşılamayan böyle bir kalem tasvir edilmiş. Kırımlı Rahmî'nin *Hikmeti gör kim tılısm-i ejder ü erkam gibi / Dahme-i câhında olmış pâs-bân seyf ü kalem* KRDS, k.8/33 beytinde de "du'â-yi seyf" denen bir tılsıma (bk. "Kılıç duası") işaretle kalem ve kılıç yine hazineleri bekleyen tılsımlı ejderlere benzetilmiş.

DAİRE [cincilik] (dâ'ire, dâ'ire-i da'vet, mendel) Cin çağırmak için (bk. "Cin çağırma") çember şeklinde çizilen (bk. "Daire çekme") çizgiye denir. Nazîm'in şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu daireye "dâ'ire-i da'vet" de denmekteydi: *O perî peykeri aldum yine âgûşa bu şeb / Getürüp dâ'ire-i da'vete teshîr itdüm* Öyle anlaşılıyor ki şair işret meclisinin halkasını cin çağrılan daireye benzettiği beytinde "teshir etmek" yani sihirlemek anlamı ile aynı zamanda şarabın aklı baştan alma özelliğini kastetmektedir. Edebî metinler cin çağırma seanslarında neler yapıldığı hakkında ilginç ipuçlarıyla doludur:

• **Dualar okunur:** Zâtî'nin şu beytinden teshir edilmek istenen kişinin etrafına daire çizilmesi esnasında türlü dualar okunduğu anlaşılıyor. İfadeye göre ay, hâlesiyle çevrelediği ay yüzlü güzeli "Nur duası" (bk. "Nur duası") okuyarak büyülemeye çalışmaktadır: *Çevresinde görinen hâle degül mâh ol mehi / Dâ'ire çizmiş du'â-yi nûr ile teshîr ide* ZDAN, g.1295/2. Nâ'ilî-i Kadîm'in "Pervane mumun kenarında Vedûd ismine devamla kanadıyla gizlice bir daire çizmiş" dediği şu beytinden anlaşıldığına göre bu eylem sırasında ilgili duaların yanı sıra Allah'ın bazı isimleri de zikrediliyor ve muhataba belli edilmeden bir daire çizilmeye çalışılıyordu: *Periyle dâ'ire çizmiş kenâr-i şem'e olup / Hafî müdâvim-i ism-i Vedûd pervâne* NKDH, g.345/2. Bu konuda "da'vet" ve "du'â" kelimelerinin iştikak ilişkisini de göz önünde bulundurma gereği vardır.

+ **Da'vet:** Gerek "duâ" ve "da'vet" kelimeleri arasındaki iştikak gerekse "okuma" ile "da'vet" arasındaki müteradiflik sebebiyle peri kadar güzel sevgiliyi daireye / meclise çağırma bahsinde cin çağırma sırasında okunan duaları da ima etmek üzere Çuhadar-zâde Şâkir'in şu beytinde olduğu gibi "da'vet" kelimesine çokça yer verilir: *Meclis bu şeb ol mâh ile tenhâ baŋa kaldı / Baht oldı müsâ'id yine dünyâ baŋa kaldı / Haylî dem idi da'vet iderdüm o perîyi / Çekdüm bu gice dâ'ire hakkâ baŋa kaldı* ÇZŞD, kıt.55.

+ **Okuma:** Bu teshir eyleminin geçtiği beyitlerde sürekli "okuma" fiilinin kullanılması, bunun Türkçede hem "da'vet" anlamına gelmesi hem de bu eylem sırasında türlü dualar okunmasıyla ilgilidir. Zâtî'nin "Defalarca daireye [= 1. Cin çağırma halkasına; 2. Yanımıza, katımıza] davet ettiysek de yazıklar olsun ki o peri gibi güzel, davetimizi kabul etmedi" anlamındaki şu beytinde "okuma" fiilini kullanırken aynı zamanda bu iş için türlü dualar okunmasına da imada bulunmaktadır: *Okuduk bir nice kez ugramadı dâ'ireye / Ol perî veh ki kabûl eylemedi da'vetümüz* ZDAN, g.504/3. krş. *Okuduk da'vet idüp ugramadı dâ'ireye / Ol perî-çihre kabûl eylemedi da'vetümüz* ADMK, g.38/5. Aynı beytin *Âhî Dîvânı*'nda da bulunması kime ait olduğu hususunda şüphe uyandırmaktadır.

+ **Üzerlik:** Cin çağırmada üzerlik tohumu gibi güzel koku veren nesnelerin yakılması geleneğine temas eden Azmî-zâde Hâletî canını böyle bir tohuma benzeterek şöyle der: *Ugramaz idi dâ'ireme ol perî benüm / Ger yanmasaydı micmer-i gamda sipend-i cân* AHBK, g.679/3. Seyyid Câzım da "Meclisin dairesine o peri yüzlü güzeli çekmek için gönülde tılsım tütsüsü olarak sabrın üzerlik otunu yakmak yeterlidir" anlamındaki şu beytinde yine bu hususa temas eder: *Yeter buhûr-i 'azîmet dile sipend-i şekîb / Çekerse dâ'ire-i bezme ol perî-rûyı* SCDT, g.338/3. Bu beyitte sabrın üzerlik otuyla temsil edilmesi, bu tohumun ateş üzerinde çatlayıp çatırdaması sebebiyledir.

← **Hâle:** Ay yüzlü sevgili ile dolunay arasındaki ilgi sebebiyle Kâmî'nin şu beytinde olduğu gibi dolunay etrafındaki hâlenin, peri yüzlü sevgiliye benzeyen ayı teshir için etrafına daire çizilmesi şeklinde yorumlandığı görülür: *Degüldür hâle çizmiş dâ'ire eyler perî-hᵛânî / Yine bir âftâbı var-ise teshîr ider meh-tâb* KDAY, g.13/4. Zâtî de dolunay etrafındaki hâle ile sevgilinin nur duası ile teshir edilmesi arasında ilgi kurarak şöyle der: *Sen mehi beŋzer du'â-yi nûr ile teshîr ider / Hâle olmış bedre ey Zöhre-'izârum dâ'ire* ZDAN, g.1405/3.

← **Sudaki halkalar:** Zâtî suya düşen yağmur damlalarının oluşturduğu çemberlerin, aslında peri güzelliğindeki sevgiliyi davet etme amacıyla şekillendirildiğini iddia etmektedir: *Ey perî da'vet iderler seni bôstânda revân / Havzda dâ'irelerden katarât-i*

bârân ZDAN, g.1118/1. krş. *Seherde gülşene gelsün diyü perî-rûyân / Su üzre dâ'ireler çizdi katre-i bârân* AHBK, müf./419.

⥃ **Zikir halkası:** Şairlerin her fırsatta sofulara takılıp onların âdet ve geleneklerini küçümsedikleri malumdur. Bu meyanda "dâ'ire" kelimesinin hem işret hem de zikir halkası manası (bk. "Daire" [işret / zikir halkası]) taşımasından hareketle, şairler sofuların zikir halkasında dahi peri gibi güzel sevgiliyi ele geçirme hayâli içinde bulunduklarını iddia ederler: *Halka-i zikr içre sûfî raks eyler sanmaŋuz / Ol perîyi dâ'ire içre girüp teshîr ider* ZDAN, g.222/3.

481

Tuğra: Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi tuğra beyzasını oluşturan iç içe girmiş (res.481) dairelerin türlü yorumlar için söz konusu edildiği malumdur: *Allâha şükürler ki kamu çekdügi tugrâ / Bildürdi anuŋ dâ'iresin 'âleme kat kat* GAKA, k.12/7. Biraz da Süleyman Peygamber imasıyla hükümdarların insanları ve cinleri teshir ederek emri altına aldığı şeklinde övgüler geliştirmek için tuğra / nişan ve daire kavramları Âşık Çelebi'nin şu beytinde olduğu gibi özellikle birlikte kullanılır: *Dâ'ire çekmiş ki ins ü cinni teshîr eyleye / Eyleyüp dilde Süleymân nâmını ezber nişân* AÇDF, k.10/8.

∆ **Dâ'ire** [işret halkası]**:** Güzelliği sebebiyle periye benzetilen sevgilinin halka şeklinde tertip edilen işret meclisine (bk. "Daire" [işret halkası]) davet edilmesi, Türkçedeki "okumak" [= davet etmek] fiiliyle ifade edilmekle birlikte, bu fiilin kullanılmasının bir diğer sebebi, cin çağrılırken birtakım dua ve tılsımlı sözler okunmasıdır. Bu gibi ifadelerde kullanılan "daire" kelimesi, cin çağırmada çizilen şekle işaret olduğu gibi aynı zamanda halka şeklindeki işret meclisine de delalet ederek tevriyeli bir anlam oluşturur. Mesela Âhî'nin "(Kendisini) davet ederek okuduk (ancak) o peri yüzlü davetimizi kabul edip daireye uğramadı" anlamındaki şu beytinde geçen "daire" kelimesi hem "işret halkası" hem de "cin çağırma dairesi" anlamlarında tevriyelidir: *Okuduk da'vet idüp ugramadı dâ'ireye / Ol perî-çehre kabûl eylemedi da'vetümüz* ADNS, g.38/5. Azmî-zâde Hâletî şu beytinde "mendel" [= daire] kelimesini kucağı ima etmek üzere kullanmış görünüyor: *Leblerüm fersûde olınca perî-h^{w}ân eylesem / Mendel-i âgûşuma girmez perî-zâdum benüm* AHBK, g.502/4.

DAİRE [geometri] (dâ'ire)
Geometride bir noktaya aynı uzaklıktaki noktaların oluşturduğu çizgiye çember, bu hat içinde kalan alana ise daire denir. Şiir geleneğinde bu kavramlar arasında özellikle şekil benzerliği açısından ilgiler kurularak nokta, çember ve daire ilişkisi türlü şekillerde gündeme getirilir.

✢ **Nokta, pergel:** Dairenin çevresini oluşturan çemberin çizimi, pergel veya bu işi görebilecek, ayağı bir noktaya sabit bir âleti gerektirdiğinden olmalı daire, nokta ve pergel kelimeleri çoğu zaman bir arada zikredilir. Mesela Nev'î bir medhiyesinde yer alan şu beytinde "Senin faziletin -bahsinde- akıl pergelinin ayağı yan çizdiği hâlde kim onun dairesine bir nokta ilâve edebilir?" derken "nokta", "daire" ve "pergel"den oluşan bu üçlüyü şöyle bir arada kullanır: *Kimseler nokta mı kor dâ'ire-i fazluŋa kim / Pây-i pergâl-i 'ukûl anda olur kec-reftâr* NDMT, k.23/15. krş. *Bedr yüzüŋde eger nokta didüm la'lüŋe / Kan ola mı noktadur merkez-i her dâ'ire* KBME, g.1281/2.

Şu beyitte de "nokta" ve "daire" kelimelerini bir arada kullanan Cem Sultan Kâbe'nin bir nokta, çevresindeki revakların ise onu saran bir daire gibi görünmesinden hareketle; Hz. Muhammed'in safâsı genişliğinin Kâbe'yi aynı şekilde sardığını ifade eder: *Bir nokta gibi dâ'ireye aldı fi'l-mesel / Beytü'l-harâmı sahn-i safâsı Muhammedüŋ* CDHE, k.IV-5. Aynı şekilde nokta, merkez ve daire ilgisi Emrî'nin yüzdeki beni, güzellik dairesinin merkezi kabul ettiği şu beyti gibi durumlarda da kullanılır: *Merkez-i dâ'ire-i hüsndür ol nokta-i hâl / Tutmasun kendüyi ol dâ'irede her nokta* EDYS, g.461/2.

✢ **Zerre:** Muhtemelen geometride dairenin ortasını oluşturan noktanın bir zerre gibi düşünülmesinden kaynaklanmalı, Fuzûlî ve Nev'î-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi daire kelimesinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında "zerre" ibaresine

yer verildiği görülmektedir: *Kim anuŋ bulmayıp ahvâline bir zerre vukûf / Kalmışım dâ'ire-i hayret içinde ben hem* FDKA, k.24/30. krş. *Var ise zerre kadar iz'ânuŋ / Ugrama dâ'iresine anuŋ* NASE, mes.1984. Nev'î-zâde'nin beytinde geçen "dâ'ire" kelimesinin ağırlıklı olarak "civar, çevre" anlamında kullanıldığına da burada ayrıca dikkat edilmelidir. Keza Hayâlî'nin Allah'a / sevgiliye duyduğu hasretin, evren daha henüz yaratılmadan önce de var olduğunu vurgulamak üzere söylediği *Ser-geşteŋ idi zerre gibi cân ile göŋül / Mihr ile meh bu dâ'irelerde dolanmadan* HBDA, g.298/2 beytinde de "dâ'ire" kelimesi "konu, bahis" anlamında kullanılmış görünüyor.

482

← **Nun harfi:** Nun harfi daireye, ortasındaki nokta da bu dairenin merkezine benzetilerek türlü söz ve hayâl oyunları geliştirilir. Nâ'ilî'nin dudağı can noktasına benzettiği şu beyti bunun tipik örneklerinden biridir: *Dehen-i teng degül nokta-i cân ancak bu / Merkez-i dâ'ire-i nûn-i nihân ancak bu* NKDH, g.300/1. krş. *Görinen fem sanmaŋ olmış nokta-i merkez 'ıyân / Dâ'ire çekmek dilerken hüsnine pergâr-i zülf* MCDM, g.316/6. Aynı şekilde Yenişehirli Avnî'nin şu beytinde olduğu gibi çember yahut daireye benzetilen nesnelerin merkezi de çoğu zaman nun harfinin noktasına benzetilir: *Muhît-i dâ'ire-i merkez-i kemâlinde / Sipihr halka-i mîm âfitâb nokta-i nûn* YALT, mus.15/69.

DAİRE [işret / zikir halkası] (dâ'ire)
İşret meclislerinde kadehin elden ele dönerek dolaşabileceği şekilde oluşturulan halkaya daire denir. Gelibolulu Âlî'nin *Riyâzü's-sâlikîn*'inde geçen *Dâ'iresin halka-i tevhîd iden / Hâlıkını zikr ile temcîd iden* GARS, mes.905 beytinden de anlaşılacağı üzere "dâ'ire" kavramı aynı zamanda sofuların "zikir halkası" manasında (bk. "Halka") da kullanılmaktadır. Dolayısıyla "dâ'ire" kavramı her iki meşrebi de ima edecek bir yapıda olması bakımından metinler yorumlanırken ayrıca dikkat edilmesi gereken bir incelik arz eder. Meyhanedeki işret halkası ile tekkelerdeki zikir halkası benzerliği, şairlerce her fırsatta vurgulanır. Şu beyitte daireye giren bir zahitle (bk. "Sofu") alay edilerek kadeh sırası ona gelince eşek atlar gibi geçilmesi istenmektedir: *Eşek atlar gibi bir şûh-i cevân-i çâlâk / Atlasun dâ'irede zâhid-i nâdânı kadeh* BSTK, g.55/2.

483

Δ **Daire** [cincilik] bk. "Daire" [cincilik]

DAİRE [musikî aleti] (dâ'ire)
Çember biçiminde genişçe ahşap bir kasnak üzerine deri gerilmesi suretiyle imal edilip parmak uçlarıyla çalınan bir musikî aletidir. Hakkında geliştirilen tasvir ve tasavvurlardan anlaşıldığına göre tef veya zilli tef ile (bk. "Tef") daire aynıdır. Nitekim Evliyâ Çelebi "Esnâf-i Dâ'ireciyân" serlevhası altında bunun ilk olarak Hz. Süleyman ve Belkıs'ın zifaf gecesi çalındığını ve daha sonra da Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin düğünlerinde Hamza b. Yetîm tarafından çalındığını, zilsiz olmak kaydıyla zikir esnasında çalmanın da caiz olduğunu bildirir. Çelebi'nin *Seyâhat-nâme*'nin bir başka yerinde aşağı yukarı aynı bilgileri "def" hakkında da tekrar etmesi bu iki âletin mutlak surette aynı olduğunu açıkça gösteriyor. Bununla beraber "dâ'ire"nin zengin ve esnek anlamları sebebiyle bu kelime üzerinde

geliştirilen yorumlar teften biraz daha farklı olması sebebiyle müstakil başlık altında incelendi. Nitekim Zâtî'nin "Eğer o peri gibi güzel bir gün senin davetini kabul edecek olursa meclisinde dairen güneş, çengin ise hilal olur" dediği şu beytinde daire çekerek cin/peri davet etmekten tutun sevinçten güneş katına yükselmeye kadar zengin çağrışımların "def" kelimesiyle geliştirilmesi mümkün değildir: *Dâ'ireŋ hôrşîd ola bezmüŋde çengüŋ mâh-i nev / Ol perî bir gün kabûl eylerse Zâtî da'vetüŋ* ZDAN, g.704/5. krş. *Meclis-i a'dâda çalmış veh ki yârum dâ'ire / Kaddüm ol derd ile derdâ oldı yarım dâ'ire* ZDAN, g.1405/1. Dâ'ire kelimesinin anlamlarından birinin de "nezd ve kat" olduğunu burada hatırlamak gerekiyor.

• **Kızdıkça sesi artar:** Kasnak üzerine deri gerilmek suretiyle üretilen tef, davul ve dümbelek gibi müzik aletleri ateşe tutularak ısıtıldığında gerilip daha güçlü ve tınılı bir ses vermeleri bakımından bunlar hakkında "kızdıkça sesi artar" türünden yorumlar geliştirilir: *Artar sadâ-yi dâ'ire kızdukça dem-be-dem / Hep güft ü gûya sûziş ü igzâbdur sebeb* HKHA, g.20/2. krş. *Âsmânda bırakup Zühre elinden çengi / Def gibi kızdı yüzi dâ'ireden çekdi eli* NDAG, g.162/5.

+ **Celâcil:** Zilsiz ve biraz daha büyükçe biçimiyle günümüzde "bendir" adıyla tarikat ve zikir meclislerinde de kullanılan bu alet Nev'î'nin *Girelüm dâ'ire-i 'ışka koyalum 'ârı / Olsun ol dâ'ireye savt-i celâcil zârî* NDMT, g.509/1 beytinde ifade ettiği üzere yerine göre son derece hareketli ve neşeli müzikler için de kullanılır. Nitekim Evliyâ Çelebi bunun zilsiz türünün caiz görüldüğünden bahseder. Daire çevresindeki ziller (res.179, 484) bu aletin dikkat çekici vasıflarından olup Ganî-zâde'nin meclis halkasını bir daireye, bu halkada dönen kadehleri de bunun zillerine benzettiği *Halka-i meclis olup dâyire-i mutrib-i şevk / Pür-celâcil görinür devr idicek anı kadeh* GNNK, g.21/3 beytinde olduğu gibi bu hâliyle ses ve şekil bakımından türlü yorumlar geliştirilmiştir.

+ **Nakş:** Bir musikî ıstılahı olarak "nakş" tabiri (bk. "Nakş") Zâtî'nin *Kâmetüm çeng idüben ugramayup dâ'ireye / Geçmesün bezm-i belâ içre baŋa nakş ü usûl* ZDAN, g.840/2 beytinde olduğu gibi "dâ'ire" ile çoklukla birlikte kullanılır. Bu beyitte geçen "dâ'ire" ibaresi aslında "nezd, kat, civar" anlamında olmakla birlikte beyitte yer verilen "çeng" kelimesi (bk. "Çeng") sebebiyle bir musikî âletini çağrıştırmak üzere yerleştirilmiş. Sâkıb Mustafa Dede'nin *Dahîl-i dâ'ire olmış geçüp def ya'nî çenberden / Usûliyle çekilmiş rûy-i nakş-i kâra perde rakk* SMDD, k.13/27 beytinde yer verilen "dâ'ire", "def", "çenber" (bk. "Çenber"), "usûl", "nakş" ve "kâr" kelimeleri de birer musikî ıstılahı olmak hasebiyle tenasüp oluşturmak üzere yerleştirilmişlerdir.

⇆ **Dolunay:** Kalkandelenli Mu'îdî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde geçen *Zühre çengîlig eyledi ol şeb / Def-i mâhuŋ celâcili kevkeb* MŞPN, mes.794 beytinde olduğu gibi dolunayın bir daire, yıldızların da bunun zilleri olarak tasavvuru da yaygın görülen bir kalıptır.

484

⇆ **Gül:** Açılmış bir gülün şekil itibariyle etrafı zillerle dolu bir defi andırması sebebiyle gülün daireye yahut elinde daire tutan bir şahsa benzetilmesi de çok yaygındır. Fuzûlî'nin şu beytinde gülü, her sabah bülbülden musikî dersi alan bir şahsa benzetmesi böyledir: *Olmak içün mutrib-i bezmi tutup bir dâ'ire / Ögrenür her subh bülbülden fen-i edvâr gül* FDKA, k.9/46. Nâ'ilî-i Kadîm'in şu beytinde de gül her sabah defini güneşte kızdırıp bülbüle "kâr" meşk ettiren bir musikîşinasa benzetilmiş: *Germ idüp dâ'iresin mihr-i cihân-tâbda gül / Her seher bülbül-i şûrîdeye bir kâr okudur* NKDH, g.98/4.

⇆ **Güneş:** Zührenin def çalan bir çalgıcıya benzetilmesi hâlinde ay ve güneş çoğu zaman onun elindeki def olarak düşünülür: *Yaraşur rûşen budur kim olsa bezm-i hüsnüŋe / Zöhre def-zen mihr ü meh ey kâm-kârum dâ'ire* ZDAN, g.1405/4. Bunun yanı sıra güneşin, elinde def çalan bir şahsa benzetilmesi de oldukça fazla görülen bir durumdur: *Oynadur rakkâs-i çarhı mihr elinde dâ'ire / Penc-gehde bir usûli çalsa sûfiyânedür* RKBA, tar.15/8. krş. *Çarha girmiş gün gibi çözmiş saçın*

meh-pâreler / Def tutar ay ü güneş hûrîler eyler sohbeti ŞDMK, k.6/24.

Kucağa çekilir: Çeng, kanun v.b. kucağa alınarak çalınan aletler gibi tef hakkında da Seyyid Câzım'ın şu beytinde olduğu gibi aynı yorum çokça kullanılır: *Raks iderken o perî-rûyi çeküp âgûşa / Sîne-kûbân olarak dâ'iresin fırlatdum* SCDÖ, g.221/4.

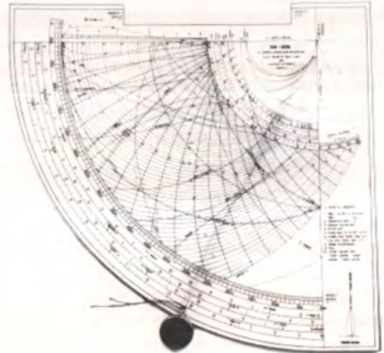
DAİRE
Sözlüklerde pek görülmemekle beraber "dâ'ire" kelimesinin eski metinlerde aynı zamanda "kadir, değer, izzet" anlamında kullanıldığı görülüyor. Mesela Bâkî'nin manzumelerini eşsiz benzersiz bir mücevhere benzetirken söylediği *Bulımaz dâ'iresin bu güher-i nâ-yâbuŋ / İtmesün bir dahı bu devrde zer-ger hâtem* BDSK, k.19/52 dediği şu beytinde geçen "dâ'ire" kelimesi böyledir. Keza bir başka beytinde de aynı zamanda bir musikî tabiri olan "dâ'ire"ye işaret ederek "Şimdi benim diyen şarkıcı bu mevkiye / değere yaklaşamaz" anlamında kelimeyi yine bu anlamıyla kullanmış: *Bulımaz dest-res bu dâ'ireye / Bâkiyâ şimdi degme gûyende* BDSK, g.443/5. Keza Haşmet'in "Sarhoş, saltanat zevkini ayağında bulur. Cem devletinde itibar kazanmanın kaidesi böyledir" dediği şu beytinde de kelime yine izzet ve değer anlamında kullanılmış: *Neş'e-i saltanatı mest ayagında bulur / Böyledir kâ'ide-i dâ'ire-i devlet-i Cem* HKHA, g.177/6. krş. *Geçdük hicâb-i deyr ü salîbüŋ verâsına / Bulmaz bu deŋlü dâ'ire büt-hâne bekleyen* NDMT, g.375/4.

DAİRE ÇEKME
Bugün hâlâ Anadolu'da kısmen geçerli olan bu inanca göre bir kişiyi büyü ile bağlamak için etrafına daire çizilmesi demektir. O kimse dairenin dışına çıkarsa cin tarafından çarpılacağına inanırmış. Eskiden çok daha yaygın olması muhtemel bu itikad birçok şair tarafından türlü şekillerde kullanılmıştır. Mesela Rahmî kirpikleri dikene benzettiği bir beytinde *Hârdan bir dâ'ire çekdüm gözüŋ etrâfına / Yârdan gayrıya tâ bir lahza itmeye nigah* BRME, g.178/5 diyerek gözünün sevgiliden başkasına bakmasını daire çekerek engellediğini ifade eder. Necâtî'nin "Sihir ile daire çekmeyen hata hat denir mi? Fitnede bir tane (eşsiz) olmayan bene ben denir mi?" anlamındaki şu beytinde de yüzdeki tüyler, âşığı bağlamak için sihir ile çekilen daire olarak düşünülmüş: *Hat mıdur ol ki çekmeye sihr ile dâ'ire / Beŋ midür ol ki fitnede bir dâne olmaya* NBDA, g.9/5.

Cin çağırırken uygulandığı bilinen daire çizme eylemi Doğu illerinde halk arasında yakın zamana kadar bilinip icra edilen bir inanış imiş. Hattâ yörede bu inanış o derece yaygınmış ki 940'lı yıllarda eşkiya esir alındığında etrafına çember şeklinde bir çizgi çekilerek bırakılır, yakalanan suçlular korkudan o çizgi dışına çıkıp kaçamadığından asker çatışma bittikten sonra hepsini içinde korkuyla bekledikleri çemberlerden çıkartıp birer birer toplayıp götürürmüş. Ayr. bk. "Halka-i teshîr"

+ **Peri** bk. "Daire" [cincilik]

Gözyaşı: Necâtî'nin gözden akan yaşların âşığın etrafını kuşattığını iddia ettiği *Çevreme dâ'ire çekdi yaşum aglamag ile / Bir perî da'vetini itmegedür niyyetümüz* NBMK, g.223/5 beytinde olduğu gibi gözyaşlarının daire çektiği yorumu da yaygın görülen bir durumdur.

485

DÂİRE-i İRTİFÂ (dâ'ire-i irtifâ')
Eskiler zamanı ve mevsimlere göre değişen vakitleri belirlemek için güneşin ufuktan yüksekliğini ve konumunu "rub'-i dâ'ire" (res.485) (bk. "Rub'") veya usturlap gibi irtifa alma (bk. "İrtifâ", "İrtifâ alma") aletleri ile ölçerlerdi. Râmî Abdurrahman Çelebi'nin "Bilge kimseler fazilet feleğinin yüksekliğini ölçsün diye yeryüzü usturlap kursuna daire olmuş" dediği *Çarh-i fazluŋ irtifâ'ın almaga ehl-i hıred / Kurs-i usturlâba olmış dâ'ire sath-i zemîn* RAÇD, k.16/30 beytinde böyle bir eylemden bahsedilir.

+ **Mühendis:** Eski dilde "hendese" yani matematik hesaplarıyla uğraşanlara "mühendis" denmesi sebebiyle "irtifâ'" ve "dâ'ire" kelimelerinin

geçtiği ibarelerde Nef'î'nin "Felek onun yüceliğini ölçmek için mühendis olmuş. Güneşi usturlap, ışık hüzmesini de ip edinmiş" dediği şu beytinde olduğu gibi hendese ve mühendislikten bahsedilir: *İrtifâ'ın almaga olmış mühendis çarh aŋa / Mihri usturlâb idüp kılmış şu'â'ın rîsmân* NDMA, k.52/11. Yakînî'nin şu beytinde de görüleceği gibi irtifa dairesi daha çok kasidelerde övülen şahsın yüceliği vurgulanırken kullanılır: *Kim ire dâ'ire-i irtifâ'-i rif'atüŋe / Kıyâsın idimez iken mühendisân hayâl* YDÖZ, k.1/33.

DAİRE KUŞATMA
Sık kullanılan bir tabir olmamakla beraber asker bir şair olan Mahremî'nin eserlerinde çokça kullanılması sebebiyle bunu madde başı yapmayı gerekli bulduk. Pakalın "İstabur" maddesinde kelimeye "tabur" anlamı vererek bunun top ve arabaların birbirine zincirle bağlanması suretiyle dört cepheden korunaklı bir kale şekline getirilmiş askerî istihkâm olduğunu bildirir. Nitekim Mahremî de uzun bir yolculuktan sonra düşmanın "istabur bağlama"sından şöyle bahseder: *Mohâc ovasına çün sür'at ile irişdi / Buyurdı bagladılar istabûr ehl-i dalâl* MKTM, k.145/148. Yine aynı şair *Şehnâme*'sinde *İrişince hemân emr irdi leşker / Kuşatdı dâyire mânend-i ejder* MŞHA, mes.1801 diyerek düşmana hücum etmeden önce daire şekline girerek küme hâlinde saldıran bir birlikten bahsetmektedir. Öyle anlaşılıyor ki burada geçen "dâ'ire kuşatma" tabiri ile yukarıdaki "istabur bağlama" aynı anlama gelmektedir. Nitekim şu beyitte de "gerdûn" yani kağnı arabalarıyla bir daire kuşatmasından bahsedilmektedir: *Ne istabûr o kavim sezâ-yi bûr u debûr / Kuşatdı dâyire gerdûn ile felek-timsâl* MKTM, k.145/149. Keza yine Mahremî'nin "Topunu bırakarak istaburunu saldı, eline mızrağını alarak savaşa girişti" dediği şu beytinde de böyle bir savaş düzeni kurduktan sonra düşmana saldırma sahnesi görülmektedir: *Bırakdı topını vü istabûrını saldı / Eline nîzesin aldı vü kıldı 'azm-i kıtâl* MKTM k.145/168.

DAİREDE TUTMAK
Emrî'nin "O ben noktası, güzellik dairesinin merkezidir. Her nokta kendisini o dairede sanmasın" dediği *Merkez-i dâ'ire-i hüsndür ol nokta-i hâl / Tutmasun kendüyi ol dâ'irede her nokta* EDYS, g.461/2 beytinde olduğu gibi bir nesneyi bir başka nesne ile aynı sınıftan saymak anlamındadır.

DAİRESİNİ BİLMEK
Hüdâyî-i Kadîm'in "Hâle içindeki ay senin yüzüne özenirmiş. İnsan eğer haddini bilseydi ay gibi yok olup gitmezdi" anlamındaki *Öykünürmiş hatuŋ içre ruhuna hâlede mâh / Kişi güm olmaz idi dâ'iresin bilse eger* HKMD, g.41/2 beytinden de anlaşılacağı üzere "haddini bilmek" anlamında bir tabirdir. Güneşin her gün sevgilinin mahallesinde dolanıp durmasını bir kıskançlık vesilesi etmek üzere söylenmiş *Kûy-i gam-i cânânı her gün tolanur çokdur / Bir dâ'iresin bilmez mânend-i güneş yokdur* HMNB, b.6458 beytinde de güneş haddini bilmezlikle itham edilir. Gelibolulu Âlî'nin de tuğra beyzaları üzerindeki iç içe daireleri (res.481) kastederek *Allâha şükürler ki kamu çekdügi tugrâ / Bildürdi anuŋ dâ'iresin 'âleme kat kat* GAKA, k.12/7 dediği beytinde padişahın fermanının dünyaya haddini bildirmesi konu edilmiş.

O Pergel: Nevres-i Kadîm'in "Nokta gibi yakın olsa da pergel gibi daireden çıkamaz" dediği şu beytinde olduğu gibi pergel, dairesini yani haddini bilme sembolüdür: *Çıkamaz dâ'ireden nokta gibi kurb ise de / Ben çü-pergâr o taraflarda tolandum bilürüm* NKŞY, g.73/5.

DAKÎK, dakîka
Arapçada "vurma, çalma, öğütme, sitem, tenkit" gibi anlamlara gelen "dakk" kökünden gelen "dakîk" kelimesi Necâtî'nin "İncelikleri idrâk eden gönül senin belini görse..." dediği *Bilüŋi görse 'aceb mi dil-i dakîka-şinâs / Hemîşe şâ'ir olanlar ider hayâle tama'* NBDA, g.263/3 beytinde olduğu gibi daha çok ince ve incelmiş nesneler hakkında kullanılır. Bunun yanı sıra "bir an, bir lahza" gibi anlamlar ifade eden "dakîka" ile "dakîk" sürekli birlikte cinas ve tevriye oluşturacak biçimlerde kullanılır. Kelimenin bir diğer anlamı da "un"dur.

+ Bahs: Birtakım konularda derinleşip kılı kırk yarma gibi durumlar da "incelme" olması bakımından, "dakîk" kelimesi geçtiğinde sıklıkla "bahs", "tartışma", "iddialaşma" gibi konulara da yer verildiği görülür: Şânî-zâde Atâullah'ın "Beni ve saçı konusu o kadar incedir ki bu sırrı kimse çözüp açıklığa kavuşturamadı" dediği *Dakîkdür o kadar bahs-i hâl ü zülfi 'Atâ / Bu sırrı kılmadı zîrâ kimesne hall ü vuzûh* ŞARÇ, g.14/7 beytinde sevgilinin güzellik unsurlarının inceliği içinden çıkılması zor ilmî bir konu olarak vurgulanmış. Keza Behiştî'nin *Mushaf yüzüŋi tefsîr itdükde femüŋ bahsi / Çok fikr-i*

dakîk ister bir güçce mahalcikdür BDYA g.160/2 beytinde de insan yüzü, mushaf ve tefsir incelikleri söz konusu edilmiş.

+ **Bel, saç:** Bu maddede yer alan diğer beyitlerde de görüleceği üzere "dakîk" kelimesinin geçtiği beyitlerde kıl gibi ince bel yahut saç teli gibi ince güzellik unsurlarının konu edilmesi çokça görülür: *Âhiyâ mû-miyânı fikrinde / Cân ü dilden dakîkabîn olduŋ* ADMK, g.63/5.

+ **Dikkat** bk. "Dikkat"

+ **Değirmen:** Kelimenin aynı zamanda "un" anlamına da gelmesi sebebiyle Ayıntaplı Aynî'nin "İnceden inceye düşün ki felek değirmeni insanı una çevirir" dediği şu beytinde olduğu gibi "dakîk" ile "âsiyâ / âsiyâb", "dâne" ve "gendüm" [= buğday] ibareleri çokça birlikte kullanılır: *Un eyler âdemi fikr-i dakîk it âsiyâb-i çarh / Bu şeb devr-i kamerde hâleyi gendüm elek gördüm* ADMA, g.141/3. krş. *Bulmaz bu âsiyâbda bir dâne-i murâd / Bahtı medâr olursa da fikr-i dakîk iden* VDHT, g.206/4; *Dakîk-âheng iken çarh âsiyâbı / Cihân görmezdi kurs-i âfitâbı* LÇFN, mes.1058. Bu konuda ayr. bk. "Değirmen"

486

+ **Elek:** Aynı şekilde değirmen ve un gibi kavramların birlikte geçtiği bu beyitlerde "gırbâl" ve elek kelimelerine de sıklıkla yer verildiği görülür: *Bahs idüp bir dakîka hüsnüŋden / Hâle mâh-i sipihre asdı elek* BDSK, g.252/4. Mostarlı Ziyâî'nin zor bir işi bitirme anlamında elek asma tabirini kullandığı "Gece senin yanağın konusunda ay ile öyle bahisleştim ki ince düşüncelerim aya hâleden elek astı" anlamındaki şu beyti de buna güzel bir örnektir: *Elek asdı benüm fikr-i dakîküm hâleden mâha / Gice bahs-i ruhuŋda görseŋ anuŋla neler kıldum* MZMG, g.281/4.

+ **Sır:** İnce bilgilerin herkesçe bilinmeyip çok kimse için sır olması açısından "dakîk" ve "sır" kelimeleri de çokça birlikte kullanılır. Ahmed Müsellem'in "dâm" ve "dâne" (bk. "Dâm ü dâne") kavramlarını ima ederek "Dünya tuzağına ilk taneyi koyan insandır" dediği *Kendüme bakdum idüp sırr-i dakîki tahkîk / Ki cihân dâmına dâne getüren Âdemdür* MDZT, g.33/3 beyti yahut Vâlî'nin *Hüsn ü Dil*'inde söylediği *Bir sırr-i dakîk ü emr-i mücmel / Kıl deŋlü kusûrı yok mükemmel* VHDF, mes.1010 beyti de böyledir.

DAKYÂNUS (Takyânûs)

Ashâb-ı Kehf hikâyelerinde (bk. "Ashâb-ı Kehf") Tarsus civarında hüküm süren, servet ve zenginliğin verdiği şımarıklıkla kendisini ilah sanan ve Allah'a inananlara zulmeden bir hükümdar olarak geçer. Bazı kaynaklara göre ise Efsus şehrinin valisidir. Kemâl-i Ümmî gibi birçok şair onu Firavun ve Nemrut gibi kötü karakterlerle birlikte anar: *Kanı Şeddâd ü Takyânûs ü Nemrûd / Dahi Fir'avn ü Hâmân kondı göçdi* KÜSB, g.121/25. İslâmî onun halkı kendisine taptırmasını şöyle anlatır: *Cümlesi Takyânusa tapar idi / Teŋri diyü ayagın öper idi* İMHA, mes.2647. Yahyâ Nazîm onun hazinesinin de Firavun'unki gibi kaybolduğunu bildirir: *Redd-i kahruŋla kala hâkde mâl-i Kârûn / Şerm-i cûduŋla hafî genc-i zer-i Dakyânus* YNDM, k.13/18. Bu konuda ayr. bk. "Ashâb-i Kehf"

487

DÂL [harf]
Elifbânın sekizinci harfidir. Hat sanatında eski bir imlâ geleneği olarak "dal", "sad", "'ayn", "tı" v.b. harferin alt veya üzerlerine, noktalıları olan "zel", "dat", "gayn", "zı"dan ayırmak üzere hem boş kalan satıhların doldurulması hem de estetik bir görüntü oluşturulması bakımından bu harflerin küçükleri yerleştirilirdi. Şairler bu eski imlâ geleneğini kastederek birtakım söz oyunları geliştirmişlerdir. Mesela Yahyâ Beğ şu beytinde eğilip sevgilisinin atının ayağını öptüğünü ve bu hâliyle atın (semend'in) altında bir dal harfi gibi olduğunu ifade ederken aslında "semend" kelimesindeki "dal" harfinin altındaki "dal" harfini kastetmektedir: *Egilüp atı ayagını öpdüm ey Yahyâ / Revâdur oldum ise dâl gibi zîr-i semend* YDMÇ, g.53/5. Revânî'nin şu beytinde de düşmanların atı ayağı altında ezilmeleri ile hat sanatında "semend" kelimesinin "dal"inin altına küçük bir "dal" harfi yazılması geleneği arasında ilgi kurulmuş: *Buŋalupdur atuŋ ayagınuŋ altında 'adû / Nitekim düşdi kitâbetde semend altına dâl* RDZA, k.17/38. krş. *Düşmenüŋ başı atuŋ ayagına gelsün müdâm / Muttasıl turdukça ey şâhum semend altında dâl* SDHY, g.100/6. Bu konuda ayr. bk. "Ayın"

O Bükülmüş boy: Harfler arasında bükülmüş yahut kambur duruşu (res.487) sebebiyle, âşığın dünya dertlerinden iki kat olmuş boyu için (bk. "Boy" [âşığın]) sembol olarak kullanılır: *Döndüŋ ey pîr-i dü-tâ secdeye varmış dâle / Olmaya ki seni hôd-bîn ide 'ayn-i 'amelüŋ* YDMÇ, g.228/2.

Δ Dâl: Delalet anlamındaki "dâl" kelimesi ile bu harf isminin müteradif oluşundan hareketle şairler dal harfi ile "delil" ve "alamet" kavramları arasında ilgi kurarlar. Mesela Yahyâ Beğ "Senin yolunda kebkebinin (bk. "Kebkeb") izleri sanki hidayet yıldızı gibidir. Nalçanın izini görünce de bu devlet ve saadetin delaletidir dedim" anlamındaki şu beytinde eskiden ayakkabı topuk ve tabanlarına çabuk aşınmayı engellesin diye çakılan kabara ve dal şeklindeki nalça demirlerini (res.107) kastederken, "dâl" ibaresini hem "devlet" kelimesinin dal harfi hem de saadetin "delaleti" anlamında kullanmış: *Yoluŋda kebkebüŋ nakşı sanasın necm-i hâdîdür / Na'alçeŋ izlerin gördüm didüm bu dâl-i devletdür* YDMÇ, g.95/3. Dal harfi ve "dâl" kelimesinin delalet manası, dertli insanların belinin bükük olmasından dal harfinin kambur duruşuna kadar birçok anlamı birlikte çağrıştırması bakımından şairlerce sıklıkla kullanılmıştır: *Zülfüŋe dil baglamış âşüfte vü miskînüŋem / Ehl-i derd olduguma kadd-i hamîdem dâldür* EDYS, g.104/2. Emrî'nin bu beytinde geçen "dâldür" ibaresi aynı zamanda dolaylı olarak fal inancıyla ilgili bir hususa da delalet eder. Bu konuda bk. "Dâl olmak"

DAL ARAKİYYE (dal 'arakıyye)
Sarıksız derviş arakiyeleri için kullanılan bir tabirdir. Yaygın olarak pamuktan imal edilip destarların iç çeperlerinin kirlenip yağlanmasını engellemek üzere giyilen takke türünden arakiyyelere (bk. "Arakçın") mukabil, derviş arakiyeleri çoğunlukla dövme keçeden imal edilir. Bunlar üzerine sarılan destarlar renk ve biçimlerine göre dervişin mensubu olduğu tarikati belli eder. Rufâ'îler siyah, Kâdirîler yeşil, Bedevîler kırmızı, Sa'dîler beyaz v.b. sarık sararlar. Zikir sırasında şeyhin tarikat tacını çıkartmasına mukabil dervişler de arakiyelerini çıkartıp takkeleriyle, takkesi olmayanlar da arakiyeleri üzerindeki sarıklarını çözerek dal arakiye olarak kalırlarmış. Hanîf İbrâhim şu beytinde zikre dal arakiyesiyle giren bir dervişi tasvir ediyor: *O mâh dal 'arakıyye girince tevhîde / Bir anda hû diyü yâ bayılmasak mı gerek* HDCA, g.252/4.

Nev'î'nin *Hıdmetde gice şâhid-i mey derledi kanlar / Oldı sanasın başda habâbı 'arakıyye* NDMT, g.388/3 beyti gibi ibarelerden arakiyelerin sadece dervişler tarafından kullanılmayıp bunların aynı zamanda bir esnaf serpuşu olduğunu da hatırlamak gerekiyor. Bu konuda bk. "Arakçın"

DÂL OLMAK
Yukarıda "Dâl" harfi maddesinde de kısmen temas edildiği üzere eskiler *Kur'ân* ve *Mesnevî* falı v.b. türlü fallara bakarken "dal" harfinin görünmesini uğur olarak kabul ederlerdi. Şairi bilinmeyen manzum bir *Fâl-nâme*'de "dâl" harfi görünmesi hakkında şöyle denmektedir: *Eger dâl gelse Hak yâdını kıldı / Ne kim maksûduŋ ise ele girdi // Bu dem hâlüŋ de katı yahşı olur / Yarın eylüklerüŋe karşu gelür // Ne ki maksûd var ise bulasın / Elüŋe gire şâd olup gülesin // Ve bir devlet geliserdür kapuŋa / Niceler baş koyısardur tapuŋa.* Tâcîzâde Ca'fer Çelebi'nin "Eğer âşıklarına yüzlerce bela gösterme gibi bir niyeti yoksa, o güzelin gözünün "sad" ve saçının "dâl" harfi gibi olmasının sebebi ne?" dediği *Ger garaz 'uşşâka göstermek degülse sad belâ / Ol nigâruŋ 'ayni sâd ü zülfi dâl*

olmak neden TCÇD g.153/4 beytinde de yine bu harflerden anlam çıkartma inancı işlenmektedir. Bütün bu yorumlarda belirli bir mantık ve düzen olmayıp Nev'î'nin gökteki hilalin eğriliğine bakarak zamanın işlerinin doğru gitmediği hükmünü çıkartması gibi yerine göre sürekli değişebilen bir yapı görülmektedir: *Mâh-i felek ki ay başı gelse hilâl olur / Devr-i zemâne kejligine ya'nî dâl olur* NDMT, g.69/1.

Zâtî'nin *Varakın tutdı kamer şâmda nâr-i şafaka / Yine yazıldı aŋa dâl mübârekdür fâl* KZMÇ, k.63/2 ve *Tutdı nâr-i şafaka karşu kamer bir varakı / Anda bir dâl 'ıyân oldı zihî fâl-i sa'îd* MKTM, k.244/6 beyitlerinde de temas ettiği üzere ateşe yaprak tutarak onda dal harfinin görünmesi yahut yaprağın dal gibi bükülmesi v.b. türünden türlü yorumlar da geliştirilmiştir.

∆ **Delalet etmek:** Mostarlı Ziyâî'nin *Şeyh San'ân* mesnevîsinde bir kimsenin aşk derdiyle belinin bükülmesinin büyük bir bahtiyarlık olduğunu vurgulamak üzere söylediği *Derd-i 'aşk eylese kaddüŋi dü-tâ / Dâl olur devletüŋe ey şeydâ* MZŞS, mes.1108 beytinde de görüldüğü üzere "dâl olmak" hem "dal harfi gibi eğilmek" hem de "delil olmak" anlamına gelecek biçimde tevriyeli kullanılır.

∆ **Beli bükülmek:** Ahmedî'nin *Elif-kad yâr mey sun Ahmedî'ye / Benefşe bigi kaddi dâl olınca* ADYA, g.604/6 dediği şu beytinde olduğu gibi "dâl olmak" aynı zamanda dal harfi gibi beli bükülme anlamında kullanılmıştır.

488

DAL FES

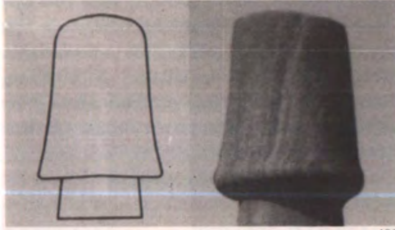
Üzerinde sarık veya tülbent sarılmamış fes demektir. Osmanlı Türkiyesi'nde fesi önceleri Cezayirli gemiciler giyerlermiş. Dervişlerin dal külahları haricinde destarsız fesle dolaşmak neredeyse ayıp sayılırmış. Lebîb'in özellikle leventlerden bahsederek nazmettiği *Dal fes gezme amân fitne-i devrân olma / Dönevim başuŋa destâr-i levendâne gibi* LDOK, g.137/2 beytinde olduğu gibi nizam kural tanımayan bıçkın kabadayılar, leventler v.b. serseri güruhu (bk. "Levent") haricinde dal fes giyene pek rastlanmazmış. II. Mahmûd devrinde Hüsrev Mehmed Paşa'nın kapdân-i deryâlık makamında bulunduğu yıllarda (1826) Tersaneli ve Bahriyelilere fes resmî serpuş olarak kabul ediliyor. Daha sonra kara askerlerine de bu serpuş giydirilince gençler arasında fes giyme tabii hâle geliyor. Ancak gelenekçi yaşlılar giydikleri fesin üzerine yine destar sarmaya devam etmişlerdir. Daha önceleri ancak kendinden geçme yahut çözülme hâlinde baştan düşen sarık daha sonra tamamen kaldırılmış ve bu bir modernleşme alameti olarak görülmüştü. Muvakkit-zâde Pertev fes çevresine sarılan çember (bk. "Çember" [giyim]) ile fıçı çemberleri arasında ilgi kurduğu şu mısralarında oldukça canlı bir meyhane tasviri çizerken fes üzerindeki çemberin iğreti bağlanışına dikkat çekmektedir: *Bir tıfl-i nev-res idi geçen gün o mâh-veş / Geh dal fes idi gâhîce baglardı çenberi / Şimdi kim oldı ser-hôş ü pür-cûş ü pür-keleş / Meyhânede fuçılara atdurdı çenberi* MPEB, mur.76/1.

+ **Levent:** Önce leventler tarafından giyilmesi sebebiyle olmalı fesleri konu edinen beyitlerin önemli bir kısmında levent yahut şehlevent ismi zikredilir: *Şem'-i bezmi lâle-i gül-zârı 'arz itme baŋa / Beŋzemez ol şeh-levende Yüsriyâ her dal fes* YDAY, g.69/5. krş. *Fesin egdükde bir yane gelür 'uşşâkı efgâne / Gelen Şâkir levendâne kimüŋ cân pâresi bilmem* ÇZŞD, şar.67/4.

⇆ **Gül, gonca:** Kırmızılığı sebebiyle olmalı sarıksız fesler çoğu Hakîm Mehmed Efendi'nin şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman güller ve gül goncalarıyla benzeştirilmişler: *Geçilmez mevsim-i gülde nihâl-i gonce-reslerden / Nedür gülşende farkı dilberân-i dal feslerden* HMED, g.96/1. Çankırılı İbrahim Hurrem meyhanede kendinden geçince destarı çözülüp dal fes kalan bir ayyaşı tasvir ederken "Keykâvusun tacı kırmızı olur" diyerek şöyle yorumlar: *Hurûş-i meyle dal fes oldugın 'ayb itme dil-dâruŋ / Serîr-i saltanatda tâc-i Keykâvus gül-gûndur* ÇİAE, g.29/6.

← **Habâb:** Dal kavukların yani destarsız kavukların hababa benzetilmesi gibi (bk. "Dalkavuk")

renk ve şekil benzerliği sebebiyle fesin de hababa benzetildiği görülmektedir. Yüsrî *Tâb-i mülden oldı çün meclisde dil-ber dal fes / Seyrine çıkdı habâb-i mey ser-â-ser dal fes* YDAY, g.69/1 beytinde bu şekil ve renk ilgisini kurmuş.

489

DAL TAÇ (dal tâc)

Serpuşların toplum hayatında önem arz edip bir sınıfa alem olduğu dönemlerde "dal fes", "dal kavuk", "dal arakiyye" yahut "dal taç" gibi üzerine destar sarılmayan külahlar bu sıfatla isimlendirilirdi. Nitekim Beyânî'nin "önce dal taç giy sonra da üzerine destar sar" dediği *Yeşil şâle bürün gey dal tâcı / Sar ol tâc üzre destâr-i bahârî* BDFB, k.9/34 beytinden bu mana açıkça anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Halvetî yahut Mevlevî tarikatlerinde yine destar sarılmadan ve daha çok dervişler tarafından giyilen uzun külahlara (res.489) da "dal sikke" dendiği biliniyor. Nisârî'nin sofulara laf çalmak için söylediği *Dâl tâciyle cihâna sıgamazken sûfî / Sıkar âhir seni takye başına dar gelür* NDNÇ, g.58/2 beyti dal taç giymenin dahi içten içe bir gurur vesilesi olduğunu ima ediyor. Ümîdî'nin *Mürşid-i pîr-i mugâna ehl-i 'ışk olup mürîd / Na'l kesmiş farkına her biri geymiş dal tâc* ÜDMS, g.18/3 dediği şu beytinde ise başlarına nal kesen bâtınî dervişlerin giydikleri abdal külahı (res.490) kastedilmiş olmalıdır. Bu konuda ayr. bk. "Sadef taç"

Dal taç aynı zamanda yeniçeri börklerinin başa geçen kısmını çepeçevre saran mukavvadaki nakşın adı olup bu dalgalı nakış üsküfle aynı ise de çoğu zaman üsküfte olduğu gibi sırmalı değildir. Nitekim Bâkî, güneşin her zaman altın üsküf giymiş bir şahsa benzetilmesine mukabil gece tasviri çizdiği bir kasidesinde geceyi, feleğin başına dal tacını giymesi şeklinde yorumlar: *Gûyiyâ hâzır olur irte salât-i 'ıyde / Dâl tâcın başına geydi sipihr-i gaddâr* BDSK, k.25/6.

490

∆ **Dâl-i tâc**: Hükümdarlık alameti anlamındaki bu terkip ile "dal taç" tabirinin çokça birlikte kullanıldığı görülmektedir. Emrî'nin "Ey gönül o sevgilinin saçının sevdası senin başına hükümdarlık alameti olarak yeter. Ey abdal (gönül) senin sümbül gibi taca ihtiyacın yoktur" dediği şu beytinde dolaylı olarak "dal taç" tabirine işaret vardır: *Zülfi sevdâsı yiter başuŋda ey dil dâl-i tâc / Sünbülüŋ tâcına yokdur sende abdâl ihtiyâc* EDYS, muk.43/1. Bu kullanış bazen de dâl harfi hakkında geliştirilen yorumlarda görülür. Mesela Şâhî'nin *Ferhâd-nâme*'sinde Hz. Muhammed'in ismindeki "dâl" harfinin gerçekte izzet tacının alameti olmasından bahsettiği *Dâli kim dâl-i tâc-i 'izzetdür / İbtidâ-yi delîl-i devletdür* ŞFNÖ, mes.217 beyti böyledir.

DALKAVUK (dal kavuk)

Günümüzde kullanıldığı üzere menfaat umduğu kimselere karşı aşırı hürmet ve hayranlıklar göstererek yaranmak isteyen huluskâr, yağcı, yaltakçı kimselere denir. Âsaf Mahmûd Celâleddîn'in sarayı saran dalkavuklar konusunda padişah ve devlet ricalini sürekli uyardığı *Feth eylemez mi 'âlemi bunlarla pâdişâh / Bir ordu dalkavuk bir âlây sâhte-vekâr*

ADÖC, k.5/27 türünden beyitleri, günümüz devlet yapısının kökenlerini göstermesi bakımından da ilginçtir. krş. *Sarmış görüyorsunuz ser-â-ser / Etrâfını çünki dalkavuklar* ADÖC, k.11/7. Bu tabir eskiden beri her ne kadar bir karakter ve mizaç ismi olarak kullanılmışsa da bu aynı zamanda o devirlerde zenginleri ve devlet büyüklerini nükteli sözlerle eğlendiren kimselerin resmî unvanı imiş. Loncaları olan bu esnaf sınıfının alâmeti, üzerine destar sarılmamış bir kavuk olması bakımından kendilerine "dal kavuk" denmiş. Kavuklar üzerine sahibinin toplum içindeki mevkiini belirten türlü renk ve biçimlerde sarık / destar sarılmasına rağmen, bunlar sadece kavuk giyerek tanınırlarmış. Muvakkit-zâde Pertev'in *Pârelendi pençe-i cevr-i keş-â-keşden yine / Dalkavuk başındaki destâr sûret bulmadı* MPEB, g.543/8 dediği beytinden dalkavuk destarının bir biçime giremediği anlaşılıyor.

Habâb: "Destar" maddesinde, şarap üzerindeki hava kabarcığının kadehin başındaki serpuşa benzetildiğinden (bk. "Destar") bahsedilmişti. Yüsrî şu beytinde bu kavuk ve "habâb" [= hava kabarcığı] ilişkisinden hareketle sevgilinin kimseye öpücük vermediğini ima ile onun sadece içerken şarap üzerindeki köpük tarafından dalkavuklukla öpücüğünün alınabileceği yorumunu geliştirerek şöyle demiş: *Vírmez ol gonçe-dehen bûse-i la'lin yade / Dalkavuklugla meger ala habâb-i bâde* YDAY, g.121/1.

DALKILIÇ (dal kılıç)

Deliler ve serdengeçtiler gibi gözükara askerlerin düşman ordusu içine dalmak veya muhasara edilen kaleye girmek için fedai yazılan efradına verilen unvandır. Bunlar düşman ordusuna dalacakları zaman sağ, sol veya arka taraftan ve hep birden hücum ederler, bu dehşetli saldırılar karşısında düşman kısa sürede büyük hezimetlere uğrardı. Napolyon Osmanlı askerini dalkılıç olmaya zorlayacak kadar sıkıştırmanın ciddi bir hata olduğunu söylemiş. Uzun süre sonuç alınamayan kuşatmalarda da dalkılıç yazılan yiğitler mutlak bir ölümü göze alarak bir şekilde kale içine girerek nice fetihlere vesile olmuşlardır. Edebî tasvirlerde özellikle kışın sarkıt biçiminde donarak bir kılıç görünümü kazanan sular hakkında, Hayrî'nin "Buz akarsuyun yolunu dalkılıç olup kesince, su çaresiz gümüş akçeler (yağan karlar) vererek kaçmayı başardı" dediği şu beytinde bir dalkılıç tasviri yapılmış: *Yah dal kılıç kesüp reh-i âb-i revânı dün / Nâ-hâh nakd-i sîm virüp eyledi firâr* DHAK, k.14/10. Kâf-zâde Fâizî'nin ağaçlar üzerinden sarkan buzlar sebebiyle ağaçları düşmana karşı dalkılıç olarak tasvir ettiği şu beytinde de mantık aynıdır: *Nihâl-i pür-yahı seyr eyle oldı dal kılıç / 'Adû-yi dâver-i devrâne kasd ider gûyâ* KZFD, k.15/11. "Dal kılıç" tabirinin geçtiği beyitlerde Said Paşa ve Türâbî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "hücûm" ve "dalmak" gibi askerî tabirlerin çokça kullanıldığı görülmektedir: *Parladup tîg-i nigâhın dal kılıç eyler hücûm / Hakkumuzda gâlibâ bozmış ol âfet niyyeti* DSPD, g.70/4; *Pes buyurdı Mintarâb oglı 'Alî / Dal kılıç olup talalum dir velî* TBAÇ, mes.2303.

DALTABAN ÇEŞMESİ

Daltaban Mustafa Paşa'nın İstanbul'un Koska semtinde Kâtib Sinân mahallesinde inşa ettirdiği cami bitişiğindeki çeşmenin adı olup Muvakkit-zâde Pertev'in şu beytinden de anlaşılacağı üzere suyu oldukça gür akan bu hayratın adı halk arasında Daltaban Çeşmesi olarak biliniyormuş: *Mest ü pâ-pûşum alup gideli seyl-i hicrân / Daltaban çeşmesine döndi bu çeşm-i giryân* MPEB, mes.14.

DÂM bk. "Tuzak"

DÂM-i ÂHÛ bk. "Tuzak"

DÂM ü DÂNE

Kuş yakalamak için hazırlanan tuzak ve kuşları çekmek için serpilen taneleri ima ile geliştirilmiş bir tabirdir. Gerçekte dünyada insanın ilgisini çeken makamlar ve zenginlik gibi geçici bütün nimetler *Dâmdur dünyâ-yi dûn ü dânedür câh-i cihân / Ey Behiştî key sakın aldanma dâm ü dâneye* BDYA, g.484/6 beytinde olduğu gibi bir tane ve tuzak olarak nitelendirilir. İnsanın ilgisini çekip ona cazip gelen her şeyin sonunda bir tuzak olması sebebiyle şairler okuyucularını bunlara aldanmama konusunda sürekli uyarırlar. Antepli Aynî birçok şairin girmek için can attığı devlet büyüklerinin sohbetinin bir tuzak olduğunu şöyle ifade eder: *Ugramam bezm-i kibâra itmem ümmîd-i kerem / Murg-i âzâdem ki dâm ü dâneden kıldum ferâg* ADMA, g.109/3. krş. *Dünyâ-yi dûne virme Nihânî göñül sakın / Dânâ-yi hurde-dân dilemez dâm ü dâneyi* NNFD, g.175/6.

"Dâm ü dâne" ikilisi daha çok tane yapısında bulunan nesneler ile (bk. "Tane") yine buna uygun olarak tuzak şekil ve konumu oluşturanlar arasında kullanılır. Mesela şu beyitte İshâk Çelebi

uçup giden canını bir kuşa benzeterek bu yüzden döktüğü gözyaşlarını can kuşunu geri çekmeye yarayacak taneler, kirpiklerini de tuzak olarak hayâl ederek "Can kuşunun derdine düşme ki huzurun uçmasın. Gözyaşı tanesini gözünden ve kirpik tuzağından gider" anlamında şöyle bir tasvir geliştirir: *Murg-i cân kaydına düşme kim huzûruŋ uçmaya / Dâne-i eşki gözüŋden dâm-i müjgândan gider* ÜİÇD, g.50/2. Buna mukabil Hâzık'ın sofunun gözyaşlarını tane, sakalını ise tuzak olarak yorumladığı *Sirişk-i âl rîzân etse sûfî ag sakalından / İnanma sayd içün san'atle dâm ü dânedür cânâ* HDHG, g.7/3 beyti bu ikilinin ne kadar esnek konularda kullanılmaya müsait bir yapı arz ettiğini göstermektedir.

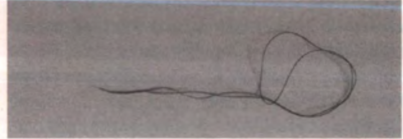
Cazip göründüğü hâlde ilgilenmesi tuzak teşkil edecek durumlar için de kullanılır. Mesela şu beyitte gökyüzündeki yıldızlar birer taneye, felek de yıldızlara bakarak gelecekten haberler çıkartmaya çalışıp vaktini öldürenlere bir tuzak olarak tasavvur edilmiş ve "Aşağılık felek insanları yıldızları seyretmekle oyalar. Halbuki idrâki olan kimse için bu tane ve tuzak gibidir" anlamında şöyle söylenmiştir: *Seyr-i nücûm ile oyalar halkı çarh-i dûn / İdrâki olan âdeme ol dâm ü dânedür* YDMÇ, g.86/3.

+ **Avcı:** Tane ve tuzak ikilisinin kurgulandığı beyitlerin hemen tamamında Emrî'nin "Gönül kuşu onun gözünün avcısına nasıl avlanmasın ki? Saçının halkası bela tuzağı, beni ise bu tuzağın tanesidir" dediği şu beytinde olduğu gibi bir avcı vardır: *Murg-i dil sayyâd-i çeşmine nice sayd olmasun / Halka-i zülfi belâ dâmı vü hâli dânedür* EDYS, g.105/2. krş. *Ârzû-yi dâne-i hâl-i ruhuŋla 'âkıbet / Düşdi hayfâ murg-i dil sayyâd-i zülfüŋ dâmına* BDSK, g.480/3.

"Dâm ü dâne" ikilisine misal oluşturmak üzere klişeleşen ikili kalıplar ana hatlarıyla şöylece özetlenebilir:

⇆ **Kadeh ve işret halkası:** Kendini işret meclisinin cazibesine kaptıran şairler Necâtî'nin *Devr-i meclis halka-i dâm oldı dâne câm-i mey / Âh kim düşdi göŋül murgı bu dâm ü dâneye* NBMK, g.524/3 beytinde olduğu gibi kadehi bir taneye, işret halkasını da bu tanenin tuzağına benzetirler. Mezâkî şu beytinde şarap üzerindeki hava kabarcığını taneye, şarap üzerindeki dalgaları da kuş ağına benzeterek şöyle demiş: *Habâbı dâne vü mevc-i şarâbı dâm-i dil-keşdür / Yeter murg-i tarab saydına dâm ü dâne peymâne* MDAM, g.372/6.

⇆ **Nalça ve kebkeb:** Yakînî sevgilinin yoldaki kebkeb izlerini yıldızlara, ayakkabı topuğuna çakılan nalça izini ise tuzağa (res.107) benzeterek şöyle demiş: *Düşdüm görince na'lçeŋ ü kebkebüŋ izin / Ey kebg murg-i sabruma ol dâm ü dânedür* YDÖZ, g.57/5. Emrî'nin "Gönül kuşu o sevgilinin yoldaki izini görüp ona tutulur. Kebkebinin izi ona tane, nalçanın izi ise tuzak olur" dediği şu beytinde de aynı kalıp mevcuttur: *Murg-i dil izüŋ görüp yolda anuŋ-çün râm olur / Kebkebüŋüŋ nakşı aŋa dâne na'lçeŋ dâm olur* EDYS, muk.116/1.

491

⇆ **Saç ve ben:** Tuzak ve tane kalıbı için en çok kullanılan ikili saç ve bendir. Eskiden kuş yakalamak için kurulan tuzaklar at kuyruğuna şekilde görüldüğü üzere (res.491) düğüm atılarak hazırlanması sebebiyle (bk. "Tuzak") saç teli ile tuzak ilişkisi nazım dilinde sıklıkla görülür: *Zülfiyle hâli olalıdan dâm ü dânesi / Cân ü dil oldı 'ışkı kuşı âşiyânesi* KBME, g.693/1; *Saçuŋla hâlüŋi göster ki göŋlümi alasın / Şikâr itmege murgi çü dâm ü dâne gerek* MDMM, g.139/2.

⇆ **Seccade ve tespih:** Sofuların halkı dindar görünümleriyle kandırıp menfaatleri için onları kullanmaları bahsinde ellerindeki tespih kuş tuzağı tanelerine, omuzlarında taşıdıkları seccade ve rida ise tuzağa benzetilir. Şairler bu gibi hilelere aldanmadıkları için Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi sofuya şöyle takılırlar: *Dâne-i tesbîhüŋe ey zâhid aldanmaz göŋül / Murg-i zîrek sanma hergiz meyl-i dâm-i zerk ide* BDSK, g.461/3. Lebîb'in "Zahid gönül kuşunu cezbetmek için postunu ve tespihini boşu boşuna gösterip durma topla" dediği şu beytinde de aynı sataşma vardır: *Devşir ridâ vü sübhaŋı zâhid 'abes koma / Murg-i dili düşürmege bu dâm ü dâneyi* LDOK, g.134/3.

⇆ **Samanyolu ve yıldızlar:** Ağırlıklı olarak dünyanın geçici olduğunu vurgulamak üzere gökteki yıldızların bir tane, hilal ve samanyolu gibi gök cisimlerinin de birer tuzak olarak tasarlandığı

beyitlere de çokça rastlanır. Sehâbî'nin feleği insanın ruhunu avlayan bir avcıya benzettiği şu beyti böyledir: *Sehâbî murg-i rûhı sayd ider sayyâddur gerdûn / Nücûm ü keh-keşânı anda dâm ü dânedür dirler* SDCB, g.132/5. krş. *'Aynuma gelmez nücûm ile sipihrüŋ zîneti / Şâh-bâz-i 'ışk olan bakmaz bu dâm ü dâneye* YDMÇ, g.422/4. Ulvî'nin tane serperek gökyüzündeki güvercinleri yakalama tasavvuru geliştirdiği şu beytinde de yıldızlar tanelere, hilal ise tuzağa benzetilmiş: *Nücûm ile meh-i nev sanma dâm ü dânedür dünyâ / Nice âvâre sayd itmiş kebûter-hânedür dünyâ* MEMK, g.43/1.

← **Şiir yazıları:** Şiirlerinin cazibesiyle insanları ve özellikle sevgiliyi cezbetmeye çalışan şairler de cim v.b. harfleri bir tuzağa, yazı noktalarını ise bu tuzağa serpilmiş tanelere benzetmişler: *Ey Mesîhî hûblar sayd itmege şi'rüŋdeki / Halka-i cîm ile her bir nokta dâm ü dânedür* MDMM, 82/5. Adanalı Sürûrî'nin lafzı, söz bahçesinde mana kuşunu avlamak için hazırlanmış bir yuvaya yahut da harf ve noktalardan ibaret bir tuzağa benzettiği şu beyti de güzeldir: *Tuyûr-i ma'nîye bâg-i suhende lânedür elfâz / Yahud harf ü nukat şeklinde dâm ü dânedür elfâz* ASAB, g.82/1.

DÂM-i FİTNE (dâm-i füsûn)

Bir kimseyi aklını veya kalbini iğvâ ile azdırıp yoldan çıkartacak tuzaklarla imtihan anlamına gelen "fitne", aynı zamanda yüksek ateşte altın ve gümüş gibi metaller içindeki cürufu atıp bunlara saflık kazandırma (bk. "Fitne") gibi bir manaya da gelir. Büyücülerin ateşe üzerlik tohumu v.b. nesneler atarak okumaları yahut düğümler üzerine üflemeleri sebebiyle olmalı, fitne kelimesinin geçtiği metinlerde (bk. "Fitne") hemen daima büyü, saç teli, ateşe atılan nesneler v.b. kavramlara yer verilir. Kadı Ebû Bekr el-Bâkıllânî'nin mucize, keramet, nirencât, büyüler, olağanüstü hadiseler konusunda kaleme aldığı *el-Beyân* adlı meşhur eserinde "büyülü tuzak" konusunda ayrı bir bahis açmasına nazaran bu tabir bu işlerle uğraşanlarca öteden beri yaygın olarak bilinmekteydi.

+ **Büyü:** Neşâtî'nin "O kıvrım kıvrım olmuş saç, bazen ayı bazen de güneşi zincire bağlayan bir fitne tuzağıdır" dediği şu beytinde saç ile birbirine dolaşan büyü ipleri arasında bir ilgi kurulmuş: *O zülf-i ham-be-ham kim dâm-gâh-i fitnedür dâ'im / Çeker zencîre gâhî mâhı geh mihr-i dırahşânı* NDÖS, k.13/28. Sahhâf Rüşdî şu beytinde düğümlenmiş fitnelerin dahi sevgilinin saçından kendini kurtaramayacağı iddiasıyla şöyle der: *Cân kurtarımaz fitne dahi beste olursa / Dâm-i ser-i zülf-i siyeh-i pür-şikenümden* SRHE, g.128/3. Bilindiği üzere bu edebiyatta sevgilinin gözü âşığı teshir edip hükmüne ram eden bir büyücü (bk. "Göz [sevgilinin]") olarak yorumlanır. Hakîm Mehmed Efendi'nin fitne tuzağı ve göz ilişkisini işlediği şu beytinde bu durum işlenmiştir: *Dâm-i füsûnı çeşmine meftûn olan bilür / Eyler şikâr murg-i dili şâh-bâzumuz* HMED, g.52/4.

+ **Yem:** Ahmedî'nin "Senin benin bir fitne tanesi, saçın ise bela tuzağı iken gönül kuşu aşkının derdinden canını kurtarabilir mi?" dediği şu beytinde olduğu gibi "dâm-i fitne" kavramının geçtiği beyitlerin çoğunda kılla örülü bir tuzak kurgusu mevcuttur: *Mihnetinden 'ışkuŋuŋ cân kurtara mı murg-i dil / Kim beŋüŋdür dâne-i fitne saçuŋ dâm-i belâ* ADYA, g.5/2. Nisârî de şu beytinde sevgilinin benini, gönül kuşunu avlamak için konmuş bir yeme, büklüm büklüm saçını ise içine düşeni sarıp sarmalayan ve kurtulması mümkün olmayan bir fitne tuzağına benzeterek şöyle der: *Dâne-i hâlüŋle sayd itmezdi murg-i dilleri / Dâm-i fitne olmasa zülf-i girih-gîrüŋ senüŋ* NDNÇ, g.147/2. Görüldüğü üzere buradaki ben, âşığın aklını çelip onu kandırarak tuzağa düşüren bir fitne unsurudur. İzzet Ali Paşa da gökteki yıldızları fitneci feleğin insanları tuzağına düşürmek için döktüğü tuzak tanelerine benzeterek şöyle der: *Ahter kıyâs eyleme gerdûn-i fitne-cû / Dâm-i füsûna dâne-i şûr u şerin döker* İAPD, g.47/7.

+ **Ağ:** Eskiden kuşlar için hazırlanan tuzaklarda kullanılan ağlar at kuyruğu teli v.b. kıllarla örüldüğünden saç ve tuzak ilişkisinin temelinde böyle bir ilgi söz konusudur. Muhyiddîn Abdal'ın *Sakın dutulma zülfi tuzagına / Fitnesi çok gözlerinüŋ alından* MABD, g.48/2 demesi bundandır.

DÂM-i İKDÂM bk. "Tuzak"

DÂM-i RİYÂ

İnsanları kandırmak için dindar görünümlü sahtekârların kurduğu hile tuzağı demektir. Dindar kimselerin prensip olarak toplumun en düzgün ve dürüst fertleri olması gerektiği varsayımını istismar ile tarih boyunca birçok hilekâr kendini dindar göstererek insanları kandırmıştır. Fevrî'nin Behiştî'nin beytini tahmis için nazmettiği şu mısralarından da anlaşılacağı üzere bu tuzak kurma geleneği, sofuların

ellerindeki rızıkla yetinmeyerek tamamen menfaat için alışkanlık hâline getirdikleri bir huydur: *Sayd-i rızka eyleme sôfî gibi dâm-i riyâ / Ol kişi 'âkıl degül kim cism içün câna kıya / Diŋle bu pendi Behiştî kim virür dehre ziyâ / 'Aşk içinde genc-i lâ-yüfnâ dilerseŋ Fevriyâ / Her neye olsa kanâ'at eyle istignâ gözet* RFAT, tah.4/5. Rind tipini temsil eden şairler ise en ufak bir dindarlık teşhirinden dahi her fırsatta kaçınmaya dikkatle kendilerini bu kirden kurtarmaya çalışırlar. Fuzûlî'nin "Yazıklar olsun. Ömrümüz nihayete erdi ama hâlâ dindarlığı teşhir şarabının perişanı ve riya tuzağının esiriyim" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere dindarlığı teşhir etmek insanlara toplum içinde itibar kazandırmak bakımından sarhoşluk derecesinde zevk veren bir hastalıktır: *Dirîg ü derd ki encâma yitdi 'ömr henûz / Harâb-i bâde-i zerkam esîr-i dâm-i riyâ* FDKA, k.1/83. Bu hastalığın tek tedavisi de Gelibolulu Âlî'nin *Riyâzü's-sâlikîn*'de geçen özlü ifadesiyle kendini şaraba vurmak yani Allah'ı hiç kimseye belli etmeyecek biçimde gönülden zikretmektir: *Düşme riyâ ile emel dâmına / Pîr-i mugânuŋ nazar it câmına* GARS, mes.1302. Bu konuda ayr. bk. "Meyhane"

⇜ **Tespih:** Elinde sürekli tespih taşıyan ve dudakları sürekli Allah'ı zikrettiğini ima için kıpırdayan sofunun bu durumu, tespih halkasının tuzak olarak iması suretiyle tam bir riya tuzağı olarak çokça işlenegelmiştir. Azmî-zâde Hâletî'nin "Ey zahit, yüzlük tespihi riya tuzağı et ama hiç olmazsa âşıklarla uğraşma" mealinde söylediği *İdersin sübha-i sad-dâneyi dâm-i riyâ zâhid / Velî ta'n eylemezsiŋ ehl-i 'ışka yüzüŋ ag olsun* AHBK, g.620/4 beytinde tuzak ve tespih ilişkisi işlenmiş. Arşî'nin şu beytinde olduğu gibi elinde tespih taşıyıp riya ile sürekli Allah'ı zikrettiğini teşhir eden fakat bir yandan da halkı tuzağına düşürme hesabı yapan tipler son derece acımasızca tenkit edilmişlerdir: *Dâne-i dâm-i riyâdur sübha vü seccâdesi / Kubbe-i destârına şeyh ile islâmına yuf* ADBK, g.145 /5.

DAMA ÇIKMAK (bâma düşmek)
İştiyak ve hasretle beklenen bayram hilali v.b. bir şeyi daha iyi görebilmeye çalışma anlamında bir tabirdir. Necâtî'nin "O sevgilinin güzelliğinin seyircileri o kadar çok ki ay ve güneş bile yer bulamadıkları için damlara çıkarlar" dediği şu beytinde böyle bir hayranlık ifadesi sergilenmektedir: *Şöyle çok ol sanemüŋ hüsni temâşâcıları / Yir bulunmaz çıkar ay ile güneş damlara* NBMK, g.463/2. Bununla beraber Vasfî'nin şu beytinde olduğu gibi aşkın başında onu herkesten gizleyen âşığın sonunda inleyip feryat etmesi ve nihayetinde damlara çıkarak haykırması tasavvuru için de kullanıldığı görülür: *Âh kim hecrüŋde ben bî-dil düşelden bâmlere / Âhum ü eşküm beni fâş eyledi 'âlemlere* VDMÇ, g.74/1.

DAMA SANCAK DİKME bk. "Sancak dikme"

DAMAK ÇATLATMAK
Günümüzde olduğu gibi herhangi bir şekilde hayrete düşen kimsenin damağını cıklatması hâlini ifade eden bir deyim olduğu anlaşılıyor. Nitekim bunun özellikle kopuz ile birlikte kullanılması, bu âletin çalınması sırasında tellerden çıkan çatlama sesi ile damak cıklatma arasındaki benzerlik bunu teyit etmektedir. Zâtî'nin "Ey cana can katan sevgili, kopuz senin güzelliğinin nakşını görüp sözünü işitince, boynunu eğerek damağını cıklattı" anlamındaki şu beytinde bu durum işlenmiş. Beyitte geçen "nakş" kelimesi sadece güzelliği oluşturan unsurlar anlamında değil aynı zamanda tevriyeli olarak bir musikî tabiri olarak "beste" anlamında kullanılmıştır. "Rûh-efzâ" Türk müziğinde kullanılan mürekkep makamlardan biridir: *Gördi çün nakşuŋ işitdi sözüŋ ey rûh-efzâ / Egüben boynını çatladı damagını kopuz* ZDAN, g.526/4. Şehzâde Korkut'un şu beyti de yine kopuz hakkındadır: *Damagın çatladuban la'line karşu ezilür / Dôstlar gör niçe 'âşık dirilür yâre kopuz* HŞKD, g.10/4.

DAMAR, damarlar [âşığın] (reg)
Manzum metinlerde neredeyse sadece âşık hakkında söz konusu edilen bir bahis oluşturur. Hikmetî'nin kan aldırma (bk. "Fasd") ile ilgili aşağıda geçen beyti türünden birkaç sıra dışı örnek dışında sevgilinin damarları hakkında bu tür yorumlara pek yer verilmez. Özellikle savaş tasvirlerinde Âsafî'nin *Şecâ'at-nâme*'sinde geçen *Gerden-i a'dâdaki regler hemân / Olmış-idi lûle-i şâdü'r-revân* AŞSE, mes.1338 beytinde olduğu gibi düşman damarından şadırvan lülesinden su fışkırır gibi kanlar aktığını ifade eden mübalağalı ifadelerle tasvir edilir. Buna mukabil âşığın damarları hakkında çoğu zahirî görünüşe dayalı olmak üzere toplum inançları da devreye sokularak zengin yorumlar geliştirilmiştir.

• **Âşığı bağlar:** Yaygın olarak tekrar edilen bir ifadeye göre âşığın gönlünü bedenine zapteden

bağ damarlardır: *Emriyâ regler resenlerle dil-i dîvâneyi / Tutmaz iken tende zülfi kıldı bir mûy ile bend* EDYS, 70/5. Hattâ şairin iddiasına göre vücuttaki damarlar bütün bedeni bağlayıp zapteden bir ağ gibidir: *Bend itmese ger rişte ile reglerüm ey cân / Cismüm de olurdı gam-i zülfüŋle perîşân* EDYS, g.417/1.

● **Kıskançlık merkezidir:** "Gayret damarı" tabirinden de anlaşılacağı üzere eskiler kıskançlıkla damar arasında doğrudan bir bağlantı olduğuna inanmışlar. Halepli Edîb'in *Fasd ider yâri görüp düşde rakîb-i bed-rû / Reg-i gayretle göze nîşter oldı uyhu* HECM, g.1167/1 dediği şu beytinde kıskançlık ve damar ilgisi işlenmiş. krş. *Neşter-i gayretle ger bagrum delinse vechi var / Her kaçan fassâda ol hûnî damârın gösterür* HDAE, 77/3. Sevgilinin ağyar ile beraber olması âşığın damarlarının titremesine sebep olan bir durumdur: *Yârı agyâr ile görsem niçe lerzân olmayam / Her yaŋadan debreşür cismümde gayret regleri* BDYA, g.536/3.

● **Mavi ve kırmızıdır:** Âşık vücudundaki damarların renkleri hakkında bunların sevgiliye aşk derdini anlatmak üzere hazırlanmış mavi yahut kırmızı mürekkepler olduğu türünden yazı süsleme sanatlarıyla ilgili birçok yorum geliştirilir: *Reglerüŋle 'ârızuŋ ol şâha 'arz-i hâl içün / Lâciverd ile yazılmış Zâtiyâ bir nâmedür* ZDAN, g.207/5; *Zerrîn varakda hâlümi sürh ile yazdı eşk / Regler mücedvel itdi anı lâciverd ile* ZDAN, g.1360/3.

→ **Hat:** Damarların kırmızı yahut mavi mürekkebe benzetilmesi sonucu bunların şekilleri de âşığın bedeninin sararması sebebiyle altın zemin üzerine yazılmış hatlar olarak yorumlanır: *Ey halîlüm suhf-i derdüŋde yüzüm zerrîn varak / Eşk-i hûnînümle regler hatt-i sürh ü lâciverd* ZDAN, g.117/2 krş. *Regler degül yüzümdeki yazdı debîr-i derd / Mahbûb lâciverd ile hatt-i celîsidür* ZDAN, g.254/5.

→ **İp:** Damarların ince ve kalın her türden ipe benzetilmesi münasebetiyle de türlü yorumlar geliştirilir. Zâtî *Al ibrişim yirine reglerini çeşmümüŋ / Tolayup ol nâmeye gönder nigârumdan yaŋa* ZDAN, g.18/5 beytinde kırmızı damarlarını sevgili için yazılan mektubun sarılacağı ipek ipe benzetir. Bursalı Rahmî ve Manastırlı Celâlî'nin bedeni aşk denizinin gemisine, bedenindeki damarları da o geminin iplerine benzettiği şu beyitlerinde de kalın ipler hayâl edilmiş: *Vücûdum keştî-i bahr-i mahabbet bâd-bân âhum / Sütûnı dûd-i dil cismümde regler rîsmân yir yir* BRME, g.55/5; *Vücûdum hey'et-i keştî-durur deryâ-yi 'ışkuŋda / Resendür reglerüm yir yir ser-i mismârdur dâgum* MCDM, g.380/4.

→ **Kökler:** Ağaç kökleriyle damarlar arasındaki şekil benzerliği sebebiyle âşık bedenindeki damarlar hakkında Mezâkî'nin şu beytinde olduğu gibi toprağa sarılmış kök benzetmesi çokça görülür: *Vücûd-i hâk-sâre sarmaşan regler mahalleŋde / Tamarlardur ki servüŋ sâyesinde hâke sarmaşmış* MZMG, g.195/2. Emrî sevgilinin bedenini bir gül fidanına benzettiği şu beytinde, toprak olmuş bedenindeki damarları bu fidanın köklerine benzetir: *Ten-i hâkîde etrâfa yayılmış reglerüm sanma / Zemîn-i dilde kök saldı nihâl-i verdi dil-dâruŋ* EDYS, g.275/2. krş. *Görinen sanma ki regler ola cismümde benüm / Dilde kök baglamış ey hûnî nihâl-i elemüŋ* HDAE, 163/4.

→ **Kırbaç:** Kalından inceye doğru biçimleri sebebiyle damar ve kırbaç arasında ilgi kuran şairler onları bela atının kırbacı gibi yorumlarlar: *Her reg belâ süvârına bir tâziyânedür / Gülgûn-i eşk-i çeşm o sebebden revânedür* EDYS, g.82/1; Mostarlı Ziyâî şu beytinde damarları gam celladının vurduğu kırbacın izlerine benzetiyor: *Ten-i 'uryânuma cellâd-i gam hîle 'ikâb itdi / Gögermiş tâziyâne yiridür cismümde sanmaŋ reg* MZMG, g.228/3.

→ **Mıstar:** Elle yazılan kitaplarda sayfalarda sayfa düzenini sağlamak için çizgi izlerini çekme kalıbına (res.447) mıstar dendiği (bk. "Mıstar") malumdur. Bunlardaki iplerin kabarıklığı ile cilt üzerinde belirgin olan damarların kabarıklığı arasında ilgi kuran şairler âşığın bedenini bir sayfaya, oradaki damarları da mıstar iplerine benzetirler. Manastırlı Celâlî göğsünü bir sayfaya, oradaki damarları da mıstar iplerine benzeterek şöyle der: *Tîg-i hecrüŋden ne kanlar yutdugum yazmag içün / Reglerümden levha-i sînemde gam mıstar çeker* MCDM, g.71/4. krş. *Ferdiyâ evsâf-i hattın râst tahrîr itmege / Reglerüm cân safhasına yir yirin mıstar yiter* ENMN, 1369/5.

→ **Sarmaşık:** Yine şekil benzerliği sebebiyle vücudu saran damarlarla sarmaşık arasında ilgi kurulması da Bursalı Rahmî'nin şu beytinde olduğu gibi çok yaygındır: *Tenümde reglerüm yir yir ki cism-i zâre sarmaşmış / Sararmış sarmaşıklardur kurı dîvâre sarmaşmış* BRME, g.102/1. Şu beyit de Hisâlî'nindir: *Şu deŋlü reglerüm cism-i nizâr*

ü zâre sarmaşmış / Sanasın sarmaşıkdur kim kurı dîvâre sarmaşmış HMNB, b.11152.

→ **Tel:** Sürekli inledikleri iddiasıyla kendilerini rebap, kanun ve çeng gibi musikî aletlerine benzeten şairlerin damarlar hakkında en fazla geliştirdikleri yorum onların bu aletlerin teli olduğu şeklindedir. Mecdî damarlarını rebap teli, kemiklerini de bunun yayına benzeterek şöyle der: *Mutrib-i bezm-i belâ görsün nice olur enîn / Üstühânum yay kılsun reglerüm târ-i rebâb* MGAE, g.8/3. krş. *Belâ bezminde kaddüm çeng olup cismimdeki regler / Figân ü nâle kılsun mutribâ evtâr diŋlensün* ŞYDH, g.276/2; *Regler ki dil-berâ ten-i 'uryâna sarmaşur / Etvârdur ki çeng-i pür-efgâna sarmaşur* HMNB, b.9055; *Saŋa dem-sâz-i za'f itmek kamu 'uşşâka kânûndur / Anuŋ-çün sînem üzre reglerüm evtâr-i kânûndur* ZDAN, g.474/1; *Tahta-i sînemde her reg çekdi kânûn üzre târ / İŋlerin sanma gamuŋ mızrâbı eyler anı zâr* EDYS, muk.92/1.

→ **Tınap:** Azmî-zâde şu beytinde bedeni gam padişahı tarafından ele geçirilmiş bir ülkeye benzeterek damarları o padişahın otağının iplerine benzetir: *Regler degül tenümde resendür taraf taraf / Kurdı fezâ-yi dilde şeh-i gam otagını* AHBK, g.869/2. krş. *Ey 'Ubeydî hayme-i sultân-i mihnetdür başum / Kâmetüm aŋa sütûn ü reglerüm oldı tınâb* UDŞÜ g.11/5.

→ **Yaprak damarı:** Âşığın bedenini sararıp kurumuş bir yaprağa benzetmesi durumunda damarlarını Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi bu yaprak üzerindeki damar izlerine benzetmesi de yaygın görülen bir kalıptır: *Riştelerdür ki hazân yapragı içinde durur / Reglerümle ten-i zerdümde benüm rişte-i cân* EDYS, k.1/28.

→ **Yılanlar:** Zâtî'nin aşk derdiyle altın gibi sararan bedenini bir hazineye, onu saran damarları da gömüleri koruyan yılanlara benzettiği şu beyti buna bir misal olabilir: *Fakîri nakd-i derdüŋ bir 'aceb gencîne itmişdür / Tolaşdı cümle regler her taraftan bana mâr oldı* ZDAN, g.1758/3. Emrî'nin gönlü bir harabeye aşkı da o harabede gizlenen bir hazineye benzettiği şu beytinde de aşağı yukarı aynı tasavvur mevcuttur: *Göŋlümüŋ vîrânesinde 'ışk gencin kıldı defn / Tende regler sanma üstine üşüpdür mâr-i gam* EDYS, g.344/3.

→ **Zincirler:** Şairler Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi kendilerini aşk derdiyle çıldırmış bir mecnuna, damarlarını da bedenlerini zapt etmek için üzerlerine sarılmış zincirlere benzetirler: *Her tarafdan reglerüm zencîre çekmişdür beni / Olalı dîvânesi yârüŋ saçı sevdâsınuŋ* ZDAN, g.749/2. krş. *Her tarafdan regleri zencîre çekdi cismini / Sen perî-rûnuŋ 'Ubeydî var-ise mecnûnıdur* UDŞÜ, g.56/5.

DAMAT (dâmâd)

Eski şiirin ifade kalıplarında "bülbül ve gül" veya "devlet ve zafer" gibi almaya çalışan ve alınma konumunda bulunan yahut "güneş ve ay" gibi dişi ve erkek olarak kabul edilen nesneler hakkında damat ve gelin (bk. "Gelin") kurgusu geliştirildiği görülmektedir.

O **Teslim olma:** "Alınma" ve "teslim olma" konumundaki nesneler daha çok gelin olarak yorumlansa da damat kavramının da "alınma" yani "bir arzuya esir olma" ve dolayısıyla "teslim olma" makamında kullanıldığına rastlanıyor. Nâ'ilî'nin kendini dünya gelinine kaptırmayan kimselerin damat durumuna düşmekten kurtulduğunu söylediği şu beyti buna misal olabilir: *'Alâyıkdan berî âzâdedür gamdan o server kim / 'Arûs-i kâm-i dehre olmamış dâmâd ayak basmış* NKDH, g.178/5. Buradaki "ayak basma" tabiri (bk. "Ayak basma") direnme anlamındadır. krş. *Hâlet-i nefsüm heme hôş görinürdi dâ'imâ / Dil virüp 'akl-i ma'âşa külle dâmâd olmadım* MDEG, g.273/8.

O **Hz. Ali ve Osmân:** Hz. Peygamber'in damatları olmaları bakımından eski şiirde damatların en şereflisi ve örneği olarak Hz. Ali ve Osman gösterilirler: *Ey fâtih-i Hayber 'Alî / V'ey melce'-i ahker 'Alî / Kerrâr hem Hayder 'Alî / Mevlâ-yi her Kanber 'Alî / Ey Sâkî-i Kevser 'Alî / Dâmâd-i Peygamber 'Alî* LHDM , müs.1/4. Hz. Peyga - ber kendisini önce sevgili kızı Rukıyye'yi sonra da Ümmü Gülsüm'ü vererek iki kere damat edinmesi sebebiyle Hz. Osman'a iki nurlu anlamında "Zî'n-nûreyn" denmiştir. Bu husus Nebzî'nin *İki kerre olup dâmâd Zü'n-nûreyn oldı ad / Resûlüŋ aldı ol iki benâtü'l-hayrın ol sultân* NDSO, kıt.6/8 demesi bundandır. krş. *İki def'a dâmâd olup hazrete / İrişdi iki neyyir-i rif'ate* GNŞN, mes.241.

• **Sırtına yumruk yer:** Günümüzde de devam ettiği üzere damatların sırtına gerdeğe girerken yumruk atılması âdetini Hevâyî şöyle ifade eder: *Girerken hacleye sırtına yumruk yimeden evvel / Kapınuŋ iç yüzine sıçrayıp dâmâd ayak basmış* HDZV, g.73/3.

+ **Davul zurna:** Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde geçen *El urup sûr-nây ü tabl ü kûsa / Getürdiler o dâmâdı 'arûsa* ZŞÜP, mes.3526 beytinde olduğu gibi bunlar gelin, damat ve düğün bahsinin vazgeçilmez unsurları olarak yerlerini alırlar.

+ **Duvak:** Eski gelenekte damadın gelinin yüzünü ilk görüşü duvağı kaldırdığı an olarak kabul edildiğinden, damat ve gelinin yüz örtüsü ilgisi Mahremî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça işlenmiştir: *Götürmeyince burka' nite kim bâd / 'Arûsa el uzatmaz hîç dâmâd* MŞHA, mes.3140. Gelibolulu Âlî'nin "Damat bülbül gül gelinini aldığında, gökteki güneş onun yüzüne altın pullarla süslü bir duvak örttü" dediği şu beytinde de bu ilgi vardır: *Gül 'arûsını alup dâmâd-i bülbül mihr-i çerh / Örtdi dîdârına altun pullı bir gül-gûn duvag* GMAD, g.629/3.

+ **Kına:** Sehî Beğ'in mızrağı bir damat, fethi ise gelin olarak tasavvur ettiği şu beytinde olduğu gibi kına, gelin ve damat ilişkisi de çok yaygındır: *Nîzeŋ 'arûs-i fethüŋe dâmâd olur gibi / Barmaklarına hûn-i 'adûdan ider hizâb* SBDH, k.13/22. Bu konuda ayr. bk. "Düşman kanı"

+ **Takılar:** Günümüzde olduğu gibi damadın geline takı takması da bu çerçevede konu edilir: *Görinen berg-i hazân sanma 'arûs-i şâhuŋ / Levh-i zer asdı yine boynına dâmâd-i cihân* EDYS, k.1/18. krş. *Jâle nakdini 'arûs-i lâleye sarf eyledi / Gonçenüŋ dâmâdına bezl eyledi mâlini gül* SDEH, g.200/2.

+ **Saçı:** Bugün de devam ettiği üzere gelinin üzerine saçı saçılması eski bir gelenek olup bu durum Figânî'nin şu beytinde gelin atının ayağına mücevherler saçılması şeklinde ifade edilmiş: *Saçdı süm-i semendine encüm cevâhiri / Dâmâd-i çarh varın aŋa eyledi nisâr* FDAK, k.6/2. krş. *Bu şeb ider diyü dâmâd-i çarh 'arz-i cemâl / 'Arûs-i zâl-i cihânuŋ başına akçe saçar* GKME, k.6/18.

+ **Üzüm kızı:** Eski şiirde "bint-i 'ineb" [= üzüm kızı] olarak isimlendirilen (bk. "Üzüm kızı") şarap dişi kabul edilmesi sebebiyle, ona sahip olan âşık, gönül, neşe v.b. pek çok kavram da onun damadı olarak nitelendirilir. Âgâh, Hâlis ve Lebîb'in beyitleri buna misal olabilir: *Duhter-i rez perde-i 'ismet-nişîn olsa ne gam / Hacle-gâh-i dilde şâdîdür bugün dâmâdumuz* ADŞA, g.169/5; *İçinden kendüni dâmâd idüp neş'eyle sahbâya / Basıldı duhter-i rezle gice dil güft ü gûlarla* MHED, g.126/2; *Rind-i mey-nûşa olunmış nâm-zed duht-i 'ineb / Mey-fürûşuŋ hayf bir sâhib-hıred dâmâdı yok* LDOK, g.79/4.

← **Bahar:** Gül ve lale gibi baharın gelişiyle açan çiçekler geline, bahar da onların damadına benzetilir: Hüdâyî şu beytinde bahar yağmuru veya çiy tanelerini bu çiçekler üzerine serpilen saçıya (bk. "Saçı saçma") benzeterek şöyle der: *Saçdı cevâhir üstine dâmâd-i nev-bahâr / Bâga 'arûs-i lâle gelince ayak ayak* HDMK, g.97/3. krş. *Nev-'arûs-i bâg ile olup yine mahrem bahâr / Eyledi dâmâdveş gülşende çok 'âlem bahâr* BRME, g.42/1.

← **Bülbül:** Gül ve bülbül ikilisinde gül daima dişi, bülbül ise ona âşık bir erkek olarak yorumlandığından bunların gelin ve damat olarak tasavvuruna da çokça rastlanır. Kabûlî şu beytinde sabah rüzgârını gül gelinini süsleyen bir kadına (bk. "Meşşâta") benzeterek şöyle der: *Virmege bülbül-i dâmâda bugün gülşende / Nev-'arûs-i güli başladı sabâ tezyîne* KŞHD, g.82/4. Adanalı Sürûrî'nin bülbülleri damada, gülleri bahar gelinlerine, goncaları da onların bu evlilikten doğan çocuklarına benzettiği şu beyti çok zekice tasarlanmış: *Gonçe nâmında ne zîbâ veled oldı peydâ / Bülbülân olalı dâmâd-i 'arûsân-i bahâr* ASAB, k.13/21.

← **Devlet:** Özellikle savaş tasvirlerinde zafer veya fetih geline, onu elde eden devlet yahut hükümdar da damada benzetilir. Mezâkî şu beytinde fethi bir geline, yıldızları da düğün şenliği için hazırlanan kandillere benzeterek şöyle der: *Cihân tertîb-i sûr itsün şeb-âzîn eylesün encüm / Ki devlet nev-'arûs-i fethe dâmâd oldugın gördük* MDAM, k.19/3. krş. *Rûz-i vegâda dir'üŋ âyînesine bakar / Çünkim zafer 'arûsı kendüye vire zînet* ADNB, k.41/11.

← **Dünya, felek:** Gelibolulu Âlî'nin ayı bir geline, feleği de onun yatağını altınlı işlemelerle süsleyen bir damada benzettiği şu beytinde ayın Arap geleneğinde dişi olarak kabul edilişinden yararlanılmış: *Nev-'arûs oldı kamer duhteri 'Âlî bu gice / Kıldı dâmâd-i felek câme-i h^w^âbın zer-kâr* GMAD, g.190/5. Aslında yaygın olarak dünya bir geline, ona tamah edenler de onu elde etmeye çalışan damat adaylarına benzetilirken (bk. "Gelin") daha çok tabiat tasvirlerinde felek ve dünyanın da bir damat olarak tasavvur edildiği görülmektedir: *Yine bu arada dâmâd-i çarh şevka gelüp / 'Arûs-i dehri felek kıldı pür-zer ü zîver* GKME, k.6/17. krş. *Dâmâd-i felek dest-i bahâr*

ile dem-â-dem / Tursun ki saçup sîm-i şükûfe ide yagmâ SBDH, k.11/5.

⇜ **Düşünce:** Şairler arasında mana veya kelâmın gelin, onu vücuda getiren düşüncenin de bir damat olarak kurgulanması yaygın kullanılan bir klişe oluşturmuştur. Nef'î ve Şeyh Gâlib'in şu beyitleri böyledir: *Vücûda gelmedi nazmum gibi güzîde halef / 'Arûs-i ma'nîye endîşe olalı dâmâd* NDMA, k.29/57; *Dogmamış Rûh-i kelâmum gibi bir tâze-nefes / Meryem-i ma'nâya endîşe olaldan dâmâd* ŞGNO, tar.71/37. Gâlib'in ifadesine göre düşünce, mana Meryem'ine damat olunca ortaya kelâm [= söz] çıkmaktadır. Ancak beyitte geçen "kelâm" ibaresinin "rûh" ile vasıflandırılması, beytin arka planında şairin kendi sözlerini Hz. İsa ve buna mukabil "endîşe"yi de Cebrail olarak kurguladığını göstermektedir.

⇜ **Güneş:** Arap ve Çin gök tasavvurunda ay dişi, güneş ise erkek olarak kabul ediliyordu. Gelibolulu Âlî felek kocakarısının güneş damadı ile nikâhlanmasını tasvir ettiği şu beytinde, feleğin çeyiz olarak sadece eski bir çemberi (bk. "Çember" [giyim]) bulunduğunu söyler: *Dâmâd-i mihre 'akd olıcak çerh-i pîre-zen / Ancak bir eski çenberi çıkdı cihâzdan* GMAD, g.1015/6. Burada Türk kozmogonisinde ayın erkek, güneşin ise dişi kabul edildiğini ilave bir bilgi olarak ekleyelim.

⇜ **Rüzgâr:** Güneşin doğmasıyla fotosentez olayının başlayıp bitkilerin gelişmeye başladığı keşfedilmeden önce eskiler çiçek tomurcuklarının sabah esen rüzgârın etkisiyle açıldığı kanaatinde idiler. Bu sebeple olmalı çiçekler geline, onları açan rüzgâr ise damada benzetilir. Böyle bir kompozisyonun çizildiği şu beyitte bülbül düğün davetini ilan eden bir davetçiye benzetilmiş: *Gül 'arûsına dügün eyledi dâmâd-i sabâ / 'Andelîbân-i çemen okuyıcı çıkdı aŋa* GMAD, g.1/1. Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde rüzgârı, gonca gelininin nikabını açan pervasız bir damada benzettiği şu beyti de böyledir: *Olup bâd-i sabâ dâmâd-i bî-bâk / İderdi bikr-i gonce perdesin çâk* ZŞÜP, mes.3339.

⇜ **Sancak** bk. "Sancak"

⇜ **Şair:** Şairler şiir kabiliyetleriyle yaratıcılık, zekâ, zihin, ve kalemlerini bakire fikirleri yakalayan birer damada benzetirler: *Zâde-i tab'umı Zîver göreli ehl-i suhen / Bikr-i mazmûnı virüp hâmeye dâmâd eyler* SZPD, g.81/4; *Yine dâmâd-i zihnüŋ hasretinden / Cevâhirle bezendi söz 'arûsı* APDA, kıt.29/4; *Eyler sürâdikât-i metn içre bikr-i mâ'nâ / Dâmâd-i tab'uŋ ile leyl ü nehâr sohbet* KZMÇ, k.35/26; *Bikr-i fikre itdi dâmâd-i hıred beŋzer nişân / Rûzgâruŋ safhasında olmaga şi'rüm nişân* SBDH, terk.2/31.

DAMDAN LEĞEN DÜŞMEK bk. "Leğen damdan düşmek"

DÂMEN bk. "Etek"

492

DÂMEN-der-MİYÂN (dâmen be-miyân) Günümüzde hamarat ve çalışkan anlamında hâlen kullanılan "eteği belinde" tabiri eski gelenekte aynı zamanda kıyafetlere de yansıyan (res.492) bir itaat ve özverili hizmet ifadesidir. Özellikle peykler (bk. "Peyk") gibi her an emir bekleyen ve koşarak meslek icra edip haber getirip götüren hizmetli sınıfının kıyafetlerinde eteklerin bele kıstırılmış şekilde düzenlendiği (res.74) görülür. Şerîfî hava ve suyun padişahın emrinde olduğunu vurgulamak için *Müste'âr-i hâlis oldı su zülâl-i lutfuŋa / Peyk-i dâmen-der-miyândur bâd her dem hazretâ* DŞSY, k.1/28 derken rüzgâr hakkında koşturan bir peyk imajı çizmesi bundandır. Bu tabir hızla hareket etmek isteyen yahut bir yerden kaçmak isteyen kimseler hakkında da sıklıkla kullanılır. Şehdî'nin *Sefere gitmege dâmen-be-miyânem ammâ / Ne şütür var ü ne ester ü ne esb-i reh var* ŞDŞB, k.44/66 dediği beytinde deyimin bir şeye çok istekli olma manasında kullanıldığı görülüyor. Mirzâ-zâde Sâlim'in şu beytinde ise servinin eteğini toplamış gibi görünüşü (bk. "Servi") onun bu dünyadan el etek çekmek için bir an önce kaçmak istediğini ima içindir: *Cihânda bulmamış bûy-i vefâ gitmek murâd eyler / Serv bî-hûde gülşen içre dâmen-der-miyân itmez* SDAİ, g.129/4.

= **Çok çalışma:** Nebzî'nin "Eteği belime alarak aşk yoluna girdim" dediği şu beytinde, bir işe azimle başlayarak çok çalışma anlamı vurgulanmış: *İdüp dâmen-miyâne râh-i 'ışka girdüm uş cânâ / Beni terk eyleyüp agyâra meyl itmek degüldür râh* NDSO, g.408/4. krş. *Ahâlî râhatı-y-çün terk-i hᵛâb-i râhat itmişdür / Refâh-i nâsda hem-vâre dâmen-der-miyân oldı* LDOK, k.6/38.

= **Emre itaat, hizmete girme:** Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "Yüce emire itaat ederek bu işi bitirmek için çok çalıştı" anlamındaki şu beytinde eteği belinde olmak, emre itaat ile çok çalışma anlamında kullanılmış: *Sa'y idüp ol dahı ber-mûcib-i emr-i 'âlî / Oldı bu maslahat itmâmına dâmen-be-miyân* SDFS, tar.32/20. Nebzî ise aşkı bir tarikate benzettiği şu beytinde tabiri hizmete başlama anlamında kullanmış: *Yolda kalmaz pes irersin menzile havf eyleme / Gir tarîk-i 'aşka Nebzî eyle dâmen-der-miyân* NDSO, g.377/5.

O **Kulluk ve saygı:** Süheylî'nin şu beytinde olduğu gibi bir kimseye kul olup her an hizmetine hazır bekleme sembolü olarak da yine bu tabir kullanılır: *Kul olmış ol kadi bâlâya dâmen-der-miyân olmış / Dilâ serv-i revânı başına âzâd imiş bildüm* SDEH, g.215/5. Nev'î'nin bir kasrı tasvir ederken onun her sütununun devlet erkânı gibi hizmete hazır beklediğini ifade edişi de yine bir saygı ve hizmet ifadesi içindir: *Her sütûnı câ-be-câ erkân-i devlet-dür meger / Bir ayag üzre turur hizmetde dâmen-der-miyân* NDMT, k.37/6. krş. *Servler dâmenini sokdı miyânına k'ola / Her biri bezm-i şehenşâh-i güle hidmet-kâr* NDEE, k.5/11.

+ **Peyk:** Yukarıda da ifade edildiği üzere her an emre hazır bulunmaları ve çoğu işlerini koşarak icra etmeleri sebebiyle eteği belinde olma söz konusu edildiğinde çoğunlukla peyklerden söz açıldığı veya misal getirildiği görülmektedir. Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'de Ferhad'ın, kollarını sıvayarak elinde külünkle bir peyk gibi eteklerini beline dolamasından bahsetmesi bundandır: *Sıganmış kolları mîtîn elinde / Kuşanmış peyk-veş dâmen bilinde* LÇFN, mes.4464. Nâ'ilî-i Kadîm'in edilen duaları göğe götürecek peyki yani haberciyi (bk. "Peyk") karşılamak için meleklerin etek belde beklemelerini tasvir etmesi de yine aynı ilgidendir: *Bir du'â eyleyeyüm kim diye sükkân-i felek / Peyk-i îsâline dâmen-be-miyân hôş geldüŋ* NKDH, k.27/34.

493

Kâbe: Gelibolulu Âlî'nin Kâbe hakkında Ehlibeyt'in matemi için siyahlara bürünerek eteklerini beline toplama tasviri geliştirdiği şu yorumu nefistir: *Siyeh gey Ehl-i Beytüŋ Ka'be-veş rûz-i gazâsından / Bu mâtem hıdmetinde sen de dâmen-der-miyân eyle* GMAD, terkb.8.1/6. Bu beyitte dolaylı olarak senenin belirli zamanlarında Kâbe örtüsü eteklerinin kaldırılmasına (res.493) işaret edilmektedir.

Servi, sanavber: Bunlar görünüş itibariyle eteklerini beline toplamış bir insan şeklini andıran ağaçlar olmaları bakımından Muvakkit-zâde'nin şu mısralarında olduğu gibi bu tabirle birlikte isimleri çokça geçen ağaçlardır: *Serve dâmen-be-miyânlıkda sanavber olur eş / Müteheyyi bir ayag üzre turur iki keleş [...]* MPEB, tah.39/6. krş. *Yâre hizmet itmek içün şevk ile serv-i çemân / Gördüm olmış muntazır gülşende dâmen-der-miyân* SRHE, mat.220. Bu konuda ayr. bk. "Servi"

DÂMEN-i SAHRÂ (dâmen-i kûh)

"Dâmen" kelimesi etek ve kenar anlamına gelmesi bakımından "dâmen-i sahrâ" tabiri kır ve ovaların gözlerden uzak köşeleri için kullanılır. Dağ eteği ve yayla gibi coğrafi konumların şekil itibarıyla eteği (ayr. bk. "Etek") andırmasından kaynaklanan bu tabirleri şairler birtakım tasvir ve tedailer geliştirmek için işlerler. Mesela şu ibarede rüzgârdan korumak için etek tutarak ateş yakmaya işaret edilerek "Mecnûn'un gönlünde aşk ateşini yakmak için, ancak gam çöllerindeki şu sahra eteği lâyıktır" anlamında şöyle denmektedir: *Yakmaga 'ışk âteşini sîne-i Mecnûnda / Gam beyâbânındaki ş'ol dâmen-i sahrâ yiter* ÜİÇD, g.34/4. Görüldüğü üzere şair, aşk gibi tamamen psikololjik ve mücerret bir durumun insan ruhundaki yankılarını aksettirmek için önce Mecnûn'un gezindiği çöl ve sahra etekleri gibi müşahhas nesneleri bir araya getirmiş, ardından da gündelik hayattan bir ateş yakma

sahnesini buna ilave ile mükemmel bir tasvir ve tasavvur geliştirmiştir.

• **Divaneler yeridir:** Çöl ve sahralar şiir geleneğinde aşk derdine düşüp gözden uzak yerlere çekilme ihtiyacı duyanların sığınağı olarak klişeleşmiş bir mekân olarak kullanılır: *Baş açuk yalıŋ ayak 'ışk ile dîvâne olup / Çâk idem yakamı ben dâmen-i sahrâda yine* ZDAN, g.1303/5. krş. *Gayrdan tecrîd ol ey dil gam beyâbânında kim / Perde-dâr-i sırr-i Mecnûn dâmen-i sahrâ yeter* APDA, g.88/3.

• **Bahar gelince gidilir:** Soğuk kış mevsimi boyunca karanlık meyhane köşelerinde hapsolan âşıklar, baharın gelişi ve havanın ısınıp tabiatin coşması ile kırlara yayılırlar: *'Ârif iseŋ al ele rengîn ayagı gül gibi / Şimdi kim oldı ser-â-ser dâmen-i sahrâ yaşıl* MDGT, g.275/4. Kemâl Paşa-zâde'nin *Tek kenâr-i yâr olsun bâde gelsün ortaya / Olmasa gülşen yakası dâmen-i sahrâ yiter* ENMN, g.1326/5 dediği gibi sahra köşeleri, ağırlıklı olarak gül bahçelerinde eğlenme imkânı bulamayan gariban âşıkların mekânıdır.

• **İşret yeridir:** Remzî'nin *Baş açuk lâle-sıfat dâmen-i sahrâ tutalum / Mest-i lâ-ya'kıl olalum yakalar çâk idelüm* ENMN, g.3232/6 beytinde ifade ettiği üzere gerek ayyaş ve mecnunların mekânı olması gerekse gelinciklerin sarhoşluktan yanakları kızarmış şahıslar olarak tasavvuru bakımından sahra köşeleri garibanların işret yeri olarak işlenir.

• **Kırmızıdır:** Daha çok baharda gelinciklerin açmasıyla boydan boya kıpkırmızı bir görünüm kazanan çayırlar Üsküdarlı Aşkî'nin *Dôstum görmek dilerseŋ eşk-i 'âşıkdan nişân / Lâlelerle zeyn olan ş'ol dâmen-i sahrâya bak* ÜASU, g.220/4 yahut Şûhî'nin *Görinen cânib-i cûda şükûfte lâleler sanma / Güzeller hasretinden kan olupdur dâmen-i sahrâ* ŞDYT, g.27/2 beyitlerinde olduğu gibi bu renkle tasvir edilir.

+ **Lale:** Eski şiirde çokça geçen "lâle" ile bizim bugün bu isimle bildiğimiz çiçek değil baharda çayırlarda açan gelincik çiçekleri (bk. "Lâle") kastedilir. Nitekim dikkat edilecek olursa bu söz konusu "lâle" bağ ve bahçelerde değil hemen daima sahra tasvirlerinde yer alır: *Tonatmış dâmen-i sahrâyı lâle / Pür itmiş lâle-i hamrâyı jâle* CHHH, mes.931. krş. *Yakayı gül gibi çâk idecek mahallerdür / Kızardı lâle ile kûh u dâmen-i sahrâ* SEBZ, k.8/2.

Kanlara gark olmuştur: Gelinciklerle dolu olması bakımından sahra hakkında en yaygın yorum Üsküplü İshâk Çelebi'nin şu beytinde olduğu gibi boydan boya kana boyanmış olmasıdır: *Lâlezâr-i eşk-i hûnînümle ser-tâ-ser bugün / Kanlara gark olmaduk bir dâmen-i sahrâ mı var* ÜİÇD, g.66/4.

⇠ **Elbise:** Gerek "dâmen" kelimesinin "etek" anlamıyla bir giyim unsuru olması gerekse deli ve dîvânelerin elbiselerini yırtmış veya çıplak hâlde buralarda başı boş dolanmalarını ima için Lâmi'î Çelebi'nin *Lâle-veş çâk-i girîbân eyleyüp yeŋ tutmaga / Câme-i dünyâdan ey dil dâmen-i sahrâ yiter* ENMN, g.1329/2 beytinde olduğu gibi âşıkların dünya elbisesi yerine bu elbiseyi tercih ettikleri yani muhtemelen abdal dervişler gibi (bk. "Abdal") buralarda çıplak gezdikleri vurgulanır. krş. *Makâmı künc-i 'uzletdür ridâsı dâmen-i sahrâ / Sülûk-i 'ışkda Mecnûn bigi bir ehl-i hâl olmaz* CDAA, g.147/6. Fuzûlî âşıkların sahralarda bu şekilde çıplak gezmesini "alaka dikeni onların eteklerini tutmasın diye" şeklinde yorumlar: *Öyle 'uryân gerek âvâre-i sahrâ-yi cünûn / Ki ta'alluk dikeni tutmaya kat'â etegin* FDKA, g.226/5.

⇠ **Etek:** Gökten akçe gibi yağmur yağması sonucunda sahraların suyla dolması bahsinde teşhis yoluyla onların eteklerini akçelerle doldurdukları türünden yorumlara çokça rastlanır: *Zemîne bâd-i hevâdan çok akçe düşdi yine / Pür itdi dâmen-i sahrâyı toldı ceyb-i cibâl* BDSK, k.21/2. Burada Mânî'nin şu beytinde olduğu gibi eskilerin elbise eteğini bir şeyleri toplama ve taşıma için kullandıklarını hatırlama gereği vardır: *Saçıldı 'âleme çil akçe erba'în içre / Ki toldı ceyb-i cibâl ile dâmen-i sahrâ* MDŞD, k.3/5.

DÂMEN-ÇÂK bk. "Etek yırtma"
DÂMENE YAPIŞMAK bk. "Eteğe yapışmak"
DÂMEN-GÎR
Eskilerin kıyafetleri düşünüldüğünde, kelime anlamı "elbisenin eteğine yapışıp tutan" demek olup

insanın gitmesine yahut ilerlemesine engel olan ve onu meşgul eden şeylerden kinaye bir tabirdir.

= **Bırakmayan, izin vermeyen:** Kelâmî'nin "Eğer bedenimizdeki dört unsur bizi tutmasaydı, yerin Hz. İsa gibi dördüncü kat gök olurdu" dediği şu beytinde dünyaya ait her şeyin insanın manevî yükselmesine engel oluşturduğu ifade edilmektedir: *Çarh-i çârümde Mesîh-âsâ olurduk cilveger / Çâr terkîb-i vücûd olmasa dâmen-gîrümüz* KDMK g.149/4. Muvakkit-zâde'nin Boğaziçi'ndeki bir yalının güzelliğini anlatırken "Temiz toprağı o kadar çekicidir ki, misafir orada kalmaya mecbur olur" dediği şu beytinde de deyim bu defa insanı cezbedip bırakmayan güzellikler için kullanılmış: *Zemîn-i pâkidür ol rütbelerde dâmen-gîr / Ki mihmân olur elbette kalmaga mecbûr* MPEB, kıt.3/4. Süheylî'nin mektepten bir türlü çıkamayan bir güzeli tasvir ettiği *Şu deŋlü bekledüm ol servüm âzâd olmadı kaldı / Süheylî-veş dirîgâ oldı dâmen-gîr aŋa mekteb* SDEH, g.25/5 beytinde de ibarenin anlamı aynıdır.

Akıl: Lâmi'î'nin *'Akl dâmen-gîr olup bend eyledi / Aŋa ya'nî böyle hôş pend eyledi* LÇSA, mes.254 beytinde ifade ettiği üzere insanı yerine göre yapacağı işlerden engelleyen akıl hakkında bu tabir çokça kullanılır: *'Akl-i dâmen-gîr [dir] gel bu yaŋa / 'Işk dutup yakasın dirüy baŋa* LÇSA, mes.1524.

Diken: Etek tutma tabiri ile hakkında en çok yorum geliştirilen nesne, insanın elbisesine takılan dikendir. Ni'metî şu beytinde insan hayatını engelleyen gam ve kederi bir dikene benzeterek şöyle demiş: *Hâr-i gussa olurdı dâmen-gîr / Cilve-gâh eylesem gülistânı* NDEE, k.15/50. Bunun yanı sıra "rakîb" gibi insanı engelleyen her kötü huylu şey hakkında eteği tutan diken benzetmesi yapılabilir: *Çeker her hâr o gül-ruhsârı dâmen-gîr olup her bâr / Cigerden ben de bir gül-bâng-i âh-i 'âşıkân çekdüm* NDMT, g.299/3. krş. *Gülşen-i kûyında yârüŋ hâr dâmen-gîr olup / 'Andelîb-i dil gam-i hicr ile feryâd eyledi* PNDE g.349/2.

Köpek: İnsanların bir yere girmesine yahut bir yerden geçmesine engel olan hattâ onu ısıran köpek hakkında da bu tabirle ilgili pek çok yorum geliştirilir. Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi bu köpek kavramı mutlak surette hayvan anlamında olmayıp aynı zamanda âşığın sevgiliyle irtibatını istemeyen kötü huylu kimseleri temsil etmek üzere de kullanılır: *Görüp ben zârı dâmen-gîr olursın ey seg-i dil-ber / Gelür kûy-i nigâra her gice agyârı tuymazsın* BDSK, g.396/237. krş. *Kimler aŋlardı bizi cânâ mahabbet-hânede / Ger seg-i kûyuŋ senüŋ olmasa dâmen-gîrimüz* MGAE g.36/4.

Vatan sevgisi: Bilindiği üzere bu edebiyattaki vatan sevgisi, çoğu zaman âşığın sevgilinin mahallesine olan tutkusundan ibarettir. Öyle ki sadece kendisi değil Şeyhî'nin şu beytinde olduğu gibi gözyaşları bile oradan ayrılamaz: *Her dem gözümüŋ yaşı kapuŋda-durur sâyil / Bî-çâreye dâmen-gîr hubbü'l-vaten olmışdur* ŞDMİ, g.27/3. Tabii bu vatan kavramı gamın âşığın gönlünü mesken tutması gibi yerine ve kurgulanan sahneye göre oldukça değişkendir: *Terk iderdi gam derûnum şehrini ey Hâletî / Olmasa her gâh dâmen-gîr aŋa hubbü'l-vaten* AHBK, g.608/6.

DÂMENİNİ ALMAK bk. "Etek"

DÂNÂ

Gerçek anlamı akıllı, bilgili ve bilgin kimse olmakla beraber, edebî gelenekte irfan ciheti ağır basan yani arif ve bilge kimse anlamında kullanılan bir tabirdir. Eskiler bilgiyi ilim ve irfan diye ikiye ayırırlar, eğitim ve okuma suretiyle elde edilen bilgiye "'ilm", Allah'ın dilediği kullarının kalbine ilka eylediği vehbî, "gnostik" yani sezgi yoluyla elde edilen bilgiye ise "'irfân" derlerdi. Buna göre tıp ve fizik gibi fen bilimleri ilim olduğu gibi tefsir, hadis, fıkıh kelam gibi dinî bilgiler de ilimdir. Bunların tamamı aklı esas alan bilgi kaynaklarıdır. Şiir geleneğinde makbul ve değerli olan bilgi ise akla dayalı ilim değil kalbe dayalı olan irfandır.

Buna göre irfanî bilgiyi esas kabul edip aklî bilgileri reddeden şiir geleneği, arifleri daima "dânâ" konumunda tutar. Me'âlî'nin leffüneşr yoluyla önce kendisini ve ağyârı zikredip sonra da "dânâ" ve "nâdân" ikilisini zikrettiği şu beyti bu tercih için güzel bir örnektir: *Ne baŋa olgıl mu'ârız sûfî ne agyâre kim / Güc olur dânâ ile bir dahi nâ-dân ile bahs* MDEA, g.270/4. krş. *Sûfî gelicek açma sakın 'aşk hadîsin / Dânâ-dil iseŋ sırruŋı nâ-dâne tuyurma* BDSK, g.405/4. Gerçekte bilgi ve akıl her ikisi birlikte bir değer ifade ettiği hâlde, edebî geleneğin benimsediği "dânâ" tipi her fırsatta aklı tenkit edip aşağılar. Usûlî'nin akıl ve aşk erbabını mukayese ederken akıl sahiplerini "nâ-dân" âşıkları ise "dânâ" olarak nitelendirdiği şu beyti, klişeleşmiş bir kanaat hâlini alan bu husustaki yüzlerce örnekten sadece biridir: *Ehl-i 'akla 'ışk bâbından*

sü'âl itme göŋül / Eyleme dânâ iseŋ 'âlemde nâdân ile bahs UDMİ, g.10/4. Fuzûlî şu beytinde zahirini abad edip zahirî ilimlere önem veren kimselerden "nâ-dân" diye bahseder: *Ger özin dânâ bilür taklîd ile sûret-perest / 'Âlem-i tahkîkde biz anı nâ-dân bilmişüz* FLMN, mes.2811.

• **Akla değil aşka tabidir:** Şiir geleneğinde her fırsatta aklı aşağılayan (bk. "Akıl") tavrın bir tezahürü olarak bilge "dânâ" tipi de aklı reddeden bir duruş sergiler. Tâcî-zâde şu beytinde aklı, aşk bilgesi karşısında tecrübesiz, "nâ-dân", kendini bilmez bir çocuk olarak görür: *'Akla eydüŋ kılmasun göŋlüme hergiz i'tirâz / Pîr-i dânâ itmek olmaz tıfl-i nâ-dân ile bahs* TCÇD, g.14/2. Bu bilge "dânâ" tipi çizilirken akıl öylesine aşağılanır ki Nev'î'ye göre tekkede sızıp kalmış bir esrar sarhoşu dahi en ince sırları bilen akıl sahibi bir bilginden daha üstün gösterilir: *Lâf-i 'akl urma sakın dânâ-yi esrâram diyü / Tekye-i 'uzletde ş'ol bî-hûş olan hayrânı gör* NDMT, g.156/2. Dikkat edilecek olursa bu son beyitte geçen "dânâ" kelimesi edebî geleneğin dışındaki gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

• **Bahtiyar olmaz:** Şiir geleneğinin idealize ettiği "dânâ" tipi dürüst ve doğru sözlü olup hile ve entrika bilmediği için dünya işlerinde asla "nâdân"lar gibi başarılı olamaz. Bu sebeple Süheylî'nin şu beytinde dile getirdiği üzere kalbi hep kırıktır: *Münkesir seng-i havâdisden dil-i dânâ müdâm / Kande kim baksaŋ görürsin kalb-i nâ-dânı dürüst* SDEH, g.28/2. Bu sebeple Azmî-zâde Hâletî ve Edirneli Nazmî'nin ifadesiyle devlet ve bahtiyarlık hep nadanlara nasip olur: *Hümâ-yi 'izz ü devlet şahs-i nâ-dâna salar sâye / Ümîd itme anı ey dil ki düşmez merd-i dânâye* AHBK, müf./485. krş. *Dâne virmez hırmeninden merdüm-i dânâya çerh / Bezl ider varını ammâ bulsa bir nâ-dâna hep* ŞMMB, g.101/3.

• **Güzellere gönül verir:** Mihrî Hatun'un ifadesiyle "dânâ" güzellere gönül verirken nadanlar asla güzel sevemezler: *Dânâ odur ki hûblara zâhid göŋül vire / Nâ-dân odur ki sevmedi mahbûbı dünyede* MHDS, g.149/7. Dünya ehli kimseler nazarında cebi paralı cahiller revaç görürken, bilge kimselerin dış görünüşüne bakanlar onları nadan sanırlar: *Seyr it revâc-i sikke-i ikbâl-i cehli kim / Dânâ-dilân-i 'âlemi nâ-dân sanır gören* MDAM, g.349/8. Me'âlî'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin saçı ve boyuna gönül vermek, gerçekte bu semboller ardında Allah'ın güzelliklerine gönül bağlamak anlamındadır: *Zülf ü kadüŋle kaşuŋ dîvânesi olanlar / Dânâ-durur egerçi aŋlamaz anı nâ-dân* MDEA, g.178/3.

DÂNE bk. "Tane"

495

DANYAL, Hz. (Dânyâl)
Arap, İran ve Türk edebiyatlarında Şâhmaran hikâyesiyle bilinen Câmasb'ın (bk. "Câmasb") babasıdır. *Kitâb-ı Mukaddes*'e göre Benî İsrail peygamberlerinden olup Buhtünnâsır'ın Kudüs'ü almasıyla Bâbil'e esir olarak götürüldüğü söylenir. Allah tarafından kendisine hikmet ve rüyaları yorumlama ilmi verilen bilge bir kişi olarak kabul edilir. Bazı İslâmî kaynaklarda, Danyal'in cesedinin Hz. Ömer'in hilafeti zamanında Süs şehri kralının hazine dairesindeki bir odada bulunduğu ve cenaze namazı kılınarak defnedildiği, halk arasında kabrinden yardım istendiği rivayet edilir. Bu bilgi çerçevesinde Antepli Aynî'nin *Mehd-i lahde vaz' idüp o tıfl-i nâzı dâyesi / Kurb-i kabr-i Dânyâl Peygamberi kıldı penâh* ADMA, tar.464/3 ifadesi ilginçtir. Abdî'nin Sultan Murad için nazmettiği manzum *Câmasb-nâme*'sinde Danyal'in hikmet sahibi olduğu, sürekli yanında taşıdığı bir kitaba sahip olduğu, ölüme çare aradığı, arslanlara bindiği türünden olağanüstü hâlleri anlatılır: *Hem hakîm ü hem peyâmberdi ol er / Bulmış-idi hikmet aksâmında fer* ACMH, mes.149. Yüzyıllardır Tarsus'ta Danyal Peygamber'e ait olduğu iddia edilen bir kabir yahut

makamın halen ziyaretgâh oluşu, (res.495) onun halk arasında günümüzde de tanındığını gösteriyor.

• **Kitabı vardır:** *Danyal Kitabı* hakkında Hz. Âdem devrinden kaldığı, içinde âhir zamana kadar olacak hadiselerin haber verildiği, gelecek bütün peygamberlerin resimleri dahil her türlü bilginin bulunduğu türünden rivayetler söylenir. Kelîm ve Ulvî'nin sevgilinin yüzündeki hat yahut benlerle Danyal'in kitabındaki istihraç noktaları arasında ilgi kurdukları *Dirilmiş câ-be-câ hâl ol ruh-i ferhunde-fâl üzre / Dökülmiş noktadur gûyâ kitâb-i Dânyâl üzre* KDAÇ, g.244/1 ve *Mushaf-i hüsnüŋde hattuŋ vechini bilmez 'ukûl / Aŋladur tâb-i revân olmış kitâb-i Dânyâl* DUİÇ, g.364/2 beyitlerinde içinde bütün bilgilerin yazılı olduğu bu kitaba işaret vardır. Gerek yukarıdaki beyitlerden gerekse Sehâbî'nin *Hıred kitâb-i felekden kec ile açdı fâl / Bakup mülâhaza kıldum görindi 'aynıma dâl* SDCB, k.11/1 beytinden anlaşılacağı üzere bu kitap aynı zamanda bir fal kitabıydı.

• **Kitabını kaybeder:** Rivayete göre Danyal sonunda ölüme çare bulması üzerine, Ceyhun üzerindeki bir köprüye gitmesi için Allah'tan emir alır. O sırada köprüye gönderilen Cebrail sıradan bir insan kılığına bürünerek Danyal'e o şehirde Danyal adında birini aradığını söyler. Danyal onu ne yapacağını sorar. Adam ona bir soru soracağını fakat bu sorunun cevabını bilmenin çok zor olduğunu söyler. Danyal ısrar edince adam Danyal'i bulursa ona Cebrail'in nerede olduğunu soracağını söyler. Danyal koynundan kitabını çıkartarak bakar ve büyük meleğin o sırada kendisiyle aynı köprü üzerinde olduğunu anlar ve heyecanla Cebrail'in omuzuna elini atar. Bunun üzerine derhal şiddetli bir fırtına çıkar ve elindeki kitap suya uçar. Kurtarayım derken kitabın sadece birkaç sayfası elinde kalmıştır. Yahyâ Beğ *Zâhir ola sarsar-i kahr-i Celâl / Dagıla sankim kütüb-i Dânyâl* YBGE, b.178 derken bu fırtınaya telmihte bulunmaktadır. Danyal o değerli kitaptan elinde kalan sayfaları alarak üzüntüyle evine döner: *Ol kitâbdan bu kâgıdlar kaldugın / Dânyâl alup evine geldügin* ACMH, mes.5218.

• **Ölüme çare bulmuştur:** Yukarıda anlatıldığı ve Abdî'nin mesnevisinde *Dânyâl ölüme dermân buldugın / Köpri üzre Cebre'îlüŋ geldügin* ACMH, mes.5216 türünden beyitlerle temas ettiği üzere Danyal'in ölüme çare bulduğuna inanılır. Emrî'nin de *Ecel derdine dermândan söz açmaz la'lüŋ öŋinde / Görürse hattuŋı hikmet kitâbın Dânyâl örter* EDYS, g.198/3 demesinin sebebi budur.

+ **Köprü:** Danyal ibaresinin geçtiği beyitlerde Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi bir şekilde köprüden bahsedilmesi yukarıda anlatılan rivayet sebebiyledir: *Ebrûsı üzre bahs kılur 'akl o hâl ile / Pül üzre Cebre'îl gibi kim Dânyâl ile* EDYS, muk.394/1. krş. *Tâk-i ebrûler ki hâl-i bî-misâl üstindedür / Gûyiyâ köpri-durur kim Dânyâl üstindedür* HMNB, b.7856.

O **Hikmet:** Danyal isminin geçtiği beyitlerin çoğunda Hüdâyî ve Askerî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "hikmet" ilminden bahsedilir: *'Îsâ-nefes ü Halîl-hullet / Dânâ-dil ü Dânyâl-hikmet* HDMK, k.11/6; *'İlm ü hikmet bildürüp fazlı ile Kâdir İlâh / 'Asr içinde Dânyâl olduk gelen gelsün berü* ADHK, g.175 /8.

496

DAR (dâr) [darağacı]

Türkçede daha çok "idam sehpası" olarak adlandırılan Farsça üç ayak anlamındaki "se-pâ" ve "dâr" eş anlamlıdır. Bununla beraber "dâr" kelimesi sadece iple asılmayı değil Gelibolulu Âlî'nin *Eyâ ebrû-yi dil-ber dâr-i zülfe çünki baş koşduŋ / Siyâset-gâh-i gamda âhenîn çengâl imişsin sen* GMAD, g.1059/4 beytinden de anlaşılacağı üzere çengel (bk. "Çengel") gibi idam sehpalarını da içine alan bir kavramdır.

+ **Ene'l-Hak:** Temel olarak aşkı işleyen bir edebiyat olması bakımından, Osmanlı şiirinde aşk uğruna darağacında idam edildiği kabul edilen Hallâc-ı Mansûr ve onun idamına sebep gösterilen "Ene'l-Hak" [= ben Allah'ım] sözü çoğu zaman birlikte zikredilir. Âşık Çelebi dalında asılı gibi duran gülü, sabah vakti bu sırrı ifşa eden Mansur'a benzeterek şöyle der: *Subh-dem dem urmasa sırr-i*

"Ene'l-Hakdan" eger / Gâlibâ Mansûr-veş asılmaz idi dâra gül AÇDF, k.4/2. Fânî ve Yunus Emre'nin beyitleri de böyledir: *Bilmek isterseŋ "Ene'l-Hak" sırrını / İy göŋül Mansûr gibi dâra gel* FAND, g.80/3; *'Işk esritdi cânumı uş "En'l-Hak" didürür / Korku gitdi göŋlümden Mansûram dâra geldüm* YDMT, 178/9.

497

+ **Mansûr** bk. "Mansûr"

→ **Miraç:** Her ikisinde de yükselme ve yüksekte durma söz konusu olması ve aynı zamanda Mansur'da olduğu gibi manevî yücelme ve şehitlik mertebesi kabul edilmesi bakımından âşıklar nezdinde darağacına çıkmak miraç olarak yorumlanır. Niyâzî-i Mısrî'nin *Mansûr-nâme*'sinde *Lutf idüben agduruŋ mi'râcuma / Ben bu dâra gelmişem mi'râc uma* MNMT, mes.805 demesi yahut Hayretî'nin *Keşf-i esrâr eyler ise Hayretî Mansûr-vâr / Dâr ile korkutma sôfî ol anuŋ mi'râcıdur* HDMÇ, g.115/5 beyti bu düşünceden hareketle söylenmiştir.

← **Saç:** Mansur'un gönüllü olarak darağacına gitmesi ile âşıkların sevgilinin saçına asılmayı arzu etmesi arasında ilgi kuran şairler, bu bakımdan saç ile darağacının ipi arasında ilgi kurarlar. Mihrî Hatun'un *Zülfine dil-ber beni 'ahd eylemiş ber-dâr ide / Râzıyam biŋ cân ile asılmaga ol dâra ben* MHDM, g.134/6 ve Fânî'nin *Her ki Mansûr oluban dâra gele 'ışkuŋ ile / Asmagıl dâra anı zülfüŋ aŋa dâr yiter* FAND, g.50/8 beyitleri böyledir.

← **Salıncak:** Sevgilinin "rakîb" ile birlikte salınarak yürümesi yahut salıncakta sallanması bahsi işlendiğinde salıncak âşık için bir darağacı olarak gösterilir: *Hûbân salınur iller ile 'ıyd-i meserret / 'Uşşâka salıncaklar olur dâr-i siyâset* GMAD, g.99/1. krş. *Zülfüŋüŋ dârında biŋ kerre salındur râzîyam / Görmeyem bir kez seni tek salınur agyâr ile* PBKG, g.6600/3; *Al yanuŋa 'Âlîyi salın her gören ölsün / 'Uşşâka salıncakları kıl dâr-i siyâset* GMAD, g.106/7.

Δ **Dar** [sıkıntı, eziyet]: Necâtî'nin "Onun saçının darağacından uzak yürü yoksa bu cihanı başına dar eder" dediği şu beytinde özellikle üç kere geçen "dâr" kelimelerinden birincisi darağacı, ikincisi "yurt" veya "diyar" üçüncüsü ise "sıkıntılı yer" anlamında kullanılmış: *Ey Necâtî saçı dârından anuŋ geŋ yüri var / Yoksa bu dâr-i cihânı başuŋa dar eyler* NBDA, g.65/7.

Δ **Dâr** [ev, yurt]: Darağacı kavramının geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında kelimenin ev ve yurt anlamındaki müteradifi devreye sokularak cinas ve tevriyeli ifadeler kurulur. İshâk Çelebi'nin *Dâr-i dünyâda nemüz kaldı götürdük ayagı / Zülfinüŋ dârına Mansûr gibi asılıyuz* ÜİÇD, g.104/3 yahut Karamanlı Aynî'nin *Dârâ gider dâra gelür dârına dünyâ devrinüŋ / Turmaz cihânuŋ kasrına hâkân gelür hâkân gider* KADA, g.192/3 beyitleri böyledir.

DAR SATMAK (tar satmak)

Misâlî'nin *Dehen-i tengine beŋzer diyü ol lâle-ruhuŋ / Bâg-bân gonce-i nev-resteleri tar satar* MESŞ, g.105/2 beytinden de anlaşılacağı üzere "isteksiz satmak, satarken yokuşa sürmek" gibi anlamlarda kullanılan bir tabirdir. Gelibolulu Sun'î'nin *Sun'iyâ şehrümüzüŋ goncaları tar satar / Yohsa dirlerdi Geliboluya 'âlem güli bol* SDHY, g.106/3 beytinden de anlaşılacağı üzere bu tabir çiçekçilerin henüz yeni koparılmış gül goncalarını satmak istemeyip vakti geçer endişesiyle açılmış gülleri bir an önce elden çıkarmaya çalışmalarıyla ilgili görünmektedir. Bununla beraber Türkçede "satmak" fiilinin aynı zamanda "kendini teşhir etmek" (bk. "Satmak") anlamından hareketle Manisalı Câmî'nin *Muhabbet-nâme*'sinde geçen *Gözin kaşın dürüp nâzlandı karı / Birez tar satdı vü kızlandı karı* MCMN, mes.1411 beytinde olduğu gibi "kendini genç ve kıymetli gösterme" ve daha da ileri gidilerek yerine göre müstehcen imalar barındıran biçimlerde kullanıldığı da görülür. Gelibolulu Âlî yüzünü gözünü boyayarak kendini satan dilberleri ve cart renkli süslemelere meyleden Acemleri ima ile şöyle der: *Ragbet cihânda tar satıcı sîm-tenlere / Zer bezl ider 'Acemler işe çok boyası bol* GAKA, kıt.1/54. Latîfî'nin (ö.h.990 =

m.1582) sağlığında istinsah edilmiş bendeki yazma *Tezkire* nüshasında yer alan "Sinoplu Şükrî" maddesinde Tızman-ı Tavîl adındaki rakîbin iğfal ettiği bir dilber hakkında söylediği şu hicviyesinde "dar satma" tabiri, kendini ulaşılmaz göstermek anlamının yanı sıra aşağılayıcı bir konumda kullanılmış: *Ol lokma-i nefîse sundı rakîb-i kâfir / İt degmiş aşa döndi hᵛân-i visâl-i dil-ber // Hᵛân-i visâli yârüŋ gâyet nefîs idi lîk / Artugıdur cüzâmuŋ yirmeyüp anı kim yer // Gül hırmenin getürmiş bir hâr öŋine dökmiş / Çün gonce tar satarken ellenmiş ol gül-i ter // Dirlerdi kim yimişüŋ yir eyüsini hınzîr / Bu nükte-i mücerreb oldı yine mukarrer // Bu derd ile Latîfî n'ola yüregin usa / Yâr arkasında agyâr gör ki ne 'âlem eyler*

DÂRü's-SELÂM bk. "Cennet"
DÂRü's-SÜRÛR bk. "Dâr-i sürûr"
DÂR-i SÜRÛR (dârü's-sürûr)
Sevinç evi yahut sevinçli yer anlamına gelen bu tabir daha çok neşeli konular işlenirken kullanılır. Şiir geleneğinden Hayâlî'nin ifadesiyle bu dünya asla bir sevinç yuvası değildir: *Dilâ bu menzil-i vîrânı sanma dâr-i sürûr / Ki kasr-i dehre bulınur hezâr dürlü kusûr* MKTM, k.134/1. Bununla beraber bazı sevinçli hadiselerin ifadesi için dünyanın bir sevinçler evine dönüşmesi de imkânsız değildir. Ebubekir Celâlî'nin İbrahim Paşa'nın h.1221 / 1806 tarihinde sadarete getirilmesi üzerine sevincini ifade ettiği *Kıldı Hudâ sadrü's-sudûr oldı cihân dârü's-sürûr / Cûş itdi deryâ-yi hubûr dillerde keyf-i mül gibi* ECES, tar.61/3 mısralarında olduğu gibi bu şiir geleneğinde dünya, yerine göre sevinç yuvası olarak da yorumlanabilir. Kemâl Paşazâde'nin bahar sevincine rağmen su dolabının inlemesine şaşırmış gibi davrandığı *Dem-i bahâr ile dârü's-sürûrdur gülşen / Ne gördi iŋleyüben göz yaşın döker tôlâb* ENMN, g.378/2 dediği beyti de bu nadir durumlardandır.

= **Cennet:** Özellikle ölen kişilerin dünyadan kurtulup cennete gittiğinin ifadesi sadedinde Muvakkitzâde Pertev'in *Dergeh-i Bayrampaşada şeyh iken / Cây-gâh oldı aŋa dârü's-sürûr* MPEB, tar.32/9 beytinde olduğu gibi bu ibare "cennet" anlamında kullanılır. krş. *Dâhil-i dâr-i sürûr oldı o mahdûm ammâ / Eyledi vâlidinüŋ kalbini beytü'l-ahzân* MPEB, tar.39/4. Sünbül-zâde Vehbî'nin "O vefat eden kadıncağız cennete gitti ama gamlarla dolu kalbimizin mekânı hüzünler evine döndü" dediği şu beytinde de ibare cennet anlamındadır: *O merhûme belî dârü's-sürûra eyledi rıhlet / Ne çâre beyt-i hüzn oldu mekânı kalb-i magmûmuŋ* SVAY, tar.33/1. İshâk Çelebi'nin "Sevgilinin mahallesi Kâbe'sinin tavafı safası, cennet bahçelerinin sevincine değmez mi?" dediği *Tavâf-i Ka'be-i kûyı safâsı dil-dâruŋ / Sürûr-i ravza-i dârü's-selâma degmez mi* ÜİÇD, g.315/3 beytinde de ibare yine cennet anlamındadır.

← **Sevinçli gönül:** Üzüntülü bir gönlün sevinçle dolması ifade edilirken de tezat oluşturan bu iki unsur kullanılır: *Nâgehân gelmiş hayâlüŋ nükhet-i Yûsuf gibi / Beytü'l-ahzân-i dilüm dârü's-sürûra beŋzemiş* MPEB, g.254/2. Dikkat edilecek olursa bu ibarelerin geçtiği beyitlerde bir şekilde Hz. Yakub ve Yusuf isimlerinin zikredildiği görülmektedir: *Eyâ Mısr-i dile biŋ 'izzet-ile Yûsuf-i sânî / Gelüp dârü's-sürûr itseŋ n'ola bu beyt-i ahzânı / Benüm sermâye-i nakd-i hayâtum cânumuŋ câni / Cefâ irmez mi pâyâne nihâyet yok mı hicrâne* HDMK, mur.43/3.

← **Meyhane:** Gönlün meyhaneye benzetilmesi klişesinden hareketle Sehâbî'nin şu beytinde sofuya dolaylı olarak tarikat halvetini terk edip meyhaneye gelmesi tavsiyesiyle şöyle sataşılmaktadır: *Ferâgat eyle halvetden gel ey zâhid harâbâta / Eger dârü's-sürûr isterseŋ it beytü'l-hazen terkin* SDCB, g.290/3.

X **Beyt-i ahzân:** Yukarıda da örnekleri verildiği üzere "dâr-ı sürûr" tabiri şiir geleneğinde Hz. Yakub'un evinden kinaye olarak üzüntü ve kederi temsil eden "Beyt-i ahzân"ın tam zıddıdır. Ahmed Çelebi *Ravzatü't-tevhîd*'inde cennet-cehennem, aydınlık-karanlık ve hüzün evi-sevinç evi tezatlarını kullanarak şöyle bir ifade geliştirmiş: *Bu dûzah o cennet bu zulmet o nûr / Bu dârü'l-hazendür o dârü's-sürûr* AÇRT, mes.2755.

DÂRü'ş-ŞİFÂ bk. "Dârüşşifa"
DÂRÂ (Dârâ-yi Asgar)
İran hükümdarlarından Keyâniyân sülalesinin dokuzuncu ve son hükümdarı Dârâb'ın oğludur. Dârâb, oğlu Dârâ'ya olan düşkünlüğünden dolayı ona kendi adını vermiştir. Fakat daha sonra baba ve oğul birbirinden ayırdedilmek için babaya kadir ve şeref sahibi kimse anlamında "Dârâb" yahut "Dârâ-yı Ekber" oğluna ise "Dârâ-yı Asgar" denmiştir. Babasının ölümünden sonra İran tahtına çıkarak 14 yıl saltanat sürer. Makedonyalı İskender, Anadolu, Suriye ve Mısır bölgelerini ele geçirdikten sonra

Dârâ'nın sulh ve anlaşma tekliflerini kabul etmeyerek İran üzerine yürür ve harp meydanında yakınlarına rüşvet vererek onu ağır biçimde yaralayıp galibiyet kazanır. Dârâ'nın ölüm derecesinde yaralandığını görünce ona yaklaşıp son vasiyetini sorar ve ardından da kızı ile evlenir.

● **Kaftanı ve tacı kırmızıdır:** Edebî metinlerde "dârâyî kabâ" terkibi onun kıyafetinin ihtişamını vurgulamak üzere çokça geçer: *Bize dârâyî kabâ ile 'abâ hep birdür / Reşk-i dârâ-yi cihân târik-i dârâtuz biz* GMAD, g.490/2. Bu durumda âşıklar kana bulanmış vücutlarını Dârâ'nın kaftanıyla mukayese ederek kendi durumlarını ondan üstün görmeyi klişe bir ifade hâline getirmişlerdir: *Şâh-i 'ışkam kana müstagrak turan pîrâhenüm / Al dârâyî kabâdur kim anı Dârâ geyer* GAKA, g.108/3. Bu kırmızı kaba tasavvurunda onun savaş medanında kanlar içinde yaralanarak ölümünün de etkili olabilir. Tacının sürekli gelincik ve şarap kadehi gibi kırmızı nesnelere benzetilmesi de onun kıyafeti hakkında yaygın olarak kullanılır: *Câm-i meydür başum üzre tâc-i Dârâdan nişân / Kûşe-i meyhâne taht-i pâdişâhîdür baŋa* HELD, g.1/3.

+ **Taç:** Edebî metinlerde çoğunlukla ihtişamlı tacı ile birlikte zikredilir: *Şu şeh kim efser-i Dârâya hergiz başın egmezdi / Fenâ deştinde mûra üstüh'ânı hânedür şimdi* BRME, g.209/4. Bu gösterişli taç yerine göre sevgilinin yüceliğini vurgulama sadedinde mahallesindeki köpeklerin çanağından daha aşağıda gösterilir. Medhî ve Âlî'nin şu beyitleri böyledir: *Kilâb-i kûyuŋuŋ sınmış sifâlin / Cihânda efser-i Dârâya virmem* MDNS, g.365/4; *Degişmem efser-i Dârâya virmem tâc-i hâkâna / Kapuŋda bâd-i âhum nâgehân bir hâk-i reh buldı* GAKA, g.585/4.

O **Dünyanın faniliği:** Bütün debdebesine rağmen zenginlik ve ihtişamından eser kalmaması sebebiyle, Süheylî'nin gelinciklerle Dârâ'nın tacı arasında ilgi kurduğu şu beytinde olduğu gibi dünyanın faniliği konusunda ibretli bir örnek olarak kullanılır: *Çıkarmış hâkden başını yir yir lâleler gördüm / Fenâ deştinde kalmış efser-i Dârâya beŋzetdüm* SDEH, g.210/4. Ahmed Paşa'nın feleğin Keykâvus'un tahtı ve Dârâ'nın tacından eser bırakmadığını vurguladığı şu beytinde de aynı durum söz konusudur: *Hısrevâ sen câm-i Cemşîd iç ki bu gerdûn-i dûn / Taht-i Keykâvûs ugurlar efser-i Dârâ kapar* EHKC, g.594/4

O **İhtişam:** Gösteriş ve debdebesi ile meşhur olması bakımından özellikle methiyelerde ihtişam sembolü olarak Dârâ çokça kullanılır: *Müsellem şânına ferr ü şükûh-i baht-i İskender / Anuŋ-çün ihtişâmı nâsih-i dârât-i Dârâdır* NDMA k.47/17. Bu durumda memduhun övgüsü sadedinde Dârâ'nın ihtişamını küçümsemek de Türâbî'nin şu beytinde olduğu gibi yaygın bir gelenektir: *Dârâtuŋı gördükde senüŋ dâr-i cihânda / Efsâne imiş kıssa-i Dârâdan usanduk* TDCO, g.16/3. krş. *Âsitânı hâkini mesken kılan kem-ter gedâ / Gösterür dârâlara dârât ü şevket neydügin* BDSK, g.348/11.

+ **İskender** bk. "İskender"

Δ **Dârâ:** Aynı zamanda küp dibinde kalan şarap tortusuna da "dârâ" dendiğinden şairler kadehle İskender aynasını birlikte kullandıkları gibi Kanunî'nin şu beytinde olduğu gibi Dârâ ile de meyhane toprağını kullanırlar: *Kim câm içe Sikender ü Dârâ olur müdâm / Hum-hâne kûşesi ne ulu bârgâh imiş*, PBKG, g.3501/3. Bâkî ve Hayâlî gibi büyük şairlerin de bu inceliğe dikkat ettikleri görülmektedir: *Bâkiyâ mey-kedenüŋ ehl-i harâbât içre / Hidmet-i hâk-i deri devlet-i Dârâdan yig* BDSK, g.261/5; *Sâger-i meykedeyi âyîne-i İskender / Gûşe-i 'işretini kişver-i Dârâ bilürüz* HBDA, g.204/3. Ubeydî'nin şarap tortusunun yere dökülmesi geleneğinden hareketle (bk. "Cüra", "Dürd") "Cem ve Dârâ bizim cüramızı içme ümidiyle taç ve tahtlarını terk ederek toprak oldular" dediği şu beytinde de şarap tortusu ve Dârâ ismi özellikle birlikte tullanılmış: *Tâc ü tahtı terk idüp hâk ile yeksân oldılar / Cür'amız içmek ümîdiyle Cem ü Dârâ bizüm* UDŞÜ, g.205/4.

♪ **Dâr:** Bu ismin geçtiği metinlerde kapı anlamında "dâr" ibaresinin âhenk oluşturmak üzere çokça kullanıldığı görülmektedir: *Öldiler hâk-i der-i dervîş-i dil-rîş oldılar / Dâr-i dünyâda hezâr İskender ü Dârâsı var* YDMÇ, g.56/6. krş. *Varmazuz biz dâr-i Dârâya der-i İskendere / Hâne-i virânemüz eyvân-i Keyvândur bize* YDMÇ, g.379/2; *N'eylerüz biz dâr-i Dârâ ile kasr-i Kayseri / Sâyebân-i 'ankebût eyvân-i Keyvândur bize* YDMÇ, g.382/4.

DÂRÂB (Dârâ-yi Ekber)

Behmen-i Dırâz-dest'in Mecûsî dini gereğince kendi öz kızı Humây'dan doğan oğlu olup Behmen oğlunun doğumunu göremeden ölür. Bunun üzerine ülkeyi Humây yönetmeye başlar. Ancak oğlu doğunca saltanatının elden gideceği korkusuyla onu

Belh nehrine bir sandık içinde bırakır. Çocuğu bir değirmenci bularak ona Dârâb adını verir. Dârâb 20 yaşına gelince Humây ile karşılaşır ve annesi onu tanıyarak tahtını oğluna bırakır. Keyâniyân sülalesinin sekizinci kralıdır.

İran tarihinde birkaç Dârâ bulunması sebebiyle bunlar sürekli birbirine karıştırılmıştır. Nitekim Ahmedî *İskender-nâme*'sinde *Bir zemân çün geldi gitdi mâh ü sâl / Dünyeden Dârâ dahi_itdi irtihâl // Ol ölicek oglı_anuŋ Dârâb Şâh / Tahta çıkup urdı başına külâh* AİYA, mes.403-404 beyitleriyle Dârâb'ı Dârâ'nın oğlu olarak tanımlar. Aynı şekilde İbrâhim b. Bâlî de *Hikmet-nâme*'sinde *Var-idi bir melik 'âlemde peydâ / Ki_aŋa dirlerdi Dârâb ibni Dârâ* HNAŞ, mes.9391 yahut *Oturdı tahta Dârâb ibni Dârâ / Hükûmet kıldı mülke zîr ü bâlâ* HNAŞ, mes.8923 gibi beyitleriyle Dârâb'ı Dârâ'nın oğlu olarak gösterirler. Halbuki yukarıda izah edildiği üzere Dârâ Keyânîyân Hanedanı'nın son hükümdarı olup ölümünden sonra başka hükümdar gelmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki Ahmedî *İskender-nâme*'sinde bu birbiri yerine kullanılan Dârâ ve Dârâb isimleri sebebiyle İskender'le savaşan Dârâ yerine Dârâb ismini kullanmış. Nitekim manzum metinlerde Dârâ ve Dârâb hakkında kullanılan kalıplar hemen hemen birbirinin aynıdır.

DARAĞACI bk. "Dar"

DÂRÂYÎ, derâyî

İran'da sim ve sırma tellerle çeşitli renklerde dokunan kalınca eski bir ipekli kumaş cinsidir. Şam'da dokunan benzerlerine "Şam dârâyîsi", bir diğer çeşidine ise "pûlâdî derâyî" denir. Uzunçarşılı'nın bildirdiğine göre sefere çıkılırken topçular ocağına hazineden yirmi beş zirâ kırmızı ve yirmi beş zirâ sarı bayraklık dârâyî kumaş verilmesi kanundu. Evliyâ Çelebi'nin XVII. yüzyıl ortalarında dârâyîci esnafının 100 dükkân, 500 nefer olduğunu bildirmesine nazaran bu kumaş bizde de dokunmaktaydı. Manzum metinlerde "dârâyî" kumaş Süheylî'nin şu beytinde olduğu gibi daha çok Dârâ'nın alameti olan kırmızı kaftan sebebiyle bu renkle anılır: *Dârâyî libâsuŋ geyüben gözleme dârât / İy hᵛâce nazar kıl kanı Dârâb ile Dârâ* SDFH, g.16/2. krş. *Şâh-i 'ışkam kana müstagrak turan pîrâhenüm / Al dârâyî kabâdur kim anı Dârâ geyer* GAKA, g.108/3. Bu konuda ayr. bk. "Dârâ"

DARB-i HAYME

Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "Yeşilliklere işret çadırlarını kurdular" dediği *Kıldı sahn-i çemene darb-i hıyâm-i 'işret / Dâver-i nâmiye çâder çiçegin itdi güşâd* SDFS, k.3/5 beytinden anlaşılacağı üzere çadır kurma anlamında bir tabirdir. Rûznâmeci-zâde Şinâsî'nin yokluk diyarında bir çadır kurmaktan bahsettiği şu beytinde de tabir aynı anlamda kullanılmış: *Cihânda benînüŋ sâye-i lutfında olmakdan / Şinâsî baŋa zarb-i hayme bir arz-i 'adem yegdür* RŞEH, g.25/7. Bununla beraber Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında Hz. İsa'ya eziyet edilmesine işaret edilen *Çü Mesîh hayme darb olup serine / Tınâb-i gam dolana gerdenine* MÇVG, mes.4062 beytinde bu tabirin başa çadır kazığı çakarak işkence etme anlamında kullanıldığı görülmektedir. Erzurumlu Zihnî bu tabiri muhtemelen bir yapı inşa etmeye başlama anlamında "darb-ı tınâb" şeklinde kullanmış: *Söz uzandı hayme-i îcâza kıl darb-i tınâb / Maksad-i a'lâ du'âdur evvelâ hem sâniyâ* EZMM, kıt.2/22.

DARBÎ HARAÇ

Mürekkepçi Enverî'nin *Alupdur nakd-i 'aklum bir kuloglı Enverî darbî / N'içün ben derd-mende zulm ider hünkâr sag olsun* MEDC, g.200/5 beytinden anlaşılacağı üzere nakit para olarak alınan vergi anlamında bir tabirdir. Mesîhî'nin "Kim senin ayağının toprağını taç edinirse, dik başlı felekten darbî haraç alır" anlamındaki *Hâk-i pâyüŋ idinür her kim ki tâc / Çarh-i ser-keşden alur darbî harâc* PBKG, g.1207/1 beyti de bu vergiyi sultanların aldığına işaret etmektedir. *Yâre dil nakdin geŋez virmez rakîb / Şâh kâfirden alur darbî harâc* ENDS, g.1113/6 beyti ise bu verginin gayrimüslimlerden alındığına işaret ediyor.

DARDAĞAN (tartagan)

Türâbî'nin *Battal-nâme*'sindeki *Urdı bir gürz darb ile sâhib-kırân / Mel'ûnuŋ kalkanı oldı tartagan* TBAÇ, mes.8881 beytinde geçtiği üzere darmadağınık ve perişan anlamına gelen bu kelime aynı zamanda Yeniçerilerin devşirme usulüyle Acemioğlan olarak yetiştirilen zabitanına has bir destarın (res.498) da ismidir. Sünbülzâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde *Tartagan sarmış idi destârı / Geydügi eski kavuk da sarı* SVŞE, mes.133 beytinde bir askerî serpuştan ziyade dağınık ve perişan sarılmış bir destar kastedilmiş görünüyor. Yine resmî ve askerî bir destar çeşidi olan "perîşânî" ile olan anlam benzerliği bunların her ikisinin de aynı olduklarını gösteriyor. Bununla beraber daha çok leventlerle yani deniz askerleriyle ilgili olduğu anlaşılan "perîşânî"nin dardağandan farklı bir durumu

olup bu husus "Destâr-ı perîşânî" maddesinde izah edilmiştir.

498

DARI (daru, dühne, erzen, gâvers, tarı, taru) Buğdaygillerden olup tohumları ihtiyaç hâlinde buğday yerine öğütülüp kullanılan, kurağa dayanıklı bir bitki olup bazı bölgelerde mısır tanelerine de darı denir. *Tuhfe-i Şâhidî*'de darı karşılığı gösterilen "gâvers" darının çok küçük taneli bir cinsinin ismidir: *Hem taru gâvers ü peygûle bucak / Hem dahı encûg u âteş-dân ocak* TŞAK, b.416. *Mevhûb-ı Mahbûb*'da darının öküzün gözyaşlarından yaratıldığı ifadesi emeği ifade için bir mecaz olabileceği gibi halkın bu tahıl hakkındaki samimi batıl inancını da yansıtıyor olabilir: *Gözi yaşın öküz yire yitürdi / O yaşdan bil ki Hak taru bitürdi* MMAK, 2572. Fahrî *Hüsrev ü Şîrîn*'inde sırtında hayvan postuyla kapı kapı dilenip arpa ve darı toplayan derviş kılığındaki bir casusu *Tonuŋ kürk ü yidügüŋ arpa taru / Dirersin Çînde her kapuya varu* FHŞÖ, mes.2622 diye tasvir ederken aynı zamanda bu tahılın fakir yiyeceği olduğunu da ima etmektedir. Burada geçen "kürk" kelimesi günümüz okuyucusunu yanıltmamalıdır. Eskiden fakirler ve abdal dervişleri (bk. "Abdal") dünyadan el etek çekmenin ifadesi olmak üzere bir posta büründüklerinden, Fahrî burada böylesine değersiz bir hayvan postunu kastetmektedir. krş. *Ki geydügi anuŋ kürk-idi key hâm / Yidügi keşk ü taru-y-idi mâdâm* FHŞÖ, mes.2596. Darı kıtlık ve kuraklık zamanlarında bile rahatça yetişebilmesi bakımından Zâtî onu harmanına darlık düşmeyen bir tahıl olarak yorumlar: *Hırmen-i 'ömrinde târî olmayupdur tarlık / Ocagına düşmenüŋ su koyana erzen gibi* KZMÇ, k.66/28.

● **Boza yapılır:** Günümüzde olduğu gibi boza yapımında eskiden de darı kullanıldığından şairler sofular için teselli içeceği olarak gördükleri bozaya takılırken darıdan da bahsederler. Tırsî şu beytinde böyle bir sofu meclisini zikrederken aynı zamanda eski bozalarda çıkan darı böceğini de yine alay konusu olarak şöyle kullanır: *Zâhid düze bir meclisi darı bozasıyla / Olmazdı anuŋ nukli de bir dürlü böceksüz* TDKY, g.83/6. *Nân-i zindân mezemüz kaşkaval ökçe ile / Bûze-i darı ile başladum 'ayş ü nûşe* TDKY, g.169/2.

+ **Harman:** Darı küçük taneli olduğu için harman yerlerinde buğday toplandığında arada çıkan darı taneleri hep toprakta kalır. Süheylî *Dâneler cem' eylesünler cû-be-cû hırmen gibi / Kaldılar ayakda âhir dâne-i erzen gibi* SDEH, k.13/1 derken (bk. "Ayakta kalmak") bu durumu ima eder. Ardından da bu taneleri toplamak için harman yerlerine serçeler üşüşür. Kanunî'nin "Ben kanaat dağının Anka kuşuyum. Serçe gibi darı harmanına meyletmem" dediği şu beyitte hem darı tanelerinin küçüklük sembolü oluşu hem de harman ve darı ilişkisi vurgulanmaktadır: *Ey Muhibbî ben kanâ'at Kâfinuŋ 'ankâsıyam / Sanma güncişk gibi meyl-i hırmen-i erzen kılam* MDCA, g.1766/5. Zâtî de "kendüm" [= buğday] kelimesini özellikle kullandığı "Her ne kadar kendim bir darı tanesi kadar küçüksem de, yüreğimde harman büyüklüğünde yaralar var" manasındaki şu beytinde tahıl ve harmanla ilgili kavramları özellikle bir araya getirmiştir: *Gerçi kim mikdârda kendüm hemân erzen gibi / Dâglar var yüregümde her biri hırmen gibi* ZDAN, g.1761/1.

+ **Karınca:** Bu maddede geçen birçok beyitte darı ile karıncanın birlikte zikredildiği görülür. Kâmî'nin nasibinin insanı adeta dünyayı dolaştırarak kendine çektiği inancını işlediği *Cihân-peymâ ider halk-i cihânı cezbe-i rûzî / Çeker zencîr ile mûrı yirinden dâne-i erzen* KDAY, g.143/2 beytinde de nasibi olan bir tek darı tanesinin, karıncayı yerin en derin köşelerinden kendisine doğru adeta zincirle çektiği vurgulanmış.

+ **Pirinç:** Günümüzde çeltik tarlalarında ürünün verimini düşürdüğü için sürekli mücadele edilen yabani darı, eskiden de çiftçiye aynı problemi yaşatmış olmalı ki darıdan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında çeltik ve pirinç de konu edilmektedir. Nitekim Levhî *Gazavât-nâme-i Sultân Süleymân*'ında pirinç tarlasına darı tohumu düşürmenin bir felaket getireceğini şöyle ifade eder: *Çü çeltük yirine taru düşürdüŋ / Vuhûş-i mihneti berser üşürdüŋ* LGSS, mes.1793. Kadı Bürhâneddîn'in "Beni pirinç için reddetmesine bakmadan onun ayağına darı gibi gözyaşlarımı döküp duruyorum" dediği şu beytinde de pirinç ve darı birlikte kullanılmış: *Ayaguna dökerem ben taru gibi yaşlarumı / Nazar itmezem aŋa ki beni redd ider birince* KBME, g.690/2.

O **Küçüklük, azlık:** Zâtî'nin "azıcık bile meyletmedi" anlamında kullandığı "gâversece" [= darı tanesi kadar] ifadesinde de görüldüğü üzere edebî metinlerde darı küçüklük sembolü olarak kullanılmış: *Zer gibi oda köze düşüp cânlar eritdüm / Gâversece meyl eylemedi baŋa o cevher* ZDAN, g.314/6. krş. *Ol kadar virdüm hevâya kendümi hırmen gibi / Kâyinât-i cev göründi gözüme erzen gibi* HBDA, g.439/1. Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'inde bir okçunun nişancılığını vurgulamak için söylediği "iğne ucundaki darı"dan bahsetmesi de darı tanesinin küçüklük sembolü oluşuna bir örnektir: *Çü oh atmaklıga da'vâ kılurdı / Taruyı igne ucından alurdı* TGHK mes.584. krş. *Bu kîmyâ sebebinden 'aceb midür olsa / Elinde dâne-i erzen mesâbesinde tılâ'* FDKA, k.1/31; *Gözleyen 'âlî-nazar dünyâyı bir hırmen gibi / Habbeye saymadı mihrin dâne-i erzen gibi* ÜİÇD, g.332/1.

O **Toprağa düşme:** Derûnî'nin "Ecel karıncası bizi bir darı gibi gıda edinip harman tanesi gibi toprağın altına doğru taşıyıp duruyor" dediği *Kût idinmişdür bizi mûr-i ecel erzen gibi / Kim taşur zîr-i zemîne dâne-i hırmen gibi* PBKG, g.7393/1 beytinde olduğu gibi darı toprağa düşme/girme sembolü olarak kullanılmış. krş. KPZD, kıt.195/1; *Mûr-veş zîr-i zemîne dâne-i erzen gibi / Merg dirler aŋa bir merdüm-rübâya mâlikiz* ERYA, g.318/5.

X **Papağan:** Şiir dilinde yaygın zikredilen gıdası şeker olması hasebiyle, aslında serçe ve tavuk gibi kuşların yemi olan darıyı papağana vermek, hak sahibi bir kimseye hak etmediği şekilde karşılık takdir etmek anlamında kullanılmış. Karamanlı Aynî'nin şu beyitlerinde bu husus şöyle vurgulanmaktadır: *Ol tûtîye revâ mıdur erzen gıdâ felek / İy cev-fürûş ü cevr ile gendüm-nümâ felek* KADA, k.43/II-9. krş. *Gerdiş-i gendüm-nümây ü cev-fürûş / Eyledi ben tûtîye erzen gıdâ* KADA, k.32/60.

← **Yıldızlar:** Zâtî kasidesinde geçen bir sabah tasvirinde doğan güneşi altın kanatlı bir tavusa, gece görünen yıldızları ise lacivert renkli ambarda bu tavus tarafından bitirilen sayısız darı tanelerine benzeterek şöyle demiş: *Tâvus-i zerrîn-ecniha divşürdi kalmadı / Enbâr-i lâciverdde gâvers-i bî-şümâr* MKTM, k.124/11. krş. *Bâm-i eflâk üzre görmez mi bu deŋlü erzeni / Kande cevlân eyler ol tâvus-i zerrîn-bâl ü per* AHBK, k.31/11. Nev'î'nin feleği darı tanesi gibi yıldızları ölçüp döken ve insanların ömrünü öğütüp tüketen bir değirmen olarak tasavvur ettiği şu beytinde de aynı benzetme kalıbı vardır: *Mümkinâtuŋ dâne-i 'ömrin ögüdür subh ü şâm / Âsiyâb-i çarh encüm erzenin ölçer döker* NDMT, k.12/45. krş. *Horôs-i 'Arşa gıdâ itmege yahôd ol şeb / Kevâkib erzenin ölçerdi keyl ile gerdûn* FDAK, k.4/2.

❖ **Serçeden korkan darı ekmez:** Za'îfî *Sergüzeşt*'inde bu atasözünü şöyle kullanmış: *Degül er sürçe idüp sırçadan havf / Taru ekmez iden kes serçeden havf* SZMÜ, mes.1189.

499

DARPHANE (dâr-ı darb, dârü'd-darb)

Devletin sikke ve akçelerinin kesilip basıldığı saraya bağlı imalâthaneye denir. Osmanlı'da paralar uzun yıllar Topkapı Sarayı girişinde şimdi binaları duran Darb-hâne-i Âmire'de üretilmişti. "Derem-serâ" da denen bu atölyelerde altın ve gümüşe ayar verilir ve devlet garantisi ve saltanat alameti olmak üzere paralar tahtta oturan sultanın tuğrası ile basılırdı. Tasavvufî şiir geleneğinde "darb-hâne" insanın aşk ve dertlerle potada eritilen bir maden gibi çile çekip olgunlaşması ve saflaştıktan sonra "sultân" [= Allah] mührünün kendisine vurulması şeklinde temsil edilir. Çuhadar-zâde Şâkir'in bu yola giren yani canını sevgiliye ulaştırmak isteyen kimsenin

önce darphaneye arz edilmesi, ayrılık potasında eritilip saflaştırılması, nihayet sonunda üzerine padişah tuğrası vurulacak hâle gelmesi şöyle anlatılır: *Anı 'arz iderler darb-hâneye / Ki vâsıl kıla cânı cânâneye // Emîn-i darb-hâne tekrâr anı / Koyup pûte-i hicre nâ-çâr anı // Urur sikke-i şâhı o dem aŋa / Ola nâm-i şâh üzre çün ki sezâ* ÇZŞD, mes.207/132.

• **Ayar verilir:** Ahmed Sâdık Zîver Paşa Darbhâne-i Âmire'de sikke basımında buharlı makinaların kullanılmaya başlanmasına düşürdüğü bir tarihte *Kıldı 'ayâr-i sikkenüŋ tashîhine ikdâm-i tâm / Bir kat dahi darb-hâneye oldı o şeh revnak-fezâ* SZPD, tar.205/3 diyerek Sultan Abdülmecid'in sikkelere tam ayar verme konusundaki hassasiyetini vurgular. Tâcî-zâde'nin düşünceyi bir darphaneye, üretilen şiirleri de burada basılan sikkelere benzettiği şu beytinde de şairlik kabiliyeti bu sözlere ayar veren bir ustaya benzetilir: *Şimdi dârü'd-darb-i fikretde fezâil nakdine / Tab'-i nakkâdüm gibi yok bir dahi sâhib-'ıyâr* TCÇD, k.12/48.

O **Miyar yeri:** Mu'înî'nin *Mesnevî-i Murâdiyye*'sinde "Sonra darphanede taş yığını çıkıp kalp, hor ve utanç verici bir duruma düşmeyesin" anlamında *Tâ ki dâr-i darb içinde seng-sâr / Olmayasın kalb ü hôr ü şerm-sâr* MMMK, mes.4570 demesi, darphane kavramının altın ve gümüşün ayarının tespit edildiği yer sembolü olarak kullanılması sebebiyledir. Darphane ve ayar hususunu kullanarak Sürûrî şöyle ilginç bir tarih düşürmüş: *'Ayâr-i nakd-i isti'dâdı kim şâha 'ıyân oldı / Vezâretle darb-hâne emîni şâd-mân oldı* STAU vr.222/15.

+ **Sikke:** Beyânî'nin *Yoluŋa nakd-i sirişküm sarf iderdüm rûz ü şeb / Dâr-i darb-i gamda saysaŋ mübtelâlardan beni* BDFB, g.826/3 beytinde olduğu gibi gözyaşının sikkeye (bk. "Gözyaşı") benzetildiği beyitlerde bir şekilde darphane kavramı devreye sokulur. Şeyh Gâlib'in Kâdirî Şeyhi Gümüş Dede'nin vefatına düşürdüğü tarihinde geçen "sikke" ibaresi tarikat serpuşu olduğu hâlde darphaneden bahsetmesi sıra dışı bir durum olarak görünmektedir: *Verdi fenâya sikke vü tâc ü ridâyı hep / Kesdi bu dâr-i darba olan iltifâtını* ŞGNO, tar.50/3.

← **Aşk:** Darphanede altın ve gümüşün eritilerek saflaştırılması sebebiyle insanı olgunlaştırıp arındıran aşk ile bu mekân arasında ilgi kurulur. Beyânî'nin *Dâr-i darb-i 'aşkda kat'-i derâhim eyleyen / Merdüm-i çeşm-i felâket-bînin itmiş biŋ beşi* BDFB, g.845/6 beytinde bu sebeple aşk bir darphaneye benzetilmiş. krş. *Pûte-i hecrüŋde kâl itsem nühâs-i kalbümi / Dâr-i darb-i 'aşkda meskûk sîm ü zer olur* BDFB, g.230/3.

DÂRÛ

İlaç anlamına gelmekle beraber bu kelimenin aktar dükkânında satılan baharatları da içine alacak kadar geniş bir anlam yelpazesi vardır. Bazı şairler bu ibareyi panzehir anlamındaki "nûş-dârû" (bk. "Nûş-dârû") bazıları da "dârû-yi hûş-ber" [= bilinci etkileyen ilaç] anlamında (bk. "Dârû-yi hûş-ber") kullanmışlar. Mesîhî şu beytinde sevgilinin acı sözleriyle "dârû" arasında ilgi kurarak onu panzehir anlamında şöyle kullanır: *Telh-i düşnâmuŋ-durur zahmum 'ilâcı ey sanem / Acılıgıdur belî dârûyı tiryâk eyleyen* MDMM.g.187/3.

← **Ayak toprağı** bk. "Ayak toprağı"

← **Aşk:** Aşkın "dârû"ya benzetilmesi gerçekte şifa kaynağı ilaç demek olan bu kelimenin "dârû-yi hûş-ber" yani insanın aklını başından alan uyuşturucu ve bayıltıcı madde anlamında kullanılması sebebiyledir. Nef'î'nin "Benim gibi kendinden geçmiş birini görürsen onu sarhoş sanma. Onun var olan aklını aşk darusu almıştır" dediği şu beytinde bu mana hakimdir: *Nef'î gibi mest aŋlama bî-hûş görürseŋ / Almışdur olan 'aklumı dârû-yi mahabbet* NDMA, g.19/5.

← **Şarap:** Şiir dilinde şarabın ilaç ve şifa olarak yorumlanması sebebiyle Sun'î'nin şu beytinde olduğu gibi bu yolda çok beyit söylenmiştir: *Âdemüŋ 'aklın ugurlar ey perî dârû ile / Özge 'ayyâr-i cihândur sürh 'ayyâr-i şarâb* SDHY, g.7/2. Halepli Edîb'in şu beytinde de şarap, gam derdini giderecek bir ilaç olarak tasavvur edilmiş: *N'ola rind-i sitem-keş meyl-i dârû-yi şarâb itse / 'Alîl-i renc-i gamdur çâre-i def'-i kürûb ister* HECM, g.393/2.

DÂRÛ-yi HÛŞ-BER (târû-yi bî-hûş)

Edebî metinlerde zikredilişine nazaran insanı bayıltıp kendinden geçiren bir çeşit uyuşturucu toz olduğu anlaşılıyor. *Battal-nâme* kahramanlarından Ahmed-i Tarrân'ın yanında dârû-yi hûş-ber taşıyarak gece gizlice düşman karargâhına girip bunu etrafa serperek askerleri uyuttuğu ve daha sonra rahatça hareket ettiğinden bahsedilir. Yine Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinden öğrenildiğine göre uyutulmak istenen şahsın şarap ve helvasına katılarak etkisi görülürmüş: *Didiler ey dirîgâ nâ-bekâr kız /*

Virüpdür dârû hûş-ber buŋa aŋsuz TBAÇ, mes.5856. krş. *O helvânuŋ içine katdı dârû / Komaz hûşı yanında zerrece o* ZŞÜP, mes.1923.

● **Uyuşturup aklı alır:** Münîrî'nin manzum *Siyer-i Nebî*'sinde geçen şu ifadeden bu maddenin etkisinde kalan insanı kendisinden geçirerek uyuttuğu anlaşılıyor: *O gice yatdı ol bî-'akl ü bî-hûş / Sanasın yimiş-idi dârû-yi hûş* MMSN, mes.7324. Mesîhî ise bu maddenin uyuşturucu etkisiyle ecel işkencesinin dahi duyulmayacağını iddia eder: *Hecrinde nigâruŋ iç ecel şerbetin ey dil / Bu dârû-yi hûş-berle ol işkenceyi tuyma* MDMM, g.230/3. Sükkerî'nin de ok yarasını duymamak için "dârû" yani "dârû-yi hûş-ber" kullanmaktan (bk. "Dârû) bahsettiği şu beyti de bu uyuşturucu etkiyi vurgulamaktadır: *Çıkmaga peykân-i gamzeŋ sîne-i mecrûhdan / Dârû-yi çeşm-i siyeh-mestüŋle bî-hûş it beni* SDEE, mat.15.

● **Koklanarak kullanılır:** Nâmî'nin sevgilinin misk kokulu benini koklayanların kendinden geçeceğini bildirdiği şu beytinden bu uyuşturucunun koklama suretiyle de etki ettiği anlaşılıyor: *Hâlüŋi şemm eyleyenler sersem ü bî-hôd düşer / Nâfedür ammâ ki hükm-i dârû-yi hûş-ber virür* NDAY, g.106/4. Dukakin-zâde Ahmed'in şu beytinden bunun aynı zamanda şarabın taşkınlığını teskin ettiği de anlaşılıyor: *Bu meclisden şu cân kim içdi sâger / Sükût içün kokar dârû-yi hûş-ber* DZAD, k.1/29. krş. *Görüp bu hâli irdi ol füsûn-ger / Tutup burnına hôş dârû-yi hûş-ber* LÇFN, mes.5519.

+ **Ayyar** bk. "Ayyar"

← **Hat:** Dudağın şaraba benzetilmesine mukabil hattın da "dârû-yı hûş-ber"e benzetilmesi bunun esrar tozu türünden bir yapıya sahip olduğunu gösteriyor. Helâkî şu beytinde şarap ve esrarın birlikte kullanılmasına (bk. "Esrar") işaret ederek şöyle der: *Sâkî lebüŋde dârû-yi hûş-ber midür hatuŋ / Kim bâde ile 'aklumuzı ala başladı* HELD, g.153/3. Azmî-zâde Hâletî'nin şu beytinde olduğu gibi dudak-şarap, hat-dârû-yi hûş-ber ilgisi çokça kullanılmıştır: *Dahı göŋül geçemez câm-i la'l-i nâbuŋdan / Egerçi aŋa hatuŋ katdı dârû-yi hûş-ber* AHBK, k.28/21. krş. *'Aceb bâde-i sâfdı la'l-i dil-ber / Eger katmasa hat dârû-yi hûş-ber* AHBK, g.258/1.

← **Şarap:** Bosnalı Sâbit'in *Bezm-i meye sâkî-i dil-ber gerek / Def'-i gama bâde-i hûş-ber gerek* BTBG, g.36/1 beytinde görüldüğü üzere aklı baştan alması sebebiyle şarabın vasıflarından biri zaten "hûş-ber"dir. Bu özelliği sebebiyle olmalı şarap hakkında "dârû-yi hûş-ber" benzetmesi Sâkıb Mustafa Dede'nin şu beytinde olduğu gibi çokça kullanılmıştır: *Turfedür dârû-yi bî-hûşî-i mey hâsıyyeti / Rind-i âgâhı ider ser-tâ-kadem hüşyâr mest* SMDD, g.11/6. krş. *Virse 'aceb mi düşmene dârû-yi hûş-ber / Bezmüŋde buldı çün bu kadar i'tibâr câm* SBDH, k.26/29.

DÂRÛ-yi KATTÂL

Farsçada ağırlıklı olarak ilaç ve bazen de zehir anlamlarına gelen "dârû" kelimesi (bk. "Dârû") "kattâl" sıfatıyla birleşince ortaya "öldürücü zehir" anlamının yanı sıra "öldürücü ilaç" anlamı da ifade edecek bir ibare çıkar. Bunun yanı sıra "kattâl"in bir diğer anlamı da "keskin"dir. Mesela Nev'î "Aşk şarabını böylesine keskin ve öldürücü yapan nedir? Öyle anlaşılıyor ki güzeller ona ayrılık darusu katmış olmalılar" dediği şu beytinde "kattâl"i "keskin" anlamında kullanmış: *Şöyle beŋzer hûbler dârû-yi hicrân katdılar / Bâde-i 'ışkı nedür çak böyle kattâl eyleyen* NDMT, g.324/2. Usûlî'nin şu beytinde de "kattâl" keskin anlamındadır: *Sâkiyâ ş'ol mey-i kattâli getür nûş idelüm / Bir iki gün gam-i eyyâmı ferâmûş idelüm* UDMİ, g.83/1.

← **Ayrılık:** Nev'î'nin hicrânı içine zehir katılmış bir şaraba benzettiği şu beytinde olduğu gibi sevgilinin ayrılığı öldürücü bir zehir olarak vasıflandırılır: *Şöyle beŋzer hûbler dârû-yi hicrân katdılar / Bâde-i 'ışkı nedür çak böyle kattâl eyleyen* NDMT, g.324/2. krş. *Ey tabîb-i cân ü dil dârû-yi zehr-i fürkatüŋ / Öldürür dil-haste 'uşşâkı 'aceb kattâldür* PHÖE, g.87/3. Dolayısıyla mesela Bâkî'nin *Şu câmı sundı baŋa serverâ bu sâkî-i dehr / Şarâbı zehr ile âlûde dârû-yi kattâl* BDSK, k.20/29 dediği bu türden beyitlerde sözü edilen kadeh ayrılık kadehi olmalıdır.

← **Gam:** Âşığın çektiği kederler de öldürücü bir zehir olarak nitelendirilir. Bâkî'ye göre bunun ilacı gül renkli şaraptır: *Câna kâr eylemesün dârû-yi kattâl-i gamı / Mey-i gül-gûn içelüm bâri hakîmâne biraz* BDSK, g.205/3. Azmî-zâde'nin sakinin herkese safa kadehi sunmasına rağmen kendisine zehirli şarap sunması da dolaylı olarak aşkın dert ve sıkıntılarından kinayedir: *Bu bezmi câm-i safâ ile devr iden sâkî / Baŋa gelince aŋa katdı dârû-yi kattâl* AHBK, k.21/34.

DÂRÛGA

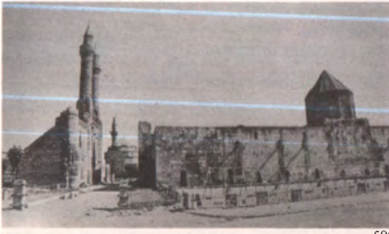
Eskiden şehir ve çarşı düzeninden sorumlu memurlara denirmiş. *Lehçe-i Osmânî* kelimeyi şehir

ve çarşı ağası, şehirde zabt ü rabta memur adam olarak açıklamış. Vehbî'nin de *Tuhfe*'sinde *Su başıya dârûga di dahı kelanter muhtesib / Gerçi kelan ma'nâsıdur cümle lugatlerde kebîr* TVAK, b.340 demesine göre "subaşı" ile aynı manaya gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. "Ases", "Subaşı"

DÂRÜLMELEK (Dârü'l-melek)
Şeyhoğlu'nun *Hurşîd ü Ferahşâd* mesnevisinde Hurşîd'in babasından saklanması için kaçırıldığı yüksek ve sarp konumlu kalenin adıdır. Hurşîd isminin aynı zamanda güneş anlamına gelmesi sebebiyle şair bu kalenin yüksekliğini dördüncü kat gökle nispet eder: *Yüce yirde idi şehre yakıncak / Şar içinden görinürdi bakıncak // Adın sorar iseŋ Dârü'l-melekdür / Gören dirdi ki dördünci felekdür // Neçün Dârü'l-melek olmaya nâmı / Çü şeh kızınuŋ olısar makâmı // Eger dördünci kat gök olmayaydı / Felek Hurşîdi anda salmayaydı // Nice kim andadur Hurşîd-vârum / Ben aŋa eydürem çarh-i çihârum* ŞMHN, mes.592-596. Olağanüstü güzellikteki Hurşîd'in yeri olmasına izafeten, edebî metinlerde güzelleri bulunan yerler de bu isimle anılır: *Meh-rûler ile çâder gûyâ felek olmışdur / Her hayme güzellerle Dârü'l-melek olmışdur* RDMÇ, g.43/1.

+ **Hurşîd:** Fedâyî'nin *'Aklı âzâd eyle yâr it tâ der-i Dârü'l-melek / Mihr-i hurşîzümle pes cândan ferahşâd it beni* FDBÇ, g.225/7 beytinde geçen "mihr" kelimesiyle "hûrşîd" [= güneş] imasında bulunularak "dârü'l-melek" ile Ferahşâd ilişkisi kurulmuş.

Karamanlı Aynî'nin Kastamonu'dan Lârende'ye gelişi münasebetiyle söylediği *Bizüm oldı çünki virdi Hak dilek / Konya vü Lârende vü Dârü'l-melek / Yâri yârdan ayırur devr-i felek / El-firâk iy taht-i Candar el-firâk* KADA, k.26/IX mısralarında zikrettiği "Dârülmelek" isminin, Sultan I. Murad'ın kızı Melek Hatun (Nefîse Sultan) tarafından inşa edilen Hatuniye Medresesi olması kuvvetle muhtemeldir.

500

DARÜŞŞİFA (bîmâr-hâne, dâr-i şifâ, dârü'ş-şifâ)
Edebî metinlerde "bîmâr-hâne" yahut "bîmâristân" ve darüşşifa gibi isimlerle daha çok bu hastanelerin delileri tedavi cihetinin kastedildiği görülmektedir. Yılanın tıbbın sembolü olup bunun zehirinden panzehir üretilmesi sebebiyle bazen Beyânî'nin *Sarartmış beŋzini üftâde-i 'aşkuŋ gam-i zülfüŋ / Ne çâre n'eylesün bî-çâre mâristâna düşmişdür* BDFB, g.279/5 beytinde olduğu gibi bu mekânlara "mâristân" dendiği de görülür. Kuzey Afrika ülkelerinde "mâristân" akıl hastanesi demektir.

+ **Mecnûn:** Darüşşifa kavramı şiir geleneğinde daha çok deliler hastanesi anlamında kullanılması sebebiyle bunun geçtiği beyitlerde sıklıkla "mecnûn" yahut "dîvâne" ibarelerine çokça yer verildiği görülür. Amrî sevgilinin mahallesini darüşşifaya, kendisini de oradaki bir deliye benzeterek şöyle der: *Yâr kûyında beni görsün yabana gitmesün / Varuban dârü'ş-şifâda seyr-i mecnûn isteyen* ADMÇ, g.77/5. Nâbî'nin *Cünûn vâdîlerin hep devlet-i 'ışkuŋda tayy itdüm / Hemân bir rehgüzârum düşmedük dârü'ş-şifâ kaldı* NDAF, g.845/3 beytinde darüşşifa cinnetin son durağı olarak gösterilir. Fuzûlî ise baharın gelişiyle âşıkların çayır ve gül bahçelerine çıkışını aşk divanelerinin darüşşifaya girişleri olarak yorumlar: *Yine dîvâne-i 'ışk eyledi dârü'ş-şifâ meyli / Yine gül-zâre çıktı kûşe-i mihnet giriftârı* FDKA, k.18/3.

+ **Hikmet:** Hekimlik ve hikmetin aynı köklerden türemesi sebebiyle darüşşifa yerine Eşref Paşa'nın şu beytinde olduğu gibi zaman zaman "hikmet-sitân" tabirinin de kullanıldığı görülmektedir: *Hikmet-sitân-i 'ışkda bulmışdur Eşrefâ / 'Ömr-i hayât-i sermedî bîmâr-i Mustafâ* EDGD, k.9/7. Lügatlerde pek rastlanmasa da Fuzûlî'nin şu beytinde olduğu gibi hikmet ibaresi hekimlik manasında kullanılmış görünüyor: *Bir hakîm-i kâmilüŋ dârü'ş-şifâ-yi hikmetin / İtmek istersin harâb andan hazer kılmaz mısın* FDKA, muk.31/1. Bunun yanı sıra kelimenin hekimlikle olan bağlantısından hareketle darüşşifa ibaresinin geçtiği beyitlerde Me'âlî ve Nevâlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "hikmet" kelimesine sıklıkla yer verildiği görülmektedir: *İşigüŋ dârü'ş-şifâ-y-iken 'aceb hikmet n'ola / Bu Me'âlî kuluŋ anda sag varur sayru gelür* MDEA, g.266/5; *Lebüŋ dârü'ş-şifâsından tabîbâ / Ne hikmet yok diyesin baŋa şerbet* PBMK, g.1107/2.

+ **İlaç:** Yaygın bir klişeye göre âşık sürekli sevgilinin darüşşifasından ilaç ister, fakat her seferinde buranın henüz açılmadığı cevabını alır. Cem Sultan, Ahmed Paşa ve Nebzî'nin şu beyitlerinde hep aynı klişe ifade kullanılır: *Tınmadı la'li tabîbi lebin emsem diyicek / Didi hâlî ki açılmadı dahı dâr-i şifâ* CDHE, g.5/4; *Emsem didüm tabîb-i lebüŋ virmedi cevâb / Hâlen didi açılmadı dârü'ş-şifâ henûz* APDA, g.118/5; *La'l-i lebüŋden istedüm derd-i dile gerçi 'ilâc / Bildim cevâb olmayıcak der-bestedür dârü'ş-şifâ* NDSO, g.94/4. Bu konuda ayr. bk. "Emsem"

+ **Şerbet** bk. "Şerbet"

+ **Tîmâr:** Hastalığın tedavisi anlamındaki "tîmâr" kelimesi de darüşşifa kavramıyla çokça birlikte kullanılır. Mostarlı Ziyâî ve Süheylî'nin şu beyitleri böyledir: *Benem dârü'ş-şifâ-yi 'ışkıŋuŋ bîmâr-i gam-hʷârı / Baŋa kalsun Sipâhî-zâdenüŋ var ise tîmârı* MZMG, g.479/1; *Varup dârü'ş-şifâ-yi kûyına olmam mukarrerdür / Sipâhî-zâde Ahmed eylemezse baŋa tîmârı* SDEH, g.335/3.

+ **Tiryâk:** Ahmed Paşa'nın *Leblerüŋ dârü'ş-şifâsında gubâr-i müşg ile / Hokka-i la'l üzre yazılmış ki bu tiryâkdür* APDA, g.81/3 beytinde olduğu gibi darüşşifalardan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "tiryâk" kelimesine yer verildiği görülür. Sabâyî'nin sevgilinin yüzünü bir şifa yurduna, dudağını da burada hastalara verilmek üzere hazırlanmış tiryake benzettiği şu beytinde de aynı durum söz konusudur: *Yüzi dârü'ş-şifâsında lebi tiryâkı-çün diller / Kaşı tâkınuŋ altında yatur her kûşede sayru* SDRK, g.93/3. krş. *N'ola la'lüŋden açup dârü'ş-şifâ / Eyleseŋ tiryâk-i vasluŋdan 'atâ* KMMD, mes.648.

Bu hastane ve "tiryâk" ilişkisini aydınlatma konusunda *Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâmesi*'nde Mısır Kalavun Darüşşifasında civardan toplanan çok zehirli yılanlardan nasıl "Tiryâk-i Fârûk" üretildiğinin uzun uzadıya anlatıldığı bölüm ayrı bir önem taşımaktadır. Çelebi'nin anlattığına göre sabah serinliğinde toplanan yüzlerce yılanın değişik organlarının kaynatılması ile elde edilip oradan Batılı hekimler de dahil dünyanın değişik ülkelerine gönderilen şifalı yağlar ve tiryâklerin bir darüşşifa bünyesinde hazırlanması, yılan-tiryâk ve darüşşifa ilgisini açıkça göstermektedir. Nitekim bu sebeple olmalı Mısır, Tunus ve Endülüs'te darüşşifalara "mâristân" veya galat olarak "mûristân" dendiği biliniyor.

+ **Zincir:** Yukarıda ifade edildiği üzere darüşşifa kavramıyla daha çok delilerin tedavi edildiği şifa merkezleri kastedildiğinden bu ibarenin geçtiği beyitlerde sıklıkla delileri zaptedebilmek için kullanılan zincirlerden bahsedilir. Azmî-zâde Hâletî'nin çılgınca akan bir akarsuyu tasvir ederken "Bu akarsu değil, bimarhanenin kapısı açık kaldığından oradan fırlayan delilerdir" dediği şu beytinde su ve zincir ilgisi kullanılmış: *Degül sular der-i dârü'ş-şifâ açık kalmış / Boşandı bir niçe zencîrini sürür mecnûn* AHBK, g.577/3. Muhyî de aşkı darüşşifaya, sevgilinin saçını da orada duran zincirlere benzeterek şöyle der: *Yahod dârü'ş-şifâ-yi 'ışkda miskîn iki zencîr / Ki her birinde yüz biŋ var bu şeydâ gibi dîvâne* MDMA, g.530/3. krş. *Ne mümkindür rehâ dârü'ş-şifâ-yi mihnet ü gamdan / Dil-i Mecnûn-reviş ser-beste-i zencîr-i kâküldür* EDMN, g.57/2.

← **Aşk:** Şairler her ne kadar aşkı bir dert olarak yorumlarsa da onu aynı zamanda insanı olgunlaştırıp tedavi eden bir darüşşifa olarak da görürler. Resmî şu beytinde kendisini aşk darüşşifasında zincire vurulmuş bir mecnun olarak tasvir eder: *Resmî-i dîvâneye dârü'ş-şifâ-yi 'ışkda / Bend-i zencîr-i belâ ol 'anberîn-kâkül yiter* ENMN, 1373/5. Üsküplü İshâk Çelebi'ye göre aşk öyle bir hastanedir ki orada ölüm yoktur: *Var yüri dârü'ş-şifâ-yi 'ışka düş kim ehl-i derd / Anda ölmek yok giden dârû-yi dermândan gider* ÜİÇD, g.50/5. Azmî-zâde şu beytinde sevgiliyi aşkının darüşşifasında herkese baktığı hâlde kendisine iltifat etmeyen bir hekime benzetir: *Herkese eyler nazer dârü'ş-şifâ-yi 'ışkda / Ol tabîb-i cân ü dil bakmaz bu ben bîmârına* AHBK, g.738/6. Alaşehirli Kadı Muhammed'in ifadesiyle gerçekte aşk hastanesi cinneti daha da arttırmaktan başka bir deva vermez: *Bu bîmâr-hâne-i 'ışkda cünûnum dahi arturdum / Çekildüm gerçi zencîre yine usanmadum gitdüm* AKMD, g.189/2.

← **Dudak:** Sevgilinin dudağının ölümsüzlük bağışlayan şifa kaynağı bir ilaç yahut panzehire benzetildiği (bk. "Em") malumdur. Birçok şair dudağı dolaylı olarak hastalara ilaç veren bir hastaneye benzetir. Ahmed Paşa ve Karamanlı Aynî'nin şu beyitleri bu mealdedir: *Leblerüŋ dârü'ş-şifâsında gubâr-i müşg ile / Hokka-i la'l üzre yazılmış ki bu tiryâkdür* APDA, g.81/3; *Cân derd-mendüŋ oldı lebüŋden devâ gerek / Dârü'ş-şifâdur ol dile andan şifâ gerek* KADA, g.282/1. Ancak sevgili âşığın ilaç talebine cevap vermediği için âşık çoğu

zaman derdinden ölür: *Dil sü'âl eyler lebüŋ dârü'ş-şifâsından şifâ / Öldi derdâ derd ile irişmedin şâfî cevâb* UDMİ, g.8/2.

← **Meyhane:** Şarabın aşk derdinin devası olduğu yolundaki ifadelerde, meyhane de bu ilacın bulunduğu darüşşifaya benzetilir. Revânî'nin meyhaneciyi hekime, meyhaneyi de hastaneye benzettiği şu beyti buna misaldir: *Gûyiyâ şerbet şerâb ü mey-furûş olmış hakîm / Hasteler mahmûrlar dârü'ş-şifâ meyhâneler* RDZA, g.62/2. Sâkıb Mustafa Dede'nin tekke ile meyhaneyi mukayese ettiği şu beytinde meyhaneyi şifa ocağı olarak göstermesi de aynı klişe ifade kalıplarındandır: *Savma'a şâyed ki ide şeydâlıgın dahı ziyâd / Suffe-i meyhânedür saŋa dilâ dârü'ş-şifâ* SMDD, g.1/19.

← **Sevgilinin mahalli:** Üsküplü İshâk Çelebi'nin *Kapuŋ marîz olanlara dârü'ş-şifâ-durur / Sen var iken kime varayın ben gedâ seher* ÜİÇD, k.8/15 dediği gibi sevgilinin kapısı, mahallesi ve eşiği aşk hastalarının şifa ümidiyle bekleştiği bir makamdır. krş. *Kûyuŋuŋ dâr-i şifâsında zebûn ü zâram / Eyle tîmâr gel ey gözleri bîmâr baŋa* ERYA, g.20/2: *İşigi dârü'ş-şifâdur hastelerle gûyiyâ / Kûyı bir meyhânedür san na'ra-i mestâneden* RDZA, g.263/3. Gerçekte ise sevgili âşıklarıyla ilgilenmediği için aslında onlar orada ölümü beklemektedirler: *Bugün dârü'ş-sifâ-yi kûy-i yâre çâre-cûy oldum / Esîr-i derd-i serd-i 'ışk ü şevkı muhtazar gördüm* HDCA, g.288/6.

← **Vuslat:** Hemen hiç gerçekleşmediği halde sevgiliye kavuşma hâli, derhal şifa bulunan bir hastaneye benzetilir: *Tâb-i hicrânuŋladur cânumda çün sû'-i mizâc / Vasluŋuŋ dârü'ş-şifâsından buyur aŋa 'ilâc* KPZD, g.35/1. Saruca Kemal'in şu ifadesinde vuslat kelimesini, ölerek Allah'a kavuşma manasında kullandığı anlaşılıyor: *Vuslatuŋ dârü'ş-şifâsında Kemâle kıl devâ / Kim işi ol hastenüŋ kalmışdur Allâhum saŋa* PBKG, 179/5. Bununla beraber zaman zaman mesela padişah yahut devlet büyüklerinden birinin huzura kabul etmesi v.b. durumlar da şifa ümit edilen bir vuslat hastanesi olarak görülür: *Dârü'ş-şifâ-yi vuslatı itdi güşâde yâr / Bîmâr-i hecre eyledi dermân birer birer* NDAF, g.181/4. Bu konuda ayr bk. "Bîmâr"

DÂS bk. "Orak"
DÂVER bk. "Sultan"
DAVET [cincilik] bk. "Cin çağırma", "Daire"

DÂVÂYA MA'NÎ GEREK (da'vîye ma'nî gerek)
Avnî'nin *Tuhfetü'l-hükkâm*'ında geçen *Bu meseldür ki aŋılur her ân / Da'vîye ma'nî vü 'uşşâka nişân* ATHM, mes.1012 beytinden anlaşıldığına göre bu yaygın kullanılan bir atasözü olup buna manzum metinlerde sıkça rastlanmaktadır. "Ma'nâ" yahut "ma'nî" ibaresinin anlamlarından biri de "delil" veya "delâlet"tir. Buna göre "da'vâya / da'vîye ma'nâ / ma'nî" iddiaya delil anlamına gelir. Mesela Mu'îdî'nin *Çeküp sînemden alma iy kemân-ebrû müjeŋ tîrin / Ki zîrâ da'vîye ma'nî gam-i 'ışka nişândur bu* MDGT, g.378/6 beytinde göğsünde saplı olan aşk okunun çekilmesini kabul etmeme sebebi bunun âşıklığa bir delil oluşturmasıdır. Yahyâ Beğ de şu beytinde yüzünün gam oku sebebiyle sararıp solması ve belinin bükülmesini yine âşıklık delili olarak gösterir: *Tîr-i gam beŋzüm sarardup kaddümi yay eyledi / Da'vîye ma'nî gerekdür 'âşık olana nişân* YDMÇ, k.2/13.

DÂVÛD bk. "Davut, Hz."
DÂVÛDÎ ZIRH bk. "Davut zırhı"

501

DAVUL (divâl, duvâl, dühül, tabl)
İnsanlık tarihinin en eski musikî aletlerinden biri olup Orhun metinlerinde "köpürge" olarak geçen davul, Karamanlı Aynî'nin *Tutdı âfâkı kamu âvâzı kûs-i devletüŋ / Çalınur her dem-be-dem enfüsde tabl-i haşmetüŋ* KADA, k.20/1 dediği gibi Türklerde devlet, hakimiyet ve ihtişam sembolü olarak

kullanılmıştır. Devletin payidar olduğunun ifadesi olmak üzere hükümdar sarayı önünde günde beş defa "nevbet" vurulması (bk. "Nevbet") da eski bir gelenektir. Hükümdar, vezir, bey ve paşaların aynı tuğlarda olduğu gibi derece ve mevkilerine göre davulları bulunduğu biliniyor. Hun hükümdarlarının otağları önünde tuğlarla beraber bir de davul bulunması eski bir gelenekti. *Kutadgu Bilig*'de hükümdar, Ay Toldı'ya vezaret mührü ve tuğ verirken bir de davul verir. Aynı şekilde Alaaddin Keykubad da Osman Gazi'ye tuğ ve bayrağın yanı sıra bir de davul göndererek taltif etmişti. Fatih'e kadar nevbet vurulurken kös yahut davul ayakta dinlenirdi. Bunun yanı sıra günümüzde olduğu gibi düğünlerden şenliklere, yağlı güreşlerden savaşlara kadar pek çok yerde davul kullanılmıştır.

• **Abdallar çalar:** Bâtınî Kalenderî dervişleri gruplar hâlinde gezerken (res.270) ellerinde def ve zillerle tarikat sancakları, alem ve davullarla etrafı velveleye verdikleri (bk. "Abdal") malumdur. Helâkî kendisini bir ışık dervişi yerine koyduğu (bk. "Işık") şu beytinde bu manzarayı tasvir eder: *Çekilür âhlar dem dem dögilür sîneler güm güm / Işıklar gibi 'âşıklar yürür tabl ü 'alemlerle* HELD, g.125/5. Bunlar Sehmî ve Figânî'nin şu beyitlerinde ifade ettikleri üzere çarşı pazarda "deryûze" ederken yani dilenirken aynı zamanda davullarını çalarak dikkat çekerlerdi: *Halka dâverlik içün tabl ü 'alem kaydı çeken / Der-be-der kılmada deryûze kalender-vârî* SDED, g.86/4; *Başumda âteş-i 'ışkuŋ yanar güm güm öter sînem / Fenâ bâzârına girdüm bugün tabl ü 'alemlerle* FDAK, g.84/3.

• **Avcılar çalar:** Günümüzde neşredilen metinlerin önemli bir kısmında "davulcu" anlamındaki "tabl-bâz" ile av kuşlarını ürküterek uçurmak ve arkalarından şahin salmak için at eyerine asılan küçük av yahut şahin davulu anlamındaki "tabl-i bâz" (res.504) sürekli birbirine karıştırılmaktadır. İlgili maddede (bk. "Tabl-i bâz") konuyla ilgili ayrıntılı izahat verilmiştir.

• **Bayram ve kutlamalarda çalınır:** Bugün olduğu gibi Fedâyî ve Zâtî'nin şu beyitlerinden eskiden de bayram ve kutlamalarda davullar çalındığı anlaşılmaktadır: *Zülfi ucından rakîbe ş'ol kadar ta'n urmışam / Kim tokunmaz tabla çevgân ol kadar bayramda* FDBÇ, g.210/4; *Zülfi ucından şu deŋlü muşt urdum sîneme / Urmadılar tabla çevgân ol kadar bayramda* ZDAN, g.1373/3.

502

• **Derbentlerde çalınır** bk. "Derbent"

• **Düğünlerde çalınır:** Günümüzde olduğu gibi davul ve zurna eskiden de düğünlerin vazgeçilmez bir parçasıydı. Bâkî savaş esnasında çalınan davulları düğün davuluna benzeterek şöyle der: *Çalındı kûslar tabl ü nakâre saldı âvâze / Dügün bayram idi gûyâ guzâta ceng meydânı* BDSK, k.14/16. Cemâlî *Hümâ ve Hümâyûn*'unda bir düğün münasebetiyle günlerce çalınan kös ve davullardan şöyle bahseder: *Müretteb olmaga resm-i 'arûsî / Hem-âvâz eylediler tabl ü kûsı* CHHH, mes.4330. krş. *Dügüne ulu tedârik kurdılar / Nice gün tabl ü nakâre urdılar* AYZA, mes.602.

• **Isıtılır:** Cem'î'nin deriden mamul davulların nemli yerde bulunması üzerine gerginliğini ve sesini kaybetmesinden bahsettiği *Velî âmed-şüd-i ebr-i hevâdan / Çü tabl-i nem-çekîde bî-sadâdur* CDBK, k.3/52 beytinde ifade ettiği üzere, bunlar mangal veya güneş karşısında ısıtılarak güçlü ve keskin bir sese kavuşurlardı. Ahmed Paşa güneş davulunun sevgilinin aşkıyla kızdırıldığı iddiasıyla şöyle der: *Âteş-i mihrüŋle kızdırdı güneş bir tabl-i nûr / Ki_urula burc-i felekde subh-i hüsnüŋ nevbeti* APDA, g.350/5.

• **Savaşta çalınır:** Savaşlarda kös (bk. "Kös") ve davulların Türklerde çok büyük önemi vardı. 'Ûdî'nin *Mâcerâ-yi Mâh*'ında bir savaş tasvirinde *Çalardı tabl-i şâhî çeng-i harbî / Sadâsı tutmış idi şark ü garbi* UMMF, mes.884 ifadesiyle dile getirildiği üzere her yanı saran yüksek sesleriyle bunlar düşman ordusuna dehşet verip atlarını ürkülerek karışıklık çıkartırlar, bunun yanı sıra ordu kumandanları bunların temposuyla savaşın gidişini yönetirdi.

Her ne kadar *Âsaf ü hâkân Süheylî urdı kûs-i rıhleti / Degdi şimdi çal belâgat tablını nevbet saŋa* SDEH, g.14/7 beytinde ölüm yolculuğundan bahsediliyorsa

da rıhlet kösü, ordunun yola çıktığını haber verirdi. Ganî-zâde ve İbrâhim b. Bâlî ve nice savaşlara girmiş Mahremî'nin şu beyitlerindeki "tabl-i cengî", "tabl-i harbî" ve "tabl-i gazâ" tabirlerinden anlaşıldığına göre davullar aynı zamanda savaş esnasında ordunun hareketlerini yönlendirmeye de yarıyordu: *Hemân çaldırup tabl-i cengi o dem / Nefîr agırdup açdı zerrîn 'alem* GNŞN, mes.919; *Dögüldi her yaŋadan tabl-i harbî / 'Alem dikildi harbe girdi harbî* HNAŞ, mes.12160; *Çalındı tabl-i gazâ vü dirildi ceyş-i guzât / Açıldı sancak-i zerrîn-i ak ü yaşıl ü al* MKTM, k.145/49. Nihayet Âsafî'nin "tabl-i âsâyiş" dediği vuruşlar savaşa ara verildiğini bildirirdi: *Tabl-i âsâyiş çalındı her taraf / Subha dek ceng işi oldı ber-taraf* AŞSE, mes.1190.

503

Yetîm Ali Çelebi ve Sâkıb Mustafa Dede'nin şu mısralarındaki "tabl-i beşâret" tabiri ise zafer ve fethi müjdelerdi: *Allâh Allâh diyü engine tonanma salalum / Portakal memleketin Süddeye varup alalum / Feth ü nusretler olup tabl-i beşâret çalalum / Gel tonanmaya gidüp 'azm-i Fireng eyleyelüm* YAÇA, mur.1/5. krş. *Saldı tâk-i kubbe-i gerdûna şûr ü velvele / Feth-i genc-i âdeme tabl-i beşâretdür kudûm* SMDD, k.25/10. Burada bahsi geçen "Portakal" Portekiz anlamındadır (bk. "Portakal"). Bosnalı Sâbit şu beytinde padişah huzurunda çalınan "nevbet-i 'azm"den bahsediyor. Öyle ki artık neredeyse birazdan göklerde beşaret yani zafer davulları çalınacaktır: *Çalındı nevbet-i 'azm âsitân-gâh-i mu'allâda / Felek tabl-i beşâret çalmaga hâzır müheyyâdur* BSTK, k.23/4. Kadı Bürhâneddîn'in ölüme seve seve gideceğini vurgulamak üzere "Biz fenâya ermek için daha Sûr'a üfürülmeden müjde zurnasını çalmışız" dediği şu beytinde bu tabir, yine bir sevinç ifadesi için kullanılmış: *Biz fenâ-y-içün gerek tabl-i beşâret çalavuz / Dahı sûrı çalmadın zîrâ ki sûrnâ urmışuz* KBME, g.357/5. Kesin olmamakla birlikte Şem'î'nin şu beytinde geçen "tabl-i emn" muhtemelen fetihten sonra ahaliye güven vermek için çalınan davullara ima için söylenmiş olmalıdır: *Çalına tabl-i emn ü bula râhatı cihân / Mihrüŋ güniyle bir oluban rûzigâr-i lutf* ŞDMK, k.11/7.

• **Sahurda çalınır:** Günümüzde olduğu gibi Ramazan'da sahur vaktini haber vermek ve insanları uyandırmak üzere davul çalınmasından Osman-zâde Tâib'in şu beytinde olduğu gibi eski metinlerde çokça bahsedilir: *Sînelerdi dögülen tabla bedel vakt-i sahûr / Dîdelerden dökilen eşk idi rîk-i sâ'at* OTSS, tar.6/16. Kâmî şu beytinde sahur vakti geldiğinde artık elinden ayağına fayda gelmeyecek derecede sarhoş olmuş ayyaşlardan şöyle bahseder: *Elden ayaga yok percedi ehl-i 'işretüŋ / Tabl-i sahûr itmege desti sebûdadur* KDAY, g.49/4.

+ **Alem, livâ** bk. "Sancak"

+ **Çember:** Karamanlı Nizâmî'nin *Yaraşur saŋa hudâvendâ bu mikdâr ile kim / Çenber-i tabl ola gerdûn güneş tâc-i 'alem* KNDH, k.7/37 ve Atâyî'nin *Güneş Kasidesi*'nde geçen *Şeh Murâd ibni Muhammed Hân kim olmışdur anuŋ / Râyetine meh direfş ü tablına çenber güneş* MKTM, k.273/8 beyitlerinde olduğu gibi davuldan bahsedilen beyitlerde güneş bu davulun kasnağına benzetilir.

+ **Çevgân:** Aynı şekilde davuldan bahsedilen beyitlerde davul tokmağı anlamına gelen çevgânın zikri de yaygındır. *Zülfi ucından şu deŋlü muşt urdum sîneme / Urmadılar tabla çevgân ol kadar bayramda* ZDAN, g.1373/3. krş. *Serverâ bir tabl nevbet-hâne-i 'ışkuŋda çerh / Ra'd anuŋ âvâzı dûd-i âhumuz çevgânıdur* ENMN, g.1037/4.

Prizrenli Şem'î'nin mızrak ve tuğlara takılan at kuyruklarına işaret ederek "Senin mızrağının perçemi düşmanın saçından, davulunun tokmağı da acımasız düşmanın kafatasından olsa yakışır" dediği şu beyti de ilginçtir: *Perçem-i nîzeŋ olursa yaraşur mûy-i 'adû / Tabl-bâzuŋ nitekim kelle-i hasm-i gaddâr* ŞDMK, k.7/31.

+ **Göç:** Ordunun yola koyulması için rıhlet kösü vurulmasına mukabil kervan v.b. kafilelerin yola çıkacağını yolculara haber için de rıhlet davulu çalınırdı. Türâbî ve Mekkî'nin şu beyitleri bu davuldan bahseder: *Kanı ol hayl ü haşemle kanı ol tabl ü 'alem / Kûs-i rıhlet çalınup göçdi bu menzilden hemân* TDCO, tar.93/4; *Sûr-i derd-encâm-i fânî eski nevbet-hânedür / Gûş-i tabl-i irtihâle biz de nevbet beklerüz* MDGK, g.34/3. Bu konuda ayr. bk. "Derâ-yi rıhlet" ve "Göç davulu"

+ **Mehter** bk. "Mehter"

+ **Nevbet** bk. "Nevbet"

+ **Zurna:** Günümüzde olduğu gibi eski metinlerde de davul ve zurna birbirlerinden ayrılmayan ikili olarak yerlerini korurlar. Üstelik sadece şenlik ve kutlamalarda değil savaşlarda da birlikte çalındıkları Kıyâsî'nin *Mihr ü Mâh*'ında geçen şu beytinden anlaşılıyor: *Tabl ü sûrnâ sû-be-sû idüp sadâ / Ceng-i harbî savtını kıldı nevâ* KMMD, mes.937. Hâşimî de *Mihr ü Vefâ*'sında bir kale kuşatmasını anlatırken davul ve zurnanın birlikte çalındığından bahseder: *Dögülmiş idi kal'a tabl u surnâ / Dü nevbet çalınup virmezdi ara* HMVS, mes.850.

504

← **Ay ve güneş:** Amrî'nin güneş ve ayı gökte beşaret davulu çalan yani etrafa müjde ve sevinç haberleri veren iki şahsa benzettiği *Mihr ü meh çaldı beşâret tablını ey serv-i nâz / Sen dikildüŋ hüsn iline pâdişâ şimden girü* ADMÇ, g.94/3 beytinden, muhtemelen cülus merasimlerinde de "tabl-i beşâret" çalındığı tahmin edilebilir. Özellikle av esnasında atların eyer kaşlarına bağlanarak geyik, tavşan ve kuşlar gibi av hayvanlarını ürküterek kaçırmaya yarayan "tabl-i bâz"ların (res.504) güneşle olan benzerliği (bk. "Tabl-i bâz") eski metinlerde çokça işlenmiştir.

← **Göğüs:** Âşıklar dertle göğüslerini yumruklamalarını davul çalmaya benzetirler. Lâmi'î Çelebi'nin *Devlet-i 'ışkuŋda şâhâ pâdişâham ben gedâ / Sîne tabl âhum 'alem eşküm sipâhumdur benüm* ENMN, g.3146/2 beytinde olduğu gibi aşk sultanlığı iddiasından ibarettir. Aynı şekilde Âhî de kendisini göğüs davulunu çalıp âh sancağını çeken bir hükümdara benzeterek şöyle der: *Sîne tablın dögüben âh livâsın çekerüz / Hem livâmuz çekilür hem dögülür nevbetümüz* ADMK, g.38/3. Yukarıda abdallar zümresinin de nefir, zil ve davul çalarak şehir şehir dolaştıklarından bahsedilmişti. Dolayısıyla bu davul çalma eylemi sadece sultanlık iddiası için değil şairlerin abdal olma iddiasının da bir göstergesidir: *Şehr-i 'ışk içre bu sînem san melâmet tablıdur / Çalınur her rûz ü şeb derd ü gam ile nevbeti* BRDF, g.212/3.

505

O **Ululuk, ihtişam:** Hükümdar, vezir, beğ ve paşaların kös ve davulları olması ve bunların gerek nevbet gerekse savaş sırasında ihtişam ve heybet saçması sebebiyle davul, Türk geleneğinde en eski çağlardan beri bir ululuk alameti olarak görülmüştür. Edirneli Nazmî üzerindeki ah dumanı, davul gibi feryatları ve gözyaşı ordusuyla kendisini aşk padişahına benzetirken davul ve ihtişam ilgisini kullanır: *Şâh-i 'ışkam ki olupdur baŋa bu eşk dahi / Dûd-i âh ile figân tabl u 'alem hayl ü haşem* ENDS, g.4471/2. Sancakbeyliğine atananlara bu makamın alameti olmak üzere davul verilmesi geleneğinden hareketle Lâmi'î Çelebi'nin Saruhan Beyliği'ne atanan Sultan Mustafa hakkında söylediği *'İzz ile olup Saruhân iklîmine mîr-i livâ / Tabl u 'alem aldı sa'âdet birle Sultân Mustafâ* ENDS, tar.26/1 beytinde de bu yüksek makama

getirilmenin alameti olarak davul gösterilmiştir. Süheylî'nin şu beytinde ise davul, serhat beyliğine getirilme alameti olarak kullanılmış: *Figân ü nâlemüz tabl ü 'alemdür çalınur dâ'im / Fenâ ser-haddine serdâr-i mansûrü'l-livâyüz biz* SDEH, g.126/5. Manastırlı Celâlî'nin kendisini aşk ülkesinin emiri olarak gördüğü şu beytinde de bu yüce makamın gerekçesi, gerilmiş göğsünü davul gibi dövmesi gösterilmiş: *Gerüp gögsüm dögüp âhum livâsın çekdügüm budur / Emîr-i mülk-i 'ışk oldum bugün tabl u 'alem birle* MCDM, g.529/2.

❖ **Kilim altında davul çalmak:** Günümüzde de geçerliğini koruyan bu tabir, örtbas edilmesi mümkün olmayan bir işi kimseye fark ettirmeden yapmaya çalışmak anlamındadır. Hümâmî, *Sî-nâme*'sinde bunu şöyle kullanır: *Kilîm altında çün tablum çalundı / Cihân âvâzesinden yankulandı* SHMA, mes.1708. Şeyhî'nin aşk derdinin artık gizlenemeyecek boyutlara geldiğini ifade için söylediği *Nice pinhânî çala tablı kilîm altında 'akl / 'Işkı 'âlemde 'alem-veş âşikâr itsem gerek* ŞDHB, g.99/6 beyti de böyle bir durumu ifade için kullanılmış. Hayâlî Beğ'in dünya gösterişlerinden uzak, manevî dünyanın saltanatını süren bir şahıstan bahsederken söylediği *Saltanet tablın kilîm altında ol şeh kim çalar / Hây ü hûy ü na'ra-i kûs ü girîvân istemez* HBDA, g.194/7 beytinden murat o şahsın bu yüce makamının kimse tarafından anlaşılmamasıdır. Nef'î *Sihâm-i Kazâ*'sında bu tabiri "taşt ez-bâm üftâd" [= leğen damdan düşmek] (bk. "Leğen damdan düşmek") yani bir uygunsuzluğun herkes tarafından bilinir hâle gelmesi hâlinin zıddı olarak kullanmış: *İy Vahdetî Bagdâda çekil Rûmı kokutduŋ / Şimdi halk içre osurugı idinmiş mu'tâd / Aŋa yârânı sü'âl idicek aslını dimiş / Tabl penhân çe zenem taşt-i men ez-bâm uftâd* SKMK, kıt.123.

❖ **Sesi uzaktan hoş gelir:** Nef'î *Sihâm-ı Kazâ*'daki bir hicviyesinde "davulun sesi uzaktan hoş gelir" sözünü şöyle kullanır: *İy Vahdetî kûs olsa bu deŋlü ötmez / Virdi kavâraŋ sâmi'a-i dehre şikest / Bagdâda çekil 'ârif iseŋ sen yine kim / Âvâz-i tabl şenîden ez-dûr hôşest* SKMK, kıt.88. Nâbî ise *Hayriyye*'sinde şöyle der: *Baglama tantana-i tabla göŋül / Dûrdan hôş gelür âvâz-i dühül* HNMK, mes.1125.

❖ **Davul zurna az gelmek:** *Dîvân-ı Külliyât-ı Seyyid-i 'Âlem*'de bu atasözü şöyle geçiyor: *Hôş göŋülden diŋler iseŋ sivrisinek saŋa sâz / Diŋlemezseŋ hayf saŋa kim tabl ü surnâ oldı az* DKSA mes.1018.

DAVUT, Hz. (Dâvûd)

Hz. İbrahim neslinden gelen peygamberlerdendir. *Tevrat*'ta kızıl tenli ve saçlı, kısa boylu, iyi çeng çalan, çok güçlü ve iyi sapan kullanan; *Kur'ân*'da ise demiri işlemesi, olağanüstü gür ve güzel sesli gibi vasıflarıyla zikredilmiştir.

• **Câlût'u öldürür:** Çelimsiz yapısına rağmen olağanüstü güce sahip olması sebebiyle Tâlût'un Câlût ile mücadelesinde (bk. "Câlût") ona yardım ederek sapanıyla (res.138) Câlût'u öldürüp Tâlût'a damat olur, ardından da tahtına oturur. Ayrıntılı bilgi için bk. "Câlût"

• **Demiri mum eder:** *Andolsun biz Davud'a tarafımızdan bir fazilet verdik. "Ey dağlar! Onunla beraber tesbih edin" dedik ve bunu kuşlara da (emrettik) ve ona demiri yumuşattık* SEBE 10 ayetinde belirtildiği üzere Hz. Davut demiri işleme ve bu şekilde zırh yapma (bk. "Davut zırhı") sanatına sahipti. Azmî-zâde Hâletî olağanüstü sıcak bir günü tasvir ederken güneş ısısı demiri mum gibi yumuşatarak zaman Hz. Dâvûd'un mucizesini gösteriyor" anlamında şöyle der: *Nerm idüp şem'-sıfat âheni tâb-i hurşîd / Gösterür mu'cize-i Hazret-i Dâvûdı zemân* AHBK, k.14/8. İshâk Çelebi ise olağanüstü güzel bir sesle demirin mum gibi yumuşaması ilgisini kurarak şöyle der: *Mûm ide âheni okısa hôş-edâ ile / 'Işkuŋ Zebûrın ol kişi kim ezber eyledi* ÜİÇD, g.292/5. krş. *Sırr-i Dâvûd olmışam âhen yedümde mûm olur / Hem Süleymân hâtemine_olan benânem yâ kimem* KADA, k.55/48.

• **Güzel seslidir:** Dağlar ve kuşların onunla beraber zikretmesi, güzel sesine karşılık veren kuşların sesiyle karışarak kayalardan yankılanması sebebiyle olmalıdır. *Dâvûd ile birlikte, Allah'ı tespih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik.* ENBİYA 79 ayetinde ifade edildiği üzere kuşlar da onun zikrine katılırlarmış. Bu sebeple onun sesinden bahseden beyitlerde Nâmûsî'nin *Düzetdi nagme-i Dâvûda bülbül savt-i âhengin / Çagırdı fâhte gû gû ki görimez Süleymânı* MKTM, k.61/41 dediği gibi sık sık kuş isimlerine yer verilir. Manzum metinlerde bu peygamber gür ve çok güzel ses sembolü olmasına rağmen, sevgilinin övgüsü bahsinde onun sesi yanında Davut'un sesinin çok zayıf kaldığı dile getirilir.

506

• **Kuşlarla birlikte zikreder:** Yukarıda meali verilen Sebe 10. ayette ifade edildiği üzere Hz. Davut olağanüstü güzel sesiyle okumaya başladığında kuşlar da onunla birlikte öttüklerinden, edebî metinlerde onun bu özelliğinden sıkça bahsedilir. Bu ifadeler daha çok Muhibbî'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin söze gelmesiyle âşıklarının onun yanı başına koşmaları şeklinde zikredilir: *Söze geldükce ol meh-rû düşer üstine bî-diller / Nitekim kuşlar üşmişdür işidüp savt-i Dâvûdı* MDCA, g.2736/3. Yahut Behiştî'nin şu beytindeki gibi, âşığın dertli inlemeleri üzerine onu kınamak için gelenler hakkında da devreye sokulur: *Figân itsem gelür her kûşeden bir nâvek-i ta'ne / Üşermiş üstine kuşlar işitse savt-i Dâvûdı* BDYA, g.560/4. Hz. Davut hakkındaki rivayetlerde onun sesine sadece kuşların değil Sehâbî'nin şu beytinde olduğu gibi bütün vahşî hayvanların da (res.506) toplaştığı söylenir: *Vahş ü tayr etrâfum almazdı benüm Dâvûd-vâr / Ger Zebûr-i 'ışk kavlinde hôş-âvâz olmasam* SDCB, g.273/4.

• **Zırh yapar** bk. "Davut zırhı"

O **Demiri yumuşatma:** *Kur'ân*'da ona demirin yumuşatıldığı ifadesi çoğu şair tarafından demirin ısıtılarak gerçek manada işlenecek yumuşaklığa gelmesinden ziyade, Davut'un ellerinde mucizevî şekilde yumuşayıp işlenecek hâle geldiği şeklinde yorumlanır. Karamanlı Aynî'nin *Sırr-i Dâvûd olmışam âhen yedümde mûm olur / Hem Süleymân hâtemine_olan benânem ya kimem* KADA, k.55/48 gibi beyitlerde bu inanç onun mucizesi yahut sırrı olarak zikredilir. Bu sebeple sevgilinin taş yahut demir gibi gönlünün yumuşatılması yahut insafa getirilmesi ile Hz. Davut mucizesi arasında Hayâlî Beğ'in şu beytinde olduğu gibi irtibat kurulur: *Dil-i sengîn-i yâri eyledüm nerm / Egerçi âheni mûm itdi Dâvûd* HBDA, g.121/3. krş. *Nagme-i pür-sûz ile nerm itdi âhen-dilleri / Niceyi ey dil Zebûr-i 'ışk Dâvûd eyledi* ŞDMK, g.186/2.

O **Dünyanın faniliği**: Kemâl-i Ümmî'nin *Nice magrûr olasın sen bu mülke / Çü Dâvûd ü Süleymân kondı göçdi* KÜDR, g.134/19 beytinde olduğu gibi hükümdarlık ve büyük dünya nimetlerine sahip olmalarına rağmen burada kalamamaları sebebiyle, bu baba oğul peygamberler dünyanın faniliğini vurgulamak için zikredilirler.

O **Güzel ses:** Ahmedî'nin *Çemende câm-i mey içüp işit Dâvûdî elhânı / Çü yile varur itmegil heves mülk-i Süleymâna* ADYA, g.614/10 beytinde olduğu gibi güzel sesin sembolüdür. Tâcîzâde güzel ses için "âvâz-i Dâvûdî" tabirini kullanarak şöyle der: *Âvâz-i Dâvûdî ile şi'ri Zebûrın Ca'ferüŋ / Okumaga 'Îsî-nefes Sahbâna sıhhat yaraşur* TCÇD, g.41/11. Bâkî'nin *Âvâzeyi bu 'âleme Dâvûd gibi sal / Bâkî kalan bu kubbede bir hôş sadâ imiş* BDSK, g.218/3 beyti meşhurdur.

+ **Çetr-i Süleyman** bk. "Çetr-i Süleymân"

+ **Süleyman:** Gerek Hz. Davut'un babası olması gerekse her ikisinin de hükümdar olmaları sebebiyle Hz. Davut'tan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında Hz. Süleyman da konu edilir. Ahmedî memduhunu överken, devletinin bütün ihtişamına rağmen Hz. Süleyman'ın onun gibi bir devlete kavuşamadığını, olağanüstü zırhlar örmesine rağmen Hz. Davut'un da onun saçı gibi bir zırh öremediğini ifade ederek her iki peygamber ismini bir araya getirir: *İrimedi vasl-i devletine Süleymân / Örimedi bir zirih saçı bigi Dâvûd* ADYA, g.129/4. Hoca Dehhânî de şu beytinde bülbülün Davut sesiyle nağmeler tutmasına, söğüt ağacının gül üzerine "çetr-i Süleymân" kurmasını (bk. "Çetr-i Süleymân") bahane ederek her iki peygamber ismini şöylece bir

araya getirmiş: *'Aceb degül eger bülbül kılursa nagme-i Dâvûd / Ki gül üstine tutmışdur sögüt çetr-i Süleymânî* MKTM, k.60/3.

+ **Zebur:** Kendisine *Zebur* verilmesi ve bu kitabı olağanüstü güzel sesiyle okuması sebebiyle özellikle bahar tasvirlerinde gül *Zebur*'a, bülbül de güzel sesiyle onu okuyan Davut Peygamber'e benzetilerek türlü tasvirler geliştirilir. Prizrenli Şem'î'nin şu beyti böyledir: *Zebûr-i gül açıldı mahfil-i gülşende her bülbül / Süleymân devri-dür gûyâ ider Dâvûdî elhânı* ŞDMK, k.15/3. krş. *Her bir söz ehli nagme-i Dâvûdı sâz ider / Sûzuŋ var ise Şeyhî Zebûrından ezber it* ŞDHB, g.12/7; *Mutrib dem-i Dâvûd ile Ahmed Zebûrın başlamış / Sâkî zemânuŋ Hızrısın ş'ol Çeşme-i Hayvânı sun* APDA, g.223/9.

+ **Zırh** bk. "Davut zırhı"

+ **Zühre:** Şiir ve musikînin sembolü olması (bk. "Zühre") bakımından Hz. Davut'un güzel sesinin konu edildiği beyitlerde Zâtî'nin *Eridür âheni ey dil latîf âvâzı Dâvûduŋ / 'Acebdür Zöhre olursa eger dem-sâzı Dâvûduŋ* ZDAN, g.689/1 beytinde olduğu gibi bir münasebetle Zühre'den bahsedilir. krş. *Mutribüŋ sâzını Zühre_işdüp iderdi semâ' / İtdi âheng çü Dâvûd-i hôş-elhân-şekil* SDZY, k.4/24.

✠ **Güzel sesler:** Olağanüstü güzel sesine rağmen gerek sevgilinin gerekse mutriplerin sesleri övülürken Hz. Dâvûd'un sesinin bunlar yanında zayıf kaldığından bahsedilmesi de edebî bir gelenektir. Gelibolulu Âlî'nin bir meclisi tasvir ederken söylediği *İtseler sıyt ü sadâ ile sürûd / Reşk ider bilmege savt-i Dâvûd* GATU, mes.1766 beyti böyledir. Yahut Ganî-zâde Nâdirî'nin güzel sesli bir müezzini överken söylediği *Sen itseŋ felek câmi'in pür-sadâ / Musallî olur rûh-i Dâvûd aŋa* GNŞN, mes.94 beyti de buna misal olabilir.

❖ **Saza kuş kondurmak:** Kuşların güzel ses duyunca toplaşmaları durumundan hareketle sesin çok güzel olduğunu ifade etmek üzere mesela Zâtî'nin *Ey saçı Leylî ümîdüm bu-durur Mecnûn gibi / Sâz-i 'ışkı şöyle hôş çalam ki kuşlar kondu-ram* ZDAN, g.912/2 beytinde olduğu gibi "saza kuş kondurmak" deyiminin kullanıldığı malumdur. Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi için nazmedilmiş bir kasidede geçen *Kuş kondururdı sâzına gülşende mutribüŋ / Bir subh itse sûz ile Dâvûd-veş nagam* MKTM, k.182/21 beytinde olduğu gibi Hz. Davut ve kuşlar ilişkisinden hareketle bu deyimin kullanıldığı görülmektedir.

DAVUT YILDIZI bk. "Süleyman Mührü"

DAVUT ZIRHI (Dâvûdî zirih, zirh-i Dâvûdî)

Kur'ân'da *Ona sizin için zırh yapmayı öğrettik ki savaş darbelerinden sizi korusun. Artık şükredecek misiniz?* ENBİYÂ 80 yahut *Ve onun için demiri yumuşattık. Ona "Geniş zırhlar imal et, örgüsünü ölçülü yap" diye buyurduk* SEBE 11 gibi ayetlerle ifade edildiği üzere Hz. Davud'a demiri yumuşatma ve örme sanatı öğretilmişti. Larendeli Hamdî'nin *Sadâsı hakkı Dâvûduŋ ki her ân / Demüri mûm iderdi taşı nâlân* LHLM, mes.152 beytinde ifade edildiği üzere demiri mum gibi yumuşatarak işler, olağanüstü güzel gür sesi de dağlarda yankılanırdı. Demiri halkalar hâline getirerek zırhlar yaptığı (bk. "Davut, Hz.") ve sadece kendi kazandığı parayı harcadığı rivayet edilir. Şeyhî gibi birçok şair onun bu gayretlerini aşk uğruna gösterdiğini öne sürerler: *'Acebdür 'ışk yolı kim nigâruŋ zülfi derdinden / 'Asâ Mûsî düzetmişdür zirih Dâvûd idinmişdür* ŞDHB g.56/2.

507

← **Hat:** Saç kadar sık kullanılmasa da zaman zaman Lâmi'î Çelebi'nin *Düzdi Dâvûdî zirihler hatt-i 'anber-sâ-yi yâr / Çekdi 'Abbâsî 'alemler kâkül-i müşgîn-i dôst* PBKG, g.1075/2 beytinde olduğu gibi birbiri içine geçmiş kıvırcık sakalların da Davut zırhına benzetildiği görülür.

← **Saç:** Necâtî ve Karamanlı Nizâmî gibi pek çok şairin *Saçuŋı çöz ki zirih adın aŋmaya Dâvûd / Gözüŋi süz ki takınmaya Erdevân hançer* NBDA, k.7/2 ve *Müselsel saçı Dâvûdî zirihdür / Mu'anber zülfi 'Abbâsî 'alemdür* KNDH, g.12/5 türünden beyitlerinde olduğu gibi saçın zırha benzetilmesini, edebiyattaki ideal saç renginin menevişli zırh gibi parlak siyah, hafif dalgalı veya kıvırcık oluşuna bağlamak ilk bakışta yeterli bir sebep olarak görünür. Ancak Busbecq'in *Türk Mektupları*'nda bir

karşılama merasiminde Buda paşasının adamları arasında yer alan uzun saçlı bir şahıs hakkındaki sözleri, saçın zırha benzetilmesinin sadece basit bir renk ve şekil benzerliğinden ibaret kalmayıp cengâverlerin kendilerini kılıç darbelerinden korumak için de saç uzattıklarını göstermektedir: *Bana bu kadar ikram göstermekten kendisini vazgeçirmek için ısrar ettimse de faydası olmadı. Süvariler, kapıdan çıktıktan sonra, şuraya buraya doğru dört nala hayvanlarını sürdüler. Yere bir top attılar. Atlarını bütün hızları ile koşturduktan sonra, mızraklarının ucuyla topu alıyorlar ve buna benzer başka oyunlarla eğleniyorlardı. Aralarında uzun kalın saçlarla bir Tatar vardı. Her mevsimde bütün harplere başı açık giriyormuş, saçları fırtınalara, yahut silâhlara karşı kâfi bir zırh teşkil ediyormuş.* Nedîm Çağatayca kaleme aldığı bir gazelinde aynı sahneyi şöyle işlemiştir: *Alup tîgıngı elke saçı zirhin salmış arhaya / Mining kasdımga kilmiş üç toluk câm-i safâ tartup* NDAG, g.10/2. Nitekim Emrî ve İshâk Çelebi gibi birçok şair sevgilinin saçını arkasına atmasını savaş ve zırh ilgisiyle ifade eder: *Ceng itmeseydi bir bölük âşüfte-hâl ile / Halka zirih geyer midi egnine zülf-i yâr* EDYS, g.76/4; *Karşu varur ol zülf-i girih-gîr ü zirih-pûş / Bu gamze-i hûn-rîz savaşına ber-â-ber* ÜİÇD, g.36/4.

↓ **Saç** [sevgilinin]**:** Birçok şair sevgilinin kıvırcık saçlarını Hz. Davut'un ördüğü zırhlara benzetirken, Ahmedî o zırhların asla sevgilinin saçına benzeyemeyeceğini iddia ederek şöyle der: *İrimedi vasl-i devletine Süleymân / Örimedi bir zirih saçı bigi Dâvûd* ADYA, g.129/4.

DAYAK (dayag, tayak)

Dayanıp yaslanmak anlamında "destek" ve yürümeye yardımcı olan "baston" demektir. Sehî Beğ'in saray kapıcılarının alameti olmak üzere ellerinde altın yaldızlı değnekler tutmaları geleneğine ima olmak üzere "Onun derecesinin sarayı o kadar yücedir ki, ay ve güneş altın ve gümüşlü değnekler tutan kapıcılarıdır" dediği şu beytinde kelime "değnek" anlamında kullanılmış: *Ş'ol kadar yüksek-durur kasr-i serây-i rif'ati / Mihr ü meh altun gümiş dayak tutar der-bânıdur* SBDH, k.19/27. Emrî'nin "Eğer senin boyunun hayali ona gümüşten bir sütun ile destek olmasa, gönül evi yıkılırdı" dediği şu beytinde ise "dayak" payanda anlamında kullanılmış: *Dil hânesi yıkılur idi olmasa dayag / Kaddüŋ hayâli ger aŋa sîmîn sütûn ile* EDYS, g.429/3.

∆ Dayak: Günümüzde de "sopa atma" anlamında kullanılan "dayak" kelimesinin bu "değnek" yahut "destek" anlamıyla cinas ve tevriye oluşturacak şekilde çokça kullanıldığı görülür: *Şöyle za'îf düşdi kadüŋden cüdâ nihâl / Kim bôstâncı kaldurur anı tayag ile* EDYS, g.427/4. krş. *Geh bâde içür zâhide sâkî geh 'arak bas / Mestem turamam dirse 'asâsıyla dayak bas* GMŞM, g.156/1.

DEBİSTÂN bk. "Mektep"

DEBÎR-i FELEK, Debîr-i âsümân bk. "Kâtib-i çarh"

DEBÛR

Bitkileri geliştirip yeşerten "sabâ"nın zıddı ve Âd kavmini helak eden rüzgârın adı olup batıdan estiği söylenir. Nev'î memduhunu överken "Senin cömertliğinin rüzgârı seherde sabah yeli ve akşamda debûrun esmesi gibi doğuya ve batıya erişir" dediği *Revâyih-i keremüŋ şark ü garba nâşirdür / Seherde 'azm-i sabâ vü mesâda seyr-i debûr* NDMT, k.22/42 beytinde onun akşamları esen bir rüzgâr olduğunu vurgulamış. Manevî ıstılahta nefsi helâk eden hevâ ve arzuları temsil eder. Buhârî'de nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber *Ben sabâ ile desteklendim, Âd kavmi debûr ile helak edildi* buyurmuş.

• **Helâk eder:** Abdî'nin *Heft Peyker*'inde "Efendi daima mesut olsun, bahçesine debur ve felaket erişmesin" anlamında söylediği *H"âce olsun hemîşe ber-hôrdâr / İrmesün bâgına debûr ü demâr* AHPH, mes.5622 beytinden de anlaşılacağı üzere bitkilere zarar verme özelliğine sahiptir. Nailî-i Kadîm de *Berg-i güli hadîka-i hıfzuŋ emîn ider / Âsîb-i destbürd-i sabâ vü debûrdan* NKDH, k.22/15 beytinde onun bitkilere zarar verme özelliğini kullanmış. Bu beyti anlamak için "sabâ" rüzgârının kışın esen soğuk yel için de kullanıldığını (bk. "Sabâ") hatırlatmak gerekiyor.

+ **Müdbir:** Gerek bu maddede yer alan beyitlerde gerekse Hamdullah Hamdî'nin "Bunlardan biri Ömer olup kahramanlığının helâk eden rüzgârı yoldan çıkanların bedenlerinin tozunu savurmuştur" mealindeki *Biri 'Ömer-durur ki debûr-i şecâ'ati / Müdbirlerüŋ vücûdı tozın eyledi hebâ* HHAE, 3/39 beytinde olduğu gibi her iki kelimenin de hem bir ses uyumu oluşturmak hem de şibh-i iştikak olmak üzere birlikte kullanıldıkları görülür.

+ **Şimâl:** Debûrdan bahsedilen beyitlerin bir kısmında, kuzeyden esen sert bir rüzgâr olmasıyla

tanınan "şimâl"in zikredildiği görülmektedir. Sehî'nin "Sen öyle yüce bir hükümdarsın ki her an şimal ve debûr senin atının önünde esip dururlar" dediği şu beyti böyledir: *Hudâygân-i sudûr-i cihân-güşâsın kim / Atuŋ öŋince yeler her nefes şimâl ü debûr* SBDH, k.20/42. krş. *Hem şimâlüŋ ol kabûli hem debûr idbârı ol / Hem cenûbuŋ cünbişi vü hem sabâ seyrânı ol* ADYA, k.LI/7.

✕ **Sabâ:** Bu rüzgârın bitkileri geliştirme özelliğine mukabil debûr kurutup zarar vermesi bakımından şairler her ikisi arasında tezat oluştururlar. Necâtî Beğ faydası olmayan rüzgârları sarsar ve şimâl olarak sıralarken aralarında debûru da zikrederek şöyle der: *Cihânda yiller olur kim eser eserleri yok / Kimisi sarsar ü kimi debûr ü kimi şimâl* NBMK, k.1a/29. Şeyhî de memduhunu överken "Sen öyle bir meşalesin ki, debûr zalimleri toprak ederken sana sabanın yardımı yetişir" anlamında şöyle der: *Gerçi ki toprak eyledi müdbirleri debûr / Sen bir çerâgsın ki irer nusret-i sabâ* ŞDHB, k.5/12. krş. *Sabâ-reftâr dirlerdi ezelden kavm-i Tâtâra / Debûr itdi bunuŋ reftârını âsâr-i idbârı* SVAY, k.8/52. Sabâyî de *Sırât-ı Müstakîm*'inde ömrünü boşa geçirmekten pişmanlık duyduğunu ifade ettiği bir beytinde "Ömrümün harmanını boşa harcadığım için saba rüzgârı benim için debûr olsa yeridir" anlamında şöyle demiş: *Yiridür baŋa debûr olsa sabâ / Hırmenin çün 'ömrümüŋ kıldum hebâ* SSKA, mes.694.

508

DECCAL (Deccâl)

Kelime anlamı çok yalan söyleyen, yaldızlı sözlerle halkı kandıran demek olan "Deccâl", kıyamet kopmadan önce ortaya çıkacağına ve insanları hak yoldan çevireceğine inanılan güç sahibi bir yöneticinin adıdır. Onun zuhuru kıyamet alametlerinden biri olarak kabul edilir. Ölüleri diriltecek kadar olağanüstü güçleri olduğuna inanılır. Bir gözünün kör olduğu, Isfahan'dan zuhur edeceği, eşeği olacağı yahut ordusunun bulunacağı, dünyayı ele geçirerek kırk gün veya kırk yıl kadar iktidar süreceği gibi ayırt edici hâlleri hakkında din kitaplarında birçok rivayet nakledilmiştir. Ârif *Mi'râcnâme*'sindeki *Hem didi Deccâlüŋ alnında i yâr / Yazılu-durur küfür bil âşikâr* AMNE, b.1561 beytiyle onun alnında küfrünün açıkça yazılı olduğunu iddia eder. Mütercim Âsım isimlerinden birinin de "Ferîd" olduğunu bildirir. Uydurduğu yalanlarla insanları birbirine düşürüp kıyametin gelişini kolaylaştıracagına inanılır.

• **Cennet ve cehennemi vardır**: Hakkında geliştirilen rivayetlerden biri de kendisine inanan insanları ödüllendirip cezalandırmak için cennet ve cehennem kurdurduğu, kendine inananları cennetine inanmayanları da cehennemine atacağıdır. Nevres'in "Meyhanecinin elinden şarabı al fakat sofunun suyunu bile içme. Aman ha Deccal'in suyu cehennemden başka bir şey değildir" dediği *Elinden câm çek pîr-i meyüŋ su alma sûfîden / Sakın Deccâliŋ âb-i havzı dûzehden 'ibâretdür* NKHA, k.18/10 beytinde onun bu sahte cennetine işaret vardır.

• **Eşeği vardır** bk. "Deccal'in eşeği"

• **Mehdî'ye yenilir:** Güçlü ordusu olan Deccal, her türlü kötülükten sonra Mehdî'nin ordusuyla karşılaşır ve ona yenik düşer. Aşkî'nin "Senin ömrünün başı, düşman ömrünün sonudur. (Nitekim) Deccal'den sonra Mehdî'nin sancağı şöhret bulur" dediği şu beytinde olduğu gibi sonunda Deccal yenilir ve dünyada huzur devri başlar: *Âhir-i 'ömr-i 'adûdur evvel-i 'ömrüŋ senüŋ / Ba'de Deccâl oldı Mehdî'nüŋ livâsı müşteher* ADNB, k.35/46. Bu sebeple methiyelerde övülen kişi Mehdî'ye, düşmanı ise Sehâbî'nin şu beytinde olduğu gibi Deccal'e benzetilir: *Oldı yakîn ki 'asker-i Deccâl-i fitneye / Buldı cünûd-i Mehdî-i âhir-zemân zafer* SDCB, k.9/24.

• **Ordusu vardır:** Bütün rivayetlerde Deccal'in çok güçlü bir ordusu olacağı fakat bütün gücüne rağmen Mesih yahut Mehdî'nin ordusuna yenileceği inancı yüzyıllardır İslâm dünyasında işlenegelmiştir. Nâtıkî'nin bahar mevsiminin gelerek insanları perişan ederek kış deccalini sürdüğünü ifade ettiği şu beytinde bu inanca işaret vardır: *Nice Mehdî özi Deccâl-i bî-dîn / Yanında leşker-i Ye'cûc-i pür-kîn* MŞHA, mes.6368. Dikkat edilecek olursa beyitte

Deccal'in ordusunun İskender Seddi'nin yıkılmasıyla ortaya çıkacak olan Yecüc ve Mecüc'den oluştuğu inancı mevcuttur. Nâtıkî ise Mehdî'nin ordusunun Hristiyan askerlerinden oluşacağı gibi sıra dışı bir iddia ortaya atarak şöyle der: *'Îsevî 'asker ile geldi çü Mehdî-i bahâr / Sürdi Deccâl-i [zemistânı] be-darb-i kötek* NDSÖ, k.1/4.

O Düşmanlık, din düşmanlığı: İyi ve güzel olan her şeye ve özellikle hak dine düşman olması bakımından Süheylî onun yıldızının saadetle asla yakın olamayacağını ve Deccal gibi olan düşmanın yok olup gideceğini şöyle ifade eder: *İdimez kevkebe-i kevkebi sa'd ile kırân / Mahv olur anda şihâb gibi 'adû-yi Deccâl* SDEH, k.29/20. Bu sebeple düşman askerleri Deccal'e, onlarla mücadele eden hükümdar ise Mesih'e benzetilir: *Yakîn ol kavmi bildi dîne Deccâl / Mesîh-âsâ işini gördi fi'l-hâl* LÇFN, b.1007.

+ Asferoğulları: Nef'î *Sihâm-ı Kazâ*'da kınalı sakalını diline doladığı Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa hakkındaki *Rîş-i zerd ü ruh-i esferle görüŋ Etmekçi / Kendü renginde 'aceb bulmadı mı dâmâdı / 'Âkıbet devlet-i İslâmı yıkarsa bu yıkar / Kendü Deccâl ü Benî Asfer olur evlâdı* SKMK, kıt.5 kıtasında Deccal'ın Benî Asfer milletinden ("bk. "Asferoğulları") çıkacağı inancına işaret eder.

+ Kıyamet: Eski metinlerde Deccal'in kıyamet kopacağına yakın çıkacağı ve kıyametin gelişini hızlandıracağı vurgulanır. Mihrî Hâtun şu beytinde sevgilinin saçını, kıyamet gibi âşıklar kalabalığını başına toplaması ve ortalığı karıştırıp fitne çıkarması sebebiyle Deccal'e benzetir. *Dizer bir kılda 'uşşâkı meger hüsnüŋ kıyâmetdür / Ki 'akl ü dîn ü dil alur begüm Deccâldür zülfüŋ* MHDM, g.94/4.

+ İsa: Deccal ile Hz. İsa'nın birlikte zikredilmesi, Mesih'in Hz. İsa olacağı inancından kaynaklanır. İnanışa göre Hz. İsa kıyamete yakın gökten inecek ve Deccal ile mücadele ederek onu yenecektir. Azbî Baba'nın Şam'dan bahsederken *Bu şehr içre togar Mehdî dahı gökden iner 'Îsî / Bulup Deccâli katl eyler iderler ittifâk ol ân* ABSB, k.1/21 demesi bundandır. Günümüzde de Hz. İsa'nın Şam Ümeyye Camii minaresine ineceğine (res.509) dair bir batıl inanış Müslümanlar arasında yaygındır. Nakşî Ali Akkirmânî'nin *Nedür ol kim buyurmışlar kaçan gökden iner 'Îsâ / Urup katl ide Deccâli 'adâletle dolar her câ* NAAD, g.9/1 demesi yine aynı inancın tezahürüdür. krş. *Dâr-i Deccâli yıkan 'Îsâ-likâ / Ya'nî kim Mehdî-i devrân geleyor* KADA, g.189/5.

509

+ Mesîh: Deccâl ile "Mesîh" ibarelerinin birlikte kullanılması aslında biraz da Deccal'in yalancı mesih olmasından kaynaklanan bir durumdur. İnanışa göre sahte mesih olan Deccal zuhur ettikten bir süre sonra gerçek mesih olan Hz. İsa nüzul ederek onu ve bütün güçlerini yenecektir. Karamanlı Aynî bu inancı şöyle dile getirir: *Mesîh indi semâdan ehl-i Deccâl / Gelür Mehdî okur Kur'ânı çıkdı* KADA, g.511/8. Hezl ve hiciv sadedinde muhatabı daha da aşağılamak için sadece Deccal değil aynı zamanda onun eşeği (bk. "Deccal'in eşeği") benzetmesi de yaygın olarak kullanılır. Hayâlî Bey çevresinde şair geçinip sözleriyle Mesih gibi ölüleri diriltme iddiasında bulunanları tehzil için Deccal eşeği benzetmesi yaparak şöyle der: *Velî zemânede âdemler öldürür sözle / Mesîh-dem dirilür oldı her har-i Deccâl* HBDA, k.35/11-22.

← Nefis: Sadece düşman hükümdar ve orduları değil aynı zamanda iyiliğe düşman kötü huylu kişiler ve insanın kendi nefsi de Mihrî'nin şu beytinde olduğu gibi Deccal'e benzetilir: *Leşker-i isyânuŋı katl eylegil tevfîk ile / Nefsüŋ iblîsi senüŋ 'âlemde Deccâl olmadın* MHDM, mes.4/383. Nakşî Ali Akkirmânî bu konuda şöyle der: *Gör bu Deccâlüŋ rümûzın aç göziŋ sen ey hümâ / Nefs-i emmâredür ol bil anı senden yu koma* NAAD, g.8/1. Selâmî'ye

göre ise nefs Deccal'ini öldürmenin tek yolu aşktır: *'Arsa-gâh-i tende eyler nefs Deccâlin helâk / Şâm-i kalbe her ne dem itse nüzûl 'Îsâ-yi 'aşk* SDSK, g.119/5.

← **Kötüler:** Özellikle hicviyelerde ve düşman tasvirlerinde Deccal benzetmesi çokça kullanılır. *Bir Ehrimen-i bâtıl ü ifrît-şemâ'il / Deccâl-i yavân-sîret ü sîmâ-yi zamâne* NDMA, k.41/54 türünden beyitlere Nef'î'de çokça rastlanır. Bunları daha da aşağılamak için Deccal'in eşeğine benzetmek de Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi yaygın bir şiir geleneğidir: *Gül-i bihişt iken eş'ârımuz kıyâmetdür / Ayaklamakda 'alef gibi her har-i Deccâl* NDMT, muk.2/7.

← **Sûfî:** İnsanlardan farklı kıyafetiyle mağrur dolaşan, ikide bir âşıklara sataşan sofular da Karamanlı Aynî ve Nesîmî'nin şu beyitlerinde Deccal'e benzetilirler: *Deccâle beŋzeyen sûfi sûretde cehl ile / 'Ucbiyle gösterür bize şekl-i 'acâyibi* KADA, g.455/5; *Deccâl ta'nesinden fikr eylemez Nesîmî / N'içün ki Rûh-i Kudse 'avn ü mu'în Hudâdur* EHKC, g.458/22.

X **Mesih:** Mesih ve Deccal'in tezat oluşturması, Deccal'in Mesih tarafından yenilip öldürüleceği inancının yanı sıra; her ikisinin de harikulade hâllere sahip olmaları sebebiyledir. Deccal hakkındaki inanışlardan biri de onun ölüleri diriltecek derecede olağanüstülükler göstereceğidir. Bu yönüyle Hz. İsa yani Mesih'le ölüleri diriltme noktasından mukayese edilen Deccal, büyük bir yalancı ve sahtekâr olması sebebiyle şairler tarafından onun eşeği ile bir tutulurlar. Hayâlî Beğ "Her Deccal eşeği Mesih nefeslilik iddiasıyla ortaya çıktı ama onlar sözleriyle insan öldürürler" anlamında şöyle der: *Velî zemânede âdemler öldürür sözle / Mesîh-dem dirilür oldı her har-i Deccâl* HBDA, k.33/22. Deccal ile Mesih'in karşılaştırılmasında Deccal'in eşeğinin devreye sokulması, tahkir edilen şahsın daha da aşağılanması sebebiyledir. Bu konuda bk. "Deccal'in Eşeği"

DECCAL'in EŞEĞİ

Deccal hakkındaki bütün rivayetler içinde en dikkat çekici olanı onun bindiği bir eşeği olmasıdır. Kendisi çok çirkin yüzlü olup şairler bütün düşmanları ona benzettikleri gibi, muhataplarını daha da ağır bir dille hicvetmek için onları Deccal'in eşeğine benzetirler. Nef'î *Sihâm-ı Kazâ*'sında "Öyle bir ifrit ki, yuları olmayan fil suretinde. Eğer palanı olsaydı ona Deccal'in eşeği derdim" dediği şu beytinde eşekle ilgili unsurları da devreye sokarak muhatabına en ağır hakaretleri eder: *Ne dîv efsârı yok bir bâr-gîr-i fil-peyker kim / Har-i Deccâldür dirdüm eger olsaydı pâlânı* SKMK, k.2/2. krş. *Gelmemişdür böyle bir 'ifrît-sîret har-sıfat / Devr-i Deccâle gelince tâ zemân-i 'Îsîden* GKME, hicv 12/7. Dikkat edilecek olursa eşek benzetmesinde eşekle alet, edevat ve kaynaklarda geçen bütün yorumlar özellikle devreye sokulmaktadır. Mesela Mahremî şu beytinde *Sesini alçalt. Gerçekten seslerin en çirkini eşeklerin sesidir* LOKMAN 9 ayetini devreye sokarak şöyle demiş: *Har-i Deccâl-veş enker sadâsı / İrüp toldurdı yek-ser gûş-i nâsı* MŞHA, mes.6406. Yahut Nef'î *Sihâm-ı Kazâ*'sındaki bir hicviyesinde hem "yular" hem de "ikiz" anlamındaki "tev'em" kelimesini özellikle kullanarak "Deccal'in eşeği ile ikizsin" demekle beraber aynı zamanda iyham yoluyla yulara da işaret etmektedir: *Sen kadar har da olur mı 'acabâ dünyâda / Harsın ammâ har-i Deccâl ile tev'em a köpek* SKMK, k.3/56.

510

← **Şairin rakipleri:** Süheylî'nin "Her Deccal eşeği benim şiirime dil uzatmasın. Zira onun her kelimesi Mesih'in konuşması gibidir" dediği şu beytinde olduğu gibi şairler hasımlarını Deccal veya onun eşeğine benzetirler: *Ta'n eylemesün nazmuma*

her bir har-i Deccâl / Ki_olmışdur anuŋ her birisi nutk-i Mesîhâ SDEH, k.48/69. Nef'î ve Aşkî'nin şu beyitleri de aynı öfkeyle söylenmiş görünüyor: *Ne mikdârın bilür ne kadr-i güftârı 'aceb bâtıl / Mesîhâ geçinür ammâ har-i Deccâl ile tev'em* NDMA, k.38/46; *Gerçi her kişi baŋa şi'rde hem-ser dirilür / Hara binmeg-ile 'Îsî mi olıser Deccâl* ADNB, k.31/45. Nev'î de şiirlerinin birer cennet gülü gibi seçkin olmasına rağmen onları tenkit ederek ahırda ezilen yulaflar gibi ayaklar altına almak isteyenleri Deccal'in eşeğine benzeterek şöyle der: *Gül-i bihişt iken eş'ârumuz kıyâmetdür / Ayaklamakda 'alef gibi her har-i Deccâl* NDMT, muk.2/7.

Bütün bunların yanı sıra "Deccal" maddesinde görülen kalıplarla Deccal'in eşeği arasında kullanılanlar arasında büyük benzerlikler vardır. Orada da ifade edildiği üzere hicivlerde muhatabı daha da ağır şekilde yermek için Deccal eşeğinden bir adım daha ağır olmak üzere Şeyhî'nin şu beytinde olduğu gibi "Deccal eşeğinin kuyruğu" benzetmesi de kullanılır: *Emîn ü 'âlim ü 'ârif dem-i Mesîhe karîn / Fuzûl ü hâyif ü câhil düm-i har-i Deccâl* ŞDHB, k.3/24.

← **Rakib:** Sevilmeyen ağyar ve rakîbin Deccal eşeğine benzetilmesi Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi çok yaygındır: *Rakîbâ râh-i gamda her kuluŋ bir gûne âh eyler / Dahi ben şimdi bildüm kim har-i Deccâl imişsin sen* GMAD, g.1059/2.

← **Sûfi:** "Deccal" maddesinde de ifade edildiği üzere kendilerini toplumdan ayrı kılan garip kıyafetleri, cübbe ve tarikat taçlarıyla sofular da Hüdâyî-i Kadîm'in şu beytinde olduğu gibi Deccal eşeğine benzetilirler: *Hırka vü tâc ile gör sûfî-i mülhid-fi'li / Görmek isterseŋ eger şekl-i har-i Deccâli* HKMD, g.218/4.

DEDE (baba dede, dede sultan)
Asya'da halk arasında yaşlı ve bilge kimseler Korkut Ata örneğinde olduğu gibi "ata" unvanıyla anılırken Anadolu'ya gelindiğinde bunun yerine Dede Korkut örneğinde olduğu gibi bir saygı ifadesi olmak üzere "dede" unvanıyla anılmışlar. Özellikle tarikatlerde Bektâşî şeyhlerine "baba" yahut "dede baba" dendiği gibi Mevlevî şeyhlerine de "dede" denmiş. Hayretî'nin *Görüp bu tekye-i 'ışkuŋ bir ihtiyârı beni / Didi gel âdem iseŋ 'âşık ol dedem 'âşık* HDMÇ, g.182/2 ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu "dede" yahut "dedem" hitabı konuşma dilinde aynı zamanda bir sevgi ifadesi olmak üzere de bolca kullanılmaktaydı. Benzer bir şekilde tarikat şeyhlerine "dede sultan" yahut "sultan dede" denmesi de gerek bu maddede yer alan birçok beyitte gerekse Hayâlî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça rastlanan bir saygı ve bağlılık unvanıdır: *Ey vilâyet kişverine şâh olan sultân Dede / Gussa-i dehri ferâmûş eyleyen Handân Dede* HBDA, g.389/1.

511

= **Seslenme ünlemi:** Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf ü Züleyhâ*'sındaki *Satun aldı Yûsufı işit dede / Kulı-y-ıdı kim diler ala gide* ŞHYZ, mes.230 yahut Üsküdarlı Aşkî'nin *İtmezüz esrârumuz hayrânlıg ile halka fâş / Toptoludur cür'a-dân-i dil dedem esrâr-i 'ışk* ÜASU, g.226/4 gibi beyitlerinde çok sık rastlanan meçhul bir şahsı muhatap alma vesilesi olarak "dede" yahut "dedem" kalıbının çokça kullanıldığı görülür. krş. *Böyle dün hâlim agladum babama / Didi şükr it şikâyet itme dedem* MKTM, k.186/53; *Dünyeyi terk itmeyen kelbe döner[miş] ey dedem / Halkı rencîde iden ola peleng ü arsalan* NAAD, k.4/10.

= **Dindar ve saygın kişi:** Tâlib Ahmed Bosnavî *Mescidler oldı meykede ne belli mey-hôr ne dede / Meyhânelerde 'arbede mescidde gavgâ-yi 'azîm* TABD, g.67/4 beytinde "dede" kavramını ayyaş mukabili "dindar" anlamında kullanmış görünüyor. Ancak bu kullanım yerine göre sürekli anlam değiştiren bir yapıya sahiptir. Mesela Süheylî'nin menfaatçi sofuları hiciv ve tenkit için nazmettiği bir tesdisinde mükerrer olarak kullandığı *Hâsılı ehl-i dile cevr-i felek eksük degül / Kanda baksaŋ bir dede bir dünbelek eksük degül* SDEH, tes.1/2 mısraında geçen "dede" ise kendini dindar gösterip bu yolla menfaat elde eden kimseler hakkındadır.

• **Gönlü sırlarla doludur:** Şâ'irî'nin *Cür'a-dân-i dilden esrâr-i Hudâyı fâş idüp / Eyledüŋ bu ben gubârı vâlih ü hayrân dede* PBKG, g.7043/4 beytinde tasvir edilen dede, müridinin gönlünden

Allah sırrını ortaya çıkartıp onu kendinden geçiren bir güce sahiptir. İshâk Çelebi'ye göre de evrenin rumuzlarını barındıran bu sırra ancak bu işin ehli olan bir dede vakıf olabilir: *Sîneŋüŋ gencinde pinhândur rumûz-i kâyinât / Aŋa el urmaz meger hem-sırr olan hem-ser dede* ÜİÇD, g.231/6. krş. *Ey serîr-i mülk-i 'ışka kân olan server dede / Cümle esrâr ü sürûr-i behcete mazhar dede* ÜİÇD, g.231/1. Sehâbî'nin tasvirini çizdiği dede ise tevhid şarabı ile hakikat esrarıyla mest ve hayran vaziyette tecrit tekkesini beklemektedir: *Bâde-i tevhîd ü esrâr-i hakîkatden müdâm / Tekye-i tecrîdde hem mest ü hem hayrân dede* SDCB, g.331/3. Aslında bütün bu sır ve esrâr imalarının ardında Bâki ve Âşık Çelebi'nin şu beyitlerinde olduğu gibi dolaylı olarak tekke mensuplarının esrar ve uyuşturucu kullanmalarına da işaret vardır. *Yiyüp esrârın güler halk-i cihânuŋ rîşine / Gam gubârın hâtırından ref' iden hayrân dede* PBKG, g.7044/4. krş. *Kim vire keyfiyyet-i esrâr-i 'ışkuŋdan haber / Müftî hayrân şeyh lâ-ya'kıl dede sultân ugut* AÇDF, g.115/4. "Ugut" hk. bk. "Ugut", "Kan ugut"

• **Dünyaya itibar etmez:** Dede karakterinin en önemli vasıflarından biri de dünya ile ilgisini kesmiş olup bu âlemden hiçbir beklentisi bulunmamasıdır. Helâkî'nin ifadesiyle onun dünyaya ilgisi, leş yiyen kuşlar gibi değil yüksekten uçan hüma ve şahin gibidir: *Cîfe-i dünyâya kuzgun düşme e kerkes gibi / Ey hümâ-pervâz ü şâhîn-dem olan Çaylak Dede* HELD, g.131/10. Dukakin-zâde Ahmed'in ifadesiyle dede dünya elbisesini değil beden elbisesini dahi yırtıp attığından onun için dünya süsünün değil cennet libasının bile artık hiçbir değeri yoktur: *Hülle-i Firdevsi n'eyler çâk iden ten cübbesin / Hil'at-i dünyâ vü 'ukbâdan geçen 'uryân dede* DZAD, g.239/11. krş. *Bu yalancı pîre-zen dehrüŋ yüzine bakmayan / Tekye-gâh-i 'âlem-i vahdetde gerçek er dede* ÜİÇD, g.231/3.

• **Himmet sahibidir:** Halk arasında halen geçerliğini koruyan tarikat şeyhleri ve ihtiyarların duasının tutacağı ve onlarda manevî bir güç bulunduğu inancı, onlardan himmet ve manevî destek geleceği kanaatini yüzyıllar boyunca pekiştirmiş görünüyor. Nitekim Priştineli Nûrî *Himmetüŋle dest-gîr ol pîrüm 'İsmâ'îl Dede / Dergehüŋe sıdk ü ihlâs ile itdüm iltica* PNDE, k.5/9 beytinde dergâhına ihlasla sığındığı bir tarikat şeyhinden manevî yardım beklemektedir. Üsküplü İshâk Çelebi ise güçlü şairliği icabı "himmet" ibaresinin arka planında gizli bulunan "şarap sunma" manasını (bk. "Himmet") da ustalıkla kullanarak bir dededen Hz. Ali aşkına şöyle himmet dilenmiş: *Himmetüŋ câmın dirîg itme meded dil-teşneyüz / Kandur İshâkı bi-hakk-i sâkî-i Kevser dede* ÜİÇD, g.231/9. *Ravzatü't-tevhîd* müellifi Ahmed Çelebi'nin *Her biri muhtâc-i himmet iy dede / Kande kaldı gayriye himmet ide* AÇRT, mes.2927 beyti ise toplumun bu batıl saplantı ve inançlarına karşı tam bir sosyal tenkit mahiyetindedir.

• **İrşad eder:** Üsküplü İshâk Çelebi'nin *Mû-be-mû kamu bilüp ehl-i tarîküŋ hâlini / Cümle güm-râha yolınca mürşid ü rehber dede* ÜİÇD, g.231/8 beytinde ifade ettiği üzere dedeler tarikate intisap eden müritlerinin bütün manevî hâllerini inceden inceye bilir ve onları irşad ederler. Meşhûrî de Seyfi Dede adındaki mürşidi hakkında Hz. Ali'nin sırrına ermiş yüce bir kutup olduğu inancıyla şöyle der: *Mürşid-i mu'cîz-dem ü kutb-i mu'azzam ya'nî / Hazret-i Seyfi Dede mazhar-i sırr-i Hayder* MDYA, kıt.2/2. Hayâlî Beğ'in hikmet sırlarına vakıf olarak gördüğü dedesi ise aynı zamanda gönül gözüne sürme çekerek onu açacak bir güce sahiptir: *Vâkıf-i esrâr-i hikmetsin erenler cânı-çün / Ey gubârı çeşm-i câna kuhl olan hayrân Dede* HBDA, g.389/5. Bu şiirdeki yaygın ve yerleşik kanaate göre dedeler, müritleri için karanlık yollarını aydınlatan meşaleler yakarak onları doğru yola iletirler: *Dâglardan tekye-gâh-i 'ışkda yakduŋ çerâg / Gün gibi 'âşıklara rûşen-delîl olan dede* YAÇA, g.170/2.

• **Şefaat edeceğine inanılır:** Usûlî ve benzeri pek çok tekke mensubu şairin inanç ve iddialarına göre şeyhler ve dedeler vahdete ermiş kimseler olmaları bakımından irfan denizinin içinde yüzer ve kendilerine sığınan müritlerini de bu denize sokarlar: *Âşinâ-yi yem-i vahdet kulzüm-i zât ü sıfât / Ka'r-i bahr-i ma'rifet deryâ-yi bî-pâyân dede* PBKG, g.5041/3. Dukakin-zâde Ahmed'in, kesret âleminden kurtulup vahdete erdiği ve dolayısıyla âhiretini kazandığı için sürekli sevinç içinde bulunan bir dededen bahsettiği *Kendü nefsin kurtarup kesretden âzâd eyleyen / Bâg-i vahdet içre her dem gül gibi handân dede* DZAD, g.239/5 beytinden de anlaşılacağı üzere tarikat pirleri kendilerini kurtarıp müritlerini de kurtarma iddiasındadırlar. Nitekim edebî metinlerde Mevlânâ Celâleddîn gibi nice tarikat pirlerinin kıyamet gününde şefaatçi olacağına

dair çok sayıda beyit vardır: *Sen kân-i mürüvvetsin / Erbâb-i şefâ'atsin / Sultân-i velâyetsin / Yâ Hazret-i Mevlânâ* EHYD, kıt.8/3. Sadakatle emri altına giren müritleri de âhirette onların şefaatine nail olma emeliyle, ümitle hizmetlerine devam ederler. Selanikli Âkif'in kendisinin Mevlânâ Celâleddîn'den şefaat istemeye yüzü olmadığı için Kerim Dede adındaki şeyhine bu konuda aracı olması için yalvardığı şu mısraları ibretliktir: *Ahvâlümüz yaman idi sen olmasaŋ eger / Çeşm-i 'inâyet ile nigeh-bân Kerîm Dede // Var el-amân Hazret-i Monlâya yok yüzüm / Sensin o bâr-gâhda der-bân Kerîm Dede // İtsün niyâz-i şefâ'at sâhib-sefâhate / Kıl vâsıtaŋla bendeŋi şâdân Kerîm Dede // Çünkim kebâ'ir ehli içündür şefâ'ati / İşte benem o kâra şitâbân Kerîm Dede* ADAA, k.5/9.

+ **Âsitân / tekye / ocak:** Dedeler ve şeyhlerin bu isimlerle anılan irşat makamları kurtuluş arayanların sığınağı olarak görülür ve bunlardan birine sığınıp hizmete koyulan dervişin kendisini hem dünyada hem de ahirette kurtaracağına inanılır: *Ben gedâ sen ihtiyâra nice abdâl olmayam / Âsitânuŋ yasdanan dervîş olur sultân dede* PBKG, g.7043/2; *Ey Helâkî soyınup abdâl olurdum ben dahi / Tekye-i 'âlemde bulsam bir güzel soylak dede* HELD, g.131/11. Edincikli Ravzî'nin *Âsitânuŋ hâkine yüz sürmedür san'at baŋa / Taŋ degül olsa mesîrem menzil-i Keyvân Dede* ERYA, k.10/41 beytinde ifade edildiği üzere bu dedelerin tekkesi toprağına yüz sürmenin, insanı âlemlerin en yüksek mertebelerine kadar yücelteceğine inanılır. Helâkî gibi bu yola girmiş şairlere göre bu dedeler için cennete gidip gelmek, oradan hediye getirmek (bk. "Berg-i sebz") türünden kerametler son derece sıradan işlerdendir: *Berg-i sebz ile gelüpdür tekye-gâh-i 'âleme / Gülşen-i cennetden alup bir iki yaprak dede* HELD, g.131/6. *Ey Sabûhî pâdişâh-i 'âleme baş egmeye / Seydî Gâzî âstânında olan derbân dede* PBKG, g.7042/5 beytinde ifade olunduğu üzere bu dergâhlar yerine göre iktidarlara dahi eyvallah etmeyen ve zaman zaman devlet için tehdit oluşturabilen güç odakları olmuştu.

+ **Matbah:** Tekkelerde mutfak dervişlik terbiyesinin başladığı yer olması ve her tekkede bir mutfak bulunması bakımından "dede" ve "matbah" kavramlarının özellikle birlikte kullanıldığı görülmektedir. *Tuhfe-i Rûmî*'de geçen *Matbahınuŋ aşçısı Dervîş Muhammed nâm dede / Subh ü şâm tabh-i ta'âm ider yir andan her dede* TRMK, mes.424 beytinden de anlaşılacağı üzere dede, aynı zamanda mutfağın da sorumlusuydu. Aşçı dedeler tekke şeyhi tarafından yaşlı ve bekâr dedeler arasından seçilir, "kazancı dede" ise onun muavini ve dervişlerin mürebbisidir. Mutfak aynı zamanda tekkelerde bir makamı temsil etmesi bakımından ayrı bir kutsiyet arz ediyordu. Leylâ Hanım'ın "manevî açlık" için Aşçı Dede'nin mutfağından himmet istediği şu mısralardan bu "matbah" kavramının oldukça geniş bir mecazî anlam yelpazesine sahip olduğu anlaşılmaktadır: *Bendeŋe süfre-i in'âmuŋı aç / Eyleme gayri kapuya muhtâc / Sâ'ilem matbah-i ihsânuŋda / Aman Aşçı Dede koyma beni aç* LHDM, rub.13. krş. *Tekye-i 'ukbâya çün 'azm eyledi Aşçı Dede / Matbah-i fânîyi itdi cânlara şîven-gede* ADAA, mer.7/1.

x **Köçek/kûçek:** Aslında deve yavrusu demek olan bu kelime halk arasında rakkas oğlanlara denmişse de Yeniçeriler ve Bektâşîlerde ocağa intisap eden gençlere (bk. "Köçek") de bu unvan verilmiş. Manzum metinlerde yaşça ilerlemiş ve tarikat terbiyesi bakımından kemale ermiş kimseler için "dede" unvanının kullanıldığı beyitlerde bununla tezat oluşturmak üzere "kûçek" kelimesine özellikle yer verildiği görülmektedir. Hayâlî Beğ küçük yaşlarda Kalenderîler zümresine katılmasını "Ey dedem, o küçük yaşta âşık oldu; gam yükünü yüklenip aşk katarına katıldı" anlamında *Katâr-i 'ışka çeküldi götürdi bâr-i gami / Hayâlî kûçek iken oldı çak dedem 'âşık* HBDA, g.228/6 derken bu şeyh ve çömez tezadını işler. Bâkî'nin gelinciği tarikat hizmetine soyunup bir iki yaprakla kalan bir abdal köçeği olarak tasavvur ettiği şu beytinde de aynı tezat söz konusudur: *Soyınup bir iki yaprag eylemezdi ihtiyâr / Kûçek olmasaydı saŋa lâle-i nu'mân dede* PBKG, g.7044/2. krş. *Soyunup abdâl-i 'ışkuŋ olmag içündür hemân / Bir iki gün tekye-i 'âlemde mihmân oldugum* YDMÇ, g.294/4; *Dâg-i dil yaŋar çerâgum derd ü gam kûçeklerüm / Tekye-i mihnetde oldum yine bir 'âşık dede* HBDA, g.353/2.

x **Oğlan:** Edincikli Ravzî'nin "İnsan yaşlansa da gönlü genç kalır" görüşünü ifade için söylediği *'Ârzû-yi sünbül-i zülf itse dil olmaz 'aceb / Bu meseldür söylenür olur göŋül oglan dede* ERYA, k.10/30 beytinde olduğu gibi "dede" kavramının geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında çoğu zaman

bir tezat oluşturmak üzere "oğlan" kelimesine yer verildiği görülüyor. Gaffâr'ın *Gördügi ıfla ogul dir atalanur ammâ / Gönli oglan iledür var-ise Sarfî dedemüŋ* ENMN, g.2658/6 beytinde kullandığı "gönlü oğlan iledir" ifadesi türünden imalı sözlerin de "dede" kavramıyla birlikte çokça kullanıldığı görülür. Şairin bu ifadesi tarikat erbabı arasında "veled-i kalb" [= kalp/gönül çocuğu] denen, müridin meleke hâline getirmek suretiyle kalbinde sürekli Allah'ı zikretmesi hâlini ima içindir. krş. *Âsaf ol pîrümüzüŋ hüsn-i teveccühleridür / Veled-i kalbümüze bâ'is-i ihyâ oldı* ADÖC, g.171/7. Ayrıntılı bilgi için bk. "Veled-i kalb"

DEF bk. "Tef"

DEFİNE (define, genc, hazîne)

Bir zamanlar gösterişli yapıları ile mamur nice şehirler türlü felaketlerle yıkılıp terk edildikten yıllar sonra yerlerine gelen yeni nesiller onların gömü ve hazinelerini bulmuşlar. Günümüzde de devam eden define avcılığı insanların çok ilgisini çeken zengin olma yollarından biridir. Şairler küp, toprak altı, hazineleri koruyan yılan ve ejderhalar, tılsımlar v.b. gömü ve definecilikle ilgili birçok ayrıntıyı şiirlerinde yaygın olarak kullanmışlar. Bunları ana hatlarıyla şöylece özetleyebiliriz:

• **Harabelerde bulunur:** Eski uygarlıklarda ölülerin kendilerine ait mücevher ve eşyalarıyla birlikte gömülmeleri sebebiyle, yüzyıllar sonra ağır mermer lahitler altındaki mezarlardan yahut altınlarını küp içinde gömüp de yerini kimselere söylemeden ölüp gidenlerin gömülerinden bu hazineler bir şekilde çıkartılmış. Yıkık dökük harap taş yığınları arasından çıkan bu hazineler, edebî metinlerde hazinelerin harabelerde bulunması şeklinde klişeleşen bir kalıp oluşturmuştur: Necâtî'nin "Harap olmayan yerde hazine olmaz. Bu sebeple sevinç daima harabat yani meyhane içindedir" demesi bundandır: *Şenlik hemîşe künc-i harâbât içindedür / Genc ola mı şu yirde ki vîrâne olmaya* NBDA, g.9/4. Aşağıda izah edileceği üzere bu beyitte harabeler içinde küpe konarak gömülen altınlarla meyhanede küpler içinde saklanan şarap arasında ilgi kurulmuş. Necâtî bu beytinde hazine bulunduğu zaman duyulan sevinçle meyhanedeki neşe arasında çok ustaca bağlantı kurmuştur. Sehâbî'nin *Bilürsin dâyimâ künc-i harâbât içre olur genc / Visâli gencin isterseŋ göŋül cevr ile vîrân ol* SBDH, g.151/4 demesinin sebebi yine hazinelerin harabeler içinde bulunmasıdır. Âşık Çelebi de yaralarla harap olmuş bedeni ile harabede bulunan hazine arasında şöyle ilgi kurar:

Cism-i vîrândadur define-i 'ışk / Dâg yetmez mi 'Âşık aŋa nişân AÇDF, g.49/5.

• **Toprağa gömülür:** Gerek harabeler altında kalan hazineler gerekse gömüler hepsi toprakta olması bakımından şiir geleneğinde define ve toprak ilişkisi adeta birbirine kenetlenmiş bir yapı arz eder. Sebzî şu beytinde güllerin sabah rüzgârının esmesiyle açılmasını (bk. "Gül") gül şahının emri üzerine saba hazinedarının yeraltından gonca keselerini çıkartması şeklinde yorumlar: *Hazîne-dâr-i sabâ emr idince gül şâhı / Çıkardı kîse-i goncayla zerleri medfûn* SEBZ, k.7/7. Aşağıda izah edileceği üzere özellikle ölünce altın gibi sararan bedenleri toprağa gömülen değerli insanlarla toprak altındaki define ilişkisi çokça kurulmuştur: *Degül define-i zer zîr-i hâk-i hasretde / Vücûd-i ehl-i hünerdür hazîne-i medfûn* YALT, mus.15/35. krş. *Zer gibi cismi zerd olanı hâke kor hemân / Zîr-i zemîni tutdı o şâhuŋ definesi* AHBK, g.827/2.

• **Tılsımlıdır:** Para ve hazinelerini toprağa gömenler, onları başkaları bulamasın diye türlü tılsımlarla koruma altına alırlar. Âşık Çelebi şiirin büyüsü ile Karun hazinesini (bk. "Genc-i revân") mukayese ederek bu hazinenin şiirlerinin mükemmelliği karşısında utancından yerin dibine girdiği yorumunu yapar: *Tılısm-i şi'r açılup genc-i 'ışk olalı 'ıyân / Utandı yirlere geçdi define-i Kârûn* AÇDF, g.65/4. Derzî-zâde Ulvî şu beytinde karaları canlılar için hazırlanmış bir defineye, yedi denizi (bk. "Yedi deniz") de yedi başlı bir ejderhaya benzeterek şöyle der: *Define kıldı mahlûkât içün rub'-i meskûnı / Tılısm olmış aŋa çok ejdehâ-yi heft-ser deryâ* DUİÇ, k.15/30. Bu konuda ayr. bk. "Tılsım"

+ **Cin, peri:** Yahyâ Beğ'in *Gizlü genc oldı hayâlüŋ dil-i vîrânemde / Ey perî âdem olana bu yiter vuslat ise* YDMÇ, g.389/2 beytinde olduğu gibi define ve hazinelerin konu edildiği beyitlerde şairler bir şekilde cin ve perilerden bahsederler. krş. *Korkusuz başdur tolanan genc-i hüsnüŋ iy perî / Ejdehâlar bekler anı el sunan başdan çıkar* MDGT, g.90/2. Bu hem cin ve perilerin harabelerde yaşadığı hem de bunların bazı definelere dadanıp onları koruduğu inancından kaynaklanır. Azmî-zâde Hâletî'nin düşmanların harabeye dönmüş gönüllerinden bahsederken dolaylı olarak define ve periyi konu edinmesi

bundandır: *Harâb-âbâd kalbin yok yire yoklarsın agyâruŋ / Mahabbet genci her yirde bulunmaz ey perî-peyker* AHBK, g.224/3. Ganî-zâde'nin "Gönlümün harabesinde gizli bir hazinem var. Orada civanım var sanmayın o harabeye bir peri musallat olmuş" dediği şu beytinde de yukarıda zikredilen inanış işlenmiş: *Göŋül vîrânesinde 'ışkdan genc-i nihânum var / Musallat olmış aŋa bir perî sanmaŋ cüvânum var* GNNK, g.50/1.

+ **Ejderha, yılan:** Bundan yıllar önce Ayasofya yakınında temeli kazılan bir otel inşaatında ameleler küp içinde altın bulmuşlar, paylaşırken aralarında arbede çıkınca kavgayı ihbar üzerine polis gelerek altınlara el koymuştu. İşçiler polise verdikleri ifadelerinde yemin billah ederek küpün üzerinde yılanlar gördüklerini iddia etmişlerdi. Doğru olmasa dahi günümüzde halk arasında hazineleri yılan ve ejderhaların beklediği inancının yaşadığını gösteren bu hadise türlü hikâyelerle nesilden nesile yayılmıştır. Bu sebeple hangi şiirde hazineden bahsedilse çoğu zaman bir şekilde yılan ve ejder kelimelerine yer verilmesi yaygın bir gelenektir. Emrî gönlünü bir harabeye, aşkını ise onda gömülü bir hazineye benzettiği şu beytinde vücudundaki damarları bu hazinenin yılanları şeklinde tasavvur ederek şöyle der: *Göŋlümüŋ vîrânesinde 'ışk gencin kıldı defn / Tende regler sanma üstine üşüpdür mâr-i gam* EDYS, g.344/3.

+ **Harabe** bk. "Harabe"

+ **Kılıç** bk. "Kılıç ile tılsım"

← **Beden:** Değerli, iyi ve sevilen insanların ölüp toprağa gömülmeleri ile toprağa define gömülmesi arasında ilgi kuran şairler bunların bedenini altına benzetirler. Zira ölü bir insanın bedeni, vücuttan kan çekildiği için altın gibi sararır. Şerîfî *Âkıbet hâke defîne gibi defn olmagı aŋ / Kendüŋi mâlik-i gencînesi tut Kârûnuŋ* DŞSY, g.211/2 beytinde böyle bir tasavvur söz konusudur. Keza Gelibolulu Âlî'nin *Pür-dâg olan tenüm ki ecel hâke defn ide / Bir küb filori zann ideler ki definedür* GAKA, g.110/3 beytinde benek benek yaralarla dolu (bk. "Dâg-i cünûn", "Yara") ölü bir bedenle toprağa gömülen bir küp altın para arasında ilgi kurulmuş.

← **Şarap küpü:** Harabelerde küple gömülmüş hazine bulunmasıyla "harâbât" yani meyhanede küpler içinde muhafaza edilen şarap arasında ilgi kuran şairler, şarap küplerini Azmî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi hazineye benzetirler. *Bir genc açılur sandılar erbâb-i harâbât / Ş'ol vakt ki mühr-i hum-i hammâr bozuldı* AHBK, g.877/2. Nev'î-zâde'nin şu beytinde de arka planda harâbâtîler ve harabe arasında aynı ilgi kurulmuş: *Saŋa müntazırdur harâbâtiyân / Hum-i mey yeter oldı genc-i nihân* NASN, mes.917. Belki konuyla doğrudan ilgisi bulunmayabilir fakat İran'a yakın bir coğrafya olması bakımından Gürcistan'la ilgili şu bilgi şarap küpü ve yere küp içinde gömülen defineler arasındaki bağlantı bakımından önemli olabilir: Gürcistan'da halen bağlarda üretilen şaraplar, çok eski dönemlerde olduğu gibi ağzına kadar toprağa gömülü çok büyük küpler içinde (res.512) muhafaza edilmektedir. Böylece şarap hem ışıktan korunup karanlıkta kalmakta hem de toprak serinliğinde aynı dereceyi sürekli muhafaza edebilmektedir.

512

♪ **Künc:** Yazılışları aynı fakat okunuşları farklı olup birbirleriyle ses uyumu oluşturan "genc" [= hazine] ve "künc" [= köşe] ibarelerinin birlikte kullanılması çok yaygın bir kalıp oluşturur. Harabeler arasında yahut "harâbât" [= meyhane] köşelerinde perişan bir ömür süren âşık ile hazineler içinde dört başı mamur yaşayanların çarpıcı farkını vurgulamaya yönelik bu kurgu İshâk Çelebi'nin *Huzûr-i kalb ile künc-i ferâgat ihtiyâr iden / 'Acâyib gence mâlikdür cihânuŋ pâdişâhıdur* ÜİÇD, g.77/3 beytinde olduğu gibi mukayese edilir ve harabe yahut dünyadan el etek çekme köşesinde yaşayanlar dünya sultanlarından üstün gösterilirler. Hayretî'nin "Gönlüm her ne kadar bir yıkıntı görünümü arz ederse de, aşk hazinesine sahiptir" dediği şu beytinde de aynı durum söz konusudur: *'Işk gencînesine mesken olupdur göŋlüm / Künc-i gamda görinür gerçi ki vîrân-şekil* HDMÇ, g.253/10. Şairler Mu'îdî'nin şu beytinde söylediği gibi uzlet köşelerini cihan sarayları ile değişmeyecekleri iddiasındadırlar: *İy h^w âce*

genc ü mâli Mu'îdî'ye aŋma kim / Virmez cihân sarâyına künc-i ferâgati MDGT, g.442/7.

★ **Okla aranır** bk. "Define arama"

513

DEFİNE ARAMA

Fuzûlî'nin *Su Kasidesi*'nde "Gönül, sevgilinin ayrılığında okunu iste de coşkunluğumu teskin et. Susuzum. Bu sahrada bir kere de benim için su ara" dediği *İste peykânın göŋül hecrinde şevkum sâkin it / Susuzam bir gez bu sahrâda menüm-çün are su* FDKA, k.3/9 beytinde arazide "peykân" [=ok] ile su aramaya işaret edildiği malumdur. "Radyestezi"nin günümüzde Batı'da müspet ilimler çatısı altında kabul görmesinden çok önceleri "Rabdomansi" adıyla okültizm yani gizli ilim olarak kabul edilen bu usulle günümüzde olduğu gibi Eski Mısır ve Çin'de su ve değerli madenlerin eski çağlardan beri arandığı bilinmektedir. Bu iş için "ok" denen V şeklinde bir çubuk, işin uzmanı olan şahıs (res.513) tarafından arazide gezdirilerek çubuğun yere doğru çekimine göre toprak altında neler bulunduğuna karar verilir ve ona göre kazı yapılırmış. Me'âlî'nin "Ey keman kaşlı, senin gamzelerinin oku sürekli bu gönül evine gelse bunda ne var? Zira bu gönül bir harabedir" dediği şu beytinde ise okla ören yerlerinde yani harabelerde define arama geleneğine işaret edildiği anlaşılıyor: *Dem-be-dem gamzelerüŋ okı eyâ kaşı kemân / Bu göŋül hânesine gelse n'ola örendür* MDEA, g.262/3.

DEFTER (dîvân, mecmû'a, tûmâr)

Şairler XVI. yüzyıla kadar bu kelimeyi Emrî'nin *Gül değül 'âşık idüp bülbüli söze getüren / Medh-i hüsnüŋde olan defter-i rengînümdür* EDYS, g.137/3 beytinde olduğu gibi daha çok şiirlerin bir araya getirildiği "dîvân" anlamında kullanmışlar. Bu sebeple merhum hocam Ömer Faruk Akün'ün *TDİA*'da kaleme aldığı "Şeyhoğlu" maddesi sonunda, Ahmedî'nin Şeyhoğlu'nu hafife almak için onun dîvânından "defter" diye bahsettiği ve bu "defter" ifadesinin onun manzumelerinin dîvan teşkil edecek bir kemiyette olmadığına delalet edeceği iddiası pek isabetli görünmemektedir. Nitekim Ahmedî'nin *Cemşîd ü Hurşîd*'in "sebeb-i te'lîf" faslında Emir Süleyman'ın ona Türkçe bir *Cemşîd ü Hurşîd* hikayesi yazmasını emredişini anlatırken *Bizüm-çün düzesin bir hûb defter / Ki_ola ma'nî vü lafzı şîr ü şekker // Kitâbı ki_adıdur Cemşîd ü Hurşîd / Bu dilce ayıdasın sen i Cemşîd* ACHA, mes.390-391 mısralarında kendi eserini de "defter" diye anması, bu tabirin sadece dîvânlar için değil mesnevîler için de kullanıldığını gösteriyor. Nitekim Sehâbî gibi usta bir şairin *Yakardı defterin dîvânı birle nâr-i sûzâna / Harâretle eger görseydi bir gün Âzerî şi'rüm* SDCB, g.267/5 beytinde geçen "dîvân" ve "defter" kelimelerini "haşiv" olsun diye birlikte kullanması mümkün değildir. Belli ki buradaki "dîvân" kelimesi günümüzdeki anlamıyla, buna karşılık "defter" ise güçlü bir ihtimalle "mesnevî" anlamında kullanılmış. Kaldı ki aşağıda da görüleceği üzere "defter ü dîvân" kullanılışı da eski metinlerde çok yaygın karşılaşılan bir kalıptır.

Bunun yanı sıra Necâtî'nin şu beyti gibi dîvân veya dîvân müsveddelerinden "tûmâr" diye bahsedilen beyitler de az değildir: *Defter ü tûmâra yazdugum mahabbet sözlerin / Levh-i hâtırdan direm sanma kitâbum var benüm* NBDA, g.362/7. Nitekim Sabâyî şu beytinde "defter", "mecmû'a", "tûmâr" ve "dîvân" kelimelerinin tamamını bilinçli olarak müteradif manada bir arada kullanmış: *İy Sabâyî her sözinden ol şehi medh idenüŋ / Defter ü mecmû'a vü tûmâr ü dîvân baglanur* SDRK, g.40/7. Nihayet Necâtî'nin *Sıgmaz oldı defter ü dîvâne ahvâli dilüŋ / Ey Necâtî gerçi kim yokdur kalem dîvâneye* NBDA, g.525/8 beytinde olduğu gibi "defter ü dîvân" tabirinin de kalıplaşmış bir

yapı olarak yüzyıllardır kullanıldığını da burada hatırlatmak gerekiyor.

+ **Dîvân:** İshâk Çelebi'nin *Aglayup şem' gibi hâlüme yaŋar yakılur / Her ki İshâk okıya defter ü dîvânumdan* ÜİÇD, g.196/7 dediği beytinde olduğu gibi yüzlerce beyitte "defter ü dîvân" ibaresi eş anlamlı bir tekrar grubu oluşturacak biçimde kullanılmıştır. Yetîm Ali Çelebi'nin deftere yazılan sözlerini kağıt içinde taşınan ateşe ve dolayısıyla sihre benzettiği *Sözümi defter ü dîvânda görüp merd-i lebîb / Didi bu sihr-durur saklaya ahker kâgıd* YAÇA, g.30/5 beytinde de aynı durum söz konusudur. Ahmedî yıllarca emek verdiği dîvânını çalan bir hırsız yahut ödünç alıp getirmeyen biri hakkında "Allah'ım! Sen o deli ifritin ömrünün tomarını dürüp (yani onu öldürüp, ahirette) defterini siyah et!" diye beddua ettiği *Siyâh it defterin yâ Reb dürüben 'ömri tûmârın / Sen ol dîvâne dîvüŋ kim elümden aldı dîvânı* ADYA, g.621/12 beytinde "defter" ibaresine "defter ü dîvân" şeklinde sürekli birlikte kullanılan bu kalıp sebebiyle iyham için yer vermiş görünüyor. Üsküdarlı Aşkî ise "defter ü dîvân" tabirini "dîvâne" [= deli, mecnun] ve "dîvâne" [= Dîvân-ı Hümâyûn'a] ibareleriyle birlikte kullanma başarısını göstererek şöyle demiş: *Ser-güzeşti defter ü dîvâna sıgmaz 'Işkînüŋ / Lîk ol dîvâne varup idimez Dîvâne 'arz* ÜASU, g.200/5.

+ **Koyun:** Eskiler kitap ve defterlerini cübbenin göğüs hizasında kuşak üzerine gelen ceplerinde taşıdıklarından olmalı, koyun ve defter kelimeleri çoğu zaman birlikte zikredilir. Sevilen nesnelerin kucaklanıp sarılmasının, bağıra basılmasının da bu ifadede etkisi olmalıdır. Revânî'nin *Yâr-i mevzûn-kadd ü miskîn-hat durur şi'rüm benüm / Dâyim anuŋ-çün koyar defterle dîvân koynına* RDZA, g.383/6 demesi bundandır. krş. *Dür dişüŋ vasfında şi'rüm defterin gördi meger / Kim sadef mecmû'asını saldı deryâ koynına* BDSK, g.430/4.

← **Gül:** Bülbüllerin güle karşı gazelhanlar gibi iniltili seslerle şakımaları, gülün de parça parça yapraklarıyla bir defteri andırması sebebiyle gül dîvâna, bülbül de o dîvânı okuyan bir mugannîye benzetilir. Ahmed Paşa gül defterinin sayfalarında kendi gazellerinin yazılı olduğu iddiasıyla şöyle der: *Defter-i gülden meger eş'ârum okur 'andelîb / Anuŋ içün bâd-i subh olur varak-gerdân aŋa* APDA, g.1/11. krş. *Defter-i gülden yazar evsâf-i hüsnüŋ 'andelîb / Okumaga meclisüŋde eyler istihzâr şi'r* SBDH, g.91/6.

DEFTER bk. "Deftere yazılmak"

DEFTER AÇMAK

Amel defterinin açılması, sevap ve günahların görülmesi gibi çok yaygın ve malum anlamlar dışında bunun aynı zamanda maliye ile ilgili bir tabir olması kuvvetle muhtemeldir. Sehâbî'nin "Galiba çiçekler bahar askerlerine ihsan etmek için dîvân kurup defter açtı" dediği şu beytinden anlaşıldığına göre padişahın muhtemelen bir zafer yahut yararlığı ödüllendirmek için dîvan kurup (res.31) askerlere para dağıtması anlamında bir tabirdir: *Meger eyler ihsân cüyûş-i rebî'a / Ki dîvân idüp açdı defter şükûfe* SDCB, k.6/3. Nev'î-zâde Atâyî'nin "Bahar yeşillikte defter açarak çiçekleri döktü, ağlayan bülbüle üç aylık maaş verdi" dediği *Bisât-i sebzede defter açup döker ezhâr / Hezâr-i zâre üç aylık vazîfe virdi bahâr* NASK, b.20 beyti de bunu teyid etmektedir. Bilindiği üzere gül edebî gelenekte çiçeklerin sultanı (bk. "Gül") olarak kabul edilir. Münîrî'nin "Gül sultanı gül bahçesinde defter açmış diye bütün çiçekler toplanarak gülün divanı baştan aşağıya çiçeklerle doldu" dediği şu beytinde de güçlü bir ihtimalle ulufe almak için toplaşan çiçekler konu edilmektedir: *Gül-sitânda defter açmışdur diyü sultân-i gül / Cem' olup küll-i şükûfe toldı hep dîvân-i gül* MDEE, k.22/1.

DEFTER-i DÂNİŞ

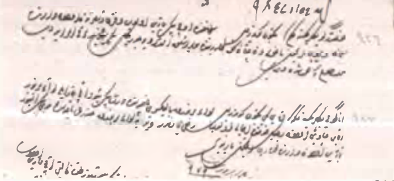
Bilgi defteri anlamına gelen bu tabiri Bâkî bir beytinde "defter-i fazl ü dâniş" şeklinde kullanarak "Ahımın rüzgârı fazilet ve bilgi defterimi darmadağın etti" manasında şöyle der: *Defter-i fazl ü dâniş evrâkın / Sarsar-i âhum eyledi berbâd* BDSK, g.36/2. Cem'î'nin güçlü bir ihtimalle ilim payesinin aşk yoluna feda edilmesini temsilen söylediği *Defter-i dânişi dil tolu bahâsına virüp / Yirine nüsha-i câm-i mey-i gül-fâm almış* CDBK, g.60/4 beytindeki ifade de Bâkî'nin beytiyle uyum sağlamaktadır. Bununla beraber Adanalı Sürûrî'nin Reisülküttap Feyzî Efendi için nazmettiği bir *Ramazâniyye*'sinde onun "defter-i dâniş"ini Şaban ayının Berat gecesine benzetmesi bu konuda ayrıca dikkat çekicidir: *Defter-i dânişi mânend-i Berât-i Şa'bân / Zât-i ferhundesi hem-kadr-i zemân-i Ramazân* ASAB, k.15/22.

+ **Hesap:** Fuzûlî ve Gelibolulu Âlî'nin şu beyitlerinde "hesap" ibaresinin "defter-i dâniş"le birlikte

zikredilmesi dikkat çekmektedir: *Degül zemînede mahfî debîr-i re'yinden / Hisâb-i defter-i dâniş mufassal ü mücmel* FDKA, k.23/19;

Hisâb-i defter-i dânişde vâridât elemin / 'Ulüvv-i himmet ile hep fürû-nihâde kılam GMAD, g.928/2.

DEFTER-i HÂRİC bk. "Hâric-i defter"
DEFTER-i HİYLE bk. "Hile defteri"
DEFTER-i RÛZE bk. "Defter-i sıyâm"

514

DEFTER-i SIYÂM (defter-i rûze)
Bâkî'nin şu beyitlerinden anlaşıldığına göre borçlu bulunan oruçların kaydedildiği muhayyel bir defterden kinaye bir tabirdir. Eski maliye geleneğinde "resîd", "ödendi" anlamında (bk. "Resîd") ıstılâhî bir tabir olup kısaltması "rı" harfiyledir. Öyle anlaşılıyor ki şair gökte beliren bayram hilalini sipihr defterine "oruç borçları ödendi" anlamında yazılmış bir "rı" harfine benzetmektedir: *Yâ defter-i sipihrde râ-yi resîddür / Deyn-i sıyâmı halk edâ itdiler tamâm // Zerrîn devât mâh-i nev altun kalem şihâb / Erkâmdur nücûm ü felek defter-i sıyâm* BDSK, k.23/7-8. Bunun benzeri bir oruç defteri tasavvuru da *Sehmî Dîvânı*'nda geçiyor. "Sevap kâtibi oruç defterine inci saçan kalemiyle ikbal kelimesinin 'lâm' harfinin çanağını yazdı" şeklinde anlaşılabilecek bu beyitte de yine oruç sevaplarının kaydedildiği hayâlî bir defter söz konusu edilmiş: *Defter-i rûzeye sebt eyledi ressâm-i savâb / Kilk-i dür-pâş ile dümbâle-i lâm-i ikbâl* SDED, k.12/11.

DEFTER-i 'UŞŞÂK bk. "Âşıklar defteri"
DEFTERE YAZILMAK, dîvâna kaydolmak
Eskiden bir asker veya esnaf zümresine dahil olabilmek için adayın, gerekli şartlar tuttuğu takdirde adı ve evsafının resmî defterlere kaydolması gereği vardı. Esnaf loncalarında bir usta vefat edince, bu mevkiye layık olup kalfalık derecesinde bekleyenlerden birinin ismi o ustanın yerine gedik defterine kaydedilir, eski ustanın ismi ise düşülürdü. Şiir geleneğinde sevgilinin binlerce âşığı olması bakımından bunlar arasında güya itibar görenleri ifade etmek üzere "deftere yazılmak" tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Derzî-zâde Ulvî'nin *Ezelden defter-i 'uşşâka hod 'Ulvîyi kayd itdüŋ / Nedendür pâdişâhum şimdi olmak hâric-i defter* DUİÇ, g.112/5 beytinde ifade edildiği üzere "hâric-i defter" olmak, bir sebebe binaen kayıtlı şahsın isminin o zümre listesinden düşülmesi (bk. "Hâric-i defter") demektir. Bâkî'nin *Yazmadı defterine 'âşık-i Mecnûn-sıfatı / Hâsılı sıgmadı bir deftere bir dîvâne* BDSK, g.410/6 beytiyle ifade ettiği üzere belirli bir kadro sınırlaması bulunan bu asker yahut esnaf defterlerine kaydolma hakkını kazanabilmek için liyakat şartlarını tamamlamak üzere uzun zaman beklemek gerekebiliyordu. Nev'î'nin "Âşıklar defterinden her bir yontulmamışı silip de güzeller arasında bugün böyle bir şan kazansan" dediği şu beytinden anlaşıldığına göre kusuru görülen şahısların isimleri bu defterlerden silinebiliyordu: *Defter-i 'uşşâkdan her nâ-tırâşı kazıyup / Hûblar içre bugün bu resme 'unvân eylesen* NDMT, g.248/3.

+ **Dîvâne:** Bu tabirin kullanıldığı beyitlerin önemli bir kısmında *Öldi derdüŋden Hadîdî gitdi şâhum sen sag ol / Deftere dîvânelerden birin eksük yazasın* ENMN, g.3641/5 beytinde olduğu gibi "dîvâne" kelimesinin geçmesi, muhtemelen darüşşifalara (bk. "Darüşşifa") delilerin kaydedildiği defterleri ima için olmalıdır. Zira ilgili maddede izah edildiği üzere darüşşifa tabiri edebî metinlerde hastalık tedavisinden çok, delilerin tedavisi için hizmet veren kurumların adı olarak zikredilmektedir. Derzî-zâde Ulvî'nin *Nakş oldı didüm dilde hayâl-i hatuŋ ey dôst / Didi yazuk ol defter-i dîvâneye düşdi* DUİÇ, g.644/3 beytinde geçen "defter-i dîvâneye düşmek" tabiri de ayrıca dikkat çekicidir. Kadı Bürhâneddîn ve Nacak Fâzıl'a ait şu beyitleri de buraya kaydediyorum: *'Âşık ki uyar 'aklına dîvâne dirüz biz / Yazmazuz anı deftere dîvâne dirüz biz* KBME, g.644/1. *Dil-i dîvâneye dermâne meded olmadı âh / Yazayın deftere mecmû'aye dîvâne meded* NNFD, g.10/5.

+ **Hâric** hk. bk. "Hâric-i defter"

+ **Ser-defter:** Yukarıda bahsi geçen defterlerdeki en kıdemli yahut itibarlı isimler için kullanılan "ser-defter" tabirinin, "ismi âşıklar zümresi defterinin en başında yazılı olan kimse" manasında "ser-defter-i 'uşşâk" ifadesine de (bk. "Ser-defter") manzum metinlerde çokça rastlanır. Azmî-zâde ve Edincikli Ravzî'nin beyitlerinde bu tabir şöyle kullanılmış:

Sanur ser-defter-i 'uşşâk kendin Hâletî ammâ / Anuŋ nâmın yazar mı deftere başdan ne fettândur AHBK, g.242/5; *Bendesin defter-i 'uşşâkına kayd itmez ise / Görmezüz anı o ser-defter-i hûbâna revâ* ERYA, g.77/4.

+ **Unvân:** Meninski'nin "'unvân kelimesine "ser-nüvişt" ve "ser-defter" anlamlarını vermesi, bu iki kelimenin de eş anlamlı olarak kullanıldığını gösteriyor. Nitekim aşağıda İshâk, Ravzî ve Süheylî'den aktarılan beyitler izaha gerek olmayacak derecede açıktır: *Hâme-i lutfuŋla İshâk adını evvel yazup / Defter-i 'uşşâka 'unvân eyleyen sensin beni* ÜİÇD, g.291/5; *Defter eylerseŋ eger pâdişehüm 'uşşâkı / Beni evvel yazup ol deftere 'unvân eyle* ERYA, g.498/4. *Kaşlaruŋ tugrâsına gırralanursam vechi var / Defter-i 'uşşâkda ol hayli 'unvândur baŋa* SDEH, g.3/6.

515

DEFTERİ DÜRÜLMEK (defteri tayy olmak) "Sarma", "katlama" ve "dürme" anlamına gelen "tayy" kelimesiyle ifade edilen ve bugün daha çok "defterini dürme" şeklinde kullanılan bu tabir, "işini bitirmek", "fesh etmek", "mahv etmek" gibi türlü manalar ifade etmek üzere kullanılmış. Mesîhî kâğıtların rulo hâlinde dürülüp yahut katlanıp sonra da bir iple bağlanmasına işaret ederek "Zülfün bana öyle bir bağlama attı ki ömrümün defterini katladı [hayatımı mahv etti]" anlamında şöyle demiştir: *'Aceb bend eyledi zülfüŋ baŋa hey / Ki kıldı defterini 'ömrümüŋ tay* MDMM, g.264/1. Bâkî'nin "Sabah rüzgârı senin dişlerinin vasfını Aden tarafına iletse, parlak incinin defterini dürer" dediği şu beyitte de rüzgârın esmesiyle açık bulunan defter ve kitap gibi nesnelerin sayfalarının uçuşup dağılmasına işaret vardır: *Defterin bâd-i sabâ lûlû-yi lâlânuŋ dürer / İltür olsa dişlerüŋ vasfın 'Adenden cânibe* BDSK, g.440/2. Ancak bu şekil benzerliğine yönelik ifadelerin asıl anlamı bir kimsenin ölümü üzerine artık kaydedilecek bir şeyi kalmaması ve defterinin kapatılması anlamında kullanılmış. Zâtî ve Aşkî gibi şairlerin defter dürmeyi "gamın defterinin dürülmesi" yahut "bahar mevsiminin defterinin dürülmesi" yani bitip yok edilmesi anlamında kullandıkları görülmektedir: *Yazıdur göŋlüŋi yaz al ele Zâtî ayagı / Gussanuŋ defter-i 'ömrini yed-i zevk ile dür* ZDAN, g.482/5; *Ger nev-bahâr dürdi-y-ise defterin n'ola / Hôş görelüm bu faslı ki fasl-i hazân-durur* ADNB, k.9/22. Mürekkepçi Enverî de şu ifadesiyle sevgilinin hattı çıkınca artık Yâkût-i Musta'sımî gibi büyük bir hattatın defterinin dürüldüğünü yani yazı yazma (res.515) devrinin kapandığını ifade etmektedir: *La'lüŋ üzre dir gören cânâ bu hatt-i 'anberi / Hatt-i Yâkûtuŋ bu devr içre dürüldi defteri* MEDC, g.284/1.

516

DEĞİRMEN (âsiyâ, âsiyâb, âsyâ-hâne) Eski metinlerde bu isimle daha çok su ile hareket eden değirmenler kastedilir. Hareketi itibariyle değirmenler dönme, "çarh urma" veya ezip mahvetme gibi fiiller için benzetme unsuru olarak kullanılır.

+ **Akarsu:** Bilindiği üzere su değirmenleri daha çok akarsular üzerine kurulur. Ârifî'nin sevgilinin taş gönlüne karşı gözlerinden akan yaşları, akarsu üzerine kurulmuş bir değirmen düzeneğine benzettiği şu beytinde olduğu gibi bu tür beyitlerde bir şekilde akarsudan bahsedilir: *Sengîn dilüŋle cânâ*

iki gözüm yaşı san / Akar suya kurılmış bir âsiyâba beŋzer PBKG, g.2078/2. Ganî-zâde Nâdirî'nin yıldızları tanelere, ay ve güneşi iki değirmen taşına, padişahın kılıcını ise bu değirmeni döndüren bir akarsuya benzettiği şu beyti nefistir: *Dânedür encüm iki seng-i müdevver mihr ü mâh / Cûybâr-i tîguŋ üstinde felek bir âsiyâb* GNNK, k.36/5.

+ **Çakıldak:** Değirmenlerde öğütülen buğdayın taşlar arasında bittiğini haber vermek için buğday tükendikçe değirmen taşına çarparak çak çak sesi çıkaran alete denir. Âşık Paşa *Garîb-nâme*'sinde bu değirmen parçasını *Bugdayı bir bir çakıldak indürür / İndürüben taş içinde kondurur* GNKY, mes.7835 beytiyle tarif eder. Sonra da eğer değirmenlerde çakıldak olmazsa buğdayın azar azar akmasının mümkün olmayacağını bildirir: *Kamusıyla ger çakıldak olmaya / Bugday az az dökilüben gelmeye* GNKY, mes.7796. Çakıldak için ayr. bk. "Çakıldak"

+ **Dakîk:** Ufak ve ince anlamını ifade etmesinin yanı sıra aynı zamanda "un" anlamına gelmesi bakımından "dakîk" kelimesi, tahılı incelten değirmen kavramıyla birlikte çokça kullanılır. Mesîhî'nin "fikr-i dakîk" yani ince düşünceden bahsettiği şu beytinde olduğu gibi "dakîk" kelimesinin mutlaka un anlamında kullanılması gibi bir şart aranmaz: *Lâyık mı dâne hırsı bu fikr-i dakîk ile / Ser-geşte eyleye seni seng-âsiyâ gibi* MDMM, k.21/16. Azmî-zâde sabahın ağarmasını tasvir ettiği şu beytinde yıldızların kaybolmasını buğdayın öğütülmesi, etrafın aydınlanmasını ise bembeyaz unun ortaya çıkması şeklinde yorumlayarak şöyle der: *Sepîdedem ki kılup dâne-i nücûmı nihân / Dakîk-i subhı 'ıyân itdi âsiyâ-yi zemân* AHBK, müf.372. Ganî-zâde Nâdirî de âşığın ah rüzgârıyla dönen bir yel değirmeninden bahsettiği şu beytinde, ay etrafındaki hâleyi değirmen taşının etrafına saçılan unlara benzeterek şöyle der: *Hâle sanmaŋ saçdı etrâfa dakîkin gûyiyâ / Bâd-i âhumla dönüp mâh oldı seng-i âsiyâb* GNNK, g.11/5.

+ **Elek:** Un ve elek ilişkisi sebebiyle olmalı, değirmen kavramının geçtiği beyitlerde bir şekilde elekten bahsedildiği görülür. Kefeli Feyzî sevgilinin belinin inceliği ile kendini -yahut gendümü yani buğdayı- mahvederek sonunda felek değirmenine hâle gibi eleğini astığını söyleyerek değirmen ve elek kavramlarını birlikte şöyle kullanır: *Biliŋüŋ fikr-i dakîkiyle idüp kendümi mahv / Âsiyâb-i felege hâle sıfat asdum elek* FKDM, g.250/2. Burada Türkçedeki "ununu eleyip eleğini asmak" tabirine işaret edildiği malumdur. Antepli Aynî de felek değirmeninin insanı un gibi öğütmesinden bahsederken ay etrafındaki hâleyi, "devr-i kamer"deki (bk. "Devr-i kamer") bir eleğe benzeterek şöyle der: *Un eyler âdemi fikr-i dakîk it âsiyâb-i çarh / Bu şeb devr-i kamerde hâleyi gendüm elek gördüm* ADMA, g.141/3.

+ **Gendüm / kendüm:** Değirmen veya buğday konusu açıldığında Türkçe "kendim" ile Farsça "buğday" anlamındaki "gendüm" kelimelerini cinaslı ve tevriyeli kullanan şairler, bu ikisiyle türlü söz oyunları geliştirirler. Muhibbî vefasız feleği bir değirmene benzeterek onun insanları tek tek buğday gibi öğütüp bitirmesinden şöyle bahseder: *Dönmesiyle halkı bir bir ögidür gendüm-misâl / İşbu çarh-i bî-vefânuŋ âsiyâbı var imiş* MDCA, g.1273/6. Kemal Paşa-zâde'nin "gendüm" ve "kendim" ibarelerini cinaslı kullandığı şu beyti çok ustaca söylenmiştir: *Âsiyâb-i çarh ögütsün dâne 'ömrüm un gibi / Ger benüm gendüm kadar kendümde kendüm var ise* KPZD, kıt.179/1. krş. *Ş'ol kadar güç iderin ben kendüme / Âsiyâb itmez cihânda gendüme* ÜATU, mes.883.

+ **Nevbet:** Eskiden tarladan toplanan buğdaylar kışa hazırlık için köy ve kasaba değirmenlerine götürülür, fakat hemen herkesin buğdayını aynı zamanda bırakması sebebiyle yığılan buğdaylar, teslim sırasına göre öğütülüp sahiplerine iade edilirmiş. Şairlerin değirmen ve "nevbet" ibarelerini sürekli birlikte kullanmaları bu sıra usulünü ima içindir. İshâk Çelebi'nin *Kayurma çarh murâduŋca dönmese İshâk / Çü âsiyâda bilürsin ki resm-i nevbet olur* ÜİÇD, g.49/5 beytinden anlaşıldığına göre bu usule "resm-i nevbet" denirmiş. Azmî-zâde Hâletî'nin meşhur eski âşıkların bu dünyadan gelip geçerek artık sıranın kendisine geldiğini ima ederken, başının değirmen gibi dönmesi ilgisinden hareketle "nevbet" ibaresini devreye sokması bundandır: *Geçüp Ferhâd ü Mecnûn Hâletî degdi baŋa nevbet / Hevâ-yi 'ışk ile ser-geşte oldum âsiyâb-âsâ* AHBK, g.44/5. Nacak Fâzıl feleği eski bir değirmene, dünyada ömür süren insanları ise burada birkaç gün nöbet tutan kimselere benzeterek şöyle der: *Fi'l-mesel eskiden eski âsiyâdur bu cihân / Herkesüŋ bu âsiyâda var beş on gün nevbeti* NNFD, g.213/5.

+ **Saat:** Zâtî'nin *Murâdı kutbı üstine dönerse bu felek anuŋ / Ol ok sâ'at gire çarha ola bir âsiyâ-hâne* KZMÇ, k.8/34 beytinde olduğu gibi şairler "âsiyâ" ve "sâ'at" kelimelerini özellikle bir arada kullanmaya dikkat ederler. Değirmen ve saat arasındaki ilgi, her ikisinin içinde dönen çarklar benzerliğinden olabileceği gibi "un" anlamına gelen "dakîk/dakîka" kelimesi ile saat arasındaki ilgiden de kaynaklanabilir. Nitekim Arapçada "dakîk" aynı zamanda "öğütme, sitem, tenkit" gibi anlamlara gelen "dakk" kökünden türemiştir. Bu saat ve değirmen ilgisinde günümüzde olduğu gibi eski değirmenlerde de köylünün getirdiği buğdayın nöbetini ve öğütülme vaktini beklemesi yahut değirmenciden saat alması gibi bağlantılar da söz konusu olabilir: Nitekim şu beyitte dolaylı olarak bu nöbet ve bekleme hususuna temas edilmektedir: *Ey Usûlî nevbeti geldügi sâ'at ögüdür / Nice biŋ Efrâsiyâbuŋ hırmenin bu âsiyâb* ENMN, g.416/8. krş. *Selîkî gendümi çarh âsiyâbı / Ögüdür bir gün ammâ sâ'ati var* SŞÖZ, g.15/6.

O **Dönme, baş dönmesi:** Sürekli dönmesi sebebiyle değirmen, Nev'î-zâde'nin *Sohbetü'l-ebkâr*'da "Bir lokma bulana kadar bin sille yese dahi değirmen gibi dönüp durur" dediği *Âsiyâ gibi olur ser-gerdân / Gelse biŋ sille bulınca bir nân* NASE, mes.2456 beytinde olduğu gibi dönme sembolü olarak çokça kullanılır. krş. *İşigüŋde Zâtînüŋ başın çevürdi cûy-i 'ışk / Yok mecâli gitmege dönüp yürür çün âsiyâb* ZDAN, g.70/5. Gelibolulu Âlî de "Şarap seli beni kadeh gibi döndürdü. Ben bu devirde dert ve gam şehrinin değirmeniyim" dediği şu beytinde, dönüp durma hareketi için değirmen sembolünü kullanır: *Ser-geşte kıldı câm-sıfat seyl-i mey beni / Devrümde şehr-i derd ü gamuŋ âsiyâsıyam* GMAD, g.959/4. Aynı şekilde değirmen kelimesinin geçtiği birçok beyitte "başı dönen" anlamına gelen "ser-geşte" tabiri devreye sokulur. Hüdâyî'nin "Gönül senin aşkınla, felek afetinin pençe darbesini yemiş değirmene döndü" ifadesinde de aşk derdiyle sürekli dönüp duran bir âşık tasvir edilmektedir: *Ş'ol âsiyâba döndi hevâŋ ile dil k'ola / Ser-geşte-i tabânçe-i âsîb-i rûzgâr* HKMD, g.43/5. Azmî-zâde Hâletî'nin "Aşk derdiyle öylesine başım dönmüş ki, başım yel ile dönüp duran bir değirmene döndü" dediği şu beytinde de âşığın dönmesi yel değirmeniyle temsil edilmiş: *Ser-geşteyem belâ-yi mahabbetle şöyle kim / Oldı başum hevâ ile devr eyler âsiyâb* AHBK, g.80/4.

O **Hırs:** Bilindiği üzere tane hırsı, kuşları tuzağa düşüren yemler hakkında kullanılan bir tabirdir. Sürekli taneler için dönmesi bakımından değirmenler, rızık elde etme hırsıyla sürekli dönüp dolaşan insanlardan kinaye olarak sembol hâline gelmiştir. Âgâh'ın *Rızkumuz gerçi ayagıyla gelür bulur bizi / Hırsı gör ser-geştelükde âsiyâdan kalmazuz* ADŞA, g.165/3 beyti buna işaret eder. Mesîhî'nin "ince düşünceler" manasındaki "fikr-i dakîk" ibaresini, aynı zamanda "un" anlamına da imada bulunarak söylediği "Tane hırsı bütün bu ince düşüncelere rağmen değirmen taşı gibi senin başını döndürsün?" dediği şu beytinde de değirmen taşı dönme hareketinin sembolü olarak kullanılmış: *Lâyık mı dâne hırsı bu fikr-i dakîk ile / Ser-geşte eyleye seni seng-âsiyâ gibi* MDMM, k.21/16.

← **Âşık:** O devirde divane ve meczup kimselerin tavır ve hareketlerini yahut "pervane"nin mum etrafında dönüşünü kastederek olmalı, âşıklar içinde bulundukları ruh hâliyle pervane yahut değirmen gibi döndüklerini iddia ederler. Mesela şu beytinde Zâtî, aşk hâliyle gözyaşları içinde çarh urmasını değirmene benzetir: *Vâdî-i 'ışkuŋda her dem eşküm akar ururam / Suya kurılmış degirmen gibi ey dil-dâr çarh* ZDAN, g.103/3. Necâtî de kendisini döne döne ağlayarak sevgilinin gül bahçesini sulayan bir değirmene benzeterek şöyle der: *Girye vü zârî ile oldı Necâtî dôlâb / Gülsitân-i ser-i kûyuŋı sular döne döne* NBDA, g.467/5.

← **Felek:** Özellikle gökyüzü tasvirlerinde ay ve güneşin değirmen taşı, yıldızların ise tanelere benzetilmesi kalıbı çokça kullanılır. Mesîhî'nin "Felek değirmeni yıldız buğdaylarıyla doluydu. Ay ve güneşin dönmesi uzun zamandır batmıştı" dediği *Pür-gendüm-i nücûm idi bu âsiyâ-yi dehr / Batmışdı çarhı mihr ü mehüŋ bir nice zemân* MDMM, k.2/5 beyti böyledir. Hâletî'nin *Bâd-i âhum âsiyâ-veş cerhi dâyim döndürür / Âteş-i dil hırmen-i mihr ü mehi göyündürür* HMNB, b.8367 dediği türden birçok beyitte felek âşığın çektiği ahların rüzgârıyla dönen bir yel değirmenine benzetilmiştir. Üsküplü İshâk Çelebi'nin şu beytinde de felek ve değirmen benzerliği kullanılmış: *Kayurma çarh murâduŋca dönmese İshâk / Çü âsiyâda bilürsin ki resm-i nevbet olur* ÜİÇD, g.49/5.

← **Göz:** Akarsu kenarlarına kurulan su değirmeni yahut su dolaplarının temelini oluşturan ayak ve kemerler de köprüler gibi iki gözlü yahut üç gözlü

gibi isimlerle tanımlanır. Bundan hareketle şairler sürekli gözyaşları aktığını iddia ettikleri gözlerini iki gözlü değirmen olarak yorumlarlar. Fasîhî ve Rezmî'nin beyitleri bunlardandır: *Ş'ol kadar yaşum firâvân eyledüŋ kim ey perî / Kûh-i gamda başum oldı iki gözli âsiyâb* FDHG, g.49/4; *Yâr va'dinden dönince dönderür eşküm serüm / Oldı başum Rezmî gûyâ iki gözli âsiyâb* RDMG, g.34/5. krş. *Hâl-i gendüm-gûnı hecriyle anuŋ ser-geşteyem / Oldı çeşmüm gûyiyâ bir iki gözlü âsiyâb* AHBK, g.72/4.

Feryat eder: Değirmen ve su dolapları (bk. "Dolap") hakkında geliştirilen yorumların çoğu, bunların çıkardığı iniltiye benzeyen seslerle ilgilidir. Hamdullah Hamdî'nin "Ey felek, senin değirmeninden gelen feryat ve figanlar, buğday tanesi yerine ömür öğütür" dediği şu beytinde, değirmen inlemesiyle feleğin zulmünden inleyenler arasında irtibat kurulmuş: *Hemîşe dâne-i gendüm yirine 'ömr ögidür / Figân ü nâleler ey çarh âsiyâbuŋdan* HHAE, g.123/4. Nef'î'nin şu beytinde de felek dolabı ve zaman değirmeni gürültüsünün, baht uykusunu (bk. "Baht uykusu") uyandırmasından bahsedilmiş: *Baht-i h^v^âb-âlûdu bîdâr itdi gûyâ h^v^âbdan / Nâle-i dôlâb-i çarh-i âsiyâb-i rûzgâr* NDMA, k.16/2. Nev'î "Gözyaşı selimle gözümü su üzerinde akıp giden bir hava kabarcığına, bedenimi ise feryat eden bir değirmene döndürdün" derken yine değirmen ve inleme ilgisini kullanmış: *Bu cûy-i eşküme çeşmüm habâba döndürdüŋ / Teni şu nâle kılan âsiyâba döndürdüŋ* NDMT, g.249/1.

DEĞİRMEN DÖNDÜRME bk. "Başa taş çevirme"
DEĞİRMEN YÖRETME, yürütme bk. "Başa taş çevirme"
DEĞME (degme, degmede)
Eski Türkçede "teg-" kökünden "tegme" olarak türetilen bu kelime çok zengin, farklı ve bazen de taban tabana zıt anlamlar oluşturacak biçimde kullanılması bakımından, eski metinlerle uğraşanlar için bazı anlamları örnekleriyle birlikte şöylece tespite çalışıldı:

= **Alelade, sıradan, gelişigüzel, herhangi bir:** Necâtî'nin "Mektup benim durumumu sevgiliye nasıl arz etsin ki? Aşk konusunun sıradan bir harfi bile bana bir mektup gibidir" dediği şu beytinde kelime bu anlamda kullanılmış: *Vasf-i hâlüm nâme nice 'arz ide dil-dâre kim / Bâb-i 'ışkuŋ degme harfi bir teressüldür baŋa* NBMK, g.15/5. "Ey ecel, Emrî onun sıradan bir nazına canını verecekken sana kim git de onun canını al dedi" anlamındaki şu beyitte de kelime "sıradan" anlamındadır: *Degme bir nâzına cân virse gerekdür Emrî / Ey ecel kim didi saŋa var anuŋ cânına deg* EDYS, g.293/5. Tâcîzâde'nin "Binlerce ağlayıp sızlasam senin vuslatın yine de ele geçmez. Bu öyle bir meyvedir ki, sıradan bir iklimde yetişmez" dediği şu beyti de böyledir: *Biŋ âh ü girye itsem girmez ele visâlüŋ / Bir mîvedür bu degme âb ü hevâda bitmez* TCÇD, g.69/2. İshâk Çelebi'nin "O ceylan gözlü için öğüt vermeyi bırak zira çare değil. O gelişigüzel bir tuzakla avlanacak türden bir av değil" dediği şu beytinde de ibare "sıradan" anlamında kullanılmış: *Pendi ko ol gözi âhûya ki tedbîr degül / Degme bend ile şikâr olıcı nahcîr degül* ÜİÇD, g.162/1. krş. *Her gülüŋ şevkıyle bülbül gibi zâr olmaz Nedîm / Degme bir zülf-i girih-gîre şikâr olmaz Nedîm / Her gülistânda çü şebnem hâk-sâr olmaz Nedîm / Degme bir dil-ber begenmez bir dil-i nakkâdı var* NDAG, mur.20/V.

= **Aşağılık, sıradan** (kimse): Özellikle "degme kişi / kimse" şeklinde kullanıldığı zaman "sıradan biri", "câhil" ve "aşağılık" gibi anlamlarda kullanılır. Revânî'nin "Göz ağyarın yüzüne bakmasa bunda ne var? Çünkü edep sahipleri aşağılık kimseye bakmaz" anlamındaki şu beytinde kelime "sıradan" ve "alelade" manasından ziyade "aşağılık" anlamında kullanılmış görünüyor: *Bakmazsa dîde çihre-i agyâra n'ola kim / Kılmaz çü degme kimseye ehl-i hayâ nazar* RDZA, g.74/4. Nev'î de "Basiret sahipleri sıradan / aşağı bir hilal kaşlıya bakmayıp bayram vesilesi olup geceyi süsleyecek bir ayı [= ay yüzlü güzeli] gözlerler" derken kelimeyi "sıradan bir güzel" hakkında kullanmış: *Bakmayup ehl-i nazar degme hilâl-ebrûya / Bâ'is-i 'ıyd olacak mâh-i şeb-ârâ gözedür* NDMT, g.115/2. Prizrenli Şem'î'nin "Seni beyler arasında gönlüm, sıradan bir padişaha kul olmadığı için seçtim" dediği şu beytinde de bu anlam hissediliyor: *Seni begler arasında anuŋ-çün ihtiyâr itdüm / Kul olmaz degme bir şâha göŋül 'âlî-cenâb ister* ŞDMK, g.42/3.

= **Benim diyen:** Daha çok "degme kimse / degme kişi" şeklinde kullanıldığında "seçkin, güç kuvvet sahibi, benim diyen kimse" anlamı kazandığı görülmektedir. Edincikli Ravzî'nin arpa için nazmettiği kasidesinde geçen "Alçağa değil yücelere uçar. Benim diyenlerin başına bile konmaz" dediği şu beytinde kelime "güç kuvvet" ifadesi kazanmış

görünüyor: *Alçaga mâ'il degül bâlâlara pervâz ider / Degme kimse başına konmaz hümâ-âsâ-yi cev* ERYA, k.6/6. Me'âlî'nin "Kaşlarının sevdası çok güçlü bir yay olup onu benim diyen kişinin çekmesi şüphelidir ey gönül" dediği şu beytinde kelime yine güç, kuvvet, üstünlük ifadesi olarak kullanılmış: *Kaşları sevdâsı bir muhkem kemândur ey göŋül / Anı degme bir kişi çekmek gümândur ey göŋül* MDEA, g.144/1. Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde aşk hakkında söylediği *Kimesne olmasun 'ışka giriftâr / Degüldür degme kimse kârı ol kâr* ZŞÜP, mes.849 beytinde de "o iş benim diyenlerin işi değil" anlamı ağır basmaktadır.

= **Çok, çok defa:** Özellikle "degme gez / kez" şeklinde kullanıldığında Zâtî'nin "Ey gönül, fırsat eline geçmişken el kaldırıp isteğini arz et. Çok zaman fırsat ele girmez. Ziyan etmeyip gayret edip değerlendir" dediği şu beytinde olduğu gibi "çoğu zaman" yahut "her zaman" anlamı verir: *Fursat el virmişken ey dil el götür hâcet dile / Degme gez girmez ele fevt itme sa'y it fursatı* KZMÇ, k.48/14. Şevkî'nin çok sert ve güçlü çekilmiş yaylar, yasıldığında yani kirişten serbest kaldığında sağlam çıkmayıp zaman zaman hasar gördüklerini ifade için söylediği "Senin saçın köşeli görüp de kaşını her taraftan çekelemesin. Zira yay kirişten çoğu zaman sağlam çıkmaz" dediği şu beytinde ibare "çok defa" anlamında kullanılmış: *Kûçe görüp her tarefden çekmesün kaşuŋı zülf / Sag çıkmaz degme gez zîrâ kemân kullâbdan* ENMN, g.3517/4. Şeyhoğlu'nun "Eline fırsat geçmişken aman kaçırayım deme, çünkü zalim felek çok defa sevgiliyi senin yanına ulaştırmaz" dediği şu beytinde de ibare "çok zaman" anlamındadır: *Fursat el virmiş iken fevt itme zinhâr key sakın / Çarh-i zâlim degme gez yâri irürmez yanuŋa* EHKC, g.2350/5. Şeyyâd Hamza'nın *Yûsuf ü Zelîha*'sında "Çoğu zaman gezmek için çıkar, gittiği yol boyunca geri gelirdi" dediği şu beytinde de ibare "çok defa" karşılığı kullanılmış: *Degme gez ki çıkar idi seyr ide / Gitdügi yolca gelürdi ol dede* YZDD, mes.874.

= **Her, herkes, niceler, başkaları:** Âşık Paşa'nın "Her gönül bu kudreti elde edemedi. Niceleri bu ibreti anlamadı" dediği beytinde geçen "degme" ibaresi "her" anlamında kullanılmış: *Degme göŋül görmedi bu kudreti / Degmeler aŋlamadı bu 'ibreti* GNKY, mes.409. Dukakin-zâde'nin "Vahdet kuşu arştan yükseğe uçar. Herkes onun kolunu kanadını göremez" dediği şu beytinde olduğu gibi bu anlamıyla da çokça kullanılır: *Uçar 'arşdan yukaru murg-i vahdet / Görimez degme kimse bâl ü perrin* DZAD, g.193/16. Yahyâ Beğ'in *Didi bu perdeden keşf eyleme râz / Bu kıldan degme kimse virmez âvâz* YDMÇ, mes.2/165 beytinde ibare "herkes" anlamında kullanılmış. Azmî-zâde Hâletî'nin "Senin dudağının lâlinin saflığını herkes bilmez. Lâlin kıymetini yine sarraf olan bilir" dediği şu beytinde de ibare "niceleri" yahut "sıradan kimseler" anlamında kullanılmış: *Bilmez safâ-yi la'l-i lebüŋ degme kimseler / Kim la'l kıymetin yine sarrâf olan bilür* AHBK, g.281/4.

= **Hiçbir, herhangi bir:** Kadı Bürhâneddîn'in "Gönlüm hiçbir bağ ile bağlanmazdı ama, ne yapalım ki ansızın o sevgilinin saçının bağına yakalandı" dediği şu beyitte kelime "herhangi bir" anlamında kullanılmış: *Egerçi degme kayd ile göŋülüm sayd olmazdı / N'idelüm şimdi çün düşdi saçı bendine nâgâhın* KBME, g.903/4. Fuzûlî'nin "Ben dünyada hiçbir bağla bağlanmayan hür biri olduğum için, senin gamzenin temreni bana değer veya değmez diye endişe etmem" dediği şu beytinde de kelime "hiçbir" anlamında kullanılmış: *Dimezem degmez baŋa gamzen hadengi yâ deger / Degme kaydı çekmezem 'âlemde bir âzâdeyem* FDKA, g.184/3. Aynı şekilde Prizrenli Şem'î'nin "Hüma gölgeli, şahin uçuşlu o güzel, hiçbir yere konmayıp kendi havasında uçar" dediği şu beytinde ibare "hiçbir" anlamında kullanılmış: *Konmayup degme yire kendü hevâsında uçar / Bir hümâ sâyelü şâhîn gibi pervâzı güzel* ŞDMK, g.109/3. Yunus Emre'nin *Sûret ile çokdur âdem degmesinde yokdur kadem / Evvel âhır ol pîş-kadem Muhammed dîn serveri var* YDMK, 17/5 mısralarında da "degmesinde" ibaresi "hiçbirinde" anlamında görünüyor. Nitekim Âşık Paşa ilk mısradaki "degmesinde" ibaresini ikinci mısrada "her birinde" ibaresiyle karşılamış: *Degmesinde hâsiyet vardur dürüst / Her birinde bir hamiyyet var dürüst* GNKY, mes.1297.

= **Kolayca, kolay kolay:** İbarenin "degme bir hâl ile" yahut "degmede" şeklinde kullanılması hâlinde ağırlıklı olarak "kolay kolay" anlamı oluşturacak cümleler ortaya çıkmaktadır. Azmî-zâde'nin "Kimse senin kahredici zincirinden kurtulamaz. Ayrılık derdi, muhabbet padişahının zaptiyesidir" dediği şu beyti böyledir: *Kimse olmaz degmede*

zencîr-i kahrından halâs / Şahne-i şâh-i mahabbetdür gam-i hicrân-i yâr AHBK, g.147/3. krş. *Geçse n'ola 'ömrümüz ka'r-i yem-i gussada / Degmede girmez ele gevher-i 'irfân-i 'ışk* AHBK, g.376/4. Âşık Çelebi'nin "Bayram geldi, bu fırsatı ganimet bilin. Zira felek insana kolay kolay emniyet ve güven vermez" dediği şu beytinde geçen "degmede" ibaresi "kolay kolay" anlamında kullanılmış: *İrişdi 'ıyd ganîmet bilüŋ bu firsatı kim / Kişiye degmede virmez zemâne emn ü emân* AÇDF, k.9/5. Mirzâzâde Sâlim'in *Miyânından ne mümkin dil-berüŋ geçmeklik ey Sâlim / O vâdîden geçilmez degme bir hâl ile beldür bu* SDAİ, g.241/6 beytinde de ibare "kolaylıkla" anlamında kullanılmış.

= **Seçkin, itibarlı, en iyi:** Bâkî'nin "Şimdi en seçkin, itibarlı, benim diyen gûyende bu meclise giremez" dediği şu beytinde kelime bu anlamlarda kullanılmış: *Bulımaz dest-res bu dâ'ireye / Bâkiyâ şimdi degme gûyende* BDSK, g.443/5. Kefeli Feyzî'nin "Bu dünya güvercinliği tekin değildir ama en iyi hazırlanmış oyunla bile ona av olmayan avareleriz" dediği şu beytinde de kelime ustaca hazırlanmış bir tuzağı vasıflandırmak için kullanılmış: *Bilürüz kutlu degüldür bu kebûter-hâne / Degme bir lu'b ile sayd olmazuz âvârelerüz* FKDM, g.169/2. Yahyâ Beğ de "Savaş günü kuşanan er meydanı gazilerini kanatlı şahin edecek en seçkin tirkeşler verildi" anlamında şöyle demiş: *Virildi degme belikler kuşansa rûz-i kıtâl / Kanadlu şâhîn ider gâziyân-i meydânı* YDMÇ, k.23/19. Nacak Fâzıl'ın "Gömleğini taze gül yaprağından hazırlayan bir gül goncasısın. Aksi takdirde nazik bedenin en seçkin elbiseye dahi dayanamaz" dediği *Gonçesin berg-i gül-i terden iden pîrehenüŋ / Yohsa nâzük bedenüŋ degme kabâya döyimez* NNED, g.66/2 beyti de bu anlamdadır. Necâtî Beğ'in *Geh bogazın alur ele geh biline girür / Göz açdurur mı degme cihân-pehlevâne tîg* NBMK, k.11/25 beytinde de "degme cihân pehlivan" ibaresi en seçkin, en itibarlı yahut benim diyen dünyanın en güçlü pehlivanı anlamında kullanılmış.

= **Tamamı, çoğu:** Kelime "degmesi" yahut "degmesinin" şeklinde kullanıldığında daha çok "tamamı" veya "çoğu" gibi anlamlar oluşturmaktadır. Şeyyâd Hamza'nın "Her birine güzel ve yüksek bir saray verir. Tamamının yüzü ay gibi olan huriler verir" dediği şu beyit buna misaldir: *Her birine vire hôş yüce serây / Hûrî vire degmesinüŋ yüzi ay* YZDD, mes.813. Gülşehrî'nin *Mantıku't-tayr*'ında geçen "degmesinden" ibaresi de "tamamından" anlamında kullanılmış: *Degme 'ilmüŋ sırrını çün söyledük / Degmesinden bir risâle eyledük* GMTK, mes.4418.

DEĞMEK

= **Düşmek, pay isabet etmek, miras kalmak:** Hisse düşmek, pay isabet etmek demektir. Mesela Emrî'nin "Sevgiliye âşıklarına vuslatını paylaştır dedim, 'sana hicranım düşer' dedi" anlamındaki şu beytinde "değmek" hisseye pay düşmesi anlamında kullanılmış: *Kısmet it vasluŋı 'uşşâka didüm / Didi kim saŋa deger hicrânum* EDYS, g.333/3. Azmî-zâde Hâletî'nin "Mecliste hasımlarla konuşup sürekli onlara iltifat eder. 'Bana da söyle' deyince 'Sana söz düşmez' der" anlamındaki şu beytinde "değmek" "söz düşmek" anlamında kullanılmış: *'Adûya söyleyüp meclisde dâ'im iltifât eyler / Baŋa da söyle dirsem saŋa söz degmez dir ol server* AHBK, g.262/1. Yine Emrî'nin "Hz. Yusuf'taki bütün güzellik unsurlarının sana miras kaldığına o hat ve yanaklar iki şahittir" anlamındaki *Degdügine cümle hüsn esbâbı Yûsuf'dan saŋa / Hüccet ol hat iki ruhsâr iki şâhiddür aŋa* EDYS, g.13/1 beytinde de ibare bu anlamıyla kullanılmış. Enderunlu Hasan Yâver'in "Diyelim dudağın gül renkli bir aşk şarabı olsa, kadehinin bir cürası bile bize isabet etmez" dediği şu beytinde de anlam aynıdır: *Bir cür'a-i câmı bize degmez tutalum kim / La'l-i lebüŋ olmış mey-i gül-fâm-i mahabbet* EHYD, g.34/4.

= **Yakışmak:** Şeyhî'nin "İyilik ederse fazileti ona ait, kahrını yöneltirse öfke onundur. Biz zavallıya yakışan kusurumuzu bilmektir" dediği *Lutf iderse fazl anuŋdur kahr iderse hışm anuŋ / Biz za'îfe ol deger kim bilevüz taksîrümüz* ŞDHB, g.82/6 beytinde kelime "yakışmak" anlamıyla kullanılmış. Rahmî'nin bir bahar tasvirinde söylediği "Dünya bedeni yeşil elbiseler giymiş. Gül dalı üzerine kırmızı Nevruz elbisesi yakışmış" anlamındaki *Geymiş vücûd-i 'âlem ahdar libâs-i hadrâ / Şâh-i gül üzre degmiş la'lîn kabâ-yi nev-rûz* RDAM, g.108/2 beytinde kelime "yakışmak" anlamında kullanılmış.

DEHÂN bk. "Ağız"
DEHEN bk. "Ağız"
DEHEN AÇMAK bk. "Ağız açmak"
DEHEN DEHEN bk. "Ağız ağız"
DEHR bk. "Felek"

517

DEH-ZEBÂN bk. "Sûsen"

DEK DURMAK (tek durmak)

Necâtî Beğ'in "Ey sanavber haddini bil, susup yerinde bekle. Sevgilinin boyuna dik gelme, yoksa seni yontarlar" dediği şu beytinde olduğu gibi "susmak" demektir: *Dek dur yirüŋde epsem haddüŋ bil iy sanavber / Dik gelme kadd-i yâra yohsa seni yoŋarlar* NBMK, g.92/4. Mahremî'nin *Şehnâme*'sinde söylediği "Gül mevsiminde bülbül sessiz durur mu? Ağzının hokkasına mühür vurur mu?" dediği *Gül eyyâmında bülbül dek durur mı / Dehânı hokkasına mühr urur mı* MŞHA, mes.619 beytinde görüldüğü üzere bu tabir ağırlıklı olarak "susup sessiz durmak" anlamında kullanılır. Ancak Nef'î'nin bir at tasvirinde söylediği "Öylesine dizgini sert ateş gibi bir at ki, kendisi duracak olsa bedeni cıva gibi yerinde duramaz" anlamındaki *Ne tevsen âteş-i çâbük-'inân ki tek durmaz / Direng itdügi dem jîve gibi endâmı* NDMA, k.21/25 beytinde olduğu gibi "yerinde durma" anlamı da vardır.

Çocukluğumuzda "dekman" diye bir oyun oynardık. Ellerinde oyuncak silahlar bulunan çocuklar ağaç, duvar v.b. arkasına saklanılabilecek yerlere gizlenir, ebe olan oyuncu da onlardan birini bularak esir almaya çalışırdı. Gizlendiği yerde farkedilen çocuğa "dekman" diye seslenilir, çocuk silahını bırakıp kıpırdamadan bekler ve ebe olur, oyun böylece sürerdi. Bu oyunun adındaki "dek" kımıldamadan sakince durma, "mân" ise Farsça "kalmak" anlamındaki "mânden" fiilinden emir kipi olması bakımından "dekman!" ibaresi günümüzde kullanılan "kıpırdama!" emir kipinin tam karşılığı gibi görünmektedir. "Dek durmak" fiilinin de bunun bir diğer kullanılışı olması muhtemeldir.

X **Dem urmak** bk. "Dem urmak"

DELÂL bk. "Gunc ü delâl"

518

DELİ bk. "Dîvâne"

DELİ, deliler [asker] (delü, dilîr, göŋülli)

Bazı metinlerde yiğit ve bahadır anlamında "dilîr" olarak da geçen bu kelimenin yol gösterici, kılavuz ve rehber anlamındaki "delîl" ve bunun çokluğu olan "delîller" ibaresinin halk arasında bozulmuş hâli olan "deli" yahut "deliler" şekline dönüştüğü öne sürülür. Sınır boylarında düşman topraklarına kelle koltukta akınlar ederek yağma ve çapuldan sonra geri dönen bu gözü kara sınır askerlerine "deli" denirdi. Bu görüşün yanı sıra kendilerine bu ismin, canını hiçe sayarak delice savaşıp düşmana saldırmaları sebebiyle verildiği de söylenir.

Bunlar aynı zamanda orduya öncülük eden süvari birlikleri olup bu vazifeleri sebebiyle "delîl" denen bu zümreye, her tehlikeye önden atılmaları ve savaşlarda delilik derecesinde olağanüstü yararlıklar göstermeleri sebebiyle "deli" dendiği ve bu zümrenin "deliler" olarak anıldığı da biliniyor. Başlarına üstü siyah çuhadan, aşağısı kuzu derisinden Mevlevî sikkesini andıran bir serpuş takıp üzerine kartal kanatları takınırlar, sırtlarına da pars derisinden bir pelerin alarak son derece heybetli görünümleriyle düşmana korku salarlarmış.

Nev'î-zâde şu beytinde bunların düşman güllelerıyle çevgân topu gibi oynayacak derecede savaşı eğlenceye çevirdiklerini vurgular: *Delülerüŋ soyınup girse 'arsa-i rezme / Yanında tôb-i 'adû gûy-i savlecâne döner* NASK, k.15/68. Batı kaynaklarındaki çizimler ve edebî tasvirlerden anlaşıldığına göre bunlar başlarına iki yanında kanatlar bulunan miğfer veya kalpaklar, sırtlarına da kaplan, leopar, ayı v.b. hayvan postundan benekli pelerin takınırlar; üzerinde kartal kanadı bulunan kalkanlar taşırlardı. Çoğu zaman Rumeli beylerbeyi ve serhat beğlerinin maiyet askerleri olup Türk, Boşnak, Hırvat ve diğer Slav halklarından oluşurlardı. Selmân'ın *Pâdişehsin başka sancak çek begüm leşker saŋa / Rûmili 'âşıkları göŋüllü gerçekler yiter* ENMN, g.1355/2 demesi bundandır. Fakat Ravzî'nin *Uslanup şâh kaçarsa ne 'aceb kûh-i gama / Geldi gâlib 'Aceme mülket-i 'Osmân delüsi* ERYA, g.615/8 beytinden de anlaşılacağı üzere bunlar Doğu sınırlarında da hizmet vermekteydiler. Âsafî *Şecâ'at-nâme*'sinde geçen *Bile emr olmışdı biŋ yeŋiçeri / Hem göŋüllüden dahi niçe çeri* AŞSE, mes.4556 beytiyle bunların yeniçeriler gibi ayrı bir sınıf olduğunu vurgulamaktadır. Bunların sadece sınırlarda değil devlet büyüklerinin maiyetinde muhafız olarak hizmet eden bölükleri de bulunmaktaydı. Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhat-nâme*'sinde paşa maiyetindeki deliler hakkında çok ayrıntılı bilgiler vardır. Bunlardan delileri kendi diliyle tarif eden bir paragrafı aşağıya aktarıyorum: *Niçesi gök katlavî demüre müstagrak olup potluklu ve diz-bendli ve togulkalı ve zırh-i zirih-külâh-i ser-penâhlı ve kaz gögüslü demür giymişler, ancak gözleri görinür cümle hadîde müstagrak mehîb ve mahûf âdemlerdür kim her biri hakkâ ki dîvâne sıfat delüler ve göŋüllülerdür ve ayaklarındaki ve çizmelerinde ve Kubadî pâbuçlarında kopçalı çakşırlarında çekirdekli ve çarhlı mahmîzleri olur ki anuŋla atlarına ökçe idüp mahmûz iderler.*

= **Gönüllü:** Bu maddede birçok beyitte geçtiği üzere delilere yaygın olarak verilen bir diğer isim de Azmî-zâde'nin şu beytinde geçtiği üzere "göŋüllü" idi: *Olup bende-i kâmeti serv ü 'ar'ar / Göŋüllü yazılsun o şâha sanevber* AHBK, g.161/1. Vuslatî Âlî Beğ *Çehrin Gazavât-nâmesi*'nde bunlardan "gönüllü deli" şeklinde bahseder: *Sakınmaz reh-i Hakda cân ü dili / Yolından kalur mı göŋülli deli* ÇGİH, mes.2598. Yukarıda bir deli adayının ocağa nasıl girdiği hakkında kısa bir bilgi verilmişti. Âsafî'nin *Şecâ'at-nâme*'sinde ifade ettiği üzere bunlar yiğitliklerini ispat ettikçe terakki ederlerdi *Geldi her biri göŋüllü olmaga / Baş virüp dirlik terakkî almaga* AŞSE, mes.366.

519

• **Başları kartal kanatlıdır:** Mahremî *Şehnâme*'sinde bunların başlarındaki serpuşların kartal kanatlarıyla süslü oluşunu *Miyân-i rezmde 'uryân beleklü / Delüler başları kartal yeleklü* MŞHA, mes.1660 sözleriyle ifade eder. Bir başka beyitte de bu kanatlar sebebiyle kendilerinden "kanatlanmış deliler" anlamında "yeleklenmiş deliler" şeklinde bahsedilir: *Adı gerçi yeleklenmiş delüler / Delü sûretde ma'nîde velîler* MŞHA, mes.1661. Bunların "velî" olarak nitelendirilmesi vücutlarına kılıç ve mızraklar saplayarak tehlikeli gösteriler yapmaları sebebiyle olmalıdır. krş. *Cünûn-i sıdkı ben 'akl-i riyâdan rûşenâ buldum / Halel gördüm riyâ renciyle çeşmi perdelülerden / Ki çerh üzre hümâveş tâ ebed pervâza 'azm itse / 'Anâ çekmez 'amelden sâkıt olmaz per delülerden* HECM, kıt.9. Kaynaklarda bunların bir ara Mevlevî külahını andıran bir endaze yani 65 cm boyunda kuzu postundan

uzun bir külah üzerine sarık sarındıkları (res.519) kayıtlıysa da böyle bir serpuşun savaş sırasında hiç de kullanışlı olmayacağı âşikârdır. Bu serpuşlar muhtemelen paşa maiyetindeki muhafızlık vazifeleri sırasında kullanılıyor olmalıdır. Bununla beraber mesela Tırsî'nin şu beytinden muhafızlık vazifelerinde ve resmigeçitlerde kartal kanatlı serpuşlarını takındıkları anlaşılmaktadır: *Paşa yanında delü başı göŋüller agası / Takınurlar âlây oldukda kanad-i kartal* TDKY, 127/4.

• **Bayrakları kızıldır:** Şeref Hanım'ın *Göŋülli bayragın açup giderler itmege cümle / Fütûhât ile dünyâyı musahhar 'asker-i islâm* ŞHDM, k.20/9 yahut Bosnalı Sâbit'in *Farkında kızıl bayragıdur âteş-i âhı / Mecnûn bu ocakda sürinür eski delidür* BSTK, g.127/2 gibi beyitlerinden anlaşıldığına göre deli bayrakları çoğunlukla kırmızı renkte (bk. "Bayrak") olurdu.

• **Deftere yazılırlar:** Deli askeri olmak isteyenler önce "zobu" denen ocak ağalarından birinin yanına verilip usûl ve kaide öğrenir, ardından din ve devlet uğruna mücadele edeceğine yemin ederek başına "deli kalpağı" giydirilip "ağa çırağı" olarak isimleri deftere kaydedilirdi. Nev'î *Âsitânuŋda göŋüllü kullar isterseŋ eger / Göŋlümüz yaz ey güzellik mülkinüŋ ser-leşkeri* NDMT, g.480/5 derken dolaylı olarak bunların "deftere yazılma" (bk. "Deftere yazılmak") geleneğinden bahseder. Daha sonra gösterdikleri yararlık nispetinde dereceleri artarak "deli başı" rütbesine kadar (bk. "Delibaş") yükselirlerdi. Hayretî'nin Memi adında bir yiğit için nazmettiği gazelin son beytini oluşturan *Nedâmet erlerinüŋ başı bugı / Deliler haylinüŋ ser-defteridür* HDMÇ, g.100/12 ifadesinde de deliler ve defter ilgisi vurgulanmış.

• **Dil alırlar:** Savaş sırasında gözlerini daldan budaktan sakınmayan bu yiğitler sefer sırasında öncü kuvvet olarak en önden giderler ve düşman saflarını yarıp canlı esirler alarak bunları konuşturmak için ordugâha ve dîvâna getirirlerdi. Bâlî'nin "Rumeli'nin deli ve divaneleri düşmanı yine zincire bağlayarak dîvâna getirsinler" dediği şu beytinde "dil" denen esirlerin düşman içlerinden ustalıkla alınıp getirilmesinden bahsedilmektedir. Buna "dil almak" (bk. "Dil almak") denirdi: *Yine zencîr ile baglu getüre a'dâyı / Rûm ilinüŋ delü dîvâneleri dîvâne* BDBS, k.16/17. Emrî'nin sevgilinin gözünü karalara bürünmüş, acımasız, ustalıkla kılıç kullanan bir kâfire benzeterek İslâm sınır boylarında dil alması, güçlü bir ihtimalle bunların düşman kılığına girerek sanatlarını icra etmeleri sebebiyledir: *Siyeh çeşmüŋ senüŋ şemşîr-zen bir kara kâfirdür / Ki serhaddinde İslâmuŋ niçe niçe dil almışdur* EDYS, muk.161/2. Revânî'nin "Güzellik askerleri arasında dik başlılık ederse bunun bir sebebi vardır. Zira dil alma konusunda perişan saç gönüllüdür" anlamındaki şu beytinde de delilerin düşman esirlerini kolayca alıp getirmeleri hadisesine işaret vardır: *Ser-keşlenürse leşker-i hüsn içre vechi var / Dil almada çü zülf-i perîşân göŋüllüdür* RDZA, g.112/2.

520

+ **Bayrak, ocak:** Deliler "bayrak" denen elli altmış kişilik ocaklara ayrılırlardı. Birkaç bayrak birleştirilip bir delibaşının idaresine verilirdi. Delibaşıların emrinde "gönüllü ağası", "bölük ağası" unvanlarını taşıyan daha küçük rütbeli deli zabitleri bulunurdu. Bosnalı Sâbit'in şu beytinde geçen "bayrak" ve "ocak" kelimeleri dolaylı olarak bu ilgiden hareketle söylenmiş görünüyor: *Farkında kızıl bayragıdur âteş-i âhı / Mecnûn bu ocakda sürinür eski delidür* BSTK, g.127/2. Keza Şeyh Gâlib'in *Dökdi omuzdan puşı saçagını / Açdı göŋüller deli bayragını* ŞGNO, g.312/1 beytindeki "bayrak" ve "deli" kelimeleri de rastgele kullanılmamış olsa gerektir. krş. *Açdı o yosmam yine bayragını / Basdı iç ilde deli ocagını* ADMA, g.227/1; *Ger encümen-i ragbete şâyân degülse / Göŋlümde göŋüllüler ocagında bulunsun* MNPD, g.143/4.

+ **Yağma:** Daha çok Rumeli ve hudut boylarında hizmet veren deliler sınıfının, savaş zamanı haricinde de düşman topraklarına girerek yağma ve talandan sonra geri çekildikleri bilinmektedir. Fuzûlî hat ve asker ilişkisinden hareketle "Senin henüz

çıkmaya başlayan hattın, gönlü yağmalamak için asker çekti. Böylece binlerce gönüllü safını bir yeniçeri bastırmış oldu" dediği şu beytinde dolaylı olarak delilerin yağmacılık vasfını ima etmektedir: *Dil gâretine tâze hatuŋ çekdi leşkeri / Sındurdı biŋ göŋüllü safin bir yeŋiçeri* FDKA, g.297/1. Neş'et'in Muvakkit-zâde Pertev tarafından tahmis edilen *Olmasun mülk-i cünûn târâc-i 'akl-i gam-sipâh / Bir bölük delü göŋüllüyüz ki nevbet bekleriiz* MPEB, tah.7/3 mısralarında geçen "delü göŋüllü" ibaresi de dolaylı olarak delilerin yağmacılık vasfını vurgulamaktadır. Osmanlı'nın gerilemesi ve devlet otoritesinin güç kaybetmesiyle delilerin hudutlardaki eski etkileri ve gelir kaynakları azalmış; bunun üzerine eski yağma geleneklerini Anadolu içlerinde sürdürüp leventler gibi halktan haraç toplamaya başlamışlardı. Keçeci-zâde *Mihnet-keşân*'ında söylediği *Gezermiş delilerle dîvâne-vâr / Edip bunca tahrîb-i dâr ü diyâr* MKAE, mes.778 beytinde bunlara temas etmektedir.

DELİBAŞ, deli başı
Yukarıda "Deli" maddesinde işaret edildiği üzere "deli başı" rütbesi deliler bölüğünün başında bulunup kendini gösterdikleri kahramanlıklarla ispat etmiş yiğitlere verilirdi. Buna ilave olarak M. Zeki Pakalın *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'ndeki "Delil başı" maddesinde şu bilgileri vermektedir: *Tanzimat'tan evvel vezir dairelerinin muhafiz ve muharip olarak kullanılan iki kısımdan bir kısmını teşkil eden süvari efradın başlarına verilen addır. Halk dilinde delil namını taşıyan efrada deli, başlarına da delibaşı denilirdi. Vezir dairelerinde ikinci kısmı teşkil eden piyadelerin başı da «Tüfekçibaşı» adını taşırdı. Bunların refakatinde yüzer, yüz ellişer hattâ daha fazla nefer bulunurdu. Her vezir dairesinde bunlar vardı. Erzurum, Diyarbekir, Musul, Bağdat, Şam, Halep gibi mühim eyaletler valilerinin ise üçer, beşer tüfekçi ve bir o kadar delil başısı bulunur ve bunlardan biri de «Serçeşme» unvanını alırdı. Şu halde «Serçeşme» binbaşı ve tüfekçi başılarla delil başılar yüzbaşı hükmünde demekti. Tüfekçibaşılarla Delilbaşılar maiyetinde daha küçük rütbeli adamlar vardı. Bunların unvanı da "göŋüllü ağası", "bölük ağası" idi. Efradın acemilerine de "zobu" ıtlak olunurdu. Vezir dairelerinde bu namlarla yapılan teşkilât 1100 tarihinden sonradır. Ondan evvel vezirlerle mir-mîrân dairelerinin ellişer, altmışar kişiden ibaret olarak onar, yirmişer Bayrak «levent» ve «sarısekban» namı ile birtakım adamlar istihdam olunurdu. Celâlilerin ekserisini bunlar teşkil ettiğinden Kuyucu Murad Paşa Celâlilerin kökünü kazıdığı sırada bu namla adam istihdam olunmaması eyalet valilerine emrolunmuş, bunun üzerine Tüfekçibaşı ve Delibaşı unvanı ile adamlar istihdamına başlanmıştır.*

Tırsî'nin kendisini nazım ülkesinin valisi olarak nitelendirdiği şu beytinde arkadaşını "deli başı" rütbesinde kendi muhafızı olarak göstermesi, bunların yukarıda zikredilen hizmetlerine işaret etmektedir: *Vâlî-i mülk-i nazmem Vaslî deli başumdur / Segbân olalı 'Adlî dahi Hevâyî çavuş* TDKY, g.91/5. Delilerin yüksek rütbeli devlet mensuplarına koruma vazifesi üstlendiklerinden yukarıda bahsedilmişti. Tırsî şu beytinde buna temas ederek şöyle der: *Paşa yanında deli başı göŋüller agası / Takınurlar âlây oldukda kanad-i kartal* TDKY, g.127/4. Sultan Bayezid'in "Biz sevgilinin derdi ve gamıyla aklı deliye dönmüşleriz. Ayrılık ateşine yandıkça gönlü baş baş yara olanlarız" dediği *Derd ü gam-i dil-berle deli başlaruz biz / Hecr odına yakdukça dili başlaruz biz* ENMN, g.1961/1 beytinde olduğu gibi "aklı deliye dönmüş" anlamı vurgulanırken aynı zamanda yukarıda bahsedilen deli adlı çılgın askerlere de işaret edilmektedir.

DELİKANLI (delü kanlu)
Genç, yiğit anlamındaki "delikanlı" kelimesi aynı zamanda "kanlı deli" anlamında "deli, kanlı" şekline de kolayca girebildiğinden, Resmî Ali Baba'nın *Seyre çıkdı bir âlây gözleri âhû begler / Birbirinden hôş edâ hep delü kanlu begler* RABD g.13/1 beytinde olduğu gibi cinas ve tevriyeli (bk. "Deli, deliler") kullanımlara çok müsait bir yapı arz eder. Bu edebiyatın muhatabı olan ideal insan modeli padişah, peygamber, şeyh / mürşit, genç çocuk veya ihtiyarlar hakkında geliştirilen tasvirlerde cinsiyet hemen daima erkek olup (bk. "Sevgili") kadın nasıl günlük hayatta "mahrem" ve kafes arkasında ise, edebî metinlerde de kadının açıkça tasvir konusu edilmesi ve özellikle isminin zikredilmesi asla hoş karşılanmaz. Bütün bu erkek tiplemeleri arasında "delikanlı" modeli çoğu zaman söz oyunları geliştirmeye yönelik bir kavram olarak devreye sokulur ve gerçek muhatap kadın olsa dahi bu çoğu zaman kolay kolay anlaşılmaz. Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde "(Bir kadın) delikanlı güzel bir mahbûba / sevgiliye aklını

kaptırsa, meczûbe olurdu" dediği şu beyit türünden ifadeler klasik edebiyatın katı kaidelerinin terk edildiği ve artık şiire kadın güzellerinin de dahil edilmeye başlandığı son dönem ürünlerindendir: *Bir delikanlu güzel mahbûbe / 'Aklın aldursa olur meczûbe* SVŞE, mes.343. Ancak bunların da *Zenân-nâme* gibi çoğu mizah ağırlıklı ürünler olduğunu da unutmamak gerekir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Sevgili"

\+ **Bıçak:** Muhtemelen bıçkın delikanlıların yanlarında hançer ve bıçak taşımalarına bir ima olmak üzere kılıç ve bıçak gibi kan dökücü aletlerle "delikanlı / deli kanlı" ibaresinin birlikte kullanıldığı çokça görülen bir durumdur. Diyarbakırlı Said Paşa'nın "O delikanlı, bıçağına sükun verseydi / O deli, kanlı bıçağına sükun verseydi; onun âşıklarının kanı dünyayı tutmazdı" şeklinde iki türlü anlaşılabilecek biçimde tasarladığı şu beytinde olduğu gibi "kanlı" sıfatına uygun nesnelerin "delikanlı" ibaresiyle birlikte kullanılması, çoğu zaman söz oyunu geliştirme amacına yöneliktir. *Seylâb-i hûn-i 'âşıkı tutmazdı 'âlemi / Vîrse sükûn o delikanlu / deli kanlu bıçagına* DSPD, müf.21. Sünbül-zâde Vehbî'nin *Ne 'akla uyduŋ öyle bir delikanlu / delü kanlu cüvân sevdüŋ / Henûz kan tamlar ey Vehbî o hûnînüŋ buçagında / bu çagında* SVAY, g.231/5 beytindeki "bıçağında" ve "bu çağında" ibarelerinin aynı şekilde cinas oluşturacak biçimde kullanılması ayrı bir güzellik arz etmektedir.

\+ **Kanlı:** Bağdatlı Es'ad'ın *Feth idüp kişver-i cân ü dili kana boyadı / Kılıcı kanlu eli kanlu delikanlu / deli kanlu güzel* BEDM, g.163/3 beytinde geçen "kanlı" ibarelerinde olduğu gibi delikanlı kelimesinin geçtiği beyitlerde şairler bir şekilde kanlı nesneleri ağırlıklı olarak devreye sokmaktadırlar. Gedizli Kabûlî'nin "Senin sarhoş gözünün hayali gönül hanesinde durmaz. O herkesçe bilinen delikanlı bir haramidir / deli kanlı bir haramidir" dediği şu beytinde de aynı durum söz konusudur: *Hayâl-i çeşm-i mestüŋ hâne-i dilde karâr itmez / Aŋılmış bir delikanlı / deli kanlu harâmidür yatak yatmaz* GKME, g.465/1.

← **Gözyaşı:** Rahîmî'nin *Çeşme-i dilden akar kanlu sirişküm su gibi / Dem-be-dem turmaz bulanur bir deli kanlu gibi* RDAM, g.328/1 dediği şu beytinde olduğu gibi delice ve kanlı olarak akan nesneler hakkında "delikanlı / deli kanlı" benzetmesi yapıldığı görülür. Yahut Adanalı Sürûrî'nin *Hûn-feşân olsa sirişk ile mahaldür dil-i zâr / 'Aklı olsaydı sever miydi delü kanlu güzel* ASAB, g.102/3 beytinde olduğu gibi "gözyaşı" ve "delikanlı / deli kanlı" ibareleri çoklukla birlikte kullanılır.

\# **Şarap:** Rengi kan gibi kırmızı olup içene türlü delilikler yaptırması bakımından Sücûdî'nin *Tutma el üstine sâkî ayaga binüp şerâb / Başa çıkup çok iş eyler ol delü kanlu saŋa* PBKG, g.72/3 beytinde olduğu gibi şarap hakkında kullanılan tabirlerden (bk. "Başa çıkmak") biridir. krş. *Dürd-i mey gibi delü kanlulugum turulmadı / Bâde gibi 'aşk ile hum-hânede cûş itmedin* SEBZ, g.583/2. Şeyhülislâm Es'ad şarap hakkında "duht-i rez" [= asma kızı] tabirini kullandığı şu beytinde bu defa kadehi "hileye meyilli bir delikanlı" olarak yorumlamıştır: *Hille hürmet itmeyüp duht-i rezi itmiş nikâh / Hiyleye mâ'il delü kanlu bir oglandur kadeh* EDMN, g.25/4.

Δ **Deli kanlı:** Yukarıda da bahsedildiği üzere delikanlıları konu edinen şiirlerin hemen çoğu aynı zamanda "deli kanlı" [= çılgın ve eli kanlı] şeklinde okunup yorumlanabilecek türden ifadelerle kurgulanır: *Beni cevr ile öldürse dimeŋ ş'ol yâre kanludur / Helâl olsun aŋa kanum yigitdür delü kanludur* EHKC, g.335/1; *Kılıcı kanlı eli kanlı deli kanlı güzel / Deşt-i âşûba 'aşîret begi Türkmanlı güzel* ŞGDA, g.202/1; *Ol eli kanlu deli kanlu güzel / Vîrdi bakup 'Aynîye göz dâgını* ADMA, g.227/9.

DELİKLİ SÎNE bk. "Bağrı delik"

DELİKLİ TAŞ (delüklü taş)

Yaşar Kalafat *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları* adlı eserinde "delikli taş" adında şifalı bir taştan bahsetmektedir. Raif Vırmiça da *Suzi ve Vakıf Eserleri* adlı kitabında Prizren'de Suzi Baba Türbesi karşısında "Delikli Taş" denen, üzerine mumlar dikilip kurban kesilen kutsal bir taştan bahseder. Hikmet Tanyu da bu türden taşların Makedonya Yörükleri arasında yaygın bulunduğu bilgisini verir. Nitekim Hacıbektaş'ta, Hırka Dağı adlı tepedeki çilehanenin adı da "Deliklitaş"tır.

❖ **Delikli taş yerde kalmaz:** Fethiye köylerinde yerde delikli bir taş bulsalar hemen besmele çekerek buldukları taşı bir dala takıp bırakırlarmış. Bazıları bunu boncuk türünden delikli taşlarla izah etseler de yukarıda delikli taş adıyla zikredilen kutsal taş ve mekânlara nazaran bu kavramın Türklerde eski bir inancın uzantısı olduğu anlaşılıyor. Mehmet Asaf Kaleoğlu'nun *Gaziantep Deyimleri Üzerine*

Karşılaştırmalı bir Deneme: İbrişimden İnce adlı kitabında "Delikli taş yerde kalmaz" atasözüne "Kıymetli kimse ya da nesne, zamanı geldiğinde hak ettiği yeri bulur" anlamı verilerek bunun nasıl kullanıldığına dair bir de *Asuman tam senin anlaşabileceğin, tahsilli iyi bir ailenin kızı. O kızı istemezsen elin oğlu kapar. Delikli taş yerde kalmaz* cümlesi örnek gösterilmiş. Derzî-zâde Ulvî *Çekme gam delse hecr okı yüregüŋ / Yirde kalmaz delüklü taş göŋül* DUİÇ, g.354/4 beytinde ayrılık okuyla delinmiş bir yürek ile delikli taş arasında ilgi kurarak böyle bir değer ifadesi oluşturmuş. Me'âlî'nin gönlünü, sevgilinin kulağındaki inci küpeye benzettikten sonra bu atasözünü kullanması, bu "delikli taş" kavramının incik boncuk türünden sıradan bir değer izafesinden çok daha yüksek manevî bir değer taşıdığını gösteriyor: *Gördi gûşındaki düridür dil / Kalmaz imiş deliklü taş yirde* MDEA, g.61/6. krş. *Felek sarrâfi anı kosa olmaz / Delüklü taş meseldür yirde kalmaz* RŞÜŞ, mes.588.

DELİL (delîl)
Türkçesi "kılavuz" olup yol gösterici, delalet edici, bilinmeyeni keşfetme ve bilinenin doğruluğunu göstermede ispat aracı olan nesneler hakkında kullanılır.

= **Alamet, ispat aracı:** Hayretî'nin güneşi kastederek "Feleğin bedeninde görünen parlak yara onun aşkının bir alameti değil midir?" dediği *Ey Hayretî delîl-i mahabbet degül midür / Cism-i felekde ş'ol görinen tâb-dâr dâg* HDMÇ, g.169/5 şu beytinde geçen "delîl" kelimesi ispat aracı anlamındadır. Mesîhî'nin baharın gelişiyle ölmüş bitkilerin tekrar toprak yüzüne çıkmasını, öldükten sonra dirilmenin ispatı olarak gösterdiği "Bütün bitkilerin ölümü gerçekleşti. Bütün dünyada diriliş ve toplanmanın delili ortaya çıktı" anlamındaki *Vücûda geldi cemî'-i nebâtuŋ emvâtı / Zuhûr buldı cihânda delîl-i ba's ü nüşûr* MDMM, k.19/2 beytinde de kelime yine "alamet" manasında kullanılmış. Yine Hayâlî Beğ'in "Gönlümde gam ışığı ve bedenimde fitil gibi duran yarası (bk. "Fitil"); hem bâtından hem de zâhirden getirdiğim iki delildir dediği *Şu'le-i gam dilde vü cismümde dâgı çün fetîl / Zâhir ü bâtın getirdüm 'aşkuŋa iki delîl* HBDA, g.261/1 beytinde geçen "delîl" kelimesi de "ispat vasıtası" anlamında kullanılmıştır.

= **Kılavuz, rehber:** Hayretî'nin bir kıskançlık ifadesi olmak üzere "Kılavuz olup da seni dünyaya apaçık gösterdiği için, dünyayı aydınlatan o meşaleyi (güneşi) görmek istemiyorum" dediği *Delîl olup seni gösterdügi-y-çün 'âleme rûşen / Görecek gözlerüm yokdur çerâg-i 'âlem-efrûzı* HDMÇ, g.433/3 beytindeki "delîl" kelimesi de kılavuz anlamında kullanılmış. Tâcî-zâde'nin *Taŋ degül Ca'fer şeb-i zülfüŋde güm-râh olmasa / Şem'-i ruhsâruŋ öŋinde çün delîl-i râhdur* TCÇD, g.43/7 beytinde geçen "delîl" de yine "yol gösterici" anlamındadır. Aşağıdaki beyitlerdeki "delîl" ibaresiyle ise hac yolculuğu boyunca hacılara nerede nasıl davranacakları hususunda rehberlik eden kılavuzlar kastedilmektedir. Bunlardan Nâtıkî'nin şu beytinde yıldız - kevkeb benzerliğinden hareketle ayakkabı kabaraları (bk. "Kebkeb"), sevgilinin mahallesine doğru yol gösterici birer kılavuza benzetilmiş: *Vech-i zîbâdan nazar kat' itme sakın kim delîl / Reh-revân-i Ka'be-i cânâna ol kevkeb yiter* NDSÖ, g.146/6. krş. *Dil tavâf-i Ka'be-i kûyuŋda sa'y eyler şehâ / Âteş-i âhın delîl ü dûdın ihrâm eylemiş* NDSO, g.253/4.

+ **Güneş:** Güneş kelimesinin "delîl" ile birlikte kullanılması, güneşin aydınlığı ile yol gösterip rehberlik etmesinin yanı sıra, aynı zamanda *Kur'ân*'da geçen *Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileseydi, onu elbet hareketsiz de kılardı. Sonra biz güneşi ona delil kılmışızdır* FURKÂN 45 ayeti sebebiyledir. Hayâlî, Nazmî ve Usûlî'nin beyitlerinde güneş ve delil kavramlarının birlikte zikredilmesi bundandır: *Taŋrı yakdugı çerâgı kimse söyündürmedi / Ger delîl-i rûşen istersen saŋa yeter güneş* HBDA, k.15/7; *Hüsn-i bî-hemtâŋa ey meh gün yüzüŋ düşer delîl / Kankı dil-berdür iden sen şâh-i hûbân ile bahs* ENDS, g.1063/3; *Ey Usûlî yine Hakka Hak durur rûşen delîl / Ki_âfitâba âfitâbuŋ nûrı hem bürhân olur* UDMİ, g.21/7.

← **Aşk:** Gnostik bilgiyi esas alan bu edebiyatta aklı yerme ve hedefe aşk ile ulaşma inancının klişe bir kanaat hâlini alması sebebiyle, âşığa delil olarak her zaman aşk tavsiye edilip hedefe ulaşmada en büyük engelin akıl olduğu öne sürülür. Bu iddiayı sürekli pekiştiren Niyâzî-i Mısrî'nin *Dersi 'akluŋdan alursaŋ bil saŋa olmaz delîl / Dersüŋi var Hakdan al kim 'ilmüŋ ola reh-nümâ* NMKE, g.10/4 ifadesi türünden beyitler sayısız denecek kadar çoktur. Necâtî Beğ'in *Öŋince tutar iken şeb-çerâg-i 'ışkı delîl / Nice uyar kişi 'akl-i hilâf-endîşe* NBMK, g.506/4 beyti ve Mu'înî'nin *Mesnevî-i Murâdiyye*'de söylediği *Re'yüŋ ile 'akluŋı kılduŋ*

delîl / Eyledüŋ nefsi hevâ ile zelîl MMMK, mes.5457 beytinde olduğu gibi aklı yerip aşkı yüceltme iddiası eski şiirin kemikleşmiş kanaatidir.

← **Işık saçan nesneler:** Karanlıkta yol göstermesi bakımından mum, kandil, meşale gibi nesneler sürekli delile benzetilirler. Tâcî-zâde'nin sevgilinin saçını siyah bir geceye, yüzünü de o geceyi aydınlatan bir muma benzettiği şu beyti böyledir: *Taŋ degül Ca'fer şeb-i zülfüŋde güm-râh olmasa / Şem'-i ruhsâruŋ öŋinde çün delîl-i râhdur* TCÇD, g.43/7. Hayretî'nin şehit kabirlerine geceleri nur indiği inancından hareketle söylediği *Şehîd-i tîg-i 'ışk olduguma rûşen delîl olsun / Asılsun meşhedüme haşre dek kandîl-i cân yansun* HDMÇ, g.339/4 beytinde de delil ve kabir kandili kavramları ışık sebebiyle birlikte kullanılmış. Ahmed Paşa da sevgilinin güneş gibi parlak yüzünün meşalesini kılavuzluk eden bir delile benzeterek şöyle der: *Benüm fürûg-i kamerden ferâgatüm var kim / Çerâg-i mihr-i ruhuŋdur delîl-i râh baŋa* APDA, g.4/2. krş. *Şem'-i ruhsâruŋ gibi rûşen delîlüm var iken / Dil şeb-i zülf-i siyâhuŋda n'içün güm-râhdur* ADNS, g.32/2.

← **Güzellik, yüz:** Sevgilinin güneş yahut bir ışık kaynağı gibi parlayan güzelliği de zahidin inkârına karşı bir delil olarak gösterilir: *Şem'-i bezm-ârâdurur hüsnüŋ delîlüm var benüm / Zâhid inkâr eyler ise gösterem bürhânını* TCÇD, g.231/4. Ahmedî gibi birçok şair Allah'ın mükemmel sanatının delili olarak sevgilinin güzelliğini ve yüzünü gösterirler: *Anuŋ içün virdi saŋa bu cemâli ol Celîl / Kim kemâl-i sun'ına ola yüzüŋ rûşen delîl* ADYA, g.379/1.

← **Saki:** Nigârî'nin *Kûy-i nigâra bizi irşâd eyle / El-amân ey sâkî meded ey delîl* NDAB, g.420/5 dediği gibi saki aşk erbabına yol gösterip hidayete erdirmesi bakımından delil kabul edilir. Bâkî onun elindeki kadehi, yoluna uyanlara ışık tuttuğu bir fanusa benzetir: *Gice sâkî delîl-i râh oldı / Al fânûs elindeki sâger* BDSK, g.140/5. Fuzûlî ise bir zamanlar Hz. İbrahim'in arayış hâlindeyken ay ve güneşe yönelmesi ile kadeh ve saki arasında ilgi kurarak sakiyi şöylece delil olarak görür: *Reh-rev-i 'irfâna besdür sâger ü sâkî delîl / Kim meh ü hurşîdden tapmış temennâsın Halîl* FDKA, g.177/1.

DELK bk. "Hırka"

DELK-i ZERK bk. "Hırka-i sâlûs"

DELK-PÛŞ bk. "Hırka-i sâlûs"

DELLÂK bk. "Tellak"

DELLÂL bk. "Tellal"

DELV bk. "Kova burcu"

DEM

Mütercim Âsım *Bürhân-i Kâtı*'da "dem"in biri Arapça kökenli olmak üzere Farsçada 10 ayrı anlamda kullanıldığını bildirmektedir. Hayâtî ise *Tuhfe Şerhi*'nde bu anlamları 20'ye kadar çıkartmıştır. Edebî metinlerde çokça tesadüf edilen ve çoğu zaman türlü cinas ve tevriyelerle kullanılan bu anlamların en fazla kullanılanlarını örnekleriyle şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

= **Ağız:** Mütercim Âsım'ın sıraladığı on anlamından birisi de ağızdır. Aşkî'nin "Onun kudreti arının ağzında cana can katan bir bal, kuyruğunda ise zehirli bir iğne bırakmıştır" anlamındaki şu beytinde "dem" ağız anlamında kullanılmış: *Nahlüŋ dem ü düminde kodı kudreti anuŋ / Nûş-i hayât-bahş-i revân nîş-i zehr-dâr* ADNB, k.1/16.

= **Âh, feryat:** Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'de bir yiğidin saçlarını tasvir sadedinde "Ya ağzından ateş saçan bir ejder yahut da ateş içinde feryat eden bir semenderdir" dediği şu beytinde kelime âh ü figan anlamında kullanılmış: *Yâ ejderdür saçar agzından âteş / Semenderdür yâ âteş içre dem-keş* LÇFN, mes.3129. Mahremî de *Şeh-nâme*'sinde savaş sırasında topların gürlemesini *İderken ceng olup her tôb dem-keş / Görüp cûşını ceyşüŋ sürdi abreş* MŞHA, mes.3875 şeklinde ifade etmiş. Yine Lâmi'î'nin bu defa *Salmân ü Absâl*'de "Ney gibi dem-keş ol" demesi "Ney gibi feryat et" anlamındadır: *Dem-keş ol ney gibi ki_irmez dem deme / Dem bu demdür câna kılma demdeme* LÇSA, mes.1320.

= **Hile, aldatma:** Ahmedî'nin "Ela gözlerin hilesine aldanma ey gönül. Zira sana işveler ederek oyun oynar" dediği şu beytinde "dem" kelimesi hile ve entrika anlamındadır: *İy göŋül ala gözlerüŋ aldanma âline / Kim saŋa 'işve-y-ile virür işbu fitne dem* ADYA, g.466/6. Necâtî Beğ'in "Dünya hayatı bir hile olduğu halde onu uzun bir mevsim sandılar. Bu fani gül bahçesinin eğlencesini âlem sandılar" anlamında söylediği şu beytindeki ilk dem kelimesi "hile" ve "tuzak" anlamında kullanılmış: *Bir dem iken devlet-i dünyâyı bir dem sandılar / Bu fenâ gül-zârınuŋ 'ayşını 'âlem sandılar* NBDA, g.74/1.

= **İçki:** Esrâr Dede'nin Mecnûn'un Leylâ ile karşılaşmasını anlatırken "O şarapla demlenen kimse

ölmez" dediği *O demle demlenen Esrâr ölmez / O câmı nûş iden mey-h^w^âr ölmez* EDHK, mes.8/17 beytinde geçen "dem" şarap anlamındadır. Azmî-zâde Hâletî'nin *Feyz alur dâ'im hevâ-yi 'ışkdan âvâreler / Himmet-i pîr-i mugândan demlenür mey-h^w^âreler* AHBK, müf./152 beytinde geçen "demlenmek" de yine şarap içme manasında kullanılmış.

= **Kan:** Arapça "dem" kelimesi "kan" anlamına geldiğinden, Azmî-zâde'nin "Gaziler düşmanın kanını gül renkli şarap gibi içtikleri gün, kan içen ejderlere dönmüşlerdi" dediği şu beytinde bu anlam hakimdir: *İçdiler kanın 'adûnuŋ bâde-i gül-gûn gibi / Dem çeker ejderlere dönmişdi ol gün gâziyân* AHBK, k.37/8. Şairin kan manasındaki "dem" kelimesini kullanırken bunun yanında ayrıca Türkçe "kan" kelimesini kullanması da özellikle dikkat çekicidir.

= **Kılıcın keskin yanı:** Hayâlî Beğ'in "Eğer o kılıcın keskin yüzünü gül rengine boyamasaydı, dünya gelini bu derece süslenebilir miydi?" dediği şu beytinde "dem" bu anlamdadır: *Cihân 'arûsı bu deŋlü bulur mıdı ziynet / Eger yüzini dem-i tîgüŋ itmese gül-reng* HBDA, k.23/16. Garîbî'nin "Sabah vakti kılıcının keskin yüzünün ışığını çekince, karanlığın Hindistan'ını harap etti" dediği şu beytinde de "dem" kelimesi aynı anlamdadır: *Çekdi cihâna berk-i dem-i tîg şu'lesin / Hindûstân-i zulmeti kıldı harâb subh* GDAT, g.34/3.

= **Koku:** Bâkî'nin "Saba rüzgârı onun saçının kokusundan canıma dem vurunca o koku beni çılgın âşığa çevirdi" dediği şu beytinde kelime koku anlamında kullanılmış: *Bûy-i zülfinden sabâ geldi dem urdı cânuma / 'Âşık-i âşüfte itdi Bâkiyâ ol dem beni* BDSK, g.536/5. Ahmedî'nin "Acaba sabah rüzgârı onun saçından ne haber getirdi ki onun kokusundan sünbülün saçı ve goncanın yakası misk kokup durmaktadır" dediği şu beytindeki "dem" kelimesi yine koku anlamındadır: *Saçuŋdan ne haber virdi 'aceb bâd-i sabâ ki_ anuŋ / Deminden sünbülüŋ zülfi vü gonce ceybidür müşgîn* ADYA, g.512/2.

= **Soluk, nefes:** Nev'î'nin bir savaş tasviri çizerken söylediği "Onun mızrağının oluğundan bir anda binlerce düşmanın kanı akar" diye başlayan *Akar bir demde biŋ hûn-i 'adû mîzâb-i rumhından / Elinde dem çeker gûyâ sinân-i ejdehâ-peyker* NDMT, k.17/8 beytinde yer alan ikinci "dem" kelimesi, adeta ejderha görünüşlü bir mızrağın binlerce düşmanın kanını içerken nefes alıp verişini tasvir etmektedir. Prizrenli Şem'î'nin *Açıldı goncalar bâg oldı hurrem / Sabâ 'Îsî demiyle oldı hem-dem* ŞDMK, mes.1/29 beytinde geçen ibare de nefes anlamındadır.

= **Üfleme:** Cemâlî'nin *Hümâ ve Hümâyûn*'unda "Nefesimi Meryem oğlu İsa gibi hoş nefesli eyleyerek üflememle her yeri neşeyle doldur" dediği *Kılup 'Îse'bni Meryem gibi hôş-dem / Demümden eylegil âfâkı hurrem* CHHH, mes.4588 beytinde geçen "dem"lerden ikincisi nefes ve üfleme anlamındadır. Hafîd'in *Zâdü'l-Meâd*'ında "Hz. İsa'ya nefes üflemeyi bağışladın. Öyle ki üflediği zaman ölü dirilirdi" anlamında söylediği *Hem bagışladuŋ Mesîhe nefh-i dem / Ki_ölü dirilür idi urdukda dem* HZMS, mes.9225 beytinde geçen "dem"ler üfleme anlamındadır. Kadı Bürhâneddîn'in "Senin ağzının nefesi / üflemesiyle ölü dirilse gerek" dediği şu beytinde de kelime aynı manada kullanılmış: *Ölü gerek ki dirile agzuŋ demi-y-ile / Şükrâne şimdi hâle ki bu bende zindedür* KBME, g.1086/4.

= **Zaman, vakit, mevsim:** Süheylî'nin "Gül zamanı geldi, sevinç sarayının kapısı açıldı. Yeşillikler yine zevk erbabına sevinç makamı oldu" dediği şu beyitte kelime zaman ve mevsim anlamında kullanılmış: *Dem-i gül irdi açıldı der-i serây-i sürûr / Çemenler oldı yine ehl-i zevka cây-i sürûr* SDEH, k.24/16. Tâcî-zâde'nin "Ey padişah, akarsuyun yüzü kırışıklarla dolsa buna şaşılır mı? Zira senin mizacını kıskanarak her an / sürekli infial duymaktadır" anlamında söylediği şu beytinde geçen "dem" kelimesi de yine zaman anlamındadır: *Taŋ mı pür-çîn olsa şâhâ çihre-i âb-i revân / Tab'uŋa reşk eyleyüp her dem çeker çün infi'âl* TCÇD k.7/36. krş. *Ne kanlar agların hecrinde yârüŋ derd-i fürkatden / 'Aceb bir dem mi vardur çeşm-i pür-hûn eşk-bâr olmaz* BDSK, g.195/4.

DEM-i AHAVEYN bk. "Kardeş kanı"

DEM-be-DEM

Karamanlı Nizâmî'nin *Eksük olmasun cihân içinde zâtuŋ 'izz ile / Arta tursun devletüŋ sâ'at-be-sâ'at dem-be-dem* KNDH k.7/51 beytinde olduğu gibi "her an, sürekli, kesintisiz olarak, daima, gittikçe" gibi anlamlar ifade eder. Zâtî'nin *Dem-be-dem kutb-i murâduŋ üzre devr itsün felek / Dâyimâ olsun sitâreŋle se'âdet hem-nişîn* KZMÇ, k.77/49 beytinde de tabir daima ile eş anlamlı olarak kullanılmış.

DEM-i 'ÎSÂ bk. "İsa'nın nefesi"

DEM KADEM, demler kademler

"Kadem" kelimesinin "uğur" anlamından hareketle "dem kadem" ibaresinin "uğurlu vakit", "eşref saat", "hoş geliş" yahut uğur ve bereket gibi anlamlarda kullanıldığı görülüyor. Zâtî'nin *Görüp anı dôstlar dişünler olsun dem kadem / Hûn-i a'dâya ayak basmagadur ikdâmumuz* ZDAN, g.566/5 beytinden anlaşıldığına göre "dem kadem olsun" [= hayırlı uğurlu olsun] şeklinde kullanıldığı da görülmektedir. Âşık Çelebi'nin *Seni gözler dü çeşm-i hûn-feşânum niçe demlerle / Gel ey nûr-i basar merdümlük it demler kademlerle* AÇDF, tah.2-I/6 beytindeki gibi ifadelerde bu tabire "hoş gelişler" anlamı vermek de mümkün olmakla beraber yerine göre çok daha farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir:

= **Hoş gelmek:** Azmî-zâde Hâletî'nin *Geldi ol Hızr-i mübârek-makdem ü 'Îsî-nefes / Dem-kadem itse n'ola halk-i zemîn ü âsümân* AHBK, k.12/3 beytinden anlaşılacağı üzere "dem-kadem etmek" hoş geldin diyerek karşılama anlamında bir tabirdir. Nitekim Edirneli Nazmî'nin "Eğer sevgili yüzüne bir an için ayağını bassaydı hoş geldiniz derdi" dediği *Dem kadem eylerdi Nazmî âh eger / Yüzine dil-ber kosa bir dem kadem* ENDS, g.4444/5 beyti de bu anlamı teyit etmektedir. Hâşimî'nin *Mihr ü Vefâ*'sında da "Elinden bize cömertlik etmek gelmiyorsa hiç olmazsa ayağınla hoş geliş olsun" anlamında şöyle denmiş: *Elüŋden gelmesün illâ keremler / Ayaguŋdan ire demler kademler* HMVS, mes.1296.

= **Eşref saat:** Rahîmî'nin "Ey akan gözyaşlarım, o sevgilinin elini öp, yalvar, ayağına kapan; uğurlu bir an gelir diye ayaklarına kapanmayı sürdür" dediği *Öp elin yalvar ayagına düş ey eşk-i revân / Dem kadem ola gel akdâmına kıl ikdâmı* RDAM, g.310/4 beytindeki anlam güçlü bir ihtimalle "uğurlu saat" yahut "eşref saat" gibi bir manayı çağrıştırmaktadır. Hâşimî'nin *Mihr ü Vefâ*'sında geçen "Her ne kadar o sanat ayağa düşmüş idiyse de, eşref saati gelince müthiş rağbet buldu" anlamındaki *Ayaga gerçi düşmişdi o san'et / İrişdi dem kadem key buldı ragbet* HMVS, mes.3548 beytinde de tabir bu anlamda kullanılmış görünüyor.

= **Hoşça vakit geçirme:** Nazmî'nin *Pend-nâme*'sinde "Oraya gidip hoşça vakit geçir ki böylece gönlün safa kazansın" anlamındaki *Varup anda idesin hôş dem kadem / Hâtıruŋ kesb-i safâlar ide hem* PNKA, mes.2743 beytinde geçen bu tabire başka bir anlam yüklemek oldukça zordur. krş. *Demdür yine erbâb-i safâ 'ayş ü dem itsün / Her biri ele sâger alup dem kadem itsün* CDBK, k.11/1; *Zülfüŋi boynuma bend it başum ol yolda güm et / Baŋa bu assı yiter sen dahi var dem kadem et* LDKS, g.49/1. Nâlî'nin *Tuhfetü'l-emsâl*'inde âşığın sevgiliye Rabve adındaki cennet köşesi bir su maksemine giderek bir süre huzurlu vakit geçirme teklifinde bulunduğu şu beytinde de tabirin "hoşça vakit geçirme" anlamında kullanıldığı görülüyor: *Mümkin ise anda varup ey sanem / Bir iki sâ'at idelüm dem-kadem* NTEB, mes.577. XVI. yüzyıla ait bir şiir mecmuasında, tatil günlerinde devlet adamları ve ulemanın hoşça vakit geçirmeleri için yaptırılması emrolunan bir kasr inşası hakkındaki şu mısralarda da "dem kadem" ibaresi yine hoşça vakit geçirme anlamındadır: *Ola erkân-i devlete menzil / Seyre çıkduklarınca rindâne / Ba'z-i demlerde cem' olup zurefâ / Dem kadem ideler zarîfâne* ŞMFB, kıt.4.

= **Sevinçle karşılamak:** Şemseddîn Sivâsî'nin *Süleymân-nâme*'sinde zalim hükümdarın başının kesilmesi üzerine Belkıs'ın sevinmesi hâli "dem-kadem olmak" şeklinde ifade edilir: *Kesdi başını o demde akdı dem / Buna gam Belkısa oldı dem kadem* ŞSSH, mes.995. Edincikli Ravzî'nin şu beytinde de gam pazarında sevgilinin eziyet kumaşını gözyaşları ile satın almaya geldiği hâlde şükürler edip bu durumu sevinçle karşılayan bir âşık tasvir edilmektedir: *Gelür nakd-i sirişkiyle metâ'-i cevrüŋ almaga / Bi-hamdillâh ider bâzâr-i gamda dem kadem 'âşık* ERYA, g.392/2.

= **Uğur, kut, bereket:** Lâmi'î Çelebi'nin *Salmân ü Absâl*'inde geçen "Bütün insanların kendisine hizmetçi olduğu ferman sahibi padişahın bereketinden dünyaya uğurlar erişir" şeklinde yorumlanabilecek şu beytinde ise tabir "uğur" yahut "bereket" şeklinde anlaşılmaya oldukça uygundur: *Şâh-i fermân-dihdür ol 'âlem-hadem / Dehre feyzinden irişür dem-kadem* LÇSA, mes.1848. krş. *İşbu pür-dem çeşmüm üzre bas kadem / Tâ ki cândan hâsıl idem dem-kadem* LÇSA, mes.174. Râzî'nin *Kan akıtduŋ gözüme bârî kadem bas bir dem / Dem kadem ola mübârek kademüŋ kutlu demüŋ* PBKG, g.4484/4 dediği şu beytinde de bu anlam sezilmektedir. krş. *Gel meclise iç hûn-i dil-i câmı dem olsun / Kan dökmege basduŋsa ayak dem kadem olsun*

MDZT, g.127/1; *Getürseŋ ayagı sâkî keremdür / Ki 'ışk ehline evvel dem kademdür* DUBÇ, g.244/1.

+ **Ayak:** Bu tabirin geçtiği beyitlerde "ayak" kelimesinin özellikle devreye sokulduğu görülüyor. Zâtî'nin "Gayretimiz düşman kanını çiğnemektir. Dostlar bunu görünce 'Hayırlı uğurlu olsun!' desinler" dediği *Görüp anı dôstlar disünler olsun dem kadem / Hûn-i a'dâya ayak basmagadur ikdâmumuz* ZDAN, g.566/5 beytinde geçen "ayak" kelimesi böyledir. krş. *Ayak basarsaŋ kanuma demler kademler dôstum / Kısmet güninde şükr aŋa ol baŋa çıkmış pay imiş* ZDAN, g.600/3.

+ **Kan:** Aynı şekilde bu beyitlerde geçen "dem" kelimesinin bir diğer anlamının "kan" olması sebebiyle çoğu zaman kanla ilgili cümleler kurulduğu görülmektedir. Yahyâ Beğ'in sevgiliye hitaben bir an önce öldürülme talebinde bulunduğu *Öldür beni gel bir gün öŋürdi kerem eyle / Kanumı döküp cânumı al dem kadem eyle* YDMÇ, g.395/1 beyti böyledir. Şühûdî'nin sevgilinin ayağına akan kanlı gözyaşları ile bu tabir arasında ilgi kurduğu şu beytinde de iyham yoluyla "dem" kelimesinin kan anlamına işaret edilmiş: *Gözüm kan aglayup pâyüŋe düşse taŋ degül her dem / Bilen bu merdüm-i çeşmümdür ancak dem kadem semtin* ŞDEC, g.157/2. krş. *Dir imişsin Celâlînüŋ varam kanın içem bir gün / İçerseŋ nûş-i cân olsun efendüm dem kadem birle* MCDM, g.529/7.

DEM TUTMAK (dem dutmak)

Ali Tanyeri bu tabiri "bülbül ötüşü" anlamında "dem çekmek" ile izah eder. Ancak Sun'î'nin "Ey gönül! Kadeh safasından coşup raks eden yalın ayak başı kabak, hâl sahibi bir abdaldır" dediği şu beytinde olduğu gibi "coşup şevka gelme" yahut "cezbeye gelme" anlamı bu tabir için çok daha uygun görünmektedir: *Dem dutar ey dil safâsından semâ' eyler kadeh / Baş açuk yaluŋ ayak pür-hâl bir abdâldur* SDHY, g.19/2. Nitekim bu deyimin kullanıldığı beyitlerde görülen "ferah" ve "safâ" gibi ortak ibareler de bu coşup kendinden geçme anlamını desteklemektedir. Şeyhî'nin şu beyti de "Bülbül sabahleyin gül bahçesinde bu gül kokusunun zevkiyle öyle neşelenir ki, gonca kendinden geçer" şeklinde yorumlanmaya müsaittir: *Bülbül bu gül kokusu safâsına subh-dem / Bir zevk ider ki goncei gülşende dem tutar* ŞDHB, terc.4-2/6. Aşkî de bulutların feryat ederek ağladığı şeklinde yorumlanan bir nisan ayı tasvirinde, goncayı neşesinden kendinden geçerek gülen bir şahsa benzetir: *Ferahdan dem dutup gonca gülistânda olur handân / Sehâb efgân ile çün kim döker bârân-i neysânı* ADNB, k.24/8. Yine Şeyhî'nin "Gonca sofilere has biçimde hırkasını yırtsa buna şaşılır mı? Bülbülün sesiyle kendinden geçip dem tutmuştur" dediği şu beytinde de "dem tutmak" yaka yırtma suretiyle tepki verilen bir davranışı ifade etmektedir: *Ger sûfiyâne gonce çâk itse hırka taŋ mı / Bülbül semâ'ı-y-ile mest oldı dutdı hem dem* ŞDMİ, k.8/29. krş. *Göreliden dâl-i zülfüŋle dehânuŋ mîmini / Sôfi-i âşüfte vü şeydâyı her dem dem tutar* KNDH, k.20/4.

DEM ü LAHM OLMAK

Kelime anlamı "kan ve et" olup Türkçedeki "et ve kemik" tabirinde olduğu gibi birbirine çok yakın oldukları için ayrılamayan nesne ve kişiler hakkında kullanılır. Nâlî'nin *Tuhfetü'l-emsâl*'de *Lahm ü dem ü 'arak gibi dâ'imâ / Olmaz idi birbirisinden cüdâ* NTEB, mes.712 dediği gibi bir diğeri olmadan varlığını sürdürmesi mümkün olmayan nesneler için kullanılır. *Mevhûb-ı Mahbûb*'da Hz. Ali hakkında *Re'îs ü mihteridür evliyânuŋ / Cism ü lahm ü demidür Mustafânuŋ* MMAK, mes.385 denmesi, onun Hz. Peygamber'e yakınlığını vurgulama amacına yöneliktir. Buna göre "dem ü lahm beraberliğinin bitmesi, dolaylı olarak varlığın yok olması anlamında kullanılmış. Behiştî'nin "Ey gam, bedenimde kan ve etimden iz bırakmayıp elimi sevgilinin saçı için kemikten bir tarak hâline getir" dediği şu beyti buna misaldir: *Komayup tende dem ü lahmumdan ey gam bir eser / Destümi gîsû-yi yâre üstüh^{w}ândan şâne kıl* BDYA, g.313/3.

+ **Şarap ve kebap:** Bu tabirin geçtiği beyitlerde bir şekilde "et ve şarap" ikilisinin devreye sokulduğu (bk. "Şarap") görülmektedir. Cemâlî Çelebi'nin *Metâli'ü'n-nezâir*'de geçen şu beytinde, meclislerde et yanında şarap içilmesine işaret edilirken, bunların birbirinden ayrılamayacağı şöyle ifade edilmiş: *Hasret-i la'lüŋ ile ey lebi la'l ü mey-i nâb / Bezm-i dilde dem ü lahm oldı şerâb ile kebâb* HMNB, b.1847. Bursalı Rahmî sevgilinin mecliste şairin düşmanlarına yakınlık göstermesini ifade ederken dolaylı olarak yine "şarap ve kebap" ikilisini kullanır: *'Adû-y-ile dem ü lahm oldı diyü meclisde / Firâk âteşi üzre kebâb kan aglar* BRME, g.72/2. Yine Emrî "Şarapla öylesine yakınlaştık ki, öldüğümüzde bedenimiz / etimiz şarap tortusu, kanımız da kıpkırmızı şarap olur" derken de bu ikiliyi

dolaylı olarak devreye sokar: *Şerâb ile dem ü lahm olduk Emrî şöyle kim ölsek / Ten-i hâkî olur dürd ü dem-i sâfî mey-i hamrâ* EDYS, g.26/5.

O **Aşırı yakınlık, süreklilik:** Nef'î'nin *Sihâm-ı Kazâ*'da *Her kızılbaş ile el-kıssa dem ü lahm idiler / Yiyüp içdükleri sıçdukları bok tersânuŋ* SKMK, k.7/7 demesi sözü edilen kişilerin aşırı yakınlığını vurgulamak içindir. Emrî'nin sevgilinin dudağına şarabın değmesini tasvir sadedinde "lâl gibi kırmızı dudak ile şarabın, kan ve et kadar yakınlaşması"ndan bahsetmesi, sevgilinin daima içtiğini ifade içindir: *La'l ile bâdenüŋ dem ü lahm oldugın görüp / 'Aksi nigâr öŋinde kodı baş ayagına* EDYS, g.513/2. Tâcî-zâde'nin uçlarına kına yakılmış parmakları tasvir ederken "Kına ile el adeta kan ve et gibi olmuş" demesi bu iki nesnenin birbirinden ayrılmaz derecede yakın ve birlikte oluşları sebebiyledir: *Hizâb ile eli olmış dem ü lahm / Bularuŋ eyleyüp ol hâletin fehm* ÇÇHN, mes.1058.

DEM URMAK bk. "Dem vurmak"

DEM VURMAK (dem urmak)

"Dem" kelimesinin zengin anlamları sebebiyle "dem urmak" tabiri de manzum metinlerde birbirinden oldukça farklı anlamlar kazanmış. Bunlardan belli başlıları şöylece özetlenebilir:

= **Andırmak:** Bâkî'nin Haliç'te şarap yüklü gemilerin yakılması üzerine nazmettiği meşhur gazelinde "(Yanan gemi) mavi renkli deniz üzerinde bir hilal gibi parladı. Denizin şaraba boyanmış suyu şafağı andırıyor" anlamındaki *Hilâl-âsâ fürûzân oldı bahr-i nîl-gûn üzre / Şafakdan dem urur âb-i şarâb-âlûdı deryânuŋ* BDSK, g.279/4 beytinde geçen "dem urma" ibaresi "andırma" anlamındadır. Kadı Bürhâneddîn'in "Gönlüm aşk ile âh etmeye başlayınca, gözüm Nil ve Aras (nehirlerini) andırmaya başladı" dediği şu beytinde de tabir aynı manada kullanılmış görünüyor: *Göŋlüm yine âh itdi hevâ ile hevesden / Gözüm dem ura başladı Nîl ile Aresden* KBME, g.711/1.

= **Atıp tutmak, iddia etmek:** Âşık Çelebi'nin "Katırın at dayısı olmakla iftihar etmesi gibi, babası eşek olsa bile soyunun şerefinden bahseder" dediği *Peder har olsa dem urur şerefde mâderden / Ki at tayısı olmak ile fahr ider ester* AÇDF, k.14/106 beytinde olduğu gibi bir konuda atıp tutmak, böbürlenmek anlamında da kullanılır. Fuzûlî'nin "Şarap yüzünün renginden bahsediyormuş. Güneşle iddialaşan şu tutulmuş aya bak!" dediği *Reng-i rûyinden dem urmuş sâger-i sahbâya bah / Âfitâb ilen kılar dâ'vi tutulmuş aya bah* FDKA, g.58/1 beytinde de bu tabir, olmayacak iddialarda bulunma anlamında kullanılmış. Hayâlî'nin "Okyanus kendisiyle gözyaşımı kıyaslamaya kalkışmasın. Yağmur tanesinin denizle iddialaşması ne mümkün!" dediği *Bahr-i Kulzüm yaşuma kendüyi nisbet itmesün / Katre-i bârân ne mümkin dem ura deryâ ile* HBDA, g.379/2 beytinde de "dem urmak" iddialaşma anlamında kullanılmış.

= **Bahsetmek:** Şeyhî'nin "Rüzgâr seher vakti galiba onun saçından bahsetmiş olmalı ki, yeşilliklerde nefesi Hıtay miskini andırır" dediği *Sabâ dem urdı meger çin seher saçından anuŋ / Çemende nefhası müşg-i Hıtâ yirine geçer* ŞDHB, g.66/5 beytinde olduğu gibi ağırlıklı olarak "bahsetme" anlamında kullanılır. Ancak dikkat edilecek olursa mesela Üsküplü İshâk Çelebi'nin "Galiba sabah rüzgârı senin yanağının aşkından bahsettiği için aramızda bir soğukluk var" dediği şu beytinde olduğu gibi "dem vurmak" tabiri daha çok rüzgâr ve esinti konularında devreye sokulmaktadır: *Var ise mihr-i ruhuŋdan dem urur bâd-i sabâ / Ol sebebdendür aramuzda bürûdet görinür* ÜİÇD, g.47/5. krş. *Sînem hevâ-yi 'ışkuŋ ile doldı ney kimi / Dem urdugumca âh ü figândur çıkan nefes* FDKA, g.127/4.

= **Okuyup üflemek:** Bâkî'nin saba rüzgârının sevgilinin kokusunu getirmesi (bk. "Rüzgâr") özelliğini ima ederek "Rüzgâr gelip onun kokusundan canıma üfleyince o anda beni çılgın bir âşığa çevirdi" dediği şu beytinde, okuyup üfleyerek efsunlama inancı vurgulanmış: *Bûy-i zülfinden sabâ geldi dem urdı cânuma / 'Âşık-i âşüfte itdi Bâkiyâ ol dem beni* BDSK, g.536/5. Şeyhî'nin "Saadet nesimi yine canımıza üfledi. Şeref hüması yuvamıza konmuş oldu" dediği şu beytinde de rüzgârın esmesi, onun üflemesi anlamındadır: *Yine nesîm-i sa'âdet dem urdı cânumuza / Ki uş hümâ-yi şeref kondı âşiyânumuza* ŞDHB, g.161/1. Zâtî'nin "Eğer olağanüstü bir güzel kabrine gelip üfleyecek olsa, Zâtî'yi mezarından o hayat suyu diriltip kaldırır" dediği *Ger gele kabrine bir hûb-i kıyâmet dem urur / Zâtîyi hâkden ol çeşme-i hayvân götürür* ZDAN, g.232/5 beytinde de mezara dua okuyup üfleme imajı çizilmiştir.

X **Dek durmak:** Atıp tutmak, konuşmak anlamındaki "dem urmak" ile susmak anlamındaki "dek/tek durmak" Hayâlî Beğ'in bir bahçe tasviri

için söylediği "Güzeller yelpaze ile onun havasının âşığı oldular. Ey rüzgâr sen bu bahçede hiç konuşma sus" dediği şu beytinde olduğu gibi tezat oluşturur: *Mirvehayla oldı dil-berler hevâ-dârı bunuŋ / Sen dem urma ey sabâ bu bâgda tek dur hemîn* HBDA, k.65/10.

DEM-BESTE
Nefesi tutulmuş, nefesi kesilmiş, şaşkınlıktan konuşamayacak hâle gelmiş anlamına gelen bu tabir susup sabretme anlamında da kullanılır.

O **Gonca:** Açıldığı zaman bazen yumruk büyüklüğünde gösterişli bir çiçek olmasına rağmen henüz açılmamışken yeşil çanak yapraklar içinde daracık bir yere adeta nefes alamayacak derecede sıkışıp kalması bakımından gül goncası "dem-beste" tabirinin sembolü hâline gelmiştir. Bu bakımdan mesela Emrî'nin "Murat gülünün açılmadığı aşk bahçesinde, daralıp kalan âşık gönlü, gonca gibi sıkışıp kalmıştır" mealindeki şu beytinde gonca sıkışma ve daralmanın sembolü olarak kullanılmış: *Mahabbet bâgı kim açılmamış verd-i murâd anda / Dil-i dem-besteye gonca gibi yokdur küşâd anda* EDYS, g.480/1. Şairlerin yorumlarına göre goncanın bu kadar daracık bir yere sıkışıp nefesinin kesilmesinin sebebi sevgilinin küçük dudağıdır: *Goncayı dem-beste kılan la'l-i nâbuŋdur senüŋ / Lâl iden bülbülleri hüsn-i hitâbuŋdur senüŋ* ADNS, g.55/1. Nef'î de kendisini şakıyıp duran bir bülbüle, sözleri karşısında aciz kalıp sus pus olan şairleri ise goncaya benzeterek şöyle der: *Tab'-i Nef'î bülbül-i gûyâdur ol gülşende kim / Gonca-veş dem-bestedür anda dehân-i şâ'irân* NDMA, k.52/50.

X **Girîbân-çâk:** Goncanın dar çanak yapraklar arasına sıkışmasına mukabil gelincik çiçeği rüzgârda sağa sola yatıp duran taç yapraklarıyla kırmızı yakasını yırtan bir şahsa benzetilerek Hayâlî Beğ'in şu beytinde olduğu gibi gül goncasıyla tam bir tezat oluşturur: *Dem olur gonce-i dem-beste-i gülzâr-i mihnetdür / Dem olur lâleler gibi girîbân-çâkdür göŋlüm* HBDA, g.14/3.

DEMEN bk. "Hadra-i demen"

DEMİR (âhen, temür)
Gücün ve silahların temel maddesi olması bakımından tarih boyunca demiri işleyebilen kavimler dünyaya hakim olmuştur. Demir *Kur'ân*'da *Demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır* HADÎD 25 ayetinde ifade edildiği üzere güç kaynağı bir metaldir. Azmî-zâde Hâletî'nin *Âhen-i tîgüŋ tokındı çün dil-i sengînine / Toldı bir demde şerâr-i âh-i a'dâdan cihân* AHBK, k.36/13 beytinde ifade edildiği üzere zaferler kılıçla kazanılmış, düşman kılıçla sindirilmiştir. Bu arada Hayâtî'nin *Tuhfe Şerhi*'nde belirttiği üzere "âhen" kelimesinin anlamlarından birinin de "kılıç" olduğunu unutmamak gerekir. Ferhad aşılmaz dağ ve kayaları demir külünk ile delip geçer. Demir, aşılmaz gücü ifade eden kale, kafes, zırh v.b. nesnelerin gücünü ifade için çoğu zaman bir sıfat olarak da kullanılır. Bütün bu üstün gücüne rağmen Türkler demiri manevî güç karşısında aciz görürler. Hüdâyî'nin direksiz duran gök ve feleklerin gerçekte iç içe geçmiş demir kubbeler şeklinde olduğu görüşünden hareketle söylediği *Geçer ey kaşları yâ nüh-felekden nâvek-i âhum / Zirihler de geyerse gök demürden egnine kat kat* HDMK, g.20/2 beytinde görüldüğü üzere demir bütün gücüne rağmen şiir dilinde âşığın âhları karşısında aciz kalan bir yapı arz eder.

● **Ateş karşısında erir:** Bütün sertliğine ve gücüne rağmen şiir dilinde demir ateşe karşı aciz kalıp su gibi eriyip akar. Bu durumun asıl ilginç yanı demiri eriten ateş çoğu zaman Beyânî'nin *Ne mümkindür hemîşe âteş-i hicrâna sabr itmek / Tutalum kim ben ey âhen-ger-i mihnet hadîd oldum* BDFB, g.531/3 beytinde olduğu gibi gerçek değil âh yahut ayrılık ateşi türünden manevî ateşlerdir. krş. *Âsümân olsa lehîb-i süheninden pür-tâb / Âb olup damlar idi âhen-i tîg-i Behrâm* NDAG, k.14/6. Fakat buna rağmen taş ve özellikle sofuların taş gibi katı yürekleri ateşi görünce eriyip akan demirden daima daha serttir: *Hayretînüŋ âteş-i âhından âhenler erir / Zâhidüŋ nerm itmedi kalbin meger mermerdür ol* HDMÇ, g.244/5.

+ **Ayna** bk. "Ayna"

+ **Davut** bk. "Davut, Hz."

+ **Gâve** bk. "Gâve"

+ **Gök** bk. "Gök demir"

+ **İskender Seddi** bk. "İskender Seddi"

+ **Kafes** bk. "Kafes"

+ **Mıknatıs** bk. "Mıknatıs"

+ **Taş** bk. "Seng ü âhen"

O **Dayanıklılık:** Demir sert bir metal olup her türlü darbeye ve yüksek ısıya dayanması bakımından günümüzde olduğu gibi eski metinlerde

de Usûlî'nin *Cânı peksin katlanırsın derde ey göŋlüm velî / Döyimezsin nâr-i hicrâna gerekse âhen ol* UDMİ, g.75/3 beytinde olduğu gibi dayanıklılık sembolü olarak kullanılır. Kemal Paşa-zâde'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında atın dayanıklılığını vurgulamak için "Demir tırnaklı at giderken yolundaki taşları yün gibi dağıtırdı" dediği şu beyti de demirin sertlik ve dayanıklılık sembolü olarak kullanılışına misal olabilir: *Semend-i âhenîn-süm kim giderdi / Yoluŋ taşını yüŋ gibi diderdi* KPYZ, mes.2843. Karamanlı Nizâmî'nin *Âhenîn habse esîr eyledi tûtîyi felek / Koyuben la'lüŋi meyl itdügi içün şekere* KNDH, g.102/4 beyti de demirin kale, zindan v.b. içinden kurtulması zor nesneleri nitelemek için kullanılmasına bir örnektir.

O **Sertlik:** Bir şeyin sağlamlığını yahut katılığını ifade için taş gibi demir de klişe bir sembol olarak kullanılır. Nev'î'nin katı kalpli ve kırılgan yüreklilerden bahsederken *Âhenîn dillere cem'iyyet-i hâtır hâsıl / Câm-veş ehl-i safâ münkesirü'l-bâl ancak* NDMT, terc.VIII-2/3 dediği beyti buna örnek olabilir. Sertliğin daha yoğun ifadesi ise Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi "âhen-i pûlâd" yani çeliktir: *Nâr-i mihnet nerm ider 'âşık mülâyim-tab' olur / Âhen-i pûlâd ise altun ider iksîr-i 'aşk* BDSK, g.236/2. Zâtî'nin aşkı bir demir kafese benzetmesi de onun zorluk ve çetinliğini vurgulamak içindir: *'Işk bir âhen kafes ben tûtî-i gûyâsiyem / Vasf-i la'l-i nâbuŋ agzumda benüm şekker yeter* ZDAN, g.476/4.

+ **Madenler:** Çoğu zaman metal isimleriyle tenasüp oluşturma amacına yönelik olarak demirden bahsedilen beyitlerde altın, gümüş yahut bakır gibi kelimelere yer verilir. Kemal Paşa-zâde'nin *Fürkati ol kalbi âhen sîm-ten cânânenüŋ / Derd-i 'ışkı birle itdi rûyumı zer gibi zerd* KPZD, g.46/3 beytinde sevgilinin bedeninin gümüşe, kalbinin ise demire benzetilmesi böyledir. Sun'î'nin altının gerçek olup olmadığını anlamak için bir yere sürtülüp (bk. "Mihenk") kazınması usulünden (res.113) hareketle söylediği şu beytinde geçen gümüş ve demir kelimeleri de böyledir: *Dâyim ol âhen-dil ü sîmîn-beden ey dil seni / Kalbdür diyü ider seng-i sitemle imtihân* SDHY, g.134/4.

X **Mum:** Biri aşırı sert diğeri ise yumuşak olmaları bakımından sertlik ve dayanıklılık itibarıyla mum, demirin tam aksi olarak kullanılır. Ahmed Paşa'nın demir ve gümüşü bir araya getirdiği şu beytinde sevgilinin merhametsiz gönlü katılığı sebebiyle bir demire benzetilmiş: *Dil-i bî-rahmı ol sîmîn-berüŋ gerçi ki âhendür / Ola mûm Ahmedüŋ bir dem işitse vasf-i hâlinden* APDA, g.243/7. krş. *Dem olur âteş-âyîn dûd-i mazlûm / Eridür niçe âhen-cânı çün mûm* LÇFN, mes.1108.

← **Gönül** [sevgilinin]**:** Âşığın yalvarmalarına rağmen ona merhamet etmemesi sebebiyle sevgilinin yüreği Şeyhülislâm Yahyâ'nın şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman "demir" olarak vasıflandırılır: *Korkarın Yahyâ ki pûlâd olsa da te'sîr ider / Tîr-i âhı kim vara ol kalbi âhenden yaŋa* ŞYDH, g.14/5. krş. *Ey Me'âlî nice nerm itmedi germiyyet-i âh / Tutalum kim dil-i sengîni anuŋ âhendür* MDEA, g.262/7; *Dil-i saht-i nigârı nerm idelüm / Âh-i âhen-güdâza başlayalum* BDSK, g.340/3.

♪ **Mûr:** Demir kelimesinin imlasını "temûr" yahut "timûr" diye okuyarak "mûr" [= karınca] ile ses uyumu oluşturulması oldukça yaygındır. Bunda daha çok Timur gibi güçlü bir hükümdarla karıncayı mukayese etmek üzere mesela Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde "Timur ona dünyayı karınca gözü kadar dar etti" dediği *Rûzgârında hurûc itdi Temur / Eyledi dünyâyı aŋâ çeşm-i mûr* AİYA, mes.6869 beytinde olduğu gibi çarpıcı tezatlar oluşturulmaya çalışılır. krş. *Şâhididür Bâyezîd ile Temür / Bugün anı mâr yir ü bunı mûr* AİYA, mes.5741. Ahmed-i Rıdvân'ın *Rıdvâniyye*'sinde geçen *'Âleme zulm itdügi içün Timur / Kadrini kıldı felek çün leng ü mûr* ARNY, mes.303 beyti de böyledir.

❖ **Seng ü âhen** bk. "Seng ü âhen"

❖ **Soğuk demir dövmek:** Mürekkepçi Enverî'nin "Benim bu yanık ahımın yanında âşıkların feryatları rüyada Hz. Davut için soğuk demir dövmek gibidir" dediği şu beytinde olduğu gibi sonuç çıkmayacak faydasız işle uğraşmak demektir: *Benüm bu âh-i pür-sûzum yanında nâle-i 'uşşâk / Didüm sovuk demür dögmek gibidür düşde Dâvûda* MEDC, g.208/4. krş. *Cûş iderseŋ n'ola çagun nârdur / Dürişüben dögmegil sovuk demür* AHPA, mes.985. Bu tabir bazı metinlerde "serd âhen dögmek" şeklinde de geçer: *Kerem kıl serd âhen dögmegi ko / Bilürsin sen dahı iy şem'-i meh-rû* LÇFN, 7414. krş. *Göŋülden gidesi degül çü bu derd / İŋen kızma vü dögme âhen-i serd* TGHK, mes.1269.

❖ **Yer demir gök bakır:** Özellikle sert kışlarda insanların evlerinden dahi çıkamadıkları, suların

donması sebebiyle hayatın yaşanmaz hâle geldiği zor günleri anlatmak için kullanılan bir tabirdir. Şehdî şu beytinde böyle bir kışı anlatmaktadır: *Cebhe vü cevşene müstagrak olup ser-tâ-pâ / Yir demür gök bakır olmışdı toŋup cûy-i bahâr* ŞDŞB, k.44/4. krş. *Yir demür gök bakır idi dem-be-dem / Rûz berf yagardı her ayas şebi* NDSO, k.28/8. Ârif Süleyman şarabın bile donarak yakuta dönüştüğü bir kışı şöyle anlatır: *Bu demde yir demürdür gök bakır rind-i mey-âşâma / Donaldan âteş-i seyyâle çün yâkût-i rummânî* ASDM, k.26/8.

DEMİR bk. "Lenger"

DEMİR ATMA bk. "lenger bırakma"

DEMİR DON (demür göŋlek, demür ton)
Levhî'nin *Gazavât-nâme-i Sultân Süleymân*'ında geçen *Yigirmi biŋ tüfenk atar eri var / Demür tonlı dahı toksan biŋ iy yâr* LGSS, mes.918 ifadesinden de anlaşılacağı üzere zırh demektir. *İki yüz er cümle demür donları / Hamle kıldı kim ilede anları* YMVG, mes.585. Abdî'nin *Câmasb-nâme*'sinde geçen *Pür-çukâl cevşen demür göŋlek idi / San yüreklerine pûlâd egledi* ACMH, mes.3589 beytinden zırh yerine "demür göŋlek" de dendiği anlaşılmaktadır. Yûsuf-ı Meddâh'ın *Varka ve Gülşâh*'ında geçen *Tonı altında demür geydi nigâr / Bir katır üzerine oldı süvâr* YMVG, mes.244 ifadesinden ise bu zırhların bazen de elbise altına giyildiği anlaşılıyor. Levhî'nin şu beytinde ise atlara giydirilen zırhlardan bahsedilmiş: *Yüki ş'ol harc-ı âhen kim siyeh nâm / Er ü atuŋ tonı ya'nî demür hâm* LGSS, mes.1302. Şair şu beytinde de bu zırhların hareket hâlindeyken çıkarttığı sesleri konu etmiş: *Çeriler 'arz idüben niçe biŋ biŋ / Demür tonlı öter her biri çıŋ çıŋ* LGSS, mes.889.

521

DEMİR KIR AT (demür kırı, gök kır at)
Türklerin atlara verdikleri isimlerden olup koyu siyah tüyler arasında çıkan parlak beyaz ve gri tüylerle kırçıllı görünüme sahip "demir kırı" denen bir at cinsidir. Cins bir at olup Yahyâ Beğ'in *Dîvân*'ı mukaddimesinde Sultan III. Murad Han'ı tavsif ederken *Demür kır at üstinde şâh-i dilîr / Feleklerde gûyâ ki mihr-i münîr* YDMÇ, s.7 demesine nazaran padişahlara layık boyu oldukça yüksek bir attır. krş. *Bir seher gördüm demür kır atına olmış süvâr / Gök yüzinde sanasın mihr-i cihân-ârâ imiş* YDMÇ, g.30/11. Bir başka kasidesinde de *Felekde yâ melege beŋzedür ya hod güneşe / Demür kır atınuŋ üstinde her gören anı* YDMÇ, k.5/38 demesi atın en dikkat çeken vasfının bu yüksekliği olduğunu göstermektedir. Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sâkî-nâme*'sinde aynı şekilde bu atı alacalı görünümü ile pul pul bir ejdere, yüksekliğini de demir bir dağa benzetmesi Yahyâ Beğ'in ifadesini teyit etmektedir: *Demür kır olup kûh-i âhen gibi / Teni pul pul olmışdı evren gibi* NASN, mes.278. *Süheyl ü Nevbahâr*'da bir yiğidi tasvir için söylenmiş *Yüregi demür tonı katı demür / Dahi bindügi hem boz atı demür* SNCD, mes.2524 beytinden bu at cinsine sadece "demir" de dendiği anlaşılmaktadır.

DEMİR KUŞAK (demür kuşak)
Kuşak kullanan kimselerin daha ağır yükleri kaldırıp güç hareketteri başarabilmeleri sebebiyle Türkçede "kuşak kuşanmak" zor ve ağır bir işe azimle hazır olmak (bk. "Kuşak kuşanmak") yahut başlamak anlamında kullanılmış. Bu konuda "gayret kuşağı" tabiri (bk. "Gayret kuşağı") de çokça kullanılır. Bundan hareketle "demür kuşak" bağlamak, muhtemelen en çetin işler için hazır olmak anlamına gelmelidir. Türklerde "pehlevân" tabiri sadece güreşçiler için değil aynı zamanda savaşçılar ve özellikle savaşta kahramanlık gösterenler için de kullanılmaktaydı. İbni Bibi'de görülen bu tabir Selçuklular zamanında olduğu gibi Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar zamanında da böyleydi. Şikârî'nin *Karaman Tarihi*'nde *[...] Ez-în cânib Karaman iki yüz yigirmi sekiz demür kuşaklu pehlevânlar ile sandal üzerinde oturup bir yanında Mogol beyleri, bir yanında Kürd ve Türkmen serverleriyle meclis kurup meydâne bâde getürüp Rûmiyâne dil-berler ile raksa girüp* ifadesinde de görüldüğü üzere bu tabir güçlü bir ihtimalle yiğit ve kahraman anlamına geliyordu. Abdî'nin *Câmasb-nâme*'sinde *Elli biŋ demür kuşaklu pehlevân / Var*

idi [ki] her birisi bir kovan ACMH, mes.3501 diyerek bütün ordudaki askerleri kastetmesine nazaran, "demir kuşaklı" tabiri çoğu zaman ordu içindeki seçkin kahramanlar için değil bütün askerleri övme babında da kullanılabiliyordu.

← **Kılıç:** Kılıçların askı ve kemerle kuşanılması yahut kınıyla kuşak içine sokularak taşınması sebebiyle kılıç ve kuşak ilişkisi şiir dilinde çokça kullanılır. Özellikle savaş meydanlarında başarıyla kullanılan kılıçlar hakkında gayret kemerini kuşanmış yahut gazilere destek olup onların yanında bulunmuş manasında yan basmış (bk. "Yan basmak") gibi tabirler çokça geçer: *Âhen-dil olmayaydı el urup kuşagına / Yan basmaz idi rezmde her pehlevâne tîg* GMAD, k.27/13. *Her dem salâh-i 'âlem için 'adldür işüŋ / Yan bassa taŋ mı sen şeh-i kişversitâna tîg* NBDA, k.11/28. Bunlar gibi kılıç hakkında yaygın olarak kullanılan tabirlerden biri de "kuşağı iki yerden kuşanmak" tabiridir (bk. "Kuşağı iki yerden kuşanmak" ki bu da kılıçların bele iki askı ile bağlanması sebebiyle olmalıdır: *Derûnı sâf olanlar hıdmetinde kılıcuŋ gibi / Kuşagını iki yirden kuşanup bekledi yanuŋ* NBDA, 13/26. krş. *Ş'ol bir demür kuşaklu cihân-pehlevân gibi / Demdür ki kuşagın iki yirden kuşana tîg* NBDA, k.11/5. Buna göre "kuşagı iki yerden kuşanmak" (baglamak), güçlüğe karşı azimle hazırlanmak, sıkı durmak manasında olmalıdır.

Bâkî'nin "Kılıç gibi demir kuşak kuşanmış cihan pehlivanlarını [= dünyanın en güçlü kahramanlarını] yeryüzünün her tarafına gönderdin" dediği meşhur beytindeki "demür kuşak" kılıç ile kahramanların azimle sarındıkları gayret kuşağı arasında bir ilgi kurulmak üzere söylenmiş görünüyor: *Şemşîr gibi rûy-i zemîne taraf taraf / Salduŋ demür kuşaklu cihân pehlevânları* BDSK, mus. I/VI-5.

Bu konuda ayr. bk. "Kuşağı iki yerden kuşanmak", "Kuşak kuşanmak"

DEMİR LEBLEBİ (demür leblebî)
Günümüzde de kullanıldığı üzere başarılması zor işler yahut alt edilmesi zor kimseler hakkında geliştirilmiş bir tabirdir. Mahmûd Nedîm Paşa'nın muhtemelen mecliste sevilen bir şahsı fazlaca içirerek şakalaşılmasını tasvir etmek üzere söylediği *Câm-i vasluŋ mezesidür diyerek meclisde / Dehen-i yâre demür leblebî çignetmişler* MNPD, kıt.g.5/2 beytinde tabir bir kimseyi zor durumda bırakma anlamında kullanılmış görünüyor. Mustafa Çelebi *Varka ve Gülşâh*'ında şiir yazmağa çalışan ahmakların bundan kurtulmak için demir leblebi çiğnemeleri yani çok çalışmaları gerektiğini şöyle dile getirir: *Şular kim 'ilm-i nazm içre gabîdür / Aŋa ma'nî demürden leblebîdür* MÇVG, mes.559. Şairler demir leblebi çiğneme tabirini şiirle uğraşmanın yanı sıra ben ve kebkeb gibi daha çok leblebiyi andıran nesneler hakkında kullanmışlar:

← **Ben:** Muhyî'nin "Ben dudağının kenarındaki beni ilik gibi emmek istemiştim ama sevgili 'Ondan sana fayda yok. O demir leblebidir' dedi" anlamındaki şu beytinde ulaşılması zor ben ve demir leblebi ilgisi şöyle kurulmuş: *Kasd eyledüm hâl-i lebin anuŋ ilik gibi emem / Didi yok andan saŋa sûd oldur demürden leblebî* MDMA, g.652/8.

← **Kebkeb:** Eskiden köseleden imal edilen ayakkabı tabanlarının dayanıklı olması için altlarına çelik kabaralar (res.107) çakılırdı. Âşıklar sevgilinin ayakkabısının kebkeblerini öpmek istediklerini ancak bu işin gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şey olduğunu, bunları demir leblebiye benzeterek ifade ederler: *Gerçi öpsem didügüm mûzesinüŋ kebkebidür / Lîk diş koyurmaz kimse demür leblebîdür* ZDAN, g.398/1; *Mûzenüŋ kebkebin öpsem didüm ol şâh didi / Ol demür leblebîdür kimse koyurmaz aŋa diş* ZDAN, g.594/2.

← **Şiir:** Bu tabirin manzum metinlerde daha çok şiir hakkında kullanılması şairlerin eserlerini vücuda getirmenin zorluğunu vurgulamaları sebebiyledir. Nâtıkî'nin *Sihr ile tab'-i Nâtıkî eyler demürden leblebî / Dahl itmesün her bî-haber dendân-şiken eş'ârı var* NDSÖ, g.131/5 demesi bundandır. Kânûnî Sultan Süleyman'ın şiirlerini demir leblebiye benzetmesi de aynı maksatla söylenmiş görünüyor: *Şi'rümi gören bu âhen leblebî ancak dimiş / Anuŋ içün degme kimse aŋa diş urımamış* MDCA, g.1253/1.

DEMİR PEHLİVAN (Pehlevân Demür)
Halka mal olmuş destan kahramanlarından olup rivayete göre Rüstem, babası Zal'in çalınmış kılıcını bulmak için Şiraz'dan Semerkand'a giderken yolda zamanın ünlü pehlivanlarından Demir Pehlivan'ın kızını görerek âşık olmuş ve kızı alabilmek için müstakbel kayınpederi Rüstem'le üç gün boyunca güreş tutuşmuştur. Halk resim sanatında arslanla güreş tutarken resmedilen bu efsanevî kahramanın adı Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre Eski Saray ile Süleymaniye Camii arasındaki bir

meydana verilmiş olup İstanbul pehlivanları ikindi vaktinden sonra orada güreş tutarlarmış. Evliya Zeyrek Yokuşu ayağında da Pehlivan Demir Tekkesi bulunduğunu bildirir. Nef'î *Sihâm-ı Kazâ*'sında her fırsatta sataştığı Pehlivan lakaplı birini Demir Pehlivan'la mukayese ederek şöyle demiş: *Tahsîn efendi yine bizüm Pehlevâna kim / Böyle kalursa Tozkoparanı bu çok geçer / İtmezse Pehlevân Demüre n'ola iltifât / Bir böyle pehlevân ki demür yir demür sıçar* SKMK, kıt.108. Keçeci-zâde de *Mihnet-keşân*'ında kaderle mücadeleyi Demir Pehlivan'la güreş tutmak kadar zor bir iş olarak şöyle tarif eder: *Kaderle meger pençeleşmek imiş / Demür Pehlevânla güleşmek imiş* MKAE, mes.128. Eserinin bir diğer beytinde de kendisini överken Demir Pehlivan'ın sözde kahraman olup asıl söz kahramanının kendisi olduğunu şöyle dile getirir: *Benem şimdi sâhib-kırân-i suhan / Demür Pehlevân kahramân-i suhan* MKAE, mes.1176.

Talat Onay zürefâ arasında afyona da demir pehlivan dendiğini bildirmektedir. Bu konuda bk. "Zürefâ"

DEMİR YÜREK (demür yürek)

Aşağıda verilen örneklerde görüleceği üzere "acımasız" anlamının yanı sıra "her türlü eziyete sabırlı" manasına gelecek şekilde değişik anlam ve yapılarda kullanılmaya müsait bir tabirdir. Bununla beraber Yunus Emre'nin aşk yolunu tarif eden *Bu yola yarak gerek / Eksük gerek çok gerek / Key demür yürek gerek / Bu sarp yola giresi* YDMT, 375/2 mısralarında olduğu gibi ağırlıklı olarak "dayanıklı" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Nacak Fâzıl'ın âşık hakkında "demürden yürek gerek" demesi, demirin ateşe nispeten daha dayanıklı oluşu sebebiyledir: *Döymege nâr-i 'ışka demürden yürek gerek / Semler içüp tolu tolu gamlar yimek gerek* NNFD, g.92/1. Hamdullah Hamdî de demir yüreğin aşk ateşine biraz daha dayanıklı olacağı düşüncesiyle şöyle der: *Yüregüm pâreleyüp turdı hadengüŋ yirine / 'Âşıka katı demürden gerek ey dôst yürek* HHAF, 102/4.

= **Acımasız, gönlü katı:** Kemâl Paşa-zâde'nin *Taşlara kâr kılur itmez eser âh saŋa / Ne demürden yürek itmiş begüm Allâh saŋa* HMNB, b.216 beytinden de anlaşılacağı üzere sevgilinin merhametsiz ve katı gönlü söz konusu edildiğinde kullanılan bir tabirdir.

= **Âşığın dayanıklı gönlü:** Gelibolulu Âlî'nin sevgilinin âşığın gönlüne saplanan oklarını kastederek "Senin temrenler ni benim yanıp yakılmalarım içimde eriterek demirden bir yürek yaptığı hâlde, bu yürek senin cefa oklarına dayanmaz" dediği şu beytinde âşığın demir gibi dayanıklı hâle gelmesine rağmen yine de sevgilinin oklarıyla başa çıkamamasından şikâyet edilmektedir: *Peykânuŋı eritdi derûnumda sûzişüm / Döymez cefâŋ odına demürden yürek senüŋ* GMAD, g.759/2. Yahyâ Beğ, Hecrî ve Zâtî gibi şairler de âşığın her türlü cefaya dayanıklı gönlü hakkında aşağı yukarı aynı ifadeleri kullanmışlar: *Peykânlaruŋla tolsa yiridür derûnumuz / Cevrüŋi çekmege çü demürden yürek gerek* YDMÇ, g.211/2; *Çekme peykânuŋı sînemden eyâ kaşı kemân / 'Âşık olana demürden gerek iy yâr yürek* HDÖZ, g.92/3; *Peykânuŋ ey nigâr derûnumda yaraşur / Zîrâ ki ehl-i 'ışka demürden yürek gerek* ZDAN, g.695/3.

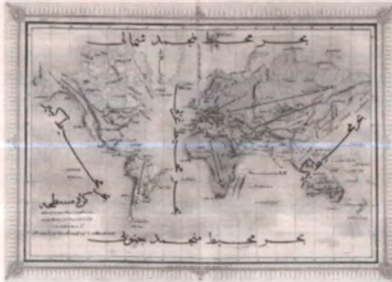
= **Demirden mamul:** Âhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde "Demir yürekli ve öldürücü keskin bir hançerden başka kimse dil uzatmazdı" anlamında söylediği *Demür yüreklü bir kattâl-i hûn-rîz / Dil uzatmazdı illâ hançer-i tîz* AHŞF, mes.78 beytinde olduğu gibi, bu tabirin gövdesi demirden mamul kılıç, hançer v.b. nesneler hakkında çokça kullanıldığı görülmektedir. Nitekim "âhen" kelimesinin anlamlarından biri de kılıçtır. Mahremî'nin Macarlarla yapılan bir savaşı tasvir ederken akan kanları kırmızı ırmaklar, zırhlı askerler sebebiyle ordunun gidişini de "demir yürekli bir dağın akışı" olarak nitelendirdiği şu beytinde "demir yürek" tabirini kullanır: *Akup büridi cihânı o kanlu ırmaklar / Koyup yüridi revân ol demür yüreklü cibâl* MKTM, k.145/41.

= **Cesur:** Lâmi'î Çelebi de kılıcı demir yürekli bir cihan pehlivanına benzeterek şöyle der: *El-hak demür yüreklü cihân pehlevânıdur / Kul olsa taŋ mı husrev-i sâhib-kırâna tîg* MKTM, k.254/23. Medhî de ordular hakkında kullanılan "kalp" [= merkez] ve "cenâh" [= kanat] gibi tabirleri kullanarak "Kılıç demirden yüreği olduğu için orduların merkez ve yan kuvvetlerini dağıtan demir yürekli bir savaşçı olsa bunda ne var?" derken "demir yürek" tabirini cesaret anlamıyla kullanmış: *Bir pehlevân ki anda demürden yürek ola / Kalb ü cenâhı sökse n'ola bî-gümân kılıç* MDNS, k.25/17.

+ **Kalkan:** Kalkanların orta kısmına "demür yürek" denmesi bakımından, Nev'î gibi tab rin bu anlamını bilen şairler kalkandan bahsedilen beyitlerde bunu özellikle kullanmışlar. Şaire göre korkak düşman,

kalkan gibi demir yürekli olmadığı için âşığa karşı koyma cesareti gösterememektedir: *Saŋa 'adû-yi bî-dil ider mi mukâbele / Çün kim siper misâli demürden degül yürek* NDMT, terk.IV-7/4.

DEMLER KADEMLER bk. "Dem kadem"
DEMREN, dermen bk. "Temren"
DENDÂN-i MÂHÎ bk. "Balık dişi"

522

DENİZ (bahr, deŋiz, deryâ, kulzüm, 'ummân, yemm) Daha önce "Akarsu" maddesinde "âb, âb-i revân, bahr, cûy, cûy-bâr, deryâ, ırmak, nehr, rûd, 'ummân" kelimeleri dere, nehir v.b. anlamlarıyla genişçe incelenmişti. Eski metinlerde yaygın olarak "deŋiz" şeklinde kullanılan kelimenin günümüz okuyucusunu yoğun manada şaşırtması sebebiyle müstakil bir başlık altında incelenmesi gereği duyuldu. Zira bugün daha çok okyanus anlamında kullandığımız "deryâ-yi 'ummân" yahut "kulzüm" de dahil "bahr, deŋiz / deŋız, deryâ" gibi kelimeler, eskilerin nazarında deniz ve okyanustan çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Nev'î'nin İstanbul'u Galata'dan ayıran Haliç hakkında kullandığı ve sözlük anlamı "okyanus" olan "deryâ-yi 'ummân" ibaresi, okuyucuya konuya giriş bakımından çarpıcı bir fikir verebilir: *Âşinâsından Sitanbuluŋ kesildüŋ Nev'iyâ / Tîg-i bürrân oldı bu deryâ-yi 'ummân arada* NDMT, g.451/5.

= **Büyük akarsu:** Deniz veya okyanus anlamına gelen kelimelerin eski metinlerde aynı zamanda büyük nehir veya akarsu anlamında kullanıldığı çokça görülür. Edirneli Hufî'nin "Yüzüm gözümden akan gözyaşlarıma nasıl set olsun. Hiç 'ummân' yolu bir avuç toprakla kesilir mi?" diye sorduğu şu beytinde aslında gerçek anlamı okyanus olan "ummân" kelimesiyle bir akarsu kastedilmiştir: *Nice sedd olsun yüzüm gözümden akan eşküme / Bir avuç toprakla kaçan râh-i 'ummân baglanur* HŞSD, g.49/6. Zâtî'nin şu beytinde denizin taşmasından bahsedilmektedir ki burada da gerçekte "deniz" kelimesiyle akarsu şeklinde akıp gittiği iddia edilen gözyaşları kastedilmektedir: *Bir gün mi var âhum odı eflâke ulaşmaz / Bir dem mi var eşküm deŋizi 'ışk ile taşmaz* ZDAN, g.517/1. Aynı şekilde Aşkî'nin çiçekleri tasvir ettiği "Lâle yüzünü nesrinin kadehinden kızarttığı zaman, güneş seher vaktinde mavi renkli sudan nilüfer sunar" anlamındaki şu beytinde de, nilüfer denizde yetişmeyeceğine göre "deryâ"nın deniz anlamında kullanılması mümkün değildir: *Câm-i nesrînden kızardur lâle yüzin çün seher / Nîl-gûn deryâdan ider 'arz-i nîlüfer güneş* ADNB, k.20/11. Bursalı İffet'in *Sen servî-i ra'nâ gibi deryâ yakasında / Ben kumrî-sıfat âh ile sahrâ yakasında* BİDM, g.104/1 dediği beytinde de servi, deniz kıyısında yetişemeyeceğine göre "deryâ" kelimesi ile burada kastedilen yine akarsudur. Mesîhî'nin Nil nehrinden "deryâ-yi Nîl" şeklinde bahsettiği şu beyit ise duruma tam anlamıyla açıklık kazandırmaktadır: *Mısr-i hüsnüŋ çeşm-i giryândan cüdâ lâzım degül / Muttasıldur Mısra çünkim dâ'imâ deryâ-yi Nîl* MDMM, g.146/4. Kadı Bürhâneddîn'in deniz ve su dolabı hakkındaki şu beyti de ilginç bir örnek olabilir: *Bu gözlerüm ahıdur ırmagın zer üsdinde / Çü deŋiz oldı yüregüm ü gözlerüm dôlâb* KBME g.475/5. Bu konuda ayr. bk. "Akarsu"

• **Kıyısı çöple dolar:** Akarsuların çer çöpü sürüklemesi yahut denizlerin dalgalarla çöplerini sahile atması sebebiyle denizden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında sahile vuran çer çöpten bahsedilir. Hayâlî Beğ'in "Senin sarayında her ne kadar aşağılarda isem de denize bak. Çöpler denizin üzerinde fakat kıymetli inci dibindedir" dediği *Âsitânuŋda n'ola ednâ isem deryâyı gör / Hâr ü hes farkındadur ka'rındadur dürr-i semîn* HBDA, k.65/41 beytinde olduğu gibi denizden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında bu çöp ilgisi ustalıkla kullanılır. Âhî de aşağı yukarı benzer bir ifadeyle çevresini saran diğer şairleri şöylece çer çöpe benzetir: *Deryâlaruz ki gözler irişmez ka'rumuza / Her hâr ü hesle dolsa 'aceb mi kenârumuz* ADNS, g.39/3. Görüldüğü üzere içinde inci bulunduğundan bahsedilen "deŋiz" yahut "deryâ" kelimelerinin geçtiği beyitler mutlak manada günümüzdeki anlamıyla deniz anlamındadır.

• **Yedi tanedir** bk. "Yedi deniz"

+ **Acı:** Biraz da *Kur'ân*'da geçen *İki deniz bir olmaz. Biri güzel, tatlı ve kolay içimli, diğeri tuzlu ve acı* FATIR 12 mealindeki ayetin etkisiyle olmalı, akarsu ve denizlerin tatlı ve acı olması sebebiyle denizle ilgili bir kelimenin geçtiği beyitlerde bir şekilde acı ve acılıktan bahsedilir. Bu konuda Bâkî'nin "Eğer denizin acılığı senin dudağından lezzet alacak olsaydı, tatlı suyla yarışırdı" dediği *La'lüŋden alsa lezzeti milh-i 'ucâc-i bahr / Bahs eyler idi çeşme-i 'azb-i furât ile* BDSK, g.418/5 beyti meşhurdur. Deniz suyunun bu acılığı sebebiyle acı, acıtma v.b. türünden bir kelimeye yer verilmesi yaygın bir gelenektir. Kemâl Paşa-zâde'nin "Gözyaşlarım deniz gibi olup bulunduğun yerin etrafını sardı. Üzülüp acıdığım şey, sana geçecek yer kalmaması" anlamında *Kûyuŋ etrâfını tutdı deŋize döndi yaşum / Acıdugum bu ki kalmadı güzer-gâh saŋa* KPZD, g.11/5 demesi buna bir örnek olabilir. Necâtî gibi bazı şairler acı ve acılıktan öte işi "acıtma" gibi kelimelere kadar vardırmışlardır: *Yüzine kefler urup yire sürüp acıtdılar / Bilmezin deryâ-yi 'ummânı benüm nem sandılar* NBMK, g.74/6. Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi bahr, deniz, derya v.b. kelimeler geçtiğinde şairler bir şekilde acılık anlamıyla ilgi kurmaya çalışırlar: *Acı dil virdügine kalmayalum nâdânuŋ / Ey göŋül 'ârif iseŋ gel berü deryâ olalum* YDMÇ, g.275/4. Bu konuda ayr. bk. "Acı, acıma"

+ **Âşinâ:** Hem yüzen hem de tanıdık anlamlarına gelen bu kavram da denizden bahsedilen beyitlerde özellikle yer verilen kelimelerden biridir. Hayretî'nin "Aşk sahasında kendisini derya etmeyen kimse hiç gelmesin (zira böyle bir kimse) denizinin incisiyle tanışamaz" dediği şu beytinde deniz ve "âşinâ" kelimesini özellikle birlikte kullanmıştır: *Gevher-i bahr-i mahabbetle olımaz âşinâ / 'Işk meydânında deryâ olmayan hîç gelmesün* HDMÇ, g.372/4. Zâtî'nin "Yabancı memleketlerde gözümün yaşı denizlere dönmektedir. O mücevher gibi değerli sevgiliden bana haber verecek bir tanıdık gelmez" dediği şu beytinde de deniz ve âşinâ ibareleri özellikle bir araya getirilmiş: *Gözümüŋ yaşı deryâlar olupdur yâd illerde / O gevherden haber virür baŋa bir âşinâ gelmez* ZDAN, g.514/3. Şairin burada yabancı memleketler anlamında "yâd iller" dediği şey dünya hayatı, âşinânın bulup haber vereceği mücevher ise denize dalarak çıkartılacak incidir.

+ **Dil** bk. "Deniz dili"

+ **İnci:** Kara Fazlî'nin "dür" ve "dûr"un yanı sıra "bendeŋiz" ve "ben deŋiz" kelimeleriyle söz oyunları kurguladığı *Olalı sen âşinâdan dûr şâhâ bendeŋüz / Dürr-i dendânuŋ gaminden yaşum itdüm ben deŋiz* KFMÖ, g.142/3 beytinde görüldüğü üzere denizden bahsedilen ibarelerin önemli bir kısmında inci devreye sokulur. *İtmeg içün seni efendi kenâr / Ak deŋiz dürr-i eşkin itdi nisâr* NDMT, terc. VI/45 beytinden de anlaşılacağı üzere burada söz konusu edilen deniz günümüz anlamındaki denizdir. Sâmî'nin *Âsaf-nâme*'sinde "Dalgalanan deniz coşunca sahile binlerce iri inci bıraktı" anlamında söylediği *Hurûşa geldi çün deryâ-yi zehhâr / Bırakdı sâhile biŋ dürr-i şeh-vâr* SAMA, mes.197 ifadesinde olduğu gibi deniz ve inci ilişkisi çoğu zaman şairlerin derya kadar zengin gönüllerinden taşan inci kadar değerli sözleri vurgulama amacına yöneliktir.

+ **Kulak** bk. "Deniz kulağı"

+ **Mâcerâ:** Cereyan eden yani akıp giden şey, demek olan Arapça "mâ-cerâ" ibaresi daha çok "deryâ" kelimesinin akarsu anlamında kullanıldığı beyitlerde görülür. Dalga manasındaki "kef" kelimesinin aynı zamanda "el" anlamına gelmesi sebebiyle Hayâlî Beğ'in "Gözyaşımla akarsular / denizler bir araya gelip birbirine çok maceralar anlattılar; sonra her biri utançtan yüzüne elini tutup ayrıldılar" şeklinde kurguladığı şu beyti, arka planda utancından eliyle yüzünü örtüp görünmemek için kaçan bir şahsı tasvir etmesi bakımından ustacadır: *Yaşumla deryâlar gelüp çok mâcerâ söyleşdiler / Şerm ile tutup yüze kef her biri oldı ber-taref* HBDA, g.224/2. Usûlî'nin şu beytinde de de akarsu ve "mâcerâ" kelimeleri özellikle birlikte kullanılmış: *'Aşk deryâsında başumdan neler geçdügini / Söylemek mümkin degül çok mâcerâdur sevdügüm* UDMİ, g.86/4.

+ **Med cezir:** Denizin yükselip çekilmesi sebebiyle oluşan bu tabiat hadisesi de deniz kavramının geçtiği beyitlerde yer alan unsurlardan biridir. Antepli Aynî'nin güzellikler denizine benzettiği Hüseyin Paşa'nın savaş sırasında düşmana bir hücum edip bir geri çekilmesini hasmı şaşkın bıraktığını anlattığı *Dâver-i bahr-i mehâsîn Hüseyin Paşa kim / Cezr ü medd-i gazebi itdi 'adûyı hayrân* ADMA, k.4/15 beyti buna misal olabilir. Fuzûlî'nin gözlerinin kanlı yaşlar dökmesi ve gönlünün kan yutması

hareketini bir gel git gibi düşündüğü şu beyti de buna misal olabilir: *Gönlümi gör dîdeden geh kan döker geh kan içer / Medd ü cezrini temâşâ kıl bu deryânuŋ müdâm* FDKA, k.14/7. krş. *Gösterdi gâhî zülfi karesin gehî kaşın / Deryâ-yi hüsn-i dôst 'ıyân itdi cezr ü med* BDSK, g.43/3.

+ **Tuz:** Denizlerin bir özelliğinin de tuzlu olması bakımından denizden bahsedilen beyitlerde bir şekilde bu kelimeye yer verilir. Ancak tuzun, yemek ve yiyeceklere lezzet vermesi sebebiyle çoğu zaman acılık değil tatlılık kaynağı olarak zikredildiği görülür. Şeyh Gâlib'in "Ey tatlılık kaynağı, benim ıslak gözlerimden sakın. Zira okyanusla tuzluk birbirleriyle yarış edemezler" dediği şu beytinde gözyaşları tuz kaynağı okyanusla, buna mukabil sevgili lezzet kaynağı olan tuzlukla temsil edilmiş: *Ey kân-i melâhet hazer et dîde-i terden / Deryâ-yi muhît ile nemek-dân edemez bahs* ŞGDA, g.28/2. Üsküplü İshâk Çelebi de deniz ve tuz ilgisini işlediği şu beytinde bu defa tuz ekmek hakkına (bk. "Tuz ekmek hakkı") temas ederek yine bu ilgiyi kurmayı başarmış: *Her akar sudan hakîkat umma gel 'ummâna var / 'Âşık-i deryâ-dil olan gözedür hakk-i nemek* ÜİÇD, g.150/5. krş. *Yidi deryâ görüben iki gözümi nem-gîn / Sun'iyâ her biri acır aŋuben hakk-i nemek* SDHY, g.99/6. Yukarıda ifade edildiği üzere eski dilde "tuzlu" olmak "lezzetli olmak" ile eş değerdedir. Bu sebeple Ahmed Paşa'nın "Şiirlerimin lezzetli oluşunun sebebi, söz denizinde Selmân'ın eteğini tutmuş olmamdandır" dediği şu beytinde de yine deniz ve tuz ilgisi başarıyla kurulmuş görünüyor: *Şi'ri_Ahmedüŋ şehâ nemekîn oldugı bu kim / Bahr-i suhande dâmen-i Selmân tutup-durur* APDA, g.93/5.

O **Acılık:** Deniz suyu tatlı olmaması sebebiyle edebiyatta acılığın sembolü hâline gelmiştir. Şu beyitte denizin acılığına işaret edilerek denizden inci çıkartmaya talip olanlar için, bütün acılığına rağmen denizin tatlı geleceği şöyle ifade edilmiş: *Vuslat umanlar duyar mı acısını fürkatüŋ / Tâlib-i gevher olana bahr-i 'ummân tatludur* NBDA, g.144/4. Kara Fazlî'nin "Senin deryalar (gibi servet) saçan elin lâl ve inciler dağıttıkça, kıskançlıktan acı Umman denizinin yüreği kan dolar" dediği *Kef-i deryâ-nisâruŋ la'l ü dür saçdukça reşkinden / Yüregi kan tolar ki_anuŋ acıdur bahr-i 'Ummânı* KFMÖ, k.12/46 beytinde de bir şekilde deniz acılığı ve kıskançlıktan ızdırap duyma ilgisi vurgulanmış.

O **Bolluk:** İnci, mercan gibi mücevherlerin yanı sıra binbir türlü nimet ve gıdalar ardı arkası kesilmeden çıkarılmasına rağmen hiçbir zaman tükenmemesi sebebiyle deniz daima bolluk sembolü olarak kullanılır. Bu sebeple bir şeyin çokluğunu vurgulama sadedinde şairler onu denize benzetirler. Fuzûlî'nin "Olgunluk ve ilim denizinin dalgıcı olan akıl, eğer onun zatının cevherini düşünecek olsa kendinden geçer" dediği şu beytinde ilmin denize benzetilmesi onun çokluğunu vurgulama amacına yöneliktir: *'Akl kim gavvâs-i deryâ-yi kemâl ü 'ilmdür / Cevher-i zâtın tasavvur eylese hayrân olur* FDKA, k.7/27. Azmî-zâde'nin kendi şiirlerini inciye benzeterek "Ben fazilet ve marifet okyanusunun dalgıcıyım. Şimdiki insanların eteği, sözlerimin incileriyle doludur" dediği şu beytinde dolaylı olarak ilim ve marifetin çokluğu vurgulanmaktadır: *Lücce-i deryâ-yi fazl ü ma'rifet gavvâsıyam / Dürr-i elfâzımla pürdür dâmen-i âhir zemân* AHBK, k.27/30.

O **Coşma:** Rüzgâr ve fırtınalarla dalgalanıp med cezirlerle kabarması sebebiyle deniz, şiir dilinde coşup taşkınlık etmenin en sık kullanılan sembolüdür. Mirzâ-zâde Sâlim'in *N'ola eşk-i revân deryâ gibi cûş ü hurûş itse / Gamuŋla fülk-i dil pâ-bend-i girdâb-i firâk oldu* SDAİ, g.286/3 beytinde gözyaşlarının coşmasını denize benzetmesi bundandır. Nevres-i Kadîm de bir müjde duyması üzerine sevincini tarif için bir deniz gibi coştuğunu şöyle ifade eder: *Bu müjdeyi gûş itdüm şevk ile hurûş itdüm / Deryâ gibi cûş itdüm târîhin idüp hülyâ* NKHA, tar.69/10.

O **Cömertlik:** İnsanlara türlü yiyeceklerle inci ve mercan gibi mücevherler vermesine rağmen hiçbir zaman karşılık beklememesi cihetinden deniz sadece şiir geleneğinde değil günlük konuşma dilinde de cömertlik sembolü olarak kullanılır. Ancak kasidelerde memduhun medhi söz konusu olduğunda tam aksine kurak, verimsiz yahut cimri v.b. bir vasıfta gösterilir. Mesela Tâcî-zâde "Ey padişah, senin ihtişamın karşısında ay ve güneş dilenci gibi fakir, yardımın sofrasında ise maden ocağı ve deniz cimri kalır" derken denizi bu cömertlik özelliğinden dolayı hor görmek suretiyle padişahı ondan üstün göstermeye çalışmış: *Haşmetüŋ cenbinde şâhâ gün fakîr ü meh gedâ / Himmetüŋ h'ânında hem deryâ bahîl ü kân le'îm* TCÇD, k.29/13. Necâtî Beğ de "Okyanus senin cömertliğini duyup (bu

konudaki şöhretinin) elden gittiğini görünce (fenalaştığından) hava ve bulut yüzüne su seperler" diyerek memduhun cömertliği yanında denizi küçük gösterir: *Kendüden gördi gider cûduŋ işidüp 'ummân / Yüzine su sepeler dest-i sehâb ile hevâ* NBDA, k.2/28. krş. *Bahş-i in'âmuŋ ider deryâ-yi 'ummânı hacîl / Feyz-i ihsânuŋ kılur ebr-i bahârı şerm-sâr* NDMT, k.15/15. İnci gibi değerli sözler sarfetmeleri bakımından aynı kıyaslamayı şairler kendilerini denizle mukayese ederek de yaparlar. Necâtî'nin "Benim inciler saçan şairlik kabiliyetim varken denizi bırakın. Her cimriyi cömertle birlikte zikretmek olmaz" demesi bundandır: *Var iken tab'-i güher-rîz-i Necâtî bahri koŋ / Aŋmak olmaz her hasîsi degme cömerd üstine* NBMK, g.489/6.

O Batma: Büyük ölçüde olan gam, dert, borç, zenginlik v.b. olumlu veya olumsuz nesnelerin çokluğu deniz ile temsil edildiği gibi bunların içine gark olmayı vurgulamak amacıyla yine deniz sembolü kullanılır. Azmî-zâde'nin "O güzel ile tanıdık olan, kendisini bela denizine batmış bilsin" dediği şu beyti buna misal olabilir: *Bilsün garîk-i bahr-i belâ kendüsin hemân / Bir kimse kim o dil-ber ile âşinâ olur* AHBK, g.282/3. Mostarlı Ziyâî de ayrılık denizine batmamak için sevgiliden yardım istediği şu beytinde âşinâ ve dalgıç gibi yüzme ve batma ile ilgili kavramları ustalıkla bir araya getirmeyi başarmış: *Meded kurtar garîk-i bahr-i hicrân olmadın çün kim / Gamuŋ deryâsınuŋ gavvâsına ey âşinâ geldüŋ* MZMG, g.235/2.

O Çokluk: Gerek suyunun çokluğu, kumlarının sayısı gerekse içinden çıkarılan sayısız nimetlerin hiç tükenmemesi sebebiyle deniz daima çokluk sembolü olmuştur. Bu sebeple günümüzde olduğu gibi bir şeyin bolluğunu ifade için deniz ölçü olarak gösterilir. Nazîf'in "Beni o kadar ağlattın ki, eteğimdeki gözyaşlarını deryalar kadar ettin" demesi buna misaldir: *Aglatduŋ ol kadar beni ey dürr-i şâh-vâr / Kim dâmenümde eşkümi deryâlar eyledüŋ* NDMD, g.169/2. Âşık Çelebi'nin sevgiliyi irfan denizine, onun dilini de o denizin bir körfezine benzettiği şu beytinde de irfanın denize benzetilmesinin amacı yine çokluktur: *Bahr-i 'irfândur vücûduŋ anda bir dildür dilüŋ / Şâh-i mercândur lisânuŋ her sözüŋ dürr-i semîn* AÇDF, k.12/7. Tâcî-zâde'nin "Gam deryasının gönül ülkesini sarması olacak şey mi? Akıl aynasını gam pası tutsa reva mı?" anlamındaki şu beytinde karaları basan su öyle anlaşılıyor ki deniz değil taşan bir akarsu olmalıdır: *Ne revâdur gark ide dil mülkini deryâ-yi gam / Vechi var mı duta 'akl âyînesin jeng-i melâl* TCÇD, k.17/39.

O Derinlik, sonsuzluk: Hayretî'nin "Ey gönül, öyle bir denize düştün ki onun ne dibi ne de kenarı var" dediği şu beytinde olduğu gibi deniz, derin konu ve nesnelerin sembolü olarak kullanılır: *Düşdüŋ çü 'ışka ey göŋül aŋma selâmeti / Taldun şu bahre kim aŋa ka'r ü kenâre yok* HDMÇ, g.189/4. Âhî'nin "Biz öyle bir deniziz ki dibimize gözler erişemez" dediği şu beytinde de deniz ve derinlik ilişkisi vurgulanmaktadır: *Deryâlaruz ki gözler irişmez ka'rumuza / Her hâr ü hesle dolsa 'aceb mi kenârumuz* ADNS, g.39/3. Eski dünyada okyanus ötesi karaların keşfedildiği dönemlerde dahi deniz kavramı gökyüzü gibi insanlarda daima bir sonsuzluk hissi uyandırmıştır. Bu sebeple mesela Yahyâ Beğ'in sevgilinin güzelliğinin ve kendi derdinin sonsuzluğunu vurgulamak istediği şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman deniz devreye sokulur: *Gam-i 'ışkum gibi deryâ-yi hüsnüŋe nihâyet yok / Yüzinde tâze gonca gibi yüz dürlü letâfet var* YDMÇ, g.60/4.

O Duymazdan gelme bk. "Derya kulağı"

O Saflık: Bütün dalgalanıp bulanmalara rağmen deniz sonunda durulup berraklaşması sebebiyle şiir geleneğinde Sahhâf Rüşdî'nin *Derûnuŋ sâf idüp mânend-i deryâ / Mükedder eyleme seyl-âb-âsâ* SRHE, mat.17 beytinde olduğu gibi saflığın sembolü olmuştur. Kırımlı Rahmî'nin "(Bulanık) akarsular nasıl denizi asla bulandıramazsa, aynı şekilde senin celal denizini de düşman bulandıramaz" dediği: *Safâ-yi lücce-i iclâline a'dâ keder virmez / Bulandurmaz belî deryâyı hergiz ihtilât-i rûd* KRDS, tar.2 /16 beyti denizlerin bütün bulanmalarına rağmen sonunda berraklaşmasına güzel bir misaldir. Yahyâ Beğ şu beytinde de dalgalanıp durulan denizleri saflık sembolü olarak kullanmış: *Pâk ü sâfî olmayınca mevc uran deryâ gibi / Mihr-i maksûd eylemez mir'ât-i dilde in'ikâs* YDMÇ, g.188/4. Bununla beraber Kavsî'nin şu beytinde zikrettiği gibi, şairlerin bu saflığı ancak gözyaşlarının bulandırabileceğini iddia ettiklerini de unutmamak gerekir: *Benüm ey çarh-i nâ-pâkîze-perver sâfdur göŋlüm / N'ola seyl-âb-i eşküm birle deryâlar bulansunlar* KDMÇ, g.146/2. Yahyâ Beğ'in "Cahillerin incitici dille insanı kedere gark etmelerine aldırış etmeyip

deniz gibi olalım" manasında *Acı dil virdügine kalmayalum nâdânuŋ / Ey göŋül 'ârif iseŋ gel berü deryâ olalum* YDMÇ, g.275/4 demesinin sebebi yine denizin saflık sembolü olmasına işaret içindir.

O **Zenginlik:** İçinde inci, mercan v.b. değerli mücevherlerin bulunması sebebiyle deniz zenginliğin ve sonsuz servetin sembolü olarak kullanılır. Fuzûlî akarsuların denize bir hançer gibi girişi sahnesini kullandığı bir beytinde, zenginlere haccın farz oluşunu ima için, deniz hakkında "Allah'ın haremini -yani Kâbe'yi- ziyaret etmemenin cezası olarak denizin bağrına sel suyunun hançeri saplanmış" anlamında şöyle der: *Ziyâret-i haremin kılmamak cezâsı-y-içün / Havâle hançer-i seyl-âba sîne-i deryâ* FDKA, k.1/66.

X **Çer çöp:** Deniz ve akarsular üzerinde bulunan yahut kenara sürüklenen çöplerle deniz daima tezat oluşturur. Hayâlî Beğ'in "Biz hakikati arama deniziyiz. Eteğimizin civarında gezinip duran çer çöp bizim derinliğimizi nereden bilecek?" dediği şu beytinde olduğu gibi bunlar denize nazaran değersizliği temsil eder: *Biz Hayâlî bahr-i tahkîkuz ne bilsün 'umkumuz / Zeylümüzde cüst ü cû iden has ü hâşâkümüz* HBDA, g.206/5. Mânî'nin değersiz çöplerin denizin üzerinde yüzdüğünü fakat mücevher değerindeki incilerin dipte bulunduğunu söylediği şu beyti de değersiz kimselerin bu dünyada baş üstünde taşınmasını vurgulaması bakımından dikkat çekicidir: *Turur bahrüŋ yüzinde hâr ü hâşâk / Olur deryâ dibinde gevher-i pâk* MDŞD, mes.155. Deniz kendisine atılan bütün çöpleri kısa sürede temizleyip yok etmesi bakımından şairler Yenişehirli Avnî gibi kendilerini heves çöpünden ve taalluk çamurundan arınmış denizlere benzetirler: *Hâr u hâşâk-i hevesden pâk deryâ-meşrebüz / 'Ârîyüz gerd-i ta'allukdan musaffâ-meşrebüz* YALT, kıt.6/1. Hecrî'nin dediği gibi derya gönüllü insanlar çevrelerindeki çer çöp kabilinden varlıkları denizin dalgaları gibi yanlarından uzaklaştırırlar: *Eşk ile sürsem n'ola agyârı cânâ bir yaŋa / Hâr ü hâşâki atar emvâc-i deryâ bir yaŋa* HDÖZ, g.3/1.

X **Katre:** Toprak için nasıl "zerre" tezadı oluşturuluyorsa denizler için de damla anlamına gelen "katre" vurgusu çok yaygın bir tezat unsuru olarak kullanılır. Sehî Beğ'in zerre ve güneş ilgisinden (bk. "Zerre") hareketle "Senin cömertliğine nazaran yedi deniz bir damla gibidir" dediği şu mübalağalı beyti deniz ve katre tezadı için güzel bir örnektir: *Bir zerre-durur rûyuŋa baksa meh ü hûrşîd / Bir katre-durur cûduŋa nisbet yidi deryâ* SBDH, k.11/28. krş. *Mihrden zerre deŋizden katre görmek sehldür / Zerrede hurşîdi seyr it katrede 'ummânı gör* EDYS, g.112/3. Süheylî'nin mealen "Onun cömertliğinin denizi, iyilikleri yanında bir damla gibi kalır" dediği şu beytinde deniz ve damla tezadı vurgulanmış: *Deryâ-yi cûdı lutfına nisbetle katredür / Hilmi yanında zerre degül gülşen-i cihân* SDEH, k.34/26. Eskilerin inancına göre ancak güneş ışıklarının karanlık odaya nüfuzu sayesinde görülebilen havadaki zerreleri, güneş kendine doğru çekmektedir. Dolayısıyla güneşe ulaşan her zerre gibi her damla da mutlaka sonunda denize ulaşır. Fuzûlî aşağıdaki beytinde birbirine tezat oluşturan zerre-güneş ve damla-deniz ilişkisini vurgularken aynı zamanda bu inancı şöylece dile getirir: *Katreyi müddet ilen muttasıl-i bahr kılar / Zerreyi vâsıl-i hurşîd-i dırahşân eyler* FDKA, k.32/16. Nâbî de şu beytinde katre ve derya tezadını övüp yerdiği nesneleri tarif için şöyle kullanır: *Sadr-i rif'atde âsafân-i cihân / Saŋa nisbetle katre sen deryâ* NDAF, tar.82/57.

← **Aşk:** Sevgi ve muhabbetin denize benzetilmesi onun çokluğunu vurgulama amacına yöneliktir. Derzî-zâde'nin aşk denizinde yüzmekten bahsettiği şu beyti içinde bulunduğu durumun yüceliğini ihsas içindir: *Niçe demdür bahr-i 'ışkuŋda gezer gavvâs-i dil / Kuluŋı bîgâne sanma âşinâ oldum saŋa* DUİÇ, g.8/2. Zâtî'nin "Biz şiir sanatında inci saçmakla hatırlansak buna şaşılır mı? Zira biz aşk denizinin incilerine aşinayız" dediği şu beytinde aşkın denize benzetilmesi yine onun büyüküğünü öne çıkartmak içindir: *Olsak 'aceb mi sözde dür-efşânlug ile yâd / Deryâ-yi 'ışk cevherine âşinâlaruz* ZDAN g.543/6. Bu meyanda Bursalı Rahmî'nin aşk ve deniz ilişkisini işlediği şu mısraları nefistir: *'Işk bir deryâ imiş eşk-i güher-pâşum gibi / Her habâbıdur anuŋ bagrumdaki başum gibi / Cûş idicek mevcler peydâ olur yaşum gibi / Sürdiler yüzin yire acıtdılar yaşum gibi / Bilmezem deryâ-yi 'Ummânı benüm nem sandılar* BRME, mus.28/4.

↓← **Âşığın gözyaşları:** Eski şiirde belki en çok kullanılan benzetme kalıbı olup şairler gözyaşlarının akarsular, seller ve denizlerden dahi daha fazla ve güçlü olduğunu vurgularlar. Prizrenli Şem'î bu yolda daha önce söylenmiş sözleri geride bırakarak

Nuh Tufanı'nın gözyaşlarıyla birleşse dahi hicran ateşini söndüremeyeceği iddiasıyla şöyle der: *Bahr-i eşkümle bir olsa ey sanem tûfân-i Nûh / Âteş-i hecrüŋ söyündürmez ne müşkil mâcerâ* ŞDMK, g.7/5. Figânî yedi büyük denizin (bk. "Yedi deniz") ancak gözyaşları selinin sahili olabileceği iddiasıyla gözyaşlarına karşı denizi şöylece küçümser: *Şöyle gark itdi cihânı seyl-i eşküm sû-be-sû / Yidi deryâdur görinen bahr-i eşküm sâhili* FDAK, g.98/3.

↓ **Cömert insanlar:** Yukarıda ifade edildiği üzere denizler her ne kadar cömertlik, eli açıklık ve bolluk timsâli ise de şairler Aşkî'nin şu beytinde olduğu gibi methiyelerinde cömert ve ihsanı bol insanlar karşısında denizleri daima eli sıkı ve cimri olarak tarif ederler: *Keffi öŋinde dem-i cûd ü sehâ / Kân bahîl olmış-durur deryâ le'îm* ADNB, k.39/16. krş. *Sehâsı 'işini telh itdi bahrüŋ / Ziyâsı işini selh itdi bedrüŋ* LÇFN, b.993.

\# **Acır, acı çeker:** Denizlerin çırpınışları ve acı suya sahip olmaları sebebiyle haklarında en fazla geliştirilen yorumlar onların acı çekmeleridir. Hayâlî'nin âhiret zevkine ulaşabilmek için bu dünyada açı çekmek gerektiğini, denizlerin acı çektiği için inci kaynağı hâline geldiğini iddia eden beyti buna misal olabilir: *Acı çek ister iseŋ lezzet-i zevk-i 'ukbâ / Telh-kâm oldugı-çün ma'den-i dürdür deryâ* HBDA, g.97/1-1. Edirneli Nazmî denizlerin acılığı ile acımak fiili arasında bağlantı kurduğu şu beytinde onları kendisine acıyan şahıslar olarak yorumlar. *Ey husrev-i şeker-leb şîrîn lebüŋden ayru / Görüp gözüm yaşını baŋa deŋizler acır* ENMN, g.1775/3. Latîfî ise şu beytinde denizi, feleğin elinden zulüm gören bir şahsa benzeterek şöyle der: *Ey Latîfi virelü ol dişi lü'lü'ye göŋül / Devr elinden acılar çekmede oldum deryâ* ENMN, g.232/5. Bu konuda ayr. bk. "Acı, acıma"

\# **Başını taşlara vurup dövünür:** Daha çok akarsular hakkında geliştirilen başını deliler gibi taşlara vurma yorumunun zaman zaman Necâtî Beğ'in şu beytinde olduğu gibi denizler hakkında da yapıldığı görülmektedir: *Agladugını görüp başın döger taşdan taşa / Acıdugından Necâtî bu yedi deryâ saŋa* NBDA, g.12/5. Deniz ve okyanusları âşığın gözyaşlarına üzülüp deliler gibi dövünen bir şahsa benzeten beyitler çoktur: *Mihnet-âbâd-i felekde ey Fakîrî yaşuma / Taşlar ile dögünüp deryâ-yi 'ummân acısın* ENMN, g.3649/5. Bu konuda ayr. bk. "Akarsu"

\# **Dil uzatır:** Eski dilde körfez ve koylara "dil" denmesi sebebiyle, deniz hakkında geliştirilen yorumlar arasında en çok görülenlerden biri onun dil uzatmasıdır. Bâkî'nin "Okyanus benim gözyaşıma dil uzatmasaydı, sabah rüzgârı onun yüzüne tokat atmazdı" dediği şu beytinde deniz bu küstahlığından dolayı cezalandırılmış gösterilmektedir: *Bahr-i muhît eşküme ger dil uzatmasa / Deryâ yüzine urmaz idi bâd-i subh kef* BDSK, g.228/2. Ganî-zâde de gemilerin sürekli kürekle denize vurmasını, sevgilinin inciler saçan cömert eline dil uzatması sebebiyle onu cezalandırması olarak yorumlar: *N'ola keştîler aŋa ursa kürekden çep ü râst / Dil uzatmış kef-i dür-pâşına anuŋ deryâ* GNNK, k.28/29. Şu beytinde de Hayâlî Beğ "Denizler benim gözyaşıma dil uzatınca, bulutlar onun üzerine üşüşüp havaya uçurdular" diyerek denizin buhar oluşunu onun cezalandırılması şeklinde yorumlamış: *Çünkim Hayâlî eşkine deryâ uzatdı dil / Üşüp bulıtlar üstüne gökden uçurdılar* HBDA, g.129/5. Bu konuda ayr. bk. "Deniz dili", "Dil uzatmak"

\# **Mest, sarhoş:** Denizlerin sürekli dalgalanması ile sarhoşluğu sebebiyle sağa sola sallanarak yürüyen şahıslar arasında ilgi kurulduğu çokça görülür. Emrî'nin "deryâ" kelimesiyle vadileri yararak akan nehirleri kastettiği anlaşılan şu beytinde deniz, aşk şarabının tortusundan mest olmuş bir şahsa benzetilmektedir: *N'ola vâdîler çeküp çâk-i girîbân eylese / Cür'amuzdan mest olupdur sâkiyâ deryâ bizüm* EDYS, g.318/2. Nev'î-zâde ise denizler hakkındaki sarhoşluk yorumunu, onların gözyaşı şarabını içip sarhoş olarak birbirine girmesi üzerinden geliştirerek şöyle der: *'Atâyî bâde-i eşküm içüp mestâne olmışdur / 'Aceb mi mest olup biri birine girse deryâlar* NASK, g.34/5.

\# **Kenara kaçar:** İshâk Çelebi karaya vuran dalgaları denizin kenara kaçması olarak yorumladığı şu beytinde, "Eğer okyanusun su miktarı benim gözyaşlarım kadar olsaydı utanıp kenara kaçmazdı" anlamında şöyle demektedir: *Kaçmazdı kenâra utanup lücce-i deryâ / İshâkuŋ olaydı gözi yaşına ber-â-ber* ÜİÇD, g.36/5. Sürûrî'nin gözyaşlarını denizlerle iddialaşıp yarışan bir şahsa benzettiği *Bahr-i eşküm taŋ mıdur iderse 'ummân ile bahs / Merd olan kaçmaz ider dânâ-yi devrân ile bahs* PBKG, g.1139/1 beytinde de dolaylı olarak deniz, dalgaların sürekli sahile doğru atılması sebebiyle yarıştan kaçan bir şahsa benzetilmiş.

\# **Titrer:** Rüzgâr sebebiyle sürekli çalkalandığından, deniz her zaman üzüntü içinde titreyen bir şahıs olarak görülür: *Görüp yüzümdeki bahreyni çeşm-i lü'lü'-bâr / Key ıztırâba düşer reşk idüp baŋa deryâ* HBDA, g.102/11-3. *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen *Be-cid heybetinden çü ditrer deŋiz / Acı agzı vü uçınupdur beŋiz* SNCD, mes.6 beytinde titremeye sebep olarak heybet gösterilmiş. krş. *Heybetüŋden yüregi ditrer eyâ bahr-i kerem / Sanma kim kıldı temevvüc bu hüner-ver deryâ* MZMG, k.1/16.

\# **Yerde sürüklenir:** Bütün ihtişamına ve sonsuzluğuna rağmen denizlerin yerlerde sürünmesi yorumu, karaya vuran dalgaların yerlerde sürünüp tekrar geri çekilmeleri sebebiyledir. Necâtî Beğ kendisinin yerlerde sürünmesini ima ederek denizlerin de yerlerde sürünmesini kendisiyle yakınlığı olan bir şahsa benzetilmesi sebebine bağlayarak şöyle der: *Yüzine kefler urup yire sürüp acıtdılar / Bilmezin deryâ-yi Ummânı benüm nem sandılar* NBDA, g.74/6. Azîz Mahmûd Hüdâyî *Su gibi arınmazsan / Yirlere sürünmezsen / Taşlarla urunmazsan / 'Ummân eline girmez* AMHD, g.13/3 mısralarıyla yerlerde sürünerek sonunda denize yahut okyanusa kavuşan bir akarsuyun macerasını anlatmaktadır.

\# **Yüzünü buruşturur:** Denizler hakkında geliştirilen yüz ekşitme yahut buruşturma yorumu yine deniz yüzünün sürekli dalgalı oluşu sebebiyledir: *Saŋa öykündügin lü'lü' işitmiş bâd-i hacletden / Deŋizler burtarup yüzin urur ruhsârına kefler* NBDA, g.91/2.

∆ **Bahr:** Bâkî'nin Aruz bahriyle içinden inciler çıkartılan deniz arasında ilgi kurduğu *Ne deryâdur bu şi'rüŋ bahri yâ Reb / Ki andan kâinât olmış güher-çîn* BDSK, k.4/12 beyti ve Haşmet'in *Havfüm oldur eser-i cûşiş ile bahr-i 'Arûz / Keştî-i şi're virür gavta-i girdâb-i 'adem* HKHA, k.17/10 beytinde her iki kavram özellikle bir araya getirilmiş.

DENİZ DİLİ (deryâ dili)
Günümüzde karaların denize doğru çıkıntısına "burun" dendiği gibi, eski dilde de denizin karaya girerek körfez oluşturan kısımlarına "dil" denir. Bu sebeple şairler deniz hakkında Ganî-zâde'nin *Meger kim dil uzatmış dest-i gevher-pâşına deryâ / Alup nâgeh bogazın yir yüzini aŋa tar itdi* GNNK, k.11/27 beytinde olduğu gibi "dil uzatma" türünden (bk. "Dil uzatmak") tabirleri çokça kullanırlar. krş. *Bogazın aldı ele dest-i cür'et ile deryâ / Dil uzadalı anuŋ gülsitânına deryâ* YDMÇ, k.26/37. Bursalı Rahmî'nin şu beytinde geçen "dil kesmek" deyimi de kelimenin bu anlamı sebebiyle özellikle denizle birlikte kullanılmıştır: *'Aynuma bir katrece gelmez dem-i hicrânda / Bahr-i eşkümden dilin kessün yidi deryâ benüm* BRDF, g.126/4. Yahyâ Beğ'in deniz suyunun acılığını ima ile söylediği *Acı dil virdügine kalmayalum nâdânuŋ / Ey göŋül 'ârif iseŋ gel berü deryâ olalum* YDMÇ, g.275/4 beytinde "deniz" ve "dil" kelimelerinin bir arada kullanılması da böyledir.

Hayâlî Beğ'in "Nazmımın incilerinin derya (gönüllü insan)lar dilinde söylendiğini görünce, parlak inci bana kul oldu" mealindeki *Dürr-i nazmum gördi deryâlar dilinde söylenür / Ey Hayâlî bende oldı lü'lü'-i lâlâ baŋa* HBDA, g.105/5 beyti hem "denizler tarafından söylenir", hem "körfezde gezinenler tarafından söylenir" hem de "derya gönüllü insanlar tarafından söylenir" şeklinde anlaşılabilecek zengin yorumlara açık tevriyeli bir ifadedir.

\+ **Deryâ-dil:** Bilindiği üzere bu tabir "gönlü deniz kadar geniş, hoşgörülü, çok bilgili" gibi zengin anlamlar ifade eder. Yetîm Ali Çelebi'nin "Deniz bütün genişliğine rağmen benim gibi bir derya gönüllünün inciler saçan şiirlerini görünce gücenip bana dil uzattı" anlamında *Gördi ben deryâ-dilüŋ nazm-i dürer-bârın Yetîm / Dil uzatdı ter düşüp bu vüs' ile deryâ baŋa* YAÇA, g.6/5 dediği şu beytinde olduğu gibi şairler denizin dil uzatması motifini işlerken çoğu zaman "deryâ-dil" tabirini devreye sokarlar.

523

DENİZ KULAĞI (deryâ kulagı, gûş-i mâhî, gûş-i semek)
Bugün "deniz kulağı" için yapılan tariflere göre yassı kabuklu 8-10 cm boyunda insan kulağını andıran biçimde bazen içinde incisi bulunan bir istiridye türü olup Latincesi Haliotistir. Hayâtî'nin *Tuhfe-i Vehbî Şerhi*'nde "gûş-i mâhî" için verdiği *Sadef ki içinde incü olur. Hem dahi yassı beyaz boncuklar ki deryâ kenârlarında olur. Devşirüp deve ve katır yularlarına dikerler. Aŋa da gûş-i*

mâhî dirler ifadesi de aşağı yukarı aynı canlıyı tarif etmektedir. Çâkerî'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında geçen *Şu deŋlü düşdi Nîle dürr-i şâhî / Sadef-veş oldı pür her gûş-i mâhî* ÇYZE, mes.1253 beytinden de anlaşılacağı üzere "deryâ kulağı" hiçbir zaman içinden mücevher değerinde inciler çıkartılan bir sadef değildir. Üstelik Hayâlî Beğ'in "Eğer deniz gözyaşlarıma dil (bk. "Deniz dili") uzatmasaydı, feryatlarımın rüzgârı onun kulağını hiç burar mıydı?" dediği şu beytinde "şeytan minaresi" türünden bir kabukluyu (res.524) ihsas ettiği anlaşılmaktadır: *Bahr-i Muhît yaşuma diller uzatmasa / Âhım yeli burar mıdı anuŋ kulagını* HBDA, g.398/2.

524

Çocukluk yıllarımda Marmara sahillerinden çıkarttığımız midyelerin içinde 2-3 mm çapında inci gibi parlak beyaz boncuklar olurdu. Deniz kulağının içinden çıktığı rivayet edilen küçük taneler bunlar olmalıdır. Mesîhî'nin yağmur yağdığında su üzerinde halka hâlinde oluşan dalgalanmaları istiridye yani deniz kulağına takılan halka şeklindeki küpeye benzettiği şu beyti meşhurdur: *Gûş-i mâhîye takar san ki gümişden halka / Nâzil oldukça su üzre katarât-i emtâr* MDMM, k.8/6. Cumhuriyet sonrası eski şiire dair ilk araştırma yazıları yazanlar arasında, "gûş-i mâhî" tabirini "balığın kulağı" sanarak balıkların kulağına halkalar takıldığı iddiasında bulunanlar dahi olmuştur.

• **Meze olur:** Tırsî'nin bir şarap meclisini tarif ederken söylediği *Bezm-i meyi gördüm hele mersin balıgıyla / Midye pilavın zâhid-i nâ-dâne düşürdüm* TDKY, g.143/3 beytinden de anlaşılacağı üzere midye dolması meze yapılan yiyeceklerden biriydi. Gelibolulu Âlî'nin yine bir meclis sofrasını anlattığı şu beytinde de istiridye ve midye başköşeyi işgal ediyor: *İstiridye teke vü midye husûsan mâhî / Süfreyi ni'mete gark itdi misâl-i deryâ* GMAD, terk.11/5.

O **İşitmeme, duymazdan gelme:** Denizin kulağı olmasına rağmen bu duyma özelliği bulunmayan bir kulak olması bakımından şairler onu işitmeme veya duymazdan gelme sembolü olarak kullanırlar. Sâkıb Mustafa Dede'nin "Eğer deniz kulağı benim inleme ve ağlamalarımı duyabilseydi, cevheri (inci değil) gözümün bebeği gibi (kan rengi) lâlden olurdu" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere şiir geleneğinde deniz duymaz: *Merdüm-i çeşmüm gibi la'lî olurdı gevheri / Gûş ideydi gûş-i mâhî nâle vü zârum benüm* SMDD, g.122/4. Gelibolulu Âlî de *Mihr ü Mâh*'ında geçen şu beytinde deniz kulağına hiçbir bilgi ve sır girmeyeceğini ifade ediyor: *Ka'r-i deryâya sırr-i Hak sıgmaz / Gûş-i mâhîye heft yem girmez* GAMM, mes.24. krş. *Figânum gökde meh deryâda mâhî gûşına irdi / 'Aceb bilsem n'içün ey gül senüŋ kulagına degmez* EDYS, g.212/4. Bunun yanı sıra şairler bu sağır kulak sebebiyle denizi Hayretî'nin şu beytinde olduğu gibi duymazdan gelme sembolü olarak kullanırlar: *Deŋiz ol kulaguŋa koyma sözin zühhâduŋ / Gel berü tâlib-i dür-dâne-i 'irfân olalum* HDMÇ, g.308/4. krş. *Deŋiz ol her ne dirse saŋa 'avâm / Kulaguŋa koyup melûl olma* HDMÇ, s.445/4.

İşitmeye çalışır: Fuzûlî'nin deniz kulağını sevgilinin inci gibi sözlerini duyabilmek için sahile yanaştığı yorumunu geliştirdiği *Dür tek dişüŋ sözini her dem işitmek ister / Bahrüŋ müdâm anuŋ-çün sâhildedür kulagı* FDKA, g.261/4 beytinde olduğu gibi, bazı şairler de istiridyenin kıyıdaki kayalara tutunmasını karadan haber almaya çalışma şeklinde yorumlarlar. Bâkî de "Deniz istiridye kulağını senin inci gibi sözlerinle süslemek için duvar altlarından senin sözünü dinlemeye çalışır" anlamındaki şu beytinde aynı yorumu geliştirmiştir: *Sadef gûşın müzeyyen kılmag içün dürr-i lafzından / Kelâmın istimâ' eyler pes-i dîvârdan deryâ* BDSK, k.27/16.

İşitir: Bazı şairler de kulağa benzemesi sebebiyle yerine göre deniz kulağını gayet güzel işiten bir şahıs olarak yorumlarlar. Şâhî *Ferhâd-nâme*'sinde duyduğu üzüntülü haber üzerine denizin gözyaşlarıyla dolup derya kulağının da güm güm çınladığını şöyle vurgular: *Bahr olup gözi yaşı 'ummânuŋ / Ötdi güm güm kulagı deryânuŋ* ŞFNÖ, mes.1609. Bu ifade aşağı yukarı Ahmed Paşa'nın şu beytinin aynıdır: *İreli deryâ kulagına gözümüŋ yaşları / Acıyup yaşlar dökerler cümle deryâlar bize*

APDA, g.274/4. Yahyâ Beğ de aldığı kötü haber üzerine deniz kulağının ellerini birbirine çarparak hayıflandığı yorumunu yapar: *Deryâ kulagına iricek nâle vü figân / Keffin biri birine urup acıdı hemân* YDMÇ, mus.7-VI/8. *Gûşına dimeŋ sadef incine işidüp / Ey bahr o şâh kim bile yirüŋ kulagı var* SDHY, g.56/5.

DENİZ MÂLİKİ (âfet-i âb, mâlik-i /mâlike-i deryâ, mâlik-i yem, melik-i deryâ)
Doğu ve Batı kaynaklarında ve özellikle denizci rivayetlerinde çokça geçen, yarısı insan ve diğer yarısı balık şeklindeki hayal ürünü yaratığın eski metinlerde geçen adıdır. Muhtemelen uzun süre karaya çıkamayan denizcilerin, uzaktan gördükleri ayıbalıkları hakkında geliştirdikleri hayallerin ürünü olup Türkçesi "deniz kızı" yahut "su kızı"dır. Mütercim Âsım Çin Denizi'nden bahsederken *Naklederler ki her gice o deryâdan katı vâfir ra'nâ mahbûbe zenân çıkup sâhil-i deryâda vâki' dagın dâmeninde tâ-be-subh birbiriyle mülâ'abe iderler. Ortalık agardıkta yine deryâya girüp nihân olurlar* der. *Lügat-i Ebüzziyâ*'da adına "Âfet-i âb" denen hayal ürünü varlık hakkında verilen *Su âfeti, su kızı, insânü'l-cerr, mâlike-i deryâ, su mâlikesi: Vücûdınuŋ nısf-i 'ulyâsı kız ve nısfından aşagısı balık. Günde bir def'a sudan görünerek âyîne edindigi bir cevher-i sâfda letâfet-i sîmâsını görür görmez bir sayha-i cân-güdâz kopararak yine ka'r-i deryâya çekilir ve gözden nihân olurmuş* bilgisinden, bunun da deniz mâliki ile aynı varlık olduğu anlaşılıyor.

Sun'î denize benzettiği gözyaşlarındaki uzun saçlı güzellerin hayâlini, deniz kenarında oynayan deniz mâlikleri şeklinde tasavvur ederek şöyle der: *Müzellef biŋ güzeller sûreti 'aksiyle bu eşküm / Deŋiz mâlikleri oynar hemânâ Sun'î deryâdur* SDHY, g.53/5. Bâlî'nin Sultanahmet Meydanı'nda tertip edilen bir sünnet düğününü tasvir ederken, şenlik münasebetiyle üretilen şekerden mamul deniz mâliklerinden bahsetmesi, o devirde halk arasında bu inancın hayli yaygın olduğunu gösteriyor: *Yapdılar cümle deŋiz mâlikini şekkerden / N'ola ger şerbete tebdîl ideler 'ummânı* BDBS, k.5/16.

Bununla beraber mesela Kırımlı Rahmî'nin bir övgüsünde geçen *Mâlik-i bahr ü ber-i 'âlem-i deryâ-yi himem / Kulzüm-i cûd ü kerem kutb-i celîlü'l-hadrâ* KRDS, tar.94/1 yahut Hâfız Ahmed Paşa'nın sultanın kadırgaya binişini tasvir ettiği *Geçüp kıçda oturdı Kahramân-veş ol şeh-i devrân / Ki itdi mâlik-i bahrî gibi deryâ yüzin seyrân / Ugurın hayr ide ol şâh-i dehrüŋ Hazret-i Sübhân / Kadırgaya binüp Sultân Ahmed Han sefer kıldı* HAPD, beste 42 mısralarında geçen ibarelerle "deryaların hakimi" manasında hükümdarların tanımlandığı açıktır.

● **Gemileri batırır:** Eskilerin inanışına göre su kızları girdaplarda bulunur, gemilerin dümenine saçlarını dolayarak gemiyi suya çekermiş. Eğer o sırada görülürse gemiyi altınla doldururmuş. Necâtî "Kaşların çene çukurundan saçının ipiyle gönlümün sandalını deniz kızı gibi girdaba çekti" dediği şu beytinde bu inanışa işaret etmektedir: *Kaşlaruŋ çâh-i zekandan rîsmân-i zülf ile / Çekdi göŋlüm zevrakın mâhî gibi gird-âbdan* NBMK, g.383/3. Nahîfî'nin kayığa binmiş bir güzeli tasvir ettiği "O işveli güzeli sandala binip gelirken gördüm. Deniz mâlikinin kayığa binmesi ne garip" anlamındaki şu beytinde deniz mâlikinin kayığa binmesi tasavvuru o devir insanını hayli heyecanlandırmış görünmektedir: *Keştîye binmiş gelür gördüm o şûh-i şîve-kâr / Mâlik-i deryâ 'acebdür kim olur zevrak-süvâr* Nahîfî.

● **Saçları vardır:** Sehî Beğ'in sevgilinin su gibi saf yanağından aşağı sarkarak aklını başından alan saçlarını güzellik deryasında durup insanları ele geçiren bir deniz mâlikine benzettiği şu beytinde saçlara vurgu yapılmaktadır: *Sanı deŋiz mâlikidür âb-i 'izâruŋda saçuŋ / Hüsn deryâsı kenârında turup âdem alur* SBDH, g.63/2. Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sâkî-nâme*'sinde aşağı yukarı aynı ifade görülüyor: *Firîbende zülf-i ham-ender-hamı / Deŋiz mâlikidür alur âdemi* NASN, mes.557. Gelibolulu Âlî de kayık tasviri çizdiği bir beytinde kayığın küreklerini tarak dişleri gibi düşünerek onun denizde süzülüşünü deniz mâlikinin saçlarına tarak sunma olarak yorumlar: *Küregin kayduruben turdı birez deryâda / Zülfine sundı deŋiz mâlikinüŋ şâne kayık* GMAD, k.28/21.

← **Ben:** Azmî-zâde'nin yüzü güzellik denizine, yüzdeki benleri ise insanı deryaya gark eden deniz mâlikine benzettiği şu beytinde yine yukarıda zikredilen inanış işlenmektedir: *Bahr-i hüsn oldı ruhuŋ her biri ol hâllerüŋüŋ / Bir deŋiz mâlikidür âdemi deryâya çeker* AHBK, g.193/4.

← **Kalem:** Nef'î de "Hüner bir deniz, mâliki ise senin inciler saçan kalemin. Cömertlik bir istiridye, senin pak tabiatın ise onun incisidir" derken

"deniz" ve "mâlik" kelimelerini özellikle bir arada kullanarak iyham yoluyla bu hayâlî yaratığa göndermede bulunmuş: *Hüner gûyâ deŋizdür mâliki kilk-i güher-pâşuŋ / Kerem gûyâ sadefdür tab'-i pâküŋ dürr-i şeh-vârı* NDMA, k.49/40.

DENİZLER MÜREKKEP OLSA

Kur'ân'da *Kul lev kâne'l-bahru midâden li-kelimâti Rabbî* ibaresiyle başlayan *De ki: Rabbimin sözleri için deniz mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenir* KEHF, 109 mealindeki ayette Allah'ın ilim ve hikmetinin çokluğu vurgulanır. Şairler gerek bu gerekse *Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah'ın sözleri (yazmakla) tükenmez. Şüphe yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir* LOKMAN 27 ayetine imada bulunarak mübalağalı sözler geliştirirler. Yunus Emre'nin muhtemelen *Kur'ân*'ı ima ederek söylediği *Ben bir kitâb okudum kalem yazmadı anı / Mürekkeb eyler-isem yitmeyeyidi deŋiz* YDMK, 61/6 beyti bu ayete işaret etmektedir. Zâtî ayetteki bu ifadeyi gözyaşlarının çokluğunu vurgulama sadedinde kullanmış: *Yazılmaz haşre dek evsâf-i eşküm / Mürekkeb olsa ey Zâtî deŋizler* ZDAN, g.458/5. krş. *Benüm agladugum bu kim mürekkeb olsa deryâlar / Deŋizden katresi yazılmaz eşküm mâ-cerâsından* ZDAN, g.1056/4; *Bir şemmesini yazımaya sergüzeştümüŋ / Deryâ midâd agaçlar olursa eger kalem* MCDM, g.400/3.

+ **Ağaç-kalem:** Denizlerin mürekkep olmasından bahsedilen beyitlerde yukarıdaki ayetlere işaret olmak üzere Karamanlı Aynî'nin şu beytinde olduğu gibi hemen ağaç ve kalem konusu devreye sokulur. *Bunuŋ vasfında aklâm olsa eşcâr / Yitişmez ger mürekkeb olsa bahrân* KADA, k.21/76. krş. *Yazılmaz bunuŋ evsâfı agaçlar ger kalem olsa / Mürekkeb yidi bahr olup yir ü gök olsa kırtâsı* MMMK, mes.1774. Bütün bu deniz-mürekkep ve ağaç-kalem ikilemelerinin en çok konu edildiği bahis aşk ve aşk derdinin çokluğudur.

O **Sözün yetmemesi:** Nebzî adeta Kehf 109'un tercümesi gibi kurguladığı şu beytinde aşkının derdinin, ağaçlar kalem ve denizler mürekkep olsa dahi binde birinin yazılamayacağını iddia eder: *Ger kalem olsa agaçlar olsa deryâlar midâd / Biŋde bir derdüm benüm kâbil degül ola 'idâd* NDSO, g.156/1. Kolayca anlaşılacağı üzere bu tür ifadelerden maksat aşk derdinin büyüklüğünü vurgulamaktır: *Yazılup irmeye pâyânına dek nâme-i şevk / Hep agaçlar kalem olsa kamu yaprak kâgıd* NBDA, g.45/6. Bu konuda ayr. bk. "Ağaçlar kalem olsa"

DEPREMDE EZAN OKUMA bk. "Ezan"

525

DERÂ-yi RIHLET (bang-i ceres)

Eski kervan yolculuklarında konaklama sonunda tekrar harekete geçileceğini yolculara duyurmak için davul çalındığı gibi (bk. "Davul", "Göç davulu") çan ve zil çalındığı da bilinmektedir. Şiir geleneğinde sürekli ağlayıp sızlanan şairler bu seslerini göç davulu veya Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi kervan zillerine benzetirler: *Nâle vü feryâd ile döndüm derâ-yi rıhlete / Kârbân-i yâre uydum başumuŋ gavgâsı var* YDMÇ, g.56/3.

O **Ayrılık ve ölüm:** Bu ses artık ayrılma ve vedalaşma vaktinin geldiğini de haber vermesi bakımından bir ayrılık sembolü olarak kullanılır: *Geldi rûz-i fürkat oldı kûs-i rıhlet istimâ' / El-vedâ' ü el-vedâ' ü el-vedâ' ü el-vedâ'* YDMÇ, mus.15-I/3. Adnî Receb Dede *Nahl-i Tecellî*'sinde artık ölüm ve sevgiliye kavuşma vaktinin geldiğini yine bu sesle ifade eder: *Kârbân-i rıhlet-i 'ışk-i Hudâ / Çünki izhâr eyledi bâng-i derâ* RDNT, mes.1584. Zâtî yaşlılıkla artan kulak çınlamasını vücuttan kuvvet askerlerinin göçmesi ve bu sebeple çalınan çanlara benzeterek şöyle der: *Kulak çınladugın sanursın tanîn / Göçer leşker-i kuvvet öter ceres* ZDAN, g.570/2. Fuzûlî'nin "Dünya bahçesinde dinlediğin göç çanları (bülbül sesi) artık yeter. Daha ne duruyorsun, seyrettiğin gül yüzler yetmiyor mu?" dediği şu beytinde de yine dolaylı olarak ölüm ve ayrılık vurgulanmış: *Yeter oldı kulaga bang-i rıhlet dehr bâgından / Ne durmuşsuŋ temâşa-yi gül-i ruhsâr yetmez mi* FDKA, g.289/4.

O **Güzellik ve baharın bitişi:** Baharın son zamanlarında öten bülbül sesi artık mevsimin bittiğini haber veren bir göç zili olarak temsil edilir. Hüdâyî'nin "Onu kuş sesi sanma o göç zilidir. Bu gece gül kafilesi yeşilliklerden göçtü" dediği *Gülbâng-i murg sanma sadâ-yi ceresdür ol / Göçdi bu*

şeb kavâ fil-i gül merg-zârdan HDMK, g.172/2 beytinde bu sembol kullanılmış.

← **Âşığın inlemeleri:** Muvakkit-zâde Pertev'in sevgilinin eski güzelliğinden eser kalmaması yahut belki de sevgilinin vefatı üzerine gönlünün ızdırapla inlemesini göç ziline benzettiği şu beyti buna misal olabilir: *İşitdüm kârbân-i hüsn ü ânuŋ göçdügin Pertev / Dil-i pür-ıztırârum nâleler kıldı cereslendi* MPEB, g.556/5. Yahyâ Beğ de ölüm döşeğindeki inlemelerini göç zilinin sesine benzetir: *Bildürür hasret ile göçdügümi dünyâdan / Âh kim hâlet-i nez'ümde figânum ceresi* YDMÇ, g.479/2.

← **Bülbül:** Rezmî'nin sevgiliye karşı sürekli inlemeleri sebebiyle kendisini gül dalında duran bir bülbül ve bir zile benzettiği şu beytinde olduğu gibi bülbülü sürekli çınlayan bir zile benzeten şairler çoktur: *Böyle dirler nâle-i pey-der-peyüm he p gûş iden / Nahl-i gülde asılu gûyâ ki bülbül bir ceres* RDMG, g.210/4. Bu kalıptan hareketle Gelibolulu Âlî ve benzeri şairler özellikle bahar sonunda bülbülün ötüşü ile göç kervanının zilleri arasında sürekli bir benzerlik kurmuşlardır: *'Işk bir kâfiledür yükleri envâ'-i bahâr / N'ola turmazsa dilüŋ aŋa ceressin bülbül* GMAD, g.777/2. Şeyhî Mehmed Efendi'nin gülü âşıklar kervanının çanına benzettiği şu beyti de güzeldir: *Yâbâne sanma nâle kılan bülbüli sakın / 'Uşşâk mahmiline de zîrâ ceres gerek* ŞDON, g.100/4.

DERÂYÎ bk. "Dârâyî"

DER-BÂN bk. "Kapıcı"

526

DERBENT (der-bend)

Farsça "der" kapı "bend" ise tutma anlamında olup uzun yolculuklarda yolcu ve kervanların geçmek zorunda olduğu vadi, belen, köprü v.b. yerlere "derbend" denirdi. Bu geçitler yolcuların selameti ve ticaret yollarının emniyeti için devlet tarafından korunur, bu ıssız yerlerin korunmasını üstlenen ahali vergiden muaf tutulmak suretiyle buralara iskân edilirdi. Güven vermeyen kimseler Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere derbende sokulmazdı: *Beklerin derbend-i râh-i 'ışkı tîr-i âh ile / Virmezin her zâhid-i güm-râha kûy-i yâre yol* GMAD, g.814/3. Derbend teşkilatına mensup muhafızlar kervanlardan "geçit akçesi" denen denk yahut hayvan başına belirli bir ücret alır, ancak geçit boyunca yolcuların bir eşyası kaybolursa bunun bedelini ödemek zorunda kalırlardı.

• **Davul çalınır:** Derbentler boyunca nöbetçi kulübeleri bulunur, bunlar kervan ve yolcu geçişlerinde bir sonraki muhafızlara tehlikeyi veya kervanın derbende girdiğini davulla haber vererek yolcuların güvenle geçmelerini sağlardı. Evliyâ Çelebi *Seyâhat-nâme*'sinde mesela "Derbend-i Karye-i Çanga" başlığı altındaki *Yüz 'aded bûriya ile mestûr Bulgar keferesi köyidür. Cümle harâmî ve 'âsîlerdür. Ve mu'âf u müsellemlerdür. Ancak balkan içre derbend tablı çalup hıfz ü hirâset etmege me'mûrlardır* ibaresinde olduğu gibi sıklıkla bu derbent davullarından bahseder.

Hayâlî'nin Ferhad'ı Bîsütûn'da kervan bekleyen muhafızlara benzettiği şu beyti, bu muhafızların derbende yaklaşan kervanları yüksek yerlerden gözlediklerini ima ediyor: *Çaldı derbend-i mahabbette melâmet tablını / Bîsütûnuŋ bekledi Ferhâd-i miskîn râhını* HBDA, g.429/3. krş. *Kârbân-i vasl-i dil-dârı be-gâyet beklerüz / Nice yıllardur ki derbend-i mahabbet beklerüz* MEDC, g.108/1. Müderris Bahârî vücudundaki yaraları vadiye, gamını da oradan geçen kervana benzettiği *Tabl-i sînem çalınur derbend-i 'ışk içre müdâm / Kârbân-i gam güzer kıldukça her bir çâkden* ENMN, g.3607/4 beytinde sinesini burada çalınan davula benzetir. Gelibolulu Âlî'nin şu ifadesinden anlaşıldığına göre eğer bu davul sesleri olmazsa yol kesen eşkıya, muhafızların nöbette olmadığına kanaat getirerek kervanı vuracak ve yolcuların başlarını mızrağa geçirme derecesinde her türlü kötülüğü (bk. "Levend") yapabilecektir: *Nâleler olmasa tabl-i derbend / Başuŋı nîzeye sançardı levend* GATU, mes.1475. Bursalı Rahmî'nin *Belâ derbendi içre kârbân-i dil olaldan güm / Felek tablını her dem çûb-i âhum gümledür güm güm* BRDF, tah.4/III beytinden ise kervanların

derbent içinde kaybolması hâlinde, söz konusu muhafızların tehlikeyi davul çalarak diğer nöbetçilere bildirdiği anlaşılıyor. Haşmet'in şu beyti ve benzer beyitler bu davulları sadece muhafızların değil aynı zamanda kervancıların da çaldığı intibaını uyandırmaktadır: *Feryâd ile biz müşt-zen-i sîne-i 'ışkuz / Derbend-i gamı tabl ile sûrnâ ile geçdük* HKHA, g.145/4.

• **Eşkıya yatağıdır:** Eski devirlerde at veya deve sırtında uzun yolculuk edenler için geçmek zorunda oldukları derbentler yolcuların korkulu rüyası idi. Kervan ve kafilelerin geçeceği bu dar boğazlar, pusu kuran çete ve eşkıyalar tarafından her fırsatta kesilerek kanlı sahneler yaşanırdı. Özellikle *Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâmesi*'ndeki "Menzil-i Karye-i Zâl Derbendi", "Balkan Derbendi" gibi başlıklar altında hemen her derbentte duyulan korku, telaş, heyecan, Allah'a sığınma hisleri ve ardından yol kesen eşkiya ile girişilen kanlı mücadeleler okunmadan günümüz insanının eski metinlerde geçen "derbend-i belâ", "derbend-i gam" gibi terkipleri anlaması mümkün değildir. Bâkî'nin sevgilinin gamzelerini ellerinde ok ve yaylarla gam geçidinde pusu kurmuş yolkesenlere benzetmesi bundandır: *Derbend-i gamda beŋzedi hakkâ o gamzeler / Reh-zenlere ki elleri tîr ü kemânludur* BDSK, g.102/2. Kadı Sâbirî de sevgilinin iki kaşı arasındaki siyah benini, derbendin başını tutmuş siyahlara bürünmüş bir soyguncuya benzeterek şöyle der: *Sanki bir düzd-i siyeh-pûş aldı derbend agzını / Ol iki kaş aresinde kara beŋ ey âfitâb* PBKG, 685/4. Şihâbî, Mu'îdî ve Hayretî'nin şu beyitleri de hep eşkıya ve derbent ilgisini işlemektedir: *Ş'ol harâmî gözlerüŋ yollar basup kanlar döker / Ol sebebden biz dahi derbend-i mihnet beklerüz* PBKG, g.3268/3; *Reh-zen olup gözlerüŋ yollar basalı kâkülüŋ / Câna derbend-i belâdur iki kaşuŋ aresi* MDGT, g.423/4; *Gitdi dil derbendini kesdi harâmî gamzesi / Gözleri cân mülkin aldı yine kâfirler gibi* HDMÇ, g.447/2. Gelibolulu Âlî sonbaharın gelişi ile yaprakların dökülüşünü işlediği şu beytinde rüzgârı yol kesip ağaçların yapraklarını yağmalayan bir haramiye benzeterek şöyle der: *Yol basup hil'at-i eşcârı kamu gâret ider / Bâd olmış yine derbend-i çemende reh-zen* GMAD, k.59/7.

• **Gözcüleri vardır:** Çok tehlikeli geçitler olması bakımından gerek muhafızlar gerekse yolcular bakımından sürekli bir dinleme ve gözleme yeri olan derbentler hakkındaki beyitlerde daima gözleme ve gözetleme eyleminden bahsedilir. Yahyâ Beğ'in şu beytinden anlaşıldığına göre bu gözcülerin aynı zamanda "rehber" oldukları anlaşılıyor: *Ecel derbendini gördüm ki gâyet korhulu yoldur / Hemân Ferhâd ü Mecnûnı öŋümce dîde-bân itdüm* YDMÇ, g.262/4. Sehâbî'nin şu beytinden anlaşıldığına göre bazı derbentlerde muhafızlar gelen yolcuları dağlardan ve yüksek yerlerden sürekli gözlüyorlardı: *Gözlerüz kûh-i belâdan kârbân-i gussayı / Vâdî-i endûhda derbend-i mihnet beklerüz* SDCB, g.159/3. Arşî'nin "Ayrılığa müptela olanlara vuslat zarar vermesin diye biz o vadilerde muhabbet derbendini bekleriz" dediği şu beytinde de nöbetçilik anlamında bir gözcülükten bahsedilmektedir: *Ehl-i hecre reh-zen-i vuslat gezend eyler diyü / Biz o vâdîlerde derbend-i mahabbet bekleriz* PBKG, g.3264/2.

• **Korkulu bir yerdir:** Derbendin konu edildiği beyitlerde korku, gam, bela, varta gibi olumsuz ibarelerin kullanılması buraların çete ve eşkıya baskınları bakımından son derece tehlikeli geçitler olmasındandır. Mesela Fevrî bir beytinde yanında aşk ve muhabbet gibi yoldaşları bulunduğu için belâ derbendinden korkusuzca geçmekten bahseder: *Bu derbend-i belâdan taŋ mıdur havf itmeyüp geçsek / Bizüm 'aşk ü mahabbet gibi çün hem-râhumuz vardur* RFAT, g.11/6. Nev'î'nin *Ka'be-i vasla sefer âsân olurdı âh kim / Menzil-i 'ışkuŋ güzer-gâhında derbend olmasa* NDMT, g.425/3 demesi de yine aynı korku sebebiyledir.

• **Menârı vardır:** Derbend ile birlikte geçen "direk" ve "menâr" kelimelerinden ikincisi "yol işareti" anlamında olup elde mevcut beyitlerden derbent vadilerinde yolcuların geçecekleri yerleri şaşırmamaları için direkler dikildiği anlaşılıyor. Gelibolulu Âlî'nin çektiği âhları bu yollar üzerindeki işaretlere benzettiği şu beyti durumu anlamaya kâfîdir: *Âhum direk direk reh-i 'ışka delîl olur / Derbend-i sehm-nâki nitekim direk tutar* GMAD, g.258/9. Behiştî'nin aşkı korku verici bir derbende, servi boylu güzelleri de onun yol işaretlerine benzettikten sonra "Orada leş eksik olmaz" diyerek işin ucunda ölüm bulunduğunu ima eden şu beyti de bu "menâr" ve "der-bend" ilişkisini açıklama bakımından önemlidir: *'Işk bir derbend-i hâyildür menârı servler / Gâfil olmasun Behiştî eksük olmaz anda leş* BDYA, g.228/5.

• **Sessizce geçilir:** Şûhî'nin şu beytinden muhtemelen muhafızları bulunmayan derbentlerden geçerken yolcuların eşkıyaya yakalanmamak için nefeslerini dahi tuttukları anlaşılıyor: *Nefes baglandı derbend-i gam içre âhı kim çeksün / 'Adû-yi leşker-i za'f aldı ser-dârın 'alem mahzûn* ŞDYT, g.171/4. Sehî Beğ de sevgilinin saçını karanlık bir derbende benzeterek buradan geçerken sessiz olup göz haramisine yakalanmamak için feryatlara yer vermemek gerektiğini şöyle ifade eder: *Derbend-i zülf-i yâri geçerken figânı ko / Gözi harâmîsinden üşen ey dil itme ses* SBDH, g.105/6. krş. *Geçe mi dil gözi fikriyle zülfi derbendin / Nicesi cân iledem ben bu çeşm-i reh-zen ile* SBDM, g.211/2.

• **Vergi verilir:** Fasîhî'nin "Bu dünya derbendine gelen âşıklar, ömür kumaşından peşinen vergi verirler" dediği şu beytinden, yolcuların derbendi işleten resmî görevlilere aldıkları bu güvenlik hizmeti karşılığında bir miktar vergi ödedikleri anlaşılmaktadır: *Bu derbende gelen sevdâ-gerân hep / Peşîn kâlâ-yi 'ömrinden virür bâc* FDHG, g.76/5. krş. *Yine cân nakdini virmek mukarrerdür saŋa ey dil / Ki zîrâ bâcsuz hergiz geçilmez 'ışk derbendi* MDCA, g.2669/2. Bu vergiye "geçit akçesi" denir ve denk başına hesaplanırmış. Nailî-i Kadîm de "Gamzen gönül âleminde kader derbendi için vergi isteyip durur" dediği şu beytinde yine bu derbentlerden vergi alındığına işaret ediyor: *Gamzeŋ ki ide cihân-i dilde / Derbend-i kazâya bâc-ı âhî* NKDH, terk.V-5/10.

ʘ **Mihnet:** Uzun yolculuklar boyunca kâbus hâlini alan ve seyahatlerin en korkulan kısmını oluşturan derbentler insanları çok etkilemiş olmalı ki şiir dilinde mihnet ve sıkıntının sembolü olmuşlar. Bursalı Rahmî'nin dünya halkını gece derbent içinde sabahlayan bir kervana benzettiği şu mısraları bu mekânların nasıl korku ve sıkıntı dolu bir yer olduğunu göstermesi bakımından önemlidir: *Cellâd-i dehr kâtil-i halk-i cihân imiş / Hûn-i şafakla dâmeni toptolu kan imiş // Mirrîh-vâr hançer-i zerrîn ile hilâl / Bir baş kesici kan dökici cân-sitân imiş // 'İbretle kıl nazer ki kamu halk-i kâ'inât / Derbend içinde gice kalan kâr-bân imiş [...]* BRME, mus.3/2. Mostarlı Ziyâ'î de sevgilinin gamzesini kan dökücü bir yolkesene, dünya hayatını da mihnet derbendine benzeterek şöyle der: *Dilâ gâfil gezersin sen de bu derbend-i mihnetde / Meger kanlar döken ol gamze-i fettânı bilmezsin* MZMG, g.341/2. krş. *Yaluŋ itsek n'ola tîg-i âh-i âteş-bârumuz / Bir harâmî-çeşm ile derbend-i mihnet bekleriz* EDYS, g.210/3.

+ **Asker:** Derbentler özellikle savaşlarda stratejik bakımdan önemli oldukları için mesnevîlerde bunlarla ilgili pek çok tasvir vardır. Derbent içine pusu kuran düşmanın oyununu bozma amacıyla buraların olduğu gibi ateşe verilmesinden bahseden rivayetler dahi nakledilir: *Ol dem ol derbendi oda urdılar / Yanuban söynince anda durdılar* AİYA, mes.6602. Hayâlî Beğ'in "Mecnûn dert askerleriyle vadi nöbeti tutup aşk derbendine Ferhad'ı karavul olarak gönderdi" dediği şu beytinden bazı derbentlerin askerî birlikler tarafından korunduğu anlaşılmaktadır: *Derd ser-leşkeri-le bekledi Mecnûn vâdî / 'Aşk derbendine saldı karavul Ferhâdı* HBDA, g.422/1. Bursalı Rahmî'nin şu beyti de aşağı yukarı aynı durumu göstermektedir: *'Asker-i gamla belâ mülketinüŋ hüsreviyem / 'Işk derbendine saldum karavul Ferhâdı* BRME, g.213/2. krş. *Vasl-i yâre leşker-i derbend-i 'aşk oldı kefîl / Ol sebeb râh-i talebde eyledüm şevkın delîl* RDMY, müs.4/2.

+ **Çan:** Kervanlarda develerin çanları olması sebebiyle olmalı derbentten bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında çan ve çan seslerinin devreye sokulduğu görülmektedir. Bazı beyitlerde eşkıyaya ses duyurmadan geçmekten bahsedilirken bu çan sesleri muhtemelen güvenli derbentleri konu ediyor olmalıdır. Süheylî, Livâyî ve Hisâlî'den verilen şu beyitler bu konuya örnek oluşturabilir: *Kârbân-i 'âfiyet geçdi fenâ derbendini / Kaldı dil feryâd idüp ardınca mânend-i ceres* SDEH, k.3/15. krş. SDEH, g.129/2; *Derbend-i gamda iŋledügince dil-i garîb / Bâng-i ceresle oldugı gibi nidâ gelür* LDKS, g.104/4; *Sülûk itdükçe derbend-i gama dilden figân gitmez / Bilür zîrâ ceressüz yola hergiz kâr-bân gitmez* HMNB, b.10203.

+ **Gece:** Bu maddenin muhtelif kısımlarında da temas edildiği üzere derbentlerin en korkulan yanı, vadilerin kervanlarca gündüz geçilemeyip gece orada konaklamak zorunda kalınmasıdır. Bursalı Rahmî, Âşık Çelebi ve Fuzûlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi şairler sevgilinin saçını korkulu bir derbent gecesine benzeterek bu durumu ima için türlü yorumlar geliştirirler: *Kâkülüŋ hecri ile vâdî-i hicrânda göŋül / Râh-revdür gice kalmış ola derbend içre* BRDF, g.193/2; *Zülfüŋ gamıyla hâlümi aŋlar şu kimse kim / Derbend içinde kala şeb ire reh ide güm* AÇDF, g.35/2; *Zülfüŋde dil harâmî*

gözüŋden hazer ider / Derbend içinde gice kalan kâr-bân gibi FDAK, g.99/3.

+ **Kervan:** Derbentler özellikle yolcu kafileleri ve ticaret kervanlarının geçit yerleri olması bakımından derbandan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında Kemâl Paşa-zâde'nin "Kâfir meşrepli saç gönül derbendini tuttuğundan beri kervan dindarlık yoluna uğramaz oldu" dediği şu beytinde olduğu gibi konu kervanla ilişkilendirilir: *Baglayaldan zülf-i kâfir-kîş dil derbendini / Zühd ü takvâ yolına ugramaz oldı kârbân* PBKG, g.5367/2. krş. *'Işk derbendi imiş dîde-i 'âşık bu göŋül / Kârbân-i gâm ü endûh ü meşakkat yolıdur* YDMÇ, g.81/4; *Dem-bedem derbend-i meclisde harâmîler gibi / Kâr-bân-i 'aklumı almaga kasd eyler kadeh* MEDC, g.28/8.

+ **Nevbet:** Derbentlerden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "nevbet" kelimesine yer verildiği görülüyor. Bunun oraları bekleyen muhafızların nöbetini ima için mi yoksa geçen yolcuların nöbetleşe geçmelerini ima için mi kullanıldığı tam olarak anlaşılmamaktadır. Nisârî'nin Ferhad ve Mecnûn'dan sonra derbentten geçme sırasının kendinde olduğunu söylediği şu beyti buna bir örnek olabilir: *Bu fenâ derbendini Ferhâd ü Mecnûn geçdi çün / Ey Nisârî hâzıruz biz dahi nevbet beklerüz* NDNÇ, g.96/7. Fakat Bâlî gibi bazı şairler bu nöbeti derbent bekçileri hakkında kullanmışlar: *Nevbetinde geçdi Ferhâd ile Mecnûn biz dahi / Âhumuz tablıyla derbend-i mahabbet beklerüz* BDBS, g.74/4. krş. *Sîne tablını dögüp derbend-i 'ışk içre müdâm / Râh-i müşkildür diyü 'uşşâka nevbet beklerüz* MDCA, g.1192/2.

+ **Ölü, leş:** Devletin otoritesini kaybedip eşkıyanın Anadolu'da kol gezdiği dönemlerde olmalı, Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında *Bu bir demdür iner bir başa biŋ taş / Bu derbend içredür bir pula biŋ baş* MÇVG, mes.5928 beytiyle ifade ettiği gibi derbentler insan hayatının en ucuza gittiği tehlikeli yerlerdi. Kim oldukları kolay kolay anlaşılamayan eşkıya, yolcuyu acımasızca öldürüp mallarını yağmaladığı için Zâtî de bu mekânları "bir pula bin baş" şeklinde şöyle tanımlar: *Hem-demlügini yârelerüŋ mankıra alma / Derbend-i mahabbetde göŋül bir pula biŋ baş* ZDAN, g.576/3. krş. *Saymazuz mankıra hem-demligini dâg-i gamuŋ / 'Işk derbendi-durur bir pula bunda biŋ baş* MEDC, g.122/2; *Mankıra almaz ol âfet bagrımuŋ biŋ başını / Zâtiyâ derbend-i 'ışk içinde biŋ baş bir pula* ZDAN, g.1441/5. Âsafî'nin *Şecâ'at-nâme*'sinde derbentleri her tarafında leşler bulunan, insanların koyunlar gibi sırayla can verdiği kanlı mezbahalara benzetmesi bu mekânların ne derece tehlikeli yerler olduğunu açıkça gösteriyor: *Câmi'-i derbend leş tolmış idi / Kimi cân çekmekde kim ölmiş idi* AŞSE, mes.3926. krş. *Bir kanâre idi derbend ol zemân / Gûsfend-âsâ virüp nevbetle cân* AŞSE, mes.3931.

+ **Pusu:** Ni'metî'nin aşkı bir derbende, sevgilinin gamzesini de o derbentte pusu kurmuş bir yolkesene benzettiği *Nice geçsün Ni'metî derbend-i 'aşkuŋdan senüŋ / Gamzeŋ almış destine tîr-i müjeŋ bekler kemîn* NDEE, g.107/5 beytinden anlaşılacağı üzere pusu ve derbent birbiriyle oldukça ilgili kelimelerdir.

+ **Rehber:** Muhtelif beyitlerde sıklıkla geçtiği üzere derbentlerden geçerken yolcu ve kervanların yanlış yola girmemesi için önlerine rehber verildiği anlaşılmaktadır. Belîğ'in "Ham olanlar aşk geçidinin başında rehbersiz kalırlar. Boğaz yolundan meyve bile susuz gitmez" dediği *Kalur nâpuhtegân derbend-i 'ışk agzında bî-rehber / Susuz râh-i gülûdan mîve olsa nîm-res gitmez* BDGD, g.98/11 ve Gedizli Kabûlî'nin *Geçilmez yalıŋuz derbend-i 'ışk içre hatar çokdur / Gel ey dil nâlesüz gitme öŋünce râh-ber gitsün* GKME, g.319/2 beyitleri buna misaldir.

+ **Soyma, soyulma:** Derbentleri konu edinen beyitlerin önemli bir kısmında bu kavramlara çokça yer verilir. Zira hiçbir ahlakî değeri olmayan soyguncuların zapt ettikleri insanların üzerlerinde herhangi bir para ve mücevher saklamış olabilecekleri düşüncesiyle onları çıplak soymakla kalmayıp daha da ileri giderek altın ve mücevher yutmuş olabilecekleri ihtimaliyle midelerini de görmek için öldürdüklerine dair kaynaklarda bazı rivayetler bulunmaktadır. Âsafî *Şecâ'at-nâme*'sinde derbentlerde işlenen bu cinayetlerden *Çıkımazdı kimse derbendi koyup / Buldugın katl itdiler mâlin soyup* AŞSE, mes.3694 şeklinde nakleder. Hayatın gerçekleri bir tarafa şiir dilinde Fehmî-i Saruhânî'nin "Güzelliğinin derbendinde gamzen silahlarla kuşanmış halde bana rastlayıp 'Ya öldürürüm ya soyun!' dedi" anlamındaki şu beytinde olduğu gibi gamze soyguncu, âşık ise derbende düşmüş bir kurban gibi gösterilir: *Pür-yarag olmış-durur derbend-i hüsnüŋde bugün / Dik gelüp gamzen baŋa dir ye_öldürürin yâ soyun*

ENMN, g.3463/3. Enverî'nin elmanın meze yapıldığı bir meclisten sofuya seslendiği *Mey sohbeti derbend-i mahabbet gibi sûfî / Mestâne harâmîler üşüp sîbi soyarlar* MEDC, g.53/4 beytinde olduğu gibi bu soyma işi türlü şekillerde devreye sokulur. krş. *Soyun dir bir harâmî dil-beri derbend-i vaslında / Girîbânın çeküp ten câmesinüŋ çâk çâk itdüm* MEDC, g.167/2. *Hasbihâl-i Sâfî*'de derbent muhafızlığına getirilen görevlilerin de türlü istismarları olduğu şöylece dile getirilmiş: *Ya'nî derbend bekcisi olduŋ / Soymak oldı işüŋ gelen gideni* HSDB, b.475.

+ **Yağma:** Derbent, kervan ve yağma kavramlarının neden birlikte kullanıldığı Sıdkî Paşa ve Zâtî gibi şairlerin şu beyitlerinden açıkça anlaşılmaktadır: *Döküldi na'l-i rahş-i tâkati derbend-i hayretde / Yıkıldı bâr-i sabrı gitdi yagma oldı yârânuŋ* SPDM, g.42/4; *Hey di derbend-i mahabbetde harâmî gözüŋe / Eyledi sabrumuzuŋ nakdini yagmâ Hurrem* ZDAN, g.985/5.

+ **Yol:** Derbent ve yol kavramlarının birlikte kullanılması, Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi yolculuk ve özellikle dünya hayatı yolculuğu sırasında karşılaşılan güçlükleri vurgulama amacına yöneliktir: *Âhiret yolında derbend-i ecelden gam yimez / 'Âşıkı dünyâda bî-pervâ ider sevdâ-yi 'ışk* YDMÇ, g.201/4.

← **Akıl:** Tasavvuf ve şiir geleneğinde aklın terk edilmesi, bu yolun olmazsa olmaz gereği hükmündedir. Dolayısıyla Mostarlı Ziyâî'nin "Adem diyarından çıkıp varlık ülkesine geldikten sonra akıl derbendini geçip cinnet şehrine geldim" dediği şu beyti yol ve hedefi çok güzel özetlemektedir. Zira şiir geleneğinde her şairin amacı aklı terk ederek Mecnûn gibi olmaktır ve bu yolda en önemli merhale akıl derbendinde dünyaya ait üzerinde ne varsa soyunup çıkartmaktır: *Çıkdum 'adem ilinden mülk-i vücûda irdüm / Derbend-i 'aklı geçdüm şehr-i cünûna girdüm* MZMG, g.300/1.

← **Aşk:** Aşkın insan hayatını darmadağın etmesi ile derbentte yol kesen eşkıyalarca beden ve mal varlığının yağmalanması arasında ilgi kuran şairler, Zâtî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi bu konuda çok sayıda yorum geliştirmişler: *'Işkdan eyleŋ hazer ey reh-revân-i râh-i 'ışk / Bir hatarlu râhdur yüz biŋ belâ derbendi var* ZDAN, g.404/4; *Tuş olup derbend-i 'ışkuŋda harâmî gözlerüŋ / Aldı nakd-i kalb ü 'aklum soydı sabrum câmesin* ZDAN, g.1161/3. Gelibolulu Âlî de "Başını terk etmeyi göze almayacaksan aşk derbendine uğrama. O yolda nice başlar terkiye alınmış. Gafil olma" dediği şu beytinde aşk ve derbent ilgisini kurmuş: *Eylemezseŋ terk-i ser derbend-i 'ışka ugrama / Nice baş terkidedür ol yolda sen gafil me-bâş* GMAD, g.587/3. Aşkın derbende benzetildiği durumlarda gam ve keder de Sebzî'nin şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman yol kesen eşkıyaya benzetilir: *Gice derbend-i mahabbetde yürürken gâfil / Gam harâmîsi ile başka tutuşdum başa baş* SEBZ, g.312/4.

← **Hayat:** Dünyaya gelen insanların yaşamak zorunda oldukları geçici hayat da çoğu zaman sıkıntılı bir derbente benzetilir. Yahyâ Beğ eşkıya baskınlarıyla derbentlerde öldürülen yolcuları ima ederek dünya hayatı için şöyle der: *Bu derbend-i fenâdan sahn-i sahrâ-yi bekâ yegdür / Beni öldür vücûdumdan ne nâm ü ne nişân olsun* YDMÇ, mus.17-III/3. Bâlî de sevgilinin âşığın hayatını adeta yağmalaması sebebiyle dünyayı bir derbende benzetir: *Yagmalar kimse geçürmez ugrın ugrın bakışuŋ / Ol harâmî gözlerüŋle dehri derbend eyledüŋ* BDBS, g.98/4.

← **Ejderha:** Başka bir örneği olmamakla beraber Nev'î-zâde'nin derbendi yol üzerinde ağzını açmış bir ejderhaya benzettiği şu beyti oldukça orijinal görünmektedir: *Ser-i râh üzre olmışdı [bu] derbend / Dehân-i ejdehâ-yi tünd ü pîçân* NASK, tar.23/5.

← **Gam, keder:** Aşkın bir yol, vadi yahut geçit gibi düşünüldüğü beyitlerde gam bu yolun derbendi olarak kurgulanır. Gelibolulu Âlî "Gam yolunda başıyla oynayanların derdi eğer can almak ise, vallâhi ben bu vadide kılıç kullanmak istemem" dediği şu beyti buna ilginç bir örnektir: *Cân ise maksûdı ser-bâzân-i derbend-i gamuŋ / 'Işk vâdîsinde ben vallâhi şemşîr istemem* GMAD, g.929/3. Livâyî de gam derbendinde gönlün inlemeleri ile kervan canları arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Derbend-i gamda iŋledügince dil-i garîb / Bâng-i ceresle oldugı gibi nidâ gelür* LDKS, g.104/4.

← **Gönül:** Âşığın gönlünün derbende benzetilmesi durumunda gamze yahut saç gibi yaralayıcı ve bağlayıcı silahlara benzetilen unsurlar devreye sokulur. Kemâl Paşa-zâde'nin *Baglayaldan zülf-i kâfir-kîş dil derbendini / Zühd ü takvâ yolına ugramaz oldı kârbân* KPZD, g.276/3 ve Livâyî'nin "Yol kesici bakışları gidip gönül derbendini kesince, gözleri kâfirler gibi can ülkesini ele geçirdi"

dediği şu beyti bu benzetme kalıbına örnek oluşturabilir: *Gitdi dil derbendini kesdi harâmî gamzesi / Gözleri cân mülkin aldı yine kâfirler gibi* HDMÇ, g.447/2.

← **Ölüm:** Yahyâ Beğ eceli eşkıya gibi soyup öldürmek için yokluk derbendinde insanın yolunu kesen bir haramiye benzeterek şöyle der: *Seni mânend-i harâmî soyup öldürmek içün / Geliser yoluŋa derbend-i fenâda eceliŋ* YDMÇ, g.221/8. Öyle ki ister sultan olsun ister dilenci her yolcu mutlaka ecel derbendinden geçmeye mecburdur: *Ecel derbendine ugrar yolı sultân ü dervîşüŋ / Mezâr-i evliyâ 'ibret-nümâdur halka ey Yahyâ* YDMÇ, mus.2-V/3. krş. *Leşker ü hayl ü haşem tabl ü 'alem terk eyleyüp / Var mı bir er kim bu derbend-i fenâdan geçmedi* SDEH, g.325/4. Derbentlerden geçen yolcuların rehber edinmeleri gibi Yahyâ Beğ de ecel derbendinden geçerken kendisine yol göstereceği ümidiyle şeyhinden yardım ister: *Meded ey mürşid-i kâmil tesellî eyle lutfuŋdan / Ecel derbendine ugrar 'aceb korhulu râhum var* YDMÇ, g.63/4. Âşık Çelebi ise fena yolculuğunda mezarı bir derbent olarak görür: *Reh-i fenâda çü derbend-i kabr ola menzil / Hücûm ide şeb-i vahşetde düzd-i havf ü hatar* AÇDF, k.14/286.

← **Saç:** Yukarıda derbentleri geçerken en korkulu durumun kervanın gündüz vadiyi aşamayarak karanlık geceyi derbent içinde geçirmek zorunda kalması olduğundan bahsedilmişti. Şairler sevgilinin göz ve kaşını yolkesen haramiye, siyah saçını da böyle bir derbende benzeterek türlü hayâl ve tasavvurlar geliştirmişler: *Zülfi derbend ü gözi reh-zen olalı geçimez / Dil ü cân kâfilesi zülf-i perîşândan öte* NBMK, g.487/5. krş. *Kaşlaruŋ ş'ol gamze-i hûn-rîz râmîler gibi / Kim saçuŋ derbendini kesdi harâmîler gibi* NBMK, g.615/1; *Derbend-i kâkülinde harâmî gözinden âh / Eksük degül Yakînî müdâm ihtirâzumuz* YDÖZ, g.72/7. Aslında şairlerin saçı derbende benzetmeleri "der-bend" kelimesinin aynı zamanda "bağlı, bağlanmış" anlamı ifade etmesi bakımından bunun saç teli ile olan bağlantısından kaynaklanır. Ahmedî'nin *Saçuŋdan kimse cân kurtarımaz bend / Ki der bend-i belâ-durur bu derd-bend* ADYA, g.128/2 beytindeki "Senin saçından kimse canını kurtaramaz. Zira bu derbent tam bir bela düğümüdür" ifadesi saç ve derbent ilişkisini daha açık olarak gözler önüne sermektedir.

DERD-i DİYÂR (gam-i diyâr)
Aşkî Dîvânı'nda "Eğer gurbet hicranımı ve sıla derdimi söyleyecek olsam, gökler inler fakat bu sana etki etmedi" anlamındaki *Eylemedi saŋa eser ger diyem iŋleye felek / Gurbetümüŋ firâkı-y-la derd-i diyârumı benüm* ADNB, g.84/6 beytinde görülen "derd-i diyâr" terkibi, XV. yüzyıldan sonra pek kullanılmayan bir kavram olup mevcut beyitlerden anlaşıldığına göre sevgilinin mahallesine duyulan özlemi ifade etmektedir. Şeyhî de şu beytinde aynı özlemi ifade ediyor: *Taşa söyler isem yüregi taşa / Derd-i yâr ü gam-i diyârumdan* ŞDMİ, g.132/3. Kadı Bürhâneddîn'in "Ey gönül, ne diye sevgili ve sevgilinin mahallesinin derdini çekip duruyorsun ki? Cana ayak bas, hem sevgiliyi hem de onun mahallesini gör" anlamındaki şu beyti, terkibi daha iyi yorumlamaya yardımcı olmaktadır: *Derd-i diyâr ü derd-i yâr niçe çekesin iy göŋül / Bir kademüŋi câne bas yârüŋi vü diyârı gör* KBME, g.562/5. İfadeye göre sevgiliye kavuşup onun huzuruna çıkabilmenin tek yolu canı terk etmektir. Aksi takdirde bu dünyada sevgiliye kavuşmanın imkânı bulunmamaktadır. krş. *Bizi bizden apardı çâremüz yoh / Ne derd-i yâre ne derd-i diyâre* KBME, g.29/5; *İçi taşı delük delük ü şerha şerhadur / Düşeli ögine gam-i yâr ü gam-i diyâr* ADYA, k.44/3.

DERD-i SER bk. "Humâr"
DERGÂH bk. "Tekke"

527

DERGÂH (âsitân, âstân, bâr-gâh, der-gâh)
Farsça "kapı" anlamındaki "der" kelimesinin sonuna yer ismi yapan "-gâh" ekinin getirilmesiyle türetilen "kapı yeri" anlamındaki bu kelime "bârgâh" ve "âsitân" ile eş anlamlı olup edebî dilde "hükümdar sarayı", "büyük tekke" yahut "sevgilinin makamı" yerine kullanılır. Bu kavramın yüceltilmesi biraz da Türklerdeki "kapı" ve "eşik"

kavramlarının kutsiyeti sebebiyle (bk. "Bâb", "Eşik") olmalıdır. "Bâr-gâh" ibaresini oluşturan kelimelerden "bâr" izin, "gâh" ise yer eki olup buna göre "bâr-gâh" izin ve ruhsatla girilen yer ve özellikle hükümdar otağı anlamlarına gelir. Bununla beraber "Dergâh-ı âlî", "Bâb-ı sa'âdet" "Dergâh-ı mu'allâ" yahut "Bâb-ı hümâyûn" ibareleri ise mutlak surette hükümdar sarayı anlamında kullanılır. Sevgilinin yüce bir varlık oluşu sebebiyle onun yaşadığı mekânlar da padişah v.b. yüce şahsiyetlerin mekânı olan "âsitân", "bâr-gâh" ve "dergâh" gibi makamlarla tavsif edilir.

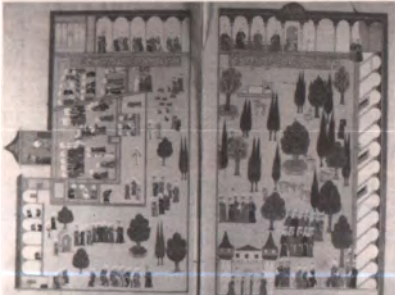
= **Meyhane:** Nazım dilinde ağırlıklı olarak âşığın gönlünü temsil eden meyhane, gönlün manevî yüceliğini vurgulama bakımından sıklıkla dergâh olarak yorumlanıp yüceltilir. Hayâlî, Zihnî ve Ulvî'nin şu beyitlerinde meyhane dergâh olarak tavsif edilmiştir: *Mey-âlûde sifâlin tâc-i Cemşîde degişmezler / Bizüm kûy-i harâbât içre bir dergâhumuz vardur* HBDA, g.147/3; *Bârgâh-i pîr-i mey bir bü'l-'aceb dergâh imiş / Bâde-nûşân-i mahabbet anda hep hüş-yâr olur* EZMM, k.14/9; *Sultân-i 'âlemüz tolu humlar hızânemüz / Dergâh-i pîr-i mey-kededür âsitânemüz* DUİÇ, g.199/1.

= **Sevgilinin kapısı, eşiği:** Bazen sevgilinin gerçek manada sultan olması bazen de sıradan biri olmasına rağmen âşıkça güzeller sultanı olarak kabul edilmesi sebebiyle sevilen muhatabın kapısı ve kapısının eşiği âşık nazarındaki yüceliği sebebiyle mukaddes kabul edilir. Derzî-zâde Ulvî'nin bir gazelinde *Cânânuŋ işigi taşını mesken idindük / Devlet umaruz bir ulu dergâha tayanduk* DUİÇ, g.290/2 demesi bundandır. Hayretî'nin Hz. Ali'nin soyundan gelenler için söylediği *Kelbiyüz dergâh-i Âl-i Hayderüŋ / Biz de bu derde gedâyî cânlaruz* HDMÇ, k.6/11 beytinde olduğu gibi din ulularıyahut Nâ'ilî-i Kadîm'in *Mahdûm-i 'arş-pâye Bahâyî Efendi kim / Dergâhı bûse-cây-i Süleymân ü mûr olur* NKDH, k.24/8 beytinde olduğu gibi sevilen kimselerin makamı hakkında da "dergâh" tabiri kullanılır. Üsküdarlı Aşkî şu beytinde üstünü başını kesip sevgilinin kapısına dayanan bıçkın bir âşığın ağzından şöyle der: *Şerha şerha sînemi hançerler ile yarayın / Câme diyü cismüme mihnet pelâsın sarayın / Ben de 'âşıklar gibi dergâh-i yâre varayın / Pâyine ol serv-kaddüŋ yüz sürüp yalvarayın* ÜASU, k 97/1. Sabâyî'nin *'İzz ü câhumdur benüm dergâh-i yârüŋ zilleti / Dûr olsun çeşm-i hâsid 'izz ü câhumdan benüm* ENMN, g.3171/6 dediği üzere âşık için sevgilinin dergâhı kapısında zilletle yatmak en yüce makamlara değişilmeyecek bir mertebe telakki edilir. Gelibolulu Âlî şu beytinde Elest bezminde henüz rakîbin henüz sevgilinin mahallesindeki köpeklerle dalaşmaya başlamasından çok önce Allah'ın huzurunda nasıl yüce bir makamda bulunduğunu vurgularken "dergâh-i yâr" tabiriyle Allah'ın huzurunu ima eder: *'Âlî bir ulu şâh idi dergâh-i yârda / Sen dahi itler ile rakîbâ talaşmadın* GMAD, g.1113/5.

= **Yücelerin huzuru:** Allah, Peygamber, Padişah, sevilen kimse v.b. şiirin muhatabı olan bütün sevgililerin makamı yahut maddî ve manevî huzurları şiir dilinde "dergâh" olarak vasıflandırılır. Fuzûlî'nin Hz. Peygamber'e hitaben *Yâ Nebî kılma Fuzûlîni kapuŋdan mahrûm / 'Afv kıl var ise dergâhda terk-i edebi* FDKA, g.279/7 yahut Rahîmî'nin bir tekke şeyhine hitaben *Tapuŋ dervîşi dergâh-i Süleymân-i zemân ise / Rahîmî de kapu dervîşidür dervîşe dervîşân* RDAM, g.269/5 demesi böyledir. Üsküdarlı Sâfî'nin *Gidüp dergâh-i yâre 'arz-i hâcât eylerem her gün / Hulûs-i kalb ile 'arz-i münâcât eylerem her gün* ÜSAY, g.21/1 demesi gibi bütün âşıklar için sevgilinin makamının unvanı dergâhtır. Kaside ve gazellerin muhatabı olan bütün devlet büyükleri ve en sıradan sevgililerin makamı daima çok yüce olup istisnasız bunların hepsi için Edirneli Nazmî'nin şu beytinde olduğu gibi ay ve güneşin sürekli o makama yüz sürdükleri iddiası işlenir: *Yüz şevk ile şems ü kamer dergâh-i yâre yüz sürer / Ol yüzden olup hâk-i der bekler eşigin rûz u şeb* ENDS, b.5247.

• **Acem kahramanları kuludur:** Padişah yahut yüksek rütbeli devlet ricalinin dergâhından bahsedilen beyitlerde burada ancak *Şehnâme* kahramanları başta olmak üzere büyük hükümdarların hizmetçi olabileceği iddiası sürekli işlenir. Bunlardan Nef'î, Nedîm, Yahyâ Beğ gibi şairlerin şu beyitleri buna misal olabilir: *Hem bende-i dergâhuŋ olurlarsa sezâdur / İskender ü Behrâm ü Cem ü Kayser-i 'âlem* NDMA, k.23/28; *Şâhenşeh-i mülk-i 'Areb hâkân-i iklîm-i 'Acem / Kim bende-i dergâhıdur Kisrî vü Hârûn-i Reşîd* NDAG, kıt.8/1; *Husrev ü Rüstem der-i dergâhınuŋ üftâdesi / Çâkeri İskender ü ednâ kulıdur Kahramân* YDMÇ, k.2/22. Nef'î'nin iddiasına göre eğer Dârâ gelecek olsa ona sarayda ancak kapıcılık vazifesi verilebilir: *Dâver-i devrân*

ki Dârâ gelse ger dergâhına / Ancak istihkâk-i cây-i mansıb-i derbân bulur NDMA, k.8/19.

528

• **Adaletin kaynağıdır:** Dîvân-ı Hümâyûn aynı zamanda devletin en uzak eyaletlerine kadar ulaşan adlî hükümlerin de kaynağı olması bakımından saray, Sâmî'nin *'Adl ü kerâmet menba'ı şems-i velâyet matla'ı / Dergâhınuŋ her mısra'ı şeh-bâl-i Sî-murg ü Hümâ* SDFS, tar.45/3 dediği gibi devletin en büyük adalet kaynağı olarak kabul edilir. Bâkî'nin "Huzurunda hükümdarlar ayakta el bağlayıp kendisi de adalete dîvan kursun" demesi bundandır: *Karşusında ayagın tursun mülûk el baglasun / Kendü çıksun bâr-gâh-i 'adle dîvân eylesün* BDSK, mus.3/5/5. krş. *Sen ol sultân-i evreng-i 'adâletsin ki dergâhuŋ / Şerefle Ka'be-âsâ kıbledür şâhân-i devrâna* MDYA, k.5/74; *Gözüŋe pendi it zulmi kosun kim / Şehüŋ dergâhı oldı 'adle mesvâ* ADYA, k.72/23.

• **Âşığın meskenidir:** Sevgilinin mahallesinin âşığın kıblesi olduğu, onun yakınında olabilmek için kapısında köpeklerle yatacak kadar (bk. "Sevgili") bu yere bağlı olduğuna dair binlerce beyit vardır. Bu tür ifadelerde söz konusu sevgili çoğu zaman padişahtır. Saraya girip padişaha ulaşmaya çalışanların ilk engeli yani rakîbi (bk. "Rakib") kapıdaki "der-bân"lardır. Günümüz Topkapı Sarayı planına göre sarayın dış kapısında padişaha ulaşmak için ağlayıp sızlayan bir şahsın sesini, taht odasında oturan hükümdara duyurabilmesi mümkün değildir. Sinân Çelebi'nin *Âh kim feryâdum irişmez yüce dergâhuŋa / Gerçi dirler âh-i 'âşık göklere peyvestedür* ENMN, g.1077/3 demesi böyle bir manzarayı ima etmektedir. Buna rağmen âşık oradan bir an olsun ayrılmaz. Gerçekten de yabancı seyahatnamelerde haftada bir defa Cuma Selamlığı'na çıkacak padişahı görebilmek için İstanbul'a gelip günlerce o saati bekleyen şahıslar hakkında anlatılan pek çok bilgi vardır. Bunlar saray kapıcılarının engellemelerine rağmen sevgilinin kapısını terk etmeyen âşıklardır: *Der-i dil-berde 'âşık nâle-i segden elem çekmez / İden dergâha hidmet ta'ne-i derbâna incinmez* GMAD, g.553/6. krş. *Terk-i dergâh itme ger öldürseler Sevdâyi kim / Yâr bâbında gerekdür 'âşık olan 'ârsuz* ENMN, g.1808/5. Ancak bütün bu beyitler sevgilinin padişah değil de sıradan bir vatandaş olduğu hâllerde dahi değerinden hiçbir şey kaybetmeden kullanılabilecek mahiyette kurgulanmışlardır: *Mesken itdüm âsitân-i dil-beri Yahyâ gibi /Menzil-i maksûdumı eyvân-i Keyvân eyledüm* YDMÇ, g.269/5.

• **Eğitim yeridir:** Özellikle tarikat ıstılahı anlamında düşünülecek olursa dergâhlar Sâkıb Mustafa Dede'nin *Dergâh-i Mevlevîde olan puhte-i edeb / Nâ-gâh olur makâm-i velâyetle behre-mend* SMDD, g.25/15 dediği gibi ham gelenleri pişirip vilayet makamına eriştirecek birer eğitim merkezidir. Padişah sarayı da doğru dürüst Türkçe dahi bilmeyen devşirme çocuklarının devletin en üst makamlarına gelmek üzere eğitildiği bir mektep idi: *Yüz sürenler sidre-i dergâhına hâm olsa da / Puhte eyler matbah-i in'âmınuŋ germiyyeti* ŞHDM, tar.59/10.

• **Felekler kadar yücedir:** İster padişah sarayı olsun isterse bir din ve devlet ulusunun makamı, bunlar ve hattâ bu mekânların eşiği dahi Muhyî'nin *İrüşem diyü felekler südde-i 'âlîsine / Şevk ile tokuz tolanurlar cihânı dâyimâ* MDMA, g.9/2 dediği üzere feleklerin dahi yüceliğine erişmek için dönüp durdukları bir yerdir. Hayâlî'nin *Yüri dergâh-i gerdûn-kadre var topragına yüz sür / Bulursaŋ ruhsatı âgâ-yi 'âlî-şâne 'aşk eyle* HBDA, s.368-50/5 beytinde olduğu gibi dergâh daima felekle eş değerde veya daha yüce bir konumda gösterilir. Böyle olunca Hayâlî'nin dediği gibi oraya bekçi ancak yedinci kat gökte duran Zühal gezegeni (bk. "Zühal") olabilir: *Hâcibidür rûz ü şeb Hindû-yi bâm-i heftümîn / Yüz sürer dergâhına sultân-i taht-i çârümîn* HBDA, k.65/22. krş. *Bir şehenşâh-i kader-kadr ü kazâ-râdur k'olur / Bâmına Hindû Zühal dergâhına çâker güneş* APDA k.19/18. Bu sebeple Mesîhî'nin ifadesiyle padişah sarayının gözcülük hizmetini ancak gece boyunca gözleri açık bekleyen yıldızlar yerine getirebilir: *Dergâhını gözetmege her gice subha dek / Olur nücûm sath-i felek*

üzre dîde-bân MDMM, k.2/24. Aşk dergâhına intisap da farklı bir durum değildir. Yahyâ Beğ sofuya "Bu dergâha bekçi olursan (feleğin en tepesindeki) Zühal'e tepeden bakabilirsin" diye şöyle seslenir: *Der-i dergâlı-i 'ışka sûfiyâ gel bârî derbân ol / Yukarudan aşaga nâzır-i eyvân-i Keyvân ol* YDMÇ, g.245/1.

• **Hacet dilenir:** Saray büyükten küçüğe herkesin ihtiyacının çözümlenip karşılandığı bir iltica makamı olarak görülür: *İshâk bekleyüp felege virme işigin / N'eylerseŋ eyle geçme o dergâhdan gele* ÜİÇD, g.255/7. Bu yönelişte her fırsatta dualar için yönelinen Kâbe imajı oluşturulmaya çalışılır: *Bir yetîm üftâdedür lutf it revâ kıl hâcetin / Ka'be-i dergâhuŋa yüz tutdı yaşum Zemzemi* ÜASU, k 38/21. krş. *Merkad-i sultân-i kevneyni ziyâret eyledük / Ol ulu dergâha yüz sürdükde hâcet diledük / Beytini Hakkuŋ siyâh örtüyle gördük agladuk / Hamdülillâh Ka'betullâha gidüp kılduk tavâf* NDÜA, ilh.21/3; *İcâbet-gâh-i hâcet olmasaydı Ka'be-veş dâyim / Olur mı böyle tavvâfâna dergâhuŋ zihâm üzre* MDYA, k.12/39. Nef'î'nin şu beytinde olduğu gibi özellikle kaside sonlarındaki dua fasıllarında bu durum dikkat çekecek boyutlarda olup Allah'tan mı yoksa padişahtan mı dilek dilendiği hususu üzeri kapalı olarak geçilir: *Durma şimden girü sıdk ile du'âya el açup / Eyle deryûze-i dergâh-i hudâvend-i kerîm* NDMA, k.7/58. Bu davranışta sultanın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve Hz. Peygamber'in halifesi olduğu ve ondan istemenin Allah'tan isteme ile aynı olacağı hükmünün etkili olması muhtemeldir: *Bir der-i hâcet-revâya kıl Süheylî ilticâ / Nâ-ümîd olmaya ol dergâhdan 'âlemde kes* SDEH, k.3/22; *Pâdişâh-i yegâne zıll-i İlâh / Câ-nişîn-i nebiyy-i 'arş-penâh* SDFS, mes.1/48.

• **Hediye getirilir:** İster tarikat büyüklerinin makamı olsun isterse padişah sarayı, dergâhlar dünyanın her yerinden hediyelerin akıp geldiği makamlardır. Bâkî'nin "Felek padişahın sarayına gazada kullanılsın diye bir kemer, hilal ise altınlı bir hançer sundu" dediği şu beytinde olduğu gibi felekler dahi buraya hediye sunmak için yarışırlar: *Nisâr itdi gazâ yolına dergâh-i şehen-şâha / Murassa' bir kemer gerdûn meh-i nev zer-nişân hançer* BDSK, g.155/6. Fuzûlî ve Derzî-zâde Ulvî gibi şairlerin şu beyitlerinden anlaşılacağı üzere şairler de hediyelerini inci gibi şiirleri ile sunarlar: *Kılmışam tertîb-i sahn-i sıdka biŋ dürr-i senâ / Bulmazam ruhsat ki dergâha kılam bir bir nisâr* FDKA, k.11/64; *Sandûk ile cevâhir 'arz itdi şâhum 'Ulvî / Dîvânını getürdi dergâh-i şehriyâre* DUİÇ, g.565/5. Gözyaşlarının inci ve lâl gibi dergâha sunulması motifi Gül Baba'nın şu beytinde olduğu gibi çok yaygın olarak kullanılır: *Vuslat-i dergâhına vasl olmag içün kıl nisâr / La'l ü dürr idüp Misâlî çeşminüŋ hûnâbını* GBDM, k.594/7.

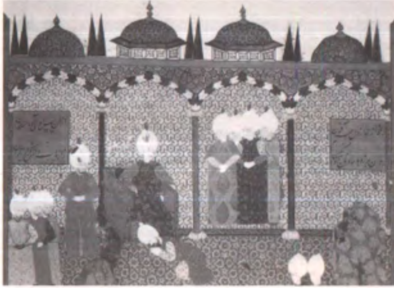
• **Hükümdarların secdegâhıdır:** Saraya diğer hükümdarlardan sürekli hediye ve vergiler gelmesi, bunun yanı sıra itaat edip vergi ödemeyi kabul eden devlet prenslerinin güvenlik ve eğitim gerekçesiyle burada rehin olarak alıkonması sebebiyle saray Ganî-zâde ve Nef'î'nin ifadeleriyle kral ve hükümdar adaylarının yüz sürdükleri bir kıble durumundaydı: *Ol şehen-şâh-i felek dergâh-i vâlâ-rütbe kim / Dergehinde rûy-mâl eyler şehân-i tâc-dâr* GNNK, k.6/13; *Ol şehen-şâh-i bülend-ikbâl ü 'âlî-mertebe / Kim ider dergâhına şâhân-i 'âlem istinâd* NDMA, k.25/18. krş. *Kıraluŋ ilçisi dergâh-i şâha yüz sürdi / Harâcını getürüp itdi kullugın i'lâm* GNNK, k.24/44; *Sensin o cihân-bân-i mu'azzam ki sürer yüz / Dergâhına şâhân-i bülend-efser-i 'âlem* NDMA, k.23/26.

• **Hürmetle durulur:** Gerek resmî protokole tabi devlet adamlarının huzuru gerekse padişah sarayları, hürmet ve edeple davranılması gereken yerlerdir. Bu sebeple buralarda her devrin teşrifat kaidelerine göre huzurda eğilmek, yer öpmek, yüksek rütbeli biri olma durumunda padişahın taht ayağını veya yenini öpmek gibi zamana göre değişen protokoller uygulanmıştır. Mesela Ahmedî feleğin kavisli şeklini (res.728) sürekli padişahın huzurunda saygı ile eğilerek durmasına bağlayarak şöyle der: *Felek hıdmetdedür dergâhına anuŋ / Anuŋ-çün kavs bigi ol dü-tâdur* ADYA, k.34/31. Şairler padişah huzurunda herkesin saygıda kusur etmemek için gösterdiği hassasiyeti gök cisimlerine varıncaya kadar abartılı olarak vurgulamaktan geri durmazlar: *Tâk-i dergâh-i mu'allâŋı görüpdür var-ise / Anuŋ içün böyle alçakdan gelür ekser hilâl* MDMM, k.3/16. Ahmed Paşa'ya göre melekler dahi Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan padişahın huzurunda saygıyla saf tutarlar: *Gâh medh okur yüce dergâhuŋa ervâh-i kuds / Geh tutar saff-i melâ'ik karşuŋa dîvân-i 'ıyd* APDA k.34/26.

• **Kapıcıları vardır** bk. "Kapıcı"

• **Nâme sunulur** bk. "Mektup"

• **Nimet kaynağıdır:** Ülkenin her tarafından her türlü ihtiyacın dilenip arz edildiği bir makam olan saray, aynı zamanda gerek dışarıdan gelen elçi ve misafirlere gerekse düğün ve şenlikler münasebetiyle halka ihtişamlı ziyafetler verilmesi bakımından "nimet menba'ı" olarak nitelendirilir: *'Âleme çekdi simât-i ni'met-i bî-minnetin / Şâhlar şeh-zâdeler dergâhına mihmân gelür* BDSK, k.6/12. Bâkî'nin "şeh-zâdeler" diye bahsettiği kimseler, daha önce de temas edildiği üzere yabancı kralların sarayda tutulan veliahtlarıdır. Saray kapısının açılması sırasında çıkan gacırtı dahi nimet dağıtılma haberi olarak yorumlanır: *Müjde-i in'âm ile muhtâca eyler feth-i bâb / Sanma kim dergâhı eyler gâhi izhâr-i sarîr* GNNK, k.35/8. Hayretî'ye göre dergâhta erişilen nimetler, toz toprak içindeki rüzgârı dahi ihya edecek boyutlardadır: *Kara toprak idüŋ ammâ işin altun eyledüŋ / Çünki bu dergâha irdüŋ ey gedâ-yi rûzgâr* HDMÇ, k.12/34.

529

• **Öpülür:** Sevgilinin kapısı olsun, din ulularının makamı veya padişah sarayı olsun bütün dergâhların kapısı ve eşiği öpülür. Süheylî'nin "O yüce dergâh izzet sahiplerinin öpeceği yerdir. Gerçekten o kapı izzet ve saadetin iltica ettiği yerdir" dediği şu beyti hem sevgili, hem şeyh, hem de padişahı muhatap alarak okunabilecek türdendir: *Bûse-cây-i ehl-i 'izzetdür o 'âlî bâr-gâh / İlticâ-yi 'izz ü devletdür hakîkatde o bâb* SDEH, k.16/3. Bir âşık nazarında sevdiği kimse, dünyanın en yücelerinden daha yüce olacağından Üsküdarlı Sırrî'nin şu beyti de sevilen herkesi rahatlıkla muhatap alabilecek türdendir: *Âsitânuŋ bûse-gâh-i ser-bülendân-i cihân / Bârgâhuŋ mehbit-i nûr-i Hüdâ bî-irtiyâb* ÜSDŞ kıt.1/2. Ahmed Paşa sevgiliyi muhatap alarak "Ona 'Dudaklarını kim böyle hayat suyuna çevirdi?' diye sordum. 'Padişah dergâhının kapısını öpmek' dedi" anlamındaki şu beytinde hem sevgiliyi hem de sevgilinin de sevgilisi konumundaki padişahı yüceltmeyi başarmış: *Didüm kim itdi leblerüŋi Çeşme-i Hayât / Didi ki bûse-i der-i dergâh-i şehriyâr* APDA k.33/19. Sevgilinin sultan, din ulusu yahut herhangi bir şahıs olması haricinde Nâbî'nin şu meşhur beytinde olduğu gibi Hz. Peygamber olması hâlinde de dergâh eşiğini öpme kaidesi değişmeden uygulanır: *Mürâ'ât-i edeb şartiyle gir Nâbî bu dergâha / Metâf-i kudsiyândur bûse-gâh-i enbiyâdur bu* NDAF, g.655/5.

• **Rakîbleri vardır:** Yukarıda temas edildiği ve "Sevgili" maddesinde ayrıntılı olarak izah edildiği üzere (bk. "Sevgili") bu edebiyattaki sevgili çoğu zaman padişahtır. Bunun yanı sıra bir müderris, bir şeyh, herhangi bir devlet büyüğü yahut sıradan bir semtte yaşayan biri de olabilecek sevgili tipinin daima rakîbi yahut "rakîbler"i (bk. "Rakîb") vardır. Sevgilinin padişah olması hâlinde onun rakîbleri âşığı saraya yaklaştırmayan kapıdaki "der-bân"dan tutun padişah çevresini sarmış devlet büyüklerine kadar herkes olabilir. Âşık konumundaki şair, padişaha bir şeyini arz etmek için günlerce kapısında bekler fakat ona ulaşması mümkün olmaz. Tâcîzâde, Yavuz Sultan Selim'in büyük paşalarından olmasına rağmen rakîblerin onu sevgiliden uzaklaştırmasından "Felek senin boyunu halka etse bile yüzünü sürmen için yüce saraya seni bırakmazlar" anlamında şöyle şikâyet eder: *Ca'fer boyuŋı halka dahi eylese devrân / Yüz sürmege dergâh-i mu'allâya komazlar* TCÇD, g.36/7. Sevgili ister padişah ister sıradan biri olsun, onunla âşığın arasını açan hasetçiler hiçbir zaman eksik olmadığından, Hayâlî onlara niyaz edip yalvararak sevgilinin dergâhına ulaşma yollarını şöyle arar: *Eşigi itlerine var Hayâlîden niyâz irgür / O dergâha bizümle yüz süren yârâna 'aşk eyle* HBDA, g.367/11. Ulvî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere padişaha şair aleyhinde konuşup huzura çıkmasını engelleyen devlet adamları her dönemde her sarayda olmuş ve âşıklar bu engeli aşmak için büyük zorluklar çekmişlerdir: *Geçdiler ey göŋül erbâb-i hased şâha seni / İşigi itleri çok gördi o dergâha seni* DUİÇ, g.627/1.

• **Sığınaktır:** Gerek padişah sarayları gerekse tekke ve dergâhlar insan, hayvan, canlı, cansız ve subjektif varlıklar da dahil herkesin hak aradığı ve sığındığı yüce makamlar olarak gösterilir.

Necâtî'ye göre saraya intisap edip bağlanmak, devlet yani saadet gölgesine sığınmak gibidir: *Ey Necâtî mesned idin âsitân-i dil-beri / Diler iseŋ sâye-i devlet makâm olsun saŋa* NBDA, g.4/6. Âhî de zalimlerden ancak adalet dergâhına sığınılabileceği kanaatindedir: *Zâlim ü bî-dâd içün dergâh-i 'adlüŋdür penâh / Zulm-i bî-feryâd içün yâduŋdurur feryâd-res* ADMK, k.1/06 .krş. *Âsitânı olmada ehl-i niyâzuŋ melce'i / Ehl-i hâcâta olur elbette dergâhı penâh* SZPD, tar.196/5. Bu sığınak özelliği Seyyid Câzım'ın "Öylesine cömert ki eğer düşman dergâhına sığınacak olsa, iyiliğinden onu feleğin tepesine kadar yüceltirdi" dediği şu beytinde olduğu gibi düşmanlara kadar vardırılır: *Kerem-perver ki düşmen eylese dergâhını melce' / İder lutf ile kadrin dâg-i fark-i Ferkadân üzre* SCDÖ, k.4/27. Tarikat dergâhları için de sığınak olma vasfı aynıdır: *Melâz ü melce-i aktâb ü abdâl oldı dergâhı / İrişdi sâyesinde menzil-i maksûda ber-vâsıl* NRMÖ, g.179/4. krş. *Gâh şeh-bâz-i gazâdur gâhî / Fukarâ melce'idir dergâhi* MZŞS, mes.243.

• **Tozu toprağı kıymetlidir:** Bizde yakın zamana kadar filan evliyanın mezar toprağının şifa kaynağı olduğu türünden inançlar son derece yaygındı. Fuzûlî'nin şu beytinde de görüleceği üzere sevgilinin manevî yüceliği sebebiyle kapısının eşiğindeki tozların dahi göze sürme olarak çekilecek derecede kıymetli olduğu vurgusu yapılır: *Tûtiyâ-yi çeşm içün her subh-dem yollar tutup / Hâk-i dergâhın sabâdan eyler istifsâr gül* FDKA, k.9/25. krş. *Gözümde tûtiyâdur cevher-i iksîr-i dergâhuŋ / O dergâh-i mu'allâdan gubâr-i tûtiyâ gönder* NRMÖ k.4/7. Fuzûlî bir başka beytinde "O İsa nefesli sevgilinin dergâhının toprağı, kederden ölenleri diriltme ayetinin hassasına sahiptir" manasında şöyle der: *Ol Mesîhâ-dem ki emvât-i elem ihyâsına / Hâk-i dergâhındadur keyfiyyet-i yuhyi'l-'izâm* FDKA, k.14/16. Bu sebeple âşıklar Ulvî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere sevgilinin kapısında ölüp toza toprağa karışmayı arzularlar: *Sâye-veş Ka'be kapusında gubâr olmış iken / Felek ayırdı beni bir ulu dergâhumdan* DUİÇ, g.442/3.

• **Yüz sürülür:** Eski devlet geleneğinde hükümdarın yahut şeyhlerin huzurunda yer öpmek sıradan bir protokoldü. Necâtî, Hayâlî, Tâcî-zâde gibi şairlerden alınan şu örnekler şairlerin de huzura kabul edildiklerinde yere yüz sürerek selam verdiklerini göstermektedir: *İşin altun eylemişdür âfitâb ü mâhtâb / Hâk-i dergâhuŋa sürmeklikle ruhsâr ü cebîn* NBDA, k.20/41; *Yüri dergâh-i gerdûn-kadre var topragına yüz sür / Bulursaŋ ruhsatı âgâ-yi 'âlî-şâne 'aşk eyle* HBDA, g.367/5; *Biŋ dil ü cân ile her dem yüz sürüp dergâhuŋa / Dil-berâ ferşin kapunuŋ zer-nigâr itsem gerek* TCÇD, k.19/25. Nâ'ilî'nin elinde huzura getirdiğini söylediği "berg" (bk. "Berg-i sebz") kelimesiyle kastettiği şey, kasidesinin yazılı olduğu kağıt olsa gerektir: *Geldi yüz sürmege dergâhına küstâhâne / Berg-i ümmîd be-kef rûy-i temennâ be-zemîn* NKDH, k.16/34. Giritli Aşkî'nin şu mısralarından da anlaşılacağı üzere tarikat dergâhlarında da yere yüz sürme protokolü hiçbir değişikliğe uğramadan devam etmekte idi: *Dervîş 'Aşkî ider bende bildügüm / Pîrüm dergâhına yüzüm sürdügüm / Er-refîk sümme't-tarîk gördügüm / Kişi ne iderse kendü kendine* GADK, 262/6.

530

+ **Adalet:** Padişah dergâhı şiir geleneğinde adaletin dahi sığınacağı kapı olarak yorumlanır. Topkapı ve Edirne saraylarında bulunan Adalet kasırları (bk. "Adalet kasrı") zulme uğrayanların haklarını aramak için müracaat edecekleri saray içinde bir yer olması bakımından (res.18) dergâh ve adalet kavramlarının birlikte zikredilmesi tarihî gerçeklere de son derece uygun görünmektedir. Her ne kadar *Fâtih Kânûn-nâmesi* ile bu durum değişmişse de saray protokolünü çok iyi bildiği muhakkak olan Bâkî, yeri geldiğinde padişahın Dîvân-ı Hümâyûn'a bizzat başkanlık edişini şöyle nakleder: *Karşusında ayagın tursun mülûk el baglasun / Kendü çıksun bâr-gâh-i 'adle dîvân eylesün* BDSK, mus.3/5/5. Dergâh ve adalet konusunda buraya kaydetmem gereken bir diğer ilginç husus ise saray kapıcılarının herkesin rahatça dolaşmasına izin vermedikleri

hâlde, muhtemelen şer'î davalar için dilekçe verilen De'âvî Kasrı'na gelip gidenlere ses çıkartmadıklarını bildiren şu beyittir: *Kimseyi redd eylemezler bir 'aceb dergâhdur / Lâ-cerem derbândan istignâ ider dîvân-i şer'* GMAD, k.79/10.

↓ **Aşk, âşıklık:** Sultan sarayları devletin bütün güç ve ihtişamının yansıdığı yerler olmasına rağmen şairler aşkı ve âşıklığı her zaman saltanattan ve dolayısıyla dergâhtan üstün görürler. Derzî-zâde Ulvî ve Hayâlî'nin konuyla ilgili beyitleri şunlardır: *Mülk-i 'aşka şâh olan dergâh ü eyvân istemez / Künc-i 'uzlet meskenidür taht-i sultân istemez* DUİÇ, g.205/1; *Fakr ile fahr eyleyen dergâh-i sultân istemez / Dûd-i âhı sâyesinde tâk-i eyvân istemez* HBDA, g.194/1. Zira ister sultan ister dilenci olsun herkes yeri geldiğinde aşk sultanının kapısına baş eğmek zorundadır: *Der ü dergâhına sultân-i 'ışkuŋ ser-fürû eyler / Esîr-i tâc-dâr olsun gedâ-yi hâk-sâr olsun* BDSK, g.352/3. Üsküdarlı Aşkî'nin ifadesine göre başka sarayların kapısında gelenleri engelleyen kapıcılar olmasına rağmen aşk dergâhının kapısında asla bu gibi engeller bulunmaz: *Pâdişâh-i 'ışk dergâhı açuk gelsün gelen / Men' olınmaz hîç kes 'ışk ehli der-bân istemez* ÜASU, k.54/6.

↑ **Cennet:** Dergâh övgülerinde yer alan abartılı ifadeler arasında en dikkati çekeni, sevgilinin mekânı ve dolayısıyla dergâhın cennetten daha üstün güzelliklere sahip bulunmasıdır: Bunlardan Âhî ve Necâtî'nin beyitlerini örnek olarak aşağıya alıyorum: *Cânân işigin cennete ben virmezem Âhî / Firdevsi baŋa aŋma o dergâhı seversen* ADMK, g.51/5; *Gülşene reşk itme ey dil belki bâg-i cennete / Şükr-lillâh kim yirüŋ dergâh-i pâşâdur yine* NBDA, k.24/10.

↑ **Güneş:** Biri gökyüzünün yüksek noktasından dünyayı aydınlatan diğeri ise toprak üzerinde bulunması bakımından olanca gök ve yer tezadına rağmen sevgilinin dergâhı daima güneşten üstün görülür. Fuzûlî'nin şu beytinde güneşin doğuşunu her sabah sevgilinin kapısına yüz sürerek hürmet arz etmesi şeklinde yorumlaması bundandır: *Hâk-i dergâhına her subh sürer gün yüzini / Gâlibâ andan aŋa hâsıl oluptur bu şeref* FDKA, g.149/2. Meyhâne de dahil "dergâh" kavramının geçtiği hemen bütün beyitlerde güneşin saygı ile eşiğe veya toprağa yüz sürmesi motifi Nehcî'nin şu beytinde olduğu gibi değişmeden işlenegelmiştir: *Dergâh-i mey-furûşa yüzüŋ sür güneş gibi / Dünyâyı tutmak ise garez 'izz ü câh ile* NDNK, g.308/3.

→ **Kâbe, kıble:** Dünyanın yönetildiği merkez olması bakımından Osmanlı Sarayı ve padişahları o devirde herkesin sürekli yöneldiği Kâbe'ye çokça benzetilmiştir: *Han Murâd ol kâ'inâtuŋ kıble-i ikbâli kim / Ka'be-i dergâhına şâhân ü dervîşân gelür* BDSK, k.6/10; *Ka'be-i hâcâtdur dergâh-i Şâh-i Cem-cenâh / Sen Hayâlî vasf ile ol Ka'bede Hassân mısın* HBDA, k.59/20; *Ol Şeh firâkı ile ki olmışdı Ka'be-veş / Dergâhı kıble-gâh-i selâtîn-i nâm-dâr* TCÇD, k.31/II-5. Ahmed Paşa bir gazelinde padişahın ağzından dergâhın hac yerine geçecek bir kıble gibi olduğu görüşünü şöylece ifade eder: *Didüm ki Ahmed bendeŋe bir himmet it hacc itmege / Ol kıblesi 'âşıklaruŋ didi ki gel dergâhuma* APDA g.289/8. Nef'î ve Tâcî-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi bu hususta işi abartarak ihrama girmekten bahseden şairler dahi olmuştur: *Tavâf-i Ka'be-i dergâhuŋ itmedür niyyet / Hemân ki ruhsatuŋ oldı kuşandum ihrâmı* NDMA, k.21/34; *Ka'be-i dergâhuŋı kılmag-içün şâhâ tavâf / Çâder-i subhı cihân ihrâm idinür her seher* TCÇD, k.4/27.

\+ **Âsitân** bk. "Eşik"

\+ **Halka** bk. "Kapı halkası"

\+ **Sabâ:** Yukarıda belirtilen engeller sebebiyle sevgilinin dergâhına ulaşamayan âşık için tek çare, onun yanına pervasızca yaklaşabilen rüzgâra yalvarıp o vasıtayla selam ve haber göndermektir. Hayâlî ve Ahmed Paşa gibi şairlerin şu beyitleri buna misaldir: *Ey sabâ itseŋ Hayâlî bendeden 'arz-i niyâz / Aŋa bu devlet yeter dergâh-i 'âlî-şânın öp* HBDA, g.111/5; *Ey sabâ benden yüzüŋ sür ol yüce dergâha kim / Ayagı topragı nûr-i dîde-i ahbâb olur* APDA g.90/5.

\+ **Süpürge:** İnsan vücudunun en değerli varlığı olan göz çevresindeki kirpiklerin sevgilinin dergâhına süpürge edilmesi, Behiştî'nin şu beytinde olduğu gibi çok yaygın bir kalıptır: *Dergâhuŋı süpürmege cârûbı ne'ylerem / Müjgânlarum Hümâ-yi şeref şehperi degül* BDYA, g.309/3. Tâcî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi bugün de çokça kullanılan "saçı süpürge etme" deyimi de sevgilinin dergâhı konu edildiğinde çokça devreye sokulur: *Gördi cârûb-i murassa' yaraşur dergâhuŋa / Dil-rübâlar zülfine dizdi 'arak dürr-i 'Aden* TCÇD, k.11/35. Bütün bu kalıplar tekke ve tarikat dergâhları için de pek

büyük bir değişikliğe uğramadan uygulanır. Üstelik sevgilinin kapısında süpürgecilik etmek, sarayda olduğu gibi dervişlikte de ciddi bir makam olarak görülür: *Hamdü-lillâh olmışam cârûb-keş dergâhına / Gâlib-i nâ-çîze hem-demdür gürûh-i Mevlevî* ŞGDA, g.315/7.

DERİSİNE DOLU PAHASI bk. "Dolu pahası"

DERİSİNİ YÜZMEK

Fahrî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde *Buyurdı kim başın tenden üzeler / Derisin boynına dek hem yüzeler* FHŞO mes.1469 ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu ifade sadece sözde kalmayıp sıklıkla uygulanan bir işkence ve cezalandırma şeklidir. Nitekim Gülşehrî'nin *Mantıku't-tayr*'ı, Za'îfî'nin *Bâg-i Bihişt*'i ve *Süheyl ü Nevbahâr* gibi eserlerden alınan şu beyitler bu uygulamanın yaygınlığını göstermektedir: *Tûs ise boynın dibinden üzeyüm / Key ise başı derisin yüzeyüm* GMTK mes.1236; *Ol 'adûnuŋ derisin fursatla yüz / Müdârâ ile göster ammâ ki yüz* ZBBM mes.1139; *İnanmayuban kimse çevürse yüz / Kılıç tartup anuŋ derisini yüz* SNCD, mes.133. Nitekim Evliyâ Çelebi eserinin muhtelif yerlerinde baş derisini yahut vücudu olduğu gibi yüzme şeklinde ifade edilen cezalandırma şekillerinden, bu uygulamanın yaygınlığı anlaşılıyor: *Paşa, kapucular bölükbaşısın mahkemeye gönderüp "Tiz kapucubaşı bu ânda atlanup geldügi izine gitsün, yohsa yüzini tulum yüzüp geldügi yire gönderürem" diyü mahkemeye bölükbaşılar ta'yîn eyleyüp cümlesin şehrden sürdiler. [...] mâ'adâsını niçe biŋ eziyyet ile derilerin yüzüp kellelerin ârâyiş-i burc ü bârû iderler. Bu ma'reke Murâd Hân-i Râbi'de karîbü'l-ahd olmışdur.*

Son derece acı verici bir işkence olmasına rağmen bazı durumlarda bunun mesela Kadı Bürhâneddîn'in *Göŋülüm çü sinüŋ oldı aŋa bir ri'âyet eyle / Tenüm ayru düşer ise tut anuŋ derisini yüz* KBME, g.472/3 beytinde olduğu gibi yemin yahut ant verme ve samimiyet ifadesi olmak üzere kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim Emrî'nin yüz derisinden sevgiliye pabuç etmekten bahseden şu beyti böyle bir fedakârlık ifadesi için kullanılmış: *Kefş iden yüzi derisin saŋa itse ne 'aceb / Yaşınuŋ katrelerinden aŋa sîmîn kebkeb* EDYS, muk.30. Yüz derisinden yapılacak böyle bir ayakkabının kebkebi (res.107) de (bk. "Kebkeb") hâliyle gözyaşları olacaktır.

= **Kürkünü devirmek:** Devirmek aynı zamanda ters yüz etmek anlamına gelmesi bakımından Necâtî'nin "Nafe senin saçına özendiği için derisini yüzdüler / ters çevirdiler, su yanağından bahsettiği için yüzünü yerlerde sürüklediler" dediği *Öykündi nâfe zülfüŋe kürkin devürdiler / Su 'ârızuŋı aŋdı yüzin yire sürdiler* NBDA, g.57/1 beytinden de anlaşılacağı üzere "derisini yüzmek" ve "kürkünü devirmek" tabirleri aynı anlama gelmektedir. Deri yüzülünce ortaya çıkan bembeyaz yağ tabakasıyla kar yağışı arasında ilgi kuran Revânî'nin şu beyti bu anlamı açıkça göstermektedir: *Sanmaŋuz 'âlem içinde berf oldı âşikâr / İncinüp halka yine kürkin devürdi rûzigâr* RDMÇ, k.33/1.

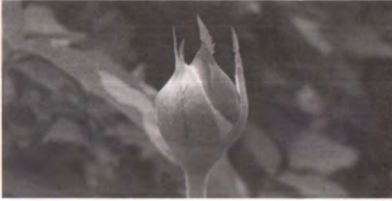
O **Nesîmî:** Derisi yüzülerek idam edildiği rivayet edilen Nesîmî, bu eylemin sembolü olarak kullanılır. Hangi beyitte deri yüzmekten bahsedilse şairler bir şekilde onun ismini anarlar. Azmî-zâde ve Muhyiddîn Abdal'ın şu mısraları böyledir: *Nesîmî ten libâsından idüp 'âr / Bırakdı ser-be-ser cân itdi kendin / Derisin yüzseler hergiz kayırmaz / O Hak yolına kurbân itdi kendin* AHBK, kıt./95; *Muhyiddîn 'abâ vü şâlda / İki bayram nedür yılda / Nesîmînüŋ iş bu yolda / Ser-â-pâ derisi yüzüldi* MABD nefes.96/9. *Nesîmî Dîvânı*'nda yer alan *Vahdetüŋ bahrinde her dem yüzerem / Gevheri ol bahr içinde düzerem / İki yüzlinüŋ derisin yüzerem / Ma'den-i bahri elinden süzerem* NDHA tuy.224 tuyuğu onun bütün şiirlerinin kendisi tarafından yazılıp yazılmadığı hususunda fikir verebilecek bir yapı arz eder.

531

Nâfe: Ceylanın göbeğinden düştükten sonra içinde bulunduğu deriden (res.531) çıkartılmak suretiyle işlenmesi bakımından misk ve nâfe ile deri yüzme eylemi birlikte çokça kullanılır. Hâletî, Mecdî ve Revânî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi bütün bu beyitlerde, işlediği bir suçtan dolayı misk ve nâfenin (bk. "Misk") cezalandırılması söz konusudur: *Bir olup bâd ile ugrıladı bûy-i zülfüŋ / Nâfenüŋ yüzse derisini 'aceb mi 'attâr* AHBK, g.201/4; *Bûy ugurladı diyü kâkül-i miskînüŋden / Çıkarurlar derisin nâfe-i misk-i Hutenüŋ* MGAE g.49/3; *Zülfüŋe öykünmegin müşgüŋ derisin yüzdiler / Kellelenmegin lebüŋe ezdi yârân şekkeri* RDZA, g.428/3. Kellelenme ve şeker ezme hk. bk. "Kellelenme" ve "Şeker ezme"

Rebâb: Yanık nağmeleriyle bilinen rebabın bu hüzünlü sesini beğenmeyen şairler bu musikî aletine kendi göğüs derilerinin takılması hâlinde çok daha etkileyici sesler çıkacağı iddiasındadırlar. Gülşenî-i Saruhânî ve Karamanlı Aynî'nin beyitleri buna misaldir: *Mutrib diler iseŋ k'ola pür sûz sâzuŋı / Gel pôstını [bu] sînemüŋ al var rebâba yak* GSÖK, g.161/6; *Sînem derisin yüzübeni sadr-i rebâba / Hem-demlik içün çeng ü kudüm yaka yakîndür* KADA, g.183/2.

Tilki: Edebî metinlerde ne zaman tilkiden bahsedilse bir şekilde kurnazlığı yahut postu da söz konusu edilir: *Pôstı sıyırmanuŋ hele görsin 'ilâcını / Yohsa misâl-i rûbe tururken kabarmasın* SDFÖ, g.98/4. Ganî-zâde Nâdirî de *Şeh-nâme*'sinde tilkiyi derisi yüzülme sembolü olarak kullanır: *O kim taşraya çıkdı rûbeh-misâl / Derisin yüzüp itdiler pây-mâl* GNŞN, mes.1599.

532

Gül: Henüz tomurcuk hâlindeyken yeşil çanak yaprakları içinden adeta derisi yüzülürcesine açılıp içinden kırmızı, pembe veya beyaz taç yapraklarının ortaya çıkması (res.532) sebebiyle gül hakkında çokça geliştirilen yorumlardan biri de derisinin yüzülmesidir. Bu durum ona, sevgilinin dudağına özenmesi üzerine verilen bir ceza olarak yorumlanır. Tâcî-zâde ve Emrî'nin beyitleri buna misaldir: *Öykündi dehân-i yâre gonçe / Yüzdi derisin sabâ gazebden* TCÇD, k.9/VII-4. krş. CÇHN, mes.2588; *Gazeb idüp derisin yüzdi sabâ goncelerüŋ / Öykünürler dehenine diyü sen sîm-berüŋ* TCÇD, g.104/1; *Yüzüŋ-çün nâhun-i hâr ile yırtarken 'izârın gül / Derisi kopdı yüzinüŋ dökildi sanma yapragı* EDYS, g.532/3.

DERKENAR (ber-kenâr, der-kenâr)
Eski kitaplarda esas metne yazılan şerh, haşiye v.b. açıklamalar ana sayfa cetveliyle kâğıt kenarında kalan kısma ana metin satırlarına 45 derece çapraz gelecek şekilde yazılır yahut basılırdı. Bunlara "der-kenâr" ve böyle kitaplara da "der-kenârlı" yahut "kenarlıklı" denirdi. Sevgilinin kitap yahut mushafa benzetilen yüzünde çıkan hat da kenarda oluşu sebebiyle Azmî-zâde Hâletî ve Fasîhî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi bu kitap kenarına düşülen açıklama ve şerhlere benzetilir: *Ruhinde sanma yir yir hatt-i müşgîn âşikâr oldı / Kitâb-i hüsnüŋüŋ kalmışlarıdur der-kenâr oldı* AHBK, g.853/1; *Bilürsin sende ma'nâ-yi kitâb-i 'aşk ey gül-ruh / Hele şerh-i gülistân gibi hattuŋ der-kenâr olsun* FDHG, g.270/2. Sözlüklerde bu karşılık pek bulunmamakla beraber "der-kenâr" ile "ber-kenâr" tabirlerinin Ahmed Paşa'nın şu beyitlerinde olduğu gibi aynı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir: *Hatt-i miskînüŋ cemâlüŋ mushafın tefsîr ider / Zülf-i pür-çînüŋdür andan bir rivâyet-ber-kenâr* APDA, g.33/4; *Safha-i haddinde hâli düştü gâyet ber-kenâr / Resmdür mektûbda olur 'alâmet ber-kenâr* APDA g.33/1.

533

Günümüzde kullanılan "âyet-ber-kenâr" tabiri hafızların kolayca ezberleyebilmeleri için *Kur'ân* yazan hattatlarca ayetlerin satır başı ve sonuna denk gelecek şekilde düzenlenmesi usulüdür. Ancak mesela Câmi'î'nin *Kûşe-i haddüŋde hattuŋ didüm olmış âşikâr / Didi mushafdur ki yazılmışdur âyet-ber-kenâr* ENMN, g.339/1 beytinde olduğu gibi pek çok beyitte geçen bu tabir incelendiğinde, "âyet-ber-kenâr" tabirinin de edebî metinlerde "der-kenâr" ile eş anlamda kullanıldığı görülüyor. Bu konularda çok titiz davranan Kemâl Paşa-zâde'nin *Hatt-i la'lüŋle ruhuŋ devrinde hâlüŋ dir gören / Hatt-i Yâkût ile bir mushafdur âyet ber-kenâr* KPZD, g.87/3 beyti buna bir misal olabilir. Şiir dilinde "der-kenâr" ve "ber-kenâr" tabirlerinin geçtiği diğer anlamlar kısaca şöyle özetlenebilir:

= **Kenarda:** Ahmed Paşa'nın "Sevgilinin yanağı kenarında saçı gayet güzel durmuş. Padişah zamanı

olduğu için bırak da bidat kenarda dursun" dediği şu beytinde "ber-kenâr" tabiri "kenarda" yahut "uzakta" anlamında kullanılmış: *Tarf-i ruhsârında yârüŋ zülfi düşmişdür bedî' / Ahmedâ Şeh devridür olsun ko bid'at ber-kenâr* APDA g.33/5. Bu arada Kemâl Paşa-zâde'nin Ahmed Paşa ile önemli ölçüde benzerlik gösteren şu beytinde de ibare aynı anlamda kullanılmış olup beytin esasta kime ait olduğu şüphelidir: *Hatt-i müşgînüŋ cemâlüŋ mushafın tefsîr ider / Zülf-i pür-çînüŋ de anda bir rivâyet ber-kenâr* KPZD, g.87/2.

= **Kucaklamak:** Sözlüklerde pek rastlanmamakla beraber Üsküdarlı Aşkî'nin *Tutalum hûblar goncedehân ü mû-miyân olmış / Öpülse ber-kenâr olsa koculsa der-miyân olsa* ÜASU, g.454/2 beytinde olduğu gibi "kucaklamak" ve "sarılmak" anlamları vardır. Edirneli Nazmî'nin *Miyânuŋ ber-kenâr itmek hayâlin ide ide âh / Gam ile incelüp cismüm kıla döndi hayâl oldı* ENDS, g.6218/2 beytinde de tabir bu anlamıyla kullanılmış. Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi "der-kenâr"ın kucaklama anlamı zaten malumdur: *'Âliyâ yaşum firâvân eyleyüp 'âlemlere / Nâzenînüm her tarafdan der-kenâr itsem dirin* GAKA, g.430/5.

= **Sahil, kıyı:** Ganî-zâde Nâdirî'nin "Onu deniz kenarında kurulmuş otağ içinde gören, deniz seçkin bir inciyi sadefiyle beraber sahile itti sanmış" dediği şu beytinde "ber-kenâr" kıyı anlamında kullanılmış: *Leb-i deryâda anı bâr-gâh içre gören sanmış / Sadefle bir dür-i yektâyı deryâ ber-kenâr itdi* GNNK, k.11/22. "Gönül aşk fırtınasına düştü. Bu vartadan sahile ulaşıp kurtulursa Allah'ın lütfudur" anlamındaki şu beyitte de "ber-kenâr" tabiri sahil yahut sahile çıkıp kurtulma anlamında kullanılmış: *'Aşk tûfânına düşdi keştî-i dil Nâtıkî / Bu hatardan ber-kenâr olursa Hakkuŋ cûdıdur* NDSÖ g.147/5. Nitekim "selâmet der-kenâr" [= selâmet sahilde] diye bilinen tabir Celîlî'nin şu beytinde olduğu gibi birçok metinde "selâmet ber-kenâr" şeklinde kullanılmıştır: *Düşdi dil deryâ-yi 'ışkuŋa kenârın gözlemez / Gerçi kim cânâ dimişlerdür selâmet ber-kenâr* PBKG, g.2058/4.

+ **Akarsu:** Özellikle akarsu ibaresinin geçtiği beyitlerde suyun servi çevresinde akması durumu, Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi onu kucaklaması (bk. "Akarsu") şeklinde yorumlanır: *Sîm-tenler cûy-bâr-i eşkümi akıtdılar / Der-kenâr olmag içün âb-i revâna girdiler* BDSK, g.182/4. Nev'î'nin şu gibi akıp giden bir at ile binicisi arasında akarsu ve servi ilgisini kurduğu şu beytinde de durum aynıdır: *Ol esb-i bâd-pây ile ol kadd-i ser-firâz / Bir cûy-bâr idi kim ide servi der-kenâr* NDMT, k.13/22.

DERT bk. "Gam"

DERVÂZE bk. "Dilenme"

DERVİŞ (dervîş, gedâ)

Daha önce "abdal"ların müstakil bir zümre adı olduğu halde sonraları umumî bir isim hâline gelmesi (bk. "Abdal") gibi, "dervîş" de aslında müstakil bir tarikat zümresinin ismi iken zamanla bütün bu zümrelerin müşterek isim ve sıfatı hâline gelmiş. Nitekim Sultan II. Bayezid'in saltanatı sırasında 1504 yılında henüz 12 yaşındayken saraya satılarak Enderun'da eğitim gören ve on yıl boyunca hem sarayı hem de halkı çok yakından tanıma imkânı bulan Venedikli Giovan Antonio Menavino o yıllarda gördüğü "Cemâlî", "Kalenderî", "Derviş" ve "Torlaklar"a dair tespitlerini dört ayrı başlık hâlinde verir. Türkçeye *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine bir İnceleme* adıyla yayımlanan hatıralarında yazar "dervîşler" hakkında şöyle der: *Dervişler son derece neşeli insanlardır ve elbise olarak güneşte kurutulmuş, hadım edilmiş kuzu derisi kullanırlar. Bu derilerden ikisini omuzları üzerinden sarkıtarak önden ve arkadan tenasül uzuvlarını örterler. Vücutlarının geri kalan kısmı tamamen çıplaktır. Ellerinde, üzerinde düğümler bulunan uzun ve kalın bir sopa taşırlar. Başlarında uzunluğu bir karış olan sivri beyaz bir bere takarlar. Kulakları delik olup çok zarif taşlardan ve akikten yapılmış küpelerle süslüdür. Türkiye'de seyyahların yaşadıkları ve konakladıkları pek çok yer vardır. Yaz aylarında evlerinde yemek yemezler, sadakayla yaşarlar ve sadaka dilenirken pek çok laf kullanırlar. Şâh-i merdân aşkına. Muhammed'in damadı olan ve Ali denilen o kıymetli adamın aşkı için sadaka verin. Ali, sizin gibi diğer Müslümanlar arasında ordunun en ön safında yer almıştı. Seydî Battal denilen bir başkasının mezarı hâlâ Anadolu'dadır. Onun sayesinde Türkiye'nin büyük kısmının fethedilmiş olduğu rivayet edilir. Türkiye'de beş yüzden fazla kişinin kaldığı bir evleri vardır. Her sene burada sekiz binden ziyade şahıs umumi bir toplantı yapmayı âdet hâline getirmişlerdir. Burada yedi gün boyunca muzaffer bir şekilde çılgınlar gibi eğlenirler. Onların generallerine* [= pîrlerine] *Hasan Baba denir. Hepsinin babalarının babaları manasına gelir. Bunların aralarında*

çok tahsilli gençler de mevcuttur. Dizlerine kadar inen beyaz elbiseler giyerler. Her biri, bir araya geldiklerinde bir hikâye anlatır. Sonra bütün bu hikâyeler müellifinin ismiyle yazılıp Hasan Baba denilen generale hediye edilir. Bu hikâyeler, onların geçtikleri mıntıkalarda gördükleri mucizevî şeyleri ihtiva ederler. Onların Pazar günü saydıkları Cumaları, evlerinden fazla uzak olmayan otlar üzerinde tahta tabaklarda güzel bir yemek yerler. Hasan Baba, etrafı beyaz elbiseli en tahsilli olanlar tarafından kuşatılmış vaziyette herkesin ortasında oturur. Yemekten sonra general ve bütün herkes ayağa kalkar ve Allah'a dua ederler. Sonra hep beraber yüksek sesle "Allah kabul eylesin" diye bağırırlar. Bunun manası, Allah bizim bu duamızı kabul etsin, demektir. Ayrıca aralarında generalin cüceleri denilen bazı küçük çocuklar vardır. Bunlar bazı leğenler içinde toz hâlinde bir ot taşırlar ki bu ottan tadan adeta sarhoş olmuş gibi neşeye kapılır. Evvela generalin aldığı, sonra da elden ele sırayla herkese dağıtılan bu ota esrar denir. Generalden sonra diğerleri ottan yerler. Bu iş sona erince dokuz hikâyenin bulunduğu kitabı okurlar, akabinde evlerine yakın olan bir yere giderler. Burada yüzden fazla odunla devasa bir ateş hazırlarlar ve el ele tutuşarak, tarikatlarına ait ilâhiyi söyleyerek dönmeye başlarlar. Bu bizim oralarda kendilerini neşe ve zevke kaptıran kadınlarla erkeklerin yaptıkları rondolara benzer. Dans sona erince bıçaklarını çıkartıp uçlarıyla kimi kollarını, kimi göğsünü, kimi baldırını çizerek tıpkı odunlar üzerinde yaptıkları gibi dal, yaprak, çiçek veya kırık kalp şekilleri resmederler. Bunları âşık oldukları kadınlar için yaptıklarını söylerler. Daha sonra ateşe yaklaşıp yaralarının üzerine sıcak kül koyarlar ve hazırladıkları sidikle ıslatılmış döküntü pamuklarla yaralarını sararlar. Bu pamuklar kendiliğinden düşünce yaralar hemen iyileşir. Son sabah hepsi generalin müsaadesini alarak silahlı insanlar gibi takımlar hâlinde bayrak ve davullarla bütün yol boyunca sadaka isteyerek yerlerine dönerler. İstanbul'da bunlara iyi gözle bakılmaz. Zira bir zamanlar bunlardan biri elbisesinin altında gizlediği bir kılıçla Büyük Türk'ü öldürmek istemiş. Buna rağmen bunlara yine de sadaka verirler çünkü evlerine dönen seyyahların ruhlarını okşamayı severler. Görüldüğü üzere "Abdal" ve "Kalender" tiplerinden hemen hiç farkı olmayan "derviş" tipi, aradan geçen yüzyıllar içinde evrilerek önce dilencilik vasfıyla "gedâ" kelimesinin yerini doldurmuş, daha sonra da halk arasında dindarlık tarafı ağır basarak "sofu" ve "zahit" karakteriyle birleşme eğilimi göstermiştir. Günümüzde derviş dendiğinde ağırlıklı olarak bir tarikate mensup olan dindar ve sofu insanlar akla gelmektedir.

= **Dilenci:** "Derviş" ile daha çok abdallar ve Kalenderî meşrebe mensup kimseler kastedilmekle birlikte (bk. "Abdal") bu tabir eski metinlerde aynı zamanda "Senin bağışlayıcılığın ve cömertliğin, günahkârı ve dilenciyi daha henüz günah işleyip herhangi bir şey istemeden cevaplar" anlamındaki şu beyitte olduğu gibi aynı zamanda muhtaç, fakir ve dilenci gibi anlamlara da gelir: *Karşular mücrim ü dervîş olanı 'afv ü sehâŋ / İtmedin dahi günâh eylemedin hîç sü'âl* ADNB, k.29/34. Halîlî'nin *Firkat-nâme*'sinde geçen şu beyitte de kelime kapıda sadaka bekleyen dilenci anlamında kullanılmış: *Revâ mıdur eyâ hurşîd-çehre / Ki dervîş almaya kapuŋda behre* HFNO, mes.732. Abdal ve Kalender tipleri ağırlıklı olarak aşk derdiyle türlü çılgınlıklar edip bedenini yaralayan, naralar atıp haykıran bir tipi vurgularken "dervîş" karakteri biraz daha sakin ve dilencilik tarafı ağır basan bir karakteri ön plana çıkartır. Fakirdir ve her zaman Mihrî'nin şu beytinde olduğu gibi yardıma muhtaç olmasıyla bilinir: *Gelmişem hüsnüŋ zekâtından ki şey' lillâh idem / Sanma bu dervîşi cânâ nâna gelmişlerdenüz* MHDM, g.64/5. Bir başka ifadeyle tamamı dünya malından el yıkamış tipler olmakla beraber derviş tipi "gedâ" [= dilenci] karakterine kalenderlerden daha yakındır. Bu konuda ayr. bk. "Dilenci"

\+ **Bayrak** bk. "Dilenci"

O Alçak gönüllülük: Eski metinlerde çokça geçen "dervîş-nihâd" [= derviş huylu] tabirinden de anlaşılacağı üzere "dervîş" karakteri Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi tevazu sembolü olarak kullanılır: *Hakşinâs oldı o dervîş-nihâd / Kılmadı zerrece bahsinde 'inâd* GATU, mes.1930. Nitekim Şeyhülislâm Yahyâ şu beytinde kelimeyi tevazu ile eş anlamlı kullanır: *Virdi Yahyâya tevâzû'-la selâm ol şâh-i hüsn / Hep pesend itdi gören bu vaz'-i dervîşâneyi* ŞYDH, g.435/5. Dolayısıyla "dervîşâne" ibaresi "tevazu ile" anlamında kullanılır: *Hâk-i Cemşîd ü Ferîdûn ü ser-i fagfûrdur / Pâ-nihâde olduguŋ yirlerde dervîşâne bas* SDEH, g.144/4.

X Bey: Zengin ve makam sahibi beylerle cemiyet içindeki konum ve mevki tezadı bakımından dervişler arasında önemli bir uçurum vardır. Bir başka ifadeyle "şâh" ve "gedâ" arasındaki uçurum neyse "dervîş" ve "beğ" arasındaki de aşağı yukarı aynıdır. Şairler sevgiliyi bey konumuna yerleştirdiklerinde Hayretî'nin şu beytinde olduğu gibi kendileri daima derviş pozisyonunda bulunurlar: *Âsitân-i devletüŋden sürme ben dervîşüŋi / İtme mahrûm ol ulu dergâh hakkı-y-çün begüm* HDMÇ, g.268/2. Hayâlî ise beylerin kapısında nevbet vurulmasına imada bulunmak üzere "Sineğin bile kanat (vızıltısıyla) nevbeti vurulurken dervişe dünyanın en aşağılık da olsa bir beyliği yok mudur?" derken yine bu tezadı kullanır: *Çalınurken nâle-i perr-i meges-den nevbeti / Yok mudur dervîşe dünyânın şu ednâ begligi* HBDA, g.401/3. Bu beyitte geçen "perr-i meges" aynı zamanda neyzen usûllerinden acıklı bir makam adıdır.

X Sofu ve zahit: Bey ve paşaların sofra ve iltifatlarına düşkün olan sofu karakteri (bk. "Sofu") karşısında daha onurlu bir yapıyı temsil eden derviş tiplemesi, Beyânî'nin şu beytinden de anlaşılabileceği üzere içinde bulunduğu hâli en ihtişamlı devlet makamlarına dahi değişmeyecek bir olgunluk sergiler: *Gör e dervîş-i nemed-pûşı ider mi zâhid / Şevket ü haşmet-i İskender ü Dârâya nazar* BDFB, g.116/3. Şeref Hanım'ın ifadesiyle sofunun dünyaya olan tamahıyla dervişin hâlini anlaması dahi mümkün değildir: *Bilinmez aŋlanılmaz hâl ü keyfiyyetleri zâhid / İrişmez 'akl ü fikrüŋ başkadur erkânı dervîşüŋ* ŞHDM, k.11/4. Hayâlî'nin ifadesiyle sırtında gösteriş için taşıdığı hırkasının ona hiçbir faydası yoktur: *Hırka ne_etsin sûfiye pürkîne olsa sînesi / Kimseyi dervîş kılmaz câme-i peşmînesi* HBDA, g.396/1.

X Taç ve kabâ: Melâmet meşrebini temsil eden Abdal ve Kalenderî zümreleri bu gibi kıyafetlere karşı durduklarından şiirde sofu ve zahitlik alameti olarak gösterilen taç, şair tarafından hoş karşılanmaz ve şair her zaman kalender meşrepte bir tipi tercih eder: *Abdâllaruz n'eyleyelüm tâc ü kabâyı / Dervîşlerüŋ tâcı fenâ başı kabâdur* BDSK, g.105/2. krş. *Ola mı kurtulavüz tâc ü kabâ kaydından / Gezevüz 'âlem-i ıtlâkda dervîşâne* ŞYDH, g.331/4.

DERYÂ [coğrafya] bk. "Akarsu"
DERYÂ [coğrafya] bk. "Deniz"

DERYÂ [şarap]
Hâzık'ın "Bu aşk meyhanesinde ne ayyaşlar vardır. Dünyayı bir meze edip bir kerede (denizler gibi) şarap içerler" dediği şu beytinde geçen "deryâ" kelimesi şaraptan kinayedir: *Harâbâtında bu 'ışkuŋ nice mey-h'âreler vardur / İder bir lokma dünyâyı içer bir demde deryâyı* HDHG, müf.6. Yine Arpaemînizâde Sâmî'nin "Başkaları küplerle şarap içse kimse sarhoş olacak demez. Fakat ben kulunuz içecek olsam 'denizler gibi şarap içiyor' derler" anlamında *Çekse humlar gayrılar kimse dimez ser-hôş olur / Bendeŋiz çeksem eger dirler ne deryâ-nûş olur* SDFS, mat.59 dediği şu beytinde geçen "deryânûş" ibaresi "şarap içen" anlamındadır. Şarap yerine "deryâ" denmesi, sular seller gibi çok şarap içildiğini vurgulamaya yönelik bir benzetme kalıbının sonradan isim hâlini almış olmasından kaynaklanmış olabilir. Muvakkit-zâde Pertev'in "Saki, (denizler gibi) şarap içenlere bu rakı ve şarap yetmez. Çiy taneleri göğe yükselen alevleri (söndürmek için) neye yarar ki?" dediği şu beytinde de kelime anlamı "denizi çeken" olan "deryâ-keş" terkibi "şarap içen" anlamında kullanılmış: *Bu 'arak bu mül yetişmez sâkî deryâ-keşlere / Jâle vü şebnem ne yapsın şu'le-i ser-keşlere* MPEB, g.482/1.

+ Keştî, zevrak: Şarap yerine "deryâ" kelimesinin tercih edildiği beyitlerde "bat" ve "zevrak" gibi "kadeh" anlamına gelen kavramların sıklıkla devreye sokulduğu görülmektedir. Haşmet'in "Şarap çeken rint, zevrak kadehini elinden bırakmayıp kadehin dönüşü konusunda keyif girdabına düşer" dediği şu beytinde geçen "deryâ-keş" ibaresi "şarap içen" manasındadır: *Bırakmaz zevrak-i sahbâyı elden rind-i deryâ-keş / Düşer gird-âb-i keyfe gerdiş-i sâger husûsında* HKHA, g.214/6. Şarap yerine "deryâ" [= akarsu, nehir, deniz] denmesi büyük şarap kapları içinde yüzen kadehlere "bat" [= ördek, kaz] (bk. "Bat") yahut "zevrak" [= kayık] gibi suda yüzen nesne isimleri verilmesi sebebiyle olabilir. Haşmet'in burada "zevrak" [= şarap kadehi] kelimesinin "kayık" anlamından hareketle girdaba yakalanmış bir kayık imajı çizdiği anlaşılıyor. Haşmet'in "İşret sırasında (su gibi) şarap çekenlere zevrak kadehi yeter. İşret meclisinde (bk. "Tarab") sahile çıkmak için sandala gerek yok" anlamındaki *Deryâ-keşân-i nûşa yeter zevrak-i şarâb / Âb-i tarabda keştî-i sâhil-res istemez* HKHA, g.112/4 beytinde geçen "deryâ-keşân" ibaresi yine "şarap içenler" anlamındadır. Nitekim

Bürhân-ı Kâtı'da "deryâ-keş" için *Geç ser-hôş olan sâhib-havsala yârâna ıtlâk olunur* yani "kolay kolay sarhoş olmayan, çok içtiği hâlde sarhoş olmayan" karşılığı verilmiş.

DERYÂ-DİL

Hayâlî Beğ'in "Nazmımın körfezlerdeki eğlencelerde / derya kadar geniş bilgi sahibi insanların dilinde / derya gönüllü insanların dilinde söylendiğini görünce, parlak inci bana kul köle oldu" dediği şu çok zengin anlamlarla yüklü beytinde geçen "deryâlar dili" tabiri, her tarafa çekilebilecek güçlü bir yapıya sahiptir: *Dürr-i nazmum gördi deryâlar dilinde söylenür / Ey Hayâlî bende oldı lü'lü'-i lâlâ baŋa* HBDA, g.105/5. Eserlerinin ancak deryâ gönüllü insanlar tarafından takdir edilebileceğini ima eden şair ilk mısrada geçen "dürr-i nazm" [= nazım incisi] ibaresini "şiir" anlamında, ikinci mısrada geçen "lü'lü'-i lâlâ" [= parlak inci] ibaresini ise gerçek anlamda inci karşılığında kullanıp kendi şiiri ile gerçek inciyi karşılaştırmış. Ardından da gerçek incinin sözlerindeki bu ihtişamı görünce kendisine köle olmaya karar verdiği hükmünü çıkarmış. Görüldüğü üzere "deryâ-dil" tabiri "deryâ dili" [= körfez] anlamının da katılmasıyla şiir dilinde oldukça zengin anlamları çağrıştırabilecek yapıya sahip olup bunlar şu maddeler hâlinde özetlenebilir:

= **Gönlü bol:** Nef'î'nin "Gönlü deniz gibi geniş, zihni maden ocağı gibi olup bir daha böylesi gelmez. İyiliği âleme saçma konusunda başkaları gibi sebep sormaz" dediği *Deryâ-dil ü kân-havsala bir dahi yok böyle hele / Bezl itmede lütfin ele eller gibi sormaz sebeb* NDMA, k.62/11 beytinde geçen "deryâ-dil" tabiri "gönlü deniz kadar geniş ve cömert" anlamında kullanılmış. Usûlî'nin "Genişlik konusunda okyanusu bile damlaya saymazdı. Gönlü boldu ve dili inciler saçardı" dediği *Vüs'atde bahr-i kulzümü saymazdı katreye / Deryâ-dil idi vü dili gevher-feşân idi* UDMİ, mus.I/2-8 beytinde de "deryâ-dil" aynı anlamda kullanılmış.

= **Hoş görülü, sabırlı:** Hasmî'nin "Düşman acı dil verse de aldırış etmeyip dinlemeyelim, bir güzeli gördüğümüzde denizciler gibi coşalım" dediği şu beytinde olduğu gibi bu tabirin anlamlarından biri de "her şeyi dert etmeyen, görmezden gelen" demektir: *Ta'n-i a'dâ ise de diŋleme deryâ-dil olup / Göricek bir güzeli bahrî gibi cûş idelüm* HDES, g.265/5. Muhtemelen denizin sükûnetini ima etmek üzere "sakin ve sabırlı" anlamında da oldukça fazla kullanılır: *Bir tecellîden hurûş eyler kıyâs itmeŋ bizi / 'Ârifüz deryâ-dilüz cûlar gibi cûş itmezüz* BDFB, g.377/2. krş. *Olur mı muztarib deryâ-dilân mevc-i havâdisle / Zarâr gelmez ruh-i deryâya sîlî-i şinâverden* NDMM, g.95/4; *Aglama seng-i cefâdan kılsalar cismüŋ kebûd / 'Âliyâ deryâ-dil ol eşküŋ gibi deryâya bak* GMAD, g.642/5.

= **İnci gibi söz kaynağı gönül:** Edirneli Fâiz'in "Aşk incisini deryâ-dil olanlarda ara. Aşkın eşsiz incisi her gönülde bulunmaz" dediği *Deryâ-dil olanlarda ara gevher-i 'ışkı / Her dilde bulınmaz dür-i nâ-yâb-i mahabbet* EFTD, g.2/2. beytinden de anlaşılacağı üzere "deryâ-dil" olmanın bir diğer anlamı da içinden aşkın inci gibi değerli ürünü olan sözlerin zuhur ettiği gönüldür. Nâmî'nin şu beytinden anlaşılacağı üzere "deryâ-dil" tabiri ile "inci" arasındaki ilgi, incilerin denizden çıkartılmasıdır: *Nâmî-veş deryâ-dil ü gevher-şinâs-i ma'nîyüz / Nazm-i şi'ri reşk-sâz-i dürr-i meknûn eylerüz* NDAY, g.174/7. Yetîm Ali Çelebi'nin "Mesnevî'nin parlak incileri, deryâ-dil olanların gönüllerinin derinliğindedir" dediği şu beyti de bu anlamı teyit etmektedir: *Ey ma'ârif bahrinüŋ gavvâsı isterseŋ eger / Ka'r-i deryâ-dildedür dürr-i hoş-âb-i Mesnevî* YAÇA, g.198/5. Kemâl Paşa-zâde de söz deryasının kıvrım kıvrım (ince manalarla dolu) incilerine ulaşabilmek için sinenin sadef, gönlün de deniz gibi olması gerektiği görüşündedir: *Âdem oldur ki sadef-sîne vü deryâ-dil ola / Dürr-i pîçîde-i bahr-i sühane vâsıl ola* KPZD, g.377/1.

= **Saf ve temiz yürek:** Âsaf Mahmûd Celâleddîn Paşa'nın gönül sahilinin her köşesinin çer çöpten temizlendiğini söylediği şu beytinde olduğu gibi "deryâ-dil" tabirinin anlamlarından biri de temiz gönüllülüktür: *Medh ü zemlerden tagayyür eylemem deryâ-dilem / Pâkdür hâşâk ü hasden her cihât-i sâhilüm* ADÖC, nazm 8/1. Denize ne kadar çer çöp atılacak olsa bir süre sonra hepsi yok olur gider. Mehmed Hâlis Efendi'nin cıva parlaklığı ile gönlün saflığı arasında ilgi kurduğu: *Olur deryâ-dilân sîm-âb-i mevc-i ıztırâb-âlûd / Dil-i safvet-nihâduŋ tab' ü endâmında süst olmaz* MHED, g.62/3 dediği beytinde de tabir saflık ve berraklık anlamında kullanılmış. Nitekim Beyânî'nin gönlü aynaya benzettiği şu beytinde "sâf-derûn" ve "deryâ-dil" tabirleri müteradiftir: *Eşkâl-i hased cilve-ger olmaz dilümüzde / Deryâ-dilüz âyîne-sıfat sâf-derûnuz* BDFB, g.339/2.

+ **Acı, acılık:** Deniz kavramında olduğu gibi "deryâ-dil" ibaresinin geçtiği beyitlerde de şairler bir münasebet düşürüp Hayâlî ve Ulvî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi acı ve acılıktan bahsederler: *Rûzigâr itdi belâ mevcini çeşmümde 'ıyân / Acıluklar çeker ol kimse ki deryâ-dil olur* HBDA, g.123/2; *Deryâ-dil olup acısını çeksün ey göñül / Deryâ-veş eylemek dileyin yâri der-kenâr* DUİÇ, g.163/3. Üsküplü İshâk Çelebi'nin bu kaideyi "tuz ekmek hakkı" deyimine bağlayarak oluşturması çok ustacadır: *Her akar sudan hakîkat umma gel 'ummâna var / 'Âşık-i deryâ-dil olan gözedür hakk-i nemek* ÜİÇD, g.150/5.

+ **Deniz, denizcilik:** Türâbî'nin *Sinân Pâşâ-yı deryâ-dil vezîr-i Hüsrevân-pâye / Bu 'adl ü dâd ile geldi kapûdân oldı deryâye* TDCO, tar.43/1 beytinde olduğu gibi denizcilik, kaptanlık gibi konularda nazmedilmiş beyitlerde hemen "deryâ-dil" tabirinin devreye sokulduğu görülür. Peşteli Hisâlî'nin "Gönül çocuğum epeyice saf dil davranıyor. Onu aşk denizine dalgıç edip levent [= serseri] etmeliyim" dediği *Hayli deryâ-dil geçer gavvâs-i bahr-i 'aşk idüp / Ey Hisâlî cân ü dil tıflın levend itsem gerek* PHÖE, g.247/5 beytinde de bu tabirle birlikte dalgıç ve levent gibi denizcilik tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Δ **Deryâ dili:** Denizin kara içine doğru giren koy ve körfezlerine eski dilde "deryâ dili" dendiği (bk. "Deniz dili") malumdur. Şairler bunu deryâ-dil tabiriyle kullanarak türlü söz oyunları geliştirirler. Kıyâsî'nin *Mihr ü Mâh*'ında geçen "Padişah dediğin deryâ gönüllü olmalı. Öyle ki onun gönül denizinin genişliği yanında denizler dil gibi (dar) kalmalı" anlamındaki beyti buna güzel bir örnektir: *Pâdişâh oldur ki deryâ-dil ola / Vüs'ati bahrine deryâ dil ola* KMMD, mes.785. Bursalı Rahmî'nin "Gam denizimin kıyısını bilen yok ama gözyaşıma sorsan yedi denizin dilini [= körfezini] bilir" dediği *Yok bir kimesne bahr-i gamum sâhilin bilür / Sorsaŋ sirişkümi yidi deryâ dilin bilür* BRME, g.45/1 beyti çok ustaca söylenmiştir. Yetîm Ali Çelebi'nin şu beytinde de "deryâ-dil" tabiriyle deniz, "ter düşen" (bk. "Ter düşmek") "dil uzatan" bir şahıs olarak yorumlanmış: *Gördi ben deryâ-dilüŋ nazm-i dürer-bârın Yetîm / Dil uzatdı ter düşüp bu vüs' ile deryâ baŋa* YAÇA, g.6/5.

DERYÂ DİLİ bk. "Deniz dili"

DERYÂ KULAĞI bk. "Deniz kulağı"

DERYÛZE bk. "Dilenme"

DERYÛZE-GER bk. "Dilenci"

DERZÎ bk. "Terzi"

DEST bk. "El"

DEST ber-BÂLÂ-yi DEST

Günümüz Türkçesinde "el elden üstündür" atasözünün eski metinlerde çokça kullanılan Farsça biçimidir. Sehâbî'nin "Senin hattının eli (meşhur hattat) Yâkût'un elini kırmıştır. El elden üstündür atasözü meşhurdur" dediği şu beytinde olduğu gibi bu tabirin kullanıldığı beyitlerde kurgu, iki güç iki el ile temsil edilerek bunlar arasında bir mukayese oluşturma suretiyle geliştirilir: *Dest-i hattuŋ pençe-i Yâkûta virmişdür şikest / Bu mesel meşhûrdur kim dest ber-bâlâ-yi dest* SDCB, g.38/1. Süheylî'nin bir güzeli parlaklık ve güzellik açısından güneşle (bk. "Pençe-i hurşîd") mukayese ettiği şu beytinde de pençe ve el kelimeleri özellikle kurgulanıp kullanılmıştır: *Pençesin burdı Süheylî hüsn ile mihrüŋ o mâh / Eyledi icrâ-yi hükmi dest ber-bâlâ-yi dest* SDEH, g.34/5. Şevkî-i Şarkî'nin bu defa güreşçi pençesini konu edindiği *Pençe tutma Zâl-i dehr ile kılur destüŋ şikest / Pehlevân iseŋ ne deŋlü dest-ber-bâlâ-yi dest* HMNB, b.2666 beyti de böyledir.

+ **El arkası yerde:** Bir kimsenin ve özellikle güreşçiler arasında rakîbinin büyüklük ve faziletini kabul ederek tevazu ile onu selamlama manasında eski metinlerde çokça kullanılan "el arkası yirde" (bk. "El arkası yerde") tabirinin "el elden üstündür" anlamına gelen "dest ber-bâlâ-yi dest" atasözüyle birbirlerini tamamlamak üzere birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bâkî'nin *Rüstem-i Zâlüŋ tutuşdum pençesin burdum idi / Kodı el arkası didi dest ber-bâlâ-yi dest* BDSK, g.24/4 ve Sâbirî'nin *Küştigîr-i dehr-ile tutuşdum itdüm şöyle pest / Didi el arkası yirde dest ber-bâlâ-yi dest* PBKG, g.1013/1 beyitleri buna misaldir.

+ **Ele benzeyen nesneler:** Yukarıda geçtiği üzere "pençe-i hurşîd" [= güneşin eli] gibi yahut mesela yaprakları el biçiminde olması bakımından Yahyâ Beğ'in *Zîr-i destüŋde olursa taŋ mı gülşende çenâr / Ey sehî-kâmet meseldür dest ber-bâlâ-yi dest* YDMÇ, g.32/2 beytinde olduğu gibi çınar ağacı gibi nesneler hakkında bu tabirin çokça kullanıldığı görülür. Galatalı Kâtibî'nin Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-nezâir*'inde geçen "Senin kana bulanmış elin mercan pençesini yendi" anlamındaki *Dest-i hûn-âlûduŋ itdi pençe-i mercânı pest / Dôstum elde*

meseldür dest ber-bâlâ-yi dest HMNB, b.2645 beyti de buna güzel bir örnektir. Bununla beraber bu tabirin mutlaka ele benzeyen nesneler arasında kullanılması diye bir şart gözetilmemiştir. Hayâlî Beğ'in "Senin servi gibi boyun çınarı yenmiş" dediği şu beytinde mukayese edilen nesnelerden sadece biri ele benzemektedir: *Serv-kaddüŋdür çenârı eyleyen 'âlemde pest / Bu mesel meşhûrdur kim dest ber-bâlâ-yi dest* PBKG, g.1010/1. krş. *Serv kaddüŋ 'ar'ar ü şimşâdı kılsa taŋ mı pest / Togrı sözdür buŋa dirler dest ber-bâlâ-yi dest* HMNB, b.2648. Dikkat edilecek olursa bu kurgu sırasında çoğu zaman Sürûrî'nin *Taŋ degül kaddüŋ çenâruŋ destine virse şikest / Kim olur iy serv-i ser-keş dest ber-bâlâ-yi dest* PBKG, g.1012/1 beytinde geçen "çınar" örneğinde olduğu gibi taraflardan birinin şekil bakımından ele benzemesine dikkat edilmektedir.

DEST-i ÇENBER

Eski bir güreşçi olan değerli meslektaşım Prof. Dr. Mahur Tulum'dan öğrendiğime göre eski metinlerde sıklıkla geçen "dest-i çenber" tabiri, günümüzde "bohça" yahut "bohçalama" denen ve rakîbin kurtulması mümkün olmayan bir güreş oyunudur. Le'âlî'nin "O cemal sahibi güzelliği ile bugün pehlivan olmuş. (Öyle ki parlaklığından) güneşi çember ile ayaklar altına alır" dediği şu beytinde bu oyundan bahsediliyor: *Küştigîr olmış bugün hüsn ile bir sâhib-cemâl / Dest-i çenberden ider ol âfitâbı pây-mâl* DLGK, g.77/1. Tâli'î'nin "Bu eğri hareketli felekten sakın / uzak dur. Zira insan ne kadar pehlivan olursa olsun bir çember eli ile seni yener" dediği şu beytinde de aynı oyun söz konusu edilmiş: *Sakın bu çerh-i kej-revden ki bir oyun ile kişi / Ne deŋlü pehlevân olursa basar dest-i çenberden* ENMN, g.3774/3. Rahmî ve Sehî de şu beyitlerinde o devirde herkesçe bilinen ve bu sebeple manzum metinlerde sıklıkla kullanılan bu oyundan bahsediyorlar: *Seni darbî basar dest-i ecel çün dest-i çenberden / Tutuban pençe-i şiri dilâ şîrâne burduŋ tut* BRME, g.18/2; *Mülk-i tende pehlevân iken Sehî 'aklumı zülf / Dest-i çenberden basup itdi beni çenber güreş* SBDH, g.111/5. Sehî'nin bu son beytinde saçın "dest-i çenber" oyunuyla "basarak / bastırarak" karşısındaki rakîbi "çember" hâline getirmesi ifadesi bu oyunun nasıl olabileceği hakkında bazı ipuçları verebilir. Nitekim Dukakin-zâde'nin çeng (bk. "Çeng") hakkında söylediği "Boynuna takılan aşk bağı ile onu çember oyunuyla çektikleri için boynu büküktür" anlamındaki şu beyti bu oyunun, rakîbin boynunu kolları arasına kıstırmak suretiyle aşağıya çekip çeng gibi kambur (res.415) duruma düşürme şeklinde yapıldığını gösteriyor: *Mahabbet riştesidür kim takılmış boynına çengüŋ / Çekerler dest-i çenberden anuŋ-çün kâmeti hamdur* DŻAD, g.46/10. Nitekim "bohça" oyununda da biri boyun arkasından diğeri apıştan geçen kollar alttan birleştirilerek rakip kurtulması mümkün olmayan bir oyuna düşürülürmüş.

DEST-i DU'Â bk. "Duâ"

DEST ber-KAFÂ

Âsafî'nin *Şecâ'at-nâme*'sinde geçen *İki destini kafâsına o dem / Bagladılar itdiler cevr ü sitem* AŞSE, mes.3218 beytinden anlaşıldığına göre elleri baş üstüne bağlayıp asmak suretiyle icra edilen bir işkence usulüdür. Evliyâ Çelebi'nin *Ammâ bu Kara 'Alî ile kal'aya kapanan yidi yüz neferüŋ Kara Alîyi söyletmezden evvel yitmiş 'adedin kırmış idi ve altı yüz otuzu dest ber-kafâ dururlar idi* ifadesinden esirlerin herhangi bir karşı koymasından emin olmak için eller yukarıda beklemesine de "dest ber-kafâ" dendiği anlaşılıyor.

DEST ü PÂ

Farsça "el ve ayak" anlamına gelip daha çok birleşik fiillerle kullanılan "dest ü pâ" terkibinin Türkçe metinlerde kullanılışı biraz farklılık gösterir. Mihrî Hatun'un *Bir avuç toprakdan itdi dest ü pâ vü virdi cân / Medh iderseŋ kudretüŋ her demde kâr ü bârın ög* MHDS, mes.3/176 beytinde olduğu gibi "güç, kuvvet, vücut ve varlık" anlamlarında kullanıldığı görülür. Bunun yanı sıra mesela Adnî'nin "(O sevgili) yolumu kesiyor diye gözyaşımın adını kanlıya (yol kesip kan döken eşkıyaya) çıkardı. Öncelikle bunu yapabilmek için insanın mecali olması gerekir" dediği şu beytinde ise bu terkip "güç, kuvvet ve gayret" anlamında kullanılmış: *Kanlu çıkardı yaşumı yolum basar diyü / Evvel bu işi işlemege dest ü pâ gerek* ADOK, g.48/6. Kadı Bürhâneddîn'in "Güzelliğin gönlümü saçına bağladıysa da, gücü kuvveti olmayınca nasıl kurtulsun" dediği şu beytinde de anlam aynıdır: *Egerçi hüsnüŋ apardı saçuŋa göŋülümi / Niçesi kurtıla çün dest ü pâsı yoh n'idelüm* KBME, g.143/5. Keçeci-zâde *Mihnet-keşân*'ında "dest ü pây düşmesi"ni tam olarak Türkçedeki "elden ayaktan düşme" karşılığında kullanmış: *Tenüm oldı vîrân düşüp dest ü pây / Baŋa âhir itdüŋ harâbâtı cây* MKAE, mes.3030.

Buna göre "bî-dest ü pâ" Nev'î'nin "biz kaderin pençesinde aciz kalmışız" dediği şu beytinde olduğu gibi güçsüz, kudretsiz anlamına gelir: *Pençe-i dest-i kazâda olmışuz bî-dest ü pây / Biz Hümâ-yi lâ-mekânuz âşiyândan fârigüz* NDMT, g.189/2. Nitekim Nedîm'in *Felâtunlar gelüp bûs eylesün dâmân-i iclâlin / İdüp 'arz-i hüner her birisin bî-dest ü pâ eyle* NDAG, kıt.4/3 beytinde "bî-dest ü pâ" eylemek "aciz bırakmak" anlamındadır. "Bî-dest ü pâ" tabirinin özellikle gözyaşı gibi eli ayağı olmayan nesneler hakkında kullanıldığı görülmektedir: *Yaşum diler özümden ilerü öpe izin / Bî-dest ü pây iken nicesi düşdi pâyına* ŞDHB, g.160/3. krş. *Saçum gibi n'idem âşüfte-râyem / Gözüm yaşı gibi bî-dest ü pâyem* LÇFN, mes.6365. Larendeli Hamdî *Leylâ ve Mecnûn*'unda elsiz ayaksızlık sembolü olarak balığı kullanmış: *Çi ger mâhî gibi bî-dest ü pâyem / Cihân deryâlarına âşinâyem* LHLM, mes.537.

+ **El, ayak:** Hüsâm'ın *Câmiü'n-nezâir*'de yer verilen bir beytinde "Ömrünün yarısı geçti ve bütün hasılatın bu. Cennet bu kadar gayretle ele girer mi?" diye sorduğu şu beytinde "el" kelimesini özellikle kullanmış: *'Ömrüŋ kamusı geçdi budur cümle hâsıluŋ / Uçmag ele gire mi bu dest ü pâ ile* EHKC, g.2240/6. Cemâlî'nin *Hümâ ve Hümâyûn*'unda geçen "Bütün gücünü ve kuvvetini heba edip duruyorsun. Seni kim böyle havayî etti" anlamındaki *Virürsin bâd eline dest ü pâyi / Seni bu resme kim kıldı hevâyî* CHHH, mes.3262 beytinde de yine "el" kelimesi özellikle seçilmiş. Nev'î'nin *Elümden câm düşmez ayagum meyhâneden çıkmaz / Bizüm bu san'at-i zühd ü riyâda dest ü pâmuz yok* NDMT, g.229/4 beytinde el ve ayak kelimelerini bir araya getirmesi de ustacadır.

DEST ü PÂ URMAK

Farsça'da "dest ü pâ" ikilisi "kerden, zeden" gibi fiillerle birleşerek "temin edip uydurmak, hazırlamak" yahut "can çekişip çırpınmak" anlamlarında birleşik fiiller oluşturur. Türkçede ise daha çok "dest ü pâ urmak" şeklinde kullanılarak şu anlamları oluşturur:

= **Gayret etmek, koşturmak:** Nev'î-zâde'nin *Sâkî-nâme*'sindeki bir harp tasvirinde geçen "Her bir savaş şahini düşmanı yok etmek için gayret ederek dönüp kondular" anlamındaki *Helâk-i 'adûda urup dest ü pâ / Dönüp kondı her şâh-bâz-i vegâ* NASN, mes.361 beytinde olduğu gibi "gayret" anlamında kullanılmış. Fatih'in "Bu aşağılık dünya için gayret edip durmak niye? Eline yen, ayağına da etek yeter" dediği *Bu dünyâ-yi denî içün niçe bir dest ü pâ urmak / Elüŋe âstîn ü pâyuŋa mesken yeter dâmen* FŞKE, g.55/7 beytinde dünya için koşturan bir insan tasvir edilmektedir.

= **Çırpınmak, yüzmek:** Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb'ın "Aşk denizine batıp da el kol çırpıp durma. Zira aşk denizinin dalgası yüzme bilenleri sevmez" dediği şu beytinde "dest ü pâ urmak" yüzmek için çırpınmak anlamındadır: *Garîk-i 'aşk olup urma dest ü pâ Sâkıb / Ki mevc-i bahr-i mahabbet şinâh-düşmendür* KZMS, g.211/5. krş. *Emvâc-i bahr-i 'ışka benem dest ü pâ uran / Ferhâd ü Kays seyrüme turmış kenârda* AHBK, g.806/4; *Bir bahr-i gamda urmadayuz dest ü pây kim / Keştîsi yok kenâresi yok nâ-hudâsı yok* NDAF, g.382/3. Nev'î-zâde de *İy geçen bahr-i fenâda gavvâs / Dest ü pâ urmag-ile umma halâs* NASE, mes.2978 beytinde bu fiili çırpınmak anlamında kullanmış. Ganî-zâde Nâdirî'nin *Çalup dest ü pâ ol dür-i pâk içün / Düşüp bahr-i eşk içre deryâdayuz* GNNK, g.54/4 beytinde olduğu gibi "dest ü pâ çalmak" şekli de vardır.

DESTÂN (dâstân) bk. "Zâl"

534

DESTAR (destâr, dülbend, 'amâme)

Eskilerin kavuk ve türlü keçe külahlar üzerine tülbent, bürümcük, ipek ve pamuk gibi ince ve uzun kumaşları sarmak suretiyle oluşturdukları başlıkların umumî adıdır. Türkçesi "sarık" olup eski metinlerde Farsça asıllı "destâr", "dülbend" ve Arapça asıllı "'amâme" kullanılır. Destarlar zamanın modası

ve taşıyan şahsın mevkiine göre değişiklikler gösterirdi. Öyle ki bir kimsenin taşıdığı destara bakılarak toplum içindeki yerini ve mesleğini anlamak mümkündü. Tırsî'nin mizah için söylediği *Alaca destâr ile agyâr şeklin gösterür / Milletin fark eylemem Bulgar şeklin gösterür* TDKY, g.46/1 beytinde sarık rengi alaca olduğu için hangi milletten olduğu kestirilemeyen bir şahıstan bahsedilmektedir.

Aşağıda bahsedileceği üzere Hristiyanlar mavi (bk. "Destâr-i kebûd"), Yahudiler ise (bk. "Destâr-i Yehûd") sarı destar sarar, her sınıf serpuşunu mensubu olduğu zümrenin gereklerine göre giyerdi. Padişah külahlarına "destâr-i hümâyûn" denir; diğer devlet mensupları örfî, mücevveze, Selîmî, Yûsufî, hilâlî, burma ve silme gibi isimlerle adlandırılan destarlar sarınırdı. Peygamber soyundan gelenler yeşil, tarikat mensupları ise her biri o tarikati temsil eden değişik renk ve dilim sayılı külahlara (res.535) sahip "tâc" (bk. "Taç") denen destarlar sarınırdı.

535

• **Çiçekle süslenir:** Özellikle günümüze intikal eden mezar taşlarında kavuk ve destarlar üzerindeki zarif çiçek motiflerinden de anlaşılacağı üzere, eskiler bahar geldiğinde destarların kenarını türlü çiçeklerle süslermiş. Hevâyî'nin *Kıra çıkdıkça çâdır çiçegiyle sarıguŋ zeyn it / Uzun saplı gelincik yoncalar tirfiller sarkıt* HDZV, g.10/4 demesi bundandır. Bakî'nin şu beytinden baharın ilk günlerinde çayırlar gelincik çiçekleriyle bezendiğinde, insanların el ve destarları da çiçek demetleriyle süsleniyordu: *Lâlelerle bezene niteki deşt ü sahrâ / Nitekim güller ile zeyn ola dest ü destâr* BDSK, k.18/53. krş. *Getür ey bâg-bân mestâne-i 'ışka biraz güller / Müzeyyen olacak hengâmı geldi dest ü destâruŋ* AHBK, g.451/3. Güzellerin misk ve amber kokan saçlarının destar kenarından çıkması bu sebeple Neşâtî'nin şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman destara takılan menekşe ve sümbüllere benzetilir: *Yâsemenden ser-zede sünbül sanur seyr eyleyen / Kûşe-i destârdan kim zülf-i 'anber-bû çıkar* NDÖS, g.22/4. Bâkî şu beytinde gönlünü micmer yerine koyup başından çıkan dumanı da destar kenarına yerleştirilen bir sümbüle benzeterek şöyle der: *Kâkül-i müşgîni sevdâsıyla yansam dûd-i dil / Gûşe-i destârdan peydâ olur sünbül gibi* BDSK, g.532/2. "Senin taşlarınla başımdaki kanlı yara benim için destar kenarındaki karanfil gibidir" dediği şu beytinde ise destara karanfil takılmasını kastetmiş: *Seng-i bî-dâduŋla serde zahm-i hûnînüm ki var / Kûşe-i destârda rengîn karanfüldür baŋa* BDSK, g.12/3. Aşağıda görüleceği üzere destarların kıvrımları aynı zamanda acil ihtiyaç hâlinde hemen ele geçmesi istenen küçük şeyleri saklamaya uygun bir yapıya sahipti. Dolayısıyla şairler küçük kağıtlara yazdıkları yeni şiirlerini destarlarında saklar ve bunları güzel kokular saçan çiçeklere benzetirlerdi. Bu konuda bk. "Çiçek takınma"

536

• **Göğe atılır** bk. "Külahı göğe atmak"

• **İçine kağıt sokuşturulur:** Eski kıyafetlerin tamamlayıcı unsuru olan destarlar aynı zamanda "hılâlî" denen kürdanların (bk. "Hılâlî") ve gerektiği zaman hemen kolayca ulaşılabilecek küçük not kağıtlarının sokulduğu birer saklama yeriydi. Nev'î'nin şiirlerini övmek için *Şi'rümüŋ tûmârı Nev'î kûşe-i destârda / San sokulmuş gonca-i*

zanbakla birkaç dâne gül NDMT, g.281/6 demesi bundandır. Nâ'ilî-i Kadîm'in mektup hakkında "baş üzerinde yeri olmak" tabirini kullandığı şu beyitte mektubun destarda kalmasından bahsedişi yine bu kullanım sebebiyledir: *Göŋlüm gibi ey nâme gidüp yârda kalduŋ / Baş üzre yirüŋ var ham-i destârda kalduŋ* NKDH, g.217/1. krş. *'Uşşâk n'ola nazmumı baş üzre tutarsa / Gül-gonca-i destâr-i ser-i mihr ü vefâdur* MDAM, k.14/50.

• **İçine muska konur** bk. "Destar muskası"

• **Heybetli görünür:** Toplumdaki hiyerarşinin sembolü hâline gelmiş kıyafetler ve özellikle sarıklar, sarıldıkları tülbentin cinsinden, sarılış biçimi ve renklerine kadar kendilerini taşıyan şahısların toplumdaki yerini belli ederdi. Hâliyle yüksek rütbe ve makama mensup bir şahsın sarığı toplumda saygı ve çekinme hisleri oluşturma özelliği taşırdı. Hâlis'in şu ifadesi kat kat sarılmış destarların ihtişamlı görünüşünü yansıtmaktadır: *Bu ihtişâmını dîvân-i haşre dek Hâlis / Girü bırakmadı destârını mükevverden* MHED, g.108/5. Bunun yanı sıra sofuların toplumu etkilemek için sarındıkları büyük sarık ve taçların yanı sıra yamalı hırkalar da eski toplumda bir saygınlık ve ihtişam göstergesi olarak kabul ediliyordu: *Gösteren zâhidi destâr-i mükevver mi mehîb / Meger ol hırka-i sebzîn-i rüfû-gerde midür* ÇZRD, g.54/5. Destarlar üzerine takınılan sorguç ve çiçekler, Tecellî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere taşıyanın daha vakarlı ve ihtişamlı görünmesine sebep olurdu: *Perr-i 'Ankâ-yi felek gibi ziyâ virmez idi / Zîb-i destâr-i vekâr olmasa katmer sünbül* TDSD, k.4/3. Yokluk yolunu tercih edenlerin başı kabak gezmelerinin sebebi, Nâbî'nin ifadesiyle biraz da bu ihtişamlı kıyafetlere duyulan tepkinin bir sonucudur: *Kayd-i rüsûmdur hep tesbîh ü tâc ü hırka / Dervîş-i bî-ser ü pâ vaz' ü vekârı n'eyler* NDAF, g.88/7. krş. *Tâc-i 'ırz ü câme-i sâlûs ü destâr-i vekâr / Nefs-i şûmuŋ Ravziyâ bâd-i girânıdur baŋa* ERYA, g.29/5. Bütün bunların yanı sıra Ni'metî'nin kendini ilmiye sınıfından saygın ve bilgili göstermeye çalışan pek çok kimsenin de başına kubbe kadar kat kat döndürerek destar sarınıp dolaştıklarını da buraya eklemek gerekiyor: *Sarınup kubbe kadar başa mükevver destâr / Cühelâ tutdı cihânı 'ulemâ şeklinde* NDEE, g.133/7. krş. *Hem-ser geçinür ehl-i ma'ârifle efendüm / Başında kimüŋ var ise destâr-i fazîlet* HKHA, k.12/35.

537

• **Kadınlar da sarınır:** Batılıların çizim ve tablolarından ve bizdeki bazı minyatürlerden anlaşıldığına göre kadınlar da destar sarınabiliyorlardı. Nitekim Şehzâde Mustafa'nın idamından sonra defnedilmek üzere Bursa'ya getirilişini resmeden bir minyatürde (res.537-528) şehzadenin annesi tabutunun baş ucunda ve başında oldukça büyükçe bir destar bulunduğu hâlde ağlarken resmedilmiştir. Minyatürdeki destar tülbentinin rengi her ne kadar beyaz ise de Süheylî'nin *Şafak sanma 'arûs-i dehr tezyîn eyleyüp kendin / Çeküp başına ol gülgûnî bir destâr baglanmış* SDEH, g.138/4 beytinden kadın ve özellikle gelin destarlarının kırmızı ve pembe tonlarında da olabileceği anlaşılmaktadır. Şeyh Gâlib'in ihtiyar feleği yaşının ilerlemesine rağmen süslenmekten vazgeçmeyen bir kocakarıya benzettiği şu beytinde, sabah akşam destarını çözüp tekrar sarar olarak tasviri de oldukça ilginç bir örnektir: *Geçmez hevâ-yi zîbden aslâ bu çarh-i pîr / Destârını nizâmî her ahşam tâzeler* ŞGDA, g.75/6.

538

• **Şaraba rehin verilir:** Bir şahsın vakar ve ağırbaşlılığını temsil eden en dikkat çekici unsur olması sebebiyle şairler sarığı, kendini aşka kaptırıp meyhane köşelerinde şarap içmek için elinde avucunda ne varsa yitirdikten sonra meyhaneciye rehin verilebilecek en son nesne olarak özellikle kullanırlar. Eski toplumda bir erkeğin başı açık sokağa çıkması ayıptı. Buna göre meyhanede kendini

şaraba kaptıran kişi o derece gözü kararmıştır ki, sokakta gezerken başından ayırması mümkün olmayan sarığı dahi şarap uğruna meyhaneciye rehin verecek duruma gelmiştir. Tabii bütün bunlar aslında dünya itibarı ve gururunu temsil eden sarık, ridâ ve hatta dervişlik hırkasının dahi aşk yoluna giren kişinin nazarında aslında hiçbir değerinin kalmadığını vurgulayan birer sembolden ibarettir. Bâkî'nin sevgilinin dudağının rengi hasretiyle tüccar, sofu ve şeyhlerin bile meyhanelere düştüğünü iddia ettiği şu beyti nefistir: *Destâr-i h^wâce hırka-i sûfî ridâ-yi şeyh / Devr-i lebüŋde meykedelerde yatur girev* BDSK, g.400/2. krş. *Baş açuk 'âşık-i şûrîde geçermiş Yahyâ / Girev-i bâde-i nâb eylemesün destârı* ŞYDH, g.414/5. Fuzûlî'nin *Rind ü Zâhid*'inde de görülen bir kurgu gereği şiir geleneğinde sofular sonunda meyhaneye düşer ve en son terk edebilecekleri tarikat taçlarını dahi Azmîzâde'nin şu beytinde dile getirdiği üzere rehin vermek zorunda kalırlar: *Meyhânede rehne koyacak nesne ararsın / Ey sûfî n'içün cübbe vü destârı komazsın* AHBK, g.646/3.

539

• **Yahudiler sarı destar sarınır** bk. "Destâr-ı Yehûd"

• **Yaslanılır** bk. "Destara yaslanma"

+ **Hılâl** [kürdan]: "Destar" yahut "dülbend" ibareleriyle fildişi yahut balık dişi gibi malzemelerden imal edilen ve "hılâl" denen yeni ay biçimindeki kürdanların birlikte kullanılması, eskilerin bu kürdanları ihtiyaç hâlinde yemekten sonra kullanmak üzere sarıklarının içindeki bir kıvrımda saklamaları sebebiyledir. Bâkî'nin "Ay yine güzel bir Yûsufî sarık sarındı, başına da bir tane ince gümüş kürdan soktu" anlamındaki şu beytinde bu geleneğe işaret vardır: *Sarındı meh yine bir hûb Yûsufî destâr / Sokındı farkına bir dâne ince sîm hılâl* BDSK, k.20/5. Revânî de *Câme-i kadrine hurşîddür altun tügme / Mâh-i nev 'izzeti destârına bir sîm hılâl* RDMÇ, k.20/9 beytinde sarık kenarına iliştirilen böyle bir gümüş kürdandan bahsetmektedir. Bu konuda ayr. bk. "Hılâl"

• **Kefendir:** Destar, tülbent ve kefen ibarelerinin çokça birlikte geçmesi, bunların Gelibolulu Âlî'nin *Kefen idinmek içün götürürüz baş üzre / 'Âliya yohsa yakarduk oda dülbendümüzi* GMAD, g.1391/5 dediği gibi her an ölüme hazır bulunma ifadesi olmak üzere kefen olarak başta taşınması sebebiyledir. Edirneli Nazmî'nin "Eğer senin aşkınla ölürsem merhamet ehli olanlar benim kefenimi şemsî tülbentten yapsınlar" anlamında *Şevk-i mihrüŋle ölürsem eger iy mâh benüm / Şemsî dülbend ide mihr ehli olanlar kefenüm* ENDS, g.4500/1 şeklinde vasiyet etmesi de yine destar tülbentlerinin kefen olarak kabul edilmesinden kaynaklanır. Necâtî serkeş ve serazat levent tipini öne sürerek kendisine seslenmekte ve "Ey Necâtî, eğer levent olduysan (yüksek rütbelilerin) tavır ve sarıklarına eyvallah etme. Kendini aşk meydanında şehit edip kefen derdinden kurtul" anlamında şöyle der: *Levend olduŋsa baş egme Necâtî vaz' ü destâra / Özüŋ meydân-i 'ışk içre şehîd eyle kefenden geç* NBDA, 42/7. Bu türden ifadelerin sebebi yüksek rütbeli devlet mensupları, zengin tüccarlar ve kadıların sarındıkları cüsseli sarıkların gerçekte kefen olduğu iddiasıdır. Amrî'nin buna cevabı, "Ey hoca, ey müezzin! Eğer destarım kefenim olacaksa, onu meyhanede güzeller aşkına yakmak daha iyi" dediği şu beytidir: *Kefen olmakdan ise h^wâce müezzin destâr / Hûblar şevkına meclisde oda yanmak yeg* ADMÇ, kıt.2/3.

+ **Levend** bk. "Destâr-ı levendâne"

+ **Mavi** bk. "Destâr-ı kebûd"

+ **Mükevver:** "kvr" kökünden gelen "tekvîr" bir şeyin başka bir şey üzerine sarılıp örtülmesi demektir. Bundan hareketle sarık sarılırken tülbentin birbiri üzerine defalarca kat kat döndürülmesi sebebiyle sarıklar hakkında "mükevver" kelimesi çokça kullanılır. Şehdî kartopu çiçeğini başına örfî mükevver destar geçirmiş vaziyette dava dinleyen bir kazaskere (res.543, 544) benzettiği *Ordu kâdîsi idi kartopı ez-mâ-i dil-cû / Sarınup başına bir 'örfî mükevver destâr // Diŋledi keşmekeş da'vî-i germ ü serdi / Hükm idüp eylediler cünd-i şitâ terk-i diyâr* ŞDŞB, k.44/26-27 beyitlerinde ilmiye sınıfının gösterişli serpuşlarına işaret eder. Kâmî de

başında mükevver bir destar olduğu hâlde sadrazamın huzuruna gidişini anlattığı bir kasidesinde şöyle der: *'Azm idüp pîş-geh-i âsef-i gerdûn-câha / Dilde evrâd-i du'â serde mükevver destâr* KDAY, k.27/2. Bu gibi gösterişli destarlar ilmiyye sınıfına ait olmakla beraber gösteriş meraklısı cahiller tarafından da sarılıp toplumda itibar görüyor olmalı ki Nâbî; aslında bir yerde sürünen bir bitki olduğu hâlde yakınındaki bütün ağaçlara sarılıp onları geçen kabağı örnek vererek şöyle der: *Vechi var bulduğı eşcârı tefevvuk itse / Çünki destâr-i mükevverle zuhûr itdi kedû* NDAF, g.657/8.

540

+ **Perçem:** Destar kenarından görünen saç anlamında "perçem" ve "destâr" kavramları birbirini tamamlayan iki unsur olarak aynı ibare içinde çokça kullanılır. Bu ikili hakkında Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi çok sayıda yorum geliştirilmiştir: *Sanasın kâse-i billûr içinde şâh-i mârândur / Senüŋ başında destâr-i sefîd altında ol perçem* GAKA, g.328/4. Nev'î-zâde Atâyî'nin destar çıkarıldıktan sonra ortaya çıkıp beden üzerine dökülen saçı bir elbiseye benzettiği *Destârını çıkardı güzel dökdi kâkülin / Zîbâ yaraşdı hil'at-i garrâ-yi perçemi* NASK, k.24/7 beyti de bu ikili kullanıma bir diğer örnek olabilir. Sünbül-zâde Vehbî saç, sümbül ve destar kenarına çiçek takılması arasındaki ilgiyi başa teller takınma deyimiyle (bk. "Başa teller takma") birleştirerek şöyle demiş: *O civân perçemini kûşe-i destârından / Gösterince takınur başına teller sünbül* SVAY, k.42/44.

+ **Perîşân** bk. "Destâr-i perîşânî"

+ **Püskül** bk. "Püsküllü bela"

+ **Saç:** Destarı konu edinen beyitlerin önemli bir kısmında bunun kenarından dışarıya sarkan saçların söz konusu edildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu saç hakkında çok zengin yorumlar geliştirildiği görülmektedir. Peşteli Hisâlî'nin "Destarının kenarından görünen kâkül mü, saç mı yoksa amberli turre mi? (Bence) taze sümbül görünüyor" dediği şu beytinde olduğu gibi bu saç çoğu zaman destar kenarına takılan bir çiçeğe benzetilir: *Kâkül ü zülfi midür yoksa mu'anber turra / Taze sünbül görinür gûşe-i destârından* PHÖE, g.338/3. Azmî-zâde Hâletî ise destar altından ucu görünen saçı, av sırasında kemendini gizleyen usta bir avcıya benzeterek şöyle der: *Zîr-i destârında eyler zülf-i pür-tâbın nihân / Sayda göstermez kemendin ehl olan nahcîr-vân* AHBK, g.550/1. Bütün bu destar ve saç yorumları son derece zengin bir yapı arz eder.

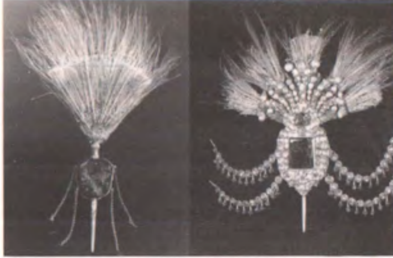
+ **Selîmî** bk. "Destâr-i Selîmî"

541

+ **Sorguç, otağa:** Şiirde destarı söz konusu edilen şahıs bir hükümdar yahut yüksek rütbeli bir şahıs olduğu takdirde bu defa bir şekilde onun ön tarafında yer alan kuş tüyleri ve değerli mücevherlerden oluşan otağa (res.542) söz konusu edilir. Bâkî "Onun sarığının kenarına otağa takmışlar sanmıştım, (meğer) saltanat hümasının kanadı gölge salmış" anlamındaki şu beytinde otağayı devlet kuşunun gölgesine benzetmektedir: *Gûşe-i destârına sandum otaga takdılar / Sâye salmış farkına perr-i*

hümâ-yi saltanet BDSK, k.3/II-7. Hüdâyî'nin "Destarının köşesindeki ya sümbül yahut da otağadır. Belki de Süleyman'ın üzerine kuş kanatları gölge sarmış" dediği şu beyti de aşağı yukarı aynı benzetme kalıbını kullanmaktadır: *Sünbülüŋdür yâ otagaŋ gûşe-i destârda / Sâye salmış yâ per-i murgân Süleymân üstine* HDMK, g.200/2. Hayâlî'nin sevgili şarap içerken destara yaslanan otağasını mest olması şeklinde yorumladığı şu beyti de ilginçtir: *Hilâlî câmdan sen içmede her dem şafak-gûn mey / Otagan mest olup başındaki destâra yasdanmış* HBDA, g.214/2. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Destara yaslanma" ve "Sorguç"

542

+ **Şemsî** bk. "Destâr-i Şemsî"

+ **Yeşil** bk. Destâr-i sebz"

+ **Yusuf** bk. "Destâr-i Yûsufî"

O **Millet ve sınıf:** Destarlar aynı toplumda yaşayan insanların hangi "millet"e yani "dîn"e mensup olduklarını gösteren sembollerdi. Bunun yanı sıra bir şahsın askeriye, ilmiye, esnaf v.b. sınıflardan hangisine mensup olduğu ve derecesi destarına bakılarak hemen anlaşılabilirdi. Adanalı Seyyid Osman Sürûrî bir gayrimüslimin kendisine eziyet etmesini şikâyet ederken "O kâfir bana yeşil başımla eziyet ediyor" demek suretiyle dolaylı olarak Peygamber soyundan gelenlerin yeşil destar sardıklarını ve kendisinin de o soya mensup olduğunu ifade ederek şöyle der: *Eyler yeşil başumla o kâfir baŋa ezâ / Emr it ki fark olınsun emîr ile Ermenî* ASAB, kıt.14/3. Necâtî Beğ'in henüz çanak yaprakları kenarından açılmakta olan beyaz bir gül tomurcuğunu tasvir ettiği şu beytinde "Ak destarı ve omuzunda yeşil atkısı olduğu hâlde senin zamanında zünnar bağladığı için gülü yaktılar" anlamında şöyle der: *Ag destârı ridâ-yi sebzi varken yakdılar / 'Ahd-i 'adlüŋde meger kim bagladı zünnâr gül* NBDA, k.15/32.

O **Sarıp sarmalama:** Mesîhî'nin kat kat sarılan destarı, sevgiliye sarılarak bununla iftihar eden bir şahsa benzettiği şu beytinde olduğu gibi bir kimseye yakınlık gösterme sembolü olarak destar kullanılır: *Şemsî dülbendi ki başı üzre itmişdür karâr / Döne döne sarılup dil-dâre eyler iftihâr / Ş'ol müdevver şemsesiyle gûyiyâ destâr-i yâr / Hâledür kim devr idüpdür mâh-i tâbânı dürüst* MDMM, g.22/5. Gelibolulu Sun'î'nin *Seni dülbend-veş bir kerre sarmak ey Hasan Şemsî / Cihânda yeg-durur hamsîn-i nakd-i 'ömrden sad kez* SDHY, g.73/4 dediği beytinde de destar, sarıp sarmalama timsali olarak gösterilmiş.

X **Külah:** Dervişlerin keçe külah takınmalarına mukabil devletli ve zenginlerin birbirinden değerli kumaşlarla ihtişamlı destarlar sarmaları, şairlerce her fırsatta vurgulanan önemli bir tezat oluşturur. Nacak Fâzıl'ın destar ve kabâya mukabil külah ve keçe nemedi birbirlerine karşı gösterdiği şu beyti bu duruma misal olabilir: *Fikr-i destârı ko kabâdan geç / Bir külâh ile bir nemed saŋa bes* NNFD, g.68/4. *Geyüp şâl ü külâh-i 'aşkı itdüm / Cihânda cübbe vü destâre tevbe* MDMA, g.574/4. Rezmî'nin "Eğer başında bir destar olmasa da sana mani yok. Bir külah seni bütün korku ve endişelerden rahat ettirir" dediği şu beytinde de külah ve destar birbirine zıt sınıfların serpuşu olarak gösterilmiş: *Bir küleh râhat ider kayd ü elemden başuŋa / Mâni' yok olmaz ise dahı serüŋde destâr* RDMG, k.6/25. Burada bir hususu açıklığa kavuşturma gereği vardır. Keçeden mamul sade derviş külahlarıyla sorguç ve yerine göre türlü mücevherlerle süslü bir destar taban tabana zıt bir yapı oluşturmakla beraber destarların sarıldığı serpuşa da külah denmektedir. Mesela Şeyhülislâm Yahyâ'nın "Destar kenarında sümbül görünce tutulur da gönül onu külah kenarından çıkan saç sanır" dediği şu beytinde destarın sarılı olduğu serpuşa "külâh" denmektedir: *Kûşe-i destârda sünbül görüp meftûn olur / Dil anı tarf-i külâhından çıkan kâkül sanur* ŞYDH, g.67/2.

→ **Ağırlık:** Devlet adamlarının özellikle merasimlerde giydikleri cüsseli ve hacimli kavuklarının yanı sıra sofular da kat kat tülbentlerle sarılmış destarlar sarınabiliyorlardı. Hayretî'nin tarikat taçlarını ve destarları "büyük ağırlık" olarak nitelendirmesi bundandır: *Tâc ü destârı gider ser bir büyük bârı n'ider / Olmış iken baŋa başum bir büyük bâr ey göŋül* HDMÇ, g.246/3. Bakî de sofulara,

cennete dünya ağırlığı ile gidilemeyeceğini hatırlatmak için söylediği şu beytinde, tarikat tacını yolda zahmet verecek bir ağırlığa benzeterek şöyle der: *Zâhid ol sıklet ile uçmaga hâzırlanma / Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hıffet bul* BDSK, g.307/5. Halepli Edîb'in sofuya "Yeter bu destarla göz boyayıp dağ gibi taçla milletin gözüne ağırlık verip durma" dediği *Bu nîm-ârâyiş-i destâr ü tâc-i kûh-peykerle / Yeter dûş-i nigâh-i 'âleme bâr-i girân olma* HECM, g.1642/2 beyti de nefistir.

543

← **Beyaz bulut:** Çoğunlukla beyaz ağabânî yahut tülbent sarılarak hazırlanması sebebiyle özellikle yukarıda bahsedilen büyük destarlar şairlerce baş üzerindeki buluta benzetilir. Emrî'nin destar kenarından çıkan saçı beyaz bulut arasından görünen hilale benzettiği şu beyti böyledir: *Sanemâ ebr-i sefîd içre meh-i nev sandum / Ham-i ebrûŋı görüp gûşe-i destâruŋda* EDYS, g.452/2. Me'âlî sarık kenarına takılmış kırmızı gülü, beyaz bulut üzerindeki güneşe benzetirken yine aynı benzetme kalıbını kullanır: *Mihr-i 'âlem-tâbdur ebr-i sepîd üstinde san / Kırmızî gül kim gele destâr-i hûbân üstine* MDEA, g.77/5. Zâtî'nin sarığına başını koyarak uyuyan (bk. "Destara yaslanma") bir güzeli tasvir ettiği şu beytinde de leff ü neşr yoluyla bulut ve güneş benzetmesi geliştirilmiş: *Sanasın pâre-i ebr-i sefîd üzre güneş gelmiş / Uyur ol âfitâbum şemsî ter destâre yasdanmış* ZDAN, g.583/5. krş. *Pençe-i mâhı sanasın kapladı ebr-i sefîd / Çihre-i tâbânuŋuŋ kim indi destâr üstine* BDSK, g.482/3. Bu konuda ayr. bk. "Destâr-i şemsî"

← **Habâb:** Şarap üzerinde yarım küre şeklinde yüzüp bir süre sonra yok olan hava kabarcıkları, Vahyî'nin "Şarap üzerindekileri hava kabarcığı sanma. Kadeh keyiften destarını leventler gibi eğmiş" dediği *Sûret-i meyde habâb itme kıyâs ey meh-rû / Egdi destârını keyf ile levendâne kadeh* VDHT, g.28/4 beytinde olduğu gibi kadeh tarafından giyilmiş kavuk ve destarlara benzetilir. Tîgî'nin "Şarap denizine batmış olduğu hâlde hababın hep aynı renk olup destarının beyazlığını hiç bozmaması ne ilginç" dediği şu beytinde de yine aynı benzetme kalıbı vardır: *Garka-i bahr-i şerâb iken ne hikmetdür habâb / Câm ile yek-reng olup destârı agın bozmadı* MESŞ, g.121/3.

⇆ **Hilal** bk. "Destâr-i hilâlî"

544

← **Kartopu:** Sâmî'nin kartopu çiçeğini sarığa benzettiği "Kartopu yanında sarı gülü gören, bahar güzelinin altın uçlu bir destar sarındığını zanneder" anlamındaki şu beytinde, sırma telli tülbentle sarılmış bir destar tasvir edilmektedir: *Sanur gören sarı verdi yanında kartopınuŋ / Sarındı şûh-i bahâr altun uçlı bir destâr* SDFS, k.20/18. Şehdî "kazasker"den "ordu kadısı" olarak bahsettiği şu beytinde kartopu çiçeğini onun başındaki büyük gösterişli sarığa benzeterek şöyle demiş: *Ordu*

kâdîsi olup kartopu ezhâr-i rîha / Sarınup başına sebz 'örf-i mükevver destâr ŞDŞB, k.16/42.

→ **Kuş yuvası:** Her ikisi de sarılmış bir görünüm arz etmeleri bakımından sarıklar kuş yuvalarına çokça benzetilmiştir. Süheylî sofuya takıldığı bir beytinde "Ey kuru ağaçta hiç kuş yuvası görmediğini söyleyen kimse, ham sofunun koskoca sarığına baksan a" diyerek onu meyve ve yeşillikten mahrum kuru bir ağaca, sarığını ise o ağaçta kalan derme çatma bir kuş yuvasına benzetir: *İy dıraht-i huşkda murg âşiyânın görmeyen / Zâhid-i nâ-puhtenüŋ destârınuŋ bak kevrine* SDEH, g.289/4. Eğer âşık kendi başındaki sarıktan söz ediyorsa bu defa Zuhûrî'nin "Bu perişan destar gam kuşunun yuvasıdır" dediği şu beytinde olduğu gibi çoğunlukla Mecnûn'un başındaki kuş yuvası (bk. "Mecnûn") devreye sokulur. *Oldum reh-i 'ışkuŋda senüŋ Kays ile hem-ser / Murg-i gamadur lâne bu destâr-i perîşân* ZDAK, g.95/3. Aslında yaygın olarak yalın ayak başı kabak bir görünüm arz ettiği iddia edilen âşık için Ganî-zâde'nin, kendisine atılan azarlama okları ve taşları kuşa ve yumurtalara benzettiği şu beytini buraya ek bir bilgi olarak alıyorum: *Murg-i tîr ü beyza-i seng ile itdüŋ âşiyân / 'Âşık-i dîvânenüŋ başındaki destârı gör* GNNK, g.31/6.

→ **Yeni ay** bk. "Destâr-i hilâlî"

545

Ağırlık: Sarık o devirde toplum içinde bir itibar göstergesiydi. İnsanı heybetli göstermesine rağmen şairler özellikle tüccar ve sofuların büyük destar ve tarikat taçlarını bu dünya ve ahiret için ağırlık ve boş bir yük olarak tavsif ederler. Dolaylı olarak sarık bir gurur ve gösteriş unsuru olduğundan şiir geleneği icabı kalender konumunda bulunan şairler bu destarlara sürekli karşı gelirler. Kendileri gerçek hayatta sarık ve destar sarınsalar dahi bu şiir geleneğinde hiç değişmeyen bir tenkit konusudur. Buna göre melamet ve tevazu gereği Kalender dervişleri gibi (bk. "Abdal") başı açık gezmek, sarıklı gezmekten daha üstündür. Bu sebeple Sünbül-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi sofuların cemiyete ağırlık verdikleri iddiası şairlerce her fırsatta dile getirilir: *Bâr-i destâr-i girân ile çekilmez sıkletüŋ / Sen de insâf eyle zâhid kendüŋi mîzâne çek* SVAY, g.161/6. krş. *Geyme dîbâ vü harîr isteme semmûr ü vaşak / Tâc ü destârı gider bâr-i girândan el çek* ERYA, g.412/2; *Hırka vü tâc ile zâhid kerem it sıkleti ko / Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi virür* ŞYDH, g.107/5.

İşini başa iletmiş: Bir işi en iyi şekilde halledip bitirmek anlamındaki (bk. "İşi başa iletmek") bu tabir başa konması sebebiyle serpuş ve destarlar hakkında çokça kullanılır. Çuhadar-zâde Şâkir'in sırmalarla bezeli tülbentle sarılmış bir şehzade destarına hitaben söylediği "Sen işini en iyi şekilde başarıp şehzadenin başına ulaştın. Öyleyse artık teller takın / sevin" (bk. "Başa teller takma") dediği şu beytinde "işi başa iletme" deyimi ustalıkla kullanılmış: *Başa çıkduŋ hazret-i şeyh-zâdeye bulduŋ vüsûl / Gayrı ey destâr var teller takın âzâde ol* ÇZŞD, b.194/2. Bâkî'nin şu beytinden anlaşıldığına göre destar "başa iletme" deyiminin adeta sembolü olmuştur: *Sen semen-ber serv-i sîm-endâma bir kez sarılan / Başa iletdi işin 'âlemde destâruŋ gibi* BDSK, g.485/4.

Sevgiliye sarılır: Destar için "sarılma" eylemi, gerek kendisi sarılarak hazırlanması gerekse güzellerin başına sarılmış görünmesi sebebiyle Mesîhî'nin şu mısralarında olduğu gibi şairlerce türlü yorumlara konu olmuştur. *Şemsî dülbendi ki başı üzre itmişdür karâr / Döne döne sarılup dil-dâre eyler iftihâr / Ş'ol müdevver şemsesiyle gûyiyâ destâr-i yâr /Hâledür kim devr idüpdür mâh-i tâbânı dürüst* MDMM, g.22/5. Özellikle tülbentin uç kısmının sarığın aşağısına doğru uzatılıp omza veya göğse doğru sarkan taylasanlar hakkında (bk. "Taylasan") Yüsrî'nin şu beytinde olduğu gibi hazineye sarılmış yılan türünden kıskançlık ifadeleri çokça geliştirilmiştir: *Dökülmiş gerden-i sîmînine destâr pîç-â-pîç / Sarılmış dahme-i hüsne mutalsam mâr pîç-â-pîç* YDAY, g.24/1. Me'âlî'nin bir güzelin sarık sarışı ile Kâbe etrafında tavaf edilmesi arasında ilgi kurarak yüzü Kâbeye benzettiği şu beyti de ilginçtir: *Yüzüŋe Ka'be vü destâruŋa*

didüm kehkeşân / Seni gördüm kim sararsın dôstum dülbendüŋi MDEA, g.125/4.

★ **Destar yakma** bk. "Destar yakma"

DESTAR BOZMA, destar çözme

Şeyhülislâm Yahyâ'nın bir çocuğun gülle oynarken çiçeğin dağılarak yapraklarının dökülmesini destar bozulmasına benzettiği şu beytinden de anlaşılacağı üzere destar sarığının çözülüp dağılması demektir: *Bir ak güli eyledi bir tıfl perîşân / Dil-ber ki alup destine destârını çözdi* ŞYDH, g.426/2. Fâizî'nin şu beytinden anlaşıldığına göre bazı kimseler destarlarını her sabah çözüp yeniden saracak kadar pratik kazanmışlardı: *Hᵛâbdan kalkup yüzin yur şâhid-i gül nâz ile / Subh destârın çözer bir gonçe-i ter tâzeler* KZFD, g.46/3. krş. *Dülbendüŋi o şâha Selîmî sarın disem / Biŋ dürlü nâz ü şîveler eyler bozar sarar* SDHY, g.44/2. Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde bir Hristiyan gencinin Müslüman olması üzerine mavi destarını çözerek "bk. "Destâr-i kebûd") eline ok almasından (bk. "Elde ok tutma") bahsedildiğine göre bu davranış, yerine göre bir inanç yahut mesleği terk etmenin de bir sembolü idi: *Çözse destâr-i kebûdın n'ola ey meh bu gice / Kaldurup âhum okın çerh Müselmân olmış* GMAD, g.605/2. Derzî-zâde Ulvî'nin şu ifadesinden anlaşıldığına göre destarın bozulması aynı zamanda bir üzüntü ve matem alameti idi: *Bu mâteme cem'iyyet-i dîvânı bozıldı / Bu hâlete destâr-i perişânı bozıldı* DUİÇ, mus.2-III/5. Bosnalı Sâbit'ın sofu hakkında söylediği "Aşağılayarak taç ve sarığını bozacak olsan, utanmaz zahit işi şakaya vurarak bozulmaz" anlamındaki şu beyti başta destar taşımanın bir onur ve itibar alameti olduğunu gösteriyor: *Hezl ile kakup tâcını dülbendini bozsaŋ / Bir lâga bozar zâhid-i bî-'âr bozulmaz* BSTK, g.144/4. krş. *Destârını bozdı yâ zemâne / Pîçide idüp döker miyâne* KFLM, mes.399. Destar ve sarığın Hz. Peygamber'in sünneti olduğuna inanılması bakımından, sarığa sövmenin özellikle o devirde son derece ağır bir hakaret olarak kabul edildiğini burada hatırlamak gerekiyor.

← **Güneşin batması:** Mesîhî'nin karanlıkların dağılıp güneşin doğmasını tasvir ederken "Velleylîsini (bk. "Velleylî") başından çıkartıp dağıtttı, yerine şemsî destarını (bk. "Destâr-i şemsî") sardı" dediği şu beytinde olduğu gibi güneş, gökyüzünde parlak sırmalı tülbentle oluşturulmuş bir destara benzetilir: *Bozup ve'l-leylîsin başdan çıkardı / Yirine şems dülbendini sardı* MDMM, mes.49. Ganî-zâde Nâdirî de şu beytinde batan güneşi destarı çözülen bir şahsa benzeterek şöyle der: *Bir bendi kaldı tâkye-i çarhda hemân / Destâr-i şems hep çözilüp buldı inhilâl* GNNK, k.3/4.

← **Karların erimesi:** Ganî-zâde Nâdirî baharda dağlardaki karların çözülmesini, güneş eliyle (bk. "Pençe-i hurşîd") dağların destar çözmesi olarak yorumlar: *Sanma berfi çözilüp seyl-i revân oldı 'ayân / Pençe-i mihr ile destârını çözdi kûh-sâr* GNNK, k.22/12.

DESTÂR-i HAYÂL bk. "Rişte-i hayâl"

DESTÂR-i HİLÂLÎ (helâlî)

Sözlüklerde ve kumaşla ilgili kaynaklarda "helâlî" bez hakkında idare bezi, bürüncük yahut bürümcük olarak da bilinen, arışı ipek argaçı pamuk olacak şekilde dokunan buruşuk, kıvırcık bir çeşit yerli dokuma ince bez olduğu tarifleri geçmektedir. Erkeklere ipek dokuma iç çamaşırı giymenin haram kabul edilmesi sebebiyle böyle bir ipek pamuk karışımı giymenin helâl olacağı inancıyla buna "helâlî" dendiği rivayet edilir. Güçlü bir ihtimalle bu ince bezle destar da sarılması bakımından halk arasında bu "helâlî" kelimesi zamanla galat olarak "hilâlî" şeklini almış olmalıdır. Zira yazılışları farklı olmasına rağmen sözlüklerde bu bez hem "hilâlî" hem de "helâlî" olarak zikrediliyor.

Bununla beraber şairlerin "hilâlî destâr"dan bahsettikleri beyitlerde sürekli gökyüzü kavramlarını devreye sokmaları, şiir dilinde bu bezin yaygın olarak "hilâlî" söyleyişinin benimsendiğini yahut da XVII. yüzyıldan itibaren "hilâlî destar" denen bir serpuş modelinin ortaya çıktığını gösteriyor. Arpaemînizâde Sâmî'nin Ramazan bayramı geldiğinde hilal görünmesi hakkında geliştirdiği şu yorumu buna bir misal olabilir: *Serinde şâhid-i 'ıydüŋ hilâlî oldı destârı / Sarılmış nâzükâne hak budur kim tarz-i zîbâdur* SDFS, k.18/3. Ancak bu beyitte geçen ibarenin "hilâli" şeklinde okunması dolayısıyla beyti "Bayram güzelinin başındaki hilali, destarı oldu" şeklinde anlamak da mümkündür. Halepli Edîb'in "Feleğin başındaki hilâlî destar, ayın bitiminde yeni bir bağlama biçimi" anlamındaki *Hıtâm-i şehrde ser-bend-i nevdür / Ser-i gerdûna destâr-i hilâlî* HECM, g.2006/8 beyti "hilâlî destâr" denen ince bir destar sarma modeli olabileceğini gösteriyor. Gerek bütün bu kullanılışlar gerekse Nedîm'in muhatabı güzele "Başındaki destar yeni doğmuş bir ay mı?" diye sorması, bu destarla "helâlî" veya

"hilâlî" bez bağlantısı ile ilgili tahminleri gölgede bırakarak gerçekten hilal şeklinde ince bir destar modelinin olma ihtimalini de güçlendirmektedir: *Meh-i nev-res midür destâruŋ ey şûh-i siyeh-çerde / N'ola Keşmîr-i ruhsâruŋda mehtâb olsa tâbende* NDAG, g.134/4. Revânî'nin "Ay yüzlü güzelimizin destarının köşesine beyaz karanfiller koyması, Ülker ile hilal şeklini andırıyor" dediği şu beyti, daha önceki yüzyıllarda da bu tarzda ince destarlar sarıldığına dair önemli bir ipucudur: *Mâhumuz pervîn ile şekl-i hilâli 'arz ider / Ak karanfüller koyup dülbendinüŋ ser-bendine* RDZA, g.336/4.

DESTÂR-i KEBÛD (gök destâr, mâ'î destâr, nîl-gûn destâr)

XVI. yüzyılda Yahudiler sarı, Hristiyanlar ise mavi destar sarındıklarından Ni'metî'nin "Taze sümbül başına mavi destar sarınca onu bahçede görüp bir Hristiyan çocuğu sanmıştım" anlamında söylediği *Sandum idi anı tersâ-peçe gülşende görüp / Sarıcak sünbül-i ter başına mâ'î destâr* NDEE, k.5/16 beyti bu uygulamaya işaret etmektedir. Gelibolulu Âlî de gecenin bitip güneşin doğmasını tasvir ettiği şu beytinde feleği, mavi destarını çözerek Hristiyanlıktan çıkan ve eline ok alarak Müslüman olduğunu ilan eden (bk. "Elde ok tutma") bir şahıs olarak yorumlamış: *Çözse destâr-i kebûdın n'ola ey meh bu gice / Kaldurup âhum okın çerh Müselmân olmış* GMAD, g.605/2.

= **Gök destar:** Zâtî'nin *Saŋa Hak hüsn virmiş tap diyince ey büt-i tersâ / Gök altında nazîrüŋ yok o gök destâr ile el-hak* ZDAN, g.661/2 beytinde olduğu gibi "gök destâr" ve "tersâ" ibarelerinin birlikte kullanıldığı beyitlerden bunun da aynı şekilde Hristiyanlara mahsus mavi destar olduğu anlaşılmaktadır. Sebzî şu beytinde isminin okunuşu güçlü bir ihtimalle Merredod olan bir Hristiyan genci için şöyle demektedir: *Seni gök destâr ile gören gök altında didi / Fitne-i âşûb-i 'âlem pür-belâsın Merredod* SEBZ, g.302/5. Mürekkepçi Enverî'nin şu beyitlerinde de Hristiyan güzelleri övülmektedir: *Bir dahi yokdur gök altında nazîri diyeler / Ol kamer-tal'at kaçan görinse gök destâr ile* MEDC, g.212/3; *Gök altında nazîri yokdur ol mihr-i cihân-tâbuŋ / Başında şemsî gök dülbend ilen beŋzer ki tersâdur* MEDC, g.39/5. Özellikle ikinci beyitte şairin Rum şivesiyle "ile" yerine "ilen" demeyi tercih etmesi dikkat çekicidir. Hayâlî Beğ'in "nîl-gûn dülbend" olarak ifade ettiği destar yine Hristiyanlara mahsus mavi destar olmalıdır. *Görenler nîl-gûn dülbend ile ol yâr-i meh-rûyı / Sanur dördünci kat gökden göründi mihr-i rahşânı* HBDA, g.426/4. Şairin dördüncü kat gökten bahsetmesi, göğün bu katında beklediğine inanılan Hz. İsa'ya telmih içindir.

Menekşe: Ağırlıklı olarak mavi ve mor renklerde bir çiçek olması bakımından menekşenin Hristiyanlar gibi mavi destar sarındığı yorumu çokça görülür: *Benefşe zımmîler-tek nîl-gûn destâr sarılmış / Ne lâzım zimmîler dirse bizüm-tek nâ-müselmândur* HDAE, 280/16; *Tersâ-beçe dirlerse 'aceb midür ider seyr / Destâr-i kebûd ile çü bâzârı benefşe* TCÇD, k.17/18.

Sümbül: Aynı şekilde mor ve mavi renkleriyle şiire konu edilen bu çiçek hakkında da mavi destar sarındığı yorumu çokça işlenmiş. Nev'î şu beytinde bahçeyi bir "büt-hâne" yani kiliseye, sümbülü de orada tütsü yakan bir Hristiyan güzeline benzetir: *Mâ'î destâr sarup başına yakmazdı buhûr / Gülsitân olmasa büt-hâne vü tersâ sünbül* NDMT, k.30/4. krş. *Geldi destâr-i perîşân ile seyr-i çemene / Deyr-i gülşende olupdur büt-i tersâ sünbül* DUİÇ, k.19/2.

• **Sûfîler boyatır:** Bazı şairlerin beyitlerinde sofuların destarlarını maviye boyattıkları ifade edilmekte ve onların bu durumuyla alay edilmektedir: *Boyatdı reng-i nîlûferle sûfî tarf-i destârın / Bahâra tâzeden âvîze-bend-i taylesân oldı* LDOK, k.6/26. Vâlî *Hüsn ü Dil*'inde böyle birine bunun Müslüman görünüşü olmadığı ikazında bulunarak şöyle der: *Başdan degül ey sefîh-i hod-kâm / Destâr-i kebûd ziyy-i İslâm* VHDF, mes.3069. Bu mavi destar sarma özentisi muhtemelen eski sûfîlerden Şeyh Hasan-ı Ezrak-pûş'a mensup dervişlerin (bk. "Ezrakîler") mavi renkli hırka giyme geleneğinin bir devamı olmalıdır. Riya anlamına gelen "zerk" ile mavi demek olan "ezrak" kelimelerinin oluşturduğu ses benzerliklerinden de hareketle şairler bu renk hırka ile riya arasında sürekli bir ilişki kurarak sofulara sataşırlar: *Pür oldı cübbe vü destârı şimdi zerk-pûşânıŋ / Kimi mest ü kimi hammârdur çeşm-i kebûduŋdan* ŞGDA, g.262/7.

DESTAR KÖŞESİ (gûşe-i destâr, tarf-i destâr, ziynet-i destâr)

Günümüzde de kullanılan "başı üstünde yeri olmak" deyiminden de anlaşılacağı üzere insan değer verdiği şeyi en itibarlı şekilde yüksekte tutmak, nefret ettiğini ise ayağının altına almak ister. Bu

sebeple edebî metinlerde baş üzerinde ve üstelik Peygamber sünneti ve dinin sembolü gibi kabul edilen destar köşesinde taşınan nesneler her şeyden önce bir değer göstergesidir. Çuhadar-zâde Şâkir'in *Görince gûşe-i destâr-i nâ-sezâda güli / Hezâr-i bî-dilüŋ efgân ü zârı tâzelenür* ÇZŞD, g.59/4 dediği gibi layık olmayan kimselerin baş üzerinde yer bulup taşınması sevgilinin binlerce âşığını rencide eder. Beyitte aynı zamanda "hezâr" kelimesinin "bülbül" anlamına da iyham yoluyla temas edilerek gül ve bülbül ikilisi bir arada zikredilmiş.

Destar ve külah toplum içinde sahibinin kimliğini temsil eden birer sembol ve gösterge değeri taşımaları bakımından destarın yapısı ve vaziyeti kişinin içinde bulunduğu durumu ve ruh hâlini yansıtması açısından ayrı bir değer taşır. Mesela Hafîd'in evine gece misafir gelen kişinin, saçları dağılmış ve destarının köşesi bozulmuş olduğunu haber vermesi dolaylı olarak onun meyhaneden geldiğini gösterir: *Bu şeb ol şûh-i cihân hâneye mihmân geldi / Tarf-i destârı bozuk zülfi perîşân geldi* HDHÜ, g.263/1. Yahut Bosnalı Sâbit'in henüz açılmakta olan goncanın destar kenarındaki yeşil çanak yaprağı ima etmesi, onun Hz. Fatıma soyundan gelen bir seyyid veya şerif olarak yorumlandığına delalettir: *Âl-i Zehrâ oldugın gül-goncanuŋ tahkîk ider / Tarf-i destârında ol ahdar 'alâmet gösteriş* BSTK, g.162/2. Destar hakkında (bk. "Destar") daha önce ayrıntılı bilgi verilmişti. Semboller açısından ayrı bir konum ve değeri olan destar köşesi hakkında tespit edilen bilgileri şu şekilde tasnif edebiliriz:

• **Çiçek, çiçek destesi takılır:** Bugün erkeklerin başlarına çiçek takıp gezmeleri hoş karşılanmasa da XVI-XVII. yüzyıl Türkiye'sinde bu moda son derece tabii görülen bir gelenekti. Sünbül-zâde Vehbî'nin gerçekte baş üzerinde taşınması gerekirken sümbülün sıradan bir yeşillik gibi toprakta yetişmesine şaşırmış gibi davrandığı *Ayak altında yatar sebze-i bîgâne gibi / Zîver-i gûşe-i destâr iken ekser sünbül* SVAY, k.42/54 beytinde destar köşesine en çok takılan çiçek olarak sümbül konu edilmiş. Azmî-zâde'nin şu beytinden ise destar köşesine sadece bir gül değil deste ile gül takıldığını öğreniyoruz. Aslında elde taşınması gereken gül destesi, herkesin elinde kadehler bulunduğu için destar köşesine yerleştirilmiştir: *Deste-i gül gûşe-i destâra kondı şimdilik / Ellerinde herkesüŋ câm-i mey-i gül-fâmdur* AHBK, g.265/2.

• **Hılâl sokulur:** "Destar" maddesinde izah edildiği (bk. "Destar") üzere destar tülbentlerinin arasına diş veya kulak karıştırmaya yarayan "hılâl" denen (bk. "Hılâl") ince, hilal gibi eğri ve çoğu zaman fildişinden mamul kürdanlar yerleştirilirdi. Destar gibi destar köşesinden bahseden beyitlerde de Bosnalı Sâbit'in "Heves ağzında ikbal dişi kalmadı ki felekten destar köşesine hılâl ümit edeyim" dediği şu beytinde olduğu gibi diş ve kürdanla ilgili konular devreye sokulur: *Dehân-i ârzûda kalmadı dendân-i ikbâlüm / Felekden gûşe-i destâra ümmîd-i hılâl itmem* BSTK, g.246/2. krş. *Yok mı benüm-çün 'acebâ necm-i dırahşân ü tama' / Girmedi devrinde sipihrüŋ ele tâne-i tama' / Kûşe-i destâr hilâlin farazâ itse hılâl / İstemezem kalmadı agzumda çü dendân-i tama'* HDES, rub.22.

• **Rindler yan yatırır:** Toplum kurallarına karşı pervasız tavırlar içinde bulunan rind ve levend (bk. "Rind", "Levend") gibi tiplerin destar köşeleri söz konusu olduğunda ilk akla gelen husus Nedîm ve Revânî'nin şu beyitlerinde konu edildiği üzere bunların eğik ve devrik olarak takılmalarıdır. *Keç idüp gûşe-i destârumı rindâne geçüp / Oturup eyleyeyüm bir iki sâ'at ârâm* NDAG, k.10/22; *Bahâr oldı yine lâle ele câm aldı rindâne / Benefşe şeb-külâhını kıvırmışdur levendâne* RDZA, g.370/1. krş. *Hemân tarf-i külehden seyr-i zülfe bir mecâl olsun / Levendâne saŋa destâr-i kec kat kat helâl olsun* RŞEH, g.62/1. Bu konuda ayr. bk. "Destâr-ı levendâne"

• **Saç görünür:** Destar köşesinden dışarı çıkan saç üzerine geliştirilen yorumlar eski şiirin zengin konularından birini oluşturur. Bu bir tutam saç çoğu zaman Lebîb ve Neşâtî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi destar köşesine takılmış bir demet sümbüle benzetilir: *Kâküllerüŋi gûşe-i destârda göster / Sünbül saŋa zîbâ yaraşur tarf-i külehde* LDIK, g.108/2; *Yâsemenden ser-zede sünbül sanur seyr eyleyen / Kûşe-i destârdan kim zülf-i 'anber-bû çıkar* NDÖS, g.22/4. Bazen de destar kenarına takılan sümbül, Şeyhülislâm Yahyâ'nın *Gûşe-i destârda sünbül görüp meftûn olur / Dil anı tarf-i külâhından çıkan kâkül sanur* ŞYDH, g.67/2 beytinde olduğu gibi oradan çıkan bir tutam saç sanılır. krş. *Ben bugün bir nev-bahâr-i hüsn ü ân seyreyledüm / Tarf-i destârında sünbül gibi müler var*

idi NDAG, g.149/3. Kâmî'ye göre destar köşesinden çıkan bir tutam saç, nice zahidin yoldan çıkmasına sebep olur: *Yedüp bir mûy ile çok zâhidi başdan çıkarmışdur / Ser-i zülfüŋ ki olmış gûşe-i destârdan peydâ* KDAY, g.9/4.

546

● **Sorguç takılır:** Yüksek devlet mensuplarının destarları üzerine elde ettikleri başarıları temsil eden sorguç ve otağa takılması, (bk. "Sorguç") destar köşesi söz konusu olduğunda Bâkî ve Hüdâyî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi devreye sokulan unsurlardandır: *Gûşe-i destârına sandum otaga takdılar / Sâye salmış farkına perr-i hümâ-yı saltanet* BDSK, mus.3/2/4; *Sünbülüŋdür yâ otagaŋ gûşe-i destârda / Sâye salmış yâ per-i murgân Süleymân üstine* HDMK, g.200/2.

● **Şiir konur:** "Destar" maddesinde konu edildiği üzere eskiler küçük not kâğıtlarını ve kendilerini koruyacağına inandıkları muskaları destar köşesine sıkıştırırlar, gerekli olduğu zaman da oradan kolayca alıverirlermiş. Şiirlerin de küçük kâğıtlara yazılarak destara sokulması bakımından şairler kendi eserlerini etrafa güzel kokular veren ve baş üstünde taşınmaya lâyık gül ve sümbül demetlerine benzetirler: *Bu şi'ri güzeller n'ola başında götürse / Nev'î sokılur gûşe-i destâra şükûfe* NDMT, g.403/7; *Ey gonce-i ra'nâ heves-i şi'r-i ter eyle / Bu nutkı gül-i gûşe-i destâr-i ser eyle* ŞGNO, g.299/2; *Hattıyle güzeller gibi ebyât-i kasîdem / Her biri komış gûşe-i destâre benefşe* RDMÇ, k.10/37. Sarığa dua ve vefk konması hk. bk. "Destar muskası"

\+ **Şikest, şikeste** bk. "Destâr-i levendâne"

O **Kıymet, itibar, rağbet:** Nedîm'in meşhur *Sen kim gelesin meclise bir yir mi bulunmaz / Baş üzre yirüŋ var / Gül goncesisin gûşe-i destâr senüŋdür / Gel ey gül-i ra'nâ* NDAG, müst.2/2 mısralarından da anlaşılacağı üzere destar köşesi başköşe gibi itibarlı ve değerli yer sembolü hâline gelmiştir. Çuhadar-zâde'nin yukarıda zikredilen beytinde olduğu gibi değersiz kimselerin baş üzerinde ve destar köşelerinde taşınmaları üzüntü uyandırır. İzzet Ali Paşa'nın şiirlerinin rağbet destarının köşesinde yer bulamamasından hayıflandığı şu beytinde hem bu kıymet ve itibar sembolü kullanılmış hem de yukarıda bahsedildiği üzere şiirlerin destar köşesinde taşınmaları geleneğine işaret edilmiş: *Evrâk-i şi'rüm olmadı şâyeste 'İzzetâ / Hayfâ cihânda gûşe-i destâr-i ragbete* İAPD, g.116/7. Dolayısıyla bir şiirin destar köşesinde taşınmaya layık görülmesi, Mezâkî'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere beğenilmesi demektir: *Revâdur gûşe-i destâr-i tahsîne sezâ görseŋ / Bu tâze gülşenüŋ bir gonca-i handânıyuz cânâ* MDAM, g.1/6. Bâkî sevgilinin zulüm taşlarının başında açtığı kanlı yaraların kıymetini vurgulamak için onları destar köşesine takılmış karanfillere benzetir: *Seng-i bî-dâduŋla serde zahm-i hûnînüm ki var / Gûşe-i destârda rengîn karanfüldür baŋa* BDSK, g.12/3.

O **Sığınma:** Yukarıda ifade edildiği üzere destar köşesinin değer, itibar ve beğenilme sembolü olması sebebiyle şairler aynı zamanda hamilerinin destar köşelerini bir sığınak ve himaye odağı gibi görürler. Neccâr-zâde kendisini güzel bir güle benzeterek lâyık olduğu yerin vefa sahiplerinin destar köşesi olduğunu şöyle dile getirmiş: *Kûşe-i destâr-i erbâb-i vefâdur meskenüm / Tarh-i bustân-i melâhatde gül-i zîbâ menem* NRMÖ, k.6/30. Nâmî'nin şu tasvirine göre ise menekşe destar köşelerine sokulduğu için layık olduğu yeri bulmanın gururuyla gökteki ay ve yıldızlara yüksekten bakmaya başlamış: *Yer yer sokılup kûşe-i destâre benefşe / Ta'n itdi meh ü encüm-i seyyâre benefşe* NDAY, g.368/1.

DESTÂR-i LEVENDÂNE

Merhum Reşad Ekrem Koçu kıyafetlerle ilgili sözlüğünün "levent külahı" maddesinde *Gemi levendlerinin tayfanın giydiği kırmızı keçe külahın (fesin) adı; dal külâh olarak giyilir, üstüne yemeni de sarılabilirdi* bilgisini veriyor. Bununla beraber mesela Neşâtî'nin *Nedür ol kadd ü kâmet ol reftâr / O levendâne tarz ile destâr* NDÖS, mes.27 ifadesindeki "levendâne" ibaresi leventlere has anlamına gelen bir tarz yahut bir modanın ismidir. Bu tarzdan bahseden bütün beyitlerde toplum kaidelerine sırt çeviren, serbest mizaçlı, şuh ve kural tanımaz bir tipin davranışları hakim olup, leventler daha sonra bahriyelilere karşı olduğu gibi

bir süreliğine de olsa toplumda hayranlık uyandıran bir sınıfı oluşturuyorlardı: *Bu levendâne sarılmış gün gibi destâr ile / Bu kemâl-i hüsn ile bu lezzet-i güftâr ile / Bu libâs-i al ile bu şîve-i reftâr ile / Kanuma girdüŋ be hey zâlim helâk itdüŋ beni* YDMÇ, mur.23/II. Na'îmâ'nın *Pâdişâh-i Gâzî Hazretleri câme-i la'lîn ile taht-i zerrîn üzre karâr kılup levendâne destâr üzerine cevâhir-i âb-dâr ile müzeyyen ve mücevher otagalar dakıtup [...]* ifadesinden anlaşıldığına göre padişahlar da yerine göre bu türden bir destar sarınabiliyorlardı.

547

"Levent" maddesinde ayrıntılı olarak izah edildiği üzere (bk. "Levent") her şeyden önce leventler birer asker olup meslekleri savaşmak idi: *Dün karye-i 'uşşâkuŋı tahrîb idi niyyet / Destâr-i levendâne saŋa pek yaraşurdı* LDOK, g.130/3. Özellikle donanmanın zaferlerle döndüğü dönemlerde aylar boyu karaya ayak basmayan ve karacı askerlere nazaran çok daha serbest bir düzene alışmış bu askerlerin şehre girişi hem hayranlık hem de bunların serbest tavırları sebebiyle rahatsızlık oluştururdu. Bu sebeple bir dönem "yakışıklı delikanlı" anlamına gelen "levend" kelimesi bir zaman sonra "serseri, hayırsız" ve çok daha ağır hakaret ifadesi olarak kullanılabilecek anlamlar kazanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Levent"

Toplumun katı kurallarına baş kaldırıp her zaman riyadan uzak "abdal" karakterinin yanında yer alan şairlere göre "levend" karakteri de öncelikle serbest tavırlarıyla kendisi hakkında kimin ne diyeceği endişesinden arınmış bir tipi temsil eder. Bu sebeple mesela Necâtî'nin *Levend olduŋsa baş egme Necâtî vaz'-i destâra / Özüŋ meydân-i 'ışk içre şehîd eyle kefenden geç* NBDA, 42/7 beytinde olduğu gibi şairler de onların tarzından yana tavır takınırlardı. Necâtî "Eğer gerçekten leventlik iddiasında isen destar takma konusunda taviz verme. Kendini aşk şehidi ederek kefen derdinden kurtul" demek suretiyle toplumda rağbet gören büyük destarların aslında başta taşınan birer kefen olduğu iddiasına (bk. "Destar") karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla toplum içinde külahının kalıbı ve destarının şekli ile uğraşan suret ve gösteriş meraklılarının aksine levent tarzı, Yahyâ Beğ'in *'Âşıkı rind ü levend ü mest ü evgâr isterüz / Lâübâlî-meşrebüz âşüfte-destâr isterüz* YDMÇ, g.152/1 beytinde ifade ettiği gibi kalıpsız ve perişan olmuş bir destar ile temsil edilir. Levent tarzı destarların özellikleri şöylece sıralanabilir:

- **Eğri takılır:** Mütercim Âsım *Bürhân*'da "külâh şikesten" için *Kec-külâh olmaktan kinâyedür levendâne ta'bîr olınur* karşılığını veriyor. Aynı eserin "kec-külâh" maddesinde ise *Levendâne reviş-i mahbûb-i dil-ârâ vasfidur* denmektedir. Levent destar ve külahları hakkında nazmedilmiş beyitlerin önemli bir çoğunluğu, toplumda kıyafetin en önemli kısmını oluşturması bakımından özen gösterilen destarların tam aksine bu külahın başta eğri (res.547, 548) taşındığını vurgular. Çankırılı İbrahim Hurrem'in *Mestâne gibi kecdür külâhı / Dikkatle bakdum beŋzer levende* ÇİAE, g.114/2 beytinde ifade ettiği üzere leventler sanki meyhaneden henüz çıkmış ve külahlarını doğrultamıyormuş bir tavırla onları eğri takar ve bu vasıflarıyla fark edilirler: *Serde destâr-i kec levendâne / Gözde sahbâ-yi nâz mestâne* NDÖS, mes.15. krş. *Hemân tarf-i külehden seyr-i zülfe bir mecâl olsun / Levendâne saŋa destâr-i kec kat kat helâl olsun* RŞEH, g.62/1; *Perîşân itme sünbül gibi çözme kâkülüŋ bendin / Levendâne serüŋde şeh-levendüm kec külâhuŋdur* BDFB, g.199/2. Cumhuriyet'e kadar son devir kabadayılarının feslerini yan yatırıp ceketlerini sırtlarında taşımaları, toplum kurallarını ve adabımuaşereti umursamayan "levend" tavrının bir devamı olsa gerektir. Özellikle Refii Cevat Ulunay'ın *Sayılı Fırtınalar* romanında isimler vererek tasvir ettiği şahsiyetler, bu tipin hüviyet ve karakteri hususunda önemli ipuçları vermektedir.

• **Gece külâhıdır:** Gece yatarken başa konduğu için "şeb-külâh" olarak adlandırılan bu serpuşlar özensiz ve kalıpsız bir yapı arz ederler. Levent külahları da bu yapıda olmaları bakımından ilgili beyitlerin önemli bir kısmında Ümîdî'nin sevgiliyi aydan bile kıskandığını vurgulamak üzere nazmettiği şu beytinde olduğu gibi levent külahı, gece külahı olarak zikredilir: *Kûyuŋa tolanmasun gice ş'ol meh diyen levend / Başına yoksa tar iderin o şeb-külâhını* ÜDMS, g.212/4.

• **Perîşânîdir:** Aynı şekilde bir kalıbı ve düzeni olmaması bakımından bu külahlara Nev'î ve Nâşid'in şu mısralarında olduğu gibi "perîşânî" yahut "destâr-i perîşânî" denir: *O kâküller levendâne egerçi şeb-külâh ister / Güneş yüzlüm perîşânî olan destârdan çıkma* NDMT, g.463/2; *Destâr-i perîşânî ki cânâna sarınmış / Gâyetle yaraşmış ne zarîfâne sarınmış / Nâşid görüp ol mâhı pesend itdi begendi / Göŋlünce o meh-pâre levendâne sarınmış* NDÖZ, rub.1. Ayrıntılı bilgi için bk. "Destâr-ı perîşân"

+ **Şikest, şikeste:** Destar yahut külahlar söz konusu edildiğinde kullanılan "şikest" yahut "şikeste" ibaresi, eğri giyilen (res.547-548) levent ve bıçkın destarlarını ima içindir. Bu ibarenin kullanıldığı beyitlerde kırma ve kırılma ile ilgili türlü çağrışımlara yer verilir. Mesela Nevres leventlerin pervasız davranışları ve kıyafetleriyle halk arasında gerek hayranlık uyandırmaları gerekse zaman zaman meyhanelerde kavga çıkartmalarını ima için şu beytinde "halkı kırdı geçirdi" ibaresini boşuna kullanmamıştır: *Kırdı geçirdi halkı o sâhib-kırân-i nâz / İtdi şikeste tarf-i külâhı taraf taraf* NKHA, g.59/4. Yahut İzzet Ali Paşa'nın "Senin külahının kırıklığı / eğriliği müthiş ses getirdi. Leventlere has tarzın yankı uyandırdı" dediği *Şikest-i tarf-i külâhuŋ 'aceb sadâ virdi / Cihânı tarz-i levendâneŋ itdi pür-âvâz* İAPD, g.60/2 beytinde kırılan bir nesnenin ses vermesi esprisi kullanılmış. Ganî-zâde'nin *Şikeste-küleh kûşe-i devleti / Küşâde 'alem şukka-i şevketi* GNŞN, mes.1791 beytinde "şikeste-küleh" tabirinin aynı zamanda "kendinden emin, neşesi ve keyfi yerinde" gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. krş. *Küleh şikeste vü ser-tâ-be-pây nahvet ü nâz / Kemer güsiste-zenah tâ-be-nâf-i hüsn ü cemâl* NDAG, k.8/33; *Tarf-i küleh şikeste vü ebrûda pîç ü tâb / Baksaŋ egerçi elde degül sâger-i şerâb* NDAG, tah.9-II/2.

Hilal: Levent külahının çevresine sarılan mukaddem denen saçaklı poşunun inceliği sebebiyle veya bu külahların kenarının kıvrılmasıyla ortaya hilal şeklinde bir görüntü çıkması sebebiyle olmalı, özellikle Revânî bunları hilale yahut hilali bu külahlara benzetmektedir. Şu beyitte hilal, sevgilinin mahallesini geceleyin dolaşmaya çıkan bıçkın bir levendin külahı olarak tasvir edilmektedir: *Görinen mâh-i nev sanmaŋ kamer kûyuŋ tolanmaga / O zerrîn şeb-külâhını kıvırmışdur levendâne* RDZA, g.369/3.

Menekşe: Revânî'nin *Bahâr oldı yine lâle ele câm aldı rindâne / Benefşe şeb-külâhını kıvırmışdur levendâne* RDZA, g.370/1 beytinde ise gelincik, eline kadeh alarak pervasızca tutan bir rind ve çanak yaprakları sürekli eğri duran menekşe ise başına eğri külah takınmış bir levend olarak tasavvur edilmiş. Menekşenin şeb-külah giymesi ile leventlik arasında ilgi kuran çok sayıda beyit mevcuttur: *Cümle ezhâra nazer kıl gül çemen sultânıdur / Şeb-külâh ile benefşe san levend oglanıdur* MDCA, g.441/1.

DESTAR MUSKASI (hırz-i destâr)

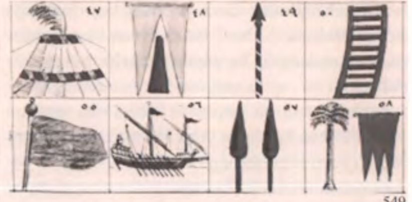
"Hırz" manevî koruyuculuğuna inanılan dualar v.b. tılsımlı kelimelerin yazılı olduğu nesnelere denir. Azmî-zâde'nin *Benem ol ehl-i hüner bulsa eger kim Bercîs / İmtihân-i kalemüm eyleye hırz-i destâr* AHBK, g.143/7. beytinden anlaşıldığına göre sarık tülbendi içine konan muskalara "hırz-i destâr" denmekteydi. Şair, kaleminin nasıl yazdığını denemek için çiziktirdiği sıradan yazıları dahi -isterse Bercis olsun- hüner erbabının sarık muskası gibi başları üzerinde taşıyacaklarını iddia ediyor. Mirzâ-zâde Neylî'nin "Senin devletine dua etmek saadet muskası gibidir. Gönül ehli olanlar o muskayı can destarının süsü etmektedirler" dediği şu beytinde de böyle bir vefkli muskadan bahsedilmektedir: *Nüsha-i vefk-i sa'âdetdür du'â-yi devletüŋ / İtmede erbâb-i dil pîrâye-i destâr-i cân* MNAK, tar.25/22. Şevkî'nin *Câmi'ü'n-nezâir*'de yer alan bir gazelinde mühür veya yüzük üzerindeki yazılar, destar içine sokulan tılsımlı dualara benzetilerek böyle bir şirinlik muskası konu edilmiş: *Leb-i renginüŋe şîrîn görinürse ne 'aceb / Götürür başda tılsım ile du'âlar hâtem* EHKC, g.1516/7.

DESTÂR-i PERÎŞÂN, perîşânî

Kelime anlamı "darmadağın, perişan" olan Yeniçerilere mahsus "dardağan" ile "perîşânî" esas

itibariyle aynı serpuş olmakla beraber her ikisi arasında tarihî ve sosyal sebeplerden kaynaklanan bazı farklar bulunduğu anlaşılıyor. Pakalın bu serpuş hakkında *Subaşı, şehir kadısının kethüdası gibi aşağı derecedeki memurların giydikleri başlığın adıdır. Dîvan günlerinde sadrazama refakat eden şatır başısı, başına sorguçlu perîşânî giyer, şatırlar ise "rûz-i merre sarık" sararlardı* bilgisini vermiş.

548

549

"Perîşânî" ve "levend" kavramlarının neden sürekli birlikte kullanıldığı hususunda bilgisine danıştığım üstat Nejdet İşli'nin verdiği bilgiler bu konuda aydınlatıcı olmuştur. Şöyle ki: Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'inde "haşerât" olarak nitelendirdiği Yeniçerilerin 56. Bölük'ü (res.549) askerî talimlere katılmaz ve deniz yoluyla gelen gümrük mallarının denetimi için sürekli Yemiş İskelesi ve Yenicami önünde bulunup tüccardan haraç alırlarmış. Bir zamanlar "levend" kelimesinin ağır bir hakaret anlamında kullanılmasına sebep olacak derecede İstanbul halkını da bezdiren, (bk. "Levent") sürekli ayaklanma ve isyana mütemayil bu güruh, Yeniçeriler gibi dardağan veya perîşânî sarınmayıp levent serpuşlarını andıran (bk. "Destâr-ı levendâne") bir destar sarındıklarından, "perîşânî" zamanla bu deniz gümrüğünden sorumlu sınıfa has bir alamet hâline gelmiş.

+ **Levent:** Feyzî-i Kefevî'nin "Zambak Kasidesi"nde geliştirdiği zengin yorumlardan birinde bu çiçek hakkında "Leventler gibi başına perişan destar takıp yeşillikler arasında bahar rüzgârıyla beraber oldu" dediği *Levendâne geyüp başına destâr-i perîşânî / Olur bâd-i bahâr ile çemen içre hemân zanbak* FKDM, k.3/8 beytinden de anlaşılacağı üzere "destâr-i perîşânî" ve "destâr-ı levendâne" de esasta birbirinden pek farklı külahlar değildir. krş. *O kâküller levendâne egerçi şeb-külâh ister / Güneş yüzlüm perîşânî olan destârdan çıkma* NDMT, g.463/2; *Destâr-i perîşânî ki cânâna sarınmış / Gâyetle yaraşmış ne zarîfâne sarınmış / Nâşid görüp ol mâhı pesend itdi begendi / Göŋlünce o mehpâre levendâne sarınmış* NDÖZ, rub.1. Nitekim Batılı ressamların çizdiği levent ve kalyoncu tasvirlerinde görülen serpuşlar aşağı yukarı hep aynı biçimde (res.547, 548) sarılmış ve eğri giyilmiş olarak resmedilmiş. Cumhuriyet'ten sonra Konyalı ve Uzunçarşılı gibi otorite tarihçiler tarafından kaleme alınan çalışmalarda, -sarılışı simidi andırması bakımından olmalı- bunlara "simidî destâr" da dendiği görülmektedir.

+ **Perişanlık:** Bu destarın konu edildiği beyitlerin önemli bir kısmında çoğu zaman perişanlık, dağınıklık ve pejmürdelik gibi vasıfların zikredildiği görülmektedir. Azmî-zâde'nin *O zülf-i 'anber-efşânuŋ o destâr-i perîşânuŋ / Perîşân itdi kat kat hâtırın 'uşşâk-i şeydânuŋ* AHBK, k.30/19. Vusûlî'nin "Ne zaman senin saçın ile perişan destarını görsem, hiç ferahlık görmeyen gönlüm darmadağın olur" dediği *Pejmürde olur gonçe-i neşküfte-i hâtır / Gîsû ile destâr-i perîşânını görsem* VDHT, g.183/2 beyti de böyledir.

← **Gül:** Şeyhülislâm Yahyâ'nın gül ile destar arasında sıklıkla ilgi kurduğu beyitlerinden birinde bir çocuğun gülün taç yapraklarını dağıtmasıyla destarın çözülmesi arasında şöyle bir bağlantı geliştirdiği görülmektedir: *Bir ak güli eyledi bir tıfl perîşân / Dil-ber ki alup destine destârını çözdi* ŞYDH, g.426/2. Aynı ilgiyi bir başka beytinde, sonbaharın gelişiyle yapraklarını döken gülü, başındaki destarı yerlere çalan bir şahıs olarak yorumlamasında görürüz: *Destâr-i perîşânını yirden yire çaldı / Gülşende hazândan gül-i ter itdi tazallum* ŞYDH, g.252/4.

⇆ **Güneş:** Mostarlı Ziyâî hilali gece külahı giyinmiş, güneşi ise perîşânî destar sarınmış şahıslara benzeterek şöyle demiş: *Dergehüŋde zeyn için bir şeb-külâh geymiş hilâl / Sarınur başına destâr-i perîşânî güneş* MZMG, k.4/37. Bu ifadeden hareketle bu destarların güneş gibi parlayan sırmalı tülbentlerle sarıldığını tahmin etmek mümkündür.

⇆ **Gürz:** Ganî-zâde'nin "Onun ağır gürzü düşmanın başını darmadağın etti. Perîşânî [= 1. Perişanlık, 2. Perîşânî destar] düşmanın başına pek yaraştı" dediği *Perîşân eyledi gürz-i girânı düşmenüŋ başın / Anuŋ gâyet yaraşdı farkına elhak perîşânî* GNNK, k.23/26 beytinde gürz şekil itibariyle bu destara benzetilmiş.

DESTÂR-i SEBZ (yeşil destar)
Revânî'nin yeşillere bürünmesi sebebiyle gülün Hz. Peygamber soyundan geldiğini iddia ettiği şu beytinden de anlaşılacağı üzere İslâm dünyasında yeşil giymek ve özellikle yeşil destar sarınmak Âl-i Resûl'e yani Hz. Peygamber soyundan gelenlere has bir ayrıcalıktı: *Gül-i sepîd eger olmasa idi Âl-i Resûl / Yeşil 'alâmet ile olmaz idi destârı* RDZA, k.32/13. Osmanlılar bu konuda aşırı hassastılar. XVI. yüzyılda Avusturya elçisi Buspecq'in maiyetinde İstanbul'a gelen Hans Derschwam'ın anlattığına göre bazı elçilik heyeti mensupları İstanbul'da dolaşırken yanlarında bulunan bir Macar kâtibi Türkler durdurup ayağındaki yeşil çorapları işaret etmişler. Bu rengin Hz. Muhammed'e mahsus olup çorap olarak asla giyilemeyeceğini söyleyip çorapları çıkarttırmış ve kâtibi de tartaklamışlar. Daha sonra seyyid veya şerif olmayanların bu renkte bir çorabı değil sıradan bir kıyafeti dahi giyemeyeceğini, yeşil renkte bir kumaşın da şalvar v.b. belden aşağı bir giyim için asla kullanılamayacağını öğrenmişler. Osmanlılarda seyyid veya şerifler Nakîbül'l-eşrâflık kurumu tarafından denetlenir, sahte soy iddiasında bulunanlara ise göz açtırılmazdı. Re'fet'in *Aldı tâc-i sebzini âhir nakîb-i rûzgâr / Bâri itsin gonçeler şimden girü destâr-i sürh* RMAD, g.24/2 beytinde çanak yaprakları içindeki gonca, yeşil sarık sarınmış sahte bir seyyid veya şerif olarak düşünülmüş. Fakat daha sonra soy iddiasının sahte olduğu anlaşılınca nakîb konumundaki rüzgâr onun bu imtiyazını elinden almış. Seyyid ve şerifler devlet ve vatandaşlardan saygı görürler, vergilerden muafiyet ve kendilerine has renklere sahip olmakla toplumda seçilirlerdi. Edincikli Ravzî meclise getirilen yeşil tepeli bir tepsi pilavı Hz. Ali soyundan gelen yeşil destarlı bir kimseye benzeterek şöyle över: *Geh yeşil destâr ile teşrîf idersin meclisi / Bezme geldi sanki Âl-i Şîr-i Yezdânum pilav* ERYA, k.11/18. Safranlı pilav bugün de servis edilirken üzerine bir tutam yeşillik (res.550) konmaktadır.

550

⇆ **Papağan:** Peygamber soyundan gelenlerin başlarında taşıdıkları yeşil destar çoğu zaman Yahyâ ve Ulvî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi servi dalına konmuş yeşil papağana benzetilir: *Gören tûtî sanur destârın anuŋ / Ki irür başına serv-i revânuŋ* YDMÇ, mes.2/150; *Yeşil destâruŋ ile sebz câmeŋ ey gül-i ra'nâ / Nihâl-i serv-i bâlâ üzre konmış tûtîdür gûyâ* DUİÇ, g.13/1. *Meşâirü'ş-şu'arâ* müellifi Âşık Çelebi de bir seyyid ailesine mensup olması ve birbirinden lezzetli şiirler söylemesi sebebiyle kendisini güzel sözler söyleyen yeşil bir papağana benzeterek şöyle der: *Başumda sebz destâr ü dilümde şekkerîn güftâr / Cünûduŋ içre döndüm ben de bir tûtî-i gûyâya* AÇDF, k.13/22. Yeşil sarık konusunda Osmanlı çok titiz davrandığından, Ni'metî'nin Osman adında biri için yazdığı şu mersiye muhatabının kimliğini bilmesek de Peygamber soyundan geldiğine inanıldığına muhakkak gözüyle bakabiliriz: *La'l-i nâbı gûyiyâ kand-i nebât idi anuŋ / Sebz destâr ile hem tûtî-i Mısr-i nâz idi* NDEE, ter.2-II/4.

Gül: Hüdâyî'nin *Gonçeler ser-sebz olup geymiş yeşil destârları / Meclis-i Âl-i Nebîdür sanki sahn-i gülsitân* HKMD, k.1/14 beytinden gül ve yeşil destar arasındaki ilginin daha çok gülün gonca hâlindeyken yeşil çanak yapraklar tarafından sarılması (res.531) sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. krş. *Letâfet gülşeninde nahl-i güldür kadd-i mevzûnuŋ / Yeşil destâruŋ anda nâ-şüküfte goncedür gûyâ* DUİÇ, g.13/2; *Gül evlâd-i Muhammeddür çemen*

mülkinde taŋ mıdur / Yeşil destâr ile her gonca sâdât-i e'âzımdur HMNB, b.7399. Ancak edebiyatta gülün Hz. Muhammed'i temsil etmesi sebebiyle yeşil yapraklar arasındaki güller hakkında da Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi yeşil destar sarınma yorumları yapılabilmiştir: *Yeşil destâr ile kadd ü cemâli / Yeşil yaprag ile bir gül nihâli* YDMÇ, mes.2/149. Bu konuda ayr. bk. "Yaşıl baş"

DESTÂR-i SELÎMÎ, Selîmî
Yavuz Sultan Selim'in icadı olup silindir şeklinde bir külah üzerine ince tülbent sarılması suretiyle şekil verilen bir destardır. Padişah ve sadrazamlar merasimlerde mücevvezeden daha uzun 65 santim boyundaki bu tepesi düz bu serpuşu giyerlermiş. Gelibolulu Sun'î *Dülbendüŋi ol şâha Selîmî sarın disem / Biŋ dürlü nâz ü şîveler eyler bozar sarar* SDHY, g.44/2 derken dolaylı olarak bu destarın sarılışındaki zorluğa işaret etmiş olmalıdır.

+ **Süleyman:** Bu serpuş özellikle Kanunî Sultan Süleyman döneminde yaygın olarak kullanıldığından, şairler Mürekkepçi Enverî'nin yüzde çıkan sakallarla Süleyman Peygamber kıssasındaki karıncalar arasında ilgi kurduğu şu beytinde olduğu gibi bu serpuştan bahsederken "Süleymân" ismini özellikle kullanmaya dikkat ederler: *Yolında divinürdüm mûr-i hatta virmese sûret / Selîmî sarsa dülbendin Süleymân-i zemân olsa* MEDC, g.249/2. krş. *Kul itse kendüye dünyâyı bir şâh-i cihân olsa / Selîmî sarsa dülbendin Süleymân-i zemân olsa* YDMÇ, g.385/1. Yine Hayâlî Beğ güçlü bir ihtimalle Sultan Süleyman için nazmettiği bir gazelinde hem Süleyman Peygamber'e işarette bulunmak hem de padişahın babası Sultan Selim Han'ın adını dolaylı olarak zikretmek için bu destarı şöylece konu edinmiş: *Geh Selîmî sarınur gâhî Süleymânî yürür / Key yaraşır her ne kim geyse 'aceb mevzûn geyer* HBDA, g.129/3.

DESTÂR-i SÜRH bk. "Sâmirîler"

551

DESTÂR-i ŞEMSÎ (şemsî dülbend, şemsî 'imâme)
Muhtemelen sırma tellerle dokunmuş tülbentlerle sarıldığı için parlaklığıyla güneşi andırması bakımından bu isimle zikredilen bir destar çeşididir. Zâtî'nin seher vaktini bir tüccarın elindeki şemsî destara, güneşi de o destar üzerindeki altın damgaya benzettiği *Şemsî dülbend yed-i h^{w}âce-i re'yinde seher / Mihri itmiş aŋa üstâd-i cihân zer tamga* MKTM, k.213/17 beyti, bu destarın sarıldığı tülbentlerin üzerine altın kumaş damgası (bk. "Altın damga") vurulacak derecede kıymetli kumaşlardan olduğunu gösteriyor. Gelibolulu Sun'î'nin sevgilinin mahallesini Kâbe'ye, başındaki şemsî destarı da Hz. Muhammed'in nuruna benzettiği *Görenler Ka'be-i kûyında ey Sun'î o meh-rûnuŋ / Başında şemsî dülbendin sanurlar nûr-i Ahmeddür* SDHY, g.30/5 beyti de bu göz alıcı parlaklık sebebiyle söylenmiş. Aynı şairin "Ey güzelliği ile mahşer günü gibi ortalığı karıştıran sevgili, şemsî destarını sarınarak ortalığı bir yak. Zira bu destar senin uzun boyunu çok güzel gösterir" dediği *Şemsî dülbendin sarın yak halkı ey mahşer güni / Kim kad-i bâlâŋı ol gâyet kıyâmet gösterür* SDHY, g.54/2 beyti de bu destar modelinin gösterişini vurgulamaktadır. Bu kelime hk. bk. "Kıyamet"

• **Askerler sarınır:** Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde gökteki yıldızları şemsî destarlarını sarınmış askerlere benzettiği *Beden ü burcı üzre ceyş-i nücûm / Şemsî dülbend ile 'asâkir-i Rûm* VHYY, b.1447 beytinde görüldüğü üzere bu destarın askerler tarafından kullanıldığı edebî metinlerde sıklıkla görülmektedir. Yahyâ Beğ'in "Güneşi bir mızrak boyu yükseklikte görsem, gazilerin şemsî destarlarını sancak ettiklerini sanırım" dediği şu beytinde de altınlı nakışlarıyla göz alıcı biçimde parlayan sancaklarla bu destar arasında ilgi kurulmuş: *Bir süŋü boyınca görsem âfitâbı sanuram / Eylemişdür şemsî dülbendini gâzîler livâ* YDMÇ, k.15/9. Sancaklar üzerindeki yazı ve motiflerin altın tellerle bezenmesi de bu destarın sırmalarla dokunmuş tülbentlerle sarıldığı kanaatini pekiştirmektedir. Nitekim Prizrenli Şem'î'nin *Sarınsa şemsi dülbendin güneş gibi güzel Ahmed / Gören dir âfitâb inmiş gümüş serv-i hırâmâna* ŞDMK, g.143/4 beytinde bahsettiği şahıs da bir önceki beyitte *'Alemler âhlar yir yir dögilür sîneler güm güm / Işıklar gibi 'âşıklar baş açdı girdi meydâne* ŞDMK, g.143/2 ifadesiyle tasvir edilen, yeri geldiğinde başını açıp er meydanına giren yiğit bir gâzîdir. krş. *Cân ü başa kalmayup*

şâhum dilâverler gibi / Baş açup meydâna girmiş gâzîye döndi nigâr MÇVG, mes.2440. Bu konuda bk. "Baş açıp meydana girmek"

• **Çiçek desenli:** Mesîhî'nin ağaçların güneş ışığı vurmuş çiçeklerini şemsî destara benzettiği *Tâb-i hurşîd ile ezhârı görüp sandum kim / Şemsî dülbend geyer başlu başına eşcâr* MDMM, k.8/11 beyti bunların sarıldığı tülbentler üzerinde aynı zamanda çiçek desenleri bulunduğu ihtimalini akla getiriyor.

• **Taylasanlıdır:** Şemsî destarın konu edildiği beyitlerin önemli bir kısmında bir şekilde taylasandan (bk. "Taylasan") bahsedilmesi, bu değerli sarık tülbentinin ucunun omuza doğru sarkıtıldığını gösteriyor. Mahremî'nin güneşin dağlara yansıyan ışıklarını, dağ başlarına sarılmış taylasanlı şemsî destara benzettiği şu beyti böyledir: *Sardı taglar başına şa'şa'alardan hurşîd / Taylasân sarkıduban dûşına şemsî destâr* MKTM, k.128/8. krş. *Gören dir şemsî dülbend ile anı / Yüzi gün şa'şa'adur taylesânı* YDMÇ, mes.2/258.

⇆ **Güneş:** Kıyâsî'nin *Mihr ü Mâh*'ında geçen *Şemsî dülbendin geyüp ol dem hemân / Hüsrev-i hâver çıkup oldı 'ıyân* KMMD, mes.1092 beytinde olduğu gibi güneş, çoğu zaman şemsî tülbent sarınan bir şahsa benzetilir. krş. *Şemsî dülbendini sardı geydi altunlı kabâ / Göstere tâ kim cihân halkına zîb ü fer güneş* UDMİ, k.2/5. Me'âlî'nin güneşi, sarılarak felek kürsüsüne yerleştirilmiş bir destar olarak yorumladığı *Şemsî dülbendidür ol mâh-i münîrüŋ âfitâb / Sarılup konmış-durur kürsî-yi gerdûn üstine* MDEA, g.78/4 beyti de böyledir. Buradaki "kürsî" ibaresi muhtemelen üzerine kavuk ve destarların konduğu duvara sabit kavukluk (res.551) manasında olmalıdır. Emrî'nin *Gördi sensüz eşk-i şebnem gül yüzin yaş eylemiş / Şemsî dülbendi ucıyla sildi yaşın âfitâb* EDYS, g.45/3 beytinde de sabah güneşin doğmasıyla çiy tanelerinin yok oluşu, güneşin şemsî destarının ucuyla gülün gözyaşlarını silmesi şeklinde yorumlanmış. Hayâlî Beğ'in padişahın tuğunu duman rengi bir laleye (bk. "Duhânî lale") benzeterek güneşin, onu şemsî destarı kenarına takarak taşıması gerektiği yorumunu geliştirdiği şu beytinde de güneş şemsî tülbent sarınmış bir şahsa benzetiliyor: *Duhânî lâledür sahrâ-yi 'izz ü nâzda bitmiş / Götürsün Şemsî dülbendinde her gün âsumân anı* HBDA, k.61/3.

X **Velleylî:** Mesîhî'nin karanlıkların dağılıp güneşin doğmasını tasvir ederken "Velleylî'sini (bk. "Velleylî") başından çıkartıp dağıtttı, yerine şemsî destarını (bk. "Destâr-i şemsî") sardı" dediği şu beytinde olduğu gibi güneş, gökyüzünde parlak sırmalı tülbentle oluşturulmuş bir destara benzetilir: *Bozup ve'l-leylîsin başdan çıkardı / Yirine şems dülbendini sardı* MDMM, mes.49. Ganî-zâde Nâdirî de şu beytinde batan güneşi destarı çözülen bir şahsa benzeterek şöyle der: *Bir bendi kaldı tâkye-i çarhda hemân / Destâr-i şems hep çözilüp buldı inhilâl* GNNK, k.3/4.

DESTAR YAKMA

Edebî metinlerde görülen meyhane eğlenceleri arasında bugün de görülen gömlek yakma gibi (bk. "Gömlek yakma") destar yakılması da Hayâlî'nin şu beytinden anlaşıldığına göre oldukça yaygınmış: *Nâr-i 'aşkuŋla yanup yakılma itdüm kârumı / Mâh-rûlar şevkına nûr eyledüm destârumı* HBDA, mus.71/44. krş. *Nûş kılsam bâde-i gül-nârı her gün her gice / Oda yaksam câme vü destârı her gün her gice* ERYA, g.541/1. Nihânî'nin "Sonunda bu dünyadan çıplak gideceğini bilen bir kimse (hayattayken) bir an önce destarını ateşe verip dünyadan el çeker" dediği *'Uryân gidecegin bilen âhir deminde tîz / Destârı oda yakar ü dünyâdan el çeker* NNFD, g.24/2 beytinden de anlaşılacağı üzere "destar yakma" ve özellikle "meyhanede destar yakma" dünyanın unvan ve makamlarının sembolü olan gösterişli kıyafetleri terk ederek bu dünyadan el ayak çekmenin ve bunları gönül meyhanesinde yok etmenin bir ifadesidir. Medhî'nin cübbe, destar, taç ve kabâ gibi unvan ve makam temsil eden kıyafetleri yakmaktan bahsettiği şu beyti de aynı mesajı vermek üzere düzenlenmiş: *'Işk âteşine cübbe vü destâr yakmışuz / Tâc ü kabâyı n'eyleyelüm biz fenâdayuz* PBKG, g.3061/2.

Destar ve hırka yakma hususundaki sembolleri daha açık anlayabilmek için Sâdık Vicdânî'nin *Tômâr-i Turûk-i 'Aliyye*'sinde naklettiği bir menkabeyi bilme gereği vardır. Hacı Bayrâm-ı Velî vefat ettiğinde halifelerinden Akşemseddîn irşad makamına geçer ve Göynük kasabasına yerleşir. Bayrâmiyye dervişleri de oraya toplanıp kendisine intisab ile biat ederek her gün zikir meclisinden sonra şeyhin elini öpüp ayrılırlar. Ancak Hacı Bayram'ın halifelerinden Emîr Sikkînî tarikat adabı gereği zikir halkasına girmesi gerekirken girmeyip kenarda beklediğinden Akşemseddîn kendisine böyle yapmaması gerektiği, aksi takdirde taç ve hırkasını alacağı ihtarında

bulunur. Emîr Sikkînî de ertesi akşam namazından sonra toplu olarak hanesine geldikleri takdirde taç ve hırkayı kendilerine teslim edeceğini söyler. Ertesi akşam dervişler evine gittiklerinde avluda büyük bir ateşin yandığını görürler. Emîr Sikkînî başında tacı ve sırtında hırkası olduğu halde kendisini ateşe atar, hırka ve taç yanar fakat kendisine hiçbir şey olmaz. Bu hadiseden sonra kendisine uyanlar Melâmiyye-i Bayrâmiyye kolunu kurar ve asla hırka ve taç giymezler.

+ **Gömlek** bk. "Câme yakma", "Gömlek yakma"

Abdal: Aşk yoluna girip dünya makam ve nimetlerinden el çekmeleri bakımından destar yakma tabiri en çok abdallar hakkında kullanılır. Bilindiği üzere bunlar zaman zaman vücutlarına yaralar açıp daha sonra bunların üzerine ateş yakıp fitil bastırarak (bk. "Abdal", "Fitil") yaralarını kısa sürede iyi ederlerdi. Bâkî "Abdalların senin aşkından çıplak olmalarının sebebi, sarık ve elbiselerini yara fitili olarak yakmalarındandır" dediği şu beytinde bunların, başkalarının çok değer verdiği destar ve cübbeleri, yara fitili olarak kullandıklarını vurgular: *Yakarlar hep fetîl-i dâg olur destâr ile câme / Budur abdâllar 'ışkuŋda 'uryân olmaga bâ'is* BDSK, g.27/4. krş. *Dâglarla tenlerin zeyn eyleyen abdâllar / Cübbe vü destârı cümle hânümânı yakdılar* PBKG, g.4208/4.

Mum: Aşk uğruna unvan ve makam yakma hususunda en fazla mum üzerinde yorumlar geliştirilmiştir. Buna göre meclisteki mum, Nev'î'nin şu beytinde ifade ettiği üzere sevgilinin yüzünün nurunu görüp ona âşık olmuş ve coşarak başındaki destarını yani fitilini yakmıştır: *Mest-i 'ışkuŋ olmasa ey ruhleri gül-nâr şem' / Germ olup meclisde yakmazdı gice destâr şem'* NDMT, g.211/1. Şeyhî Mehmed Efendi'nin yorumuna göre aslında sadece mum değil güneş bile sevgilinin aşkıyla ateşten bir gömlek giyerek cübbe ve destarını yakmıştır: *Yakupdur cübbe vü destârı şevk ile bütün dünyâ / Geyer 'ışkuŋla oddan pîrehen mihr-i cihân-ârâ* ŞDON, mat.3.

• **Mumla yakılır:** Besnili Nehcî Dede'nin "Senin yüzünün sayfasında yazılmış hat ile meşgul olurken zavallı gönül destarını, güzelliğinin mumuna yakıverdi" dediği şu beytinde olduğu gibi destar çoğu zaman mecliste hazır bulunan mumla yakılır: *Şugl iderken safha-i rûyuŋ hat-i merkûmına / Sûhte-dil yakdı destârını hüsnüŋ mûmına* NDNK, g.280/1. Üsküdarlı Aşkî'nin "Meclistekiler coşkuyla destarlarını mumla yaksalar bunda ne var? Zira o meclisi aydınlatan güzel mest olarak destara yaslanmış" diyerek destar aleyhine bir kıskançlık tasviri geliştirdiği şu beytinde de destarı mumla yakma motifi işlenmektedir: *N'ola bezm ehli şevk ile yakarsa şem'a destârın / O şem'-i meclis-ârâ mest olup destâra yasdanmış* ÜASU, g.194/4. krş. *Bezm-i gamda cismümüz bir şem'-i şevk-engîz olur / Âteş-i dilden tutuşsa kûşe-i destârumuz* NDMA, g.47/6.

DESTÂR-i YEHÛD (destâr-i Cehûd)
Haşımî'nin *Mihr ü Vefâ*'sında geçen şu beyitten de anlaşılacağı üzere Yahudilere bir dönem halk arasında seçilmeleri için sarı destar sarma izin ve mecburiyeti getirilmişti: *Yahûdî-veş sarar destâr-i asfer / Velî tevhîd-i kalbîsi mukarrer* HMVS, mes.3684. Celîlî'nin başında sarı destarıyla bir Yahudi güzelini "karanlık gecelerin mumu" diyerek övdüğü şu beytini anlamak için eski mumların sapsarı renkte olduğunu bilme gereği vardır: *Ol Yahûdî dil-rübâ şem'-i şeb-i deycûrdur / Sarı dülbendi başında berk urur san nûrdur* CDAA, g.114/1. Mostarlı Ziyâî her yeri perişan ve çatısı su sızdıran evini tarif ederken "damlalardan sarığım Yahudi destarı gibi sarardı" dediği şu beytinde de sararmış bir serpuş Yahudi destarına benzetilmektedir: *Müslümânlar n'eyleyem mânend-i destâr-i Yehûd / Katrelerden câ-be-câ dülbendüm olmışdur sarı* MZMG, k.11/19.

← **Sarı çiçekler:** Çoğunlukla sarı renkte olması sebebiyle nergis çiçeği çok defa Tâcî-zâde ve Sebzî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi sarı destar sarmış Yahudiye benzetilir: *Bir Yehûdî beçedür sanki çemen mülkinde / Ki sarar başına destâr-i muza'fer nergis* TCÇD, k.28/11; *Sanuram kim bir kara gözlü Yahûdî beççedür / Gördügümce gülsitânda nergis-i şehlâları* SEBZ, g.759/2. Lâmi'î Çelebi çiçekleri türlü milletlere benzetirken menekşeyi mor rengi sebebiyle Ermeni'ye (bk. "Ermeni") çiğdemi de Yahudilere benzeterek şöyle der: *Serv Kavm-i 'Âd idi güller Semûd / Her benefşe Ermenî çigdem Yehûd* LÇSA, mes.1249.

← **Sarı meyveler:** Edincikli Ravzî sarı görünüşü sebebiyle turuncu, başına sarı bir destar sarınmış Yahudi'ye benzeterek şöyle der: *Geh girüp şekl-i Yehûdîye ne hikmetdür kim / Sarınur başına destâr-i muza'fer turunc* ERYA, g.159/4. Revânî *'İşret-nâme*'sinde meyveler hakkında yorum geliştirirken kehribar gibi sararan zerdaliyi başına

sarı destar saran bir Yahudi çocuğuna benzeterek şöyle der: *Gögermişdür zümürrüd gibi âlû / Sararmış kehrübâ gibi zerâlû // Yahûdî beççedür nârence beŋzer / Ki sarmış başına destâr muza'fer* RIEA, mes.578-579.

DESTÂR-i YÛSUFÎ

Kânûnî tarafından ihdas edildiği rivayet edilen bu kavuk padişah, sadrazam ve vezir gibi yüksek derecedeki devletlilere has, külahı kırmızı ve üzeri dilimli bir destar olup Selîmî kavuk üzerine bir dilim daha dolama eklenmek suretiyle oluşturulmuştur. Saltanat sembolü hâline gelmesi bakımından cülus merasimlerinde bu destar giyilirmiş. Bu serpuşun Kânûnî tarafından icad edildiği bilgisine karşılık Evliyâ Çelebi Sultan Gavri'nin Mısır'dan İstanbul'a getirilen hazineleri ve Mukaddes Emanetler'den bahsederken Yûsufî'nin bizzat Yavuz Sultan Selim tarafından ihdas edildiğini iddia ile şöyle der: *Andan bizzât Hazret-i Yûsuf'uŋ destâr-i şerîflerin teberrüken mübârek başlarına geyüp yine sandûka-i mücevheri içre hıfz iderler ve yine Hazret-i Yûsuf'uŋ bir bıçagı ve sicinde habs iken vakt-i salâtı bilmek içün yapdugı sâ'at ve bisâtları görüp sandûkasında mühr ururlar. Soŋra Yûsufî destâra göre destâr sarup zemân-i hilâfetlerinde Yûsufî sarıg ile gezerlerdi. Soŋra Selîmî destâr îcâd itdiler, anuŋ-çün Selîmî dirler.*

• **Saltanat alametidir:** Muhtemelen Yavuz Sultan Selim ile başlayıp sonra gelen padişahlar tarafından da kullanılan bu destarın cülus merasimlerinde bir devlet sembolü olarak tercih edildiği bilinmektedir. Hisâlî'nin "Sen eğer güzellik Mısır'ının Yusuf'u olduğunu inkâr edecek olsan, başının üzerindeki Yûsufî destar bunun doğruluğunu (senin başına yeminle) iddia eder" dediği şu beyti de bu destarın hükümdarlara has olduğunu dolaylı olarak ifade etmektedir: *Yûsuf-i Mısr-i hüsün oldugıŋ itseŋ inkâr / Başuŋ üzre ider ol Yûsufî destâr ikrâr* HMNB, b.8552. Yahyâ Beğ Murâd-ı Hüdâvendigâr'ın hatırası için nazmettiği "Gâzî Hünkâr Mersiyesi"nde onun sandukası üzerindeki destarın Yûsufî olduğunu bildirir: *Hey'et-i eflâke döndi türbesinüŋ kubbesi / Beŋzedürler âfitâba Yûsufî destârını* YDMÇ, mus.3-V/7. Gerçekten de şair yaşadığı dönemden yaklaşık 150 yıl önceki sandukadaki destardan değil, yaşadığı dönemde Hüdâvendigâr Türbesi'nde gördüğü sanduka üzerindeki Yûsufî destardan bahsetmektedir. Hoca Sâdeddîn Efendi'nin bu türbede gördüğü sırmalı külahlar üzerine sarılmış Yûsufî destarlar hakkındaki görüşleri aşağıya alındı. Bütün bu bilgilerden en azından Yahyâ Beğ'in yaşadığı dönemde, padişah sandukaları üzerine ısrarla tercih edilen bu destarın gerçekten padişahlara has bir destar biçimi olduğu anlaşılmaktadır.

+ **Hz. Yusuf kıssası:** Bu destarın konu olduğu beyitlerde ısrarla Hz. Yusuf'un hikâyesine göndermeler yapıldığı görülmektedir. Mesela Mürekkepçi Enverî bu destardan bahsettiği bir beytinde sözü "ağırlığınca altınla tartılan bir güzel"e getirerek dolaylı yoldan Hz. Yusuf'un terazide tartılmasını ima eder: *Yûsufî sarıklu biz bir sîm-ten yâr isterüz / Agırı altun deger yâr-i vefâ-dâr isterüz* MEDC, g.107/1. Şairin Yûsufî destardan bahsederken altını ön plana çıkartması da ayrıca manidardır. Zira kaynakların ifadesine göre bu destarlar altın sırmalı külahlar üzerine sarıldıklarından, dikkati çekecek derecede parlak bir görünüm arz edermiş.

⇆ **Ay ve güneş:** Yûsufî destarın ay ve güneş gibi parlak cisimlere benzetilmesi bunların padişahlar tarafından kuşanılan türlerinin altın sırmalarla dokunmuş külahlar üzerine sarılan tülbentlerden oluşması sebebiyledir: *Bu şevk ile göge atdı külâhını hurşîd / Sarındı başına el-ân Yûsufî destâr* SDEH, k.42/4 Hoca Sâdeddîn Efendi *Tâcü't-tevârîh*'inde Osmanlı sultanlarının Bursa'daki sandukalarında, sırmalı taçlar üzerine sarılan Yûsufî destarların eşsiz olduğunu ve dolama dilimlerindeki kıvrımların nerede başlayıp nerede son bulduğunu en keskin gözlerin dahi kestiremeyeceğini ifade eder. Yaşadığı devri en iyi yansıtan şairlerden biri olması bakımından Mürekkepçi Enverî'nin güneşi Yûsufî sarıklı bir kula benzetmesi yine bu destarın altın gibi parlaması sebebiyledir: *Güneş iy mâh-tal'at Yûsufî sarıklı bendeŋdür / 'Azîz-i Mısr-i 'izzet Yûsuf-i gül-pîrehensin sen* MEDC, g.186/3. Bâkî'nin şu beytinde ayı bu destarı sarınmış olarak göstermesi de yine bu sözü edilen aşırı parlaklık sebebiyledir: *Sarındı meh yine bir hûb Yûsufî destâr / Sokındı farkına bir dâne ince sîm hılâl* BDSK, k.20/5.

DESTARA YASLANMA (destâra yasdanma)

Destâr ile "yasdanmak" fiilinin edebî metinlerde sıklıkla birlikte kullanılmasından, bu serpuşların uyurken veya dinlenme hâlinde başı yaslamak suretiyle de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zâtî'nin yeni sarılmış şemsî bir destara başını yaslamış hâlde uyuyan bir güzeli beyaz bir bulut üzerine güneş

gelmesi şeklinde yorumladığı şu beyti buna misal olabilir: *Sanasın pâre-i ebr-i sefîd üzre güneş gelmiş / Uyur ol âfitâbum şemsî ter destâre yasdanmış* ZDAN, g.583/5. Bir başka beytinde de yine aynı şekilde şemsî destarına (bk. "Destâr-i şemsî") yaslanıp uyuyan bir güzeli Hz. İsa'nın dördüncü kat gökte güneş ile yakınlaşması şeklinde yorumlayarak şöyle der: *Sanasın mihr ile olmış mukârin Hazret-i 'Îsâ / Uyur ol la'l-leb şemsî güzel destâra yasdanmış* ZDAN, g.595/6. Nitekim Yavuz Sultan Selim'i ölüm döşeğinde tasvir eden bir minyatürde padişahın başını yastığa destarla birlikte koyduğu (res.552) resmedilmiş.

552

Üsküdarlı Aşkî'nin mecliste destar yakma (bk. "Destar yakma") geleneğini işlediği şu beytinde ise sevgilinin başını destara yaslaması sebebiyle ondan intikam almak için destar yakılması konu edilmiş: *N'ola bezm ehli şevk ile yakarsa şem'a destârın / O şem'-i meclis-ârâ mest olup destâra yasdanmış* ÜASU, g.194/4. Derzî-zâde Ulvî şu beytinde yeşil bir destara başını yaslayarak uyuyan gül yanaklı bir güzeli tasvir için, yeşillikler üzerine dökülmüş gül yaprakları kompozisyonu çizmiş: *Dökilmiş sebze-zâra berg-i güldür sandum ey 'Ulvî / Yatur destâr-i sebzin yasdanur ol ruhleri zîbâ* DUİÇ, g.13/5.

Sâkıb Mustafa Dede'nin sofuya takılmak üzere onları şaraba dadanmış göstererek söylediği "Saki yine birkaç eski dindarı perişan etmiş. Sofu cübbesine, vaiz de destarına yaslanıp kalmış" dediği dediği şu beytinde de sızıp kalan sarhoşların destara yaslanmaları tasvir edilmektedir: *Harâb itmiş yine sâkî bir iki köhne dîn-dârı / Ki sûfî cübbeye va'iz dahi destâra yasdanmış* SMDD, g.88/11.

\# **Sorguç:** Çok beğenildiği için olmalı, Hayâlî Beğ'in hemen bütün mecmualarda yer verilen "Sen hilâlî kadehten sürekli şafak rengi şarabı içerken başındaki sorguç da mest olup destara yaslanmış" mealindeki *Hilâlî câmdan sen içmede her dem şafak-gûn mey / Otagaŋ mest olup başuŋdaki destâra yasdanmış* HBDA, g.214/2 beytinde olduğu gibi destarlara takılan sorguçlar da destara yaslanan birer şahıs olarak teşhis edilir.

DESTARI GÖĞE ATMAK bk. "Külahı göğe atmak"

DESTARI YERE ÇALMAK

Neşe ve sevinme durumunda destarın göğe atılması (bk. "Külahı göğe atmak") gibi, öfke ve üzüntü hâlinde de Şeyhülislam Yahyâ'nın "Yeni açılmış gül, bahçede sonbahardan sızlanarak perişan destarını (bk. "Perişan") yerden yere vurdu" dediği şu beytinde olduğu gibi yere çalınır: *Destâr-i perîşânını yirden yire çaldı / Gülşende hazândan gül-i ter itdi tazallum* ŞYDH, g.252/4.

DEST-BÂZÎ, el oyunu

Asıl anlamı "herhangi bir şeyle oynamak"tır. Mesela Behiştî *Leylâ ve Mecnûn*'unda Mecnûn'un gizlice Leylâ'nın çadırına yaklaşarak onu gözetlemesini tasvir ederken, Leylâ'nın kendi saçıyla oynamasını "dest-bâz" tabiriyle ifade ederek şöylece aktarır: *Zülfiyle iderdi dest-bâzı / Kendüye ider niyâz ü nâzı // Geh fitne ile iderdi çengâl / Kim ey-leye 'âşıkın pâ-mâl // Gâhî uzadup kemend iderdi / Şeydâyı anuŋla bend iderdi* BLMZ mes.462. Türkçede elini sevgilinin saçına veya yüzüne uzatarak onunla yakınlık kurmak yahut samimi dostlar arasında pervasızca el şakaları yapmak anlamındaki "el oyunu"nun karşılığı "dest-bâzî" Farsça bir tabir olup Arapçası "mülâ'abe"dir. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere bu fiil mesnevî kahramanları arasında çoğu zaman gerçek anlamıyla kullanılmasına mukabil gazellerde daha çok mecazî anlamlarıyla devreye girer. Samimi arkadaşlar arasında elini omuza atma, el çabukluğu ile destarını kapma türünden şakalaşmalar da bu tabirle ifade edilir. Bununla beraber gerek eski metinlerde gerekse

günümüz Farsçasında bu tabirin çok esnek anlamlara sahip olduğunu ve yaygın kullanımı olmadığı için gerek Farsçada gerekse Türkçedeki kullanımlarında anlamının tam oturmadığını ifade etmek gerekiyor. Mirzâ-zâde Ahmed Neylî "Herkes çocuk gibi el oyunu oynarken, gökteki güneşin pençesinin bir ihtiyar eli gibi titremesine şaşıyorum" anlamındaki Farsça beytinde bu tabiri "bir çocuğun oyun oynaması" anlamında kullanır: *'Aceb dârem beher-kes dest-bâzî mîkuned çün tıfl / Felek k'u pençe-i mihreş çü dest-i pîr mîlerzed* MNAK, g.23/3. Yahut Gelibolulu Âlî'nin kâsebaz bir dostu için (bk. "Kâse-bâz") söylediği anlaşılan bir gazelinden alınan *Üstâdımı severseŋ efendi hakîr ile / Cân nakdi-y-içün eyle birez dest-bâzlık* GMAD, g.659/4 beytinde "dest-bâz" tabirini bugün de Farsçada geçerli olan "cömert, bonkör" anlamında kullandığı anlaşılıyor.

= **El ile sarkıntılık:** Eski metinlerde özellikle hicivlerde yer alan küfürleşmeler ve belden aşağı laf atmalar çerçevesinde "el oyunu" tabiri, erkekler arasında günümüzde de süregelen belden aşağı konuşma ve şakalaşmaların o devirden bir yansımasını oluşturur. Burada geçen diğer örneklerden biraz farklı olarak Amrî'nin "Elle şakalar ederken can ü gönülden öpücükten bahis açsan, küfrettiği zaman (öfkesinden) gül gibi kızarıp hoş bir hâl alır" dediği şu beytinde böyle bir taciz ifadesi ağırlıklı olarak hissedilmektedir: *Dest-bâzî eyler iken bûse aŋsaŋ dil virüp / Sögdügince gül gibi humret gelür mergûb olur* ADMÇ, g.29/4.

553

= **Hile, entrika:** Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'da Gülşeh'in, Varka'nın bir oyun oynayarak kendisini elde etmesinden endişe etmesi sahnesinde kullandığı *Görür Gülşeh o devlet şâh-bâzı / Geçüp bu kebge lu'b-i dest-bâzî* MÇVG, mes.5019 beytinde geçen "lu'b-i dest-bâzî" ibaresi "dest-bâz" kelimesinin Farsça sözlüklerde bulunan "hile" ve "oyun" anlamıyla örtüşmektedir.

= **Şakalaşma:** Günümüzde olduğu gibi çok samimi arkadaşlar arasında birbirine elle dokunarak şakalaşma anlamında da çokça kullanılır. Üsküplü İshâk Çelebi *Bursa Şehrengizi*'nde kaplıcayı anlatırken oraya gelen gençlerin havuza girip şakalaşarak oyun oynamaları hakkında şöyle der: *Güzeller geldi bir bir bî-nihâyet / Mezîd-i şevk ile germ oldı sohbet / Dökildi havza bir bir sîm-tenler / Semen-sîmâ gül-î nâzük-bedenler / İdüp bir birine 'arz-i niyâzı / Yerine geldi resm-i dest-bâzî / Pes andan tutdılar yolın vedâ'uŋ / Perîşân oldı göŋli ictimâ'uŋ* ÜİÇD, şehr.1/36-39. Ahmed Paşa'nın sabaha kadar başkalarıyla birlikte oturup oynayan bir dostu hakkında söylediği beytindeki şu ifade de bu mana ağırlığında görünüyor: *Subha dek her gice âgyâr ile ol yâr oturur / Dest-bâzî kılup agyâr ile oynar oturur* KMAK, g.199/1. krş. APDA, g.104/1.

= **Oynaşma:** Özellikle erkek ve kadın arasındaki aşk macerasını işleyen mesnevîlerde, sevgililerin sevişmesinden önceki yakınlaşmayı ifade etmek üzere "dest-bâzî" tabirinin çokça kullanıldığı görülür. Cem Sultan'ın *Cemşîd ü Hurşîd*'inde Cemşîd şarabın etkisiyle kendini kaybederek mecliste elini Hurşîd'in zülfüne uzatır. Hurşîd bu küstahlık üzerine meclisi terk eder. Cemşîd'in bu duruma üzülmesi üzerine Mihrâb'ın ona nasihatta bulunma faslında geçen *Yapışmak neŋe gerek zülf-i yâre / Yapışur mı cihânda kimse mâre / N'ola dil-ber saŋa eylerse nâzi / Neyüŋ içün kılursın dest-bâzî* CSCH, mes.2736-7. Müteakip beyitlerde aşk işinde tek kârın "temâşâ" (bk. "Nazar-bâzî") olabileceği, sevgiliye el uzatmanın uygun düşmeyeceği ifade edilmektedir. Münîrî de "Sevgilinin "turuncuna" [= göğsüne] el uzatmanın uygun olmayacağı görüşündedir: *Sakıngıl dest-bâzî kılma ey dil / Turunc-i gabgab-i yâre sunulmaz* MDEE, g.128/2. Behiştî Sinân Çelebi de *Heft Peyker*'inde iki sevgili aralarında oynaşırken birinin diğerinin saçı ile oynaması hakkında "dest-bâzî etme" tabirini kullanır: *Dest-bâzî idicek zülfi ile / Nâfe-i Çîni virür zülfi yele* BSHP, mes.991. krş. *İdüp at üzre gehî bûs ü kenâr / Dest-bâzîler iderler iki yâr* BSHP, mes.1058. Sinân Çelebi'nin şu beytinde ise "dest-bâzî" ettikten sonra kande "mükerrer nişân etme" yani dudak dudağa öpüşme sahnesi tasvir edilmektedir:

Dest-bâzî idüben niçe zemân / İtdiler kande mükerrerce nişân BSHP mes.1358. Dikkat edilecek olursa bu tabirin geçtiği mesneviler kadın ve erkek sevgililer arasındaki aşkların konu edildiği eserlerdir. Keza şu beyit de Ahmed-i Rıdvân'ın *Hüsrev ü Şîrîn*'inden alınmıştır: *Gehî nâz ü kirişme dest-bâzî / Gehî bûs ü kenâr ü dil-nüvâzî* ARHŞ, mes.2529.

Gelibolulu Âlî'nin daima ihtiyar bir kocakarı olarak tasavvur edilen felek için "agyârın oynaşı" dediği şu beytinde şair, dünyanın asla kendisinin malı olmadığı ve onunla başkalarının oynaştığı kurgusunu geliştirerek şöyle der: *Denî dünyâ bir oynar başlu fâsid kahbedür 'Âlî / Senüŋle dest-bâzîden kaçar agyâruŋ oynaşı* GMAD, g.1401/5. Bununla beraber Ahmed Paşa gibi bazı şairler *Âh ki_irdügine ol şûh-i sitem-kâr öpülür / Dest-bâzî kılup agyâr ile oynar öpülür* APDA, g.40/1 beytinde olduğu gibi gazellerinde erkek güzellerinin başkalarıyla samimi davranışlar içinde bulunup öpüşmesini de aşırı bir davranış olarak görüp kıskançlık konusu etmişlerdir. Bu meyanda biz Türklerin elini arkadaşının omuzuna atarak yürüme yahut erkek erkeğe öpüşüp kucaklaşma gibi bugün birçok millette hoş görülmeyen tavırlarını da burada özellikle hatırlatmak gerekiyor.

• **Çok tehlikelidir:** Zeynî'nin Ömer b. Mezîd'in *Mecmû'atü'n-Nezâir*'inde yer alan *Hoşdur el oynı gehî sîneŋle geh zülfüŋle lîk / Bu müyesser olmaga gerek baş u cân oynamak* MNMC, b.2441 ifadesinden de anlaşılacağı üzere sohbet sırasında taşkınlık ederek haddi aşmak hiçbir zaman hoş görülmez. Yukarıda Cem Sultan'ın *Cemşîd ü Hurşîd*'inden aktarılan beyitlerde de görüldüğü üzere sevgilisi olduğu hâlde Cemşîd'in sarhoşluğun etkisiyle haddi aşarak Hurşîd'e el uzatması dahi hoş görülmemiştir. Rivayete göre önceleri Fatih'in yanından ayrılmayan itibarlı bir devlet adamı olmasına rağmen, Ahmed Paşa'nın haddi aşarak saray hizmetlilerinden biri hakkında bir şiir söylemesi yahut taşkınlık etmesi, neredeyse hayatına mal olacaktı. Yedikule zindanlarında hakkındaki kararı beklerken yazdığı *Kerem Kasidesi* sayesinde hayatını güç bela kurtarmış fakat bu yanlış hareketi saraydan uzaklaştırılması ve Bursa'da mahrumiyet hayatı yaşamasına sebep olmuştu.

+ **Ayak:** "El" kelimesinin geçtiği beyitlerde hem tezat hem de bir uyum oluşturmak üzere "ayak" kelimesi bütün zengin anlamlarıyla devreye sokulduğu gibi "el oyunu" tabirinde de Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi söz bir şekilde "ayak" kelimesine getirilir: *El oyunı_ile ayak seyrin ider a'dâ ile / Dôstlar ol âfet-i devrân elinden el-gıyâs* ZDAN, g.90/5. Kânûnî Sultan Süleyman için nazmettiği "nîze" redifli kasidesinin dua faslında Mahremî "Mızrak düşmanın başı ile el oyunu oynayıp senin huzurunda bütün varlığını ortaya koyup ayağa sersin" anlamında "ayak" ibaresini şöylece devreye sokar: *Ser-i 'adû ile el oynın oynayup itsün / Öŋinde varını pâ-mâl u der-miyân nîze* MKTM, k.167/49. Vâlî'nin *Hüsn ü Dil*'inde geçen *İtmez diyü gayr ile el oynı / Hüsnüŋ ol idi kefîli boynı* VHDF, mes.1087 beytinde de "el" ve "boyun" uzuvlarının yan yana getirilmesi de bu temayülün bir diğer örneği olabilir.

+ **Baş:** "El oyunu" tabirinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında "başı taşra" tabirinin (bk. "Başı taşra") ısrarla devreye sokulduğu görülmektedir. Baş kelimesi de "ayak" gibi bir uzuv olması bakımından "el" ile uyum sağlamanın yanında, "görgüsüz, eğitimsiz, terbiyesi kıt" gibi anlamlar taşıyan "başı taşra" tabiri hoş görülmeyen "el oyunu" ile ayrıca yakın düşmesi bakımından şairlerce çokça tercih edilmiş: *Dâ'im el oynın oynamaz idi sabâ ile / Ger başı taşra olmasa leyl ü nehâr serv* NBDA, k.22-11. Burada örnek verilen diğer birçok beyitte "el oyunu" tabiriyle "baş" yahut "pây" kelimelerinin ısrarla birlikte kullanıldıkları görülmektedir.

+ **El, eller:** Burada verilen çok sayıda örnekten de anlaşılacağı üzere, şairlerin "dest-b zî" ve "el oyunu" tabirlerini kullanmasındaki önemli etkenlerden biri de, birbiriyle anlam bağı olan ibareleri yan yana getirebilme endişesidir. Kolayca anlaşılacağı üzere Mürekkepçi Enverî'nin şu beytinde de asıl amaç, "elleşmek" ve "eli değmemek" ibarelerini bir araya getirebilme hünerini göstermektir: *Oynayup el oynın elleşür illerle dirîg / Bana geldükçe dilâ ol güzelün degmez eli* MEDC, g.289/7. Mesela Edirneli Nazmî de şu mısralarda "eller ile" [= yabancılarla] ve "el oyunu" ibarelerini bir arada kullanma gayreti içindedir: *Nakş geçmekdür baŋa bir reng virüp her işi / Eller ile gözüme karşu salınmak cünbişi / El oyunın oynar ellerle nice_itsün bir kişi / Yârlıkdan el çeken ol yâr elinden el-gıyâs* ENDS, b.7378.

Çınar: Yapraklarının ele benzetilmesi (bk. "Çınar") sebebiyle olmalı "el oyunu" tabirinin çınar

ağacıyla çokça kullanıldığı görülür. Mesîhî şu beytinde rüzgârı çınarla el oyunu oynayan, servileri de ağlayarak ona kızıp itiraz eden şahıslara benzeterek şöyle der: *Bâd-i sabâ el oynını oynar çenâr ile / Yaşını salup aŋa ider servler 'itâb* MDMM, k.7/8.

Mızrak: Mahremî bir kasidesinde mızrağı düşman başıyla el oyunu oynayan bir şahsa benzeterek şöyle demiş: *Ser-i 'adû-y-ile el oynın oynayup itsün / Öŋinde varını pâ-mâl ü der-miyân nîze* MKTM, k.167/49.

Rüzgâr: Bu maddenin ara başlıklarında çok sayıda örnekte görüldüğü üzere rüzgâr servi, çınar yahut saç gibi çok sayıda nesne ile el oyunu oynayan bir şahsa benzetilmiştir.

Servi: Sevgilinin boyunun güzelliğini övmek için onun servi ile mukayese edildiği ve servi boyunun ona nazaran biçimsiz kalışının sıkça vurgulandığı (bk. "Servi") malumdur. Necâtî'nin böyle bir tavırla servi ağacını henüz küçük bir çocuk gibi göstererek "Şimdi kalkmış rüzgârla oynaşıyor" dediği şu beytinde olduğu gibi "dest-bâzî" ve "el oyunu" tabiriyle en çok yorum geliştirilen ağaç servidir: *Kimseler görmiş degül dirlerdi servüŋ boyını / Şimdi turmışdur sabâ ile ide el oyunı* NBMK, g.623/1. Bir başka beytinde bu durumu onun "başı taşra oluşuna" (bk. "Başı taşra") yani "haylaz, görgüsüz, eğitimsiz" olmasına hamlederek şöyle der: *Ger başı taşra olmasa serv-i harîm-i bâg / Dâ'im el oynın oynamaz idi sabâ ile* NBMK, g.469/6. Davud Paşa için nazmettiği bir kasidesinde ise onun sürekli sabah rüzgârı ile oynamasını, paşanın adaletinin baharı sayesinde olduğunu iddia eder: *İcâzet virmese 'adlüŋ bahârı bâd-i subh ile / El oynın oynamaga cânı yokdur serv-i bostânuŋ* NBDA k.13/23.

Saç: Tarağın saçla el oyunu oynaması gibi saçın da tarak yahut rüzgâr ile el oyunu oynadığı şeklindeki yorumlar oldukça fazladır: *Kimse evvel zülfüŋüŋ görmiş degüldi boyını / Şâne ile şimdi ey 'ömrüm ider el oyını* ZDAN, g.1499/1; *Ey bî-vefâ Hayâlî dururken sabâ ile / Lâyık mı el oyunların oynaya kâkülün* HBDA, g.249/5.

Tarak: Tarağın saçlar arasına girmesi ile parmakların saç arasında dolaşması arasında ilgi kuran şairler tarağı kişileştirerek türlü kıskançlık tavırları kurgulamışlardır. Manastırlı Celâlî'nin "Saçınla tarağı el oyunu üzere görünce, gönül kıskançlık dişleriyle çizik çizik oldu" dediği şu beytinde böyle bir kurgu söz konusudur: *Cânâ dil oldı erre-i reşk ile şâh şâh / El oynı üzre göreli zülfüŋle şâneyi* MCDM, g.625/4. krş. *Kimse evvel zülfüŋüŋ görmiş degüldi boyını / Şâne ile şimdi ey 'ömrüm ider el oyını* ZDAN, g.1499/1. Sun'î de sabah kalkınca saçların taranmasını saçın tarakla el oyununa girişmesi olarak yorumlayarak onu "başı taşra olmak" yani yeterince eğitim almamakla itham ederek şöyle der: *Eylemezdi şâne ile her seher el oyunı / Başı taşra olmasa bu turre-i 'anber-feşân* SDHY, g.134/3. Kolayca anlaşılacağı üzere saçın başının dışarıda olması, külah kenarlarından (bk. "Destar kenarı") dışarıya taşıp çıkması demektir.

554

DEST-EFŞÂN

Farsça "dest-efşânden" raks etmek, "dest-efşân kerden" ise el çırpmak yani el ayalarını birbirine çarparak ritim tutmak demektir. Nevres-i Kadîm'in mübalağa için "Halk seyir ve alkış için o kadar çok yığıldı ki, bakışların çokluğu görüşü engelledi" anlamında söylediği *Şu deŋlü geldi temâşâya halk dest-efşân / Ki itdi men'-i temâşâ terâküm-i enzâr* NKHA, k.11/14 beytinde olduğu gibi nadiren "alkış" anlamıyla da kullanılmış. Tabirin tespit edilebilen diğer anlamları şunlardır:

= **El çırparak raks etmek:** Bosnalı Tâlib'in şu beytinden anlaşıldığına göre Zühre yıldızı sevinçli bir haber duyması üzerine el çırparak çalmaya başlamıştır: *Bu meserret haberin gûş ideli şevkından / Girdi taksîme yine Zühre olup dest-efşân* BTBG, tar.5/2. Ferîdûn'un "Öylesine sevinç verici bir haber ki dönen feleğe coşku ile el çırptırıp raks ettiren işte budur" şeklinde nesre çevrilebilecek şu beytinde raks etme ile "dest-efşân" ibareleri felek hakkında ayrı ayrı kullanıldığına göre, bunlardan biri el çırpma anlamında olmalıdır: *Öyle peygâm-i neşât-âver ki dest-efşân idüp / Şevk ile raks itdüren gerdûn-i gerdânı budur* FDKŞ, k.11/8. krş. *Zühre dest-efşân raks eylerdi çarh içre kaçan / Nagme-perdâz olıcak şehnâzda râmişgerân* ŞDŞB, k.97/21.

= **Elle serpme, silkme:** Hâmî'nin bir güzelin resmini çizen bir ressamın püskürme ben (bk. "Püskürme ben") oluşturmak için eliyle fırçasını silkelemesini "dest-efşân" ve "reşhâ-pâş" olmakla tarif ettiği şu beytinde bu tabirin serpme ve silkeleme manasında kullanıldığı görülmektedir: *Hüsnüŋi tasvîr iden nakkâş dest-efşân olup / Reşha-pâş olmış kalem püskürme hâl olmış saŋa* ŞMMB, g.74/3.

= **Saçıp savurma, saçılıp savrulma:** Râmî Abdurrahman Çelebi'nin bir methiyesinde "Eğer senin cömertliğinin ihsanları etrafa saçılmasaydı gönül Rum ülkesinde çıplak kalır, müflislik çekerdi" dediği *'Atiyye-i keremüŋ olmasaydı dest-efşân / Çekerdi Rûmda dil müflisî vü 'uryânî* RDSE, k.12/35 beytinde "dest-efşân" tabiri bu anlamda kullanılmış. Ârif Süleyman'ın "Dostlar ona ne verseler hemen saçarak ortaya döker" dediği şu beytinde de saçıp ortaya dökme anlamı ağırlıklıdır: *Her ne bahş itse eger kim yârân / Der-miyân olmadadur dest-efşân* ASDM, lgz.3/5. Yine Nâmî'nin "Sabah rüzgârı gül bahçesine sürekli bereket saçtıkça dünya yeni yeni hoş kokularla dolar" dediği şu beytinde de tabir "saçıp savurma" anlamında kullanılmış: *Sabâ gülzâra dest-efşân-i feyz oldukca hem-vâre / İrişür tâze tâze hôş hevâlardan tolar 'âlem* NDAY, g.281/5; *Sabâ bîmâr iken üftân ü hîzân geldi gülzâre / Kudûmı itdi dest-efşân ser-â-pâ berg-i eşcârı* RAÇD, k.15/3.

= **Raks etmek:** Adnî Receb Dede'nin *Nahl-i Tecellî*'sinde geçen *'Âşıkân raksân ü dest-efşân olur / Gâh handân ü gehî giryân olur* RDNT, mes.248 beytinden de anlaşılacağı üzere "dest-efşân" raks etme ile müteradif bir tabirdir. Münîrî de *Siyer-i Nebî*'sinin başında fesleğenin açılmasını, onun kendinden geçmiş hâlde raks etmesi şeklinde şöyle tarif eder: *Olup rakkâs-i dest-efşân ü hayrân / Salar şevk ile kol her yaŋa reyhân* MMSN, mes.22. Bu ifadede tarif edilen harekette kolları yana açarak sergilenen bir raks yahut sema söz konusudur. Yukarıdaki resimlerde de görüldüğü üzere dervişlerin sema sırasında kollarını iki yana açıp kendilerinden geçip üstlerini başlarını yırtarak türlü aşırılıklar sergiledikleri malumdur. Münîrî'nin şu sabah tasvirinde de gün ağarması, sabahın coşarak üstünü başını yırtması şeklinde yorumlanmış: *Subh-i sâdık germ olup çâk-i girîbân itdügi / Zühre her şeb bezmüŋüŋ rakkâs-i dest-efşânıdur* MDEE, k.14/31. Aşağı yukarı aynı gün doğuşu tasviri Hayrî'nin şu mısralarında da mevcuttur: *Keder sevâd-i şeb-âsâ cihândan oldı nihân / Sadâ-yi tabl-i beşâretle toldı kevn ü mekân / Bir oldı zemzeme-i zevk ile zemîn ü zemân / 'Aceb mi olsa bu şevk ile çerh dest-efşân / Kebûd cismini çâk itse pîrehen-vâri* DHAK, tah.4/3.

555

Bu edebiyatın hem tekkede hem de meyhanede okunacak derecede esnek bir yapıya sahip oluşunun bu eserde her fırsatta ifade edildiği malumdur. Bu bakımdan şiir dilinde tekkelerdeki sema ayinleriyle meyhanelerde ayyaşların kendinden geçip raks etmeleri arasında fazla bir fark tespit etmek oldukça zordur. Hâzık şu beytinde raksa başladığında etrafı mahşer yeri gibi kalabalıklaşan bir meyhane köçeğinden şöyle bahseder: *Dest-efşân nâz ile raks-âver oldukda olur / 'Arsa-i bâzîçesi mânend-i mahşer mug-beçe* HDHG, g.198/4.

= **Semâ etmek:** Bu tabir sadece meyhanelerdeki eğlenceler için değil aynı zamanda tarikat meclislerindeki semalar hakkında da kullanılır. Zira özellikle Bâtınî dervişlerin tekke ve zaviyelerde tertiplenen ayinlerde ettiği semalar, meyhanelerdeki (res.556) rakslardan çok daha coşkulu (res.554, 555) ve gürültülü icra edilirdi. Merhum Talat Onay'ın Veled Çelebi'den naklettiği bilgiye göre Mevlevî dervişlerinin sema sırasında neşelenerek ellerini -kollarını değil- yukarı aşağı oynatmalarına "dest-efşân" denirmiş. Sâkıb Mustafa Dede'nin felekleri bir Mevlevî dergâhına, Zühre'yi mutribe, yıldızları da orada sema eden dervişlere benzettiği şu beytinde "dest-efşân" tabiri Mevlevî dergâhında tertiplenen bir sema meclisi hakkında kullanılmış: *Hân-kâh-i Mevlevîdür ser-be-ser bu nüh-kıbâb / Mutribi Nâhîd ü dest-efşânı encüm şeyhi mâh* SMDD, g.143/16. Şeyh Gâlib de şu beytinde dervişlerin semaını meleklerin dergâhı tavafına benzetir: *Semâ'-i dest-efşânı sanursın nev-niyâzânuŋ / Metâf-i tâirân-i kibriyâdur matbah-i Monlâ* ŞGNO, k.7/5. krş. *Çâr-pâreyle olsa dest-efşân / Raks ider Mevlevî gibi devrân* HDHG, g.175/1. "Çâr-pâre" hk. bk. "Çâr-pâre"

= **Terk ve reddetme:** Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'sinde geçen şu ibarede "mâ-sivâdan dest-efşân olmak" masivayı terk etme, silkip atma anlamında kullanılmış: *[...] kıble-gâh-i âfilînden yüz çevirüp ka'be-i hakîkîye müstakbil olup mâ-sivâdan dest-efşân ve râh-i talebde bî-nâm ü nişân olmagla yek-rûy ü yek-dil olalar [...]* Görüldüğü üzere "dest-efşân" tabirinin bir diğer anlamı da "eldekini silkip atmak" yahut "reddetmek"tir. Nitekim müellifin aynı eserde mealen "Kelimeitevhid'in zenginliği / doygunluğu insanlara her şeyden el silkeleterek sema ettirse buna şaşılır mı?" dediği *Cihâne taŋ mı semâ' itdürürse dest-efşân / Gınâ-yi eşhedü en lâ-ilâhe illallâh* LÇFN, mes.287 beytinde de "dest-efşân" dünya ilgisini reddetme anlamında kullanılmış.

+ **Ayak:** Aşağıda görüleceği üzere "dest-efşân" ibaresinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında şairler "dest" ile tezat oluşturması bakımından bir şekilde "ayak" veya ayak anlamında "pâ, pây" v.b. kelimelere yer vermeye çalışırlar. Mezâkî'nin sarhoşların neşelenip raksetmelerini ima için şaraba hitaben söylediği şu beytinde geçen kadeh anlamındaki "ayak" kelimesi de böyledir: *Gelüp bezme yine ey duhter-i rez cilveler eyle / Beni çak böyle dest-efşân iden rengîn ayaguŋdur* MDAM, g.114/4. Nâ'ilî-i Kadîm'in "Riyayı huy edinmiş bir zahit el çırparak meclise ayak basmış olmalı ki parlayan kadeh kırılmış, şarap sızdırıyor" dediği şu beytinde de "ayak" kelimesine özellikle yer verilmiş: *Şikeste câm-i rahşân bâde-rîzân bezme dest-efşân / Meger bir zâhid-i huşk ü riyâ-mu'tâd ayak basmış* NKDH, g.178/6. Bu maddede yer verilen diğer beyitlerde de bu beraberliğinin türlü örneklerini görmek mümkündür.

556

+ **Meyhane:** Mezâkî'nin *Feyz-i sahbâ ile dest-efşân olur şâh ü gedâ / Neşve-i mey ile ider bende vü âzâde raks* MDAM, g.223/6 beytinden de anlaşılacağı üzere "dest-efşân" tabiri sadece tekke ve

dergâhlarla ilgili olmayıp esas itibariyle meyhanelerde içkinin tesiriyle coşan ayyaşlarla da ilgili bir eylemdir ve şiir dilinde ağırlıklı olarak bu yönüyle işlenir. Erbilli A'mâ Yûsuf'un *Dem-â-dem zahm-dâr-i hançer-i müjgânuŋam sâkî / Der-i meyhânede pâ-kûb ü dest-efşânuŋam sâkî* EYGD, g.268/1 demesi bundandır. Tabii bütün bu metinleri okuyup yorumlarken şiir dilinde "mey-hâne" kavramının ağırlıklı olarak âşığın gönlü manasında kullanıldığını sürekli göz önünde bulundurma gereği vardır.

+ **Pâ-kûb, pâ-kûbân:** Bâkî'nin el çırpıp ayak tepip naralar atıp feryatlar ederek sevgilinin mahallesine gidişini tasvir ettiği *Pây-kûbân dest-efşân na're-zen efgân-künân / 'Azm-i kûy-i dil-rübâ itdüm olup der-râh-i şevk* BDSK, g.237/3 beytinde olduğu gibi "dest-efşân" tabirinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında "ayak vurma" anlamında "pây-kûbân" ibaresine yer verildiği görülmektedir. Yetîm Ali Çelebi'nin raksa mani olmak isteyenler hakkında söylediği *Raksı naks itmeŋ ki biz bu 'âleme / Dest-efşân pây-kûbân gelmişüz* YAÇA, g.63/5 beyti de Bâkî'nin ifadesiyle örtüşmektedir. Nâbî'nin kaleminin yazarken çıkarttığı cızırtıları bir nağmeye, sözlerinin manalarını da bu nağme ile oynayan bir geline benzettiği şu beytinde de aynı ikili birlikte kullanılmış: *Olur 'arûs-i suhan pây-kûb ü dest-efşân / Zebân-i hâme-i Nâbî terennüm itdükçe* NDAF, g.791/5. Lâmi'î Çelebi'nin *Veys ü Râmîn*'inde "dest-efşân" ve "pâ-kûb" ibarelerini bir araya getirdiği *Dönüp pâ-kûb ü dest-efşân safâdan / Uruldı hôş mu'allaklar nevâdan* LÇVR, mes.1747 beytinde geçen ve daha çok takla anlamıyla bilinen "mu'allak" ibaresi de yine raks ile ilgili bir tabirdir. Nitekim Mütercim Âsım "mu'allak-zen" için *Çengî ve rakkâs tâifesidür. Levend, evbâş, hîz, muhannes takımlarına ve nemâzı sür'at üzere edâ iden kimseye 'ıtlâk olınur* demektedir.

O **Aşırı sevinç:** Nef'î'nin "Bu neşe ile insanın kalkıp raks etmemeye mecali yetmez" dediği *İhtiyâr elde degül olsam eger dest-efşân / Bu neşât ile semâ' itmemege var mı mecâl* NDMA, k.35/13 beytinden de anlaşılacağı üzere "dest-efşân", insan tabiatinde var olan aşırı mutlu olma sonucu coşup oynama davranışının bir ifadesidir: *Zevk u şevkuŋ yiridür raks uralum dest-efşân / Virelüm zelzeleye tâk ü revâkı berü gel* BDSK, g.292/3. Ahmed Paşa şu beytinde şiiri ile gökteki meleklerin coşup raks ettikleri iddiasıyla şöyle der: *Germ idüp kudsîleri 'arş üzre dest-efşân iden / Midhatüŋ bâgında geh geh Ahmedüŋ elhânıdur* APDA, k.15/38.

Çınar: Yapraklarının ele benzemesi sebebiyle, tabiat tasvirlerinde el ve kollarını açarak raks etme yorumu en fazla çınar hakkında geliştirilmiştir. Lâmi'î şu beytinde çınarı sevgilinin boyu hakkındaki övgüleri dinleyip coşan ve semaya başlayan bir dervişe benzeterek şöyle der: *Serv-i kaddüŋ medh ider kumrî meger kim bâgda / Kim çenâr eyler çemen sahnında dest-efşân semâ'* ENMN, g.2242/4. krş. *Sâha-i gülşende dest-efşân-i şevk olmış çenâr / Dâmenin tutmış gülüŋ ser-pençe-i gîrâ gibi* İAPD, k.4/13. Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi çınar kadar yoğun olmasa da zaman zaman servi de raks eden ağaçlar arasında zikredilir: *'Âşıkuŋ raksda hem-pâlarıdur dest-efşân / Bâkiyâ anuŋ içün serv ü çenârı severin* BDSK, g.385-5.

Zühre: Feleğin sürekli dönmesi sebebiyle durmadan raks ettiğine dair Râmî'nin şu beytinde olduğu gibi pek çok yorum (bk. "Felek") geliştirilmiştir: *Sipihr-i a'zem oldı şöyle dest-efşân ki şevkınden / Perîşân itdi hep gîsû-yi ham-ender-ham-i hûrı* RAÇD, k.11/7. Feleğin çalgıcısı olarak bilinmesi sebebiyle hemen bütün neşeli tasvirlerde Zühre devreye sokularak raks ettiği (bk. "Zühre") yorumları yapılır: *Felekde Zühre dest-efşân raks eylerdi pey-der-pey / Zemînde mutribân itdükce sûr-i sâz-i elhânı* ŞDŞB, tar.103/25. krş. *Bu şevk ile felekde Zühre girdi raksa dest-efşân / Çıkup bâm-i sipihre mihr ü meh encüm temâşâya* ŞDŞB, tar.105/6.

DESTE İŞİ

Desteyle yapılıp satılacak kadar sıradan, harcıalem, her yerde bol ve kolayca bulunabilecek nesneler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bosnalı Sâbit "Sultanım, bahçede yetişen her sümbül deste işi olduğu için saçına takmaya lâyık değildir" derken sevgilinin saçı karşısında bu çiçeğin değersizliğini öne çıkartmak amacıyla bu tabiri kullanır: *Turraŋa takmaga şâyeste degül sultânum / Bâgda deste işidür açılan her sünbül* BSTK, k.8/41. Bu tabirden hareketle sevgilinin güzelliğine nazaran küçümsenecek şeyler ve özellikle deste hâline getirilerek satılan gül, mum, menekşe gibi nesneler de "deste işi" olarak vasıflandırılır: *Bu bâgçenüŋ gülleri hep deste işidür / Bülbülde şu'ûr olsa gülistânı begenmez* ADŞA, g.172/5; *Sen serve beŋzedürse özin düşe bende şem' / Deste işidür eylemesün lâf iŋende*

şem' HMNB b.11959; *Deste işidür lîkin ucuz olmamag içün / Bir kez gelür eyyâmda bâzâra benefşe* MKGS, b.1225.

557

DESTE-ÇÛB (çomak, laht, ser-deste-i Kalender) Kalenderî dervişleri sürekli seyahat ettiklerinden özellikle vahşi hayvanlara karşı kendilerini korumak için ucu sivri demirli mızrak türünden silahlar taşırlardı. Mütercim Âsım "cerîde" maddesinde bunu *Kalenderî tâifesinüŋ elde taşıdıkları mızraga dahi dinür ki "kundûr" ta'bîr olunur* şeklinde tanımlar. "Gibâre" maddesinde ise *Eşek ve sıgır sürecek ögendireye dinür; deveci ve Kalender tâifesinüŋ ellerinde taşıdıkları toyka, sopa ve soymantıya da dirler* ifadesiyle bu silah yahut ucu demirli çomağın eş anlamlarını verir. Yahyâ Âgâh b. Sâlih-i İstanbulî'nin *Mecmû'atü'z-zarâ'if Sandûkatü'l-ma'ârif* adlı eserinde hemen bütün tarikatlerde vazgeçilmez derviş cihazından sayılan ve omuzu biraz geçmesi gerektiği önemle kaydedilen asaların "muttekâ", (bk. "Çile", "Müttekâ") "mahşûb", "çevgân" "zerdeste" vb. pek çok isimleri verildikten sonra bunlara dayanarak yürümenin Hz. Musa ve Hz. Muhammed gibi pek çok peygamberin sünneti olduğu belirtilmiştir. Ancak Yahyâ Âgâh'ın söz konusu ettiği asalar şehirli dervişlerin ince ve zarif asalarıdır. Buna ilave olarak Kalenderîler silah yerini tutabilecek güçte kalın budaklı kütükler (res.557) taşırlardı. Şehdî'nin güzelliği dillere destan bir abdal dervişini tasvir ederken "Onun bakışının oku insanları kırıp geçirmeye yetiyorken kıymık hükmündeki deste-çûbla savaşıp da ne yapacak?" dediği şu beytinde, bu çomakların öldürücü birer silah olarak kullanıldığı dolaylı olarak ifade edilmektedir: *Yetmez mi katl-i 'âma anuŋ tîr-i gamzesi / N'eyler ki deste-çûbı kıymıkla ider cidâl* ŞDŞB, k.76/11.

558

Gerek minyatürlerde gerekse son dönem fotoğraflarında görüldüğüne göre dervişler ellerinde kabza kısmından uca doğru kalınlaşan ve adına "ser-deste" denen budaklı bir kütük taşımaktaydılar. "Bâze", "pâze", "çûb" gibi isimlerle de zikredilen bu kütüklere Türkçede "çomak" dendiği anlaşılıyor. Bunlar eski minyatürlerde görüldüğü kadarıyla ilk dönemlerde oldukça kalın ve neredeyse adam boyuna yakın budaklı bir kütük şeklinde olup (res.556).daha sonra yerden bel veya göğüs hizasına gelecek yükseklikte küçülmüştür (res.558). İlk dönem Kalenderî minyatürlerinde omuzu geçecek boyda resmedilen bu asaların bu derece uzun tutulmasının hikmeti, Muaviye'nin oğlu Yezid'in kullandığı "Kâzib" adlı hezarenden [= sert bir kamış türü] mamul bir asanın göbek hizasına kadar olması imiş. Bununla Kerbelâ şehidi Hz. Hüseyn'in başını zemmetmesi sebebiyle tarikat mensupları, dervişlerine hezarenden mamul olup göbeğe kadar olan değnekleri haram kılmışlar.

559

• **Pıtraklıdır:** Edirneli Nazmî bu çomağı "pıtraklı" diye tanımlar: *Tekye-gâh-i âsümânda bir ışıkdur sanki mâh / Kehkeşân öŋinde san bıtraklu bir ser-destedür* ENDS, g.1943/4. Öyle anlaşılıyor ki şair burada budak kısımları oldukça belirgin bir deste-çûb modelini (res.557) tarif etmektedir. Halk arasındaki inanca göre dervişler, kendilerine şifa için gelen hastalara bu serdestelerle dokunarak onlara şifa verirlermiş. Güya bunların üzerlerindeki boğum boğum pıtraklar hastanın vücudundan çıkan illetler sonucunda oluşurmuş. Bosnalı Sâbit'in sünbülü elinde çomağıyla gezen bir kalender dervişine benzettiği şu beytinden anlaşılacağı üzere bu kütükler üzerindeki budaklar zaman zaman oldukça uzun (res.556) bırakılabiliyordu: *Bulmadı ravza-i-lutfuŋ gibi âsâyiş-gâh / Gezdi ser-deste çomag ile kalender sünbül* BSTK, k.8/35. Şeyhî Mehmed Efendi'nin "Ey kalender, güle el uzatma. Yoksa yeşilliklerin dikenlerle dolu gül dalı serdeste gibi başına dokunur" anlamındaki şu beytinden, bu değnek budaklarının gül dikeni gibi oldukça ciddi hasar verebileceği vurgulanmaktadır: *El uzatma güle kim gülbün-i pür-hʷâr-i çemen / Ey kalender tokınur başuŋa ser-deste gibi* ŞDON, g.165/3. krş. *Goncanuŋ bir elde şâhı bir elinde gül siper / Sahn-i gülşende anuŋla deste-çûb oynar çemen* BDBS, k.6/8.

560

X Kasabü's-sebk: Nef'î *Sihâm-i Kazâ*'sında süratle giden bir cirit kamışı ile (bk. "Kasabü's-sebk") böylesine kaba saba bir deste-çûbu mukayese ederek *Öyle Türküŋ kasabü's-sebk-i belâgat yirine / Kef-i destinde yâ ser-deste gerekdür yâ kavâl* SKMK, k.9/2 ifadesiyle böylesine kaba saba bir deste-çûbun ancak derviş ve çobanlar elinde olabileceğini söyler. Kâf-zâde için nazmettiği bir diğer hicviyesinde de onu şiir yazma konusunda beceriksizlikle itham ederken adeta öfke seline kapılarak şöyle der: *Sen kande eyâ Kâf delüsi kande bu vâdî / Taklîd ile hîç şâ'ir olur mı müteşâ'ir / Saplandı öŋi götüŋe ser-deste-i hecvüŋ / Olduŋ bu bahâneyle hele saplama şâ'ir* SKMK, kıt.49.

Daha önce askerlerin kullandığı şeş-per, gürz yahut topuzlu gürz türünden "çomak" ile (bk. "Çomak") derviş ve çobanların kullandığı çomaklar karıştırılmamalıdır. Nev'î-zâde'nin *Sohbetü'l-ebkâr*'da *Şâh da girdi hemân meydâne / Çekdi ser-deste-i dervîşâne* NASE mes.1944 beytinde geçen "dervîşâne" ibaresinden burada kullanılan silahın bir kalender çomağı olduğu anlaşılıyor. Ancak mesela Lâmi'î'nin *Sütûn-mânend elinde deste-çûbı / Ucında baglu gûyâ çarh topı // Başı üstinde gerdân eyle kim sîb / Semâ'ından düşer âfâka âsîb* LÇFN, mes.2685-2686 beyitlerinde tasvir ettiği "deste-çûb" kesinlikle bir ucu toplu (bk. "Çomak") bir balyozdur. Keza İzzet Ali Paşa'nın *Biri gürz-i girân alup deste / Gösterür çeşm-i hasma ser-deste* İAPD, lug.4/2 dediği mısralarında "ser-deste"den kastedilen silah kesinlikle bir çomak (bk. "Çomak") veya gürzdür.

561

DESTEGÜL

Mevlevîlerde tennure üzerine giyilen yakasız, göğsü açık, dar kollu ve belde biten bir gömleğin ismi olup bel hizasındaki sağ ucunda bulunan parmak kalınlığındaki şerit, sema esnasında açılmasın diye elifî nemedin (bk. "Elifî nemed") içine sokulur. Bektaşî destegülleri ise "hayderî"den daha uzun, cübbeden kısa ve kolsuzdur. Mevlevîlerin esas kıyafeti tennure olup destegülün eklendiği elifî nemed (res.561) Mevlevîliğe Kalenderîler ve

fütüvvet ehlinden geçmedir. Celâleddîn-i Rûmî zamanında bu tür aksesuarların olmadığı bilinmektedir. Şeref Hanım'ın ifadesiyle "sikke, destegül ve tennure Mevlevîleri diğer tarikat mensuplarından ayıran alametlerdir": *Sikke vü destegül ü tennûreye bak gayriden / Fark içün a'lâ kıyâfetdir gürûh-i Mevlevî* ŞHDM, k.7/15.

∆ **Deste gül:** Hayretî'nin "İnsan bu fani bahçede (dünyada) bir deste gül de olsa, eğer kuşağı gevşekse (azimli değilse) perişan olması kaçınılmazdır" dediği şu beytinde geçen "bir deste gül" ibaresinin yanında "kuşak" kelimesine yer verilmesi sebebiyle iyham yoluyla "destegül"e işaret bulunmaktadır: *Kişi bir deste gül de olsa ger bu bâg-i fânîde / Perîşânlık mukarrerdür kuşagı olıcak gevşek* HDMÇ, g.201/2. Mislî'nin "Tennure giydiğimden beri aşkta mihnet çekip duruyorum. Benim bir demet gül gibi olan yüz için inleyip durduğumu bilmiyor musun?" dediği şu beyitte geçen "bir deste gül" ibaresi aslında bir deste çiçeği ifade etmekle birlikte beyitte bulunan "tennûre" kelimesi sebebiyle yine iyham yoluyla "destegül"e işaret olunmuştur: *Geyeli tennûreyi 'aşkda nişîn-i mihnetim / Deste gül ruhsâra nâlân oldugum bilmez misin* MDEG, g.289/3. krş. *Sikke-i hicrüŋ geyelden olmışam Mecnûn-i 'aşk / Leylî-i meftûn-i 'aşk // Deste gül oldı elemler reh-güzârum ehl-i râz / Çıkdı 'ayyûka agâz* MDEG, müst.2/4.

DESTÎ bk. "Şarap testisi"
DEST-MÂL bk. "Mendil"
DEST-RES OLUNMAK bk. "Eli alınmak"
DESTÛR bk. "Şâh destûr"
DEŞNE bk. "Hançer"
DEVÂ-yi MİSK (devâü'l-misk)

Yaygın olarak galat hâliyle kullanılan bu terkibin aslı "düvâle-misk" yahut "düvâle-müşk" olup ağaç kabuklarını saran püskül görünümlü, güzel kokulu bir sarmaşık yosun cinsi olan düvâleden ilaç ve esans elde edilirmiş. Mütercim Âsım *Bürhân*'da "duvâle" için *Kulâle vezninde «duvâlek» ma'nâsınadur ki agaç yosunu didükleri dârûdur. 'Arabîde "şebîhü'l-'acûz" denir* diyor. Bilindiği üzere "dârû" çok şifalı ilaçlar hakkında kullanılan genel bir isimdir. Daha sonra halk arasında "devâ-yi misk" adıyla bir tür şeker helvasına bu ismin verildiği anlaşılıyor. Ancak yine de bunun mahiyeti hakkında şairler arasında tam bir uyum olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira aşağıda görüleceği üzere bazıları bunu bene benzeterek aktar dükkânlarında satılıp hokka içinde muhafaza edilen bir tür hap olduğu görüşündedirler. Bazıları da sevgilinin hattına ve saçına benzettiğine göre, bu terkip veya helvanın pişmaniye görünümünde, püsküllü bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Eski manzum metinlerde çok geçen ve bugün "dilber dudağı" adıyla meşhur bir tatlı ismi olan "leb-i dilber"in de gerçekte bir tür esrar macununun adı (bk. "Dilberdudağı") olduğu malumdur. Bosnalı Sâbit'in "mesîrelik" diye tanımladığı şu ifadesinde tarif ettiği "devâ-yi misk" eğer keyif verici bir yapıya sahip olmasaydı, Sâbit gibi kılı kırk yaran bir şair bu beytinde her iki ismi bir arada kullanmazdı. Nitekim "nev-hat-i leb-i dil-ber" [= dilber dudağında çıkan yeni hatlar] ibaresi aşağıda ifade edileceği üzere bu terkibin yahut mükeyyifat gibi yenen bu terkip veya helvanın pişmaniye gibi püsküllü bir yapıda olduğu kanaatini güçlendirmektedir: *Bâga devâ-yi misk getürmiş mesîrelik / 'Uşşâka nev-hat-i leb-i dil-ber gıdâ-yi bâg* BSTK, g.191/4. Bahar geldiğinde işret ve eğlence meraklılarının kendilerini her fırsatta şehir dışına, gözlerden uzak mesire yerlerine attıkları malumdur.

• **Şifalıdır:** Bu ilacın kalbe yahut sevgilinin ben veya hattından elde edildiği takdirde mecazî olarak gönle iyi geldiği konusunda hemen bütün şairler fikir birliği içindedirler. Lebîb "Senin hokkanın içinden biraz deva bulsa" diyerek bu ilacı elde ederse kalp zayıflığına şifa bulacağı ümidindedir: *Devâ-yi misk bulur* za'f-i kalbine *mazlûm / Derûn-i hokka-i re'yinden itse istidvâ* LDİK, tar.17/17. krş. *Devâ-yi misk-i la'lüŋden irişdür câna istişfâ / Dil-i rencûr-i 'aşk bîmârı ancak buldı dermânı* SDEA, g.493/4; *Kılmaga bu dil-i miskînden o derdi teskîn / Lutf idüŋ hey meded irsâl devâü'l-miske* ENDS, muk.50/2.

+ **Ben:** Bu tabiri ben ile birlikte kullanan şairlerden Manastırlı Celâlî, sevgilinin benini bu hapa benzeterek şöyle der: *Hâlüŋ hayâli birle Celâlî bulur hayât / Dil-hasteler mizâcına yarar devâ-yi misk* MCDM, g.337/5. Mirzâ-zâde Sâlim ise bir beytinde dudak kenarındaki beni, bu ilacın hokka üzerine yazılmış bir tarifine benzetir: *Degüldür hâl-i 'anber-bû kenâr-i la'l-i dil-berde / Devâ-yi misk-i 'uşşâkî yazılmış hokka agzında* SDAİ, müf.83. krş. *Degüldür hâl-i müşgînüŋ o nâf-i sîm üstünde / Devâ-yi misk-i 'uşşâkî yazılmış hokka agzıdur* SDAİ, müf.75. Amber ben hk. bk. "Hâl-i miskîn"

562

+ **Edirne:** Bugün Edirne'de "devâ-yi misk" adıyla bir helva üretilmektedir ve meşhurdur. Keçeci-zâde İzzet Molla Edirne'de bulunan oğlundan aldığı sevindirici bir mektubu bu helvaya benzeterek *Geldi bir nâmesi mahdûm-i şeref-menkabetüŋ / Müşk-i elfâzı devâ-bahş olarak Edrineden* demesine nazaran XIX. yüzyılda da Edirne'de bu isimde bir helva üretildiği çok açıktır. Nâşit de "Edirne şehri senin kaleminin hokkası gibi olduğundan, kalem 'devâ-i misk" (gibi lezzetli sözler) yazarsa buna şaşılır mı?" dediği şu beytinde yine bu helva ismiyle Edirne şehrini özdeş olarak zikretmiş: *Döndi Edirne şehri devâtına mahbere / Nâşid yazarsa hâme 'aceb mi devâ-yi misk* NDÖZ, g.47/9.

+ **Hat:** Derzî-zâde Ulvî'nin ben ve misk ile hat ve "devâ-i misk"i mukayese ettiği şu beyti bu ilacın yahut şeker helvasının pişmaniye gibi püskül püskül bir görünüme sahip olduğu kanaatini teyit etmektedir: *Hâlüŋ yanında düşdi kesâda bahâ-yi misk / Ragbetsiz oldı hattuna nisbet devâ-yi misk* DUİÇ, g.328/1. Ancak Veysî'ye göre bu ilaç sakal görünümünde tel tel olup kalbe şifa veren bir yapıdadır: *Hatt-i lebüŋ safâsı yiter derûna devâ / Veysî-i haste-hâle gerekmez devâ-yi misk* ŞMFB, g.220/5. Bosnalı Sâbit'e gelince ona göre de bu hat yani sakal ile benzerlik gösteren tel tel bir yapıda, fakat aşk derdine deva olma konusunda onunla mukayesesi mümkün olmayan bir ilaçtır: *Devâ-yi miske girme derd-mend-i 'ışka em olmaz / Hat-i la'lüŋ ki hüsn eczâsınuŋ a'lâlarındandur* BSTK, g.100/4. Bir beytinde de sevgilinin hattından bahseden şiirindeki ince manaların bu ilaç gibi olacağı iddiasında bulunur: *Devâ-yi miske döner Sâbitüŋ bu mazmûnı / Olursa nefha-i fikr-i hatuŋla perverde* BSTK, g.314/6. Bu son ifadede geçen "nefha" kelimesinin ihsasına göre bu tel tel yapıdaki ilaç yahut helvanın güzel kokulu olduğu anlaşılıyor.

+ **Hokka:** Burada örnek verilen beyitlerin önemli bir kısmında, bu ilacın hokkada saklandığı zikredildi. Ancak Nebzî'nin sevgilinin saçını "devâ-yi misk"e benzetmesi, bu ilacın hap şeklinde değil de yine hokka içinde saklanmasına rağmen tel tel bir yapıya sahip olduğu intibaını uyandırmaktadır: *Kâkülüŋ oldı dil-berâ hastelere devâ-i misk / Hokka-i dilde saklayam anı çü gâliye şemîm* NDSO, g.332/3. Ebûbekir Celâlî de "Şeker saçan güzel, sözleriyle konuşacak olsa, meclistekilerin genzini devâ-yi miskten daha lezzetli bir hâle getirir" dediği şu beytinde yine bu helva ile şiirlerini mukayese etmiş: *Şeker-pâşî-i güftâr ile takrîr-i makâl itse / Dimâg-i meclisi eyler devâ-yi misk ile ahlâ* ECES, tar.103/7.

← **Dudak:** Yukarıda "dilber dudağı" denen esrar macunu terkibinin bugün bir tatlı adı olduğundan bahsedilmişti. Rezmî'nin "Sevgilinin yolu âşıklarının dükkânına düşse, o dudaklarını (hoş sohbetiyle) dostlarına devâ-yi misk olarak satardı" dediği *Ugrasa dil-dâr yolı 'uşşâkınuŋ dükkânına / Ol devâ-yi misk satardı leblerin yârânına* RDMG, müf.1/14 beytinde de tatlı dilli ve hoş sohbetli olduğu anlaşılan bu şahsın sözleri "devâ-yi misk"e benzetilmiş.

DEVÂ-yi RÛH

Yahyâ Beğ'in "Onun dudağındaki hat 'can otu' (bk. "Can otu"), dudağı ise hayat suyunun kaynağıdır. Ölümlüsü geçinene o 'devâ-yi ruh' olur" anlamındaki *Cân otı hattı lebleridür çeşme-i hayât / Ölümlüsi dirilene olur devâ-yi rûh* YDMÇ, g.44/2 beytinden anlaşıldığına göre şifalı bir ilaç ismi olmalıdır. Bu ibare Abdurrahman Gubârî'nin *Ka'be-nâme*'sinde de *Didiler belki gıdâ-yi rûhdur / Nûr-i çeşm ü hem devâ-yi rûhdur* AGKN, mes.2476 şeklinde geçiyorsa terkibin burada mutlak manada ilaç karşılığında kullanıldığını söylemek sadece bir tahminden ibarettir. Evliyâ Çelebi'nin *Seyâhat-nâme*'sinin IX. cildinde Şam'da bir imarethanede *Devâ-yi Rûh* adında olağanüstü güzellikte Talik hatla yazılmış bir tıp kitabı gördüğünden bahsetmesi de bu ismin tıp ve ilaçlarla olan ilgisi ihtimalini güçlendirmektedir.

DEVÂM

Bu kelime üzerinde hem "devam etme" hem de "devâm" yani "hastalığımın devası" anlamlarına gelecek şekilde cinaslı ve tevriyeli ifadeler oluşturulur. Mesela şu beytinde Kadı Bürhâneddîn

"Gönlüm o güzelin gözüyle hastadır. Ben bunun devam etmesini ümit ederken, hekim nabzımı bilemedi ve bana deva bulmaya çalıştı" anlamında şöyle der: *Gözi-y-ile ki göŋül hastedür devâm umaram / Tabîb bilmedi nabzı devâya saldı beni* KBME, g.12/3. Muhibbî'nin "Ey hekim! Aşk hastalığına *Kânûn* kitabından şifa bulunmaz. Sen (belli ki) ondan bu derdin devası / devamı çaresini okumamışsın" dediği şu beytinde de aynı tevriyeli kullanım söz konusudur: *Derd-i 'ışka ey tabîb Kânûn ile olmaz şifâ / Okumadın anda bu derde devâmuŋ yolların* MDCA, g.2044/4. Beyitte geçen "devâmuŋ" ibaresi hem "derdimin şifasının" hem de "derdimin devâm etmesinin" anlamındadır.

DEVÂR
Baş dönmesi hastalığı olup eski tıbba göre mideden kaynaklandığına inanılırmış. Halk arasındaki ismi "dolap marazı"dır. Bu hastalığa müptela olanlar dünyanın kendi etrafında döndüğü vehmine kapılırlarmış. Özellikle methiyelerde hükümdar, bir hekim yerine konarak Azmî-zâde'nin "Eğer senin ihsan hekimin isteseydi feleğin baş dönmesi rahatsızlığını giderirdi" dediği gibi hükümdarların güç ve kuvvetleri vurgulanmaya çalışılır: *Kasd ideydi tabîb-i ihsânı / Giderürdi devâr-i devrânı* AHBK, mes.1/8.

Tâcî-zâde ise insanların yükseklik korkusunu ve ayın birinci kat gökte oluşunu ima ederek "Ay senin kıymetinin kemerine çıkmak istiyordu ama daha henüz birinci basamakta başı döndü" diyerek memduhun yüceliğini şöyle vurgulamış: *Dilerdi meh çıka eyvân-i kadrüŋe ammâ / Ne kıla pâye-i evvelde 'ârız oldı devâr* TCÇD, k.30/59. krş. *Bir iltifât iderse tabîb-i irâdetüŋ / Gökden gide devâr ü ruh-i mâhdan behâk* TCÇD, k.1/V-3. "Behâk" için bk. "Behâk"

• **Tütsü ile tedavi olunur:** Azmî-zâde Hâletî'nin "Galiba eğri yürüyüşlü felek ilaç olsun diye sürekli âh dumanı içip duruyor" dediği *Meger ki derd-i devâra 'ilâc ider her bâr / Duhân-i âh içer oldı sipihr-i kec-reftâr* AHBK, müf./139 beytinden devârın tütsü ile tedavi edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Kesin bir bilgi olmamakla beraber tıp tarihçilerinin dikkatine sunmak üzere not olarak buraya aktarıyorum. Bu konuda ayr. bk. "Tütsü, tütsüleme"

• **Gülsuyu iyi gelir:** Rızâî'nin "Aşk öyle bir gülsuyudur ki, onun bereketli nemi felek rakkasını baş dönmesi derdinden kurtarır" dediği şu beytinden gülsuyunun da baş dönmesine iyi geldiği anlaşılıyor: *'Aşk ol gül-âbdur ki nem-i feyz-perveri / Rakkâs-i çarhı kurtara derd-i devârdan* RDMT, k.1/27. Müslümanlar arasında gülsuyunun Hz. Peygamber'in terinden yaratıldığı inancı bugün de samimiyetle sürdürüldüğünden, onun pek çok derde deva olduğuna dair bugün de sağlam bir itikat olduğunu burada hatırlamamız gerekmektedir. Rahmetli annem gülsuyunun gözlerine çok iyi geldiğini iddia eder ve her fırsatta gözlerine gülsuyu sürerdi. Yıllar sonra Azmî-zâde'nin *Degüldür nergis üzre jâle düşmiş berg-i ezhâruŋ / Gül-âb-âlûd penbeyle ider çeşmine dermânı* AHBK, k.20/9 beytini görünce merhûmeye bu bilginin yüzlerce yıldır devreden bir ata mirası olarak intikal ettiğini idrak etmiş ve çok şaşırmıştım. Edebî metinler arasına serpiştirilmiş kırıntı hâlindeki bu bilgiler bir araya getirildiğinde yüklü bir külliyat oluşturacak kadar meblag tutar. Gülsuyu hk. ayrıntılı bilgi için bk. "Gülsuyu"

+ **Dolap** bk. "Dolap [dönme dolap]"

Düşmanın başı: Mezâkî "Onun kılıcının korkusu düşmanın beynine halel verdiğinden, devrinde düşmanların başını baş dönmesine giriftar eder" dediği şu beytinde kılıç ve baş arasında bir dönme tasavvuru kurulmuş: *İdelden bîm-i şemşîri dimâg-i düşmeni muhtel / Ser-i a'dâyı devrinde giriftâr-i devâr eyler* MDAM, k.8/29.

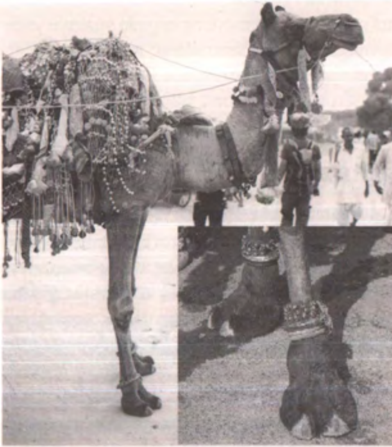
Felek: Vasfî feleği sürekli dönmesi sebebiyle devâr hastalığına yakalanmış olarak yorumlar ve memduhuna şöyle der: *Her gün kapuŋa gelmese ma'zûrdur felek / Ki_aŋa devâr zahmeti virmişdür ihtilâl* VDMÇ, k.2/26.

Servi: Rüzgârda sürekli salınması sebebiyle servi hakkında Necâtî ve Usûlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi baş dönmesi yorumu çokça yapılmıştır: *Koyup tabîb-i 'adlüŋ uyarsa hevâsına / Yigitliginde kesb ide felc ü devâr serv* NBDA, k.22/39. krş. *Bir nefes lütfuŋ nesîmi irse serve bir dahi / Rûzgâruŋ şiddetinden görmeye felç ü devâr* UDMİ, k.3/32.

DEVÂT bk. "Hokka"

DEVE (ba'îr, cemel, ibil, nâka, şütür, üştür)
Çocukluk yıllarımda şehirler arası yollarda develerle yük taşındığına çok şahit olmuşumdur. Yetmişli yıllara gelindiğinde önceleri hayatın vazgeçilmez bir parçası olan bu hayvanlar neredeyse bütün

Türkiye'de birden kayboldu ve sadece bazı bölgelerde belirli mevsimlerde tertiplenen deve güreşlerinin malzemesi olarak kalıp gündelik hayattan ve nakliye işlerinden tamamen çekildiler. Bu sebeple günümüzde deve çobanlığı veya deve kültürüyle ilgili âdet, gelenek ve tabirler neredeyse tamamen unutulmuş durumdadır. Biraz da bunun etkisiyle olmalı eski metinlerde şairlerin deve ile ilgili yorum ve ifade inceliklerini anlamak zaman zaman oldukça karmaşık bir problem oluşturur. Edebî metinlerden tespit edilebildiği kadarıyla develerin özellikleri ve develer hakkındaki yorumlar maddeler hâlinde şöylece özetlenebilir.

563

• **Ayağı halhallı:** Günümüzde Arap ülkelerinde ve özellikle Hindistan'da develeri neredeyse boş bir karış yeri kalmamak üzere süslemenin eski bir gelenek olarak devam ettirildiğini görüyoruz. Bu süslemeler arasında ayaklarına takılan halhallar (res.561) oldukça dikkat çekicidir. Revânî'nin "Bayram gecesi amber saçıyla Leylâ'ya; felek de ayağında altın halhalıyla onun devesine benzemişti" dediği *'Anberîn mûy ile Leylâya dönüpdür şeb-i 'ıyd / Ki felek olmış aŋa nâka-i zerrîn-halhâl* RDMÇ, k.20/4 beytinden anlaşıldığına göre o devirde de develerin ayağına halhallar takılmaktaydı. Ahmed-i Rıdvân'ın *Hüsrev ü Şîrîn*'inde kıymetli eşyalar taşıyan süslü develer tasvir edilirken bunların ayakları da halhallı olarak tarif edilmektedir: *Şütür de deh-hezâr ammâ civân-sâl / Ayakları murassa' cümle halhâl* ARHŞ, mes.4118.

• **Kin besler:** Bugün halen "deve kini" tabiri halk arasında yaygın olduğu üzere deve, kendisine yapılan bir kötülüğü asla unutmaz ve yeri geldiğinde cezalandırırmış. "Deve kini"nin Arapçası "hıkdü'l-cemel"dir. Merhum Talat Onay'ın naklettiğine göre devenin bu huyunu bilen deveciler kervan mola verip uyuyacaklarında; devenin kazığını çok sağlam çakar, her ihtimale karşı kazığı söküp yanlarına yaklaşmasın diye de etraflarını denklerle emniyete alırlarmış. Beyânî'nin "Hızla koşan dertler atının ayakları altındayız. Gece gündüz eziyetler devesinin toprağında sürünüyoruz" dediği şu beytinde ifade edildiği üzere fırsatını bulduğunda kin beslediği sahibini ayakları altına alarak öldürdüğü olurmuş: *Pây-mâl-i eşheb-i çâbük-'inân-i mihnetüz / Hâk-sâr-i üştür-i cevr ü cefâyuz rûz ü şeb* BDFB, g.48/3. Bâkî'nin zamandan şikâyet ederken "Felek devesinin ayakları altında kalma konusunda, padişah da dilencisi de aynı konumda" dediği şu beytinde de dolaylı olarak bu ayak altına alma hadisesine işaret edilmiş: *Pây-mâl olmada âhir şütür-i gerdûna / Pâdişâh ile gedâsı hele yeksân ancak* BDSK, g.238/4. Ganî-zâde'nin kürsüde ağzından köpükler saçıp naralar atarak vaaz veren bir softayı, kininden sarhoş olmuş bir deveye benzetmesi bundandır: *Va'z iderken kef saçup olsa 'aceb mi na're-zen / Çünki vâ'iz üştür-i ser-meste döndi kînede* GNNK, g.101/4. Azmî-zâde'nin *Biz katâr-i ehl-i 'ışkuŋ üştür-i ser-mestiyüz / Kendümüzden gayrıya hergiz görünmez kînemüz* AHBK, g.311/3 beytini de bu bilgi dahilinde değerlendirmek gerekir.

564

• **Köpük saçar:** Erkek develer kızıp hırslandıkları ve özellikle bir dişi deve gördükleri zaman sanki kaynayan bir süt taşarmış gibi ağızlarından köpükler çıkartmaya başlar. Devenin bu özelliği daha çok kış tasvirlerinde kar yağması tarif edilirken kullanılır. Necâtî'nin "Bulut sarhoş bir deve gibi köpüğünü yere saçınca (bağ ve bahçelerdeki) işret ve

eğlence kervanları (göç için) yüklerini bağladı" dediği şu beyti böyledir: *Üştür-i mest gibi saçdı kefin yire sehâb / Bagladı kâfile-i 'işret ü şâdî mahmil* MKTM, k.261/2. Revânî'nin şu beyti de bir kış tasvirindendir: *Mest olupdur gâlibâ bu üştür-i gerdûn yine / Kim dehânından köpükler oldı yine âşikâr* RDMÇ, k.33/14. Nev'î'nin kışı ağzından köpükler saçan sarhoş bir deveye, ateşi de onu kovan bir ejderhaya benzettiği şu beytinde de kalıp aynıdır: *Saçup kef üştür-i ser-meste dönse gam degül gerdûn / Anı def' itmege Nev'î yiter şîr-i jeyân âteş* NDMT, g.198/5. krş. *Kükremiş üştür-veş agzından köpükler saçdı ebr / Bir zemân ejder gibi olmışdı gerçi pür-şirâr* ÜASU, lug.4/14. Derzî-zâde Ulvî'nin şu beyti ise dalgalı bir denizin deve gibi saçtığı köpüklerini tarif için nazmedilmiş. Dalganın ardından oluşan köpük halkaları da bu devenin zincirine benzetilmiş: *Bir köpüklü delüdür üştür-i ser-mest gibi / Şekl-i zencîr n'ola olsa niçe yirde 'ayân* DUİÇ, k.27/10.

• **Çan sesinden etkilenir:** Uzun yol giden develerin güzel ve ritimli seslerden etkilendiğine dair pek çok hikâye vardır. Hattâ Aruz bahirlerinin tesisi ile develerin yürüyüşü arasında ilgi bulunduğu rivayet edilir. Nitekim Arapçada "el-hâdî" deveyi tegannî ile yani nağmelerle hızlandırıp yavaşlatarak sürmeye denir. Gelibolulu Âlî "Gam yükü aşk yolunda boyumu iki kat ettiğinde henüz daha çan sesi sarhoş deveye tesir etmemişti" dediği şu beytinde develerin bu özelliğine işaret etmektedir: *Bâr-i gam kaddüm dü-tâ itmişdi râh-i 'ışkda / Üştür-i ser-meste te'sîr itmeden bâng-i ceres* GAKA, g.226/3. Develerin bu vasfı sofulara sataşma konusunda şairlere malzeme olmuştur. Râmî "Neyin gönle ferahlık veren nağmesi deveye tesir eder ama ne hikmetse mürayi sofuya hiç etki etmez" diyerek sofuya şöyle takılır: *Nevâ-yi dil-güşâsı üştüre te'sîr ider nâyuŋ / Ne hikmetdür ki te'sîr eylemez sûfî-i zerrâka* RAÇD, g.256/4.

+ **Çan, zil:** Develerin boynuna "deve çanı" denen irice bir çanın takılması ve boyun ve ayaklarının da zillerle süslenmesi sebebiyle deve ve kervanlardan bahseden beyitlerde bir şekilde çan ve zil devreye sokulur. Zâtî kendisini sarhoş bir deveye, feryatlarını da deve çan ve zillerinin sesine benzeterek şöyle der: *Bir üştür-i mestem sanemâ halk aresinde / Var zeng ile âvâze figânum ceresinde* ZDAN, g.1459/1. Me'âlî'nin sanavber ağacını yüksek boylu birer deveye, bunun yuvarlak kozalaklarını da deve zillerine (res.565) benzettiği *Her sanevber ser-bülend üştür gibidür berleri / San ceresdür asılı savt-i sabâ bâng-i ceres* MDEA, g.269/4 beyti de oldukça orijinaldir. Za'îfî'nin şu beytinde aşk yoluna düşen âşıklar develere veya deve kervanlarına, onların feryatları da zil seslerine benzetilmiş: *Mest üştür gibi 'âşıklar reh-i 'ışka düşüp / 'Azm-i dîdâr idüp âh eylemişlerdür ceres* PBKG, g.3344/4. Develer ve zil sesinden bahseden beyitlerin önemli bir kısmında da Cebrî ve Ârifî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi hac ve Kâbe motiflerine oldukça fazla yer verilir: *Ka'be-i kûyuŋ tavâfın sa'y idüp kıldum heves / Merve hakkı üştür-i 'ışkam figânumdur ceres* ENMN, g.2047/1; *Ka'be-i kûyuŋa ş'ol deŋlü çeküldi kâfile / Kim ne nakş-i pây-i üştür var ne âvâz-i ceres* ENMN, g.2044/2.

565

+ **Deng:** Aşağıda bahsedileceği üzere deve yükü için daha çok "mahmil" kullanılmakla beraber "deng" kelimesinin de türlü söz oyunları için devreye sokulduğu görülmektedir. Zâtî'nin *Ne yükler çekdügin 'ışkuŋda Zâtî / İşitse üştür-i ser-mest ola deng* ZDAN, g.742/7 beytinde "deve yükü" manasına iyham için kullandığı "deng" kelimesi gerçekte "şaşkınlık" anlamındadır. Muvakkit-zâde de gönlündeki gamların yükünü bütün âlemdeki yükler kadar olduğunu vurgularken "hem-deng" [= eşit, aynı ağırlıkta] ibaresini "deve yükü"nü vurgulamak üzere kullanmış: *Gam-i hâtır gumûm-i dehr ile hem-deng olup gitdi / Olursa böyle olsun üştür-i tâkatde mahmilhâ* MPEB, g.8/4.

+ **Diken:** Develer kinci olduğu kadar da uysal hayvanlar olup çok uzun ve sert tabiat şartlarında yeri geldiğinde aç susuz ağır yükler taşıyıp diken yiyerek sabırla yolculuk edebilirler. En dayanıklı köseleleri delebilecek güçteki dikenler dahi deve

için sıradan bir yiyecek olabilir. Deve ve diken ilişkisi yerine göre kıymet bilmeme sembolü yahut değerlerin şahsa göre değişmesine misal olarak kullanılır. Fasîhî'nin "Gülü deve dikeni sanan nadana gül sun demek, dünya bahçesini ateşe vermek gibidir" dediği şu beyti kıymet bilmeyen insanların durumunu temsil etmek üzere nazmedilmiş: *Âteşe virmek kadar vardur riyâz-i 'âlemi / Sun dimek hâr-i şütür zann eyleyen nâ-dâna gül* FDHG, g.232/6. Âgehî'nin "İçi dikenle dolu deve ağılı sen deveyle ağıla geldiğinde çimenliğe döner" dediği şu beyti de tam bir eziyet olan dikenlerin yerine göre nasıl sevimli hâle geliverdiğini vurgulamak için söylenmiş: *Derûn-i hücre ki hâr-i şütürle memlûdur / Şütürle hücreye gelseŋ olurdı sahn-i çemen* MEMP, k.1/21. Şeyhî Mehmed Efendi'nin iyham yoluyla "şevket" [= büyüklük, ululuk] ve "şevke" [= deve dikeni] manalarını ima için sofuya takılma amacıyla mealen "Yücelme / deve dikeni hevesiyle deve gibi her şeye burnunu sokma. Zira gönüldeki gam ve gussalar hep gırtlak derdindendir" manasında söylediği *Uzatma gerden üştür-vâr şevk-i şevkete vâ'iz / Ki dilde hârhâr ü gussa hep derd-i gelûdandur* ŞDON, g.46/3 beytinde de develerin dikene olan aşırı düşkünlüğü vurgulanmış. Bu beyit aynı zamanda "hırs" ve deve ilgisini de ima etmesi bakımından ilginç görünmektedir.

+ **Dudak** bk. "Şütür-leb"

+ **Eşek:** Kervanların başında daima bir eşek bulunması sebebiyle olmalı, manzum metinlerde eşek ve deve çoğu zaman birlikte zikredilir. Yenişehirli Avnî'nin *Mi'râc-i hakîkat ne ser ü pâ ne per ister / 'İsâ-yi reh-i 'aşk ne üştür ne har ister* YALT, g.93 /1 beyti böyledir. Aşkî'nin *Heft Peyker*'inde geçen şu beyitte olduğu gibi bu beraberlik çoğu zaman yük taşıma konusunda olur: *Çıkaruŋ varını har-vâr eyleŋüz / Getürüp üştürlere bâr eyleŋüz* AHPA, mes.784. Nev'î'nin baştaki değersiz kimseler için çalışıp eziyet çeken mazlumların durumunu ima için "Felek aşağılık bir eşek için tahammül yükünün altında ezilen deve katarları hazırlar" anlamında söylediği *Har-i nâkes içün ider dehr hâzır / Katâr-i şütür zîr-i bâr-i tahammül* NDMT, muk.31/1 beyti de deve ve eşek ilgisi kullanılarak kurgulanmış. Bu konuda ayr. bk. "Deve katarı"

+ **Hücre:** Etrafı duvarla çevrili dar deve ağılına denir. Âgehî'nin (ölm. h.985 / m.1577) "Şütür Kasîdesi" tarzında Edirneli Nazmî (ölm. h. 967 / m.1559'dan sonra) ve Kara Fazlî (ölm. h.971 / m. 1564) gibi şairlerin de "şütür" ve "hücre" kelimelerinin anlamlarını en ince detayına kadar kullanmaya çalıştıkları nazîreler nazmettikleri görülmektedir. Kara Fazlî'nin bedeni bir hücreye, canı da oraya yerleşen bir deveye benzettiği şu beytinde böyle dar bir yerden bahsedilmektedir: *Harâm olur şütür-i câne çünki hücre-i ten / Bu köhne hücreyi kılma şütür gibi mesken* KFMÖ, k.5/1. krş. *Şütür gibi bu fenâ hücreyi mekân itme / Şütür gibi nedür ey dil saŋa bu hücre-i ten* MEMP, k.1/8; *Turur mı hücre-i takvâda hîç üştür-i nefs / Ki hücre dar ü şütür mest ü pâre-kerde resen* KFMÖ, k.5/12. Âgehî'nin "Gönlüm vuslat hücresine ulaşamıyor. Bu hücrede deve iğneden geçer" dediği şu beytinde da bu ağılın darlığı vurgulanmaktadır: *Visâli hücresine göŋlüm üştüri iremez / Bu hücrede geçe üştür meger ki sûzenden* MEMP, k.1/2. Nitekim Kara Fazlî'nin tamamen "hücre" üzerine nazmettiği uzunca bir kasidesinde bu deve hücresi ile mezar arasındaki benzerliği vurguladığı "Mezar hücresini hayâl et de bedenini deve gibi besleme. Zira hücre karanlık ve dar, deve ise hamile" anlamındaki *Mezâr hücresin aŋ besleme tenüŋ çü şütür / Ki hücre tîre vü teng ü şütürdür âbisten* KFMÖ, k.5/4 beytinde bu darlığın ciddi boyutlarda olduğu vurgulanmış. Âgehî'nin "Ağıl köhne, deve sarhoş, deveci gafilse, ruhunun devesine artık beden yuva olmaz" dediği *Çü hücre köhne şütür mest sâr-bân gâfil / Revânuŋ üştürüne hücre olmaz ayruk ten* MEMP, k.1/15 beytinde de devenin durması zor bir ağıldan bahsedilmektedir.

Edirneli Nazmî'nin Âgehî'nin bu "Şütür Kasîdesi"ne nazîre olarak nazmettiği kasidesinde ise "hücre" kelimesinin ağırlıklı olarak develerin üzerine konan denk, döşek, sefer mühimmatı yahut mefruşat takımları yani kısaca "raht-ı sefer" manasında kullanıldığı görülmektedir. Nazmî'nin "Gel beden hücresinin [= mahmilinin / mahfesinin] pusatlarını hırs devesine yükleme. Zira hücrenin rahtı [= mühimmatı] ağır, deve ise hamiledir" dediği şu beyti 32 beyitlik kasideden bir örnektir: *Gel urma hücre-i ten rahtın üştür-i hırsa / Ki raht-i hücre girândur şütürdür âbisten* ENDS, k.4/25. Bu şairlerin "üştür" ve "hücre" kelimeleri üzerine bu derece uzun kasideler nazmedebilmeleri, bu kelimelerin zengin anlamlarından kaynaklanmaktadır. Bu arada Âgehî'nin de "hücre"yi yerine göre "deve ağılı" anlamında kullandığını da burada ifade etmemiz

gerekiyor: *Ne hücresinde safâ var ne üştüründe vefâ / Bu fânî hücreyi üştür-veş eyleme mesken* MEMP, k.1/14.

+ **İğne deliği** bk. "Deve ve iğne deliği"

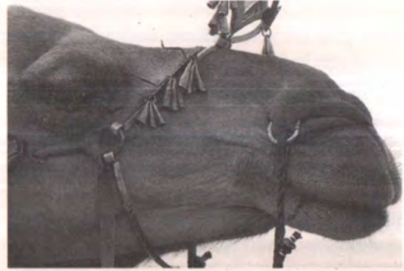
+ **Katar** bk. "Deve katarı"

566

+ **Mahmil / mihaffe:** *Lügat-i Remzî*'de "mahmil" için *Mahfaza tarzında iki taraflı nesnedür ki deveye çatıp her birine bir âdem binip gider. Cem'i mehâmil gelir ve hâlen Mısır ve Şâm hüccâcları öŋlerinde giden mahmil olacakdur ki mihaffe şeklinde lâkin tepesi mahrûtî olur ve bazı hediye ve pîşkeş nakline mahsûs olup deveye tahmîl birle hüccâc öŋünde Mekke-i Mükerremeye iysâl olunan mahfaza ki nâs galat olarak mahfil-i şerîf ta'bîr iderler. Bunu ibtidâ Haccâc-i Zâlim îcâd eylemişdir* denmiş. Bosnalı Sûdî de "mahmil" için *Deve üzerine kürsî şeklinde bir nesneyi baglarlar ve sefere gitdüklerinde 'Arabuŋ 'avretleri ve kızları içinde oturur lar [...] Egerçi aslında mahmil yüke dirler* bilgisini veriyor. Bursalı Rahmî'nin *Üştür-i gerdûna bâr-i 'ışkı mahmil eyledüm / Pertev-i hurşîdden zerrîn selâsil eyledüm / Beyza-i sîmînini mâhuŋ aŋa zîl eyledüm / Gün gibi her rûz ü şeb kat'-i menâzil eyledüm [...]* BRME, mus.13-I/2 beytinde ifade ettiği üzere "mahmil" deve yükü demektir. Üsküdarlı Aşkî'nin kurban bayramı münasebetiyle nazmettiği şu mısralarında yük taşıyan develere "üştür-i mahmil" denmiş: *Râh-i gamda irdügince gûşuŋa savt-i hazîn / Üştür-i mahmil-sıfat kıl raks ü feryâd ü enîn / Şevk ile sa'y ü safâya olmag isterseŋ karîn / Gel tavâf-i kûy-i yâr it hâcılar bayrâmıdur* ÜASU, k.86/4. Aşağıda ifade edileceği üzere bu yük develerine daha çok "hecin devesi" denmektedir. Yolculuk sırasında bir konak yeri yahut kervansarayda kalındığında develerin yükleri indirilip hayvanlar dinlendirilir, ertesi sabah Şehzade Korkut'un şu beytinde ifade ettiği üzere yükler yüklenerek yola devam edilirmiş: *Kûs-i rıhlet çalınup bagland ı mahmil bilürem / Üştür-i 'ışkuŋdan irdi gûşuma bâng-i ceres* PBKG, g.3361/6.

Deve ve katır gibi hayvanların sırtına konulup içine iki kişi oturabilen kapalı tahtırevanlara da "mihaffe" ve galat olarak "mahfe" denir. Yûsuf-ı Meddâh'ın *Varka ve Gülşâh*'ında ve Gubârî'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında geçen *Şeh buyurdı kim mihaffe düzeler / Bindürüp Gülşâhı anda ilteler* YMVG, mes.1503; *Bagladı mahmilin şütür-bânân / Üştüre bindi ol şeh-i Ken'ân* AGYZ, mes.609 beyitlerinde insan taşımak üzere tasarlanan bu mahfelerden bahsedilir. Fahrî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde geçen *Mihaffe bir murassa' cevher ile / Anuŋ hâssı ser-â-ser gevher ile* FHŞÖ, mes.4196 ifadesinden anlaşıldığına göre bunların çok süslü ve ihtişamlı modelleri de üretilmiş. Remzî'nin yukarıdaki tarifinden de anlaşılacağı üzere insan taşıma maksadıyla üretilen mahmil ve mahfeler bazen hayvanın iki yanına sarkıtılan sepetler şeklinde de olabilirmiş.

567

+ **Mehâr:** Develerin burnuna takılan halka olup deve buna bağlanan bir iple (res.567) çekilir. Kelimenin edebî metinlerdeki kullanılışına nazaran halkaya bağlı bu ipe de "mehâr" dendiği anlaşılmaktadır: *Şütür-bânlar el urdılar mehâre / Giderlerdi katup leyli nehâre* MÇVG, mes.4758. krş. *Mecnûn eline rişte-i maksûd girmedi / Ellerde gördi nâka-i Leylî mehârını* HBDA, g.428/2. Nev'î gece tasviri çizdiği şu beytinde feleği deveye, ayı Leylâ'ya, kayan yıldızı da o devenin yular ipine benzeterek şöyle der: *Çekmege mahmilini Leylî-i mâhuŋ ol şeb / Üştür-i çarha şihâb olmış-idi şekl-i mehâr* NDMT, k.23/3. Keza Mezâkî de bir methiyesinde "Eğer parlak güneşten kendisine deve

çobanlığı yapmasını isteseydi, sarhoş develerinin katarına (güneş ışınlarını) altın birer yular ipi yapardı" derken bu "mehâr" ve dolayısıyla ipinden bahsetmektedir: *Murâd itse şu'â'-i mihr-i enverden şütür-bânî / Katâr-i üştür-i ser-mestine zerrîn mehâr eyler* MDAM, k.8/34. Râmî'nin şu beytinden develeri bu ipten çekip götürenlere "mehâr-keş" dendiği anlaşılıyor: *Ol reh-revân-i Ḳa'be-i 'aşka mehâr-keş / Virme katâr-i üştüre râh içre infisâl* RAÇD, k.5/3.

Deve burnuna takılan halka ve buna bağlı ip anlamının yanı sıra edebî metinlerde "mehâr"ın mutlak manada "deve" anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Karamanlı Aynî ve Sütûrî'nin şu beyitleri buna misaldir: *Senüŋ hücreŋ mehârıdur bu üştür / Çekilmez gayrı yirde ol katâra* KADA, k.49/33; *'Aşkuŋ mehârını yeden iklîm-i 'irfâna giden / Mülk-i vücûda hükm iden sultân ü hâkândur göŋül* SDEA, g.6/6. Cemâlî'nin *Hümâ ve Hümâyûn*'undaki *Düzetmişler katârı vü mehârı / Müzeyyen eylemişler sebze-zârı* CHHH, mes.3987 beytinde de "mehâr" deve anlamında kullanılmış. Bu kelimeyi "hecin devesi" anlamına gelen "mehârî" ile karıştırmamak gerekiyor. Ticaretin kervanlarla yapıldığı zamanlarda uzun çöl yolculuklarına dayanıklılığını arttırmak için hadım edilen erkek develere "mehârî" denirmiş.

+ **Ribât:** Deve yahut kervan yolculukları (bk. "Deve katarı", "Kervan") söz konusu olduğunda, şairlerin bir şekilde sözü han ve ribât [= yolcu hanı, kervansaray] konusuna getirdikleri görülmektedir. Kervansaraylar ülkede ticaretin güvenle sürdürülebilmesi ve kervan yahut yolcuların geceleri güvenle barınmaları için bütün devletler tarafından imarına özen gösterilen (res.568) yapılardır. Bunlara "menzil-gâh" [= konaklama yeri] dendiği de görülmektedir. Ubeydî'nin *Destine alup şütür-bânuŋ 'inân-i 'izzini / Reşk-i menzil-gâh ü eylek oldı bu 'âlî-ribât* UDŞÜ g.135/4 beytinde böyle bir kervansaraydan bahsedilmektedir. Beyitte geçen "eylek" kelimesi sığır ve davarların barındığı yer anlamında Anadolu ağızlarında halen kullanılmaktadır. Gerçekten de bu kervansarayların alt katları deve, katır ve eşek gibi yük hayvanlarına tahsis edilir, özellikle kışın bunların harareti, aynı zamanda üst katlarda kalan yolcuların bir dereceye kadar ısınmalarını sağlardı. Azmî-zâde Hâletî'nin "Benim şu harap gönlüm dar bir yolcu hanı iken, eğer binlerce deve yükü kadar elemle dolsaydı bile bunlar orada yok olur giderdi" dediği *Biŋ şütür-vâr elem girseydi nâ-peydâ olur / Bir ribât-i teng iken bu hâtır-i vîrânuma* AHBK, g.742/5 beytinde gönül, uzun yolculuk eden kervanların uğradığı harap bir kervansaraya benzetilmiş. Kelâmî şu beytinde "menzil-gâh" kelimesiyle dünyayı kastetmiştir: *Kâr-bân-i 'ışka uy geç bu harâb-âbâddan / Kim degül menzil-geh-i 'uşşâk bu vîrân ribât* KDMK, g.167/4.

568

+ **Sâr-bân / şütür-bân:** Deve kelimesinin geçtiği beyitlerde "deveci, deve sürücüsü" anlamına gelen bu kelimelere türlü semboller yüklenerek ısrarla yer verildiği görülür. Antepli Aynî'nin *Sârbân-i mevt asmış üştür-i 'ömre ceres / Kesdi cânından ümîd Allâh bes bâkî heves* ADMA, terc.1-12/130 beytinde ömür bir deveye, ölüm de onun sürücüsüne benzetilmiş. Kıyâsî'nin *Mihr ü Mâh*'ından alınan şu beyitte ise rüzgâr bir deveci, bulutlar ise onun sürdüğü develere benzetilmiş: *Râh-i sûy-i garba bâd-i sârbân / Üştür-i ebri sürüp oldı revân* KMMD, mes.317.

+ **Veysel Karânî:** Asıl adı Ebû Amr Üveys el-Karanî (ölm. h. 37 / m.657) olan ve Hz. Peygamber'i çok sevmesi sebebiyle şöhret bulmuş Yemenli bir deve çobanı olması hasebiyle edebî metinlerde ne zaman deve söz konusu edilse şairler bir şekilde onun adından bahsetme yollarını ararlar: *Kangı dervîş ki 'ışk iline sultân olmış / Hazret-i Veys-i Karen aŋa şütür-bân olmış* EDYS, g.227/1; *Bu kadar kudret ile yine tarîk-i 'ışkuŋ / Bir katâr üştürini Veys-i Karânî güdemez* GMAD, g.560/3. Yahyâ Beğ'in bir deve talebiyle yazdığı kasidesindeki şu mısralar da bu konuda ilginç örneklerdendir: *Turup turup deve dirsem 'aceblemeŋ beni kim / Bir iki oŋmaduk at ile yolda kat kaldum / Şefâ'at eyle Üveyse'l-Karen yüzi suyına / Deve ümîdine yüzler*

süriyüben geldüm YDMÇ, kıt.12. "Kat kalmak" hk. bk. "Kat kalmak"

O Ağır yük taşıma: Yaratılış itibariyle çok çetin tabiat şartlarına ve uzun yolculuklara dayanabilen deve, edebî metinlerde sürekli ağır yükleri taşıma ve bunlara sabırla katlanma sembolü olarak kullanılır. Bir yükün taşınmasının mümkün olmayacak kadar ağır olduğunu ifade için mesela Azmîzâde'nin "Ey sevgili, eğer ayrılığın ağır yükü felek devesine yüklense, feleğin yere düşüp toprağa karışması kaçınılmazdır" dediği *Düşüp hâke ber-â-ber olması cânâ mukarrerdür / Eger kim üştür-i gerdûna ursaŋ bâr-i hicrânı* AHBK, g.855/3 beyti türünden ifadelere baş vurulur. Hüdâyî'nin "Sarhoş felek devesi benim isyan yükümü bir kerecik yüklenecek olsaydı, (bu ağırlık) onun boyunu dal harfine çevirirdi" dediği şu beytinde de yine yükün ağırlığını vurgulama amacıyla deve sembolünü kullanmış: *Dâl ide üştür-i mest-i felegüŋ kâmetini / Bâr-i 'isyânumı bir dem eger olsa hâmil* HDMK, k.3/42. Mesîhî ise "Eğer deve benim dert ve sıkıntılarımı yüklenecek olsa derhal kef harfi gibi iki kat olurdu" dediği şu beytinde kef harfinin iki kat oluşunu (res.569) misal olarak kullanmış: *Fi'l-hâl iki büküle mânend-i harf-i kâf / Yüklense nâka bir dem eger derd ü mihnetüm* MDMM, g.151/6.

569

O Ağırlık: Eski metinlerde bir malın çok olduğunu vurgulamak için *Süheyl ü Nevbahâr*, *Varka ve Gülşâh* gibi eserlerden alınan aşağıdaki beyitlerde görüleceği üzere yaygın olarak "deve yükü" tabiri kullanılır: *Çeri altı biŋ er yaraklu yiter / Deve yüki altun iki yüz katâr* SNCD, mes.789; *Temâmet yüz deve yüki kumâşı / Virür yanınca bir niçe tavâşi* MÇVG, mes.4565; *Pâdişeh dört yüz deve yüki kumâş / Virdi dört yüz dahı hem kul karavaş* YMVG, mes.999.

X Gürbe: Farsça kedi demek olan bu kelime, deve anlamındaki "şütür" ile birlikte kullanılarak zıtlık ve ilgisizliğe örnek gösterilir. Her bakımdan birbirine zıt karakter ve özellikler taşıyan bu iki hayvanın birlikte zikri, "ilgisiz, münasebetsiz, saçma sapan" işlerin sembolü olmuştur. Feleğin insana ettiği saçmalık ve dengesizlikler için Tokatlı Kânî'nin *Devrân-i şütür-gürbe-edâdan hele Kânî / İnsân olan ihsâs-i kemâl-i hatar eyler* KDİY, g.24/9 dediği beytindeki gibi, özellikle felek hakkında çokça kullanılan bir tabirdir. krş. *Kim bilür şîve-i nâ-gâh-i şütür-gürbesini / Çarh-i gerdûndan amân bir var imiş bir yog imiş* KDME, g.88/3. Cem'î'nin *Birbirine beŋzemez vaz'-i şütür-gürbeyle hem / Çok cefâlar eylemişdi sâhib-i haysiyyete* CDBK, tar.17/6 beyti de yine feleğin dengesiz işlerini vurgulamak için söylenmiş. Kırımlı Rahmî kedi ve deve ikilisinin yanına diş gösteren korkak köpek ve öfkeli arslan örneğini de yerleştirerek şöyle demiş: *Evzâ'-i şütür-gürbe-i çarhı çekemem hîç / Â'dâ seg-i zû-nâb ise ben şîr-i jiyânem* KRDS, g.95/2. Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "Yazıklar olsun ki gaddar feleğin dengesiz işleri, gönlümü (ateş karşısında uyuklayan) bir kül kedisine döndürdü" dediği şu beyti de oldukça ilginçtir: *Hayf kim gürbe-i hâkistere döndürdi dili / 'Âkıbet vaz'-i şütür-gürbe-i çerh-i gaddâr* SDFS, k.21/32.

← Bulut: Gerek kambur görünüşleri gerekse develerin ağzından çıkan köpüklere (res.564) benzemeleri sebebiyle bulutlar, Üsküdarlı Aşkî'nin "Dikbaşlı bulutlar sarhoş bir deve iken, baharın yükünü yüklenip yularını padişahın adaletine teslim etmiştir" dediği şu beytinde olduğu gibi çoklukla develere benzetilir: *Üştür-i ser-mest iken bâr-i bahârı yüklenüp / Ebr-i ser-keş dest-i 'adl-i şâha virmişdür mehâr* ÜASU, lug.4/15. krş. *Ebr-i pey-der-peyi mânend-i katâr-i üştür / Çekdi mülk-i çemen üstine şütür-bân-i bahâr* ASAB, k.13/9. Behiştî'nin de tecahüliarifane ile "Savaş zamanı olmadığı hâlde feleklerin bulut develerini katar katar sürmesi garip" dediği şu beytinde bulutlar yine deveye ve deve katarlarına benzetilmiş: *Sefer zamânı degülken garîb hâdisedür / Felekler üştür-i ebri sürer katâr katâr* BDYA, g.121/4. Zâtî'nin "Bulut sarhoş bir deve gibi köpüğünü saçınca, yeryüzü ona korku ile bakıp benzi karardı" ifadesiyle bulut gelmesi üzerine oluşan koyuluk ve gölgeliği şöyle tasvir eder: *Saçdı kefin bir üştür-i ser-mest gibi ebr / Beŋzi bozardı havf ile bakup zemîn aŋa* KZMÇ, k.32/6 beytinden bulutların deveye benzetilmesinin

asıl sebebinin develerin ağzından çıkan bulut gibi köpükler olduğu anlaşılmaktadır.

← **Deniz:** Denizin deveye benzetilmesi dalgalarının köpüklü olması sebebiyledir: *Her cedvelüŋ tebahhur ile mevc-zenligin / Gördükce artar üştür-i bahrüŋ köpürmesi* LDOK, g.141/3.

← **Felek:** Gerek gökyüzündeki bulutların deve köpüğüne benzetilmesi gerekse sürekli hareket hâlindeki felek ile uzun yollar kateden deve kervanları arasında kurulan ilgi sebebiyle olmalı felek çok defa deveye ve deve kervanlarına benzetilmiştir: *Mest olupdur gâlibâ bu üştür-i gerdûn yine / Kim dehânından köpükler oldı yine âşikâr* RDMÇ, k.33/14; *Kef saçup hâke yine üştür-i mest oldı felek / Biz dahi hâlet-i meyden olalum şîr-i jeyân* NDMT, muk.22/1.

← **Gam:** Bosnalı Sûdî sefer zahmeti sebebiyle zayıflamış deveye "belâ" dendiğini, daha sonra gam ve kederler için de bu ismin alem olduğunu bildiriyor. Büyük ve iri yapılı bir hayvan olmasının yanı sıra "çökme" özelliği sebebiyle insan üzerine çöken dert ve gamlar deveye benzetilir: *Çekilen katâr-i 'ışkuŋ dil-i bî-karâra kondu / Şütür-i gamuŋla göŋlüm Develihisâra döndü* BSTK, b.96. Bosnalı Sâbit gönle çöken gam devesini kaldırmak için "at kulağı" (bk. "At kulağı") ve "deve tabanı" (bk. "Deve tabanı") gibi kadehlerle içmek gerektiğini şöyle ifade eder: *Üştür-i gussayı kaldurmag içün hâtırdan / Çekelüm at kulagı mı deve tabanı mı var* BSTK, g.122/2. Lebîb'in gam ve kederi deve ve öküze benzeterek bunları bayramda kurban etmekten kastı, yine içip sarhoş olmaktır: *Nâka-i gussa vü sevr-i gamı kurbân it kim / Böyle kurbân olacak 'ıyd ele girmez zîrâ* LDOK, tar.47/2. Daha önce birçok beyitte gamların ağırlığını vurgulamak için bunları deve kervanlarının dahi taşıyamayacağı türünden örnekler, bu maddenin muhtelif şıklarında verilmişti. Deve ve gam ilişkisinin bir diğer yönü de devenin bir fırsatını bulduğunda kin beslediği adamın üzerine çöküp onu nefessiz bırakarak öldürmesidir. Rızâî şu beytinde gam devesinin kendisini ayaklar altına aldığını söyleyerek sakiden devetabanı kadehle kendisini kurtarmasını istemektedir: *Bir vech ile al itdi baŋa ol ruhi al / Kim itdi dil ü cânumı bî-sabr ü mecâl / İtdi şütür-i gam beni pâ-mâl meded / Sâkî deve tabanı ile gel elüm al* RDMT, rub.13. Devetabanı hk. bk. "Devetabanı" [kadeh]

→ **Gemi:** Çöllerin denize, develerin de bu denizde yüzen gemilere benzetilmesi de yaygın bir kalıptır. Mustafa Çelebi'nin bir kervanı tasvir ederken develerin ayaklarını küreklere, boyunlarındaki çanları da bu teknelerin demirine benzettiği şu mısraları buna örnek olabilir: *Kara taglar gibi yükler götürler / Kara yirde gemilerdür şütürler // Geçüp menzil-be-menzil deşt ü dagı / Küreklerdür çekilür dört ayagı // Meger bu keştînüŋ bahri olup ber / Derây-i üştür olmış aŋa lenger* MÇVG, mes.3321.

570

← **Sürahi:** İbrik şeklindeki sürahilerin kambur kulp ve deve boynu şeklindeki uzun ağızları sebebiyle deve ve sürahi arasında Bâkî'nin şu beytindeki gibi yaygın bir benzerlik kurulmuştur: *Surâhî üştür-i ser-mestdür gerden-firâz olmış / Lebüŋ şevkı ile câm-i şerâb-i nâb kanzildür* BDSK, g.89/3. Buna mukabil Riyâzî de deveye benzettiği sürahinin yanında baş aşağı duran kadehi, devenin çanı olarak yorumlar: *Ser-nigûn câm ceres oldı surâhî üştür / Bâdeden tut yüküŋi kat' idelüm râh-i gamı* ŞMFB, g.242/5. krş. *Yine yan basdılar olsun deve tabanı ile / Üştür-i mest-i surâhî gamı itsün pâ-mâl* GNNK, g.80/4. Bu beytin açıklaması için bk. "Yan bastı"

\# **Sarhoştur:** İsmail Hakkı Bursevî *Rûhü'l-beyân*'da develerin âşık olup sarhoşça kendinden geçtiğini, bu durumdayken yemeden içmeden kesilip uçsuz bucaksız çöllere doğru koşarak kendilerini helâk ettiklerini bildiriyor. Eski metinlerde "üştür-i ser-mest" tabirinin bu kadar çok kullanılmasının bir diğer sebebi de yukarıda örnekleri verildiği üzere devenin, deve güreşleri sırasında ağzından köpükler saçarak kendinden geçmişcesine çılgın hareketler sergilemesidir: *Gör develer agzını kim 'ışk ile köpük saçar / Yidi kat gökler dönerler 'ışk ile kalmaz karâr* DKSA, mes.1107; *Yok cihândan haberüm üştür-i ser-mest-sıfat / Götürelden güzelim bâr-i 'inâyet senden* HBDA, g.326/4.

Ser-firâz: Bilindiği üzere "ser-efrâz" başı yukarıda olan, emsallerine göre üstün olan demektir. Devenin bu vaziyette yürüyüşünü yorumlayan şair, memduhundan kendisine iki katar kadar deve vermesini talep ederken "Eğer bu talebimi yerine getirirsen ulular arasında deve gibi başım yukarıda gezerim" anlamında şöyle der: *İki katâr deve in'âmın ider iseŋ eger / Şütür gibi olurın ser-firâz-i hayl-i kibâr* GMAD, kıt.81/7.

❖ **Deve gördün mü?** bk. "Deve gördün mü?"

DEVE DUDAK (Şütür-leb)

Şehdî'nin *Nümâyân itmede geh bir 'abûsü'l-veche bî-behre / Şütür-leb zişt-rû pîçîde-mû zengî-i bed-çihre* ŞDŞB, lgz.157/9 beytinde olduğu gibi kalın ve sarkık dudaklı, kara yüzlü, sevilmeyen kimseler hakkında kullanılan bir tabirdir. Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'inde zenci bir dadı tasvir edilirken *Görürler dâyeyi bir zişt yüzlü / Deve dudahlu vü bûzîne gözlü* TGHK, mes.3231 denmesi de bunun daha çok zenciler hakkında kullanıldığını gösteriyor. Nef'î *Sihâm-ı Kazâ*'sındaki galiz hicivlerinde *Kim si.er sencileyin dîvi eşekler si.sin / A geŋez hâdisemüz kîr-i şütür-leb degül a* SKMK, k.15/2 beytinde olduğu gibi erkeklik uzvundan sıklıkla "kîr-i şütür-leb" diye bahseder.

DEVE ve GAM YÜKÜ bk. "Deve ve İğne deliği"

DEVE GÖRDÜN MÜ?

Nev'î'nin "Bugün şarap içmiş bir iki rintle karşılaşınca bana 'Deve gördün mü?' diye sordular" anlamındaki *Râst geldüm bir iki rind-i mey-âşâma bugün / Deve gördüŋ mi didiler baŋa ey rind-i cihân* NDMT, muk.22/2 beytinde geçen bu ifade Zâtî'de "Sofu şarap için sarhoş bir deve gibi olmuş. Ansızın beni görünce 'Deve gördün mü?' diye sordu" anlamında *Bir üştür-i ser-meste dönmiş mey içüp sûfî / Nâ-gâh beni gördi didi deve gördüŋ mi* ZDAN, g.1571/2 şeklinde geçer. Bunun uygunsuz iş yapan bir kimsenin suçuna şahit olana tehdit edercesine "Beni görmedin, duymadın!.." demesi yerinde kullanılan bir tembih ifadesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda ayr. bk. "Deve tabanı"

Said Giray'ın "Bu gece o ay yüzlü güzeli gizlice kucaklayınca bana 'Deve gördün mü?' dedi" ifadesi bunu teyit etmektedir. Gizlice işlenen bir suç iki kişi arasındaki bu ahitleşme sonucunda görülmemiş ve yaşanmamış hükmüne girecektir: *Bu şeb ol mâhı zîb-âgûş-i vuslat hâfice itdüm / Deve gördüŋ mi didi böyle vahşî görmedüm âhû* GDSK, g.140/4. Bunun bir kademe ilerisi yani daha abartılı biçimi "Deveyi gördün mü?" sorusuna "Deveyi değil yavrusunu bile görmedim!" şeklinde cevap vermek olduğu Şehdî ve Güvâhî'nin şu beyitlerinden anlaşılmaktadır: *Deveyi görmemişem ben köçegin bile velî / Umaram göstere fermânuŋ ile defter-dâr* ŞDŞB, k.44/67; *Deve gördüŋ mi dise kimse saŋa / Köşegin dahi görmedüm di aŋa* GPNM, mes.1729. Bosnalı Sâbit'in, Leylâ'nın devesi ayağına yüz sürüp sürmediği sorusuna karşılık olarak kendinden geçmiş Mecnûn'un adeta "Ne devesi?" diye cevap verişini tasvir ettiği şu beyti de aynı yapıda söylenmiş görünüyor: *Kaysa sordum kadem-i nâkaya yüz sürdüŋ mi / Şîve-i üştür kılup dir deveyi gördüŋ mi* BSTK, b.92.

Şeyh Sâdî'ye izafe edilen bir hikâyeye göre şeyh bir gün bir yonca tarlasında deve ayak izleri görür. Tarlanın bir tarafının otlanmış diğer tarafının ise sapasağlam olduğunu fark edince devenin bir gözünün kör olduğuna hükmeder. Biraz daha ileride yoncaların genişçe ezilmesinden devenin yere çöktüğüne, kenarında da bir kadına ait olabilecek ayak izleri görüp deve üzerinde bir kadın olduğuna hükmeder. Yoluna devam ederken karşısına bir adam çıkıp ona "Buralarda deve gördün mü?" diye sorar. Şeyh "Deve kör müydü?" diye soruyla cevap verir. Olumlu cevap alınca da "Üzerinde bir kadın mı vardı?" diye sorar. Yine evet cevabını alıp sonra da adama "Görmedim" der. Adam da Şeyh Sâdî'nin deveyi ve kadını alıp sakladığını sanarak onu fena hâlde döver. Bu hikâyenin fazla bilgiçliğin bazen zarar getireceğine örnek olmak üzere kurgulandığı anlaşılmaktadır. Buna göre yukarıdaki beyitlerde geçen "Deveyi gördün mü?" sorusunun aynı zamanda bu hikâyeye telmihen bir tehdit olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

DEVE ve İĞNE DELİĞİ

Gerçekleşmesi mümkün olmayan şeyler için kullanılır. Âşık Çelebi *Meşâ'irü'ş-şu'arâ*'sında aşırı içtiği hâlde incecik iğneler imal etmesiyle şöhret bulmuş iğne ustası Zârî-i Sûzenî'den bahsederken *Üştür-i ser-mest sûfâr-i sûzenden geçmek mümkinü'l-ihtimâl idi ol şerâbdan geçmek muhâl idi* derken onun şaraptan vazgeçmesinin imkânsızlığını vurgulamıştır. Deve ve iğne deliği konusu *İncil*'de de *Yine size derim: Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekûtuna girmesinden daha kolaydır* MATTA 19:24 şeklinde geçmesi

bakımından Batı'da ve Hristiyan kültüründe de bilinen ve resimlere sahne olan (res.571) bir konu olup semâvî kitaplarda ortak tekrar edilmiş kalıplardan biridir. Cehennem ve deve ibarelerinin birlikte geçmesi *Ayetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyecekler. Suçluları işte böyle cezalandırırız* A'RAF 40 ayetine telmih içindir. Fuzûlî'nin "Eğer bendeki gamları devenin yüküne yüklesen, (deve iğne deliğinden geçecek kadar inceleceğinden) kafirler cehennemden çıkıp azap ehli gülüp oynar" dediği *Bu gamler kim benüm vardur ba'îrüŋ bârına ursaŋ / Çıkar kâfir cehennemden güler ehl-i 'azâb oynar* FDKA, g.70/6 beytinde bu ayete telmih vardır. Karamanlı Nizâmî de "Eğer senin ayrılığının ağır yükünü sarhoş deve taşıyacak olsa, saçın ve benin gibi kâfir de cenneti yuva edinir" anlamındaki *Üştür-i ser-mest eger götürse hicrânuŋ yükin / Zülf ü hâlüŋ gibi kâfir cenneti mesken tutar* KNDH, g.25/5 beytiyle bu ayete telmihte bulunmuştur.

571

Celîlî ise "Aşk sarhoş bir deve, sabah ise onun ağzındaki köpük. Sanki bu felek halkası o deve için bir iğne deliği" anlamındaki *'Işk bir ser-mest üştür subh anuŋ agzında kef / Fî'l-mesel bu halka-i gerdûn aŋa semm-i hıyât* CDAA, g.174/8 beytinde yukarda meali verilen A'raf 40 ayetindeki *hattâ yelice'l-cemelu fî semmi'l-hıyât* ibaresine işaret olmak üzere "semm-i hıyât" ibaresini kullanmış. Nevres ve Âgehî'nin de bu ayete telmih olmak üzere tanzim ettikleri beyitler vardır: *Hindû-yi hâli cennet-i rûyinde seyr idüp / Tahkîk eyledüm ki şütür igneden geçer* NKHA, g.23/3; *Visâl hücresine göŋlüm üştüri irimez / Bu hücrede geçe üştür meger ki sûzenden* MEMP, k.1/2.

572

DEVE KATARI

Develerin kolayca güdülebilmesi için bir nizam dahilinde dört, altı yahut yedili develerden oluşan katarlar oluşturulur. Katarı oluşturan develer hiçbir zaman birbirine güçlü iplerle bağlanmaz, uçurum kıyılarında birinin ayağı kayar da yuvarlanırsa diğerleri de sürüklenmesin diye develer son derece gevşek iplerle birbirine bağlanırlarmış. Eski fotoğraflardan anlaşıldığına göre yakın zamana kadar İstanbul'da dahi ağır taşımacılık manda arabaları ve deve katarları (res.572) tarafından yapılırmış. Nev'î-zâde'nin bahar bulutlarını bir deve katarına, Zühali elinde kayan yıldız değneğiyle bir deve çobanına benzettiği şu beytinde katarı buluta benzetmesinin sebebi, bulutların rüzgârla deve katarı gibi peş peşe sürüklenmesindendir: *Katâr-i ebr-i bahâr ü şihâb ile Keyvân / Revâ budur ola har-gâhınuŋ şütür-bânı* NASK, k.4/28. krş. *Dönüp her bir şütür bir kûh-sâra / Bulutlar gibi dizilmiş katâra* MÇVG, mes.3318.

• **Başında eşek bulunur:** Kervanların ve deve katarlarının önünde hemen daima bir eşek yahut katır cinsi bir merkep bulunur. Gelibolulu Âlî'nin "Develer gibi köpük saçarak kendimizden geçmişiz. Ey sevgili, eşek huylu rakîbi bırak da katara gel" dediği şu beytinde olduğu gibi "deve-kervan-katar-eşek" kavramları çoğu zaman birlikte kullanılır: *Kef geçmişüz şütür gibi kef saçmadan meded / Agyâr-i har-mizâcı ko cânâ katâra gel* GMAD, g.803/4. Bâkî'nin ustalıkla zahide hitap ederek onu kapalı bir ifade ile âşıklar katarının eşeği olmaya davet ettiği şu beyti nefistir: *Zâhid ne lâzım ehl-i dile kîne-i şütür / Gir bezm-i 'ayş ü 'işrete sen de katâre gel* BDSK, g.303/2. Bosnalı Tâlib'in de "Biz aşk delileri mahmillerinden oluşan kafilenin başıyız. Bizim merkebimiz / bineğimiz develer kadar

uzun mesafe yol alan arslanlardır" derken dolaylı olarak yine bu önde giden merkebe imada bulunmaktadır: *Şîrân-i şütür-merhale-pey merkebimüzdür / Ser-kâfile-i mahmil-i dîvâne-i 'ışkuz* BTBG, g.25/2.

+ **Âheng:** Develer güzel insan sesi ile zil ve çıngırakların âhenkli seslerinden etkilenen hayvanlar olup bu seslerin ritmine göre hızlanıp yavaşlama özelliği gösterirler. Bu sebeple âheng kelimesinin develer ve deve kervanlarıyla ilgili beyitlerde çokça kullanıldığı görülür. *Nâlem sürûdına dutupdur gûş cümle kâr-bân / Aŋa derûn-i dilden âheng itmede dâyim ceres* MDMA, g.285/3. Mütercim Âsım *Bürhân*'da "âheng" kelimesine 9 mana verirken bunlardan 8.sinde *Tavîle, âhûr, han ve develük misillü 'imârete ve uzun uzadıya binâ olunan tûlânî 'imârete dahi ıtlak olunur. [...] Mutlak hayvânât mekânı, agıl, mandıra ve sâir mekânları gibi* dediğine göre deve ve "âheng" kelimesinin birlikte geçtiği beyitleri bu bilgi dahilinde yorumlama gereği vardır.

+ **Kûs-i rıhlet:** Deve katarları dinlenme yahut konaklama için durduklarında, etrafa dağılan kimselere hareketi haber vermek amacıyla "rıhlet kösü" çalınırmış. Kervan ve katar kavramlarının geçtiği beyitlerde Harîmî ve Levhî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi her fırsatta buna işaret edilir: *Kûs-i rihlet çalınup baglandı mahmil bilürem / Üştür-i 'ışkuŋdan irdi gûşuma bâng-i ceres* HŞKD, g.13/6; *Katâr olup deve vü at ü ester / Çekildi tabl ü surnâ çala mihter* LGSS, mes.878.

573

← **Peş peşe olan nesneler:** Yukarıda geçen bulutlar örneğinde olduğu gibi şairler arka arkaya giden aynı cinsteki her nesneyi deve katarına benzetirler. Zâtî şu beytinde art arda gelen deniz dalgalarını deve katarlarına benzetmiş: *Ne dem kim mevc-i bîhad görse Mecnûn rûy-i deryâda / Katâr-i üştür-i Leylî sanurdı sûy-i sahrâda* ZDAN, g.1433/1. Yahyâ Beğ'in şehre su getiren su kemerlerini deve katarlarına benzetmesi de hem kemerli kambur biçimleri hem de kemerlerin peş peşe olması (res.573) bakımından bu çerçevede değerlendirilebilir: *Deve katârına beŋzer kemerlerin gördüm / Didüm ki yer yüzinüŋ budur ebr-i bârânı* YDMÇ, k.5/11. Nâbî'nin "Kıl gibi ince belinin süsü olan gümüş kemer, sanki çengelli beldeki gümüş kervanı gibidir" dediği *Sîmîn-kemer ki zîver-i mûy-miyânıdur / Çengelli belde sanki gümüş kârbânıdur* ŞMMB, g.146/1 beytinde olduğu gibi deve katarları yahut kervanlarla beldeki kemer arasında da aynı benzetme kalıbının kullanılması, eski kemer modellerinin birbirine kenetlenmiş baklalar (res.574) hâlinde olmasından kaynaklanır.

574

O **Ağır yük:** Deve maddesinde zikredildiği üzere develerin ağır yük taşıma sembolü olması gibi deve katarları da aynı şekilde Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi yük ve yük taşıma sembolü olarak kullanılırlar: *Çekdürür hep deve katâr yükini / Baht-i gaddâr-i nâ-bekâr baŋa* GMAD, g.36/2.

O **Çokluk:** Bir şeyin çok olduğunu ifade için dağlar kadar, denizler yahut denizdeki kumlar kadar v.b. dendiği gibi yaygın olarak kullanılan benzetme unsurlarından biri de "katar"dır. Bu çoğu zaman "bin katar", "yüz bin katar" yahut "katar katar" gibi kalıplarla ifade edilir. Niğdeli Muhibbî'nin *Evvelâ virdi şütürden biŋ katâr / Her biri 'ûd-i kumârî müşg-bâr* NMGN, mes.5001. krş. *Dünyâ harâcı dürc-i hazîneŋde derc olup / Her gün kapuŋda harc ola yüz biŋ katâr la'l* APDA, k.12/59.

DEVE TABANI bk. "Devetabanı"

DEVEKUŞU (murg-i üştür)

Günümüzde yaygın olarak kullanılan "Deve desen deve değil, kuş desen kuş değil" deyimindeki ifadenin eski metinlerde de devekuşu söz konusu olduğunda devreye sokulduğu görülür. İbrahim b. Bâlî *Hikmet-nâme*'sinde bu kuştan şöyle bahseder:

Ulu kuşdur meger kim murg-i üştür / Ne kuşdur ne behîme kıl tefekkür [...] Bu perr ü bâl ile gerçi ki kuşdur / Uçımaz kuş gibi bu murg-i üştür [...] Dimişler kuş iseŋ iy murg-i üştür / Kanad aç sen dahı görelüm uç tur HNAŞ, mes.7188 , 7191, 7197. Yahyâ Beğ toplumu tenkit ettiği bir beytinde, devekuşunun büyük lokmaları nasıl yuttuğunu görmüş olmalı ki onu şu şekilde tarif eder: *Kor giresi bogazı içün çalışur müdâm / Döndi deve kuşına bu cem'iyyet-i beşer* YDMÇ, k.25/18. Şeyhî Mehmed Efendi çölde iki yanındaki denkleriyle giden develeri, iki yanında kanatları olan devekuşlarına benzeterek şöyle der: *Her cemel bâr-i mihaffeyle beyâbân içre / Seyr ider niteki murg-i şütürâne per ü bâl* ŞDON, k.1/13.

575

DEVEKUŞU YUMURTASI

Yumurta anlamına gelen "beyza" kelimesiyle bazen eski camilerdeki kandil çemberlerine (bk. "Çember" [kandil çemberi]) gerek dekoratif bir unsur olması ve gerekse örümcekleri kaçırdığına inanılması sebebiyle asılan devekuşu yumurtaları kastedilir. Şu beytinde Mesîhî övdüğü şahsın kadrini bir câmiye, feleği ise bu camideki top aynaya (bk. "Top ayna"), ay ve güneşi kandillere, yıldızları da devekuşu yumurtalarına benzeterek şöyle der: *Tôb âyenedür câmi'-i kadrüŋde şehâ çarh / Kandîller aŋa mihr ü meh ü encümi beyzâ* MKTM, k.218/16. Sâbit de bir kasidesinde camide asılı devekuşu yumurtalarını kasıtla *Zemâne halkı kâdirler ise bir kulb taksınlar / Mu'allâ bunca tôb âyîne var çün beyza-i beyzâ* BSTK, k.42/13 derken aynı zamanda Türkçedeki kusur bulmak anlamındaki "kulp takma" deyimini tevriye ile "yumurtaya askı için kulp takma" anlamında kullanarak beyte ayrı bir güzellik katmayı başarmıştır. Şeyhülislâm Es'ad'ın cami inşası için düşürdüğü bir tarihinde "Kandili olmak için cihanı aydınlatan güneşin bir muma döndüğü bu camide, ay yumurtası kendisini nasıl asmaz?" dediği şu beyti de yine camilere asılan bu devekuşu yumurtalarıyla ilgilidir: *Nice âvîze itmez aŋa kendin beyza-i meh kim / Sirâcı olmag içün mûmdur mihr-i cihân-ârâ* EDMN, tar.3/4. Bu konuda ayr. bk. "Çember" [kandil çemberi], "Yumurta"

DEVETABANI [kadeh]

Eskiler kadehlere biçim ve büyüklüklerine göre "at kulağı" (bk. "At kulağı"), "sığır topuğu" gibi isimler verirlermiş. Şairler bu kelimeden hareketle buna uygun kelime ve kavramları bir araya getirerek türlü söz oyunları oluştururlar. Topkapı Sarayı envanterinde geçen *beş devetabanı kupa; beş tane de şahane büyük kumkuma; oniki legençe ve ibrik, gümüş; iki gümüş sini; iki büyük satl* şeklindeki kayıtlardan bunun da "kumkuma" (bk. "Kumkuma") gibi "kupa" olarak tanımlanan büyük boyda bir kadeh olduğu anlaşılıyor. Ganî-zâde'nin taraf tutmak anlamındaki "yan basmak" ile "deve tabanı" ibarelerini özellikle bir araya getirdiği *Yîne yan basdılar olsun deve tabanı ile / Üştür-i mest-i surâhî gamı itsün pâ-mâl* GNNK, g.80/4 beyti böyledir.

X **Baş:** Devetabanı kadehinden bahsedilen beyitlerde el, ayak ve baş gibi organ isimlerinin özellikle bir araya getirilmeye çalışıldığı görülüyor. Bâlî ve Sâbit'in şu beyitleri böyledir: *Âşiyân meclis-i 'ışk oldı ser-i Mecnûna / Nâka-i Leylînüŋ izi deve tabanı kadeh* BDBS, g.18/3; *Üştür-i gussayı kaldurmag içün hâtırdan / Çekelüm at kulagı mı deve tabanı mı var* BSTK, g.122/2.

+ **El, ayak:** Bu kadeh isminin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında şairler konuyu bir şekilde el ve ayak kelimelerine getirmeye çalışırlar. Rızâî'nin "O al yanaklı bana öyle bir oyun oynadı ki canımı ve gönlümü dayanılmayacak hâle getirdi. Gam devesi beni ayakları altına aldı yardım edin! Saki, devetabanı kadehle gelip elimi al / beni kurtar" dediği şu rubaisinde "el" ve "ayak" kelimeleri özellikle kullanılmış: *Bir vech ile âl itdi baŋa ol ruhi al / Kim itdi dil ü cânumı bî-sabr ü mecâl / İtdi şütür-i gam beni pâ-mâl meded / Sâkî deve tabanı ile gel elüm al* RDMT, rub.13. Süheylî ve Misâlî'nin *Ayak toluların içsek kadeh-peymâ güzellerle / Deve tabanı sâger elde tâbân oldugın görsek* SDEH, g.177/3; *Ayak toluların içsem yürüsem mâh-rûlerle / Deve tabanı sâger elde tâbân oldugın görsem* MESŞ, g.115/3 beyitlerindeki "ayak" kelimesi de özellikle tercih edilmiş görünüyor.

+ **Deve:** Aslında bir kadeh cinsinin ismi olduğu hâlde isim ilgisi sebebiyle konu bir şekilde deveye getirilerek türlü söz oyunları geliştirilir. Mirzâ-zâde ve Ganî-zâde Nâdirî'nin şu beyitleri buna misal olabilir: *Deve tabanı kadehden gice rind eyledi nûş / Deve tepmiş gibi agzı seher oldı hâmûş* MNAK, g.97/1; *Deve tabanı ile mûr-i gam oldı pâ-mâl / Üştür-i mest-i surâhî çeküp itdükçe kıyâm* GNNK, g.85/4.

+ **Deve gördün mü?:** Günümüzde kullanılan "görmedim, duymadım, bilmiyorum" ifadesi türünden bir anlam taşıyan bu tabiri de devetabanı kadehi ile birleştiren şairler oldukça başarılı ifadeler oluştururlar. Nev'î-zâde'nin padişahın içki yasağı konusundaki caydırıcı uygulamalarını ima ederek eline artık kimsenin kadeh alamadığını, eskiden devetabanı ile içen rintlerin artık "Deve gördün mü?" diye kaçıştıklarını mizahî bir üslupla şöylece anlatır: *Cihâna lerze virdi şimdi bîm-i kahr-i sultânî / 'Aceb mi almasa kimse eline câm-i rahşânî // Deve tabanı sâger nûş iden rindân-i meyhâne / Deve gördüŋ mi diyü her biri kaldurdı tabani* NASK, g.222/1-2. Deve gördün mü?" hk. ayrıntılı bilgi için bk. "Deve gördün mü?"

DEVETABANI [kumaş]
Pakalın bunun Bursa'da dokunan bir kumaş adı olduğunu bildiriyor. Ancak bunun kumaş adı değil bir desen adı olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl kumaşlarında görülen desen isimlerinden "benekli", "telli hatâyî", "çınarlı hatâyî" gibi "devetabanı" da desenlerinin benzediği deve tabanı şekli itibariyle bu isimle adlandırılan kumaşlardandır. Âşık Çelebi'nin "Leylâ'nın devesi Mecnûn'un mezarına ayak basarak gelince, sanki mezarı üzerine devetabanı (desenli) bir kemha örtmüş gibi olur" dediği *Kadem basup gele çün kabr-i Kaysa nâka-i Leylâ / Mezârı üstine örter deve tabanı bir kemhâ* HMNB, b.720 beytinden de bunun bir desen adı olduğu ve "kemha" (bk. "Kemha") kumaşı olarak dokunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Mezara kumaş örtme İran'da hâlen uygulanan, yakın zamana kadar Türkiye'de de uygulandığını öğrendiğimiz bir gelenektir. Definden sonra kabre bir kumaş örtülür ve cemaat dağıldıktan sonra bu kumaş ihtiyaç sahibi biri tarafından alınmak üzere mezar üzerinde bırakılırmış. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Mezara kumaş örtme"

Âşık Çelebi'nin yukarıdaki ifadesi Derzî-zâde Ulvî ve *Metâli'ü'n-nezâir* mürettibi Hisâlî tarafından da işlenmiş: *Leylî gelicek nâka ile türbet-i Kaysa / Örter deve tabanı kumâş ile mezârın* DUİÇ, g.462/3; *Ayak basdukça Kaysuŋ merkadine nâka-i Leylâ / Ser-â-ser geydürür gûyâ deve tabanı bir kemhâ* HMNB, b.780. Bosnalı Sâbit'in bir tuğrayı tasvir ettiği şu beytinde tuğrayı şekil itibariyle bir devekuşuna, tuğraların "beyza" tabir edilen beyzî gövdelerini de onun altına aldığı bir yumurtaya benzetmesi, ardından da bu durumu beyzanın üzerine bir kemha örtülmesi şeklinde yorumlaması son derece sıra dışı bir tasavvur oluşturmaktadır: *Basup ol beyza-i ümmîdi murg-i üştür-i devlet / N'ola örterse 'anber-gûn deve tabanı bir kemhâ* BSTK, k.38/3.

DEVİR bk. "Devr-i kadeh"

576

DEVİR (devr)
Mutasavvıfların biraz da filozoflardan etkilenerek kurguladıkları yaradılış nazariyesine göre her şey "Mutlak Varlık"tan tecelli suretiyle ayrılır, çeşitli safhalardan geçerek değişime uğrar ve süflî âleme madde olarak düşer. Daha sonra yine çeşitli safhalardan geçerek yükselmeye başlar, nihayet sonunda geldiği noktaya ulaşır. Küllî akıl, dokuz akıl, dokuz nefis, dokuz kat gök [= "âbâ-i 'ulviyye" / yüce babalar], dört tabiat [= sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlık] ve dört unsur [= hava, su, toprak, ateş] "ümmehât-i süfliyye" yani aşağı analar seviyesine kadar düştükten sonra yükselişe geçerek yine sırayla madde, maden, bitki, hayvan, insan ve kâmil insan mertebesiyle mutlak varlığa kavuşur. Önce yüksekten aşağıya doğru inerek bir yarım çember çizen ve daha sonra da en alt noktadan

tekrar başladığı noktaya ulaşarak çemberi tamamlayan bu "devir" inancında iniş safhası "kavs-i nüzûl" [= iniş yayı] yükselme safhası ise "kavs-i 'urûc" [= yücelme yayı] denir. Tasavvuf edebiyatında insanın bu göklerden yere iniş ve tekrar göklere yükseliş macerasına dair "devriyye" denen eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan "kavs-i nüzûl"ü yani Mutlak Varlık'tan süflî âlem denen dünyaya iniş ve insan oluş sürecini anlatan eserlere *Arşiyye*, "kavs-i 'urûc"u yani "insân-ı kâmil" olarak Hakk'a ulaşıp "vahdet"e kavuşmayı anlatanlara ise *Ferşiyye* denir.

Mutasavvıfların kendilerini yer, gök, bitki, su, ateş v.b. ve nihayet "Mutlak Varlık"ta birleşebilen bir yapıda görmelerine zemin hazırlayan bu düşünce onlara büyük bir heyecan vermiş ve bu inanç Muhyiddîn ibnü'l-'Arabî, Celâleddîn-i Rûmî, Yûnus Emre ve Niyâzî-i Mısrî gibi birçok mutasavvıf tarafından benimsenerek şiirlerinde işlenmiştir. Bu şahsiyetler bu inancın kesinlikle "tenâsüh" yani öldükten sonra ruhun başka bir bedene girmesi ile bir ilgisi olmadığını ısrarla belirtmişlerse de Bektaşîler ve bazı bâtınî tarikatler buna tenasüh inancını da dahil etmişler. Bütün bu düşünceler *Biz Allah'tan geldik ve yine ona döndürüleceğiz* BAKARA 156 ayetiyle tevil edilmişse de *Kur'ân* ve Hz. Peygamber'den intikal eden İslâm inancında bu tür nazariye ve düşünceler asla kabul görmemiştir.

• **Mevâlîd-i selâse:** Devir nazariyesine inananların kabulüne göre bir çocuğun doğması için nasıl babaya ihtiyaç varsa, varlık âlemi de "âbâ-i ulviyye" [= yüce babalar] (bk. "Âbâ-i 'ulviyye") olarak adlandırılan yedi gezegen yahut dokuz kat gökle hava, su, toprak ve ateşten oluşan "ümmehât-i süfliyye"nin (bk. "Dört unsur") birleşmesi ile meydana gelmiştir. Maddeyi oluşturan ve "mevâlîd-i selâse" [= üç çocuk] denen madenler, bitkiler ve hayvanlar bu birleşme sonucu meydana gelirler. Ahmedî bu durumu şöyle özetler: *Üç oglanı ki ma'den ü hayvândur ü nebât / Bu dört ana-durur iden ol tokuz ata* ADYA, k.V/16. Şâhî *Ferhâd-nâme*'sinde üç oğulu şöyle özetler: *Biri ma'den anuŋ birisi nebât / İtdi hayvân birin o pâk-sıfât* ŞFNÖ, mes.1395. Karamanlı Aynî maden, bitki ve hayvanların "tevellüd" ile çoğaldığını öne sürer: *Tâ kim fusûl içinde Hakkuŋ meşiyyetiyle / Eyler tevellüdâtı kân ü nebât ü hayvân* KADA, k.37/51. Buna mukabil bir başka kasidesinde maden ve bitkilerin tevellüdle, insan ve hayvanların tenâsülle geliştiğini iddia eder: *Tevellüd tâ bilür kân ü nebâtât / Tenâsül tâ görür insân ü hayvân* KADA, k.21/133.

• **Maden, bitki ve hayvan sonunda insana dönüşür:** Bu inanca göre bitki, hayvan ve madenler "âbâ-i 'ulviyye" denen (bk. "Âbâ-i 'ulviyye") dokuz baba ile dört anadan [= hava, su, toprak, ateş] doğar ve bunlar daha sonra insana dönüşürler. Ahmedî ve Lâmekânî Hüseyin Efendi bunu *Ol tokuz âbâ bular dörd ümmehât / Togdı olardan kân ü hayvân ü nebât* AİYA, mes.2314; *Ma'den ü hayvân nebâtı seyr idüp / Ugradı geldi bu kez insâna yol* LHED, g.42/11 şeklinde ifade ederler. Nâbî'ye göre de insandaki bütün hassaları madenler, bitkiler ve hayvanlardan kendisine geçen özellikler belirler: *Ya'nî kim insânda olan müctemi' hâssiyyeti / Eyleye insânı hayvân hem cemâd ü hem nebât* NDAF, g.31/4. krş. *Olur ol a'cûbe-şekl-i turfe-zât / Gâh ma'den gâh hayvân geh nebât* NDAF, lgz.18/5.

• **Hayvan ve bitkiler insana dönüşür:** Sadece mutasavvıf şairler değil Haşmet, Mesîhî, Tâcî-zâde gibi hemen bütün şairler insanların bitki ve hayvanlarla aynı daire içinde dönüp durduğuna inanırlar: *Hem-dâ'iredür âdeme hayvân ü nebâtât / Derk eyle bu devrândadur devr-i mükâfât* HKHA, k.23/7; *Nebât ü ma'den ü hayvân degül hemân hâşâ / Bu hâlet üzre-durur gerdiş-i sinîn ü şühûr* MDMM, k.19/16; *Eger zemîn ü eger 'unsur ü eger gerdûn / Eger nebât ü eger ma'den ü eger hayvân* TCÇD, k.26/30. Ârif *Mürşidü'l-'ubbâd*'ında insanın Mutlak Varlık'tan kopup yukarıda anlatılan merhaleleri geçtikten sonra nasıl bitkilerden hayvanlara oradan da annenin rahmine düştüğünü yaklaşık 10-12 beyit içerisinde özetlemiş olup bu beyitlerden bir kısmı şu şekildedir: *Anda toprak sûretini ol tutar / Seyr ider andan nebâta hem biter // Ol nebâtuŋ sûretin anda tutar / Otı hayvân yir hayevâna yiter // Anda hayvân şeklini ol urınur / Niçe müddet ol vücûd anda durur // Nâgehân hayvân olur bir gün gıdâ / Yir anı insân olur aŋa gıdâ // Ataya anaya gelür ol vücûd / Gör ne hikmetler kılur Ferd ü Vedûd* MUAE, b.1396-1400. Askerî'nin *Nüh feleklerden geçüp geldüm 'anâsır iline / Âb ü hâk ü âteş ü bâd ü hevâ menziline / Hem cemâdât ü me'âdâtla nebât iklîmine / Rûh-i hayvânîde şimdi et ile kan bulmışam* ADHK, mus.139/4 mısraları da bu durumu özetlemesi bakımından önemlidir.

Niyâzî-i Mısrî şiirleri arasında yer alan yüzlerce beyitle devir inancının en müfrit savunucularındandır: *Nebât olup nice devrân nice demde olup hayvân / Geyürdi sûret-i insân baŋa devr-i zemân içre* NMKE, g.152/5.

• **Devir ve tenâsüh:** Hulûl ve tenâsühe yani ruhun bir bedenden başka bir bedene geçişine inananlar nezdinde ruh bir bedenden bir başka bedene geçebileceği gibi; cansız varlıklardan bitkilere, oradan da hayvanlara geçerek de suret değiştirebilir. Bir hayvanın etinin yenmesi üzerine de insana geçebilir. Bütün bu hulûl ve intikâllerin tamamına "ferhengsâr" denir ve bu geçişlerin her birine türlü isimler verilir. Özetle insan ruhunun bir başka insan bedenine geçişine "mesh", bitkilere geçişine "fesh" yahut cansız maddelere geçişine ise "resh" demişlerdir. Bütün bu düşüncelere inananlar âhiret ve yeniden dirilişi inkâr etmiş sayılarak tekfir olunurlar. Bektâşî menâkıb-nâmeleri arasında ruhun bir bedenden başka bir bedene geçtiği inancına dair pek çok rivayet bulunduğunu da burada hatırlamamız gerekmektedir.

• **İnsân-ı kâmil Hakk'a ulaşır:** Bu inanca göre "ulvî âlem"de Mutlak Varlık olan Hakk'ın bir parçası iken "süflî "âleme" yani aşağı âlem kabul edilen dünyaya gönderilen insan, kendini olgunlaştırıp nefsini terbiye ederek tekrar ait olduğu yere yani aslî vatanı (bk. "Vatan") olan Hakk'ın huzuruna ulaşıp "vahdet"e erebilir. Sehî Beğ insanın imtihan için gönderildiği kesret âlemi yahut "süflî" [= aşağı] âlem denilen bu dünyaya kendini kaptırmaması hâlinde kâmil insan olarak tekrar yücelebileceği inancıyla şöyle der: *'Alâyıkdan mücerred ol özüŋ insân-i kâmil kıl / 'Alâka itme dünyâya ta'alluk çünki kesretdür* SBDH, k.18/13. Azîz Mahmûd-i Hüdâyî dört unsurun kâmil insana geçişini şu beyitlerle özetler: *Terkîb olundı çünki hevâ hâk ü nâr ü âb / İnsân-i kâmil oldı aŋa ref' olup hicâb* AMHD, g.150/1; *Miftâh-i bâb-i Hazret insân-i kâmil ancak / Varlık anuŋ hakîkat gayrısı zâ'il ancak* AMHD, g.118/1. Ahmed'in *Kitâb-i Mesnevî*'sinde iddia ettiğine göre kâmil insan olma derecesine gelen insan artık her surete girebilir: *Mazhar oldı kâmil insân kudrete / Her nice dir ise girür sûrete* MKMA, mes.4. Şiir geleneğine göre bu kemal yolculuğunda sofu ve zahitlerin hiç şansı yoktur: *Savm u salât u hacc ile sanma biter zâhid işüŋ / İnsân-i kâmil olmaga lâzım olan 'irfân imiş* NMKE, g.78/4.

DEVİR ve TESELSÜL bk. "Teselsül"

DEVLET-ÂBÂDÎ bk. "Âbâdî"

DEVLET EL VERMEK (devlet el virmek) "Devlet" kelimesinin "sa'âdet" ve "tâlih" gibi anlamlarının bulunması sebebiyle geliştirilen bu tabir, aynı zamanda bir devlet büyüğünün ve özellikle elini öpmenin herkese nasip olmadığı padişahın elini öpme münasebetiyle kullanılır. "Devlet el virmek" [= talihi yaver gitmek] aynı zamanda devletin yani devleti temsil eden padişahın, öptürmek üzere elini uzatması anlamına gelecek şekilde tevriyeli kullanılır. Gelibolulu Âlî "Devlet el verdi de sevgilinin elini öpme talihine eriştim. Bayram, talihimin uğurlu olduğuna delil oldu" anlamındaki şu beytinde yüksek rütbeli bir devlet adamının elini öpme şerefine nail olduğunu ifade etmektedir: *Dest-bûs-i yâre irdüm devlet el virdi baŋa / Tâli'üm sa'd olduguna 'Âliyâ 'ıyd oldı dâl* GAKA, g.306/5.

+ **Bayram:** Ca'fer Çelebi "Bayram günü oldu, herkes sevgilinin elini öpüyor. Talihim yaver gitmedi ki sevgilinin elini öpeyim." dediği şu beytinde bayramda el öpme geleneğine işaret etmektedir: *Rûz-i 'ıyd oldı öper her kişi dil-dâruŋ elin / Baŋa el virmedi devlet ki öpem yârüŋ elin* TCÇD, g.156/1. Bayram saraya her zaman girip padişahı görme fırsatı bulamayan ulema için bayramlaşma vesilesiyle padişaha yakın olma fırsatı oluşturması bakımından ayrıca önem taşır: *Devlet el virse yüzin gördügüm eyyâm olsa / Merhabâ eylesem ol şûh ile bayram olsa* BDSK, g.460/1. Bu türden ifadelerle padişah ve devlet adamları kastedildiği gibi bu kabil ifadelerin sevilen bir şahıs için de sarfedilmesi mümkündür.

DEVLET KUŞU bk. "Hümâ"

DEVLET KÜLAHI (küleh-i devlet, tâc-i devlet) Osmanlı şehzadelerinin tahta oturmasından önce tertiplenen cülus merasimlerinde başlarına hükümdarlığı temsil eden bir destar sarınmaları gelenek idi. XVII. yüzyıl sonrası Osmanlı sultanları arasında cülus merasimleri sırasında Yavuz'un Mısır'dan getirdiği ve Hz. Yusuf'a ait olduğu kabul edilen "Yûsufî destâr"ı (bk. "Destâr-i Yûsufî" başlarına giymeleri gelenek hâlini almıştı. Öyle ki bu âdet masal ve hikâyelerde dahi işlenmiştir. Mesela Manisalı Câmî'nin *Vâmık u Azrâ*'sında hükümdar baba, saltanatı temsil eden "tâc-i devlet"i oğlu şehzadenin başına koyarak onu sultan ilan eder: *O tâca dirler-idi tâc-i devlet / Olur her kim geyerse*

ehl-i 'izzet MCVA, mes.5144. Esasen destar ve külah halk arasında olduğu gibi bütün devlet makamlarında rütbeleri göstermesi sebebiyle, "devlet külahı" tabiri sadece hükümdarlar için değil aynı zamanda diğer devlet ricali için de gerek maddî gerekse manevî anlamda bir rütbe ve bahtiyarlık ifadesi idi. Buna göre mesela Revânî'nin hükümdarın saltanatının bekası için dua sadedinde söylediği *Şeh-i hurşîd-nişân husrev-i gerdûn-'azamet / Tura başında anuŋ gün gibi tâc-i devlet* RDMÇ, mus.2-V/8 ifadesi hem saltanatın hem de saadet ve mutluluğun devamı için edilmiş bir duadır. Yahut Bâkî'nin güneş gibi dünyayı aydınlatan bir devlet tacından bahsetmesi sadece saltanat ve iktidarı değil aynı zamanda saadet ve mutluluğu da ifade etmek üzere kullanılmıştır: *Gün gibi tâc-i devlet-i şâhî tulû' idüp / Kevn ü mekâna virdi ziyâ âfitâb-vâr* BDSK, k.9/2. Zâtî'nin "devlet külahı" üzerinden kurguladığı şu beytinde de esas itibariyle makam ve saltanatların faniliği vurgulanmaktadır: *Külâh-i devlet ile fahr kılmaz ş'ol ki müdrikdür / Ki soŋı devletüŋ letdür külâhuŋ kalbi hâlikdür* ZDAN, g.495/1.

O Bahtiyarlık, yücelik: Nev'î'nin padişah sarayının yüceliğini vurgulamak amacıyla "Eğer senin sarayındaki bekçi eskimiş külahını yere atacak olsa, Hintli Zühal yıldızı onu başına devlet külahı edinirdi" dediği şu beytinde olduğu gibi devlet külahı daima yüceliği temsil eder: *Tâc-i devlet idine başına Hindû-yi Zühal / Atsa kasruŋdan yire köhne külâhın pâsbân* NDMT, k.37/16. İshâk Çelebi'nin şu beytinde de ikbal ve bahtiyarlık tacı olarak kullanılmış: *Başuŋ adevlet külâhı efser-i ikbâldür / Kaddüŋe 'izzet libâsı câme-i zîbendedür* ÜİÇD, k.15/3.

O Saltanat: Yukarıda da ifade edildiği üzere devlet külahı Aşkî'nin şu beytinde olduğu gibi sıklıkla saltanat alameti olarak kullanılır: *Ma'mûr dutup hurrem ide kişverüŋi Hak / Mansûr kıla kande ki_ola leşkerüŋi Hak / Hâlî_itmeye devlet külehinden serüŋi Hak / Mesken ide sultânlara 'âlî derüŋi Hak / Devletle tapuŋa ol iki gevherüŋi Hak / Bagışlasun anlerle ferah kıl dil ü cânı* ADNB, k.5/13.

← Ayak toprağı: Kânûnî Sultan Süleyman'ın *Hâk-i pâyüŋ olalı başumda tâc-i devletüm / Zerre deŋlü kimseye 'âlemde yokdur minnetüm* ENMN, g.2977/1 beytinde de görüleceği üzere sevgilinin ayak toprağı her zaman sultanların devlet tacından daha üstün tutulmuştur. Yaşadığı dönemde dünyaya hükmeden böyle bir şahsiyetin, ayak toprağını başına taç edeceği sevgili güçlü bir ihtimalle Hz. Muhammed olmalıdır. Ancak şiir geleneği icabı bu gibi ifadeler Sebzî ve Aşkî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi her sevilen şahsiyet için de kullanılabilir: *Güzellik âsümânınuŋ yüzüŋ mihr ile mâhıdur / Gubâr-i hâk-i dergâhuŋ ser-i devlet külâhıdur* SGHK, g.67/4. *İşigi topragıdur kuhl-i cevâhir gözüme / Ayagı tozı-durur başuma devlet külehi* ADNB, g.139/2. Hayretî'nin şu beyitleri de bu kalıba giren güzel örneklerdendir: *Mülk-i gam sultânıyam şâhâ ayaguŋ topragı / Kelle-i bî-devletümde tâc-i devletdür baŋa* HDMÇ, g.12/4. krş. *Başum üstinde görenler hâk-i pâyuŋdan eser / Devlet ü 'izzet külâhın bir gedâ geymiş sanur* HDMÇ, g.104/4.

← Derviş külahı: Abdal ve Kalender dervişleri gibi Mevlevîler de külahlarını "devlet külahı" olarak tavsif ederler. Nehcî ve Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb Dede'nin şu beyitleri böyledir: *Külâh-i fakr başda Nehciyâ bir tâc-i devletdür / Ki nice serveri bî-taht ü efser ol külâh eyler* NDNK, g.120/5. *Berser iden câna şâhân ser-fürû itse n'ola / Gıbta-i zer-tâc-i devletdür külâh-i Mevlevî* KZMS, g.599/4. Dede "Mevlevî külahını başına takan canlara [= dervişlere] padişahlar saygı gösterseler bunda ne var? Zira o külaha altın devlet tacı dahi gıpta eder" demek suretiyle mensubu bulunduğu tarikatı övmektedir.

→ Kimya / iksir: Devlet tacının iksir veya kimyaya (bk. "İksir", "Kimya") benzetilmesi, bunların altın elde etmeye yarayan özellikleri sebebiyledir. Devlet gücünü elinde bulunduranlar, her dilediğini yaptırabilme gücünü de elde etme bakımından saadet iksirini de elde etmiş sayılmaktadır. Necâtî şu beytinde sevgilinin ayağı toprağını bir şeref tacı olarak vasıflandırırken aynı zamanda onu saadetin de iksiri olarak görür: *Çün tâc-i şeref oldı vü iksîr-i sa'âdet / Hâk-i kademüŋ 'izzeti başum yüzüm üzre* NBMK, g.486/8. Sâkıb Mustafa Dede'nin şu beytinde ise külah, devlet altınını elde etmeye yarayan bir potaya benzetilir. Beyitte geçen "kîmyâ" kelimesi eskilerin topraktan altın elde etmek için kullandıkları "iksir" anlamındadır: *Zîr-i külehde nâ'il olur devlete bu ser / Bir pûtedür küleh ki giren kîmyâ çıkar* SMDD, g.50/16. krş. *İzi tozıdur iksîr-i sa'âdet / Felekler kılsa taŋ mı tâc-i devlet* MDEE, mes.2/75.

⟵ **Köpek çanağı:** Sevgilinin yüceliğini vurgulama sadedinde onun mahallesindeki köpeğin çanağı, Medhî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi devlet külahına benzetilir: *Gubâr-i hâk-i pâyuŋ tûtiyâ-yi 'ayn-i 'izzetdür / Segân-i kûyuŋuŋ serde sifâli tâc-i devletdür* MDNS, g.147/1; *Her seg-i kûyuŋ sifâli tâc-i devletdür baŋa / İtlerüŋ karşu gelürse hayl-i 'izzetdür baŋa* MDNS, g.14/1. Hayâlî'nin Mecnûn'un Leylâ'nın köpeğinin çanağını başına takmasıyla devlet külahı arasında ilgi kurduğu şu beytinde de aşağı yukarı durum aynıdır: *Tâc-i devletle Hayâlî mülk-i 'ışkuŋ şâhıdur / Çün seg-i Leylî sifâlin başına Mecnûn geyer* HBDA, g.182/5.

⟵ **Mecnûn'un başındaki kuş yuvası:** Bazı beyitlerde de Mecnûn'un başındaki kuş yuvası ile devlet tacı arasında ilgi kurulması da Hayâlî'nin şu beyitlerinde görüldüğü üzere oldukça yaygındır: *Diyâr-i hayretüŋ Mecnûn şeh-i sâhib-külâhıdur / Ki_anuŋ başında kuşlar âşiyânı tâc-i devletdür* HBDA, g.125/3. Kânûnî Sultan Süleyman da aşk vadisinde Mecnûn ile aynı kıyafetleri giydiğini ve başında onun gibi bir kuş yuvası taşıdığını şöyle ifade eder: *Vâdî-i 'ışk içre Mecnûn olalı hem-kisvetüm / Âşiyân-i murgdur başumda tâc-i devletüm* MDCA, g.1907/1. krş. *Âkıl iseŋ vahş ü tayruŋ şâhı ol Mecnûn gibi / Başına murg âşiyânından külâh-i devlet al* HBDA, g.267/2.

⟵ **Saç:** Sevgilinin saçının da devlet külahına benzetildiği Necâtî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça görülmektedir: *Tâc-i devletdür meger başuŋda miskîn kâkülüŋ / Kim güzeller şâhısın hem hûblar sultânısın* NBMK, g.395/2. Hayâlî'nin *Ben cünûn-i vâdî-i 'ışkam gedâluk san'atüm / Mûy-i jûlîdemdurur başumda tâc-i devletüm* PBKG, g.5078/1 beytinde de saçlar devlet tacına benzetilmiş.

⟵ **Yara, yara pamuğu:** Abdal ve kalender dervişlerinin başlarına açtıkları yaralar ve bunlar üzerine bastıkları pamuklar da Nev'î ve Rızâ'î'nin şu beyitlerinde olduğu gibi devlet tacı olarak nitelendirilir: *Bulmışam derd-i ser-i sevdâ-yi devletden halâs / Penbe-i dâg olalı başumda tâc-i devletüm* NDMT, g.307/2; *Ey çarh saŋa efser-i gerdûn-devletüŋ / Tâc-i Keyâna serdeki dâg-i derûn yeter* RDMT, g.31/2.

Ay: Gerek beyaz bir destar görünümü arz etmesi gerekse ulaşılamayacak kadar yücelerde bulunması sebebiyle ay ile külah arasında çok sayıda yorum geliştirilmiştir. Revânî şu beytinde ayı sevincinden külahını göğe fırlatan bir şahsa (bk. "Külahı göğe atma") benzeterek şöyle der: *Devlet el virdi n'içün câmı ele almayavuz / Bu ferahdan ki külâhını göge atdı kamer* RDMÇ, k.34/16. Lâmi'î Çelebi ise ayı, beyaz destarlı devlet külahını giyerek felekler üzerine otağ kuran bir padişaha benzetir: *Urınsun meh gibi devlet külâhın / Felekler üzre kursun bâr-gâhın* LÇFN, mes.2110.

❖ **Külah kapma** bk. "Külah kapma"

DEVLETİ İŞLEMEK

"Devlet" kelimesinin aynı zamanda "saadet, mutluluk, talihin yaver gitmesi" gibi anlamları sebebiyle "talihin yolunda gitmesi", "gönlün neşelenmesi" anlamında bir tabirdir. Şairler bu tabiri daha çok "işlemek" fiilinin "iş işlemek" yahut "fitil işlemek" (bk. "Yara işlemek") gibi olumlu yahut olumsuz diğer anlamlarını da devreye sokarak kullanırlar. Sücûdî'nin *Leylâ ve Mecnûn* hikâyesinde Mecnûn'un Leylâ'nın köpeği ile dost olması motifine işaret olmak üzere söylediği "Köpeğin, senin emrini kırmadığı için bizimle dost olmadı. Bu sebeple talihim yaver gitmedi" anlamındaki *Seg-i kûyuŋ bize yâr olmadı emrüŋ sımayup / N'idelüm pâdişehüm işlemedi devletümüz* ENMN, g.1871/5 beytinde "devleti işlemek", sevgilinin köpeği ile dost olma yoluyla elde edilen mutluluk anlamında kullanılmış. Gedâyî'nin şu beytinde ise kışın şiddetinin bitmesi ve baharın gelmesi "devleti işleme" sebebi olarak gösterilmiş: *Ter benefşeyle müzeyyen idelüm sohbetümüz / Geldi gül gibi bahâr işledi çün devletümüz* ENMN, g.3245/3. "Devleti işlemek" konusunda ayr. bk. "Yıldızı işlemek"

+ **Dükkân:** Eskilerin sohbet mekânlarının önemli noktalarından biri de türlü mesleklere mensup esnaf dükkânlarıydı. Sabah namazından sonra açılan dükkânlara eş dost kahve içip hâl hatır sormak için gelir, iş ve satış arasında bugün de kısmen olduğu üzere sohbetler sürdürülürdü. Zâtî'nin sürekli dükkânına uğradığı anlaşılan Ali Balı adındaki bir arkadaşı hakkında yazdığı *Dükâna gelmeseŋ gâyet benüm müşkil olur kârum / Velîkin geldügüŋce devletüm işler 'Alî Bâlî* ZDAN, g.1804/6 beytinde "iş işlemek" [= işlerin yolunda gitmesi, satışların iyi olması] ile "devlet işlemek" yani şansın, talihin yaver gitmesi arasında ilgi kurulduğu görülmektedir. krş. *Oturur yüregüm Zâtî yirine devletüm işler / Seherden gelse dükkâna güneş gibi 'Alî Bâlî* ZDAN, g.1665/7; *Yine dükkânına geldi işine*

başladı dil-ber / Oturdı yüregüm yirine Zâtî işledi devlet ZDAN, g.86/5. İshâk Çelebi'nin şu beyti de Zâtî ile aynı espriyi işlemektedir: *İki gündür gelürüz gelmedi dükkânına yâr / Elümüzden ne gelür işlemedi devletümüz* ÜİÇD, g.98/4.

+ **Meyhane:** Meyhane ve işlemek fiilinin birlikte kullanılması daha çok "meyhanede işlerin yolunda gitmesi, meyhanenin iyi çalışması" anlamında görülür. Mesela Nev'î'nin Ramazan ayında meyhanelerin işlememesine imada bulunarak söylediği *Sâ'im-i hecr olanuŋ nice açılsun göŋli / İşlemez bâbı meh-i rûzede meyhânelerüŋ* NDMT, g.242/3 beyti böyledir. Çoğunlukla gönül-meyhane metaforunun işlendiği bu tür beyitlerde meyhanenin işlemesi, gönlün sevinç ve huzurla dolması anlamında kullanılır. Âhî'nin kederli bir gününü tasvir ettiği *Der-i meyhâne durur devlet-i sermed bize lîk / Tâli'i gör ki bugün işlemedi devletümüz* ADMK, g.38/4 beytinde "meyhane kapısının işlememesi" ile "talihin yaver gitmemesi" yahut "gönlün kasvetle dolması" aşağı yukarı aynı anlamlarda kullanılmış.

+ **Yara:** Yaranın işlemesi yaranın kötüye gitmesi, kapanmaması (bk. "İşlemek") anlamında bir tabirdir. Necâtî Beğ *Sînede gamzeŋ okın devlet-i sermed bilürüz / Bir kez iy kaşı kemân işlemedi devletümüz* NBMK, g.223/4 diyerek gönüldeki ok yarasının kötüleşmemesini devletin işlememesi anlamında kullanır. Zira âşığın sevgili uğrunda ölebilmesi, ancak yaranın kötüye gitmesi ile mümkün olabilir. Behiştî ise "Gam yarası canıma işliyor gibi. Galiba rakîbin talihi yükselecek" dediği şu beytinde gam yarasının kötüye gitmesi üzerine rakîbin talihinin iyiye gideceğini şöylece ima etmektedir: *Cânuma kâr ide gibi zahm-i gam / İşleye gibi rakîbüŋ devleti* BDYA, g.521/4.

X **Devleti dönmek:** Bâkî'nin şarap yasağı üzerine nazmettiği meşhur gazelinde geçen *Semâ'-i çeng ü nây ü devr-i sâger devleti döndi / Safâsın süregör ey sôfî-i sâlûs devrânuŋ* BDSK, g.279/5 beytinden de anlaşılacağı üzere "devleti işlemek" yani talihin yaver gitmesi anlamının tam tersidir. krş. *Bizden o güzel yüz çevürüp gitdi be Nazmî / Bir devleti dönmiş niçe kallâşlaruz biz* ENDS, g.2525/5.

DEVLETİ DÖNMEK bk. "Devleti işlemek"
DEVR bk. "Devir"
DEVR-i GÜL bk. "Gül devri"

577

DEVR-i KADEH (devr-i kadeh, devr-i sâger) Gedizli Kabûlî'nin *Sâkî yürüt ayagı turma kadeh sürilsün / Şer' ile olmaz ise kânûn ile görilsün* GKME, g.279/1 beytinde ikisi bir arada geçtiği üzere "devr-i kadeh"in Türkçesi "ayak yürütmek" ve "kadeh sürmek"tir. Baron de Tott'un bahar gelince kırlara ve çayırlara çıkan Türklerin nasıl içtiklerini tarif edişine göre kadehin içildikçe yandaki şahsa verilip boşaldıkça doldurularak dolaştırılmasına "devr-i kadeh" denir. Buna göre Türkler halka olarak oturdukları sofralarında ortaya konan bir tek kaptan yemek yedikleri gibi, işret esnasında da bir tek kadeh kullanırlardı. Nâtıkî'nin *Yine meyhânede ser-halka-i rindân oldum / Yine bintü'l-'inebüŋ hüsnine hayrân oldum* NDSÖ, g.308/1 diyerek övünmesi, işret sırasında bu halka şeklindeki dizilişi ima içindir. Şeyhülislâm Kemâl Paşa-zâde *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında bir işret meclisini tasvir ederken *Ayak elden ele varup pey-â-pey / Teselsül buldı devr-i sâger-i mey* KPYZ, mes.5899 demesi kadehin halka içinde elden ele dolaşarak devrini anlatmaktadır. Bertrandon de la Broquiere'in Türklerin nasıl halka olup içtikleri hakkındaki uzun tarifi hk. bk. "İşret halkası"

Eski şiirin remiz ve sembollerine göre şarabın aşkı temsil ettiği malumdur. Buna göre gönül meyhane ve gönülde yaşanan aşk da bu meyhanenin şarabıdır. Bu "aşk şarabı" metaforu en dinî eserlerden en lâdînî sayılanlara kadar hiç değişmeyen bir klişe olarak kullanılır. Nitekim tekke ve zaviyelerde zikir ve sohbet sırasında dervişlerin halka şeklinde dizilmeleri

de bu meyanda yazılmış eserlerin hem meyhanelerde hem de tekkelerde okunmasına zahiren de olsa mantıklı bir zemin oluşturur. İşret halkasında ortada durup boşalan kadehi dolduran bir saki bulunduğu gibi, tekkelerde de halka hâlinde dizilen dervişlere nazar ederek onları manevî vecde gark eden şeyhin konumu (res.483, 577) aşağı yukarı birbirinin aynıdır. Şeyh müritlerine kaldırabilecekleri kadar ilahî feyz dağıttığı gibi saki de işret halkasındakilere bünyelerinin dayanabileceği ölçüde şarap sunar. Ancak şiir geleneğinde sofular, meclislerinde dindarlıklarını ifşa ederek riya etmeleri bakımından onların bu hâlleri hoş görülmeyip Revânî'nin şu beytinde olduğu gibi sürekli reddedilir, buna mukabil rintlerin en mistik ve tasavvufî ruh hâlleri dahi meyhane tasavvurlarıyla dışa vurulur: *Sûfiyâ halka-i zikre nice meyl ide göŋül / Başı hôşdur çün anuŋ zülf-i semen-sâlar ile* RDZA, g.329/3.

Tarikat halkasıyla işret halkası arasındaki bir diğer benzerlik, tarikat erbabının ulusuna "pîr" dendiği gibi meyhanenin idarecisine de "pîr-i mugân" denmesidir. Yahut Mezâkî'nin şu beytinde olduğu gibi meyhanede saki ile sohbet amaçlandığı gibi tarikatlerde de sufilerin bir arada bulunup "sohbet" etmeleri seyr-i sülûk için esas kabul edilmiştir: *Hep garaz sâkî-i gül-çihre ile sohbetdür / Biz bu devr-i kadehüŋ köhne-medârın bilürüz* MDAM, g.198/5. Ancak "melâmet" ehli olanlar ile dindarlıklarını teşhirden çekinmeyen sofular arasındaki meşrep farkı, yüzyıllar süren bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Edirneli Nazmî'nin *Halka-i zikre girer sûfî semâ' ile turup / Kendüye vây ki virür derd-i seri döne döne* ENMN, g.4505/4 beytinde olduğu gibi her ne kadar şairler onların "halka-i zikr"ine her fırsatta dil uzatırlarsa da gerçekte sembollerle işledikleri konu, bu zikrin riya ve gösterişten uzak olarak icrası olup şiir ve edebiyatın künhüne vakıf olanlar bütün bu yazılanları ilahî aşk macerasının sembollerle ifadesi olarak kabul edip yorumlarlar. Ancak bu şiirin dünya görüşünün temelini oluşturan "melâmet" adabı gereğince Necâtî'nin şu beytinde olduğu gibi sofuların zikir ve ibadetleri her fırsatta tenkit edilir; buna mukabil işret meclisi övülerek göklere çıkartılır: *Hôş olur halka-i zikr ü dem-i tesbîh velî / Fasl-i gül-zâr-durur devr mey-i nâbuŋdur* NBMK, g.138/2. Şairlerin sürekli sofuya dil uzatmaları, sofunun ibadetlerini açıktan açığa ve riya bulaştırarak icra etmesinden kaynaklanır. Sâmî'nin halka olup binlik tespih çeviren sofulara hitaben söylediği *Gerdiş-i tesbîhe devr-i sâgeri itdüm bedel / Bir kadeh meyden gelür zâhid 'aceb hâlet baŋa* SDFS, g.1/8 türünden beyitlerin tamamı bu dindarlığı teşhir ile "melâmet" yolunu seçenlerin meşrep mücadelesinden başka bir şey değildir. Melâmet meşrebinde olanlara göre ise (bk. "Melâmet") Hakk'a ulaşmak için halk engelini kaldırmanın, içmediği hâlde içermiş gibi görünmekten başka çaresi yoktur. Nitekim ömründe şarabın damlasını ağızlarına koymayan, aralarında imam, kadı ve şeyhülislamlar da bulunan yüzlerce şairin bu edebiyat geleneğinde kendilerini meyhaneden çıkmayan, gece gündüz içen ayyaşlar olarak teşhir etmelerinin sebebi de bu "melâmet" meşrebidir.

+ **Gül** bk. "Gül saçma"

+ **Ser-halka** bk. "İşret halkası"

O **İşlerin yolunda gitmesi:** Feleğin işleri ters çevirmek için uğraştığı inancına mukabil kadehin dönüşü, işlerin yolunda ve iyi yönde gitmesini temsil eder. Mezâkî'nin "Her ne kadar feleğin ters işleri varsa da, senin cömertliğinin meclisinde felek benim için kadeh doldurur" anlamındaki *Bezm-i cûduŋda baŋa devr kadeh-peymâdur / Felegüŋ var ise de gerdiş-i nâ-hem-vârı* MDAM, k.18/98 beytinde buna işaret edilmiştir. Âşık Çelebi, Hecrî'nin *Sâgeri devr-i felek 'aksine döndür sâkiyâ / Döne döne Hecrîye ol cevr idüpdür kat kat* AÇMŞ, vr.75a beytinin sebebini şöyle nakleder: *Merhûm kendü Edrine'de kâzî olup Hâmid Çelebi kendüden müteahhir iken İstanbul kâzîlıgından Rûmili kâzî-'askeri olup yirine Kara Çelebi Merhûm İstanbul kâzîsı oldugı haberi geldükde bedîhe dimişdür.*

→ **Devr-i gül:** Kadehin kırmızı bir gül şeklini andırması sebebiyle şairler arasında kadeh döndürülmesi bahar mevsiminde güllerin açılması ile eş değer tutulur. Şarabın içilmesiyle yüzlerin kızarması da bu açılmış güller kompozisyonunu tamamlayıcı unsurlar olarak kullanılır. Nef'î ve Bâkî'nin şu beyitleri buna misal olabilir: *Devr-i kadeh yâ devr-i gül devrân budur gayrı degül / Ammâ ki devr-i câm-i mül devr-i safâdur cümle hep* NDMA, k.62/2; *Âteş urmış yüzi gül hırmenine ol mâhuŋ / Devr-i sâgerde ruhı 'aksini kılmış peydâ* BDSK, g.9/3. İşret meclisinde neşelenme ile bahar geldiğinde insanların sevinmeleri arasında da Adlî'nin şu beytinde olduğu gibi sürekli bir ilgi mevcuttur: *Devr-i güldür çün ider devr-i kadeh cânı ferah / 'Âkıl oldur ki tutar her dem ol evânı ferah* ADYB, 16/1.

→ **Yüzük:** Kadehin lâl bir yüzük taşına, işret halkasının da yüzük halkasına benzetilmesi ile kadeh devrinin en fazla benzetildiği unsurlardan biri de yüzüktür: *Halkadur devr-i kadeh la'l şerâb-i gül-gûn / Rind-i mey-h*ʷ*âreye hôşdur tolu sâger hâtem* BDSK, k.19/7. krş. *Bezm içinde câm-i mey gûyâ nigîn-i la'ldür / Hâteme dönmiş Revânî halka-i 'ayyâşlar* RDZA, g.47/5.

→ **Tuzak:** Ganî-zâde Nâdirî'nin "Keyif kuşu meclisin gül bahçesinde avlansa bunda ne var? Ona kadehin dönüşü tuzak, hababı ise tanedir derler" anlamındaki şu beytinden de anlaşılacağı üzere meclisin halka şeklindeki düzeni zevk ve safayı avlamak için kurulmuş bir tuzağa benzetilir: *Şikâr olsa n'ola murg-i safâ gül-zâr-i bezm içre / Aŋa devr-i kadeh dâm ü habâbı dânedür dirler* GNNK, g.37/4. Mesîhî'nin işret halkasını ceylan gözlü güzelleri ele geçirmek için kurulmuş bir tuzağa benzettiği şu mısralarında da aynı benzetme kalıbı söz konusudur: *Halka-i bezm-i meyi dâne vü dâm eyleyelüm / Gözi âhûleri kendümüze râm eyleyelüm / Fevt olan 'işreti hep şimdi temâm eyleyelüm / Mest-i lâ-ya'kıl olalum yakalar çâk idelüm* ENMN, mur.3222/6.

X **Feleğin dönüşü:** Şiir geleneğinde yaygın bir inanışa göre feleğin her dönüşünde insanlara acımasız keder ve belalar getirmesine mukabil, kadehin her dönüşü bu kederleri unutturacak keyif ve neşe bahşeder. Fuzûlî'nin *Eyler kadeh zamâne gamın def' gâlibâ / Devr-i kadeh muhâlif-i devr-i zemânedür* FDKA, g.99/2 beyti bu inancı vurgulamak üzere söylenmiştir.

578

X **Tespih:** İşret meclisinde devreden kadeh ile sofuların zikir meclislerinde zikir halkası içine alarak çevirdikleri tespihler arasında da ilgi kuran şairler kadeh ve tespih tezadını Meşhûrî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça kullanmışlardır: *Câm alup Meşhûriyâ sâkî-i gül-endâm-i mey / Durma bahş itmekdedür olmış yine eyyâm-i mey / Mevsim-i gül hem de devr-i sâgar-i gül-fâm-i mey / Bir elinde dest-i sâkî bir elinde câm-i mey / Nice el degsin Riyâzî subha-i sad-dâneye* MDYA, tah.1/6. krş. *Çâre yok def'-i gama bâde-i gül-fâm gibi / Cilve-i sâkî vü devr-i kadeh ü câm gibi* BEDM, g.286/1.

DEVR-i KAMER bk. "Kamer devri"

DEVR-i RUH (devr-i cemâl)

Farsça "ruh" yanak anlamına gelmekle beraber yüzün gözler, çene ve kulaklar arasında kalan kısmına da "ruh" denir. "Devr" kelimesi "çağ ve zaman" anlamının yanı sıra "bir şeyin çevresi yahut çevresini saran şey" anlamını da ifade etmesi bakımından "devr-i ruh" tabiri şiir dilinde çok esnek ve çeşitli konulara sahne olabilecek bir yapıda kullanılır. Dukakin-zâde'nin *Devr-i ruhında ol sanem gönlümi asdı zülfine / Komadı asmag ile gör yakmaga kasdı nâredür* DZAD, g.26/8 beytinde geçen "devr"den kasıt "zaman" yahut "iktidar / saltanat zamanı"dır. Bâkî'nin "evde kalma" tabirini ay hakkında kullanarak "Uzun zamandır nişanlı olduğu söyleniyorsa da, senin yanağın zamanında ay evde kalmıştır" dediği şu beytinde de sevgilinin yüzünün en parlak olduğu dönem vurgulanmaktadır: *Devr-i ruhuŋda kaldı kamer künc-i hânede / Nâmı egerçi hayli zemândur nişânludur* BDSK, g.102/4. Remzî'nin "devr" kelimesinin bir hisar gibi çepeçevre kuşatma anlamından hareketle geliştirdiği *Devr-i ruhuŋ ki hüsn ü melâhat hisârıdur / Kirpüklerüŋ sipâhı gözüŋ şehryârıdur* ENMN, g.1071/1 beytinde kelimenin "zaman" ile yakından uzaktan bir ilgisi bulunmamaktadır.

✠ **Ateş:** Sevgilinin yüzünün parıltısı yahut yanak güzelliğinin kemale erişini ispat için yaygın olarak ateşle mukayese edildiği görülür. Cezerî Kâsım Paşa'nın bahar geldiğinde gelincik ve güllerin açmasıyla sevgilinin ateş gibi parlayan yüzünde gül ve laleler açması arasında ilgi kurarak bu çiçeklerin ateş içinde keyifle yaşamalarına şaşmış gibi göründüğü şu beyti buna misal olabilir: *Yâ Reb bu ne sırdur kim anuŋ devr-i ruhinde / Handân görinür lâle vü gül nâr aresinde* CKPD, g.178/2. Garîbî'ye göre ise âşığın gönlü, sevgilinin yüzünün ateşi ile kanadı yanmış bir pervane gibi olup kımıldamaya mecali dahi yoktur: *Deprenmege dil tâkati yok devr-i ruhuŋda / Bir şem'*

ile yanmış peri pervâneye beŋzer GDAT, g.92/2. krş. *Dil-i miskîn şehâ devr-i ruhuŋda / Oda düşmiş yanar Hindûlaruŋla* CKPD, g.195/3.

✠ **Ay ve güneş:** Sevgilinin yüzünün göz kamaştırıcı nuru sebebiyle ay / dolunay ve güneşle mukayese edildiği ve bunların yüzün ışığı yanında sönük kaldıkları vurgulanır. Riyâzî'nin *Yollarda âfitâb olsa n'ola hâk-sâr / Devr-i ruhuŋda düşdi senüŋ i'tibârdan* ŞMFB, s.200/2 beytinde olduğu gibi yüzün devri karşısında ay ve güneş daima sönük ve perişan gösterilir. krş. *Devr-i ruhında mâha görüŋ siz ne bend olur / Çün âfitâb burcına zülfi kemend olur* RDZA, g.78/1. Kemâl Paşa-zâde'nin yanak ve dudak ile güneş karşısında olgunlaşan gül-şeker (bk. "Gül-şeker") arasında ilgi kurduğu şu beytinde ise yanak ile güneş mukayese edilmiş: *Devr-i ruhuŋda olsa n'ola la'l-i ter lezîz / Olur güneşde turmag ile gül-şeker lezîz* ENMN, g.838/1. Revânî'nin "devr-i ruh" kavramını güneşin hararet ve parlaklığının iyice çoğaldığı bir zaman dilimi olarak ima ettiği şu beytinde ise esmer tenli kimselerin güneşten hoşlanması ile yüzdeki benler arasında bir ilgi kurularak şöyle denmiş: *Devr-i ruhında beŋlerinüŋ hôş safâsı var / Zîrâ ki hazz ider karalar âfitâbdan* RDZA, g.287/2. Derzî-zâde'nin şu beytinde de güneş hararetinin sevgilinin yüzü karşısında ne kadar zayıf olduğu vurgulanmış: *Devr-i ruhuŋda hurşîd germ oldugı dutulmaz / Meh-pâreler içinde eksüklüdür ziyâde* DUİÇ, g.548/2. Helâkî'nin "devr-i ruh" ve dudak ile mehtapta şarap içme denklemini işlediği şu beytinde de yüz ve dolunay mukayesesi mevcuttur: *Devr-i ruhsâruŋda yâd eyler Helâkî la'lüŋi / Kim şarâb içmek be-gâyet hûbdur mehtâbda* HELD, g.133/6.

✠ **Bahar ve gül mevsimi:** "Devr-i ruh" tabirinin geçtiği beyitlerde kışın gidip güneş hararetinin arttığı ve güllerin açılmaya başladığı bahar mevsimi ile sevgilinin güneş gibi parlak gül yüzü arasında da çokça ilgi kurulduğu görülür. Avnî şu beytinde sevgilinin yüzünü gül mevsimine benzeterek şöyle der: *Kûyına 'azm eylesem devr-i ruhında yok 'aceb / Ehl-i diller mevsim-i gülde ider gül-zâre meyl* FŞKE, g.46/2. Necâtî, Şeyh Gâlib ve Zâtî'nin bahar geldiğinde işret erbabının şaraba daha fazla düşkün olup neşelenerek kırlara çıkmasının vurgulandığı şu beyitlerde de yine yüz ve bahar mevsimi arasında ilgi kurulmuş: *Devr-i ruhuŋda 'âşıka sun la'l-i nâblar / Gül mevsiminde içilür ince şarâblar* NBMK, g.105/1; *Devr-i ruhuŋda devr-i şarâba ne ihtiyâc / Gül mevsimi gül-âb hem olsun hem olmasın* ŞGDA, g.236/6; *Beni men' eylemeŋ devr-i ruhında câm-i la'linden / Bahâr eyyâmı gül vakti benüm göŋlüm şarâb ister* ZDAN, g.465/3. krş. *Ruhı devrinde lebi fikrine düşmiş İshâk / N'eylesün lâzım olan mevsim-i gülde müldür* ÜİÇD, g.79/5. Mihrî Hatun'un bahar gelip havalar ısındığında yılanların ortaya çıkması ve tiryak satışlarının artmasını ima ederek söylediği *Devr-i ruhında satmaga tiryâk leblerin / Dil-ber eline almış iki zülfi mârını* MHDM, g.197/5 beytinde de yüz ve bahar mevsimi arasında ilgi vardır. Sehâbî ise bahar mevsiminde yağmurların artışını vesile ederek yine "devr-i ruh" ile bu mevsim arasında şöyle bir ilgi kurmuş: *Devr-i ruhuŋda aglasam ey mâh itme 'ayb / Gül mevsimi 'aceb mi sehâb olsa katre-rîz* SDCB, g.151/4.

✠ **Devr-i Kamer:** Cem Sultan'ın "hat" ve "fitne" ilgisini (bk. "Hat") işlerken, Kamer Devri'nde (bk. "Kamer Devri") fitnenin çok olacağı inancından hareketle söylediği *Devr-i ruhuŋda hattuŋa iy meh kılan nazar / Devr-i kamerde fitne-i âhir-zemân sanur* CDHE, g.85/2 beytinde de görüleceği üzere "devr-i ruh"un en çok mukayese edildiği kavramlardan biri de "Devr-i Kamer"dir. krş. *Gamzesi devr-i ruhında gösterür âşûb ü şer / Ya'nî kim devr-i kamer mekr ü fiten devrânıdur* GSÖK, g.32/6. Zâtî'nin Kamer Devri'nde insan ömrünün kısa olacağı inancını işlediği şu beytinde de "devr-i ruh" ile âhir zaman devri mukayese edilmiş: *Didüm ki devr-i ruhuŋda zülfüŋ ko kesme 'ömrüm dırâz olsun / Didi ki devr-i kamerde 'ömri idüpdurur Hak ziyâde kütâh* ZDAN, g.1377/2.

+ **Hat:** "Devr" kelimesinin ağırlıklı olarak "yüzün çevresi" anlamında kullanıldığı beyitlerde ise çoğunlukla yüzün çevresini saran sakal devreye sokulur. Prizrenli Şem'î'nin "Gül zamanı menekşe gelse hoş olduğu gibi senin yanağının çevresinde sakal çıksa bunda ne var?" dediği şu beytinde yüzü saran sakal söz konusu edilmiştir: *Gül mevsiminde gelse benefşe olur latîf / Devr-i ruhuŋda olsa n'ola âşikâr hat* ŞDMK, g.89/4. Muhîtî "devr" kelimesini "iktidar / saltanat zamanı" anlamında kullanarak "hat" kelimesinin aynı zamanda "ferman" anlamına gelmesinden (bk. "Hat") hareketle "O güzellik sultanı yüzünün devrinde âşıklarını katletmesi için yine ferman çıktı" dediği şu beytinde yine yüzdeki sakalları devreye sokmuştur: *'Âşıklarını devr-i ruhında o şeh-i hüsn / Katl itmek içün çıkdı yine hatt-i*

hümâyûn MDAT, g.165/5. Fuzûlî'nin uzun saç ve uzun ömür ilgisini kurduğu (bk. "Saç") şu beytinde ise yüzü çepeçevre saran saç ve sakalların tamamı hakkında bir yorum geliştirilmiş, çıkması istenmeyen sakallardan / fermandan kurtuluşun mümkün olmadığı şöylece dile getirilmiştir: *Kâm mümkindür uzun 'ömr ile zülfinden velî / Bulmak olmaz devr-i ruhsârında hattından emân* FDKA, g.216/4. krş. *Devr-i ruhsâruŋda hattuŋ hey'eti 'aşk ehline / Bezm-i gamda kan ile dolmuş belâ peymânesi* FDKA, g.298/4.

+ **Fitne:** Yukarıda ifade edildiği üzere "devr-i ruh" tabiri ile "Devr-i Kamer" arasında ilgi kurulan beyitlerde bu devirde fitnenin artacağı inancından hareketle Bâlî'nin *Fitne-i devr-i ruhuŋda çok 'alâmetler ola / Kâmet-i servüŋ ucından ne kıyâmetler ola* BDMY, g.166/1 beytinde olduğu gibi devreye çoğu zaman "fitne" kelimesinin sokulduğu görülür. Mu'îdî'nin Anadolu ve beyaz yüz ile eşkıyalar ve kara yüzlü kötü insanlar ilgisinden hareketle geliştirdiği şu beytinde de "devr-i ruh" ve "fitne" ibareleri bir araya getirilmiş: *Fitne kopardı yine devr-i ruhuŋda hat ü hâl / Saldı Rûm ilini gavgâya bir iki karalar* MDGT, g.146/2. Ahmed Paşa'nın şu beytinde de göz ile fitne, saç ile de Şam şehri arasında ilgi kurularak "devr-i ruh" ve "fitne" kavramları şu şekilde bir araya getirilmiş: *Devr-i ruhuŋda vardı dil zülfüŋe gözüŋden / Çün fitne gördi gitdi âhir zemânda Şâma* APDA, g.262/3.

DEVR-i SÂGAR bk. "Devr-i kadeh"
DEVR ü TESELSÜL bk. "Teselsül"

DEVRÂN

Aslı "deverân" olup "dönme", "devretme", gezip dolaşma gibi anlamlar ifade eden bu ibare edebî metinlerde galat olarak "devrân" telaffuzuyla "yaşanılan zaman", "mevsim" ve "felek" anlamlarında kullanılır. Bunların yanı sıra bir de ritim ve musikî eşliğinde ilâhîler ve zikirle icra edilen bir ayin ve dilenme tarzına da "devrân" dendiği bilinmektedir. Bu konuda ayr. bk. "Devrâna girmek", "Âfet-i devrân"

= **Zaman:** Tâcî-zâde'nin "Ateş zamanın hükümdarına derdini şikâyet için başında bir çıra yaktığından, dumanı başından çıkıyor" dediği şu beytinde geçen "devrân" kelimesi zaman anlamındadır: *Depesinden çıkar dûdı gamuŋdan şâh-i devrâna / Şikâyet itmege yakmış başına bir çerâğ âteş* TCÇD, k.24/33. Bu konuda bk. "Başta ateş yakma"

= **Mevsim:** Âhî'nin *Şâh-i gül devrânıdur yelsün yöpürsün bâd-i subh / Gonca vü servüŋ ayagına su döksün jâleler* ADMK, g.21/2 beytinde geçen "devrân" ise mevsim anlamında kullanılmıştır.

= **Felek** bk. "Felek"

579

DEVRÂNA GİRMEK

Dervişlerin ilâhîler ve musikî eşliğinde belirli bir ritm ve tempo ile zikir ve raks edişlerine denir. Onların inanışına göre evrende her şey bir devir hâlindedir. Ay, güneş, yıldızlar, dünya, mevsimler v.b. dönmesi evrenin değişmez bir yasasıdır. O hâlde bu yola giren dervişlerin de kendilerinden geçercesine dönüp Allah'ı zikretmeleri gerekir. Askerî bu durumu bir musammatında şöylece özetler: *On sekiz biŋ 'âlemi sırr ile seyrân eyleyüp / Cânumuz esrâr-i sırra mest ü hayrân eyleyüp / Câm-i vuslat şerbetiyle cânı sekrân eyleyüp / Biz tarîkat pûtesinde bagrı biryân eyleyüp / Âh ü feryâd ü enînle çeşmi giryân eyleyüp / Zâtını zikr itmege devrâna geldük 'ışk ile* ADHK, mus.231 /2. Onların bu hâlleri bazı din adamları tarafından hoş görülmeyip yüzyıllar boyunca tenkit edilmiştir. Hayâlî biraz da bu tenkitlere cevap mahiyetinde "Ey fakih, sevgilinin aşkıyla devrana girip raks etsem bunda ne var? Toz gibi kendini mahveden, rüzgârın etkisiyle dolanıp dursa yeridir" anlamında şöyle der. Bu ifadede bu raks ve sema sırasında aynı zamanda bir dönme hareketinin bulunduğu da ima edilmektedir: *'Aşk-i yâr ile n'ola devrâne girsem ey fakîh / Gird-bâd ile yoldur raks iderse gerd olan* HBDA, g.330/3. Ahmed Müsellem Efendi'nin şu ifadesine göre döndürülerek fırlatılan bir sapan taşı döndürülmeden nasıl uzağa gitmez ve yol kat edemezse, devrana

girmeyen bir derviş de yol alamaz: *Sırr-i devrânı bilimez menzil alur yohsa kalur / Girmese seng-i felâhun meselâ devrâna* MDZT, g.143/2. Sapan hk. ayrıntılı bilgi için bk. "Bağra taş basma", "Sapan"

= **Kadeh döndürmek:** Dervişlerin ellerinde dilenci tası olduğu hâlde zaman zaman aşka gelerek devrana girmeleri ile kadehin devri arasında ilgi kuran şairler nezdinde, "devrân" kavramı aynı zamanda kadehin dönmesi demektir. Gelibolulu Âlî şu beytinde eline kadeh alarak devrana giren bir sakiyi şöyle tasvir eder: *Sıgadı göŋleginüŋ yenlerini merdâne / Girdi sâkî bir ayag ile yine devrâne* GMAD, terk.12/1. Fuzûlî de bütün evrende devrânın evrenin yasası olduğunu ima ile gece gündüz devamlı olarak ayın dönmesini hatırlatarak sakiden kadeh ister ve şöyle der: *Getür sâkî kadeh olduŋsa râz-i dehrden âgeh / Ki devrân üzredir peyveste subh ü şâm ü sâl ü meh* FDKA, terc.2/3-1. krş. *Kec tutup geydi 'arak-çînini girdi bezme / Şevk ile saldı 'arak kâsesini devrâne* GAKA, mus.2-II/3; *Şevk ile levendâne gir halka-i rindâne / Hem-dest olup ihvâne devrâne gel ey sûfî* NRMÖ, g.285/2.

= **Sema etmek:** Tasavvuf erbabı arasında "devrâna girmek", Bosnalı Fâzıl'ın şu beyitlerinde olduğu gibi Allah'ı zikretmek için halka olmak yahut dönerek sema etmek anlamına gelir: *Der-i Monlâda Fâzıl gibi niçe 'âşık-i şeydâ / Semâ' eyler girüp devrâne sâhib-nâm ü şân iken* FDMA, g.242/4; *Der-i hünkârda Fâzıl semâ'a var ise meylüŋ / Geyüp tennûreyi 'uşşâk ile gir gâh devrâne* FDMA, g.270/8.

580

• **Dilenirken yapılır:** Abdallar ve Kalenderî dervişlerinin hayat tarzlarının dilenme üzerine kurulduğundan daha önce (bk. "Abdal") bahsedilmişti. Ahmed Paşa şu beytinde elinde dilenci tası ve kulağında demir halkası olduğu halde cezbeye gelip raks eden bir Hayderî (bk. "Hayderî, Hayderîler") dervişini tasvir etmektedir: *Devrâne girdi tâs ile mâh-i felek kim ol / Mihrüŋle Hayderî gibi halka-be-gûşdur* APDA, g.48/2. Aynı şekilde Necâtî Beğ'in şu beytinde de ay ve güneş, ellerinde dilenci tasları olduğu hâlde devrâna girmiş yani coşup dönerek raksa başlamış iki dervişe benzetilmiş: *Ruhsâruŋı ârâste görüp meh ü hurşîd / Deryûze içün tâs ile devrâna girürler* NBMK, g.143/4.

• **Musikî ve ritmle olur:** Türlü ilâhîler eşliğinde ve ritimle çekilen zikirlerle icra edilen "devrân" çoğunlukla dervişlerin halka hâlinde birleşme ve dönmeleriyle icra edilir. Şeref Hanım şu beytinde "mazhar" ve "kudüm" gibi musikî aletleri çalınarak (bk. "Kudüm" ve "Mazhar") icra edilen bir Kâdirî devranını şöyle tasvir etmektedir: *Devrâna gir de diŋle nedür mazher ü kudûm / Kemter gulâmı ol bul emân Kâdirîleriŋ* ŞHDM, k.8/14. krş. *Savt-i kudûm-i yâr safâ virdi meclise / Devrâna girdi seb'a-i seyyâre-i semâ* NRMÖ, k.1/23.

+ **Halka:** Devrân ve devrâna girme konusunun işlendiği beyitlerin önemli bir kısmında "halka" ve "halka-i devrâna girmek"ten bahsedilir. Bunun sebebi dervişlerin zaman zaman Çeşmî-zâde Reşîd'in şu beytinde olduğu gibi zikir için halka şeklini almalarıdır. Şair bu manzarayı ayın hâle içinde parlamasına benzeterek şöyle der: *Ol dem ki girüp halka-i devrâna dönersün / Sen hâle içinde meh-i tâbâna dönersün* ÇZRD, g.101/1. Bosnalı Fâzıl da şu beytinde Mevlevî âyinlerinde dervişlerin halka şeklini alıp daha sonra dönmeleri geleneğine işaret olmak üzere şöyle der: *Halka-i devrâna Fâzıl girdi fart-i 'ışk ile / Bâb-i Mevlânâda itmez fekk ü fürkat hîç hîç* FDMA, g.39/7.

Ay ve güneş: Bosnalı Fâzıl'ın bir musammatında geçen şu mısralardaki gibi yaygın kullanılan bir yoruma göre ay ve güneş de sürekli devrana girmiş bir hâlde Allah'ı zikrederler: *Ehl-i 'akl ü dânişe bu nazm ü eş'ârum yiter / Zâhide ise riyâyı itdi şeytân derd-i ser / Meclis-i nâ-dâna dâhil olma 'âşık kıl hazer / Rûz ü şeb devrâna gir mânend-i şems ile kamer / Aŋla sırr-i vahdeti dâ'im anuŋla zâ'ik ol / İntisâb-i Mevlevî ise murâduŋ 'âşık ol* FDMA, mus.36/VII.

Bütün bu beyitlerin tamamında ay, güneş veya diğer gök cisimleri hakkında aşka gelip coşan ve yerinde duramayarak raks eden birer şahsiyet imajı söz konusu edilir: *Şehâ mihrüŋle çarh urup güneş devrâna girmişdür / Budur korkum ki mihrüŋle ser-â-ser cirm-i gün yana* DLGK, g.171/3.

Pervane: Mum ışığı etrafında dönen kelebekler hakkında da devrana girme yorumu Mislî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça işlenmiştir: *Şemme-i nûr-i tecelliyyâtınuŋ hayrânıyam / Girdi pervâne gibi devrâna kalbüm yâ Ra'ûf* MDEG, g.205/3. krş. *Şem'-i rûyi 'âlemi âteş-perest itdi bütün / 'Âşıkân devrâna düşdi misl-i pervâne 'aceb* FDMA, g.20/4.

Toz toprak: Hayâlî Beğ'in yukarıda geçen beytinde olduğu gibi dünyadaki her şeyin dönmesi gibi rüzgâr ve hortuma yakalanan toz toprak da adeta yaratılışın bir gereği olarak döner durur. Yahyâ Beğ de sevgilinin yolunun tozu toprağı olduğu için feleğin kendisini devrana soktuğu iddiasıyla şöyle der: *Yahyâ gibi habîbüŋ oldum gubâr-i râhı / Koydı beni semâ'a bu gird-bâd-i devrân* YDMÇ, g.322/9.

DEVRİ DÖNMEK

Şeyhülislâm Yahyâ'nın "İçip eğlenmenin vakti geçmiş, kadehin zamanı bitmiş. Ey gönül, zevk alınmayan garip bir devre düştün" anlamındaki şu beytinden de anlaşılacağı üzere bir kimsenin yahut nesnenin itibardan düşmesi, eski revacını kaybetmesi anlamında bir tabirdir: *Vakti geçmiş 'ayş ü nûşuŋ devri dönmiş sâgerüŋ / Hazz olunmaz bir 'aceb devrâna geldüŋ ey göŋül* ŞYDH, g.217/4. "Devleti dönmek" tabirinde olduğu gibi (bk. "Devleti işlemek") burada da işlerin ters gitmesi söz konusu olup artık eskisi gibi işret edilemeyeceği, kadehin devrinin döndüğü yani eski ilgi ve rağbetini kaybettiği vurgulanmaktadır. Muhtemelen yine bir şarap ve müzik yasağı sebebiyle söylenmiş olmalı, Taşlıcalı Yahyâ'nın şu beytinde ise rakkas ve çalgıcıların devrinin dönmesi, artık eskisi gibi mesleklerini icra edemeyecekleri anlamında kullanılmış: *Sa'âdeti güninüŋ devri döndi rakkâsuŋ / Çalındı çalıcınuŋ hâke tâc-i 'unvânı* YDMÇ, k.6/6.

Kadeh: Rezmî'nin şu beytinde olduğu gibi bu tabirin daha çok kadeh hakkında kullanılması, kadehin işret meclislerinde döndürülmesi (bk. "Devr-i kadeh") sebebiyle olmalıdır: *Devri mi döndi 'aceb sâger-i mînânuŋ kim / Rezmiyâ 'âleme çerh eyledi bu gûne dôlâb* RDMG, g.44/5. krş. *Âhir olmış meclis-i Cem câm-i 'işret kalmamış / Devri dönmiş sâgerüŋ sahbâda hâlet kalmamış* MNAK, g.94/1.

DEVRİYYE bk. "Devir"

581

DEVSE bk. "Ata çiğnenme arzusu"

DEY bk. "Kış"

DEYLEM

Hazar Denizi'nin batı ve güneyindeki dağlık bölgenin tarihî adı olup doğusundaki Taberistan (şimdiki Mazenderan) ve batısındaki Gîlan da bu bölge sınırları dahilinde kabul edilir. Sarp dağlardan oluşması bakımından birçok iktidar tarafından ele geçirilememesi sebebiyle olmalı Şeyhî'nin *Ol şâh-i mâh-peyker sultân-i heft-kişver / Ki_emrindedür ser-â-ser Efrenc ü Türk ü Deylem* ŞDHB, k.8/35 beytinde olduğu gibi şiir geleneğinde şairler hükümdarları överken bu bölgenin de hakimi olarak zikrederler. Cem Sultan'ın Hz. Peygamber övgüsünde *Meşhûr olalı cümle cihânda nübüvvetüŋ / Uydı sözüŋe Deylem ü Türk ü 'Areb 'Acem* CDHE, s.16/V-5 demesi de yine uzaklık ve ulaşılmazlık vurgusu için olmalıdır. Nef'î ve Mezâkî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi bu bölgenin güzelleri sebebiyle de zikredildiği görülmektedir: *Midâdı vesme-i hûbân-i Keşmîr / Sütûrı turre-i Türkân-i Deylem* NDMA, k.48/7; *Cilve-i şâhid-i endîşeme reşk eylerler / Lâle-rûyân-i Çigil serv-kadân-i Deylem* MDAM, k.17/73.

DEYR bk. "Deyr-i mugân", "Kilise"

DEYR-i FERHÂR bk. "Ferhâr"

582

DEYR-i MUGÂN

Ateşperestler tapınağı anlamındaki bu tabir, şarabın ateş renginde olmasından hareketle meyhane ve dolayısıyla göŋülden kinaye olarak kullanılır. Nitekim Meninski de "deyr-i mugân"a "meyhâne, hum-hâne, hamır-hâne, humâr-hâne, meykede, harâbât" karşılıklarını vermiş.

= **Kilise:** Meyhanelerin daha çok Hristiyanlar tarafından işletilmesi ve Müslümanların bu mekânlara girmesinin yasak olmasına rağmen onlara serbest oluşu sebebiyle olmalı, birçok metinde "deyr-i mugân" ibaresi "kilise" anlamında kullanılır. Nitekim Ahmedî'nin Müslüman, Hristiyan ve Yahudilere ait ibadethaneleri sıraladığı *Yaluŋuz Ka'be vü mescid degül zikrini Allâhuŋ / Künişt ile kenîsâ dir dahı deyr-i mugân söyler* ADYA, k.35/28 beytinde bu anlam açıkça görülmektedir. Fânî'nin Kâbe, mescit ve kilise gibi ibadethaneleri sıraladığı şu beytinde de bu tabir mutlak surette kilise anlamındadır: *Her yirde anı istedi 'uşşâk cihânda / Ger mescid ü ger Ka'be vü ger deyr-i mugândur* FAND, g.43/2. krş. *Nite ki mescid ü mihrâb tolu-durur key işit / Künişt ü deyr-i mugân lâ ilâhe illallâh* ADYA, k.I/15; *Meskenüŋ geh hân-kâh olsun gehî deyr-i mugân / Sâ'il-i kurb-i Hudâ ol Nev'iyâ her bâbdan* NDMT, g.323/5. Muhibbî'nin kilise çanından bahsettiği şu beytinde de "deyr-i mugân" yine kilise anlamındadır: *Kûy-i nigâra deyr-i mugân dir isem revâ / Çün kapusında âh ü figânum olur ceres* MDCA, g.1225/3. Selıî'nin "Ey heykel kadar güzel sevgili, kiliselerde iskeletlerin bulunması gibi ben de eziyetlerinin derdiyle senin kapında kurudum kaldım" dediği şu beytinde bazı kiliselerde azizlerin mumya ve iskeletlerinin korunmasına işaret vardır: *Kurudum kaldum işigüŋde gam-i cevrüŋ ile / Ey sanem deyr-i mugânda nitekim kaldı kadîd* SBDH, g.34/6.

= **Meyhane:** Yukarıda ifade edildiği üzere ateş ile şarabın aynı renkte oluşu sebebiyle "ateşperestler tapınağı" anlamındaki "deyr-i mugân" edebî metinlerde meyhaneden kinaye olarak kullanılmış. Sehâbî'nin "Meyhanede büyük küplerin cürasını içen bir kimsenin dünyanın derdini çekmesini anlayamıyorum" dediği *Deyr-i mugânda bir kişi kim dürd-i den çeker / Derd ü gam-i zemânei bilsem neden çeker* SDCB, g.86/1 beytinde terkip meyhane anlamında kullanılmış. Kezâ Hüdâyî'nin şu beytinde de "mey-kede" ve "deyr-i mugân" müteradif anlamda geçmektedir: *İ'tikâf itse Hüdâyî yiridür mey-kedede / Şimdi bir mug-beçe-i deyr-i mugândur pîri* HKMD, g.215/5. Muhibbî'nin ud ve çeng sesleriyle sabaha kadar kavgaların sürdüğünü vurguladığı şu mekân da meyhaneden başka bir yer olamaz: *Na'ra-i mestân ile iŋler Muhibbî çeng ü 'ûd / Muttasıl deyr-i mugân tâ subha dek gavgâ idi* MDCA, g.2612/5. Nev'î-zâde halkın şifa için türbe ve tekke ziyaretlerinden hareketle, şarabın baş ağrısına iyi geldiğine imada bulunduğu şu beytinde ibareyi yine meyhane anlamında kullanmış: *'Aceb tekyedür deyr-i pîr-i mugân / Başı agrıyan aŋa varur hemân* NASN, mes.1018.

• **Âşıkların ibadetgâhıdır:** İster meyhane isterse kilise anlamında kullanılsın şiir geleneğinde "deyr-i mugân" âşıkların ibadet yeri olarak zikredilir. Zira kilisedeki heykeller gibi âşığın gönlünde de sevgilinin sureti bulunmaktadır. Aynı şekilde meyhanede bekletilen küplerle şarap gibi onun gönlü de aşk şarabıyla doludur. Sehâbî'nin sofuya hitaben söylediği şu beytinde bu anlamlar gizlidir: *Olalı deyr-i mugân sûfî 'ibâdet-gâhumuz / Deyr pîri şeyhümüzdür hem şefâ'ât-h^{w}âhumuz* SDCB, g.150/1. Muhibbî'ye göre böyle bir meyhane yahut gönül cennet kasrı gibi olup muğbeçesi gılman, şarabı ise kevser gibidir: *Ger ola deyr-i mugân kasr-i bihişt olmaz 'aceb / Mugbeçe gılmân şerâbı kevser ol sahbâ idi* MDCA, g.2612/2.

• **Tavaf edilir:** Bazı şairler daha da ileri giderek "deyr-i mugân" olan meyhaneyi Kâbe gibi tavaf edilecek kutsiyette bir mekân olarak görürler. Fatih'in *Eger deyr-i mugân tavfın ideydüŋ 'Avniyâ bir gün / Görürdüŋ âteş-i meyden fürûzân şem'-i mahfiller* FŞKE, g.11/6 ve Sehâbî'nin *Ka'be tavfı sa'y ile hâcî müyesser olmadı / Gel berü deyr-i mugânı idelüm bârî tavâf* SDCB, g.192/2 beyitleri buna misaldir.

+ **Hristiyanlıkla ilgili kavramlar:** Hristiyanların meyhanelere rahatça girip çıkabilmeleri, buna mukabil Müslümanların orada görülmeleri hâlinde cezalandırılmaları sebebiyle meyhane ile ilgili beyitlerin önemli bir kısmında Hristiyanlıkla ilgili kavramların devreye sokulduğu görülür. Bununla beraber "deyr-i mugân" tabirinin kilise anlamında kullanıldığı beyitlerde bu tür ibarelerin birlikte kullanılması, tenasüp oluşturan tabii birer unsurdur. Yenişehirli Avnî'nin "Eğer o sevginin övgüsü kilisede anılacak olsa, İncil sayfaları

içindeki resimler secdeye gelirdi" dediği şu beyti böyledir: *Aŋulsa deyr-i mugân içre ger münâcâtı / Gelür sücûda tesâvîr-i suhf-i Engelyûn* YALT, mus.15/71. Müslümanların bazen de Hristiyan güzellerini rahatça seyredebilmek için kılık değiştirerek kiliselere gittikleri bilinmektedir. Yenişehirli Avnî'nin Hz. Meryem'e yemin ederek söylediği şu beytindeki cennet hurileriyle Hristiyan güzellerinin mukayesesi böyle bir durumu ima etmektedir: *Saŋa hûr-i cinân zâhid bi-hakk-i 'İsî-i Meryem / Baŋa bir sûret-i zîbâ yiter deyr-i mugân içre* YAÇA, g.191/3. Muvakkit-zâde kiliselerdeki heykellerle heykel gibi Hristiyan güzelleri arasında ilgi kurduğu şu beytinde, bu güzellik karşısında adeta bir duvar resmi gibi donup kalışını şöyle dile getirir: *Bir seher-geh kim der-i deyr-i mugânda nâgehân / Ol büti gördükde kaldum sûret-i dîvâr-veş* MPEB, g.249/4.

Deyr-i mugân hk. ayr. bk. "Kilise"

DIMAŞK, Dımışk bk. "Şam"
DIMAŞKÎ KILIÇ bk. "Şam çeliği"
DIMAŞKÎ YAY
Kadı Bürhâneddîn'in *Kaşuŋuŋ yayın görene 'acebâ revâ ola mı / Ki Dımışka vara yâhûd gide Çâça yüz göz ile* KBME, g.958/7 beytinden de anlaşılacağı üzere Türkistan'ın Çaç yayları gibi (bk. "Çâçî, Çâçî kemân") Şam yayları da meşhur olmalıdır. Nitekim bir *Muammâ ve Lügaz Mecmû'ası*'nda "kavun" ve "kavun dilimi" hakkında söylenen *Teni sag olsa altun tob gibidür / Kesildükçe Dımaşkî yaya beŋzer* MLMZ, lgz.136/4 bilmecesinde de Şam yaylarından bahsedilmesi bu bilgiyi teyit etmektedir.

DIRAHT-i MÛSEVÎ bk. "Musa'nın ağacı"
DIRAHT-i SÛR bk. "Nahl"
DIZMAN (tızman)
Lügat-i Remzî'de "heyâkil" için *İri dızman şeyler ve azîm ve yüksek binalar ve puthâneler ve manastırlar ve tasvîrler ve putlar* denmekle beraber manzum metinlerde bazen "tı" harfiyle de yazılan bu kelime daha çok "iri yarı, cüsseli kimse" anlamında kullanılır. Tırsî'nin "Uluların meclisinde çelimsiz rütbesiz hor görünmektense mevki kazanıp heybetli görünmek daha iyidir" anlamındaki şu beytine nazaran kelimenin cüsse ve heybet gibi anlamları bulunduğu da anlaşılıyor: *Nehâfetle kibâruŋ meclisinde hôr görinmekden / Vecâhet kesb idüp manzarda dızman olmamuz yegdür* TDKY, g.63/3.

583

Latîfî (ö.h.990 = m.1582) "Sinoplu Şükrî" maddesinde şâirin *Bir kadem gitmeyüp bizümle o serv / Sâye-veş her yaŋa rakîbi sürür // Taŋ mı her dem rakîb itse şikâr / Seg-i âhû-sıfat yanında durur // Akçe bulunmasa yanında eger / İki külçe gümüşi tutuvirür* beyitleri üzerine şöyle der: *Bu fakîr ü hakîr ünfüvân-i cüvânîde bir hûb-i perî-şemâyile nazar-i pâk ile mâil ve hercâî ve âlûde-dâmân idüginden gâfil idüm. Meger ol şûh-i perî-sıfatuŋ Tızman-i Tavîl dimekle mülakkab bir rakîb-i dîv-sûret ü bed-sîreti var imiş. Nihânîce anuŋla mâde vü ner ve zen ü şevher mertebesinde mahrem yâr imiş. Rakîb-i mezbûr sahrâ-yi cinden zişt bir la'în-i bed-sirişt idi ki heykel ü hey'etde Kâf tagından gaybet itmiş kancık dîve ve kıyâfet-i pür-kabâhati vesvâs-i pür-rîve beŋzer idi. Bir kerîhü'l-likâ ve kabîhü'l-manzar idi ki şekl-i şûmına nazar idenüŋ mi'desi yıllarla iktizâ-yi ta'âm itmeyüp mübtelâ-yi dâ'-i cüzâm olmak mukarrer idi.* (nazm:) *Yüzini gören istemez asmaga güvâhı / Ursan kazuga kimse dimez neydi günâhı / Bâg içre tutup ol güli kazukladı dirler / Görem anı çengel çiçegi olsun İlâhî.* (nesr:) *Lâbüd ol kelbüŋ h^{w}ân-i visâl-i yârdan temettu'ın mukarrer bildükde kalbe ikrâh ve h^{w}ân-i visâlden istikrâh gelüp bu bir kaç ebyâtı didüm. Şi'r: Ol lokma-i nefîse sundı rakîb-i kâfir / İt degmiş aşa döndi h^{w}ân-i visâl-i dil-ber // H^{w}ân-i visâli yârüŋ gâyet nefîs idi lîk / Artugıdur cüzâmuŋ yirmeyüp anı kim yer // Gül hırmenin getürmiş bir hâr öŋine dökmiş / Çün gonce tar satarken ellenmiş ol gül-i ter // Dirlerdi kim yimişüŋ yir eyüsini hınzîr / Bu nükte-i mücerreb oldı yine mukarrer // Bu derd ile Latîfî n'ola yüregin usa / Yâr arkasında agyâr gör ki ne 'âlem eyler.* Gerek Latîfî'nin bu kullanışından gerekse Hevâyî'nin "Fahişeler zayıf yapılı kimseleri sevmez diye, zampara yolda kendini

sırık hamalı gibi iri yarı göstermeye çalışır" anlamındaki şu beytinden bu kelimenin daha çok aşağılayıcı ifadeler için kullanıldığı anlaşılmaktadır: *Za'îfü'l-bünyeyi sevmez fevâhiş diyü zen-pâre / Sırık hammâli gibi yolda dızman gösderür kendin* HDZV, g.118/3. Bu ifadeden aynı zamanda sırık hamallarının (res.583) iri yarı kimselerden seçildiği anlaşılıyor. Bu konuda bk. "Sırık hamalı"

DİBA (dîbâ, dîbâc)

Önceleri düz zemin oluşturacak şekilde dokunan ipek kumaşlara diba yahut "sade arşın" denirmiş. Bunlar daha sonra sırma ve simle dokunmaya başlanmış. Diba kumaşlar canfesten (bk. "Canfes") daha kalın dokunmuş ağır kadife ve ipek kumaşlardı. Motif atkılarında altın, sim kılaptan veya gümüş iplik kullanılıyordu. Dibaların atkıları ve çözgüleri ipek ipliklerden yapılıyor, genellikle saten örgü ile dokunuyordu. İlk defa Uzak Doğu ve Orta Asya'da dokunduğu bilinen bu kumaşlar eski metinlerde Nef'î ve Lâmi'î'nin şu beyitlerinde de görüldüğü üzere "dîbâ-yi Çînî" yahut "dîbâ-yi Hıtâyî" olarak geçer: *Ferşi dîbâ-yi Hıtâyî gibi pür-nakş ü nigâr / Tarhı revnak-şiken-i ravza-i firdevs-i berîn* NDMA, k.46/2; *Rûy-i deryâdur meger dîbâ-yi Çîn / Pür-Hıtâyî nakşlar itmiş için* LÇSA, mes.1198. Yazılı kaynaklar Göktürk, Uygur ve Hazar Türklerinde bu kumaşın çok kullanıldığını gösteriyor. Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad'ın, Osman Gazi'ye gönderdiği hediyeler arasında "dîbâ-yi Rûmî" bulunmasına nazaran bu kumaşın o devirde Anadolu'da da dokunduğu anlaşılıyor. Özellikle Bursa'da dokunduğu bilinen bu kumaşlar Ahmedî ve Kemâl Paşa-zâde gibi pek çok şairin beyitlerinde "dîbâ-yi Rûmî" olarak zikredilir: *Virdi ilçilere bî-had sîm ü zer / Atlas ü dîbâ-yi Rûmî vü güher* AİYA, mes.2079; *Kiminüŋ yüki dîbâ-yi kirâmî / Kimi Rûmî kimi Mısrî vü Şâmî* KPYZ, mes.2537. İbni Kemâl'in *Yûsuf ü Züleyhâ*'sından alınan bu son beyitten bu kumaşların Mısır ve Şam şehirlerinde de dokunduğu anlaşılıyor. Daha sonra Avrupalılar da bu kumaşı dokumayı öğrenmişler ve bunlar "dîbâ-yı Freng", "Venedik heft-reng", "sâde dîbâsı" gibi adlar almışlardı. Acem dibası, Hint dibası gibi türleri de vardır. Telli diba ve "güllü" yahut "gülistânî" (bk. "Gülistânî") denen Türk dibaları çok meşhurdu.

Dibalar desenlerine göre "gülistânî" (bk. "Güllü dîbâ"), "su dîbâsı" (bk. "Mâî dîbâ") yahut "şeh-benek" gibi isimlerle de anılmaktaydı: *Gerekse cismüŋe dîbâ-yi şeh-benekler gey / Olur mı hîç bu ki nâr üzre bî-nişân ola nûr* GAKA, k.25 /16. Desensiz daha doğrusu kendinden desenli olanlara "dîbâ-yi perend" dendiği Yenişehirli Avnî'nin şu beytinden anlaşılıyor: *'Abâ-pûş olmadan maksad eger ancak tesettürse / Benüm 'indümde dîbâ-yi perend ü bûriyâ birdür* YALT, g.131/3. Renklerine göre ise Kâsım Paşa'nın bir müstezadında geçen şu mısralardan anlaşıldığına göre "zeberced dîbâ" gibi isimlerle anılıyorlardı: *Dîbâ-yi zeberced geyüben serv-i ser-efrâz / Bustânlar içinde / Diler ki kıla kendüyi cehd ile ber-â-ber / Kaddine nigârıŋ* EHKC, müst.1262/5.

Diba kumaşlardan sadece elbise değil aşağıda beyitlerle gösterileceği üzere külah da yapılırdı. Canfes ve diba saray halkı ve zenginler tarafından giyecek, perde, yorgan yüzü ve örtü olarak çokça kullanılmasına karşılık "serâser" (bk. "Serâser") ve "kemha" (bk. "Kemha") bir dönem sadece hanedan mensuplarının giyebildiği, başkalarının giymesinin yasak olduğu kumaşlardı. Dîbâ hk. ayr. bk. "Güllü diba", "Mâî dîbâ", "Su dibası"

• **Altınlı, gösterişli bir kumaştır:** Gerek dokuma tekniği hakkında verilen bilgilerden gerekse edebî metinlerde sürekli ateş gibi parladığının ifade edilmesinden anlaşıldığına göre son derece gösterişli ve herkesin kolay kolay giyemeyeceği türden bir kumaştır. Tâcî-zâde yeşil çimenler üzerine düşen sarı yaprakları bu kumaşların üzerinde vurulan altın damgaya (bk. "Altın damga") benzetirken, aynı zamanda bunların muhtemelen nerede dokunduklarını belirtmek üzere altınlı alametlerle damgalandığını bildirir: *Dökilüp sebze-zâr üzre nişân virdi saru yaprak / Yeşil dîbâlar üstine konan altunlu tamgadan* TCÇD, k.22/2. Râmî Abdurrahman Çelebi'nin sabah güneşin altın ışıklarıyla doğuşunu gökyüzünün beyaz dibalar giymesi şeklinde yorumladığı şu beytinde de yine bu kumaşın altınlı parıltısı vurgulanmış: *Ak dîbâsını her subh geyer vakt-i tulû' / Zîr-i dâmâna alur şâmı ser-â-ser hurşîd* RAÇD, k.3/30. Beyitteki "şâmı ser-â-ser" [= geceyi] ibaresi aynı zamanda iyham yoluyla "Şâmî serâser" [= Şamda dokunmuş serâser kumaşı] anlamını da (bk. "Serâser") ima edecek bir yapıda kullanılmış. Niğdeli Muhibbî'nin *Gül ü Nevrûz*'unda geçen şu beytitte ise bir bebek beşiğinin altınlı diba kumaşlarla süslenişi tasvir edilmektedir: *Sardılar zer-beft*

dîbâdan kımât / Yaydılar mehdine atlasdan bisât NMGN mes.590.

• **Ayağa serilir:** Sultanların bir yeri teşrifi sırasında ayağı altına yahut atı ayağının altına (bk. "Ayağa kumaş serme", "At ayağına kumaş serme") değerli kumaşlar serilmesi geleneği gereğince bu son derece değerli kumaşların "ferş-i kadem" protokolünde (res.103) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sebzî, Ahmed-i Rıdvân, Nevres-i Kadîm ve Râyî Beğ'in şu beyitlerinde bu devlet geleneği vurgulanmaktadır: *Hayâlüŋ şâhına îsâr için dürler idüp ihzâr / Ayagına münakkaş al dîbâlar döşer çeşmüm* SEBZ, g.556/3; *Döşediler yolı üstine kemhâ / Harîr ü atlas-i nâ-senc ü dîbâ* ARHŞ, mes.3221; *Kudûm-i pâkine şevk ile itdi pây-endâz / Biraz mevcli su dîbâsını o demde bihâr* NKHA, k.11/11; *Seyr-i gülzâr eyleseŋ bir dem ayag üzre gelüp / Ayaguŋ altına döşer sebz dîbâlar çemen* PBKG, g.5857/3. Tâcî-zâde de memduhunu överken onun atı ayağı altına serilecek altınlı dibanın güneş ışıkları olduğu iddiasıyla şöyle der: *Saldı geh atı ayagına güneş dîbâ-yi zerd / Üstine keff-i sehâb oldı gehî gevher-nisâr* TCÇD, k.12/14.

• **Erkeklere yakışmaz:** Hayretî'nin "Kendisini kadınlar gibi altınlı dibalarla süsleyenler er meydanına girmesin, yoksa onlara takılırlar" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu kumaştan dikilen kıyafetleri erkeklerin giymesi pek hoş karşılanmamıştır: *Tonadurlar girmesün merdâneler meydânına / Zeyn iden zer-beft dîbâlarla kendin zen gibi* HDMÇ, g.428/4. krş. *Bir levendem ben yaraşmaz baŋa dîbâ vü harîr / Dem-be-dem kana boyanmak cismüme hil'at yeter* HDMÇ, g.79/2. Üsküdarlı Aşkî de bu kumaştan dikilmiş elbiseleri bir gurur alameti olarak görür ve "cehennemin kibir sahiplerine parlayan bir ateşi" diye yorumlar: *İy göŋül kılma heves zer-beft ü dîbâ câmeye / Dûzahuŋ ol ehl-i kibre âteş-i sûzânıdur* ÜASU, k.33/9. Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-nezâir*'inde Âlî'ye izafe edilen şu beyitte de bu kumaşın cehennem ateşinden hoşlanan mizaçtaki kimseler tarafından beğenildiği vurgulanmış: *'Alev-i âteş-i dûzehden alan haz mizâc / Gâh zer-beft ü ser-â-ser geyinür geh dîbâc* HMNB, b.2970.

• **Gül desenlidir** bk. "Gülistânî", "Güllü diba"

• **İpekli bir kumaştır:** Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'inde geçen *Pes ad Hürmüz kodı ol dil-pezîre / Baturdı anı dîbâ-yi harîre* TGHK, mes.558 beytinde olduğu gibi "dîbâ"dan birçok beyitte "dîbâ-yi harîr" şeklinde bahsedilir. Nacak Fâzıl'ın "Senin diban şal olsun. Zira toprak olan kimsenin giyeceği ipekten olmaz" mealindeki şu beytinde de diba kumaşın bir ipekli olduğu dolaylı olarak ifade edilmektedir: *Dîbâŋı Nihânî sen şâl itmege sa'y eyle / Kim hâk olanuŋ âhir dîbâsı harîr olmaz* NNFD, g.54/7

• **Kadınlar giyer:** Bu kumaş hakkında bilgi veren kaynakların bunun daha çok kadınlar tarafından giyildiği yönündeki rivayetlerini edebî metinler de desteklemektedir. Nitekim Süheylî şu beytinde "Erkek olan atlas ve diba kumaşlarla dikilmiş altınlı elbiselerle kendini süslemez" diyerek dibanın hanımlara has bir kumaş olduğunu vurgular: *Saŋa besdür atlas ü dîbâ yirine köhne şâl / Merd olan zerrîn kabâlarla tonanmaz zen gibi* SDEH, k.13/12. Atâyî şu beytinde güneşi, ay gelinine beyaz dibadan yüz örtüsü hazırlamış bir damada benzetmiş: *Geh 'arûs-i mâha dîbâ-yi sepîd eyler nikâb / Geh Benâtü'n-na'şa vâlâdan düzer mi'cer güneş* MKTM, k.273/4. krş. *De ki ehlüŋ kızlaruŋ bunlardan a'lâ mıdur / Kim dîbâlar hôş münakkaş entâriler biçdürür* RDMY, mes.1/38. Her ne kadar bu kumaştan dikilmiş elbiseleri erkeklerin giymesi hoş görülmüyorsa da Ganî-zâde'nin feleğin üzerindeki altınlı dibayı çıkartıp zırha bürünerek savaşa girmesinden bahsettiği şu beytinden anlaşıldığına göre yerine göre cengâver yiğitler tarafından da bu kumaş giyilebiliyordu: *Çıkardı câme-i dîbâ vü destâr-i mutallâsın / Felek âheng-i ceng itdi zirih-pûş oldı ser-tâ-pâ* GNNK, k.1/12. Kılıç darbelerini kaydırması sebebiyle zırh içine ipekli kumaş giyilmesi geleneğini hatırlamak, beyti daha iyi anlayıp yorumlama bakımından faydalı olabilir.

• **Külah dikilir:** Kalın bir kumaş olması sebebiyle üzerine destar sarılmak üzere zengin ve gösterişli serpuşların yapımında da kullanıldığı Fasîhî'nin *Eyleme dervîş-i dil-rîşe hakâretle nazer / Tâc-i dîbâdan mükerremdür külâh ile 'abâ* FDHG, g.9/4 beytinden anlaşılmaktadır. Ahmed Paşa'nın miskin ipek içinde saklanmasıyla misk kokulu saçların diba külah içinde durması arasında ilgi kurduğu şu beytinde de dolaylı olarak yine bir dibadan yapılmış serpuş söz konusu edilmektedir: *Zülf-i siyehüŋ çıkmadı dîbâ külehinden / Zîrâ ki harîr içre olur misk-i ter iy dôst* APDA, g.16/4

• **Perde yapılır:** Nedîm'in "Bayram sabahının diba perdesi olduğu makam ve ihtişamının kasrı,

daima ayakta dursun" dediği şu beytinde olduğu gibi bu kumaş şairler tarafından özellikle perdelik olarak zikredilmektedir: *Kasr-i câh ü haşmetüŋ hem-vâre olsun ber-karâr / Kim sabâh-i 'ıyd o kasruŋ perde-i dîbâsıdur* NDAG, k.37/36. Bosnalı Sâbit'in "Güneşin yatak odasına sanki felek hizmetçisi şafaktan kırmızı pervazlı bir diba (perde) çekmiştir" dediği şu beytinde de yine bu kumaş mefruşatta kullanılma özelliği ile devreye sokulmuş: *Harîm-i h^w^âb-gâh-i mihre gûyâ hâdim-i devrân / Şafakdan çekdi bir pervâzı la'lî perde-i dîbâ* BSTK, k.1/18. Nef'î'nin doğan güneşi altın renkli ışıklarıyla padişahın devletinin sarayına asılan bir perdeye benzettiği şu beytinde de yine bir perdelik kumaş söz konusu edilmektedir: *Subh-i rûşen mi şu'â'-i mihr-i 'âlem-tâb ile / Yâ serây-i devletinde perde-i dîbâ mıdur* NDMA, k.6/20. Arpaemîni-zâde Sâmî şu beytinde üzerinde çiy taneleri bulunan yaprakları yeşil dibadan incili bir cibinliğe benzeterek şöyle der: *Yeşil dîbâdan incüli cibinlik berg-i şeb-nem-pûş / Derûnında 'arûs-i gonçe bir pâkîze duhterdür* SDFS, k.11/13.

• **Sarı, kırmızı ve yeşil zemin üzerine renkli desen:** Kâmî'nin baharı bir kumaş tüccarına, bahçeyi pazara, yeşillikler içinde açan çiçekleri de çiçekli dibaya benzettiği şu beytinden anlaşılacağı üzere bu kumaş ağırlıklı olarak düz bir zemin üzerine sırmalı çiçek desenleri şeklinde dokunuyordu: *Tuyurdı h^w^âce bahâruŋ rutûbetin meh-tâb / Çıkınca bender-i bâga çiçekli dîbâsı* KDAY, g.206/5. Su dibasının desensiz hareli bir yapıda dokunmasına (bk. "Mâî dîbâ") mukabil bu kumaşın Mahremî, Nakşî, Aşkî, Ca'fer Çelebi ve Mu'îdî'nin şu beyitlerinde de görüleceği üzere yaygın olarak yeşil, kırmızı ve sarı zemin üzerine sırmalı dal ve çiçek desenleriyle dokunduğu anlaşılıyor: *Hûb ü reng-â-reng ezhâr-i çemen-ârâ gibi / Serv-kad zîbâ güzeller geydi dîbâlar cedîd* MKTM, k.248/2; *Gülşene gelse yeşil câme-i dîbâlar ile / Görinür serv-i sehî gibi o reftâr lezîz* NDÜA, g.46/4; *Yüri şâhâne bezm eyle çemende 'Işkıyâ bâguŋ / Döşendi sebz dîbâsı kurıldı çetr ü eyvânı* ÜASU, g.542/5; *Kırmızî dîbâlar olaldan libâsı çeşmümüŋ / Cevherîdür tûtiyâlardan kabâsı çeşmümüŋ* TCÇD, g.108/1; *Geyüp üstine saru dîbâlar / Ayagına yakındı hınnâlar* MŞPN, mes.789. Bu konuda ayr. bk. "Güllü diba"

• **Zenginlerin kıyafetidir:** Bu maddede yer alan beyitlerin önemli bir kısmında da görüleceği üzere diba son derece maliyeti yüksek ve dolayısıyla pahalı ve gösterişli bir kumaş olup ancak sultanların ve çok zengin kimselerin giyinip kullanabileceği türden bir meta idi. Revânî bu sebeple bülbülü nemede bürünmüş bir derviş, gülü de dibalar giyinmiş zengin bir tüccar olarak şöyle tasvir eder: *Bülbülüŋ dervîş-veş egninde bir eski nemed / Hâce-i gül gülsitân içinde dîbâlar geyer* RDZA, g.52/4. Edincikli Ravzî'nin *Geyme dîbâ vü harîr isteme semmûr ü vaşak / Tâc ü destârı gider bâr-i girândan el çek* ERYA, g.412/2 beytinde bu kumaşın samur ve vaşak gibi son derece pahalı kürklerle birlikte zikredilmesi, yine ancak çok zenginlerin ulaşabileceği türden bir meta oluşu sebebiyledir.

X **Aba, çul, kabâ, nemed:** Son derece zengin ve gösterişli bu kumaşa mukabil şairler aba, çul, kabâ ve nemed gibi derviş ve fukara kıyafetlerini birer tezat unsuru olarak kullanırlar. Oruç Baba, Niğdeli Muhibbî ve Derzî-zâde Ulvî'nin şu beyitleri buna misal olabilir: *Minnet-i dehre ne hâcet geydügüm köhne 'abâ / İstemem çerh-i denînüŋ hil'at ü dîbâsını* ZDHF, g.81-1/3; *Sen geyersin anda dîbâdan kabâ / Ben geyerven şâl-i mihnetle 'abâ* NMGN, mes.1814; *Seng-i mihnetle dögün ey ten-i zerd / Saŋa dîbâdan ise çul yegdür* DUİÇ, g.118/3.

⇆ **Ateş:** Müderris Kâdirî'nin "Sen gül bahçesinde, laleler de çimenlerde dibaları giyinin. Bana gam külhanında kıvılcımlı küller yeter" dediği *Sen döşen gülşende dîbâyı çemende lâleler / Külhan-i gamda baŋa ahkerlü hâkister yiter* PBKG, g.1543/4 beytinde altın nakışları parlayan diba ile içinde kıvılcımların parıldadığı küller mukayese edilmiş. Üsküdarlı Aşkî'nin aynı şekilde diba ile ateşli yaraları mukayese edişi bu kumaşın içindeki altın tellerin alev gibi parıldaması sebebiyle olmalıdır: *Şâh-i 'ışkuŋ şevk ile çün gördi 'uryân oldugum / Dâg-i âteş-nâkden geydürdi dîbâlar baŋa* ÜASU, g.6/6. Nakşî'nin bahar gelişiyle çimenliklerin güllü bir dibaya dönüşünü, bir güzelin yüzünün ateşinin yansıması olarak yorumladığı şu beytinde de ateş ve diba ilişkisi vurgulanmış: *Gülistâna o mâhuŋ âteş-i ruhsârı 'aks itmiş / Çemen-zârı cihânuŋ döndi bir gül-gûnî dîbâya* NDÜA, g.207/3. Nitekim dibadan bahseden beyitlerin bir kısmında "âteşî dîbâ" tabirinin kullanılması da bu ateş gibi parıltılı görünüm sebebiyle olmalıdır: *Meyl ider mi köhne sevbe kâmet-i bâlâ-yi 'aşk / Nev-be-nev eyler teceddüd âteşîn dîbâ-yi 'aşk* MKAE, mes.2581; *Harîm-i*

devletüŋde hürmete der-kâr olup gılmân / Şafakdan çekdi şâmı âteşîn bir perde-i dîbâ GDSK, k.1/30.

Güneş: Altın iplerle dokunması sebebiyle çok parlak bir kumaş olması bakımından güneş hakkında çoğu zaman Ganî-zade'nin şu beytinde olduğu gibi sırtına diba bir kaftan giymiş şahıs yorumları yapılır: *Asup 'arş-i mu'allâ atlas-i sakf-i cedîd üzre / Şu'â'ından güneş üstine ta'lîk itdi bir dîbâ* GNNK, kıt.1/11. Münîrî ise gündüzleri ayın kaybolmasını, güneş tarafından yüzüne ışıklı bir diba örtülmesi şeklinde yorumlayarak güneş ve diba ilgisini şöylece kurar: *Şâhid-i meh kendinüŋ mahbûbı oldugı-y-içün / Nûrdan dîbâ ile gündüz yüzin örter güneş* MDEE, k.18/23. Yukarıdaki beyitlerde de güneş hakkında altınlı dibalara sahip olduğu, bunları sultanların ayağına "ferş-i kadem" olmak üzere serdiği türünden yorumlar geçmişti.

♪ **Zîbâ:** Dibadan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında şairlerin gerek kafiye gerekse bir aheng oluşturma amacıyla "zîbâ" kelimesini çokça kullandıkları görülmektedir. Hamîdî-zâde Celîlî'nin bahçede yere güzel bir diba kumaş sererek üzerinde işrete başlayanları tasvir ettiği şu beytinde "zîbâ" kelimesi "dîbâ"nın sıfatı olarak kullanılarak aynı zamanda bir ses uyumu yakalanmaya çalışılmış: *Salarlar bâga bir dîbâ-yi zîbâ / Oturırlar yürüdüp câm-i sahbâ* HCHŞ, mes.282. Mirzâ-zâde Sâlim gibi pek çok şair de bu iki kelimeyi kafiye olarak kullanmıştır: *Hara itmekle pûşiş-i dîbâ / Anı hâşâ ki eylemez zîbâ* SDAİ, mes.36/74.

DİCLE

Gözyaşlarının çokluğunu ifade için klişe olarak zikredilen Fırat, Ceyhun ve Nil gibi nehirlerden biri olup Ahmedî'nin şu beytinde olduğu üzere bazen istiare yoluyla "çok fazla akan gözyaşı" anlamında da kullanılır: *Gözinden Dicle akdı Ahmedînüŋ / Yıkalı göŋli Bagdâdını Dilşâd* ADYA, g.118/9. Mostarlı Ziyâî gözyaşı için kullanılan bu nehirleri şu beytinde bir araya getirmiş: *Ey Ziyâ'î yaşumuz beş vaktde / Nîl ü Ceyhûn ü Fırât ü Dicle Şat* MZMG, g.206/5. krş. *Kûyuŋ yolında döne döne akdı göz yaşı / Seyl-âb-i dîde Dicle-i Bagdâd olup gider* BDSK, g.141/3.

O **Kanlı gözyaşları:** Özellikle bahar mevsiminde kırmızı akması sebebiyle Dicle, Mürekkepçi Enverî'nin şu beytinde olduğu gibi kanlı gözyaşlarının sembolü olarak kullanılır: *Kanlu yaşum Dicle-veş akar gözümden çaglar / Hâlüme aglar benüm yummaz gözin ırmaglar* MEDC, g.85/1. Kemâl Paşa-zâde nehrin kanlı akışını Moğolların Bağdat'ı yağmalayarak çok kan dökmeleri hadisesiyle bağdaştırarak şöyle der: *Nice akmasun gözümüŋ kanlu yaşı Dicle-vâr / Geldi gam Tatarı yıkdı göŋlümüŋ bünyâdını* KPZD, g.397/6. krş. *Lebüng şevkide her yaŋdın közümning eyleding ay meh / Bu kanlu eşk ile her dem birin Dicle birin Ceyhûn* CDTG, g.496/5.

O **Coşma:** Süheylî'nin *Dicle-veş cûş ü hurûş eylevelüm hecrinde / Fürkat ile gözümüŋ katresi Ceyhûn olsun* SDEH, terk.2/III/4 ve Fatîn'in *Rûz ü şeb Bagdâd defter-dârı-zâde 'aşkına / Nehr-i eşküm Dicle-veş cûş ü hurûş itmekdedür* FDME, b.4 beyitlerinde olduğu gibi coşup taşma ve kabarma sembolü olarak da kullanılır. Bununla beraber mesela Nev'î'nin bu nehrin yaz aylarındaki akışını ima için söylediği *Tab'-i latîf ü vaz'-i şerîfinde var-idi / Seyr-i sabâ ile reviş-i Dicle vü Furât* NDMT, k.7/5 beytinde olduğu gibi ağırbaşlılık misali olarak kullanıldığı da görülmektedir.

\+ **Bağdat:** Dicle nehri Bağdat'tan geçerken "Şat" ismini aldığından Şat ve Bağdat birlikte zikredildikleri gibi (bk. "Bağdat") bazen de Zâtî ve Revânî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi Dicle isminin bu şehirle birlikte anıldığı görülür: *Mısr-i hüsnüŋ ideli tahtına ey şâh cülûs / Dicle-i eşküm ile kûyuŋı Bagdâd itdüm* ZDAN, g.929/2; *Hasret-i Bagdâd-i hüsnüŋden eyâ serv-i revân / Dicle-i eşki Revânînüŋ revândur hemçü Şat* RDZA, g.177/5.

DÎDÂR bk."Yüz", "Güzellik"

DÎDÂR

"Bakış, görüş, nazar, bîniş, nigâh" anlamına gelen bu kelime "güzel yüz" yahut "Allah'ın cemâli" anlamındaki "dîdâr" kelimesiyle cinas ve tevriye oluşturacak biçimde çokça kullanılmıştır. Fuzûlî *Su Kasidesi*'nde "Mahşer günü olduğunda gaflet uykusundan uyanan, açılan göze hasret gözyaşlarıyla su döktüğünde ümidim: Vuslatının çeşmesi ben cemale susamışa su versin ki 'dîdârdan' [= görmekten] mahrum olmayayım" anlamında şöyle demiş: *H^v^âb-i gafletden olan bîdâr olanda rûz-i haşr / Eşk-i hasretden tökende dîde-i bîdâre su // Umdugum oldur ki mahrûm olmayam dîdârdan / Çeşme-i vasluŋ vire men teşne-i dîdâre su* FDKA, k.3/31-32. Nesîmî'nin "Kim senin cemalinden / güzel yüzünden başka bir şey ister yahut dilerse; o muradına ermesin, görüş ehli olmasın" dediği

Kim ki dîdârından özge nesne ister yâ diler / Yitmesün anuŋ murâdı ehl-i dîdâr olmasun NDHA, g.327/7 beytindeki "ehl-i dîdâr" ibaresi de "görüş ehli" yani "Allah'ın cemalini görmeye layık olanlar" anlamında kullanılmış.

"Cemâl" yahut "dîdâr" kavramlarının şiir dilinde ihsas ettiği yapıyı anlayabilmek için yakın zamana kadar halk arasında hadis olduğu iddiasıyla çokça anlatılan ve benim çocukluk yıllarımda cami hocalarının vaaz kürsülerinden sıklıkla naklettikleri bir rivayeti bilmek gerekiyor. Eskiler cenneti yaşadıkları şehirler gibi iç içe geçmiş ve gittikçe yükselen çok geniş kale surları biçiminde tahayyül ediyorlardı. Allah dünyadaki iyilikleri kötülüklerinden biraz fazla olan kulunu bu cennetlerin en düşüğüne koyunca kul hayal dahi edemeyeceği derecede mükemmel güzellikleri görüp sevinç içinde mutlu bir hayat sürmeye başlarmış. Fakat bir süre sonra bir pencereden bir üst derecedeki cenneti görünce içinde bulunduğu cennet ona cehennem gibi gelir ve ağlayarak kendisini oradan kurtarması için Allah'a yalvarırmış. Allah da güya tebessüm ederek kulunun bu yalvarışlarını geri çevirmeyip onu bir üst cennetine koyarmış. Yine karşılaştığı olağanüstü güzellikler karşısında kul şükürler ederek mutlu bir hayat sürerken uzun bir süre sonra bir başka pencereden bir üst cennetin güzelliklerini görerek aynı şekilde feryat figan ile ağlayarak oraya girmeyi istermiş. Buna göre ilk tabakadaki cennetle en üst derecedeki cennet makamının mükemmel ve muhteşem güzelliği arasındaki farkın akıllara sığmayacak boyutta olacağı malumdur. Fakat o en yüksek makamda Allah kullarına olağanüstü güzellikteki cemalini gösterdiğinden, kullar o cennetin akıllara durgunluk verecek boyuttaki güzelliklerine hiç bakmayarak ve gözlerini kırpmayı dahi ziyan sayarak sonsuza kadar Allah'ın muhteşem güzelliğini seyrederlermiş. A'raf 35, Bakara 62, Âli İmran 170 ve Fatır 34 gibi ayetlerde cennette üzüntü olmayacağına dair kesin ifadeye rağmen kulun ağlayıp sızlamasından bahseden böyle bir rivayetin gerçek bir hadis olması mümkün görünmemekle beraber; cennette dîdâr seyretmenin yahut Allah'ın cennette cemalini görmenin ne demek olduğu hususunda yüzyıllar boyunca halkın muhayyilesinde iz bırakması sebebiyle bu rivayet edebî metinleri anlama hususunda oldukça önemli bir yapı arz etmektedir. Ahmedî'nin "Bana sensiz dünya değil, Naim cenneti dahi eğer güzel yüzünden uzaksa cehennem gibi gelir" dediği *Sensüz ne dünyî baŋa ki hod cennet-i Na'îm / Dûzehdür eger kim ola dîdârdan ırah* ADYA, g.114/6 beytinde olduğu gibi; şairlerin her fırsatta tekrar edegeldikleri cenneti reddetme geleneğinin kaynağında bu "dîdâr" özlemi yatar. Sehâbî ve Necâtî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi hemen bütün şairlere her fırsatta sevgilinin didarının olmadığı bir cenneti hor görüp reddettiren inanç, yine bu rivayetten kaynaklanır: *Yâr kûyın istemez göŋlüm cemâl-i yârsuz / Cennetü'l-Me'vâyi 'âşık n'eylesün dîdârsuz* SDCB, g.162/1. krş. *Gülşenden ise 'âşıka dil-dâr hôş gelür / Cennetden ise 'ârife dîdâr hôş gelür* NBMK, g.166/1.

DÎDE bk. "Göz"
DÎDE-BÂN bk. "Gözcü"
DÎDE-i EJDER bk. "Ejder gözü"
DÎDE-i HORÛS bk. "Çeşm-i horûs"
DÎDE-i KEBÛD bk. "Mavi göz"
DÎDE-i SEFÎD (çeşm-i sefîd)
Önüne beyaz perde inmiş yani katarakt sebebiyle görmez olmuş göz demektir. Emrî'nin yağmuru ima ederek "Derdimi feleğin kör gözü bile gördü de yüzüme pamukla gülsuyu akıtıyor" dediği *Gördi felekde derd-i serüm dîde-i sefîd / Ruhsârum üzre penbe ile akıdur gül-âb* ENMN, g.505/5 beytinde olduğu gibi görmeyen yahut bulanık gören gözden kinayedir. Bu konuda ayr. bk. "Göz ağ olmak"

- **Ağlamaktan olur:** Sehâbî'nin *Sürh idi kanlu yaşum ile dîde-i ümîd / Anı hevâ-yi mihr-i ruhuŋ eyledi sefîd* SDCB, g.50/1 beytinde ima edildiği üzere aşırı üzüntü ve ağlama sebebiyle olduğu kabul edilir.

- **İntizardan olur:** Azmî-zâde'nin *Tabla-i tîr itmesin yârüŋ n'ola kılsam ümîd / Aglamakdan oldı çeşmüm nitekim kâgıd sefîd* AHBK, müf./54 beytinde olduğu gibi göz ağarmasına çok ağlama sebep gösterilse de bazı beyitlerde bu durumun sürekli bir noktaya bakarak yol gözleme sebebiyle olduğu ifade edilmektedir. Hz. Yakub'un oğlunun yollarını gözlemekten kör olması örnek verilerek Muvakkit-zâde, Cemâlî ve Kâtib-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi buna, yol gözlemek için sürekli bir yere bakma eylemi sebep gösterilir: *Bekler kudûm-i nâzın o servüŋ nihâller / Oldı sefîd dîdeleri intizârdan* MPEB, g.426/7; *Gerd-i râhuŋ gözlemekden dôstum çeşm-i ümîd / İntizâr ile ser-i kûyuŋda*

olmışdur sefîd HMNB, b.3433; *'Âşık ki şevk-i vasl ile şeb-zinde-dâr ola / Çün subh intizâr ile çeşmi sefîd olur* KZMS, g.167/3.

O **Hz. Yakub:** Nev'î'nin "Doğu'nun Yusuf gibi parlak güneşi kaybolunca, yeşillikler Hz. Yakub'un gözü gibi beyazladı" anlamındaki *Sefîd oldı çemen çün çeşm-i Ya'kûb / Güm oldı Yûsuf-i hurşîd-i hâver* NDMT, k.20/3 beytinde olduğu gibi üzerine ağ inmiş gözden bahsedilen beyitlerde çoğu zaman Yusuf'un hasretiyle yollara bakmaktan gözlerine ak perde inen bir Yakub Peygamber imajı bulunur. krş. *Râh-i gamuŋda ey gül-i ra'nâ şükûfe-vâr / Oldı sefîd hasret ile çeşm-i intizâr* SDCB, g.143/1.

O **Körlük:** Gerek Emrî'nin yukarıdaki beytinde gerekse bu maddede yer alan bazı beyitlerde görüleceği üzere "beyaz göz" kavramı kör yahut iyi görmeyen gözler hakkında kullanılır. Şeyh Gâlib'in bir yalıyı tasvir ederken, şekil itibariyle göze benzeyen denizdeki istiridyenin durumunu sürekli bakmaktan gözü kör olmuş bir şahsa benzetmesi nefistir: *Görmemiş mislini hîç çeşm-i sefîd-i asdâf / Bihterîn gevher-i nazm-i leb-i deryâdur bu* ŞGDA, tar.35/12.

584

+ **Âhû-yi sefîd:** Câzım'ın "O Yusuf'a benzeyen güzelin ayrılık sebebiyle ağlamasından, Yakub'u andıran gözü sanki beyaz bir ceylan gibi olmuştu" dediği *Girye-i hecr ile Câzim o Yûsuf-i hüsnüŋ / Görinür dîde-i Ya'kûb-dili âhû-yi sefîd* SCDÖ, g.35/7 beytinde olduğu gibi katarakt olmuş göz ve albino ceylan kavramları birlikte çokça kullanılır. Bilindiği üzere güneş ışığının yoğun olduğu çöl ve sahralarda yaşayan ceylanların gözleri dikkat çekecek derecede siyahtır. Bu siyahlık güneş ışığını kırdığından hayvanın çevresini daha rahat görmesini sağlar. Albino ceylanların göz çevrelerinde bu özellik bulunmadığından kolayca avlanırlar. Muvakkit-zâde Sûfî didügüŋ sayd-i cevânân ile mezkûr / Tesbîh ü *ridâlarla ider hâlini mestûr / Câmi'de günâh itse diler kim ola me'cûr / Ol tâ'if-i Beytüŋ nice sa'yi ola meşkûr / Sayyâdî-i âhû-yi sefîd-i Harem eyler* MPEB, tah.9/2 mısralarında sofuların tuzağına kolayca düşen gençleri "Kâbe'nin beyaz ceylanı"na benzetmesi bundandır.

+ **Akdeniz:** Ağlamaktan beyaz perde inen gözlerden sel gibi akan gözyaşları ile Akdeniz arasında çokça ilgi kurulduğu görülmektedir. Emrî'nin bir yer ismi olmak üzere Akpınar ve göz ilgisini kurduğu *Bahr-i sefîde dönse sirişküm bi-'aynihî / Cânâ 'aceb mi merdüm-i çeşm ak pıŋarlıdur* EDMN, g.69/4 beyti de bu kabildendir. krş. *İtdi sefîd dîde-i 'uşşâkı bahr-i eşk / Ol kıç levendi şûh meger Akdeŋizlidür* NDAG, g.13/6. Bu konuda bk. "Kıç levendi"

+ **Sarı yüz:** "Çeşm-i sefîd" yahut "dîde-i sefîd" terkibinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında renk itibariyle bu manzarayı tamamlayıcı bir unsur olmak üzere "rûy-i zerd" ibaresinin kullanıldığına sıkça rastlanmaktadır. Edirneli Nazmî'nin *Çeşmüm oldı sefîd ü cismüm zerd / Görüp ol derdi rahm ider her ferd* [...] ENDS, muh.17/4 mısraları yahut Sâkıb Mustafa Dede'nin *Mâtem-i hecri tutaldan merdüm-i çeşm-i sefîd / Rûy-i zerdüm üzre peydâ oldı gûn-â-gûn nîl* SMDD, g.119/15 beyti buna misaldir. krş. *Çeşm ü rûyum gussa vü gamdan sefîd ü zerd olup / Fark olınmaz hîç aslâ zer ile sîmden* ENDS, g.4995/3.

← **Yıldızlar:** Şeklen göze benzeyen istiridyenin beyaz iç kabuğu gibi, gece karanlık gökyüzünden yere bakarmış gibi görünen yıldızların gözleri de sürekli bir noktaya bakmaktan ağarmış gözlere benzetilir. Cem Sultan'ın *Gözlerüm gözlemekden ay yüzüŋi / Çeşm-i seyyâre bigi oldı sefîd* CDHE, g.37/2 beyti buna misaldir. krş. *Dîde-i encüm sefîd ü kadd-i çarh olmış dü-tâ / Dahl-i 'ömrin itmede harc-i reh-i hazm ü şitâb* SMDD, k.5/2.

DÎDE-i 'UKÂB ('ayn-i 'ukâb, çeşm-i 'ukâb) Kartal gözü anlamına gelen bu tabir bu kuşun avını uzak mesafelerden görerek ona kilitlenmesi ve süratle avlaması sebebiyle *Şöyle kapdı kim göŋül murgın Behiştî çeşm-i yâr / Tut ki bir sayd oldı bir çâbük 'ukâbuŋ 'aynına* BDYA, g.450/5 beytinde olduğu gibi hızla gelişen, kaçınılması mümkün olmayan tehlikeler hakkında kullanılır. Şuhûdî saç halkası arasından görünen beni bir tuzağa, süratle hareket eden aklı da kartal gözüne benzettiği

şu beytinde, aklın aşk tuzağına düşmesini şöylece tasvir eder: *Hâlüŋ hayâli halka-i zülfüŋde ey perî / Çeşm-i 'ukâb-i 'akla 'aceb dâne dâm olur* ŞDEC, g.65/6. Sehâbî çizdiği bir barış ve adalet tasvirinde, gördüğü avın ölümü mutlak sayılabilecek derecede çevik ve güçlü bu av kuşunun gözünü, kekliklerin su içme yerine benzeterek şöyle der: *'Adlüŋle buldı şöyle cihân i'tidâl kim / Oldı tezerv âbhûrı dîde-i 'ukâb* SDCB, k.4/23.

DİHYE-i KELBÎ

Cebrail bazen Hz. Muhammed'e sahabeden Dihyetü'l-Kelbî'nin suretine bürünerek gelirmiş. Sinân Paşa şu beytinde Allah'ın kudretinden bahsederken "Allah kalbi Cebrail'in meskeni eder, Cebrail'i de Dihye-i Kelbî şekline sokar" anlamındaki şu beytinde bu hususa temas eder: *Külbe-i Rûhü'l-Kudüs kalbi kılur / Rûh-i Kudsi Dihye-i Kelbî kılur* SPTM, s.38. *Mi'râc-ı Nebî*'de geçen şu beyitte de Cebrail'in bu sahabe suretinde görünmesi konu edilmiş: *Şöyle kim Cebre'îl olurdı 'ıyân / Dihye-i Kelbî yüzinden iy cüvân* MNEH, mes.1575.

DÎK bk. "Horoz"

DİK GELMEK

Diklenmek, muhalefet ve itiraz etmek, kafa tutmak anlamlarında kullanılan bu tabir manzum metinlerde daha çok diklemesine duran servi ve minber gibi nesneler hakkında kullanılır. Bunun için mesela Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi servinin sevgilinin boyuna karşı saygısız davranarak alçak durumuna düşmesi türünden yorumlar geliştirilir: *Serve karşuŋda ider serzenişi fâhteler / Ki senüŋ kâmetüŋe dik gelen alçak bu mıdur* GAKA, g.138/3. Behiştî'nin şu beytinde de eskiden küçük bir çocukken büyüyüp güç kuvvet kazanınca feleğe kafa tutan bir delikanlının tavrı "dik gelmek"le ifade edilmiş: *Bir oglan idi âhum şimdi boy çekmiş bülend olmış / Sipihr-i bed-fi'âle dik gelür makdem levend olmış* BDYA, g.227/1.

= **Azarlamak:** Mürekkepçi Enverî'nin zahidi mescit önünden geçen sarhoşları azarlarken tasvir ettiği şu beytinde tabir "azarlama" anlamında kullanılmış: *Mestâne geçersin diyüben mescid öŋinden / Zâhid bize dik geldi 'asâsına tayandı* MEDC, g.270/4. Sebzî'nin şu beytinde de haddini aşan bir şahsı azarlama sahnesi vardır: *Öykünür imişsin kad ü reftâruma diyü / Dik geldi olup serv-i hırâmâna ber-â-ber* SEBZ, g.263/2. Şu beyitte de sanavber ağacının sevgiliye karşı baş sallayarak azarlarcasına bir tutum içine girmesine sebep olarak onun rüzgâr tarafından tahrik edilmesi sebep gösterilmiş: *Dik gelmez idi kâmet-i bâlâŋa sanavber / Tahrîk iden ey şûh anı bâd-i sabâdur* ÜDMS, g.61/3

= **Karşı çıkmak, yol kesmek:** Âlî'nin taşlarla dövünmenin uygun olmadığı düşüncesiyle serviyi akarsuların önüne çıkıp yollarını kesen bir şahsa benzettiği şu beytinde deyim karşı çıkmak anlamında kullanılmış: *Devr-i 'adlinde dögündügi içün taşlar ile / Dik gelür cûylaruŋ üstine her serv-i çemen* GAKA, k.33/19. Hasbî şu beytinde çevresine adam toplayarak hasmına karşı çıkan bir yeniçeri asisini tasvir etmiş görünüyor: *Ol kuloglı bize dik geldi kapuda agalar / Geçürüp üstine bir nice bölük ehrimeni* ENMN, g.5199/3. Fehmî'nin derbentte kervan soyan eşkıya tasviri çizdiği şu beytinde ise tabir "yol kesmek" anlamındadır: *Pür-yarag olmış-durur derbend-i hüsnüŋde bugün / Dik gelüp gamzeŋ baŋa dir ye_öldürürin yâ soyun* ENMN, g.3463/3. krş. *Gayrılar dik gelmesün lutf it Süleymânum bize / 'Asker-i mûra hücûm itmez Süleymân olmayan* MEDC, g.191/4; *Rûy-mâl itmege pâyına gülüŋ gör komayor / Bülbüle mâni' olup dik geleyor nâhun-i hâr* RDMG, g.105/3.

+ **Horoz:** Bu tabirin geçtiği beyitlerin bir kısmında sözün horoza getirilmesi, horoz anlamındaki "dîk" kelimesi sebebiyle olmalıdır. Nev'î'nin "Adaletin öylesine dünyaya yayılmış ki, kurt ve çakal bile horoza sataşmıyor artık" dediği *Zemîne şefkat-i 'adlüŋ şu deŋlü şâmil kim / Horûs ü berreye dik gelmez oldı gürg ü şegâl* NDMT, k.29/24 beytinde bu durum açıkça görülmektedir. krş. *'Adû-yi zâga dik gelse n'ola Medhî horûs-âsâ / Ayagı altına alup misâl-i mâkiyân basdı* MDNS g.524/7.

Minber: Üsküplü İshâk Çelebi mihrabın haddini aşması sebebiyle minberin onu azarladığı şeklindeki şu yorumunda aynı zamanda minberin dik duran bir şahıs görüntüsünü de kullanmış görünüyor: *Kaşuŋla kendüzin görmiş ber-â-ber / Anuŋ-çün dik gelür mihrâba minber* ÜİÇD, şehr.1/84. Sürûrî'nin sofuya sataşmak için ona minberin dahi karşı geldiği iddiasını öne sürdüğü *Vâ'izi minbere gördüm güc ile çıkdı bugün / Karşusından aŋa minber katı dik geldi meger* ENMN, g.1404/2 beyti oldukça ilginçtir. Dikkat edilecek olursa burada da bu eyleme fail olarak servi v.b. gibi dik duran bir nesne söz konusu edilmiştir. Aynı zamanda yokuş yahut merdivenlerin dik gelmesi iması da beyte ayrı bir güzellik katmaktadır.

Mum: Bu da dik duran bir nesne olması bakımından "dik gelme" eylemiyle ilgili hakkında çok yorum geliştirilen bir nesnedir. Revânî şu beytinde mumu, etrafta çok dolaştığı için pervaneyi azarlayan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Şem' pervâneye dik gelse ne var meclisde / Anı çün odabaşı kıldılar evbâşlara* RDZA, g.378/3. Manastırlı Celâlî ise mumu, ay sevgilinin yüzünün nurundan ışık kapıyor diye ona kafa tutan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Mihr-i hüsnüŋden ne gün kim iktibâs-i nûr ider / Dik gelür oldugı meclisde meh-i tâbâna şem'* MCDM, g.314/6. krş. *Ş'ol bir karış boyıyla o serv-i bülende şem' / Dik gelmeyeydi düşmez idi böyle bende şem'* EDYS, g.245/1.

Servi: Uzunlamasına boy atmış bir ağaç olması bakımından bu görüntüsü sebebiyle olmalı, "dik gelmek" tabiriyle ilgili en fazla yorum geliştirilmiş nesne servidir: *Dik gelür serv-i çemen dil uzadur bülbül-i bâg / Yârsuz 'Ulvî kaçan gülşene seyrâna gider* MEMK, g.67/5. Ancak Necâtî'nin şu beytinde de görüleceği üzere bu "dik gelme" eyleminin sadece karşı çıkıp yol kesmek gibi bir görüntüden değil aynı zamanda dik durarak engel oluşturmaktan kaynaklandığı da anlaşılmaktadır: *Şimşâd ü serv irdügine dik gelürdi lîk / Reftâr-i yâri göreli bir pâre yatdılar* NBMK, g.90/3.

DÎK-i SİPİHR bk. "Arş horozu"

585

DİKEN (hâr, mugaylân)

Ayağa batan dikenden çöllerde kervanları perişan eden diken toplarına (bk. "Mugaylân") ve gül dikenine varıncaya kadar edebî metinlerde oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip bulunan "diken" kavramı, sözün gelişine ve yerine göre sürekli farklı rol ve konumlarda kullanılabilir.

• **Engeldir:** Gerek sevgilinin yolunda gerekse gül dalında olsun diken daima güzelliğe kavuşmaya engel olan bir yapıya sahiptir. Özellikle mesela Hayretî'nin *İrdüm idi kûyına men' itmeseydi ger rakîb / Vardum idi Ka'beye hâr-i mugaylân olmasa* HDMÇ, g.412/3 beytinde sevgilinin mahallesi Kâbe kadar mukaddes bir amaç, o yolda diken gibi engel oluşturan rakîb ise hac yolculuklarında kervanları dağıtan mugaylan gibi düşünülmüş. Gül gibi bir güzelliğe ulaşmaya mani olan gül dikeni de aynı konumdadır.

• **Yaralar:** Battığı yeri kanatıp zedelemesi sebebiyle şiir dilinde diken bu vasfıyla önce çıkar. Rahîmî şu beytinde dikeni, gülün göğsünü bıçak gibi kesmek isteyen bir şahsa benzetirken bu özelliği öne çıkartmış: *Hâr-i hecrüŋle senüŋ ey gonca bagrum hûn iken / Sînemi gül gibi çâk itmek diler her bir diken* RDAM, g.236/1.

+ **Gül:** Dikenin gülle birlikte zikredilmesi hem bir tezat hem de tam bir uyum oluşturur. Gülün sevgiliyi, bülbülün âşığı, dikenin de âşığın sevgiliye ulaşmasına engel olan rakîbi temsil etmesi sebebiyle bu üçlü binlerce beyitle yüzyıllarca işlenegelmiştir: *Hâr-i cevrüŋden yüzüŋe karşu iŋlersem ne taŋ / Var mı bir gül kim anuŋ bir bülbül-i nâlânı yok* ANDS, g.47/3. Âhî'nin bu beytinde kendisinden açıkça bahsedilmese de "hâr" ile kastedilen "rakîb"dir.

O **Engel olma:** Gül gibi güzelliklere yahut Kâbe gibi mukaddes mekânlara ulaşmayı engellemesi (bk. "Mugaylân"), eteğe takılıp eziyet vermesi ve aynı zamanda "rakîb"i temsil etmesi sebebiyle diken edebiyatta engel olmanın sembolü olarak kullanılagelmiştir. Tâli'î'nin sevgilinin mahallesini Kâbe gibi aziz gördüğü şu beytinde, ona ulaşmasına engel olan rakîbi dikene benzeterek şöyle der: *Gül görinür gözüme mahalleŋ dikenleri / Ka'be yolında hâr-i mugaylân 'azîz olur* ŞMÖG, g.195/3. krş. *Ey Hisâlî kurusun elleri mânend-i çenâr / Dil-berüŋ yollarına hâr-i mugaylân dikenüŋ* PHÖE, g.259/5. Diken hakkında çokça kullanılan "etek tutma" yahut "eteğe takılma" gibi kalıplar da yine bu engel olma vasfının bir gereği olarak kullanılır: *Çeker her hâr o gül-ruhsârı dâmen-gîr olup gördüm / Cigerden ben de bir gülbâng-i âh-i 'âşıkân çekdüm* NDMT, g.299/3.

O **Kötü nesneler:** Yaralayıp eziyet vermesi bakımından Nesîmî'nin şu beytinde olduğu gibi kötü olan her şey dikene benzetilir: *Dünye çün murdârdur*

yigren göŋül murdârdan / Gül degül dünyâ dikendür ne umarsın hârdan NDHA, g.299/1.

X **Seng-i reh:** Yolcuların rahatça seyahatine engel olan dikenler ve yol taşları (bk. "Seng-i nişân") arasındaki tezadın sebebi, biri yolda gideni yoldan alıkoyması, diğeri ise Nevres'in şu beytinde olduğu gibi yol göstermesi sebebiyledir: *Kimine seng-i rehdür kimine seng-i nişândur bu / Kimine gonca-i güldür kimine hâr-i dâmen-gîr* NKHA, k.24/10.

⇆ **Cefa** bk. "Cefa"

→ **İğne:** Türlü renklerdeki gülün taç yapraklarının bir elbiseye benzetilmesi durumunda diken bu elbiseyi diken bir iğne olarak tasavvur edilegelmiştir. Hâzık'ın goncaları gül renkli elbiseler dikinmiş çocuklara benzettiği şu beytinde, gül dikenini de ucu sivri bir dikiş iğnesi olarak düşünerek şöyle demiş: *Hâr-i siyâhı sûzen-i ser-tîz eylemiş / Etfâl-i verd-i gülşene gül-gûn kabâ diken* HDHG, g.177/6. Emrî'nin şu beytinde de yukarıda olduğu gibi güle elbise diken Allah'tır: *Hil'at-i hüsni saŋa virdi gülüŋ / Câmesin sûzen-i hâr ile diken* EDYS, muk.362/1.

→ **Kılıç, bıçak:** Sivrilik ve şekil itibariyle gül dikeninin bıçak veya kılıca benzetilmesi oldukça yaygındır. Adanalı Sürûrî'nin baharı, bülbülü diken kılıcıyla öldüren ve böylece elbisesi kan rengine bulanan bir şahsa benzettiği şu beyti buna misal olabilir: *Hil'ati hûnı ile oldı ser-â-ser rengîn / Tîg-i hâr ile idüp bülbüli kurbân bahâr* ASAB, k.27/6. Emrî'nin şu beytinde ise diken, çiy tanesiyle su verilen bir kılıca benzetilmiş: *Âb-i şebnemle suvardı yine tîg-i hârı / Ki özin gonca helâk ide o la'l-i ter içün* EDYS, g.416/4.

← **Kirpikler:** Bursalı Rahmî'nin "Sevgiliden başkasına bir an dahi bakmasın diye gözümün etrafına dikenden bir çit çektim" dediği şu beytinde göz etrafındaki kirpikler dikenlere benzetilmiş: *Hârdan bir dâyire çekdüm gözüm etrâfına / Yârdan gayrıya tâ bir lahze itmeye nigâh* BRME, g.178/5. Eşref Paşa da "Kirpik dikeni, senin yüzünün gülüne göz dikenin sinesine binlerce yara açar" dediği şu beytinde yine kirpikleri dikene benzetmiş: *Gül-i ruhsâruŋa ey gonce-dehen göz dikenüŋ / Hâr-i müjgân açar sînesine zahm-i hezâr* EDGD, k.25/102.

⇆ **Rakîb** bk. "Rakîb"

Δ **Diken**: Dikme eylemini yapan anlamındaki "diken" ile gül dalı üzerindeki diken kelimeleri arasında her fırsatta cinas, tevriye ve iyham yoluyla türlü söz oyunları geliştirilir. Hayâlî'nin *Dilde dâg-i mihneti olsun melâmetden ne gam / Bu çemende gül diken kaçmaz cefâ-yi hârdan* HBDA, g.307/4 beytinde "hâr" ve "diken" kelimelerinin birlikte kullanılması böyledir. Şu beyitler de Emrî ve Selîkî'nindir: *Bâgdan bâlâ bülendüŋ görse ey serv-i sehî / Utanur sahn-i gülistânda nihâl-i gül diken* EDYS, g.367/2; *Gam yimez agyârdan hâtır-nişân iden seni / Zahm-i hârı 'aynına almaz efendi gül diken* SŞÖZ, g.49/5.

DİKEN [sevgilinin] (hâr-i kûy)
Hemen bütün şiirlerinde âşık konumunda bulunan şairler aynı zamanda çoğu zaman kendilerini yalın ayak, başı kabak gezen birer abdal dervişi (bk. "Abdal") olarak gösterirler. Bu sebeple sevgilinin yolunda yahut mahallesinde yalın ayak yürürken ayağa batan diken konusu şiirde çokça yer işgal eder. Lâmi'î Çelebi'nin "O goncanın (benim gibi) ayağında diken olmadığı hâlde niye bağrı kanla dolmuş ki?" diye görmezden geldiği *Çü yok ol goncanuŋ pâyında bir hâr / Ne içün bagrı hûndur lâle-girdâr* LÇFN, b.1526 beytinden de anlaşılacağı üzere ayağa batan diken gerçekte büyük bir sıkıntıdır. Ancak verdiği bütün eziyete rağmen, mukaddes yolda yürürken elde edilen bir kazanç olarak görülmesi bakımından şairlerce olabildiğince yüceltilir. Hayâlî *Hâr-i kûyuŋ ayagımdan olmadı ey gül cüdâ / Reşk idüp göz dikdi gerçi sûzen-i 'Îsâ baŋa* HBDA, g.105/4 beytinde ayak altındaki dikeni, dördüncü kat göğe yükselen Hz. İsa'nın omzundaki iğneden (bk. "İsa'nın iğnesi") daha üstün görerek bu dikenin iğne tarafından kıskanıldığını iddia eder. Yahut Mesîhî öldüğünde eğer sevgilinin mahallesinden ayağına batmış bir diken bulunursa, bunun ancak hurilerin gamze iğnesiyle çıkartılmaya lâyık olduğu düşüncesiyle şöyle der: *Hâr-i kûyuŋ bulınursa ayagumda ölicek / Hûrîler sûzen-i gamzeyle çıkara dikenüm* MDMM, g.153/3. Sun'î ise adeta Mesîhî'ye cevap verircesine bu ifadeyi bir derece daha geçerek "Eğer cennetteki huriler senin yolunun dikenini gamze iğnesiyle ayağımdan çıkartacak olurlarsa, onlara 'Yerimi diken ettiniz!' diyeceğim" anlamında şöyle der: *Çıkarsa gamze ile hâr-i kûyını tenden / Cinânda hûra diyem kim yirümi hâr itdüŋ* SDHY, g.90/3. Görüldüğü üzere bütün bu mübalağalı ifadelerin amacı, insana son derece acı ve rahatsızlık veren bir dikeni sevgilinin mahallesinden kazanılması cihetiyle

yüceltereк onun değerini ve ona duyulan sadakati vurgulamaktır.

DİKKAT

İncelik, ufaklık, bir nesneyi inceden inceye düşünmek, ihtimam ve tecessüs göstermek gibi anlamlarının yanı sıra bu kelime alçaklık ve kemterlik gibi anlamlar da ifade etmesi bakımından şairlerce zengin söz oyunlarına sahne olmuştur. Âsaf Mahmûd Celâleddîn'in *Her ne didüŋüzse dikkat itdüm / Her hâle demîn nezâret itdüm* ADÖC, k.11/158 beytinde olduğu gibi kelimenin bugün kullanılan anlamı herkesin malumudur.

+ **Dakîk:** "Dikkat" ile aynı kökten gelmesi ve aynı zamanda "ince ve ufak olan nesneler ve un" anlamı taşıyan "dakîk" kelimesini şairler "dikkat"le birlikte kullanmaya özen gösterirler. Şeyhî sevgilinin belini ince bir çizgi, ağzını da varlığı belli belirsiz bir noktaya benzetirken bu iki kelimeyi özellikle bir arada kullanmış: *Bili bir hatdur anuŋ dikkati gâyetde dakîk / Agzı bir nokta-durur ol da vücûdı mevhûm* ŞDHB, g.131/3. Kemâl Paşa-zâde feleğin kendisini un gibi öğüttüğü imasında bulunmak üzere değirmen mazmununu işlediği şu beytinde ekmek anlamındaki "nân" ve elek kelimelerini özellikle birlikte kullanmış: *Tahsîl-i nânda herkes ider dikkat-i dakîk / Çarh ise bizi ince elekden eletmede* KPZD, kıt.178/1. Fatîn'in Uncuzâde için nazmettiği şu vefat tarihi de manidardır: *Te'essüf birle yazdum eyleyüp dikkat bu târîhi / "Dakîk âdem idi âh Uncı-zâde gitdi cennâta"* (1271) FDME, tar.181/2.

+ **Hayâl:** Bu kelimenin geçtiği ifadelerde Bâkî ve Necâtî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi şairane hayaller yahut ince hayal ibarelerinin çokça kullanıldığı görülmektedir: *Dikkat itdüm ş'ol kadar vasf-i miyânın kılmaga / Bulmadum aŋa münâsib hîç bir nâzük hayâl* BDSK, g.293/3. krş. *Sözde dehânı görinür ammâ miyân ki var / Dikkatler ile kılca irişmez hayâl aŋa* NBMK, g.11/5.

+ **Kıl, kılı kırk yarma:** İnceliği sebebiyle "kıl" ve bundan türeyen "kılı kırk yarma" ve aynı anlamdaki "mû-şikâf" gibi tabirlerin de "dikkat"le birlikte çokça kullanıldıkları görülür. Zâtî'nin "kıl" ve "kıyl" [= söz] kelimelerini ustalıkla yerleştirdiği şu beyti böyledir: *Ehl-i dikkatler görüp bir kıl kadar kıyl itmedi / Bagladum Zâtî bili vasfında bir ince hayâl* ZDAN, g.834/7. krş. *Söz dakîk olmasa ragbet mi bulur Nâ'iliyâ / Nazm-i pâküŋ budur insâf ki dikkat yiridür* NKDH, g.60/5. Bu tür kullanımlarda mana incelikleriyle dolu sözlerin yanı sıra bel ve ağız gibi incelik ve ufaklığı ile öne çıkan nesneler de söz konusu edilir: *Tutalum bir kılı ben kırk yaram dikkatde / Bilüŋi hîç hayâl eyleye mi fikr-i dakîk* MDMM, g.125/2; *Mû-miyânuŋ dikkatinde bir kılı kırk yardılar / Ortalık fasl olmayup itdiler imkân-ile bahs* BDBS, g.15/4; *Zerrece bilmez lebüŋ kılca miyânuŋ aŋlamaz / Biŋ yararsa ger kılı dikkatle fikr-i mû-şikâf* ŞDMK, g.94/5

DİKME, dikmesi

Yeşerip büyümesi için fidan, ağaç türünden bir bitki dikme anlamındaki bu tabir daha çok iki nesneyi mukayese ederken birinin diğerine üstünlüğünü vurgulama amacıyla kullanılır. Bâkî gökte Tuba yerde ise yaban servisinin sevgili tarafından dikildiğini yani onun sayesinde varlık kazandıklarını iddia ile *'Aceb ey serv-i ser-keş sen ne nahl-i 'âlem-ârâsın / Ki kaddüŋ dikmesidür gökde Tûbâ yirde 'ar'ar hem* BDSK, g.343/4 derken, dolaylı olarak sevgilinin boyunu bu iki ağaçtan da üstün tutmayı hedefler. krş. *Tûbâ boyuŋuŋ dikmesidür serv-i ser-efrâz / Şehlâ gözüŋüŋ bendesidür nergis-i ra'nâ* CKPD, g.1/6.

Bursa'da Eskici Baba ve Alüfelü çınarları yahut Eyüb Sultan Camii'nde Akşemseddin tarafından dikildiğine inanılan dev çınar ağacı gibi bazı ağaçlar kim tarafından dikildikleriyle anılır ve haklarında halk arasında türlü rivayetler söylenir. Buna Hz. Peygamber tarafından dikildiği rivayet edilen hurma ağacı v.b. pek çok örnek ilave etmek mümkündür. Bu ağaçlar varlıklarını nasıl kendilerini diken şahsa borçlu iseler, şiir dilinde de bir kimsenin dikmesi olmak, ona bağlılık ve medyunluğun bir ifadesi olarak kullanılır. Mesela Mostarlı Ziyâî memduhunun edebî meziyetlerini överken büyük İran şairi Sûzenî'yi onun yetiştirmesi, Enverî'yi de onun çırağı olarak nitelendirerek şöyle der: *Sûzenî dikmesidür ol hânuŋ / Enverî dahı çerâgı anuŋ* MZŞS, mes.218. Sehâbî'nin cennet ağacının Rıdvan tarafından dikilmesine mukabil sevgilinin boyunun Allah tarafından dikildiği mealindeki şu beyti de dikili ağaçların onları dikenlerle anılmasına bir örnek oluşturabilir: *Gerçi Tûbâ oldı Rıdvân-i cenâbuŋ dikmesi / Kâmetüŋdür bâg-bân-i bâg-i cânuŋ dikmesi* SDCB, g.412/1. Hayâlî de *Tâ ki oldı şâh-i rez pîr-i mugânuŋ dikmesi / Hacletinden yire geçti bâg-bânuŋ dikmesi* HBDA, g.406/1 beytinde "pîr-i mugân" tarafından dikilen üzüm kütüğü ile

sıradan bir bahçıvanın diktiği fidanı mukayese ederek ilkini ikincisine üstün tutmuş.

Elif: Âşıkların abdal dervişler gibi sevgili aşkına göğüslerine çektiklerini iddia ettikleri elifler de (bk. "Elif çekme") Emrî ve Hayâlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi sevgilinin dikmesi birer ok olarak tasavvur edilirler: *Sînede yanar çerâgıdur nigârun dâg-i 'ışk / Dikmesidür dilde ol yâ kaşlunuŋ tîr-i elem* EDYS, muk.302/2; *Yüz nihâl-i bâg-i mihnet var elifden sînede / Her birisi oldı sen serv-i revânuŋ dikmesi* HBDA, g.406/2.

Gül fidanı: Sûzenî'nin *Serv-kaddüŋ dikmesidür şâh-i gül gülzârda / Eşkümüŋ perverdesidür lâleler kuhsârda* ENMN, g.4043/1 beytinde olduğu gibi gül ağacı hakkında sevgilinin boyunun dikmesi olduğu türünden yorumlara da çokça rastlanır. Hayâlî'nin sevgiliyi kırmızı dudakları sebebiyle bir erguvan ağacına benzeterek söylediği *Goncalar rengîn lebinden dem urur gülzârda / Şâh-i gül oldı nihâl-i ergavânuŋ dikmesi* HBDA, g.406/3 beytinde de asıl amaç sevgilinin boyunun gül fidanına üstünlüğünü vurgulamaktır. Şair şu beytinde ise padişahın gönlüne diktiği ümit fidanının gül vermediğinden bahsederek bu kalıbı oldukça farklı bir biçimde kullanmaktadır: *Gülbün-i ümmîdi gül virmez Hayâlî çâkerüŋ / Gerçi oldı himmet-i Şâh-i cihânuŋ dikmesi* HBDA, g.406/5

Ok: Bursalı Rahmî'nin *Senüŋ dikmeŋ geçer kanlu hadengüŋ ey kemân-ebrû / Fezâ-yi bâg-i sînemde nihâl-i ergavânumdur* BRME, g.43/2 beytinde olduğu gibi, sevgilinin âşığın gönlüne yer eden yahut sevgili aşkına göğse saplanan oklar da sevgilinin dikmesi olarak nitelendirilir. krş. *Senüŋ dikmeŋ geçer sînemde tîrüŋ ey kemân ebrû / Gamuŋ odı ile göŋlümi ben yakdum çerâgumdur* HBDA, g.128/2; *Zahm-i peykânı dil-i mecrûhda bir gonçedür / Dikmesidür dilde ol serv-i revânuŋ tîrler* SDEH, g.77/2; *Nahl-i tîrin beslerem hûn-i cigerle olalı / Bûstân-i dilde bir ebrû-kemânuŋ dikmesi* SDCB, g.412/3.

Servi: Uzun ve mütenasip görünüşü sebebiyle sevgilinin boyu tarafından dikildiği ve dolayısıyla sevgilinin boyuna nazaran aşağı konumda bulunduğu en fazla öne sürülen bitki servi ağacıdır. Ziyâ'î ve Hilâlî'nin şu beyitleri buna misal olabilir: *Kaddüŋüŋ bir dikmesidür serv-i gülzâr-i cihân / Bir çerâgıdur senüŋ ruhsâruŋuŋ ey yâr şem'* MZMG, g.210/4; *Eflâke irse başı n'ola ey nihâl-i nâz / Kaddüŋ nihâli dikmesidür serv-i ser-firâz* HDBY, g.33/1.

DİKMEK bk. "Asâ dikmek"

Menakıba göre Hacım Sultan Geyikler'de kendisini ziyarete gelenler huzurunda asasını toprağa dikince değnek canlanıp yeşerir. Bir defasında da Seyyîd Gâzi Zâviyesi civarındaki bir tepeye asasını diker ve asa kırk gün içinde yeşerip meyve vermeye başlar. Nefes oğlu (bk. "Nefes oğlu") Otman'ı evlendirdiğinde de bir asa diker, kısa bir süre sonra meyveleri her derde deva olan bir ağaç oluşur. Diyârbekirli Ahmedî'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında Yusuf'un babasına anlattığı rüyasında geçen *Didi gördüm vâkı'amda yâ ata / Cümle ihvânumla irdüm sohbete // Her birimüzüŋ elinde var 'asâ / Leyk benüm ulu anlaruŋ kısa // Cümle ihvânum 'asâsın atdılar / Ol benim 'asâmı yire dikdiler // Gögerüp bayraklanup âgâz ider / Dalına kuşlar konup âvâz ider // Ben oturdum sâyesinde taht ile / 'İzz ü rif'at saltanet ü baht ile* DAYZ, mes.50-55 ibaresi de asanın mucizevî biçimde yeşermesi motifinin bir diğer örneğidir. Münîrî de *Siyer-i Nebî*'sinde Hz. Adem'in dikmesiyle yeşeren ve Hz. Muhammed'e kadar ağaç olarak geldiğini iddia ettiği bir asadan şöyle bahseder: *Dikilen çün 'asâ-yi Bü'l-beşerdi / Tutuban emr-i Hak birle yeşerdi* MMSN, mes.4444.

Bektaşî menakıbnamelerinde çokça görülen "asâ dikme" tabirinin bu maddenin konusu olan deyimle fazla bir ilgisi olmamakla beraber, bu tabirin oluşumunda rolü olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim mesela Hamîdî'nin şu beytindeki ifadeye göre sevgilinin oku yara üzerine asa dikmiş, bu sayede adeta dağ başı kadar verimsiz olan gönül bir anda mucizevî biçimde bir bahçe kadar sevimli bir yer hâline gelmiştir: *Kanlu peykânuŋ 'asâsın dâgum üzre dikmese / Olmaz idi ey kemân-ebrû baŋa tag üsti bâg* PBKG, g.3860/3. Revânî'nin Hz. Peygamber'e kuru dalı yere sapladığında yeşerme mucizesi izafe ettiği *Bahâr-i mu'cizüŋ âsârı ey Nebiyyullâh / Yimiş bitürdi şu dem kim dikildi huşk nihâl* RDMÇ, mus.1-VII/2 türünden beyitler de bu inanç ve geleneğin tezahürlerindendir.

Bunun yanı sıra Necâtî'nin abdal dervişlerinin bir yere dadanarak bekledikleri sadakayı almadan oradan ayrılmamaları geleneğini ima eden *Bunca zer ü sîm ile yine bahşişüŋ umup / Râh-i çemene dikdi 'asâ nergis-i a'mâ* MKTM, k.206/26 beyti de

bu tabirin bâtınî geleneklerle olan bağlantısını aksettirmesi bakımından bir ipucu oluşturabilir. krş. *Sâlûsluk libâsını sûfî muhayyer al / Dikme 'asâyı gördügüŋe eyleme 'inâd* SDFÖ, g.26/2. Bütün bu bilgiler birleştirildiğinde halk arasında çoğuna evliya gözüyle bakılan dervişlerin bu tavırları, menakıbnamelerdeki keramet rivayetleriyle birleştirilerek "asa dikme" şeklinde imalı ve belki de biraz alaycı böyle bir tabir ortaya çıkmış görünüyor.

= **Hedef belirlemek:** Necâtî'nin *Yirleri seyl-âba virdi dîde-i hûn-bârumuz / Göklere dikdi 'asâyı âh-i âteş-bârumuz* MKGS, b.1342, krş. NBMK, g.241/1 ve Hüdâyî'nin *Nîzeŋle sînemi yiter itdüŋ delük delük / Şimden girü 'asâyı dil-i nâ-tüvâne dik* HDMK, g.124/2 beyitlerinde görüldüğü üzere bu tabirin ulaşılacak hedefi belirleme, bunun için gayret gösterme gibi bir anlamı daha olup bu anlam, aşağıdaki karşılıklarla da uyumlu bir yapı arz etmektedir. krş. *Cân çıkdı sîneden kad-i nîzeŋ hayâline / Şimden girü 'asâyı dil-i nâ-tüvâne dik* SEBZ, g.428/2.

= **Israr ve sebat göstermek:** Azmî-zâde Hâletî'nin Zühal'in gezegenlerin en üstünde bulunmasını ima ile "Eğer Zühal onun sarayının kapıcısı olmak için asa dikmeseydi, yeri bu kadar yüce olmazdı" dediği şu beytinde bu tabirin bir konuda ısrarcı olma anlamında kullanıldığı görülüyor: *Bu deŋlü rütbe-i kadri bülend olmazdı Keyvânuŋ / 'Asâyı dikmeseydi olmaga der-bân-i eyvânı* AHBK, k.33/17. Lâmi'î Çelebi'nin birincisinde nefsi bir ejdere, ona direnen kimseyi de Firavun büyücüleri karşısında sebat göstererek dik duran Hz. Musa'ya benzeten; ikincisinde ise aşığını öldürme konusunda ısrar eden sevgiliyi ima eden şu beyitlerinde de yine aynı anlam görülmektedir: *Ejder-i nefsüŋ hücûmın aŋlasan Mûsâ-sıfat / Dik 'asâyı itme haşyet Hızr-dur feryâd-res* ENMN, g.2042/6. *Dikdi 'asâyı katlüme kadd-i sinânuŋ âh / Kaldı kıyâmete işüm ol pür-cefâ ile* ENMN, g.4697/2.

= **Kafaya koymak:** Levhî'nin *Gazavât-nâme-i Sultân Süleymân*'ında Kânûnî'nin Macar Seferi sırasında krala söylenen *Bu kez şimdi saŋa dikdi 'asâyı / Komaz ger 'İsevî ol ger Mûsâyî* LGSS, mes.981 ifadesinden de anlaşılacağı üzere tabirin bir diğer anlamı bir işi mutlak surette başarmaya karar vermek, elde edilecek hedefi belirlemek ve ona göz koymaktır. krş. *Kasdı okuŋuŋ câna idi gerçi ki evvel / Şimdi dil-i sevdâ-zedeye dikdi 'asâyı* AHBK, g.887/3; *Bunca cân aldı usanmaz tîr-i gamzeŋ âh kim / Şimdi benüm cânuma dikdi 'asâyı ey sanem* MDEA, g.147/2.

Dikkat edilecek olursa bu tabirin kullanıldığı bütün beyitlerde daima olumsuz ve aleyhte durumlar ima edilmektedir. Gelibolulu Âlî'nin sevgilinin boyuna özendiği için erenlerin serviyi sıkıştırıp göz altında tuttukları yorumunu işleyen *Kaddüŋe öykündügi-y-çün her dem alurlar ele / Nev-civânum serve dikdiler 'asâyı pîrler* GMAD, g.396/4 beyti yahut Keçeci-zâde'nin *Mihnet-keşân*'ında aşka hitaben söylediği *'Asâyı bu gurbetde dikdüŋ baŋa / Saŋa rahm ü insâf virsün Hudâ* MKAE, mes.3014 beyitlerinde de olumsuz bir göz dikme durumu görülmektedir. krş. *Deldi cigeri gamze-i dil-dûzı nigâruŋ / Ey dil görinen bu ki saŋa dikdi 'asâyı* MDEE, g.322/2. Hamidî-zâde Celîlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde Ferhad'a Şirin öldü diye yalan haber veren kocakarının dağa çıkışı bahsinde geçen *Alup tesbîh eline ol mürâyî / Varup dikdi ser-i kûha 'asâyı* HCHŞ, mes.1583 beyti de bu manayı destekliyor.

• **Dilenci eylemidir:** Yukarıda da örnekleri geçtiği üzere Keçeci-zâde'nin *Mihnet-keşân*'ında "Vezirin zafer bulması duasıyla melekler, Allah'ın huzurunda dilenciler gibi asa diktiler" anlamında söylediği *Du'â-yi nusretiyle ol hıdîvüŋ sâ'ilân-âsâ / İcâbet-hâne-i Hakka 'asâyı kudsiyân dikdi* MKAE, mes.4090 beytinden de anlaşılacağı üzere bu tavır istedikleri şeyi almadıkça asa diktikleri yerden ayrılmayan abdal dervişlerinin eylemiyle örtüşmektedir. Servet'in sufi ile alay etmek için onun ısrarcılığını vurgulayıp aynı zamanda onu bir dilenciye benzetme amacıyla söylediği *N'ola hep yatsa itse istihâre / 'Asâyı dikdi sûfî kûy-i yâre* SDFÖ, müf.58 beytinden de bu tavrı sergileyen zümrenin hüviyeti aşağı yukarı anlaşılmaktadır. krş. *Göŋlüm kim ugurladı dimiş şeyh-i mürâyî / Sûfîleri bir dil-bere dikmişler 'asâyı* KDAY, mat.145; *Sâlûsluk libâsını sûfî muhayyer al / Dikme 'asâyı gördügüŋe eyleme 'inâd* SDFÖ, g.26/2.

Nergis: Bosnalı Sâbit abdal ve dilencilerin bir yerden istediklerini almadıkça ayrılmamaları geleneğine ima olmak üzere nergis ve uzun sapı hakkında şöyle bir yorum geliştirmiş: *Cânum sıkıldı nergise gülşende Sâbitâ / Dikmiş 'asâyı cerre çıkup kahbenüŋ köri* BSTK, g.346/7.

Pusula: Gelibolulu Âlî ise pusula mili ile dikilmiş asa arasında ilgi kurarak pusulayı hedefine

ulaşmak için ısrarla dönüp dolaşan bir şahsa benzetmiş: *Ma'rifet Ka'besi yolına 'asâyı dikmiş / Şöyle ser-geşte-durur kıble-nümâ-yi maksûd* GAKA, mus.12-IV/2.

Saç: Me'âlî'nin *Çekdi kimini bende kıldı kimini ber-dâr / Ey dôst şimdi baŋa dikdi 'asâyı zülfüŋ* MDEA, g.211/2 beytinde saç hakkında önüne geleni bağlayıp idam eden, son olarak da âşığı hedefleyip onu öldürmeyi kafasına koymuş bir şahıs tasvir edilmektedir.

❖ **Asâyı arşa dikmek:** Tabirin yukarıda tespit edilen büyük hedef belirlemek, işinde azimli ve hedefinde ısrarcı olmak gibi anlamlarından hareketle eski metinlerde çokça görülen "asâyı arşa dikmek" tabirinin, Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'sinde geçen *'Asâyı 'Arşa dikmişken şeh-i dîn / Cinân gulgulle toldı gülşen-âyîn* LÇFN, mes.732 beytinde olduğu gibi büyük işler/hedefler başarmak anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. krş. *Kelîm-âsâ 'asâŋı Tûra dikseŋ / Münâcâtuŋda ol Hakk ile cândan* LÇVR, mes.52; *Kelîm-âsâ 'asâsın 'Arşa dikmiş / Melek-veş göŋli Hakk ile birikmiş* LÇFN, mes.2796. Bu son beyitteki "birikmek" fiili birleşmek, yek vücut olmak anlamındadır. bk. "Birikmek"

DİL (zebân, zübân)
Sevgili ve âşığın saç, boy, göz gibi şiirde çokça geçen uzuvları birbirinden çok farklı vasıflar taşımaları bakımından müstakil madde başları altında incelendiyse de dil konusunda aynı tasnifi kesin hatlarla oluşturmak oldukça zordur. Zira yerine göre şairin hançer gibi düşmanlarını yaralayan dili, sevgilinin dili hakkında da âşığı yaralaması bakımından aynı yapıyı gösterebilmektedir. Yahut yerine göre kırmızı bir papağan gibi düşünülen dil gerek her iki karakter gerekse tatlı dilli herhangi bir şahıs hakkında da müşterek bir yapıda kullanılabilmektedir. Bu sebeple gerek bu farklı karakterlerin dilleri gerekse eşyaya izafe edilen "dil" unsurlarının aynı çatı altında incelenmesi zarureti hasıl olmuştur.

= **Lisan:** Ağızda bulunan organ anlamının yanı sıra günümüzdeki karşılığıyla lisan anlamına da gelen bu kelimeyi Nef'î bu manasıyla şöyle kullanır: *Yegâne pâdişâh-i müsta'id kim aŋa yeksândur / Mezâyâ-yi zebân-i Fârisî vü Türkî vü Tâzî* NDMA, k.22/17. Sehâbî de musikî aleti neyi kişileştirdiği şu beytinde onun dilinden ancak nefes sahibi arifler anlar anlamında şöyle der: *Ehl-i hâlüŋ aŋlamaz râzın meger kim ehl-i hâl / Ney zebânın bilmez illâ 'ârif-i sâhib-nefes* SDCB, g.168/2.

• **Emilmek istenir:** Ağızda şeker nasıl emilirse, sevilen kimsenin dili de aynı şekilde emilmek istenir: *Hiç yok dimez emmek dilesem leblerüŋ ammâ / Yokdan gelür ey gonca zebânuŋ gibi hîç yok* SDHY, g.82/2. Bu ifade kalıbında çoğu zaman çok küçük hatta yok denecek durumdaki ağızdan tatlı sözler saçan dile hayret göstermek âdet olmuştur. Şekere benzetilen dil ve emmek fiilinin istek kipinde kullanılması, Adlî'nin şu beytinde olduğu gibi aynı zamanda "emsem" kelimesinin "ilaç" anlamına gelmesi (bk. "Emsem") sebebiyledir: *Leb-i la'lini kim emsem dir ise / İlâhî dilin agzında şeker kıl* ADYB, 72/7.

• **Tatlıdır:** Edebiyat geleneğinde şiir ve inşadan anlayan güzeller "şeker sözlü" yahut "ağzından şekerler saçılan" kimseler olarak vasıflandırılırlar: *Nigârâ bir lebi şîrîn şeker-güftâr imişsin sen / Zebânuŋdan yagar şekker ne tatlu yâr imişsin sen* ZDAN, g.1031/1. Bu hâliyle sevgilinin dili çoğu zaman sürekli şeker yiyen bir papağana benzetilir: *Diŋleyen la'l-i şeker-bâr ile güftârın anuŋ / Ey Nisârî tûtî-i şîrîn-zebânı n'eylesün* NDNÇ, g.191/6. Bu sebeple Tâcî-zâde onun dilini sürekli tatlı meyveler veren bir fidana benzeterek şöyle der: *Şîrîn zebânı söyleyicek nükteler lezîz / Beŋzer şuŋa ki ber vire bir şâh-i ter lezîz* TCÇD, g.21/1.

• **Acı ve zehirlidir:** Kötü ve sevilmeyen insanların sözleri gibi dilleri de acı verip zehir saçan tatlara ve hayvanlara benzetilir. Ahmed-i Rıdvân *Hüsrev ü Şîrîn*'inde sevgilileri münakaşa ederken acı sözler sarfetmeleri sebebiyle şöyle konuşturur: *Şenâ'atdür bu kim haddin geçesün / Zebânuŋdan müdâm agu saçasun* ARHŞ, mes.3358. Rakîb ve sofu gibi sevilmeyen tiplerin dilleri de aynı şekilde akrep yahut arı iğnesi gibi acı veren ve zehirleyen nesnelere benzetilir: *Zebânı zâhidüŋ hem-kâr-i ledg-i nîş-i arıdur / Anı âlâyiş-i zehr-i fitenden sanma 'ârîdür* HECM, g.300/2.

⇆ **Ateş:** Yanık gönüllerden çıkan yakıcı sözler yahut ateşli ahlar sebebiyle dilin ateşe benzetilmesi de Zâtî ve Figânî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi çokça kullanılan kalıplardandır: *Sîne-i pür-sûzdan cânâ yalıŋlar kim çıkar / Sûz-i dilden saŋa yanmaga zebânumdur benüm* ZDAN, g.870/3; *Çekdi zebâna âteş-i âhum derûndan / Gûyâ dehânum içre görinen degül zebân* FDAK, k.3/26. Yahyâ Beğ ise şu

beytinde ateşin yalımını Nûr ve Duhân surelerini okuyan birer dile benzetmiş: *Okursa Sûre-i Nûr ü Duhânı ezberden / 'Aceblemeŋ ki zebân oldı her 'alevler aŋa* YDMÇ, k.26/11.

⇆ **Balık:** Şairler gerek kendi dillerini gerekse sevgilinin dilini belagat ve fesahat denizinde yüzen bir balığa benzettikleri gibi, suda yüzen balıkları da çoğu zaman hâl diliyle sevgiliyi öven yahut insanlara bir şeyler söyleyen dillere benzetirler: *Sadef-i lûlû-yi deryâ-yi belâgat o dehen / Semek-i kulzüm-i zehhâr-i fesâhat o zebân* ZDAN, g.1111/4. krş. *Fesâhat nehrine mâhî o cânânuŋ zebânıdur / Belâgat bahrine ey dil sadef anuŋ dehânıdur* ZDAN, g.245/1; *Hüsninüŋ vasfına emvâcı sütûr-i tahrîr / Tarhınuŋ medhine mâhîsi zebân-i gûyâ* NDAF, tar.39/8.

→ **Bülbül:** Şairler gerek kendi gerekse sevgilinin güzel sözlerini yuvası içinde şakıyan bir bülbüle benzetirler. Zâtî ve Yahyâ Beğ'in şu beyitleri buna örnek olabilir: *Lebleri vasfında bir rengîn gazel di Zâtiyâ / Her seher bülbül gibi şîrîn zebânuŋ var ise* ZDAN, g.1476/5; *Bülbül-i bâg-i belâgatdür zebânı Ahmedüŋ / Şems içinde mîmdür gûyâ dehânı Ahmedüŋ* YDMÇ, g.213/1.

↑ **Bülbül, papağan:** Dil her ne kadar güzel konuşan kırmızı bir papağana yahut bülbüle benzetilse de Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi övgü gerektiren bazı durumlarda bülbül ve papağandan çok daha üstün tutulur: *Dehânuŋda zebânuŋ gibi olmaz âşiyân itse / Şeker tenginde tûtî gonca içre bülbül-i gûyâ* EDYS, g.24/2.

← **Çimen:** Uçlarının sivri görüntüsü sebebiyle çimen yaprakları da birer dile benzetilir. Özellikle Nev'î'nin Dara'nın mezarı üzerindeki çimenleri dile, nergisleri de göze benzettiği şu beytinde olduğu gibi bu ifade kalıbında çoğu zaman ibret vermeye yönelik mesajlar amaçlanır: *Zebân olmış türâbında çemenler dîdeler nergis / Temâşâ-yi cihâna toymamış Dârâyı söyletseŋ* NDMT, g.240/2. krş. *Gâfil olmaŋ kim bahâr eyyâmı gül vakti geçer / Saŋa bu sırrı zebân-i hâl ile söyler çemen* RDMÇ, k.3/11. Nef'î öldükten sonra dahi mezarındaki çimenlerin hâl diliyle mesajını iletmeye devam edecekleri iddiasıyla şöyle der: *Ben ölürsem yine âşüfte olur halk-i cihân / Hüsn-i ta'bîr-i zebân-i çemen-i hâkimden* NDMA, kıt.8/11.

⇆ **Hançer, kılıç:** Şairler kendi keskin dillerini yahut sevgilinin gönüllerini yaralayan dilini yaygın olarak kılıç ve hançere benzetirler: *Nîş-i zehr-âlûd-i peykân-i kazâdur müdde'î / Nâ'ilînüŋ zahm-i şemşîr-i zebânından sakın* NKDH, g.284/5. krş. *Tîg-i ser-tîz-i zebânum o kadar keskindür / Ki dü-nîm olur anı aŋsa dil-i Rüstem ü Sâm* NDMA, k.50/53. Yahyâ Beğ'in dilini kılıca, nazım ve nesrini de bu kılıç üzerindeki mücevherlere benzettiği şu beyti de güzeldir: *Bahr-i eş'âr-i latîf âyene-i tîg-i hüner / Nazm ile nesrüm olur gevher-i şemşîr-i zebân* YDMÇ, k.22/49. Aynı şekilde kılıç ve hançerin keskin bir dile benzetilmesi de çokça kullanılan kalıplardandır: *Zebân-i tîz ile ortaya girmiş muttasıl gûyâ / Olam dir mâdih-i Peygamber-i âhir-zemân hançer* FDKA, k.4/15.

→ **Kırmızı papağan:** Sevgilinin güzel sözler söyleyen dili hemen daima kırmızı bir papağana, Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi söylediği sözler de onun sürekli yediği şekere benzetilmiştir: *Al bir tûtî-durur gûyâ zebânuŋ ey püser / Kim virür güftâr-i şîrînüŋ aŋa her dem şeker* EDYS, g.97/1. krş. *Saŋa çok söz gelür iy Zâtî andan / Dimişsin al tûtîdür zebânı* ZDAN, g.1673/5.

586

← **Peykân:** Ok ve ok temreni de şekil olarak dile benzetilen (res.586) unsurlardan olup bu konuda özellikle gönle saplanan okların temrenleri hakkında çokça yorum geliştirilmiştir. Zâtî'nin sevgiliyi gönül yarasını tedavi edebilecek bir hekim olarak gördüğü şu beytinde yaradaki oklar, sevgiliye gönlünün dertlerini anlatacak birer dile benzetilmiş: *Ey tabîb-i cân ü dil derdüm saŋa şerh itmege / Zahmumuŋ agzında peykânuŋ zebânumdur benüm* ZDAN, g.869/4. krş. *Zahm-i tîrüŋ iy kemân-ebrû dehânum sandılar / Kanlu peykânum o zahm içre zebânum sandılar* MEDC, g.47/1.

→ **Zülfikâr:** Hayretî'nin *Meydân-i 'ışk içinde 'Alîlik idüp yine / Gam leşkerine urdı zebân ile Zülfikâr* HDMÇ, k.21/8 beytinde olduğu gibi şairler kendi dillerini Hz. Ali'nin meşhur kılıcı Zülfikâr'a (bk. "Zülfikâr") benzetirler. Figânî'nin şu beytinde de şairin dili, memduh övgüsüyle Zülfikâr gibi mücevherlerle süslenmiş olarak tavsif edilmiş: *Vasf eylemekde zâtuŋı ey Murtazâ-sehâ / Dürr ü cevâhir oldı zebânum çü Zülfikâr* FDAK, k.6/18.

Çan: Zil ve çanların içinde sallanıp çepere teması ile ses çıkartan parçaya "çan dili" dendiği (bk.

"Çan") malumdur. Yahyâ Beğ'in dünyayı seslerin yankılandığı bir kubbeye benzettiği "Bu kubbede o ne derse o işitilir. Kilise çanı gibi dil uzatıp durma" anlamındaki *Ne dirse anı işidür bu kubbede 'âlem / Zebân-dırâzlık itme derây-i deyr-misâl* YDMÇ, k.20/6 beytinde kilise çanı olur olmaz dil uzatan bir şahıs olarak yorumlanmış. Hayâlî'nin yine dili olan çan kavramını ustalıkla kullanarak gönle saplanan ok ile çanın inleyip feryat etmesini sağlayan dil arasında ilgi kurduğu şu beyti de ustacadır: *Peykânuŋ eyâ kaşı kemânum dil içinde / San nâle vü efgâna zebândur zil içinde* HBDA, g.374/1.

Hilal: Henüz yeni doğmuş ayın ince bir dil görünümünde olması sebebiyle hilal hakkında da dili olan şahıs yorumu, Revânî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi çokça geliştirilmiştir: *Şekl-i hilâl kim görinür burc-i çarhdan / Ahvâl-i 'âlemi dimege bir zebân imiş* RDMÇ, mus.3-I/3; *Evsâf-i 'ıydi halka yine kılmaga beyân / Oldı dehân-i çarha bu dem mâh-i nev zebân* RDMÇ, k.17/1.

Gül: Çanak yaprakları dil şeklini andırması sebebiyle gül, Revânî'nin şu beytinde olduğu gibi tepeden tırnağa dil kesilmiş bir şahsa benzetilir: *Meddâhuŋ oldı göreliden hüsn ü hulkuŋı / Başdan ayaga olsa 'aceb mi zebân gül* RDMÇ, k.13/21. Fuzûlî gibi bazı şairler de gülün bu baştan ayağa dil kesilmiş görüntüsünün, toprak altına düşmüşlerin hâlini anlatma telaşından kaynaklandığı görüşündedirler: *Bir zebân-i hâldür her yapragı fehm itseler / Perde-dâr-i hâk olanlardan virür ahbâr gül* FDKA, k.9/33.

Kalem: Sehâbî'nin "Kim senin hattının sevdasıyla baş kaldırırsa, kıskançlık bıçağıyla kalem gibi onun başını keser, dilini yarar" dediği *Tîg-i gayretle keser başın zebânın kat' idüp / Hâme-veş anuŋ ki sevdâ-yi hatından ser çeker* SDCB, g.118/6 beytinde olduğu gibi kalemin dilinden bahsedilir. Özellikle kamış kalemlerin mürekkep akması için uçlarının yarılmış olması (res.591) sebebiyle de kalem hakkında "iki dilli" yorumu çokça kullanılır. Buna Karamanlı Nizâmî'nin şu beytinde olduğu gibi bazen yazdığı sözlerin lezzeti sebep gösterilir: *Lezzetinden iki yarıldı zebânı kalemüŋ / Leb-i la'lüŋ sıfatın tâ ki getürdüm kaleme* KNDH, g.104/7. Bazen de Hayretî ve Revânî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi özü sözü bir olmayan ve dilini tutamayan, sır saklayamayan (bk. "İki dilli") manaları ima edilerek böyle bir yorum yapılır: *Fâş itse Hayretî bizi âfâka taŋ mıdur / Olanca sırrumuz iki dillü kalemdedür* HDMÇ, g.92/5; *Yazmadugum güzelüm nâmeye hâlüm bu ki ben / Korkaram dimege râzum iki dillü kaleme* RDZA, g.323/2.

Mum: Dili öne çıkartılarak çokça teşhis edilen ve hakkında türlü yorumlar geliştirilen nesnelerden biri de mumdur. Bu yorumlarda mum daha çok etrafa saçtığı ışık sebebiyle gururlanıp dilini tutamaz ve sevgilinin yüzüyle kendisini mukayese eder; sonuçta ceza olarak mum makasıyla (res.52) başı veya dili kesilir: *Yüzüŋe beŋzerem dirmiş 'acebdür hâleti şem'üŋ / Baş ortaya koyup söyler ne kim gelse zebânına* NBMK, g.521/3; *Düşer od şem' diline bu sebebden ki kılar / Dil uzadup giceler ol meh-i tâbân ile bahs* FDKA, g.46/6.

587

Sürahi: Eski şiirde konu edilen sürahiler daha çok şarap sürahisi olması bakımından yukarıda resimleri görülen her iki modelde de ağızlarının uzunca oluşu sebebiyle bunlar hakkında "dilli" tabiri kullanılmıştır. Zâtî şu beyitte yıkandıktan sonra kurusun diye ters çevrilen bir kadehle sürahi hakkında "Kadehi baş aşağıya gelmiş görünce, sürahinin korkudan dili tutuldu" şeklinde şöyle bir yorum geliştirmiş: *Başı aşaga oldı kadeh kurıyı kaldı / Tâ gördi surâhî anı tutuldı zebânı* ZDAN, g.1671/3. Yahut Necâtî'nin "Sürahi kadehe utanmadan herkesi öptüğü için acı sözler söyledi" anlamındaki şu beytinde de sürahi ve dil ilgisi kullanılmış: *Yüz kızardur halkı öpersin diyü / Acı dil virdi surâhî sâgere* NBMK, g.525/4. Mostarlı Ziyâî de sürahiyi kendisine dil uzatan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Beŋzetdüŋ ey Ziyâ'î meye leblerin diyü / Gice surâhî bezmde uzatdı dil baŋa* MZMG, g.10/5. Sürahinin dil uzatması hk. bk. "Dil uzatma"

588

Susen: Bu çiçeğin dil şeklini andıran taç yaprakları sebebiyle her önüne gelene dil uzatan bir şahıs olarak yorumlanması çok yaygın görülen bir kalıptır. Ayrıntılı bilgi için bk. "Susen"

DİL bk. "Deniz dili"
DİL [gönül] bk. "Gönül"
DİL AĞIZ VERMEMEK (dil agız virmemek)
Hecrî'nin *Cân virelden la'lüŋe yatur dil agız virmeyüp / Haste-dil âşüfte-hâl âzürde-hâtırdur göŋül* HDÖZ g.95/4 beytinden anlaşıldığına göre hastalıktan konuşmaya mecali olmayacak derecede bitkin olma anlamında bir tabirdir. krş. *Gamze-i dil-ber Sehî göŋlüme bir zahm urdı kim / Dil agız virmez yatur gamdan ölümlü hastedür* SBDH, g.60/6; *Dil agız vermez yatur gam bisterinde 'İsmetî / Haste-hâl olmış yine bir gözleri bîmâr ile* İDTS, g.98/5; *Hîç sormazsın Süheylî hastenüŋ ahvâlini / Künc-i mihnetde dil agız virmeyüp ebkem yatur* SDEH, g.84/5. Gelibolulu Âlî'nin hat ve ecel ilgisini kurduğu (bk. "Hat") şu beytinde uzun süre hiç konuşmadan yatan fakat ruhunu teslim etmeden önce canlanıp konuşmaya başlayan bir hasta tasviri çizilmiş: *Haste göŋlüm dil agız virmezdi hattuŋ gelmedin / Çün ecel yaklaşdı ol bîmâr söyler söylemez* GAKA, g.225/4.

Gonca: Gelibolulu Âlî'nin goncayı sevgilinin dudağını görünce konuşmaya mecali olmayacak derecede hastalanmış, bülbülleri de buna üzelerek feryat eder hâlde tasvir eden şu beytinde olduğu üzere gonca "dil ağız vermeme" tabiri hakkında en çok yorum geliştirilen çiçektir: *Lebüŋ-çün hastedür her gonçe yatur dil agız virmez / Ne var feryâd ü efgân itse gülzâruŋ hezârânı* GMAD, g.1451/3. Aynı şekilde Kâdî'nin şu beytinde olduğu gibi nergisin de sevgilinin gözünü görünce hastalandığı iddiasıyla her ikisi hakkında da teşhis yoluyla aynı yorum geliştirilmiştir: *Nergis ü gonçe gözüŋ agzuŋ ile dem-bestedür / Ol göz açmaz dil agız virmez yatur bu hastedür* PBKG, g.2756/1. krş. *Bâg şöyle haste olmış kim göre varup bugün / Sûsen ile goncayı sordum dil agız virmedi* MDMM, g.276/3.

Sürahi: Ümîdî'nin muhtemelen bir şarap yasağı münasebetiyle sürahiyi hastalıktan hiç sesi soluğu çıkmadan yatan bir şahsa benzettiği şu beytindeki kurgu da çok ustacadır. Önceleri etrafında pervane gibi dönen kadeh de ahdinde durmayarak onu hasta yatağında terk etmiştir: *Dil agız virmeyüp yatur surâhî nice demlerdür / Piyâle üstine dönmez unutdı 'ahd ü peymânı* ÜDMS, g.219/2.

DİL ALMAK [gönül almak] bk. "Gönül almak"
DİL ALMAK [askerlik] (dil getürmek)
Savaş sırasında düşmanın durumu hakkında bilgi edinmek için, konuşturup istihbarat edinilecek esir getirmek demektir. Mu'îdî'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu bir çeşit casusluk idi: *Dil getürdüm leşker-i gamdan yine dil şehrine / Var haber vir iy belâ câsûsı ol dilden dile* MDGT, g.421/6. Arşî'nin şu beytinden bu dil alan askerlerin düşmana kanlı baskınlar yapıp yağmalar düzenledikleri tasvir edilmiş: *Göŋüller dagıdup diller alup cânlar kılur yagma / Bir âşûb-i zemân şûh-i cihân nev-res efendüm var* ADBK, g.89/3. Evliya Çelebi'nin *Seyâhat-nâme*'sinde bazen "esir almak" anlamında sıklıkla kullandığı bu tabir incelendiğinde, mesela Melek Ahmed Paşa'nın Macaristan'daki Köyvar Kalesi bahsinde istihbarat için askerlerin geceden pusuya yatırılıp sabah kaleden çıkan düşmanların esir alınıp konuşturulmak için getirildiği türünden birçok hikâyeye rastlanır. Ancak Çelebi'nin bu tabiri aynı zamanda mutlak manada "esir" anlamında da kullandığı görülmektedir: *Guzât-ı müslimîn bu hâle dahi bakmayup birbirlerin cenge tergîb idüp kal'anuŋ rahne-dâr yirlerinden serdengeçdiler câ-be-câ kelleler ve diller getürmege başladılar. Hemân serdâr hazretleri kelle getürene elli altun dil getürene yüz altun ve esîrin ihsân idüp nicesine tîmâr ü ze'âmet-i bî-dirîg ihsân oldukça guzât-ı müslimîn cân u göŋülden cân ve baş virüp bir kaç kerre tâ derûn-i kal'adan kelle ve dil ve bir kerre ceneralin oglın kayd-bend ile getürdiler.*

+ **Ayyar:** Gözükara, zeki ve çok cesurca işlere girebilen bir asker sınıfı olan (bk. "Ayyar") bu zümre düşman içlerine girip bilgi getirmeleri ve ustalıkla düşmanı esir almaları sebebiyle bu tabirle birlikte zikredilmiştir. Yakînî şu beytinde düşman içine girerek okuyup üflemek suretiyle onları uyutan ve konuşturmak için esir alan bir ayyarı şöyle tasvir etmiş: *Dil almakda müjeŋ 'ayyârdur efsûn okur*

ammâ / 'Akıllar çâk olur sihr eylese ol nergis-i câdû YDÖZ, g.167/5. krş. *Zülf ü ebrû hâl ü hattuŋ birbirinden fitnedür / Cân u dil almakda ammâ cümleden 'ayyâr çeşm* MCDM, g.424/4. Bu konuda ayr. bk. "Deli, deliler"

+ **Pusu:** Mesîhî'nin saçın ucunda görünen beni gönlü avlamak / esir almak için pusuya yatmış bir ayyara benzettiği *Zülfüŋ ucında beŋüŋ pusudadur dil almaga / Vay nice 'ayyârdur nice kemend-endâz olur* ENMN, g.1255/3 beytinde olduğu gibi "pusu" kavramı "dil alma / getirme" ile birlikte çokça kullanılır. Figânî ise saç arasından bakan gözü, dil almak için ormanda pusuya gizlenmiş bir arslan şeklinde tasavvur ederek aşağı yukarı aynı şeyleri söyler: *Çeşmüŋ ki girdi mîşeye şîr-i jiyân gibi / Dil almaga pusuda yatur Kahramân gibi* FDAK, g.99/1. krş. *Dil almaga pusuda turur leşkere beŋzer / Hatt-i siyehüŋ zülf ile ruhsâr arasında* HŞSD, g.102/3; *Zülfüŋ altında görüp hattuŋı havf itsem n'ola / Kim dil almaga kemîn-gehde iki leşker turur* NBMK, g.122/2.

+ **Serhat:** Serdengeçtiler ve ayyarlar gibi askerler düşman içlerine akın ve yağmalar düzenlemek için daha çok sınır boylarında bulunmaları sebebiyle olmalı "dil almak" ibaresinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında Sun'î ve Emrî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi Rumeli sınır boylarından bahsedilir: *Dil alduŋ sen Budinden olalıdan / Yüzüŋ Rûm ü ser-i zülfüŋ uc iller* SDHY, g.32/6; *Siyeh çeşmüŋ senüŋ şemşîr-zen bir kara kâfirdür / Ki serhaddinde İslâmuŋ niçe niçe dil almışdur* EDYS, muk.161/2.

\# **Göz:** Yukarıda da ifade edildiği üzere düşmandan esir alan askerlerin serhat boylarına kanlı baskınlar düzenleyip yağmalar etmeleri gibi, sevgilinin gözü de âşığın gönlünü yakıp yağmalaması sebebiyle "dil alma" tabirinin geçtiği beyitlerde, Adnî ve Celâlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi çoğu zaman failin göz olduğu görülür: *Dil alsa çeşmi gamze vü ebrûya sarf ider / Türküŋ ne bulsa virdügi ok ile yayadur* ADOK, g.35/4; *Zülf ü ebrû hâl ü hattuŋ birbirinden fitnedür / Cân u dil almakda ammâ cümleden 'ayyâr çeşm* MCDM, g.424/4.

\# **Saç:** Saç teli ve ip benzerliğinden hareketle "dil almak" tabirinin geçtiği beyitlerde gönlü bağlayıp esir etme eylemi bazı durumlarda da saça yaptırılır. Hayâlî *Uguruŋ açuk olsun subh gibi ey güneş-tal'at / Dil almaga çıkarmışsın iki zülf-i zirih-pûşı* HBDA, g.413/2 beytinde saçı, zırhlara bürünmüş hâlde (saç zırh ilişkisi için bk. "saç" [sevgilinin]) dil alan bir askere benzetmiş. Zâtî ise şu beytinde saçı, düşmanı bağlayıp hisardan iple indirerek konuşturmak için esir getiren yani dil alan bir ayyar olarak tasvir etmiş: *Kâkülüŋ bend ile dil aldı bedenden bu gice / Görmedi kimsene 'ömrinde bu 'ayyârlugı* ZDAN, g.1591/3. krş. *Sultân-i hüsne gün mi olur dil getürmeye / Baglarsa yiri vardur o zülf-i dü-tâ göŋül* MCDM, g.364/3.

∆ **Dil almak**: İshâk Çelebi sevgilinin siyah hattını âşığın canına kastetmek için hazırlanmış bir orduya (çekilmiş asker), gönlüne tesir eden kirpiklerini de "dil almak" için gönle gelen casusa benzeterek şöyle der: *Yine cân kasdına 'asker çeker ol hatt-i siyâh / Yine câsûs-i müjeŋ sîneme geldi dil alur* ÜİÇD, g.40/2. Buradaki "gönül alma" manasındaki "dil alma" tabiri, günümüzdeki "avutma, teselli etme" anlamından çok farklı olup "gönlü ele geçirerek âşığı esir etme, kendine âşık etme" anlamındadır. Necâtî Beğ de bu tabiri "dil alma" şeklinde kullanarak "Zülfünün altında gizlenen amberli hattın dil almak -yani hem gönül çalmak hem de konuşturacak esir almak- için pusuya yatmış iki asker gibidir" anlamında şöyle der: *Zülfüŋ altında sinüp hatt-i mu'anber gizlenür / San ki dil almag içün pusuda leşker gizlenür* NBDA, g.124/1.

∆ **Dil-âver**: Türkçe "dil almak" ibaresinin geçtiği beyitlerde Farsça "cesur, cengâver, yiğit" manalarındaki "dilâver" kelimesi "getiren, taşıyan" anlamındaki "-âver" ile bölünerek "dil-âver" [= gönül getiren] biçimiyle türlü cinas ve tevriyeler geliştirilir. Necâtî'nin *Dil getürdüm diyü dil-dâra göŋüllenme sakın / Pâdişâh işigidür bunda dil-âver çog olur* NBMK, g.110/2 beyti ve Revânî'nin *Dil alan gamzesidür vây ne dil-âvercük olur / Kılıc ile dirilür hey nice servercük olur* RDMÇ, g.64/1 beyti böyledir. krş. *Dil getürdiler dil-âver oldılar / Ser virüp bu yolda server oldılar* AGKN, mes.1138. Bu konuda ayr. bk. "Deli, deliler"

DİL BAĞI ('akd-i lisân)

Bu büyü yahut tılsım hakkında daha önce "Akd-i lisân" maddesinde ayrıntılı bilgi verilmişti. Onun müteradifi olan "dil bağı" tabirinin kullanılışı biraz daha farklı olması bakımından burada müstakil bir madde olarak değerlendirildi. Yahyâ Beğ'in "O cihan padişahı güzelin saçı, gönül bağı olduğundan dilim bağlandı ve durumumu arz edemedim"

dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere konuşmayı engellemek için hazırlanan bir büyü veya tılsım ismidir: *Dil bagı imiş kâküli ol şâh-i cihânuŋ / 'Arz idimedüm hâlümi baglandı zebânum* YDMÇ, g.278/2. Bununla beraber konuşmayı engelleme anlamının yanı sıra şu anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir:

= **Gönül bahçesi:** Kemal Paşa-zâde "Ey gözüm, aşk bitkilerini gönül bahçesinde yeşertmek için, onun saçının bulutu coşkusuyla ağlayarak yürü" dediği şu beytinde bu tabiri "gönül bahçesi" anlamında kullanmış: *Sebze-zâr-i 'ışkı dil bâgında sersebz itmege / Ebr-i zülfi şevkına ey dîde giryân ol yüri* KPZD, g.432/5. krş. *Dil bâgı harâb oldı kerem kıl nazer eyle / K'ol bâga begüm sen gül ü bülbül de yetersin* CDHE, g.253/2.

= **Gönül düğümü:** Ahmed Paşa gibi bazı şairler "dil bağı" ibaresini "gönül bağı" anlamında da kullanmışlardır: *Meger dil bagıdır sünbül saçı kim / Takar cân boynına müşgîn selâsil* APDA, g.177/3. Atâ'nın şu beytinde de bu anlam ağırlıklıdır: *'Ârızuŋ gül-zârı her dem tâze cennet bâgıdur / Sünbülüŋ tûmârı 'ışk ehline hôş dil bagıdur* ENMN, g.996/1. Aynı manayı Mostarlı Ziyâ'î ve İshâk Çelebi'nin de kullandıkları görülmektedir: *Bu Ziyâ'înüŋ dolaşur göŋline / Nüsha-i zülfüŋ meger dil bagıdur* MZMG, g.143/5; *Sînede cânum gibi yir eyleyüp peykânuŋı / Saklaram hırz-i emân içün meger dil bagıdur* ÜİÇD, g.62/3.

• **Başta ve saçtadır:** Bu maddede yer alan beyitlerin önemli bir kısmından bu büyünün saçla yapıldığı anlaşılıyor. Tâcî-zâde'nin şu beytinde saçın yanağa düşmesi reyhanın ateşe konması ile karşılanmış: *Zülfi âteşdeki reyhân saçı dil bagı mıdur / Kim idüp Ca'feri lâl eyledi hayrân-şekil* PBKG, g.4694/5. Zâtî ise ısrarla yanağın iki yanından sarkan zülüflerle bu büyü arasında ilgi olduğunu vurguluyor: *İki yanuŋda iki zülf-i müca"ad dil-berâ / İki garrâ bî-bedel tûmârdur dil bagıdur* ZDAN, g.417/4. Yahyâ Beğ'in *Emîn olmag içün halkuŋ dilinden / Başında dil bagı var kâkülinden* YDMÇ, mes.2/239 beytinden ve Me'âlî'nin *Perçemüŋ gören olur hayrân ü nutkı tutulur / Götür anı başda kim beŋzer begüm dil bagına* MDEA, g.31/4 beyitlerinde dil bağı muskasının başta taşınmasından bahsedilmesine nazaran bunun sarık yahut kavuk içine yerleştirilerek kullanıldığını tahmin etmek mümkündür.

• **Hoş kokularla yazılır:** Büyü ve muska hazırlanırken güzel kokular ve misk ve safran mürekkepleri kullanılması (bk. "Du'â-yi misk") bakımından Hilâlî'nin *Eyledi cânı münevver şems-i ruhsâr-i nigâr / Kıldı dil bagın mu'attar kâkül-i miskîn-i dôst* HDİŞ, g.8/3 beytini de bu bağlamda düşünmek mümkündür. Enverî'nin saç ve güzel koku ile "dil bağı" arasında ilgi kurduğu şu beyti de bu hususu desteklemektedir: *Baglandı kaldı zülfine açılmag istemez / Dil bagın itdi göŋlüme bu zülf-i 'anberî* ENMN, g.5496/3. Şîrâzî, Hâkî ve İshâk Çelebi'nin şu beyitlerinde de bilinçli olarak misk, amber ve gülsuyundan bahsedilmektedir: *Zülfine dil bagı yazmış hattı ol şart ile kim / Berg-i gülde bu gubâr-i müşki pinhân eylesün* EHKC, g.1929/6; *'Âşık-i miskîni bir gevher dilinden hırz içün / 'Anber ü müşg ile yazılmış hatuŋ dil bagıdur* ENMN, g.1017/6; *Kara zülfüŋ dôstum göŋlüm kuşınuŋ agıdur / Yâ gül-âb ü misk ile yazılmış ol dil bagıdur* ÜASU, g.119/1.

• **Konuşmayı engeller:** Sabâyî'nin "Gönül senin karşında kendinden geçip sussa buna şaşılır mı? Senin sihirler bağlayan saçının her teli bir dil bağıdır" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu, muhatabı susturan bir büyüdür: *Karşuŋa dil taŋ mıdur hâmûş ü bî-hûş oldugı / Zülf-i câdû-bendüŋüŋ her mûyı bir dil bagıdur* SDRK, g.38/7. Şemsî Paşa şu beytinde hasetçilerin ismini duyduklarında sus pus olmaları sebebiyle kendi ismini dil bağına benzetir: *İsmüm aŋsaŋ tutılur nutkı hasûduŋ dem-bedem / Dôstlar agyâr içün dil bagıdur adum benüm* PBKG, g.5208/2.

• **Muskadır:** İshâk Çelebi, Hadîdî ve Sehî'nin şu beyitlerinde "dil bağı" tabirinin "hırz", "nüsha" ve "ta'vîz" [= muska] ibareleriyle birlikte kullanılmasına nazaran bunun da güzel kokulu mürekkeplerle yazılmış bir tür muska olduğu anlaşılıyor: *Yâ sevâd-i nâme-i ikbâli mi 'âşıklaruŋ / Yâ hitâm-i müşg yâ dil bagı yâ ta'viz-i cân* ENMN, g.3379/2; *Nüshadur hattuŋ teb-i 'uşşâka müşgîn kâkülüŋ / Gülsitân-i hüsnüŋe ta'vîz içün dil bagıdur* ENMN, g.1001/3; *Hırz-i cândur leblerüŋ vasfın yazarsam n'ola kim / 'Ukde-i zülfüŋ göŋülde saklaram dil bagıdur* SBDH, g.56/6.

• **Sihirdir:** Mesîhî'nin şu beytinde kurduğu kompozisyona göre âşık derdini sevgiliye anlattıkça sevgili sürekli susmaktadır. Bu sebeple âşık "Sanki okunan ya dil bağı duası yahut da efsun" diyerek

tepkisini şöyle gösterir: *Okudukça 'arz-i hâlüm ruk'asın dimez habîb / Sanasın kim okunan efsûn yâ dil bagıdur* MDMM, g.94/5.

• **Saç ve suyla yapılır:** Behiştî'nin *Dil bagıyla suya salmış gözi câdûlık idüp / Gûyiyâ âb-i 'izârındaki zülf-i şikeni* BDYA, g.548/5 beytinden anlaşıldığına göre saç ve su ilgisiyle yapılan bir büyü olmalıdır. Bazı büyülerin saça düğümler atılıp sonra da kuyu gibi bulunmayacak yerlere bırakılarak yapıldığı bilindiğinden bunun da böyle bir şey olması muhtemeldir. Mürekkepçi Enverî'nin şu beytindeki "bağlandı kaldı" ibaresi de bir düğüme işaret ediyor olabilir: *Baglandı kaldı zülfine açılmag istemez / Dil bagın itdi göŋlüme bu zülf-i 'anberî* MEDC, g.285/3.

X **Şirinlik:** Adından da anlaşılacağı üzere "şirinlik" insanlara hoş ve şirin görünmek ve kendini sevdirmek için hazırlanan bir büyü cinsidir. Manastırlı Celâlî'nin *Hat-i la'lüŋde zülfüŋ râm ider oldukça dil bagı / Kim anuŋ biri şîrînlük-durur birisi dil bagı* MCDM, g.646/1 beytinden "dil bağı" tılsımının "şirinlik"in aksine muhatabı susturan ve aciz bırakan olumsuz bir büyü olduğu anlaşılıyor.

← **Hat:** İshâk Çelebi'nin sevgilinin sakalına dair nazmettiği bir gazelinden alınan şu beyitte geçen "hitâm-i misk" ibaresi de yukarıda bu büyünün güzel kokularla hazırlandığı bilgisini destekleyici mahiyettedir. *Yâ sevâd-i nâme-i ikbâli mi 'âşıklaruŋ / Yâ hitâm-i misk yâ dil bâgı yâ ta'vîz-i cân* ÜİÇD, g.218/2. Selmân da şu beytinde hattı, "dil bağı" büyüsüne benzeterek şöyle demiş: *Baglayan göŋlüm kuşın zülf-i siyâhuŋdur senüŋ / Gerçi kim dirler hat-i miskînüŋe dil bagıdur* ENMN, g.993/5.

← **Saç:** Yukarıdaki beyitlerden bu büyü yahut muskanın saçla yapıldığına dair mevcut zengin ipuçları sebebiyle olmalı, Yahyâ Beğ ve Kânûnî şu beyitlerinde sevgilinin saçını dil bağına benzetmişler: *Hâlini 'arz idimez hâmûş olur bî-çâreler / Kâkülü dil-dârumuŋ dil bagı olmışdur meger* YDMÇ, g.64/5; *Tâb-i ruhsâruŋ nigârâ turmaz 'aklum tagıdur / Lîk zülfüŋüŋ kemendi dahi bu dil bagıdur* MDCA, g.1044/1.

DİL BAĞLAMA bk. "Akd-i lisân"

DİL BAĞLAMA [gönül verme]

Hayretî'nin *Dil baglamadı pîre-zen-i dehre Hayretî / Kocadı gitdi dahi bir oglan esîridür* HDMÇ, g.91/5 beytinde olduğu üzere bir şeye gönül verme anlamındaki bu tabir mesela Fatih ve Emrî'nin *'Ukde-i zünnârına her kimse kim dil baglamaz / Ehl-i îmân olmaz ol 'âşıklaruŋ güm-râhıdur* FŞKE, g.14/3; *Zülfüŋe dil baglamış âşüfte vü miskînüŋem / Ehl-i derd olduguma kadd-i hamîdem dâldür* EDYS, g.104/2 beyitlerinde olduğu gibi daha çok âşığın sevgilinin saçına gönül bağlaması anlamında kullanılır.

Bununla beraber Sâdık Vicdânî *Tômâr-i Turûk-i 'Aliyye'sinde* La'lî-zâde'nin Melâmîlik'in temel prensiplerini özetlediği *Sergüzeşt* risalesinden naklen şu bilgiyi vermiş: *Tarîkate girmek isteyen mü'min, önce içini mâsivâdan temizlemekle emredilmişdir. Buna "göŋül bağlama" denir. Mürîd bütün mâsivâyı kalbinden çıkarır, Allahdan başka hiçbir şeyi düşünmez. Ma'nen ve maddeten, mürşide teslîm olur. Cân ü göŋülden üstün bir sevgi ile ona bağlanarak hâllerini ve sırlarını saklar. Emir ve telkînine göre sülûke, mürşid de kabiliyyetine göre onu terbiyeye başlar. İşte o mürîd bu şekilde, şeri'at ve tarîkat edeblerine ri'âyet iderek yoldaşlarınuŋ sohbeti içerisine girer.*

Buna göre mesela Abdullah Ferdî'nin *Pîrine dil bagla her dem dâimî sohbet budur / İttihâd ü bâtın ile şeyh ile vuslat budur* FDYŞ, g.90/1 yahut *Tuhfe-i Rûmî*'de padişahın İsmâil-i Rûmî'ye intisabı bahsinde geçen *Şâh-i 'âlem Şeyh Rûmîye temâm dil bagladı / Zann-i kalbî üzre matlûbını gûyâ sagladı* TRMK, mes.0608 türünden beyitleri bu bilgi çerçevesinde değerlendirme gereği vardır.

Aynı şekilde Arşî yahut Azmî-zâde'nin *Zünnâr-i mugâna baglanup dil / Meyhâne-i Çîni kıldı menzil* ADBK, terk.1-V/1; *Dilümi bagladı gîsûları hâmûş oldum / Döndüm ol tâlibe kim halka-i irşâda geçer* AHBK, g.228/4 türünden beyitlerini de daha dikkatle yorumlama gereği vardır. Yine Hayâlî Beğ'in *Rûy ü zülfüŋ şevkine dil bagladum ey mugbeçe / Her ne teklîf eyleseŋ eyle büt ü zünnârdan* PBKG, g.5621/3 beytinde geçen ifadeden bu tabirin birçok şair tarafından oldukça bilinçli kullanıldığı anlaşılıyor.

DİL ÇEYNEMEK bk. "Dil çiğnemek"

DİL ÇİĞNEMEK (dili çeynemek)

Günümüz sözlüklerinde "bir şeyi söylemeğe başlamışken söylemekten vazgeçmek" şeklinde anlam verilen bu tabirin eski metinlerde daha çok "lafı eveleyip gevelemek" anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Mesela Rezmî'nin hattı geldiğinde eski güzelliği

kaybolan sevgilinin içine düştüğü durumu anlatmak için söylediği şu beytinde geçen tabir, sanki eskiden atıp tutarken "artık lafı gevelemeye başladı" şeklinde yorumlamaya uygun görünmektedir: *Gelicek hattı dilin çeynemege başladı yâr / Etmegin almışa döndi hümâm ol dem nâ-çâr* RDMG, g.158/1. Aynı şekilde Bâkî de sevgilinin dudağından derdine deva olacak bir söz beklediği halde o papağan gibi güzelin sürekli lafı gevelemesinden ve bir türlü beklediği cevabı vermemesinden yakınırken şöyle der: *Göŋül şâfi cevâb ister lebinden / Dilin çeyner o tûtî-i şeker-hây* BDSK, g.516/2.

DİL DEĞMESİ (dil degürme)

Bâlî'nin *O perî-rûyı Hudâ saklaya dilden gözden / Korkaram dil degüre Bâlî lebine eşhâs* BDBS, g.83/5 beytinde de ifade edildiği üzere göz değmesi (bk. "Nazar") gibi, insanların dilinden de kötülük geleceğine inanılıyormuş. Rezmî'nin "Ağzını ve dudaklarını dil dokunur korkusuyla tavsif etmeye çekiniyorum" dediği şu beytinde böyle bir endişe söz konusu edilmiş: *Vasf idemem dil deger diyü dehân ü leblerin / İl çekişdürür diyü yazmadum ol kâküllerin* RDMG, g.359/1. Bu inancın bugün de kısmen yaygın olduğu söylenebilir. Özellikle bebek ve çocuklara çokça nazar değdiğine inanıldığı gibi dil değdiği inanışı da yaygındır. Gelibolulu Âlî sevgili için gözyaşı döken göz bebeklerini, dil değdiği için sürekli ağlayan çocuklara benzeterek şöyle der: *Merdüm-i dîde göŋül yâdına her ân aglar / Nite kim iki gözüm dil deger oglan aglar* GMAD, g.408/1.

+ **Akd-i lisân:** Cem Sultan'ın susam çiçeğinin uzamış dile benzeyen görünüşü (res.588, 601) ve yine halk arasında "göz değmesi" gibi geçen "dil değmesi" inancından hareketle söylediği "Susam dil değdirerek nergisleri hasta etmesin diye goncaya "akd-i lisân" ısmarlıyorum" anlamındaki şu beytinden anlaşıldığına göre dil değmesine karşı dil bağlama (bk. "Akd-i lisân") büyüsü yapıldığı anlaşılmaktadır: *Dil degürüp haste kılmasun diyü nergesleri / Sûsen içün gonceye 'akd-ilis ân ısmarlaram* CDHE, g.210/7. Söz konusu tabirin yine Sâfî'nin aşağı yukarı aynı anlamda söylediği şu beytindeki karşılığı da aynıdır: *Sûsenüŋ sen serve cânâ degmesün diyü dili / Gülsitâna gonceden 'akd-i lisân ısmarlaram* ETTG, g.20/6.

+ **Muska:** Hamaylı ve taviz gibi yazılı muskaların nazar değmesine karşı etkili olduğuna inanılması gibi dil değmesine karşı da koruyucu olduğuna inanıldığından, bu tabirin geçtiği beyitlerde sık sık bu tür muska adlarından bahsedildiği görülür. Zâtî'nin dudak üzerindeki tüyleri muska yazısına benzettiği şu beyti böyledir: *Sırr-i hatt-i lebini sordum o cânân-i leziz / Didi yâkûtuma dil degmemek içün ta'vîz* ZDAN, g.133/1. krş. *Râ-i reyhândur muhakkak kaşlaruŋ zülf-i siyâh / Dâldur dil degmeye tâ heykel-i tûmâr hat* DŞSY, g.169/15.

589

Mızrak: Yahyâ Beğ sancak gönderine mahfaza içinde asılan mushaflar (res.589) için "Düşmanın mızrağından dil değmesin diye sancak, boynuna gümüşten hamaylı takınır" yorumunu geliştirerek şöyle der: *Nîzesinden düşmenüŋ dil degmeye diyü meger / Gerdenine takınur sîmîn hamâyiller livâ* YDMÇ, k.15/3.

Δ **Dili değmek:** Ümîdî'nin "Sevgilinin dilini şeker gibi ağzıma alırdım ama, dudağına dil değer diye korkarım" dediği şu beytinde olduğu gibi "dil değmesi" hem nazar değmesi hem de dilin dokunması anlamlarına gelecek biçimde tevriyeli kullanılmış: *Havfüm odur ki dil dege la'l-i nigâruma / Yoksa lebin dehâna alurdum niteki kand* ÜDMS, g.22/3.

DİL GETİRMEK bk. "Dil almak"
DİL HANESİ bk. "Gönül hanesi"
DİL-SİYÂH bk. "Siyâh-mest"
DİL SOKMAK bk. "Ağıza dil sokmak"

DİL UZATMAK

Bu tabir eski metinlerde Sâmî'nin "Bu sıralarda fıskiye yüce cennetin Selsebil'inin coşkusuna dil uzatıp taş atsa bunda ne var?" anlamındaki şu beytinde olduğu gibi günümüzdeki anlamıyla da kullanılır: *Bu demlerde dırâz itse zebânın n'ola harf atsa / Hurûş-i Selsebîl-i cennet-i a'lâya fevvâre* SDFS, k.25/18.

= **Dile getirmek, söze başlamak:** Bununla beraber daha çok XV. yüzyıl metinlerinde bir şey

söylemeye başlamak, söze teşebbüs etmek anlamına da gelir. Mesela Fatih'i övmek için nazmettiği bir kasidesinden alınan şu beytinde Aşkî "Kim senin duan için dilini uzatıp dudağını kıpırdatmazsa, (dili) ağzında kurusun, yok olsun" derken dil uzatmayı dua için söz söylemeye başlama eylemi için kullanmıştır: *Çürüsün agzında kurusun vücûdu kalmasun / Uzadup dilin senâŋa her ki depretmez dudag* ADNB, k.12/22. Ahmedî'nin şu beytinde de susam çiçeği, Allah'a yalvarmaya başlaması sebebiyle toprak kilidinden kurtulmuş olarak tasvir edilmiş: *Dil uzatdı senâya sûsen kim / Hâk bendinden irdi aŋa necât* ADYA, k.XIII / 9.

= **Konuşmak:** Molla Aşkî'nin "Onun övgüsünü susam çiçeği gibi dile getiren kimse, derhal nergis gibi taç sahibi olur" anlamındaki *Her ki sûsen gibi medhine dil uzada olur / Geldügi sâ'et vücûde misl-i nerges tâc-ver* ADNB, k.37/19 yahut Revânî'nin "Geceyi aydınlatan mumun ağırbaşlılığından ibret al. Mecliste kimseyle konuşmaz" dediği *Hisse al şem'-i şeb-efrûzuŋ vekârından yine / Dil uzadup söylemez meclisde kat'â kimseye* RDZA, g.352/4 beyitlerinde görüldüğü üzere mutlak manada "konuşma" anlamına geldiği gibi daha çok "laf atma, aleyhte konuşma, tarizde bulunma" gibi manalarda kullanılır. Necâtî Beğ şu beytinde bu tabiri "bir şey söylemeye çalışmak" anlamında kullanmış görünüyor: *Ben nice 'âciz olmayayın kim dil uzadup / Vasfuŋ ne hâme şerh idebilür şehâ ne tîg* NBMK, k.11/57. krş. *Tûtî-i sebz-i çemen dil uzadur güftâra / Jâleler habb-i nebât oldı sular âyîne-vâr* NDMT, k.18/8.

= **Laf etmek, azarlamak:** Ahmedî'nin nergisi gözü kör, susam çiçeğini de onu azarlayan birer şahıs olarak teşhis ettiği *Gözüŋe nergis öykünmiş aŋa dil uzadup sûsen / Didi illâ hayâsuzlıh hâsıl çeşm-i a'mâdan* ADYA, g.484/7 beytinde bu tabir "azarlama" anlamında kullanılmış. Mesîhî, Yahyâ ve Nev'î'nin şu beyitlerinde de aynı anlam mevcuttur: *Şem' gibi aŋa dil uzadanuŋ / Yirini âteş-i sûzan itsün* MDMM, k.23/V-3. krş. *Şi'r-i Yahyâya dil uzadursa câhiller ne gam / Kim sözüŋ rûhını idrâk eylemez nâ-dân olan* YBMÇ, g.297/6. *Evlâd-i pâk-i Hazret-i Hayrü'n-nisâ içün / Her kim dil uzada göreyin ola bî-zebân* NDMT, terk.IV-5/10.

O **Köpek:** Her ne kadar Yahyâ Beğ "Deniz dil uzattığı için bir türlü ızdıraptan kurtulmaz" dediği *Deryâ dil uzadalı çeker turmaz ıztırâb / İncitme halkı kelb-i tavîlü'l-lisân gibi* YDMÇ, k.34/12 beytiyle insanlara dil uzatıp onları incitenleri dili dışarıya sarkan köpekle sembolize etmişse de bu kalıbın örneklerine fazla rastlanmamaktadır.

O **Sûsen:** Taç yapraklarından özellikle önde göründeni uzamış bir dile benzemesi sebebiyle (res.588, 601) Ahmed Paşa'nın *Sûsen dil uzaduban okur zülfüŋe senâ / El götürür çenâr boyuŋa du'â içün* APDA, g.236/6 beytinde olduğu gibi susam çiçeği dil uzatmanın sembolü olarak çokça kullanılmıştır. krş. *Ne belâdur bu ki câhil her bâr / 'Âkıle dil uzadur sûsen-vâr* MZŞS, mes.282.

Akarsu, deniz: Günümüzde karanın denize çıkıntısına "burun" dendiği gibi, eskiden denizin karaya girerek körfez oluşturan kısımlarına da "dil" denmesi sebebiyle şairler Ganî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi deniz hakkında "dil uzatma" deyimiyle çokça yorum geliştirmişlerdir: *Meger kim dil uzatmış dest-i gevher-pâşına deryâ / Alup nâgeh bogazın yir yüzini aŋa tar itdi* GNNK, k.11/27. Ancak bu yorumlarda sadece "dil" kelimesinin "körfez" anlamı değil aynı zamanda deniz dalgalarının sürekli karaya yönelmesi durumu da etkili olmuş görünmektedir: *Anuŋ 'aynına sen bir katrece gelmezsin ey deryâ / Dilüŋ uzatma gâfil çaglama çeşm-i güher-pâşum* EDYS, g.338/4. krş. *Bogazın aldı ele dest-i cür'et ile zemîn / Dil uzadalı anuŋ gülsitânına deryâ* YDMÇ, k.26/37. Bâlî'nin istiridye anlamındaki "deniz kulağı" ile "dil" ibarelerini bir araya getirdiği şu beytinde olduğu gibi bu meyanda birçok söz oyunu geliştirilmiştir: *Kakıya koymaga a'dâyı kulak çekdi bihâr / Dehre kimse dil uzatmadı meger kim deryâ* BDMY, k.15/6.

Ay: Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi ay hakkında bu tabirin çokça kullanılması, hilalin gökyüzünde uzanmış bir dil gibi görünmesi sebebiyledir: *Hilâl kadrini bilmez dil uzadur mihre / Benümle da'vî-i fazl eylese 'adû meselâ* NDMT, k.1/31. Hüdâyî'nin mum gibi kızıp öfkelenerek gökteki hilale dil uzatan bir şahıs tasviri çizdiği şu beytinde de hilalin bu dil görünümünden yararlanılmış görünüyor: *Bezmüŋde şem'-veş yanalum kellemüz kızup / Gökde hilâle diller uzatsun zebânemüz* HDMK, g.72/3.

Balık: Şekil itibariyle dile benzemesi sebebiyle Ubeydî'nin şu beytinde olduğu gibi balıklar hakkında da "dil uzatma" yorumu yapıldığı görülmektedir: *Kaşına dil uzadur sanma ol mehüŋ mâhî / Ki agzı var dili yokdur 'Ubeydiyâ anuŋ* UDŞÜ, g.168/5.

590

Çan, zil: Çan ve zillerin içinde sallanıp çepere vurarak ses çıkartan parçaya "dil" denmesi ve seslerinin uzaklara kadar ulaşması bakımından dil uzatma tabirinin bunlar hakkında çokça kullanıldığı görülür. Vusûlî şu beytinde çanı ikide bir âşığa dil uzatırken onun feryadını duyunca hayretinden yahut ceza olarak asılıp kalan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Dil uzadurdı gerçi ırakdan işidürüz / Asılı kaldı gûş idicek nâlemi ceres* VDHT, g.80/2. Yahyâ Beğ'in şu beyti bu asılı kalmanın daha çok cezalandırılma sebebinden kaynaklandığı intibaını uyandırmaktadır: *Dil uzatma sôfî-i sâfîlere gavgâyı kes / Bir dil ucından virür başını gavgâya ceres* YDMÇ, mus.13-IV/1.

Çimen: Topraktan çıkıp uzayan çimenler de şekil itibariyle dile benzemeleri bakımından bunlar hakkında da Gedâyî'nin *Seyr idüp bir gün eger kabrüm öŋinden geçesin / Medhüŋe dil uzadur hâk-i mezârum giyehi* ENMN, g.5224/2 beytinde olduğu gibi konuşan yahut konuşmak isteyen birer şahıs yorumu çokça geliştirilmiştir. *Sebzîyi gülşende cânânsuz göricek sebzeler / Dil uzadup kanını dökmege neşter gösterür* SEBZ, g.215/5 beytinde çimenler sadece dil uzatan değil aynı zamanda bıçak göstererek tehdit eden birer şahıs olarak yorumlanmış. krş. *Hatt-i sebzüŋ hevesi Ahmedi hâk itdi dirîg / Korkaram kim dil uzada saŋa kabrüm çemeni* PBKG, g.7182/7; *Hançerinden öldügüm kabrüm ziyâret idene / Dil uzadup kabrüm üstinde giyâhum söyleye* SDHY, g.161/3.

Gonca: Yeşil çanak yapraklar arasından kırmızı bir dil gibi çıkmış görünen gonca hakkında da bu tabirle bağlantılı çokça yorum geliştirilmiştir. Kabûlî "ağzı var dili yok" deyimini kullandığı şu beytinde gonca hakkında aynı zamanda "dil uzatma" yorumunu da geliştirerek şöyle demiş: *Dil uzadur dehen-i dil-bere çok / Agzı var gonça-i bâguŋ dili yok* GKME, g.186/1. Kâtibî'nin şu beytinde de aynı yorum vardır: *Gonçenüŋ ne sözi var kim lebüŋe dil uzada / Ne yüzi var yüzüŋe öykünecek yâsemenüŋ* ENMN, g.2669/4.

Hançer, kılıç: Bunlar da şekil itibariyle dili andırdığından Necâtî'nin *Horşîd-i âsümân gibi baş üzre yiri var / Dil uzadursa taŋ mı fülân bin fülâna tîg* NBDA, k.11/11 ve Aşkî'nin *Kana teşne kılıcuŋ her kime kim dil uzada / Yudurur destin hayâtından cihândan sîr ider* ADNB, k.28/30 beyitlerinde olduğu gibi hakkında "dil uzatma" yorumunun çokça yapıldığı nesnelerden biridir. krş. *Olalı kurb-i civâruŋda kâm-rân hançer / Dil uzadur bizi gördükçe her zemân hançer* HMNB, b.7887.

591

Kalem: Kamış kalemler mürekkebi rahatça akıtabilmeleri için ortadan ikiye yarılarak (res.591) açıldığından, iki dil şeklinde görülen uçları hakkında şairler çoğu zaman "iki dilli" (bk. "İki dilli") yorumu yaparlar. Livâyî şu beytinde kalemi herkese dil uzattığı için yüzü kararmış ve dili kesilmeyi hak etmiş bir şahsa benzeterek şöyle der: *Yüz karalugın idüp dil uzadurmış herkese / Kes kalem gibi anuŋ başını şakk eyle dilin* LDKS, g.346/4. Gelibolulu Âlî de kendisine tariz edenleri yüz karalığı ile dil uzatan bir kaleme benzetir: *Rû-siyehler hâme-veş şimdi dil uzatsa ne gam / Vakt ola 'Âlî sözin altun kalemle yazalar* GMAD, g.417/5.

Kabak bk. "Kabak"

Mum: Alevin şekil itibariyle dile benzemesi ve belki de bu yüzden Farsçada alevin bir adının da "zebâne" oluşundan kaynaklanmalı, hakkında en fazla "dil uzatma" yorumu geliştirilen nesne mumdur. Fuzûlî'nin "Mumun gönlüne ateş düştüğü için, geceleri dil uzatarak parlayan ayla bahisleşir" anlamındaki şu beytinde mum, içinin yanıklığı sebebiyle geceleri dertleşmek için ay ile konuşan bir şahıs olarak tasavvur edilmektedir: *Düşer od şem' diline bu sebebden ki kılar / Dil uzatup giceler ol meh-i tâbân ile bahs* FDKA, g.46/6. krş. *Mihr-i sipihre kellesi kızdukca germ olup / Dil uzadurdı*

şem'-i şebistân geçen gice NBMK, g.459/6; *İkide birde ruh-i yâre şem' dil uzadur / 'Aceb degüldür eger kesse başını mikrâz* SEBZ, g.329/3.

Ok: Ucunun yani temreninin dil şeklinde olması sebebiyle ok hakkında da bu manada yorumlar Hayretî'nin *Ben bir avuç üstühân iken günâhum n'oldı kim / Dil uzadur baŋa tîrüŋ arkasın döner kemân* HDMÇ, g.353/2 beytinde olduğu gibi çokça geliştirilmiştir. krş. *Gamzeŋ oklarınuŋ ey kaşı kemânum dâyim / Dil uzadur baŋa peykânları her yanumdan* ENMN, g.3724/4.

592

Yasemin: Muhtemelen taç yapraklarının dile benzetilmesi (res.592) sebebiyle olmalı, susam çiçeği gibi yasemin de hakkında dil uzatma yorumu çokça işlenmiş bir çiçektir. Hilâlî sarmaşık türünden olan yasemini, servi ağacı sevgilinin boyuna özendiği gerekçesiyle ona dolaşıp dil uzatan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Kadd-i yâre öykünüp salındı nâz ile diyü / Dil uzadup serv-i bâlâya tolaşdı yâsemen* HDBY, g.72/3. Aşağı yukarı aynı ifade Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde bu defa çimen dil uzatır olarak *Hatt-i yâre dil uzadup çemeni / Tolaşur serv-i nâza yâsemeni* VHYY, mes.1727 şeklinde ifade edilmiş.

593

Sürahi: Şarap sürahisi hakkında dili olan bir şahıs yorumu (bk. "Dil") yapılması da çok yaygındır. Sürahi ve kadehi konu alan beyitlerde sürahi aynı zamanda kadehe dil uzatan biri olarak yorumlanır. Bunun sebebi eskiden İran ve Türkiye'de kullanılan şarap sürahilerinin kabak formunda yani uzun boğazlı (res.593) olmasındandır. Bugün daha çok gagalı sürahi (res.570) olarak adlandırılan ibrik formundaki sürahilerin işret meclislerinde kullanıldığına dair fazlaca görsel malzeme bulunmamaktadır. Riyâzî'nin sürahiyi kadehe dil uzatır olarak yorumladığı *Bagrı hûn ola surâhî gibi dâyim umarın / Kim ki dil uzada câm-i mey-i rahşânumuza* ŞMFB, b.1053 yahut başkalarına laf yetiştiren bir şahsa benzetildiği beyitler çoktur: *Beŋzetdüŋ ey Ziyâî meye leblerin diyü / Gice surâhî bezmde uzatdı dil baŋa* MZMG, g.10/5.

DİL ÜŞÜRMEK bk. "Ağız üşürmek"

DİL VERMEK (dil virmek, acı dil virmek)
Gönül kırıcı, acı söz söylemek ve azarlamak anlamındaki bu tabir bazen "acı dil vermek" şeklinde de kullanılır. Emrî'nin "Ey yay kaşlı güzel, senin okun ve temrenin gönlüme isabetle dil verip / acı sözler söyleyip ben zavallıyı yaraladı" anlamındaki *Ey kaşı kemân kıldı ben âşüfteyi mecrûh / Dil virdi gelüp göŋlüme tîrüŋle o peykân* EDYS, g.417/4 beytinde dil ve ok temreni (res.586) arasında ilgi kurularak bu tabir kullanılmış. Zâtî şu beytinde "tatlı tatlı konuşma" ve "acı dil verme" yani "azarlama"yı özellikle birlikte kullanmış: *Dün ü gün avurd urursın sen il ile tatlu tatlu / Baŋa acı dil virürsin nice tatlu yâr imişsin* ZDAN, g.1153/3. krş. *Kimden ögrendüŋ leb-i şîrîn ile dil virmegi / Bârekallâh âferîn üstâduŋa şâbâşlar* ADMÇ, g.15/2.

DİLÂRÂM bk. "Behrâm-i Gûr"

DİLÂVER bk. "Deli, deliler", "Dil almak"

DİLÂVER-i 'ALEVÎ
Yahyâ Beğ bir düğün münasebetiyle tasvir ettiği havâyî fişek gösterisinde gökyüzüne saçılan fişekleri Dilâver-i 'Alevî'nin gökyüzü Zâl'ine savrulan kılıç darbelerine benzeterek şöyle der: *Dilâver-i 'Alevî gibi her hevâyî fişek / Salardı Zâl-i semâvâta tîr-i bürrânı // Felekde ra'd gibi olduguınca na're-zenân / Yagardı 'ayn-i 'adûnuŋ sirişki bârânı* YDMÇ, k.9/17-18. Bu şahsın hüviyeti hakkında bir bilgi bulunamadı. İleride bulunur ümidiyle buraya maddesi açıldı.

DİLBER bk. "Sevgili"

594

DİLBERDUDAĞI (leb-i dil-ber) [helva] Nedîm'in "Bütün helvalar tatlıdır ama dilberdudağı müstesnadır" manasında söylediği *Helvâlara söz yok hepisi nâzük ü şîrîn / Hôş cümlesi ammâ ki efendim leb-i dil-ber* NDAG, k.33/14 yahut Zâtî'nin *Kim ki 'uşşâka leb-i şîrînüŋi ta'rîf ider / 'Işkuŋuŋ esrârınuŋ hayrânına halvâ satar* ZDAN, g.377/6 gibi beytlerinden de anlaşılacığı üzere "leb-i dil-ber" aynı zamanda bir tatlı veya helva çeşidi olmalıdır. Nitekim günümüzde dilberdudağı diye bilinen bir tatlı (res.594) türü mevcuttur. Ancak Priscilla Mary Işın'ın *Gülbeşeker*'inde Reşidiyye helvasını tarif ederken *[...] bu helvanın mülûkî gaziler helvası gibi tepsiye konularak üstü "akik gibi" kızarıncaya kadar fırında pişirilen çeşidi, ilginç isimler taşıyordu: İstanbul'da "leb-i dil-ber" (dilber dudağı) adıyla bilinirken, Rumeli'de buna "yengem duymasın helvası" [...]* demesine nazaran bunun günümüzde olduğu gibi bir tatlı cinsinden ziyade bir helva ismi olduğu anlaşılıyor.

Bununla beraber Defterî'nin şu beytinde geçen "müsekker" ibaresinden bu isimdeki çoğu beyitte aynı zamanda esrar macununa (bk. "Dilberdudağı" [esrar macunu]) da işarette bulunulduğu görülüyor: *Dinür ehl-i mezâk içre mukarrer / Leb-i dil-berlere kand-i müsekker* DDMY, g.38/1. Yahut Çâkerî'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin dudağı ile sürekli bu helva arasında ilgi kurulması çok yaygındır: *Kodılar her yire halvâ-yi rengîn / Leb-i dil-ber bigi cân-bahş ü şîrîn* ÇYZE, mes.2809. Esrar sarhoşluğu ve helva ilgisi biraz da esrarkeşlerin "hayran" yani esrar sarhoşu olduktan sonra şiddetle helva v.b. tatlılara hücum etmeleri sebebiyle kökleşmiş olmalıdır. Bu konuda bk. "Hayran"

\+ **Nasip:** Âşık Çelebi'nin Necâtî Beg'den bahsederken, Lâtîfî'nin onun Kastamonulu olduğunu söylemesine alaylı bir üslup ile verdiği cevap sırasında kullandığı *Ekser Anatolı şehirlerinde ölü halvâsına nasîb didükleri meczûmdur* AÇMO, vr.130a ibaresine nazaran "nasîb" kelimesinin bir de "helva" anlamı (bk. "Nasip") vardır. Nitekim Necâtî'nin *Acır iseŋ gel Necâtî derd-mende acı kim / Ne leb-i dil-ber nasîb oldı ne halvâ-yi rakîb* NBDA, g.25/8 beytinde rakîbin ölü helvası ile dilberdudağı helvasını bir arada kullanırken "nasîb" ibaresini araya yerleştirmesi boşuna değildir. krş. *Hisse-i bâg-i cemâlinden baŋa oldı nasîb / Ey Fakîrî mîve-i la'l-i leb-i dil-ber fakat* PBKG, g.3681/5.

\+ **Tatlı isimleri:** Mu'idî'nin *Ne şeker-senbûse ne perverde ister hâtırum / Çâre ne çünkim tama' la'l-i leb-i dil-berdedür* MDGT, g.94/2 beytinde olduğu gibi "leb-i dil-ber" ibaresinin geçtiği beyitlerde "senbûse", "gülbeşeker" ve "perverde" gibi tatlı ve helva isimlerine de yer verildiği görülmektedir. krş. *Degül hâl-i siyeh tarf-i leb-i mey-gûn-i dil-berde / O bir habb-i ferahdur cevher-i cân ile perverde* NDÖS, g.102/1; *Gül-be-şekker ki âftâb-i hüsn ile perverdedür / Var-ise ol hokka-i la'l-i leb-i dil-berdedür* NBMK, g.172/1.

DİLBERDUDAĞI [esrar macunu] (leb-i dil-ber) Afyon sütü, kenevir, tatula yaprağı, tarçın, karabiber, hindistancevizi tohumu gibi ot ve baharatların şekerle karıştırılmasıyla elde edilen bir tür keyif verici ve uyuşturucudur. Medreseliler arasında çokça tüketilen bu macun hakkında gerek "dilberin dudağı"nı gerekse bu macunu ima edecek yapıda pek çok beyit söylenmiştir: *Lezzet almadı hayâtı ni'metinden zerrece / Her ki esrâr-i leb-i dil-berle hayrân olmadı* HDMÇ, g.457/2.

Evliya Çelebi'nin dilber dudağı macunu müptelası olduğunu anlatırken sıraladığı meşrubat ve mükeyyifat isimleri son derece önemlidir. Yeri geldiğinde diğer maddelerden buraya gönderme yapmak üzere o kısmı buraya aynen aktarıyorum: *Hakîr bu kadar âlüfte ve âşüfteler ile meyhâne ve bozahâne ve kahvehâne yasdandık, Hak Sübhânehû ve Ta'âlâ 'âlimü's-sırri ve'l-hafiyyâtdur kim bu kutu bozasıyla ve Mısır'uŋ pirinc subyasıyla ve Kırım'da maksıma dirler bir gûne yine kutu bozasına beŋzer bir bozadır, bu üçünden gayrı içmek müyesser olmamışdur kim rahm-i mâderden müştâk olalı me'kûlât ü meşrûbâtuŋ mükeyyifâtlarından 'ömrüm içinde ne tütün, ne kahve, ne çay ve ne bâdyân ve ne kışır ve ne sa'leb ve ne mahleb ve ne pivo ve ne med ve ne şerâb ve ne şerâb-i nâb ve ne vişnâb ne nâr şerâbı ve ne hurmâ şerâbı ve ne dud şerâbı ve ne karpuz şerâbı ve ne köknâr şerâbı ve ne avşıla şerâbı ve*

ne ipsime şerâbı ve ne ıslama şerâbı ve ne mavuza şerâbı ve ne bedevine şerâbı [...] ve ne müselles şerâbı ve ne misket şerâbı ve ne fışfış şerâbı ne nârdenk şerâbı ve ne bozon şerâbı ve ne hümül şerâbı ve ne rakı ve ne gülefşen ve ne horilka ve ne firna ve ne sudina ve ne poloniyye ve ne hardaliyye ve ne ramazâniyye ve ne imâmiyye ve ne boza ve ne talkan ve ne kurut ve ne yazma ve ne kımız ve ne balısıca ve ne tostagansa ve ne elma suyı ve ne bal suyı ve ne mübtecel suyı ve ne arpa suyı ve ne darçın suyı ve ne kibrît suyı ve ne göydürme suyı [...] ve ne efyûn ne berş, ne nûşdâr, ne cevâriş, ne mukîm, ne Bayrampaşa habbı, ne şerâbiyye, ne benglik, ne kara pehlevân, ne habb-i 'uşşâkî ve ne habb-i rahîkî ve ne habb-i safâyî ve ne habb-i cedvâr ve ne habb-i şifâ ve ne habb-i şâhî, ne habb-i ferah ne ma'cûn-i kâkvîh ve ne ma'cûn-i cihân-bahş ve ne ma'cûn-i dil-şâd ve ne ma'cûn-i kaysûn ve ne ma'cûn-i mîş ve ne ma'cûn-i felâsife ve ne ma'cûn-i pîrecân ve ne ma'cûn-i dil-küşâ [...] ancak dil-ber lebi ma'cûnına mübtelâ olup sîm-i hâlis hokka dehânından devâ-yi inşirâh-i sadr içün gâhî be-gâhî kimesnenin haber ü âgâhı yog iken bu hakîr dil-ber ma'cûnın isti'mâl iderüz. Pederümüz merhûm dahi bu keyf ile âlûde idi.

= **Sevgilinin dudağı:** Şairler bu tabiri mesela Hayretî'nin *Niçe bir zülfi gibi hâk ile yeksân olalum / Niçe bir turraları gibi perîşân olalum / Açılalum leb-i dil-ber gibi handân olalum / Cür'a-dânı getür abdâl yine hayrân olalum* HDMÇ, mus.13/1 mısralarında olduğu gibi mutlak manada "sevgilinin dudağı" anlamında kullandıklarında dahi "hayrân" [= esrar sarhoşluğu], "cür'a-dân" [= esrar kesesi] (bk. "Cür'a-dân"), "handân" ve "abdâl" gibi esrar macunu ile ilişkili kavramları bir araya getirmeye çalışırlar.

• **Ferahlık verir:** Kullanıldığında neşe ve gönül ferahlığı vermesi bakımından bu macundan bahseden beyitlerde "müferrih" yahut "ferah-bahş" gibi tabirlerin (bk. "Müferrih") kullanıldığı görülür: *Nice elden koyalum câm-i ferah-bahşı dilâ / Leb-i dil-ber gibi ol cânı ferah-nâk eyler* SEBZ, g.167/2; *Beni sanma Cemüŋ câm-i gam-encâmın çekişdürdüm / Leb-i dil-ber gibi câna ferah cânın çekişdürdüm* DDMY, g.115/1. Neşâtî sevgilinin dudağı kenarındaki beni "habb-i ferah" olarak nitelendirerek yine bu macuna dolaylı olarak işaret eder: *Degül hâl-i siyeh tarf-i leb-i mey-gûn-i dil-berde / O bir habb-i ferahdur cevher-i cân ile perverde* NDÖS, g.102/1.

• **Güldürür:** Muhîtî'nin esrar hapı ve dilberdudağı macunlarını ima ederek söylediği ve bunları şaraptan üstün tuttuğu *Gam-i hâl ü leb-i dil-berle her dem şâd ü handânem / Safâ-yi ehl-i hâle bâde ne tiryâkdür bâ'is* MDAT, g.22/6 beytinden de anlaşılacağı üzere bu macunun kullananlara neşe verip onları güldüren bir özelliği vardır. Bu sebeple şairler mutlak manada sevgilinin dudağından bahsettiklerinde veya bu macunu ima ettiklerinde bir şekilde neşe ve gülmeyle ilgili çağrışımlarda bulunurlar. Bosnalı Sâbit'in şiirini esrar macununa benzettiği şu beytinde, sözlerindeki mizahî ifadelerle esrar macunu arasında ilgi kurması bundandır: *Ne esrâr-i nihân var Sâbitâ ma'cûn-i nazmuŋda / Leb-i dil-ber midür güldürdi hep yârânı ser-tâ-pâ* BSTK, g.13/7. Yahut Tâcî-zâde mutlak manada sevgilinin dudağından ve sabah vakti çiçeklerin açılmasından bahsettiği şu beytinde, aynı isimle anılan bu macunun güldürme vasfına uzaktan da olsa imada bulunmak üzere şöyle demiş: *Subh-i vuslatda leb-i dil-ber tebessüm itdügi / Taŋ degül handân olur vakt-i seherde gonçalar* TCÇD, k.4/14. Beyitte geçen "gonca" ibaresi de yine esrarkeş tabirlerindendir. Bu konuda bk. "Esrar", "Gonca"

• **Tatlıdır:** "Sevgilinin dudağı" anlamına gelmesinin yanı sıra bir tatlı adı oluşu ve terkibinde şeker kullanılması sebebiyle olmalı bu macundan bahseden beyitlerin hemen tamamında, Mesîhî'nin şu beytinde olduğu gibi onun tatlılığından bahsedilir: *Halâvet kim leb-i dil-berde buldum / Dahi ne şehd ü ne şekkerde buldum* MDMM, g.155/1. Nitekim Süheylî şu beytinde dilberdudağı macununun şeker ve esrar karışımıyla yapıldığını açıkça ifade etmektedir: *Bezm-i meyde her kaçan bûs-i leb-i meygûn olur / Şekker ü esrâr ile dil-ber lebi ma'cûn olur* SDEH, g.82/1. Bu konuda ayr. bk. "Dilberdudağı [helva]

+ **Gubâr:** Toz anlamındaki bu kelime aynı zamanda "esrar tozu" manasına da gelmesi bakımından dilberdudağı gibi uyuşturucu isimleriyle birlikte çokça zikredilir. Ulvî'nin "hayrân" ve "gubâr" kelimelerini "leb-i dil-ber" ibaresiyle özellikle bir araya getirdiği şu beyti buna misaldir: *Gubâr-i hat görüp dil-ber lebinde olmış hayrânı / Lebi esrârın ey 'Ulvî anuŋ-çün halka fâş itdüm* DUİÇ, g.388/5. Peşteli Hisâlî ve Bâkî'nin şu beyitleri de böyledir:

Beni hatt-i gubâruŋ ş'ol kadar hayrân ü deng itdi / Ne câm-i Cem ne Mecnûn-i leb-i dil-ber ne beng itdi PHÖE, g.447/1.

+ **Hayrân:** Sarhoşluk nasıl şarap içerek mest olma hâline denirse "hayrânlık" da esrar çekerek kendinden geçme durumunun adıdır. Aynı zamanda "çok şaşırma", "hayrete düşme", "çok beğenme" gibi anlamlar da ifade eden bu tabir bu sebeple "leb-i dil-ber" terkibiyle birlikte çokça kullanılır: *'Aynına sanma gubârı ala erbâb-i nazar / Bizi hayrân iden esrâr-i leb-i dil-berdür* BDSK, g.107/3. Kezâ aynı anlamla bağlantılı olarak "hayret" ibaresi de bu yapıyı tamamlayan unsurlar arasındadır. Esrara düşkünlüğü ile bilinen ve muhtemelen bu iptilası sebebiyle gözlerini kaybeden Hayretî'nin şu beyitleri de bu kurgu gözetilerek nazmedilmiş: *Bir zemân ola ki esrâr-i leb-i dil-ber ile / Hayretî gibi begüm vâlih ü hayrân olasın* HDMÇ, g.354/5. krş. *Lezzet almadı hayâtı ni'metinden zerrece / Her ki esrâr-i leb-i dil-berle hayrân olmadı* HDMÇ, g.457/2. Gelibolulu Âlî trans hâline geçmek için esrar macunu kullanan abdal dervişlerinin çıplak dolaşmalarına (bk. "Abdal") ima olmak üzere şöyle demiş: *Görüp esrâr-i leb-i dil-beri hayrân olduŋ / Tekye-i 'ışka göŋül sen yine 'uryân olduŋ* GMAD, g.708/1.

+ **Keyf, keyfiyyet:** Halk arasında daha çok "keyif" şeklinde telaffuz edilen "keyf" kelimesi, esrarkeşler argosunda "esrar tozu" anlamında kullanıldığından olmalı, "hayrân" kelimesinde olduğu gibi (bk. "Hayrân") "keyfiyyet" de esrardan kaynaklanan sersemlik ve baygınlık manasında bir tabirdir. Her ne kadar şarap sarhoşluğu için de kullanıldığı görülürse de Âhî'nin *Halk hayrândur benüm keyfiyyet-i esrâruma / Ben şu ma'cûncı güzel esrârınuŋ hayrânıyam* ADMK, g.75/2 dediği şu beytinde olduğu gibi ağırlıklı olarak esrar hakkında kullanılır. Mostarlı Ziyâî'nin "Sevgilinin dudağı / esrar macunu hayaliyle bedenim üzüntüden toprak olsa dahi benim hâlimin keyfiyetini anlayan kimse olmamasına şaşıyorum" dediği *Leb-i dil-ber hayâliyle tenüm gamdan gubâr olsa / Buŋa hayrânem aŋlar yok benüm keyfiyyet-i hâlüm* MZMG, g.296/3 beytinde geçen "keyfiyyet" ibaresi "esrar sarhoşluğu anlamındadır.

+ **Tatlı, şeker** bk. "Dilberdudağı [helva]

+ **Sır, esrâr:** Esas itibariyle bir esrar macunu olması ve insanın aklını başından alması sebebiyle bundan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "sır" ve bunun çokluğu olan "esrâr" kelimelerinin çokça kullanıldığı görülür: *Vâkıf oldum ben leb-i dil-berde esrâra diyü / Defterî hayrân olup eyler makâl-i mümteni'* DDMY, g.79/5. krş *Gizlü genc ol sakla esrârın leb-i dil-ber gibi / Sûrete gelme düşürme kendüŋi efvâha gel* YBMÇ, g.235/2.

+ **Şarap:** Esrar ile şarabın vasıflarına dair yazılan *Beng ü Bâde* türünden eserlerde tartışıldığı üzere, içenlerde her ikisi de farklı etkiler oluşturan bu mükeyyifatı mukayese eden çok sayıda beyit nazmedilmiştir. Ancak şarabın dinen haram olması sebebiyle ulema, Bâkî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere esrar macununa ve özellikle dilberdudağına düşkün idiler: *Meylüm cihânda bâde-i gülgûnadur benüm / Ma'cûn olursa bârî leb-i dil-ber isterin* BDSK, g.386/6. Aynı şekilde sofular da esrarı şaraba tercih etmeleri bakımından sürekli şairlerin laf sokuşturmalarına muhatap oluyorlardı. Hilâlî şu beytinde esrardaki keyfiyyetin şarap içinde de bulunduğunu şöyle ifade eder: *Toludur sînesi keyfiyyet-i esrâr-i safâ / Sûfiyâ görme sakın câm-i şarâbı hâlî* HDBY, g.98/2.

→ **Tiryak:** Gam zehrini yok etmesi sebebiyle şarap için olduğu gibi (bk. "Şarap") esrar macunu için de tiryak benzetmesi türünden yorumlara Sebzî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça rastlanır: *Bâde-i la'l-i leb-i dil-beri fehm eyleseler / Ehl-i keyfiyyet olanlar yimez idi tiryâk* SEBZ, g.415/5. krş. *Âb-i leb-i dil-berden dil-dâde bulur sıhhat / Mey gam giderür elbet zehri götürür tiryâk* NDAB, g.403/7

595

DİLENCİ, dilenciler (cerrâr, deryûze-ger, gedâ, sâil) Dervişlik yoluna giren müridin nefis ve benliğini kırma amacıyla dilenciliğe çıkma geleneği sebebiyle, eski edebiyat metinlerinde ve konuyla ilgili kaynaklarda zikredilen gedâ/derviş ve sâil/dilenci tipleri neredeyse tamamen birbirine karışmış

olup çoğu zaman ortak özellikler taşırlar. Dervişlerin en belirgin karakterleri hakkında "Abdal" ve "Derviş" maddelerinde derli toplu bilgi verilmişti. Evliyâ Çelebi *Seyahât-nâme*'sinin birinci cildinde İstanbul'da düzenlenen bir geçit resmindeki dilenci esnafından bahsederken *"Yidi biŋ 'adeddür. Bir âlây cerrâr-i kerrâr garîblerdür. Her birinüŋ birer yüŋden hırkaları ellerinde gûn-â-gûn 'alemleri, başlarında lif sırmadan destârları oldugu hâlde 'yâ Fettâh'ism-i şerîfi ile cümle körleri birbirlerinin omuzuna yapışıp kimi topal, kimi meflûc, kimi sar'alı, kimi elsüz, kimi ayaksuz, kimi çıplak, kimi kavrulmış, kimi eşege binmiş, nice biŋ bayrakların arasında cerrâr şeyhini ortaya alup şeyh dahi du'â idüp yidi biŋ fukarâ bir agızdan Allah Allah ile âmîn didüklerinde sadâları gök yüzine ulaşur* der. Onun bu tarifi *Sûr-nâme* minyatürlerinde çizilen tasvirlerle (res.595) büyük ölçüde uyuşmaktadır. Evliyâ'nın tasvirini çizdiği bu dilenci sınıfının derviş ve abdal zümresiyle pek ilgisi olmamakla beraber görüntü ve davranışları pek de farklı görünmemektedir. Dilencilerin edebî metinlerde dikkat çeken vasıfları şöylece özetlenebilir:

596

• **Ayna tutar:** Aynaların kolayca paslanıp kararan çelik ve gümüşten imal edildiği devirlerde herkesin evinde ayna bulunmaması sebebiyle, Kalender dervişlerinin çelik Çin aynalarını (res.596) ellerinde tutarak dilencilik etmeleri gibi (bk. "Ayna", "Kalender") dilencilerin de ücret istedikleri şahıslara ayna tuttukları bilinmektedir. Nâ'ilî gönül aynasını sevgilinin eline sunulan bir aynaya benzettiği şu beytinde bu dilenme usulüne işaret etmektedir: *Mir'ât-i câna bak bu dil-i mübtelâyı gör / Âyîne sundı destine şâhuŋ gedâyı gör* NKDH, g.106/1. Her ne kadar yabancı seyyahlar Türkiye'deki dilencilerin Araplardan oluştuğunu aktarırlarsa da bu rivayetlerin aslında Hint kökenli Kalender dervişler hakkında yapıldığını tahmin etmek zor değildir. Tâcî-zâde sevgilinin saçını Hintli bir dilenciye benzettiği şu beytinde, yanağa düşen saçın kıvrımı ardından görünen parlak yüzü de aynaya benzeterek şöyle der: *Geldi bir Hindû gedâdur var elinde âyene / Sen şehi ister ki_ide cer kâkül-i müşgîn-i dôst* TCÇD, k.13/20. Vahyî'nin şu beytinde de felek, padişahın kapısında ona gece gündüz ay ve güneş aynalarını sunmaya çalışan bir dilenciye benzetilmiş: *O şâh-i hüsne felek var-ısa gedâ geçinür / Ki mihr ü mehle sunar rûz ü şeb aŋa mir'ât* VDHT, g.16/7.

597

• **Bayrak taşır:** Türkler ve Osmanlı ülkesi üzerine yazılan seyahatnamelerde şehir, köy ve kasabaları yalın ayak başı kabak gezip dilencilik ederek hayatlarını sürdüren dervişlerin bir alâmet olmak üzere ellerinde renkli bayraklar taşıdıkları yazılıdır. Bununla ilgili Batı kaynaklarında pek çok çizim (res.174, 597) de mevcuttur. Ahmed Refik'in *Onuncu Asr-i Hicrîde İstanbul Hayatı (1495-1591)* adlı eserinde yer alan bir belgedeki *İstanbul Kadısına Hüküm ki: 'Areb tâyifesinden ve gayrıdan ba'zı kimesneler her vech ile sag gelüp kâr ü kesbe kâdirler iken esvâk ü mahallâtda sü'âle çıkup ibrâmı galîz ve cevri sakîl eylemekle ehl-i 'ırz olanları rencîde idüp ve ba'zı mahallâtda dilendirüp ve ba'zı şehrîler 'alemler kaldurup deryûz idüp [...]* (s.139) ibaresinden bayraklar kaldırarak dilenme geleneğinin İstanbul dilencileri arasında da sürdüğü anlaşılmaktadır. Busbecq de *Türk Mektupları*'nda dilenci taifesinin daha çok Araplardan oluştuğunu belirterek bunların hâllerini anlatır. Hüseyin Câhid tercümesinde bu bilgi şöyle aktarılmış: *Dilencilerin birtakımı Araplardan terekküp eder. Bunlar bayrak taşırlar. Ecdatlarının İslâm dinini neşr için bu bayrak altında harb ettiklerini söylerler. Bunlar her yerde ve herkesten sadaka istemezler, fakat akşamları sokaktan geçenlere bir balmumu yahut limon, yahut nar takdim ederek fiyatlarının iki üç mislini isterler. Dilencilik zilletine düşmekten ise bir şey satmak yolunu tercih ettikleri anlaşılıyor."* (s.130) Celâleddîn-i

Rûmî'nin *Mesnevî*'de geçen *Yoksulların alemlerinden korkulur mu? O alemler lokma elde etmek için bir yoldur* mealindeki ifadesi bu geleneğin Selçuklular döneminden itibaren varlığını göstermektedir. Hayretî bunların muhtemelen Rumeli'deki meyhanelere dahi bu bayraklarla girecek kadar serbest davrandıklarını ima ile şöyle der: *Begler degül mi na'ra ile gör gedâları / Meyhâne gûşesinde dikelden 'alemlerin* HDMÇ, g.377/2.

Fuzûlî, Dicle üzerindeki gemileri tasvir ederken eskiden derviş ve dilencilerin ellerinde bayrak taşımalarına da imada bulunarak gemiler için "Belki de ağzında kırmızı bayrak taşıyarak Allah'tan beldelerin fethini dilenen birer dilencidir" manasında şu yorumu yapar: *Yoksa sâ'ildür dehânında kızıl bayrak zebân / Hâkim-i Takdîr'den feth-i bilâd etmiş sü'âl* FDKA, k.15/III-3. Bu ifadeden dervişlerin bazen bu bayrakları (res.597) belki de gösteri için ağızlarında taşıdıkları tahmin edilebilir. Emrî'nin "Başımda görünen karmakarışık saçlarım değil, ben aşk padişahının sancağını taşıyan bir dilenciyim" anlamındaki şu beytinde bu bayraklardan "tuğ" diye bahsedilmiş: *Mûy-i jûlîde degül kâmetüm üstinde benüm / Bir gedâyam ki mahabbet şehi tûgın çekerin* EDYS, g.384/2.

• **Çarşı pazar yerlerinde dilenilir:** Abdal dervişlerin dilencilik ettikleri en önemli mekânlar gittikleri yerlerde halkın kalabalık olduğu çarşı ve pazarlarıdır. Ahmet Talat Onay'ın rivayetine göre bunlar dilenme konusunda yılların verdiği tecrübeyle öylesine arsız bir hale gelmişlerdir ki bazen çarşının ortasında durarak "Mal mülk Allah'ındır ve Allah cömerdi sever" anlamında *El-mâlü mâlu'llâh v'es-sahiyyu habîbu'llâh* diye bağırırlarmış. İstedikleri parayı almadıkça da susmayarak günlerce aylarca oradan ayrılmazlar, aksi takdirde kendilerini minareden atmak yahut fırına girip yakmak gibi tehditler savururlarmış. Sonunda ahaliyi öylesine bezdirirlermiş ki bir zengin veya esnaf tarafından istediği her ne ise verilir bela kabilinden defedilirlermiş. Bursalı Rahmî *Gedâ-yi kûy-i yârem cerr içün bâzâr-i 'ışk içre / Şikest olmış elümde kâse-i serden sifâlüm var* BRME, g.57/3 beytinde pazar yerinde dilenen böyle bir dilenciyi tasvir etmektedir. krş. *Pîr-i 'ışk abdâliyem bu dâg sînemde çerâg / Girmişem dervâze içün Emrî gam bâzârına* EDYS, g.504/5. Kemâl Paşa-zâde ceylanın göbeğinden düşen ham miskin tüylü bir kese görünümünde oluşu ile (res. 531) posta bürünmüş bir dervişi mukayese ettiği şu beytinde miski, sevgilinin saçlarını anarak çarşı pazar dilenir göstererek şöyle der: *Nâfe sünbül saçlaruŋ yâdına şey'lillâh ider / Pôst-pûş olmış dolaşur 'ışkunuŋ bâzârını* KPZD, g.433/3. krş. *Şey'lillâh eyleyem irişem zülfüŋe diyü / Bir pôst-pûş olup tolanur bu cihânı müşk* KNDH, g.66/7. Üsküdarlı Aşkî'nin kendisini çarşı pazarda tebdilikıyafet etmiş hâlde gezinen bir hükümdar olarak tasvir ettiği şu beyti de ilginçtir: *Şeh-i iklîm-i 'ışkam i'tibârum seyre mâni'dür / Gedâ şeklinde anuŋ-çün tolandum ben bu bâzârı* ÜASU, g.555/2.

598

• **Değnek taşır:** Kemâl Paşa-zâde'nin *Havf idüp agyârdan zülfinden ayrılur göŋül / Bu gedâ ol itüŋ ucından 'asâ ile yürür* KPZD, g.82/4 beytinden de anlaşılacağı üzere dilencilerin yanlarından ayırmadıkları bir diğer aksesuarları da ellerinde taşıdıkları değnekleridir. Arpaemîni-zâde Sâmî'nin hokkayı dilenci kâsesi, kalemi de sürekli ellerinde taşıdıkları (res.598) değneğe benzettiği şu beyti de bu hususa güzel bir örnektir: *Devâtum kâse-i deryûzedür elde 'asâ hâmem / Fakîr-i nâ-tüvânem hasb-i hâlümdür perîşânî* SDFS, k.2/88. Âsafî'nin *Şecâ'at-nâme*'sinde geçen *Oldı a'mâ aldı eline 'asâ / Cerr içün bâzâra girdi san gedâ* AŞSE, mes.6168 ifadesinden bunların aynı zamanda kör taklidi yapmaları sebebiyle de ellerinde sopa taşıdıkları anlaşılıyor.

• **Hırkasına para diker:** Bilindiği üzere "hırka" eski elbiselerden arta kalan kumaş parçalarının birbirine dikilmesiyle (res.4) elde edilen, kibir ve gösterişten sakınmak için özellikle böyle olması istenen (bk. "Hırka") dervişlere has bir giyecektir. Bu sebeple "derviş" ve "hırka" kelimelerinin bulunduğu ibarelerde geçen "pâre" kelimesini "para" anlamından çok "parça" anlamında değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte mesela Emrî'nin vücuduna yaktığı yaralardan bahsettiği şu beytinde olduğu gibi,

dervişlerin gerçekten de hırkalarına paralar diktikleri yahut dilenerek elde ettikleri paraları seyahatleri sırasında yol kesen eşkıyaya kaptırma korkusuyla hırkalarının içine diktikleri anlaşılmaktadır: *Ş'ol gedâ gibi ki dînâr diker hırkasına / Dâğlar yakdı bu Emrî yine pehlû üzre* EDYS, g.456/5. Bu konuda ayr. bk. "Abdal"

Cem'î'nin feleği dilenmek için siyah bir hırka giymiş dilenciye, yıldızları da o hırkaya dikilen dirhemlere benzettiği şu beytinden anlaşıldığına göre dilenciler hırkaları içine dirhem dikerlermiş: *Dirhem-i encümi deryûze-ger-i çarh-i le'îm / Her gice hırka-i şeb-reng-i siyeh-târe diker* CDBK, g.36/3. Kemal Paşa-zâde'nin "Gönlün aşk yarasını bağrında gizlemesinin sebebi, fakirin parası olsa hırkasının içine saklaması gibidir" mealindeki şu beytinden, bu işin paraları saklamak için yapıldığını öğreniyoruz: *Sînesinde gizledügi dâg-i 'ışkı dil bu kim / Hırkası içinde saklar dirhemi olsa gedâ* KPZD, g.1/5.

599

• **Kâse taşır:** Bursalı Rahmî'nin kendisini elinde başının kırık kâsesiyle aşk pazarında dilenen bir dilenciye benzettiği şu beytinde görüldüğü üzere dilencilerin günümüzde de değişmeyen (res.599) en belirgin özelliği ellerinde bir çanak taşımalarıdır: *Gedâ-yi kûy-i yârem cerr içün bâzâr-i 'ışk içre / Şikest olmış elümde kâse-i serden sifâlüm var* BRME, g.57/3. Nedîm'in şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu çanak ve kâseler daha çok içine para konması içindir: *'Âkıbet ol âsaf-i zî-şân idüp şefkat aŋa / Kâse-i deryûzesin pür nakd-i ümmîd eyledi* NDAG, k.30/16. Azmî-zâde'nin kendisini elinde çanağıyla yokluk meclisinde şarap tortusu dilenen bir dilenci olarak tasavvur ettiği *Ol cür'a-nûş-i bezm-i fenâyam ki Hâletî / Birdür yanumda sâgar-i şeh kâse-i gedâ* AHBK, g.11/5 beytinde olduğu gibi bu dilenci çanakları bazen de meyhanelerde yere dökülen şarap tortularını dilenmek için de kullanılır. krş. *Câm-i Cem ola kâse-i deryûzesi Sâkıb / Bu meygedenün cür'a gedâsın ne bilürsün* KZMS, g.453/8. Hayretî dilencilerin bu çanaklarını "hırs" sembolü olarak değerlendirerek şöyle der: *'Ârif iseŋ gel gedâ-tab' olma 'âlî-himmet ol / Kâse-i hırsı şikest it seng-i istignâ ile* HDMÇ, g.404/4.

• **Micmer ve çerağ taşır:** Abdallar gibi (bk. "Abdal") dilencilerin de ellerinde içinde kandil yanan bir çerağ taşıyarak dilendiklerine dair pek çok beyit mevcuttur. Behiştî *Ben gedânuŋ sînesinde n'eyler ol zerrîn kabâ / Degme abdâla müyesser mi olur zerrîn çerâg* BDYA, g.242/2 derken böyle bir dilenci kandilini ima etmektedir. krş. *Çarh kûyuŋda çerâg ile gezer cerrârdur / Mâh ü encüm anda ey meh dirhem ü dînârdur* EDYS, muk.80/1. Fakîh'in güneşi memduhun kapısına her sabah çerağını yakmak için gelen bir dilenciye benzettiği *Düşdügi âsitânuŋa şemsün gedâ-sıfat / Rûşen delîldür ki tapuŋdan yakar çerâg* FDES, g.41/9 beytinde dilencilerle adeta bütünleşen bu aksesuara işaret edilmiş. Bunun yanı sıra mesela Hayâlî'nin geceyi Hintli bir dilenciye, güneşi de ona her sabah altın veren bir hayırsevere benzettiği şu beytinde görüldüğü üzere dilencilerin "micmer" denen bir buhurdanlık taşıdıkları da (bk. "Buhurdan") bilinmektedir: *Hindû-yi şeb micmer-i mâh ile şey'lillâh ider / Bir kızıl altun aŋa her gün virür beŋzer güneş* HBDA, k.15/5. Bu konuda ayr. bk. "Dilenme"

+ **Sü'âl:** Soru sorma anlamının yanı sıra "istemek" ve "dilenmek" gibi anlamlar da ifade etmesi bakımından dilenci ve dilenciliğin konu edildiği beyitlerde bu kelimeye sıklıkla yer verilir. Kelimenin fâil vezni olan "sâ'il" dilenci demektir. Muhyî'nin ayı hilal şeklindeki kâsesiyle sevgilinin kapısına güzellik dilenmek için gelmiş olarak tasvir ettiği şu beytinde geçen "sü'al" kelimesi böyledir: *Meh kapusına gice gedâyîlüge gelüp / Eyler hilâl kâsesi-y-ile sü'âl-i hüsn* MDMA, g.503/2. krş. *Senden Sehâbî bûse sü'âl itse itme 'ayb / İy şâh-i hüsn şâ'ir olanlar gedâ gerek* SDCB, g.222/7.

Fuzûlî'nin günümüz Türkçesine "Dudağın âşıkların dilenmelerine karşılık vermez. Bu [durum] senden sorulsa senin cevabın nedir?" şeklinde çevirebileceğimiz *Lebüŋ sü'âline virmez cevâb 'uşşâkuŋ / Sü'âl olursa bu senden nedür cevâb saŋa* FDKA, g.18/3 beytinde iki defa geçen "sü'âl" kelimelerinden birincisi "dilenme, dilencilik etme"; ikincisi ise

"soru sorma" anlamındadır. Yine bu beyitte özellikle iki defa tekrar edilen "cevâb" kelimelerinden birincisini "karşılık, mukabele", ikincisini ise "soru karşılığı" olarak anlamalıdır (bu konuda bk. "Cevap"). Dikkat edilecek olursa ikinci beyitte Fuzûlî, muhâtabına "Bunun hesabı senden sorulursa ne cevap vereceksin?.." tavrında bir soru sormaktadır. Öyle anlaşılıyor ki şair, "sü'âl" kelimesinin de ima ettiği üzere *Ve emme's-sâile felâ tenhar* DUHÂ, 10 yani "Bir şey isteyene gelince onu da azarlayıp huzurundan kovma, ihtiyacını gider" mealindeki ayeti kastederek sevgilisine "Dudağın dilenen âşıklara karşılık vermez ama yarın âhirette bu ayet gereği senden bunun hesabı sorulursa ne cevap vereceksin?" demekte ve şiirini mana zenginliklerinin zirvesine eriştirmektedir.

X **Şâh, padişah, sultan:** Çevresi yüksek duvarlarla çevrili sarayının güvenli ve rahat taht odasında her türlü dünya nimetleri içinde yastıklara dayanmış hâlde oturan bir padişaha mukabil sarayının kapısında bir kuru lokmaya muhtaç ve kapıdaki muhafızlar sebebiyle içeriye girmesi mümkün olmayan bir dilencinin manzarası, sevgili ile ona ulaşamayan âşığın ve bir başka ifadeyle "şâh ü gedâ"nın konumu için en yaygın kullanılan kalıplardan biri olmuştur. Hükümdar sarayından çıktığı zaman onu bir kere olsun görebilmek için saray kapısında bekleşen binlerce seveni vardır ve onun bu insanların hepsini tanıması mümkün olmadığından Fuzûlî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere onlara iltifat etmez yani yüzlerine bakıp yakınlık göstermez: *Düşmez çü şâh kurbı Fuzûlî gedâlara / Ol şehden iltifât ne nisbet baŋa saŋa* FDKA, g.17/7. Padişahın kapısındaki dilenciler ağlayıp feryat etseler dahi onun aradaki engeller ve kapıdaki "rakîb" konumundaki bekçiler sebebiyle bunları duyması mümkün değildir. Ama yine de dilencileri konumundaki âşıkları sevgiliye durumlarını arz etmeye çalışırlar: *Der-i kûyuŋda feryâd eylesem de eyleme ta'yîb / Gedâlar hâlini 'arz eyler elbet şâh-i devrâna* LHDM, k.4/13. Bütün perişanlıklarına rağmen sevgilinin kapısında dilenci konumunda yerlerde sürünen âşıklar, Süheylî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere bulundukları mevki itibariyle kendilerini en büyük hükümdarlardan dahi üstün görürler: *Kapuŋda kullaruŋ vardur senüŋ iy şâh-i Cem-mikdâr / Baş egmez eŋ gedâsı tâc-i Nûşirvân ü Dârâye* SDEH, g.303/4.

Ay ve güneş: Gece ve gündüz gökyüzünde kâse şeklinde görünmeleri sebebiyle bu gök cisimleri çoğu zaman memduhun kapısında dolanan birer dilenciye benzetilirler. Şâmî'nin güneşi pazarda güzellik ışığı dilenciliğine çıkmış bir şahsa benzettiği şu beyti böyledir: *Âfitâb olmış gedâsı nûr-i hüsnin cerr ider / Tâs alup dervâze eyler şevk ile bâzârda* ENMN, g.4031/4. krş. *Hurşîd sanma çarh-i dü-tâ kendüyi müdâm / Hâk-i derinde kâse be-kef bir gedâ bilür* YNDM, k.11/42. Bursalı Rahmî'nin hilali, elinde gümüş bir tasla kapıya gelmiş bir dilenciye benzettiği şu beyti de aynı düşünceden hareketle geliştirilmiş: *Mâh-i nev sanma alupdur eline kâse-i sîm / Kapuŋa geldi gedâ gibi ide cer rûze* BRME, k.3/21. Yahyâ Beğ'in *Gülşen-i Envâr*'ında feleği elinde güneş kâsesi bulunduğu hâlde sevgilinin kapısında dilenir olarak gösterdiği şu beytinde görüldüğü üzere felek hakkında da dilenci yorumu geliştirilmesi oldukça yaygındır: *Kâse-i hurşîd ile çerh-i dü-tâ / Dâruŋı dervâze ider bir gedâ* YBGE, mes.623. krş. *Ruhsâruŋı ârâste görüp meh ü hurşîd / Deryûze içün tâs ile devrâna girürler* YDMÇ, g.143/4.

Deniz: Denizlerin dilenci olarak yorumu daha çok kasidelerde memduhun cömertliğini vurgulama sadedinde devreye sokulur. Deniz içinde bulunan inci ve mercan gibi değerli taşlarla edebiyatta zenginliğin sembolü olmasına rağmen, Amrî'nin şu beytinde olduğu gibi elinde kâsesiyle hükümdarın kapısına dilencilik için gelmiş olarak gösterilir: *Diler ki bahr-i kefüŋden gedâlıg ide senüŋ / Eline kâse alupdur habâbdan deryâ* ADMÇ, k.1/34. Hayâlî'nin suya vuran hilalin aksini bir dilenci keşkülüne (res.600, 601) benzettiği şu beyti de ustaca geliştirilmiş bir yorumdur: *Mâh-i nev 'aksini keşkül idinüp deryâlar / Oldı kapuŋda gedâ lücce-i ummân-şekil* HBDA, k.27/19. Dilenciler hk. ayr. bk. "Abdal" ve "Derviş"

DİLENCİ DEFTERİ

Osman-zâde Tâib'in Tırsî'yi hicvetmek için onu dilenci defterine yazılır yazılmaz dilenmeye çıkan birine benzeterek nazmettiği şu kıtadan, her el açanın dilenmesini engellemek ve gerçekten yardıma muhtaç kimselerin dilenebilmeleri için devlet tarafından verilen izin belgelerinin kaydedildiği deftere "dilenci defteri" dendiği anlaşılmaktadır. *Eyleyüp âb-i rûyuŋı rîzân / Der-be-der gezme meşrebüŋ kurusun / Dün yazılduŋ dilenci defterine / Hele*

Tırsî mürekkebüŋ kurusun OTSS, kıt.2/2. Mehmet Demirtaş'ın dilencilerle ilgili incelemesinden öğrenildiğine göre asıl nüshası kadıda ve bir diğeri de subaşıda bulunan bu izin belgelerine aynı zamanda "cerr kâğıdı" da denirmiş.

600

DİLENME, dilencilik (dervâze/deryûz/dervîz, sü'âl, şey'lillâh)

Para yahut bir azık için başkalarına el açıp sadaka isteme demektir. Her ne kadar Lâmi'î "gedâlık" yani dilencilik için iki dünyada da utanılacak bir yüz karalığı anlamında *Gedâlık eylesem hôd şeyndür ol / Sevâdü'l-vechi fi'd-dâreyndür ol* LÇFN, b.879 diyorsa da bazı tarikat mensuplarına gurur ve nefislerini kırmak üzere dilenciliğin şart koşulduğu, Abdallar, Hayderîler, Kalenderîler v.b. bazı zümreler arasında ise deryûzenin adeta vazgeçilmez bir gelenek hâlini aldığı mâlumdur. Dilenmek ve önüne gelene ihtiyaç arz etmek insan onurunu en fazla kırıcı davranışlardan olduğu için, Abdal dervişler nefsi tahkir ve kendilerini halk nazarında en aşağı dereceye düşürebilmek için dilenmeyi bu yolun vazgeçilmez şartlarından olarak görmüşler. Onların bu dilenmesine "herkese açık kapı"ya gelme anlamında "dervâze/deryûze" yahut da Lâmi'î ve Nâdirî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "şey'lillâh etmek/eylemek" denirdi: *Sikender-baht iken olmuş kalender / Bugün şey'lillehi kapumdan eyler* LÇVR, mes.2169; *Bir kalenderdür göŋül kapuŋda şey'lillâh ider / Çıkdı eflâke kudûm-i dilden âvâz-i tanîn* GNNK, k.31/36.

+ **Çanak / kâse:** Dervişlerin dilenme esnasında en dikkat çekici aksesuarları Üsküdarlı Aşkî'nin gönlünü kırık bir çanağa benzettiği şu beytinde olduğu gibi ellerindeki kâseleridir: *Göŋül dirler şehâ destümde bir sıngın sifâlüm var / Kalendervâr kûyuŋda idersem n'ola deryûze* ÜASU, g.403/3. Bunlar şimdilerde "kibar dilenci" dedikleri türden, dilenme sırasında önlerine gelene bahçelerden topladıkları meyveleri ikram eden, ayna tutan yahut gazel ve şiirler okuyarak adeta bu hüner ve hizmetlerinin karşılığını talep edercesine bir tavır da sergilemekteydiler.

+ **Gazel okuma:** Gelibolulu Âlî bunların hüner sergileyerek dünyanın dört bucağını dolaşmalarını şöylece dile getirir: *İdenler rub'-i meskûn ile heft iklîmi dervâze / Hünersüz çâr-darb abdâl-i hayrânı begenmezler* GMAD, g.400/3. Dolayısıyla şairlerin Abdal zümrelerinin dilenmesiyle ilgili beyitlerinin hemen tamamında bir şey karşılığı dilendikleri özellikle ifade edilir. Meselâ Kemâl Paşa-zâde şu beytinde bülbülü çarşılarda gazeller okuyarak dilenen bir kalender dilencisine benzeterek şöyle der: *Çârsû-yi bâgda oldı gazel-h*ᵂ*ân 'andelîb / Şevk ile dervâzeye girmiş kalenderler gibi* PBKG, g.7556/2. krş. *Pir-i 'ışk abdâliyem bu dâg sînemde çerâg / Girmişem dervâze içün Emrî gam bâzârına* EDYS, g.504/5. Kendisi de abdal zümrelerine mensup olması bakımından bu yolun inceliklerini iyi bilen Hayretî ise şu beytinde bunların ellerinde şiir mecmuaları taşıdıklarını ima etmektedir: *Ter gazeller okuyup mecmû'a-i gülden yine / İtdiler deryûze bülbüller kalenderler gibi* HDMÇ, g.447/4.

601

+ **Keşkül:** Adanalı Sürûrî'nin "O kapıdan istenmeden ihsan alındığı hâlde, felek dilencilik için

gereksiz yere keşkülünü uzattı" dediği *Bilâ-taleb alınurken 'atiyye ol kapudan / 'Abes uzatdı felek keçkülin berây-i sü'âl* ASAB, k.3/3 beytinden de anlaşılacağı üzere "keşkül" yahut "keşkül-i fukarâ" (res.600, 601) dilencilik sembolüdür. Gençlik yıllarında bir süre Kalenderîlerle birlikte yaşayan Hayâlî Beğ şu beytinde gülü, elinde bülbül yuvasından bir "keşkül-i fukarâ" olduğu halde sevgilinin kapısına dilenmek için gelen bir Kalender dervişine benzetir: *Âşiyân-i bülbüli deryûzeye keçkûl idüp / Cerr için dergâhuŋa geldi kalender-vâr gül* HBDA, k.37/20. Bunların dilenme sırasındaki bir diğer alametleri ellerinde içinde kandil yanan bir çerağ taşımalarıydı. Cebrî'nin sararmış yüzü üzerindeki kanlı gözlerini, dilenmek için elindeki altın çanağı süsleyerek sevgilinin kapısına gelen bir Kalendere benzettiği şu beytinde bunların "deryûze" yani dilenme sırasında süslenmiş kandiller taşımaları geleneğine işaret edilmektedir: *Bir kalenderdür gözüm Cebrî nigâra cerr için / Kanlu yaşumla demâdem zeyn ider zerrîn çerâg* PBKG, g.384I/5. Bu konuda. ayr. bk. "Abdal", "Derviş", "Dilenme", "Keşkül"

● **Derviş ve abdallar mesleğidir:** Şu beyitten dervişlerin şeyhleri tarafından görevlendirildikleri için bu işi icra ettikleri anlaşılmaktadır: *Degüldür Vâmık ü Ferhâd ü Mecnûn belki pîr-i 'ışk / Belâ bâzârını deryûzeye abdâllar salmış* EDYS, g.232/2. Bunun için dilenme sırasında ellerinde özene bezene süsledikleri kandilleri taşıdıkları anlaşılıyor: *Abdâl-i dil ki kendüyi zeyn itdi dâg ile / Bâzâr-i 'ışka cerre gelüpdür çerâg ile* FDAK, g.75/1. Adnî'nin şu beytinden Hayderî dervişlerinin boyunlarına zincir dolayarak dilendikleri anlaşılıyor: *Zülfüŋüŋ sevdâsı zencîrin tolayup boynuma / Hayderî-veş kapuŋa dervîze için gelmişem* ADOK, g.56/4.

← **Aşk:** Aşkın dilenciliğe benzetilmesi, âşığın her fırsatta sevgiliyi dilenmesi sebebiyle olabileceği gibi, onu insanlar arasında hor ve zelil etmesi de buna sebep olarak gösterilebilir. İshâk Çelebi şu beytinde kendisini yalın ayak başı kabak, elinde muhabbet meşalesi olduğu hâlde dünya kapısında aşk dilenciliğine çıkmış bir dervişe benzeterek şöyle der: *Baş açuk yalın ayak girmişüz deryûze-i 'ışka / Cihân dervâzesinde cirmümüz mihr ü mahabbetdür* ÜİÇD, g.78/7. krş. *Zâhidâ deryûze-i 'ışk eyleme pindârdan / İtmeyince bezl cism ü cânı olmaz feth-i bâb* NDAY, g.6/5.

♪ **Dervâze:** Dilencilik anlamından başka çarşı, pazar, şehir veya kale kapısı anlamlarına da gelen "dervâze" kelimesi, "deryûze" ile ses âhengi ve şibh-i iştikak teşkil etmesi bakımından özellikle bir arada kullanılmıştır. Ahmed Paşa şu beytinde her iki kelimeyi özellikle bir arada kullanmış: *Her ki_anuŋ deryûze-i 'ışkında şey'lillâhı yok / Menzil-i dervâze-i 'uşşâkdan âgâhı yok* APDA, kıt.18/1.

DİLİ ÇALMAK

Aksanı, şivesi bozuk olmak yahut konuşurken takılmak, rahat konuşamamak anlamlarına gelen bir tabirdir. Bununla beraber "dili çalmak" aynı zamanda yabancılık yahut anadil harici konuşma sebebiyle telaffuzu düzgün olmama anlamında da kullanılmıştır. Hayretî'nin balta anlamındaki "nacak" kelimesinin aynı zamanda "köle" manasına gelmesi sebebiyle, yabancı bir kölenin bozuk şivesine imada bulunduğu "Ey güzel! Balta dili çalan bir nacak olduğu halde, kılıç duasını baştan aşağıya ezberlemiştir" anlamındaki şu beyti nefistir: *Ey sanem dili çalar dahi nacakdur gerçi kim / Lîk itmişdür du'â-yi seyfi hep ezber teber* HDMÇ, g.97/3. Aynı şekilde Zâtî de kılıcı dili çalan bir köleye benzetirken yine henüz Türkçeyi düzgün konuşamayan kölelere imada bulunmuş. Elbette ki burada asıl kastedilen kılıcın diliyle yani namlusuyla bir yere çalınması yani vurulması kastedilmektedir: *Dili çalar yüzi sulu gulâmuŋdur senüŋ şemşîr / Müjeŋ vasfın zebân-i hâl ile ol dil-sitân söyler* ZDAN, g.361/3. Nev'î-zâde Atâyî de *Sohbetü'l-ebkâr*'ında muhtemelen Hindistan taraflarından gelen Java kalemlerini ima ederek *Dili çalup kalemüŋ Hindî-vâr / Ola çün mest-i perîşân güftâr* NASE, mes.3497 derken yine yabancıların Türkçeyi kendi aksanlarına göre konuşmalarına imada bulunmuş.

Çan: Çan ve zillerde çepere çarparak ses çıkmasını sağlayan ortadaki sallanan parçaya (res.590) dil denir. Bâkî bunu ima ile "Eğer konuşmaya gücü olsaydı ve dili takılmasaydı, zil sana gönlümün derdini bir bir anlatırdı" anlamındaki şu beytinde zil hakkında şöyle der: *Güftâra kâdir olsa eger çalmasa dili / Takrîr iderdi derd-i derûnum saŋa ceres* BDSK, g.209/3. krş. *Salınur durmaz dili çalar figân eyler müdâm / Var-ise câm-i mey-i 'aşkuŋla kanzildür ceres* MZMG, g.188/2; *Ceres avurdın ötdürür idimez bahs nâlemle / Manastır hâdimidür ol dili çalar yaman söyler* ZDAN, g.365/2. Bu konuda ayr. bk. "Çan"

Kılıç, hançer: Zâtî'nin yukarıda geçen beytinin aksine Necâtî Beğ ise kılıç / hançer hakkında "Hançer yetmiş iki dilde konuşsa da öylesine su gibi akıcı konuşur ki, dili hiç takılmaz" anlamında şöyle der: *Su gibi şöyle revândur ki hîç dili çalmaz / Olursa yetmiş iki dilde tercemân hançer* NBDA, k.7/29. Şeyhülislâm Yahyâ şu beytinde meşhur Hint çeliğinden üretilen en kıymetli kılıçlara imada bulunmak üzere şöyle der: *Dili çalar dahı bir Hindû iken tîg-i hûn-rîzi / Neden çak böyle makbûl olmak ol hûn-hâr yanında* ŞYDH, g.342/2. krş. *Bir mücevher kâsedür destüŋde tâc-i Keykubâd / Bir dili çalar kuluŋ yanuŋda tîg-i Kahramân* ÜDMS, k.1/33. Bu konuda ayr. bk. "Çalmak" ve "Çan"

DİLİ ENSEDEN ÇEKİLMEK (dili kafâdan çekilmek)

Çok eski metinlerden itibaren görülen özellikle *Mi'râc-nâme* ve *Ahvâl-i Kıyâmet* gibi cehennem azabını anlatan kitaplarda zebanilerin cehennemliklere edecekleri işkenceler arasında zikredilen bu cezalandırmanın (res.602) gerçek hayatta da bir işkence şekli olabileceği akla gelmektedir: *Zencîr ile baglamışlar anleri / Eŋsesinden çekilürdi dilleri* MNHD, mes.264. Bu sebeple şairler sofulara takılırken cehennem imasında bulunmak için onların sarıkları arkasından sarkan taylasanlarıyla enseden çekilen dil arasında ima oluşturacak ifadeler kullanmışlardır: *Gör zebânını çekerler eŋsesinden sûfiyâ / Ş'ol ki koyup taylasânı itmese tayy-i lisân* SDHY, g.127/5. Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'nin bir bayram hilalini tasvir için söylediği *Yâ dilini eŋsesinden çekdi māhuŋ âfitâb / İtdügi-y-çün dil-berümle da'vî-yi hüsn ü cemâl* TCÇD, k.7/4 beytinden de anlaşılacağı üzere bu muhtemelen bir cezalandırma ve işkence biçimi olarak da kulanılmış görünmektedir. Beyitteki ifadeye göre ay sevgiliyle güzellik yarışına cüret ettiği için güneş onun dilini ensesinden çekerek uzatmış yani hilal hâline getirmiştir.

602

Susam çiçeği: Görünüş itibariyle dil gibi uzayan taç yaprakları (res.603) sebebiyle dili ensesinden çekilmiş olarak yorumlanmıştır. *Süheyl ü Nevbahâr*'da susam çiçeği ona buna dil uzatmasının cezası olarak dili ensesinden çekilmiş ve bunun üzüntüsünden mavi ve mor matem rengine bürünmüş bir çiçek olarak tasvir edilir: *Şu sûsen ki hôş biter ü düzilür / Dili çıkar andan başı üzilür // Zübân ber-kafâ Tat dilince çiçek / Adı key yirince-durur girçek // Dil uzatmaga sunmasaydı eli / Çekilmeyedi eŋsesinden dili // Peşîmânlıga bıragupdur cânın / Kıyâmet kopınca geyer yas tonın* SNCD, mes.3679-3682. Lâmi'î Çelebi de *Veys ü Râmîn*'inde aynı sebeple susamı dili tepesinden çekilmiş olarak yorumlar: *Zebân gösterdügi-yçün her yaŋadan / Çekilür sûsenüŋ dili kafâdan* LÇVR, mes.2651. krş. *Dilini çekdi anuŋ eŋseden siyâset ile / Çemende sûseni cellâd eline virdi kazâ* GAKA, k.9 /64. Bu sebeple susam Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında geçen şu beyitte olduğu gibi adeta dili enseden çekilmenin sembolü hâline gelmiştir: *Çekem olursa cismi seng ü âhen / Kafâsından zebânın hem-çü sûsen* MÇVG, mes.1798.

603

Menekşe: Hüsâm'ın *Bahâriyye*'sinde nergis ve menekşe arasında geçen şu muhaverede menekşe kendisini suç işlediği için dili ensesinden çekilmiş bir şahıs olarak takdim ederek şöyle der: *Zebân-i hâl ile 'abher sorar n'olduŋ ki lâl olduŋ / Cevâb ider ki suç itdüm dilüm çekdiler eŋsemden* EHKC, k.1725/12. Âşık Çelebi ise menekşenin kendisini sevgilinin hattının kokusu ile mukayese etmek için rüzgâra imada bulunması üzerine rüzgârın derhal onun dilini ensesinden çıkarttığı yorumunu geliştirerek şöyle der: *Bâgda gamz eyledi bâda benefşe hattuŋı / Eŋsesinden çekdürür anuŋ dilin nemmâmlık* AÇDF, g.78/3. krş. *Çekmez idi zemâne kafâdan zebânını / Zülfüŋ kılıyla olmasa kanı benefşenüŋ* DLGK, g.46/4.

Mum, güneş: Mostarlı Ziyâî'nin "Mumun dilini ensesinden çekseler dahi, bir kıvılcım miktarı kadar bile aşkın sırrını belli etmez" dediği şu beytinde olduğu gibi bu tabirin ışık veren nesneler hakkında da kullanıldığı görülmektedir: *Ger kafâsından çekerlerse zebânın bir şerer / Sûz-i 'ışkuŋ nüktesinden eylemez izhâr şem'* MZMG, g.210/2. Zâtî "Güneş senin kılıcına özenince hata etti ve ışık hüzmesi onun dilini ensesinden çekti" dediği şu beytinde bu yorumu bu defa güneş hakkında uygulamış: *Şa'şa'a çekdi kafâsından anuŋ dilin meger / Öykünüp şemşîrüŋe itdi hatâyı âfitâb* KZMÇ, k.9/31.

DİLİ LEĞENE DÜŞMEK

Lebîb Dîvânı'nda geçen şu beyitten "dili leğene düşsün" şeklinde bir beddua olduğu anlaşılıyor. Bu beddua muhtemelen hayatî bir felakete sebep olacak derecede iftira edip yalan söyleyen yahut hakaret eden suçlulara uygulanan bir ceza olmak üzere dil kesme şeklinde icra edilen bir infazı akla getirmektedir: *Halk dirlerdi o bed-gûlar içün / Yâ İlâhî dili düşsün legene* LDOK, tar.54/11.

DİLİNİ BAĞLAMAK bk. "Akd-i lisân"

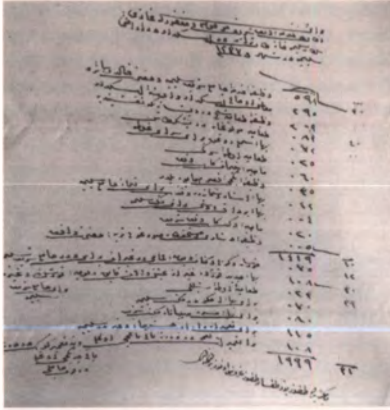
DİLİNİ ISIRMAK

Ağzından istemeden bir söz kaçıran kimsenin pişmanlık duymasından kinaye bir tabirdir. Mesîhî "Menekşe galiba saçın hakkında ağzından bir söz kaçırmış olmalı ki dilini ısırıp duruyor" dediği şu beytinde söylediği sözden dolayı pişmanlık duyan bir şahsı tasvir etmektedir: *Dilini ısırup-durur benefşe / Var-ise zülfüŋ içün söz kaçurdı* MDMM, g.255/4. Vâlî'nin *Hüsn ü Dil*'inde geçen *Çün Şem' aŋa cevâb virdi / Şerm itdi biraz dilin ısırdı* VHDF, mes.2283 beytinde de mum, verdiği cevaptan pişman olup utanarak dilini ısıran bir şahsa benzetilmiş.

DİLÎR, dilîrler bk. "Deli, deliler"

DİL-KEŞ

Mûsikîde bir makam adıdır. Nâ'ilî-i Kadîm "Gül bahçesinin sahnı İran'daki Çâr-bâğ (bk. "Çarbag") gibi olmuş, bülbül "sabâ" ve "nevrûz"dan oluşan gönül çeken bir şarkı bağlamış" anlamındaki şu nefis beytinde "nakş" (bk. "Nakş"), "Sabâ" ve "Nevrûz" gibi mûsikî ıstılahı ve makam adlarını bir arada kullanmış: *Sahn-i gülşen Çâr-bâg olmış 'Acemde 'andelîb / Baglamış bir nakş-i dil-keş kim Sabâ Nevrûzdur* NKDH, g.77/5.

604

DİLLİ DEFTER (dillü defter)

Erzurumlu İbrâhim Hakkı *Ma'rifet-nâme*'sinde "dilli defter"i tarif ederken mesela önce nesnelerin isimlerinin alt alta yazılması, bunların karşılarına da maddî değerlerinin rakamla ve ondalık hanelerinin hizasına dikkat edilerek kaydedilmesi (res.604) gerektiğini bildirerek şu örneği verir:

Mushaf-i Şerîf	0032
Tefsîr-i Me'âlim	0654
Tefsîr-i Kâdî	0710
Tefsîr-i Kebîr	0891
Yekûn	**2287**
Câmi'-i Buhârî	0921
Lügat-i Kâmûs	0567
Yekûn	**3775**

Talat Onay da devletin resmi kayıtlarında "gül / çiçek" yahut "dilli defter" şeklinde iki türlü kayıt tutulduğundan bahisle buradaki "dil" tabirinin rakamla ilgili nesnenin hizası anlamında olduğunu bildirir. Bu tür kayıtlarda söz konusu edilen nesnenin miktarı, evsafı ve değerinin aynı çizgi ve hizaya getirilmesi, kayıtların düzeni için elbette önemli olmalıdır. Nitekim Tokatlı Kânî'nin "Vücudumdaki çizik ve yaraları ağlayan gönlüme dilli defter edecektim fakat bunları yazacak dilli defterim yok" dediği *İderdüm dillü defter şerha vü dâğı dil-i zâra / Rakam-senc olmaga şâyeste dillü defterüm yokdur* KDİY, g.50/9 beytinden de bunun maliye ile ilgili bir tabir olduğu anlaşılıyor. Bu beyitte geçen "dilli defter" ibarelerinden ikincisi halk arasında daha çok "dana dili" olarak adlandırılan (bk. "Cönk") şiir defteri anlamında kullanılmış görünüyor. Âsım'ın Muvakkit-zâde Pertev'in tahmisinde bulunan *Bahârı hôş geçer çünkim Sitanbuluŋ güzel yirdür / Bahâr evsâfı yazılmış göŋülse dillü defterdür / Bahâriyye nice nice kasîde dahi ezberdür / "Birinde görmedün bu âb ü tâbı bunca demlerdür / Nice 'ıyd ü bahârın görmişüzdür mülk-i dünyânun"* MPEB, tah.32/8 mısralarında da gönül, baharın şairane evsafının kayda geçirildiği bir hesap defterine benzetilmiş.

Yenişehirli Belîg'in "O alçak rakîb, gönül sermayesini sevgilinin yoluna harcayacak olsa da sonunda o güzellik padişahına dilli bir defter verir" dediği *Nakd-i dil sarf itse de yolında agyâr-i denî / Ol şeh-i hüsne nihâyet dilli bir defter virür* BDGD, g.67/6 beytinden bu ifadenin menfaat hesabı yapan, her işin hesap çetelesini tutup karşılığını bekleyen kimselerin durumunu ima etmek için kullanıldığı anlaşılıyor.

Bununla beraber mesela Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sırr-i bûs-i lebüŋi câma surâhî söyler / 'Aks idüp hattuŋ anı eyledi dillü defter* NASK, g.84/1 beytinden bu tabirin gizlenmesi gereken sırların dillendirilip ifşa edilmesi türünden mecazî bir anlamı daha bulunması muhtemeldir. "Cönk" maddesinde izah edildiği üzere bu defterler elden ele dolaşır ve içinde yazılanlar herkes tarafından okunurdu. Dolayısıyla mesela Şânî-zâde'nin "Her ne kadar tamamını saymak mümkün değilse de, senin övgünü sıralamak için bir dilli defter olurdum" dediği şu beytinde hem bir hesap söz konusu hem de bilinmeyenleri sıralama gayreti sezilmektedir: *Şumâr-i medhüŋe bir dilli defter olur idim / Degülse her ne kadar vasfı kâbil-i terkîm* ŞARÇ, k.1/40.

DİLLİ DÜDÜK (dillü düdük)

Topluca "mizmâr" olarak adlandırılan ney ve kaval gibi kamıştan mamul nefesli çalgıların tamamı "düdük" olarak (bk. "Düdük") zikredilirken, bu daha çok söğüt ve kavak gibi yumuşak dokulu ağaçlardan ve kamıştan yapılan nefesli bir çalgı olup Türkmenler buna "tilli tüytük" der. Servet'in *Bir sâdece na'rayla geçin perdeyi yırtma / Sâz-i kalemüŋ dilli düdük gibi çıgırtma* SDFÖ, müf.69 beytinden anlaşıldığına göre cırtlak bir sese sahiptir. 10-15 cm kadar küçük olup cepte taşınabilecek çeşitleri de vardır. İnsan sesine çok yakın tonlarda ses vermesi bakımından olmalı, Mirzâ-zâde Ahmed Neylî'nin

Yok velî agızı anuŋ ammâ / Söylese dilli düdükdür gûyâ MNAK lgz.4/8 dediği gibi çok konuşan kimseler için alem olmuştur. Şairler Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi feryat eden gönüllerini dilli düdüğe benzetirler: *Emrî dil-i hazîn ü ten-i zâr ile rakîb / Bezm-i belâda dilli düdük kendüdür hemân* EDYS, g.353/6. Servetin şu beytinden, dilden dile dolaşan sözler hakkında da "dilli düdük" tabirinin kullanıldığı anlaşılıyor: *Dehânı vasfına Servet zebân-dırâz olalı / Lisân-i nâsa düşüp hâmem oldı dillü düdük* SDFÖ, g.82/5.

605

← **Kalem:** Aşk derdiyle yanık şiirler yazan kamış kalemler, biraz da malzeme benzerliği sebebiyle olmalı Nev'î-zâde ve Ahmed Neylî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi dilli düdüğe benzetilmiş: *Sarîrin uydurırın nây-i nâleme her dem / Meger ki dilli düdükdür elümde nây-i kalem* NASK, b.47; *Olsa ger tâze-zebân ile kaçan nagme-serâ / Hâme-i nâdire-gû dilli düdükdür gûyâ* MNAK, b.1.

DİLSİTÂN bk. "Sevgili"

DİL-SİYEH (dil-siyâh, siyeh-dil)

Esas itibariyle gönül anlamına gelmekle beraber "dil" kelimesi Farsça lügatlerde aynı zamanda her nesnenin ortası demek olduğundan, bedenin merkezinde bulunan yürek ve gönle de "dil" denir. Bu sebeple "dil-siyeh" tabiri çoğu zaman içi kara yani kötü, kasvetli ve merhametsiz gibi anlamlar ifade etmek üzere kullanılır. Gönül hakkında siyahlık vasfının oluşmasında eskilerin gönlü İlâhî tecellîleri yansıtan bir ayna gibi düşünmelerinin önemli bir etkisi olmalıdır. Bu tasavvura göre çelik yahut gümüş aynaların korunup parlatılmadıkları takdirde kararması (bk. "Ayna") gibi gönül de kötülük ve günahlar sebebiyle kararmaktadır.

= **Acımasız kâfir:** Ahmedî'nin *Virüpdi İbrâhîmi Nemrûda İlâh / Kim gele dîn yolına ol dil-siyâh* AİYA, mes.5516 beytinde olduğu gibi ibare "kâfir" anlamında da kullanılmış. Nitekim Vuslatî Âlî Beğ *Çehrin Gazavât-nâmesi*'nde gece baskını düzenlemeye hazırlanan bir Rus'tan şöyle bahseder: *Bilüp rûz-i rûşende hâlin tebâh / Şebîhûna 'azm itdi ol dil-siyâh* ÇGİH, mes.2249. Ahmed Paşa da *Nesgeslerüŋ hayâli-le hâlüm bilen bilür / Ki ol Türk-i şîve-kâr nice dil-siyâh imiş* APDA, g.130/4 beytinde bu tabiri merhametsiz ve acımasız anlamında kullanmış. krş. *Gamzeŋ hadengi cânıma zahm urdı bî-günâh / Yâ Reb ne şûh ü zâlim olupdur bu dil-siyâh* ADYA, g.583/1.

= **Hüzünlü, kasvetli:** Üsküdarlı Sırrî'nin *Sarîr-i hâme degül nâleler idüpdur kim / Hayf ki kendümi me'lûf-i dil-siyâh itdüm* ÜSDŞ, g.76/4 beytinde kalem, sürekli gönlü kara mürekkeple birlikte bulunduğu için kendisi de kararması sebebiyle yaptığından pişman olarak ağlayan bir şahıs olarak tasvir edilmiş. Beyte göre mürekkep gönlü kararmış ve bu ruh hâlini kaleme de sirayet ettirmiş bir şahıstır. Lebîb de şu beytinde güneş tutulması sebebiyle güneş üzerindeki siyahlığı, apaçık nuru engelleyen bir kasvet olarak yorumlar: *Hayfâ ki kaldı şems-i şerî'at küsûfda / Nûr-i mübîne hâ'il olur dil-siyâhı var* LDOK, kıt.14/19.

= **Kötü:** Çirkin huylu kimseler yahut Ahmedî'nin *Sakın zinhâr sen anuŋ ala gözleri âlinden / Ki câdû-yi siyeh-dildür egerçi hûb ü ra'nâdur* ADYA, g.134/5 beytinde olduğu gibi büyü gibi kötülüklerle uğraşanlar da "dil-siyeh" olarak tarif ve tasvir edilirler. krş. *Sakın her dem anuŋ ey cân ala gözleri âlinden / Kim ol câdû siyeh-dildür egerçi hûb ü ra'nâdur* MNÖM, g.64/7. Aynı şekilde halkı dindarlık kisvesi altında kandıran sofular da Neşâtî'nin şu beytinde olduğu gibi "dil-siyeh" olarak tavsif edilirler: *Bakma zühhâduŋ riyâ-âlûd reng-i zühdine / Hırka-i sâlûs der-ber dil-siyehdür her biri* NDÖS, g.130/4. Bosnalı Sâbit'e göre ise insan ne kadar kötülüklere bulaşıp gönlünü karartsa da hesap gününde Hz. Muhammed ve ashabının onu kurtarma ümidi vardır: *Sâbit ne deŋlü dil-siyeh-i cürm iseŋ n'ola / Ümmîdümüz Muhammed ü ashâb ü âlidür* BSTK, g.120/7.

Felek: Şiir geleneğinde felekler çoğu zaman Lâmi'î Çelebi'nin *Salmân ü Absâl*'inde geçen şu beyitte olduğu gibi âşıkların siyah dumanlar çıkartarak yanan âh ateşlerinin isi sebebiyle kararmış olarak yorumlanır: *Söyinürdi yillerinden şem'-i mâh / Çerh olurdı demlerinden dil-siyâh* LÇSA, mes.1412.

Aynası saf yani parlak olmadığı için felekle yüzleşip karşı karşıya gelmek de huy geçmesine ve gönlün kararmasına sebep olarak gösterilir: *Olma her dem çarh ile ey tîr-i âhum rû-be-rû / Kim yüzi ol dil-siyâhuŋ berkdür âhen kimi* KDMÇ, g.515/10.

Göz: Gözün ortasında siyahlık bulunması sebebiyle "dil-siyeh" yahut "siyeh-dil" tabiri Ahmed Paşa'nın şu beytinde olduğu gibi göz hakkında çokça kullanılır: *Görüŋ ol çeşm-i siyeh-dil nice câzûlık ider / Ki_uykusuyla uyarur 'âleme yüz türlü fiten* APDA, g.237/7. Ahmedî'nin "Allah'ım! Bu iffetsiz kötü gönlüm sebebiyle gözüm başkasına bakmışsa affet" dediği şu beyitte de göz hakkında aynı yorum geliştirilmiş: *Gözüm gayre nazer kıldı-y-sa 'afv it / Bu ter-dâmen siyeh-dilden Hudâyâ* ADYA, k.IV/27.

Lale: Göz gibi gelincik de (bk. "Lale") ortasındaki siyahlık sebebiyle sıklıkla "dil-siyeh" olarak yorumlanır. Nitekim Neşâtî'nin günahları sebebiyle gönlünü suçlayarak "Gelincik gibi kara gönüllüsün. Menekşe gibi utançla başını hiç yere eğmedin" diye azarladığı şu beytinde gelincik siyeh-dil olma hâlinin sembolü olarak kullanılmış: *Misâl-i lâle siyeh-dilsin olmaduŋ hergiz / Benefşe gibi hacâletle ser-be-rûy-i zemîn* NDÖS, k.1/6. Ahmedî'nin şu beytinde ise gelinciğin mevsimi geçtiğinde kuruyup toprağa karışması, siyeh-dil olması sebebine bağlanmış: *Siyeh-dil olmagıl kim yile varur / Siyeh-dil oldugı-y-çün uş şakâyık* ADYA, k.47/23. Şakâyık hk. bk. "Lale"

DİLSİZ (dilsüz)

Şairler kelimeleri farklı anlamlarda kullanabilen dil ustaları olmaları bakımından gerek eski metinlerde gerekse günümüzde "konuşamayan kimse" anlamındaki bu kelime hakkında da sıra dışı bazı anlam ve yorumlar geliştirmişlerdir.

= **Dilini tutmayı bilen:** Gubârî'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında "Dili olduğu hâlde o dilsiz oldu yani dilini tuttu" dediği *Dili var iken oldı ol dilsüz / Dilsüz idi ezelde ol dil-sûz* AGYZ, mes.719 beytinde olduğu gibi bu tabir "dilini tutan" anlamında da kullanılmış. Nitekim Yunus Emre'nin *Dervîş göŋülsüz gerekdür / Sögene dilsüz gerekdür / Dögene elsüz gerekdür / Halka ber-â-ber gerekmez* YDMT, ş.111/2 mısralarında da bu anlamdadır. Mürîdî'nin *Pend-i Ricâl*'inde geçen "dili olduğu hâlde dilsiz olmak" ifadesi de yine aynı anlamdadır: *Görür gözsüz olup dört yaŋa bakma / Ki dillü dilsüz ol bir göŋli yıkma* MPRA, mes.409.

= **Merhametsiz, insafsız:** Mu'îdî'nin sevgilinin yanağının ateşini gönül pervanesini yakan merhametsiz bir düşmana benzettiği *Ne taŋ şem'-i ruhuŋ tâbı göŋül pervânesin yaksa / Ki dilsüz yagıdur virmez kişiye hîç emân âteş* MDGT, g.190/2 beytinde geçen "dilsiz yağı" gönlünü yitirmiş yani merhameti olmayan düşman anlamındadır. Haydar Beğ de *Âteş-i hicrân göŋül mülkini yakup dagıdur / Söyleşimez kimsene anuŋla dilsüz yagıdur* PBKG, g.1866/1 beytinde ayrılık ateşini gönül ülkesini yakıp yıkan merhametsiz bir düşmana benzetirken yine "dilsüz yağı" [= merhametsiz düşman] tabirini kullanmıştır. krş. *Cân halâs itmek olur mı 'ışk meydânında kim / Âteş-i âhum yalıŋ yaraklu dilsüz yagıdur* MDGT, g.125/2.

DİLŞÂD

İlhanlı Hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han'ın eşi olup İlhanlı Devleti'nin h.744 [= m.1343] tarihinde yıkılması üzerine hâmile olduğu hâlde Celâyirli Devleti'nin kurucusu Şeyh Hasan-ı Büzürg ile evlenmek üzere Bağdat'a gitmiştir. Ahmedî *İskender-nâme*'sinde ondan şöyle bahseder: *Âhirü'l-emr irişüp emr-i İlâh / Şeyh Hasan oldı ol ile pâdişâh // Oglı-y-idi Olcaytu Sultânuŋ ol / Kahrı eksük mihri vü in'âmı bol // Niçe k'ol şâh-idi il ma'mûr-idi / Bid'at ü cevr ü sitemden dûr-idi // […] Şâh Dilşâdı_aldı ol kâbîn ile / Şöyle kim 'âşık-durur âyîn ile // Ol Dımışk Hâce kızıydı kim sipihr / Yüzine bahduhda sanur-idi mihr // Niçeler gül yüzine hayrân-idi / Niçeler 'ışkında ser-gerdân-idi // Anuŋ içün adı_anuŋ Dilşâd idi / Ki_andan ulu vü kici dil-şâd idi // Sûret ü sîretde-y-idi dil-pezîr / Bahşiş ü ihsânda-y-idi bî-nazîr // Şeyh Hasan on dört yıl olup pâdişâh / Anı dahı yuddı bu hâk-i siyâh* AİYA, mes.6720-6725. *Hâfız Dîvânı* şarihi Sûdî Efendi bazı bilgi karışıklıklarının görüldüğü şu satırlarında onun hükümdar naibliği yıllarındaki katı yönetiminin herkesçe takdir edildiğinden bahseder: *Dilşâd Hatunuŋ hîn-i saltanetde eyledügi yasaklara ki târîh-i İlhânîlerde mestûrdur; ya'nî Dilşâd Hatun birkaç yıl ki niyâbet-i pâdşâhlık eyledi, fevâhiş ü fusûka bir mertebede yasak eyledi ki hamr içeni katl iderdi, hadd urmakla iktifâ eylemezdi.*

+ **Selmân:** Daha Ebû Saîd'in eşiyken Selmân-ı Sâvecî'yi fark ederek onu İlhanlı sarayına alması bakımından Dilşâd ve Selmân isimleri çok zaman

birlikte geçer. Nev'î *Nakd-i Selmânam kanı Dilşâd-veş sem'-i kabûl / Nazm-i pâküm Nev'iyâ dürr-i bünâgûş eyleye* NDMT, g.450/5 beytiyle Selmân-ı Sâvecî'nin şiirlerine değer veren bu hatunu ima etmektedir. krş. *Süleymân-i zemâne âsefinüŋ vasfın itmekden / Kelâmî hâliyâ dil-şâd kılmış rûh-i Selmânı* KDMK, g.339/7. *Nev'î kişi Selmân-i zemân olmag olurdı / Olsa nazer-i şâh Süleymân ile Dilşâd* NDMT, g.48/5; Bu sebeple Azmî-zâde Hâletî'nin *Kemâl-i Isfahânî görse âsârım ola râgıb / Kelâmumla benem dil-şâd iden rûhını Selmânuŋ* AHBK, k.23/28 beytinde olduğu gibi Selmân ve Dilşâd isimleri birlikte zikredilir.

+ **Üveys:** Celayirli Devleti'nin kurucusu Hasan-ı Büzürg'ün muhtemelen Dilşâd Hatun'dan olan oğlu Üveys'in adı, hocası Selmân-ı Sâvecî'nin şiirleriyle şöhret bulduğundan Dilşâd ve Üveys isimleri çoğu zaman birlikte zikredilir. Kâf-zâde Fâizî'nin *Turma yâd olmada dillerde Üveys-i Dilşâd / Seyr kıl himmet-i Selmân-i suhan-fermâyı* KZFD, k.6/82 demesi bundandır. Molla Aşkî'nin şu beytinde geçen "dil-şâd" kelimesi de aynı ilgi sebebiyledir: *Dâ'imâ dil-şâd ol iy şâh-i Uveys-i rûzigâr / Kim senüŋ 'avnüŋle 'Işkî şi'rde Selmân-durur* ADNB, k.20/32. Hayâlî Beğ de hükümdarların adının yüzyıllar sonra şairler sayesinde anılacağını ima için şöyle der: *Şi'r-i şâ'irdür viren Cemşîd ü Dârâdan haber / Şâh Üveysi şöhre-i âfâk Selmân eyledi* HBDA, k.53/17-20.

DİMAĞ (dimâg)

Arapçada "magz" gibi "dimâg" da kafatası içindeki beyin demek olup bu bakımdan dolaylı olarak "akıl" manasında da kullanılır. Bu sebeple beyinsiz ve akılsız anlamlarındaki "bî-magz" ve "bî-dimâg" ibareleri eş anlamlıdır. Bununla beraber eskiler aklın merkezinin beyin değil kalp olduğu (bk. "Kalp") kanaatindeydiler. Beyin Eski Mısır'da da değersiz bir organ olarak görüldüğü için tahnit sırasında burundan sokulan bir alet vasıtasıyla parçalanarak çıkartılır, buna mukabil aklın ve insanın merkezi kabul edilen kalp öbür dünya için en önemli organ olarak itina ile kaplara konarak saklanırdı.

Aslında her ikisi de eş anlamlı olmakla beraber "dimâg" kelimesi "magz"dan biraz daha farklı olarak koku alma merkezi anlamında da kullanılır. Her ne kadar "magz" için de aynı anlam geçerli ise de Ahmedî'nin *Ne kohu tuydı zülfüŋden 'aceb kim / Dimâgı bâguŋ olmışdur mu'atter* ADYA, g.273/3 beytinde olduğu gibi insan bedeninde yoğun olarak koku alma duyusu dimağ ile ifade edilir. krş. *Neşât-i keyf-i medhiyle dil-i endîşe hurremdür / Nesîm-i bûy-i hulkıyle dimâg-i cân mu'atterdür* NDMA, k.19/28.

+ **Sevda:** Eski tıp bilgisine göre besinlerin sindirilmesi sonucunda oluşan "sevdâ" (bk. "Ahlât-ı erba'a", "Sevda") dalakta birikir ve buradan vücuda salınır. Dimağa yani beyne fazla gittiğinde ise insanda melankoli ve aşkı teşvik eder. Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'inde *Sen eyle sanma kim safrâsı vardur / Dimâgında anuŋ sevdâsı vardur* TGHK, mes.2880 demesi bundandır. Kadı Bürhâneddîn'in "Senin saçının düşüncesi bedendeki bu canı yok eder. Sevda beyne ulaşınca çok hayâller kurdurur" dediği şu beytinde de bu duruma işaret vardır: *Zülfüŋ hayâli tende bu cânı hayâl ider / Sevdâ dimâga irişicek çoh hayâl ider* KBDME, g.100l/1. krş. *Lâle çemende başı açuk kıpkızıl delü / Sevdâ-yi hâl-i yâr ile muhtel dimâgı var* BDSK, g.53/4. Nev'î'ye göre beyinden sevdayı söküp atmanın tek çaresi şaraptır: *Sevdâ-yi hâmı sürmege besdür dimâgdan / Puhte şerâb ile tolu bir kâse-i zücâc* NDMT, muk.72/2. Azmî-zâde Haletî'ye göre düşman başındaki sevdayı defetmenin yolu ise kılıç suyu ile yıkamaktır: *O tîg-i âb-dârı gûyiyâ âb-i revândur kim / Dimâg-i düşmen-i bed-hᵛâhdan def' itdi sevdâyı* AHBK, k.41/15.

DİMAĞ BAĞLAMAK

Beyin ve dolayısıyla akıl anlamına gelen "dimağ" kelimesi (bk. "Dimağ") aynı zamanda insan vücudunun koku alma merkezi anlamına da gelir. Günümüzde de insan beyni ile düşünür fakat genzi ve dimağı ile koku alır şeklinde bir anlayış vardır. Bu düşünceden kaynaklanmalı "akıl bağlamak" ve belki de "akla durgunluk vermek" anlamındaki bu tabir aynı zamanda güzel kokunun insanın genzini sarması gibi bir anlam da taşır. Aklı bağlanan insanın şuursuzca kendisini bir şey sanması mantığından türemiş olmalı, bu tabirin aynı zamanda "gururlanma" anlamına geldiği de görülmektedir.

= **Aklı bağlanmak:** Sehî Beğ'in "Zavallı menekşe senin Leylâ saçının sevdasından Mecnûn gibi dağlara düşerek zülfünün kokusuyla aklını bağladı" manasındaki *Taga Mecnûn tek düşüp Leylâ saçuŋ sevdâsına / Bagladı miskîn benefşe bûy-i zülfüŋle dimâg* SBDH, g.119/3 beytinde bu tabir

aklı bağlanmak anlamında kullanılmış. Aynı şekilde Münîrî de şarabın insan aklını bağlaması düşüncesinden hareketle "Sevgilinin dudağına yaklaştığı için artık sürahinin kanını içeceğim. Ona söyleyin kendini bir şey sanmasın" anlamında şöyle der: *Kanın âhir la'l-i yâre irdügiyçün içerem / Baglamasun diŋ surâhîye iŋen dahı dimâg* PBKG, g.3833. krş. *Öykünürem dir-imiş şekker lebüŋe husrevâ / Kelledür baglansa câyiz hadd-i zâtında dimâg* ŞDMK, g.93/3.

= **Genzi sarmak:** Bâkî "Tatar miski sevgilinin benine benzediğinden beri dünyada bir hayli insanın genzini bağlamış" anlamında *Hayli dimâg bagladı 'âlemde Bâkiyâ / Hâl-i nigâra beŋzeyeli nâfe-i Tatâr* BDSK, g.48/8 derken güzel kokunun insanın genzini sarmasını vurgulamış. Ancak bu tabirin aşağıda verilen bir diğer anlamından hareketle "dimağ bağlamak" bu beyitte aynı zamanda aklın bağlanması, aklın kilitlenmesi ve dolayısıyla "gururlanarak kendini bir şey sanmak" anlamlarında tevriyeli kullanılmış. Hilâlî de "Hoten miski sevgilinin amber kokulu saçı ile aynı renkte olmasaydı (kokusuyla) insanların genzini bağlayamazdı" anlamındaki şu beytinde yine kokunun genzi sarmasını kastetmiş *Zülf-i 'anber-bâr-i dil-dâr ile hem-reng olmasa / Baglamazdı nâfe-i misk-i Hoten hergiz dimâg* HDBY, g.45/2.

= **Gururlanmak:** Farsçada gurur ve kibirlenme manasındaki "dimâg bâlâ reften" tabiri ile Türkçedeki "burnu havada" tabirleri arasındaki benzerlikten de anlaşılacağı üzere "dimâg bağlanmak" aynı zamanda aklın bağlanması suretiyle kendini bir şey sanma anlamını ifade edecek şekillerde de kullanılmış. Rezmî'nin "Rakîb senin mahallene geldiğinden beri gururlanıp duruyor. Bu dünyada mağrur olan elbet belasını bulur" dediği *Bagladı başka dimâg kûyına agyâr varalı / Bulur elbetde belâsını cihânda magrûr* RDMG, g.121/3 beytinde olduğu gibi "dimağ bağlama"nın bir anlamı da gururlanıp kibirlenmek, kendini bir şey sanmaktır. Şairin "Ey gönül, sevgili rakîb ile görüştüğünden beri gururlanıp şimdi burnunun ucuyla selam veriyor" dediği şu beytinde de aynı anlam söz konusudur: *Yâr göŋül burnı ucıyla vireyor şimdi selâm / Görişeli bagladı agyâr ile başka dimâg* RDMG, g.243/4. Kurbî'nin şu beytinde de tabir aynı anlamda kullanılmış: *İtlerüŋle seg rakîbüŋ böyle hem-ser olmasa / Baglamazdı işigüŋde dôstum hergiz dimâg* ENMN, g.2310/4

DİMEN bk. "Hadra-i demen"
DİMNE bk. "Kelile ve Dimne"

606

DİMİ

Daha çok kayıkçı ve gemicilerin iç çamaşırlarında kullanılan sık dokumalı kaba cins bir bez ismi olup kayık ve gemilerde şalvar yerine giyerler, bunların üzerine ayrıca şalvar ve çakşır giymezlermiş. Evliyâ Çelebi gemicilere yakın bir bölge olan Galata Bezzâzistanı'nda "Kız dimisi" ve "Sakız dimisi" satıldığından bahseder. Reşad Ekrem Koçu'nun *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*'nde Âşık Râzî'nin 1880-90 yıllarında İstanbul'da Haliç'te çalışan bir kayıkçının kıyafetini tasvir eden mısralarından "dimi" ile "ak sâde"nin (bk. "Ak sâde") aynı veya çok benzer türden kumaşlar olduğu anlaşılmaktadır: *Kütükde yaşı on sekiz yigirmi / Kasımpaşalı Kayıkçı Memi // Şeh-bâzuŋ hüsni şânıdur diyüp / Hôş kesmiş berber zülüf perçemi // Baldırı çıplak ayaklar yalın / Elhak ki deger çekilse resmi // Hilâlî bezden gömlek şikâfi / İçere sînenin âyîne ismi / Sırım gibidür tîg gibi çâlâk // Ş'ol paça donu ak sâde dimi / Şahin başında al fino fesi / Aman ne açmış külhan begimi*. Tırsî'nin şu beytinden dimiden dikilen şalvar bellerinin kaytanla büzüldüğü anlaşılıyor: *Uzakdan pırpırı dil-berlerüŋ hayrânı olmakdan / Dimisinden esîr-i bend-i uçkur olmamuz yegdür* TDKY, g.62/4. İzzet Ali Paşa'nın şu beytinde altı parçalı taç yapraktan oluşan gelincik çiçeğinin, altı yapraklı bir dimi giydiğinden bahsedilmesine nazaran, bu kumaşın kırmızıya boyanıp şalvar dışında başka biçimlerde de dikilmek üzere kullanıldığını tahmin etmek mümkündür: *Şeh-levendâne n'ola sâkını teşmîr itse / Altı yaprak dimisin geydi ser-â-pâ lâle* İAPD, k.2/14. Gelincik daha çok dört taç yapraktan oluşmakla beraber, altı ve daha fazla yapraklı (res.606) katmerli cinsleri de vardır.

DİN, aşk dini (dîn, dîn-i 'aşk, îmân)

Aşkı yücelten ve Allah'a ulaşmanın yegâne yolu olarak gören İbnü'l-Arabî'nin onu "dînü'l-hubb"

[= aşk dini] olarak yorumlaması üzerine, bu kanaat mutasavvıf ve şairler arasında kısa sürede benimsenerek şiirin merkezine yerleşti. Ona göre bu dinin kıblesi sevgidir. Daha sonra bu inancı daha açık bir ifadeyle dile getiren Celâleddîn-i Rûmî de "aşk dini"nden bahsederek aşktan başka din ve mezhep tanımadığını ifade eder. Bu görüş Yunus Emre ve Niyâzî-i Mısrî gibi yüzlerce şair tarafından binlerce beyitle işlenir. Yunus *Fidî bu 'ışka cânum dînüm olsun / Baŋa hem dîn ü hem îmân 'ışkdur* YDMT, ş.90/10 mısralarıyla ifade ettiği üzere aşk dini için canını ve dinini feda etmeye hazır olduğunu bildirir. Kadı Bürhâneddîn'in *'Işkdur dînüm benüm ol sinüŋ ile râstdur / Pes hakîkat bahıcah sen dînümüŋ îmânısan* KBME, g.1041/2 demesi bundandır. krş. *İy yüzi suhf-i İlâhî dînüm îmânum hakı / Ehl-i hâlüŋ yüzüŋ îmânı vü 'ışkuŋ dînidür* NBDA, g.167/3.

Şiirlerini bu mantık ve nazariyeler doğrultusunda kurup geliştiren İran ve Türk şairleri arasında artık insana duyulan aşk ile Allah'a duyulan arasında fazla bir ayrım bulunmadığı tezi hâkim görüş olarak yerleşti. Bu şiirde Allah'ın sevgili makamında telakki edilmesi ve sevgili ile Allah arasında bir fark bulunmadığı türünden cesur ifadelerin yer alması, Yahyâ Beğ'in *N'ola ben dînüm îmânum gibi sevsem seni her dem / Ser-â-ser ey yüzi mushaf başuŋa and içer 'âlem* YDMÇ, g.287/1 beytinde olduğu gibi yaygın olarak kullanıldı. Daha sonra biraz da okuyucuda şaşkınlık yaratması amacıyla Hristiyan güzellerinin devreye sokulmasıyla Amrî'nin *Dînüm îmânum disem hışm ile kîn eyler baŋa / Beŋzer ol kâfir katında kadri yok îmânımuŋ* ADMÇ, g.55/4 beytindeki türden ifadeler çokça işlenmeye başlandı. Sehâbî'nin eskiden Müslüman olduğu fakat sevgilinin dinini yağmalaması sonucunda din ve imanını sevgiliye has kıldığı türünden *Gâret itdi dînümi yagmaya virdi 'aklumı / Çeşm-i kâfir-kîşi yârüŋ gamze-i gammâz ile* SDCB, g.350/3 beytinde olduğu gibi şiir dilinde aşk ve sevgili artık bu yolun dini ve imanı hâline gelmiştir. Şairler ilgi çekmek için bu dini İslâm'dan bambaşka bir din olarak tasvir etme gayreti içine girdiklerinden, Revânî'nin sevgilinin saçını bu dinin haçı olarak yorumladığı *Dînüm îmânım disem zülfüŋ tolaşmasun dile / Kâfir-i 'ışk olana hâcet degül hergiz salîb* RDMÇ, g.22/4 beytinde olduğu gibi bu vadide okuyucuda şaşkınlık uyandıracak ifadelere çokça yer verirler.

= **Sevgili:** Aşk yoluna intisap eden âşığın dini ve imanı artık sevgiliden ibaret olmuştur: *Cemâl-i pâk-mâli sun'-i Yezdânum Muhammed Şâh / Saŋa cânum fedâdur dînüm îmânum Muhammed Şâh* DUİÇ, mat.35/2. krş. *Dimişem kâlû belâ 'ışkuŋa cân ile belî / Ben ol 'ahdi güderem dînüm ü îmânımsın* RDAM, g.232/3; *İy sanem saŋa rakîbüŋ dînüm îmânum dimiş / İsterem ki_olsun o kâfir dînden îmândan cüdâ* MEDC, g.9/3. Bu dinin ilahı sevgili olunca onun yüzünün nuru da bu dinin iman nurundan başka bir şey değildir: *'Ârızuŋ envârını 'âşıklarından dûr idüp / Bunca İslâm ehlini dînsüz ü îmânsuz koduŋ* EDYS, g.296/4. Sevgilinin güzelliği öylesine cezbedicidir ki, sadece onu ilah edinen âşıklarını değil, bütün cihan halkını eski dinlerinden döndürecek güçtedir: *Bir nefes ol şâhid-i tersâ girenler dînüme / Cennet-i vaslum bulur dirse cihân dînden çıkar* ZDAN, g.409/3.

← **Aşk:** Aşk dinine giren bir âşık için artık can ve mal gibi eski din de bir çırpıda feda edilecek bir konum arz eder: *Bir kadem-rence buyur yoluŋa olsun şâhum / Zer ü sîm ü ser ü cân ü dil ü dînüm ne ki var* NBDA, g.63/5. Bu dünyadan imanla ayrılmak için dua eden Zâtî'nin bundan kastı da aslında sevgilinin cemalinin aşkıdır: *Cânum al yâ Reb benüm mihr-i ruh-i cânân ile / 'Âkıbet gönder bu dünyâdan beni îmân ile* ZDAN, g.1471/1. Zira aşk dinine intisap eden âşığın gerçek din yolu artık sevgilinin yolu olmuştur. Ona engel olan rakîb de bu dinin kâfiri ve şeytanı hükmündedir: *Dînüm îmânum disem ben saŋa men' eyler rakîb / Dîn içün lâbüd ider kâfir müselmân ile bahs* ADMÇ, g.8/3. krş. *Temennâ eylerem rûz-i vedâ' agyâra yâr olma / Ben öldüm bârî şeytân almasun ey dînüm îmânum* HDMÇ, g.299/2.

♪ **Deyn:** Her ikisinin de aynı kökten geldiği düşünülen "dîn" ve borç anlamındaki "deyn" ibareleri gerek ses gerekse anlam uyumu oluşturmaları bakımından Sehâbî'nin şu beytinde olduğu gibi çoklukla birlikte kullanılırlar. *Nakd-i dînüm deyn idi bir şûh-i tersâ-zâdeye / Varını virdüm bi-hamdi'llâh edâ oldı bu deyn* SDCB, g.285/6. krş. *Dir-idi yıkısardur dînümüz ol / Bize ödetmeyiser deynümüz ol* MMSN, mes.1964; *Da'vâ-yi dîn ü asl ü fürû'âtı bilmeyen / Deyne kefîl ü da'vî-i gayra vekîl olur* KDİY, g.34/3.

DİNAR (dînâr)

Grek ve Latin kökenli "Denarius"tan Arapça'ya geçen bu kelime Osmanlı'da resmiyette pek

kullanılmamışsa da edebî metinlerde altın para anlamında oldukça sık geçer. Çokluğu "denânîr"dir. Aslında sikke olarak basılmış altın para ve filoriye halk arasında bu ismin verildiği anlaşılıyor.

+ **Dirhem / direm:** Nacak Fâzıl'ın "Eğer bir gümüş bedenli güzeli avlamak istiyorsan, yüzünü altın, gözyaşlarını ise gümüş paraya benzet" dediği *Bir sîm-teni sayd ideyin dir iseŋ ey dil / Dînâr idegör yüzüŋi yaşuŋ direm eyle* NNFD, g.188/3 beytinde olduğu gibi her ikisi de para ve değer ifade eden bu kavramlar çoğu zaman birlikte kullanılır.

+ **Mâlik b. Dînâr** bk. "Mâlik-i Dînâr"

+ **Nâr:** Şairler "dînâr" ibaresinin son hecesi ateş anlamındaki "nâr" olması bakımından "dinarın sonu ateştir" manasında imalı sözleri çokça sarf ederler. Zâtî'nin aynı şekilde "dirhem" ve "hem" [= keder, sıkıntı] ibarelerini aynı şekilde kullandığı şu beyti de tamamen bu söz oyunu üzerine kurulmuştur: *Meyl itme dirhemine ki hemdür anuŋ soŋı / Dînârına el urma ki var âhirinde nâr* KZMÇ, terc.83/1-2. Yahyâ Beğ'in sarı ırkı (bk. "Asferoğulları") ima ve altın toplayıp bunun zekâtını vermemenin insanı cehenneme sürükleyeceğini ima etmek üzere söylediği *Ey Benî Asfar âlâyına uyan gâfil olan / Nâra atma cânuŋı cem'iyyet-i dînâr ile* YDMÇ, g.397/6 beytinde de mantık aynıdır.

O **Sarılık:** Yakînî'nin "Tüccar gümüş ve altına baktığı gibi sen de gözyaşına ve sararmış yüzüne bak" dediği *Eşk ile ruh-i zerdüŋi seyr eyle Yakînî / Ger hᵛâce kıla dirhem ü dînârı temâşâ* YDÖZ, g.9/6 beytinde olduğu gibi dinar aynı zamanda sarılık sembolü olarak kullanılır. Me'âlî'nin sarı nesrin üzerindeki çiy tanelerini altın paralar üzerine serpilen gümüş akçelere benzettiği şu beytinde dinar, sarılığı sebebiyle kullanılmıştır: *Dînâr üzerinde hemân akçadur sanur / Nesrîn üzre her ki seher göre jâlei* MDEA, g.115/4. *Nakş u reng ile bezenme sûret-i dîvâr-veş / Zerd ol tek sûd-mend ol sûret-i dînâr-veş* EDYS, muk.232/1.

← **Ay ve güneş:** Emrî'nin ay ve güneşi dinara, gözyaşlarını ise dirheme benzettiği *Bunca sîm-i eşk ile fahr eylesem Emrî n'ola / Çarhı gör kim bir iki dînâr ile gögsin gerer* EDYS, g.98/5 beytinde sarılık sebebiyle dolunay veya güneş birer dinar olarak tasavvur edilmiş. Şu beyitte ise felek, sevgilinin mahallesinde elinde bir kandil olduğu hâlde dilencilik için dolaşan bir şahsa benzetilir. Ay ve yıldızlar ise o kandil üzerine sadaka için bırakılan paralar gibi düşünülmüş: *Çarh kûyuŋda çerâg ile gezer cerrârdur / Mâh ü encüm anda ey meh dirhem ü dînârdur* EDYS, muk.80/1. Bâkî'nin "Sakın elini altın ve gümüşe uzatma. Himmet değneğini [altın ve gümüş gibi olan] ay ve güneş topuna vur gitsin" anlamında söylediği *Zinhâr uzatma destüŋi dînâr ü dirheme / Sal mihr ü mâh tôbına çevgân-i himmetüŋ* BDSK, g.280/3 beytinde de bu ilgi söz konusudur. Bu beyitteki altın ve çevgân topu arasındaki ilgi, çevgân topunun oyun sırasında rahatça görünebilmesi için parlasın diye altın varakla kaplanması sebebiyledir. Bu konuda bk. "Çevgân"

← **Çiçekler:** Gökyüzündeki yıldızlar ile güneş ve ayın dinara benzetilmesi gibi çoğu zaman onların yeryüzündeki aksi olarak tasavvur edilen çiçekler de yerlere serpilmiş dirhem ve dinarlara benzetilir: *Erbâb-i çemen müflis idi gâret-i deyden / Gark itdi yine dirhem ü dînâra şükûfe* PBKG, g.7083/4. Hayâlî Beğ *Oldı her şâh-i şükûfe yine 'âlî-himmet / Müflis-i hâke nisâr eyledi dînâr ü direm* HBDA, k.92/4 beytinde bahar mevsiminde ağaçlardan kara toprağa düşen çiçekleri, iflas eden toprağı ayağa kaldırmak için verilmiş para desteği olarak yorumlamış.

X **Mangır:** Altından basılan dinara karşılık bakır para demek olan mangır değersizliği temsil etmesi bakımından her iki kavram çok defa tezat için kullanılır. Zâtî'nin "Felek her ne kadar altın parayı değerli kılmışsa, senin ihsanların (öylesine boldur ki) ona mangır kadar değer bırakmaz" dediği *Senüŋ lutfuŋ eli hergiz aŋı bir mankıra saymaz / Egerçi sikke-sûret eyleyüpdür dehr dînârı* KZMÇ, k.75/27 beytinde bu tezat kullanılmış. Sürûrî'nin *Cevher-i eş'ârı almaz hûblar bir mankıra / Gerek olur idi olsa dirhem ü dînâr şi'r* PBKG, g.2094/4 beytinde de dinar ve mangır biri değer diğeri değersizlik ifade etmek üzere kullanılmışlar.

DİNAR GÖSTERME bk. "Altın gösterme"
DÎNÂR-i SULTÂNÎ bk. "Sikke-i sultânî"
DÎNÂR ŞARABI bk. "Dînâr şerbeti"
DİNAR ŞERBETİ (dînârî, şarâb-i dînârî)
Bu da muhtemelen "bahar şerbeti" gibi (bk. "Bahar şerbeti") bir ilaç ismidir. Zira Ahmed Müsellem Efendi *'Arz-i kâfirâda görüp neş'e-i sevdâ-yi nesîm / Eyledi şerbet-i dînâr-i bahârîyle 'ilâc* MDZT, g.21/2 beytinde bunun da mevsim değişikliklerinde içilen bir cins şurup olduğunu ima etmektedir. Mütercim

Âsım "dînârî" maddesinde geçen *Bir nevi' şarâb-i gül-fâmdur. Beyne'l-etibbâ şarâb-i dînârî meşhûrdur* ifadesiyle bunun hem bir cins şarap hem de bir ilaç ismi olduğunu bildirmektedir. Nitekim Cem'î *Dînârî şerâb ile surâhîsi pür olsa / Cem'î-i gedâ-pîşe şeh-i 'âlem olurdı* CDBK, g.144/5 beytinde bu şaraba işaret etmektedir. Bununla beraber eskilerin ifadelerinden bunun gerçekte terkibi İbni Dînâr tarafından bulunması sebebiyle bu isimle anılan bir ilaç ismi olduğu anlaşılıyor. Rezmî'nin zerrinkadeh ve nilüferi sarı renkleri sebebiyle hastalıktan yüzleri sararmış olarak teşhis ettiği şu beytinde onları kurtaracak akarsu, dinar şarabına / şurubuna benzetilerek şöyle denmiş: *Bîmâr iken çemende zerrîn nîlûfer hezâr / Dînâr şarâbı oldı aŋa sanki cûy-bâr* RDMG, g.176/1.

+ **Habb-i zeheb:** Eski tiryakiler oruç aylarında esrar macunundan hazırladıkları hapları gün ortasında patlaması için altın varaklara sararak sahurda yuttuklarından, bunlara "altın hap" manasında (bk. "Habb-i müzehheb") bu isim verilmiş. Bu sebeple her ikisi de altın ve para ile ilgili olmaları bakımından bu hap ve şurup isimleri Nedîm'in şu beytinde olduğu gibi birlikte zikredilirler: *'Alîl-i mihnete cûd ü sehâsı habb-i zeheb / Marîz-i ye'se 'atâyâsı şerbet-i dînâr* NDAG, k.7/39. Şerbet ve şurup hk. bk. "Şerbet"

O **Maddî destek:** Vehbî *Sûr-nâme*'sinde esrar içip kendinden geçmiş tiryâkilerin ansızın fişek patlamalarından ürkerek sağa sola kaçışıp halkı güldürmeleri ve sonra da bu korkularından dolayı kendilerini teselli eden padişahın ihsanlarına nail olmalarını anlatırken onların züğürtlüklerine şifa olmak üzere elde ettikleri paraları "habb-i zeheb" ve "şerbet-i dînâr" olarak nitelendirerek şöyle der: *Anlar dahi egerçi bir mikdâr 'azâb-i dûzehe giriftâr oldılar lâkin soŋra müşâhede-i cennet-i dîdâr-i husrev-i kerem-şi'âr ile kâm-kâr olup harâretleri itfâ ve şerbet-i dînâr ve habb-i zeheb ile hummâ-yi muhrika-i iflâsa tahsîl-i 'ilâc-i bür'ü's-sâ'a-i gınâ eyleyüp iktisâb-i devâ ve şifâ kıldılar ya'nî kabza kabza 'atiyyelere nâ'il olup her birinüŋ ârzû-mend olduğı matlabları hâsıl olmagın [...]* Dolayısıyla bu şerbet ismi aynı zamanda insanların maddî sıkıntılarını giderip onlara ilaç gibi gelen para gelirini ima için de kullanılan bir tabir olmuştur. Gelibolulu Âlî'nin zenginliğin verdiği rahatlığı ifade için kullandığı "mest-i tarab-nâk-i şarâb-i dînâr" [= zenginlik şarabı neşesinin sarhoşluğu] terkibi de bunun güzel bir örneğidir: *İki nev-devlete beg-lerbegilük virdi felek / Her biri mest-i tarab-nâk-i şerâb-i dînâr* GMAD, k.36/29. Enderunlu Vâsıf'ın dinar şurubunu Hipokrat'ın (bk. "Bokrat") fakirlik hastalarına yazdığı bir ilaca benzettiği şu beyti de bu hususa güzel bir örnektir: *Cevher-i derrâk-i efkârını Bukrât-i hakîm / Hasta-i fakra 'ilâc-i şerbet-i dînâr ider* ENDV, k.26/58. krş. *Himmeti dâr-i şifâ lutfi şerâb-i dînâr / Hâk-i dergâhı emel derdine dârû-yi müfîd* GMAD, k.43/19; *'Alîl-i mihnete cûd ü sehâsı habb-i zeheb / Marîz-i ye'se 'atâyâsı şerbet-i dînâr* NDAG, k.7/39.

DÎNÂRÎ bk. "Dinar şerbeti"

DÎNÂRÎ ATLAS (atlas-i dînârî)

Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde geçen çiçeklerle bezenmiş çimen ve yeşillikleri "atlas-i dînârî"ye benzettiği *Atlas-i dînârîyi geymiş çemen / Yüzini yumış gül-âb ile semen* AİYA, mes.1679 beytinden hareketle bu isimle anılan ipekli bir kumaş cinsi bulunduğu anlaşılıyor. Terkipteki "dînâr" ibaresi ipek ilgisinden hareketle bir yer ismi olarak Hüdâvendigâr [= Bursa] vilayetine bağlı Dinar karyesini akla getirmekle birlikte elde yeterli veri bulunmadığı için bu konuda kesin bir hüküm vermek şimdilik mümkün değildir.

DİNİ KARA

Gerek Figânî'nin *Ruhsâr ü gözüŋ zülfüŋ içün itdi şehâdet / Bir dîni karadur ki ider şemse 'ibâdet* PBKG, g.1039/1 gerekse Mesîhî'nin *Hâl-i Hindû ne siyehdür ki_öginür / Küfr-i zülfüŋ ile ol dîni kara* MDMM, g.213/3 beyitlerinden anlaşıldığına göre Hindûluk gibi semavî olmayan dinlere mensup kimseler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bunun kullanıldığı beyitlerin hemen tamamında saç, sakal, Kâbe örtüsü v.b. daima siyahlığı öne çıkan nesnelerin konu edildiği görülmektedir: *Zülf-i kâfir hat-i ruhsâruŋa dînüm dir imiş / Küfri ezber okur imiş yine ol dîni kara* EDYS, g.19/4. Helâkî'nin yüzde sakal çıkmasını, bir kâfirin Kâbe'de mücavirlik etmesine benzettiği şu de beyti böyledir: *Ka'be yüzüŋde hattuŋ n'içün olur mücâvir / N'eyler harem içinde ol dîni kara kâfir* HELD, g.51/1. Belki de bu tabirin oluşmasında Hristiyan ve mutaassıp Yahudilerin siyah elbiseler giymesinin de etkili olabileceği düşünülebilir: *Ne kerâmet var ola âyet-i ruhsârında / Görse îmâna gelür dîni kara çok küffâr* GAKA, k.18/15. krş. *Çokdan bilürem*

mezhebi yok kâkül-i yârüŋ / Bir dîni kara kâfire beŋzer hele hattı PNDE, müf.18.

DİNLENMEK (diŋlenmek)
Meninski'nin bu kelimeye eş anlamlı olarak karşılık gösterdiği anlamlar şunlardır: *Dülenmek, devlenmek, dinclenmek, huzûr etmek, râhat etmek, istirâhat etmek, ârâm etmek, uyumak, râhat olmak, huzûrde olmak, istirâhat üzre olmak, nefeslenmek, karâr etmek, âsâyiş ü ârâm etmek, safâ etmek, âsûde olmak, müsterîh olmak, müreffeh olmak, ârâmîden, âsûden, QUIESCERE, REQUIESCERE;oturak etmek, vakf etmek, tevakkuf etmek, istirâhat etmek, PAUSARE; işsız olmak, işsız kalmak, fârıg olmak, âvâre gezmek, batâl gezmek, bâtıl olmak, OTIARI.* Bütün bu zengin anlamları sebebiyle bu fiil şairlerce kıvrak söz oyunlarını sahnelemek için bir vasıta olarak kullanılmış.

= **Huzur/sükûnet bulmak:** Yahyâ Beğ'in sevgilinin cefasıyla sükûnet bulduğunu ifade ettiği ve eğer eziyetlerini keserse diye telaşını dile getirdiği şu beytinde kelime "huzur bulma" anlamında kullanılmış: *Gam ile eglenürin diŋlenürin bir pâre / Vây eger cevr ü cefâ itmez ise cânânum* YDMÇ, g.284/2. Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'inde de aynı anlam söz konusudur: *Dahı bilgil eyâ sultân-i hûbân / Sözüŋden göŋl_açılur diŋlenür cân* TGHK, mes.4320.

= **Sönmek:** Gazâlî Deli Birâder'in çimenler arasındaki gelinciği yanıp bir süre sonra sönen bir meşaleye benzettiği şu beytinde "diŋlenmek" fiili "sönmek" anlamında kullanılmış: *Bâkî kalmaz 'âkıbet bezm-i çemende diŋlenür / Sarsar-i bâd-i havâdisden çerâgı lâlenüŋ* PBKG, g.4258/5. Kadı Bürhâneddîn'in güneş doğunca kandilin sönmesini ima ettiği şu beytinde de fiil sönmek anlamında kullanılmış: *Sabûhı vir ki sabâh itdi fâliku's-sabâh / Ki gitdi ay ü togar gün ü diŋlenür misbâh* KBME, g.318/1. krş. *Sanemâ bezm-i gamuŋda yanaram şem' gibi / Dem olur yana yana diŋlenürem şem' gibi* CKPD, g.209/1.

= **Sözü itibar görmek:** Neşâtî'nin "Bahçede güllerin bülbüle kabul kulağı açtıklarını gördüm. Demek ki âşığın hikâyesi de zaman zaman rağbet görüp dinleniyormuş" diye sitem ettiği şu beytinde fiil söze değer göstermek anlamında kullanılmış: *Bâgı gördüm güller açmış bülbüle gûş-i kabûl / Diŋlenürmiş 'âşıkuŋ da gâh olur efsânesi* NDÖS, g.129/3. Belîg'in "Sözüm efsane olsa bile itibar görür. Zira kıssaların en güzeli olan Yusuf ve Zeliha hikâyesinden bahsediyor" dediği şu beytinde de kelime sözün itibar görüp dinlenmesi anlamında kullanılmış: *Fesâne olsa da elbette diŋlenür suhanum / Ki ahsenü'l-kasas-i Yûsuf ü Züleyhâdur* BDGD, k.5/39. Avnî'nin *Tuhfetü'l-hükkâm*'ında hakimlerin çektikleri sıkıntılardan bahsederken kullandığı "sözleri dinlenir" ibaresinde de aynı anlam söz konusudur: *Halka medâr ü merci' olur sözi diŋlenür / Tenfîz-i hükm-i şer'-i şerîf ile eglenür / El tarlugı gider gibi bir hâlet el virür / Bir iki mangur ellerine gerçi kim girür / Çekdükleri belâlar evet bî-hisâb imiş* ATHM, tah.1/3. krş. FVBH, tah.2/3. Gedizli Kabûlî'nin şu beytinde fiil, "emri yerine getirmek" anlamında kullanılmış: *Diŋlenürdi sözi dâyim ser-i çavuşânuŋ / Evvel ammâ ki agız açmadı çün ehl-i sıyâm* GKME, k.4/27.

+ **Eğlenmek:** Her ikisi de eş anlamlı olmaları bakımından dinlenmek ve eğlenmek tabirlerini Hayretî ve Ahmed-i Rıdvân'ın şu beyitlerinde olduğu gibi şairler çoğu zaman birlikte kullanırlar: *Anuŋla eglenür göŋlüm anuŋla diŋlenür cânum / Gam-i dil-ber dil ü cânuŋ kadîmî yâr-i cânıdur* HDMÇ, g.45/5; *Gehî nûş-i mey ile eglenürdi / Gehî gûş-i ney ile diŋlenürdi* ARHŞ, mes.315. Kemâl Paşa-zâde'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında geçen *Konup ol çeh yanında diŋlenürler / Birez ârâm idüben eglenürler* KPYZ, mes.3386 beyti de buna misaldir.

∆ **Diŋlenmek:** Ateşin sönmesi, müzik dinlenmesi, dertlinin derdini paylaşmak, itibar kazanıp sözü dinlenmek, vakit geçirip eğlenmek, bir yeri mekân edinmek gibi pek çok anlamları olan bu fiili şairler çok zengin biçimlerde türlü cinas ve tevriyelerle kullanmışlardır: Nev'î-zâde Atâyî'nin dindarlık sebebiyle musikî aletlerinin dinlenmediği fakat her dert sahibinin derdinin dinlendiği bir devirden bahsederken söylediği *Diŋlenür şimdi hele her kişinüŋ feryâdı / Meger efgân-i ney ü zemzeme-i mûsîkâr* NASK, k.14/23 beytinde müzik dinlemek ve dert sahibinin derdini paylaşmak anlamları cinaslı kullanılmış. Münîrî'nin birincisini izzet kazanmak, ikincisini ise sönmek anlamında kullandığı "Gönül pervanesi senin güzelliğinin mumuna kendini kaptırıp yanacak olsa itibar bulur, yüzünü bir an görmesem gözümün ışığı söner" anlamında şu cinaslı kullanımı da böyledir: *Yansa şem'-i hüsnüŋe pervâne-i dil diŋlenür / Görmesem bir dem yüzüŋi çeşm-çerâgum diŋlenür* MDEE, g.84/1. Vasfî'nin

"Ey gönül, gözümün yaşına batıp biraz durakla. Mum fitili erimiş mumun gözyaşlarına batınca söner" dediği şu beytindeki kullanımlar da cinaslıdır: *Gark ol ey dil gözümüŋ yaşına diŋleŋ bir dem / Diŋlenür gark olıcak şem' sirişkine fetîl* VDMÇ, g.40/3.

DİP OĞLU

Hiciv ve hezliyât metinlerinde rastlanan bu tabirin, toplum nazarında ahlâken düşük kimseler hakkında kullanıldığı görülüyor. Gerek Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde geçen *Gencine kartına bakmazdı gidi / Belki dip oglına üftâde idi* SVŞE, mes.155 beyti gerekse *Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri*'nde *Antep Voyyodası Abdi Ağa ve Hacı Ebûdderdâ mahkemeye başvurarak, Şehreküstü Mahallesinden Dipoğlu dimekle belli Ömer Beşe ve oglu Hacı Osman kendi hâllerinde olmayup evlerinde içki meclisleri kurdukları, ihbâr ve şikâyet edilmekde [...]* c.IV, s.68 ifadeleri bu görüşü destekler mahiyettedir. Nitekim Sürûrî'nin *Hezliyât*'ında yer alan *İder Halebli dip oglıyla güft ü gû Vehbî / Ki sözleri suhenüŋ hayli bî-edebcesidür / Lisân-i Tâzî ile harf atar biri birine / Mülâtefetleri bok yimenüŋ 'Arebcesidür* ifadeleri de bu ismin yahut lakabın daha çok küfür ve hakaret için kullanıldığını gösteriyor.

DİREFŞ-i GÂVİYÂN (Ahter-i Gâviyân)

Zalim Dahhâk'in (bk. "Dahhâk") zulmüne baş kaldıran demirci Gâve'nin (bk. "Gâve") meşhur bayrağının adı olup Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde *Gâveye mensûb-durur ol 'ayân / Lâbüd ad oldı Direfş-i Gâviyân* AİYA, mes.5280 dediği üzere Gâve'ye mensup olduğundan onun ismiyle anılır. Tılsımlı olduğuna inanıldığından Feridun ve diğer birçok İran hükümdarı bu bayrağı kullanmış ve kazandıkları galibiyetleri bu bayrağın gücüne bağlamışlar. Dahhâk omuzlarında çıkan yılanlara her gün bir insan beyni yedirilmesi gerektiğine şeytan tarafından inandırıldığından, çok kimse gibi Gâve'nin de çocuğu bu şekilde öldürülmüş. Bir süre sonra ikinci çocuğunun da istenmesi üzerine o da evlat acısıyla boynunda asılı bulunan deri demirci önlüğünü bir sırık ucuna bağlayarak isyan bayrağı kaldırıp Dahhâk'in saltanatına son vermiş. Bu bayrağın tılsımlı olduğuna, bu tılsımın da demir kıvılcımlarından kaynaklandığına dair türlü rivayetler üretilmiştir: *Şöyle nakl iderler ki o 'asrda tılsmât ve nîrencâtda mâhir bir hakîm var idi. O pöstekiye sad-ender-sad bir vefk tarh itmişdi. Hâssası buydı ki bulundugı taraf hemîşe mansûr olurdı. Ba'zılar didiler ki demürden ve âteşten sıçrayan kıvılcımlar o pöstekiye isâbet itmekle hüdâyî bir şekl baglayup zikr olunan hâssa anda mevdû' idi. Ne hâl ise böyle bir hâssiyetli nesneydi. Selâtînden birbirine intikâl iderek Hulefâ-yi Râşidîn zemân-i se'âdetlerinde eydî-i Müslimîne geçüp envâ'-i cevâhirle murassa' olmagla pârelenüp ganîmete derc ve beyne'l-guzât tevzî' olundı.*

• **Deriden mamuldür:** Vehbî *Tuhfe*'sinde bu bayrak için şöyle der: *Direfş-i Gâveyânî ş'ol deri bayrak ki itmişdür / Demürci Gâve Dahhâki anuŋla eyledi ber-bâd* TVAK, b.249. Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde arslan derisinden yapılan bir bayraktan bahsedilmesi, bu deriden bayrak imalinin sadece Gâve'nin bayrağına mahsus olmadığını gösteriyor: *Düzüp arslanuŋ derisin bir direfş / Bizedi anı yeşil saru benefş* AİYA, mes.5279.

• **Mücevherlerli ve tılsımlıdır:** Mahremî'nin "Nîze Kasidesi"nde *Direfşini ele almazdı hîç pür-cevher / Bu resme görse ger üstâd-i Gâviyân nîze* MKTM, k.167/45 demesinin sebebi, yukarıda da belirtildiği üzere bu bayrağın bir parçasına sahip olan hükümdarların ellerindeki parçayı mücevherlerle süsleyerek saklamaları sebebiyledir. Ganî-zâde Nâdirî de *Şeh-nâme*'sinde kışın buz tutarak cevherli gibi parlayan bir sancak ve beraberindeki tuğları tasvir ederken firavunun sakalını mücevherlerle süslemesine işaretle şöyle der: *Asılmış gören tugda ol yahları / Sanur rîş-i Fir'avn ola cevherî // 'Alem şukka yahlarla itdi dirahş / Sanılsa n'ola Gâviyânî direfş* GNŞN, mes.794-795. Sünbül-zâde Vehbî'nin rakiplerinden üstün olduğunu iddia ederken altınlarla süslü dîvânından bahsetmesi, bu bayrağı taşıyan bütün hükümdarların bayraktaki tılsım sebebiyle rakiplerine üstün gelmeleri inancına işaret içindir: *'Aceb mi gâlib olsam hasma bu kuvvetle ey Vehbî / Müzerkeş cild-i dîvânum direfş-i Gâviyânîdür* SVAY, g.49/7.

+ **Feridun:** Gâve deri önlüğünü bir değnek ucuna takıp halkı isyana çağırırken girdiği mücadelede Cem'in oğullarından Feridun'u halka önder seçip bu yolla Dahhâk'i yendiklerinden Gâve'nin bayrağı ile Feridun çoğu zaman birlikte anılırlar: Keçeci-zâde *Mihnet-keşân*'ında onun Gâve sayesinde hükümdar oluşunu şöyle ifade eder: *Ferîdûnu Gâvedurur şâh iden / Anı Hakdur el-hak şehen-şâh iden* MKAE, mes.1187. Nevres-i Kadîm'in bir bahar tasviri çizerken gül dalını Gâve'nin bayrağına, dağ

servisini de Feridun'un alemdarına benzetmesi bundandır: *Ferîdûn-i bahâruŋ 'askeri gül-gûn kabâdur hep / Direfş-i Gâviyânî nahl-i gül 'ar'ar 'alem-dârı* NKŞY, k.4/7. krş. *Ferîdûn-i hevâ tedmîr içün Dahhâk-i sermâyı / Lisânü's-sevr hem-kâr-i direfş-i Gâviyân oldı* LDİK, k.14/11.

O **İhtişam, uğur:** Üzerindeki mücevher ve süsler sebebiyle Gave'nin bayrağı şairlerce süs ve ihtişam sembolü olarak kullanılmış. Koca Râgıb Paşa "İstiğna ehli olanlar rindlik hırkasını ve kırık çanaklarını Feridun'un tacına ve Gave'nin bayrağına değişmezler" derken bu bayrağın göz alıcı mücevher ve süslemelerine işaret etmiştir: *Palâs-i rindi vü köhne sifâli ehl-i istignâ / Degişmezler direfş-i Gâveye tâc-i Ferîdûna* KRPD, g.142/4. Nedîm'in bir medhiyesinde memduhunun sancağı karşısında Gâve bayrağının "rı" harfi gibi eğik kaldığını söylemesi de yine dolaylı olarak bu bayrağın ihtişamını vurguluyor: *Kâmetin ham-geşte kılmakda direfş-i Gâviyân / Râyet-i mansûruŋuŋ pîşinde dâ'im râ gibi* NDAG, k.18/20. Kâf-zâde Fâizî de *Leylâ ve Mecnûn*'unda *Efrîdûnuŋ geçüp zemânı / Şûm oldı direfş-i Gâviyânı* KFLM, mes.755 demek suretiyle yine dolaylı olarak bu bayrağın uğur ve tılsımına işaret etmektedir.

DİREM bk. "Dirhem"

DİRHEM [ağırlık ölçüsü] bk. "Nekîr ü kıtmîr"

607

DİRHEM [para] (direm, nukre)

Sikke ve dinar gibi kavramların aziz ve kıymetli görülmesine mukabil dirhem ve mankır gibi gümüş ve bakır paralar değersizlik sembolü olarak kullanılmışlardır. Tâcî-zâde'nin "Hüner sikkesiyle dünyada aziz olmuşken senin kapında dirhem gibi hor ve hakir olmam akıl almaz bir şey" dediği şu beytinde olduğu gibi dirhem değersizliği ile öne çıkar: *Ne sır-durur ki hüner sikkesiyle 'âlemde / 'Azîz iken direm-âsâ kapuŋda olam hᵛâr* TCÇD, k.30/79.

\+ **Dînâr:** Tek başına değersizlik sembolü olarak kullanılan "dirhem" kavramı "dirhem ü dînâr" şeklinde kullanıldığında dünya zenginliği anlamına gelir. Mesela Edincikli Ravzî dünyadan el etek çekmek üzere halvete giren sofuların gerçekte akıllarından dünya sevgisinin hiç çıkmadığını söylediği *Halvet içre ş'ol murâkıb sûfîler kim vardur / Her birinüŋ fikr ü zikri dirhem ü dînârdur* ERYA, g.217/1 beytinde ibare bu durumu ifade için kullanılmış: *Sîm-i eşk ü çihre-i zerd ile yüz bulsam n'ola / Kadrin arturan kişinüŋ dirhem ü dînârdur* VDHT, g.40/3 beytinde de "dirhem ü dînâr" zenginlik anlamındadır. Gelibolulu Âlî de *Riyâzü's-sâlikîn*'de geçen *Dirhem ü dînâra ki meyl idesin / Dilde gam ü gussayı seyl idesin* GARS, mes.1458 beytinde ibareyi dünya malı ve zenginlik anlamında kullanmış.

\+ **Dürüst** bk. "Dürüst"

\+ **Geçmeden kalmak:** Kullanımı geçmek, işlevi kalmamak ve tedavülden kalkmak gibi anlamlara gelen bu tabirin (bk. "Geçmeden kalmak") dirhemle birlikte çokça kullanıldığı görülmektedir. Şeyhülislâm Yahyâ'nın gümüş ve altın paraların ayarıyla oynanmasından şikâyet ettiği *Kaldı nukûd-i eşk-i ruh-i zerd geçmeden / Gitdi revâcı dirhem ü dînârı bozdılar* ŞYDH, g.75/4 beytinde artık gözyaşı dirhemlerinin para etmediği vurgulanmış.

\+ **Kalp:** Bu kelime 1. Gönül, 2. Kalp para anlamı bakımından dirhemle birlikte genel olarak tevriyeli olmak üzere çokça kullanılmıştır. Yenişehirli Avnî'nin "Her ne kadar dirhem ve dinar için bir taş (bk. "Mihenk", res.113) ölçü ise de gümüş ve altın da insanın sahtesini / kalbindekini ortaya çıkartan bir mihek taşı gibidir" dediği şu beyti böyledir: *Dirhemle denânîre hacerdür mihek ammâ / Kalbin çıkarur sim ü zer insâna mihekdür* BDGD, g.63/10. Hüdâyî'nin şu beytinde de rakîbin kalbi, zaten değersizlik sembolü olan dirhemin kalbine yani sahtesine benzetilmiş: *Nakd-i dil-i agyârı ko geçmez direm-i kalb / Al genc-i revânum ki benüm nakd-i revândur* HDMK, g.55/2.

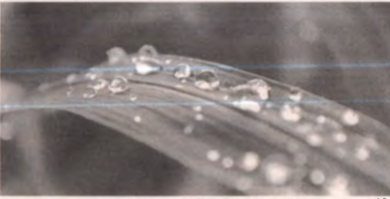
O **Değer/değersizlik:** "Dirhem ü dînâr" şeklinde kullanıldığında değer ifade eden "dirhem" kavramı tek başına kullanıldığında çoğu zaman değersizliği ifade eder. Gerek ağırlık ölçüsü (bk. "Nekîr ü kıtmîr") olarak -mesela "Ağzına bir dirhem şarap koymaz" ifadesinde olduğu gibi- gerekse para birimi olarak azlık ve değersizlik ifade eden bir sembol olarak kullanılagelmiştir. Aslında çok az bir değeri olmasına rağmen Nizâmî hüsnütalil yoluyla dirhem üzerinde hükümdarın isminin yazılı oluşunun ona

değer kazandırdığını şöyle ifâde eder: *Sînesinde aduŋı çün nakş idüpdür husrevâ / Halk içinde muhterem olsa 'aceb olmaz direm* KNDH, k.7/33. krş. *Pes işâretdür ki cümle bu cihân / İki dirhem taşa degmez bî-gümân* ŞSSH, mes.663. Bosnalı Fâzıl'ın kâğıt kıtlığından bahsettiği bir beytinde, eskiden kâğıdın ne kadar değersiz olduğunu vurgulamak için söylediği "bir zamanlar bir iki dirhem bile etmezdi" ifadesi de yine dolaylı olarak dirhemin değersizliğini vurgulamak üzere söylenmiş: *Kadr ü kıymet bulup 'âlemde mu'azzez oldı / Bir zemân itmez iken bir iki dirhem kâgız* FDMA, g.62/3.

608

← **Çiçek yaprakları:** Tâcî-zâde'nin *Hevesnâme*'sinde bahar dallarından yere dökülen çiçek yapraklarını yerlere saçılan gümüş paralara benzettiği şu beytindeki tasvir, şairler tarafından çokça kullanılır: *Ya dirhemdür yahod berg-i semen yâ / Çiçeklerdür ser-i şâh üzre gûyâ* CÇHN, mes.3512. Bâkî de nergisin sarı taç yaprakları ve onlar üzerindeki çiy tanelerini "er çerağı" (bk. "Er çerağı") üzerine dizilmiş altın ve gümüş paralara benzeterek şöyle der: *Nergis üzre berg-i zerd ü jâleler kim vardur / Er çerâgına dizilmiş dirhem ü dînârdur* BDSK, g.110/1. Süheylî ise baharda çınar ağacının çiçeklerini (res.608) dökmesini o neşeyle elindeki paraları saçıp sonra da eli boş kalan bir şahsın durumuna benzeterek şöyle der: *Dem-i 'ayş irdi diyü dirhem-i bergi savurup / Kaldı tahrîk-i sabâ ile tehî-dest çenâr* SDEH, k.22/6.

609

← **Çiy tanesi:** Özellikle tabiat tasvirlerinde çiçeklerin kişileştirilmesinde çiy taneleri onların ellerindeki dirhemlere benzetilir: *Pür itdi kîsesini gonce şebnemden diremlerle / Hesâb ider anı nokta döküp jâle rakemlerle* AÇDF, tah.2-I/3. Azmî-zâde'nin şu beytinde ise nergis, işretle meşgul olup elindeki bütün çiy tanesi dirhemlerini güneşe veren cömert bir ayyaşa benzetilir: *Vîrür hurşîd-i 'âlemtâba şeb-nem dirhemin tutmaz / Tutar câmın degül 'aynında aslâ nergisüŋ dünyâ* AHBK, k.8/6. Ahmed Müsellem'in şu beytinde ise güneşin doğuşu sırasında çiy tanelerinin kayboluşu (bk. "Şebnem") güneşin hırsla para toplaması şeklinde yorumlanmış: *Harîs-i dirhem-i şeb-nem degül ise tulû'ında / Nedür cünbân-i dest-i âfitâb-i envere bâ'is* MDZT, g.19/5. Hayâlî Beğ goncayı şarap içmiş bir şahsa, seher rüzgârını ise suçu tespit için onun ağzını koklayan bir zaptiye memuruna benzetir ve tek çaresinin çiy tanesi dirhemlerini rüşvet olarak verip kendisini kurtarmak olduğunu şöyle belirtir: *Gonca mey içmiş kokular agzını bâd-i seher / Dirhem-i jâleyle baş kurtarsın ol evgâr mest* HBDA, g.112/4. krş. *Güneş zemîn-i çemenden çok akçe kaldurdı / Komadı bâgda hîç jâle dirheminden eser* AHBK, k.25/13.

610

← **Gözyaşı:** Nev'î'nin gözyaşlarını sevgili uğrunda saçılan dirhemlere benzettiği, fakat onun katında bu paraların bir değer ifade etmediğini vurguladığı şu beytinde olduğu gibi dirhem ve gözyaşı benzerliği her ikisinin de parlaklığı sebebiyledir: *Dirhem-i eşküm yanuŋda bir pûla geçmez velî /*

Nice demdür dil saŋa âşüfte vü rüsvâ geçer NDMT, g.143/4. Mesîhî de güzellerin parası olanlara meylettiğini vurgulayarak gözyaşlarının dirhem olarak kabul edileceği ümidiyle şöyle der: *Dirhem-i eşküm 'aceb mi vâfir olsa çünki yâr / Akçesi olanları ceb gibi alur yaŋına* MDMM, g.234/6. Bâkî de aşırı gözyaşı döktüğünü ifade için toprağını Karun hazinesinin yerine benzetir: *Dirhem-i eşküm dükenmez nice demdür Bâkiyâ / Hâk-i cismümdür meger kim mâl-i Kârûnuŋ yiri* BDSK, g.548/5. Bâlî'ye göre ise gözler, gözyaşı dirhemlerini tartan bir dirhem terazisi (res.610, 674) gibidir: *Dirhem-i eşkümi biŋ biŋ yine vezn eylemege / Keffe-i dîdelerüm akçe terâzûsı mıdur* BDBS, g.56/3.

⟵ **Kar taneleri:** Kış tasvirlerinde gökten yağan kar tanelerinin en çok benzetildiği şey saçılan dirhemlerdir. Azmî-zâde Hâletî şu beytinde kar tanelerini feleğin saçtığı dirhemlere, dağları da eteği paralarla dolan kimselere benzeterek şöyle der: *Dirhem-i berfi felek eyledi dünyâya nisâr / Kemerin sîm ile pür kılsa 'aceb mi küh-sâr* AHBK, müf./86. Azmî-zâde'nin şu beytinde de güneş teraziye konan dürüst (bk. "Dürüst") altınına, yeryüzüne yağan karlar da kefeden yere dökülen dirhemlere benzetilerek şöyle denmiş: *Ş'ol zemân kim geldi mîzâna dürüst-i âftâb / Tahte-i hâke döküldi dirhemi berfüŋ hemân* AHBK, k.39/6. Beyitte geçen "mîzân" kelimesi aynı zamanda Terazi burcu anlamında olup güneşin bu burca girmesiyle yaz biter ve kış mevsimi başlar.

⟵ **Yıldızlar:** Ganî-zâde Nâdirî'nin geceyi mihek taşına (res.113) güneşi de yıldız dirhemleri karşılığında bozulan altın paraya benzettiği şu beytinde, gümüş gibi parlamaları sebebiyle yıldızlar dirheme benzetilir: *Zer-i pür-tâb-i mihri bozdı çün kim dirhem-i necme / Mihekk-i şâma urdı anı bir bir nâkid-i dünyâ* GNNK, k.1/3. Azmî-zâde Hâletî de batan güneşi para sayma tahtasının (res.30, 610) altına düşerek kaybolan bir Magrib altını (bk. "Dürüst") olarak tasavvur ettiği şu beytinde, yıldızları da dirhemlere benzetir: *Tahte-i hâk altına düşdi dürüst-i magribî / Vezn iderken dirhem-i encümle sarrâf-i kader* AHBK, k.31/9. Emrî'nin ay hâlesini, tabla içinde yıldız dirhemleri karşılığında ekmek satan bir şahsa benzettiği şu beytinde de aynı ilgi kurulmuş: *Gezdürür kurs-i mehi tabla içinde hâle / Müşterî dirhem-i encüm ile diler kim ala* EDYS, g.508/1. Cem'î ise şu beytinde feleği, gündüz topladığı yıldız dirhemlerini geceleyin hırkasına diken (bk. "Hırkaya para dikme") bir dilenciye benzetir: *Dirhem-i encümi deryûzeger-i çarh-i le'îm / Her gice hırka-i şeb-reng-i siyeh-târa diker* CDBK, g.36/3. krş. *Cümle itmek ister ihsânuŋ döküp encüm direm / Subha dek budur işi her gice görmez çeşmi h^v^âb* TCÇD, k.23/17.

DİRHEM-i SEVDÂ bk. "Kara kuruş"

DİRİLMEK

Bu fiilin Yahyâ Beğ'in *İşigüŋde lebüŋ anılsa Mesîhâ dirilür / 'Aceb olmaz güzelüm gökden iner çünki lakab* YDMÇ, g.28/4 beytindeki "dirilip canlanmak" gibi günümüzde de kullanılan manasından başka eski edebî metinlerde oldukça zengin bir anlam yelpazesi vardır. *Tarama Sözlüğü* bunlardan "1. Yaşamak, ömür sürmek. 2. Geçinmek, imtizaç etmek. 3. Taslamak, davasında bulunmak" anlamlarını örnekleriyle vermişse de edebî metinlerde bunlardan daha da zengin manalara rastlanmaktadır. Aynı ibarenin Necâtî'nin *Agyâr ile dirilmez isem ölme hâzıram / Şükr-i Hudâ ki her marazuŋ bir devâsı var* NBDA, g.131/6 beytinde geçen "dermek" ve "derilmek" yani toplamak ve toplanmak, bir araya gelmek, "cem' olmak" gibi kullanımlarına bu maddede temas edilmeyecektir.

= **Alışkanlık / ülfet peyda etmek:** "Hayâlî toprakta kuru bir kafa kalana kadar senin derdinle ülfet eder" anlamındaki *Cânâ Hayâlî derdüŋ ile dirilür senüŋ / Ş'ol dem ki hâkde yalıŋız kala kuru baş* HBDA, g.213/5 beytinde fiil birbirinden ayrılmamak üzere eşleşme, alışkanlık ve ülfet kurma anlamında kullanılmış. Mostarlı Ziyâ'î de "Sevgili sararmış bedenimde aşk illetini görünce, 'illet ile birlikte bulunan zorlukla can verir' dedi" anlamındaki şu beytinde "dirilmek" fiilini birlikte bulunma, alışma anlamında kullanmış: *Ten-i zerdümde görüp 'illet-i 'ışkı didi yâr / 'İllet ile dirilen mihnet ile cân virür* MZMG, g.70/2. krş. *'İllet ile dirilen dil mihnet ile cân virür / Çekmeyen hecrüŋ gamın vasluŋdan ummasun devâ* SDRK, g.1/4.

= **Geçimini sağlamak:** Latîfî'nin *Tezkire*'sinde Hadîdî maddesinde şairden *El-kâsibu habîbullah fehvâsınca haddâdlıgı ile dirilürdi* diye bahsetmesinden de anlaşılacağı üzere ekmek parasını kazanmak ve "sebeplenmek" anlamında da kullanılır. Buna göre Mesîhî'nin "Geçimim gözyaşı iledir, (bu yüzden) gözüm hiç uyumasın; çünkü inciler saçan gözün uykusu bana ziyandır" anlamındaki şu

beytinde olduğu gibi "dirlik" ibaresi "geçim kaynağı" demektir: *Dirligi eşk iledür hergiz uyumasun gözüm / Kim ziyân olur baŋa çeşm-i dür-efşân uyhusı* MDMM, g.263/2.

= **Hayat bulmak:** Necâtî'nin "Kirpiğinin kılıcı bizi öldürmekle korkutmasın, zira biz kılıçla dirilen / hayat bulan yoldaşlarız" dediği *Korkutmasun öldürmek ile tîg-i müjeŋ kim / Tîg ile dirilür nice yoldaşlaruz biz* NBDA, g.232/5 beytinde olduğu gibi bu tabirin "hayat bulmak / hayatta kalmak" gibi bir anlamı daha sezilmektedir. Âsafî'nin *Şecâ'at-nâme*'sinde geçen "Bu fani dünyanın ölümlüsü olup kılıcıyla hayat bulan bir er" ifadesi de bunu teyit etmektedir: *Mülk-i zâ'ilde ölür bir er idi / Kılıcıyla dirilür server idi* AŞSE, mes.6554. Öyle anlaşılıyor ki şairler normal şartlarda "kılıç" ve "ölüm" şeklinde olması gereken ilgiyi kelimenin "hayat bulma" anlamından yararlanıp bilinçli olarak ters çevirerek "kılıç" ve "dirilme" kalıbını oluşturmuşlardır. krş. *Seyf-i dînüz sedd-i İslâmuz Budin şeh-bâzıyuz / Tîgi ile dirilür Yahyâlınuŋ Yahyâsıyuz* YDMÇ, g.171/5; *Dil alan gamzesidür vây ne dilâvercük olur / Kılıc ile dirilür hey nice servercük olur* RDMÇ, g.64/1; *Beŋek altunlu geyen bende-i fermânlar ile / Gökdeki ebr ile ceng idici kaplanlar ile / Ş'ol dilâverlik ile dirilen arslanlar ile / Yüri şâhum yüri ısmarladum Allâha seni* YDMÇ, mus.45/V.

= **Ömür sürmek, yaşamak:** Yahyâ Beğ'in "Kim dağlar gibi baş kaldırarak ömür sürmeye kalkışırsa, onun başının üzerinden senin kılıcının dumanı hiç eksik olmaz" dediği şu beytinde geçen "dirilmek" ömür sürmek, hayatını belli bir düzende devam ettirmek anlamında kullanılmış: *Eksük olmaz başı üstinde duhân-i tîguŋ / Kim ki ser-keşlik ile dirile mânend-i cibâl* YDMÇ, k.14/33. Nitekim Meninski de fiilin bu anlam boyutuna *'umur sürmek, zindegânî sürmek, rûzigâr geçürmek, güzerân-i ahyân olmak, te'ayyüş etmek, zinde olma, zisten, zîsten* karşılıklarını sıralamış. krş. *Yum dîde-i vücûdı bak a bilme 'âlemi / Cellâd-i çarh ile dirilür sanma âdemi* YDMÇ, mes.8; *Şu kim anuŋ ile tatlu dirilür / İlüŋ cânı acıdugın ne bilür* MDMM, mes.102.

= **Tanınmak:** Hayretî'nin *Cidd ü cehd it dünyede bir yahşı ad ile diril / Ölicek oldur kalan soŋında senden yâdigâr* HDMÇ, k.9/46 beytinde geçen "yahşi ad ile dirilmek" iyi adla tanınmak anlamında kullanılmış. Nitekim Cemîlî'nin *Bu nev' ile dirilmekdin ölüm yigdür maŋa billâh / Ne mümkin vaslını bulmak ne ansuz hem bolur tâkat* CDTG, g.72/2 beytindeki "dirilmek" hem yaşamak hem de tanınmak anlamında tevriyeli kullanılmış. Aynı şekilde Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'nin "Tekkede riyakârlıkla tanınmaktansa Hakk'a tevekkül edip meyhaneye giderim" dediği şu beytinde de aynı anlam kastedilmiş: *Hânkâh içre riyâ ile dirilmek niçe bir / Varuben meyhâneye Hakka tevekkül eylerem* TCÇD, g.131/4.

= **Tavır takınmak, taslamak:** Aşkî'nin "Dostum, şehrin vaizi dün akıllı geçinirdi, bugün zülfünün zincirine bağlanmış bir delidir" anlamındaki şu beytinde de "dirilmek" fiili aynı şekilde akıllı gibi davranmak, akıllılık taslamak anlamı oluşturacak şekilde kullanılmıştır: *Vâ'izi şehrüŋ ki dün 'âkıl dirilürdi bugün / Zülfüŋüŋ zencîrinüŋ dîvânesidür dôstum* ADNB, g.73/3. Hayretî'nin "Sahte âşık yaratılmışların en güzeline inkârcılık taslar. Hakkı inkâr etmek batıl değil midir?" anlamındaki *Münkir dirilür ahsen-i takvîme müdde'î / Bâtıl degül mi göz göre inkâr ide haka* HDMÇ, g.2/3 beytinde de bu fiil "tavır takınmak" anlamında kullanılmış. krş. *Kimi sûfî dirildi kimi sâfî / Necâtî ara yirde müttehemdür* NBMK, g.192/7; *O cânlar cânına 'âşık dirilürmişsin ey Yahyâ / Seni ölilere katup hemîşe aglamaludur* YDMÇ, g.89/5; *Cân otı hattı lebleridür çeşme-i hayât / Ölümlüsi dirilene olur devâ-yi rûh* YDMÇ, g.44/2. Bu konuda bk. "Can otu" ve "Devâ-yi rûh"

= **Yeniden doğmak, dirilmek:** Yahyâ Beğ'in Hz. Yahyâ isminin "yaşayacak" anlamına gelmesi (bk. "Yahyâ, Hz.") ve öldükten sonra diriltildiğine dair inanışları kullanarak söylediği *Çagıram mahşerde Yahyâ gibi ölem dirilem / Derdüme dermân içün ol gâzîler serdârını* YDMÇ, mus.3-V/8 yahut *Ölmiş iken buldılar bunlar hayât / Sanki mahşerde dirildi mahlûkât* DKSA, mes.753 beyitlerinde olduğu gibi dirilmek ve derilmek fiilleri özellikle bir araya getirilerek kullanılır.

Δ **Dirilmek:** Figânî'nin Kânûnî'nin şehzadesi için tertip edilen sünnet düğününün ihtişamını vurgulamak için söylediği *Sıyt-i nâyuŋ sûrda Sûr-i Sirâfîl olmasa / Dirilüp bir yire gelmezdi şehâ bunca ümem* FDAK, k.2/15 beytinde olduğu gibi "dirilmek" fiili hem "canlılık kazanmak" hem de "toplanmak" anlamlarına gelecek şekilde iyham, cinas ve tevriye yoluyla çokça kullanılır. Manisalı

Câmî'nin *Vâmık u Azrâ*'sında söylediği *Cihân ölmiş iken yine dirildi / Neşir haşr oldı mahşerde dirildi* MCVA, mes.3375 beyti de bu kullanılışa bir diğer misaldir. krş. *Kamusı mahşer yirine dirile / Çün halâyık ölmiş iken dirile* ANAM, mes.78.

❖ **Ölür dirilir:** Günümüzde de çok endişe edip heyecanlanmak gibi anlamlarda kullanılan "ölüp ölüp dirilmek" tabirine bu fiilin kullanıldığı ibarelerde çokça yer verildiği görülmektedir: *Öldürürseŋ nice kez Zâtîyi Corcîs-sıfat / Komaz elden sanemâ 'ışkuŋı ölür dirilür* ZDAN, g.198/5. Yahyâ Beğ'in "Bana öpücük vermekten çekinme, ölüp ölüp dirilsem de kıyamette bile bu sırrı kimseye söylemem" mealindeki şu beyti de nefistir: *Bûseden kaçma benüm cânum kıyâmetde dahi / Dimez ölür dirilür bu sırrı Yahyâ kimseye* YDMÇ, g.419/7. krş. *Biŋ kez ölür dirilür fürkat şebinde 'uşşâk / Dil-ber firâkı 'Amrî rûz-i kıyâmet ancak* ADMÇ, g.53/5.

DİRLİK, dirlük

Necâtî'nin "öyle yaşamaktansa ölmek daha iyidir" dediği *Necâtîye ölüm yigdür bu dirlikden ma'âzallâh / Rakîb-i rû-siyeh togrı ola ben bî-günâh egri* NBMK, g.596/9 beytindeki anlamıyla "yaşamak" demektir. Bunun yanı sıra mesela Emrî'nin *Dilerüz cânumuza ölmeyicekçe dirlük / Rûh-perver tutaguŋdan senüŋ iy âb-i hayât* EDYS, g.59/2 beytinde ise hayatı devam ettirecek miktarda yiyecek içecek yani nafaka anlamında kullanılmış. Şairler bu tabiri her iki anlamına da işaret olacak biçimlerde yüzlerce beyitte imalı cümlelerle zengin biçimde kullanmışlar.

= **Maaş:** Resmî ıstılahta ise sipahî ve zaimlerin tımar, zeamet ve haslarıyla devlet memurlarının maaş ve ulufelerine de "dirlik" denilirdi. Bu sebeple kelime eski metinlerde "maaş" anlamında geçen "zindegânî" ve "vezâif"in tam karşılığıdır: *Dil-dâdeleri hecr-i lebüŋ eyledi mebhût / Dirlikleri gitmiş bir âlây ehl-i vezâ'if* GMAD, g.635/3.

= **Sağlık / hayat:** Kelimenin bir diğer anlamı da "sıhhat" olması bakımından şairler "dirlik" ibaresini aşağıda örnekleri verileceği üzere tedavi anlamındaki "tîmâr" ile birlikte kullanmaya özen gösterirler. Hayretî'nin "İmdat! Ben hasta göz göre göre tedaviden uzaklaştım. Bu durumda artık sağlık ve hayat bana haram oldu" dediği şu beyti böyledir: *Hey meded dirlik harâm oldı baŋa şimden girü / Göz göre ben haste tîmârumdan ayrıldum yine* HDMÇ, g.403/4. Prizrenli Şem'î'nin "Ölecek olsam beni kimse tedavi etmez. Padişahım sen yoksan benim şifa bulmamın ne anlamı var?" mealindeki şu beytinde de sağlık konusu ağır basıyorsa da "padişah" ve "timar" kelimeleri sebebiyle kavramların resmî ıstılahlarına da dolaylı olarak işaret söz konusudur: *Ölürsem kimse itmez baŋa tîmâr / Ne dirlik pâdişâhum baŋa sensüz* ŞDMK, g.77/3. Zâtî ise *Eger kim dirlük isterseŋ kemâle mâyil ol Zâtî / İrenler çeşme-i Âb-i Hayâta Hızr-vâr ölmez* ZDAN, g.518/5 beytinde geçen "dirlik" kelimesini ebedî hayat anlamında kullanmış.

\+ **Dudak:** Şiir geleneğinde dudağın hayat vermesi klişesi genel kabul görmesi bakımından şairler dudağı "dirlik" [= hayatiyet] kelimesi ile bağlantılı olarak özellikle kullanırlar. Helâkî'nin "Ceset ruhsuz zinde olur mu?" diye sorduğu şu beytinde geçen "dirlik" ve "dudak" kavramları böyledir: *Cânâ lebüŋsüz câna ne dirlik / Zinde olur mı bî-rûh kâleb* HELD, g.9/3. krş. *Lebüŋdendür şehâ Muhyîye dirlük / Kuluŋdur ola dirlük ile himmet* MDMA, g.118/9. Nev'î şu beytinde sefer sırasında askeri teşvik için bahşiş dağıtılması ile ölüm döşeğinde hastanın nefes alıp vermesini gözleme ameliyesi arasında ölüm - sefer ilgisi kurarak şöyle demiş: *Cân rıhlet iderken lebini agzuma sundı / Şeh kullarına dirlik idermiş sefer üzre* NDMT, g.394/2.

\+ **Sipahi:** Dirlik kelimesinin maliye ve askerlikle olan ilgisinden hareketle şairler Bâlî, Zâtî ve Hayâlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "tımar" ve "sipahi" ibarelerini de özellikle bir araya getirerek kullanmaya çalışırlar: *Zahm-i tîgüŋ her sipâha bir kılıç tîmârıdur / Gamzeŋüŋ dirlik temâm itmege derd-efrâzı var* BDBS, g.32/3. krş. *Cihânı yakdı yandurdı sipâhum / Bu dirlikden ölüm yig pâdişâhum* ZŞÜP, mes.3079; *Bu katre katre eşküm her gün yoluŋda galtân / Kapuŋda dirlik ister gûyâ sipâhî-zâde* HBDA, g.380/3.

\+ **Tîmâr:** Hayretî'nin *Bu ben bîmâruŋa tîmâr eger vasluŋdan olmazsa / Ne dil dirlük diler dahi ne cân ister şehâ saglık* HDMÇ, g.193/2 beytinde olduğu gibi yarayı iyileştirme yahut hastalığı iyi etme anlamındaki bu kelime şifa ve sağlık bağlamı dışında aynı zamanda her ikisi de Osmanlı maliyesiyle ilgili bir terim olması bakımından "dirlik" ile birlikte kullanılır. Tâli'î'nin "Hastalar onun kapısına şifa ümidiyle gelseler bunda ne var? Beylerbeyinin kapısında tımar ehli varsa buna şaşılır mı?" dediği şu beytinde de "tımar" kelimesinin hem tıp hem de

askeriye ve maliye ıstılahı anlamları ima edilmiş: *Hasteler işigüŋe gelse n'ola dirlik umar / Varsa begler begi kapusına tîmâr ehli* PBKG, g.7946/6.

← **Söz:** Sözün dirliğe benzetilmesi, sevgilinin hitabının âşık için dünyadaki en büyük maddî gelirlerden daha kıymetli kazanç ve iltifat olması sebebiyledir. *Sun'î-i dil-hasteye tîmâr ü dirlikdür sözüŋ / Söyle e ol derd-mende pâdişâhum söyle e* SDHY, g.161/5. Mu'îdî'ye göre sevgilinin âşığı muhatap alıp küçük bir söz sarf etmesi, onu hayata kavuşturacağı gibi bunun tam aksi onun için ölüm gibidir: *'Âşık-i bîmâre bu dirlik midür dünyâda kim / Söylemezsin ger ölürsem karşuŋa iy yâr söz* MDGT, g.163/4. krş. *Dilde bu dem kalmaz imiş mâsivâ / Dirlik ola ölilere her sözüŋ* KDMU, b.2705. Edirneli Nazmî'ye göre rakîbin soğuk sözleri ise donun ekinleri mahvetmesi gibi dirlik ekinini mahvedip kurutur: *Engelüŋ dirlik ekinin o sovuk sözi keser / Pes ziyân eyler ekine ola her çag ki toŋ* DTBS, g.122/3. "Engel" hk. bk. "Engel", "Rakîb"

DİSÂR bk. "Şi'âr"

DİŞ bk. "Dişler"

DİŞ BİLEMEK

Günümüzde daha çok "kin duymak, kötülük için fırsat kollamak" anlamlarında kullanılan bu tabir Necâtî Beğ'in *Leblerüŋ senbûsesine diş bilermiş it rakîb / Ni'metine hüsnüŋüŋ bi'llâhi gör kimler sunar* NBMK, g.184/8 beytinden de anlaşılacağı üzere eski metinlerde bir şeyi yemek için hazırlanmak, iştah kabartmak anlamında geçer. krş. *Jâlelerden sanemâ agzın idüp toptolu diş / Gonça la'lîn lebüŋi dişlemege diş bilemiş* TCÇD, g.77/1. Manastırlı Celâlî'nin *Aş yirer kanuma hem-şîre iken şîr-i gamuŋ / Diş biler katlüme yüz hışm ile şemşîr-i gamuŋ [...]* MCDM, mus.12/II beytinde ise bir şeyi yemek için aşırı istek duyma manasındaki "aşermek" tabiriyle oldukça yakın bir anlamdadır.

Zâtî, Âlî, Aynî ve Mihrî bu tabiri aynı zamanda günümüzdeki anlamına oldukça yakın olarak diş geçirmek için hazırlanmak manasında kullanırlar: *Diş biler 'âşıkı çalmaga rakîbüŋ o toŋuz / Koma çâk eylemesün dâmen-i 'ırzuŋ o kuduz* ZDAN, g.526/1. krş. *'Âlem-i ıtlâkda gez kaydı ko / Lâşe içün diş bileme saydı ko* GARS, mes.1405. *Dil uzatsa baŋa taŋ mı rakîbüŋ / Kaçan it görse dervîşi biler diş* KADA, g.235/5; *Rûzgâruŋ biz umarduk ki vefâsın görevüz / Vardugınca o bizüm diş biledi kanumuza* MHDS, g.172/2.

+ **Aşermek:** "Diş bileme" tabirinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında, bir şeyi yemek için aşırı istek duymak anlamındaki "aş yirmek" deyimine (bk. "Aşermek") de yer verildiği görülmektedir. Zâtî ve Peşteli Hisâlî'nin şu beyitleri böyledir: *Tîg-i zecr ü hecr ile öldürme ey hûnî beni / Müdde'îler aş yirüp dişler bilerler aşuma* ZDAN, g.1415/4; *Zâhid elinde sübhasını döndürür yürür / Hᵛân-i visâle aş yirüp diş biler turur* PHÖE, b.41.

O **Çözme, dağıtma:** Diş bileme tabirinin geçtiği beyitlerde tarak çoğu zaman bu hâlin sembolü olarak kullanılır. Üsküdarlı Sırrî'nin "Felek nerede güzellerin saçının düğümü gibi bir birlik / dirlik düzen görse, orayı dağıtmak için tarak gibi diş biler" dediği *Şâne-âsâ diş biler gerdûn perîşân itmege / Ca'd-i hûbân gibi görse kande bir cem'iyyeti* ÜSDŞ, k.17/13 beytinde olduğu gibi diş bilemek de tarak gibi çözme sembolü olarak geçer. Bu konuda bk. "Tarak"

Gamze: Sevgilinin bakışlarının hançer ve kılıca benzetilmesi sebebiyle "gamze" hakkında diş bileme deyimi çokça kullanılır. Şemsî'nin *Diş biler kanuma gamzeŋ susamışdur kanuma / Suçumı bilsem nedür yok yire her gün kan ider* ETTG, g.2/2 ve Râmî'nin *Gamzesin dil-berden eyler dil temennâ yâ nasîb / Ni'met-i vaslına ammâ diş biler turmaz rakîb* RAÇD, g.28/1 beyitleri böyledir.

Hançer: Kara Çelebi'nin *Diş bilermiş tîg-i hûnrîzüŋ dil-i bîçâreye / Hey ne zâlimdür komaz âhir beni ol pâreler* PBKG, g.1601/2 yahut Zâtî'nin *Diş bilermiş tîgüŋ ey şeh ben fakîrüŋ kanına / Ben aŋa cân virürem dutdum boyun fermânına* ZDAN, g.1272/1 beyitlerinde olduğu gibi kılıç veya hançer kana diş bileyen şahıslar olarak yorumlanırlar. *İy Süheylî tîgler heycâda turmaz diş biler / İçmege a'dâ-yi dînüŋ kanını sular gibi* SDEH, g.341/5.

Tarak: Şeyhî'nin "O sevgilinin misk kokulu saçının düğümünü gönlüm ve ruhum bir kıl kadar olsun çözemezken, tarağın ona diş bilemesi ne biçim şey" dediği şu beytinde olduğu gibi tarak hemen daima sevgilinin saçına dişlerini geçirmeyi arzu eden bir şahıs olarak yorumlanır: *Hall itmez iken 'ukdesini kılca dil ü cân / Müşgîn saçına diş bilemek şâne ne müşkil* ŞDHB, g.112/2. Şûhî'nin şu beytinde ise yaygın olarak tarağın diş bilemesi yerine, tarak saçı tel tel ayıran buna mukabil makas da onun bu eylemine öfkeyle diş bileyen birer şahıs olarak yorumlanmışlar: *İdince dâne dâne*

kâkülüŋ dendâne-i şâne / Gazebden diş biler mıkrâs olmış pîç-ender-pîç ŞDYT, g.206/2.

DİŞ KISMAK

Kadı Bürhâneddîn'in "Boyun hakkında gönül uzun uzadıya konuşmak istiyordu ama, ağzın sus işareti yapınca özlü konuştu" dediği *Kaddüŋ ile dil sözi dırâz ide dilerdi / Diş kısdı agızuŋ hele iycâz ele aldı* KBME, g.1066/5 beytinden bunun bir susma işareti olduğu az çok anlaşılıyor. *El-Ferec Ba'de'ş-şidde*'de geçen *'Iyş ü tarebler halîfeye hôş geldi, birkaç devir geçdi halîfeyi şerâb aldı. Ol makâm ne makâm idügi halîfenüŋ yâdından gitdi. 'Âdetince İshâkı yanına çekdi bahirler ve dâ'ireler ve âvâreler sormaga başladı. İshâk diş kısup epsem ol diyü-gördi anuŋ yiri degüldür diyüp, başarımadı* ibaresinden anlaşıldığına göre kimseye belli etmemek için sessizce dişleriyle karşısındakine susma işareti yapma demektir. Necâtî Beğ'in öpücük talebine karşılık sevgilinin bunu kimselerin duymaması için gösterdiği tepki ve ardından da "şarabın gizli içilmesi hâlinde daha lezzetli olacağı"nın ifadesi de bu anlamı doğruluyor: *Ârzû-yi bûse itsem ol şeker-leb diş kısar / Bellüdür câm-i şarâb-i nâb pinhân tatludur* NBDA, g.144/5. krş. *Bûse taleb itdükde gerçi baŋa diş kısduŋ / Ölince alur cânum ol remz-i nihândan haz* MDGT, g.200/3.

DİŞ KİRASI

Eskiden zengin konaklarındaki yemek yahut iftarlardan sonra misafirlere ayrılırken verilen hediyelere denirmiş. Bu hediyeler bir bakıma ziyafet sahibinin sevap kazanmasına vesile olmaları sebebiyle, davete gelenlere bir teşekkür ifadesi olarak kabul edilirmiş. Verdiği büyük ziyafetler sebebiyle çevresinde Ebuzziyâfe lakabıyla anılan merhum kayınpederim Şevket Demirci, bu geleneği son yaşatanlardan biriydi. Bâkî'nin dudak üzerine düşen bir saç teli hakkında "O güzel dudağını adeta bir iple bağlayarak vaslımın sofrası misafirine diş kirası hediyemdir dedi" anlamındaki *Rişteyle baglayup lebin ol şûh didi kim / Mihmân-i h^w^ân-i vasluma bu diş kirâsıdur* BDSK, g.80/2 beytinde iple bağlı paketler hâlinde verilen diş kirası hediyelerini ima ediyor. Hisâlî de bu beyitten ilhamla şöyle demiş: *Nigârâ bâg-i hüsn ü ânuŋuŋ la'lüŋ kirâsıdur / Dil ü cân bûseler kim andan alur diş kirâsıdur* HMNB, b.5661. Bu tabirin özellikle dudakla birlikte geçmesi, dudağın dişler tarafından ısırılması ilgisinden kaynaklanır. Necâtî'nin sevgilinin kendisine küfretmesini diş kirası olarak yorumladığı şu beytinde bu hususa işaret edilmektedir: *Isırdum idi leblerini sögdi agzuma / Ma'zûr dut Necâtî hele diş kirâsıdur* NBMK, g.126/6. Bu konuda bk. "Dudak dişlemek"

DİŞ SAYDIRMAK

Sübûtî'nin *Pervâne Beğ Mecmû'ası*'nda şöyle bir beyti geçiyor: *Gül gibi ol gonçe diş saydurmaz iken kimseye / Aldum agzı ölçüsin gördüm ki dendânı dürüst* PBKG, g.896/4. İfadeye göre gül dişini saydıran, fakat buna mukabil gonca saydırmayan yani ağzını açıp dişlerini göstermeyen bir konumdadır. Buna rağmen şair bir şekilde o goncanın ağzının ölçüsünü almış ve dişlerinin tamamının düzgün olduğunu görmüştür. Bu ifade şairin söz konusu edilen gonca gibi sevgiliyi güldürerek onun dişlerini görmeyi başardığı intibaını uyandırmaktadır.

Lâmi'î Çelebi'nin *Veys ü Râmîn*'inde "Onun vuslatı bana diş saydırmayınca, ayrılık feryatlarını canıma iş edindim" dediği *İdindüm câna hicrân nâlesin iş / Dirîgâ vaslı saydurmaz baŋa diş* LÇVR mes.104 beytinden bu ibarenin burada da "yüzü gülmek / yüzünü güldürmek" gibi bir anlamda kullanıldığı görülüyor. Nitekim Hâşimî'nin *Mihr ü Vefâ*'sında geçen "Karanlığın gulyabanisi eğlenmek istediği için gecenin cini güneşe diş saydırmadı [= yüzünü güldürmedi] anlamındaki *Çü zulmet gûli kim kasd eyledi 'ıyş / Gicenüŋ dîvi saydurmaz güne diş* HMVS, mes.3284 beytine de başka bir anlam vermek oldukça zordur. Lâmi'î Çelebi'nin *Salmân ü Absâl*'inde "Ormanda kurt ve kuzu sinip kaldı. Gece cini hiç kimseye diş saydırmadı" dediği *Bîşelerde siŋdi kaldı gürg ü mîş / Dîv-i şeb saydurmadı âfâka diş* LÇSA, mes.1135 beytinde de "diş saydırmamak" huzur vermemek, mutlu etmemek anlamında kullanılmış görünüyor. Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'sinde "Dertler bana diş saydırmazken / yüzümü güldürmezken ortaya kıl gibi bir beden çıktı" diyerek kıl kadar zayıfladığını ifade ettiği şu beyti de bu anlamı desteklemektedir: *Baŋa saydurmaz iken derd ü gam diş / 'Ayân itdi ser-â-ser gör ten-i rîş* LÇFN, mes.6493.

DİŞLEMEK bk. "Dudak dişlemek", "Parmak dişlemek"

DİŞLER [âşığın] (dendân, esnân, sinn)

Sevgilinin mükemmel güzellikteki dişlerine karşılık âşığın dişleri olabildiğince perişan halde

tasvir edilir. Dişler için yaygın ve klişeleşmiş benzetme kalıpları yine aynı şekilde kullanılmasına karşılık bunlar daima olumsuz açıdan devreye sokulur. Mesela sevgilinin dişleri yaygın olarak Ülker'e benzetiliyorsa, âşığın dişleri söz konusu olduğunda bu benzetme kalıbı Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi batıp kaybolan Ülker takımyıldızına benzetilir: *Akçam dükendi cümle çıkup gitdi dişlerüm / Bürc-i vücûdumuŋ yine tolundı Ülkeri* YDMÇ, g.466/4. Âşığın dişlerinin şiirde konu edilmesi, ağırlıklı olarak yine sevgilinin güzelliğini vurgulama amacına yöneliktir. Tâcî-zâde rüyasında sevgilinin dudağını dişlediğini (bk. "Dudak dişlemek") söylerken aslında sevgilinin dudağının ne kadar hassas ve nazik olduğunu vurgulamayı amaçlamaktadır: *Tudagını dün gice hʷâb içre dişlerdüm bugün / Leblerin gördüm kanatmış zahm-i dendânum benüm* TCÇD, g.144/5. krş. *Yüzi âyînesine bakıcak hışm itdi ol meh-rû / Leb-i şîrînine beŋzer tokundı 'aks-i dendânum* YDMÇ, g.279/2.

• **Kırılıp dökülmüştür:** Livâyî'nin gençlik ve yaşlılık tezadını kullandığı *Sen cüvân-bahtuŋ firâk-i dürr-i dendânuŋdan âh / Pîrlik irdi kalmadı agzumda dendânum benüm* LDKS, g.322/5 beytinde olduğu gibi âşığın dişleri daima dökülmüş olarak tasvir edilir. Yahyâ Beğ *Gülşen-i Envâr*'ında dişlerinin dökülmesini, sert rüzgârın badem çiçeklerini dökmesine benzetir: *Dişlerümi dökdi hevâ-yi fenâ / Niteki bâdem çiçegini sabâ* YBGE, b.2762. Âşık gerek dertlerden gerekse ihtiyarlıktan bütün dişleri dökülmüş olsa dahi yine de sevgilinin dudağını ısırma sevdasından vazgeçmez: *Isırmadan lebin ey Hâletî göŋül geçmez / Eger ki pîr-i gam olsam dökülse dendânum* AHB, g.506/5. krş. *Isırmakdan o yârüŋ leblerin geçmezdi dil kat'â / Dökilseydi dehânumdan ser-â-pâ cümle dendânum* RDMG, g.340/4.

• **Yara açar:** Her şâir adeta bir çocuğun şekere düşkünlüğü gibi sevgilinin şeker gibi lezzetli dudağını ısırma hayâlini kurar. Bununla beraber o nazik dudağı incitmekten de çekinir: *Nice sakınmayayın la'lüŋi dendânumdan / Varayın nefsüm ucından kıyayum mı cânâ* BDYA, g.441/4. Yukarıda da ifade edildiği üzere burada söz konusu edilen dudak rüyada dahi dişlerden etkilenecek derecede naziktir. Kemâl Paşa-zâde ise bu diş izlerini gözyaşı yahut dudak kenarındaki uçuklarla karşılaştırır: *Göz yaşı mıdur lebi üstündeki yâhud benüm / Zahm-i dendânumdan irmişdür aŋa tebhâleler* KPZD, g.128/2.

+ **Şeker:** Eskiler şekerin dişleri çürüttüğünü çok iyi biliyor olmalılar ki mesela Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'sinde geçen *Dişüm ki her biri bir gevher idi / Şeker gibi dehânumda eridi* LÇFN, mes.2065 beytinde olduğu gibi âşığın çürüyüp dökülen dişlerinden bahsedilen beyitlerde sürekli "şeker" yahut şekerli gıdaların devreye sokulduğu görülmektedir. krş. *Leblerüŋ pâlûdesin dün gice dişlerdüm bugün / Lezzetinden sınmaga başladı dendânum benüm* MDGT, g.288/5.

→ **Şikeste / Dîvânî sin:** Sevgilinin dişlerinin sin harfine benzetilmesine mukabil âşığın dişleri "şikeste" yani "kırma" yazı yahut "dîvânî" gibi okunması zor yazıların sin harfine benzetilir: *Pîr oldugumca dişlerümüŋ düşdi gevheri / Dîvânî sîne döndi benüm dişlerüm yiri* YDMÇ, g.466/1. Bâkî rakîbin dişlerinden bahsettiği şu beytinde sadece "şikeste" yani "kırma" yazıya değil aynı zamanda "Gubârî" denen hurde yazıya da işaret etmektedir: *Kırma yazıyla rakîbüŋ dişleri vasfın yazup / Nüsha-i cismi sevâdın pür-gubâr itsem gerek* BDSK, g.273/3.

→ **Kebkeb:** Rahmî'nin ağzındaki kırık dökük dişlerini, sevgilinin tekme atması sonucu ayakkabısı altındaki kabaralardan (res.107) kalan parçalara benzettiği *Dişlerüm sanma dehânumda ki bir depme urup / Başmagından o şehüŋ kaldı bir iki kebkeb* RFAT, g.3/2 beytinde olduğu gibi çürük dişlerle siyah kabara çivileri arasında ilgi kurulması oldukça yaygındır. krş. *Hâk olan bî-dil öperken ayaguŋ topragını / Kebkebüŋ yiri degül urmış-durur dendân aŋa* EDYS, g.15/4. Dişler, kebkeb ve Ülker takım yıldızı arasındaki ilgi de oldukça fazla kullanılır: *Çün itdüŋ kebkebüŋ nakşın Süreyyâ hâkde yir yir / Hilâli dişledi dendân-i Pervîn eyleyüp parmak* HBDA, g.236/3.

→ **Tespih:** Mesîhî'nin bir kasidesinde "Ağız senin övgünü her nefeste sürekli tekrar etmek için dişlerden bir tespih oluşturmuş" dediği *Her nefesde medhüŋi vird-i lisân idinmege / Dâne-i dendândan tesbîh idinmişdür dehân* MDMM, k.5/28 beytinde olduğu gibi dişler ve dizili tanelerden oluşan tespih arasında da çokça benzerlik kurulmuştur. *Dâne-i dendândan tesbîh idinmiş her dehen / Tâ ki anuŋ medhini tekrâr ide her subh ü şâm* MDMM, k.4/18.

DİŞLER [sevgilinin] (dendân, esnân, sinn) Kırmızı dudak ve içinde dizili bulunan inci gibi dişlerin oluşturduğu birliktelik, eski şiirin güzellik tasvirlerinin vazgeçilmez odak noktalarından birini oluşturur. Manzum metinlerde gerek dudak arkasında görünen dişler gerekse dudaktan dökülen inci gibi değerli sözler ima edilerek dişler ve dizili inciler arasındaki benzerlik zengin biçimlerde işlenir.

+ **Aden:** Dişlerin konu edildiği beyitlerde Aden isminin devreye sokulması, bu bölgenin incileriyle meşhur olması (bk. "Aden") sebebiyledir. Şeyhî'nin sevgilinin dişlerini inci mi yoksa yıldız mı diye sorduğu *Didüm sadef midür şu agız yâ ho dişlerüŋ / Dürrî midür ya dürr-i 'Aden didi_ikisi de* ŞDHB, g.169/5 beytinde bu bölgenin istiridye ve incileri bu sebeple konu edilmiş. Ferîdî'nin *Lebleri lutfi dilin deldi 'akîk-i Yemenüŋ / Dişleri nazmı sıdı kadrini dürr-i 'Adenüŋ* ENMN, g.2683/1 beytinde olduğu gibi Aden incisi daima dişlerden daha değersiz gösterilir. krş. *Leblerüŋ 'aksi boyar kana 'akîk-i Yemeni / Dişlerüŋ lutfi hacîl eyledi dürr-i 'Adeni* ENMN, g.5178/1. Bu konuda ayr. bk. "Aden" ve "Aden denizi"

+ **Bahreyn** bk. "Bahreyn"

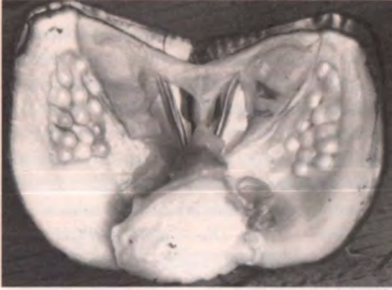
+ **Gözyaşları:** Sevgilinin inci gibi beyaz ve mütenasip dişlerini gören âşığın inci gibi gözyaşları dökmesi Ca'fer Çelebi, Şeyhî ve Helâkî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi son derece yaygın kullanılan bir kalıptır: *Lebi-yle dişleri nazmı bu serv-i lâle-ruhuŋ / Dehân-i goncada gûyâ ki 'ıkd-i şebnemdür* TCÇD, g.47/6; *Andan berü kim dişleri nazmını okıdum / İncü saçaram her yire gözüm güherinden* ŞDHB, g.135/5. *Göreli dür dişlerüŋ nazmın sirişk-i la'l-fâm / Gözlerüm merdümlerin akıtdı deryâdan yaŋa* HELD, g.5/6.

+ **Râhat** bk. "Hılâl"

+ **Umman:** Gerek incileriyle meşhur bir bölge gerekse bu incilerin çıkartıldığı deniz adı ve okyanus manasına gelmesi bakımından Aşkî'nin *Göreli nazmını dür dişlerüŋüŋ / Gözümüŋ yaşları 'ummâne beŋzer* ADNB, g.25/4 beytinde olduğu gibi sevgilinin dişinden bahsedilen beyitlerde bir şekilde bu isme yer verilir. Ahmedî de hayâli gözlerinden hiç gitmeyen sevgilinin dişleri ile Umman Denizi yahut okyanusta bulunan inciler arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Dişlerüŋüŋ hayâli gözüm eyledi vaten / Gevher ki şâh-vâr ola 'ummân içindedür* ADYA, g.212/3. krş. *Her dürer kim dişlerüŋ yâdına 'ummândan gelür / Ol benüm eşküm-durur bu çeşm-i giryândan gelür* KADA, g.142/1. Kemâl Paşa-zâde'nin sevgiliyi bir ummana benzettiği şu beytinde olduğu gibi diş ve Umman denizinden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında bir vesileyle dalma ve dalgıçlık konusu da devreye sokulur: *Saŋa sorar dişleri vasfını iy göz cân ü dil / Dürr arar gavvâslardur sandılar 'ummân seni* KPZD, g.395/3. krş. *Dürr-i dendânuŋ gamından bahr-i 'aşka düşse dil / Lücce-i 'ummâna san kim kendüyi gavvâs atar* DUİÇ, g.131/3.

⇆ **Çiy tanesi:** Dudağın küçük kırmızı bir goncaya benzetilmesi hâlinde dişler, gonca üzerindeki çiy tanelerine benzetilir: *Hokka-i la'lüŋde dendânuŋ senüŋ/ Jâle sandum gonca-i handânda* BDSK, g.476/2. Bâkî bir başka beytinde de "Susam çiçeği üzerine çiy tanesi düşmesi gibi, benim hep senin dişlerini anmam gerekir" diyerek yine diş ve çiy tanesi benzerliğini kullanır: *Şol jâle düşen sûsen-i âzâde-veş ey dil / Dür dişlerinüŋ vasfı gerek vird-i zebânum* BDSK, g.278/4. Me'âlî dişlerin kanlı kalp içindeki hayâli ile gonca üzerindeki çiy tanelerini birbirine benzeterek şöyle der: *Kalb-i hûnînde hayâli dişlerüŋüŋ gûyiyâ / Gonce üzre jâledür ey lebleri mercâncugum* MDEA, g.154/3. Necâtî de gonca üzerindeki çiy tanelerini onun düğümünü açmaya çalışan dişlere benzetir: *Açmasa goncanuŋ girihin jâle dişleri / Yıllar geçeydi nâhun ile açmayaydı hâr* NBMK, k.6/13. krş. *Gamuŋ girihlerini jâle dişleriyle çözer / Seherde gonca-sıfat câm-i hôş-güvâr olıcak* NDMT, g.226/2. krş. *Bâg içinde şâh-i gül bir ince bellü hûbdur / Kim anuŋ gonca dehânı jâleler dendânıdur* MDMM, g.49/4.

→ **Habâb:** Ümîdî'nin *Leb-i la'lüŋ şarâbdur gûyâ / Dür-i dendân habâbdur gûyâ* ÜDMS, g.2/1 beytinde olduğu gibi dudağın şaraba benzetilmesi durumunda dişler o şarap üzerindeki hava kabarcıklarına benzetilir. krş. *Güldügüŋce leblerüŋ üzre görünen dişlerüŋ / Beŋzer ol hurde habâba kim şarâb üstindedür* ZDAN, g.160/3; *Dehânuŋ bir kadeh la'l-i lebüŋ sâkî şarâbıdur / Kenârına dizilmiş dişlerüŋ anuŋ habâbıdur* ZDAN, g.380/1. Nev'î *Sâkî-nâme*'sinde bu kalıplardan biraz farklı olarak su üzerine çıkan bir habâbı istiridyeye, onun üzerine akseden dişleri ise içindeki inciye benzetmiş: *Sadef-veş su üzre gelürse habâb / Dişün 'aksi olsun aŋa dürr-i nâb* NASN, mes.811.

611

İnci: Dişlerin inciye benzetilmesi gerek bu mücevherin beyazlık ve parlaklığı gerekse o devirdeki yüksek değerinden kaynaklanır. Şairler güzel dişlerin düzenli dizilişi ile inci kolye veya mütenasip sıralanmış sözler arasında ilgi kurarlar. Mesîhî "Senin inci gibi dişini tasvir ettikçe sözlerimin dizisi sanki inci gibi olur dediği *Lü'lü' dişinüŋ vasfını derc eyledügince / Silk-i sühanum olur aŋa san güher-elfâz* MDMM, g.110/3 beytinde inci bir kolye ile şiirleri arasında ilgi kurmuş. Bu kalıp kullanılırken incilerin istiridye içindeki diziliş durumunu (res.611) özellikle göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Dudağın içinden görünen dişler hakkında geliştirilen benzetmelerde ise daha çok dişlerin yakut bir hokka içine dizilmiş inciler olduğu türünden tasavvurlara yer verilmiştir: *Degüldür la'l-i nâbuŋda görinen sîm dendânuŋ / Dizilmiş hokka-i yâkût-i ahmer içre lü'lü'dür* BDSK, g.170/2. krş. *Leblerinden dişleri nazmın gören dir gûyiyâ / Hokka-i yâkût içinde dürr ü mercân gizlüdür* MHDM, g.41/4.

Zâtî'nin "Deniz eğer inciyi senin dişlerine benzetmeseydi, rüzgâr onun yüzüne öfkeyle tokat atmazdı" beytinde olduğu gibi bu inci ve diş benzetmesinde daima dişler üstün gösterilir *Düri dendânuŋa beŋzetmese ey agzı sadef / Bahruŋ urmazdı sabâ sûretine hışm ile kef* ZDAN, g.631/1. Cem Sultan'ın "Aden incisi senin dişlerinin dizilişini görseydi utancından erirdi" dediği *Dişlerüŋ nazmın işitse âb olur dürr-i 'Aden / Kâkülüŋ bûyını tuysa hâk olur müşg-i Hoten* CDHE, g.236/1 beytinde de sevgilinin dişleri en kaliteli incilerden dahi daha üstün tutulmuştur.

Nazım: Şairler manzum eserlerini oluşturan kelimeleri adeta kuyumcuların bir takıyı düzenlerken inci ve değerli taşları seçerek bir kompozisyon hâlinde dizip yerleştirmeleri gibi, titizlikle seçip mütenasip biçimde dizerek kullanırlar. İncilerin bu dizilişi ile inci gibi dişlerin dizilişi arasında ilgi kurulması bu sebeple çok yaygındır: *Hayretînüŋ dişlerüŋ vasfında olan nazmını / Hurde-dânlar dakdı cân gûşına gevherler gibi* HDMÇ, g.444/5. krş. *Dür-i nazmum göricek dişleri vasfında nigâr / Gelüp ol gonçe dimiş bu dür-i meknûn ancak* SDEH, g.163/6. Ağızla istiridye, dişlerle de içindeki inciler arasında ilgi kurulması da oldukça yaygındır: *Sezerse leblerüŋ lutfin çemende ditreye lâle / İşitse dişlerüŋ nazmın sadefde âb ola lü'lü'* ŞDHB, g.150/3.

Sabiteler: Sevgilinin yüzü ve güzelliği hakkında ay ve güneş gibi benzetmeler yapıldığında dişleri de sabite yıldızlara benzetilir. Emrî "Güneş gülünce sabiteler görünmez olsa da o güneş yüzlü güzel güldüğünde sabite gibi parlak dişleri görünür" anlamında şöyle der: *Ol güneş güldükçe ey Emrî görinür dişleri / Mihr handân olsa gerçi kim görinmez sâbitât* EDYS, g.58/5. Aynı şekilde gece tasvirlerinde de yıldızlar, Necâtî'nin şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman zenci gibi siyah gecenin inci gibi parlayan dişlerine benzetilir: *Zengî-misâl idi gice dendânı sâbitât / Dâg eyler idi cephesini mîl ile şihâb* NBDA, k.3/5. krş. *Dil gözetse zülfüŋ içre taŋ mıdur dendânlaruŋ / Gözedür çünkim müneccim gice içre sâbitât* EDYS, g.60/3.

612

Sin harfi: Kavsî'nin sevgilinin benini "besmele"nin be harfinin noktasına, ağzını mim harfine, dişlerini de sin harfine benzettiği *Lebüŋ bâ nokta hâlüŋ dişlerüŋ sîn mîm agızuŋdur / Bi-'aynih medd-i bismillâhdur serv-i hırâmânuŋ* KDMÇ, g.270/2 beytinde olduğu gibi dişler çoğu zaman sin harfine benzetilir. Necâtî âşıklarını görmezden gelip selam vermeyen müstagnî bir güzeli tasvir ettiği şu beytinde sin harfini dişlere benzetirken, selam vermemeye sebep olarak da bu dişlerin sevgilinin dudaklarını inciteceği endişesini öne sürerek şöyle

der: *Anuŋ için kimseye virmez selâm ol nâzenîn / Lebleri nâzük-durur zahmet virür dendân-i sîn* NBMK, k.20/20.

⇆ **Ülker**: Dişlerin Pervîn yahut Süreyyâ adıyla da anılan bu yıldız kümesine benzetilmesi, yine ışıltılı görünüm ve parlaklıkları sebebiyledir. Emrî'nin şu beyitleri buna misal olabilir: *Hurşîd-i rûy-i yâri çün eyledüm temâşâ / Bir zerresi içinde gördüm iki Süreyyâ* EDYS, g.28/1; *Nazm-i pervîn mi bu yâ dendân-i dil-ber vasfı mı / Yohsa bahr içinde ey Emrî dür-i meknûn mıdur* EDYS, g.114/5. Hayâlî'nin bir mersiyesinde hilali parmak, pervini de bu parmağı ısırmak suretiyle felek hakkında pişmanlık ifade eden bir şahıs tasviri çizdiği şu mısralarında da Ülker ve dişler arasında ilgi kurulmuş: *Mihr yaksun haşre dek sîneŋde hasret dâgını / Dîde-i encüm akıtsın yire kan ırmagını / Dişlesün dendân-i Pervîn mâh-i nev parmagını / N'eyledüŋ ey çarh-i hûnî n'eyledüŋ kan eyledüŋ* HBDA, mur.73/5. Bu konuda ayr. bk. "Ülker"

→ **Yıldızlar:** Emrî'nin şu beytinde sevgilinin konuşurken güneş gibi parlak yüzünde görülen dişleri, güneş varken görünen yıldızlara benzetilerek "Gerçi güneş yüzünde yıldız görünmez ama, senin akıcı sözlerin onu gösterir" anlamında şöyle denmiş: *Olmaz egerçi zâhir encüm güneş yüzinde / Güftâr-i pür-şitâbuŋ eyler anı hüveydâ* EDYS, g.28/2. Ferîdî'nin "İnci gibi dişlerin yıldızlar, parlak yüzün dolunay, saçlarının halkası felek, alnın ise Samanyolu" dediği şu beytinde de yine aynı kalıp kullanılmış: *Dürr-i dendânuŋ nücûm ü tal'atüŋ mâh-i münîr / Saçlaruŋuŋ halkası gerdûn cebînüŋ kehkeşân* PBKG, g.5409/3.

\# **Müşkil çözer:** Nev'î'nin ip düğümü ve saç arasında ilgi kurarak "Zor düğümler nasıl dişle çözülürse, senin inci gibi dişlerinin hayali de saçının gamını öylece giderir" dediği *Dürr dendânuŋ hayâli def' ider zülfüŋ gamın / Açılur müşkil girihler nitekim dendân ile* NDMT, g.456/3 beytinde olduğu gibi dişler ve inci arasında düğüm çözme bakımından ilgi kurulur. krş. *Güşâd-i 'ukde-i zülf-i emel gâyet de müşkildür / Revâdur olsa dendân-i tama'dan şâneler müflis* ADŞA, g.183/2.

DİTREYİK

Zâtî'nin "Güneş ihtiyar felek kocakarısının kulağına küpe takıncaya (yani güneş doğuncaya) kadar o ay ile birlikteydik" dediği *Ol mâh ile müşerref idük dün gice güneş / Dakınca gûş-i pîrezen-i çerha ditreyik* ZDAN, g.710/2 beytinden de anlaşılacağı üzere kulağa takılan küpe anlamında bir kelimedir. Yine Zâtî'nin şu beytinde geçen "lerzân" [= titreyen] kelimesinden de anlaşılacağı üzere kulakta sürekli sallanması sebebiyle küpeye bu ad verilmiş olmalıdır: *Vasfına ben zerd ü lerzânuŋ kulak tut dil-berâ / Yaraşur sîmîn-beden gûşında altun ditreyik* ZDAN, g.792/3.

613

DÎV-i SEFÎD

Şeh-nâme'ye göre, Keykâvus döneminde Mazenderan'daki cinlerin başı ve en güçlüsü olup cinler daha çok siyah tüylü kabul edilmelerine rağmen bunun tüyleri beyaz olması bakımından böyle adlandırılmış. Efendisi Keykâvus'a isyan edip onu ve komutanlarını gözlerini kör ederek yendiğinden edebiyatta başkaldırma, cehalet ve serkeşlik sembolü olarak geçer. Sonunda Rüstem tarafından mağarasında sıkıştırılıp ciğeri parçalanarak öldürülür (res.613) ve ciğerinin kanı ile kör ettiği komutanların gözleri açılır. Mirzâ-zâde Sâlim daha dün köyden gelip şehirde çelebilik taslayan kaba saba tipleri hicvederken şöyle der: *Kendü Dîv-i Sefîde beŋzer iken / Cehl ile böyle dûn-âhter iken // Bilmeyip kendüni yine bâtıl / Çelebi denmege olur mâ'il* SDAİ, mes.36/79-80.

+ **Tehemten:** Hevâyî bir kış tasvirinde kar ve sel felaketini tarif ederken bu durumu cinle Tehemten'in mücadelesine benzeterek şöyle der: *Dîv-i Sefîd ü Tehmeten çengin ider buz ile seyl / Şimdi yidi yol agızı kış günü heft-hᵛânlanur* HDZV, g.35/5. Süheylî de gece ve gündüzün mücadelesinden bahsettiği şu beytinde güneşi altın elbiseli Behmen olarak tasavvur eder ve onun gökyüzünü aydınlatmasını,

Tehemten'in bu cin üzerine saldırması şeklinde yorumlayarak şöyle der: *Behmen-i zerrîn-kabâ sürdi dilîrâne rahş / Dîv-i Sefîd üstine her-sıfat-i Tehmeten* SDEH, k.5/8.

O Beyazlık: Ganî-zâde Nâdirî çizdiği bir kış tasvirinde dağları cüssesi sebebiyle bu cine, dağlardaki ağaçları da onun pazıları ve ellerine benzeterek şöyle der: *Bâzûları dıraht idi ser-pençe şâhlar / Dîv-i Sefîde dönse n'ola şimdi kûh-sâr* GNNK, k.10/8. Mezâkî de beyaz bir hisarı tasvir ederken onun bu cin tarafından inşa edilmiş olabileceği görüşüyle şöyle der: *Gel gör ak tabyasınuŋ keh-gil-i istihkâmın / Var-ise Dîv-i Sefîd imiş anuŋ gil-kârı* MDAM, k.18/39.

O Güç, kuvvet: Üsküdarlı Sırrî "Düşmanlarının her biri Dîv-i Sefîd gibi güçlü olsa bile, senin cihanı fetheden kılıcının hayali ile can versinler" dediği şu beytinde bu cini güç ve kuvvet sembolü olarak kulanır: *Hayâl-i tîg-i cihân-gîrün ile cân vireler / Olursa düşmenüŋüŋ her birisi Dîv-i Sefîd* ÜSDŞ, k.3/30.

DÎVÂN, defter (defter ü dîvân)
Arapçada "defterleri bir araya getirerek düzene sokma" anlamındaki "tedvîn" kelimesiyle bağlantılı olduğu anlaşılan "dîvân", şairlerin bütün manzum eserlerini belirli bir protokole uyarak tasnif ettikleri kitaplara denir. Emrî'nin *Mülk-i nazmuŋ şâhısın dîvânuŋı gördüm velî / Görmedüm ey Emrî bu tertîbi bir dîvânda ben* EDYS, g.375/5 beytinden de anlaşılacağı üzere bütün dîvânlarda bir tertip esastır. Dîvânlara eski metinlerde "mecmû'a" yahut "defter" denmesi de çok yaygın olup (bk. "Defter") özellikle "defter ü dîvân" terkibine çokça rastlanır. Her şairin dîvân tertip etmedeki asıl amacı hünerini sergilemektir: *Baŋa yetmez mi bu ki haşre degin ey Yahyâ / İllere ma'rifetüm bâbın açar dîvânum* YDMÇ, g.284/5. Hemen bütün eserlerde olduğu gibi sanatçının dîvan tertibindeki amaçlarından biri de öldükten sonra anılmaktır: *Yâr bezminde beni hayr ile yâd eyleyici / Nâme-i şi'rüm ile safha-i dîvânumdur* YDMÇ, g.101/4. krş. *Ölürsem rahmet ile yâd olunam bir eser olsun / Bunı fikr itdüm ancak eyleyem tertîb-i dîvânum* TDKY, tar.2/5. Mostarlı Ziyâî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere şairlerin en çok korktukları şey cahil kâtiplerin sözlerini bozup yanlış yazmalarıdır: *Şâh-i 'aşkam ey Ziyâ'î şimdi hazz eyler gören / Soŋra câhiller bozarlar korkaram dîvânumı* MZMG, g.470/5.

• **Ağlar, ağlatır:** Yahyâ ve İshâk Çelebi'nin şu beyitlerinde olduğu gibi içindeki âşıkâne şiirler sebebiyle dîvânların okuyucuya adeta ağladığı ve onları okuyanları da ağlattığı öne sürülür: *Ölicek Yahyâ gibi ardumca kara yas idüp / Aglasun yansun yakılsun halka dîvânum beni* YDMÇ, g.497/5. krş. *Aglayup şem' gibi hâlüme yanar yakılur / Her ki İshâk okıya defter ü dîvânumdan* ÜİÇD, g.196/7.

• **Âşıklar ve dîvâneler kitabıdır:** Özellikle gazellerin sürekli aşktan bahsetmesi sebebiyle bu eserlerin âşık ve mecnunların ilgisini çektiği öne sürülür: *'Âşık-i dîvâneye dîvânum oldı hasb-i hâl / Ehl-i derdüŋ derdini eyler müdâm iş'âr şi'r* YDMÇ, g.108/5. Ahmedî eserini gönül ehli olanların boyunlarına astıkları bir muskaya benzeterek şöyle der: *Felek ne nakş itdi kim elümden çıhdı dîvânum / Ki câna heykel itmişlerdi cümle ehl-i dil anı* ADYA, g.621/11. İçinde sürekli Ferhad ve Mecnûn gibi âşıklığı ile şöhret bulmuş kahramanlardan bahsedilmesi sebebiyle dîvânlar aynı zamanda "dîvâneler" yani deliler kitabı olarak da yorumlanır: *Aŋup Ferhâd ü Mecnûnı emîr-i mülk-i nazm oldum / Bi-hamdi'llâh yine dîvânelerle toldı dîvânum* YDMÇ, g.279/4. krş. *Hıtâ-yi hattuŋ evsâfın gören dîvânum içre dir / Bu Mihr ile Vefâ yâ Leylî Mecnûn dâsitânıdur* LDKS, g.117/5.

• **Ferahlık verir:** Sinema, tiyatro, televizyon v.b. eğlencelerin hiçbirinin bulunmadığı dönemlerde şiir insanlar için yoğun bir meşgale ve eğlence vasıtasıydı. Bu sebeple olmalı, hoşça vakit geçirme bakımından şairler Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi şiir ve dîvânlarının okuyanlara ferahlık verdiği iddiasını her fırsatta ifade ederler: *'Aceb beyt-i musanna'dur bulınmaz degme dîvânda / Ferah-bahş ü safâ-güster neşât-engîz ü rûh-efzâ* BDSK, k.27/2. Mihrî'ye göre bu ferahlık, güzellerin mükemmel tasvirinden kaynaklanmaktadır: *Hûblerüŋ vasfın i Mihrî şöyle takrîr eyle sen / Kim okursa defter ü dîvânumuz bulsun ferâh* MHDS, g.13/5. Zâtî ise nazım ülkesinin padişahı olması sebebiyle dîvânına gelenlerin ferah bulacağı iddiasındadır: *Ben fakîri itdi Zâtî 'ışk şâh-i mülk-i nazm / İtmesün mi okuyan mahzûnı dîvânum ferah* ZDAN, g.101/5.

• **Göğüste taşınır:** Bâkî'nin *Bir sadefdür dürr-i evsâfuŋla dîvânum benüm / 'Ârif almış koynına mânend-i 'ummân gizlemiş* BDSK, g.214/5 beyti hakkında yıllar önce *Osmanlı Şiiri Antolojisi*'nde ayrıntılı bir açıklama yapılmıştı. Bu maddenin

aşağıdaki "Koyna girer" ara başlığı altında örnekleri görüleceği üzere şairler, cübbelerin göğüs cebinde kitap taşıma geleneğinden hareketle dîvânları hakkında bu "koyna giren güzel" yorumunu çokça işlemişlerdir.

• **Kıyamete kadar okunur:** Büyük şairler kendileri öldükten sonra dîvânlarının kıyamete kadar okunacağı inancında olmaları bakımından dünya hükümdarlarının dîvânının bir süre sonra dağılacağı fakat kendi dîvânlarının kıyamete kadar duracağı iddiasındadırlar: *Ölmezüz biz haşre dek turur bizüm dîvânumuz / Sıdkumuz gibi bütündür 'ahdümüz peymânumuz* YDMÇ, mus.11-V/4. krş. *Bî-nişân olsa tenüm nâm ü nişânum söylenür / Köhne dîvânum okurlar dâstânum söylenür* NDMT, g.128/1. Nedîm ise şiirleriyle kıyametler koparması sebebiyle dîvânının şemsesinin mahşer güneşi (bk. "Mahşer güneşi") gibi olduğu iddiasındadır: *Vasf-i kaddüŋle kıyâmetler kopardum şöyle kim / Mihr-i mahşer şemse-i dîvânıdur eş'ârumuŋ* NDAG, g.69/3.

• **Okuyanı coşturur:** Eski şairler şiiri yaygın olarak şaraba (bk. "Şiir") benzetirler. Bu sebeple yukarıda ifade edilen ağlatma ve ferahlık verme özelliklerinin yanı sıra dîvânların bir diğer vasfı da okuyanları coşturup sarhoş etmesidir. Gerçekten de güzel söz insanları raks ettirecek derecede coşturup heyecanlandırma vasfına sahiptir. Aynı zamanda kendisi de şair olan merhum hocam Ali Mîlânî güzel bir beyit duyduğunda "Beh beh beh! Allahuekber evladım!" diye yüksek sesle haykırır ve bazen coşkuyla ayağa kalkıp raks eder ve heyecanla hissettiği manaları anlatmaya başlardı. Yahyâ Beğ bu coşkuyu denizin dalgalarını coşturan bir rüzgâr yahut fırtınaya benzetir: *Hakîkatde talazlar gibidür evrâk-i dîvânum / Ma'ânî bahrini cûşa getürmiş bir sabâyam ben* YDMÇ, g.311/8. Sehâbî ise cin gören kimselerin aklını kaybettiği inancından hareketle "Bizim dîvânımızı görüp o peri gibi güzelin evsafını okuyan, aklını yitirerek deliye döner" anlamında şöyle der: *Ol perînüŋ okıyup vasfını dîvâne olur / Nazar eylerse şu kim defter ü dîvânumuza* SDCB, g.326/7. Bunun tam tersi olmak üzere Ziyâî ise "Eğer güzeller benim dîvânıma baksalardı, âşıkların ne çileler çektiklerini görerek bir daha onlara eziyet etmeyi bırakırlardı" anlamında farklı bir görüş ileri sürer: *Cevr kânûnın güzeller terk iderdi lâ-cerem / Ey Ziyâ'î baksalar bir gün benüm dîvânuma* MZMG, g.391/5.

614

• **Renkli kâğıtlara yazılır:** Bugün kütüphanelerde mevcut dîvân nüshalarından bazıları her sayfası farklı renklere boyanmış kâğıtlara (res.614) yazılmıştır. Bunları boyamak için kâğıtlarını kaynatılmış soğan ve nar kabuğu suyu yahut çay suyuna batırma gibi usuller uygulandığı bilinmektedir. Boyanan kâğıtlar aherlenip mıstarlandıktan (bk. "Mıstar") sonra yazılmaya hazır hâle gelirdi. Sebzî' ve Kemâl Paşa-zâde'nin gerek şiirlerindeki renkli sözler gerekse bu eserlerin yazıldığı sayfaların renkliliğini ima etmek üzere söyledikleri şu beyitlerde bu durum ima edilmektedir: *Yazarsaŋ ol lebi gonca yüzi gül vasfını Sebzî / Gerekdür gül gibi rengîn ola dîvânuŋ evrâkı* SEBZ, g.768/5; *Gül yüzin vasfında yiter şi'rümüŋ rengînligi / N'ola rengîn olmasa evrâk-i dîvânum benüm* KPZD, g.250/4.

+ **Defter** bk. "Defter"

+ **Nazm, tanzîm:** Dîvânlara giren sözlerin "manzum" olması ve her dîvânı oluşturan eserlerin bir düzen dahilinde tanzim edilmeleri sebebiyle olmalı, Pertev ve Nazmî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "dîvân" ibaresinin geçtiği beyitlerde "nazm" kökünden türetilmiş kelimelere çokça yer verildiği görülmektedir: *Kaddi mevzûn oldugından başka Pertev ol şehüŋ / Muntazamdur her sözi eş'âr-i dîvânum gibi* MPEB, g.507/5; *Nazmînüŋ dîvânı deryâ-yi sühendür gûyiyâ / Nazmı uŋ olmış sütûrı muntazam emvâc aŋa* ENDS, b.2501.

⟵ **Gül, gülistan:** Birbirinden renkli sözleri ve güzel anlam rayihaları saçan manaları sebebiyle dîvânların çoğu zaman güle yahut gül bahçesine benzetildiği görülür. Revânî'nin şu beytinde Sâdî adında bir şahıs için yazdığı bir gazeli sebebiyle dîvânını Şeyh Sa'dî'nin *Gülistân* adlı eserine

benzeterek şöyle dediği görülmektedir: *Senüŋ gül ruhlaruŋ vasfıyle Sa'dî / Benüm dîvânum olmışdur Gülistân* RDZA, g.280/6. Ahmed Paşa ise kaleminin kanlı yaşları sebebiyle dîvânının yapraklarının bir gül gibi kızardığı iddiasıyla şöyle der: *Ol kadar kan agladı hâmem ruhuŋ vasfında kim / Oldı rengîn gül gibi evrâk-i dîvânum benüm* APDA, g.187/5. Bu renkliliğe bazen de sevgilinin yanağından çokça bahsedilmesi sebep olarak gösterilir: *'İzâr-i yâr vasfın Hâletî ş'ol deŋlü yazdı kim / Olupdur gayret-i evrâk-i gül evrâk-i dîvânım* AHBK, g.535/5.

\# **Aşkı ifşa eder:** Tasavvuf ve şiir geleneğinde âşıklık asla ifşa edilmez. Fakat bir süre sonra ıstıraplar öylesine ağırlaşır ki âşık inleyip feryat etmeye başlar ve engellenemeyen gözyaşları ve çekilen ahlarla aşk sonunda ifşa olur. Şairler de sanki şiirlerini kendileri için yazıyorlarmış da bu sırlarını şiir ve dîvânları ifşa ediyormuş gibi bir tavır takınırlar. Yahyâ Beğ'in "Madem aşk sırrını ifşa ettim, öyleyse artık dîvânım beni bütün âleme destan gibi anlatsın" mealindeki şu beyti bu tavrın örneklerinden biridir: *Çünki ey Yahyâ mahabbet sırrını fâş eyledüŋ / Dâstân itsün bütün dünyâya dîvânum seni* YDMÇ, g.491/5. Amrî'nin "Dîvânım sana yapraklarını açarak benim içimin derdini bir bir anlatırken ben sırrımı nasıl gizleyebilirim ki?" diye çaresizliğini gösterdiği şu ifadesi de böyledir: *Nice pinhân eylesün derd-i derûnın 'Amrî kim / Açılup bir bir okur evrâk-i dîvânum saŋa* ADMÇ, g.4/6.

\# **Koyna girer:** Değer verilen kitaplar gibi dîvânlar da meraklıları tarafından cübbelerin göğüs cebinde taşınması bakımından koyunda gezdirilen güzellere benzetilirler. Hayâlî Beğ dîvânının sevgilinin koynuna girmesini, içinde gönlü cezbedici tılsım ve büyü gücünde söylenmiş sözlerin bulunması sebebine bağlayarak şöyle der: *Meger Hayâlî sözüŋde tılısm ü sihr itdüŋ / Ki girdi koynına yârüŋ bu resme dîvânuŋ* HBDA, g.237/5. Necâtî ise dîvânını her yere girip çıkan bir karaktere sahip olduğu halde asla densizlerin koynuna giremeyeceği iddiasındadır: *Gerçi kim her-câyîdür dîvân-i eş'ârum velî / Hamdülillâh girmedi 'âlemde nâdân koynına* NBDA, g.502/8. Sehî de şiirlerinin sürekli ezberlenerek her mecliste okunduğu ve dîvânının beğenilerek sevgilinin koynuna girmeyi başardığı iddiasıyla şöyle der: *Hıfz idüp şevk ile her meclisde dîvânum okur / Girdi eş'ârum bi-hamdillâh ki cânân koynına* SBDH, g.204/6. krş. *Koynına girse 'aceb mi şi'rüm ol servüŋ Sehî / Berg-i gülden tâzedür evrâk-i dîvânum benüm* SBDH, g.163/5.

615

\# **Yakasını yırtmıştır:** Kaside ve gazel gibi şiirleri oluşturan beyitlerin birinci ve ikinci mısralarını ayırmak üzere araya çekilen cetveller sebebiyle (res.615) şiirler hakkında yakasını bağrını yırtan bir şahıs yorumu Yahyâ Beğ'in *Pâre pâre itdi endâmın yakasın çâk idüp / Tûr-i Mûsâ gibi görmişdür meger dîdâr şi'r* YDMÇ, g.108/4 beytinde olduğu gibi çokça kullanılmıştır. Burada Kânûnî'nin damadı Rüstem Paşa'nın hiç hoşlanmadığı şiirler için *Ortası yaruk yazı* dediğini de edebî gelenekleri bilmeyen kimselerin şiir yazılarına nasıl baktığını anlatması bakımından hatırlatmakta fayda vardır. İşte yine aynı sebepten olmalı dîvânlar hakkında da yakasını bağrını yırtmış bir şahıs yorumu yapılması da çokça görülen kalıplardan biridir: *Aŋlanur mestâne-i câm-i mahabbet oldugum / Yâr elinden yakasın çâk itdi dîvânum benüm* YDMÇ, g.283/4.

∆ **Dîvân** (meclis) hk. bk. "Dîvân bağlamak"

∆ **Dîvân** (cinler) hk. bk. "Dîvân bağlamak"

♪ **Dîvâne:** Aralarındaki ses uyumu sebebiyle olmalı şairler "dîvân" ibaresinden bahsederken bir şekilde konuyu delilere ve deliliğe getirirler. *'Âkıl iseŋ müdde'î dîvâne dime Şeyhîye / Çünki anuŋ meyli dâyim defter ü dîvânedür* ŞDHB, g.79/7. krş. *Sıgmaz oldı defter ü dîvâne ahvâli dilüŋ / İy Necâtî gerçi kim yokdur kalem dîvâneye* NBMK, g.524/8 Defter ve dîvân hk. bk. "Defter"

616

DÎVÂN BAĞLAMAK, dîvân sürmek
Osmanlılarda "dîvân" kelimesi aynı zamanda üst seviyedeki toplantı anlamına gelirdi. Hükümdar, sadrazam yahut beylerbeyi gibi bir yöneticinin, devlet meselelerini görüşmek üzere maiyetindeki yüksek rütbeli yetkilileri huzurunda toplaması da edebî metinlerde "dîvân bağlamak" olarak geçer. Padişah ve beylerbeyilerin saraylarında dîvânlar sabah namazından sonra toplanırdı. Kânûnî *Nice medh itsün Muhibbî ol güzeller şâhını / Ehl-i dilden her seher kûyında dîvân baglanur* PBKG, g.2566/6 derken dolaylı olarak sarayda seher vakti toplanan bu divan meclislerine işaret etmektedir. krş. *Her seher gülşende bülbülden ki dîvân baglanur / Berg-i gülden karşuŋa biŋ tâze eyvân baglanur* PBKG, g.2564/1. Pakalın'ın bildirdiğine göre bu toplantıların yönetim yahut düzenlenmesine hiçbir zaman "dîvân kurmak" denmez, bunun yerine "dîvân sürmek" denirmiş. Bu tabire manzum metinlerde sıkça rastlanmamakla birlikte Şeyhî'nin *Çün baht serâyında hükûmet süre ol şâh / Karşusına kullar / Biŋ biŋ dura çün taht-i Süleymân yaraşugı / Dîvân ile hôşdur* ŞDHB, g.62/6 mısralarında olduğu gibi "hükûmet sürmek" şekline çokça rastlanmaktadır. krş. *Zülfden livâsın kaldurup çeksin gurûrdan destini / Sürsün hükûmet zevk ile ol husrev-i vâlâ-yi hat* MDEG, g.196/3. Öyle anlaşılıyor ki zamanla "dîvân sürme" tabiri devlet işlerini halletme anlamında da kullanılır olmuş. Nitekim mesela Gelibolulu Âlî devlet işleriyle uğraşan hakim ve naiblerin sadece sabah vakitleri değil, geceden sabaha kadar çalıştıklarını ifade için şöyle demiş: *İş erleri giceden subha dek sürer dîvân / Misâl-i zümre-i hükkâm ü firka-i nüvvâb* GMAD, k.65/38.

Dîvân kelimesinin birkaç anlama gelmesi sebebiyle "dîvân bağlamak" tabiri şairlerce oldukça zengin anlamlar çağrıştırmak üzere tevriyeli biçimlerde kullanılmıştır. Bunları kabaca şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

= **Meclis toplamak:** Şairler fahriyelerinde kendilerini nazım ülkesinin hükümdarı olarak zikrettiklerinde, dîvanlarından da hükümdarlara has dîvan meclislerini ima ederek bahsederler. Emrî'nin *Gelsün Emrî bendenüŋ seyr eylesün dîvânını / Görmek isterse Nizâmî mülk-i nazmuŋ husrevin* EDYS, g.369/5 beyti böyledir. krş. *Husrev-i iklîm-i nazmuz Hâletî tâ haşre dek / Gayrı şehler gibi bozulmaz bizüm dîvânumuz* AHBK, g.309/5. Yahyâ Beğ'in kendisinin dağılmayan bir dîvân sahibi olması sebebiyle, beğlere ve paşalara eyvallah etmediğini ifade ettiği *Bir tagılmaz 'âlî dîvânum var ey Yahyâ benüm / Beglere paşalara varmak tenezzüldür baŋa* YDMÇ, g.13/7 beytinde de yine bir hükümdar dîvânı ima edilmektedir. Yakînî de kendisini nazım hükümdarına, şiirlerini ise bu azametli hükümdarın ordusuna benzeterek dîvân sahibi olmakla şöyle övünür: *Hayl-i eş'âr ile haylî 'azamet kesb itdüm / Husrev-i nazm olalı sâhib-i dîvânam ben* YDÖZ, g.145/5.

Dolayısıyla mesela Fakîh'in "Felek benim gibisini hiç görmemiştir. Zira zamanın hükümdarının devrinde dîvân bağlıyorum" dediği *Çeşmi çarhuŋ görmeye hem-tâ baŋa kim / Devlet-i sâhib-zemân devrinde dîvân baglaram* FDES, kıt.1/5 beytinde olduğu gibi birçok şair hem bir şiir kitabı derlediğini hem de hükümdarlar gibi dîvân bağladığını ima eder. Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde türlü hünerlerle bir dîvân oluştururken aynı zamanda adeta sağlığında ölümüne ağlamak gibi bir iş işlediğini ima ettiği *Ben ki bu nakş ile dîvân baglaram / Kendüzümi dirligümde aglaram* AİYA, mes.3048 beytinde geçen "dirlik" [= 1. sağlık, 2. vergi] kelimesinde olduğu gibi, şairler "dîvân bağlama" tabirini kullanırken aynı zamanda resmî ıstılahları da devreye sokmaya çalışırlar.

∆ **Dîvân** (meclis) hk. bk. "Dîvân bağlamak"

∆ **Dîvân** (cinler) hk. bk. "Dîvân bağlamak"

= **Dîvân tertip etmek:** Edirneli Nazmî'nin "Sevgilinin lâl gibi kırmızı dudağı hakkında bir dîvân tertip edecek olursan onun şirazesini (bk. "Şiraze") can ipinden (bk. "Rişte-i cân") yap" dediği *Dil-berüŋ la'l-i lebi vasfında dîvân baglasaŋ / Rişte-i cânuŋdan eyle Nazmiyâ şîrâzesin* ENDS, g.5002/5 beytinde olduğu gibi bu tabir, aynı zamanda bir şairin bütün şiirlerini bir araya derleyip kitap hâline getirmesi demektir. krş. *Her kaçan kim defter-i 'ışkında dîvân baglanur / Nâm-i*

dil-ber nâme-i hüsninde 'unvân baglanur APDA, g.102/1; *Gül yüzüŋ vasfında Emrî tâze dîvân baglamış / Misk-i terle hattuŋ ol dîvânı yazmışdur tamâm* EDYS, g.325/5. "Mürekkep" ve "misk-i ter" ilgisi hk. bk. "Mürekkep"

= **Cinleri esir almak:** "Dîv" cin ve "dîvân" da onun çokluğu cinler demek olması sebebiyle, bir dîvan tertip etmek anlamına gelen "dîvân bağlamak" ifadesi şairlerce aynı zamanda tevriye veya iyham yoluyla "cinleri bağlamak" onları esir etmek anlamına gelecek şekilde de kullanılmıştır. Hufî'nin şu beyitlerindeki ilk "dîvân baglanur" ibaresi "şiir kitabı tertip etmek" ikinci "dîvân baglanur" ibaresi ise "hayretten cinler bağlanır / esir olur" anlamında kullanılmıştır: *Bir gazel yazdum yine mecmû'asında hüsnüŋüŋ / Kim hayâlâtından anuŋ nice dîvân baglanur // Sen Süleymân-i serîr-i hüsnsün kim dem-be-dem / İns ü cinden ey perî karşuŋa dîvân baglanur* HŞSD, g.49/4-5. Nitekim şair bu manayı ihsas için müteakip beyitte Süleyman Peygamber'in insanlar ve cinlerden oluşan meclisine işaret etmektedir. Bu beyitte aynı zamanda *Kur'ân* dinleyen cinlerin *Biz ilginç bir Kur'ân işittik* CİN, 1 dedikleri ayete de ustalıkla işaret edilerek bu mana pekiştirilmiş. Kâtibî'nin *Ya'nî kim Sultân Muhammed H^w^ân şeh-i gâzî ki_ anuŋ / İşiginde sad hezârân günde dîvân baglanur* ENMN, g.1312/3 beytinde geçen "padişahın eşiğinde her gün yüz binlerce "dîvân" bağlandığı iddiası da yine dîvânı insanlar ve cinlerden oluşan Süleyman Peygamber (bk. "Süleyman, Hz.") imajı oluşturmak üzere kullanılmış görünüyor.

DÎVÂN SÜRMEK bk. "Dîvân bağlamak"

DÎVÂNA YAZILMAK bk. "Deftere yazılmak"

DÎVÂNE (delü, ehl-i cünûn, ehl-i derd, kızıl dîvâne) Aklî kusuru bulunan şahıslar için kullanılan bir tabirdir. Eskiler şiir geleneğinde akıl ve aşkın bir arada olamayacağı ve Allah'a ancak aşk ile ulaşılabileceği türünden inanışlar sebebiyle aklı terk etmeyi adeta bir meziyet olarak görmüşlerdi. Hayretî'nin aklı rehber edinmeyi delilik olarak gördüğü *Rehber idinme 'aklı sakın terk-i 'ışk idüp / Dîvâne olma tutma sefâhet tarîkını* HDMÇ, g.427/4 demesi bundandır. Bu düşünceden hareketle olmalı, halk arasında delilerin ermiş kimseler olduklarına dair yaygın bir kanaat yerleşmişti. Deli ve divanelere "Allah tarafından cezbedilmiş" manasına "meczûb" ve hatta "meczûb-i sa'âdet-karîn-i ilâhî" türünden takdir ve yücelik ifade eden unvanlar takılması bundandır. Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi delilik şairler için adeta ideal bir hedeftir: *'Akl ü sabrı terk idüp dîvâne olsam taŋ mıdur / Leylî-i zülfine anuŋ-çün giriftâr olmışam* EDYS, g.347/6.

617

• **Ağaç ile oynar:** Vâlî'nin *Hüsn ü Dil*'inde *Dîvâne dimez mi saŋa âdem / Agaç ata binesin dem-â-dem* VHDF, mes.2927 diye bahsettiği, eskiden çocukların "ağaç at" dedikleri bir değneği at yahut araba gibi hayâl ederek (bk. "Esb-i çûb") iki bacak arasına alıp koşturmaları gibi deliler de bu şekilde davrandıklarından, Ahmed Paşa'nın şu beytinde olduğu gibi sürekli onların ağaç ile oynadıklarından bahsedilir: *Ol serv-i hevâ-bahşa heves mi_oldı sabâ kim / Dîvâne gibi dem-be-dem eşcâr ile oynar* APDA, g.55/7.

• **Ateşe meyillidir:** Azmî-zâde'nin *Hâsıl olmadı dil-i dîvâne pend-i pîrden / İctinâb itmez yanar oddan yalın şemşîrden [...]* AHBK, müs.5/II dediği üzere deliler ateşten çekinmez ve söz dinlemeyip ateşin içine girmeye çalışırlar. Hafîd'in şu beytinde olduğu gibi onları yakan ateş, mum ve pervane arasındaki ateş gibi hem gerçek hem de sembolik manada değerlendirilebilecek bir yapı arz eder: *Âteş-i 'aşka yine gördüm yanar pervâne şem' / Yakmaga pervânesin kendü yanar dîvâne şem'* HDHÜ, g.141/1.

• **Baharda coşar:** Baharda tabiatın uyanması ve karların eriyerek akarsuların coşması gibi akıl hastalarının da coştuğuna inanılır. Revânî sevgilinin güzelliğini bahara benzettiği şu beytinde, onu gördüğünde deliliğinin arttığını iddia eder: *Hüsnüŋ eyyâmında şeydâlık idersem n'ola kim / Nev-bahâr irdügin artar ey gül-i ra'nâ cünûn* RDMÇ, g.272/3. krş. *'Ayb eylemeŋüz Hayretî dîvâne olursa / Hem tâze bahâr oldı hem oldı yeni 'âşık* HDMÇ, g.191/5. Bahar gelince ağaçların çiçek açması ve akarsuların coşmasını Şeyh Gâlib ağaçların delilikten ağzının köpürmesi ve akarsuların da çıldırması şeklinde yorumlar: *Nihâlüŋ agzı köpürdü şükûfe zannetme / Cihânı eyledi dîvâne cûybâr-i bahâr* ŞGNO, g.104/2.

• **Başı açık gezer:** Eski gelenek ve terbiyeye göre sadece kadınların değil erkeklerin ve hatta küçük erkek çocuklarının dahi (res.539) başları açık vaziyette sokağa çıkmaları ayıp sayılırdı. Bâkî gelincik çiçeğini sahrada başı açık dolaşan bir kızıl deliye benzetirken onun başı açık dolaşması sebebiyle deli olduğunu vurgulayarak şöyle demiş: *Lâle çemende başı açuk kıpkızıl deli / Sevdâ-yi hâl-i yâr ile muhtel dimâgı var* BDSK, g.53/4. Hayretî'nin şu beytine göre de deliliğinin en belirgin özelliği başı açık gezmesidir: *Dilâ dîvâneler 'âşıklaruz biz / Baş açuk 'âşık-i sâdıklaruz biz* HDMÇ, g.141/1. Sun'î'nin güneşi raks ederek dolaşan bir deliye benzettiği şu beytinde de başı açıklık vurgulanmaktadır: *Çarha girmiş mihr-i ruhsârıyla yârüŋ zerre-vâr / Baş açuk dîvânesi olmış o mâhuŋ âfitâb* SDHY, g.5/5.

• **Çıplak gezer:** Delilerin bir diğer yaygın özelliği de üzerlerindeki elbiseleri yırtarak çıplak gezmeleridir. Yahyâ Beğ bu durumu sevgilinin aşkının adeta bir eşkıya gibi yolunu keserek üzerinde ne var ne yok alıp götürmesi şeklinde yorumlar: *'Işk-i dil-ber yoluma geldi harâmîler gibi / Soydı ben dîvâne vü şeydâyı 'uryân eyledi* YDMÇ, g.463/2. Sebzî'nin bir hammâmiyyesinde geçen şu beytinde olduğu gibi çıplaklık adeta deliliğin göstergesi olarak kullanılmıştır: *Baş açuk 'uryân olup dîvânesi oldum meded / Göreli hammâm içinde dil-berüŋ pehlûsını* SEBZ, g.847/4. Kâf-zâde Fâizî'nin Mecnûn'un, çıplak gezdiği için dünya derdinden yakasını kurtarabildiğini söylediği *Dîvâne-i bürehne-ten olmasa Kays eger / Dest-i gam-i cihândan alınmazdı yakası* KZFD, g.153/1 beyti de oldukça güzeldir.

• **Dağlara düşer:** Delilerin insanlardan uzak dağ başlarında yaşadıkları hususu da Âhî'nin şu beytinde olduğu gibi onları tasvir ve tarif ederken sıklıkla öne çıkartılan özelliklerinden biridir. *'Aceb mi dôstlar dîvâne olsam kûh-i fürkatde / Şunuŋ gibi perî yüzlü güzel âdemden ayrıldum* ADMK, g.78/3. krş. *Dîvâne-sıfat böyle n'içün taglara düşdi / Olmadı ise kaddüŋe üftâde sanevber* BDSK, g.158/2. Fevrî zamanın kötülüğünü ima için artık akıllı insanların bu dünyada yaşamaması ve deliler gibi dağlara çıkması gerektiği görüşünü şöyle savunur: *Mecnûn gibi dîvâne olup daglara düş kim / Bu dehr-i denînüŋ durımaz 'âkıl içinde* RFAT, g.25/5. krş. *Gider dîvâne-i leylâ-yi zülfüŋ deşt ü sahrâya / Meger kânûn imiş meskenleri bâglarla daglar-mış* LHDM, g.47/5.

• **Feryat eder:** Delilerin bir diğer vasfı da Ganî-zâde'nin *Gam-i 'ışkuŋla feryâd eylesem dîvânedür dirler / Kızarsa aglamakdan gözlerüm mestânedür dirler* GNNK, g.37/1 beytinde de ifade ettiği üzere olur olmaz haykırıp naralar atmalarıdır. Mekkî'nin şu beytinde de gönül feryat etmekten başka hiçbir şey bilmeyen bir deliye benzetilmiş: *Ser-i zencîr-i 'ışkam kim tutar Ferhâddan gayrı / Dil-i dîvâne bilmez âh ile feryâddan gayrı* MDGK, g.58/1. krş. *Tâg ü taş nerm oldı ben dîvânenüŋ feryâdına / Didiler Mecnûn ü Ferhâd âferîn üstâdına* GAKA, g.473/1.

• **Gaipten haber verir:** Halk arasında delilere saygı gösterilmesi ve onların manevî gücü kuvvetli şahsiyetler olarak kabul edilmesinin sebeplerinden biri de onların gelecekten haber verdiklerine inanılmasıdır. Yakın zamana kadar bunlarla ilgili pek çok rivayet anlatılırdı. İstanbul'un Aynalı Baba, Düğümlü Baba, Balıkçı Baba, Durmuş Dede, Horoz Mehmed Dede gibi meşhur deli ve meczuplarının çoğunun isimleri sonunda "baba" yahut "dede" gibi unvanlar bulunması, bu saygının bir ifadesi olsa gerektir. Hecrî'nin sevgilinin dudağının görünmeyecek derecede küçük olduğunu ima etmek üzere söylediği "Deli gönül senin dudağını ne zaman anlatacak olsa, sanki gaipten haber vermiş gibi olur" manasındaki şu beytinde bu delilerin gelecekten haber vermelerine işaret etmektedir: *Şeydâ göŋül dehânuŋı vasf itse gûyiyâ / Dîvânedür ki gâyib olandan haber virür* HDÖZ, g.48/3. Bu sebeple Tokatlı Kânî'nin şu beytinde olduğu gibi "deliden uslu haber almak" tabiri Türkçede son derece yaygın olarak halen kullanılmaktadır: *Sözüŋ*

togrısı Kânî bendedür benden sü'âl eyle / İşitmiş var ise uslu haber dîvânedendür hep KDİY, g.7/5.

• **Geceleri uyumaz:** Deli tipinin bir diğer belirgin özelliği de Tâcî-zâde'nin *Firâkuŋda n'ola ölmezse degme derd ile 'uşşâk / Giceler ey perî-peyker uyımaz çünki dîvâne* TCÇD, g.204/3 beytinde ifade ettiği üzere geceleri uyumamasıdır. krş. *Zülfi sevdâsında ser-gerdân olan dîvâneler / Uyumasun subh olınca âh-i şeb-gîr eylesün* NBMK, g.425/6. Gelibolulu Âlî zamanın ilim irfan sahiplerinin gaflet ve aymazlığını vurgulamak için delilerin geceleri uyumamasını adeta bir ümit kapısı gibi görerek şöyle der: *H*ʷ*âb-i gafletden meger dîvâneler bîdâr ola / Yoksa bu devr içre her bir merdüm-i dânâ uyur* GAKA, k.28/6.

• **Hüküm yemez** bk. "Divaneye kalem olmaz"

• **Viranelerde kalır:** Harabe ve mezarlık gibi boş ve metruk yerler delilerin yalnız kalmaktan hoşlandıkları yerler olarak zikredilir. Kemâl Paşa-zâde bunu şöylece ifade eder: *Ten harâb oldugını ister bu sevdâyî göŋül / Hâtırına hôş gelür dîvânenüŋ vîrâneler* KPZD, g.49/4. Zâtî boş mekânlarda sesin yankı yapması hadisesini ima ederek delilerin kalmaktan hoşlandıkları viraneler hakkında şöyle der: *Ol da âh eyler benümle derd ile âh eylesem / Hem-dem ü mahrem mi var dîvâneye vîrâne-veş* ZDAN, g.606/2.

• **Vücudu yaralarla doludur:** Delilerin belirgin vasıflarından biri de vücutlarına zarar vermeleridir. Buna engel olmak için cinnet geçirdikleri zaman elleri kolları bağlanır. Fasîh şu beytinde aşk ateşi yaralarıyla dolmuş bedeni ile kendisini sürekli ateşle yakan bir deli arasında ilgi kurarak onların bu özelliğine temas eder: *Âteş-i 'ışkuŋ derûnum eyledükçe dâg dâg / Beŋzedüm bir kıpkızıl dîvâneye ey lâle-ruh* FDHG, g.83/3. Mânî'nin sevgilinin oklarını gözleyen yaralarıyla deliler arasında ilgi kurduğu *Agız açup tîrüŋi gözlerler ey kaşı kemân / Kıpkızıl agzı açık dîvânelerdür yâreler* MDŞD, g.18/2 beytinde de bu hususa işaret edilmektedir.

• **Yakasını yırtar:** Yukarıda da ifade edildiği üzere deliler üstlerini başlarını yırtarak sürekli çıplak gezme eğilimi gösterirler. Azmî-zâde onlara cennet elbisesi giydirilse dahi bunun zevkini aldıkları için yine de yakasını yırtacakları iddiasıyla şöyle der: *Libâsın hulle-i cennetden itseŋ sûd-mend olmaz / Dil-i dîvâne aldı hazzını çâk-i girîbânuŋ* AHBK, g.403/2. Sun'î'nin şu beytinden anlaşıldığına göre deliler en sıradan hadiseleri dahi üstlerini başlarını yaralamak yahut yakalarını yırtmak için bahane olarak kullanabiliyorlardı: *Cân virürsem derd-i 'ışkıyla benümçün Sun'iyâ / Yakasın yırtıp dögünsün taş ile dîvâneler* SDHY, g.14/5. Fasîh şu beytinde bülbülü güle olan aşkı sebebiyle yakasını yırtan bir deliye benzeterek şöyle demiş: *Kıpkızıl dîvâne oldı gonce-i la'lüŋ görüp / 'Andelîb-âsâ girîbân çâk ider sad-pâre gül* FDHG, g.236/2.

• **Zincire vurulur, zincir sesinden hoşlanır:** Zâtî'nin şu beytinden delilerin zincire vuruldukları ve bunun yanı sıra ilaçla da tedavi edildikleri anlaşılıyor: *Zülfüŋle lebüŋ Zâtîyi dîvâne idelden / Zencîre çeküp göz yaşı virür aŋa şerbet* ZDAN, g.83/5. krş. *Bahâr-i hüsnüŋ itmiş ey perî kandîli dîvâne / Aŋa şerbet virüp hüddâm-i câmi' çekdi zencîre* ZDAN g.1331/4. Necâtî Beğ *Dîvân*'ında geçen şu ifadeden o devirde delilerin vücutlarına zincirler dolayarak dilenmek için şehir şehir dolaştıkları da anlaşılıyor: *Zülfüŋüŋ zencîr-i sevdâsın tolayup boynına / Şehr-i hüsnüŋ cerr ider dîvâneler gördüŋ mi hîç* NBDA, g.39/2. Amrî'nin şu ifadesine göre ise bunların sadece bedenlerine zarar vermemeleri için değil aynı zamanda dağlara çıkıp kaybolmamaları için de zincire vuruldukları anlaşılıyor: *Zencîr-i zülfe çek dahi taglara düşmesün / Dîvâne göŋlüme ser ü sâmânı aŋma ya* ADMÇ, g.99/4. Zâtî'nin *'Ayş iderdi derd ile Mecnûn makâm-i 'ışkda / Mey sirişk ü aŋa sâz âvâze-i zencîr idi* ZDAN, g.1481/4 beytinden de anlaşılacağı üzere zincir sesi delilere hoş gelen bir özellik arz etmekteydi. Revânî de şu beytinde aynı hususa temas etmektedir: *Zevk ider âvâze-i zencîrden ehl-i cünûn / Nitekim bezm ehline virür safâlar erganûn* RDMÇ, g.271/1.

\+ **Defter:** Bâkî'nin *Yazmadı defterine 'âşık-i Mecnûn-sıfatı / Hâsılı sıgmadı bir deftere bir dîvâne* BDSK, g.410/6 yahut *Zülfüŋe bend eyle ben mecnûnı didüm dil-bere / Didi kayd itdüm seni dîvâne geçdüŋ deftere* BDSK, g.481/1 beyitlerinde olduğu gibi "dîvâne" ve "defter" ibarelerinin birçok şair tarafından pek çok beyitte birlikte kullanıldığı görülmektedir. Azmî-zâde'nin "kayd" kelimesinin hem "bağlama" hem de "kayda geçirme" anlamlarını ima etmek üzere söylediği "Eğer mecnuna dönmüş âşıklarını defter tutup kaydedecek olursan, zincire vurulacak derecede deliler gerekir. Onun için önce beni yaz" manasındaki şu beyti bu

defter esprisini açıklayıcı mahiyettedir: *Baglamalu dîvâne gerek defter idersen / Evvel beni kayd eyle gel ol deftere cânâ* AHBK, g.30/2. krş. *Defterinde nâmumuz bulduk bugün cânânenüŋ / Ölmeden gördük hele kaydın dil-i dîvânenüŋ* AHBK, g.445/1; *Haylî 'unvândur eger dîvâneler dîvânına / Adumuz 'âşık diyü yazdıysa defter-dâr-i 'ışk* HDMÇ, k.7/24.

+ **Kalem** bk. "Dîvâneye kalem olmaz"

+ **Şerbet:** Günümüzde "şerbet" kelimesinin meyvelerden elde edilen içecek manası kazanmasına karşılık eski metinlerde "şerbet" tam anlamıyla şimdi sıvı ilaç anlamına gelen "şurup" manasında (bk. "Şerbet") kullanılır. Mürekkepçi Enverî'nin *Gördi bir dîvânesin almış cünûnlık hâleti / Ol tabîb-i cân ü dil biŋ dürlü şerbet bagladı* MEDC, g.278/2 beytinde geçen "şerbet bağlama" tabiri "ilaç hazırlama" demektir. Bu sebeple "şerbet" ve "dîvâne" ibarelerinin birlikte zikredildiği beyitler delilerin ilaçla tedavisi hususunu ifade eder. krş. *Dil-i dîvâne 'aceb şerbet ile uslana mı / Zâtiyâ la'l-i leb-i yâre mükerrer sorasın* ZDAN, g.1120/5.

+ **Zincir:** Yukarıda örnekleri verildiği üzere deli ve zincir kavramlarının birlikte kullanılması bunların gerek kendilerine gerekse çevrelerine zarar vermesini önlemek için zincire vurulmaları sebebiyledir. Bu konuda Hayretî'nin kendisini hem aşk delisi olarak ilan etmesi hem de arslanların zincirle gezdirilmesini örnek göstererek bu durumla övünmesi türünden çok sayıda yorum geliştirilmiştir: *'Âşıkam dîvâne bend itsün beni zencîrler / Lâ-cerem zencîr ile zîver bulurlar şîrler* HBDA, g.152-61/1. krş. *Hevâdan men' iden pendüŋi muhkem sanma ey zâhid / Kırar zencîr-i pûlâdı dil-i dîvâne katlanmaz* BDSK, g.196/2. Deli ve zincir ibarelerinin birlikte kullanılmasının bir diğer sebebi de yukarıda örnekleri verildiği üzere bunların zincir sesinden hoşlanmalarıdır.

♪ **Dîvân** bk. "Dîvân"

DÎVÂNEYE KALEM OLMAZ (dîvâneden kalem ref' olur)

Delilerin işledikleri suçtan sorumlu olmadıkları anlamındaki Farsça "dîvâne râ kalem nîst" [= deliye kalem olmaz] sözünün karşılığı olarak şiir dilinde çokça kullanılan bir tabirdir. Bu deyimde geçen "kalem" kelimesinin, hükmün kalemle yazılması sebebiyle zikr-i hâl irade-i mahal kabilinden "mahkeme hükmü" anlamında kullanıldığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Nitekim Ahmedî'nin şu beytinde bir suç işlemeleri hâlinde şeriata göre delilere hüküm uygulanamayacağı açıkça dile getirilmektedir: *Zülfüŋde bahtı kara göŋül azdı-sa n'ola / Çün yoh-durur Hak emriyle dîvâneye kalem* ADYA, g.439/2.

Şairler bu tabiri daha çok aşk hâliyle düştükleri çılgınlıklardan sorumlu tutulamayacaklarını ifade ve dolayısıyla kendilerinin de Mecnûn gibi aklını yitirmiş birer dîvâne olduklarını vurgulamak için kullanırlar. Mesela Usûlî *Umaram yazılmaya dîvânına hatt-i hatâ / Ey Usûlî ref' olur dirler kalem dîvâneden* UDMİ, g.93/9 derken aslında dolaylı olarak kendisinin deliler sınıfına mensup olduğunu vurgulamakta ve şiir geleneğince övünmektedir. Tâcî-zâde'nin *Heves-nâme*'sinde "Delilerden kalem kalktığını duyunca bir daha elime kalem almadım" anlamında söylediği *Elüme almadum ayruk kalem ben / Kalem ref' olmagın dîvânelerden* ÇÇHN, mes.3253 sözleri de samimi âşıkların gerçekten delilik derecesinde olmaları gerektiği düşüncesinin bir ifadesidir. Dukakin-zâde Ahmed ise deliler sınıfına mensup bir âşık olduğu için meyhaneye gidip içmesi sebebiyle kimsenin kendisine ceza veremeyeceği iddiasıyla şöyle der: *Ben mürîd-i pîr-i 'ışkam sâkin-i meyhâneyem / Hîç kalem yokdur baŋa kim 'âşık-i dîvâneyem* DZAD, g.172/1. Bununla beraber "kalem olmaz" ifadesi aşağıda izah edileceği üzere aynı zamanda iki anlamlı bir yapı arz eder.

= **Suç yazılması:** Ahmedî, Usûlî ve Dukakin-zâde gibi şairlerin yukarıda zikredilen beyitlerinde olduğu gibi "kalem olmamak" yahut "kalem kalkmak" tabiri mahkeme hükümlerinin kalemle yazılması sebebiyle "delilere ceza verilmez" anlamına gelir. Nitekim Kânûnî'nin *El uzadur ise zülfüŋe dil asma anı / Çün yazılmaz delinüŋ deftere cürm ü günehi* MDCA, g.2725/2 beyti de bunu açıkça ifade etmektedir. krş. *Sıgmaz oldı defter ü dîvâna ahvâli dilüŋ / İy Necâtî gerçi kim yokdur kalem dîvâneye* NBMK, g.524/8.

= **Boynun vurulması:** "Kalem kılmak" maddesinde izah edildiği üzere "kalem olmak" yahut "kalem etmek" bir şeyi kalem keser gibi ikiye biçmek demektir. Nitekim Mütercim Âsım *Bürhân-i Kâtı'*da "kalem kerden" maddesinde *Bir çalışla kalemvarî iki biçmek ve iki pâre eylemekden kinâyedür. Kazımak, yarmak ve mutlaka kesmekden kinâye olur*

demektedir. Nitekim mesela Derzî-zâde Ulvî'nin *Kılca boynum kalem itmek ne idi tîguŋ ile / Tîg ile kıl kalemüŋ kat' olacagın bilmem* DUİÇ, k.14/27 beytinde "kalem etmek" boynu kesmek anlamında kullanılmış. krş. *Kirpügüŋ evsâfını yazmakdan istersеŋ kalam / Tîgüŋi tîz al bile gel boynumı çal it kalem* ZDAN, g.925/1. Ahmedî de "Eğer Mani benim divanımdaki incelikleri görseydi, kıskançlıktan deliye dönüp ellerini keserdi" dediği şu beytinde bu tabiri aynı anlamda kullanmış: *Kalem kılaydı ellerin olup dîvâne gayretden / Eger nakşını göreydi benüm dîvânumuŋ Mânî* ADYA, k.71/43. Bütün bu beyitler ışığında kolayca anlaşılacağı üzere "kalem kılmak" ve "kalem etmek" gibi "kalem olmak" da "kesmek, kesilmek" yani "öldürmek" demektir.

Nitekim Ahmed Paşa'ya izafe edilen "Parmağını öptür de canımı al deyince, 'Canını alırdım ama deliye kalem yoktur" dedi' anlamındaki *Didüm kim hâme-i engüştüŋ öpdür cânum al didi / Alurdum cânuŋı dîvâne yâ illâ kalem yokdur* beytinde, idamdan önce hükmün yazıldığı kalemin mahkûma öptürülmesi (bk. "Kalem öptürmek") adeti işlenerek buradaki "kalem yoktur" tabirinin aynı zamanda "idam edilmez" anlamında kullanıldığı görülmektedir. krş. *Oldum engüştini bûs itmege yârüŋ tâlib / Güldi yokdur didi dîvâne-i bed-nâma kalem* MZMG, k.6/9. Sehâyî'nin şu beytinde geçen "siyâset" [= idam] kelimesi de "deliye kalem olmaz" tabirinin ardında gizli bulunan "deli idam edilmez" manasını ima etmektedir: *Neden gamzeŋ kılur cânâ baŋa cevr ü siyâsetler / Bilürsin 'âlem içre_olmaz kalem dîvâneye meste* PBKG, g.7024/2.

• **Âşık itiraz eder:** Şairler yaygın olarak kullandıkları "dîvâneye kalem olmaz" sözüne çoğu zaman itiraz ederler. Mesela Derzî-zâde Ulvî'nin şu beytinde delirmiş bir âşığa sevgilinin gamze kılıcını çektiği hâlde "Sana kalem yok!" demesi, yukarıda verilen misallerden de kolayca anlaşılacağı üzere "Sana ölüm cezası yok" anlamındadır: *Beni ol tîg ü kalem eyledi dîvâne beni / Gamzesi tîgını çekdi didi yok saŋa kalem* DUİÇ, k.14/13. Şairin bu ifadeye üzülmesi ise sevgili uğrunda ölme ihtimalinin ortadan kalmasındandır. Aynı sebeple Âşık Çelebi de "dîvâneye kalem yoktur" sözünü söyleyeni delilikle itham ederek bu görüşe şöyle itiraz eder: *Oŋmaduk başumda yâ bu kare yazular nedür / Kangı mecnûndur diyen dîvâneye yokdur kalem* AÇDF, g.34/4.

618

DÎVÂNÎ YAZI (hatt-i Dîvânî)

Daha çok berat ve ferman gibi resmi belgelerde kullanılan bir yazı olup okunması zor olması bakımından şairler Dîvânî yazıdan bu yönüyle söz ederler. Muhyî'nin sevgilinin güzelliğine ulaşmanın zorluğunu vurgulamak için söylediği *Çalışdum çok berât-i hüsninüŋ hattı okunmaz hîç / Gubâr-i sak müşevveş haylîce ol hatt-i Dîvânî* MDMA, g.594/3 beytinde geçen "müşevveş" [= karmaşık] ibaresi hem bunu hem de sakalların kıvırcıklığını ima için olmalıdır. Molla Aşkî'nin "Felek düşmanın dişini ve gözünü, kâtibin Dîvânî yazıdaki mim ve sini gibi kırdı ve bağladı" dediği şu beytinde de bu yazının "şikeste" [= kırık] türde bir hat cinsi oluşuna işaret edilmektedir: *Zemân dendân ü çeşmini sıdı bagladı a'dânuŋ / Nitekim kâtibüŋ hattında mîm ü sîn-i dîvânî* ADNB, k.26/36.

+ **Tuğra:** Dîvânî yazıdan bahsedilen ibarelerde Nev'î ve Mezâkî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi "tugra" ibaresinin sıklıkla görülmesi, bunun daha çok berat ve ferman gibi üzerine tuğra çekilen belgelerde (res.618) kullanılmasındandır. *Elif kaddüŋle hattuŋ zînet-i tugrâ-yi Dîvânî / Fürûg-i tal'atüŋle sadr-i devlet tâb-dâr olsun* NDMT, k.41/2; *Fikret-i ebrû-yi tugrâ-peyker-i dil-dâr ile / Ey Mezâkî hîç elüŋden gitmesün Dîvânî hat* MDAM, g.227/6.

+ **Yazı isimleri:** Dîvânî yazıdan bahseden beyitlerin önemli bir kısmında şairler Reyhânî yahut Ta'lîk gibi yazılara iyham yoluyla işaret ederler. Bu bazen Hasan Çelebi'nin "Reyhan kokulu sakal senin gül gibi yüzünü süslemiş. Bu başlıkla o güzellik dîvânı tamam olmuş" dediği şu beytinde olduğu gibi iyham yoluyla "Dîvânî" yazıyı çağrıştıracak

biçimlerde de yapılabilir: *Gül yüzin zeyn eylemişdür hatt-i Reyhânî dürüst / Oldı bu 'unvân ile ol hüsn dîvânı dürüst* PBMK, g.894/1. Halepli Edîb'in *Geç bu ta'lîk-i nazardan hatt-i her dîvâna kim / Olıcak ol sanemin hattı güzel Dîvânî* HECM, g.1981/4 beytinde olduğu gibi aynı zamanda bir yazı cinsinin ismi olan "ta'lîk" kelimesini "asılı" anlamına kullanmak suretiyle de olabilir. Ganî-zâde Nâdirî'nin "hatt-ı dîvânî" kelimesini "cinlere mahsus yazı" manasında değerlendirerek cinleri bağlamaktan bahsettiği *Hatt-i dîvânî ile bende çeker dîvleri / Döndi dîvân-i Süleymâna anuŋ dîvânı* GNNK, k.18/21 beyti de ilginçtir.

DÎVÂRA YAPIŞMAK bk. Duvara yapışmak

DİYEN

Bu çalışma bir sözlük olmayıp eski şiir kavramlarını izaha yönelik bir kılavuz olarak hazırlanmakla beraber, okuyucuya kolaylık olacağı düşüncesiyle zaman zaman bu gibi kelimelerin karşılıkları da örnekleriyle verilmektedir. Eski metinlerde çokça geçen bu kelime Hayâlî Beğ'in "Kara Balı denen hayvana bizden selam söyle de bizim Hayat Suyu gibi sözümüzü sürekli dinlesin" dediği *Kelâmum âb-i hayvânı demâdem nûş-i cân itsün / Dil ü cândan Kara Bali diyen hayvâna 'aşk eyle* HBDA, g.367/9 beytinde olduğu gibi "denen" manasındadır. Usûlî'nin "O adına Yusuf denen oğlana selam söyle" dediği şu beytinde de aynı anlam mevcuttur: *Ayırdı pîr-i Ken'ânı bugün cân-i 'azîzinden / 'Aceb mekkâr imiş Yûsuf diyen oglana 'aşk eyle* UDMİ, g.116/10. Yetîm Ali Çelebi'nin *Dümen togruldup İspanya diyen bî-dîn-i mel'ûna / Yine şevk eyleyüp girdük tonanma-yi hümâyûna* YAÇA, g.182/1 beytinde geçen "İspanya diyen" ibaresi "İspanya denen" yahut "İspanya adındaki" anlamındadır. Yine Ümîdî'nin *Kûyuŋa tolanmasun gice ş'ol meh diyen levend / Başına yoksa tar iderin o şeb-külâhını* ÜDMS, g.212/4 beyti de "O ay denen serseri mahallende dolanıp durmasın. Yoksa ona gece külahını dar ederim" anlamındadır. "Levend" kelimesinin bu anlamı hk. bk. "Levent"

DİVÎT bk. "Devât"

DİZ (zânû)

Beden tasvirlerinde sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan dizler hakkında gerek yapısı gerekse dilde bununla ilgili olarak kullanılan "diz aynası" yahut "ayna kemiği" gibi tabirler sebebiyle türlü yorumlar geliştirilmiştir.

+ **Ayna:** Seyyid Câzım'ın "Eğer o ayna gibi saf yüzlü güzeli diz üstü oturtursam, bu dünyada istediğim şey gerçekleşmiş olur" anlamında söylediği *Olur sûret-nümâ bezm-i felekde şâhid-i maksûd / Eger zânû-nişîn eylersem ol âyîne-sîmâyı* SCDÖ, g.353/3 beytinde görüldüğü üzere diz ve ayna sürekli birlikte kullanılan kavramlardır. Bunda halk arasında "diz aynası" diye bilinen ve dize konarak kullanılan bir ayna cinsinin rolü olduğu gibi aşağıda izah edileceği üzere diz kemiğine de "ayna" denmesinin önemli etkisi vardır. krş. *Bu şeb zânû-nişîn olmış o büt âyîne-rûlerle / O gîsûler dökülmiş safh-i rûya resm-i hûlarla* MHED, g.121/1.

+ **Baş:** Kâmî'nin ayna ve İskender ilgisini kullanarak "Başı teveccüh dizinde dayalı olan zamanın İskender'i, diz aynasında melekût âlemini seyretti" dediği *Ser-be-zânû-yi teveccüh olan İskender-i vakt / İtdi seyr-i melekût âyîne-i zânûdan* KDAY, g.144/5 beytinde olduğu gibi "ser-be-zânû" tabiri, diz üstü otururken bir dizini dikerek başı diz üzerine yaslayarak tefekküre dalma anlamına gelir. Ahmed Müsellem Efendi'nin tefekkürün kıymetini vurgulamak üzere söylediği *Zâhidüŋ reşk itdügi mülk-i hakîkat ser-te-ser / 'Ârifüŋ âyîne-i zânûda meşhûdıdur ol* MDZT, g.99/4 beytinde de baş kelimesi bu "düşünceye dalma" hâlini vurgulama amacıyla devreye sokulmuştur.

Mevlevîlerde dervişin başı ile şeyhin dizi arasında önemli bir ilgi söz konusudur. Mevlevîlerde taç giyme törenlerinde taç verilecek derviş, başını açık olduğu halde şeyhinin dizine koyarak bekler. Şeyh efendi Mevlevî silsilesini okuduktan sonra Allah'tan müridine manevî taç giydirmesi için niyazda bulunarak müridine sikkesini giydirir. Başın diz üzerine konduğu bu an dervişler için manevî bir müşahade ve dönüm noktası olarak kabul edilir. Refîkî'nin "O sultanın elini öptü yüzünü dizine sürdü" diyerek kişileştirdiği bir ayna hakkında söylediği *Başlar üzre yir iderse yiri var âyînenüŋ / Ol şehüŋ öpdi elin sürdi yüzin zânûsına* PBKG, g.6655/3 beytini bu bilgiler eşliğinde değerlendirmek isabetli olabilir. Nazîf'in *Sabâh-i haşre dek bî-dâr olurdı dîde-i bahtım / Eger zânû-yi dil-ber tekye-gâh-i hᵛâbum olsaydı* NDMD, g.238/3 beytindeki "dize yaslanmış baş" ifadesini de gerçek anlamının yanı sıra mecazî manada bu bilgi çerçevesinde değerlendirme gereği olabilir. krş. *Ne esîr-i ruh ü ne beste-i gîsûyuz biz / Ser-fürû-bürde-i âyîne-i zânûyuz biz* NDAF, g.301/1.

619

+ İskender: Diz kelimesinin geçtiği beyitlerde Kâmî'nin *Ser-be-zânû-yi teveccüh olan İskender-i vakt / İtdi seyr-i melekût âyîne-i zânûdan* KDAY, g.144/5 beytinde olduğu gibi "ayna" kavramının yanı sıra dikkat çekecek boyutlarda İskender'den de bahsedildiği görülmektedir. krş. *Görinür şâhum ayaguŋ baŋa ugradukça / Şekl-i âyîne-i İskender o zânû-yi sefîd* SCDÖ, g.35/6. Öyle anlaşılıyor ki şairler diz, ayna, İskender ve hatta Aristo ilgisini sadece aynadan hareketle değil aynı zamanda İskender'in hocası Aristo'nun derslerinde diz üstü çökmesini ima için de kullanmışlardı. Ahmed Müsellem Efendi'nin *Bir Aristû-yi hidâyet-kişver-i İskenderî / Gösterür âyîne-i zânûda ser-tâ-ser baŋa* MDZT, g.7/3 beytinden bu anlaşılmaktadır.

+ Nişîn: Rûznâmeci-zâde Şinâsî'nin "En arka safta diz üstü otururken, bir gün hilal gibi en yükseğe çıkar" dediği *Zânû-nişîn-i rütbe-i saff-i ni'âl iken / Birgün hilâl-veş yir ider eŋ a'lâsına* RŞEH, k.8/7 beytinden de anlaşılacağı üzere "zânû-nişîn" olmak yerde diz üstü oturmak anlamına gelir. Muvakkit-zâde Pertev'in meyhaneyi övmek için mektepte çocukların hoca karşısında saygıyla diz çökmüş vaziyette oturuşlarını ima ile "Şarap küpü mektep, kadeh kenarı hocanın sözü, Eflatun ise meyhane mektebinde diz çöküp oturmuş küçük bir çocuk" anlamındaki şu beytinde de tabir aynı anlamda kullanılmış: *Debîristân hum-i sahbâ hükm-i hᵛâce leb-i mînâ / Felâtûn kûdek-i zânû-nişîn-i mekteb-i mînâ* MPEB, g.17/1.

O Ağırlık: Vücuda binen ağırlığın en belirgin olarak dizlerde hissedilmesi sebebiyle dizler, ağır yükün ifadesi için sembol olarak kullanılır. Adnî Receb Dede *Nahl-i Tecellî*'sinde aslında çok ağır yükleri uzun süre taşıma kabiliyetine sahip oldukları halde özellikle devreye soktuğu "İlahî emanetin yükünü taşıma hususunda âşıklar dizleri zedelenmiş develer gibidirler" anlamındaki şu beytinde geçen dizlerin hasar görmesi ifadesi, yükün ağırlığını ima içindir: *Bâr-i ahkâm-i emânet çekmede / 'Âşıkândur üştür-i zânû-zede* RDNT, mes.422. krş. *Ş'ol kadar itdi beni sahbâ-yi mihnet ser-girân / Başladı ey Hâletî olmaga zânûlar figâr* AHBK, g.148/9.

620

→ Ayna: Tıp dilinde "patella" denen diz kapağının halk arasındaki ismi "ayna kemiği"dir. Bu sebeple şairler Mesîhî'nin *Gösterür sûret Mesîhîye nice ebkâr-i gayb / Bakdugınca fikr ile âyîne-i zânûsına* MDMM, g.245/7 beytinde olduğu gibi sevgilinin dizlerini gaybdan suret gösteren birer aynaya benzetirler. Bu tabirin çoklukla kullanılmasında mesela İzzet Ali Paşa'nın *Künhini eyle temâşâ suver-i eşyânuŋ / Pîş-i nezzârede âyîne-i zânû var iken* İAPD, g.100/3 beytinde olduğu gibi dize konarak kullanılan bir tür ayna cinsine de "diz aynası" denmesinin önemli bir payı olsa gerektir.

→ Dayanak: Üsküdarlı Hakkı Beğ'in ilhamını Nef'î'den aldığı görülen "Eğer onun adalet ve merhameti dağlara çayırlara yayılacak olsaydı, dişi ceylanlar arslanın dizini dayanak edinirlerdi" anlamında söylediği *'Adl ü insâfı ger olsa şâmil-i kühsâr ü deşt / Mâde âhûler ider zânû-yi şîrî tekye-gâh* ÜHBD k.14/22 beytinden de anlaşılacağı üzere sevilen ve güvenilen bir kimsenin dizi aynı zamanda başın yaslanacağı bir yerdir. Derzî-zâde Ulvî'nin mecliste vezir gibi koltuğunda oturan biri hakkında söylediği şu beytinde de dizin bir yastık gibi kullanılmasına işaret edilmektedir: *Meclisde tayanurdı zânû-yi ehl-i zâra / Olmasa girde-bâliş koltuk vezîr-i yâra* DUBÇ, g.652/1. Lâmi'î Çelebi'nin *Ferhâd-nâme*'sinde Hz. Hasan ve Hüseyin'den bahsederken söylediği şu beytinde de diz ve dayanma ilgisi işlenmiş: *Kılanlar tekye zânû-yi Resûle / Vîrenler 'ukde gîsû-yi Resûle* LÇFN, mes.560.

→ **Yastık:** Nef'î'nin "Adaleti eğer karmakarışık bir ülkeye bakacak olsa, ceylan yavrusu kaplanın dizini kendisine yastık edinirdi" dediği şu beytinde olduğu üzere dizin en çok benzetildiği unsurlardan biri de yastıktır: *'Adli bir kişver-i pür-şûra nigeh-bân olsa / İder âhû-bere zânû-yi pelengi bâlîn* NDMA, k.46/28. krş. *Yadlar hân-i visâle her gice mihmân olup / Nice bir zânû-yi hasret ola bâlînüm benüm* ÜİÇD, g.165/2; *Zânû-yi Fâtımâ saŋa bâlîn-i nâz iken / Topragı kıldılar serüŋe câh yâ Hüseyn* MNPD, k.5/19.

Dövülür: Türkçede bugün de geçerliğini koruyan "dizini dövmek" deyimi eski metinlerde de çokça geçer: *Kim getürse anı yâdına eger / Dest-i efsûs ile zânûyı döger* HEÇD, mes.31/8; *Elümden ol gül-i ra'nâyı aldurdum hezâr eyvâh / İki zânûya urmakdan kef-i efsûs gül-gûndur* ADMA, g.61/5; *Ye's ile pür-jengdür âyîne-i tûtî-i dil / Kan oturdı sille-i efsûsdan zânûlara* NDAG, g.130/6.

❖ **Zânû-be-zânû** bk. "Diz dize"

621

DİZ DİZE (zânû-be-zânû)

Farsça "zânû-be-zânû" şeklinde çokça kullanılan bu tabir Fasîhî'nin *İçme a'dâlarla gel zânû-be-zânû câm-i mey / Eyleme ben 'âşık-i dil-hastenüŋ bagrın kebâb* FDHG, g.41/2 beytinde olduğu gibi aşırı yakınlık ve samimiyeti ifade eder. Dolayısıyla kıskançlığa sebep olacak yakınlaşmalar için sıkça kullanılır. Nâ'ilî-i Kadîm'in *Cevânân leb-be-leb zânû-be-zânû sîne-ber-sîne / Harîfân ruhsat-i nezzâreden tahsîl-i kâm üzre* NKDH, k.23/10 beytinde olduğu gibi "dudak dudağa", "göğüs göğüse" gibi mübalağalı ve samimi ifadeler de eklenerek yakınlık ifadesi için bu tabirin kullanıldığı görülür.

Bu "diz dize" tabiri tarikatlerde ve özellikle Nakşî ve Kâdirîlerde ayrı bir önem arz eder. Kâdirîlerde şeyhin sağ tarafı ve müridin sol tarafı kıble tarafına gelecek şekilde her ikisi de abdestli olarak diz dize otururlar. Şeyh Fetih Sûresi'nin 10. ayetini okuduktan sonra müridine göğüste kalp denen bir et parçası bulunduğunu, bunun gerçekte bir ayna olduğunu, nefsin de iki kaş arasında bulunduğunu telkin ederek ders verir. Şeyh ile mürid arasındaki bu diz dize oturup murakabe ve müşahede geleneği Nakşîler arasında da yaygındır. Nazîf'in "Himmet sahibi bir pir ile diz dize olmayan, Allah aşkının aynasına bakamaz" dediği *Olmayan zânû-be-zânû pîr-i himmet-kâr ile / Bakımaz âyîne-i 'aşk-i Hudâ'ya rû-be-rû* NDMD, g.216/4 beytini bu bilgiler muvacehesinde değerlendirmek gerekir.

622

Bu konuda fikir vermesi bakımından bir Nakşî'nin "hatme" ayinleriyle ilgili verdiği şu bilgiyi imla hatalarıyla beraber buraya aynen aktarıyorum: *Mürşid olan değerli zat, inabe verdiği müridlerini; haftada bir veya iki kere, halkalanmış şekilde oturtup teveccüh etmelidir. Bunun için de, bizzat kendisi, halka ortasına girmelidir. Bu arada, müridler, hatırlarından geçenleri temizlemeleri için beş dakika kadar beklemeli. Bundan sonra, her bir müridin karşısına gelip diz dize oturmalı, müridin alnını kendi alnına getirmeli*

ve bu şekilde her birine tek tek teveccüh etmeli. Görüldüğü üzere ayin esnasında şeyh ve mürit alınlarını birbirine değdirerek neredeyse dudak dudağa denecek yakınlıkta bir süre bir arada bulunmaktadırlar. Muvakkit-zâde Pertev'in *Ne mümkin gayr ile zânû-be-zânû leb-be-leb görmek / Cemâlüŋ kıskanurken nâzenînüm çeşm-i cânumdan* MPEB, g.417/3 beytini de bu türden ayinleri bilmeden izaha çalışmak oldukça yanlış yorumlara sebep olacaktır.

Tabii ki gerek tekke gerekse meyhane boyutunda çok esnek zeminlere hitap kabiliyetine sahip bu edebiyat geleneği, "zânû-be-zânû" tabirini de alabildiğince kıvrak ve manidar ifadelerle farklı yönlere çekilebilecek biçimlerde kullanmayı da bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu konuda Şeyhülislâm Yahyâ'nın *Hûblar zânû-be-zânû câm-i zerrîn der-miyân / Bir gül-i sad-bergdür gûyâ o bezm-i dil-sitân* ŞYDH, g.286/1 türünden beyitler bir hayli fazladır. krş. *Humâr-i dehre dârû-yi müferrihdür müheyyâ ol / Bu şeb ol şûh-i şenle 'işret-i zânû-be-zânû var* ADÖC, g.19/3.

O Yakınlık: Yukarıda da ifade edildiği üzere diz dize olmak, bir kimse ile aşırı samimiyet ve yakınlığın sembol ve göstergesidir. Şairler özellikle sevgilinin rakîb ile olan yakınlık derecesini abartılı bir dille anlatmak için şair Mirzâ-zâde Sâlim'in "Receb" ismi için muamma olarak nazmettiği *O meh oldı rakîb ile yine zânû-be-zânû hayf / Melek şeytân ile ülfetde olmak agreb-i eşyâ* SDAL, muam.13 beytinde olduğu gibi bu tabiri sıklıkla kullanırlar. krş. *Kanı zânû-be-zânû yâr ile nûş itdügüm demler / Kanı bezm-i kadehde yâri medhûş itdügüm demler* EZMM, g.49/1.

+ Dudak dudağa: Yukarıda izah edildiği üzere "diz dize" tabirinin aşırı yakınlığı ifade etmesi gibi, bunun bir üst perdesi olmak bakımından "dudak dudağa" tabiri de bununla birlekte sıklıkla kullanılır. Nâ'ilî'nin *Meclis-ârâ-yi kıyâmet rind-i 'âlî-meşrebüz / Yâr ile zânû-be-zânû câm ile leb-ber-lebüz* NKDH, g.137/1 beyti buna misal olabilir. krş. *Geçer mi 'ömr-i 'âşık dâg-i hasretle cefâlarda / Kalur mı kûşe-gîr-i hecr olup künc-i belâlarda / 'Aceb kimdür nedîm-i bezm-i hâsuŋ mübtelâlarda / Kimüŋle leb-be-leb zânû-be-zânûsın safâlarda / Sebû-veş hem-nişînüŋ câm-veş hem-sohbetüŋ kimdür* NDÖS, tah.1/2.

623

DİZ ÇÜRÜTMEK (zânû-zede olmak)
Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "Allah'ın cömertlik kapıları açıktır. Ermişlerin sohbetinde diz çürüterek iste" dediği şu beytinde geçen "zânû-zede", bir yerde çokça kalmak, müdavim olup diz çürütmek anlamında bir tabirdir: *Meftûhdur ebvâb-i kerem iste Hudâdan / Olmaklıga zânû-zede-i sohbet-i pîrân* SDFS, mus.9/V-5. Nâbî'nin Hz. Muhammed için söylediği "O bir hoca huzurunda diz çökmediyse bunda ne var? O "mâ-evhâ" [= ona vahyettik] medresesinde diz çökmüş" dediği *Oldı zânû-zede-i medrese-i mâ-evhâ / Olmadıysa n'ola zânû-zen-i pîş-i üstâd* NDAF, k.2/41 beytinde de bir konuda çokça çile ve zahmet çekme manası sezilmektedir.

= Çile çekmek: Enderunlu Hasan'ın bütün yakınlaşma taleplerine mukabil kendisine teveccüh göstermeyen bir şeyh efendi için söylediği bir gazelindeki "Ben de senin yakınında diz çürütsem bunda ne var? Seninle aynı yerde oturuyor olmak vuslata erme değil ya" manasındaki şu beytinde geçen "zânû-zede" ibaresi, çile için diz çöküp hücrede uzun süre kalma ile ilgili görünüyor: *Ben de zânû-zede-i kurbüŋ olursam ne olur / Hem-celîs olma saŋa mûcib-i vuslat degül a* EHYD, g.158/3. krş. *Râh-i Mollâda çıkarmışdı semâ' bir nezr ile / Sad safâ ile bu dergehde olup zânû-zede* ZDEK, tar.80/2.

DOĞAN bk. "Şahin"

624

DOĞANCI (togancı)

Doğancılar saray avcılarından "Hâne-i Bâzyân" denen kırk kişilik bir cemaat olup bunlar "kaftanlı" denilen Enderunlular'ın bir kısmı olarak kabul edilirler ve başlarına da "Doğancıbaşı" denilirdi. Padişahları öven kasidelerde yerine göre maiyetlerindeki devlet erkânının da göklere çıkartılması âdet olduğundan, Lebîb bunlar arasındaki bir doğancıbaşını "Anka (bütün güç ve heybetine rağmen) onun şahininin pençesinden emin olmak için doğancıbaşıdan mezar satın alırdı" anlamında şöyle övmektedir: *Hirâs-i pençe-i bâzından olmaga me'mûn / Togancıbaşıdan elbet hafîr alur 'Ankâ* LDİK, k.8/53. Doğancıbaşı av esnasında padişaha en yakın konumda duran görevlilerden olup içlerinde beylerbeyi, vezaret ve sancakbeyliğine kadar yükselenler olurdu. Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-nezâir*'inde Derviş Paşa'ya ait gösterilen *Bâz-i devlet dilümde kıldı karâr / Oldı kârum togancılık her-bâr* HMNB, b.7146 beytinden bu zatın eski bir doğancı olduğu anlaşılmaktadır. IV. Mehmed'den sonraki sultanlar avla ilgilenmeseler de saraydaki bu yapı uzun süre muhafaza edilmiş. Üsküdar'daki Doğancılar Meydanı av kuşlarını besleyen zümrenin mekânı olup bu semt günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Antepli Aynî şu beytinde bu semtte bir ev kiraladığından bahseder: *O şûh-i Üsküdârun 'aşk-i şeh-bâz-i nigâhıyla / Togancılarda 'Aynî lâne tutdum vahşetüm yokdur* ADMA, g.47/7.

Manzum metinlerde avcılıkla ilgili pek çok tabir ve isim bulunduğu gibi doğancılarla ilgili deyimlere de rastlanmaktadır. Doğancıbaşı olduğu anlaşılan Hâfiz'ın padişah maiyetinde İstanbul'dan Edirne'ye gidip sonra sağ salim dönüşü münasebetiyle padişaha takdim ettiği anlaşılan bir gazelinin mahlas beyti bu yakınlığı göstermektedir: *Togancıbaşuŋ olupdur çü çâkerüŋ Hâfız / Dem-â-dem olsa n'ola bâz-i hızmetüŋ kola* PBKG, g.572/5. Ancak bu ifadelerin pek çoğunun çözümü meslek tabirlerini bilmeyi gerektiren bir husustur. Sehî'nin şu beytinde bir doğancı hakkında kullandığı "asmak" tabiri buna bir örnek olabilir: *Ey Sehî togancıyı meclisde yine asdılar / Elde tutma sen dahi ş'ol zülf-i müşg-efşâne iç* SBDH, g.26/5. Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb'ın şu beytinden doğancıların kuşları yönetirken sürekli haykırdıkları anlaşılıyor: *Âsân ele geleydi o şâhîn bakışlu yâr / İtmezler idi her nefes efgân togancılar* KZMS, g.190/2. krş. *Figân ü âh ü nâlemden tutar dünyâyı âvâzum / Kaçan 'azm-i şikâr itse benüm üsküflü şeh-bâzum* YDMÇ, g.274/1. Görüldügü üzere Yahyâ Beğ'in beytindeki feryatlar, sadece alıcı kuşların ayaklarına takılan zillerden değil aynı zamanda doğancıların feryatlarından da kaynaklanıyor. Bu sebeple eski metinleri değerlendirirken devrin yaşayış tarzı ve meslek tabirlerini en ince detaylarına kadar bilme gereği vardır.

+ **Beftere** bk. "Peftere"

625

+ **Eldiven:** Kolda taşınan şahinlerin (res.624) keskin pençe ve gagalarından korunmak için deri eldivenler kullanıldığı bilinmektedir. Hevâyî'nin şahin eğitmede kullanılan kuş anlamındaki "beftere" tabirini işlediği (bk. "Peftere") şu beytinde bir güzel için mealen "O şahini peftere gibi salıp da doğancılar gibi eldivenler giyip boşuna bekleme. Çünkü geri gelmez" anlamındaki şu beytinde, doğancıların eldivenlerine (res.624) işaret edilmektedir: *Peftere salma o şâhîn kola gelmez degmede / Eldivenler geyme bî-ma'nâ togancılar gibi* HDZV, g.153/3.

+ **Üsküf:** Kartal ve şahin gibi av kuşlarının ürkmelerini önlemek için başlarına takılan külaha (res.625) üsküf denir. Sehî Beğ'in şehzadelerin sünnet düğünü münasebetiyle nazmettiği bir kasidesinde sünnetçiyi bir doğancıya benzeterek sünneti "keklik avına salınması için bir şahinin başından üsküfünün çıkartılması" şeklinde tarif ettiği şu beyti oldukça ilginçtir: *Başından aldı çeküp yâ togancı üsküfini / Diler meger sala keklik şikârına şâhîn* SBDH, k.28/39.

DOĞRU KUL (togrı kul)
Dürüst devlet adamı ve hizmetliler hakkında kullanılan bir tabirdir. "Doğruluk" maddesinde örnekleri görüleceği üzere elif, ok, servi yahut sancak gibi şekilce düzlüğü ile dikkat çeken nesneler doğruluk sembolü olarak kullanılır ve dürüst hizmetliler şiir geleneğinde daima bunlara benzetilirler. Ahmedî'nin *Serv-i zîbâ boyuŋa karşu baş urmış hıdmete / Togrı kuluŋ tâ'at olur pâdişâha çâresi* ADYA, g.653/5 beytinde ifade edildiği üzere doğruluğun tek göstergesi kayıtsız şartsız emre itaattir. krş. *Togrulug ile kapusına kılmayan sücûd / İblîs gibi redd ola her yirde dâyimâ* YDMÇ, k.24/31.

O **Hz. Yusuf:** Köle olarak satıldığı Mısır Azizi'nin sarayında daima doğrulukla davrandığı için Mahremî'nin *Şeh-nâmesi*'nde geçen şu beyitte de ifade edildiği üzere doğru kulluğun sembol ismi Hz. Yusuf'tur: *Gör imdi togrı kullugı öŋinde / Netîce taht-i Mısr oldı soŋında* MŞHA, mes.5905. krş. *Dôstum Mısr-i cefâsında olan a'dâya / Yûsufuŋ togrulıgı âhir-i kâr oldı sinân* YDMÇ, k.22/21.

DOĞRULUK (sadâkat, togrulık)
Özellikle kasidelerde sevgili makamında bulunan padişaha hitaben yazılmış beyitlerin önemli bir kısmı, doğruluğun ehemmiyetini vurgulayan beyitlerle doludur. Bunların çoğunda "doğruluk" kavramının "padişaha sadakat" anlamında kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bununla beraber içten içe dünyada hep eğrilerin doğrular yerine oturduğu ima edilir. Derzî-zâde Ulvî'nin "Gönül kıyamete kadar hep doğru kulların yerine eğrileri geçtiği için üzülse yeridir" dediği şu beyti buna misaldir: *Yiridür haşre degin hasret ile dil yirine / Egri geçdügi içün togrı olan kul yirine* DUİÇ, mus5/II-5.

• **Sevgiliye bağlılığın temelidir:** Bu şiirde âşık daima, sevgiliye olan bağlılığında ağyar ve rakîbin aksine tam bir sadakat ve doğruluk içinde bulunduğu iddiasındadır: *Togrulug ile sevdüm sen serv-i hırâmânı / Agyâre kıyâs itme ben kuluŋı sultânum* YDMÇ, g.281/2; *Seni ey serv-i gül-istân-i tarâvet her gâh / Togrılukla severüz gayruŋa mâ'il degülüz* MZMG, g.174/4. Bütün bu beyitlerin önemli bir kısmında "sevgili" makamında ağırlıklı olarak padişahın bulunduğunu hatırlamak, beyitleri daha isabetli yorumlamak açısınadan faydalı olacaktır.

• **Yükselme şartıdır:** Şairlerin özellikle kasidelerinde yükselmek için doğruluğun şart olduğuna dair sürekli vurgu yapmaları dikkati çekecek boyutlardadır: *Serdâr olur ekâbire her dem elif gibi / Togrulug ile kim ki bu yoldan ide 'ubûr* YDMÇ, g.129/6. Revânî ve Behiştî mumun her mecliste başköşeye konması ve başına altın bir taç takınmasını onun doğruluğuna yorarak şöyle derler: *Tîrüŋ gibi 'aceblemegil sadra geçdügin / Togru kuluŋdurur n'ola dutsa vekâr şem'* RDMÇ, k.5/16. *Sen şâh-i hüsne olmasa bir togrı bende şem' / Geymezdi tâc-i zer sere her encümende şem'* BDYA, g.238/1. İşinde yolunda doğrulukla ilerlemenin sembolü ise aşağıda örnekleri verileceği üzere daima oktur: *Togrulug ile hıdmet iden irdi menzile / Bu nükte-i zebân ile geldi beyâna tîr* BRME, k.5/12.

X **Eğrilik:** Doğruluk için elif, ok, sancak ve servi gibi nesneler sembol gösterilirken Süheylî, Yahyâ Beğ ve Mu'îdî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi sevgilinin kaşı yahut rakîbin eğri sözleri de eğriliğe misal olarak kullanılır: *Egilür çeşmüŋe turmaz yine bir fitnesi var / Togrılık aŋlamadum ben o şehüŋ kaşından* SDEH, g.231/3; *Ebrûsı gibi egri hayâl itmeŋüz beni / Togrulug ile sevdüm o serv-i revânı ben* ŞMÖG, g.189/2; *Agvâruŋ egri sözleri girmez kulaguma / Togrulug ile sevmişem ol serv-kâmeti* MDGT, g.442/6. Okun doğruluk timsali olmasına mukabil yayın eğriliği temsil ettiği de Yunus Emre'nin şu sözlerinde görüldüğü üzere yaygın bir kullanıma sahiptir: *Egriligi yaydan egri / Togrılugı okdan togrı / Bu şehir içinde ugrı / Hem kâzî hem sultân nedür* YDMT, 94/2.

O **Elif:** Doğruluk timsalinde çokça tercih edilen örneğin, Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi elif harfi olduğu görülmektedir: *Yâruŋa 'ayn-i tama'la bakma ey Yahyâ sakın / Pâdişâhına elif gibi kulı togrı gerek* YDMÇ, g.225/5. Aynı şair doğruluğun olmayışını "iymân" kelimesinden "elif" harfinin eksilmesine benzeterek şöyle der: *O kul ki togrı ola hıdmetüŋden eyleme dûr / Yaman olur elif îmândan gidince hemîn* YDMÇ, k.19/38. krş.

Togrıluk eyle elif gibi müdâm / İtmeye tâ ki elem kaddüŋi lâm MZŞS, mes.33

626

O Mum: Karamanlı Aynî'nin mum ve duman arasında eğrilik ve doğruluk tezadını oluşturmak için kurguladığı *Didüm i y kâmeti togrı yüzüŋ üzre saçuŋ egri / Didi her şem'üŋ üstinde olur dûd-i siyâh egri* KADA, g.457/4 beytinde olduğu gibi mum da doğruluk sembolü olarak kullanılmıştır. krş. *Her kişi kim togrıdur 'ışkuŋda ey serv-i sehî / Şem'-veş yanup diler 'özrini eyler i'tirâf* ŞDMK, g.94/7. Yukarıda geçen bazı örneklerde de görüldüğü üzere mum aynı zamanda doğruluk sebebiyle saygı görme ve yükseltilme sembolü olarak kullanılmıştır.

O Ok: Gerek düzgün şekli gerekse dosdoğru bir istikamette gidişi sebebiyle doğruluk sembolü olarak en çok kullanılan nesne Usûlî'nin şu beytinde olduğu gibi oktur: *Ok gibi togrı olan kullarınuŋ kâmetini / Dest-i cevr ile kemân itme benüm beg-cegizüm* UDMİ, g.84/9. krş. *Aldı müjgânuŋ okı göŋlümi togrulug ile / Dilde ey kaşı kemân anuŋ içün yir itdi* DUBÇ, g.793/2; *Her ne hevâya salsaŋ olur mâr-veş revân / Togrulug ile hıdmet ider sâdıkâne tîr* BRME, k.5/20.

O Sancak: Göndere çekilip yüksekte tutulması sebebiyle bayrak ve sancak için de mum hakkında yapıldığı gibi doğru olduğu için yükseldiği yorumu geliştirilmiş: *Göge irmezdi başı mihr-i cihân-ârâ gibi / Togrulug ile kuluŋ olmasa ey server livâ* YDMÇ, k.17/19

O Servi: Hüdâyî'nin *Baş egmez senden ayru pâdişâha / Ne togrı kuluŋ olur serv-i âzâd* HDMK, g.29/4 beytinde olduğu gibi servi ağacı da doğruluk sembollerinden biridir. krş. *Serv-i zîbâ boyuŋa karşu baş urmış hıdmete / Togrı kuluŋ tâ'at olur pâdişâha çâresi* ADYA, g.653/5. Gelibolulu Âlî'nin kendisini hizmetine kabul etmeyen bir devlet büyüğüne serzenişte bulunurken söylediği *Bilür togrılugum ammâ ki kullanmaz kapusında / N'içün ol serv-i âzâdum beni kendüye kul bilmez* GMAD, g.542/4 beytinde geçen "serv" kelimesini de doğruluk hususunu ima ve iyhâm için kullandığı görülmektedir. Bir başka beytinde de servinin sonbahar rüzgârına eteğini yani yapraklarını teslim etmeyerek doğruluk sebebiyle itibarını koruduğunu şöyle beyan eder: *Bâd-i hazâna virmedi el çekdi dâmenin / Togrulug ile düşmedi serv i'tibârdan* GMAD, g.1010/2.

O Şeker kamışı: Kemâl Paşa-zâde'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında şeker kamışının sıkılarak suyunun içilmesine ima için söylediği *Bize togrı görindi ol ney-i kand / İçerüz togrulıkla başına and* KPYZ, mes.7138 beytinde olduğu gibi bu da doğruluk sembollerinden biridir. Me'âlî ise şeker kamışının çiğnenip emilmek suretiyle yenmesine imada bulunurken aynı zamanda onun doğruluk timsali oluşuna şöyle işaret eder: *Kaddüŋüŋ togrı kulıdur ney-şeker de râstî / Dôstum çigner tükürür kalmaz ol yoldaşdan* MDEA, g.173/2

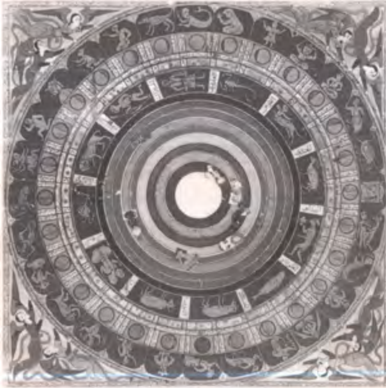
DOKTOR bk. "Hekim"
DOKUZ BABA bk. "Âbâ-i 'ulviyye"

627

DOKUZ CÂM bk. "Dokuz felek"
DOKUZ DENİZ (nüh 'ummân)
Gök cisimlerinin nasıl olup da yeryüzüne düşmeden havada asılı kalabildikleri sorusuna cevap bulmaya çalışan eskiler, yeryüzünde yedi deniz olduğu gibi

(bk. "Yedi deniz") gökte de yedi adet deniz bulunduğunu ve cisimlerin bu denizlerde adeta yeryüzü denizlerinde gemilerin hareket ettiği gibi yüzdükleri kanaatini geliştirmişlerdi. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Ma'rifet-nâme*'sinde naklettiğine göre bazı tefsirlerde *Kur'ân*'da yedi kat olarak tanımlanan göğün üzerinde ve cennetlerin altında Allah'ın hazinelerinden kinaye olmak üzere "Bahr-i Mescûr", "Bahr-i Rakk-i Mensûr", "Bahr-i Maksûm", "Bahr-i En'âm", "Bahr-i Kamkâm", "Bahr-i Hayvân" olmak üzere altı deniz (bk. "Âlemler") bulunduğu kaydedilmiştir. Bununla beraber bu rakamda tam bir ittifak olmadığı görülmektedir. Nitekim Nev'î-zâde Atâyî *Heft-h'ân* mesnevîsinde cıva gibi parlayan bu denizleri yedi adet olarak zikreder: *Yidi deryâ-yi bî-sükûn eflâk / Yidi keştî-i bî-sütûndur hâk* NAHH, mes.19. Usûlî ve Hayâlî'ye göre bu gök denizlerinin sayısı dokuzdur: *Ey tokuz deryâ-yi eflâki mu'allak turguran / Kudretüŋ bahrinde bir kem katredür deryâ senüŋ* UDŞÜ, g.161/7; *Bu dokuz sîm-âb-gûn deryâyı seyr it 'ibret al / Her neheng-i nûr-sîmâsından anuŋ heybet al* HBDA, g.267/18-1. Görüldüğü üzere Hayâlî gök cisimlerinin bu gök denizlerinde timsahlar gibi yüzdüğü kanaatindedir.

628

DOKUZ FELEK (nüh felek)

Batlamyus'un gök nazariyesini (bk. "Batlamyus") esas kabul eden eski astronomi bilgisine göre felekler, dünyayı çevreleyen iç içe girmiş çanaklar şeklinde tasavvur edilen dokuz kubbeden oluşur. Eski Türklerde de yedi kat gök gibi dokuz kat gök tasavvuru da bir hayli yaygındı. Asya kültüründe 9 her türlü mukaddes için kullanılan önemli bir sayı olması bakımından *Kur'ân*'da geçen "seb'a semâvât" [= yedi gök] ifadesi (bk. "Yedi gök") dahi yaygın kabul gören bu dokuz kat gök tasavvurunu silememiştir. Arapçada 7 ve 70 gibi rakamlar çokluğu ifade etmesi bakımından ilgili ayetlerde geçen "yedi gök" ibaresinin, gök katlarının çokluğunu vurguladığı görüşü de oldukça yaygındır. Bazıları bu 7 rakamına Uranüs ve Neptün göğünü yahut Arş ve Kürsî'yi de ekleyerek "dokuz kat gök" tasavvurunu tamamlama ve "nüh felek" [= dokuz felek] klişesini bu şekilde izah etme yoluna gitmişler. Bu gök kurgusu Batı'daki 9 "planten kreisen" denen 9 gezegen çemberi / katmanı (res.629) tasavvuru ile de uyuşmaktadır. Feleklerin yaratılışı konusunda "Âlemler" ve "Felek" maddelerinde ayrıntılı bilgi verildi.

629

Günümüz gök bilgisine göre çoğu çocukça hayaller olarak görünen bu gök tasavvurlarına göre mesela kıyamete yakın yeryüzüne döneceğine inanılan Hz. İsa bu gök katlarından birinde beklemektedir: *Terk ü tecrîd ile 'âlemde Mesîhalıg idüp / Bu tokuz âyenede gün gibi peydâ olıgör* YDMÇ, g.125/2. Yahut benzer bir şekilde Yahyâ Beğ'e göre de Hz. Muhammed, kendisine gönderilen Refref adlı bir binekle bu dokuz kat göğü geçerek Arş'ta Allah'ın huzuruna çıkmıştır: *Seyr eyle bu şeb Refref ile 'Arş-i a'lâyı / Anı bu tokuz âyenede eyledi peydâ* YDMÇ, k.1/10.

→ **Avize:** Rızâî'nin "Onun yüceliğinin kasrında avize olmak için feleğin dokuz topu, altınlı ve süslü bir avize olmuş" anlamında dokuz kat göğü top aynalara (res.630) benzeterek söylediği *Kasr-i celâl ü kadrine âvîze olmaga / Nüh gûy-i çarh pür-zer ü pür-zîver âyene* RDMT k.7/20 beytinden de anlaşılacağı üzere eskiden avizelerde kandiller arasına ışığı yayması için uçları püsküllü porselen toplar (res.631) ve top aynalar (bk. "Top ayna") asılırdı. Kâf-zâde Fâizî'nin *Olmaga kubbesi âvîzelerinden anuŋ / Tokuz âyîneli tôb oldı bu çerh-i bed-nâm* KZFD, kıt.2/8 beytinde de gök tabakaları, memduhun sarayı kubbesine asılan dokuz aynalı bir avize olarak tasavvur edilmiştir. Nevres'in *Ol şeh-i İskender-âyîne iki âyînedür / Olsun âvîze hemân bu kasra mâh ü âfitâb* NKHA, tar.20/19 beytinden de anlaşılacağı üzere ay, güneş yahut diğer gezegenleri de böyle bir avizenin topları olarak tasavvur eden beyitler de çoktur. Zâtî ise felekleri hünerle birbiri içine geçirilerek Allah'ın sanatı camisine asılmış toplara benzetir: *Bir biri içre tokuz garrâ musanna' tôbdur / Câmi'-i sun'ında asılmışdur eflâk-i 'azîm* MKTM, k.21/20.

→ **Dokuz ayna:** Edebî metinlerde çokça kullanılan "nüh âyene" ibaresi mesela Nâ'ilî'nin *Nâ'ilî nüh felegüŋ âyenesin seyr itsün / Nâveg-i âh-i dil-i 'âşıkı nâ-ceste gören* NKDH, g.264/6 beytinde olduğu gibi dokuz felek aynası şeklinde geçer. Kara Fazlî de dokuz kat aynadan oluşan gök kubbesini, memduhunun saray yahut köşküne asılı vaziyette olarak tasavvur eder: *Kasr-i kadrüŋde tokuz kat âyene / Bu tokuz kat kubbe-i âyîne-fâm* KFMÖ, kıt.1/7. Nâbî'ye göre ise bu dokuz kat felek aynası dünya üzerinde sürekli dönüp durmaktadır: *Bu tokuz kat felek-i âyene-gîr / Başuŋa devr ider ey mihr-i münîr* NDAF, mua.34. Yahyâ Beğ ise şu beytinde "dokuz ayna" tabirini "dünya" anlamında kullanmış: *İki 'âlemde Süleymânlıg ider ey Yahyâ / Bu tokuz âyenede kendüzini mûr gören* YDMÇ, G.313/5. Fatîn'in bir övgü ifadesi olmak üzere "Dokuz kat gök, ay ve güneşi ayna gibi eline alıp sana bakman için tutar" anlamında söylediği *Misâl-i âyene der-dest idüp meh ü mihri / İder nezâre bu sûretle nüh-kıbâb saŋa* FDME, g.14/3 beytinde de görüleceği üzere bu gök katlarının her biri gibi, ay, güneş ve seyyareler de birer ayna şeklinde düşünülüyordu.

630

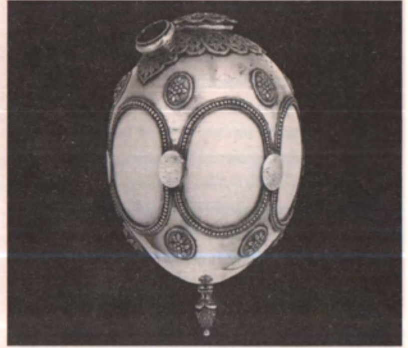
→ **Dokuz habbe:** Zâtî'nin aşkın yüceliğini vurgulamak için "Aşk şarabının kadehi içindeki bir tek hava kabarcığı, feleğin dokuz kubbesini içine alır" dediği *Çarhuŋ tokuz kıbâb-i mu'allâsını muhît / Câm-i mey-i mahabbeti içinde bir habâb* ZDAN, g.71/4 beytinde olduğu gibi kubbe ve habbe arasındaki şekil benzerliği ve büyüklük tezadı şairlerce sıklıkla kullanılmıştır. Rahîkî'nin bir naatinden alınan şu beyitte olduğu gibi aşk ve şefaat gibi subjektif kavramların yüceliğini vurgulamak için de felek katmanları sıklıkla habbeye benzetilmiştir: *İy sâkî-i şarâb-i şefâ'at bu nüh felek / Câm-i mey-i mahabbetüŋ içre tokuz habâb* KZMÇ, k.58/44; *Çerhüŋ tokuz kıbâb-i mu'allâsını muhît / Câm-i mey-i mahabbet içindeki bir habâb* PBKG, g.862/4.

→ **Dokuz kadeh:** Eski astronomi kitaplarında felek katları, dünyayı temsil eden düz bir satıh üzerine ters vaziyette iç içe geçmiş kâseler (res.41, 401) şeklinde çizildiğinden, şairler feleği kadehlere benzeterek Emrî'nin şu beytinde olduğu gibi türlü yorumlar geliştirirler: *Lebüŋ yâdına bezm-i gamda dil çün bâde nûş eyler / Tokuz câmını gerdûnuŋ pür idüp çekse nûş eyler* EDYS, g.173/1. Azmî-zâde Hâletî şu beytinde felek kadehlerini açıkça "birbiri içine geçmiş" olarak tasvir eder: *Çünki mey yok niçe bir gösterür âvâ bilsek / Birbiri içre tokuz câmını sâkî-i felek* AHBK, g.391/1. krş. *Bu tokuz peymânesi çarhuŋ ne cüz'îdür ki biz / 'Âlemi bir câma koyup nûş ider şeydâlaruz* UDŞÜ, g.111/3; *Câm-i la'lüŋ yâdına tokuz tolu câm içüben / Sâkî-i bezm-i ezel oldı ayakdaşum benüm* TCÇD, g.148/5. Eski şiire konu olan kadehlerin biçimi günümüzdeki

Çin kâseleri gibi tas şeklini andırması bakımından (res.627) felek tasvirlerinin yer aldığı beyitleri değerlendirirken bu şeklin göz önünde bulundurulma gereği vardır.

→ **Dokuz kat elbise:** Yahyâ ve Tâcî-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi felek ve gök cisimlerinin teşhislerinde parıltılı elbiseler giymiş kimseler olarak tasvir edildikleri malumdur: *Kadre irişti felek-i bî-esâs / Geydi nücûm ile mücevher libâs* YBGE, mes.149; *Câme-i zerd ile seyr eyler felekde âfitâb / Beŋzer almışdur bu meh-rûdan libâsı müste'âr* TCÇD, g.53/6. Eski kitaplardaki felek çizimlerinde gezegen çemberleri daima iç içe geçmiş olarak tasvir edildiğinden (res.41) şairler Adanalı Sürûrî'nin şu beytinde olduğu gibi bunları üst üste giyilmiş elbiselere de benzetmişler. Şaire göre kendisi üzerine giyecek bir tek bayramlık bulamazken, felek üst üste tam dokuz kat elbise giymiştir: *Saydum esbâbı tokuz katdur temâm ol zâlimüŋ / Hayflar kim bende bir kat câme yok şâyân-i 'ıyd* ASAB, k.10/33.

→ **Dokuz kemer:** En eski çağlardan itibaren gökteki cisimlerin yere düşmeden asılı durma konusu, insan zihnini sürekli meşgul eden problemlerden biri olmuştur. Buna bazıları gökte bir deniz bulunduğu ve gök cisimlerinin bu denizde balıklar gibi yüzdüğü, bazıları da keçe çadırlarda olduğu gibi direksiz bir düzenek olup bu yapıya yıldızların asılı bulunduğu türünden ilginç yorumlar getirmiş. Bunu ilk çağlardan beri mimaride güç ve dayanıklılık timsali olan kemer (res.637) unsuruyla izah etmeye çalışanlar da olmuştur. Bu tasavvura göre gök kubbesi güçlü kemerlerle çatılı vaziyette durmakta, yıldız ve gezegenler de bu kemere asılı hâlde döner veya sabit vaziyette konumlanmaktadır. Bu kemerlerin sayısı Behiştî'nin *Ezel bezminde bir câmın çeken ş'ol deŋlü mest oldı / Ebed devrinde saymaz bir habâba bu tokuz tâkı* BDYA, g.537/3 beytinde ifade edildiği gibi dokuz adettir. Nâ'ilî gibi bazı şairlere göre gökteki güneş, bu dokuz kemerli yapının kubbesini süsleyen altın bir şemse gibidir: *Şemse-i tâk-i felek gibi fürûg-i bahtı / Bu nüh eyvân-i zer-endûdeyi eyler tezyîn* NKDH, k.16/9. Ahmed Paşa'nın *Mirkâtına bir pâye yidi çarh-i mutabbak / Eyvânına bir tâk dokuz kubbe-i 'uzmâ* APDA, k.11/6 beytinde olduğu gibi gök kemerlerinin ihtişamı kasidelerde sürekli yerdeki nesnelerle mukayese edilerek güç ve ihtişam ifadeleri oluşturulmaya çalışılmış. krş. *Mukarnas tâk-i eyvân-i bülendin seyr iden âdem / Nigâh itmez serây-i nüh-revâk-i çarh-i gerdâne* OTSS, tar.30/7.

631

→ **Dokuz kubbe:** O devrin astronomi kitaplarında iç içe geçmiş taslar şeklinde hayâl edilip çizimleri yapılan (res.659) dokuz kat feleği şairler, Zâtî'nin *Felekler şehr-i 'ışkuŋ içre tokkuz kubbelü câmi' / Duhân-i âteş-i âhım çıkup aŋa menâr oldı* ZDAN, g.1758/2 beytinde olduğu gibi rahatlıkla "dokuz kubbeli bir cami" şeklinde de tasavvur edebiliyorlardı. Bu sebeple yukarıdaki beyitlerde iç içe geçmiş felek katmanlarının kubbeye asılı avizenin dokuz top aynasına benzetilmesini garipsememek gerekiyor. krş. *Câmi'-i kadrinde eflâk ol nigâruŋ Zâtiyâ / Birbiri içre tokuz garrâ musanna' tôbdur* ZDAN, g.187/5. Zâtî'nin bu beytinde geçen "musanna' top" yahut "müşebbek" [= kafesli] v.b. ifadelerden, bu ayna ve devekuşu yumurtalarının türlü şekillerde süslendiği yahut şebekeli mahfazalar (res.631) içine alındığı anlaşılıyor. Mürekkepçi Enverî de aşkın yüceliğini vurgulamak için gök kubbelerini aşk kadehinde bulunan hava kabarcıklarının aksi olarak tasavvur ederek şöyle der: *Câm-i mahabbetinde olan bu tokuz habâb / 'Aksin sipihre saldı odur çarh-i nüh-kıbâb* MEDC, g.13/1.

→ **Dokuz otağ:** Cezerî Kâsım Paşa bir methiyesinde memduhunun değerini vurgularken dokuz kat feleği bir otağa, güneşi de onun şemsesine (bk. "Şemse") benzetir: *Kadrüŋ ordusında şâhâ nüh felek bir haymedür / Sâyebân-i haşmetüŋde şemse-i ahdar güneş* CKPD, k.1/35. Birçok şair de Ubeydî'nin şu beytinde olduğu gibi felekleri dokuz büyük çadıra benzetmiştir: *Ne semte 'azm idersеŋ menzil-i rif'at konaguŋdur / Biri birinden*

a'lâ nüh felek tokuz otagundur UDŞÜ g.80/1. Bu benzetme kalıbı bazen de şairlerin aşk sultanı oldukları türünden övünmeleri sadedinde devreye sokulur: *Şeh-i 'ışkam bu nüh eflâk tokuz kat otagumdur / Rikâbumda meh ü mihr altun üsküflü solagumdur* HMNB, b.4504.

→ **Dokuz zırh:** Âşıklar ah oklarının feleğe tesir etmemesi yahut feleğin ah oklarından çekindiği iddiasından hareketle onun dokuz kat zırh giydiğini iddia ederler: *'Âliyâ tutmış şebîhûnın şerâr-i âhumuŋ / Korkusından nüh felek şeb-tâ-seher cevşen geyer* GAKA, g.109/5. Bu zırhın özelliği kat kat giyilmesidir: *Nâvek-i âh-i dil-i 'âşıkı def' eyleyimez / Birbiri üzre felek geyse tokuz kat cevşen* AHBK, g.639/2. krş. *Tîr-i âhı bir dahi almam kemân-i himmete / Eylemezse cevşen-i nüh-tûy-i gerdûndan güzer* AHBK, g.159/5.

DOKUZ KAT (nüh tûy, tokuz kat)
Metin neşirlerinde sürekli "nüh tüy" olarak okunması sebebiyle oldukça yanlış anlamalara sebep olan bu tabir üzerine burada böyle bir madde başı açma gereği hasıl oldu. Farsça "te" harfiyle "tûy" olarak yazılan kelime "kat" anlamında olup eski metinlerde çokça geçen "nüh tûy" ibaresi dokuz kat demektir. Nedîm'in feleği dokuz katlı güçlü yuvarlak (bk. "Çarhî siper") bir kalkana benzettiği *Âsümân nüh tûy bir çarhî siper der-pîş ider / Şeyh seng-endâz-i ta'n oldukça rindân üstine* NDAG, k.3/9 beytinde olduğu gibi "nüh-tûy" tanımlaması daha çok feleğin katlarını vurgulama amacıyla kullanılır. krş. *Mevkib-i haşmet ü iclâline hergiz olımaz / Çarh-i nüh-tûy dokuz kubbeli çetr-i ahzar* ASDM, k.27/15; *Degül encüm felekde tîr-i âh-i subh-gâhumdur / Ki nüh-tûy-i sipihri geçdi gitdi kaldı peykânı* NKHA, k.14/8.

632

Bunun yanı sıra iç içe geçmiş surlarla güvenlik altına alınmış kaleler hakkında da bu tabirin kullanıldığı görülmektedir. Necâtî Beğ'in gözcülerinin dokuz katlı göğü küçük görecekleri derecede yüksek burçlara sahip bir kaleyi tasvir için söylediği *Zihî kılâ' ki bürc-i sipihr-i nüh-tûya / Hemîşe ta'ne taşını atar nigeh-bânı* NBMK, k.26/30 beytinde daha çok dağ yamaçlarına kurulan ve iç içe sur ve zirveye örülen burçlarla güvenlik altına alınan eski şehir düzenleri (res.632, 661) ile dokuz kat felek mukayese edilmektedir. Bazen de Nevres'in şu beytinde olduğu gibi feleğin bu şekilde iç içe surlarla örülmüş kalelere benzetildiği görülür: *Kal'a-i nüh-tûy-i çarhı iki topla aldılar / İtdiler meydânda ihrâz-i kasab hurşîd ü mâh* NKHA, k.26/2.

Kalkan ve zırh gibi nesnelerin gücünü vurgulama sadedinde de bu "dokuz kat" ibaresinin kullanıldığı görülür. Azmî-zâde'nin "Züht ehlinin takva zırhı dokuz kat olsa bile, nasıl olup da sevgilinin bir bakış okunun buna işleyişine aklım ermiyor" dediği beyti böyledir: *Nüh tûy olursa cevşen-i takvâ-yi ehl-i zühd / Tîr-i nigâha aŋlayamam ki_ ola kâr-ger* AHBK, g.155/7. krş. *Tîr-i âhı bir dahi almam kemân-i himmete / Eylemezse cevşen-i nüh-tûy-i gerdûndan güzer* AHBK, g.159/5; *Gâfil olma ey melek âhum okından kıl hazer / Kim tokuz kat cevşen-i eflâkden eyler güzer* ŞDMK, g.59/1. "Dokuz kat" tanımı kalkanlar için kullanıldığında, söz konusu olan kalkanların gücü vurgulanmaktadır: *Ey âfitâbum kıl hazer eflâki idinme siper / Çarh okıdur âhum tokuz kat çarhi kalkandan geçer* EDYS, g.188/4. krş. *Geçdi nüh-tûy-i sipihri nevk-i tîr-i hâmesi / Nâvek-endâz-i hayâl ü vehmi hayrân eyledi* NKHA, k.22/30.

DOKUZ TABAK
Eski bir geleneğe göre düğün merasimlerinde tabakta sunulan dokuz çeşit çerezden ibaret hediyeye denir. Bir Kırgız düğünü hakkında söylenen *Tamara Hanımuŋ toyında tokkuz miŋ tokkuz yüz toksan tokkuz tabak çeküldi. Toyganlar toydı, toymaganlar toydı* ibaresinde Türklerde mukaddes sayılan 9 rakamıyla ilgili bu sayının abartılı olarak yükseltildiği görülmektedir. Balkanlarda ise damadın önüne dokuz tabakla yemek getirilir, yemekler bitince damat bu tabakların her birine saçı saçılmak üzere para koyar, buna "dokuz tabak" âdeti denirmiş. Bu konuda fazla beyte rastlanmamakla beraber, daha sonra bulunabilecek malzemeye bir zemin oluşturması düşüncesiyle Gelibolulu Âlî'nin şu beytini buraya aktarıyorum: *Devrân o dem ki nukl ile 'arz itdi nüh tabak / Kıldı cebîni gark-i 'arak bir kadeh 'arak* GMAD, g.649/1.

DOKUZA ÇIKMAK

Günümüzde halen "adı çıkmış dokuza inmez sekize" şeklinde varlığını devam ettiren bu tabir, toplumda bir kimse hakkında oluşan kanaatin bir daha kolay kolay değişmeyeceğini ifade eder. Fasîhî'nin feleğin dokuz kat oluşuna ve kötülüklere sebep olduğu inancına işaretle söylediği *Tokuza çıkdı denîlikde çün adı felegüŋ / Gayrı mümkin mi sahâvetde dönüp ola ferîd* FDHG, g.91/2 beyti deyimin günümüzdeki kullanımına uymaktadır. Bununla beraber bu tabir eski metinlerde çoğu zaman bu beyitte olduğu gibi olumsuz manada değil tam aksine "şöhret bulma" anlamında kullanılmış. Mesela Lebîb'in bir kasr övgüsü için söylediği *Yedi iklîme sekiz gûşe ile fahr eyler / Dokuza çıksa n'ola nâmı bu kasruŋ 'acebâ* LDOK, tar.15/4 yahut bir kasidesinde övgü için söylediği *Tokuz sâl eyledi bu nüh revâk-i dehre dârâlık / Tokuza çıkdı feth ü nusret ile şöhret ü şânı* LDİK, k.58/20 beyitleri buna misal olabilir. Aynı şekilde Bosnalı Sâbit de bir fahriyesinde şöyle der: *Nüh felek nâm-i belîgüŋle mübâhât eyler / İşte Sâbit tokuza çıkdı senüŋ de aduŋ* BSTK, g.213/5.

633

DOLAMA, bel dolaması (tolama)

Üste giyilen cübbemsi bir çeşit elbisenin adıdır. Önü açık ve düğmesiz olup belden bir kuşakla bağlanır. Çuha, çatma ve kemha gibi kumaşlardan dikilir. Değişik biçimde dikilen modelleri olup "murabba' dolama" (bk. "Murabba'") bunlardan biridir. Kadınların giydiği dolamalar diz kapaklarından az aşağıya kadar iner, yeniçeri dolamaları ise daha uzun olup ön tarafları yürümeye engel olmaması için bele sokulurmuş. Dolamayı sadece yeniçeriler değil baltacı, şâtır, Enderûn-i Hümâyûn iç oğlanları ve vezir çuhadarları da giyer, "posta tatarları"nın dolama etekleri rahat koşabilmeleri için biraz kısa olduğundan bunlara da "tatar dolaması" denirmiş. Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde ölülerin beyaz kefene sarılmasını ima için söylediği "Dolama kumaşlar ölülere ağır gelince her fidan boylu güzel bir ak sade giyip gitti" şeklinde yorumlanabilecek şu beytinden, dolamada kullanılan kumaşların ak sadeye göre çok daha ağır ve gösterişli olduğu anlaşılır: *Tolamalar yük oldı ecsâda / Geydi her bir nihâl ak sâde* VHYY, mes.309. Gerçekten de Hevâyî'nin şu beytinden dolamaların mor ve kırmızı gibi gösterişli renklerden seçildiği ifade edilmektedir: *Tolama alursa da mor degül al arar / İskelelerde turur dûrda hammâl arar* HDZV, g.28/4. Tırsî'nin *Dolama sâde kaftan geymeyüz bir dürlü cebsüz biz / O derzîler ki hûysuz oldılar olduk sebebsüz biz* TDKY, g.77/1 beytinden ise dolamaların iç cebi olmadan dikildiği tahmin edilebilir. Hevâyî'nin *Nazîre Dîvânı*'ndan alınan şu beytinde ise para keselerinin tolama kuşaklarına yerleştirildiği ima ediliyor: *Tâ kim kuşak çözülmeye tolama çıkmaya / Dînâr-i sürh ücret-i hammâme çıkmaya* HNSY, g.103/1.

Rezmî'nin "Sevgiliye hediye olacak bel dolaması dar gelmesin diye kolumu beline endaze edip de bol bol ölçüsünü alsam" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere eski metinlerde "dolama ve "bel dolaması" olarak geçen tabirler aynı kıyafeti göstermektedir: *Kolum endâze itsem bol bol ölçsem ol miyânın kim / Aŋa dar gelmeye Rezmî o tuhfe bil dolaması* RDMG, g.489/5. Bu ismin düğmesiz olarak dikilen bu cübbe şeklindeki elbisenin iki kanadının önden kapatılarak bele genişçe bir kuşakla sabitlenmesi suretiyle giyilmesinden kaynaklandığı anlaşılıyor: *Zîbâ yaraşur hil'at-i nâz ol boyı serve / İki kolumı kılsam aŋa bil tolaması* BDSK, g.508/4. krş. *Yapmak garazum dil-bere bir bel tolaması / Kaldursa görenler dimesünler ki eteksüz* TDKY, g.83/9.

- **Sofular da giyer** bk. "Murabba' dolama"

Δ **Dolama:** Bu kıyafetten bahseden beyitlerin önemli bir kısmında bele kolların dolanmasından bahsedilmesi, kıyafetin bedene uzunca bir kuşakla sarılıp dolanması sebebiyledir. Edirneli Nazmî bu kıyafeti ima ederek kollarını bele dolamasına hançerin engel olmasından şikâyet eder: *Bilüŋe kol tolamak ben kuluŋa / Kolaydı hançerüŋ çıksa aradan* ENDS, g.4824/2. Dikkat edilecek olursa bele kol dolamadan bahsedilen bütün beyitlerde Belîğ'in *Hayyât-nâme*'sinden alınan şu mısralarda olduğu

gibi çoğu zaman terzilikle ilgili tabirlere yer verilmektedir: *İç tonından kocınurken o sürîn ü zânû / Mû-miyâna tolama koluŋı yazukdur bu* BDGD, kıt.IV/2. Bu konuda ayr. bk. "Murabba' dolama"

634

DÔLÂB-i KEBÂB

Evliya Çelebi Bursa Cebel-i Ruhbân [= Keşiş dağı, Uludağ] eteklerindeki bir vadide dev çınarların bulunduğu Abdal Musa Mesîre-gâhı hakkında bilgi verirken *Ve birkaç birkaç yerinde mecma'-i zurefâ mastaba soffaları ve namâz-gâh soffaları vardur ve matbah-i it'âmlarından mâ-i câriler ile kebâb dolapları vardur. Germ-â-germ âteşde kebâbı su çevirüp bir kebâb olur, âdem çevürmege ihtiyâc degüldür* sözleriyle akan suların itme gücüyle çevrilen kebap dolaplarından bahseder. Türkiye'de bu gelenek unutulmuş ise de bugün Bosna-Hersek'te Mostar civarında akan suların değirmen çarklarını çevirmesi suretiyle dönen kebap dolaplarına çokça rastlanmaktadır. Buna göre mesela Defterî'nin "Gönlüm bela şişine geçirilmiş bir kebap gibi döner. Bu yokluk selinde yaşım bir değirmen gibi döner" dediği *Dil belâ sîhinde sançılmış kebâb-âsâ döner / Bu fenâ seylinde yaşum âsyâb-âsâ döner* DDMY, g.210/2 beytini bu bilgi çerçevesinde değerlendirmek, bu türden beyitlerin yorumuna farklı bir boyut getirmek bakımından ilginç olabilir. krş. *Yanup bagrım gözümden kan akup âh itdügüm her gün / Ciger tennûr-i sînem içre biryân oldugındandur* KDSK, g.72/2; *Hevâ-yi 'ışka çün uydum kodum yolına bu başı / Ciger biryân ü dil haste akar durmaz gözüm yaşı* MDCA, b.198.

DÔLÂB-i MUHAMMEDÎ

Suriye'de Hama kentinde, ters akmasıyla ünlü Asi nehri üzerinde bulunan su dolaplarından en büyüğünün adı olup Roma döneminden kalan bu eser günümüzde halen çalışır durumdadır. Bir zamanlar nehir üzerinde bulunan yüze yakın dolaptan bugüne sadece 17 tanesi ulaşmış olup bunların isimlerini dönerken çıkarttıkları seslerden aldıkları söylenir. Bu dolabın "Yâ Muhammed" diye büyük bir gürültü ile dönüşü sebebiyle bu ismi aldığı rivayet edilir. Süheylî şu beytinde feryat ve inlemelerini bu dolabın çıkarttığı sese benzetir: *Nâleŋ Süheylî halkı uyutmaz oldı hergiz / Şehr-i Hamâda gûyâ iŋler tolâba beŋzer* PBMK, g.2075/5.

635

Evliyâ Çelebi gerek Asi nehri gerekse o dönemde büyük su kemerleri vasıtasıyla şehre ve tarlalara su ulaştıran bu dev eser hakkında efsanevî rivayetler anlatır. Ancak daha sonra verdiği bilgiler bir su dolabının yapısını ve dönerken çıkarttığı çok uzaklardan dahi işitilen iniltili yüksek sesini aktarması bakımından oldukça önemlidir: *Bu eyle bir dôlâbdur kim "Yâ Muhammed!" diyü sadâsı cânib-i erba'asındaki çölistânda nısfu'l-leylde sekizer sâ'at yirden "Yâ Muhammed!" sadâsı istimâ' olundugından "Dôlâb-i Muhammedî" dirler. Evc-i semâya ser çekmiş bir dôlâb-i kadkeşândur. Orta mîlinden tâ zirve-i a'lâsına varunca kırk zirâ'-i mi'mârîdür. Kırk zirâ' dahi aşagı olup cümle seksen arşın 'âlî bir dôlâb-i bâlâdur. Cümle ahşâbâtları Ba'albek dagların-dan gelür çam dırahtlarıdur. Bu haşeblerde yüzer yüz ellişer vakıyye gelür mismârları vardur ve dôlâbuŋ cânib-i edvârında niçe biŋ su kovaları vardur. Kulle üzre mâ'-i sâfî rîzân olup andan su kemerleri ile şehrüŋ cemî'-i câmi' ve tekyelerine ve serây-i 'âlîlere gidüp saky ider bir evkâf-i 'azîmdür kim mu'âf müsellem tüccârları ve kırk elli hüddâmları vardur ammâ yanına varup seyr ü temâşâ iden kimesnelerüŋ kulagı sadâ-yi dôlâbdan asamm olur. Temâşâ-yi garîb budur kim şehrüŋ âvâre sıbyânları bu dôlâba sarılup deverân iderek bâlâya çıkup andan aşagı Âsî nehre kendüleri pertâb iderler. 'Aceb temâşâdur.*

636

Kâf-zâde Fâizî *Leylâ vü Mecnûn*'unda *Çarh urmada şevkı ile bî-bâk / Dôlâb-i Muhammedîdür eflâk* KFLM, mes.124 diyerek feleklerin dönüşünü bu dolabın dönüşüne benzetir. Hüdâyî yağışlı ve gök gürültülü bir günü tasvir için "Felek senin derdinle sarhoş olarak başı döner yaşı akar hâldedir. Duyulan gök gürültüsü değil, o sarhoş nara atmaktadır" anlamında *Gamuŋla çarh mest olmış döner başı akar yaşı / Degüldür savt-i ra'd eyler dem-â-dem na'ralar peydâ* HDMK, g.1/2 derken bu su dolaplarının çıkarttığı gök gürültüsünü andıran sesleri ima etmektedir. Su dolabıyla gök gürültüsü arasındaki ilgiyi anlayabilmek için Evliyâ'nın yukarıda Dôlâb-ı Muhammedî'nin sesinin geceleri çok uzak mesafelerden dahi duyulabildiği bilgisini hatırlamak gerekmektedir. Şeyh Gâlib *Hüsn ü Aşk*'ında güçlü bir ihtimalle gördüğü bu dolap hakkında şöyle der: *Bir feyz ile şâd olup ögündi / Dôlâb-i Muhammedîye döndi* ŞGHA, mes.117.

DOLANDIRMAK (tolandurmak)
Şairler Türkçenin zenginliği ve mana inceliklerini kullanarak bazen bir tek isim veya fiille çok farklı boyutta anlamlar üretebilmeyi başarmışlardır. Daha önce bunlardan bazısına örnek verildiği gibi bu maddede de "dolanmak" fiili misal olarak kullanılacaktır.

= **Bağlamak, sarmak:** Mesîhî şu beytinde bele sarılan gümüş kemeri, gümüş para karşılığında sevgilinin gönlünü alıp elini beline saran bir şahsa benzeterek şöyle der: *Yalıŋuz sîm ile senüŋ bilüŋi aldum idi / Nice anuŋ gibi koçdı vü tolandurdı kemer* MDMM, k.15/7. Hayretî'nin "Felek kocakarısı rahat bırakmayıp gam bağını sümbül gibi yine boynuma doladı" dediği *Bend-i gam komadı boynuma tolandurdı benüm / Pîre-zen dehr yine sünbül-i pür-tâb gibi* HDMÇ, g.456/2 beytinde sarmak, bağlamak yahut dolamak gibi anlamların yanında dolandırıp kandırmak gibi anlamlar da çağrıştıracak bir yapı söz konusudur.

= **Çılgına çevirmek:** Refî'-i Kâlâyî'nin kendisini, pazarda sermayesini çaldırdığı için mecnun gibi dolaşan bir şahıs olarak tasvir ettiği *Çaldurup cevher-i sermâye-i 'aklı şimdi / Çıldırıp sûk-i cünûn içre tolanır delüyüz* RKBA, hez.3/7 beytinde geçen "dolanmak" aklını yitirip deliler gibi dolanma hâlini tasvir etmektedir. Yahyâ Çelebi'nin irade sermayesi yani aklı elinden gittiği için şehrin meydanında deli gibi dolaşan bir şahıs imajı çizdiği *Alup nakd-i karârın 'âşık-i bî-dilleri ol yâr / Bugün meydân-i 'ışk içre döne döne tolandurmış* PBKG, g.3434/3 beytinde de bir mecnun tasvir edilmektedir. Âhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde "Eğer felek meydanına çıkıp şöyle bir dolaşacak olsa, güneş (kıskançlıktan) feleği dokuz dolandırırdı" anlamında söylediği şu beytinde de "dolandırmak" fiili çılgına çevirmek anlamında kullanılmış: *Tolanup çıksa meydân-i sipihre / Tokuz tolandururdı çerhi mihre* AHŞF, mes.411.

= **Dolandırıp kandırmak:** Nev'î'nin âşıklarının yüzüne gülüp onları kandırarak ellerindeki huzur parasını alan bir güzeli tasvir ettiği şu beytinde ticari manada dolandırıcılık söz konusudur: *Elinden nakd-i ârâmını almış yüzine gülmiş / Gice pervâneyi bir şem'-i bezm-ârâ tolandurmış* NDMT, g.197/2. Haşmet'in şu beytinde ise pazarlık etmeden cömertçe sahte senetlere mühür vurup mal alarak esnafı dolandıran bir tüccar imajı çizilmektedir: *Hâtem gibi nâm ister iseŋ semt-i sehâda / Bas mühri temessüklere esnâfi dolandır* HKHA, k.23/47. krş. *Bâzâr-i heves içre kalb idi göŋül ammâ / Nâzüklük ile zülfüŋ anı da tolandurdı* NBMK, g.575/3. krş. *Dil metâ'ını aŋup zülfi tolandurdı beni / İtmedüm fâ'ide bir kılca bu bâzârumdan* ADYB, g.112/2; *Şemmesin nakd-i cân ile aldum / Zülf-i yâri 'aceb tolandurdum* AÇDF, g.31/4.

= **Dolaştırıp gezdirmek:** Zâtî "Dün gece o ay yüzlü güzeli yerinde bulamayınca ah habercisine gökleri dokuz dolandırdım" dediği şu beytinde bir kimseyi bulması için birini dolaştırma anlamı vermiş: *Dün gice vardum o mâhı menzilinde bulmadum / Peyk-i âha gökleri tokuz tolandurdum yine* ZDAN, g.1238/2. Manastırlı Celâlî'nin şu beytinde geçen ve günümüzde de kullanılan "dokuz dolanmak" yine bir şeyi bulup aramak için dolaşmak

anlamındadır: *Yirde gökde gerçi kim bir şey degül Hakdan ırag / Gökleri tokuz dolandum bulmadum benden yakîn* MCDM, g.453/2. Kelâmî'nin esen rüzgârı çöllerde dolaşan Mecnûn'a benzettiği şu beyitte de aynı anlam görülmektedir: *Sabâ Mecnûn nişânın gird-bâd-i vâdîye virmiş / O sergerdân varmış deşt-i mahabbet tolandurmış* KDMK, g.159/2. krş. *Tolanup şehr için bir dil-ber-i 'ayyâr arar gönlüm / Evin yıkmag içün billâhi gör mi'mâr arar gönlüm* HDMÇ, g.305/1.

= **Döndürmek:** Necâtî'nin "duhter" ve kız" kelimeleri arasında oyun geliştirmek üzere söylediği "Ey saki, artık şarap kıtlığı var. Gel de kadehi bir iki defa döndürüver" anlamındaki *Kız oldı duhter-i rez sâkıyâ gel / Bir iki câm-i mey tolandurıgör* NBMK, g.106/4 beytinde geçen "dolandırmak" bir şeyi döndürmek anlamındadır. Kelâmî'nin "İşin sonunda felek bizi ayrılık çölünde bir hortum gibi döndürüp durdu" dediği şu beytinde de fiil aynı anlamda veya kendi etrafında dönme anlamında kullanılmış: *'Âkıbet hicrân beyâbânında çarh / Gird-bâd-âsâ tolandurdı bizi* KDMK, kıt.34/2. krş. *Ka'be-i kûy-i nigâruŋ hâcîsidür şimdi dil / Kim tavâf itmeklüge tokuz dolandurdum yine* DLGK, g.183/4. Bâlî'nin şu beytinde olduğu gibi bu "döndürme" anlamı ima edilirken aynı zamanda "aldatıp dolandırma" manasına da iyham yahut tevriye yoluyla ustaca değinmeler yapıldığına da çokça rastlanır: *Komamış kimsede bir Mevlevî zîbâ sabır nakdin / Semâ'-i şevk-i hüsninde cihân halkın tolandurmış* BDBS, g.80/2.

= **Etrafını sarmak, sarınmak:** Sütûrî'nin "Senin yüzünün mumu etrafı aydınlatırken, gönlüm onun etrafını bir fanus gibi sarmıştı" anlamındaki *Münevver şem'-i ruhsâruŋ ziyâ-dâr oldıgı demde / Bu dil fânûs gibi çevrildi başında tolandurdı* SDEA, g.485/3 beytinde olduğu gibi kelimenin bir şeyin etrafını sarma anlamı da vardır. Mübînî'nin gökteki yıldızları, beğendiği bir kumaşı satın almak için büyük paralar sarfetmekten kaçınmayan bir şahıs olarak tasvir ettiği şu beytinde geçen "dolandırmak" fiili, bir uğurda dökülen paraların kumaşın etrafını sarması durumunu tarif için kullanılmış: *Nukûd-i encüm ile atlas-i çerhi alam diyü / Bu gice hâle yine mâh-i tâbânı tolandurmış* PBKG, g.3436/2. krş. *Bir siyeh şâle firâkuŋla tolandum bu gice / Dâg yakdum tenüme cândan usandum bu gice* NDMT, g.464/1.

= **Geciktirmek, oyalamak:** "Nasıl bir hile yaptıysa, saçından bir teli bağlayıp [= büyü yapıp], zavallı Sütûrî'yi kandırıp günlerce oyalamış / dolandırmış" anlamındaki *Nereng itmişse itmiş baglamış bir mûy zülfinden / Sütûrî derd-mendi aldayup kaç gün tolandurmış* SDEA, g.255/5 beytinde kelimenin oyalama, zaman harcatma anlamı seziliyor. Rıfkî'nin mey sunmakta geciken bir sakiye hitaben "O zaten içeceğini ezelde içmiş. Artık kadehi elinde dolandırıp vakit geçirmeden sun" dediği *Yeter sâkî tolandurma elinde câm-i gül-gûnı / Ki câmı tâ ezelîden içen peymânedür bence* RDMA, g.94/6 beytinde de aynı anlam kastedilmiş görünüyor.

= **Yankesicilik etmek:** Vusûlî'nin zengin bir tüccar olarak tasvir ettiği sevgilinin beline dolanan rakîbi, para kesesini çalan bir yankesiciye benzettiği şu beytinde fiil bu anlamda kullanılmış: *Miyânına sarılmış nakd-i vasla dest-res bulmış / İşitdüm kim rakîb ol hᵂâce-i hüsni tolandurmış* VDHT, g.85/2. Bâkî'nin bir derviş güzelini tasvir ettiği şu beytinde ise sevgili, zikir halkasına girerek yankesicilikle halkadakilerin varını yoğunu çalan bir hırsıza benzetilmiş: *Göŋüller nakdin almış yâr girmiş halka-i zikre / Bir iki derd-mend âvâreyi varmış tolandurmış* BDSK, g.219/2. Celîlî'nin gerçek anlamı "kanca" olduğu hâlde kanca ile yankesicilik eden bir şahsı (bk. "Kullâb") ima için söylediği *Veh nice kullâb olur kim bezm-i hüsninde bugün / Bir iki câm ile göŋlümüz tolandurdı nigâr* ENMN, g.2058/2 beytinde de kelime bu anlamıyla kullanılmış.

∆ **Dölenmek:** Karar kılmak, tatmin olmak, huzura kavuşmak gibi anlamlara gelen bu kelimenin "dolanmak" fiiliyle birlikte hat cinası oluşturmak üzere çokça kullanıldığı görülür: *Göŋül murgine ser-tâ-ser cihân bâgın tolandurdum / Ben anı 'âkıbet bir serv-i bâlâya dölendürdüm* FŞKE, g.80/1. krş *Göŋül pervânesine ruhlerüŋ şem'in tolandurdum / Anı ben 'âkıbet ol şem'-i tâbânda dölendürdüm* FVBH, g.31/1.

637

DOLAP [bahçe dolabı] (dolâb)
Suyun itme gücüyle bir çarkı çevirmesi suretiyle çalışan bu düzeneklerin bahçe sulamada kullanılanlarına "su dolabı", değirmen taşlarını döndürmek için kurulanlarına ise "değirmen dolabı" (bk. "Değirmen") denir. Su dolaplarında suyun ittiği paletler arasına çarkın suya dalmasıyla dolan küp, kova yahut hazneler (res.639) yerleştirilir. Bunlar çarkın en tepesine çıktığında yan veya ters döneceğinden, suyu kanala (res.638) boşaltarak suyun kemerler boyunca (res.637) bu kanallardan uzak mesafelere kadar ulaşmasını sağlar. Bunun günümüze kadar gelen en çarpıcı örneği Suriye'nin Hama şehrindeki "Yâ Muhammed" adlı (bk. "Dôlâb-ı Muhammedî") dolaptır. Emrî'nin gözlerini çifte dolaba benzettiği *Tâzelensün diyü bûstân-i tareb dîde-i ter / İki dôlâb ile sular akıdur yaş degül* EDYS, g.310/3 beytinde olduğu gibi bazı dolap çarklarının ikili imal edildiği anlaşılmaktadır ki bunun Asi üzerinde çalışan bir örneği (res.637) halen mevcuttur.

• **Bahçelere su taşır:** Yukarıda da temas edildiği üzere su dolaplarının vazifesi, akarsulardan çekilen suyu yükseğe çıkartarak kanallar vasıtasıyla uzak mesafelere kadar iletmektir. Mu'îdî şu beytinde gönlünü bir su dolabı ustasına, sürekli yaşlar akıtan gözünü de sevgilinin muhabbet bahçesine su iletmeye çalışan bir dolaba benzeterek şöyle der: *Su götürmek ister eşkümden mahabbet bâgına / Bu hevâ ile olur benná göŋül tôlâb göz* MDGT, g.156/4. Kandî de sevgilinin sakalını güzellik bahçesinin sebzelerine, gözlerini dolaba, gözyaşlarını ise suyu uzaklara ileten bir kanala benzettiği şu beytinde böyle bir sulama sistemini ima etmektedir: *Hattuŋ ki bôstân-i hüsn sebze-zârıdur / Dôlâb dîde eşküm anuŋ cûy-bârıdur* PBKG, g.2616/1.

• **Bahçelere hayat verir:** Yukarıda "kebap dolabı" ile ilgili maddede (bk. "Dôlâb-i Kebâb") izah edildiği üzere bazen de bahçelerdeki sürekli su akan küçük kanallar üzerinde de dolap kurulduğu anlaşılıyor. Şam'da bir parkta bu dolaplardan birinin güzel bir örneğini bularak fotoğrafını (res.639) çekmiştim. Sürekli dönen bu dolapların oluşan su sesi sebebiyle bahçeye süs olmasının yanı sıra bostanlara su taşıyan dolaplar da ekinlerin canlı kalmasını sağlamak bakımından önemlidir. Revânî bunun için *Meclis-i 'uşşâka câm-i mey-durur ziynet viren / Bôstânuŋ revnakı olmaz iŋen dôlâbsuz* RDMÇ, g.138/3 der. Yahut Necâtî belini bir su dolabı gibi bükülmüş olarak tasvir ettiği şu beytinde, amacının sevgilinin bahçesine değer kazandırmak olduğu iddiasıyla şöyle der: *Ser-i kûyuŋda belüm iki büküp iŋledügüm / Bu ki gül-zâre şeref virmege dôlâb gerek* NBDA, g.309/4.

• **Yüksek ses çıkartır:** Çoğu zaman ahşap malzemeden yapıldığından muhtemelen mil ve çarkların sürtünmesi sebebiyle sürekli gacırtı çıkartan bu dolap ve değirmenlerin en ünlüsü yukarıda anlatıldığı üzere (bk. "Dôlâb-i Muhammedî") "Yâ Muhammed" dolabıdır. Sadece sesi geceleri çok uzak mesafelerden duyulan bu dolap değil, hemen bütün dolapların ortak özelliği inilti ve ağlamayı andıran sesler çıkartmalarıdır. Me'âlî'nin feleği bir dolap çarkına, gök gürültüsünü de bu çarkın feryatlarına benzetmesi bu seslerin şiddetini vurgular mahiyettedir: *Bûstân-i çarhda tôlâbdur kavs-i kuzeh / Na'ra-i ra'd anuŋ efgânı suyı bârândur* MDEA, g.248/4. krş. *Sadâ-yi gerdiş-i dôlâb basdurdı gülistânda / Nevâ-yi bülbüli âvâz-i devr-i çarh-i devvârı* NKHA, k.4/8. Bu sebeple âşıklar sevgilinin mahallesinde döne döne ağlamaları bahsinde sürekli bu dolapları örnek gösterirler: *Ten döne döne derd ile aglar tôlâb-vâr / Ney gibi cân figân-ile iŋler koyuk koyuk* LDKS, g.226/3. Aşağıda da görüleceği üzere bu sebeple dolaplar ağlayıp inleme sembolü olarak kullanılırlar.

+ **Akarsu:** Çarkını döndüren itici gücü oluşturması bakımından, su dolaplarının akarsu kenarlarına inşa edilmeleri şarttır. Adlî gözyaşlarını akarsuya ve dertlerle bükülen belini bir dolap çarkına benzettiği şu beytinde böyle bir manzarayı tasvir etmektedir: *Serv-i kaddüŋ yâdına yaşumı seyl-âb eyledüm / Kaddümi ol cûybâr üstinde dôlâb eyledüm* ADYB, 93/1. krş. *Serv-i kaddüŋ hasretinden seyl-i eşküm üzre çarh / Beŋzer ol tôlâba devri cûy-i âb üstindedür* HBDA, g.148/4; *'Ömr-i âdem bir akar sudur kenârında anuŋ / Bir düzülmiş çarhdur turmaz döner her-bâr çarh* DUBÇ, g.77/6. Bununla beraber bir de Nedîm'in şu beytinde ima ettiği gibi

yüksekten akan suların döndürdüğü dolaplar vardır ki bunlar bahçe sulamakta değil daha çok değirmen çarklarını döndürmek için kullanılır: *Eyler kad-i ham-geştemi gerdîde çü dôlâb / Küh-sâr-i serümden dökülen cûy-i mahabbet* NDAG, g.11/6.

638

+ **Gözek:** Başka metinlerde rastlanmamakla birlikte Kânûnî'nin dolapların su dolan ve yaygın olarak "kûze" olarak adlandırılan hazneleri hakkında ısrarla "gözek" ve belki de "kûzek" kelimesini kullandığını görüyoruz: *Gözlerüm gözeklerinden her yaŋa göz yaşların / Döker isem taŋ mı döndüm iŋiler tôlâba ben* MDCA, g.2152/2; *Göŋül iŋler olup tôlâb-i gerdûn / Gözüm gözeklerinden akdı Ceyhûn / Olursa taŋ mıdur hâlüm diger-gûn / Ciger-hûnam ciger-hûnam ciger-hûn* MDCA, g.24/1; *Gözlerüm gözeklerinden döküben hûn-i ciger / İŋlerem derd ile göŋlüm beŋzedüp dôlâba ben* MDCA, g.2105/3; *Kim bilürdi 'ışkumı 'âlemde olurdı nihân / Dîdeler gözekler ü bu sîne dôlâb olmasa* MDCA, g.2441/4. Bu bilgiye ek olarak Muhibbî'nin edebiyatımızdaki en hacimli dîvânlardan biri olan eserinde "kûze" kelimesini sadece bir beyitte kullanması da ayrıca ilginçtir. Gedizli Kabûlî bu kelimeyi göze yahut kûze şeklinde kullanmış: *İki gözümüŋ gözeleri âb ile toldı / Bâg-i çemen-i gussada gûyâ ki tolâbuz* GKME, g.145/2.

+ **Kûze:** Suyun itme gücünü ve dolayısıyla çarkın dönme hızını arttıracak paletler ve küçük su haznelerinden oluşan dolaplarda suyu taşıyan bu çömlek, hazne yahut bölmelere "kûze" denir. Yukarıda ifade edildiği üzere Kânûnî şiirlerinde bu hazneler için "kûze" yerine ısrarla "gözek" kelimesini kullanmış. Bu kova yahut bölmeler, çarkın akarsuya dalmasıyla dolup dönmesiyle yukarı çıkar ve en tepeye ulaştığında yan dönerek boşalırlar. Kemâl Paşa-zâde'nin insanları felek dolabının dolup boşalan haznelerine benzettiği şu beytinde *Gerdiş-i dôlâba beŋzer çarh-i gerdûn cünbişi / Kûzelerdür halk içinde geh tolar geh boşalur* KPZD, g.57/3 demesi bundandır. Hayâlî Beğ feleği bir dolap çemberine, ay ve güneşi de bu çember üzerinde gözyaşı seline batan gözelere benzeterek şöyle der: *Takınup kûze-i mihr ü mehi dôlâb-i felek / Bâg-i hüsnüŋ suvarur eşküme her ân batar* HBDA, g.166/3. krş. *Döndürür her dem sirişküm cismümi dôlâb-var / Kûze-i pür-âbdur çeşmüm o dôlâb üstine* KPZD, k.1/8. Bu haznelere "kûze" denmesi Asya'da imal edilen su dolaplarına çömlekler (res.641) sabitlenmesi sebebiyle olmalıdır. Mesîhî'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere eskiden bu tarz dolaplarda suyun dolduğu gözler için topraktan mamul küpler (kûze) de kullanılmaktaydı: *Beni dôlâb idüpdür çarh-i gerdûn / Dökerse kûze-i çeşmüm n'ola hûn* MDMM, g.175/1. Ahmed Paşa'nın *Güneş Kasidesi*'nde feleği mavi renkli bir dolaba, güneşi de ona bağlanmış yakut renkli çömleğe benzettiği *Kûze-i yâkût ile pîrûze-gûn dôlâbdan / Çarh-i mînâ-rengi sîm-âb itdi ser-tâ-ser güneş* APDA, k.19/11 beytinde de yine bu topraktan mamul gözelerden bahsedilmektedir. Kûze hk. geliştirilen benzetme kalıpları için bk. "Kûze"

639

+ **Mîzâb:** Dolap çarkı içine yerleştirilen su haznelerinin ters konuma gelmesiyle suyun düzenli olarak kanala dökülebilmesi için her hazne kenarına bir su oluğu (res.639) eklenir. Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi dolaptan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "mîzâb" kelimesinin zikredilmesi bundandır: *Dôlâb kurdı kavs-i kuzeh bâg-i 'âleme / Mîz-âb gibi her yaŋadan akdı cûy-bâr* BDSK, k.17/5. Ümîdî kendisini bir su dolabına, vücudundaki kesikleri de bu dolabın oluklarına benzeterek şöyle demiş: *İŋlerem çarha girüp derd ile dôlâb gibi / Şerhalar kan akıdur sînede mîzâb gibi* ÜDMS, g.206/1. Şeyh Gâlib ise devamlı dönmesi sebebiyle feleği dolaba, güneşi dolabın kovasına

(delv), ayı da suyun döküldüğü kanala benzetmiş; böylece ayın ışığını güneşten almasına da dolaylı olarak imada bulunmuş: *Mâh mîzâb oldı dôlâb-i sipihre mihr delv / Nûr ifâza eyler âfâka ser-â-ser rûz ü şeb* ŞGNO, k.1/13. Bekâyî ise yüzündeki gözyaşı yollarını bu oluklara benzeterek şöyle der: *Aglayup iŋlemeden derd ile dôlâb gibi / Oldı çihremde yaşum yolları mîzâb gibi* PBKG, g.7318/1.

+ **Seyl-âb:** Akarsuyun itme gücüyle sürekli devreden dolaplara bağlı su kapları, suya dalıp doldukları gibi en tepeye çıkınca ters dönmeleri sebebiyle içlerindeki suyu oluklardan kemerin su kanalına boşaltırlar. İşte su dolaplarından bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında sel gibi akan sudan kasıt sadece dolabı döndüren akarsu değil aynı zamanda Ahmed Paşa ve Adlî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi önemli ölçüde bu olmalıdır: *Nice bir iŋledesin derd ile dôlâb gibi / Nice bir akıdasın eşkümi seyl-âb gibi* APDA, g.335/1; *İŋlerem her dem ziyâde derd ile tôlâbdan / Yaşum artuk mevc urur her lahzada seyl-âbdan* ADYB, g.107/1. krş. *İŋledüp bu çerh-i gerdûn dem-be-dem tôlâb-veş / Gözlerümden yaşumı itdi revân seyl-âb-veş* DDMY, g.71/1; *Ham idüp kaddümi dôlâb eyle / Akıdup yaşumı seyl-âb eyle* ŞYDH, g.377/1. Nitekim Kemal Paşa-zâde'nin gözyaşlarını dolaptan akan suya benzettiği şu beyti de durumu açıkça tespit etmektedir: *Bag-i hüsnüŋ şevkı ile iŋlerem dôlâb-vâr / Yaşum ol seyl-âba beŋzer kim akar dôlâbdan* KPZD, g.283/2.

O **Ağlayıp inleme:** Yukarıda da ifade edildiği üzere dolapların dönme sırasında çok yüksek sesler çıkartıp sürekli su dökmeleri sebebiyle şairler bunları Mesîhî'nin şu beytinde olduğu gibi ağlayıp inleme timsali olarak kullanmışlar: *'Âşıkı tôlâb-veş her lahza giryân itmegi / Yâ o çarha ögredür yâ çarh-i ser-gerdân aŋa* MDMM,4/2. krş. *Gözlerüm yaş akıdur ben iŋlerem dôlâb-vâr / Billâh ey serv-i sehî seyr it bu dôlâb üstine* APDA, k.16/18; *Agların iŋlerin döner yürürin / Beni 'ışkuŋ dôlâba döndürdi* MZMG, g.442/4.

O **Aldığını verme:** Âşık Paşa'nın *Garîb-nâme*'de göğün yerden suyu alıp tekrar yere vermesine bir su dolabını misal gösterdiği *Nitekim dôlâb bâglar suvarur / Alup ırmakdan suyı bâga virür* GNKY, mes.8178 beytinde olduğu gibi şiir geleneğinde dolaplar aldığını hemen geri verme sembolü olarak kullanılır. Erzurumlu Zihnî de şu beytinde feleğin aldığını geri vermesine misal olarak yine dolabı gösterir: *Nakd-i sirişki sarf iledür bâg-i kâm-i dil / Dôlâb-veş felek ki alışlı virişlüdür* EZMM, g.64/3.

← **Âşık:** Yukarıda çok sayıda örneği verildiği üzere gerek aşk derdiyle kıvranıp dönmesi gerekse sürekli ağlaması sebebiyle şairler kendilerini daima su dolabına benzetirler. Necâtî kendisini sevgilinin bahçesini döne döne sulayan bir dolaba benzeterek şöyle der: *Girye vü zârî ile oldı Necâtî dôlâb / Gülsitân-i ser-i kûyuŋı sular döne döne* NBDA, g.467/5. krş. *Ser-i kûyuŋda dil-i 'âşık-i ser-gerdânuŋ / Girye vü zâr ile dôlâb-i gülistâne döner* ASAB, g.28/9; *Dôlâba döndürür beni bu çarh-i kîne-dâr / Demdür akarsa kanlu yaşum hem-çü cûy-bâr* ŞDEC, g.205/10.

⇆ **Felek:** Örnekleri yukarıda da geçtiği üzere feleğin dolaba benzetilmesi gerek sürekli dönmesi gerekse gök gürültüsü ile dolap gacırtısı arasında irtibat kurulması sebebiyledir. Yahyâ Beğ bir yağmur tasviri çizerken, duyulanın gök gürültüsü değil felek dolabının inlemesi olduğu iddiasıyla *Ra'd âvâzı degüldür gökde dôlâb-i felek / Kıldı ey Yahyâ yine devrân elinden el-gıyâs* YDMÇ, g.36/7 derken feleği bir su dolabı şeklinde yorumlar. Zâtî'nin sevgilinin aşkı bahçesinde feleğin ancak bir su dolabı olabileceğini iddia ettiği şu beytinde de aynı şekilde felek ve dolap ilgisi kurgulanmış: *Çarh-i a'zem bâg-i 'ışkuŋ içre bir dôlâbdur / Anı gerdân eyleyen eşk-i revânumdur benüm* ZDAN, g.869/3. Nev'î de şu beytinde yağmur yağınca yeryüzünün yeşermesi ile su dolabının dönmesiyle bahçenin sulanıp yeşermesi arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Nitekim bâg-i dehre ebr-i neysânî salup sâye / İde sîr-âb anı dôlâb-i çarh-i nîl-gûn-peyker* NDMT, k.21/23.

← **Gökkuşağı:** Yağmur yağdığı zaman gökkuşağının görünmesi sebebiyle Hâşimî'nin *Mihr ü Vefâ*'sında geçen *Yahud kavs-i kuzahdan düzdi dôlâb / Ki tâbistân-i dehri ide sîr-âb* HMVS, mes.101 beytinde gökkuşağı kurak yaz sıcağını suya kandırmak için kurulmuş bir su dolabına benzetilmiş. Üsküdarlı Aşkî'nin şu beytinde ise felek bir dolaba, gökkuşağı ise o dolabın haznelerinden akan suyun oluklarına (res.639) benzetilmiş: *Çarh yaşum üzre bir dôlâba beŋzer beŋzemez / Anda bu kavs-i kuzeh mîzâba beŋzer beŋzemez* ÜASU, g.164/1. Derzî-zâde Ulvî ise gökkuşağını yıldız çocukları seyredip eğlensin diye kurulmuş bir dolaba benzetir: *Yapdı kavs-i kuzah anda yine bir yüce tolâb / Eylesün diyü anı tıfl-i kevâkib seyrân* DUİÇ, k.20/31. Gerek su dolapları

gerekse çocukların binip eğlenmeleri için kurulan dönme dolaplar şekil ve yapı itibariyle aşağı yukarı aynı görünüme sahip bulunmaları bakımından, bu beyitte Ulvî'nin kastettiği dolabın cinsi fazlaca bir önem arz etmemektedir. Nitekim Evliyâ Çelebi'nin Asi Nehri üzerindeki su dolaplarına binip yükselerek yukarıdan nehre atlayan çocukların oyunlarından bahsettiği satırları yukarıda aktarılmıştı.

\# **Ağlayıp inler:** Yukarıda örnekleri görüldüğü üzere dolaplar hakkında en fazla yorum geliştirilen husus onların birer âşık gibi sürekli iniltili sesler çıkartıp ağlamaları ve gözyaşları dökmeleridir. Behiştî dolabın bu hususiyetini vurguladığı bir beytinde âşık olanların dolap gibi davranması gerektiğini öne sürerek şöyle der: *Zâr ü ser-gerdân olup yaşlar döker kan aglayup / 'Âşık olan 'ışkı ögrenmek gerek dôlâbdan* BDYA, g.421/2.

\# **Yüz döndürür:** "Yüzünü başka tarafa çevirme", "görmek istememe", "nefret etme" gibi anlamlara gelen bu tabiri şairler dolaplar hakkında ustalıkla kullanmışlar. Bursalı Rahmî aşkı sebebiyle gözünden akan yaşları görünce dolapların yüz çevirdikleri iddiasıyla şöyle der: *Tâli'-i nâ-şâdı gör kim gerdiş-i gerdûn gibi / Gördi cûy-i eşkümi tôlâb döndürdi yüzin* BRME, g.161/4. Âşık Çelebi de aşk coşkunluğunu duyunca girdabın, feryadını duyunca da su dolabının yüzünü çevirdiği iddiasındadır: *Cûşum andum 'ışk ile girdâb dönderdi yüzin / Bahse çekdüm nâlede dôlâb dönderdi yüzin* AÇDF, g.62/1. Ümîdî ise dolapların sevgilinin su gibi berrak yanağına tutkun olmaları sebebiyle sudan yüz döndürdüklerini öne sürer: *'Âruz-i nâbuŋa dildâde geçermiş cânâ / Âbdan dönse 'aceb mi yüzi dôlâblaruŋ* ÜDMS, g.119/4. Seyyid Feyzî'nin yorumu ise bunların tam tersinedir: *Eşk-i çeşmüm gibi başından aşarken âblar / Yüz çevürmez her dem üstine döner dôlâblar* HMNB, b.5490.

DOLAP [dönme dolap] (dolâb)
Özellikle çocukların eğlence için bindikleri, içine oturanları bir mil üzerinde çark gibi aşağı ve yukarıya indirip çıkartarak döndüren (res.640) dolap biçiminde bir çeşit eğlence aracıdır. Günümüzdeki dönme dolaplara nazaran eski eğlence yerlerinde kurulan bu düzenekler bir kişinin bile kolla çevirebileceği kadar küçük çaplı ve iptidai aletler idi. Çocukların özellikle bayram yerlerinde neşe içinde dönme dolaba binerek göğe yükselmeleri, Nâmî'nin *Binüp tôlâba her meh-rû kaçan bâlâya 'azm eyler / Nice mümkin ki câ-gîr ola ol dem 'âşıkuŋ cânı* NDAY, k.24/7 beytinde olduğu gibi şairler için türlü hayaller kurma vesilesi olduğundan manzum metinlerde bahçe dolapları kadar olmasa da dönme dolaplar da oldukça fazla yer tutar.

640

\+ **Bayram:** Eskiden şehir ve kasabalarda kurulan bayram yerlerinde salıncaklar gibi dönme dolaplar da bu mekânların vazgeçilmez unsurları arasında olduğundan dolap ve bayram kavramları çoğu zaman birlikte zikredilir. Süheylî'nin *Seni agvâr ile bayram yirinde salınur görsem / Akar tôlâb-i dîdemden yaşum sular gibi her sû* SDEH, g.284/3 beytinde aynı zamanda "yürüme" manası olan "salınma" kelimesinin salıncakta sallanma anlamı da ima edilerek bir bayram yerinde kurulan dolap ve salıncaklar çağrıştırılmış ve sevgili, başkalarıyla birlikte salınıp dolaba binmesi sebebiyle kıskanılmış. Bu beyti oluşturan dolap ve gözyaşı kelimeleri münasebetiyle de âşığın gözlerinden akan yaşlarla bayram yerindeki dönme dolap arasında bir su dolabı benzerliği kurgulanarak dolap ve bayram ilgisi işlenmiş. Me'âlî de bayram ve ay ilgisinden hareketle sevgilinin yüceliğini vurgulama sadedinde feleği bir dönme dolaba, ay ve güneşi ise o dolaba binen güzellere benzetmiş: *'Iyd-i kadrüŋde kurulmış âsmân tôlâbdur / Hûblerdür çarh urur binmiş aŋa şems ü kamer* MDEA, g.238/4. Görüldüğü üzere eski gelenekte bayram kavramıyla bayram yerinde kurulan salıncak ve dolaplar çağrışımı, oldukça zengin tasavvurlarla işlenen bir konudur. Gelibolulu Âlî'nin kalabalığı sebebiyle mahşere benzettiği bir bayram yeri tasvirinde yine salıncak ve dolaplardan şöyle bahsedilmiş: *Dôlâbı Sırât oldı salıncakları Mîzân / Bayram yiri Mahşer gibi gösterdi Kıyâmet* GMAD, g.99/4.

+ **Çocuklar:** Çocukların eğlence aracı olması sebebiyle dönme dolaplardan bahsedilen beyitlerde konu çoğu zaman bir şekilde çocuklara getirilir. Revânî'nin feleği bir dolaba, ay ve güneşi ise bu dolaba binmiş iki çocuğa benzettiği şu beyti böyledir: *Felek dôlâbına binmiş iki dil-berdür ay ü gün / Cihân etfâli 'ıyd eyler hemân oglan oyuncagı* RDMÇ, g.441/3. Bu tasvirlerde ay ve güneş unsurlarının kullanılması aynı zamanda bu dolaplara binen çocukların yüzlerinin ay ve güneş gibi parladığını ima içindir. Dolap ve çocukların birlikte zikredilmesi, Mahremî'nin şu beytinde olduğu gibi güzellik unsurları hakkında geliştirilen tasavvurlar için de uygulanan yaygın bir klişedir: *Zülf salıncagına gâhî salup dil tıflını / Geh binüp dôlâb-i vasla 'ıyş-i devrân idesin* MKTM, k.91/6.

+ **Devâr:** Baş dönmesi yahut baş dönmesi hastalığı (bk. "Devâr") anlamındaki bu kelimenin dolaba binen insanlarda oluşan baş dönmesi sebebiyle dönme dolap ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Âmâ Bezmî'nin hile etme anlamındaki "dolap eyleme" tabirini (bk. "Dolap etmek") de ima etmek üzere söylediği "Bayram yerinde kime bir hile edip dönerse, felek de ona baş dönmesi derdiyle azap eder" anlamındaki *'Iyd-gehde her kimüŋ yirin tôlâb eyler döner / Çerh aŋa derd-i devâr ile 'azâb eyler döner* HMNB, b.8969 beyti böyledir.

+ **Gayr, rakîb:** Bayram yeri herkesin toplanıp bir araya geldiği bir mekân olması sebebiyle sevdiğinin düşmanlarıyla aynı yerde bulunması âşığı telaşa düşürür: *Tôlâba binse yâr salınsa rakîb ile / 'Uşşâkuŋ âh u nâlesi fevka'l-'alâdadur* MEZÖ, g.424/4. krş. *Bir dolâb idüp çıkarmış 'ıyd-geh seyrânına / İşte gördüŋ mü rakîb ile ol âfetdür gelen* KRDS, k.3/33; *Bu ne 'ıyd olsun uya agyâra dil-dârum benüm / İŋleyem dôlâb-veş işitmeye zârum benüm* ZDAN, g.874/1.

→ **Bahçe dolabı:** Türkçede güzelliği ifade için halen kullanılan "bir içim su" tabirini dönme dolaba binen çocuklar hakkında kullanan şairler, bahçe sulamada kullanılan dolaplarla dönme dolaplar arasında benzetme ilgisi oluştururlar. Şeyhülislâm Yahyâ'nın bayram yerini bir gül bahçesine, oradaki yolları da akarsulara benzettiği *'Iyd-geh gülzâr ü her reh anda bir cûy-i revân / Her güzel dôlâba binmiş bir içim sudur hemân* ŞYDH, müf.18 beyti böyledir. krş. *Bindi dôlâba güzeller bir içim su her biri / Buldı bâg-i 'ıyd-gâh anlarla hüsn-i bî-şümâr* GNNK, g.36/4.

641

← **Felek:** Ay ve güneşin sürekli dünya etrafında dönermiş gibi görünmesi sebebiyle şairler Bâlî'nin şu beytinde olduğu gibi felekle dönme dolap arasında ilgi kurarlar: *İndi etfâl-i nücûm ile yire dôlâb-i çarh / Mihr ü meh bayram yirinüŋ âfet-i devrânıdur* BDBS, g.59/4. krş. *Hûblar tôlâba binmiş hayrete vardum görüp / Eyle sandum yire inmiş mihr ü mâhiyle felek* ADMÇ, g.59/4. Necâtî'nin şu beytinde olduğu gibi "felek dolabının dönmesi" zamanın geçmesi anlamında kullanılmış: *Gelmedi gelmeyiser döneli dôlâb-i felek / Saltanet bâgına kaddüŋ gibi bir tâze nihâl* MKTM, k.149/27.

→ **Yüzük:** Behiştî "Sen bayram yerinde yeşil elbiseyle dönme dolaba binecek olsan o dolap, taşı firuzeden bir yüzüğe benzer" dediği şu beytinde dolap yüzüğe, dolaba binen yeşil elbiseli güzel ise yüzüğün firuze kaşına benzetilmiş: *Kabâ-yi sebz ile dôlâba binseŋ 'ıyd-gâh içre / Döner ol hâteme dolâb ki ola kaşı pîrûze* BDYA, müf.27.

İnler: Sulama dolaplarında olduğu gibi dönme dolaplar hakkında geliştirilen yorumlarda da dolabın inlemesinden bahsedildiği görülmektedir. Bâkî dolaba binmiş güzeli çıkara indire herkese seyrettirmesi sebebiyle dolaba beddua ederken aynı zamanda onun inleme özelliğini de dolaylı olarak vurgulamış olur: *'İyd-gâhuŋ göreyin iŋlesün ol dôlâbı / İle seyr itdürür ol sîm-beri döne döne* BDSK, g.464/5. krş. *Çün o mâh-i 'ıyd-kadri 'ıyd-gehde görmedüm / Olmasun mı iŋlemek dôlâb gibi hû baŋa* ZDAN, g.44/3. Bu konuda ayr. bk. "Dolap" [bahçe dolabı]

❖ **Dolaba düşürmek** bk. "Dolap etmek"

DOLAP [mobilya] (dolâb)
İçine eşyâ konan ahşap mobilya anlamına gelen dolap da benzetme unsuru olarak edebî metinlerde geçer. Evliyâ Çelebi'nin Estergon Kızılelma Câmii'nden bahsederken hünkâr mahfilindeki micmere-hâne dolabı üzerine altın kakma ile babası tarafından yazıldığını bildirdiği şu beyit gözleri, sevgilinin güzelliğini muhafaza etmek için iki kapaklı dolap olarak tasvir etmesi bakımından ilginçtir: *Hüsnüŋ esbâbını hıfz itmege ey gevher-tâb / Oldılar dîdelerüm iki kapaklı dôlâb* EÇSN, c.IV, s.267. Muhibbî ve Hüdâyî'nin şu beyitleri de aynı minval üzere söylenmiş: *İki kapaklu bir eyü tôlâbdur gözüm / Esbâb-i hüsnüŋi sanemâ saklamag içün* MDCA, g.2276/2; *Hüsnüŋ esbâbını hıfz itmek içün ey dürr-i nâb / Hâne-i çeşm aŋa bir iki kapaklı dôlâb* HDMK, mat.48/X/1.

DOLAP [kuş sesi]
Sözlüklerde yer bulmamakla beraber Bursalı İffet'in kanarya ve bülbül dolabından bahsettiği *Dehende âteş olur bir sühan ki derd iledür / Kanaryanuŋ tolabı hîç hezâra beŋzemeyor* BİDM, g.38/3 beytinden anlaşıldığına göre bu kuşların şakıması ile ilgili bir tabir olmalıdır. Şairin bir başka beytinde seher vaktinden bahsetmesi, bülbüllerin özellikle seher vaktinde şakıması bakımından "dolap" kelimesinin kuş şakıması anlamını teyit ediyor: *Gönderür gizli nesîm ile haber murg-i seher / Bir tolâb ile kanarya gelür imdâda bu şeb* BİDM, g.12/8. Nitekim Beyânî'nin şu beytindeki "girye-i dôlâb" ibaresi bugün unutulan bu kelimenin manasını vuzuha kavuşturmaktadır: *Beyânî girye-i dôlâb ü eşk-i bülbüli gördi / Nihâl üzre safâsından açıldı hande itdi gül* BDFB, g.479/5.

DOLAP AÇMAK
Çeşmî-zâde Reşîd'in *Açmışam dôlâb-i sînem çârşû-yi 'ışkda / Gevher-i dâg-i gamuŋ zîb-i dükânumdur benüm* ÇZRD, g.99/8 beytinde olduğu gibi "dôlâb" kelimesinin bir diğer anlamı da "bedesten içlerinde kurulan küçük dükkân" demektir. Buna göre "dolap açmak" alışveriş etmek, ticaretle uğraşmak gibi bir anlam taşır. Fasîhî'nin "Gözyaşı akçelerini o güzellik hırsızına vererek bu muhabbet bedesteninde dükkân aç" dediği *Ol sârika-i hüsne virüp nakd-i sirişki / Ey dil [bu] bedestân-i mahabbetde dolâb aç* FDHG, g.77/2 beytinde bütün sermayesini hırsıza kaptırarak küçük bir işe başlayan bir tüccar tasvir edilmiş. Hevâyî'nin *Nazîre Dîvânı*'nda geçen *Gel bedestân h'âcegî paylaşalım / İzbe-i zîr benüm kûşe-i dôlâb senüŋ* HNSY, g.77/2 beytinden bu dükkânların yerine göre iki katlı olabileceğini tahmin etmek mümkündür.

642

DOLAP BEYGİRİ (tevsen-i dôlâb)
Bahçe ve bostanları sulama amacıyla bir milin etrafında dönen çarklı düzeni çevirmek (res.642) yahut kuyuya inen ipi çekmek (res.643) için kullanılan at, eşek veya katır gibi hayvanlara denir. Yenişehirli Avnî'nin "Yüz Hızır ömrünü ip, felekleri de dolap ettiysem de gönül kuyusundan gam suyunu çıkartmak mümkün olmadı" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere dolaplar sadece akarsuların suyunu bahçelere akıtmak için değil, aynı zamanda kuyudan su çekmek için de kullanılıyordu: *Çâh-i dilden âb-i gam çıkmak müyesser olmadı / 'Ömr-i sad-Hızrı resen eflâki dôlâb eyledüm* YADS, g.276/3. Dikkat edilecek olursa beyitte geçen "resen" [= ip] kelimesi bu kuyunun iple su çekilen cinsten olduğunu gösteriyor. Ancak resimlere dikkat edilecek olursa at, ortadaki çarkı döndüren kazığa bir iple bağlanmaktadır. Dolayısıyla Ganî-zâde Nâdirî'nin

Çeh-i ruhsâruŋ üzre halka-i zülfüŋ ki düşmişdür / Gülistân-i tarâvet çâhınuŋ dôlâbıdur gûyâ GNNK, g.7/6 beytinde geçen ip ve dolap ilgisindeki ipin fonksiyonunu farklı düşünmek gerekebilir.

643

Çocukluk yıllarımda şimdiki Vatan Caddesi kenarındaki bostanlarda bir eşeğin kuyu etrafında döndürülmesi suretiyle kuyudan su çekildiğini çok iyi hatırlıyorum. Bunun nasıl bir düzenek olduğunu şimdi tahmin etmem mümkün değil. Ancak Batı kaynaklarında kuyu etrafında beygir döndürülerek kaplarla su çekilen çark sistemleri (res.642) yaygın olarak kullanılmış. Cem'î'nin "Hızla koşan felek, gam atıyla gönül kuyusundan göz çeşmesine yine su akıttı" dediği şu beyti de kuyudan atla su çekilmesi usulünün eskiliğini gösteriyor: *Tevsen-i endûh ile dôlâb-i çarh-i pür-şitâb / Çâh-i dilden çeşme-i çeşme akıtdı yine âb* CDBK, g.10/1. krş. *İŋledüp çekdi çevürdi beni kûyuŋda rakîb / Meger ol har bu Necâtî aŋa dôlâbuŋdur* NBMK, g.138/6. Adanalı Sürûrî'nin "Yine çene çukurunun kuyusunda aşk atını döndürerek ağlayan gönlümü dolap gibi inletti" dediği şu beytinde de kuyu etrafında dönerek su çeken bir at imajı vardır: *Yine çâh-i zekan üzre çevürüp tevsen-i 'ışk / İtdi ser-geşte dil-i zârı misâl-i dôlâb* ASAB, g.7/4. Açıkça görüldüğü üzere burada kuyu etrafında dönen bir beygir ve bu dönmeden hasıl olan bir inilti söz konusudur.

DOLAP ETMEK, dolaba getirmek

Meninski "dolab" için "mekr, hîle, çatallık, dolaşıklık"; "dolâbçı" için "aldayici, dolandürici, aynaci, müzevvir, firîbende, hîle-bâz, mekkâr ü hîlekâr, pusu kurıci"; "dolab kurmak" için "dolandürmak, aldatmak" ve "dolabe düşürrnek" için ise "agıle sarmaştürmak, duzaga düşürmek, dolandürmak" gibi karşılıklar vermiş. Nitekim günümüzde de "dolap çevirmek" tabiri, türlü entrikalarla karşısındakini aldatmak anlamında halen kullanılmaktadır. Bununla beraber Hasmî'nin *Hüsn-i şi'rüm beni itdükde gurûr-âlûde / Nefs-i emmâre bu resm üzre baŋa kurdı dolâb* HDES, k.2/19 beytinden başka neredeyse bütün beyitlerde "dolap kurma"nın "bir yere dolap tesis etme" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Arşî sofuların hile ve entrikalarını ima için bir zikir halkasını hedef alarak söylediği şu beytinde "dolab" kelimesini "hile" anlamında kullanmış: *Raks itmenüŋ adını komış halka-i tevhîd / Cühhâli tolandurmaga dôlâb-i tasavvuf* ADBK, g.143 /8.

Şeyh Gâlib'in Mevlevî dervişlerine dil uzatan sofuya hitaben tehditle söylediği *Gizlü ta'n eyleme mestân-i semâ'a zâhid / Getürürler seni bir hâl ile dôlâba sakın* ŞGNO, g.234/4 beytinde geçen "dolaba getirmek", evliya kerameti olmak üzere "birinin başına iş açılması, beklenmedik bir durumla karşılaşılması" gibi bir anlamda kullanılmış. Hevâyî'nin sevgilinin görüntüsünü kucakladığı için ayna hakkında kıskançlık tasviri çizerek onun sevgiliyi entrikayla tuzağa düşürdüğünü ifade için söylediği *Ne san'at ile tolandurdı 'aks-i hüsnüŋi yâ / Ne yüzden itdi 'aceb âyîne tôlâb saŋa* HNSY, g.4/2 beytinde tabir "dolap etmek" şeklinde geçiyor. krş. *Bu sahn-i encümende kibr ü nahvet ile subha dek / Nice kizb ü desâisle dolâb itdi bu şeb sâkî* FDMA, g.300/3; *Alup ol serv-i hôş-reftârı tenhâda salındursak / Rakîbe 'ıyd-gehde bir dolâb itsek zarîfâne* KRDS, k.4/5. Seyyid Câzım ise muhtemelen aynı anlamda olmak üzere "dolaba düşürmek" tabirini kullanmış: *Bulmuşken o mâhı bıragup çarha inanduk / Tıfl-i hevesi 'ıydde dôlâba düşürdük* SCDÖ, g.192/4.

DOLAP MARAZI bk. "Devâr"

DOLMUŞ (tolmuş)

Bugün teker teker yolcu alarak dolunca kalkmak suretiyle çalışan profesyonel otomobil veya minibüsler için kullandığımız bu kelimenin XVI. yüzyılda güçlü bir ihtimalle İstanbul Boğazı ve Haliç'te yolcuları dolunca karşı sahile geçiren sandallar için kullanıldığını Bâkî'nin şu beytinden öğreniyoruz: *Kenâr-i 'ıyş ü safâya geçilse tolmuş ile / Yine pür olsa mey-i hôş-güvâr zevrakda* BDSK, g.444/2. Dikkat edilecek olursa beyitte "dolmuş" ve "zevrak" [= kayık] kelimeleri özellikle birlikte kullanılmış. Beyitteki "zevrak" kelimesinin asıl anlamı "şarap kadehi" (bk. "Zevrak") olmakla beraber usta şair bu beyti, şarabın ulu orta içilememesi sebebiyle,

müptelaların "dolmuş" denen bu kayıklarla boğazda karşıdan karşıya geçerken gözlerden uzak olmanın rahatlığıyla içmelerine ima olmak üzere söylemiş. Beyitte geçen "kenâr-i 'ıyş ü safâ" [= eğlence yakası / sahili] tabiriyle İstanbul'un Galata yakasının kastedilmiş olması da güçlü bir ihtimaldir. Galata o devirde daha çok gayrimüslimlerin yaşadığı bir yer olduğundan İstanbul yakasına nazaran işret ve eğlence bakımından daha serbest bir konumdaydı. Tâcî-zâde de *Heves-nâme*'sinde Haliç Kâğıthane deresinde mesire yerine yanaşmakta olan içi güzellerle dolu bir kayığı süslü ve imalı beyitlerle uzun uzadıya tasvir ederken *İçi gün yüzlü bütlerden pür olmış / Derûnı ser-te-ser mihr ile tolmış* CÇHN, mes.820 beytindeki "dolmuş" ibaresini özellikle kullanmış görünüyor.

DOLU (tolı, tolu)
İçki ile dolu kadeh manasındaki bu kelime zikr-i mahal irade-i hâl olarak içkiden kinaye olarak kullanılır. Bir adama "Kaç bardak içtin?" diye sorulduğunda kastedilen şeyin bardak değil içindeki sıvı olması gibi, tolu içmekten murat da içindeki içkidir. Aynı zamanda "boş"un zıddı olan "dolu" ve gökten yağan donmuş su tanesi anlamındaki "dolu" ile de cinas ve tevriye oluşturan bu kelime, şairlerce türlü söz oyunlarına konu olmuştur. Kadı Bürhâneddîn'in *İçelüm bir tolu ayah ki sırrumuz 'ıyân olsun / Ne sermâye gerek bize ko sûdumuz ziyân olsun* KBME, g.214/1 beyti yahut *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen *Şehenşâha tutgıl bir ayah tolu / Ki 'âlemde yohdur hîç andan ulu* SNCD, mes.1160 beytinde olduğu gibi ilk dönem Anadolu sahası metinlerinde daha çok "bir ayak dolu / bir dolu ayak" şeklinde kullanılmasına nazaran "dolu" kelimesinin içki anlamı kazanması hayli eski olmalıdır.

= **İçki:** Amrî'nin *Varımadum mescide vâ'iz bugün ma'zûr idüm / Başdan aşmış dün içilen tolular mahmûr idüm* ADMÇ, g.68/1 beytinde kelime içki anlamındadır. Hayretî'nin serviyi ayağa kalkarak gül ağacı şerefine kadeh kaldıran bir şahsa benzettiği *Yâ ayag üzre turup destine almışdur ayag / Tolular içmek diler şâh-i güle serv-i revân* HDMÇ, k.15/15 beytinde de "tolu" mutlak manada içki anlamında kullanılmış. Derzî-zâde Ulvî'nin "Kadehi dolular ve şaraplarla içelim" dediği *Mest olup agzumuza tolu tolu sunsunlar / İçelüm toluları sâger-i sahbâler ile* DUİÇ, g.579/7 beytinde ise kelime güçlü bir ihtimalle rakı anlamındadır.

krş. *İsterüz deryâ-yi dilde şevk ile çûş oldugın / Görsevüz zevraklar ile tolular nûş oldugın* ZDAN, g.1107/1.

∆ **Dolu** [buz tanesi]: Revânî'nin "Ey saki! Senin meclisinde dolu yağmur gibi yağar, kadeh sürekli gönül bahçesini sular durur" dediği şu beytinde olduğu gibi şairler, "dolu"dan bahsedilen beyitlerin bir kısmında gökten yağan buz tanelerine cinas yahut tevriye yoluyla imada bulunurlar: *Yagmur gibi yagar tolu bezmüŋde sâkıyâ / Dil bûstânını suvarur râygân kadeh* RDMÇ, g.37/3. krş. *Bezme ebr-i âhum eşkümden tolular yagdurur / Aglayup âh eylesem ol gözleri mestâneden* YDMÇ, g.305/2; *Tâzelerdi tolu yagdurmasalar meclisde / 'Ömrümüz hâsılı âhestece bârânı şarâb* HDMÇ, g.17/2.

∆ **Dolu** [boşun zıddı]: Necâtî'nin *Kanlu yaşdan gözümüŋ iki kabagı toludur / Bir tolu içmege ol baŋa neden nâzlanur* NBDA, g.109/3 beytinde olduğu gibi "dolu" kelimesinin bu anlamı da bu konuda şairlerce cinas ve tevriye için sıklıkla kullanılmıştır. krş. *'Âşık-i âlüfteye sâkî tolu peymâne vir / Zehrler içsün mürâyî bâdeyi rindâne vir / Bî-riyâ ol sen riyâyı zâhid-i nâ-dâne vir / Zevrak-i sahbâyı kullan sâkıyâ eyyâmıdur* İAPD, şar.1/IV.

X **Boş:** Keçeci-zâde'nin *Tolular ki verdi bütün boş idi / Ben âgâh idim kendü ser-hôş idi* MKAE, mes.2019 beytinde olduğu gibi "dolu" ve "boş" kelimelerinin bir arada kullanılması da çok görülen bir durumdur. Andelîbî'nin kelimeyi "talak" manasıyla işlediği *Bir tolu iç boş olsun işbu çerh-i pîre-zen / Gaflet itme 'Andelîbî ayagı merdâne bas* ENMN, g.2156/5 beytinde olduğu gibi kelime bazen boşama anlamında da kullanılır.

DOLU PAHASI (derisine tolı bahâsı, tolı bahâsı)
Kadeh bedeli anlamına gelen bir tabirdir. Bununla beraber "akideyi miski pahasına almak" (bk. "Akideyi miski pahasına almak") nasıl bir şeyi gerçek değerinin çok altında bir bedel karşılığında elde etme anlamına geliyorsa, bu da boş bir kadehi dolu fiyatına yani gerçek değerinin çok üzerinde bir bedele satın alma anlamında kullanılmış. Emîrî'nin gözyaşlarını bir kadeh dolusu şarap karşılığı olarak değerlendirdiği *Nükûd-i eşk câm-i la'lînüŋ tolu bahâsıdur / Kaçurma agzumuzdan lutf it ey rûh-i revân al ver* ŞMMB g.137/2 beytinde, dolu bedeli ödediği hâlde dolu kadehe ulaşamayan yani beklediği öpücüğü alamayan bir âşık tasvir edilmektedir. Mostarlı Ziyâî de sevgilinin dudağını bir kadeh,

kendi canını ise bunun bedeli olarak yorumladığı *Câm-i lebin sunınca biŋ cân alur ol âfet / Bir cân imiş tutalum anuŋ tolu bahâsı* MZMG, g.456/2 beytinde "Dudağın gerçek bedeli bir can olduğu hâlde o afet bin can almaktadır" diyerek bir mala gerçek değerinin çok üzerinde bir bedel talep edilmesine işaret eder.

= **Yüksek bedel:** Necâtî "Sabah rüzgârı senin ayağının tozunu misk karşılığında satacak olsa bu, nafenin (boş) derisine dolu (misk kesesi) bedeli yüklemek gibi olur" dediği *Miske satarsa bâd-i sabâ ayaguŋ tozın / Çok nâfenüŋ derisine dolu bahâsıdur* NBDA, g.171/4 beytinde sevgilinin ayağı tozunun çok daha yüksek değerde olduğunu vurgular. Burada çok büyük değerlere sahip bulunan miskin, derisine de koku sinmiş olması sebebiyle (bk. "Misk") derisinin de misk kadar olmasa da yüksek ücretler karşılığı satılmasına işaret vardır. Revânî de sevgilinin ayak tozu karşılığında bedel olarak nâfe derisi veren birine hitaben *Ey müşg nâfesini viren hâk-i pâyine / Sat turma k'ol tolu bahâsıdur* RDZA, g.144/2 derken aslında ayak tozunun dolu misk kesesi kadar değerli olduğunu, bu sebeple bu alışverişi hemen tamamlaması tavsiyesinde bulunmaktadır. krş. *Bir zerre izi tozına alursa nâfeyi / İy hâce vir derisine tolu bahâsıdur* HDÖZ, g.33/2. Buna göre "derisine dolu pahası ödemek" bir şeye değerinden çok daha yüksek bedel ödemek anlamına gelir.

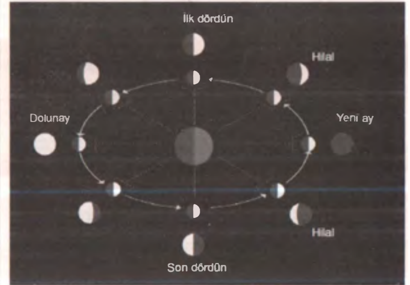
Bununla beraber "dolu pahası" çoğu şair tarafından "kadeh bedeli" olarak kullanılır. Cem'î'nin ilim yolunu şarap karşılığında satmasını "çok büyük bedel" olarak gösterip aşkı yücelttiği *Defter-i dâniş-i dil tolu bahâsına virüp / Yirine nüsha-i câm-i mey-i gül-fâm almış* CDBK, g.60/4 beyti de bu hususa güzel bir örnektir. Şair bir diğer beytinde ise piyasayı kızıştırarak yarım kadehi tam kadeh fiyatına veren bir şarap satıcısını tasvir ederek şöyle der: *Bâzârı germ idüp bu gice basdı mey-fürûş / Peymâne-i munassafı tolu bahâsına* CDBK, g.119/4. krş. *Bir kadeh mey tolu bahâsıdur / Sâkiyâ bûse-i nigâr alınur* NASK, g.75/2. Buna göre Manastırlı Celâlî'nin *Cân virmek ile sunmaz sâkî ele ayagı / Bir merhabâya gelse tolu bahâsın ister* MCDM, g.206/6 beytini "Saki can versek bile elimize kadeh sunmaz. Bir merhaba için yüksek bedel ister" şeklinde yorumlamak gerekiyor. "Merhabâ" hk. bk. "Merhabâ"

644

DOLUNAY (bedr, bedr-i temâm, kamer)

Ayın vasıfları hakkında daha önce ayrı bir başlık altında (bk. "Ay") bilgi verilmişti. Ayın ilk günlerinde oluşan hilal gibi (bk. "Hilal") menzilleri içinde 14. gün tam bir daire şeklini alan "dolunay"ın özellikleri aydan oldukça farklı olduğundan, müstakil bir başlık altında incelenecek kadar zengin bir yapı arz eder. Edebî metinlerde dolunay kemale ermenin sembolü olduğu gibi, zamanla incelip yok olması yahut Ahmed Paşa'nın *Yâ Reb bu devlet bedrini kurtar husûf-i za'fdan / 'İzzet göginde ol meh-i tâbâna sıhhat yaraşur* APDA, k.32/16 dediği gibi ay tutulması sonucu kaybolması bakımından aynı zamanda zevali temsil eden oldukça ilginç bir nesne konumundadır. Bu bakımdan ay, dolunay ve hilal kavramları yerine göre övgü vesilesi olarak kullanıldığı gibi mesela Zâtî'nin *Bedr ise olsun hilâl ü mihr ise bulsun zevâl / Şem'e kim teşbîh iderse ol 'izâr-i meh-veşi* ZDAN, g.1753/2 beytinde olduğu gibi bazı hâllerde yergi için de kullanılma özelliğine sahiptir.

645

• **Akşamdan doğar:** Dünya günde 360° derece döner ve bir gün 24 saat olduğuna göre bir saat 15° derecedir. Dünya gibi ay da yörüngesinde batıdan doğuya doğru dönerek yol alır ve dünya etrafında dönüşünü yaklaşık 27 gün 8 saatte tamamlar.

Yani 360 / 28 = yaklaşık 13° eder. Bu hesaba göre dünyanın dönüşü ile ayın dönüşü arasında her gün yaklaşık 52 dakikalık bir fark vardır. Yeni doğmuş ay güneşle birlikte doğduğu için gündüz dünyadan çıplak gözle görülemez. Ayın ilk dördün döneminde dünya ve ay arasındaki açı 90° olduğundan güneş battığında ayı gökyüzünün tepesinde görürüz. Çünkü ay gündüz öğlen vakti doğmuştur ve gecenin ortalarında batıp kaybolacaktır. Ancak dolunay dönemine geldiğinde ise açısı artık 180° yani 12 saattir ve güneşin batışı sırasında dolunay da doğmaya başlar ve gece boyunca gökte göründükten sonra ertesi sabah güneşin doğuşu ile birlikte batar. İşte âşıkların "Ne zaman gizlice sevgilinin yanına varacak olsam dolunay akşamdan doğar" diye sürekli şikâyet etmelerinin sebebi budur. Beylikçi İzzet Beğ'in *Gör tâli'i ki ay dahi ahşamdan dogar / Bir şeb o mâhı gizlice ben da'vet istesem* BİBD, g.113/3 demesi bundandır. krş. *Zülfi ucında görinse n'ola ruhsârı temâm / Tâli' olur çünki mâh-i bedr ilk ahşamdan* EDYS, g.378/5. Enverî şu beytinde güneşin batışı yani akşam oluşuyla doğan ve gece boyunca sabaha kadar gökte görünen dolunayı ima etmektedir: *Ahşamladı dilâ o kamer gör sitâreyi / Bir gice kaldı subha degin Enverî ile* MEDC, g.221/5. Şairin ertesi gün "akşamlama"dan şikâyet etmesi ise Kamerî takvime göre ayın 15'inde ayın geç doğması sebebiyledir. Ayın 15. gecesinde geç doğması hk. bk. "Akşamlama"

● **Çocuklar dolunaydan saklanır:** Dolunayın olumsuz etkilerine günümüzde de inanılır. Eskiler dolunayın çocuklara zarar vereceği inancından hareketle çocuklarını dolunaylı gecelerde dışarı salmazlarmış. Sadece çocuklar değil koyun sürülerinin de dolunayda açıkta bırakılmamasına dikkat edilirmiş. Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi şu beytinde gözü bir anneye, gözyaşını da onu dolunaydan korumak için sevgilinin yüzüne karşı ağlamamaya çalışan bir göze benzeterek şöyle der: *Girye kılmaz şeb-i vuslatda ruhuŋ karşusına / Tıfl-i eşkini gözüm tâb-i kamerden sakınup* TCÇD, g.10/4.

● **Işığını güneşten alır** bk. "Ay"

● **Keteni çürütür:** Ay ışığının keteni çürütmesi yaygın olarak kabul gören bir inanç olması bakımından dolunay, mehtap ve keten kavramları birbirine zıt olarak çokça kullanılır: *Tâli'üm gör kim beni kettân gibi ezmek diler / Şevkümi 'arz itdügümce ol meh-i tâbânuma* ZDAN, g.1262/2. Azmî-zâde Hâletî memduhun kılıcının keskinliği karşısında düşman zırhlarının pamuk gibi dağılacağını vurgulamak için ay ışığı ve keten ilgisini şöylece kullanır: *Şu'le-i şemşîrüŋe döymez 'adûnuŋ cevşeni / Nitekim pîrâhen-i kettân ü nûr-i mâh-tâb* AHBK, k.35/21. krş. *Senüŋ rûşen bilüŋ vallâh tagıdur düşmeni her dem / Nitekim mâh-tâb ey meh ezer bagrını kettânuŋ* NBMK, k.13/36. Keten hk. ayrıntılı bilgi için bk. "Keten"

● **Lekelidir** bk. "Kelef"

+ **Burç:** Güneşin bir yıllık seyri içinde her biri 30° derecelik 12 burca uğraması gibi ay da 28 günlük devri içerisinde her biri 13° derece civarında 28 menzil ve burca uğrar. Yılların tecrübesiyle ayın bu menzilleri hakkında türlü yorumlar geliştirilmiş olup şairler bunları yeri geldikçe kullanırlar. Mesela Karamanlı Nizâmî şu beytinde ayın su burcuna gelmesi sonucu olarak yağmur yağacağı inancındadır: *Yüzüŋ hayâli gözümde 'aceb mi aglar isem / Ki bürc-i âbîye gelse kamer matar görinür* KNDH, g.32/2. Yahut ay Akrep burcundayken yolculuğa çıkmanın uğursuzluk olacağı inancı vardır: *Ey dil ruh ü zülfin görüben terkümüz urma / Çıkma sefere ki_oldı mehüŋ menzili 'Akreb* APDA, g.11/4. Ay ve Akrep burcu hk. bk. "Akrep burcu"

+ **Gurre:** Hicrî takvime göre her ayın ilk gecesi ve gününe "gurre" denir. Bu zamanda gökteki hilal ince bir görünüme sahip olması bakımından dolunay kadar parlak ve ihtişamlı değildir. Bununla beraber şairler Cemâlî'nin şu beytinde olduğu gibi övdükleri şahsı gurreye benzeterek onun ışığının dolunayı dahi gölgede bırakacak parlaklığından bahsederler: *Ol kamer kim ehl-i hüsnüŋ hûb ü müstesnâsıdur / Mâh-i bedri kem-ter iden gurre-i garrâsıdur* HMNB, b.5682. Bazen de Nedîm'in yüzüğü dolunaya, hançeri ise gurre aya benzettiği şu beytinde olduğu gibi gurre ve dolunay ikili oluşturarak kullanılır: *Maşrık-i ikbâle fass-i hâtemüŋ bedr-i temâm / Hançerüŋ burc-i celâlüŋ gurre-i garrâsıdur* NDAG, k.38/25. Gurre hk. ayrıntılı bilgi için bk. "Gurre"

+ **Güneş:** Biri gündüzü diğeri ise geceyi aydınlatan ve her ikisine birden "neyyirân" [= iki nurlu] denen ay ve güneş, sürekli birbirini tamamlayan ikili olarak zikredilir: *Birinüŋ envâr-i hüsni lem'ası şems-i münîr / Birinüŋ mihr-i cemâli pertevi bedrü'd-dücâ* ÜİÇD, g.3/2. krş. *Cân 'âlemi ki*

anlar ile idi müstenîr / Ol âfitâb n'oldı o bedr-i dücâ kanı HDMÇ, mus. 1/IV-3. Hayâlî Beğ'in *Yıldızı düşdi meh-i bedrüŋ işi oldı temâm / Rûşen idelden yüzüŋ mihri sipihr eyvânını* HBDA, g.438/4 beytinde olduğu gibi güneşin gelmesiyle ayın kaybolması eyleminin sürekli birbiri peşi sıra devam etmesi de bu ikilinin kullanımı hususunda ayrı bir vesile oluşturur.

+ **Hale** bk. "Hale"

+ **Hilal** bk. "Bedrin hilal olması", "Hilal"

+ **Husûf** bk. "Ay tutulması"

+ **Kelef** bk. "Kelef"

+ **Köpek:** Sebzî'nin *Nice varsun seni görmege 'âşık ey şeh-i hûbân / Ulur oldı mahalleŋde rakîbüŋ haylî seglendi* SEBZ, g.787/3 beytinde olduğu gibi rakîbin köpeğe benzetildiği malumdur. Necâtî'nin *N'içün ahşamlarsın agyâr ile ey bedr-i temâm / Seg bilürsin kim meh-i tâbâna olmaz âşinâ* NBDA, g.17/6 beytinde ifade ettiği üzere köpekler dolunayda uluyup huysuzluk etmeleri bakımından şairler dolunaydan bahsettikleri beyitlerde sevgiliyi aya, kendi düşmanlarını da köpeğe benzetirler. krş. *Gün yüzlülerle seyre çıkarsa kamer-veşüŋ / Pâyine düşme yelme seg-i kârbân gibi* YDMÇ, g.457/2.

+ **Kuşağına dolu** bk. "Kuşağına dolu"

+ **Şakku'l-kamer** bk. "Şakku'l-kamer

646

+ **Servi:** Kadı Bürhâneddîn'in *Şuna ki yüzi bedr ü boyı serv-i revândur / Togrusı budur cân ile göŋül nigerândur* KBME, g.938/1 beytinde olduğu gibi yüzü dolunay ve boyu servi gibi olan bir güzel tasavvuru, eski şiirde çokça görülen klişeleşmiş güzellik tasavvurlarından biridir. Bu sebeple Gül Baba'nın *Ey cemâlüŋ mâh-i bedr ü kâmetüŋ serv-i bülend / V'ey lebüŋden munfasıl sükker nebât ü şehd ü kand* GBDM, k.85/8 dediği gibi boyu serviye, parlak yüzü de dolunaya benzetilen ideal güzel insan tiplemesi sebebiyle servi ve dolunay kavramları çoğu zaman birlikte zikredilir. Öyle ki bu servi ve tepesinde dolunay yahut güneş bulunan çizimler gençlik ve güzelliği temsil etmek üzere, belki de genç yaşta ölen kimseleri ima için mezar taşlarında da (res.646) çokça görülür. Bu servi ve dolunay ikilisi Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi bazen de sancaklar ve üstlerindeki dolunay görünümlü alemler için kullanılır: *Sanuram inmiş ser-i serv üstine bedr-i münîr / Tâc-i zerrîn ile görinse kaçan yek-ser livâ* YDMÇ, k.17/5. Bu konuda bk. "Sancak"

+ **Şeref:** Yükseklik, yücelik, ulüvv ve mekân-ı âlî gibi anlamlara gelen bu kelimenin dolunayla birlikte kullanılması, ayın başlangıçta ince bir hilal iken büyüyüp tam bir daire şekline girerek kemal ile göğe yükselmesi sebebiyledir: *Rûy-i bahtı bedr olur bürc-i şerefde 'âkıbet / Her ki mâh-i nev gibi kesb-i kemâl üstindedür* BDSK, g.124/7. Nedîm şu beytinde dolunayı şeref sembolü olarak kullanmış: *İclâl ü devletle müdâm olsun karîn-i nâm ü kâm / Mânende-i bedr-i temâm olsun şerefle muhterem* NDAG, k.12/28.

+ **Tamâm:** Dolunayın sıkça kullanılan sıfatlarından biri de "tam" olması bakımından şairler Mesîhî'nin şu beytinde olduğu gibi bu ibarelerde bir vesileyle "tamâm" kelimesini özellikle kullanırlar: *Göz göre eksiklük idüp öykünelden yüzüŋe / Mâh-i bedri dir gören olmış bunuŋ işi temâm* MDMM, g.168/3. Bu beyitteki "temâm" ibaresi Figânî'nin şu beytinde olduğu gibi "işi bitme" anlamındadır: *Yılduzı düşdi meh-i bedrüŋ işi oldı temâm / Rûşen idelden yüzi mihri sipihr eyvânını* FDAK, g.92/4. krş. *Beŋzedi kaşuŋ hayâliyle hilâle kâmetüm / Oldı ey bedr-i münîr eksüklinüŋ işi temâm* HDMÇ, g.271/4.

O **Dolu kadeh:** İlk doğduğunda ince bir çizgi gibi görünüp daha sonra parlak bir daire şeklini alması sebebiyle dolunay dolmuş kadeh sembolü olarak kullanılır. Âşık Çelebi'nin *Her tolısı bedr olur her cür'asıdur bir hilâl / Bezmine cânlar virür ol âfitâbuŋ ehl-i hâl* AÇDF, g.28/1 demesi bundandır *Bi-hamdi'llâh yine bir gerdişinden sâkî-i*

dehrüŋ / Hilâl-i câm-i âmâl-i cihân bedr-i temâm oldu NDAG, kıt.6/1.

O Eksiklik: Dolunayın karanlık geceleri aydınlatan parlaklığına rağmen 14. geceden sonra küçülerek kaybolması, onun noksanlığı olarak yorumlanır. Sehâbî ayın bu hâlini kendisini yüksekte görüp gururlanınca kadrinin azalması olarak yorumlar: *Rif'atde gördi kendüyi eksildi kadr-i bedr / Noksân viren kişiye gurûr-i kemâldür* SDCB, g.115/5. krş. *Yüzini düşürür mihrüŋ yire ruhsârı cânânuŋ / Meh-i bedri hilâl eyler o mâh-i enverüŋ kaşı* MZMG, g.438/3. Onun noksanlık sembolü oluşunun bir diğer sebebi de Mesîhî'nin şu beytinde ifade edildiği üzere tutulmasıdır: *Kamer ki ire kemâle vü ola bedr-i tamâm / İder zevâl-i husûf anı her zemân bî-nûr* MDMM, k.19/18. krş. *Bedr iken ol meh-i huceste-hısâl / Ne zevâl irdi kim hilâl oldı* KFMÖ, terk.38/IV-2.

O Hz. Muhammed bk. "Bedr-i dücâ"

O Kemâl: Önceleri ince bir çizgi gibi görünürken daha sonra parlak bir daire şeklini alması sebebiyle dolunay, Bâkî'nin vurguladığı gibi şiir dilinde kemale erme sembolü olmuştur: *Rûy-i bahtı bedr olur bürc-i şerefde 'âkıbet / Her ki mâh-i nev gibi kesb-i kemâl üstindedür* BDSK, g.124/7. Fuzûlî de *Leylâ ve Mecnûn*'unda Leylâ'nın büyüyüp olgunlaşmasını *Gün günden idüp kemâl hâsıl / Ol mâh-i nev oldı bedr-i kâmil* FLMN, mes.547 mısraıyla ifade eder. Bununla beraber Tâcî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi dolunayın kemali her an zevale ermesi mümkün bir yapı arz eder: *Gerçi sen meh-rûda irmişdür kemâline cemâl / Gâfil olma eksilür ay bedr olup bulsa kemâl* TCÇD, g.147/2.

O Rifat: Ayın ister hilal isterse dolunay hâlinde olsun her gece doğup yükselmesi, Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi şairlerce her hâl ü kârda yücelme ve rifat bulma örneği olarak gösterilir: *Hilâl iken de bulur bedr iken de rif'ati mâh / Zemânede bir olur hep kemâl ile noksân* NDMT, g.370/2.

X Güneş: Hilal ilk dördün, yarım ay v.b. dönemlerinde ay ve güneş gökyüzünde bir arada görünmekle beraber güneş ve dolunay biri doğduğu zaman diğeri batması sebebiyle bir araya gelmezler. Sehâbî'nin "Dolunay ve güneş bir araya gelmezlerken senin alnını ve yanağını görünce hayrete düşsem haklıyım" anlamındaki *Ger cebîn ü 'ârızuŋdan hayret alsam vechi var / Bedr ile hurşîd mâ-beyninde olmaz ictimâ'* SDCB, g.188/4 beyti bu tezadı vurgular.

X Hilal: Tâli'î'nin sevgilinin boy güzelliğinin ayın belini büküp hilal ettiği ve alnı nurunun da yüzünü karарttığı iddiasıyla söylediği *Bu gice kâmetüŋ alnuŋ kameri itdi hilâl / Gün başına hele ey dôst çıkar bir hünerüŋ* ENMN, g.2625/5 beytinde olduğu gibi dolunay ve hilal şekil ve ışık bakımından tezat unsuru olarak kullanılır. Tâcî-zâde'nin kendisini hilale sevgiliyi ise dolunaya benzettiği şu beytindeki tezat da aynıdır: *Mümkin olmadı çü bedr ile hilâlüŋ cem'i / Saŋa buluşdura mı tâli'üm ey mâh beni* TCÇD, g.207/2. Zâtî'nin *Bedr ise olsun hilâl mihr ise bulsun zevâl / Şem'e kim teşbîh iderse ol 'izâr-i meh-veşi* ZDAN, g.1753/2 beytinde de bu tezat bir başka açıdan kullanılmış.

↓← Alın: Sevgilinin yüzünün güneşe benzetilmesine mukabil alnı daha çok dolunaya benzetilir. Bunun sebebi güneşin parlaklığına karşılık ayın nurlu olmasıdır. Zâtî şu beytinde alnı dolunaya ve üzerindeki iki kaşı iki hilale benzeterek şöyle demiş: *Alnı üzre kaşların ol âfitâbuŋ eyle seyr / Aç gözüŋ bir bedr üstinde iki genc aya bak* ZDAN, g.651/3. Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi alnı dolunaya benzetilen güzellerin adlarının daha çok Receb, Şaban ve Ramazan olması da ayrıca bir espri konusudur: *Recebdür adı alnıdur meh-i bedr / Yüzi 'ıyd oldı saçı Leyletü'l-Kadr* YDMÇ, mes.2/197. Dolunay her zaman sevgilinin alnının nurundan daha sönük gösterilir: *Öykünürmiş bilmeyüp eksüklügin ay alnuŋa / Gör şu şehr oglanını billâhi ey bedr-i temâm* HDMÇ, g.280/3.

647

⇆ **Ayna:** Eski Çin aynaları çelik, bronz yahut gümüşten olup sürekli parlatılması gereken bu aletler daire şekli ve parlaklığı (res.446, 647) bakımından dolunaya benzetilir. Necâtî şu beytinde dolunayı memduhunun devletini süslemek için göğe asılmış bir aynaya benzetir: *Devletüŋ nâz ile donatmag içün bedr ü hilâl / Gâh âyîne-i sîmi ola geh zer hâtem* NBDA, k.19/47. Gökteki dolunay, sevgilinin yüzüyle mukayese edildiğinde ise Hayretî'nin kırık aynaya benzettiği şu beytinde olduğu gibi daima küçümsenir: *Yüzüŋe ne sûret ile öykünür âyâ kamer / Bir şikest âyîne beŋzer mi bu behcet ayına* HDMÇ, g.395/3.

⇆ **Dolu kadeh:** Gökte gece ve gündüz sürekli dönen güneş ve ayın binlerce beyitte dolup boşalan birer kadehe benzetildikleri malumdur. Aynı şekilde dolu kadehin de güneş ve aya benzetildiği yaygın olarak bilinir: *Her tolusı bedr olur her cür'asıdur bir hilâl / Bezmine cânlar virür ol âfitâbuŋ ehl-i hâl* AÇDF, g.28/1.

↓← **Göğüs:** Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin göğsünün dolunay parlaklığına benzetilmesi çok yaygın klişelerdendir: *Ey dil-ber-i sîmîn-ber aç gögsüŋi görsünler / Kurs-i meh-i bedr ile ol sîne ber-â-berdür* NDMT, g.129/3. Âşık Çelebi'nin *Mâh-i tâbân ile gögsin görmez olmışdur felek / Yir yüzinde gün gibi peydâ olaldan bedr-i tâm* AÇDF, g.30/3 beytinde olduğu gibi sevgilinin göğsü daima dolunaydan daha parlak olarak kabul edilir. Bu parlaklık onun gönlünün saflık ve temizliğinin yanı sıra oradan ilahî nurların bir ayna gibi yansımasından kinayedir.

⇆ **Gül:** Karamanlı Nizâmî'nin *Nûr-i râyuŋdan eger mâye ire nâmesine / Meh-i bedr ola gül ü Zühre-i ezher nergis* KNDH, k.5/56 beytinde olduğu gibi dolunayın gökte açılmış bir güle benzetilmesi çok yaygın bir klişe tasavvurdur. Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde geçen şu gök tasvirinde de dolunay güle, Pervin takım yıldızı ise sümbüle benzetilerek şöyle denmiş: *Sünbül-i ter o gülşene Pervîn / Mâh-i bedr anda bir gül-i nesrîn* VHYY, mes.611. Aynı şekilde gül de çiçekler feleğini aydınlatan bir güneş ve dolunay olarak tasavvur edilir. Hufî de şu beytinde gül yanaklar üzerine düşen sümbül saçları dolunay üzerine düşen bulutlara benzeterek şöyle demiş: *Sünbülleri kim sâye salar berg-i gül üzre / San ebr gelür hâyil olur bedr iken aya* HŞSD, g.113/5.

← **Hükümdar:** Yahyâ Beğ'in yıldızları altın üsküflü (bk. "Altın üsküf") birer saray görevlisine benzettiği şu beytinde olduğu gibi dolunay, geceyi aydınlatan parlaklığı sebebiyle yıldızlar arasında bir hükümdara benzetilir: *Meger ki bedr-i kamer mîr-i meclis oldı aŋa / Nücûm üsküf-i zerle birer iç oglanı* YDMÇ, mus. krş. *Ol ki bürc-i saltanetde tâl'ati bedr-i münîr / Ş'ol ki dürc-i memleketde zâtıdur dürr-i yetîm* TCÇD, k.29/26.

648

⇆ **Nal:** Hilal şeklindeki nalların yanı sıra daha dayanıklı olmaları bakımından Türkler atın toynağını tamamen kaplayacak biçimde içi dolu nallar (res.648) da kullanmışlardır. Bunların çelik sathı sürekli sürtünme sebebiyle parlak bir görünüm arz etmesi bakımından şairler bu şekil nalları çoğu zaman dolunaya benzetmişler. Nef'î'nin "Gökteki ay onun atına nal ve üzengi olmak için bazen dolunay bazen de hilal olur" demesi bundandır: *Kadri ol mertebe 'âlî ki olur mâh-i felek / Rahşına na'l ü rikâb olmag içün bedr ü hilâl* NDMA, k.35/30. krş. *Düşmege pây-i semend-i şâh-i dehre mâh-i bedr / Peykerinden gâh na'l eyler nümâyân gâh dâl* SDCB, k.5/8.

⇆ **Ekmek:** Yenişehirli Avnî'nin "Fakirliğim o dereceye erişti ki çocuklarım her gece dolunay ekmeğine el uzatıyorlar" dediği şu beytinde olduğu gibi dolunay çok zaman ekmeğe benzetilir: *Vardı bir rütbeye fakrım ki köle-zâdelerüŋ / Kurs-i bedr-i felege el uzadur her akşam* YADS, k.30/86. Hayâlî Beğ adeta bir karikatür edasıyla çizdiği şu beytinde gökteki yıldızları, dolunay ekmeğini gözleyen aç kimselere benzeterek şöyle demiş: *Göz açup gözleme bir nânı misâl-i encüm / Olsa ol nân gözüŋe kurs-i meh-i bedr-misâl* HBDA, g.268/7. Buna mukabil sofradaki ekmeğin dolunaya benzetilmesi de

çok yaygındır: Yahyâ Beğ şu beytinde sofrada ortadan kesilmiş hâlde duran ekmeği, mucize ile ikiye bölünmüş aya benzetmiş: *Simât içinde kesük yatur idi nân-i sefîd / Benân-i mu'ciz ile şan ki oldı bedr dü-nîm* YDMÇ, mus.6-III/2.

← **Sevgili:** Zâtî'nin 14 yaşındaki bir güzeli dolunaya benzettiği *Ol çâr-deh sâle nigâr ey dil ne hôş bedr ay imiş / Mihrine anuŋ şevk ile cân virmeyen bed-rây imiş* ZDAN, g.600/1 beytinde olduğu gibi sevgili yüzünün nuru sebebiyle çoğu zaman dolunaya benzetilir. krş. *On dördini ki ol meh-i bedr-i dücâ sürer / Gördükçe nûr-i hüsnini kalbüm safâ sürer* ZDAN, g.303/1. Şu beyitte de sandala binen bir güzelin durumu hilal üzerine oturmuş dolunaya benzetilerek şöyle denmiş: *Ey müneccim yâr zevrakda hilâl üstinde bedr / Görmek isterseŋ eger gel seyr-i deryâdan yaŋa* ZDAN, g.45/5.

⇆ **Sevgilinin yüzü:** Bedeni gibi sevgilinin yüzü de dolunaya benzetilir. Mostarlı Ziyâî'nin *Bugün ey mihr-i rahşân ol meh-i tâbânum aŋdurduŋ / Gice ey mâh-i bedr ol âfet-i devrânum aŋdurduŋ* MZMG, g.227/1 beytinde olduğu gibi güneş ve dolunay sevgilinin yüzüne benzetildiği gibi İshâk Çelebi'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin yüzü de daima dolunaya benzetilir: *Kevkeb-i bahtum feleklerden yüceydi kadr ile / Tal'atuŋla her gice bedr-i temâmum var idi* ÜİÇD, g.300/4.

→ **Usturlap:** Üsküdarlı Aşkî'nin şu beytinde olduğu gibi güneş ve ayın felek elinde duran birer usturlaba benzetildikleri malumdur: *Beŋzese olurdı yalancı hakîme pîr-i çarh / Mihr ü meh destinde usturlâba beŋzer beŋzemez* ÜASU, g.164/3. krş. *Almaga irtifâ'-i kadr-i ruhuŋ / Bedr idindi gümüşden usturlâb* ZDAN, g.65/2.

İkiye yarılmış bk. "Şakku'l-kamer"

Lekelidir: Dolunay üzerinde görülen lekeler onun sevgilinin yüzü ile mukayesesi bahsinde şairlerce sürekli aşağılama vesilesi olarak kullanılır: *Revnak-i sikkesine ancak olurdu lâyık / Leke-dâr olmamış olsaydı eger bedr-i temâm* NDAG, k.14/9. krş. *Teşbîh iderdüm anı cemâl-i cemîlüŋe / Cisminde bedr-i enverüŋ olmasa ger baras* ZDAN, g.613/2. Bu konuda ayr. bk. "Kelef"

Yüzü kara: Dolunay bütün parlaklığına rağmen gerek yüzündeki lekeler gerekse arkasına düştüğü kara bulutlar sebebiyle yerine göre şairlerce yüzü kara bir şahıs olarak yorumlanır. Sehâbî şu beytinde dolunay aleyhinde, sevgilinin yüzünün parlaklığı ile yarışa girdiği için yüzü ah dumanlarıyla kararsın diye şöyle dua eder: *Mâh-i bedr olmış mukâbil mihr-i hüsn-i yâr ile / Gökde dûd-i âh ile ey çerh yüzin kara kıl* SDCB, g.240/4. krş. *Cemâlüŋe ne kemâl ile beŋzedem anı kim / Yüzinde bedr olıcak [mâh] karesi görinür* EHKC, g.758/2.

Teşhir edilir bk. "Teşhir"

Zavallıdır: Güneşin zevali batması olduğu gibi, dolunayın zevali de ya tutulması yahut da ayın 14'ünden sonra giderek küçülmesi ve nihayet kaybolmasıdır: *Kamer ki ire kemâle vü ola bedr-i temâm / İder zevâl-i hüsûf anı her zemân bî-nûr* MDMM, k.19/18. Prizrenli Şem'î'nin şu beytinde olduğu gibi dolunayın hilale dönmesi de onun zevali olarak kullanılır: *Bilürsin âfitâbuŋ var zevâli / Bilürsin mâh-i bedrüŋ var hilâli* ŞDMK, mes.1/46.

♪ **Bedre:** Para kesesi anlamına gelen bu kelime "bedr" ile ses uyumu oluşturmak bakımından çoğu zaman birlikte kullanılır. Mesîhî'nin *Bir iki heftede bir bedre altun issi olur / Şu kim kapuŋ felegin bekleye nite ki hilâl* MDMM, k.9/40 yahut Zâtî'nin *Bir mehüŋ mihri yüzüŋ bir bedre altun eylemiş / Eşküŋüŋ her katresin bir dürr-i meknûn eylemiş* ZDAN, g.607/1 beyitleri böyledir.

DOLUNAYIN HİLAL OLMASI bk. "Bedrin hilal olması"

649

DOMUZ (gürâz, hınzîr, hûk, toŋuz)

İslâm dininde domuz etinin haram olması sebebiyle Müslümanlar bu hayvanı kötü görüp tiksinir ve kötü kimseleri bu hayvanla özdeşleştirirler. Bu sebeple hicviyelerde domuz ve domuzla ilgili ayrıntılara çokça rastlanır.

• **Kurban olmaz:** Dinî bir vecibe olan kurban ile dinen yenmesi haram olan domuz kavramları özellikle bir araya getirilerek bir tezat oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Necâtî Beğ'in rakîb

hakkında söylediği *Kûyuŋa varup rakîb ölmek dilermiş dôstum / Ne doŋuz kurbân olur ne cennete girer eşek* NBMK, g.327/4 beyti bunun tipik örneğidir. Muhyî de ağyârdan bahsettiği bir beytinde bayramda köpek ve domuz kurban edilemeyeceğini şöyle ifade eder: *Alnuŋ ayın açup agyâra ferahdan itme katl / 'Iyd-i ekberde seg ü hınzîr kurbân eyleme* MDMA, g.569/6. krş. *Kapuŋda kabûl itme rakîbi koma bir ân / Reddeyle o hınzîri yaramaz k'ola kurbân / Keyfiyyet-i 'ışkıyla olur bî-ser ü sâmân / Hayrânı olan tekye-nişîn-zâde Meminüŋ* RDAM, mur.10/V.

• **Tüyünden fırça yapılır:** Eti haram olmasına rağmen eskiler badana ve yağlıboya fırçası olarak domuz kılından mamul fırçaları kullanmışlar. Refi'-i Kâlâyî'nin Sürûrî için nazmettiği şu hicviye domuz ve domuz kılı ile ilgilidir: *Lihyesi furça gibidür evin itsün badana / Şa'r-i hınzîr ile anuŋ badanasın si.eyim / Adana Türki Sürûrî ki edânîden iken / Şi'rin adını poh itdi Adanasın si.eyim* RKBA, hez.55/1.

650

+ **Ceylân** bk. "Ceylân"

+ **Şeyh San'an:** Mostarlı Ziyâî muhatabı olmak zorunda kaldığı kötü kimseler karşısında kendisini *Şeyh San'ân* hikâyesinde sevdiği kız uğruna domuz çobanlığına soyunan şeyh efendiye benzeterek *Birkaç ahmak câhile şimdi imâm itdi beni / Şeyh-i San'ânı ezel hınzîre çûbân eyleyen* MZMG, kıt.38/2 der. Mesnevîsinde de konuyu şu iki beyitle şöylece özetler: *'Aşk-i yâr ile çü Şeyh-i San'ân / Oldı hınzîr-i nigâra çûbân* MZŞS, mes.1145; *Şeyh olup 'aşk yolında sâ'î / Oldı hınzîrına yâruŋ râ'î* MZŞS, mes.1131. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Şeyh San'an"

O **Güçlü diş:** Abdî'nin *Heft Peyker*'indeki *Vahşî hışm-nâk ü rûyîn-ceng / Ejdehâ-dem gürâz-sin çü peleng* AHPH, mes.1557 beytinde geçen "gürâz-sin" [= domuz dişi] terkibinde olduğu gibi domuz, güçlü ve tehlikeli silahı olan bu dişleriyle (res.649) tanınır ve güçlü dişler domuz dişine benzetilir. Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'inde tasvir ettiği pençesi arslan, dişi domuz gibi yaratık hakkındaki şu beyit de bu durumu işlemektedir: *Olaydı degme biri bir koyunca / Doŋuz bigi diş arslan bigi pençe* TGHK, mes.4137. İbrahim b. Bâlî'nin *Hikmet-nâme*'de misk ceylanının ağzından dışarıya çıkmış dişlerini (res.345-346) tarif ederken de domuz dişini örnek gösterdiği görülmektedir: *İki dendânı var hınzîre beŋzer / Anuŋ nâfinde olur misk-i ezfer* HNİB, mes.4291.

O **Horlama, homurdanma:** Horultulu bir ses çıkartması bakımından Revânî'nin şu beytinde olduğu gibi homurtu ve horuldama sembolü olarak kullanılır: *Geçüben kendüden kalur yabanda / Yatur hınzîr gibi horlar anda* RİEA, mes.226. krş. *Başladı gümrenmege bu kez Yahûdî çün gürâz / Kendü kendine homurdandı kılup sûz ü güdâz* TRMK, 0117.

O **Kötü insan:** Mahremî'nin *Şeh-nâme*'sinde düşman hakkında *Seg-i bî-dîn kamu kelb-i cehennem / Eşed kâfirden ü hınzîrden kem* MŞHA, mes.2348 demesi gibi düşman ve sevilmeyen kimseler domuzla temsil edilir. krş. *Kendüzin insân sanur iy niçe hes / Zâtıdur hınzîr ü maymûn ü meges* MMMK, mes.1310. Keçeci-zâde *Mihnet-keşân*'ında saçı sakalına karışmış garip kılıklı, hiçbir işe yaramayan Şâkir adında bir Rufâî şeyhinden şöyle bahseder: *Levendât ocagında gezmiş biraz / Dolanmış niçe bîşe hem-çün gürâz* MKAE, mes.777.

O **Önüne gelene saldırma:** Özellikle yanında yavruları varken dişlerini geçirmek üzere önüne gelene şuursuzca saldırması bakımından kötü insanların saldırması domuz saldırısına benzetilir. Senâyî *Süleymân-nâme*'sinde bunu *Ki her biri-y-idi azılu hınzîr / Çalardı ugradugın olsa ger şîr* SSAA, mes.666 beytiyle ifade eder. krş. *Çalup bulduguŋ belki hınzîr-veş / Atılmakdasın üstine tîr-veş* CKMÖ, mes.2218.

O **Murdarlık, pislik:** İbrahim b. Bâlî'nin *Hikmet-nâme*'sinde geçen *Kimisi bî-hayâdur kurd-kirdâr / Kimi hınzîr-tek mekrûh ü murdâr* HNAŞ, mes.7895 beytinde olduğu gibi domuz Müslümanlarca pislik

sembolü olarak kullanılmıştır. krş. *Dil çeyneyerek çü hûk-i güh-hâr / Murdâr idi üstüh*ᵛ*ân-i güftâr* SDFS, mes.2/136.

X **Arslan, kaplan:** Lâmi'î Çelebi'nin *Salmân ü Absâl*'inde domuzun her önüne gelene saldırması huyuna ima olmak üzere düşmanla tek başına savaşan bir yiğit hakkında *Bir zemân anlarla tenhâ itdi ceng / Biŋ sürü hınzîra n'itsün bir peleng* LÇSA, mes.1432 denmiş. Bu beyitte olduğu gibi iyi kahramanlar arslan ve kaplana, buna karşılık düşmanlar da daima domuza benzetilir. krş. *Pâdişâh-i bebr-zûr ü şîr-cür'etsin saŋa / Kim yavuz sanursa_anı Hak mesh ider hınzîr ider* ADNB, k.28/26.

← **Kötüler:** Leylâ Hanım'ın Hz. Hüseyin'i şehit edenleri domuza benzettiği *Ne cür'et ile bilmem kahbe hınzîr / Hüseyni eyledi bu rütbe dil-gîr* LHDM terk.2-I/8 beytinde olduğu gibi kötü tipler daima domuzla özdeşleştirilir. Cem'î de şu beytinde düşmandan kaçarak kaleyi terk edenleri domuza benzetir: *Kal'ayı terk idüp o hayl-i gürâz / Oldı gürîzinde bast-i üft ü hîz* CDBK, tar.20/4. krş. *Râfiziyle Gürci hınzîri hıyânet eyleyüp / Hayr ü şerri bilmeyüp fehm itmedi nîk ü bedi* SDFS, tar.29/4.

← **Rakîb:** Gönül ehlinin en büyük düşmanı olması bakımından rakîbin en çok benzetildiği hayvan domuzdur. Rakîbin domuza benzetildiği hâllerde daha çok domuz ile ilgili atasözü ve deyimlerin kullanıldığı görülmektedir. Zâtî "Domuzdan ne yolunsa kârdır" atasözünden hareketle rakîbin sakalını yolmak gerektiği düşüncesini öne sürer ve ona şöylece meydan okur: *Bir kıl üzmek didiler fâ'idedür toŋuzdan / Bulıcak Zâtî rakîbüŋ sakalın yolsa gerek* ZDAN, g.537/5. Sevgilinin kapısının Kâbe gibi mukaddes telakki edilmesinden hareketle Necâtî gibi birçok şair "Rakîbi mahallende öldürürdüm ama Kâbe'de domuz kurban edilmez" türünden sözler söylemişlerdir: *Kûyında yârüŋ alur idim cânuŋ iy rakîb / Lâyık olaydı Ka'bede kurbâna ger toŋuz* ZDAN, g.537/2. krş. *Ol gamze-i hûn-rîz ile kasd itme rakîbe / Bunuŋ gibi kılıç ile toŋuz mu çalarsın* APDA, g.225/4.

❖ **Domuz boynuna inci takma:** *İncil*'deki *Kutsal olanı köpeklere vermeyin. İncilerinizi domuzların önüne atmayın* MATTA 7 ayetinden neşet ettiği anlaşılan bu tabir aynı zamanda hadis olduğu rivayet edilen *Lâyık olmayan kimseye ilim öğretmek, domuzun boynuna inci, altın takmak gibidir* mealindeki sözde de geçer. Bu konuda Giritli Aşkî'nin *Sözün esirge yabana saçma / Hınzîr boynına cevher asma / Nâ-dâna gizle esrârın açma / Çiftelü hayvân deper dimişler* GADK, 75/4 mısraları türünden pek çok beyit söylenmiştir. krş. *Hîç birinden âdemiyyet görmedüm ancak hemân / Silk-i lü'lü' gerden-i hınzîre ta'lîk eyledüm* FDKŞ, kıt.17/3.

❖ **Domuz taşağına düşmek:** Karamanlı Nizâmî'nin şu beytine göre çok kötü duruma düşmek anlamında bir tabirdir: *Şimdi toŋuz taşagına yâ Reb ne hôş düşer / Ol şîre sayd olmayan âhû kemend ile* KNDH, g.105/9.

❖ **Yemişin iyisini domuz yer:** Karamanlı Nizâmî'nin *Yisün rakîb mîve-i vaslı ki rûzgâr / Yimişüŋ eyüsini toŋuza nasîb ider* KNDH, g.34/4 beyti gibi birçok beyitte günümüzdeki "ayı" yerine bu hayvanın kullanıldığı görülmektedir. krş. *Agyâra nasîb olsa ne var bâd-i visâlüŋ / Dirler yimişüŋ eyüsi hınzîra olur bük* SEBZ, g.397/3.

DONANMA (tonanma, şenlik)
Fetih, zafer, doğum ve düğün gibi toplumda sevinç uyandıran türlü vesilelerle gece ve gündüzler boyunca bütün şehir halkının katılmasıyla düzenlenen şenliklere donanma denir. Yahyâ Nazîm şu beytinde bahar sultanının kış ordusunu yenmesi sonucu çiçeklerin açmasını, bu sevinç için düzenlenmiş bir donanma şenliğine benzeterek şöyle der: *Sipâh-i behmeni şâh-i bahâr itdi şikest / Şükûfeler n'ola gülşende itse tonanma* YNDM, k.2/4. Rezmî'nin şu beytinde sürekli donanma olması için dua etmesi, bu şenliklerin toplum üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir: *Der-i 'adlinde dursun baht ü ikbâl / Donanmalar ide bunda hezâr sâl* RDMG, tar.40/10. krş. *Sitanbulda ola dâim donanma / Tezâyüd hem bula dâim donanma* SSAA, mes.2137. Şehdî'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu eğlenceler zaferin yahut sevincin büyüklüğüne göre uzun gün ve gecelerce sürüp gidebiliyordu: *Temâm on gice on gün zevk ü şevk-i pür-neşât ile / Donanma-yi hümâyûn oldı halk-i 'âleme ihsân* ŞDŞB, tar.104/11.

Şenlik zamanları, toplumda kanun baskısının nispeten azaldığı bir müsamaha dönemi olması bakımından ayyaşlar da bu durumdan istifade ederler. Râmî Abdurrahman Çelebi'nin işret denizi kenarında şarap kadehi ile donanma eğlencesi düzenlendiğini, şarap üzerindeki köpükleri de bu donanma kayığının kırmızı fener örtüsüne benzettiğini izhar

eden şu beyti dolaylı olarak bu serbestliği yansıtır: *Kenâr-i bahr-i 'ayşüŋ zevrak-i meyden tonanması / Aŋa fânûs-i ahmerdür habâbuŋ al vâlâsı* RAÇD, g.275/1. krş. *Yürüt sâkî pey-â-pey zevrak-i âb-i musaffâyı / Bugün erbâb-i 'işret nice_olur görsün tonanmayı* AHBK, müf./531. Tırsî'nin *Bir donanma olsa 'âlemde cemâl eksük degül / Curcunaçün iki kanbur üç topal eksük degül* TDKY, g.126/1 yahut *Tâzelik zevkın refâhiyyetle sürmişlerdenüz / Hâlümüzce katı çok donanma görmişlerdenüz* TDKY, g.86/1 beyitleri bu eğlencelerin toplumun her kesimini kuşatan, uzun yıllar anıları unutulmayan önemli günler olduğunu gösteriyor.

Bu şenlikler genellikle "müjdeci" denen bir habercinin şehre zafer müjdesini getirmesi üzerine başlatılır. Rezmî'nin düşürdüğü bir tarih beytinde "münâdî" diye bahsettiği ve aşağıda "donanmacı" olarak zikredilen bu müjdecinin haberi üzerine zaferin derecesine göre yedi, on, on beş gece ve gün miktarı şenlik düzenlenmesine ferman buyrulur: *Münâdînüŋ biri geldi Mora fethin didi böyle / Donanmaya yidi gün gice şenlik olundı fermân* RDMG, tar.43/5.

• **Bayraklar açılır:** Cem'î'nin bir bahar tasviri çizerken dolaylı olarak donanma şenliklerinde açılan bayrakları konu edindiği *Bayrak-i lâle ile sâhil-i cûda tâ kim / Gül donanmasını tezyîn ide üstâd-i şimâl* CDBK, k.7/34 beytinden bu şenliklerin önemli süslerinden birinin de bayraklar olduğu anlaşılıyor. Bâlî ise kirpiklerinin ucundaki kanlı gözyaşlarını donanma şenliğinde direkler üzerine çekilmiş bayraklara benzeterek *Bahr-i hûnîn-i sirişkümde kızıl bayraklar / Dîdemüŋ dizdi donanmasına müjgân saf saf* BDBS, g.90/2 der. Nev'î-zâde Atâyî şu beytinde denizdeki bütün kayıkların da bayraklarla süslendiği bilgisini aktarır: *Virdi bahre gül tonanmasından artuk zîb ü fer / Al bayrakla tonandı zevrak-i deryâ-mesîr* NASK, k.28/5.

• **Deniz süslenir:** Minyatürlerde de çokça görüldüğü üzere (res.651) şenliklerin önemli bir parçası da deniz ve İstanbul için özellikle Haliç'te yüzdürülen gemi ve kayıklardır. Bâlî'nin *Yine deryâyı donanma ile tezyîn idelüm / Mevcler gibi âlây gösterelüm 'ummâna* BDBS, k.16/2 beyti bu deniz üzerini kaplayan teknelerle ilgilidir. krş. *Yaşum üzre gösterür her dem gözüm hûnîn-habâb / Zeyn ider gûyâ donanma ile ol deryâ yüzin* RDAM, g.246/2.

651

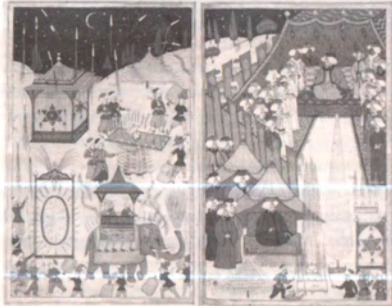
• **Doğum ve düğün sebebiyle düzenlenir:** Antepli Aynî'nin padişahın bir kızının dünyaya gelişi münasebetiyle düzenlenen bir donanma için düşürdüğü *Didi târîhi donanma gicesinde 'Aynî / "Mevlid-i 'Âyişe sultân ferahdur nâsa"* ADMA, tar.396/7 tarihinden de anlaşılacağı üzere bu şenliklerin sebeplerinden biri de padişahların yeni doğan çocukları yahut bunların sünnet merasimleriydi. krş. *Sürûrî ins ü cân itdi donanma söyledüm târîh / "Cihân Sultân Süleymân makdemiyle buldı ârâyiş"* STAU, vr.170/8; *Nice şeh-zâdelerüŋ dahi donanması ile / Dîdesin halk-i cihânuŋ ide rûşen Rahmân* MŞED, tar.1/26.

• **Dükkânlar süslenir:** Necâtî Beğ'in *Tonandı lâle gibi hasm kanı ile zemîn / Nite ki müjde-i feth ile şehr dükkânı* MKTM, k.52/21 beytinden de anlaşılacağı üzere fetih v.b. bir müjde gelişi üzerine başlatılan şenliklerin dikkat çeken noktalarından biri de dükkânların süslenmesiydi. Bursalı Rahmî'nin şu beytinden bu süslemelerin göz alıcı ışıklandırmalar suretiyle yapıldığı anlaşılıyor: *Bürûc-i çarh ser-tâ-ser tonandı tâb-i mihr ile / Nitekim müjde-i feth ile yir yir şehr dükkânı* BRME, k.1/7. Hevâyî gündüzleri dükkânını Süleyman mühürleri ve "tîller" [= asılı toplar], geceleri ise kandiller ile süslediğini şöyle anlatır: *Tonanmada tonat dükkânı yir yir tîller sarkıt / Dizip mühr-i Süleymânlar gice kandîller sarkıt* HDZV, g.10/1. krş. *Hevâyî tafra sat koŋşulara sakkal başı tagıt / Tonanmada tonat dükkânı yir yir tîller sarkıt* HDZV, g.10/5.

• **Fener ve meşaleler yakılır:** Sadece dükkânlar ve şehir meydanları değil Yenişehirli Belîg'in dolaylı olarak bir işret meclisini tasvir ettiği şu beytinde ifade ettiği üzere denizdeki tekneler de donanma şenliklerine fenerler yakarak iştirak ederlerdi:

Fânûs-i keştiyân-i donanma-yi şevk olur / Yakdukça meş'al-i mey-i âteş-feşân sebû BSTK, g.276/2. krş. *Bir tonanma var Belîgâ cem' olup hayl-i nücûm / Gice gök meydânına meş'al yakar meh-tâb-i çarh* BDGD, g.34/7.

• **Güzel elbiseler giyilir:** Bu donanmalarda herkes bayramlık elbiselerini giyip şenlik yerine gider. Rahîmî gözyaşlarından mavi bir kıyafet giyerek böyle bir şenliğe gidişini şöyle anlatır: *'Iyd içün gördüm tonanmış gül gibi ser-cümle nâs / Nîl-gûn yaşumla geydüm ben de bir mâ'î libâs* RDAM, müf./26. krş. *Deŋiz deryâya ol pür-mevc mâ'î kem-hasın geysün / İrişdi rûzgâr-i vuslatı n'içün donanmaya* RDAM, g.289/2. Dikkat edilecek olursa şair her iki beyitte de şenlik yerine mavi [= yeşil] elbiseyle gidilmesinden bahsediyor. Ganî-zâde Nâdirî'nin aşağıda bir tahmisinden aktarılan *Olmış o şâh-i gül ki anuŋ sebzdür seri / Tonanmacı yeşil keçe geymiş yeŋiçeri* GNNK, tah.1/6 mısralarında yeniçerilerin donanma şenliklerinde yeşil [= mavi] (bu konuda bk. "Mavi") keçe külah giymelerinden bahsetmesi son derece ilginç ve dikkat çekicidir. Kemâl Paşa-zâde güneşi taç, ayı da kendisine altın kemer yaptığı hâlde böyle bir bayram yerine giden güzeli şöyle tasvir eder: *Ol serv-kad tonanmaga 'ıydinde hüsninüŋ / Mihr oldı tâc-i zer aŋa zerrîn kemer kamer* KPZD, g.116/2. Mehmed Şerîf Efendi de elinde fener ve avizesiyle bayram şenliğine giden bir güzeli şöyle tasvir eder: *Donanma ziynetin cem' itmiş ol meh-rû-yi pâkîze / Cebîn âyîne ruh fânûs ü gabgab sîm âvîze* MŞED, g.149/1.

652

• **Havai fişekler atılır:** Ebubekir Celâlî'nin *Zihî a'lâ tonanma kim çıkup medd-i şihâb-âsâ / Fişekler de temâşâ eyledi bu devr-i hurremde* ECES, tar.24/10 beytinde ifade ettiği üzere bu donanma şenliklerinin vazgeçilmez unsurlarından biri de havaî fişek gösterileriydi. Abdullah Ferdî bir doğum münasebetiyle düzenlenen şenlikte atılan fişeklerden dolunayın görünmeyecek hâle gelişini şöyle tasvir eder: *Hakîkatde donanma oldı ol mevlûd-i şâhîye / Hevâîler atıldı batdı mehtâb-i şebistânî* FDYŞ, k.3/38. krş. *Olunca mâder-i tab'umda nâz ü şîveler nev-zâd / Donanma eyleyüp üftâdeler âhuŋ fişeng eyler* FDYŞ, g.67/3.

653

• **Nakıllar düzenlenir:** Donanma şenliklerinin vazgeçilmez unsurlarından biri de zenginler ve devlet adamları tarafından hediye olarak şenliklere gönderilen nakıllar (res.653, 719) olup bunları günümüzde düğünlere gönderilen çelenk muadili olarak düşünmek mümkündür. Şeyhülislâm Yahyâ şu beytinde nakılcı tarafından güllerle süslenmiş görüntüsüyle yanan bir ağacı andıran bir nakıldan şöyle bahseder: *Pür-âteş itdi nahl-i gül-i ali nahl-bend / Hîç görmedüm donanmada bir böyle pehlevân* ŞYDH, k.2/9. Vuslatî Âlî Beğ'in *Çehrin Gazavât-nâmesi*'nde muhtemelen düşmanın kanlı bedenleri ile bu şenlik nakılları arasında ilgi kurularak şöyle denmiş: *Donatdukça a'dâ-yi nahl-i gazâ / Donanma iderlerdi ehl-i gazâ* ÇGİH, mes.2407. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Nakıl"

• **Saray inşası sebebiyle düzenlenir:** Nef'î'nin *Yapdura pâdişeh-i 'âleme bir böyle serây / Hem donanma çıkarup ide cihânı tezyîn* NDMA, k.46/22 beytinden de anlaşılacağı üzere donanma şenliklerinin bir diğer sebebi de hükümdar için yeni bir köşk yahut saray inşa edilmesidir. krş. *Bir donanma-yi meserretdür yâhud bu nev-serây / Ol donanma içre fânûs-i mücevherdür bu kâh* ŞGNO, k.23/4.

• **Şekerden heykeller yapılır:** Ganî-zâde Nâdirî *Meger kim gül tonanmasına ihzâr itdi şekkerler / Ol esrâruŋ olupdur Nâdirî bî-çâre hayrânı* GNNK, k.39/9 mısralarında donanma şenliklerinde halka teşhir edilen ve sonra da yağmaya açılan şeker heykellerinden bahseder. krş. *Donatup tablalar şekerlemeler / Okınur şarkılar tekerlemeler* YADS, mes.1/18.

+ **Donanmacı:** Sözlüklerde karşılığı bulunmamakla beraber Lebîb'in şu beytinden "tonanmacı" tabirinin müjdeci anlamına geldiği görülmektedir: *Lillâhi'l-hamd be-dîdâr olup âsâr-i kabûl / Her kese geldi donanmacı gibi müjde-berân* LDOK, k.11/15. Yeniçerilerin keçe külah ve börklerinin çoğunlukla beyaz ve bazen kahverengi, padişahın silahtarları ve Enderunlular'ın altın üsküflerinin kırmızı "kızıl börk" (bk. "Altın üsküf") olduğunu biliyoruz. Ganî-zâde'nin "yeşil" [= mavi] börk yani keçe külah giymiş bir yeniçeri donanmacısından bahsettiği şu beyti yeniçeri kıyafetleri konusunda son derece ilginç ve önemli bir ipucu değeri taşımaktadır: *Olmış o şâh-i gül ki anuŋ sebzdür seri / Tonanmacı yeşil keçe geymiş yeŋiçeri* GNNK, tah.1/6.

+ **Gül donanması:** "Gül" ve "donanma" kavramları Yahudilerin "Pentekoste" [= ellinci gün] dedikleri "Gül Bayramı"ndan Osmanlı şenliklerinde her yerin güllerle süslenmesi geleneğine kadar uzanabilen çok geniş bir yapı arz etmesi bakımından müstakil bir başlık altında incelendi. Ayrıntılı bilgi için bk. "Gül donanması"

+ **Kayıklar:** Yukarıda donanma şenliklerinde denizlerin de içinde kandiller yanan kayıklarla süslendiğinden bahsedilmişti. Bu şenlik gün ve gecelerinde artan müsamahanın da etkisiyle işret düşkünleri daha da rahat hareket etme fırsatı bulabiliyorlardı. Bu sebeple Azmî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi işret meclisleri ile donanma kavramı çoğu beyitte birlikte geçer: *Sür ey sâkî pey-â-pey zevrak-i zerrîn-i sahbâyı / O gam didükleri kâfir de görsün bu tonanmayı* AHBK, k.41/25. Cem'î de şu beytinde kadeh döndürme ile donanma şenliklerindeki kayıklar arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Bu dem zevrakçe-i câm ile rindân / Donanma seyrine itmekde sür'at* CDBK, k.6/7. Bu konuda bk. "Zevrak"

+ **Mum / kandil donanması:** Yukarıda donanma gecelerine katılanların ellerinde fener ve meşaleleriyle şenlik yerine geldiklerinden bahsedilmişti. Tarihî ve edebî kaynaklardan öğrenildiğine göre bizde yüzyıllar boyu türlü vesilelerle uygulandığı hâlde günümüzde terk edilen bu mum donanması geleneği bugün Batı'da türlü vesilelerle ve büyük kalabalıklarca (res.654) uygulanmaktadır. Neccarzâde Rızâ'nın şu beytinden anlaşıldığına göre bu durumda yerdeki insanların görünüşü, gökteki yıldızların görünümüyle benzer bir manzara arz ederdi: *Pîr-i gerdûn çerâg uyandurdı / Mûm donanması itdi necm-i sehâ* NRMÖ, k.2/53. Ahmed Sâdık Zîver Paşa'nın gökteki yıldızları kandil donanmasına benzettiği *Her gice çarhda kandîl donanması ider / Berk-i iclâli idüp encüm-i rahşânı çerâg* SZPD, k.31/17 beytinde de şehrin her yerinin, yıldızları yerde hissettirecek kadar çok sayıda kandillerle aydınlatılmakta olduğu vurgulanır. Zîver Paşa aslında işret meclisinden bahsettiği bir diğer beytinde bu kandil donanmalarına göğe atılan havai fişekleri de ekler: *Sâkî bu gice şu'le donanması var olur / Mînâ fişeng dahme-i âteş-feşân sebû* SZPD, g.250/2. Buna göre şarap şişesi havai fişek, şarap kabı ise fişek dahmesi gibidir. Bu konuda bk. "Dahme"

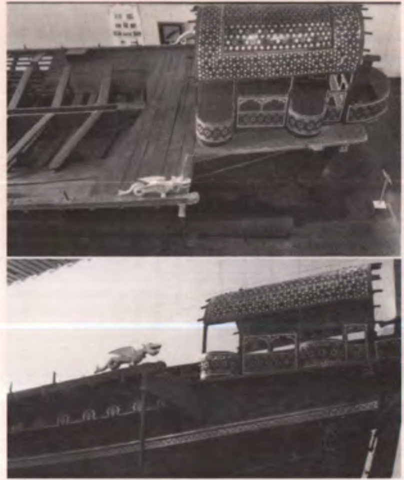
654

Şenlikler için düzenlenen mum donanmalarının dışında Vuslatî Âlî Beğ *Çehrin Gazavât-nâmesi*'nde orduda düzenlenen bir "mum donanması"ndan bahsettiği *Bu lütfuŋ sipeh şükr-i na'mâsına / Şürû' itdiler mûm donanmasına* ÇGİH, mes.739 beytinde olduğu gibi bir de ordu içinde düzenlenen "mum donanmaları" vardı ki bunların fonksiyonu oldukça farklı idi. Mekkî bu donanmaların düşmanın gönlüne korku salacak boyutta ihtişamlı olduğundan bahseder: *Zîb ü fer ârâyiş ü zîynet gelüp 'âlemlere / Oldı kandîl-i tonanma dâg-i a'dâ-yi le'îm* MDGK, tar.1/7. Görüldüğü üzere bu donanmalar şehirde düzenlenen şenliklerden oldukça farklı olarak düşmana heybet ve korku verme amacına yöneliktir. 1526 Mohaç Meydan

Muharebesi öncesi Osmanlı ordusunun binlerce fener yakarak düzenlediği mum donanması, Batı ve Türk kaynaklarında uzun uzadıya anlatılmıştır. Gece karanlığında oluşturulan bu görüntü düşmana heybet ve korku salması ve moralini yerle bir etmesi bakımından son derece önemli bir psikolojik taktik olarak değerlendirilmektedir. Hoca Sa'deddîn Efendi de İstanbul'un fethi sırasında 28 Mayıs gecesi düzenlenen büyük bir mum donanmasından bahseder. Mızraklar üzerine dikilen mum ve meşalelerin yanı sıra kılıçlar çekilerek bu ışıkların ışıldayıp parıldaması sağlanmış ve bütün bu ışıkların bir anda sönmesinden sonra top atışlarına başlanıp bir yandan da kösler dövülerek çalınan harp havalarıyla düşmanın moral olarak çökertilmesi sağlanmıştı. İslâm tarihinde ilk mum donanması, Mekke'nin fethi gecesi askerlerinin kalabalığını izhar için ordusunda çok sayıda ateş yaktıran Hz. Muhammed'in bir savaş taktiği olarak kabul edilir.

⇆ **Bahar:** Tokatlı Kânî'nin *Bulup neşv ü nemâyı cümle ezhâr / Donanmaya uzatdı bûstânı* KDİY, k.41/24 dediği beytinde olduğu gibi baharda açan rengârenk çiçekler donanma şenliklerinde yakılan renkli kandiller ve havai fişek gösterilerine çokça benzetilmiştir. Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-nezâir*'inde Tîgî Beg'e ait gösterilen bir bahar tasvirinde geçen *Gül-i sûrî zemîni eylese gül gül zemânıdur / Dügün faslı donanma mevsimidür gül zemânıdur* HMNB, b.6060 beytinde de baharın gelişiyle açan rengârenk çiçeklerle şenliklerde yakılan fenerler arasında ilgi kurulduğu görülmektedir.

Δ **Tonanma:** Şenlik anlamına gelen "donanma" kelimesiyle deniz kuvvetlerinin gemileri anlamındaki "donanma" ibareleri bir arada yahut aynı anlamda kullanılarak cinas ve tevriye oluşturulması son derece yaygındır. Gelibolulu Âlî'nin deniz kuvvetlerinin bahar mevsiminde gelişini ima etmek üzere söylediği şu beyit böyledir: *Şehri mu'atter eyleyicek gül tonanması / Geldi yitişdi şâh-i cihânuŋ tonanması* GMAD, g.1393/1. "Donanma" ibaresinin bir diğer anlamı da "giyinme" olması bakımından şairler Belîg'in şu beytinde olduğu gibi bu anlamı ima etmek üzere birçok ifade kullanmışlardır: *Tonanup al ile hengâm-i tonanmada Belîg / Cânumı yakdı benüm ol büt-i âteşpâre* BDGD, g.211/7. "Donanma" konusunda ayr. bk. "Eğlenceler"

655

DONANMA (tonanma) [askeriye]

Bir devletin harp gemilerinin tamamına denir. Necâtî'nin bir kasidesinde memduhuna *Medhüŋ sefînesin tonadurken bu bahrde / Gavvâs-i tab' bir gazel-i ter ider nişân* NBMK, k.21/36 demesinden de anlaşılacağı üzere gemilerin rengârenk bayraklarla süslenmesi sebebiyle donanma ve gemiler arasında böyle bir ilgi kurulmuş görünüyor. Şehdî'nin şu beytinde olduğu gibi donanmanın düşmana zarar verip ganimetlerle dönüşü, gurur ve iftihar vesilesi görülür: *Yakup yıkdı diyâr-i kâfiristânı esîr itdi / Donanma-yi hümâyûnı getürdi mugtenem mansûr* ŞDŞB, tar.108/6. Bosnalı Fâzıl ise şu beytinde donanmanın büyüklüğü ile iftihar eder: *Donanma-yi hümâyûnın o rütbe eyledi teksîr / Sefâyînden görinmez oldı deryâ ile tersâne* FDMA, tar.8/16. Sadık Zîver Paşa'nın şu beytinden ilerleyen senelerde bu zaferlerin artık neredeyse tamamen unutulduğu, donanmanın sağ salim İstanbul'a geri dönüşünün sevinç ve teselli vesilesi olarak kutlanır olduğu anlaşılmaktadır: *Donanma Feyz-i Ma'bûd ile geldükde bu limâna / Sezâdur olsa bir cây-i ferah tersâne-i devlet* SZPD, tar.141/18. Zîver Paşa'nın donanmanın Mısır'dan dönüşü münasebetiyle baştan aşağıya donanmadaki gemi isimleriyle nazmettiği bu tarih kıtası, "Keyvân-i Bahrî", "Yâver-i Tevfîk", "Rehber-i Nusret", "Peyk-i Şevket", "Süreyyâ", "Mir'ât-i Zafer", "Nesîm-i Nasr", "Peyk-i Meserret", "Pertev-feşân", "Ahter-i 'Adlî", "Sûriyye",

"Tâ'ir-i Bahrî" v.b. isimleri günümüze aksettirmesi bakımından oldukça ilginç ve denizcilik tarihimiz açısından önemlidir. Bâlî'nin şu beytinden ise donanmanın şehirden uğurlanması da merasimle yapılmaktaydı: *Her gemiyi başı üstinde getürsün emvâc / Ziynet ile salalum gül gibi donanmayı* BDMY, k.13/10.

+ **Alay gösterme** bk. "Alay gösterme"

656

+ **Ejder:** Donanma bahsinin geçtiği beyitlerde bir münasebet düşürülerek "ejder" kavramının devreye sokulması, Osmanlı teknelerinde sıklıkla görülen ejder motifleriyle (res.655, 657) bağlantılı olsa gerektir. Cem'î'nin *Ne donanma ki düşer ejder-i çarha lerze / Per ü bâl açsa kaçan her biri sîmurg-misâl* CDBK, k.7/3 demesi bundan olmalıdır. Şu beyitteki ejder ve donanma ilişkisi ise donanma gemilerinde bulunan ejder ağızlı toplar (res.657) sebebiyledir: *Zemânında donanma-yi Frenk olmışdı ber-geşte / İderdi tôb-i ejder-dem anı gark-âb-i tûfânı* ŞDŞB, k.89/49.

+ **Fener, fanus** bk. "Fânûs-i Hayreddîn"

+ **Firkata** bk. "Firkata"

+ **İspanya:** Türklerin Akdeniz'deki en büyük rakipleri olması bakımından donanma bahsinin geçtiği beyitlerde bir şekilde İspanya ve Portekiz gibi büyük deniz gücüne sahip ülkelerin isimlerinin yanı sıra Malta, Korfu ve Rodos'un da zikredildiği görülmektedir. Bu konuda Yetîm Ali Çelebi'nin şu mısraları meşhurdur: *Nehb ü gâretler ile Pulyayı vîrân idelüm / Geçüp andan öte İspanyayı tâlân idelüm / Ceneviz memleketin hâk ile yeksân idelüm / Gel tonanmaya gidüp 'azm-i Fireng eyleyelüm* YAÇA, mur.1/IV. Derzîzâde Ulvî'nin uzunca bir musammatından alınan *İdüp İspanya tonanmasını bir bir yagma / Kal'a-i Cerbeyi feth itdi Piyâle Paşa* DUİÇ, mus.8/I mütekerrir mısralarında da İspanya konu edilmiştir. krş. *Dümen togrıldup İspanya diyen bî-dîn ü mel'ûna / Yine şevk eyleyüp girdük tonanma-yi hümâyûna* YAÇA, g.182/1.

+ **Mühimmât:** Manisalı Câmî'nin *Muhabbet-nâme*'sindeki *Mühimmâtdan ne kim var idi aldı / Sefer bahrine cân fülkini saldı* MCMN, mes.598 yahut Vuslatî Âlî Beğ'in *Çehrin Gazavât-nâmesi*'nde geçen *Görildi Sitanbulda bâ-ihtimâm / Mühimmât-i berrî vü bahrî temâm* ÇGİH, mes.1158 beyitlerinde olduğu gibi donanmadan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "savaş gereçleri ve cephane" anlamındaki bu tabirin sıklıkla kullanıldığı görülür. krş. *Görülüp cümle mühimmât-i cünûd-i deryâ / Hâzır olmışdı donanma-yi hümâyûn ol dem* ŞDŞB, k.85/62.

+ **Nuh evi** bk. "Nuh tahtı"

+ **Portakal** bk. "Portakal"

657

+ **Top:** Donanmaların en ağır silahı olması bakımından toplar mutlaka donanma tasvirlerinin tamamında Yetîm'in şu mısralarında olduğu şekilde konu edilirler: *Gel deŋiz yüzlerini kâfire teng eyleyelüm / Sayha-i tôb ile dem-beste vü deng eyleyelüm / Allah Allah diyü gül-bâng ile ceng eyleyelüm / Gel tonanmaya gidüp 'azm-i Fireng eyleyelüm* YAÇA, mur.1/I. krş. *Tôb atıldukça tonanmasında / Ola a'dâsına mesken nîrân* LHDM, tar.21/10. Şehdî şu beytinde donanmadaki top namlularının ejder ağızlı olmasından hareketle (res.657) şöyle demiş: *Zemânında donanma-yi Firenk olmışdı ber-geşte / İderdi tôb-i ejder-dem anı gark-âb-i tûfânı* ŞDŞB, k.89/49. krş. *Ebr-i mihnetdür duhân-i ejder-i tôbuŋ senüŋ / Yagdırur âteş 'adû-yi nâ-müselmân üstine* SDCB, g.360/6; *Dem-i gazâda atıldı çü tôb-i ejder-dem / Leşine kondı o dem kâfirüŋ kara kuzgun* FDAK, k.4/13.

+ **Üç ambarlı** bk. "Üç ambarlı"

+ **Yaprak** bk. "Yaprak"

⇆ **Bahar:** Şairler baharın gelişiyle yeşillikler içinde açılan rengârenk çiçeklerle donanma arasında daima bir benzerlik kurmuşlardır. Türkçede yeşil ve mavi kelimelerinin aynı anlamda kullanılmasından (bk. "Mavi") da yararlanılarak geliştirilen bu tasvirlerde yeşillikler arasındaki çiçekler Nev'î, Sâmî ve Meşhûrî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi mavi deniz üzerindeki gemilere benzetilir: *Şükûfeden yem-i ahzarda yelken açdı dıraht / Tonanma hâzır ider şâh-i nev-bahâr yine* NDMT, g.449/2; *Sefâ'indür dırahtân bâd-bân açmış sefîd ü sürh / Çemen sahnı donanma-yi bahâra bahr-i ahzerdür* SDFS, k.11/20. *Geldi yekden nev-behâr 'arz eyledi ezhâr ü bâr / İtdi donanma_âşikâr bu şevk ile dehr-i sa'îd* MDYA, k.7/4.

⇆ **Sudaki akisler:** Rızâî'nin "Gülün sudaki yansımasını görenler, mavi bir kâğıt üzerine donanma resmi yapılmış sanırdı" dediği şu beytinde olduğu gibi, şairler sudaki çiçek yansımalarını çok sayıdaki beyitte suya salınmış donanmaya benzetmişlerdir: *Tonanma nakş olınmış zann iderler mâ'î evrâka / Görenler câ-be-câ âb üzre 'aks-i verd-i handânı* RDMT, k.6/3. Ganî-zâde Nâdirî Şeyhülislâm Yahyâ'nın beytini tahmis ettiği şu mısralarında çiçeklerin sudaki yansımasını tasvir ederken henüz yeşil çanak yapraklarından çıkmakta olan goncayı yeşil börk giymiş bir yeniçeriye, bülbülü kürekçiye, açılmış gülleri de denize salınmış bir donanmaya benzettiği şu mısraları oldukça renklidir: *Olmış o şâh-i gül ki anuŋ sebzdür seri / Tonanmacı yeşil keçe geymiş yeŋiçeri / Bülbül kürekçi oldı görüŋ 'aks-i her peri / Deryâ misâli havzda gör 'aks-i gülleri / Gûyâ tonanma oldı deŋiz yüzine revân* GNNK, tah.1/6. krş. *Deryâ-misâl havzda gör 'aks-i gülleri / Gûyâ donanma oldı deŋiz yüzine revân* ŞYDH, k.2/7.

DONATMAK (tonatmak)
Hem giydirme hem de azarlama anlamına gelen bu tabir günümüzde "giydirmek" fiilinin aynı zamanda ağır sözler söyleyerek hakaret etmek anlamına gelmesi gibi eski metinlerde de çok anlamlı bir yapıda kullanılır.

= **Giydirip süslemek:** Mesîhî'nin baharda yeni açan yaprakları zümrüde, yapraklar üzerindeki çiy tanelerini de incilere benzettiği *'Arûs-i bâgı tonatdı cevâhir ile bahâr / Ki berg-i sebz zümürrüd-durur güher jâle* MDMM, k.6/2 beytinde geçtiği üzere "donatmak" giydirip süslemek demektir. Revânî'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu giydirip süsleme eylemi daha çok yüksek mevkideki birinin ihsanı sonucu elde edilen bir kazanımdır: *Hil'at-i ihsân ile tonatmasaydı 'âlemi / Kande bulurdı bu deŋlü câme-i dîbâyı 'ıyd* RDMÇ, k.25/10. Emrî'nin içinde bulunduğu perişan hâli tasvir etmek üzere nazmettiği şu beytinde geçtiği üzere "donanmak" ve "donatmak" fiili aynı zamanda içine düşülen acınası yahut gülünç durumları da ifade için kullanılır. Şair kan ve toprakla sarılmış vücudunun görünümünü baştan başa (bk. "Serâser") renkli elbiselerle süslenmiş olarak tasvir için *Ten-i 'uryânum itmişdür ser-â-ser hâk-i hûn-âlûd / Tonatmışdur belâ şâhı beni rengîn kabâlarla* EDYS, g.472/3 derken, özellikle bu fiili tercih etmiş görünüyor.

= **Hicvetmek, azarlamak:** Gelibolulu Sun'î'nin "Gül bahçesi senin güzel yanağına özendiği için bülbüller başına dil üşürüp onu bir güzel azarladılar" dediği şu beytinde olduğu gibi kızıp azarlamak demektir: *Öykündügi içün ruh-i zîbâŋa gülsitân / Bülbüller üşürüp dili anı tonatdılar* SDHY, g.28/4. Sâ'î'nin şu beytinde de nakıl üstündeki (bk. "Nakıl") güller (res.719) kastedilerek nakıl sevgilinin uzun boyuna özendiği için güller nakıl üzerine üşüşmüş ve onu azarlamışlar olarak tasvir edilmektedir: *Kaddüŋe öykünür diyü nahli / Güller üşegelüp tonatmışlar* MEZÖ, g.410/4. Bunun yanı sıra "donatma"nın bir de hicvetme anlamı vardır. Ancak eski şiir geleneğinde eli kalem tutup şiir yazabilen dostlar arasında birbirine iltifat olsun diye şiir yazmanın yanı sıra, hiciv yazılması da özellikle istenen bir husus olduğundan, günümüz insanının mantığından hareketle bu sözlerin mutlaka bir öfke ve husumet sonucu yazılmış olabileceğini düşünmek son derece yanlıştır. Zâtî'nin *Letâif*'inde naklettiğine göre kendisini tanıyan bir zatın her karşılaşmasında *Zâtî Çelebi, beni donatsaŋa!..* diyerek ondan kendisini hicvetmesini istemesi buna güzel bir örnek oluşturabilir. Bu sebeple bütün bu eserlerin ait oldukları devir insanının anlayış ve mantığı ile değerlendirilmesi gerekir. Sun'î'nin Topal Hafız adında bir dostunu hicvettiği anlaşılan şu mısralar böyledir: *Hâfiz-i Lengüŋ imâmetde kusûrı yokdur / Pâyesi olma-durur Mescid-i Aksâya imâm / Akça kaftân ile görüp siz anı tonatmaŋ / Geyse ma'yûb ola mı yaz güni ak sâye imâm* SDHY, kıt.3.

DONMAK, Sa'dî gibi toŋmak
Sa'deddin el-Cebâvî'ye nisbet edilen Sa'diyye Tarikati (bk. "Sa'diyye") ayinlerinde cehrî zikirden kalbî zikre geçildiği sırada şeyh efendi dervişlerden biriyle göz göze geldiğinde o derviş donup kalır, âyînin sonuna gelindiğinde yine şeyhin bir bakışıyla canlanıp harekete gelirmiş. Sa'dîler arasında meşhur olan bu bürhan izharına şüpheli bir rivayete göre "Sa'dî dondurması" denirmiş. Bu sebeple Sultan Mahmûd'un daha önce harap halde bulunan bir Sa'dî tekkesini yeniden inşa ettirmesi üzerine Sâdık Zîver Paşa'nın nazmettiği bir tarih kıtasında *Öyle vîrândı bu Sa'dî-hâne kim vakt-i şitâ / Erba'îne girse bir sâlik toŋardı bî-gümân // [...] Harf-i menkût ile Zîver söyledüm târîhini / Tekye-i Sa'diyyeyi kıldı binâ Mahmûd Hân* (1252) SZPD, tar.41/4,7 derken kullandığı "soğuktan donmak" tabiri, dolaylı olarak bu tarikat geleneğine işaret içindir. Diyârbekirli İbrahim Hafîd Paşa'nın bir Sa'dî dervişi hakkında söylediği *Toŋmam görüp ol âfet-i Sa'dî-i cüvânı / Ben Mevlevîyem gayrı hevâdan dönerim yok* DHPD, g.142/9 beytinde de "dönme" ile Mevlevîlerin semaına, "donma" ile ise Sa'dîlerin bu geleneğine işaret edilmiş.

\+ **Kış:** Kışın suların donup bahar geldiğinde çözülmesi hadisesiyle Sa'dîlerin bu gelenekleri arasında ilgi kuran şairler Tırsî'nin *Kış geldi de agyâr eve dükkâne kapandı / Sa'dî gibi toŋdı düşüp ammâ ne kapandı* TDKY, g.210/1 beytinde geçen "Sa'dî gibi donmak", "düşmek" ve "kapanmak" [= yüz üstü düşmek] tabirleri dervişlerin zikir sırasında yere kapaklanarak donup kalmalarını ima içindir. Keçeci-zâde'nin *Mihnet-keşân*'ında geçen şu beyitte de kışın suların bir Sa'dî dervişinin katılıp kalması gibi donup sonra da şeyh efendinin dervişi çözmesi gibi baharda akmaya devam etmesi anlatılmış: *Toŋup kaldı Sa'dî gibi cûybâr / Açardı gelüp mürşid-i nev-bahâr* MKAE, mes.3560. Beyti araştırarak bu tabiri çözen değerli araştırmacı Ali Emre Özyıldırım'ın konu ile ilgili makalesinde ayrıntılı bilgi mevcuttur.

Çeşmî-zâde Reşîd'in kışın suların donup kalmasını tasvir eden şu beytinde kullandığı "hayret" kelimesi de esrar komasına girip gözleri ve ağzı açık vaziyette kaskatı kalma (bk. "Hayrân") durumuna ima için seçilmiş olup "hayret" kelimesinin tasavvufî anlamı düşünüldüğünde (bk. "Hayret") beytin yine bu gelenekle bağlantılı olduğu görülür: *Olup bâd-i şitânuŋ bir soguk vaz'ından âzürde / Toŋup hayretde kalmış gülşenüŋ cûy-i firâvânı* ÇZRD, k.11/6. Zâik'in *Cihâd-i ekber eylerken nice bürhân olur zâhir / Urular nevbet-i Sa'diyyeyi çün kûs-i sultânî* ZDEK, tar.62/5 beytinde ifade ettiği üzere son derece renkli ayinleri olduğu anlaşılan bu tarikat hakkında ilgili maddesinde (bk. "Sa'diyye") ayrıca bilgi verilecektir.

DÔST-KÂM (dôst-kâmî, dôst-kân)
Farsça "düşmen-kâm" terkibinin "bed-hʷâh" anlamına gelmesi gibi, "dôst-kâm" da insanın iyiliğini isteyen "hayr-hʷâh" dost anlamına gelir. Bunun yanı sıra işret meclisinde sırası kendisine gelen kadehi dostuna hediye etmek demek olup bu manada "dôst-kân" ile (bk. "Dôst-kân") müteradiftir. Mezâkî'nin "Ey güzeller sultanı, güzellik meclisin hazır ve dudağının kadehi işve şarabıyla dopdolu olduğu hâlde bu zavallı âşığa sunmazsın" diye serzeniş ettiği *Müretteb bezm-i hüsnüŋ câm-i la'lüŋ pür-mey-i 'işve / Şehâ bir dôst-kâmı 'âşık-i mehcûra sunmazsın* MDAM, g.353/3 beytindeki "dôst-kâm" böyle bir dostluk kadehi anlamında kullanılmış. Aynı şairin *N'ola bir dôst-kânî-i nevâziş birle yâd itseŋ / Bu bezmüŋ bir gedâ-yi bî-ser ü sâmânıyuz cânâ* MDAM, g.2/6 beytinden anlaşıldığına göre bu tabir aynı zamanda şarap almaya parası olmayan fakir bir düşküne ısmarlanan kadeh anlamına da gelmektedir.

• **Dostların hatırı için içilir:** Revânî'nin *Dôst-kâmîler içilür her tarafdan gönlüme / Zâhidâ görmez misin dil-berlerüŋ ibrâmını* RDZA, g.477/4 beytinde olduğu gibi bu şarap, dostların hatırı için ve ısrar üzerine içilir. Niğdeli Muhibbî'nin *Gül ü Nevrûz*'unda geçen *Bâde birle pür kılup bir la'l-i câm / İçdi anı 'aşk-i şâha dôst-kâm* NMGN, mes.2818 beytinde de görüldüğü üzere bu şarap dilek tutularak yahut dostun şerefine içilir. krş. *'Âlemüŋ zevk u safâsı sohbet-i yârân imiş / Ger içerseŋ dôst-kânı şâdî-i yârâne iç* MDAM, g.44/8.

• **Düşmanlara keder verir:** Dostlar arasındaki yakınlığı arttıran bu kadeh teklifi, Lâmi'î'nin şu beytinde ifade edildiği üzere düşmanlar tarafından hoş görülmez: *İderdüm rûz ü şeb 'ıyş-i müdâmı / İçerdüm ragm-i düşmen dôst-kâmı* LÇFN, mes.2589. krş. *Hem-dôstumı cümle dôst-kâm it / Hem-düşmenümi zelîl-i tâm it* NDAB, mes.841/134. Dede Ömer Rûşenî'nin "düşmana rağmen içilen dost-kâm"dan bahsettiği şu beytinde de bu durum vurgulanmış:

'Alâ-ragm-i 'adû elden ayagı / Komayup nûş idem hôş dôst-kâmı DÖRD, g.85/4. krş. *La 'l-i rûh-efzâ-yi cânân yâdına Resmî müdâm / Dôstânedôst-kâm iç ta'n-i düşmenden ne bâk* PBKG, g.4544/5.

DÔST-KÂN (dôst-gân, dôst-kânî)
Süheyl ü Nevbahâr'da geçen *Gözin açdı şâh didi kanı Süheyl / Meger içdi çoh dôst-kânı Süheyl* SNCD, mes.2501 beytinde olduğu gibi "dôst-kân" ve "dôst-kânî" de dostlar hatırına içilen şarap anlamına gelmekle beraber bunun aynı zamanda "büyük şarap kadehi" manası da vardır.

● **Âşığın ümididir:** Mezâkî'nin *N'ola bir dôst-kânî-i nevâziş birle yâd itseŋ / Bu bezmüŋ bir gedâ-yi bî-ser ü sâmânıyuz cânâ* MDAM, g.2/6 beytinde olduğu gibi âşık sevgiliden gelecek bir "dost-kânî" ümidiyle bekler durur. Beklediğini bulamayınca da hayıflanıp yakınır: *Ne nukl-i bûse vü ne dôst-gânî oldı nasîb / Bu câm-i bâde vü bezm-i Cemüŋ nesin gördük* MDAM, g.256/2. krş. *Dil nice ümmîd-i câm-i dôst-kânî eylesün / Ben gedâ-yi mey-kede ol husrev-i kâşâne dôst* MDAM, g.32/6.

DÖĞMEK [dövünmek] bk. "Dövmek"
DÖĞMEK [tahammül] bk. "Döymek"
DÖĞÜN bk. "Dövme"
DÖĞÜN (dögün)
Mütercim Âsım her ne kadar "dögün" kelimesiyle "veşm"i müteradif tutarak kelimeye "dövme" ve "na'l" anlamı vermişse de (bk. "Dövme") eski metinlerde "dögün" ibaresinin geçtiği beyitlerdeki anlamı biraz daha farklıdır. Nitekim mesela *Manzûme-i Keskin*'de "dögün" için "keyy" ve "dâg" anlamı verilmiş ki "dâg" gibi "keyy" de "yarayı kızgın demirle dağlama" demektir: *Ravza nedür bâgçe vü bâg dahı dögün keyy ola dâg / Misyad ü şeşt oldı çü ag bârihe dün gice vü dûş* MKAK, b.286. Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'nin gül bahçesindeki kırmızı gülleri döğün yakmak için hazırlanmış birer kızgın demire benzettiği şu beyti döğünün "dövme" olmadığını göstermektedir: *Bir odlu kav olupdur her kızarmış gonca gülşende / Dögünler yakmaga Ca'fer dehânuŋ şevkine cânâ* TCÇD, g.204/9. Şair bir başka beytinde kırmızı gülleri henüz dağlanmış yaraya, sarı gülleri ise iltihaplanmış yahut kabuk bağlamış eski döğünlere benzeterek şöyle der: *Gül-i sürh ile verd-i zerd içinde bâg-i gülzâruŋ / Dögünlerdür firâkuŋdan kimi eski kimi tâze* TCÇD, g.197/3. *Tuhfe Şerhi*'nde de "dâgîne" için *Dâg uracak demür âlet ki aŋa 'Arabîde mikvât Türkîde daglagı dirler* denmektedir. Dögün hk. ayrıntılı bilgi için bk. "Yara"

∆ **Düğün, döğünmek:** Arap harfleriyle bütün bu kelimelerin imlası aynı olması bakımından şairler bunlarla cinas ve tevriye oluşturacak türlü söz oyunları geliştirmişlerdir. Üsküplü İshâk Çelebi'nin *Ey göŋül iller gehî bayram iderler geh dügün / Sîneŋe yir yir dögün ko sen de taşlarla dögün* ÜİÇD, g.219/1 beytindeki "düğün" ve "döğün" kelimeleriyle "döğünmek" fiili buna misal olabilir. Lâmi'î'nin *Ferhâd-nâme*'sinde geçen *Urup eflâk bagrına dögünler / Niçe gün kıldılar 'ıyş ü dügünler* LÇFN, mes.6774 beytindeki "döğün" ve "düğün" kelimeleri de böyledir. Celâl-zâde Sâlih Çelebi'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undaki *Dögünürseŋ sen aŋa oldı dügün / Bagruŋa kodı yine tâze dögün* CSLM, mes.1437 beytindeki "döğünmek", "düğün" ve "döğün" kelimeleri de öyledir.

DÖĞÜNMEK bk. "Dövünmek"
DÖKME YAKA
Arap harfleriyle imlası aynı olan "dügme" ve "dökme" ibareleri sebebiyle, Nev'î-zâde Atâyî'nin "Yeni açmış gül bahçe gelininin dökme yakası olması bakımından çiy tanesi ona düğme inciler verse bunda ne var?" şeklinde olması daha mantıklı görünen şu beytindeki ibarenin "dügme yaka" mı yoksa "dökme yaka" mı olduğu şüpheli bir durum arz etmektedir: *'Arûs-i bâga meger dügme yakadur gül-i ter / 'Aceb mi aŋa virürse dür ü güher jâle* NASK, g.220/3. Aşağıdaki "Düğme" maddesinde de görüleceği üzere "düğme" ve "yaka" ibarelerinin sürekli birlikte kullanılması bakımından bu şüphe daha da artan bir durum arz ediyor. Bununla beraber günümüzde de bayan gömlek ve bluz yakaları hakkında çokça kullanılan fakat nasıl bir yaka modeli olduğu tam olarak tespit edilemeyen "dökme yaka" söyleyişini esas alarak *Nev'î-zâde Dîvânı* metninde "dügme yaka" şeklinde okunan ibareye bu şekilde dikkat çekerek yetineceğiz.

DÖKÜNTÜ (dökündi)
Günümüzde "döküntü" tabiri daha çok bir malın iyi ve kaliteli kısmı seçildikten sonra geride kalan daha değersiz parçaları hakkında kullanılır. Nitekim Meninski de bu kelimeye *bâkıye, Bâkiyât, bakı kalan, bir nesneden arta kalan, bakîye, bakâyâ, hor pâre, hordevât, horde-i sümât, mâ-bâkî, artan; süpüründı* karşılıklarını vermiş. Hâtem'in *Bir bezm-i bî-safâya getürdi beni felek / Bâde dökündi câm*

tehî Cem bulunmadı MEZÖ, g.242/3 beytinde geçen "döküntü bâde" ifadesi kimsenin rağbet etmediği en kalitesiz şaraptan kinaye olmalıdır. Bunun yanı sıra *Tarama Sözlüğü*'nde kelimenin bol akan su anlamı da verilmiş.

658

= **Deniz kıyısındaki kayalıklar:** Pîrî Reis'in bir kıyıyı tarif ederken söylediği *Dört döküntiler var. Ol döküntilerüŋ aralarından geçid yokdur* ve Evliyâ Çelebi'nin *Koron Kal' asın liman tarafına dolaşurken sıkandil şâkûlesi ile üç kulaç sudan taşra dolaşalar. Zîrâ kal'a burnında sıglar vardur dahi taşra dökündi kayalar vardır* gibi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere kelimenin bir diğer anlamı da denizdeki kayalıklardır. (res.658) Yetîm Ali Çelebi'nin Kâtibî tarafından *Mir'âtü'l-memâlik*'te nakledilen *Taşları külekleri kim yagdurur / Her biri deryâda dökündi olur* beyti de savaş esnasında atılan taş ve güllelerin denizde adacıklar oluşturacak kadar çok olduğunu bildirmektedir. Bosnalı Sâbit de *Çokdur burun ucında melâmet dökündisi / Bînî-nümâ-yi kibr sakınsun kayalıgı* BSTK, g.355/3 derken, Türkçedeki "burnu havada" tabirine dolaylı ima ile burun ve kibir arasındaki ilgi ile deniz burunları ucunda görülen bu kaya parçalarını kastetmektedir. Derûnî'nin denizcilik tabirleriyle nazmettiği meşhur kasidesinde dünya zevklerini, sahilde gemiler için tehlikeli olan bu kayalıklara benzeterek söylediği *Poça git bir pâre dünyâdan alarga olıgör / Şâyed ola ki dökündi bula oŋat depren* beytinde bu döküntü kayalıkları tehlike sembolü olarak kullanılmış.

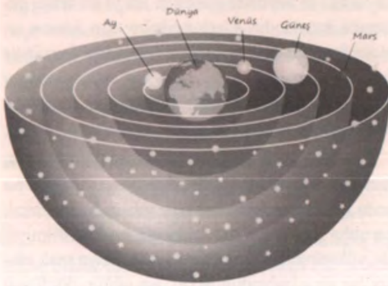
= **Feda edilen şeyler:** Manzum metinlerde daha çok gemicilik tabirleri arasında görülen bu kelime Koca Râgıb Paşa'nın sahile çıkabilmek için ağırlıklarını denize döken bir gemiyi tasvir için "Emeller gemisi döküntü vermeden arzu ettiği sahile çıkabilir mi? O bu denizde çok ağırlıklar döker" dediği şu beytinden anlaşıldığına göre tehlike hâlinde teknenin batmasını önlemek için yükçe ağır fakat maddî değeri hafif olup "safra" tabir olunan eşyadan denize atılanlara denir: *Varur mı sâhil-i kâma dökündi virmeyicek / Bu yemde fülk-i emel bâr-i bî-hisâb döker* KRPD, g.60/5. Nitekim Tokatlı Kânî'nin *'Işka düşeli dîdelerüm itmedi râhat / Yoluŋda senüŋ virdi niçe kerre dökündi* KDİY, g.205/2 beytinde de aşk yolunda ilerleyebilmek için feragat gösterip terk edilen şeyler ve fedakârlıklar ima edilmiş.

DÖNME DOLAP bk. "Dolap"

DÖNMEK

Aslında bir halden diğerine geçmek yani "inkılâb etmek" manasına geldiği halde zamanla "benzemek" anlamında da kullanılmıştır. Mesela şu beyitteki tasvire göre şair âdeta ölmüştür. Vücudu yaralar, kefeni de kanlar içinde olduğundan bu hâliyle âdeta kırmızı bir gelincik çiçeğine benzemiştir: *Ş'ol kadar lâle gibi kanlara gark oldı tenüm / Kabrüm üzre açılan lâleye döndi kefenüm* ADMK, g.68/1. krş. *Kaddüm bükülüp çenge döner sînem olur def / Agyâr ile ol mâh kaçan kim ide sohbet* ADMK, g.13/6.

Δ **Dönmek:** Şairler "benzemek" anlamına gelen dönme kelimesini, özellikle bir şeyin etrafında dönme yahut dönerek hareket etme anlamına gelen "dönme" fiiliyle birlikte iyham oluşturacak şekilde kullanırlar. Mesela "Senin sakalının ve dudağının hayaliyle bu göz, üzerinde Kevser Sûresi yazılı bir kadehe benzemektedir" denen şu beyitte "benzeme" anlamındaki "dönme" fiilinin, özellikle döndürülme suretiyle içilen kadeh hakkında kullanılmasına özen gösterilmiş: *Bu dîde hayâl-i hat ü la'lüŋle dönüpdür / Bir câma ki anda yazıla Sûre-i Kevser* EDYS, g.176/3. Yahut yine aynı şekilde "Eşek tabiatlı rakîb senin mahallene başkalarını çekse, iki büklüm boyum gözyaşlarımın seliyle su dolabına benzer" anlamındaki şu beyitte de aslında benzemek anlamında kullanılan "dönmek" fiili seçilirken yine iyham yoluyla dönerek hareket eden su dolabı sebebiyle özellikle tercih edilmiş: *Kûyuŋa gayrıları çekse rakîb-i har-tab' / Seyl-i eşkümle döner kadd-i dü-tâ dôlâba* BDSK, g.436/4. Çeşmî-zâde Reşîd'in şu beyti de bu hususa güzel bir örnek oluşturabilir: *Ol dem ki girüp halka-i devrâna dönersin / Sen hâle içünde meh-i tâbâna dönersün* ÇZRD, g.101/1.

659

DÖRDÜNCÜ FELEK (çarh-i çârüm)

Batlamyus astronomisine göre (bk. "Batlamyus") güneş dünya etrafında dönen seyyarelerin dördüncüsü olup yeri (res.659, 728) de dördüncü kat felektedir. Aslen Doğu kökenli olup daha sonra m.ö. IV. yüzyıldan itibaren Roma'da güneş kültü olarak benimsenen Mithra'nın Farsçadaki karşılığı "mihr" [= güneş] olup daha sonra Hristiyanlığı kabul eden Roma, eski dinlerinden kalma bu güneş tanrısı (res.660) ile göğe çıktığına inanılan Hz. İsa'yı birleştirerek onu gök tabakalarından dördüncüsüne yerleştirir. Aşağıda bu yerleşme ile ilgili kurgu hikâye hakkında ayrıca bilgi verilecektir. Sebzî'nin "Eğer yerin İsa gibi dördüncü kat gökte olsun istiyorsan, dünyadan soyutlanarak güneş gibi yüksel" dediği *Çarh-i çârümde yirüŋ ister iseŋ 'Îsâ-veş / Bas tecerrüd gögine gün gibi a'lâ olıgör* SEBZ, g.122/3 beytinde olduğu gibi artık Hz. İsa'nın yeri güneş ile birlikte dördüncü kat göktür. Gerek dünyayı ısıtıp canlılara hayat veren güneşin bu gök katında bulunması gerekse Hz. İsa gibi büyük bir peygambere mesken olması bu felek katına İslâm kültürü muhayyilesinde müstesna bir değer kazandırmış olup bunlar hakkında geliştirilen tasavvurları şöylece özetlemek mümkündür:

- **Feleklerin en itibarlısı:** Arpaemîni-zâde Sâmî'nin *Cenâb-i hazret-i sultân-ı 'âlem hân Ahmed kim / Der-i devlet-me'âbı reşk-i çerh-i çârümîn oldı* SDFS, tar.20/1 beytinde olduğu gibi yüceliği ifade edilmek istenen makam ve dereceler daima dördüncü kat felek ile mukayese edilirler. Nedîm'in "O celal feleğinin öyle bir güneşidir ki onun her çarhını, (Hz. İsa'ya makam olan) dördüncü kat felek bile kıskanır" dediği *Mihr-i gerdûn-i celâlet kim sezâ gerdûnına / Olsa her bir çarhı reşkîn-sâz-i çerh-i çârümîn* NDAG, kıt.31/6 beytinde de memduhun yüceliği ile bu felek katı mukayese edilmiş. Yahyâ Beğ'in şu beytinde olduğu gibi özellikle miraçnamelerde Hz. Muhammed'i Hz. İsa'dan üstün göstermek için dördüncü kat göğe ayak basması üzerine ayaklarının altına atlas kumaşlar serildiği "bk. "Ayağa kumaş serme") türünden ifadelere çokça yer verilir: *Ol dem felek-i Atlas ayagına döşendi / Dördünci göge irdi çü ol mihr-i mücellâ* YDMÇ, k.1/19.

660

- **İsa Peygamber'in makamı:** Dünya malından tamamen sıyrılmış bir insan olduğu için edebiyatta mücerredlik sembolü olan Hz. İsa'nın göğe çekilmesi sırasında dünya malı olarak omuzunda bir iğne bulunması sebebiyle melekler tarafından dördüncü kat gökten ileri geçmesine izin verilmediğine inanılır. Bu bakımdan Hayretî şu beytinde Hz. İsa gibi dünya malından sıyrılanların yerinin güneş gibi dördüncü kat gökte bulunduğunu iddia eder: *Ey 'alâyıkdan mücerred dirilen 'Îsâ gibi / Çarh-i çârümdür yirüŋ mihr-i cihân-ârâ gibi* HDMÇ, g.484/1. Yahyâ Beğ'in şu beyti de aynı kanaati desteklemektedir: *Terk ü tecrîd ile 'âlemde Mesîhâlıg idüp / Bu tokuz âyenede gün gibi peydâ olıgör* YDMÇ, g.125/2. Aşağıdaki beyitlerde de görüleceği üzere Hristiyan inancında gökteki İsa güneşle özdeşleştirildiğinden, Derzî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi bu makamda güneş de her fırsatta zikredilir: *Çarh-i çârümde karâr itmiş Mesîhâ seyrin it / Yâ esed burcinde şems-i târem-i devvâre bak* DUİÇ, g.291/4. Süheylî'nin şu mısralarında olduğu gibi çoğu şair onu "dördüncü göğün ışığı" olarak tanımlar: *Cihânı yog-iken var eyleyen Mevlâ içün olsun / Vücûd-i kevne bâ'is Âdem ü Havvâ içün olsun / Ziyâ-yi çarh-i çârüm Hazret-i 'Îsâ içün olsun [...]* SDEH, tsmn.2.

• **Mücerretlik makamı:** Gerek evlenmemesi gerekse dünya malı namına üzerinde hiçbir şey bulunmaması sebebiyle "tecerrüd" sembolü olan Hz. İsa'nın makamı Hayretî'nin *Ey 'alâyıkdan mücerred dirilen 'Îsâ gibi / Çarh-i çârümdür yirüŋ mihr-i cihân-ârâ gibi* HDMÇ, g.484/1 beytinde ifade ettiği üzere bu gök katıdır. Bu hem Âhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde *Mesîhâ-vâr idinüp çerhi mesned / Zen-i dünyâdan itmişdi mücerred* AHŞF, mes.95 şeklinde ifade ettiği üzere evlenmeme hem de Hasmî'nin *Külhan-i ehl-i 'alâ'ik ü mücerred olana / Nüh-kıbâb-i felegüŋ dâhili hammâm-i ferâh* HDES, g.46/4 dediği gibi hamam külhanında çıplak yatacak derecede (bk. "Külhan") dünya malına sahip olmama derecesidir.

+ **Arslan:** Dördüncü kat felekle birlikte "şîr-i çarh-ı çârüm" şeklinde sürekli arslandan bahsedilmesi, Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi burada bulunduğuna inanılan güneşin sıklıkla arslana benzetilmesi (bk. "Arslan") sebebiyledir: *Heybetüŋden kan kaşanur şîr-i çarh-i çârümîn / Görinen humret şafak sanma felekde her zemân* KZMÇ, k.57/44. Bu konuda ayr. bk. "Arslan burcu", "Güneş"

+ **Ceylan:** Güneşe izafe edilen isimlerden birisi de "âhû-yi felek" olup bunun da dördüncü kat gökte bulunduğu kabul edilmesi bakımından Beyânî'nin şu beytinde olduğu gibi her iki ibare bir beyitte kullanılır: *Tal'atuŋdan düşdi çarh-i çârümîne gulgule / Âhû-yi mihre çerâ-gâh oldı bürc-i sünbüle* BDFB, g.711/1. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Gazâl-i felek"

+ **Güneş:** Muhyiddîn Abdal güneşin bitki ve meyveleri olgunlaştırmasını ima ederken dördüncü kattaki güneşten şöyle bahseder: *Dördüncü felekde gördüm ş'ol şemsi / Çâşnî virüp bişirür her yimişi* MABD, mes.77/4. Hayretî'nin "dördüncü felek padişahı" diye tavsif ettiği kişi de yine güneştir: *Bir gâzî begdür ol ki şeh-i çarh-i çârümîn / Yüz sürmek ile işigine eyler iftihâr* HDMÇ, k.14/18. Güneşin dördüncü felekte bulunması, Batlamyus astronomisine göre dünya etrafında dönen seyyarelerden birinin de güneş olduğu kanaatinden kaynaklanır. Pagan Roma gelenekleriyle kaynaşan Hristiyan inancında güneş kültüyle İsa'nın birleştirilmesi sebebiyle İsa ve güneş özdeş hâle geldiğinden Fars ve Türk şairleri de bu ikisini birlikte zikrederler. Derzî-zâde'nin sevgiliyle bir arada bulunmasından dolayı sevincini ifade etmek üzere söylediği şu beytinde güneş ve İsa'yı bir araya getirmesi bundandır: *Çarh-i çârüm olsa hânem yiridür her gün benüm / Ol lebi 'Îsâ yüzi hurşîd ile hem-hâneyin* DUBÇ, g.537/4. krş. *Mihr-i ruhuŋı nûş-i dehânuŋla görelden / Hurşîd ile hem-sâye vü deng oldı Mesîhâ* SDCB, k.1/4.

+ **İsa, Hz.:** Halk arasındaki inanışa göre Hz. İsa, kendisini Romalılara ihbar eden şahsın yüzünün bir anda İsa'ya benzetilmesi ve o şahsın İsa sanılarak çarmıha gerilmesi sırasında göğe yükseltilmişti. Bu yükselme sırasında yakasında dünya malı olarak bir iğne bulunduğundan, İsa göğün dördüncü katında alıkonarak daha ileri kabul edilmeyip kıyamet gününe yakın tekrar dünyaya gönderilmek üzere orada bekletilmektedir. *Kur'ân* Hz. İsa'yı öldüremedikleri bilgisini (bk. "İsa, Hz.") verip onun Allah tarafından öldürüleceğini ve Allah'ın katına yükseltileceğini bildirir. İlgili ayetlerin geleneksel inançlar doğrultusunda yorumu sonucunda ve o günün bilgi sınırları içerisinde Hz. İsa'nın dördüncü felekte kıyamet gününde bekletildiği ve ahir zamanda dünyaya tekrar gönderileceği inancı doğmuş ve bu inanç günümüze uzanacak derecede pekişmiştir. Bu sebeple pagan Roma inançlarındaki güneş tanrısı ile birleşen İsa, Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi şiir dilinde de sürekli aynı felek katında bulunan güneşle birlikte anılır: *Güneş 'Îsâ ile dördünci kat gökden saŋa aydur / Harîm-i kasr-i kadrüŋde felek bir cân-fezâ hâne* KZMÇ, k.8/25.

+ **Zerre** bk. "Güneş"

O **Yücelik:** Feleğin bu katının yüce sayılması çoğu beyitte Hz. İsa'nın burada olduğuna inanılmasından kaynaklanmış görünüyor. Mesîhî ve Aşkî'nin şu beyitlerinde Hz. İsa'nın dünyadan el etek çekmesi sebebiyle bu yüce makama eriştiği vurgulanmış: *Ey Mesîhî çarh-i çârümden olur manzûr-i Hak / Gıll ü gışdan gün gibi âyînesin pâk eyleyen* MDMM, g.187/5; *Cây-gâhuŋ çarh-i çârüm ola mânend-i Mesîh / 'Işkiyâ kayd-i 'alâyıkdan ger eylerseŋ 'ubûr* ÜASU, g.63/7. krş. *Yirüŋ gün gibi ger olsun dir iseŋ çarh-i çârümde / Bugün bu 'âlem-i tecrîde gel hem-çün Mesîhâ ol* HDMÇ, g.243/4.

← **At:** Yahyâ Beğ'in "O ihsan sahibini gök renkli atına binmiş görenler onu felekteki güneş sanırdı" anlamındaki *Sipihr üstindeki mihr-i cihân-ârâya beŋzetdi / Gök atına süvâr olmış gören ol kân-i ihsânı* YDMÇ, k.16/31 beytinde olduğu gibi ata binen güzellerin gökteki güneşe benzetilmesi çok

yaygın bir kalıptır. Ata binmiş bir memduhun güneşe benzetildiği beyitlerde aynı mantıktan hareketle atın, heybetini vurgulama amacıyla güneşin bulunduğu dördüncü kat gökle irtibatlandırılması da oldukça yaygındır: *Çarh-i çârümdür sanasın âfitâb olmış süvâr / Tevsen-i eblak ki zîr-i şâh-i çâlâkümdedür* ÜASU, g.78/3.

← **Kilise:** Yahyâ Beğ'in *Deyr-i felekde zehresi çâk ola Zöhrenüŋ / Alsa eline ol sanem-i dil-sitân çeng* YDMÇ, g.215/4 beytinde olduğu gibi feleğin bir kilise olarak tasavvuru şairlerce çokça işlenmiştir. Aynı şekilde Hz. İsa'nın makamı olması bakımından dördüncü kat feleği bir kiliseye, Hz. İsa'yı da o kiliseye çizilmiş bir tasvire benzeten beyitler de vardır: *Mürdeler ihyâ iden sensin cihânda ey sanem / Deyr çarh-i çârümîn 'Îsî de bir tasvîridür* SDHY, g.28/2. Edincikli Ravzî'nin İsa adındaki bir şahıs için nazmettiği *Deyr-i hüsni zeyn iden yâr-i büt-i tersâcugum / Âsmân-i kadr ü 'izzetde meleksîmâcugum / Çarh-i çârümdür yirüŋ ammâ benüm 'Îsâcugum / Ben garîb üftâdeye bir bûse vir bayramluk* ERYA, mur.17/12 mısralarında bu defa İsa, dördüncü kat felek kilisesinin bir heykeli olarak tasavvur edilmiş. Hilâlî'nin şu beytinde olduğu gibi dördüncü kat felekte bulunduğu kabul edilen güneşi bir güzelin tasviri olarak yorumlayan beyitler de çoktur: *Gün degüldür görinen deyr-i felekde her gün / 'Aks-i tasvir-i cemâl-i meh-i tâbânumdur* HDBY, g.20/2.

661

→ **Kale:** Güvenlik için etrafı iç içe geçmiş kale surlarıyla çevrilen eski şehir düzeninden (res.661) hareketle, feleklerin de iç içe örülmüş yedi surdan oluşan birer kale olarak tasavvuru oldukça yaygındır. Tâcî-zâde'nin *Eflâküŋ eyleye yidi kat kal'asını feth / Çarh-i çehârüm üzre diküp nûrdan livâ* TCÇD, k.21/38 beyti bu mantıktan hareketle söylenmiştir.

→ **Kucak:** Hz. Meryem'in kucağında duran İsa resimlerinin çokluğundan kaynaklanmalı, İsa'nın bulunduğuna inanılan dördüncü felek bazı beyitlerde onu saran bir kucağa benzetilmiş. Mesîhî'nin *Tıfl-i 'Îsâyı çeküpdür bagrına / Şâd olup urursa çarh ursun semâ'* MDMM, g.114/3 beyti böyledir. Hâzık şu beytinde sevgilinin gönlünde duran hayâlini dördüncü kat göğün kıskandığını iddia ederken yine Meryem kucağındaki İsa imajına işarette bulunmaktadır: *Yine bir âfitâbı ey göŋül hâtır-nişîn itdüŋ / Der-âgûş-i hayâlüm reşk-i çarh-i çârümîn itdüŋ* HDHG g.149/1.

↓ **Mimari yapılar:** Nef'î'nin "Dördüncü kat gökten cenneti seyredenler bile böyle parlak bir yer ve makam görmemiştir" dediği *Görmemişdür çarh-i çârümde behişti seyr iden / Böyle bir rûşen makâm ü böyle bir hurrem mekân* NDMA, k.52/3 beytinde olduğu gibi konumu sebebiyle itibarlı ve güzel manzaralı yapılar dördüncü kat gökle mukayese edilirler. Şeyh Gâlib'in Sultan Selim'in inşa ettirdiği bir kasra dair nazmettiği tarihinde geçen şu beyit de bu inşaatı dördüncü kat gökle mukayese etmektedir: *Bu kâh-i dil-pesendi reşk-i çarh-i çârümîn itdi / Meger muhtâc imiş ihyâsı ancak nîm ibhâma* ŞGNO, tar.24/2. krş. *Mihr-i 'âlem-tâbdur gül-mîh-i bâb-i devleti / Çarh-i çârümden yüce revnak-fezâ sâhil-serâ* ADMA, tar.260/8; *Bârekallâh bî-bedel kasr-i bülend-i dil-nişîn / Var mı misli işte 'Îsâ işte çarh-i çârümîn* ŞGNO, tar.36/1.

← **Saray:** Mimari yapıların dördüncü kat gökle mukayesesinin dışında bu feleğin saraya benzetilmesi, "şâh-ı hâver" [= doğu hükümdarı] olarak kabul edilen güneşin makamı olması sebebiyledir. Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında geçen *Oldugınca şâh-i hâver çerh-i çârümden 'ıyân / Buldugınca mâh ü encüm sahn-i mînâda medâr* MÇVG, mes.454 beytinde bu husus öne çıkartılmıştır. Aynı şekilde Hayretî'nin "dördüncü kat feleğin hükümdarı senin kapında bir dilenci gibidir" mealinde söylediği şu mısraları da aynı düşünceden neşet etmiş görünüyor: *Göŋlüŋ alçakdur velîkin himmetüŋ a'lâdadur / Gıll ü gışdan her nefes mir'ât-i kalbüŋ sâdedür / Saŋa cân ile kul olan gussadan âzâdedür / Şâh-i çarh-i çârümîn kapuŋda bir üftâdedür / Dünyeler durdukça dur 'ömrüŋ mezîd olsun mezîd* HDMÇ, mus.9/7. Nevres'in "dördüncü kat göğün tahtını süsleyen güneş"ten bahsettiği şu beytinde de yine bir saray mazmunu mevcuttur: *Gelüp evreng-zîb-i*

çarh-i çârüm her seher lâ-büd / Düşe kalka der-i cûdında eyler vaz'-i pîşânî NKHA, k.23/13.

↓ **Sevgilinin mahallesi:** Hayâlî Beğ'in "Ey gül (yüzlü sevgili, her ne kadar) İsa'nın iğnesi kıskanıp göz diktiyse de, senin yolunun dikeni ayağımdan henüz çıkmadı" anlamındaki *Hâr-i kûyuŋ ayagumdan olmadı ey gül cüdâ / Reşk idüp göz dikdi gerçi sûzen-i 'Îsâ baŋa* HBDA, g.105/4 beytinde Hz. İsa gibi en büyük peygamberlerden birinin omuzunda ve üstelik dördüncü kat gökte bulunan bir iğne ile sevgilinin yolunda âşığın ayağına batan diken mukayese edilmiş ve İsa'nın iğnesi ayak altındaki dikeni kıskanır olarak gösterilmiştir. Beyitte geçen "gül" kelimesi bize buradaki sevgilinin Hz. Muhammed olduğu ve beytin içten içe bir Hz. Muhammed ve Hz. İsa mukayesesi için nazmedildiğini gösteriyor. Bu kompozisyona göre şair ustaca bir yerleştirme ile dördüncü kat göğü sevgilinin mahallesinden daha aşağı bir konuma yerleştirmiştir. Şair bir diğer beytinde, meyhanede cüra çeken bir ayyaşı dördüncü kat felekteki İsa'dan daha yüce göstermiş: *Dem olur kûy-i harâbâtda bir dürd-keşüŋ / Çarh-i çârümde Mesîhâ irimez pâyesine* HBDA, g.382/3.

DÖRT ANA bk. "Dört unsur"

DÖRT DİREK bk. "Dört Halife", "Dört unsur"

662

DÖRT EJDER

Çin, İran ve Türk geleneklerinde yedi başlı ejder gibi "dört ejder" motifi (res.662) de önemli bir yer tutar. İlk tespiti Tonyukuk şerefine dikilen anıtta bulunan pişmiş topraktan mamul dört ejder maskesiyle başlayıp XV-XIX. yüzyıllar arası işlenmiş halı desenleriyle Anadolu'ya kadar uzanır. Arpaemîni-zâde Sâmî'nin Hz. Süleyman tahtını dört ejder tarafından beklenir olarak hayal ettiği *Süleymân tahtıdur kim çâr ejder pâsbân olmış / Karîb olmak ne mümkin aŋa keyd-i dîde-i hussâd* SDFS, tar.23/17 beyti de bu dört ejder motifinin çok zengin biçimlerde tasavvur edilebildiğini göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki ejder yahut arslan gibi güçlü ve korku veren yaratıkları taht ayağı olacak derecede uysal ve emre muti bir hâle getirmek, çok eski çağlardan beri güç ve iktidar sembolü olarak kullanılmış. Nitekim gerek Doğu'da gerekse Batı'da hükümdarlık tahtlarında bu ejder motifleri (res.663) yaygın olarak görülmektedir.

663

Feleğin yedi gezegen sebebiyle yedi başlı ejdere benzetilmesi gibi "dört ejder" de varlık âlemini oluşturan dört unsuru temsil eder. Şiir geleneğinde feleğin insanları yutup mahveden bir ejderha olarak tasavvur edildiği malumdur. Yenişehirli Avni'nin feleği sarhoşluktan çılgına dönmüş, ciğer kanıyla beslenen bir ejdere benzettiği *Bu ejdehâ-yi siyeh-mest-i çarh-i gaddâruŋ / Gıdâsı laht-i cigerdür şerâb-i ahmeri hûn* YALT, mus.15/20 beyti buna misaldir. krş. *'İbret göziyle ey dil çarh-i fenâya baksaŋ / Hîç kılca fark olınmaz bir ejdehâya baksaŋ* KDSK, g.166/1. Aynı şekilde varlık âleminin sembolü olup onu oluşturan hava, su, toprak ve ateş (bk. "Dört unsur") için de "çâr ejder" benzetmesinin kullanıldığı görülmektedir. Eğirdirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ü'n-nezâir*'inde Yûnus Emre mahlasıyla kaydedilen devriye tarzında nazmedilmiş şu mısralarda sâlikin sevgili ile beraber olup sonra ayrılması, ardından bir süreliğine hava, su, toprak ve ateşi terk ile "şeş-cihet"ten [= altı yön] yani varlık âleminden çıkıp sonra tekrar varlık âlemine dönmesi tasvir edilirken bunu temsil için de "dört ejder" ifadesi kullanılmış: *Yâ niçe kez dôst ile ben ol olam ol ben olam / Yâ niçe ırak düşem mahzûn olam ahzân olam // [...] Terk idem bu hâk ü bâdı âb u nârı ben yine / Şeş cihetden çıkam ü bî-ten olam bî-cân olam // Bu tokuz arslan yidi evren bu*

dört ejder ile / Bunlaruŋ cengin idem Rüstem olam destân olam EHKC, ş.1657/20, 22-23. krş. YDMT, ş.1657/20, 22-23. Aşağıda da görüleceği üzere Yunus Emre'ye izafe edilen bu şiirde geçen "dört ejder" varlık âlemini ve dolayısıyla insan bedenini temsil etmektedir.

Said Giray'ın insan bedeninin yani varlığın, bizatihi insanın kendisine düşman olduğunu vurgulamak için onu oluşturan dört unsuru dört ejdere benzeterek insanı ejder ağzına düşmüş bir serçe kuşu kadar aciz gösterdiği *Saŋa dem-keş vücûduŋ ejdehâdur çâr-'unsurdan / Dehân-i mâra düşmiş muztarib güncişksin gûyâ* GDSK, k.1/11 beyti bu dört unsur ve dört ejder benzetmesinin gerekçesini açıkça izah eder mahiyettedir. Buna göre insanın asıl vatanı Allah'ın huzuru olup dört unsur onun asli mekânına ulaşmasına engel olan birer ejderha gibi ona düşmanlık edip durmaktadır. Bu ejderleri yener yani varlık âlemi ile bağlantısını oluşturan bedenini yok ederse ebedî âlemde Allah'ın huzuruna tekrar dönebilecektir.

Pek çok defalar çok sayıda şiirde zikredildiği gibi Sâdık Zîver Paşa'nın şu mısralarında da bu dünyadan kurtulmanın tek yolu, Kalender dervişleri gibi aşk ile çâr-darb (bk. "Çâr-darb") ederek dört unsurdan yani madde âleminden sıyrılmaktır: *Evc-i kayd-i çâr-'unsurdan olur âzâdesi / Çâr-darb-i 'aşka ey Zîver dûçâr oldukca ben* SZPD, g.239/7. Dolayısıyla dört ejderi yenmek, dünyayı reddedip varlık âlemiyle olan bütün bağları koparmak demektir. Zira bunu başaramayan insan, dört ejderin ağzında ve pençesinde mahvolup gitmeye mahkûmdur. Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde *Hudâ halk eyleyüp bu genc-i cânı / Komış çâr ejdehâ agzında anı* ZŞÜP, mes.3641 demesinin sebebi de budur. Beyitte geçen "dört ejderin ağzı" ile temsil edilen şey, onu bu dünyaya esir eden dört unsurdur. krş. *Kişi hîç ola mı eksük belâdan / Nice cân kurtara çâr ejdehâdan* ZŞÜP, mes.3642. Bu konuda ayr. bk. "Dört unsur"

DÖRT GÖZ (çâr-çeşm)

Günümüzde de aşırı istek duyarak bekleme, hasret çekme ve gözlüklü kimse gibi anlamlarda kullanılan bu tabirin eski dilde kullanımı da pek farklı değildir. Aşağıda da ifade edileceği üzere Azmî-zâde'nin dolaylı olarak gönül gözünü ima ettiği *Kangı cânibden gelür diyü bakarsın her yaŋa / Gözlerüŋ dört oldı ey dil hasret-i cânân ile* AHBK, g.791/4 beytinde olduğu gibi "gözlerin dört olması" ifadesi yorgunluk, zayıflık ve uykusuzluk sebebiyle göz çukurlarının derinleşip etrafının halkalanması sebebiyle kurgulanmış bir kalıptır. krş. *'Aynî yollar gözedi gözedi dört oldı gözi / Oldı her arada ol eşk-feşân sen gideli* KADA, g.452/7. Günümüzde gözlük takanlar hakkında alay yollu kullanılan "dört göz" yahut "dört gözlü" tabiri eski şiir dilinde esas olarak dikkat, özleme, hasretle yol gözleme gibi durumların tasvirinde kullanılmış olup gözlük ise bu durumu destekleyen yan bir unsur konumundadır.

= **Dikkat:** Günümüzde de kullanılan "gözü dört açmak" deyiminin anlamı malumdur. İzzet Ali Paşa'nın padişahın bir Frenk altınını uzak mesafeden tüfekle vurup delmesi üzerine düşürdüğü tarih kıtasında geçen "Bir insan o kadar yerden dört gözle dikkat kesilse dahi vurmak değil görmek bile hünerdir" dediği *Hele urmak degül görmek hünerdür ol kadar yirden / Bir âdem çâr-çeşm-i dikkat olsa cirm-i altuna* İAPD, tar.14/19 beytinde geçen "çâr-çeşm" aşırı dikkat anlamında kullanılmış. Zâtî'nin köpek havlamalarını ima etmek üzere söylediği şu beytinde de tabir dikkat anlamındadır: *Dört göz ile bakuban itlerüŋ ey şâh baŋa / Gördi bir hᵛôr ü hakîrem didi vah vâh baŋa* ZDAN, g.43/1. Buna göre Me'âlî'nin *Dört gözlüler görimez iken hâk-i pâyüŋi / Bir gözle anı nergis umdugı katı garîb* MDEA, g.90/4 beytindeki "dört gözlüler" tabiri "aşırı dikkatli kimseler" demektir. krş. *Dört gözlü görmez iken kuhl-i hâk-i pâyüŋi / Bir göziyle anı nergis umdugı cânâ garîb* MDEA, g.54/5.

= **Hasretle gözleme:** Bir şeyi özlem ve hasretle bekleme anlamındadır. Kemâl Paşa-zâde'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında dört göz ve altı cihet (bk. "Şeş-cihet") kavramlarını birleştirerek söylediği *Yüregi suya döndi gözlemekden / Gözi dört oldı şeş-sû gözlemekden* KPYZ, mes.2950 beytinden de anlaşılacağı üzere bu tabirin, gözlerin sürekli bir yere bakarak halkalanması sebebiyle geliştiğini söylemek mümkündür. Aşırı yorgunluk ve sürekli bir yere bakma sonucu gözler etrafında oluşan çöküntü, morluk ve kırışıklıklara bugün de göz halkalanması (bk. "Göz halkası") deniyor. krş. *Çâr-çeşm-i intizâr oldum ser-â-pâ lutfuŋa / Şeş cihâtumla nigeh-dâram eyâ hayrü'l-beşer* MDZT, g.36/3; *Zahm-i firâkuŋı gel ört merhem-i vuslatuŋı dürt / Yol gözedi göz oldı dört ay yüzüŋi görem mi ki* KADA, g.501/4; *Olaldan çâr-çeşm-i intizâr-i feyz-i Mevlânâ / Göŋülde*

gördüm âhir himmetin nûr-i 'uyûnumla SZPD, g.263/7; *Yetişesin diyü bir kez külbe-i ahzânuma / Yol gözetmekden nigârâ dört olupdur gözlerüm* MDEE, g.192/5.

= **Yara, delik:** Süheylî'nin şu beytinde okun bir kimseyi dört gözlü etmesi diye ifade ettiği şey vücutta ok yarasıyla açılan deliklerden kinaye olması bakımından bu tür beyitlerdeki "dört gözlü" tabirini "delik delik" diye çevirmek yerinde olsa gereketir: *'Azm-i rezm itse kemân ile o Behrâm-neberd / Sehmi dört gözlü ider Rüstem ile Tehmeteni* SDEH, k.41/19. Aynı şekilde Nâlî'nin *Tuhfetü'l-emsâl*'inde geçen şu beyitte şeş-per'in miğferi dört göz etmesi, darbelerle miğferin delik deşik olmasından kinayedir: *Nevbeti geldükde gâhî şeş-perüŋ / Gözleri dört olur idi migferüŋ* NTEB, mes.1296.

+ **At nalı:** Çoğu zaman bir hükümdar yahut devlet adamı konumunda olan sevgilinin atının ayağı altına yatmak, bize muhtemelen Hindistan'dan geçme bir gelenek (bk. "Devse") idi. Buna göre sevgilinin at nalının yüz üzerinde bırakacağı izler ima edilerek iki gözün dört olması dört gözle beklenir. Zâtî'nin sevgiliyi hasretle beklediğini ifade ettiği *Semendüŋ na'li gibi dört olupdur gözlerüm hânum / Ümîd-i makdemüŋle eglenür kalb-i perîşânum* ZDAN, g.984/1 beyti buna bir örnek olabilir. krş. *Ümîd-i hâk-i pâyuŋla gözüm dört olsa ger taŋ mı / Semendüŋ na'li resminden başumda iki dâgum var* MCDM, g.123/3.

+ **Dört kaş:** Kaş ve göz arasındaki yakınlıktan hareketle şairler "dört göz" ve dört kaş" tabirlerini özellikle bir arada kullanırlar. Eski dilde "dört kaş" yahut "dört kaşlı" bıyığı henüz çıkmış delikanlı (bk. "Dört kaş") demektir. Nedîm'in bir latife olmak üzere söylediği "O güzelin hasretiyle beklemekten dört gözlü olduk. Keşke dört kaşlı olsa da sıra bize gelse" anlamındaki *O şûhuŋ hasretinden çâr-çeşm-i intizâr olduk / Bize nevbet irişse bârî ebrûsı çihâr olsa* NDAG, g.117/6 beyti buna misaldir. Şairin beklentisine göre sakalı ve bıyığı çıkan güzeli sahte âşıklar terk edecek (bk. "Sakalı bitmek") ve adı geçen güzel Nedîm'e gelecektir. Azmî-zâde Hâletî'nin *Çâr-ebrû güzeller olsa 'ıyân / Gözlerüm dört olur o demde hemân* AHBK, mes.2/13 beytinde de bu iki kavram özellikle bir araya getirilmeye çalışılmış. krş. *Görüp igmâz iderken sâde-rûyân-i semen-bûyı / Gözüm dört oldı gördüm nâ-gehân ol çâr-ebrûyı* BDGD, g.214/1. Muvakkit-zâde Pertev'in buna "dört yol ağzı" ibaresini de kattığı şu beyti de bu konudaki ilginç örneklerden biridir: *Muntazırken çâr-çeşm ile o çâr-ebrûya ben / Dört yol agzında dil-i nâ-çâruma oldı dü-çâr* MPEB, b.1.

+ **Gözlük:** Bu tabirin geçtiği beyitlerde göze takılan gözlüklerin (bk. "Gözlük") iki camı da eklenerek dört adet göz şekli oluşması bakımından şairler "'aynek" yahut "gözlük" kelimelerine de yer verirler. Ganî-zâde'nin gözyaşlarının donarak iki gözüne birer gözlük camı oluşturduğunu söylediği *'Aynekler oldı dîdede yah baglayup sirişk / Dört oldı gözlerüm o şitâya olup düçâr* GNNK, k.10/10 beytinde "dört göz" ve "gözlük" kavramları bir arada kullanılmış. Revânî'nin şu beyti de bu konuya örnek oluşturabilir: *Pîr oldugum içün sanma ki gözlik dutarın / Seni görmege begüm dört olupdur gözümüz* RDZA, g.157/2.

Felek: Eski şiirin önemli konularından birini oluşturan gece gökyüzü tasvirlerinde yıldızlar sabaha kadar merak ve dikkatle yeryüzünü gözleyen gözlere benzetilir. Bunlar çoğu zaman Behiştî'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin güzelliğini görebilme hasretiyle bekleşen gözlerden ibarettir: *Mihr ü mâha iki gözüm didügi yirde felek / Gözi dört olmaz mı ki hadd ü cebînüŋ göricek* BDYA, g.298/1. Nev'î üç fenerli bir amiral gemisini (bk. "Altın fener") tasvir ettiği bir kasidesinde yer alan şu beytinde üç ve dört ibarelerini özellikle kullanırken yıldızları merakla bu manzarayı seyreden şahıslara benzeterek şöyle der: *Heybetinden gözleri dört oldı çarh-i çârümüŋ / Çıkdı üç fânûs ile çün keştî-i gerdûn-nazîr* NASK, k.28/9.

664

Hamam: Eski mimarî gelenekte hamamlarda ısının kaybolmaması için kubbelere göz göz camlar (res.664) yerleştirilerek aydınlatma sağlanırdı 'Ûdî'nin *Mâcerâ-yi Mâh*'ında "Onu görünce hamam

gözlerini açtı. Gözü bir iken gözlerini dört eyledi" anlamındaki şu beytinde böyle bir hamam tasvir edilmiş: *Gözin açdı görince anı hammâm / Bir iken gözlerin dört eyledi câm* UMMF, mes.511.

DÖRT HALİFE (çâr-yâr, çihâr-yâr, hulefâ-yi râşidîn) Dîvân ve mesnevî gibi eserlerin başında "münacat" ve "naat"lerden sonra çoğu zaman dört halîfenin methini ihtiva eden bir fasla yer verilmesi, Osmanlı şiir geleneğinde üzerinde hassasiyetle durulan bir husus idi. Dîvânını Kânûnî'ye sunan Âzerî şairi Sehâbî'nin eserinin başında Hz. Alî'den gayri diğer halifelerin methine birer beyitle de olsa bir fasıl ayırması dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki bu husus Râfızîlik ile Sünnîlik arasında ayırdedici bir kıstas konumundaydı. Bahsi geçen şair bu faslın sonunda sözünü şöyle bitiriyor: *Mahabbet-i hulefâ ile olıcak mahtûr / Sehâbî maslahat âsân olurdı rûz-i hisâb* SDCB, k.3/7. Buna göre Ehlisünnet'i Râfızîlik'ten ayıran temel vasıflardan biri Dört Halife sevgisidir. Azmî-zâde'ye göre varlık âleminin esası nasıl dört unsur ise (bk. "Dört unsur") dinin esası da onlara bağlılıktır: *Cism-i insâna döndi dîn-i mübîn / 'Unsurı oldı çâr-yâr-i güzîn* AHBK, mes.5/8.

Dört Halife'nin sadakat, adalet, haya ve şecaat ile özetlenen vasıf ve karakterleri, mükemmel bir insanda bulunması gereken özelliklerin tamamını derleyip toplaması bakımından idealize edilmiş birer klişe hâline gelmişti. Molla Aşkî Fatih için nazmettiği bir övgüsünde Dört Halife isimlerini "Adaletiyle Ömer, doğruluğuyla Ebûbekir gibidir. Kendisi Osman oğlu, kılıcı Hz. Ali'nin Zülfikârıdır" anlamında şu şekilde bir araya getirmiş: *'Adl ile misl-i 'Ömerdür sıdk ile Bû-Bekrdür / Âl-i 'Osmândur kılıcı Zülfekâr-i Hayderî* ADNB, k.22/24. Fuzûlî de *Leylâ ve Mecnûn*'unun mukaddimesinde Hz. Peygamber'e hitaben şöyle der: *Ey çâr-yâr-i kâmilüŋ a'yân-i mülk-i dîn / Erbâb-i sıdk ü ma'dilet ü re'fet ü hayâ // Devrüŋ bu dört fasl ile bir mu'tedil zemân / Şer'üŋ bu dört rükn ile bir mu'teber binâ* FLMN, mes.275-276. Aynı şekilde gerek dîvân gerekse mesnevîlerde münacat ve naatlerden sonra dört halife övgüsüne dair şiirlere yer verilmesi veya en azından onların isimlerinin anılması yaygın bir gelenektir: *Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osmân ü Hayder / Buları çâr-yâr itdi peyâm-ber* MÇVG, mes.266; *Husûsâ çâr-yâr-i pâk-gevher / Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osmân ü Hayder* ÇYZE, mes.164.

• **Dördünü sevmek Sünnîliktir:** Şia mensuplarının Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halifeliğin Hz. Ali'ye ait olduğuna kail olmaları ve diğer üç halifeyi onun hakkını gaspetmekle suçlamaları sebebiyle onların hilafetini reddetmeleri bakımından, eski metinlerde daha çok "sürh-ser" olarak zikredilen Şia ile Ehlisünnet arasındaki temel ayrımlardan biri dört halifenin tamamını sevme yahut üçünü reddetme tavrı idi. Lebîb'in *Çâr-yârüŋ üçini silüp ikinci nâmına / Eyledi bir sürh-ser bu mülki bî-pervâ harâb* LDİK, kıt.45/19 demesi bundandır. krş. *Vücûdı pîşvâ-yi dâverân-i ehl-i sünnetdür / Hemîşe kârı hubb-i çâr-yârân-i Resûl oldı* SDFS, tar.28/3. Belki de Ehlisünnet mensuplarının Dört Halife'yi bu kadar sevip yüceltmelerinin ardında Râfızîlere olan husumet hisleri yatmaktaydı. Bahtî mahlaslı Sultan I. Ahmed'in onları vesile ederek sürh-serlere beddua etmesi türünden ifadelere bu konuda çokça rastlanır: *Dahı sürh-serânı eyle pâmâl / Bi-hakk-i çâr-yâr-i bâ-safâmuz* SADİ, k.18/5.

• **Himmetleri umulur:** İslâm Allah'tan başka hiçbir güçten yardım istenmemesini şart koşmasına ve bunun aksini şirk olarak nitelendirmesine rağmen, şiir geleneğinde Hz. Muhammed, şeyhler ve evliyaların ruhlarından yardım istenmesi gibi Dört Halife'den medet umulup onların aracı kılınması, günümüzde de Müslümanlar arasında sürdürülen yaygın bir inanıştır. Sâmî'nin tarih düşürme maksadıyla "dört" rakamını devreye sokmak için Tiflis'in fethinde onların ruhaniyetinin yardımcı olduğunu iddia ettiği şu ifadesi buna bir örnek oluşturabilir: *Çâr-yâr imdâd idüp Sâmî didüm târîhini / Belde-i Tiflîsi aldı emr-i sultân Ahmedî* (1135) SDFS, tar.29/11. krş. *Çâr-yâruŋ himmeti fursat deminde yâr ola / İhtiyâc ehline yok gelmez dilinden var ola* GKME, mus.7/IV-2. Mustafa Çelebi *Varka ve Gülşâh*'ında Allah'ın elçisinin şefaatini kazanmak için önce Dört Halife'yi sevmek gerektiği kanaatiyle şöyle der: *Resûl-i Hakdan umarsaŋ şefâ'at / Muhibb ol çâr-yâra kıl ri'âyet* MÇVG, mes.269. Zâtî de Hz. Muhammed'den dört arkadaşı hakkı için kendisine şefaat dileyerek şöyle der: *Mahşer-i fürkatde dil yandı bi-hakkı çâr-yâr / Biz günehkâr ümmete eyle şefâ'at Mustafâ* ZDAN, g.1631/2. krş. *Hazret-i Fahr-i Cihânuŋ çâr-yârı 'ışkına / Gel şefâ'at kıl baŋa 'afv it günâhum Mustafâ* ZDAN, g.1632/4.

+ **Adl, sıdk, hilm, ilm:** İlk halife Hz. Ebûbekir "sıddîk" sıfatıyla "sadakatin, ikinci halife Hz. Ömer adaletin, üçüncü halife Hz. Osman haya ve yumuşak başlılığı sebebiyle hilmin ve dördüncüsü Hz. Ali'nin de ilmin sembolü olmaları bakımından şairler onlardan bahsederken bu kelimeleri özellikle öne çıkartırlar. Necâtî'nin bir halife olarak görmek istediği memduhunu *Hilm ü 'ilm ü dîn ü devlet çâr-yâr oldı saŋa / Eyledüŋ dîn-i Nebî ihyâsını min külli bâb* NBDA, g.4/7 şeklinde övmesi bundandır. krş. *Şâh-i sıddîkdur ol Hayder-i Kerrâr-misâl / Âl-i 'Osmânda 'ıyân eyledi 'adl-i 'Ömeri* YDMÇ, k.7/17; *Çâr-yâr-i bâ-safâ himmetleri / Sıdk ü 'adl ü 'ilm ü feth ü cânumuz* KDMU, b.2591; *Hamdüli'llâh çâr ebnâsı kalup çün çâr-yâr / Sıdk ü 'adl ü hilm ile her biri mânend-i esed* TDCO, tar.169/4.

+ **Çâr-ebrû:** Daha çok Muhammed adındaki hayâlî bir sevgilinin güzelliğinin tasviri sadedinde, o güzelin iki kaşı ve iki bıyığından oluşan "çâr-ebrû"su (bk. "Çâr-ebrû) da Hz. Peygamber'in dört arkadaşı olan halifelere benzetilir. Gelibolulu Âlî'nin şu beyti buna misaldir: *Muhammed-nâm bir Ahmed-likâ mahbûba kul oldum / Sanasın çâr-yâr olmışdurur ol şâha çâr-ebrû* GMAD, g.1146/4. Gelibolulu Sun'î ise Hz. Muhammed'in yanaklarını iki cihanın güneşine, Dört Halife'yi ise onun Kâbe gibi yüzündeki Dört Halife'ye benzeterek şöyle der: *Çâr-yâr oldı bugün Ka'bede çâr-ebrûsı / Ruhleri olalıdan iki cihânuŋ güneşi* SDHY, g.209/2. Bilindiği üzere "çâr-ebrû" Manastırlı Celâlî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere iki kaş ve iki bıyığın toplamından oluşan bir kavramdır: *Hutût-i la'l ile [ol] ebruvân-i yâre bakuŋ / Tavâf-i Ka'be-i 'ulyâda çâr-yâri görüŋ* MCDM, g.350/2. Bu konuda bk. "Çâr-ebrû"

+ **Râfızî, Hâricî:** Dört Halife'nin tamamını değil de sadece Hz. Ali'yi seven ve diğer üçünü reddeden Şia mensupları Râfızî ve Hâricî yani dinden çıkmış sayıldıklarından, Hz. Peygamber'in bu dört arkadaşının zikredildiği beyitlerde bu iki kavram çokça zikredilir. Edirneli Nazmî'nin *Resûle ümmet olanlar severler çâr-yâri hep / Velîkin Râfizî vü Hâricîdür zümre-i eşrâr* ENDS, g.1550/4 demesinin sebebi budur. krş. *Râfizî vü Hâricîye düşmen ol dîn 'aşkına / Çâr-yâruŋ her birine dôst ol sıdk ile sev* ENDS, g.5369/2. Üsküdarlı Aşkî Ehlisünnet ve Şia arasındaki mücadeleyi şöyle anlatır: *Sünnîler bu yolda gerçi hayli zahmet çekdiler / Çâr-yâruŋ 'ışkına derd ü elemler çekdiler / Râfizînüŋ üstine tîg ü 'alemler çekdiler / Hamdüli'llâh aldı Şâh-i Rûm Hâkân illerin* ÜASU, k.67/3.

→ **Çâr erkân:** Dört sütun yahut direk anlamına gelen bu tabir Dört Halife için kullanılır. Bunlar Hz. Muhammed'in dininin direkleri olarak nitelendirilirler: *Çâr-yâr-i müctebâ erkân-i dîn-i Mustafâ / Hazret-i Bû-Bekr 'Ömer 'Osmân 'Aliyyü'l-Murtazâ* İDTS, k.4/1. krş. *Şerî'at kâh-i gerdûn-tâkdur sultân-i kevneyne / Cenâb-i çâr-yâr-i muhteremdür çâr erkânı* SDFS, k.2/51. Yine mesela Şâhî'nin *Ferhâd-nâme*'sinde ifade ettiği üzere Hz. Muhammed'in yaratılışı arşa yerleşmiş bir saray gibi ise bunlar bu sarayın dört direği gibi tasavvur edilirler: *Tıyneti bir serây-i 'arş-nişân / Çâr-yâridür anda çâr-erkân* ŞFNÖ, mes.231. krş. *Çâr-yâr ile olur Beyt-i Hudâ çâr-erkân / 'Umredür anda 'Ömer 'ayn-i Safâdur Sıddîk* ŞGDA, k.2/15. Mahremî Hz. Muhammed'e hitaben "Allah seni şeriata ruh gibi kıldı, dört arkadaşın da sanki o şeriata dört unsur gibi oldu" anlamında şöyle der: *Şer'üŋ mizâcına ki seni rûh kıldı Hak / Yâr-i çehâr 'unsur-i çâr oldı gûyiyâ* MKTM, k.11/35. Burada verilmek istenen mesaj şudur: Maddenin yapısının temeli nasıl bu dört unsura yani "çâr-erkân"a (bk. "Çâr-erkân") bağlı ise, dinin de temeli Dört Halife'yi sevmeye bağlıdır. Bu durum Ehlisünnet ile Râfızîleri ayıran temel vasıflardan biri olması bakımından aynı zamanda Osmanlı'nın İran'a karşı güttüğü politikanın temel gerekçesini oluşturuyordu.

→ **Dört duvar:** Hz. Muhammed'in dininin binasının dört direği benzetmesinin yanı sıra "dört duvarı" benzetmesi de bunlar hakkında oldukça yaygındır: *Çü çâr-yâr olupdur çâr-dîvâr / Ev olmaz kim anuŋ dîvârı yokdur* MDNS, k.7/6. Selâmî'ye göre din binasının esası Hz. Muhammed'in Ehl-i Beyt'ini, kapısı, duvarı ve çatısı ise Dört Halife'yi sevmekten ibarettir: *Binâ-yi hâne-i dînüŋ esâsı hubb-i Âl oldı / Der ü dîvâr-i sakfin çâr-yâr-i bâ-safâ eyle* SDSK, k.7/5. Üsküdarlı Aşkî'ye göre de Hz. Muhammed'in şeriatı bir saray, dört arkadaşı ise bu sarayın dört duvarıdır: *Bir serâdur şer'-i Ahmed üstüvâr / Çâr dîvâr ol serâya çâr-yâr* ÜASU, k.7-IV/1. Kıyâsî *Mihr ü Mâh*'ında "Eğer arkanı muteber olan dört arkadaş duvarına dayarsan arkan muteber olur" anlamında *Arka tayarsan o dîvâre eger / Ola arkan çâr-yâr-i mu'teber* KMMD, mes.64 derken dolaylı

olarak Şia'yı temsil eden İran'a karşı Ehlisünnet'i temsil eden Osmanlı'yı ima etmekteydi.

DÖRT KAŞ, dört kaşlı bk. "Çâr-ebrû"

DÖRT TABİAT

Dört unsuru oluşturan hava, su, toprak ve ateşin soğukluk, ıslaklık, kuruluk ve sıcaklık gibi dört karakteri vardır. Bu sebeple dört unsurdan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında bu dört tabiat da devreye sokulur. Emrî'nin gözden ıslak inci gibi gözyaşlarının dökülmesi, ağızdan soğuk âhın çıkışı ve kuru toprak üzerinde esmesinden bahsettiği şu beyti buna bir misal olabilir: *Çeşmüm getürdi sûrete yaşı güherlerin / Âhum hevâyî oldı kurı yirlere yeler* EDYS, g.78/3. Süheylî'nin özetle "Dört unsurun soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlık özellikleri kaybolsa bile, senin aşkının harareti bu gönülden gitmez" dediği şu mısraları da güzeldir: *Zerd-rûlık olsa rûy-i za'ferândan münfasıl / Humret ü ruhsâre-i gül olsa cümle müzmahil / Nârdan hurkat bürûdet mâdan olsa müntakil / Hâsılı 'akd-i 'anâsır olsa yir yir münfasıl / Mahv olup gitse harâret mihr-i 'âlem-tâbdan / Tâb-i 'ışkuŋ gitmeye bu sîne-i pür-tâbdan* SDEH, müs.11/5.

DÖRT TEKBİR bk. "Çâr-tekbîr"

DÖRT UNSUR ('anâsır-i erba'a, çâr 'unsur, çâr erkân, çâr ümmehât)

Evrenin oluşumu ve maddenin ortaya çıkışına izah bulmaya çalışan filozoflara göre yaratıcı kudretin aktif kabiliyetine "Akl-i küll" denir. Birden ancak bir çıkacağından, Akl-i küll denen bu aktif kabiliyet yaratış için "Nefs-i küll" denen pasif bir kabiliyet oluşturmuştur. Her ikisinden yedi gezegenin, sabitelerin ve içinde hiçbir şey bulunmayan Atlas göğünün bulunduğu dokuz kat gök meydana gelmiş, göklerin dönüşüyle de hava, su, toprak ve ateşten oluşan "anâsır-i erbaa" yani dört unsur ile soğukluk, yaşlık, kuruluk ve hararetten oluşan dört tabiat (bk. "Dört tabiat", "Ahlât-ı erba'a") meydana gelmiştir. Dokuz gökle dört unsurun birleşmesinden "Mevâlîd-i selâse" [= üç çocuk] denen madenler, bitkiler ve hayvanlar âlemi vücuda gelmiştir. Üç çocuğu doğurdukları için göklere "Âbâ-i ulviyye" (yüce babalar), (bk. "Âbâ-i 'ulviyye") dört unsura ise "Ümmehât-i süfliyye" [= aşağı analar] denmiş. Buna göre "çâr-erkân" [= dört temel direk] da denen (bk. "Çâr-erkân") bu hava, su, toprak ve ateş madde ve dolayısıyla varlık âleminin temelini oluşturur. Kâimî bu bilgiyi şöylece özetler: *Çün tokuz eflâk bildüŋ atadur / Hem çâr-'unsur dahi anadur* KDMU, mes.31/5.

Şairler dört unsuru açıkça konu edindikleri beyitlerin dışında, başka konulardan bahsederken de dolaylı olarak bu dört unsuru bir araya getirerek bir bütünlük oluşturmaya çalışırlar. Hayâlî Beğ'in "Senin kılıcının keskinliği (bk. "Âb-i tîg") nefsine esir olanları (bk. "Hevâ") toprak ederken ateş, korkudan kendisine taştan hisar edinir" dediği şu beytinde dört unsurun tamamı özellikle seçilerek bir araya getirilmiş: *Âb-i tîguŋ ideli ehl-i hevâ olanı hâk / Havfden kendüsine taşı hisâr eyledi nâr* HBDA, k.9/16. Helâkî'nin "Ateş gibi baş kaldırma da su gibi yüzünü yere sür. Yükseklik rüzgârına kapılmaktansa zillet toprağı iyidir" dediği şu beytinde de sırayla su, ateş, hava ve toprak kavramları özellikle bir beyitte toplanmış: *Su gibi yüz yire sür çekme gel âteş gibi baş / Bâd-i rif'atden ise hâk-i mezellet yigdür* HELD, .g.33/4. krş. *Dîdede âb başda hâk elde hevâ göŋülde nâr / Derdümüzüŋ devâsı yok bulmadı kimse çâremüz* EDYS, g.221/3; *Dilde nâr ü gözde âb ü elde bâd ü başda hâk / Çâr 'unsurdur beni âhir helâk iden helâk* ÜASU, g.249/1.

= **Varlık âlemi, dünya:** Her şeyin bu dört unsurdan ibaret olması bakımından varlık âlemi dört unsur demektir. Tâcî-zâde'nin ifadesiyle dört unsur, varlık âleminin kalesine çıkılan dört basamaklı bir merdiven gibidir: *Olmış idi dört 'unsur çâr-pâye nerdübân / Kim gire andan hisâra cümle leşker hâs ü 'âm* TCÇD, k.14/75. Livâyî "Levlâke" sözüne gönderme olmak üzere sevgiliye hitaben "Eğer Allah seni dört unsurdan yaratacak olmasaydı ne hava, su ve ateş ne de toprak yaratılırdı" anlamında şöyle der: *Çâr 'unsurdan seni Hallâk eger halk itmese / Ne hevâ olurdı ne âb ü ne nâr ü ne türâb* LDKS, g.40/2. Ahmed Sâdık Zîver Paşa'ya göre bu dünyadan kurtulmanın tek yolu, Kalender dervişleri gibi aşk ile çâr-darb (bk. "Çâr-darb") ederek dört unsurdan yani madde âleminden sıyrılmaktır: *Evc-i kayd-i çâr-'unsurdan olur âzâdesi / Çâr-darb-i 'aşka ey Zîver dûçâr oldukca ben* SZPD, g.239/7.

• **Bütün varlıkların temelidir:** Dört unsurun terkibinden cansızlar, bitkiler ve hayvanlar meydana gelmiştir. Ca'fer Çelebi şu beytinde bedenlerin yani hayvanlar ve dolayısıyla bu sınıfa giren insanların dört unsurdan yaratılışını şöylece ifade etmektedir: *Zuhûra geldi kadem basdı 'âlem-i kevne*

/ *Mürekkebât-i 'anâsır heyâkil-i ebdân* TCÇD, 26/24. Nev'î insan bedenini dört unsura bağlanmış hâlde fenâ yoluna doğru giden bir tabuta benzeterek şöyle der: *Çâr 'unsur üzre baglanmış gider tâbût-i ten / Cümleten bu halk-i 'âlem irtihâl üstindedür* NDMT, g.87/5. krş. *Çâr-'unsurdan yaradaldan tenüm Cân-âferîn / 'Aşk-i cânânda beni gâyetde nâ-çâr eylemiş* MZMG, g.198/3.

● **Fenâya ermeye engeldir:** Mutasavvıflara göre insanın ana vatanı Allah'ın huzuru olup insan bu dünyaya gurbete gönderilmiştir. Nakşî Ali Akkirmânî "Seni bu dört unsurda görüp insan sanırlar ama senin insan suretinde görünen başka bir varlık (yani Allah'tan bir parça) olduğunu anlayamazlar" dediği *Görüp bu çâr 'unsurda seni âdem sanurlar hep / Velî bilmez ki ey Nakşî görindüŋ sûret-i insân* NAAD, g.109/12 beytinde dolaylı olarak insanın maddî cihetinin bu dört unsurla sınırlı, buna mukabil gerçek cihetinin Allah ile bütünleşmiş çok farklı bir yapıda olduğunu iddia eder. Dukakin-zâde Ahmed ve Nesîmî gibi vahdet-i vücûda kail pek çok şair de aynı kanaattedir. Bu inanca göre insan dört unsur hapishanesinde yahut tuzağında tutsak gibi beklemekte olup insanın asıl vatanı asla bu dünya değildir: *Sûretâ baksaŋ bir âdem oglıyam / Çâr 'unsur tuzagında bagluyam* DZAD, mes.4/3; *Çâr-'unsurdur bizi sûretde kılduran karâr / Yoksa ma'nîde makâm-i kurb-i Hakdur câ bize* NDHA, g.399/6. Gerçekten de tasavvuf inancını merkeze alan hemen bütün şairlerde insanın bu dört unsurdan ibaret olan ciheti, Allah'ta fani olmasına en büyük engeldir. Şeyh Gâlib'in "merdân" diye isimlendirdiği Allah erlerinin gayret kuşağını kuşanmalarının sebebi, bu dört unsuru yok edip ruhu hürriyetine kavuşturup asıl vatanına ulaşmasını sağlamaktır: *Âteş-i 'aşkda mahv itmege çâr-'unsurını / Dört yanından kemer-i gayreti merdân kuşanur* ŞGNO, g.73/11. krş. *Bu çâr 'unsur ile geçüp şeş cihâtdan / Gel sıklet-i vücûdı götür kâyinâtdan* YDMÇ, mus.4-I/7.

Gelibolulu Âlî'ye göre gerçek insan bu dört unsurdan arınmış insandır. İnsan asıl ana vatanı olan Allah'ın zatında kaim iken, dört unsur fena âleminde aralarında ittifak kurarak insanı mahvetmiş ve bu dünyaya atılmasına sebep olmuştur: *Semt-i fenâda 'unsur-i çâr ittifâk idüp / Mahv eyledi beşer gibi pâkîze peykeri* GMAD, k.104/2. Nev'î ise bu madde âlemini terk ederek sevgiliye kavuşma bahsine farklı bir boyut getirir. Ona göre ise bu dört unsurdan kurtulup altı cihetten oluşan varlık âlemini terk etmek bu yolun sadece küçük bir adımıdır. Âşığa sevgilinin yüzünü görmekte asıl engel, içinde bulunduğu aşk sarhoşluğudur: *Çar-'unsur terki ey bî-çâre cüz'î nesnedür / 'Âşıka 'ışkı hicâb-i rü'yet-i dîdâr olur* NDMT, muk.50/1. Bütün bu iddiaları Kemal Paşa-zâde şu iki mısra ile özetlemiş. Buna göre "sevgiliye vuslat tacı"nı giyebilmenin esası, bu dört unsurun terkidir. Dört unsurdan ibaret olan bu dünya ile alaka kesilmedikçe fenâya ermek yani bedenden kurtularak sevgiliye [= Allah'a] kavuşmak mümkün değildir: *Tâc-i vasluŋ aslı çün kim çâr-'unsur terkidür / Vâsıl olmaz ol ki dünyâya ta'alluk berkidür* KPZD, g.53/1.

+ **Altı yön:** Varlık âleminin temelini oluşturan hava, su, toprak ve ateş dolayısıyla sağ, sol, ön, arka, üst ve altı bulunan maddenin de temelini oluşturması bakımından bu altı yönden ayrılamaz. Daha kısa bir ifade ile varlık âlemindeki bütün maddeler bu altı cihet yani yön ile kayıtlı ve sınırlıdırlar. Bu sebeple varlık âlemini ifade eden beyitlerin önemli bir kısmında "dört unsur" ve "şeş cihât" [= altı cihetler] özellikle birlikte zikredilir. Dukakin-zâde Ahmed bu dört unsur ve altı yönü Allah'ın varlığına delil olarak görüp şöyle der: *Şeş cihât ü çâr 'unsur makdemüŋden bir eser / Kâinâtuŋ varı cûduŋ bahri üzre bir habâb* DZAD, k.4/7. Bu sebeple Dimetokalı Vahdetî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere bu dünyada zuhur eden bütün hadiseler bu dört unsur ve altı yön çerçevesinde gerçekleşebilirler: *Şeş cihetle çâr 'unsurdan bu nutkı gûş kıl / Nev-bahâr oldı zuhûr-i kudret-i Cebbârı gör* VDYÖ, g.19/5. Bu sebeple yukarıda da ifade edildiği üzere fenâ makamına ermek isteyenler için en büyük engel bu dört unsur ve altı yöndür. Özünün Allah'ın zatından farksız olduğu iddiasındaki Nesîmî bu durumdan şöyle şikâyet eder: *Şeş cihât ü çâr-'unsurdur beni fâş eyleyen / Yoksa ben gencîne-i vahdetde nûr-i mübhemem* NDHA, g.286/2.

+ **Dokuz felek:** Yukarıda izah edildiği üzere dokuz baba olarak kabul edilen "nüh-felek"in "dört ana" kabul edilen "dört unsur"la birleşmesi sonucu madenler, bitkiler ve canlılar yaratıldığından, dört unsuru konu edinen beyitlerin önemli bir kısmında bir şekilde dokuz felek devreye sokulur.

Düstûr-nâme-i Enverî'de yedi gezegen, dokuz felek, dört unsur ve üç oğul konularını bir arada zikreden *Oldugınca heft-necm ü nüh felek / Çâr 'unsur se mevâlîd ü melek* DEBA, mes.3545 beyti buna misal olabilir. krş. *Şeş cihât ü çâr 'unsur mâh ü mihr ü nüh felek / 'Aynın aç kim sûret-i Rahmân misâlidür baŋa* GBDM, k.23/4. Kâimî insanın bu dünyaya gelene kadar dokuz kat feleği geçerek ulvî âlemden süflî âleme düşüşünü şöyle özetler: *Tokuz eflâki hep geçdüŋ bu esfel derdine indüŋ / Bu çâr-'unsur arasında meger düşdüŋ cemâdâta* KDMU, s.397. Bu konuda ayr. bk. "Âbâ-i 'ulviyye"

\+ **Dört göz** bk. "Dört göz"

\+ **Dört tabiat** bk. "Dört tabiat"

\+ **Üç çocuk:** Dokuz baba ve dört anadan doğup adına "mevâlîd-i selâse" [= üç çocuk] denen madenler, bitkiler ve hayvanlar da Arşî'nin *Dört 'unsur ü üç mevâlîd içre / On yidi kerre salâta geldüm* ADBK, g.186 /6 beytinde olduğu gibi dört unsurdan bahsedilen beyitlerde bir vesileyle konu edilir. krş. *Mevâlîd-i selâs ü çâr 'unsurla havâss-i hams / Cihâna şeş cihât âyînesinden oldı nûr-efzâ* GAKA, k.1/2.

→ **Dört ana:** Dokuz baba ve dört ananın beraberliğinden "se mevlûd" yahut "mevâlîd-i selâse" denen cansızlar, bitkiler ve hayvanların oluşması bakımından dört unsur çoğu zaman istiare yoluyla "dört ana" olarak zikredilir. Tâcî-zâde'nin şu beytinde geçen "ümmehât-ı çâr" ibaresi dört unsur anlamındadır: *'Ömri geçe aŋa göre görmeye ferzend hîç / Ümmehât-i çâr ü se mevlûd ü nüh âbâ yine* TCÇD, k.10/22. krş. *Görmedi anuŋ gibi bu nüh peder çâr ümmehât / Kâm-bîn ü kâm-yâb ü kâm-bahş ü kâm-rân* YDMÇ, k.2/25.

→ **Dört direk:** Eski filozoflar maddenin temelini oluşturan hava, su, toprak ve ateşi madde çatısını ayakta tutan dört direğe benzettiklerinden "dört unsur" çoğu zaman "dört direk" anlamına gelen "çâr-erkân" olarak da zikredilir. Bâkî'nin memduhunu överken dolaylı olarak maddeyi oluşturan bu dört unsur ile "nüh felek" yani dokuz baba anlamına gelen "nüh âbâ"nın birleşmesinden cansızlar, bitkiler ve hayvanların oluşumuna işaret ettiği "Eğer yedi gezegen, dokuz felek ve dört unsur gayret edip çalışsalar yine de onun bir benzeri dünyaya gelmez" anlamında *Gelmeye bir dahi misli dehre biŋ sa'y itseler / Heft ahter nüh felek yanınca çâr erkân eger* BDSK, k.13/14 dediği beytinde geçen "çâr erkân" dört unsur anlamındadır. krş. *Nüh sipihr ü çâr erkânı idinse nerdübân / Çıkmaga evsâfuŋ eyvânına 'akl-i hurde-bîn // İrmeye kem pâyesine kasr-i kadr-i medhüŋüŋ / Tis'a tis'în erba'a olursa farzâ erba'în* AÇDF, k.11/91-92. Gelibolulu Âlî'nin dolaylı olarak "ben madde âlemine ait değilim" dediği (bu konuda bk. "Âşık") şu beytinde geçen "dokuz kemerin dört çardağı" ibaresindeki "çâr-tâk" ile de dört unsur kastedilmiş görünüyor: *Erkân içinde zâtuma bir yer bulunmadı / Gûyâ ki çâr-i tâk ü nüh eyvâna sıgmadum* GAKA, g.374/5. Derzî-zâde Ulvî "Senin tertemiz varlığın, sözlerinin cevheri ve yüzün, bu dokuz kemer, yedi deniz ve dört direğin süsüdür" derken dolaylı olarak "sen bu dünyanın süsüsün" demektedir: *Bu nüh eyvân u bahr-i heft ü çâr erkâna zîverdür / Vücûd-i pâküŋ ile gevher-i elfâz u ruhsâruŋ* DUBÇ, kıt.17/12.

← **Dört Halife** bk. "Dört Halife"

→ **Dört yumurta:** Mutasavvıflar dört unsuru, Tâcî-zâde'nin şu beytinde ifade ettiği üzere üç çocuğu yani madenler, bitkiler ve hayvanları doğurmak üzere kuluçkaya yatırılan dört yumurtaya benzetirler: *Altında çâr beyza-i 'unsur basup yatur / Ki_andan gele vücûda mevâlîd-i bî-kerân* TCÇD, k.5/64. Kemâl Paşa-zâde ise *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında dört unsuru, hokkabazların hokka içine yerleştirip türlü hünerler gösterdikleri yuvarlak mühreler benzeterek şöyle der: *Bu dört mühresini 'unsuruŋ müdevver şekl / Kodı bu hokkalar altında gör ne işleri var* KPYZ, mes.483.

→ **Elbise:** İnsanın üzerine giydiği elbise, işi bittiği zaman nasıl çıkartılırsa insanın maddî yönünü oluşturan dört unsur da işi bittiği zaman çıkartılacak bir elbise gibi düşünülür. Arşî'ye göre beden inciyi saran sedef gibi insanın elbisesi, insan ise o istiridyenin içindeki inci gibidir: *Libâsumdur benüm bu çâr-'unsur / Sadefdür fevk ü a'lâ vü benem dür* ADBK, mes.2/2. Nakşî Ali Akkirmânî de kâmil insanı, dört unsur elbisesine büründüğü hâlde can rengine boyanmış olarak tarif eder: *Libâs-i çâr-'unsura bürünüp cümle ey Nakşî / Boyanup rengine cânuŋ binâsiylen turan gördüm* NAAD, g.103/7.

→ **Kale:** İnsan ruhunun bedene hapsedilmesi sebebiyle, ruhun bu hapisten kurtulmasının zorluğunu vurgulamak için Cinânî'nin şu beytinde olduğu gibi dört unsurdan oluşan bu yapı, can ve

bedeni esir tutan bir kale olarak ifade edilir: *Çâr 'unsurdan binâ olmış hisâr-i tende biz / İki şahsız cân ile göçmege nevbet bekleriiz* PBKG, g.3269/3. Tokatlı Kânî ise Arapça "sûr" [= kale, hisar] ve Farsça "sûr" [= düğün] kelimelerini ustaca kullanarak bu benzetme kalıbını "Eğer dört unsurdan oluşan kaleden dışarıya çıkmayacaksa, altı yön de düğün süsleriyle süslense bile onu istemem" diyerek şöyle kullanmış: *Olmadukca sûr-i çâr-erkân-i 'unsurdan birûn / Şeş cihet pîrâye-bend-i sûr olsa istemem* KDİY, g.124/2.

→ **Tekke:** İnanç ve düşüncelerini yaymak için yazın kuzeye kış gelince de güneydeki ılıman ülkelere seyahat ederek sürekli hareket hâlinde bulunan gezginci dervişler, "hân-kâh" yahut "ribât" denen tekkelerde konaklayıp dinlenir ve daha sonra yine yollarına devam ederlerdi. Sâkıb Mustafa Dede'nin dört unsuru bir tekkeye benzetmesi, bu dünyanın birkaç gün dinlenmeden sonra geçip gidilecek fani bir mekân olduğunu vurgulamak içindir: *Hân-kâh-i çâr 'unsurda olup halvet-güzîn / Bî-gam-i cem'iyyet-i esbâb hurremdür göŋül* SMDD, k.28/27. krş. *İkâmet niyyet eylerse ribât-i çâr 'unsurda / Cezâsın ibtilâ-yi sohbet-i Hak-nâ-şinâsân it* SMDD, k.1/47. Bu ikinci beyitte dervişin "çâr-'unsur" yani varlık âleminde kalmaya niyet etmesi durumunda cezasının Allahsızlarla sohbet etmesi şeklinde bir beddua devreye sokulmuş. İrfan ehli için en büyük ceza cahillerle sohbete mecbur kalmaktır.

DÖŞENMEK

Günümüzde de geçerli olan kurulmak, serilmek ve yayılmak gibi anlamları dışında eski metinlerde bu kelime aynı zamanda "yaslanmak", "üzerine uzanmak", "kapılmak", "kendini kaptırmak" gibi anlamlarda da kullanılması sebebiyle burada madde başı olarak ele alındı.

= **Kendini kaptırmak:** Mürekkepçi Enverî'nin "Dudağının ayrılığında kendimi şaraba öylesine kaptırdım ki, şarap ben düşkününü yıkıp harap etti" dediği *Hecr-i lebüŋle eyle döşendüm şerâba kim / Ben düşkünini yıkdı harâb eyledi şerâb* MEDC, g.13/2 beytinde olduğu gibi fiilin bugün kullanılmayan anlamı "kapılmak"tır. krş. *Yirden götür fütâdeni bir cür'a sun meded / Mest-i harâbuŋ oldı döşendi şarâba dil* GMAD, g.781/5. Amrî şu beytinde Ferhad ve Mecnûn'un aşk tavlasına kendilerini kaptırarak başlarını zar gibi oynadıklarından bahisle şöyle der: *Nerd-i 'ışka döşenüp Ferhâd ü Mecnûn kodı baş / 'Işk oyunı bir oyundur anda oynar başlar* ADMÇ, g.15/4. Bâkî'nin şu beytinde geçen "hayâle döşenmek" de esrar çekerek "kendini hayallere kaptırmak" anlamında kullanılmış: *Pâ-bûsuŋ özler oldı görelden izüŋ tozın / Bâkî 'aceb hayâle döşendi gubâr ile* BDSK, g.416/6. Şeyhî Mehmed Efendi'nin herkesin esrara yakalanmasından bahsettiği *Gam ile şimdi gubâra döşenüpdür herkes / İtdi mugber götüri 'âlemi kaht-i mey-i nâb* ŞDON, g.10/3 beyti muhtemelen şarap yasağı konmuş bir döneme ait olmalıdır. krş. *Keyfiyyet-i esrâra döşendi zürefâ hep / Yârân ayagın almada hayrân mey-i nâbuŋ* BDSK, g.269/2. Şeyh Gâlib'in meşhur *Mahzûn idi bir gün dil meyhâne-i ma'nâde / İnkâra döşenmişdüm efkâr düşüp yâde / Bir pîr gelüp nâ-geh pend itdi 'ale'l-'âde / Al destüŋe bir bâde derd ü gamı vir bâde / 'Âşıkda keder n'eyler gam halk-i cihânuŋdur / Koyma kadehi elden söz pîr-i mugânuŋdur* ŞGDA, müs.5/4 mısralarında geçen "inkâra döşenmek" de kendini inkârcılığa kaptırmak olarak yorumlanmalıdır.

= **Üzerine uzanmak:** Süheylî'nin "Kendi dünyasında kat kat rahat yataklara uzanan, siyah toprağın bana döşek olduğunu nereden bilsin" dediği *Ne bilür baŋa firâş oldugını hâk-i siyâh / 'Âleminde döşenen pister-i râhat kat kat* SDEH, g.36/3 beytinde geçen "döşenmek" uzanmak anlamındadır. Bursalı Rahmî'nin şu beytinde geçen "pister-i semmûru döşenmek" de samur yatağa uzanmak demektir: *Sen döşen pister-i semmûrı ferâgatle şehâ / İşigüŋ hâr ü hesi Rahmîye yiter pister* BRME, g.34/5. Hayâlî Beğ'in tarikat saygınlığının verdiği imkânlarla rahat hayat süren şeyhleri tenkit etmek üzere "Kanaat köşesinin hasırına uzanan kimse, altın işlemeli müttekadan utanır" (bk. "Müttekâ") dediği *Zer-beft müttekâdan ider ey Hayâlî 'âr / Künc-i kanâ'atüŋ döşenen bûriyâsını* HBDA, g.411/5 beyti de fiilin bu anlamına bir diğer örnektir. Kadrî Çelebi'nin kimsesizlerin soğuk kış gecelerinde hamam külhanlarında çıplak bedenleriyle içinde yer yer kıvılcımları parlayan küller üzerinde (bk. "Külhan") yatışlarını ima için "Sen altın işlemeli sincap renkli ipek atlaslara uzan" dediği şu beytinde de fiil aynı anlamda kullanılmış: *Sen döşen sincâbî altunlu ipek atlasları / Yanar ahkerlerle yir yir baŋa hâkister yiter* ENMN, g.1544/2.

665

DÖVME (dögme, veşm)

Deriye iğne ile hasar verip çivit yahut barut gibi renkli tozlarla boyanın deri altına girmesini sağlamak suretiyle kalıcı olarak çizilen şekil ve nişanlara, yazılan yazılara dövme denir. Eski adı "veşm" olup çokluğu "vüşûm" ve "vişâm"dır. Mütercim Âsım *Kâmûs* tercümesinde "el-veşm" maddesinde *Vâvuŋ fethi ve şîn-i mu'cemenüŋ sükûniyle bedende igne ile açılan şekle dinür ki bir 'uzvu igneleyüp müteessir eyledükden soŋra üzerine çivit ekip gömgök bir şekl iderler. Türkîde "na'l" ve "dögün" ta'bîr olunur. Hâlen yeŋiçerilerüŋ cümlesinde lâzıme-i mâhiyyet olmışdur* der. Görüldüğü üzere eski metinlerde daha çok kızgın demirle dağlama suretiyle elde edilen iz ve yara anlamı verilen "dögün" kelimesi (bk. "Döğün") aynı zamanda "dövme" karşılığında da kullanılmaktadır. Dolayısıyla mesela Kelâmî'nin *Sîne sevdâ-yi ser-i zülf-i girih-gîrüŋ ile / Ten-i abdâl misâli tolıdur dögünden* KDMK, g.271/4 gibi beyitlerde geçen "dögün" kelimesini sadece kızgın demirle açılan yaralar anlamında değil aynı zamanda her tarafını saracak şekilde vücudu kaplayan dövmeler olarak da anlamak mümkündür. Özellikle gemiciler ve yeniçeriler arasında yaygın olan dövmeler, 196 "orta"dan oluşan Yeniçeri Ocağı'nda her ortanın remizi vücuda çizilmek suretiyle kullanılırdı. Her yeniçeri ortasının kendine mahsus çatallı kılıç, ok, yay, tüfenk, mızrak, tuğ, çadır, bayrak, balta, cami, minare, balıkçıl kuşu, kadırga, gemi çapası, hurma ağacı, servi, makas, ibrik, süpürge, araba tekeri gibi (res.665) çok değişik desenlerde remizleri vardı.

• **Abdallar çeker:** Gerek gravür ve minyatürlerde yer alan resimlerinden gerekse tarih kaynakları ve seyahatnameler gibi kendileri hakkında yazılan rivayetlerden anlaşıldığına göre abdalların vücutlarını dağlayıp nal kesmelerinin yanında dikkati çeken bir diğer özellikleri de dövme yapmalarıdır. Bunlar arasında en yaygın olanı Zülfikâr biçiminde olanlardır. Nitekim Vâhidî'nin *Menâkıb-i H*ᵛ*âce-i Cihân ve Netîce-i Cân*'ında *[...] ve bedenleri pul pul yanık, âteşîler idügine anler tanık ve kiminüŋ sînesinde vesîm şekl-i Zülfikâr ve kiminüŋ sînesinde nâm-i Hayder-i Kerrâr ve kiminüŋ bâzûsında çün hey'et-i mâr, cümlesinüŋ şakaklarında dögün-i derûn-i lâle var* sözleriyle onların vücutlarını saran Zülfikâr resmi şeklindeki veya "'Alî" yazılı dövmeleri tasvir eder. Reşad Ekrem Koçu'nun neşrettiği çizimde yılan dövmesinin yanı sıra bir de hilal dövmesi (res.666) dikkati çekmektedir. Âhî'nin şu beytinde göğsüne dövme yaptıran bir abdal dervişi tasvir edilmiş: *Abdâllaruz ki her tarafa yâ 'Alî diyü / Diller uzatdı sînedeki Zülfikârumuz* ADMK, g.39/4. Figânî'ye mi yoksa Âhî'ye mi ait olduğu tespit edilemeyen şu beyitten de anlaşılacağı üzere bu dövme şekillerinin her birinin ayrı isimleri vardı: *Sîneme çekdüm 'Alî'nüŋ Zülfikârı şeklini / Hem anuŋ etrâfını zeyn eyledüm "yâ şâh"dan* ADMK, g.95/2. krş. FDAK, g.62/3.

666

• **Göğse çekilir:** Köse Me'âlî kendisini göğsüne dövme çektirmiş yağız bir yiğit gibi tasvir ettiği şu beytinde ok şeklinde olduğu anlaşılan bu dövmeyi sevgilinin okundan kalan bir iz olarak yorumlar: *Ey Me'âlî dögme degül görinen sînemdeki / Yâdigâr-i tîr-i dil-berden kalan peykândur* MDEA, g.248/5. Ömrü birçok sefer ve muharebelerde geçmiş Mahremî'nin *Şeh-nâme*'sinde savaş sırasında gömleğinin ilikleri açılarak göğsündeki dövmeleri görünen bir yiğidi tasvir ettiği şu beyti de güzeldir: *Dem-i rezm açılur pür-dögme sîne / İliksüz berk urandur degmesine* MŞHA, mes.1663. Kemâl Paşa-zâde *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında göğüse çekilen dövmeleri bağır yarasına benzetir: *Olur her dögmesi bir bagrı başı / Dizilür dügme gibi gözi yaşı* KPYZ, mes.6633.

İstanbullu Sihrî'nin vücudu dövmeler ve kolu dağlanmış yaralarla dolu, sümbül ve karanfilleri kıskandıracak derecedeki bir yiğidi tasvir ettiği *Görelden câ-be-câ veşm ü kolında dâglar yir yir / Olup sünbül perîşân gark-i hûn oldı karanfüller* PBKG, g.2356/3 beyti de bu geleneğin sadece abdallara ve askerlere mahsus olmayıp halk arasında da hayli yaygın olduğunu gösteriyor.

Δ **Düğme:** "Döğme" ve "düğme" kelimeleri Arap harfleriyle yazılışları aynı fakat okunuşları farklı olması bakımından hat cinası geliştirmek için oldukça uygun bir yapı arz eder. Zâtî'nin "Ey padişahım, bana altınlı elbise olarak sararan bedenim; döğünmekten kabaran izler de o elbisenin düğmeleri olarak yeter" dediği şu beyti böyledir: *Ol dögünmekden kabarmış yirler aŋa dügmeler / Cism-i zerdüm bendeŋe şâhum libâs-i zer yiter* ZDAN, g.307/4. Hisâlî'nin "O güzelin kinden arınmış göğsünü yüz parça ederdim ama düğmeleri var" dediği şu beytinde geçen "düğmeleri" ibaresi aynı şekilde "dövme" yani dayak atma tehlikesi anlamına da gelecek bir yapıya sahiptir: *Sad-çâk ideyin sîne-i bî-kînesini yâr / Ben 'âşık-i bî-çâresini dögmeleri var* HMNB, b.6434. Beyti daha iyi anlayabilmek için Rumeli gibi birçok yörede "döğmek" fiilinin "düğmek" şeklinde telaffuz edildiğini bilme gereği vardır.

DÖVMEK, dövünmek

Matem üzüntüsüyle dövünerek vücuda iz bırakacak biçimde hasar vermek anlamında bir tabirdir. Bunun dışında bu fiilin edebî metinlerde Ganî-zâde Nâdirî'nin *Meded Allâh meded lutf ü 'inâyet senden / Bu firâk âteşine dögmeye tâkat senden* GNNK, müs.1/I-3 beytinde olduğu gibi "dayanmak, tahammül etmek" yahut Nâbî'nin *'Avn-i Hudâ rehber olup feth itdi sultân-i güzîn / Dahi tokuz gün dögmedin tûb-i nazîrü's-sûr ile* NDAF, tar.19/14 beytinde olduğu gibi "toplarla surları dövmek" gibi anlamları da vardır. Ancak bu maddede insanların aşırı keder ve sıkıntı sonucu bazen elde olmayarak yaradılış gereği bir davranış olan "göğsünü dövmek" yahut "dövünmek" eylemi konu edilecektir.

• **Taşla icra olunur:** Bursalı Rahmî'nin dağ eteklerinde duran kaya parçalarını, dağların dövünmek için hazırladığı taşlara benzettiği *Yakasın çâk idüp Ferhâduŋ eyler mâtemin küh-sâr / Elinde sînesini dögmek için seng tutmışdur* BRME, g.85/3 beytinden de anlaşılacağı üzere bu dövünme eylemi daha çok taşla yapılmaktadır. Sâkî de şu beytinde dövünmek için eteklerini taşlarla dolduran bir şahsı tasvir etmektedir: *Gögsümi dögmege derd ile sen âhen-dil içün / Taşlar toldururam kûh-sıfat dâmenüme* PBKG, g.6229/2. Hz. Hüseyin için matem tutanların bedenlerine taş vurarak eziyet etmelerine mukabil riyakârlık için dövünenleri Mürekkepçi Enverî şöyle tenkit eder: *Riyâ sengiyle cismin gömgök itdi dögmeden sûfî / Hakîkatde dilâ gömgök delidür eyle bil ani* MEDC, g.260/4.

• **Başa vurulur:** Zâtî'nin *Ferhâd dögmesün mi taglarda taşa başı / Kasr-i visâli Husrev yapdı o yondı taşı* ZDAN, g.1756/1 beytinde ifade edildiği üzere bazen de bu dövünme eylemi başı taşlara vurma şeklinde uygulanır. Fuzûlî'nin *Taşlara dögüp başumı rüsvâ gezer oldum / Ey 'akl kaçıp kurtulıgör derd-i serümden* FDKA, g.217/5 beytinde de böyle bir şahıs tasvir edilmektedir.

• **Göğse vurulur:** Mostarlı Ziyâî'nin dalgalı bir denizi tasvir ederken onu, düşmana yol verdiği için pişman olup eliyle göğsünü döven bir şahsa benzettiği *Üzerinden yine yol virdügiçün a'dâya / Dest-i bâd ile dögüp gögsini iŋler deryâ* MZMG, k.1/3 demesinden de anlaşılacağı üzere dövünme eylemi yumrukla göğse vurma şeklinde de icra edilir. krş. *Tabl-bâz itdi elin sînesini dögmekden / Eyledi dest-i kader küfte-i tabl-i ârâm* NDAF, k.13/25. Cem Sultan'ın *Her-geh ki sîne dögmege bir seng-i râh alam / Bir âh irişe sîneden ol taş türâb ola* CDHE, g.299/5 dediği beytinden de anlaşılacağı üzere göğsü dövmek sadece yumrukla değil aynı zamanda taşla da icra ediliyordu. Günümüz tıbbı

son yıllarda göğse vurmanın insana mutluluk verdiğini ve bedene zarar verebilecek zararlı hücreleri yok etmeye yarayan lenfolistler salgılamaya yaradığını tespit etmiştir. Tiroit bezinin hemen altında Thymus denen bu nokta, bağışıklık sisteminin merkezi olup aşırı üzüntü ve depresyon sonucu vücutta oluşabilecek hasara karşı bu noktanın dövülmesi, mutluluk hormonlarının salgılanmasıyla vücutta denge sağlıyormuş.

+ **Mezar taşı:** Gelibolulu Sun'î'nin değirmen ve kendüm [= buğday] imasıyla (bk. "Kendüm") nazmettiği şu murabbaında görüldüğü üzere şairler mezar taşlarını öldükten sonra da dövünmek için kullanacakları iddiasındadırlar: *Kabrüm üzre gerçi lâzımdur iki seng-i mezâr / Âsiyâ-veş dögmek içün kendümi leyl ü nehâr / Bâd-i âhıyla yıkar anı bu eşk-i cûybâr / 'Âkıl oldur kim komaz bir taş bir taş üstine* SDHY, mur.10/II. krş. *Döndi benden âsiyâb-i çerh ey meh n'ola kâş / Dikseler kabrüme kendüm dögmek içün iki taş* SDHY, g.78/1. Bu düşünceyle İshâk Çelebi mezar taşı için adeta yalvararak şöyle der: *Dögmek içün gâh sînem geh başum mahşer güni / İtmesün bârî Hudâ seng-i mezârumdan cüdâ* ÜİÇD, g.2/5.

Dağ: Yukarıda da örnekleri verildiği üzere dağlar hakkında dövünme yorumu geliştirilmesi, eteklerinin büyük kayalarla dolu olması sebebiyledir. Şevkî'nin şu beyti bu hususa bir diğer örnektir: *Gögsini dögmez ise bencileyin hasret ile / Yine toldurdı hele taş ile küh-sâr etegin* EHKC, g.1884/2.

Sinek: Necâtî Beğ'in *Dögeyin kendü elümle leblerüŋ-çün başumı / Ş'ol meges gibi kim ola teng-i şekkerden ırag* NBMK, g.266/3 beytinde olduğu gibi ön ayaklarıyla başını temizleyen sinek, görüntü itibariyle sürekli başını döven bir şahsa benzetilir. Gerekçesi de Kemâl Paşa-zâde'nin şu ifadesiyle şekerden ayrı kalmanın üzüntüsüdür: *Döymeyüp acısına şehd-i lebüŋ fürkatinüŋ / İŋleyüp başını dögmekdür işi her megesüŋ* KPZD, g.212/4. krş. *Reşk idüp la'l-i şeker-bâruŋda hâlüŋ hâline / Dest-i hayretle başın turmaz döger miskîn meges* MDGT, g.179/5.

Su: Lâmi'î Çelebi'nin *Salmân ü Absâl*'inde geçen *Başladı kendüye âhir sögmege / Su gibi taşlarla başın dögmege* LÇSA, mes.1599 beytinde de görüldüğü üzere akarsular başını taştan taşa vuran şahıslara benzetilir. Hayretî şu beytinde akarsuları Hz. Hüseyin için matem tutan kimselere benzeterek şöyle demiş: *Taşlarla dögünüp gice gündüz akar sular / Sürer yüzini yirlere her ân yâ Hüseyn* HDMÇ, k.4/14. krş. *Kenâr-i servden ayrılduguna / Gezüŋ taşlarla gögsini döger su* KPZD, g.326/3

Davul, nakkare, tef: Bu gibi vurmalı sazlar hakkında Nâbî'nin *Nasîbi 'arsa-i 'âlemde sîne dögmekdür / Usûl ile geçinen kimsenüŋ nekâre gibi* NDAF, g.831/5 beytinde olduğu gibi göğsünü dövme yorumu çokça geliştirilmiştir. Tâcî-zâde bayramda davulun sabaha kadar göğsünü dövmesini, aklını yitirme olarak yorumlayarak şöyle der: *Subha dek feryâd idüp surnâ vü gögsin dögdi tabl / Oldı beŋzer her birisi vâlih ü şeydâ-yi 'ıyd* TCÇD, k.15/2. Bu konuda ayr. bk. "Tef"

DÖYMEK

Dayanmak, tahammül etmek anlamındaki bu fiil zaman zaman "dögmek" şeklinde imla edilmesi bakımından, önceki madde başlarıyla karışmaması için bir iki örnekle kullanılışını göstermek üzere madde başı edildi. Hisâlî'nin camın kumdan imal edildiğini ve yüksek ısıya dayanamayarak eridiğini ima için söylediği "Gönül sen taş yüreklinin ayrılığının ateşinden erir. Nazik yapılı cam sıcak ateşe dayanmaz" anlamındaki *Dil erir tâb-i gam-i hecrinde sen sengîn-dilüŋ / Âteş-i sûzâna döymez şîşe-i nâzük-mizâc* PBKG, g.1223/3 beyti bu fiilin kullanılışına örnek olabilir. Necâtî Beğ'in şekerin dişleri çürüttüğü ve dolayısıyla dişlerin şekere dayanıksız olduğu gerçeğini ima için nazmettiği *Diş bilermişsin leb-i şîrîn-i yâre vaz' gel / İy Necâtî döymez ol tatluya dendânuŋ senüŋ* NBMK, g.311/8 beyti de bir diğer örnektir. krş. *Bâkîyi söyletmez olduŋ la'lüŋ alsa agzına / Döymez ol nâzük lebüŋ beŋzer ki dendân zahmına* BDSK, g.411/6.

DUA (du'â)

Allah'a yakarış ve ondan yardım isteme anlamına geldiği gibi, eski yaygın inanış ve geleneklere göre tılsım v.b. türlü sebeplerle bir muradın yerine gelmesi için gerekli sayılarda çekilen tespih yahut okunan virdlere de denir. Âşığın, sevgilisini kendisine ısındırmak için başvurduğu yollardan birisi de halk arasında "şirinlik vefki" yahut "bağlama duası" denen türden duaları okumaktır. Ancak yine şiir geleneği icabı âşık sevgilinin yüzünü görür görmez, onu etkilemek için okuması gereken duâyı her seferinde unutur ve okuyamaz: *Göŋlüme gelse hayâlüŋ cümle hâtırdan gider / Ey perî ezberlesem teshîrüŋ içün bir du'â* YDMÇ, g.3/2. Bununla

beraber aşağıda örnekleri görüleceği üzere hiçbir engele takılmadan göğün en yüksek katlarına kadar çıkabilen dualar, âşığın sızlayıp yalvarmalarını görmezden gelen sevgili için her zaman bir tehdit unsurudur: *Ey mâh-çihre 'âşıkuŋ âhından it hazer / Bilmez misin ki göklere tîr-i du'â çıkar* NBDA, g.78/6. krş. *Subh-gâh-i vuslatuŋ şevkıne her şeb tâ seher / Dûd-i âh ile göge agan du'âlar hakkı-çün* BDYA, g.431/2.

• **Baş açılır:** Eski toplumda baştaki serpuşlar birer statü göstergesi olduğu için sadece abdal dervişleri ve deliler başı açık gezerlerdi. Bu sebeple Allah'ın huzurunda bir mahviyet ifadesi olmak üzere dua sırasında ve özellikle yağmur dualarında başların açılması günümüzde de uygulanan bir gelenektir. Şeyhî'nin ağaçları başlarını açıp ellerini kaldırarak dua eden şahıslara benzettiği şu beytinde bu durum tasvir edilmektedir: *Ne içün baş açar ü el götürür serv ü çenâr / Ki du'â eyleyeler kadd-i hırâmânuŋ içün* ŞDHB, g.136/2. krş. *Nergeslerüŋi haste işitmiş çenâr ü serv / Bu el götürmiş ol başın açmış du'â ider* KPZD, g.111/4.

• **Bir ayak üstünde durulur** bk. "Bir ayak üzre durma"

• **Dokuz göğü geçer:** Şairler duanın gücünü vurgulamak ve biraz da muhatabı tehdit için duayı dokuz kat zırh gibi sağlam gök tabakalarını geçecek güçte tarif ederler. Zâtî dua okunun yedi aynalı dokuz kat gök kalkanını (bk. "Çarhî kalkan") bir kerede geçecek güçte olduğu hâlde buna düşman kalbinin asla dayanamayacağı" ifadesiyle şöyle der: *Nice döysün 'adû kalbi geçer def'i du'â okı / Yidi âyînelü işbu tokuz kat çarhî kalkanı* MKTM, k.57/27. krş. *Geçerüz tîr-i du'â gibi bu tokuz kat siperi / Olımaz Zâtî bizüm kevn ü mekân hâyilümüz* ZDAN, g.497/5. Molla Aşkî kabul olmuş duaların yedi kat feleği geçecek güçte olduğu inancıyla memduhu için şöyle dua eder: *Ger felek seyrini itmek ister iseŋ geçesin / Yidi gerdûnı nitekim müstecâb olmuş du'â* ADNB, k.25/4.

• **Melekler amin der:** Ahmed Sâdık Zîver Paşa'nın "Ey gönül, o padişahların önderi için gökte melekler toplu halde amin diyene kadar dua et" dediği *Tâ diye gökde cemâ'atle melâik âmîn / Ol imâm-i şeh-i şâhâna dilâ eyle du'â* SZPD, tar.58/10 beytinde olduğu gibi yerde edilen dualara gökte meleklerin de amin diyeceğine inanılır. krş. *Bir du'â it melek disün âmîn / Buldı zîrâ kasîde pâyânı* BTBG, k.3/43.

+ **Dest:** Dua sırasında ellerin havaya kaldırılması manzarası sanki bir şeyi tutup yükseltiyormuş gibi bir görüntü vermesi bakımından geliştirildiği anlaşılan "dest-i du'â" tabirinde çokça görülen bu kalıp, aynı zamanda bir tehdit ifadesi oluşturması bakımından da ilginçtir. Necâtî Beğ'in kendisini keramet sahibi dilenci bir derviş gibi gösterdiği şu beytinde güzeller padişahı sevgiliye hitaben kullandığı *Rahm kıl dervîşüŋe iy pâdişâh-i hüsn kim / Pây-i taht-i saltanet dest-i du'â üstindedür* NBMK, g.121/6 ifadesi aynı zamanda güçlü bir tehdit ihtiva etmektedir. Yani şair bu ifadesiyle dolaylı olarak dua elimi ters çevirirsem saltanatın altüst olur demeye getirmektedir. Yahyâ Beğ'in ifadesiyle dua eli aynı zamanda her türlü kapıyı açabilen bir anahtar gibidir. Kânûnî'ye hitaben onun zamanın mehdisi olduğunu ifade ile nazmettiği şu beytinde onun dua eliyle zafer kapılarının açıldığını öne sürer: *Mehdî-i devr ü Süleymân-i zemân şâh-i cihân / Ki açar dest-i du'âsı ile bâb-i zaferi* YDMÇ, k.7/16.

→ **Kuş:** Duaların göğe yükseldiğine inanılması bakımından kuşa benzetilmesi de çokça görülen bir kalıptır. Mesîhî'nin "Senin adınla uçurduğum her dua kuşu bir solukta Sidre ve Tuba ağaçlarını yuva edinir" dediği şu beyti dua kuşunun hedefine ulaştığı imajını işlemektedir: *Her du'â murgın ki sinüŋ aduŋa perrân idem / Bir nefesde Sidre vü Tûbâda eyler âşiyân* MKTM, k.67/33. krş. *Ol mahrem-i dergâh-i niyâzam ki icâbet / Dünbâle-rev-i murg-i du'â-yi nefesümdür* FDYK, g.47/4.

→ **Ok:** Yukarıda duaların dokuz kat göğü geçecek güçte atılmış oklara benzetildiğinden bahsedilmişti. Bu dua ve ok benzetmesi konusunda da son derece zengin tasavvurlar geliştirilmiştir. Mesela Mesîhî eskilerin okla mektup gönderme geleneğini ima ile dua okunun meleklere gönderilmesinden bahsederek şöyle der: *Yarar bu şi'rümi tîr-i du'âya baglayuban / Hediyye diyü idersem meleklere irsâl* MDMM, k.9/37. Âşık Çelebi de dua okunun hedefini bularak dünyaya Allah'ın lütfu ile mutluluk falı çıktığı ifadesiyle şöyle der: *Bi-hamdi'llâh irüp tîr-i du'â ûmâc-i maksûda / İrişdi 'âleme sehm-i sa'âdet lutf-i Rabbânî* AÇDF, k.3/24. Bu beyitte aynı zamanda ok anlamına gelen "sehm" kelimesi özellikle seçilerek kullanılmış olup buradaki asıl anlamı "pay, hisse" yahut

"nasip"tir. Duanın kabul olmaması durumunda ise verilen tepkiler de aşağı yukarı aynıdır: *Tîr-i du'âm irişmedi hergiz nişâna âh / Miftâhuma dirîg ki bulınmadı fütûh* MDMM, g.26/2.

667

→ **Peyk:** Osmanlı ordu ve devlet düzeninde peykler seri haber ulaştırma işlerinde hizmet gören, hızlı ve uzun soluklu koşabilen (res.667) güvenilir kimseler arasından (bk. "Peyk") seçilirdi. Kendilerine teslim edilen belge yahut mektubu at ile geçilemeyecek ordugâh veya şehir içi gibi yerlerde koşarak en hızlı biçimde ilgili yere teslim ederlerdi. Yahyâ Beğ'in "Cihanı yaradan Allah, mazlumun duası peykini hoş görür" dediği şu beytinde dua böyle bir peyke benzetilmiş: *Dûd-i âhı kılıcı keskin olur mazlûmuŋ / Hôş görür peyk-i du'âsını cihânı yaradan* YDMÇ, k.22/20. Filibeli Vecdî'nin bir müstezadında "Müjdeler olsun ey Allah'ın kulları! Dua peyki icabete yol buldu yani kabul oldu" dediği *Ubşurû ubşurû 'ibâdallâh / Buldı peyk-i du'â icâbete râh* FVBH, müs.3/1 mısralarında da dua bir peyke benzetilmiş. krş. *İrişür menzil-i maksûda tîr-i âh ile bir gün / Yabanda iy Vusûlî gam yime peyk-i du'â kalmaz* VDHT, g.76/5.

← **Sövme** [sevgilinin] bk. "Sövme"

★ **Miskinin duası kabul olur:** Mihrî Hatun'un *Ey Mihrî yüz urup al miskînlerüŋ du'âsın / Derdüŋe dü cihânda dermân iden du'âdur* MHDM, mes.4/440 beytiyle ifade ettiği üzere halk arasında fakir ve garibanın edeceği duanın kabul olacağına inanılır. Öyle ki, Mürîdî'nin *Pend-i Ricâl*'inde duanın kabul edilmesi için Allah'tan miskin olarak yaratılma talebine bile rastlanır: *Dirdi yâ Reb sen beni miskîn dirilt / Kıl du'âmı müstecâb ü makbûl it* MPRA, mes.1056. Celîlî'nin mahşerde sıkıntı çekmemek için ihtiyar miskinlerin duasını almak gerektiğini sevgiliye hatırlattığı şu beytinde aynı zamanda inceden inceye bir tehdit sezilmektedir: *Haşrde dest-i tazallüm irmesün dâmânuŋa / Nev-cüvânum pîr-i miskînler du'âsın kıl taleb* CDAA, g.34/5.

DU'Â-yi CEVŞEN bk. "Cevşen"

668

DU'Â-yi HÂTEM

İslâm Dünyası'na özellikle İbranî kaynaklı kültlerden intikal eden ve günümüzde de kısmen etkisini sürdüren muska yazma / yazdırma ve bunların uğur getireceği yahut insanı tehlikelerden koruyacağı türünden batıl itikatların bir ürünü olmak üzere eskiler bunları sadece kâğıtlara değil sürekli yanlarında taşımak için yüzük ve mühürlerine de kazıtmışlardı. Özellikle bu işle uğraşanları uzun uzadıya cetveller çizip tılsım ve cifirli harf ve rakamları vefk için bunların içine yerleştirmekten kurtarmak için geliştirilen dualı mühürlerin (res.668) yüzlerce ve binlerce örneği bugün müze ve koleksiyonlarda mevcuttur. Haluk Perk'in *Osmanlı Tılsım Mühürleri* adlı kitabında bu tılsımlı mühürlerle ilgili oldukça zengin görsel malzeme mevcuttur. Yakın zamana kadar bu konularda yazılmış kitapların çoğaltılıp satılması yasak olduğundan sahhaf ve kitapçılar raflarında bulundurmaktan çekinir ve bunları el altından satarlardı. Günümüzde ise bu işlerle uğraşanların bu özel mühürleri balmumuna basarak nasıl ve ne gibi büyü ve tılsımlar yaptıklarına dair İngilizce, İbranice ve Türkçe bilgiler internet medyasından adeta taşmış vaziyettedir.

Manzum metinlerde "hâtem" yani yüzük veya mühür hakkında geliştirilen yorumlarda hâtem çoğu zaman ellerini başına koyarak yahut beline taş bağlayarak Allah'a yalvaran (bk. "Hâtem") yahut sarığının içinde tılsımlı dualar taşıyan (bk. "Destar muskası") şahıslara benzetilir. Bu sebeple mesela Azmî-zâde'nin *Zemânıdur alalum hâtem-i du'âyı ele / Ki hatm lâzım olur irse âhire defter* AHBK, k.25/37 beytinde olduğu gibi dua ve hâtem kavramları sürekli birlikte zikredilir. Hz. Süleyman'ın kendisine güç ve kudret verdiğine inanılan meşhur tılsımlı yüzüğü de bu tılsımlı mühür ve yüzük inancının yaygınlaşmasında etkili olsa gerektir. Bunun izlerini mesela Nef'î'nin *'Acem değül 'Areb ü Hind ü Çîn ü Bulgârı / Saŋa musahhar ider hep elüŋdeki hâtem* NDMA, k.36/4 beyti gibi pek çok metinde görmek mümkündür. Aynı şekilde Lâmi'î Çelebi'nin *Ferhâd-nâme*'sinde mağarada bulunan bir hazinedeki kandilin içinden çıkan, üzerinde "İsm-i A'zam" yazılı Süleyman tılsımlı elmas yüzük, Ferhad'a her istediğini elde edebileceği bir güç kazandırır: *İçinden çıkdı bir elmâs hâtem / Ki reşkinden tutar meh gökde mâtem // Zer-âb ile yazılmış devr-i kandîl / Ki iy hurrem-dil ü rûşen-nazar bil // Huzâ çün virdi bu engüşterîni / Ki mühr-i İsm-i A'zemdür nigîni // Süleymân hâtemidür sakla cândan / Ki saŋa hırz-i cândur ins ü cândan // Dahi her kim okur bu mührüŋ ismin / Açar İskender-i Rûmî tılısmın* LÇFN, mes.2729-2733. Ferhâd ne zaman darda kalsa bu yüzük üzerindeki duayı hatırlayarak güç ve heybet kazanır: *İdüp dilden du'â-yi hâtemi yâd / Yüz urup Hakka biŋ cân ile Ferhâd* LÇFN, mes.2760.

+ **Mum:** Günümüzde olduğu gibi eskiden de Doğu ve Batı kültür ve geleneklerinde mühürler bu iş için özel olarak üretilmiş mumlara basılmak suretiyle kullanılmıştır. Tılsımlı mühürlerin mum üzerine basılması suretiyle büyü yapılmasının yanı sıra mühürlerin mum mührüne basılarak kullanılması da "hâtem" ve "mûm" kavramlarının sürekli birlikte kullanılmasında etkili olmuştur: *Mûmdur mülk-i cihân saŋa du'âm ol ki hemân / 'An-karîb eyleye Allâh müyesser hâtem* BDSK, k.19/57 beytinde sadaret mührü kastedilmişse de mum ile davet konusunun sadece düğünlere mumla çağırma (bk. "Mumla davet") kadar masum bir gelenek olmadığı anlaşılmaktadır. Konuyu merak edenler mum ve mühürle nasıl büyü yapıldığına dair internette bol miktarda bilgi bulabilirler. Üsküplü İshâk Çelebi böyle bir tılsımın İskender Seddi kadar güçlü olduğu iddiasıyla şöyle der: *Bir tılısm ile cihân gencini hıfz itmek içün / Mûmdan düzse olur Sedd-i Sikender hâtem* ÜİÇD, k.6/2. Zâtî'nin "balmumu ile çağırma" ifadesini biraz da mühürlerin muma basılarak okunması usûlü ile perdelediği şu beytinin arka planda muma mühür basılarak teshir edilen kişinin ayağa getirilmesi şeklinde bir inanç işlenmiş gibi görünmektedir: *Yanına vardum didi gelmezdi hergiz yanuma / Okıyaydum bal mûmiyle hat-i hâtem gibi* ZDAN, g.1541/2.

+ **Musahhar:** Yüzük veya mühür üzerindeki duaların sahibine güç kazandırdığı inancından hareketle edebî metinlerde sıklıkla "hâtem" ve "musahhar" [= ele geçirilmiş, elde edilmiş] kavramları birlikte kullanılır. Bu kelime ülkeleri ele geçirme anlamının yanı sıra mesela Sebzî'nin *Ne deŋlü varsa insî ile cinnî bu cihân içre / İdüpdür hâtem-i la'li musahhar Ebrî Bâlînüŋ* SEBZ, g.401/6 beytinde olduğu gibi tabiat üstü güçleri de ele geçirip emri altına alma manasını da içine alacak bir yapı arz eder. Burada her ne kadar dudak söz konusu ediliyorsa da beytin arka planında sihirli bir yüzük yahut mühür mazmunu mevcuttur. Serâyî'nin şu beytinde de aynı durum söz konusudur: *Ey melek-rû hâtem-i la'lüŋ ne mihr-i cân-durur / Kim gelüp oldı musahhar cümle ins ü cân aŋa* EHKC, g.32/3. Bâkî de padişahın mührünü, bütün evreni kendine musahhar edecek bir güce sahip olarak görür: *Serverâ mûmlayup ism-i şerîfüŋ saklar / Kâ'inâtı ne 'aceb kılsa musahhar hâtem* BDSK, k.19/25. Dikkat edilecek olursa burada da "musahhar" kılma eylemi söz konusu edilirken ifadenin içine bir mum kavramı özellikle yerleştirilmiş görünmektedir.

DU'Â-yi HIZR bk. "Hızır duası"
DU'Â-yi KADEH bk. "Kadeh duası"
DU'Â-yi MİSK
Eskiler arasında güzel kokuların melekleri, cinleri ve ruhları etkileyeceği inancı son derece yaygın olup gerek zikir meclislerinde gerekse mevlid v.b. dinî merasimlerde buhur yakılmasının (bk. "Buhur", "Buhurdan") sebebi budur. Osmanlı zamanında muska yazıcılığı ve üfürükçülük o derece fazlaydı ki yabancı seyyahların bildirdiğine göre Nuruosmaniye Camii avlusu muskacı esnafının derme çatma küçük kulübeleri tarafından adeta işgal edilmiş durumdaydı. Üstelik bunlar sadece

cahil halk tarafından değil saray çevreleri ve okumuşlar tarafından da rağbet görüyordu. Zihnî'nin "Eğer senin saçının ve yanağının hasreti beni öldürürse, kefenime Nur Duası'nı (bk. "Nur duası") misk ile yazsınlar" dediği *Hasret-i zülf ü ruhuŋ öldürür olursa beni / Misk birle yazalar nûr du'âsın kefene* ENMN, g.4371/4 beytinden de anlaşılacağı üzere dualar da güzel kokulardan elde edilen mürekkeplerle yazılıyordu. Bu inanışlar günümüzde de bazı sözde din adamları tarafından maddî menfaatler için sürdürülmekte ve cahil halkın bu hurafelerle gözleri boyanarak (res.669) ceplerinden paraları alınmaktadır. Sözde bu işi Allah rızası için yaptıkları iddiasına karşı bir kağıt parçasının bu derece yüksek fiyatlara satılışının gerekçesi kendilerine sorulduğunda da misk mürekkebinin aşırı pahalı olması sebep gösterilmektedir.

669

• **Misk ezilir:** Muhyî'nin yüzdeki sakalları misk tanelerine benzeterek "Hasta gözümün sıkıntısını gidermek için hattın, gözyaşımla misk ezerek dualar yazar" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu özel mürekkepler için misk (bk. "Misk") ezilmekteydi: *Def' itmek içün haste gözüŋ derdini hattuŋ / Eşkümle ezüp miski du'âlar yazar ey dôst* MDMA, g.110/3.

• **Safranla yazılır:** Nâşid'in şu beytinden ise adına "misk duası" denen bu dua mürekkebinin safranlı olduğu anlaşılıyor: *Kilk-i müjeŋle hâlüŋi yaz rûy-i zerdüŋe / Elbet muza'fer olmalı dirler du'â-yi misk* NDÖZ, g.47/8. Günümüzde de safran ve misk mürekkepleriyle muska yazarak insanları kandıranların sayısı bir hayli fazla olup bunların satılık safranlı mürekkeplerine internete verdikleri ilanlar üzerinden ulaşmak da mümkündür.

DU'Â-yi NÛR bk. "Nur duası"
DU'Â-yi SEYF bk. "Kılıç duası"
DÛD-i ÂH (dûd-i dil)

Acı çekip içi dertlerle dolan insanın ah çekmesi (bk. "Ah") yaratılışın bir gereğidir. Gerçekte bu durum insanın içinde cereyan eden psikolojik bir tepkime olup değil uzaktakiler, yanındakiler tarafından da kolay kolay anlaşılamayacak bir durumdur. Bununla beraber şiir geleneğinde âşıkların, iç yanıklıklarının ve dertlerinin büyüklüğünü ifade için Hayretî ve Azmî-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi gök gürlemesi ve top patlamasını andıran yüksek seslerle ah ettikleri iddia edilir: *Cihânı ra'd-veş dutdı sadâ feryâd ü âhumdan / Bulutlar kapladı gökler yüzin dûd-i siyâhumdan* HDMÇ, g.376/1; *Ceyş-i mülk-i mihnetüz bulmaz tesellî şâhumuz / Yıkmayınca kal'a-i gerdûnı tôb-i âhumuz* AHBK, g.310/1. Hâl böyle olunca içeride yanan aşk ateşinin bir de dumanı olması gerektiğinden; bu duman direk gibi göğe yükselen, göğü karartan, etrafa alev ve kıvılcımlar saçan bir yapıda tarif edilir. Metinlerde daha çok "dûd-ı âh" yahut "dûd-ı dil" terkipleriyle geçer. Hararet hâlini mübalağa ile vurgulamak için gönlün dumanlar çıkartarak yandığı öne sürülür. Bu mübalağalar öylesine uç noktalara kadar varır ki gecenin kararması ve yıldızların görünmesi bile ah dumanının gündüzü örtmesi sebebiyledir. Gece gökte görünen yıldızlar ise bu dumanın kıvılcımlarından başka bir şey değildir. Ah dumanı hakkında geliştirilen tasavvurların önemli bir kısmı adeta bir karikatür sanatçısının kaleminden dökülen çizgiler gibidir. Gerçekle ilgisi olmayan bu sıra dışı tasavvurlar, şairlerin espri ve hayâl gücünü aktarmaları bakımından ilginçtir. Şiir geleneği disiplini içerisinde her biri kalıplaşan bu tasavvurların temel özelliklerini ve en çok kullanılanlardan bazılarını aşağıya örnekleriyle aktarıyorum:

• **Aşkı ifşa eder:** Aşkın yapısında bir gizleme ve saklama vardır. Âşık bu derde yakalandığında önce

bu durumunu bir sır gibi herkesten saklar. Fakat bir müddet sonra gözyaşları ve inlemeleri ile bu sırrı ifşa olur. Ateşli ahlar çekmeye başladığında ise artık sırrını gizli tutmak elinde değildir: *Dûd-i âhumla bilürmiş o perî sûzişümi / Tâ ölince eger âh itmez isem âh baŋa* GAKA, g.15/3. Bu sebeple gözyaşları gibi ah sesi ve dumanı da aşkı ifşa eden şeyler arasında zikredilir. Zira Refî'-i Kâlâyî'nin ifadesiyle aşk ateşinin gönülde gizlenmesi mümkün değildir: *Dûd-i âhından 'ıyândur şübhesüz erbâb-i sûz / Bir göŋülde sanma kim 'aşk âteşi mestûr olur* RKBA, k.9/2. Bu sebeple Mesîhî gibi bazı şairler ah dumanını gammazlıkla itham ederler: *Eger gammâz olmasa Mesîhî âhuŋuŋ dûdı / Kalurdı sîneŋ içinde ebed şöyle nihân âteş* MDMM, g.108/8.

• **Ateşlidir:** Hüdâî'ye göre bir evde ateş olduğu nasıl bacasından çıkan dumandan anlaşılıyorsa, âşığın gönlündeki ateş de dumanından anlaşılır: *'Işk olsa bir göŋülde ider âh-i âteşîn / Dûdından aŋlanur eger od olsa hânede* HDMK, g.192/2. Tâcî-zâde'nin "O padişahın sarayının kemeri benim ateşli ahımın dumanından baştan başa laciverde boyansa buna şaşılır mı?" dediği şu beytinde olduğu gibi ah dumanı daima alevlidir: *Dûd-i âh-i âteşînümden 'aceb mi ol şehüŋ / Lâciverd-endûd olursa tâk-i eyvânı dürüst* TCÇD, g.13/3. Azmî-zâde ise ahı ağzından alevler saçan bir ejdere benzetir: *Dem gelür bir ejder-i âteş-feşân olur hemân / Korkacakdur dûd-i âh-i 'âşık-i bîmârdan* AHBK, g.619/2.

• **Göğü karartır:** Mürekkepçi Enverî'nin Türkçedeki "gün yüzü görmek" tabirini ustalıkla yerleştirdiği *Sakf-i gerdûnı karardan dûd-i âhumdur benüm / Gün yüzin göstermeyen baht-i siyâhumdur benüm* MEDC, g.181/1 beytinde ifade edildiği üzere bu duman gökyüzünü karartacak kadar abartılı bir siyahlıktadır. Zâtî'nin şu beyitte "mir'at-i çarh" dediği şey güneş olup şairin iddiasına göre bu ah dumanı güneşi dahi karartacak koyuluktadır: *Dimiş ol meh anı nâr-i cevr ile göyündürem / Ben de dûd-i âh ile mir'ât-i çarhı tonduram* ZDAN, g.912/1.

• **Göklere çıkar:** Ah dumanının en yaygın kullanılan özelliklerinden birisi de derhal göklere ulaşmasıdır: *Dûd-i âhum giceler 'aşkuŋ ile çarha çıkar / Aglamakdan gözümüŋ yaşları dâmâne iner* NASK, g.36/4. krş. *Bahayî bir işâret besdür ol tâb'-i suhan-sence / Çıkarma göklere bîhûde dûd-i âh ü efgânı* ŞBEU, k.5/31.

• **Göğün rengini değiştirir:** Muhtemelen top ve tüfek namlularında atışlardan sonra kalan gri-lacivert barut izleri sebebiyle olmalı, ateşli ahların göğü laciverde boyadığı iddiası da çok yaygın görülür: *Dûd-i âhından felek oldı kebûd / İhtirâkı urdı mihr ü mâha od* LÇSA, mes.1596. krş. *Çok aradı vü âhir buldı anı / Gög itmiş gördi dûdı âsumânı* LHLM, mes.3691. Sadece göğün değil sümbül gibi çiçeklerin rengi dahi bu ah dumanı sebebiyle değişir: *Dûd-i âh-i elem-i zülfüŋ ile ey büt-i Çîn / Nîl-gûn itmededür cismini her dem sünbül* NDAY, g.265/4.

• **Korur** bk. "Dûd-i kebûd"

• **Siyaha boyar:** Laciverde boyamanın yanı sıra ah dumanının verdiği bir diğer renk de siyahlıktır. Revânî şu beytinde sevgilinin mahallesinin Kâbe duvarı gibi siyaha büründüğü iddiasındadır: *Kûy-i yâri dûd-i âhumla siyeh-pûş eyledüm / Taŋrı hakkı-y-çün görenler Ka'be dîvârın sanur* RDZA, g.85/2. krş. *Çarha yir yir od uran her gice âhumdur benüm / Tîre iden 'âlemi dûd-i siyâhumdur benüm* TCÇD, g.132/1. Bursalı Rahmî şu beytinde feleği sarayının kemerleri ah dumanından kararmasın diye güneş penceresini aceleyle kapatan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Dûd-i âhum tâk-i zer-kârın siyâh eyler diyü / Revzen-i mihri sipihr irişse şeb muhkem kapar* BRDF, g.67/5.

670

→ **Asa:** Bazı şairler de göğe direk gibi çıkan ah dumanlarını elde taşınan bastona benzetirler. Emrî buna gerekçe olarak aşk hastalığına yakalanmasını gösterir: *Dûd-i âh ile gezer 'ışka düşelden Emrî / Kişi ehl-i maraz olınca 'asâ ile yürür* EDYS, g.147/5. Zâtî'ye göre ise ah dumanı ihtiyar feleğin elinde taşıdığı bir baston gibidir: *Komaduŋ elden 'asâ-yi dûd-i âh-i 'âşıkı / Ey felek sen şöyle beŋzer kim be-gâyet pîrsin* ZDAN, g.1024/4. Azmî-zâde'nin ah dumanını, içine kılıç gizlenen bir bastona benzettiği şu beyti de bu konuda ilginç bir örnektir: *Bir 'asâ-şemşîr olup dilden çıkan dûd-i siyâh / Hîç derûnından anuŋ hâlî degüldür tîg-ı âh* AHBK, müf./528. Baston kılıçlar günümüzde de üretimi devam eden (res.670) ilginç silahlardandır.

→ **Alem, tuğ:** Aşkın bir padişaha benzetilmesi yahut şairin kendisini aşk sultanı gibi tasavvur etmesi durumlarında çekilen ahlar çoğu zaman birer

alem yahut otağ kenarında duran tuğlara benzetilir. Kemâl Paşa-zâde'nin *Çün çekdi gam diyârına 'ışkuŋ şehi sipâh / Saf saf yaşum dizildi 'alem çekdi dûd-i âh* KPZD, g.344/1 beyti böyledir. krş. *Gerçi şâh-i mülk-i 'ışkam dûd-i âhumdur 'alem / Bir gedâyam kûy-i dil-berde yüzüm hâk-i kadem* KPZD, g.253/1; *Ehl-i 'ışkuŋ şehi oldur ki cihân mülkinde / Dûd-i âhı dike çarhuŋ otagı öŋine tug* ZDAN, g.630/3.

→ **Bayrak, sancak:** Muhyî'nin kendisini gam padişahı, gökyüzünü de onun yeşil yahut mavi sancağına benzettiği *'Aşkuŋ itdi şâh-i mülk-i gam beni itdüm 'alem / Dûd-i âhumdan semâ zer-beft bayrakdur aŋa* MDMA, g.8/6 beytinde olduğu gibi sultan ve sancak ilgisi ah dumanıyla birlikte çokça kullanılır. krş. *Al bayraklu sipâhî leşkerümdür eşk-i sürh / Dûd-i âhum götürelden başum üstine 'alem* MDCA, g.1911/2; *Çekilsün berk-i tîg-i nâlesi kat' eylesün varın / Dikilsün dûd-i âhı bürc-i eflâke livâ olsun* ÜASU, g.371/6.

→ **Bulut:** Ah dumanının en çok benzetildiği şeylerden biri de Derzî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi gökyüzünü saran kara bulutlardır: *Âsümân üstinde sanmaŋ câ-be-câ ebr-i siyâh / Dûd-i âhumdur irişdi yir yüzinden göklere* DUİÇ, g.563/2. Mihrî Hatun'a göre dağ başlarını saran bulutlar da ah dumanlarıdır: *Eşk-i çeşmümden olur cûş itdügi ırmaglar / Dûd-i âhumdandur ebr oldugı her dem daglar* MHDM g.21/1. krş. *Vücûdı 'âşıkuŋ hâlî degüldür dûd-i âhından / 'Ayândur ekseriyyâ ulu taglardan duman gitmez* YDMÇ, g.172/4.

671

→ **Çadır, otağ:** Ah dumanının en çok benzetildiği nesnelerden biri de çadırdır: *Ey hümâ Zâtî senüŋ sâyende sultânlık ider / Dûd-i âhı tutdı bir çetr-i hümâyûn üstine* ZDAN, g.1305/5. Osmanlı devlet geleneğinde her ne kadar saltanat otağ ve gölgelikleri siyah olmasa da Revânî ve Rahmî gibi bazı şairler ah dumanını siyah bir saltanat çadırına benzeterek *Görinen üstümde sanmaŋ dûd-i âhumdur benüm / Pâdişâh-i 'ışkam ol çetr-i siyâhumdur benüm* RDZA, g.257/1 diyebilmişlerdir. krş. *Şâh-i 'ışkam üstüme çetr-i siyehdür dûd-i âh / Âteş-i dil şu'lesi başumda bir zerrîn külâh* BRDF, g.169/1. Kemâl Paşa-zâde'nin otağı değil de otağ gölgeliğini (res.363, 673) ah dumanı olarak göstermesi çok daha isabetli bir ifade olarak görülebilir: *Saldı devlet sâyesin zülfi hümâsın başuma / Dûd-i âhum çetr-i miskîn sâyebânumdur benüm* KPZD, g.268/3. krş. *Şâh-i 'ışkam dûd-i âhum sâye-bânumdur benüm / Eşk-i çeşmüm leşkerüm tablum figânumdur benüm* ZDAN, g.869/1.

→ **Çevgân:** Zâtî'nin feleği aşk mehterhanesi içindeki bir davula, gök gürültüsünü ah sesine, "çevgân" denen davul tokmağını da ah dumanına benzettiği şu beyti oldukça orijinal görünüyor: *Serverâ bir tabl nevbet-hâne-i 'ışkuŋda çarh / Ra'd anuŋ âvâzı dûd-i âhumuz çevgânıdur* ZDAN, g.270/4. Figânî ise gamı bir meydana, feleği çevgân topuna, ah dumanını da çevgân değneğine benzeterek şöyle der: *'Arsa-gâh-i gamda bu çevgân-i dûd-i âhumuŋ / Ey Figânî bu felek bir gûy-i sergerdânıdur* FDAK, g.24/5.

672

⇆ **Direk, sütun:** Türkler atlı okçuluktaki ustalıklarını sergilemek üzere meydana dikilmiş uzunca bir direğin ucuna altınlı bir kabak dikerek (bk. "Altın kabak") süratle at koştururken (res.672) atış yaparlardı. Kabağın içine paralar konur ve kabağı ilk vuran bu ikramiyeleri kazanmış olurdu. Zâtî şu beytinde ah dumanını böyle bir hedef sütununa, güneşi de bu sütunun ucuna takılmış altın bir kabağa benzeterek şöyle der: *Urmaga âh okların 'uşşâk öŋinde âfitâb / Bu sütûn-i dûd-i âha dikdi bir zerrîn kabag* ZDAN, g.627/3. Atâyî ise kıvılcımlar saçarak yükselen ah dumanını aşk camisi içindeki somaki mermerden bir direğe benzetmiş: *Oldı bu dûd-i âh-i pür-şererüm / Câmi'-i 'aşka bir sumâkî direk* NASK, g.130/2. Şairler ah dumanı ve direk benzetmesini güçlü bir ihtimalle yerden göğe bir direk gibi yükselen hortum manzarasından etkilenerek geliştirmiş olmalıdırlar. Kemâl Paşa-zâde "Ahımın dumanı felekler kubbesine sütun olmasaydı, âşıkların naralarına dayanamayıp yıkılırdı" derken böyle bir hortum manzarasını tasavvur etmiş: *Yıkılurdı na're-i 'uşşâka döymezdi eger / Dûd-i âhum kubbe-i eflâke olmasa sütûn* KPZD, g.279/4.

→ **Ejder:** Eskiler eğer bir insan tarafından öldürülmezse yılanın kendiliğinden ölmeyeceğine, bin yıl yaşadıktan sonra bir ejdere dönüşeceğine inanırlarmış. Bu ejderin başka canlılara zarar vermemesi için melekler onu zincirlerle bağlayıp göğe kaldırırlarmış. Zâtî'nin göklere çıktığını iddia ettiği ah dumanını melekler tarafından göğe çekilen (bk. "Ejder çekme") bir ejdere benzetmesi bundandır: *Ejdehâ-yi dûd-i âhum göge çekdi bir melek / Ra'd ü berk anuŋ gırîvi vü dem-i sûzânıdur* ZDAN, g.270/2. Azmî-zâde Hâletî de ah dumanını ağzından ateşler saçan bir ejdere benzetir: *Nazar kıl dûd-i âh-i pür-şerâr-i 'âşık-i zâra / Eger görmek dilerseŋ ejder-i âteş-feşân şeklin* AHBK, g.634/2.

⇆ **Fırtına:** Çekilen ahların şiddetini vurgulamak için rüzgârlar aha benzetildiği gibi ahlar da rüzgâra benzetilir. Kemâl Paşa-zâde şu beytinde esen yeli hiç kesilmeyen ahının bir eseri olarak yorumlar: *Dûd-i âhumdur eser yil bir nefes itmez sükûn / Eşk-i çeşmümdür akar su eylemez bir dem karâr* KPZD, g.77/5. Kânûnî'nin şu beytinde ise uzun boyluların boyunu büküp üstünü başını siyaha boyayacak şiddette bir fırtına uyarısı yapılmış: *Muhibbî âh ü efgânı eser itmez saŋa cânâ / İrişür kadd-i bâlâŋa olur dûd-i siyâh egri* PBKG, g.7984/5.

⇆ **Gece:** Yukarıda örnekleri görüldüğü üzere ah dumanı, gündüzün güneşini örtüp onu geceye çevirecek derecede siyah ve koyu olarak tasvir edilmişti. Aynı şekilde gece yorumlarında da gece siyahlığının aha benzetildiği görülür. Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde geçen *Şeb degül dûd-i âh-i 'âşıkdur / Necm ü mâhı şerâr-i muhrikdür* VHYY, b.1350 beyti buna misal olabilir.

673

→ **Gölge, gölgelik:** Âşıklar ah dumanlarının gölge yapan bir bulut gibi sürekli üzerlerinde hareket ettiği iddiasındadırlar. Nev'î bir kıskançlık ifadesi olmak üzere sevgiliye giderken o bulutun bile yanında bulunmasından rahatsız olma iddiasıyla şöyle der: *Dûd-i âhum râh-i 'ışkuŋda günüm eyler siyâh / Gayretümden isterin yanumca sâyem gelmesün* NDMT, g.367/2. Çadır ve otağları güneş ışıklarından korumak ve içeride oluşacak boğucu sıcaklığı önlemek için üzerlerine gerilen (res.673) tentelere de "sâye-bân" [= gölgelik] dendiği malumdur. Şairler kendilerini aşk padişahına benzettikleri durumlarda, üzerlerinde otağ üstüne gerili gölgelik olarak ah dumanlarını gösterirler. Nisârî'nin *Dûd-i âhuŋ sâyebân-i nîl-gûnuŋdur senüŋ / Dime ey 'âşık başumda hayme-i har-gâh yok* NDNÇ, g.131/3 beytinde böyle bir gölgelik konu edilmiş. krş. *Şâh-i 'ışkam oldı âfâk içre ey hurşîd-had / Dûd-i âhum üstüme bir lâciverdî sâye-bân* FDAK, g.63/2. Neccâr-zâde ise şu beytinde ah dumanını kıyamet güneşinin şiddetinden dahi koruyabilecek güçte tasvir eder: *Bulmag içün tâb-i hurşîd-i kıyâmetden emân / Dûd-i âhum sâyebân-i ehl-i mahşer eyledüm* NRMÖ, g.191/2.

→ **Halka, halhal:** Göğe direk şeklinde yükselen ah dumanından başka bir de halka halka çıkan dumandan bahsedilir: *Aŋup zülf ü ruhuŋ ey dôst âh itsem dehânumdan / Çıkar bir dûd-i âteş-hîz-i vâlâ halka-ber-halka* OSMŞ, b.662. Zâtî gibi bazı şairler bu halkayı gök güvercininin ayağındaki halkaya yahut meleklerin boynundaki gerdanlığa benzetmişler: *Gök mu'allak-zen kebûterdür fezâ-yi 'ışkda / Halka halka dûd-i âhumdan anuŋ halhâli var* ZDAN, g.230/3; *Ne 'âşık olsun o kim dûd-i âhı halkaları / Felekde gerden-i kerrûbiyâna olmaya tavk* ZDAN, g.665/7. Nef'î bu halkaları felek kubbesine çizilmiş, muhtemelen ağzından alevler çıkartan bir ejder motifine benzetir: *Sanurlar halka halka dûd-i âhum evc-i a'lâda / Bir ejderdür ki sakf-i künbed-i gerdâne yazmışlar* NDMA, g.30/4.

674

→ **İp:** Emrî'nin feleği terazinin kefesi, ah dumanını da o kefenin ipine (res.674) benzettiği *Felekler keff-i mîzân dûd-i âhum rîsmân olsa / Gamuŋ vezn itmege döymez 'amûdı kehkeşân olsa* EDYS, muk.408/1 beytinde olduğu gibi ah dumanı hakkında geliştirilen kalıplardan biri de iptir. Gelibolulu Âlî'nin feleği bir cambaza, ah dumanını da onun ipine benzettiği şu beyti de bu klişenin örneklerindendir: *Rîsmânı dûd-i âhumdur degül yir yir şihâb / Baglamış pâyına cân-bâz-i felek şemşîrler* GAKA, g.92/3.

⇆ **Hat:** Derzî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi sevgilinin sakalının ah dumanına benzetilmesi de yaygındır: *Dil-berâ hatt-i siyâhuŋ dûd-i âhumdur benüm / Hâl-i müşgîn kevkeb-i baht-i siyâhumdur benüm* DUİÇ, mat.80. Ganî-zâde şu beytinde ah dumanını yazıya, ah kıvılcımlarını da hat üzerine serpilen kurutma tozuna (bk. "Rîk") benzeterek şöyle demiş: *Dûd-i âhı hatt olup saçdı şererden aŋa rîg / Kâtib-i dîvân-i 'ışkuŋ rîk-dânıdur göŋül* GNNK, g.78/4.

→ **Kalem ve hokka:** Ah dumanının en çok benzetildiği nesnelerden biri de kalemdir: *Safha sepîd ola kalem dûd-i âh / Dildeki sevdâŋ ola çetr-i siyâh* GARS, mes.934. Kalemin elife, hokkanın da he harfine benzetilmesi suretiyle âh kelimesi üzerinde yazı bakımından işlenen kalem ve hokka klişesi de Revânî'nin şu beytinde olduğu gibi oldukça yaygındır: *Dûd-i âh ile cihân yüzi olup yine siyâh / Görinür hâme devât ile baŋa sûret-i âh* RDZA, mus.4/II-1.

→ **Karga:** Siyahlık ve yükseğe çıkma bakımından ah dumanının benzetildiği nesnelerden biri de Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi kargadır. Şair kargaların yutamayacakları parçaları yükseğe uçarak kırılması için aşağıya bırakmaları yeteneğinden hareketle şöyle demiş: *Gurâb-i dûd-i âhum bâm-i eflâke çıkarmışdur / Görinen mâh-i nevdür sanma pehlûm üstühânıdur* ZDAN, g.245/4. Ah dumanının isinden, yeşilliklerin bülbülü dahi kara kargaya döner: *Ey Behiştî dûd-i âhumdan çemen-zâr-i felek / Bir 'aceb gülşendür ammâ bülbüli bir kara zâg* BDYA, g.242/5. krş. *Şâh-bâzı idük gerçi Behiştî biz ezel / Dûd-i âh içre gören şimdi sanur zâguz biz* BDYA, g.193/5.

→ **Kement:** Nisârî'nin sevgilinin miskli saçlarının derdiyle göğe yükselen ahlarının dumanı, feleğe atılan bir kemende benzetilmiş: *Müselsel zülf-i müşgînüŋ ucından / Çıkar çarha kemend-i dûd-i âhum* NDNÇ, g.173/2. Zâtî ise memduhunu överken feleği onun boynuna kement takılmış bir kölesine benzeterek şöyle der: *Emrüŋe râm olmasun mı çarh-i ser-keş serverâ / Dûd-i âh-i 'âşık anuŋ boynına saldı kemend* ZDAN, g.111/3. krş. *Taŋlamaŋ sûr-i melâmet kullesine çıkdugum / Dûd-i âhum gibi bir muhkem kemendüm var iken* ZDAN, g.1172/3.

→ **Kılıç:** Ah dumanının muhatabını bulup çabucak infaz eden bir kılıca benzetilmesi de oldukça yaygındır. Yahyâ Beğ bu konuda şöyle der: *Dûd-i*

âhı kılıcı keskin olur mazlûmuŋ / Hôş görür peyk-i du'âsını cihânı yaradan YDMÇ, k.22/20. Ferhad Paşa gibi bazı şairler de ah dumanını kaderle savaşan yahut âşığı tehlikelere karşı koruyan bir kılıca benzetirler: *Ahter ü necmi ile kılmaklıga cenk ü cidâl / Tig-i cevher-dârum olmışdur dûd-i âh-i subh* FPFN, g.22/4. krş. *Taŋ mı çekerse göklere 'uşşâk dûd-i âh / Yol korhulu olınca gerek kârvâna tîg* MKTM, k.254/64.

→ **Külâh:** Gerek "âh" ve "külâh" arasındaki ses uyumu gerekse âşığın sürekli başında olduğu kabul edilmesi bakımından ah dumanı Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi çok defa baştaki külaha benzetilir: *Âdem çıkarmasun mı göge dûd-i âhını / Her sifle 'arşa irgürür oldı külâhını* NDMT, g.543/1. Nev'î'nin bu ifadeyi kullanması her önüne gelenin şairlik taslaması sebebiyledir. Kemal Paşa-zâde de "baş sağ olsa ona çok börk bulunur" atasözünü kullanarak şöyle demiş: *Devletüŋde başumuza dûd-i âh eksük degül / Baş sag olsa cihânda bulınur aŋa külâh* KPZD, g.338/2; *Hânkâh-i 'ışka düşmişdür göŋül dervîş olup / Pâre pâre cismi hırka dûd-i âhıdur külâh* KPZD, g.333/5. Üsküdarlı Aşkî ah dumanını denizcilerin giydiği gece külahına (bk. "Şeb-külâh") benzetir: *Deryâ-yi eşk içinde ben bir levend-i 'ışkam / Başumda dûd-i âhum bir şeb-külâha beŋzer* ÜASU, g.93/3.

→ **Mürekkep isi:** Yukarıda "ah" kelimesi hakkında klişeleşen kalem ve hokka benzetmesinden bahsedilmişti. Bu konuda Bâkî şöyle demiş: *Harf-i gama devât ü kalem şekl-i âhdur / Aŋa mürekkeb âhda dûd-i siyâhdur* BDSK, g.61/1. Necâtî Beğ "Ah dumanı felek çanağı içinde mürekkep hazırlamış. Sevgilinin hattı için mürekkep dedikleri budur" dediği şu beytinde bu benzetme kalıbını kullanmış: *Dûde düzetdi kâse-i çarh içre dûd-i âh / Oldur hat-i nigâra mürekkeb didükleri* NBMK, g.584/8. Hamdullah Hamdî ise ah dumanının mürekkebi ile yazılan mektupların çok daha yanık olacağı iddiasındadır: *Yazarsam eşküm ile sûz-nâk olur nâme / Meger ki dûdı-y-ile âhumuŋ mürekkebdür* HHAE, g.46/3.

→ **Ok:** Âşıkların yay gibi eğrilen boylarıyla ok gibi göğe yükselen ah dumanları hakkında yay ve ok benzetmesi de çokça görülen kalıplardan biridir: *Dü-tâ kaddümle gördi dûd-i âhum didi ol dil-ber / Nedür ey Ravzî-i dil-haste bu tîr ü kemân elde* ERYA, g.550/5. Le'âlî'nin şu beytinde olduğu gibi bu okun gökleri delecek güçte olduğu iddia edilir: *Dûd-i âhum nüh felekden ger geçerse taŋ mıdur / Gökleri yir yir delen çün tîr-i âhumdur benüm* DLGK, g.90. Lâmi'î Çelebi de şu beytinde okla mektup gönderme geleneğinden hareketle şöyle demiş: *Merg şâhından haber iletmek içün ey rakîb / Saŋa tîr-i dûd-i âhum murg-i âteş-peryiter* PBKG, g.1564/6. Bu konuda ayr. bk. "Murg-i se-per"

→ **Saç:** Savaşçı ve güreşçilerin başları üzerinde bıraktıkları bir tutam saça (res.163) "perçem" dendiği (bk. "Perçem") malumdur. Zâtî aşk ateşi pehlivanına karşı kendisini, onunla güreş tutuşan bir pehlivana benzetirken ah dumanını da onun perçemine benzetir ve şöyle der: *Pehlevân-i nâr-i 'ışkuŋla tutuşmak san'atüm / Dûd-i âh-i âteşînümdür siyeh perçem baŋa* ZDAN, g.34/4. Revânî'nin halka halka göğe yükselen ah dumanlarını sevgilinin yanağına inen saçlara benzettiği şu beytinde de yine aynı tasavvur söz konusudur: *Halka halka dûd-i âhum mâha k'olmışdur karîn / 'Ârız-i dil-berde kâküllerdür olmış çîn çîn* RDZA, k.23/18.

→ **Servi:** Bir hortum görüntüsüyle göğe doğru direk gibi diklemesine çıktığı tasavvur edilen ah dumanının benzetildiği nesnelerden biri de servi ağacıdır: *Kâmetüŋ yâdına bir âh ideyin kim dûdı / Gülşen-i 'aşkuŋa bir serv-i hırâmân olsun* BDSK, g.353/4. Revânî'nin bahçede boy salan serviyi bir âşığın gönlünden kopan ah dumanına benzettiği şu beytinde de yine aynı tasavvur vardır: *Bir odlu sînenün güzelüm dûd-i âhıdur / Bâg içre sanma kim bitürür lâle-zâr serv* RDZA, k.27/20.

675

⥃ **Sümbül, reyhan:** Eskiden erkeklerin sarık ve serpuşlarının kenarına çiçek takmaları çok tabii olduğundan, şiir geleneğinde koyu renkli ve duman şeklini andıran bir çiçek olan sümbülün baş üzerindeki ah dumanına benzetilmesi çok yaygın görülen bir durumdur. Yahyâ Beğ'in *Âhumuŋ dûdı başumda tâze sünbüldür baŋa / Dâgum üzre dâglar katmer karanfüldür baŋa* YDMÇ, g.13/1 demesi bundandır. krş. *'Işk bâgınuŋ gülidür tâze dâgı sînemüŋ / Dûd-i âhum sebze-zâr-i mihnetüŋ reyhânıdur* KPZD, g.75/4.

→ **Şebdîz:** Hüsrev-i Pervîz'in (bk. "Hüsrev-i Pervîz") meşhur atının ismi olup (bk. "Şebdîz") siyah rengi sebebiyle ah dumanı bu ata da benzetilir. Zâtî şu beytinde Şîrîn'in atı Gülgûn ile bu atın ismini birlikte zikrederek birinin siyah diğerinin ise kırmızı rengi sebebiyle ah dumanı ve gözyaşı ilgisini kurarak şöyle demiş: *Sen meger bir husrev-i şîrîn-lebüŋ Ferhâdısın / Dûd-i âh ü eşküŋi Şebdîz ü Gülgûn eylemiş* ZDAN, g.607/4. krş. *Şeb-dîz-i dûd-i âhum gülgûn-i eşk-i çeşmüm / Hep hâzır ey cefâ-hû koş koş da yügrügin al* ZDAN, g.838/3; *Dûd-i âhum kanlu yaşum kim yoluŋda yügrişür / İkisi Şebdîz ü Gülgûndan nişândur Hüsrevâ* ENDS, g.331/3.

→ **Zincir:** Amrî'nin ah dumanını gönlüne takılmış bir zincire benzettiği şu beytinde olduğu gibi duman ve zincir ilgisi de oldukça yaygın görülür: *Dûd-i âhum sanma pîç-â-pîç olan zencîrdür / K'anı takmışdur dil-i şeydâya pür-çîn perçemüŋ* ADMÇ g.58/2. Zâtî'nin kendisini arslana, gözyaşı ve ah dumanını da o arslanın zincirine benzettiği şu beyti de buna bir diğer örnektir: *Dûd-i âhuŋla yaşuŋ zencîre çekmişdür seni / Zâtî aslan-hâne-i 'ışk içre sen bir şîrsin* ZDAN, g.1024/5. Gelibolulu Âlî ise feleği bir camiye, ah dumanını da o camiye ay ve güneş toplarını astığı bir zincire benzeterek şöyle demiş: *Dûd-i âhum câmi'-i gerdûna zencîr eyledüm / Ziynet içün mihr ü mâhı asdum aŋa iki tôb* GAKA, g.30/3. Bu konuda ayr. bk. "Ah"

DÛD-i DİL bk. "Dûd-i âh"

DÛD-i KEBÛD

Mavi duman anlamındaki bu tabir Fevzî'nin bir top dumanını tasvir ettiği *Gaym-i yek-pâre idi dûd-i kebûd-i tôbı / Ra'd zann eyler idüŋ atılıcak subh ü mesâ* FDYK, tar.18/12 beytinde olduğu gibi daha çok top ve tüfek gibi yüksek ses ve duman çıkartan silahlara teşbih ile âşığın ah çekmesinden kinaye için kullanılır. Bâkî böyle bir top gürlemesi ile ahı mukayese ettiği şu beytinde patlama sonucu çıkan kıvılcımlarla gökteki yıldızları mukayese ederek şöyle der: *Şerer-âlûde görüp dûd-i kebûd-i âhum / Sandılar gök yüzidür encüm ile olmış zeyn* BDSK, g.378/3. krş. *Pîçiş-i dûd-i kebûd-i tôbuŋı sanur gören / Ol bulutdur kim çeker cevv-i semâya ejderi* SVAY, k.23/13. Aynı şekilde micmer ve buhurdanlıktan çıkan tütsü dumanlarının da "dûd-i kebûd" olarak tavsif edildiğine çokça rastlanmaktadır. Ganî-zâde Nâdirî'nin kalpteki "süveydâ" denen siyah noktanın (bk. "Süveydâ") bir buhurdanlık içindeki tütsü dumanı gibi tutuştuğunu söylediği *Derûn-i dilde süveydâ tutuşdı niteki 'ûd / 'Aceb mi salsa revâk-i sipihre dûd-i kebûd* GNNK, müs.4/III-1 beytinde olduğu gibi tütsü dumanı için de kullanılır. krş. *Hem-reng iken sabâh ile dûd-i kebûdumuz / Âlûde-i revâyih ider cânı 'ûdumuz* EZMM, g.117/1; *Koynına girme sokulma her bütüŋ micmer gibi / Çıkmasın dûd-i kebûd-i sûzişüŋ 'anber gibi* HKHA, g.258/1.

• **Âşığın başı üzerinde gezer:** Nev'î'nin "Ayağımda senin sümbül saçının zinciri, başımda da senin için çektiğim mavi duman var" dediği *Sünbülüŋden ayagumda silsile / Başda bir dûd-i kebûduŋ var senüŋ* NDMT, g.267/2 beytinde ifade ettiği üzere bu duman daima âşığın başı üzerinde gezer. krş. *Benüm dûd-i kebûd-i nâr-i âhum başdan aşmışdur / Senüŋ zülf-i siyâhuŋ ayaguŋla bas ber-â-berdür* BDSK, g.50/2. Bâkî Türkçede mavi ve yeşilin aynı anlama gelmesinden hareketle başındaki mavi dumanı zümrüt bir taca benzeterek şöyle der: *Tâc-i zümürrüdî görinür var-ise meger / Bâlâ-yi serde illere dûd-i kebûdumuz* BDSK, g.193/3.

• **Göklere çıkar:** Ah dumanı (bk. "Dûd-i âh") gibi "dûd-i kebûd" da göklere çıkar. Ancak burada bağlama ve büyücülükte olduğu gibi tütsüyle yapılan bir tılsım sebebiyle göğe çıkışın söz konusu edildiği görülmektedir. Mesela Şeyhî Mehmed Efendi'nin âşığın gönlünden yükselen bir mavi dumanın düşmanları yerle bir edecek gücünden bahsetmesi oldukça ilginçtir: *Ey dûd-i kebûd-i dil çık kulle-i eflâke / Gökden uçur a'dâyı bir bir düşürüp hâke* ŞDON, g.148/1. Fasîhî'nin kaçan bir şahsı yakalayıp geri getirmek için gönülden yükselen bu dumanı adeta bir kement gibi düşünmesi de bu durumu desteklemektedir:

Halka-i dûd-i kebûd-i dilümüz dâm iderüz / Âhû gözlüm göge çıksaŋ da seni râm iderüz FDHG, g.171/1.

• **Korur:** Eskiler tütsü ile kötülüklerin giderileceğine, nazar değmesinin düzeleceğine ve hattâ mikroplu hastalıkların dahi iyileşeceğine inanırlarmış. Bu düşünce ile yabancı ülkelerden gemi ile gelenlerin tütsü odalarında dezenfekte edildiğine dair yabancı seyyahların kitaplarında rivayetler mevcuttur. Halen bu gibi hurafelere inananların uğursuzluk olan evlerin biberiye, kekik, yavşan ve günlük ile tütsülenerek dezenfekte edilmesine dair hadis olduğu iddiasıyla pekiştirdikleri nasihatlerine internette rastlanmaktadır. Gelibolulu Âlî'nin *Tuhfetü'l-'uşşâk*'ında ah dumanını koruyucu olarak görerek *Âhdur 'âşıka her dem maksûd / Tâ ki hıfz ide anı dûd-i kebûd* GATU, mes.2531 demesi bundandır. Bu tütsüleme ritüelinin Ulvî'nin şu beytinde ifade edildiği üzere hazineleri korumak için tılsım düzenlenirken de icra edildiği görülmektedir: *'Ulviyâ gencîne-i hüsn-i nigârı hıfz içün / Dûd-i âhum gibi oldı bir tılısm-i mâr zülf* DUİÇ, g.277/7. Aynı inancın bir uzantısı olarak âşığın ahının sevgiliyi nazarlardan koruyan bir perde gibi düşünüldüğü de görülür: *Sâye-i serv-i sehî gibi nazardan hıfz içün / Dûd-i âhum ol harîm-i hâsa olmuş perde-dâr* NDÜA, g.58/3. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Tütsü, tütsüleme"

O **Keder, matem:** Mor ve mavi rengin matemi temsil etmesi sebebiyle olmalı mavi duman tabirinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında çoğu zaman kederli bir atmosfer tasvir edildiği görülmektedir. Bâkî'nin aynı zamanda üfleyerek ateş yakma mazmununu işlediği "Eğer senin iyilik ve lutfunun nefesi dokunacak olsa, sümbülün mavi dumanı gidip kırmızı renk verir" dediği şu beytinde ihsan sonucu kederin gidip canlı ve sıcak bir atmosferin oluşması tasvir edilmiş: *Ger tokınsa nefes-i lutf ü dem-i ihsânuŋ / Gidere dûd-i kebûdı vire âzer sünbül* BDSK, k.24/25. krş. *Gice dûd-i kebûd-i âhumdan / Çeşm-i encümle âsümân aglar / Subh-dem hûn-i çeşmümi göricek / Dîde-i âfitâb kan aglar* HECM, kıt.85. Şeyhülislâm Yahyâ'ya göre bu kederli ah dumanı feleğin hallerini dahi alt üst edecek güçtedir: *Çarh-i gerdânuŋ da ahvâlin perîşân eyleyen / Şübhesüz bir 'âşıkuŋ dûd-i kebûd-i âhıdur* ŞYDH, g.81/4. krş. *Baŋa çok cevr itdügüŋ-çün ey sipihr-i bî-vefâ / Âhumuŋ dûd-i kebûdı uydı ulaşdı saŋa* BDSK, g.15/1.

→ **Sümbül:** Daha çok mavi ve mor renkleriyle bilinen sümbül çiçeğinin görünüşü sebebiyle mavi duman Süheylî'nin şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman sümbüle benzetilir: *Od salup gülzâre yir yir nâr-i âhından hezâr / Câ-be-câ dûd-i kebûdîdür çıkan sünbül degül* SDEH, g.203/4. krş. *Bâg-bân-i gülşen-i 'ışkuŋ olan 'âşıklara / Dâgı gül dûd-i kebûdı sünbül ü reyhân gelür* BDSK, k.6/3; *Ol oda hâkister idüp bülbüli / Dûd-i kebûd itdi aŋa sünbüli* GARS, mes.175; *Çıkar âh idüp turma dûd-i kebûd / Piyâz üzre sünbül gibidür o dûd* NASN, mes.1413.

DUDAĞI ÇATLAMAK

Şânî-zâde Atâullah'ın şu ifadesinden anlaşıldığına göre korkma yahut çok şaşırma alameti olmak üzere kullanılan bir tabirdir: *Dudagı çatladı vasfında havf ile kalemüŋ / Görince nâm-i şerîfüŋde böyle hançer-i mîm* ŞARÇ, k.1/44. Kamış kalemle yazı yazan kâtiplerin işleri bittiğinde kalem ucunda zamklı mürekkep kalarak kalem dillerinin birbirine yapışmasını engellemek için kalemi iki dudakları arasıyla sıyırmaları geleneğine işaret eden Hâmî, bu tabiri hayret ifadesi olmak üzere şöyle kullanmış: *Sildüm kalemi agzuma vasf-i dehenüŋden / Hâmî dudagum çatladı şakk-i kalem-âsâ* ŞMMB, g.5/8. Diyarbakırlı Said Paşa ise "Şakku'l-kamer" mucizesine (bk. "Şakku'l-kamer") işaret olmak üzere, ayın şaşkınlıktan ikiye yarıldığını ima ile Hz. Peygamber hakkında şöyle demiş: *Cebîninde nübüvvet nûrı parlardı mehâbetle / Dudagı çatladı gördükde mâh-i âsumân-ârâ* DSPD, k.7/12.

DUDAK [sevgilinin] (dudag, leb, la'l, şefeh, tutak) Manzum metinlerde Türkçe "dudak, tutak" ve Farsça "leb" şeklinde geçen bu kelime bu edebiyatın konusunu oluşturan temel kavramlardan biridir. Tekkelerde düzenlenen zikir meclislerinde hay huyla ve tam bir riya harmanıyla ortalığı ayağa kaldıran sofu ve zahitlerin aksine, "seyr-i sülûk" v.b. isimlerle anılan manevî yolculukta "sohbet" ve "melâmet" yolunu esas alan tarikatlerde sözün ayrı bir önemi vardır. Sevgili makamında bulunan "mürşid-i kâmil"in gönlünde biriken sırlar sâlike dudaktan dökülen sözlerle aktarılır. Bu sözlerin sâliki kendinden geçirip sarhoş eden manevî hazzı şarapla temsil edildiğinden, "dudak" da "gönül" gibi "aşk şarabı"nın içildiği bir meyhane olarak tasavvur edilir. Her fırsatta riyâ ve gösterişten sakınıp melamet yolunda her türlü zillete katlanmaya hazır bulunan "rind" meşrebindeki âşık, bu manevî hazları ağyardan yani bu yolun ehli olmayanlardan "şarap", "esrar" ve "meyhane" gibi

metaforlarla gizler. Bu sayede halkın kendisini kınayıp ayıplamasını da celbedeceğinden "melâmet"in gereği de yerine gelmiş olacaktır.

Bu maddede sevgilinin dudağı hakkında aşağıda zikredilecek meyhane, şarap, esrar, öpme, emme, şeker çiğneme v.b. aşırı ifadeleri bu "melâmet" ve kendini kınandırma bağlamında değerlendirme gereği vardır. Tabii olarak irfanî edebiyatın bu yerleşik sembollerini fırsata çevirip gerçek işret meclislerinde sonuna kadar serbestçe kullanan bir zümrenin bu edebiyatta hatırı sayılır bir çoğunluk oluşturduğunu da burada ifade etmek gerekiyor. Zaten bu edebiyat ürünlerinin hem tekke hem de meyhanelerde, her meşrepten insan tarafından okunabilecek bir esnekliğe sahip olması bu sayede mümkün olabilmiştir.

• **Görünmez:** Dudak tasavvufî açıdan Allah'ın "vahdet" sıfatının sembolüdür. Yaratılış sözle başladığından eşyanın gayb âleminden şuhud âlemine gelişini de temsil eder. Bu sebeple sevgilinin dudağı Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi görünmez olarak nitelendirilir: *Nice bulsun lebüŋ ser-çeşmesin dil bend-i zülfüŋde / Görinmez menzil-i maksûd şeb târîk ü reh gümdür* NDMT, g.63/4. Aynı sebeple Behiştî sevgilinin ağzından çıkan sözü ruhlar âleminden gelen bir sese benzetir: *Cânân lebinden irdi benüm sem'üme sadâ / Gûyâ ki geldi 'âlem-i ervâhdan nidâ* BDYA, g.30/1. Livâyî de "cân" kelimesini hem ruh hem de cinler anlamıyla kullanıp görünmez varlıkları ima ile şöyle der: *Ehl-i ma'nâ lebüŋüŋ sırrına vâkıf olıcak / Göze görünmez-idi bu ne 'aceb cân didiler* LDKS, g.116/4. Edincikli Ravzî'nin şu beytinde geçen "revân" [= ruh], "cân" ve "hayâl" kelimeleri de özellikle seçilip yerleştirilmiş: *Leb-i la'l-i revân-bahşuŋ hayâli çıkmadı dilden / Gözümde uçar ammâ kim görünmez murg-i cân-âsâ* ERYA, g.65/3. Sehâbî'nin münâcâtından alınan şu beyitte Allah'a hitaben şöyle denmiştir: *Hattuŋ eseri birle dehânuŋ haberi yok / Bilmem nedür efvâhda bu fitne vü gavgâ* SDCB, k.1/8. Sevgilinin dudağı o derece küçük ve görünmez durumdadır ki ondan ancak ses geldiği zaman varlığı anlaşılır. Allah da görünmez ama kelâmı olan *Kur'ân* sürekli duyulup dinlenmektedir.

• **Hayat verir:** Aşağıda örnekleri verileceği üzere sevgili dudağının en bariz vasfı, derdinden ölmek üzere olan âşığa hayat vermesidir. Bunun arkasında henüz bebekken mucizevî olarak konuşan Hz. İsa'nın dudağının ölüleri diriltmesi motifinin yanı sıra sevgilinin cana can katan sözlerinin de etkisi olduğu muhakkaktır. Emrî'nin ifadesiyle "Bir hasta senin terli dudağının hattına yüz sürecek olsa, ecel o hastadan ümidi keserek ter dökmeye başlar": *Hatt-i 'arak-feşânuŋa ey la'l-i pür-güher / Bir haste yüz sürince ecel derlerin döker* EDYS, g.78/1. Dudağın hayat kaynağı olması bakımından âşık sevgili uğrunda can vermekten hiç çekinmez. Çünkü öldüğü anda Me'âlî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere zaten ebedî hayata kavuşacaktır: *Cânumı istedi dehân-i habîb / Râzî olup didüm tutagına al* MDEA, g.138/2.

676

• **Küçüktür:** Gerek eskilerin estetik anlayışı gerekse şiir geleneğinde idealize edilen dudağın henüz bebekken konuşan Hz. İsa ile özdeşleşmesi sebebiyle edebî metinlerde söz konusu edilen dudak, ağız gibi (bk. "Ağız" [sevgilinin]) daima çok küçük olarak tasvir ve tavsif edilir. Minyatür sanatında da nakkaşlar güzelleri daima küçük dudaklı çizdikleri gibi bu durum değişmez bir gelenek olarak günümüz modern minyatürlerinde de (res.676) sürdürülmektedir. Birçok şair de tarif ettikleri dudağın küçüklüğü konusunda adeta yarışa girmişlerdir. Hatta bunun bir de fıkrası vardır: Şairler dudağın küçüklüğünü vasf etme konusunda hüner sergilerken içlerinden birçoğu dudağı yüzük halkası yahut yüzük kaşı veya mühür kadar küçük olarak tarif etmiş. İçlerinden biri kantarın ölçüsünü kaçırarak benim sevgilimin dudağı iğne başı kadar deyince diğeri altta kalmayıp benimki iğne ucu kadar derken sonunda içlerinden biri zerre kadar deyivermiş. Artık o devrin ölçülerine göre "zerre" "cüz'-i lâ-yetecezzâ" yani maddenin bölünemeyen en küçük parçası olarak bilindiğinden yarışın bittiği sanılmış. Derken içlerinden biri "Siz neden bahsediyorsunuz? Zerre görünür fakat benim sevgilimin dudağı görünmez.

Onun varlığı ancak konuştuğu zaman fark edilir" deyince bir diğeri altta kalmamak için "Benimkinin dudağı yok" diye kestirip atmış ve yarışı kazanmış. Bunu yıllar önce rahmetli hocam Prof. Dr. Ali Alparslan anlatmıştı. Yanlış hatırlamıyorsam o da Abdülbaki Gölpınarlı'dan duymuş. Allah her ikisine de rahmet eylesin.

• **Tatlıdır:** Sevgilinin dudağının tatlılığından amaç, ondan dökülen ve ruha şifa veren tatlı sözlerdir. "Mükerrer" maddesinde ayrıntılı bilgi verileceği üzere (bk. "Mükerrer") dudağın bu vasfını vurgulamak için şairler onu şeker ile hurma ve kayısı gibi lezzetli meyvelere benzetirler. Sarrâfî'nin şu beytinde papağanlara şeker yedirilmesi (bk. "Papağan") ile dudak arasında ilgi kurularak şöyle denmiş: *Tûtî-i câna gıdâ şîrîn dudaguŋ kandidür / Husrevâ dil meyl idüp itmez taleb şehd ile kand* ENMN, g.753/33. Görüldüğü üzere şair kendisini güzel söz sembolü olan papağan yerine koyduğu zaman, sevgilinin dudağını da papağanların çok düşkün oldukları şekere benzetmektedir: *Vasf idüp şîrîn lebin tûtî-i tab'-i Nâ'ilî / Kand-i güftârın halâvet-bahş-i her-kâm eylesin* NKDH, g.287/5.

+ **Bercis**: Yunanlılarda Zeus, Romalılarda Jüpiter ve İran'da Hürmüz olarak adlandırılan Bercis de şiir geleneğinde ölümsüzlük sembolü olması bakımından dudakla birlikte zikredilir. Karamanlı Aynî'ye göre Bercis, sevgilinin dudağı sayesinde Hızır gibi ebedî hayata kavuşabilir: *Hızr oldı leblerüŋden buldı hayâtı Bercîs / Dâyim hayâta andan aldı berâtı Bercîs / Tab'-i lebüŋden oldı ümmü'l-hayât-i eflâk / Hergiz cihânda anuŋ-çün görmez memâtı Bercîs* KADA, k.23/VI. Bercis hk. bk. "Müşterî"

+ **Can:** Dudak kavramının geçtiği beyitlerde sürekli "can"dan bahsedilmesi onun can kaynağı olması ve âşıklara mecazî manada hayat vermesi sebebiyledir. Üsküplü İshâk Çelebi'nin *'Âşık oldum yine ben bir büt-i tersâ gördüm / Leb-i cân-bahşı demin mu'ciz-i 'Îsâ gördüm* ÜİÇD, g.178/1 beytinde olduğu gibi sevgilinin görünmeyecek kadar küçük dudağı ile ölülere hayat veren Hz. İsa arasındaki ilgiyi de burada hatırlamak gerekmektedir. Bu görünmezlik konusunda "cân" [= ruh] ve "cân" [= cinler] kelimeleri arasında türlü söz oyunları geliştirilerek cinlerin görünmez varlıklar olması ile dudak arasında irtibat kuran şairler de çoktur. Manastırlı Celâlî'nin Süleyman, cinler ve mühür ile dudak arasında irtibat kurduğu şu beyti bu kabildendir: *Hat degüldür görinen cân kavmidür / Hâtem-i la'liyle teshîr eylemiş* MCDM, g.295/4. krş. *Ey dil dime baŋa leb-i cânân görinmez / Bir vech ile insân olana cân görinmez* FDHG, g.159/1. Mesîhî'ye göre sevgilinin dudağının can bağışlaması Hz. İsa'dan çok daha güçlüdür: *Mürdeyi yirde dirildürken leb-i cân-bahş-i yâr / Gökde 'Îsâ epsem otursun Mesîhâlanmasun* MDMM, g.176/4.

+ **Dirlik** bk. "Dirlik"

+ **Mükerrer** bk. "Mükerrer"

+ **Yahyâ:** Zekeriyyâ Peygamber'in oğlu ve Hz. Meryem'in yeğeni olan Yahyâ Peygamber'in (bk. "Yahyâ, Hz.") ismi "hayat" kelimesiyle bağlantılı olup İslâmî kaynaklarda kendisine Allah tarafından "o yaşayacak" anlamında verildiği kabul edilir. Annesinin kısırlığına rağmen onun doğurganlığını sağlaması yahut öldürüldükten sonra şehitliği sebebiyle hep diri kalması ile ilgili olan bu ismi şairler bu anlamlar bakımından dudak ile birlikte özellikle kullanırlar. Kadı Bürhâneddîn'in *Hatı Hızr agızı Meryem sözi 'Îsî lebi Yahyâ / Özi Yûsuf gözi Mûsî zihî Âdem zî Havvâdur* KBME, g.30/5 demesi bundandır. Senâyî Çelebi'nin *Mürdeler ihyâ ider cânâ lebüŋ 'Îsâ gibi / Ad konulmışdur aŋa ma'dûm iken Yahyâ gibi* PBKG, g.7553/1 demesinin sebebi de bu ilgidir. krş. *Leb-i cân-bahşuŋ ile mürdeler oldı ihyâ / N'ola ben hasteŋi ihyâ ider iseŋ Yahyâ* HMNB, b.994.

+ **Zekât** bk. "Dudak-zekât"

O **Görünmeme:** Dudağın şiir geleneğinde görünmez olarak nitelendirilmesi sebebiyle şairler ortadan kalkan ve görünmeyen nesneler için sevgilinin dudağını misal gösterirler. Yahyâ Beğ'in memduhunu överken onun devrinde artık zulüm ve eziyetin görünmez olduğunu ifade ederken bu duruma timsal olmak üzere sevgilinin dudağını göstermesi bundandır: *'Adâletiyle zemân içre zulm ü cevr ü ta'ab / Dehân-i yâr gibi oldı şimdi nâ-peydâ* YDMÇ, k.26/35.

O **İsa, Hz.:** Manisalı Câmî'nin *Göŋül levhinde la'lüŋle güzeller nakşını yazdum / Sanasın deyr-i 'Îsâdur içi tolu sanemlerle* PBKG, g.7079/2 beytinde olduğu gibi dudak Hz. İsa'yı temsil eder. Mecdî'nin "Senin cana can katan dudağının yaşla dolu gözdeki hayali, sanki Meryem'in kucağına

aldığı İsa gibidir" dediği şu beytinde de dudak Hz. İsa'yı temsil etmek üzere yerleştirilmiş: *Hayâl-i la'l-i cân-bahşuŋ sirişk-i dîde-i terde / Sanasın ki Mesîhâdur kucagına alur Meryem* MGAE, g.60/3. Şairin bu tabloyu çizerken yaşlarla dolu gözü özellikle devreye sokması, *Bunun üzerine, hurma ağacının alt yanından (bir ses) ona şöyle seslendi: "Üzülme! Rabbin senin alt yanında ufak bir dere akıttı"* MERYEM 22 ayetinde geçen suya işaret içindir.

677

O Söz: İki dudak arasından çıkması bakımından tatlı ve acı sözün sembolü dudaktır. Bu maddede örnekleri verilen Selsebil ve Zülâl gibi benzetme kalıplarının hemen tamamında tatlılık ve lezzetten murad sözdür. Âşığın sevgilinin dudağına iştiyak duyması, ondan ümit ettiği bir çift güzel sözdür. Bu söze muhatap olmak adeta âşık için hayat suyuna ulaşmak gibidir: *Teşnedür dil leblerüŋde çeşme-i cân eyle 'arz / Hızr-veş zulmetde kaldum âb-i hayvân eyle 'arz* MHDS, g.70/1. Öyle ki sevgilinin değil iltifatı, dudağından çıkacak bir küfür kelamı dahi âşık için büyük bir ihsandır: *Düşnâm ile ihyâ ider emvâtı leb-i dôst / Sad-âferîn olsun zihî 'Îsî-dem-i i'câz* KADA, g.202/2.

O Vahdetin kesrette tecellisi: Görünmeyecek kadar küçük olan dudağın iki parça oluşu hakkında Gül Baba'nın *Goncedür la'lüŋ nigârâ dişlerüŋ dür-dânedür / Leblerüŋ meyhâne-i vahdet gözüŋ peymânedür* GBDM, k.139/1 beytinde olduğu gibi vahdetin kesretle tecellisi kabilinden türlü yorumlar geliştirilir. Kabûlî'nin "dudag / dü dâg" kelimeleriyle kurduğu şu türden söz oyunları da çokça görülür: *Sînede iki dudaguŋ şevkıne / Biri biri üstine yakdum dü dâg* GKME, g.179/4. Emrî görünmeyecek kadar küçük dudak hakkında yüzük kaybetme oyununa (bk. "Cicoz oyunu", "Yüzük oyunu") ima olmak üzere şöyle demiş: *Deheni hâtemin güm itmişler / Leblerinüŋ ikisi olmış bir* EDYS, g.185/3. Esrâr Dede'ye göre hâl ehli olanlar sevgilinin dudağından çıkan bir tek sözden dahi vahdet nuru ile kesretin karanlığını yahut celâl ve cemâl sıfatlarının sırrını anlayıverirler: *Nûr-i vahdet zulmet-i kesret celâl ile cemâl / Neydügin aŋlar iken harf-i lebüŋden ehl-i hâl* EDHK, mes.2/17. krş. *Serâb-i kesreti sîr-âb-i feyz-i vahdet itmekde / Leb-i mevc-i safâdur câm-i nûş-â-nûş-i Mevlânâ* SMDD, k.8/4.

→↑ **Âb-i hayat:** Cana can katan güzel sözleri ve bir sözüyle âşığı hayata döndürecek gücüyle sevgilinin dudağı, Fuzûlî'nin şu beytinde olduğu gibi hayat suyunun çeşmesine benzetilir: *Şerbet-i la'lüŋ ki dirler Çeşme-i Hayvân aŋa / Ol virür cân dem-be-dem 'uşşâka vü ben cân aŋa* FDKA, g.22/1. krş. *Dimiş kim Sun'înüŋ cânı ecelden vehm eylerse / Hatum irişmeden gelsün hayât âbı dudagumdur* SDHY, g.21/5. Şairlere göre sevgilinin dudağı varken hayat suyu çeşmesine dahi ihtiyaç yoktur: *Ne sorarsın kandedür diyü göŋül Âb-i Hayât / Mürdeye yitmez mi la'l-i cân-fezâsı Hürremüŋ* ADNS, g.61/4. Kemâl Paşa-zâde "Onun dudağı Musa'nın değil Hızır'ın dahi ayağını basmadığı bir hayat çeşmesi gibidir" anlamında söylediği şu beytinde de sevgilinin dudağını ölümsüzlük kaynağı olan suya benzetmiş: *Sanursın çeşme-i cândur dudagı / Ne Mûsî basmamış Hızruŋ ayagı* KPZD, mes.8/46. Nâ'ilî-i Kadîm sevgilinin dudağı için "Sen dudağının hayat suyuna Hızır ve Mesih'in dahi can feda edeceği, İskender'in ruhunun susuzluğunu çektiği bir içim susun" anlamında şöyle der: *Cân virür âb-i hayât-i lebüŋe Hızr ü Mesîh / Teşnesi rûh-i Sikender bir içim susuŋ sen* NKDH, g.259/3.

Şairler dudağı hayat suyuna benzetmekle kalmazlar, Ahmedî'nin "Hayat suyu senin dudağının cana can katan lâli karşısında utancından yerin dibine girdi" dediği *Yire girdi Âb-i Hızr utanuben / Lebüŋüŋ la'l-i cân-fezâsından* ADYA, g.511/6 beytinde olduğu gibi onu hayat suyundan çok daha üstün görürler. Zâtî'nin Hızır adında bir yiğit için yazdığı şu beytinde olduğu gibi sevgilinin dudağı hayat suyundan dahi daha değerli ve üstündür: *Nice cân virmeyem aŋa be-hakk-i Sûre-i Kevser / İder mât Âb-i Hayvânı tutagı şerbeti Hızruŋ* ZDAN, g.776/2. krş. *Lebüŋ cihâna virelden hayât hacletle / Kaçup gidüp zulemâta görinmez Âb-i Hayât* KFMÖ, k.23/28.

678

↑ **Akik** bk. "Akik"

→ **Can:** Dudak ve can arasındaki ilgi hakkında yukarıdaki satırlarda bilgi verilmişti. Edirneli Nazmî'nin *Perîdür kendü cânân la'li cândur / Anuŋ-çün dâyimâ gözden nihândur* ENDS, g.1743/1 beytinde sevgilinin dudağı cana benzetilmişken "perî" kelimesi beyte özellikle yerleştirilmiş ve "cân" kelimesinin uzak anlamı olan "cinler" manası iyhâm yoluyla tetiklenerek bu sayede dudağın görünmezliğine de dolaylı yoldan izah getirilmiş. Sevgilinin dudağı sadece cana benzetilmekle kalmaz aynı zamanda canın da kaynağı olarak kabul edilir. Me'âlî'nin canı elden gideceği zaman "eğer dudağına alacaksan al" demesinin sebebi de budur. Zira dudak can kaynağı olduğundan bedenden çıkan can dudakta asla yok olmayacak, bilakis cana can katılacaktır: *Cânumı istedi dehân-i habîb / Râzî olup didüm tutagına al* MDEA, g.138/2. Dudak-can konusunda ayr. bk. "Örnek almak"

→ **Çeşme:** Nesîmî'nin "Hızır karanlıklara girip hayat suyunu aradıysa, ben onu senin dudağının çeşmesinde buldum" dediği *Hızr eger zulmâta girdi istedi âb-i hayât / Ben tutaguŋ çeşmesinden âb-i hayvân buldum uş* NDHA, g.205/11 beytinde olduğu gibi dudağın çeşmeye ve özellikle hayat suyu çeşmesine benzetilmesi oldukça yaygındır. krş. *Tutagı çeşmesine irse nâ-gâh / Pür olur cûy-i Kevser dest-mâli* APDA, g.353/3; *Âb-i hayvânı bulup bir çeşme itmiş la'l-i yâr / Öŋine billûrdan havz eylemiş anuŋ zekan* EDYS, g.365/4.

→ **Darüşşifa:** Dudağın şifa yurduna benzetilmesi, aşkın gam ve kederiyle hasta olan âşığa bir söz yahut bir buse ile şifa verme özelliğindendir. Seyyid Nesîmî'nin sevgiliye "Dudağını benim için şifa ocağı yap zira hastayım" demesi bundandır: *Ey ay yüzüŋdür Ve'd-duhâ Ve'l-leyl imiş saçuŋ kara / La'lüŋ maŋa dârü'ş-şifâ oldur ki rencûr olmışam* NDHA, g.248/6. krş. *Ben anuŋ nabzını dutdum mizâcın aŋladum cânâ / Lebüŋ dârü'ş-şifâsından göŋül şâfî cevâb ister* ZDAN, g.465/4. Bu konuda ayr. bk. "Darüşşifa"

→ **Esrar:** Üsküdarlı Aşkî'nin *Lebüŋ esrârını gördüm şerâb-i nâbdan geçdüm / Ruhuŋ seyr eyledüm berg-i gül-i sîr-âbdan geçdüm* ÜASU, g.316/1 beytinde olduğu gibi dudağın esrara benzetilmesi, dudak üzerindeki tüylerin esrar tozu olarak tasavvurundan kaynaklanır. krş. *Gam-i hatt-i lebüŋle cân-i 'Işkî / Şerâbı terk idüp esrâre düşmiş* ÜASU, g.196/7. Bu dudak ve esrar ilgisi söz konusu edildiğinde "leb-i dil-ber" gibi esrar macunları (bk. "Dilberdudağı" [esrar macunu]) devreye sokulur: *Bir zemân ola ki esrâr-i leb-i dil-ber ile / Hayretî gibi begüm vâlih ü hayrân olasın* HDMÇ, g.354/5. krş. *Ben leb-i dil-ber gibi şîrîn müferrih bulmadum / Aslın aslâ bilmezem hayrânem ol esrârdan* MZMG, g.372/2.

679

→ **Fıstık:** Dudağın fıstığa benzetilmesi fıstığın gülen bir görünüm arz etmesi sebebiyledir. Cem Sultan'ın *Didüm ki 'aceb piste mi ş'ol gonce-i handân / Yapışdı tudaguma gülüp didi ki lebdür* CDHE, g.106/3 beytinde dudak ve fıstık ilgisi işlenmiş. Zâtî gibi birçok şair sevgili dudağının bir fıstık olduğu fakat o fıstığın bu dünyaya ait olmadığı kanaatindedirler: *Pisteh-i Bâg-i İrem dirsem 'aceb mi aŋa ben / Hey kıyâmet mâ-hasal dünyâda yokdur ol dehen* ZDAN, g.1036/1.

→↑ **Gonca** bk. "Gonca"

→ **Helvâ:** Gerek dudağın tatlılığı gerekse tatlıya sinek üşüşmesi ve insanların aşırı düşkünlüğü sebebiyle dudak ve helva yahut tatlı ilgisi de çokça işlenmiştir. Karamanlı Nizâmî *Her yaŋadan ol leb-i şîrîne diller cem' olur / Nitekim üşer meges*

helvâ-yi rengîn üstine KNDH, g.97/6 beytinde bu manzarayı tasvir eder. Helva ve dudak ilgisi üzerine geliştirilen yorumlar Revânî'nin şu beytinde olduğu gibi son derece renkli ve çeşitlidir: *Ş'ol ki cân virmez görüp la'l-i leb-i şîrînüŋi / Gûyiyâ ol bir ölüdür kim anuŋ helvâsı yok* RDZA, g.184/2.

→ **Hızır:** Dudak ve Hızır ilgisi inanca göre bu şahsın hayat suyunu bularak ölümsüzlüğe kavuşmasından kaynaklanır. Ahmedî gibi bazı şairler sevgilinin dudağını hayat suyuna benzetirken dudak kenarındaki beni Hızır olarak tasavvur ederler: *Dudaguŋda beŋüŋi gören dir / Ki bu Hızr ü ol Âb-i Hayvândur* ADYA, g.267/2. İshâk Çelebi gibi bazıları da dudağı Hızır, dudak kenarındaki tüyleri hayat suyu olarak tasavvur etmişler: *Hızr-i lebüŋ yanında hatuŋ çeşme-i hayât / Nûş eyleyen kişi ebedî görmeye memât* ÜİÇD, g.15/1. Zâtî gibi bazı şairler dudağı yüceltmek için Hızır ve İlyas gibi ebedî hayat kazanmış kahramanları küçümseme yolunu seçerler: *Cür'a-i câm-i lebinüŋ dirisidür Hızr anuŋ / Bir saçı leylî tutagı âb-i hayvân sevmişem* ZDAN, g.933/2. Nesîmî'nin şu beyti de bu konuda oldukça esprilidir: *Tutaguŋ âb-i hayvândur ben anı sormuşam Hızra / Velîkin Âb-i Hayvânı kaçan idrâk ider hayvân* NDHA, g.336/4.

→ **Hokka:** Sevgilinin dudağının hokkaya benzetilmesi, esrarengiz bilgilerin kaynağı olması bakımından esrar hokkası ilgisinden kaynaklanır. Nesîmî *Leblerüŋ şîrîn dehânuŋ hokkasından söz ile / Açar esrârın velîkin sırrı pinhân gizlüdür* NDHA, g.166/2 derken bu hususa işaret eder. krş. *Bir güzel ma'cûncınuŋ dîdârınuŋ hayrânıyam / Hokka-i la'l-i lebi esrârınuŋ hayrânıyam* ZDAN, g.1002/1. Mürekkepçi Enverî dudak üzerindeki tüyleri (bk. "Çâr-ebrû") esrar hokkasına dadanarak kendinden geçmiş (bk. "Hayran") iki esrarkeşe benzeterek şöyle der: *Lebi üstindeki hattı dilâ ol çâr-ebrûnuŋ / İki hayrâna beŋzer hokka-i esrâra yasdanmış* MEDC, g.120/6. Gelibolulu Sun'î'nin şu beytindeki "hokka-leb" tabiri de bu meyanda çokça kullanılan kalıplardandır: *Esrârdan geçüp durırın Sun'iyâ velî / Ol hokka-leb durur beni hayrân ü denk iden* SDHY, g.149/5. Bu konuda ayr. bk. "Mercan hokka"

Bunun yanı sıra Mihrî Hatun'un *Leblerinde dişleri nazmın gören dir gûyiyâ / Hokka-i yâkût içinde dürr ü mercân gizlüdür* MHDS, g.42/4 beytinde olduğu gibi dudağı içindeki dişler sebebiyle mücevher hokkasına benzeten şairler de vardır. Şerîfî de şu beytinde dudağı inci hokkasına benzetmiş: *Leblerüŋ dür dişlerüŋ hıfzına zîbâ hokkadur / Dir ki nazm erbâbı itmiş la'l ü mercân imtizâc* DŞSY, g.67/3. krş. *İy büt-i sîmîn-zenah kim leblerüŋdür la'l-i nâb / Hokka-i mercândur agzuŋ dişlerüŋ dür dânesi* ADMÖ, g.235/2. Bu konuda ayr. bk. "Mercan hokka"

→ **Hokkabaz:** Edebiyatta idealize edilen dudak küçük ve hatta -mübalağa yoluyla- görünmeyecek derecede ufak olduğundan, şairler var olduğu halde görülemeyen dudakla sihirbazların var olduğu hâlde kaybettikleri nesneler arasında ilgi kurarlar. Yahyâ Beğ şu beytinde sevgilinin yüzünün görülmeyişini, hokkabaz dudağının onu kaybetmesiyle yorumlar: *Ne sihr ider 'acabâ hokka-bâz-i la'l-i lebi / Yüzini görimezüz baglanur basîretümüz* YDMÇ, g.183/3. Aşkî şu beytinde dudak ile hokkabazların türlü oyunları arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Lebüŋ ol hokka-bâz-i dil-rübâdur / Ki kand ider nihân 'unnâb içinde* ADNB, g.113/3. krş. *Hatt-i lebüŋle zülf-i ruhuŋ mekrin aŋladum / Biri hayâl-i zıl biridür hokka-bâz işi* MCDM, g.675/6.

→ **Hurma:** Aşağıda başka örnekleri de verileceği üzere sevgilinin birbirinden tatlı sözler sarf eden dudağı kayısı, şeftali ve hurma gibi lezzetli meyvelere de benzetilir. Necâtî'nin şu beyti buna misaldir: *Yüzün görene irse n'ola la'l-i şeker-hâ / Erzân olur ey şîr-dehen Ka'bede hurmâ* NBDA, g.18/1. Şeyhülislâm Yahyâ'nın Yemen hurması ve "yemem" iması oluşturmak üzere kurguladığı şu beyti bu yüzlerce beyitten biridir: *La'lüŋ rutabı var iken ey nahl-i dil-ârâ / Cân hastesi 'unnâb-i 'akîk olsa yemen dir* ŞYDH, nazm2/2.

→ **İlaç** bk. "Em"

→↑ **İsa, Hz.:** Cenâbî Paşa'nın *Mürdeler ihyâ ider kılsa tekellüm ol sanem / La'l-i dil-berdür Cenâbî nefh-i 'Îsâdan garez* PBKG, g.3666/5 beytinden de anlaşılacağı üzere Hz. İsa'nın birkaç gün önce ölmüş bir Romalı'yı "kum bi-iznillah" [= Allah'ın izni ile uyan] diyerek diriltmesi gibi sevgili de bir sözü ile ölü gönülleri diriltir. Görünmeyecek derecede küçük dudak ile hastalara şifa verip ölüleri dirilten Hz. İsa ilişkisi sadece bundan ibaret değil aynı zamanda onun bebekken konuşması mucizesiyle de ilgilidir. Sehâbî'nin *Tabîbüm gel tekellüm kıl dil-i bîmâre tîmâr it / Lebüŋ depret Mesîhâ mu'cizin 'âlemde izhâr it* SDCB, g.34/1 demesi

bundandır. krş. *Mesîhâ-veş ider çok mürde ihyâ / Leb-i cân-perveri kılsa tekellüm* NDSÖ, g.302/2. Buna göre dudak ve Hz. İsa ilişkisi öylesine yerleşmiştir ki Emrî, rakîbin sevgilinin dudağının hayâlini gönlünde taşımasını derhal taş kilise içindeki İsa resmi veya heykeli gibi kurgular: *Ey sanem la'lüŋ hayâlin dilde nakş itmiş rakîb / Vây bu kâfir deyrde 'Îsîyi tasvîr eylemiş* EDYS, g.224/3. Yahut Hayâlî Beğ'e göre sevgilinin dudak kenarındaki hattı, Hz. İsa karşısında tapınan bir Hristiyandan başka bir şey değildir: *Rûy-i gül-gûnuŋda hâlüŋ Hindû-yi âteşkede / La'l-i cân-bahşuŋda hattuŋ kâfir-i 'Îsâ-perest* HBDA, g.38/2.

Şairler bununla da kalmaz dudağı Hz. İsa'dan üstün tutarlar. Mesîhî'ye göre sevgilinin dudağı İsa'yı mat edecek derecede güçlüdür: *Ey lebüŋ nat'-i felekde eylemiş 'Îsâyı mât / V'ey hatuŋ yazmış müsellem diyü hüsnüŋe berât* MDMM, g.21/1. Yahut Emrî'ye göre yokluk mülkünde bulunan sevgilinin dudağına nazaran İsa henüz o mertebeye erişememiştir: *Dehânuŋda leb-i cân-bahşuŋa rûhum odur dirdüm / Eger kûy-i 'ademde itmiş olsa menzilin 'Îsâ* EDYS, g.24/4. krş. *Mürdeyi yirde dirildürken leb-i cân-bahş-i yâr / Gökde 'Îsâ epsem otursun Mesîhâlanmasun* MDMM, g.176/4.

→ **Kadeh:** Bilindiği üzere "câm" camdan mamul olması sebebiyle içindeki şarabın rengini dışarıya yansıtan kadeh demektir. Bu cihetten Mûsâ-yi Hâkî'nin "Senin lale gibi lâl dudağından bir kadeh içen, Selsebil, Kevser ve hayat suyuna bir daha hiç heveslenmez" dediği *Selsebîl ü kevser ü âb-i hayât itmez heves / Lâle-veş la'lîn lebüŋden nûş iden câm-i şerâb* EHKC, g.94/2 beytinde sevgilinin dudağı kadehinin bütün bu içeceklerden üstün olduğu vurgulanmış. Âhî'ye göre âşığın ciğeri, sevgilinin ayrılık ateşinin hasretinden kebap gibi kızarmış olup bu kebap yanında mutlaka bir kadeh şaraba (bk. "Kebap") ihtiyaç vardır: *Bezm-i gamda sanemâ câm-i lebüŋ hasretine / Cigerüm âteş-i hicrânuŋ ile oldı kebâb* ADMK, g.12/3. Tâcî-zâde'ye göre bu dudağın öpücüğü, bu kadehin cürasından başka bir şey değildir: *Câm-i lebinüŋ cür'asıdur bûse-i cân-bahş / Bir cür'ayı da 'âşık-i şeydâya komazlar* TCÇD, g.36/5. krş. *Sâkiyâ câm-i lebüŋden her ki bir sâger çeker / Cân bulur 'Îsî deminden câm-i cân-perver çeker* ŞDMK, g.64/1.

→ **Kayısı:** Sevgilinin tatlı sözler dökülen dudağının meyvelere benzetilmesi durumunda hurma ve şeftalinin yanı sıra en çok benzetilen meyve Nizâmî'nin şu beytinde olduğu gibi kayısıdır: *Bâg-i hüsninde leb-i la'lini sorsam bilsem / Tâze şeftâlû midür kaysî midur yâ hurmâ* ENDS, g.406/2. krş. *Ey bâg-i hüsnüŋ mîvesi beŋzüm sarardı gussadan / Kaysî-i la'lüŋden cüdâ dir görenler eyvâ baŋa* ERYA, g.19/3. Mesîhî'ye göre bu çekirdeksiz cinste bir kayısıdır: *Kaysî-i la'l-i dôst Mesîhî ne hûb olur / Kim yok anuŋ yiri ile aslâ çekirdegi* MDMM, g.285/5.

→ **Kevser** bk. "Kevser"

680

→ **Lâl taşı** bk. "Lâl"

→ **Lokman Hekim:** Bâkî'nin sevgilinin dudağını ölüyü dirilten İsa nefesi ve hastaları iyileştiren Lokman Peygamber'in hekimliğinin kaynağı olarak gördüğü *Mürdeye cânlar virür bîmâra sıhhat lebleri / Hikmet-i Lokmân ü i'câz-i Mesîhâ bundadur* BDSK, g.157/3 beytinde olduğu gibi dudak ve Lokmân ibareleri arasında yoğun bir ilgi vardır. Bu beyitte olduğu gibi "hikmet" kelimesinin hem "hekimlik" yani hastaya şifa verme hem de "hikmet" yani sırlı bilgiler anlamı devreye sokulduğundan; bu beraber kullanımlarda dudak ve sır ilgisi de ima edilmiş olur: *Maraz-i 'ışk devâsın leb-i cânândan sor / Yüri ey haste göŋül hikmeti Lokmândan sor* DUBÇ, g.118/1; *Leblerüŋden gel 'ilâc eyle bu ben dil-hasteye / Bilürem ki okumışdur hikmeti Lokmân ile* MDCA, g.2570/2; *Dil marîzına lebüŋden eylemezseŋ ger 'ilâc / Hikmet ile çâre bulmaz olsa biŋ Lokmân aŋa* MHDS, g.3/3.

→ **Meyhane, şarap:** Yukarıda izah edilen semboller çerçevesinde Gül Baba da âşığın, vahdet şarabını sevgilinin dudağından içerek ebedî bir hayata yani "fenâ fillah"a ereceği kanaatindedir: *Hayât-i sermedî buldı Mesîhâ gibi 'âlemde / İçer vahdet meyin her*

kim o gül çihre tutagından GBDM, k.478/2. Her fırsatta sofuları tenkit edip onlara harfendazlık eden bu şiir geleneğinde âşık mescide diye yola koyulmuşken sevgilinin mihrap gibi kaşı onu yolundan alıkoymuş ve meyhaneye düşmüştür: *Dil kaşuŋa 'azm eyler iken kaldı lebüŋde / Meyhâneye iletdi anı râh-i musallâ* MDMM, g.2/5. Halîlî'nin *Câmi'ü'n-nezâir*'deki şu beyitlerinde adeta karikatürize ettiği gibi sonunda sofu ve zahitler de bu riya kumkumasından vazgeçerek meyhane yoluna yani sevgilinin dudağına düşerler: *Gözleri devrinde mest olmış tutagı yâdına / Zâhidi meyhâneden gördüm şerâb almış gelür // Sûfî-i bî-çâre bu hâlin göricek zâhidüŋ / Sohbeti germ itmege çeng ü rebâb almış gelür* EHKC, g.800/4-5. krş. *Sâlik-i nâsih eger göre yüzüŋi bir dem / Hasretinden tutagınuŋ yiri meyhâne ola* ADYA, g.17/5.

→ **Mercan hokka** bk. "Mercan", "Mercan hokka"

681

→ **Mühür** bk. "Yüzük"

→ **Mükerrer şeker:** Kırmızı renkte olup üst üste gelen iki parçadan oluşması ve tatlı sözler söylemesi sebebiyle edebiyatta sevgilinin dudağı "mükerrer şeker"e yahut "kand-i mükerrer"e (bk. "Mükerrer") benzetilmiştir. Tekrar eden, üst üste gelen anlamına gelen "mükerrer" kelimesi aynı zamanda şeker kamışından çıkan nebat şekerinin arka arkaya üç kere kaynatılmasıyla elde edilen çok lezzetli bir cins şekerin de adıdır. Bu sebeple o devirde çok kıt bulunan ve Mısır gibi uzak yerlerden getirildiği için herkesin kolayca ulaşamayacağı derecede pahalı olan bu şeker ile dudak arasında Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi sürekli irtibat kurulur: *Leblerüŋ şehd-i mükerrerdür velîkin bî-meges / Ruhlaruŋ şem'-i münevverdür velîkin bî-duhân* NDMT, k.37/27. Bâkî'nin şu beytinde ise içine misk katılmış şekerle dudak arasında ilgi kurulmaktadır: *Hat-ı müşg-fâmuŋla ey gonçe-i ter / Şekerdür o lebler mümessek mükerrer* BDSK, k.3/1.

→ **Panzehir, tiryâk:** Sevgilinin gamının zehire yahut saçının yılana benzetilmesi durumunda dudağı bu duruma panzehir olmak üzere "tiryâk"e benzetilir. Emrî'nin saçlarını arkasına salarak gönül çocuğunu ejderha diye korkutan bir güzeli tasvir ettiği şu beytinde dudak bu yılanın zehrine karşı bir panzehir konumunda yerleştirilmiş: *Salup gîsûsını ol la'li tiryâk arkası üzre / Göŋül tıflını korkutmış dimiş kim mâr-i erkamdur* EDYS, g.161/3. Bazen de Mesîhî'nin şu beytindeki gibi saçın akrebe benzetilmesi durumunda dudak yine buna bir panzehir olarak devreye sokulur: *Leblerüŋden mâr-i zülfüŋ başını döndürmedi / Gerçi kim 'akreb çevürür yüzini tiryâkden* MDMM, g.183/4. krş. *Yâ gamuŋ 'akrebi nîşine lebüŋ eyle devâ / Yâ kerem eyle agulatma beni 'akrebüŋe* KNDH, g.95/6.

→ **Papağan:** Dudağın papağana benzetilmesi sevgilinin papağan gibi güzel konuşması sebebiyledir. Emrî'nin onun dudağı kenarındaki benini İrem bahçesi kenarına konmuş bir misk kargasına, dudağını da gagasına mücevher almış kırmızı bir papağana benzettiği şu beyti böyledir: *Zâg-i miskîdür beŋi konmış İrem gül-zârına / Âl tûtîdür lebi almış güher minkârına* EDYS, g.433/1. Bununla beraber dudak daha çok şekere, dudak kenarındaki taze tüyler ise yeşil bir papağana benzetilir. Yahut dudağın şekere, o şekere ulaşmak için güzel sözler sarf eden şairlerin de papağana benzetilmesi daha yaygındır: *Tûtî-i şekker-suhen gibi anuŋ 'Ulvî revân / Nükteler şerh it lebinden çünki bulduŋ sûreti* ENMN, g.4792/7.

→ **Sır:** Bilinmesi istenmeyen sır nasıl görünmez ve gizli kalırsa dudak da görünemeyecek kadar küçük olduğu için sırra benzetilir ve şiir dilinde "esrâr" gibi "sırr"ın çokluğu olan kelimeler de devreye sokularak daha da geniş bir anlam çerçevesinde kullanılır: *Câm-i meyden aŋladum 'aks-i lebüŋ esrârını / 'Âlem-i ervâhdan bir sır 'ayân oldı baŋa* ADMK, g.5/4. Bunun yanı sıra en gizli saklı sırlar dahi dudaktan döküldükten sonra artık sır olmaktan çıkar. Sır ve dudak arasındaki ilginin bir diğer sebebi de budur. Bu sebeple sırra vakıf yani arif olmayanlara dudağın sırrını açmak yani şarap sohbeti etmek caiz değildir: *Degme nâ-mahreme açma lebi râzın zinhâr / 'Ârif ol var yüri mey sohbeti rindâne gerek* ÜİÇD, g.145/2.

→ **Selsebîl:** Sevgilinin yüzünün cennete benzetilmesi durumunda dudağı da Nev'î'nin şu beytinde olduğu gibi cennetteki Selsebil ırmağı olarak

tasavvur edilir: *La'l-i lebüŋ halâvet ile 'ayn-i Selsebîl / Rûyuŋ safâ-yi hâlet-i bâg-i cinân virür* NDMT, g.151/2. Edhemî'nin sevgilinin dudağı ile cennetteki "Selsebîl" ırmağını mukayese ettiği *Halk-i 'âlem cân virürler selsebîl içün temâm / Cân virür her-dem dudaguŋ hasretinden Selsebîl* EDFS, g.42/2 beytinde olduğu gibi dudak bu ırmaktan dahi daha hoş ve lezzetli görülür. Daha önce de türlü vesilelerle yeri geldiğinde ifade edildiği üzere bu şiir geleneğinde cenneti ve cennetteki güzellikleri küçük görme geleneği, orada Allah'ın yani sevgilinin cemalini görme arzusu yanında bu güzelliklerin bir hiç mesabesinde tutulması sebebiyledir.

→ **Senbûse** bk. "Senbûse"

682

→↑ **Süleymân mührü:** Hz. Süleyman'ın cinlere ve insanlara hükmetmesini sağladığına inanılan tılsımlı yüzüğündeki iç içe geçmiş iki üçgen (res.682) şekli, aynı zamanda Türk tarihinin en eski devirlerine kadar uzanan bir sembol olup güç ve uğur getirdiği kabul edilir. Özellikle cinlerin şerrinden koruduğuna inanılan bu yüzük mimarîden muskalara, yüzüklerden tılsımlı gömleklere kadar çok yerde kullanılmıştır. Sevgilinin insanları ve cinleri etkisi altına alan dudağını Süheylî, Hz. Süleyman'ın mührüne benzeterek şöyle der: *İns ü cinni ser-te-ser teshîr kılmışdur femüŋ / Hâtem-i la'lüŋ gibi mühr-i Süleymân görmedüm* SDEH, g.223/2. Necâtî Beğ'e göre sevgilinin yüzünün iki yanındaki saçları iki ejder, onları bu şekilde gösteren tılsım da Süleyman mührü şeklindeki dudağıdır: *İki zülfüŋ iki ejder gibi göründügi-çün / Orta yirinde lebüŋ mühr-i Süleymân görinür* NBMK, g.80/3. Şairler dudağı Süleyman mührüne benzetmekle kalmazlar onu bu meşhur tılsımlı mühürden daha da üstün tutarlar: *Ey perî-çihre lebüŋ mühr-i Süleymândan yeg / İns ü cin emrüŋe me'mûr bugün begsin beg* EDYS, g.293/1

683

→ **Şarap:** Dudağın şaraba benzetilmesi gerek rengi gerekse sevgilinin sözlerinin âşıkların aklını başından alıp onları mest etmesi sebebiyledir: *'Aklum esâsın eyledi fikr-i lebüŋ harâb / Başdan çıkardı âhir o bî-çâreyi şerâb* NBDA, k.3/38. İshâk Çelebi'ye göre sevgilinin kenarında miskli hat beliren dudağı misk kokulu misket şarabı gibidir: *Müşkîn hatuŋ belürdi lebüŋde dahi güzel / Çokdan dilerdüm içmege müşket şerâbını* ÜİÇD, g.311/2. Necâtî'ye göre ucu sevgilinin dudağına dökülen saç, ariflere yaraşır biçimde eğilip dudağı öpen ve şarabını içen bir rint gibidir: *Zülfüŋ ki 'ârifâne egilüp öper lebüŋ / Bir rinddür ki câm-i şerâbı çöker çeker* NBMK, g.145/5. Mürekkepçi Enverî ise sevgiliyi kıbleye, dudağını ise Hicaz'da içilen hurma şarabına benzeterek şöyle der: *Kıblem mahalleŋ içre senüŋ bâde-i lebüŋ / Beŋzer diyâr-i Ka'bede hurmâ şerâbına* MEDC, g.231/4.

→ **Şeftali:** Ahmed Paşa'nın *Lebüŋ şeftâlûsinüŋ hasretinden / Gözüm dâmânına toldurdu 'unnâb* APDA, g.13/4 beytinde söylediği gibi dudağın şeftaliye benzetilmesi, ondan zuhur eden şeker gibi tatlı sözler sebebiyledir. Emrî bu konuda şöyle der: *Lebi şeftâlûların dirmege istersen eger / Çengel-i dûd-i siyâhuŋla saçı dalını eg* EDYS, g.293/4. krş. *Lebi şeftâlûsına karşu yüregüm ditrer / İçi yansa kişinün meyl ider olur yimişe* KBME, g.637/4.

→ **Şeker:** Dudağın şekere benzetilmesi sevgilinin sözlerinin lezzeti ile ilgili olmakla beraber bu dudak ve şeker ilgisi sebebiyle pek çok yorum geliştirilmiştir. Üsküdarlı Sırrî'ye göre papağan nasıl ayna ve şekerle konuşursa (bk. "Papağan") şairler de ancak sevgilinin ayna gibi parlak yüzü ve şeker gibi lezzetli dudağı karşısında mükemmel sözler söyleyebilirler: *Söyleden Sırrîyi rûy ü leb-i şîrînüŋdür / Tûtî bî-âyene vü kand sühan-dân olmaz* ÜSDŞ, g.47/11. Zâtî'ye göre şekerin etrafına sineklerin üşüşmesi ne kadar tabii ise sevgilinin

dudağı kenarında hat çıkması da o kadar tabiidir: *Hâlden hâlî degüldür ey şeker-leb leblerüŋ / Kande kand olsa anuŋ bir kaç zübâb üstindedür* ZDAN, g.160/2. Yahyâ Beğ'in şu beyti de yine dudak kenarında çıkan taze tüylerin yeşil bir papağana, dudağın da şekere benzetilmesi ile ilgilidir: *Leb-i şîrîn ile gûyâ ki hat-i sebzi anuŋ / Bir yeşil tûtîye beŋzer deheninde ola kand* YDMÇ, g.54/2.

→ **Tabip:** Daha önce dudağın hastalara şifa veren bir darüşşifa ve ilaç gibi tasavvur edildiğinden bahsedilmişti. Aşk derdine deva olması bakımından Şeyhî'nin *Lebüŋ cân derd-mendinüŋ tabîbi / Dilüŋ cennet gülinüŋ 'andelîbi* ŞDHB, g.182/1 dediği gibi sevgilinin dudağı canın derdinin tek devasıdır. Hufî'ye göre de can hasta, sevgilinin dudağı ise onun tabibidir: *Cân haste senüŋ la'l-i lebüŋdür çü tabîbi / Emdür ki cevâbıdur anuŋ hasteye dârû* HŞSD, g.96/5. krş. *Haste göŋlüm lebüŋ tabîbinden / Dil ü cân derdine cevâb özler* NBMK, g.98/6.

→ **Tılsım:** Acem Sürûrî'nin *Ey boyuŋ Tûbâ lebüŋ Kevser yüzüŋ bâg-i na'îm / La'l-i cân-bahşuŋ tılsm-i gevher-i genc-i kadîm* SADS, g.84/1 beytinde olduğu üzere sevgilinin cana can katan dudağı hazine tılsımına benzetilir. Manastırlı Celâlî'nin dudağı "Feth-i metâlib" tılsımına benzetmesi (bk. "Feth-i metâlib") de dudak-tılsım ilgisine bir diğer örnektir: *Yüzüŋ bir kenz-i mahfîdür lebüŋ Feth-i metâlibdür / Çihil-pâ kara zülfüŋdür tılsm-i genc-i mâl ebrû* MCDM, g.510/2.

684

→ **Yüzük:** Rahîmî'nin "İnsan mücevherini kudret yüzüğü üzerine yerleştiren Allah, senin dudağının yüzüğü üzerine de can mücevherini mühür kılmış" dediği şu beytinde olduğu gibi sevgilinin dudağı çoğu zaman tılsımlı bir yüzüğe benzetilir: *Vaz' iden kudret nigîni üzre insân cevherin / Hâtem-i la'lüŋe mühr itmiş şehâ cân cevherin* RDAM, g.252/1. Bu sebeple en değerli taşlarla süslü yüzükler dahi sevgilinin dudağına hayran ve ondan daha aşağı kıymette tasvir edilirler: *Hasretinden husrevâ nakş-i nigîn-i la'lüŋüŋ / Hâtemüŋ agzında hayret barmagı bagrında taş* ÜİÇD, g.113/4. krş. *Hat kazıtmak virdi hôş sûret nigîn-i la'lüŋe / Gördi hâtem kaldı barmag ısırup hayrân aŋa* KPZD, g.5/2. Hayretten parmağı ağza götürmek minyatür sanatında da çokça kullanılan bir motif olup (res.685) şiir geleneğinde yüzüğe giren parmakla şaşkınlıktan dudağa değdirilen parmak arasında çokça ilgi kurulmuştur. "Hayret parmağı" hk. bk. "Parmak ağızda"

685

Eskiden bazı mühür modelleri sürekli el altında bulunması amacıyla yüzük taşı olarak tasarlandığından (res.685) eski metinlerde "hâtem" kelimesi hem mühür hem de yüzük karşılığı bir anlam kazanmış. Bu sebeple dudağın yüzüğe benzetilmesi, aynı zamanda mühre benzetilmesi demek olup bu durumda ister istemez yüzük üzerindeki yazılar da devreye sokulur. Edirneli Nazmî'nin "Senin dudağın bir yüzük / mühür, onun yazısı da lâl ve mercan üzerine yazılmış bir Yakut hattıdır" anlamındaki *Hâtem-i la'lüŋ hatıdur hatt-i Yâkût ey sanem / Kim yazılmışdur nigîn-i la'l ü mercân üstine* ENDS, g.5760/2 beytinde geçen "hâtem" kelimesi böyledir. Mühür yazısı söz konusu olunca hâliyle "hat" [= yazı] ile dudak üzerindeki "hat" [= tüyler] kavramları arasındaki ilgi devreye girer ve kendiliğinden yeni bir anlam grubu oluşur.

→ **Zülâl** bk. "Âb-i zülâl"

\# **"Yuhyi'l-'izâm"** bk. "Yuhyi'l-'izâm"

❖ **Yok yere:** Dudağın görünmeyecek kadar küçük olduğu ve hattâ yok olduğu iddiasına bir ima olmak üzere şairler dudaktan bahsettikleri beyitlerde "yok yere" tabirini özellikle kullanmaya dikkat ederler: *Fem-i cânâne içün kim ki cidâl eyler ise / Emriyâ yok yire ol başını gavgâya virür* EDYS, g.143/5.

Derzî-zâde ve Tâcî-zâde'nin şu beyitleri de buna misal olabilir: *Hecr-i lebüŋle tîg-i müjeŋ câna kıymasun / Yok yire dökme kanumı cânâ vebâldür* DUİÇ, g.137/2; *Her dem dil ile cân lebüŋ üstine ceng ider / Yok yire bir gün olısar ortada kan dahi* TCÇD, g.211/3.

DUDAK DİŞLEMEK

"Parmak dişlemek" örneğinde olduğu gibi (bk. "Parmak ağızda", "Parmak dişlemek") bu da aslında psikolojik bir durum tasviri için yaygın olarak kullanılan tabirlerden biridir. Tâcî-zâde'nin "Çimen senin dudaklarının ayrılığında dudaklarını dişlemiş. Yeşillikler arasında görülen menekşe onun işaretidir" dediği *Sebze tarfında benefşe-veş nişânıdur kebûd / Dişlemişdür leblerin hecrüŋde hayretden çemen* TCÇD, g.162/3 beytinde geçen "dudak dişlemek" ifadesi bu anlamdadır. Bununla beraber latife için dudak-şeker-helva ilgisinden hareketle "helvaya diş bilemek" örneğinde olduğu gibi şairler dostlar arasında şakalaşma için Kara Fazlî'nin şu beytinde olduğu gibi bu deyimi kullanarak türlü imalı tasavvurlar geliştirmişlerdir: *Dişlemekden leblerüŋ helvâsını kesmez tama' / Kalmasa ger 'âşıkuŋ agzında dendânı dürüst* KFMÖ, g.44/4. Azmî-zâde Hâletî'nin "Eğer gamdan yaşlansam ve bütün dişlerim dökülse bile onun dudaklarını ısırma sevdasından gönlüm vazgeçmez" dediği şu beyti de böyledir: *Isırmadan lebin ey Hâletî göŋül geçmez / Eger ki pîr-i gam olsam dökülse dendânum* AHBK, g.506/5.

= **Kendi dudağını ısırmak:** Revânî naz ederken kendi dudağını ısıran bir güzeli tasvir ettiği *Nâz eyledükçe leblerüŋi dişleseŋ n'ola / Dürler içinde yaraşur ey şîve-kâr la'l* RDZA, g.228/4 beytinde dudakları lâl taşına, dişleri ise inciye benzetmiş. Karamanlı Aynî'nin can ve dudak ilgisini işlediği *İy göŋül sorar iseŋ güm-şüde cânuŋ haberin / Dişledi leblerini gizledi cânân diyeyüm* KADA, k.27/2 beytinde de ısırılma üzerine dişler arasında kalan dudak ile kaybedilen can arasında bir ilgi kurulmuş.

= **Öfke ve tehdit izharı:** Tâcî-zâde'nin *Kaşuŋ çatup kakınc ile hâ dişledüŋ lebüŋ / Câna bir acıg itdüŋ unutma buracugı* TCÇD, g.229/6 beytinde olduğu gibi dudak dişlemenin bir diğer anlamı da öfke ve tehdit belirtmektir. Bâkî'nin kendisini tehdit ederken dudağını ısıran bir güzeli tasvir ettiği *Görmesün kimse sakın diyü lebin dişler baŋa / Bakdugumca ol büt-i şekker-şikenden cânibe* BDSK, g.440/3 beyti de bunun bir diğer örneğidir.

• **Ancak rüyada olabilir:** Şiir geleneğinde dudağın şeker ve helva gibi lezzetli nesnelere benzetildiği malumdur. Ona diş bileyen (bk. "Diş bilemek") âşıkların sevgiliye ulaşması mümkün olmadığından, hâliyle o dudağı ancak rüyada dişlemeleri mümkündür. Mu'îdî şekerli gıdaların dişleri çürütmesine işaret olmak üzere söylediği *Leblerüŋ pâlûdesin dün gice dişlerdüm bugün / Lezzetinden sınmaga başladı dendânum benüm* MDGT, g.288/5 beytinde böyle bir rüyaya işarette bulunmaktadır. Tâcî-zâde ise sevgilinin dudağının hassasiyetini ima için şöyle demiş: *Tudagını dün gice h^wâb içre dişlerdüm bugün / Leblerin gördüm kanatmış zahm-i dendânum benüm* TCÇD, g.144/5.

O **Hayret:** Yukarıda da örnek beyitleri verildiği üzere "dudak dişlemek" parmak ısırmak gibi bir hayret ifadesidir: *Goncalar içre degüldür jâle gördükde seni / Dişlemişdür hayretinden leblerini gülsitân* EDYS, muk.345/4.

+ **Em:** Günümüzde ilaç manasında kullandığımız "şurup" kelimesi eski dilde "şerbet"tir. Aynı şekilde bugün "şerbet" dediğimiz gül v.b. bitkilerin rayihasıyla hazırlanan tatlı içeceğin eski dildeki karşılığı (bk. "Şerbet") da günümüzdeki ilaç manasındaki "şurup"tur. Bu sebeple mesela Sa'dî'nin *Dişleri dürden lebi yâkût-i ahmerden latîf / La'l-i nâbı şerbeti kand-i mükerrerden latîf* MKTM, k.36-IV/1 beytinde olduğu gibi dudak aynı zamanda bir ilaç gibi düşünülür. Eski Türkçede emmek fiilinin kökü olan "em" ve "emsem" ibareleri aynı zamanda "ilaç" anlamına gelmesi bakımından dudakla birlikte kullanılmıştır. Dolayısıyla "dudak dişlemek" aynı zamanda "dudak" ve "em" ikilisini tamamlayıcı bir unsur olmak üzere de kullanılır. Kara Fazlî'nin aslında "ben hastaya senin dudakların ilaçtır" dediği ama görünüşte dudakları emme talebinde bulunurmuş gibi görünen *Ben haste-dile leblerüŋ emdür didüm ol yâr / Sunup lebin agzuma didi dişleme ammâ* KFMÖ, g.42/2 beyti böyledir. Sebzî'nin ince söz oyunlarıyla dolu şu beyti de bu konuda söylenmiş yüzlerce beyitten biridir: *Dirsem lebüŋi dişlesem ü emsem öldürür / Çokla 'ilâc umarken anı emsem öldürür* SEBZ, g.245/1.

Gonca-çiy: Lâmi'î Çelebi'nin *Leblerüŋ dişlenmegi remz eyler ey gül her seher / Gonçeler dürcinde dür gibi dizilen jâleler* ENMN, g.1170/4

beytinde olduğu gibi gül goncası üzerindeki çiy taneleri dişlenen bir dudak imajıyla özdeş olarak düşünülür. Ubeydî bu durumu "Çiy taneleri her sabah goncaların dudağını dişlemeseydi, bülbülün yüreği kanla dolmazdı" yani bülbül kıskançlıktan üzülüp durmazdı anlamında şöyle yorumlamıştır: *Bülbülüŋ kan ile tolmazdı 'Ubeydi yüregi / Leblerin dişlemese jâle eger goncaluruŋ* UDŞÜ, g.178/5.

DUDAK-ZEKÂT

Şiir geleneğinde sevgili daima zengin, âşıklar ise onun mahallesi ve kapısında dolaşan dilenciler gibi tasavvur edilir. Kadı Bürhâneddîn gibi birçok şair ondan talepte bulunduklarında, dinî bir vecibe olması bakımından daha kolay elde edeceklerini umdukları zekâtı bahane ile dudak zekâtı isterler: *Cân fakîr ü dil hakîr ü ten kesîr ü sen habîr / Ger irürürseŋ n'ola baŋa lebüŋden bir zekât* KBME, g.346/3. Necâtî Beğ'in lâlin değerli bir taş olmasına rağmen, sevgilinin dudağına kıyasla zekât alacak kadar fakir düştüğü ana fikrini işleyen "Ey gönül, eğer lâl gibi onun ağzından zekât istiyorsan, feleğin cefası ile kan yut (bk. "Lâl") ve bağrına taş bas" anlamındaki *Kan yut cefâ-yi dehr ile bagruŋa taş bas / Agzından ey dil ister iseŋ la'l-veş nisâb* NBDA, k.3/43 beytinde de görüldüğü üzere dudaktan zekât isteyenler sadece âşıklar değildir. Öyle anlaşılıyor ki şairler sevgilinin dudağından alacakları bir bûseyi dudağın zekâtı yahut güzelliğin sadakası olarak görmektedirler: *Ben fakîre bûse-i la'lüŋle virseydüŋ hayât / Virmiş olurduŋ nisâb-i hüsnüŋe lâyık zekât* AHBK, g.89/1.

Şairi bilinmeyen şu beyitten öğrenildiğine göre bu klişe ifade dudağın "mim" harfiyle özdeşleşmesi ve "mim" harfinin de Ebced hesabında 40 sayısına tekabül etmesiyle ilgili bir husustur: *'Adedde kırk-durur mîm farz olupdur kim / Gedâ-yi 'ışka dehânuŋdan ire bûse zekât*

• **Değerli taşlara zekât düşmez:** Âşıkların sevgiliden dudağın zekâtını istemelerine sevgilinin cevabı, değerli taşlara zekât düşmediği hükmüdür. Kadı Bürhâneddîn'den Şeyhî ve Ahmed-i Dâî'ye kadar çok sayıda şairin bu yönde söylenmiş beyitleri vardır: *Leblerüŋden bir sadaka umaram / Gerçi bilürem ki la'le yoh zekât* KBME, g.607/6; *Leb ü dendânınuŋ ol hüsni zekâtın diledüm / Didi kim farz degül dürr ile yâkûta zekât* ŞDHB, g.15/3. krş. ADMÖ, g.250/3. Şu beyitler de Resmî ve Dukakin-zâde'nindir: *Didüm almaz cân leb ü la'lüŋ nisâbından nasîb / Didi kim geçmez zekâta la'l ü mercân bahşişi* EHKC, g.2644/6; *Leblerüŋden bûse ihsân it didüm dil-ber didi / La'l ile yâkûtdan 'âdet degül virmek zekât* DZAD, g.14/6. Hufî'ye göre sevgilinin dudağı o kadar değerlidir ki eğer ona zekât düşecek olsaydı bin fakire bile yeterdi: *İrerdi leblerüŋden biŋ fakîre / Ger olsa la'l ü yâkûtuŋ zekâtı* HŞSD, g.143/4.

+ **Harman:** Eski gelenekte hasat toplandığı zaman harman yerine gelen fakirlere (bk. "Hûşe-çîn") zekât verilmesi bakımından zekât bahsi açıldığında (bk. "Zekât") şairlerin harman yerinden bahsetmeleri gibi dudak zekâtı söz konusu olduğunda da aynı şekilde bu konu devreye sokulur. *Lebüŋden umsa nigârâ bu Fethî bûse n'ola / Zekât-i hırmenî elbette hûşe-çîne düşer* KMAK, g.153/5. Hurma gibi tatlı dudaklar söz konusu olduğunda bu defa Visâlî'nin şu beytindeki hurma hasadı söz konusu edilir: *Leblerüŋ hurmâlarından virdügüŋ demde zekât / Baŋa in'âm idigör kim hem garîbem hem gedâ* PBKG, g.122/7.

DÛDE bk. "İs"

DUHÂ SÛRESİ (Ve'd-duhâ)

Allah'ın "kuşluk vakti" anlamına gelen "duhâ"ya yemini ile başlaması sebebiyle adı "Ve'd-duhâ" olarak da bilinen bu sure Mekke devrinde nâzil olup on bir ayettir. Hz. Muhammed'e bir süre vahiy gelmemesi üzerine müşriklerin "Allah Muhammed'e küstü" diye alay etmeleri üzerine nazil olmuş, bir önceki Leyl Sûresi'nin bir devamı olmak üzere küfrün karanlığının bitişi ve iman güneşinin doğuş ve parlamasını temsil edercesine müjdeli bir üslûba sahiptir. Bu sebeple şiir geleneğinde saçı geceye benzeten şairler alın ve yüz gibi nurlu ve ışıltılı güzellik unsurlarını Karamanlı Nizâmî'nin şu beytinde olduğu gibi kuşluk vaktine benzetirler: *Kaşuŋla alnuŋ ile boyuŋdan kinâyedür / Kavs-i nehâr Şems-i duhâ hatt-i istivâ* KNDH, k.1/26. Şairler bu kelimenin aynı zamanda bir sure adı oluşundan yararlanarak alın üzerindeki kaşları "Duhâ" Sûresi yahut bu sure üzerindeki besmeleye de benzetmişlerdir: *Kaşlaruŋ kim ol cebîn-i dil-güşâ üstindedür / Satr-i bismillahdur kim Ve'd-duhâ üstindedür* YDMÇ, g.88/1.

+ **Şems Sûresi:** *Kur'ân-ı Kerîm*'in 91. suresi olup "Ve'ş-şemsi" yahut "Ve'ş-şemsi ve duhâhâ" Sûresi diye adlandırılan bu surede güneş ve onun aydınlığı konu edilmesi bakımından şairler Duhâ

Sûresi'ndeki aydınlıkla bu sure arasında ilgi kurarak sevgilinin yüzünü bu surelerle tavsif ederler. Hasbî'nin *Âyet-i Şems ü Duhâ cânânenüŋ ruhsârıdur / Sûre-i Ve'l-leyl müşgîn zülfînüŋ bir târıdur* ENMN, g.986/1 yahut Şerîfî'nin *Sûre-i Şems ü Duhâ rûşen ruhı şânındadur / Kâkül-i şeb-bûy-i hôş-bû 'anber-efşânındadur* DŞSY, g.120/1 beyitleri böyledir.

← **Yüz:** Yine yüzün parlaklığı ve nurluluğunu ifadenin yanı sıra ondaki manevî yüceliği vurgulama sadedinde Seyyid Nesîmî'nin şu beytinde olduğu gibi yüzü Şems ve Duhâ surelerine benzetirler: *Sûre-i Şems ü Duhâ cânâ senüŋ vechüŋ-durur / Âyet-i Ve'l-leyl izâ yagşâ iki zülfüŋ-durur* NDHA, g.67/1. Kâtib Sinânî *Sûretüŋ şânında münzel sûre-i Şems ü Duhâ / Ahsen-i takvîm içinde âyet-i kübrâya bak* PBKG, g.4044/4 beytinde Şems ve Duhâ surelerinin sevgilinin yüzü şanında nazil olduğunu söyler ki Duhâ Sûresi'nin muhatabı Hz. Muhammed olması bakımından buradaki sevgilinin hüviyeti ayrı bir durum arz etmektedir. krş. *Âyet-i ruhsâr ü zülfüŋ olmasaydı rûz ü şeb / Olmaz idi şânuŋa leyl ü duhâ içün hitâb* ENMN, g.363/3.

DUHÂN bk. "Tütün"
DUHÂN bk. "Esrar"
DUHÂN-i ÂH bk. "Ah dumanı"
DUHÂN EYLEMEK, duhân itmek

Eski metinlerde "duhân" kelimesinin tütün anlamında kullanılmasından hareketle "duhân eylemek" yahut "duhân itmek" şeklinde geçen ifadeler tütün içmek şeklinde yorumlanmaya oldukça müsait görünmektedir. Bununla beraber bu ibarenin geçtiği beyitlerde "gam", "gamze" ve "gubâr" gibi esrarkeşlik tabirlerinin çokça kullanılması dikkat çekici boyutlardadır. Mesela Azmî-zâde Hâletî'nin "duhân etmek" ibaresi geçen şu beytinde gam askerleri bir kaleyi sarmış ve şair de safa burcunun kulesinde "duhân ederek" onları yenmiştir: *Leşker-i endûh ü gam maglûb iderdi her zamân / Kulle-i burc-i safâda itmesem gâhî duhân* AHBK, müf./411.

Yaygın olarak tütün içmek anlamında kullanılan "duhân içmek" tabirinin dahi esrarla bağlantılı olabileceğini gösteren beyitler de vardır. Yine Azmî-zâde'nin "Eğer ateşli şarap bulamazsan gam defetmek için duhan iç" dediği şu beytinde tütün değil esrarın kastedildiği görülmektedir: *Dilerseŋ eger def'-i gam her zemân iç / Mey-i âteşîn bulmaz iseŋ duhân iç* AHBK, müf./43. Rızâî'nin şarap ve esrarı birlikte kullandığı *Göŋül mey görmek isterse akan yaşa nigâh itsün / Duhân itmek murâd eylerse sad hasretle âh itsün* RDMT, g.159/1 beytinde de ayyaşların şaraptan sonra esrar çekmelerine işaret edilmiş. Nev'î de şu beytinde sevgiliden meclise gelerek esrar çekme talebinde bulunmaktadır: *Ne var ey serv-kad bezmi behişt-i câvidân itseŋ / Kıyâmet mi kopardı meclise gelseŋ duhân itseŋ* NASK, b.41.

686

"Duhân eylemek / itmek" yanında "dütün eylemek / itmek" tabirinin de tütünden ziyade esrarla bağlantılı olduğu görülmektedir. Kâf-zâde Fâizî'nin "O güzel, tütün eylerken başkalarına dudağını emdirdi. Eğer duhan tedbiri olmasaydı kimse bal satın almazdı" dediği şu beytinde esrarkeşlerin tatlıya olan aşırı düşkünlüklerine işaret edilmiş: *Dütün eylerken o şûh ile lebin èmdürdi / Şehd alınmazdı eger olmasa tedbîr-i duhân* KZFD, g.107/3. Şu beyitte de "tütün etmek" tabiri, başkalarıyla esrar çekmekten kinaye olarak kullanılmış görünüyor: *Dütün itmekdesin illerle velî nâr-i hased / Yüregüm yakdı benüm oldı duhânlar peydâ* AHBK, g.14/3. Sükkerî'nin "duhân itmek"ten bahsettiği şu mısralarının sonunda "leb-i dil-dâr"ı öpmekten bahsetmesi de (bk. "Dilberdudağı [esrar macunu]) artık bunun esrarla olan bağlantısını hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede gösteriyor: *Ne müfîd ola aŋa karşu figân eylemeden / Bülbül-i zâr gibi hâli*

beyân eylemeden / Yeg olur zehr-i yemüŋ sırrı 'ıyân eylemeden / Zâhidâ gel geçelüm zemm-i duhân eylemeden / Lûlenüŋ lutfını gör var mı mecâl inkâre / Hele bir vâsıtadur bûs-i leb-i dil-dâre SDEE, mus.2/III. Bu son mısrada geçen "sevgilinin dudağını öpme vasıtası" ifadesiyle kastedilen şey, esrarkeşlerin esrar çektikten sonra dilberdudağı v.b. (bk. "Dilberdudağı [helva]) tatlı ve helvaları yemeye aşırı istek duymalarından kinayedir.

• **Acıktırır:** "Duhân eylemek / itmek" tabirinin esrar çekme ile ilgili olduğunu gösteren bir diğer ipucu da Üsküdarlı Sırrî'nin "Dert lokmasını ah ile savıyorum. Duhan eyledikçe yiyeceği hazmediyorum" anlamında söylediği *Âh ile def' iderüm tu'me-i derd ü elemi / Hazm-i ni'met iderüm Sırrî duhân itdükçe* ÜSDŞ, g.100/8 beytinde esrarkeşlerin iştahsızlığına işaret edilmektedir. Üstelik bu beyitte esrarkeşlerin esrar çektikten sonra aşırı yeme ihtiyacı hissetmeleri de yediklerinin "duhân etme" ile hazmedildiği şeklinde ifade edilmiş.

• **Misâfir varken duhân edilmez:** Bu tabirin tütün içmekten çok esrar içme ile ilgili olduğunu gösteren başka ipuçları da vardır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı "evde misafir varken duhân eylemenin uygun olmadığı" hususudur: *Sûz-i 'ışk-i dil-rübâdan Muhyiyâ âh itme kim / Evde mihmân olduğında eylemek olmaz duhân* ENMN, g.3387/7. Buna benzer bir diğer beyit de Adnî'de görülmektedir: *Âh eyleme 'Adnî dile geldükce gamı kim / Mihmân var iken evde duhân eylemek olmaz* ADOK, g.39/7. Normalde misafir eğer tütün tiryâkisiyse veya değilse dahi misafirin yanında tütün içmenin eski gelenekte bir sakıncası olduğuna dair bir bilgi yoktur. Buna mukabil evde misafir varken esrar çekmenin uygunsuzluğu çok açıktır.

\+ **Gam:** Bu maddede örnek olarak verilen beyitlerin önemli bir kısmında "gam" kelimesinin geçtiği görülmektedir: *Kanı kim ol perî bundan mukaddem / Beni eylerdi ihsânıyla hôşnûd / 'Adûlarla duhân itmezdi ol dem / Sanurdum ben lebin halvâ-yi bî-dûd* AHBK, kıt./17.

\+ **Helva:** "Gam" kelimesinin yanı sıra "helvâ" ve "şehd" gibi tatlı yiyeceklerin de "duhân eylemek / etmek" tabiriyle birlikte kullanılması artık bu tabirin esrar çekme ile olan bağlantısını iyice güçlendirmektedir. Hamdullah Hamdî ve 'İzârî-i Zigetvarî'nin şu beyitleri buna misal olabilir: *Zülfüŋ gamını çeksün la'lüŋi seven 'âşık / Sabr itdi duhânına her kim ki sever halvâ* HHAE, g.8/4; *Leb-i dil-berle duhân içmege mâ'il zurefâ / Ki zülâl-i lebine lûle vesîle ola tâ* HMNB, b.974. 'İzârî'nin beytinde geçen "dilberdudağı" bir esrar macununun ismi olmakla beraber aynı zamanda bir tatlı ismidir. Bu konuda bk. "Dilberdudağı [esrar macunu]" ve "Dilberdudağı [helva]"

687

\+ **Lüle:** Yaygın olarak tütün içmede kullanılan "lüle"den bahsedilen beyitlere bakıldığında, Bosnalı Sâbit'in esrar tekkelerinde sabırsızlıkla sıranın kendilerine gelmesini bekleyen esrarkeşleri tasvir ettiği *Göge çıkarmayıcak dûd-i sünbül-i âhı / O gonca-fem bize bir lûle-i duhân mı virür* BSTK, g.124/6 beyti gibi pek çok ipucuna rastlanmaktadır. Rızâî'nin "Zamanın derdi için benimle birlikte ah eden sadece elimdeki lüledir" dediği şu beytinde geçen "gam" [= esrar tozu] kelimesi de bu lüle ve esrar ilgisini gösteriyor: *Zemân gamına bulınmaz yanumca âh eyler / Hemân elümde benüm lûle-i duhân bulınur* RDMT, g.80/4. Azmî-zâde'nin şu mısralarındaki lüle ve gam ibareleri de burada kullanılan "duhân içmek" tabirinin tütünle değil esrarla bağlantılı olduğunu gösteriyor: *Sanmaŋ ki duhân içmek içün lûle tutarlar / Her kûşede kim*

cem' olalar bir yire ihvân / Gam murgi komaz kim yitişe mîve-i maksûd / Agız tüfegi aldı bugün agzına yârân AHBK, kıt./94. Nitekim lüleden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında, aynı zamanda esrar anlamına gelen "gonca" ibaresinin kullanılması (bk. "Lüle") da dikkat çekicidir. Nisârî'nin şu beytinde geçen "yaprak" da esrarkeş tabirlerindendir: *Yakalum berg-i dil ü cânı ruhuŋ âteşine / Lûle-i âh-i siyâh ile duhânı çekelüm* NDNÇ, g.176/2. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Esrar"

DUHÂN SÛRESİ

"Duman" anlamına gelen bu kelime aynı zamanda *Kur'ân*'ın Mekke'de nazil olan 44. suresinin adıdır. Bu sebeple şairler duman gibi siyah ve koyu nesnelerle bu sure arasında ilgi kurarak türlü hayaller geliştirirler. Özellikle sevgilinin bir mushaf olarak kabul edilen yüzündeki hat, kaş ve saçlar ile bu sure arasında yoğun ilgi kurulur. Kemâl Paşazâde'nin şu beytinde olduğu gibi mushaftan kim ne zaman fal açacak olsa ya Nur yahut da Duhan sureleri fal olarak görünür: *Sûre-i Nûr ü Duhândan gayrı gelmez dil-berüŋ / Mushaf-i hüsninde yârân her kaçan kim fâl açar* PBKG, g.1953/3.

+ **Duhâ Sûresi:** Duhan Sûresi'nin koyu renkli nesnelere alem olmasına mukabil ismini güneşin parlak ışıklarıyla dünyayı aydınlatmaya başladığı "kuşluk vakti" anlamına gelen "duhâ" kelimesinden alan bu sure (bk. "Duhâ Sûresi") Molla Aşkî'nin *Heft Peyker*'inde geçen *Ve'd-duhâ Ve'ş-şems yüzinden nişân / Zülf ü hattı sûre-i Leyl ü Duhân* AHPA, mes.159 beytinde olduğu parlak nesneleri karşılamak üzere Duhan Sûresi'ne mukabil olarak kullanılır. Dikkat edilecek olursa beyitte "Şems" ve "Leyl" sureleri de birbirine mukabil olarak yerleştirilmişlerdir. krş. *Ey hadîsüŋ mazhar-i kevn ü mekân / Ve'd-duhâ ve'l-leyli Ve'ş-şems ü duhân / Ey sıfâtuŋdan kelâm-i Hak beyân / Levh-i mahfûzuŋda keşf oldı 'ıyân* KCHŞ, tuy.21.

O **Esmerlik:** Nur Sûresi'nin aydınlık sembolü olması (bk. "Nur Sûresi") gibi Duhân da siyahlık ve esmerlik sembolüdür. Bursalı Rahmî'nin şu beytinde Nur Sûresi yanakları, Duhân ise siyah saçları karşılamaktadır: *Ruhlerüŋle kâkülüŋ sevdâsı ile âh kim / Sûre-i Nûr ü Duhân virdüm-durur her subh ü şâm* BRME, g.134/3. krş. *Zülf ü 'izârı şevkı ile vird idüp fakîh / Her subh ü şâm sûre-i Nûr ü Duhân okur* HELD, g.30/4.

X **Nûr Sûresi:** Duhan Sûresi ile koyu ve siyah renkli nesnelerin denkleştirilmesine mukabil Nur Sûresi ile de aydınlık ve parlak nesneler karşılanmıştır. Rahîmî'nin "Gönül çocuğu her gece sabaha kadar sevgilinin yanağı, saçı ve gamı ile Nur ve Duhan surelerini ezberler" dediği *'Ârız ü zülf ü gam-i yâr ile her şeb tâ seher / Sûre-i Nûr ü Duhânı tıfl-i dil ez-ber ider [...]* RDAM, muh.2/III beytinde "yanak" ve "seher" kavramları Nur Sûresi ile, buna mukabil "gam", "saç" ve "gece" kavramları Duhan Sûresi ile karşılanmış.

X **Şems Sûresi:** Ferîdî'nin *Mushaf-i hüsnüŋde yüzüŋ gûyiyâ Ve'ş-şemsdür / Sûre-i Ve'l-leyldür zülfüŋ dahı yâhod Duhân* ENMN, g.3413/4 beytinde olduğu gibi Nur ve Şems surelerinin yüz gibi parlak güzellik unsurlarını karşılamasına mukabil Duhân ve Leyl sureleri saç gibi koyu unsurlara misal gösterilir. krş. *Ve'ş-şemsüm 'izâruŋdur Ve'l-leylüm târuŋdur / Ammâ ki siyeh-hâlüŋ Sûre-i Duhânumdur* NDAB, g.241/3. krş. *Gün yüzüŋde göreli zülf-i siyâhuŋ ey meh / Okuram sûre-i Ve'ş-şems ü Duhân leyl ü nehâr* MDAT, g.57/2.

← **Gece:** Siyah rengi sebebiyle gecenin Duhan Sûresi'ne benzetilmesine mukabil gündüz de Nûr Sûresi'ne benzetilir. Azmî-zâde'nin "Görünen gündüz ve gece değil, Allah seni korusun diye mavi renkli kâğıda felek kâtibi (bk. "Kâtib-i çarh") bazen Nur bazen de Duhan surelerini yazar" dediği *Zâhir olan cihânda şehâ rûz ü şeb degül / Hıfz eylesün diyü seni Dâdâr-i kün-fekân / Bir âsmânî kâgıda yazar debîr-i çerh / Gâhî du'â-yi Nûr gehî sûre-i Duhân* AHBK, kıt./80 mısraları buna örnektir. Helâkî'nin "Fakih sevgilinin saçı ve yanağının coşkusuyla sabah akşam Nur ve Duhan surelerini okur" dediği şu beytinde de Duhan Sûresi saç ve gece ile bağlantılı olarak zikredilmiş: *Zülf ü 'izârı şevkı ile vird idüp fakîh / Her subh ü şâm sûre-i Nûr ü Duhân okur* HELD, g.30/4. krş. *Sûre-i Nûr ü Duhân okurdı andan rûz ü şeb / Şehr-i hüsnüŋde eger kim olsa bir mekteb çerâg* ZDAN, g.628/5.

← **Saç:** Aynı mantıktan hareketle yanağın Nur Sûresi'ne benzetilmesine mukabil koyu renkte olması bakımından saçlar da Duhan Sûresi olarak tasavvur edilir: *Ol ruh ü ol zülfi yâd idüp gazelde Hâletî / Âyet-i Nûr ü Duhânı kıldı gûyâ muktebes* AHBK, g.345/5. Derzî-zâde Ulvî de yüzü bir mushafa, oradaki saç ve yanağı da Nur ve Duhân surelerine

benzeterek şöyle demiş: *Mushaf-i hüsnüŋde bu zülf ü 'izâruŋ bi-gümân / Sûre-i Nûr oldı biri birisi oldı Duhân* DUİÇ, g.520/1. Sevgilinin yüzü bir mushaf, saçı da o mushaftaki Duhan Sûresi gibi düşünüldüğünden, birçok şair Kemal Paşa-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi saçı Duhan Sûresi ile bütünleştirmiştir: *Sûre-i Nûr ü Duhândan gayrı gelmez dil-berüŋ / Mushaf-i hüsninde göŋlüm her kaçan kim fâl açar* KPZD, g.68/3.

Mum: Hem etrafa ışık vermesi hem de siyah duman çıkartması bakımından mum, Derzî-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi hem Nur hem de Duhan Sûresi ile birlikte kullanılır: *Sûre-i Nûr ü Duhânı vird ider her bâr şem' / Var-ise eyler ruhuŋla kâkülüŋ efkâr şem'* DUİÇ, g.270/1. Dukakin-zâde Ahmed de şu beytinde mumu tek ayak üzerinde durarak Nur ve Duhan surelerini ezberleyen bir öğrenciye benzeterek şöyle der: *Bir ayag üzre turup şem'-i şebistân her gice / Sûre-i Nûr ü Duhâ ı subha dek ezber tutar* DZAD, g.34/8.

Muska: Arşî'nin "O gümüş bedenli güzeli kötü gözden korumak için gül yaprağına Duhân ayeti yazıldı" dediği *Ta'vîz ola ol sîm-tene dîde-i bed-den / Yazıldı Duhân âyeti gül bergine hôş-hat* ADBK, g.140/2 beytinde olduğu gibi bu ayet koruyucu muska olarak kullanılmış. Hüdâyî ve Âşık Çelebi'nin şu beyitlerinde de gece ve gündüz tasvir edilirken dolaylı olarak bu ayetle muska yazılmasına işaret edilmiş: *Yazdı ta'vîz içün ol mâha debîr-i eflâk / Âsumânî varaka sûre-i Nûr ile Duhân* HDMK, k.6/21; *Bu âh-i âteş-efşânum benüm bir kilk-i zerrîndür / Yazar ta'vîz-i sâk-i 'arş içün Nûr ü Duhân yir yir* AÇDF, g.108/2.

Vird: Sevgilinin yüzünün mushaf olarak kabul edilmesi bakımından Adnî'nin *Zülf ü ruhuŋ hayâli ile rûz ü şeb gerek / Virdüm dilümde sûre-i Nûr ü Duhân idem* ADOK, g.60/4 beytinde olduğu gibi sevgilinin saçı ve yanağı aklından hiç çıkmayan âşığın düzenli olarak okuduğu dualara benzetilir. krş. *Gözleyüp mihr-i ruhuŋla ebr-i zülfüŋ dâyimâ / Vird idinmiş Sûre-i Nûr ü Dı hân ebrûlaruŋ* FAND, g.77/5. Rahîkî şu beytinde gece sabahlara kadar yanan mumu, sevgilinin saçı ve yüzünü hayâl ederek Nur ve Duhan surelerini vird edinen bir dervişe benzeterek şöyle demiş: *Zülf ü ruhsâruŋ hayâliyle gice tâ subha dek / Sûre-i Nûr ü Duhânı vird ider tekrâr şem'* MKTM, k.249/5.

DUHÂNÎ HÂRE

Üsküdarlı Aşkî'nin "Baştan başa gam dikeni ve ciğer yakan ahlara boyanınca, Nevruz için duhânî hâreden bir elbise dikinmiş oldum" demesine nazaran bu isimde duman renkli yahut desenli bir kumaş türü olduğu anlaşılıyor: *Boyandum ser-be-ser hâr-i gam ü âh-i ciger-sûze / Duhânî hâre bir hil'at biçindüm yine nevrûze* ÜASU, g.403/1. Boyanmak hk. bk. "Boyanmak"

688

DUHÂNÎ LALE

Manzum metinlerde adları zikredilen yüzlerce lale adını burada tek tek incelemek mümkün olmayıp bunun başlı başına müstakil bir çalışma konusu olduğu âşikârdır. Bununla beraber "şükûfe-nâme"lerde resmi bulunmayan bunun gibi birkaç örneği incelemek, şairlerin çiçek isimlerini nasıl kullandıklarını görmek ve aynı zamanda edebî metinlerin nesnelerin mahiyetini belirlemek için nasıl vesika değeri taşıdığını göstermek açısından ilgi çekici olabilir. Emrî'nin "Gönlümün dumanından duhânî, ciğerimin kanından erguvanî laleler peyda oldu" demesine nazaran bu lale cinsinin gri tonlarda olduğu anlaşılıyor: *Oldı peydâ dûd-i sînemden duhânî lâleler / Nitekim hûn-i cigerden ergavânî lâleler* EDYS, g.110/1. Hayâlî Beğ'in aşağıdaki beytinden bu gri tonunun sürme rengi olduğu da açıkça görülecektir.

• **Beneklidir:** Emrî'nin şu ifadelerinden bunun, üzerinde yara görünümlü lekeleri bulunan ve dokuz taç yaprağı olan bir lale cinsi olduğu anlaşılıyor: *Bu duhânî lâle ki_âteş-nâk nice dâgı var / 'Işk bâgında açılmışdur tokuz yapragı var* EDYS, g.113/1. Üsküdarlı Aşkî yüksek ateş sebebiyle dudakta çıkan uçukları duhânî laleye benzeterek şöyle der: *Tâb-i âhumla dehânumda çıkan tebhâleler / Bâg-i 'ışkuŋda baŋa oldı duhânî lâleler* ÜASU, g.68/1. Hayâlî Beğ'in "O gül yanaklı, sürme rengi elbise giydiğinden beri bedenim duhanî lale gibi yaralarla doldu" dediği şu beytinden de açıkça

anlaşılacağı üzere bu lale cinsi üzerinde gri renkli benekler bulunan bir yapıya sahiptir: *Duhânî lâle gibi dâg ile pür oldı tenüm / Libâsın ideli ol gül-'izâr sürmâyî* HBDA, g.425/3.

→ **Tuğ:** Hayâlî Beğ "O izzet sahrasında bitmiş bir duhânî laledir. Onu felek her gün şemsî sarığında taşısın" dediği şu beytinde padişahın tuğunu duhânî laleye benzeterek şöyle der: *Duhânî lâledür sahrâ-yi 'izz ü nâzda bitmiş / Götürsün şemsî dülbendinde her gün âsumân anı* HBDA, k.61/3.

← **Yaralar:** Cem'î göğüs üzerinde yeni açılan yaraları taze güllere, kabuk bağlayan eski yaraları da duhânî lalelere benzeterek şöyle der: *Âteşîn dâgı gül-i terdür duhânî lâledür / Cem'iyâ vâdî-i 'ışkuŋ gülsitânıdur göŋül* CDBK, g.79/5. krş. *Bitdi sînemde dögünmekden duhânî lâleler / Üstine anuŋ sirişkümden saçıldı jâleler* ZDAN, g.416/1. Şu beyitte de taşlarla dövünme sonucu oluşan morluklar bu laleye benzetildiğine göre, bu ifade de bu lale cinsinin rengini belirlemede bir ipucu oluşturabilir: *Her ne taş kim urduŋ ey sengîn-dil ü lâle-'izâr / Sînemüŋ bâgın duhânî lâlelerle itdi zeyn* ZDAN, g.1169/4.

DUHTER-i 'İMRÂN bk. "Meryem, Hz."
DUHTER-i REZ bk. "Üzüm kızı"
DUL KADIN (Bîve)
Kocakarı tipinde olduğu gibi (bk. "Kocakarı") "dul kadın" hakkında da türlü yorumlar geliştirilerek şiir geleneğinde klişeleşmiş bir tip oluşturulmuştur. Bu karakterin özellikleri ve hakkında geliştirilen benzetme kalıpları şöylece özetlenebilir:

• **Hilecidir:** Bu tipin en belirgin vasfı hileci ve entrikacı olmasıdır. Yaygın olarak feleği binlerce erkekten arta kalan dul bir kadına benzeten şairler onu aleyhlerine türlü oyunlar düzenlemekle itham ederler: *Felek çün mekr idüp Emrî gibi gürbüz ere kıyduŋ / Saŋa şimden girü ey bîve-i mekkâre er yokdur* EDYS, g.170/5. Süheylî'ye göre bu hilecilik öyle boyutlardadır ki feleğin öne getirdiği her nimetin zehirli olma ihtimali vardır: *Puhtedür âteş-i mekr ile Süheylî diye ki / Hazer it yime sakın bîve-i dehrüŋ aşını* SDEH, g.253/5.

+ **Koca:** Dünyadan bahseden şairler onun yüz kocadan arta kalan bir dul kadın olup mert olanın bu hâliyle ona asla rağbet etmeyeceğini iddia ederler. Buradaki yüz rakamı Sünbül-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi çokluktan kinayedir: *Bir bîve-i sad-şevher iken bu zen-i dünyâ / Hem-ser mi olur himmet-i merdâneye hâşâ* SVAY, terc.55/VII-1. Zuhûrî'nin şu beytinde geçen "koca öldüren dul" tabiri de oldukça ilginçtir: *'Aceb ki bîve-i şevher-küş oldugın bilmez / Sabâh ü şâm ider dil-berâna gunc ü delâl* ZDAK, k.6/40.

X **Kız, bâkire:** Yaygın ve yerleşik kanaate göre dul kadın hiçbir zaman bir bakire gibi olmaz: *'Işkiyâ her ne deŋlü hûb olsa / Duhter ile bir olmaya bîve* ÜASU, muk.21/3. Yine şairlerin umumî kanaatine göre gerçekte çirkin bir dul olan felek ve dünya, insanların gözüne güzel bir bakire gibi görünür. Alaşehirli Kadı Muhammed "nakş" [= 1. Hile, 2. Göz boyayıcı görüntü] kelimesini özellikle kullanarak bu durumu şöyle ifade eder: *Aldanma nakş-i dünyâya duhter sanup anı / Sehhâre bîve-zen-durur yüzini gören kaçar* AKMD, g.58/4.

← **Kullanılmış hayâl:** Şairler dul kadınla tezat oluşturmak üzere "bikr" [= bakire] kavramını kullanırlarken daha çok daha önce hiç kimsenin aklına gelmemiş mana ve hayalleri kastederler. Mesîhî şu beytinde kendi şiirini bakire bir güzele, başkalarının eserlerini ise nice erlerden geriye kalmış dul bir kadına benzeterek şöyle der: *Bikrdür hep hayâlât-i Mesîhî / Anuŋ yanında gayruŋ şi'ri bîve* MDMM g.22/5. Sünbül-zâde Vehbî'nin *Merd iseŋ bikr mezâmîne çalış ey Vehbî / Şîve-i bîveye meyl itme misâl-i Zeyneb* SVAY, g.17/5 demesi de bundandır. Mezâkî de daha önce başka şairlerin kullandığı hayalleri başka kocalardan arta kalan nazım dullarına benzeterek şöyle der: *Ey Mezâkî bîvegân-i nazma ragbet itmezüz / Biz harîm-i dilde ebkâr-i me'ânî beslerüz* MDAM, g.191/7.

← **Dünya:** Nicelerin dünyaya gelip gitmesi ve ona sahip olup bırakmaları sebebiyle şairler dünyayı bin kocadan boşanmış bir bakireye benzetirler. Defterî'ye göre dünya ne kadar kız gibi davransa da gerçekte o çok sayıda kocadan boşanmış bir dul kadındır: *Dünye aldanma sakın kızlanup itse şîve / Nice erden boşanan koca-durur ol bîve* DDMY, g.150/1. Sehâbî'ye göre de kendini dünya kadınının erkeği sanan niceleri onun hileci bir dul olduğunun farkında değildirler: *Her kişi kendüyi zen-i dünyâya er sanur / Bu turfe hâldür ki o mekkâre bîvedür* SDCB, g.131/2. Servet'e göre bu dünyanın eziyetlerine bakarak evdeki kocakarının dırdırına katlanmak çok daha mantıklıdır: *Gören bu bîve-i*

dünyânuŋ itdügi cevri / Kâildür evdeki fertûtenüŋ vızırdısına SDFÖ, g.130/5.

⇜ **Felek:** Dünya gibi felek de ihtiyar bir kocakarı olarak tasavvur edilmesi bakımından tahkir için yaşlı bir dula da benzetilir. Figânî çizdiği bir gece tasvirinde gece karanlığını, dul felek kocakarısının saçlarını çözmesi olarak yorumlayarak şöyle der: *Nücûm çeşmine çekmek dilerdi yâhod kuhl / Sipihr bîvesi çözmiş yâ zülf-i gâliye-gûn* FDAK, k.4/3. Sebzî de yüzlerce yıl yaşayıp kimselere yenilmeyen Zâl'in sonunda ihtiyar felek kocakarısına yenik düşerek ölmesine işaret olmak üzere şöyle der: *Meydâna girse da'vî-i merdânelik idüp / Destân-i zâli 'âciz iden çarh-i bîvedür* SEBZ, g.162/3. Pehlevîcede "zâl" ihtiyar adam yahut "kocakarı" anlamına gelir. Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'sinde Zâl'in bir lakabı da hileci anlamında "Destân"dır. Bu sebeple Zâl ve Destân zaten aynı şahıstır. Dolayısıyla Sebzî'nin beytinin geçtiği hemen bütün metinlerde *Destân ü Zâli âciz iden* şeklinde okunması yanlıştır. Doğru okunuş "ihtiyar Zâl'i aciz bırakan" anlamında *Destân-i zâli âciz iden* şeklidir. Bursalı Rahmî'nin "Eğer dünya dergâhında bana bir Allah eri himmet edecek olursa, dul felek kocakarısından tamamen el çekeceğim" dediği *Çekem el bîve-i zâl-i zemâneden 'ale'l-ıtlâk / İderse hânkâh-i dehr içinde baŋa er himmet* BRME, g.20/4 beytinde geçen "zâl-i zemân" ibaresi de "ihtiyar felek kocakarısı" anlamındadır.

♪ **Mîve:** Her ikisi de bir ahenk ve ses uyumu oluşturmaları bakımından Hayâlî'nin *Dünyâ katumda zehr ile perverde mîvedür / Meydân-i himmetümde felek çerh-i bîvedür* HBDA, g.131/1 beytinde olduğu gibi "mîve" ve "bîve" ibareleri ses uyumu ve âheng oluşturma amacıyla birlikte kullanılırlar. Cinânî'nin *Cilâü'l-kulûb*'undaki *Gelür iken yetîm yâhud bîveden / Alurduŋ firâr itmeyüp mîveden* CKMÖ, mes.3020 beyti de böyledir.

DUMAN bk. "Ah dumanı"

DÛR-BÂŞ

Mütercim Âsım *Bürhân*'da bu ibareye "ırak ol" manası vererek *Çavuşa dahi dirler ki hükkâm-i vilâyet karşusında bu ta'bîrle halkı ırak ider. Elinde olan ucı egri degnege de dinür ki çevgân ta'bîr olunur. Anuŋla halkı alarga ider ve silkerek vezîr ve evâmir öŋlerinde gider. Nacak ve eyer baltasına da dinür. Teşbîh tarîkıyle âh ma'nâsına gelür. 'Asâ ve küçük nîzeye de dinür* bilgisini vermiş. Behiştî'nin dünyayı köpeklere gıda olan leşe benzettiği *Cîfe-i seg perverest ey dil zi-dünyâ dûr-bâş / İn hadîs-i pâk ez-ân-i Hazret-i Peygamberest* BDYA, k.5/17 beytinde olduğu gibi Farsçada "uzak dur" anlamına gelen bu tabir gündelik hayatta kullanılış süreci içerisinde farklı anlamlar kazanmış, bunlar da edebî metinlerde farklı kullanımlara sahne olmuştur. Bunlar kabaca şöyle özetlenebilir:

689

= **Değnek:** Osmanlı geleneğinde saray kapıcıları, ases ve gece bekçileri ellerinde bir sopa taşıdıklarından (res.689) bu değnekler adeta vatandaşa güven ve kanunsuzlara tehdidin alametifarikası olmuştu. Saray kapıcılarının sürekli ellerinde taşıdıkları altın varaklarla süslü bu değnekler, gece bekçilerinde yeri geldiğinde silah gibi kullanılabilen, gece nöbetlerinde Arnavut kaldırımlarına vurularak her tarafa yayılan sesle gece boyu hırsızlara gözdağı veren, yasak ve nizamların uygulanmasını temsil eden birer sembol hâlini almıştı. Bu sebeple olmalı, muhafızların sürekli kullandıkları "dûr-bâş" sözünün zamanla "değnek" anlamı kazandığı görülmektedir. Mesela Mezâkî'nin "Zulüm taşı olsun, gam değneği olsun hiç eksik değil" dediği şu beytinde kelime değnek anlamındadır: *Gehî seng-i sitem eksük degül geh dûr-bâş-i gam / Garîbüŋ başına gurbet diyârında neler gelmez* MDAM, g.205/4. Aynı şairin "Zemmedenin

sopasından, saf yaranların mızrak ucu gibi sivri dilleri kadar muztaribim" dediği şu beytinde de kelime sopa yahut değnek anlamındadır: *Dûr-bâş-i zemmâmeden zâram / Çün dil-i saf-derân cirîdinden* MDAM, k.7/33.

= **Engel, zorba:** Nâbî "Bir zırh gibi gam ye ve bir kalkan gibi dayan da halka musallat olup insanlara engel olma" dediği şu beytinde "dûr-bâş" olmayı "engel olma" anlamında kullanmış: *Siper-veş eyle tahammül zirih-veş ol gam-h͏ͮâr / Tasallut eyleme halk üzre dûr-bâş olma* NDAF, g.796/2. Halepli Edîb'in mealen "Alçak ve kancıklar sevgilinin mahremine girmesinler; aksi takdirde bizim engelimizin tekmesiyle karşılaşırlar" dediği şu beytinde de "dûr-bâş" ibaresi engel anlamında kullanılmış: *Harem-serây-i dil-ârâya girmesün yohsa / Olur leked-zede-i dûr-bâşımız hazele* HECM, g.1244/2. Şu beyitte ise utanç hissi bir engele benzetilmiş: *Âsitânuŋdan dil-i mehcûrumı dûr eyleyen / Dûr-bâş-i haclet-i cürm-i kesîrümdür benüm* MDAM, k.1/33. krş. *Ne dûr-bâş-i keder var ne bîm-i hâcib-i lâ / Sarîr-i bâbumı itmiş Hudâ sadâ-yi ne'am* NDÖS, k.21/26.

= **Uzaklaştırma:** Said Giray'ın sevgilinin bekçi ve rakîbleri (bk. "Rakîb") hakkında söylediği anlaşılan şu beytinde olduğu gibi Farsçadaki anlamıyla Türkçede de "dûr-bâş eylemek" şeklinde kullanılmış: *Dûr-bâş eyler baŋa her dem segân-i kûy-i yâr / Pâs-bân-i hâzır ü genc-i harîmidür baŋa* GDSK, g.8/4. Yenişehirli Belîg'in şu beytinde de ibare engelleyip uzaklaştırma anlamındadır: *Seni rüsvây iderler dûr-bâş-i men' ile âhir / Bilâ-da'vet oturma h͏ͮânına gayruŋ zübâb-âsâ* BDGD, g.4/6. Mirzâ-zâde'nin şu beytinde geçen "dûr-bâş-i edeb" ibaresi "edepten uzak kimse" anlamındadır: *Dûr-bâş-i edeb ol şâha ider mi takrîb / 'Arz-i hâle dil-i bîmâre mecâl olsa dahi* MNAK, g.159/4.

← **Bakış:** Eskiler Platon'un görme nazariyesini benimseyerek gözden çıkan ışık hüzmelerinin cisimlerdeki ışık ile kesişmesi suretiyle renklerin algılandığını kabul ederler, bu bilgiden hareketle gözden bir nur çıktığına inanırlardı. "Göz nuru" yahut Mezâkî'nin şu beytinde geçen "medd-i nigâh" [= bakış uzaması] ibareleri hep bu düşünceden gelişen tabirlerdir: *Çeşm-i ümîde mâni'-i medd-i nigâh olur / Ol dûr-bâş-i gamze vü çîn-i cebîn-i nâz* MDAM, g.207/4. Buna göre âşığın gizli gizli sevgiliye bakışı eğer maşuk tarafından fark edilirse, onun bakışı engellenecek ve âşık cemali görmekten mahrum kalacaktır. Bu sebeple sevgilinin gamzesi âşığın bakışına engel olup onu sürekli tehdit eden bir değnek gibidir: *Dûr-bâş-i gamze hîç meclisde eksük olmadı / Var-ise mestâna keşf-i râzi pinhân eyledüŋ* MDAM, g.254/5. Sükkerî'nin şu beytinde de âşık aslında bir bakışıyla bütün dertlerini sevgiliye anlatabilecek durumda olmasına rağmen sevgilinin tehdit eden bakışları sebebiyle buna asla fırsat bulamaz: *Bir nigehle 'arz-i hâl itmek olurdı Sükkerî / Dûr-bâş-i gamze-i hûn-rîzden fursat mı var* SDEE, g.24/5. krş. *Harîm-i vasla mahrem olmayan 'uşşâkı söyletsek / Şikâyet dûr-bâş-i gamze-i bî-bâkdandur hep* MDAM, g.26/5. Muvakkit-zâde'ye göre sevgili eğer uykuya dalacak olsa dahi kirpikleri, âşığın onu görmesine birer ases değneği gibi engel oluşturur: *H͏ͮâba varsaŋ dahi nezzâre ne mümkin saŋa âh / Dûr-bâşa müjenüŋ her biri dal hançerdür* MPEB, g.131/5.

← **İstiğna:** Aynı şekilde âşığın ağlayıp sızlamalarına mukabil sevgilinin umursamaz tavrı da âşığa artık bir değnek değil adeta onun ciğerini parçalayan keskin bir kılıç gibi gelir: *Dûr-bâş-i sitem-i tîg-i tegâfül yiridür / Her giden kûçe-i cânâna cigerhûn gelür* MDAM, g.102/2. Koca Râgıb Paşa'ya göre de sevgilinin tegafül ve istignası âşığa göz açtırmaz, ona asla en ufak bir teşebbüs fırsatı vermez: *Virürse ruhsat eger dûr-bâş-i istignâ / Şu mâsivâdan 'ibâret gınâya muhtâcuz* KRPD, g.78/7. Belîg de şu beytinde sevgilinin nazını "dûr-bâş" değneğine benzetmiş: *Dem-i vuslatda el çek dûr-bâş-i nâzdan ey şûh / Girince müşterî bir bâga şeftâlû-yi hâm almaz* BDGD, g.92/5.

DÛR-BÎN bk. "Dürbün"

690

DUŞAK (dü-şâh, dü-şâha)
Türkçede at, eşek v.b. hayvanların ayağına takılan ip yahut kelepçeye "tuşak" veya "duşak" denmesine nazaran bunun "iki ağaç" anlamındaki "dü-şâh" ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Meninski "düşâha"

için "bogmak, çember, tahta külâh, tumruk" karşılıklarını vermiş. Çin'de bunun yakın zamana kadar kullanıldığını gösteren fotoğraflara (res.690) bakılırsa buradaki "şâh" kelimesini "tahta" olarak değerlendirip ibareyi "iki tahta" yahut "iki kalas" şeklinde yorumlamak da mümkün. Zira fotoğraflarda görüldüğü üzere baş yahut el bilekleri özel deliklerden geçirilip tahtalar kilitleniyor yahut ayak bilekleri bununla kilitlenerek falaka uygulanıyor. *Tuhfe-i Şâhidî*'de geçen *Tuşaka dirler dü-şâha ey ahî* TŞAK, mes.488 ibaresi her iki kelimenin de aynı olduğunu bildirdiği gibi *Tuhfe-i Kusûrî* de bu bilgiyi teyit ediyor: *İtmege bend ger mezâhim ger bahî / Tuşaga dirler dü-şâhe ey ahî* TKKA, b.743. Gerek *Tuhfe-i Kusûrî*'de geçen ifade gerekse *Mevhûb-ı Mahbûb*'daki *Tuşaklı mı ayagun̨ gidimezsin / N'içün yârdan yan̨a 'azm idimezsin* MMAK, mes.185 beyti bu aletin bizde de kullanıldığını gösteriyor.

691

Günümüzde eskici ve antikacılarda halen satılıp teşhir edilen, iki kancayla birbirine kenetlenip ön ve arkadan yahut ayaklarından insan veya hayvanı sıkıştırıp hareket etmesini engelleyen veya kısıtlayan metal düzenekler (res.691) Türkiye'de "tuşak"ın daha çok bu hâliyle uygulandığını gösteriyor. Ancak XVI-XVII. yüzyıllarda Türkiye'ye gelip burada gördüklerini resmeden yabancıların çizimlerinden, Çin'de çok yakın bir geçmişte boyna geçirilerek kullanılan ve fotoğrafları görülen ağaç tuşakların bir zamanlar bizde de uygulandığı anlaşılıyor. Özellikle suçluların cezalandırılması esnasında ayak bileklerinin iki tahta arasına sıkıştırılması bunun bir diğer göstergesidir.

Bütün bu bilgilere rağmen Mütercim Âsım'ın *Bürhân*'da "dü-şâh" için *Ol çatal agaçdur ki mücrimün̨ ve 'abd-i 'âbıkun̨ boyunlarına geçirürler. Lisân-i Türkîde an̨a tomruk dinür* ifadesi bütün bu tespitleri yeni baştan değerlendirme gereğini doğurmaktadır. Bu konuda orijinali İran'da bulunan XVI. yüzyıla ait bir Türkmen esirinin boynuna takılmış bir ağaç kilidi gösteren minyatür (res.692) oldukça aydınlatıcı bir belge değerinde olup çatallı ağaç biçiminde bir başka tuşak modelinin daha varlığını göstermektedir. Nitekim tuşak hakkında geliştirilen zülfün çatalı yahut Zülfikar veya çatal uçlu ok gibi beyitleri bu bilgi haricinde değerlendirmek de zaten mümkün değildir. Ganî-zâde Nâdirî'nin *Şeh-nâme*'sindeki bir savaş tasvirinde çatal bayrakları (bk."Çatal bayrak") (res.185, 391) düşmanın boynuna geçirilmiş tuşaklara benzetmesi de *Bürhân*'daki çatallı "dü-şâh" tanımına uymaktadır: *Dü-şâha olup gerden-i düşmene / Kefen bir mikasdur ten-i düşmene* GNŞN, mes.1463.

692

• **Atların ayağına takılır:** Sakıb Mustafa Dede bir Mevlevî dervişinin ölümü üzerine nazmettiği mersiyesinde bedeni, dünyadan göç edecek azim atının ayak bağı yani dü-şahı olarak görür ve "Dört tekbir getirerek iki günlük dünya zevki azim atının ayağına "tuşak" [= ayak bağı] olmadı" anlamında şöyle der: *Çâr-tekbîr eyleyüp zevk-i dü-rûze olmadı / Çâr-mîh-i ten dü-şâha pây-i hınk-i 'azmine* SMDD, tar.13/2. Aslında dede burada vücudu çarmıha benzeterek bir bakıma dü-şâhın bizdeki şeklini de dolaylı olarak veriyor. Dört tekbir hk. bk. "Çâr-tekbîr"

693

• **Boyna takılır:** Ganî-zâde Nâdirî'nin "Dik başlı felek galiba senin emrini yerine getirmekte gevşeklik göstermiş olmalı ki, İkizler burcu onun boynuna sağlam bir tuşak oldu" dediği şu beytinden, tuşakların suçluları cezalandırma yahut teşhir için boyunlarına geçirilen tahtalar olduğu anlaşılıyor: *Çarh-i gerden-keş meger emrüŋde ihmâl eyledi / Gerdeninde oldı bir muhkem dü-şâha tev'emân* GNNK, k.27/23. Bosnalı Sâbit'in şu beytinden bunun boyna zillet için takıldığı anlaşılıyor: *Dü-şâh ü ribka-i teslîme vaz'-i gerden itmezse / Getürsün kelle-i bî-devletin bir 'abd-i me'mûrı* BSTK, k.21/32.

• **Esirlere uygulanır:** Sâkıb Mustafa Dede'nin *Nefs-i emmâre ser-hôş-i âmâl / Dil esîr-i dü-şâh-i bîm ü recâ* SMDD, g.4/14 dediği beytinden de anlaşılacağı üzere bu alet esirlere de uygulanır. Bosnalı Sâbit de "Bu bela bağının esiri feleğin zulmünden kurtulacak olursa ancak böyle kurtulur" derken "dü-şâha"nın esirlere tatbikinden bahsediyor: *Olursa böyle olur bu esîr-i bend-i belâ / Dü-şâha-i sitem-i rûzgârdan âzâd* BSTK, k.7/57.

← **Gam:** İnsana sıkıntı ve eziyet vermesi bakımından Çeşmî-zâde ve Yenişehirli Avnî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi tuşak ve gam benzetmesinin çokça kullanıldığı görülmektedir: *Reşîd-i zârı halâs it dü-şâha-i gamden / Dü'â-yi devlet ü ikbâlüŋi okur ezber* ÇZRD, k.6/54; *Kalur dü-şâha-i mihnetle mübtelâ-yi 'anâ / Zuhûr-i merhamet-i Hakda iştibâhı kadar* YALT, g.103/2. Sâkıb Mustafa Dede de "Nefis emellerin sarhoşu, gönül korkunun esiri olmuş" dediği şu beytinde korkuyu tuşak olarak tasavvur etmiş: *Nefs-i emmâre ser-hôş-i âmâl / Dil esîr-i dü-şâh-i bîm ü recâ* SMDD g.4/14.

← **İkili nesneler:** Bu maddede örnekleri verildiği üzere İkizler burcu, iki parmak, doğu ve batı gibi iki parçalı nesnelerle Zülfikar ve çatallı ok gibi çatallı nesneler yukarıda izah edilen iki farklı model tuşakla aralarında benzerlik oluşturulan unsurlardandır: *Degüldür şâh-i 'âlem-gîr o kim ser-rişte-i seyrin / Sikender-veş dü-şâh-i garb ü şarka eylemiş tefvîz* SMDD, g.93/3; *Gevher-i ihsân ile pür kılsa taŋ mı 'âlemi / Kulzüm-i dü-şâhı destinüŋ sehâ 'ummânıdur* ADNB, k.47/34. Aşkî'nin iki parmağı tuşaka ve okyanusa benzetmesi güçlü bir ihtimalle iki parmağın para kesesini tutmasından kinayedir. Ganî-zâde ve Azmî-zâde'nin şu beyitlerinde de tuşakla Zülfikar ve temreni çatallı ok arasında ilgi kurulmuş: *Nebî sundı çûb-i dü-şâhı aŋa / İki başlu tîg oldı kişver-güşâ* GNŞN, mes.251; *Hemîşe zahme-i şest-i gamı dil ü cândur / Hadeng-i mihneti beŋzer dü-şâha peykândur* AHBK, müf./70. Bu konuda bk. "Dü-şâh ok"

← **Saç:** Bosnalı Sâbit başta çevirerek kuş azat etme (bk. "Kuş azat etme") geleneğinden hareketle sevgilinin çatallanan saçı ile sapan arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Olam tâkey giriftâr-i dü-şâh-i turre-i tarrâr / Çevür başına âzâd it beni seng-i felâhan-vâr* BSTK, g.93/1. krş. *Dü-şâh-i turraŋı gördükçe end ü bend oluruz / Gazâl-i dil gibi ser-halka-i kemend oluruz* BSTK, g.143/1; *Rişte-i hubbü'l-vatenle târ-i zülf-i yârdur / Kande olsa pây-i âhû-yi nigeh bend-i dü-şâh* SMDD, g.21/3.

← **Vücut:** Sâkıb Mustafa Dede'nin yukarıdaki beytinde de görüldüğü üzere birçok şair bedeni, ruhun yücelmesine engel olan bir tuşak olarak yorumlamışlardır. Dede bir başka beytinde de ruhun insanların yaşadığı diyara yani dünyaya gelince tuşak kilidine yakalandığından bahseder: *Seyr idince diyâr-i insânı / Düşdi bend-i dü-şâh-i cisme revân* SMDD, tar.22/6. Bosnalı Sâbit'e göre de beden tuşağı, insanı kuds âlemine gitmekten alıkoyar: *Seni hatâ'ir-i kudse duhûldan alıkor / Bu dâm-gehde giriftârî-i dü-şâh-i vücûd* BSTK, k.2/42.

Kalem: Nev'î-zâde Atâyî kalemin satırlarını can boynuna takılmış inci gerdanlığa, kamış kalemin yarığını (res.591) da boyunlara takılan tuşağa benzeterek şöyle demiş: *Sütûr-i nâmesi silkü'l-le'âl-i gerden-i cân / Şikâf-i hâmesi bend-i dü-şâha-i a'nâk* NASK, k.6/33. Şu beyitte de hükümdar buyruğunu yazan kalem tuşak olarak yorumlanmış: *Musahhar olsa n'ola hükmine rikâb-i umûr / Dü-şâha urdı aŋa kilk-i 'anber-efşânı* NASK, k.4/24.

DUŞAK OK bk. "Dü-şâh ok"

DUT YAPRAĞI (berg-i tût)

Kemâl Paşa-zâde'nin terbiyeyle bir dut yaprağının nasıl kıymetli bir kumaşa dönüştüğünü ifade eden

Kendüŋi berk tut dahı himmet etegin berk tut / Terbiyetle gör nice atlas olur çün berg-i tût KPZD, g.27/1 beytinde olduğu gibi dut yaprağı ve ipek, şiir dilinde sabırla olgunlaşmanın sembolü olarak kullanılmış. krş. *İderseŋ meşakkatde sabr ü sükût / Saŋa atlas-i sebz olur berg-i tut* CKMÖ, mes.1541. Nâbî'nin Allah'ın kudretini vurgulamak için kötü kokulu bir böcekten nasıl fahir libaslar ortaya çıktığını anlattığı şu beyti de meşhurdur: *Zihî Sâni' ki eyler berg-i tut ü kirm-i bed-bûdan / Libâs-i iftihâr-i şehriyârân atlas ü dîbâ* NDAF, k.1/17.

DUTI bk. "Rehin"

DUTIYA KOYMAK bk. "Rehin"

694

DUVAK (duvag, tuvak)

Batılılaşma sürecinde unutulan ve yapı değiştiren geleneklerimizden biri de gelinlikler ve gelin duvaklarıdır. Türk geleneğinde gelinlik kırmızı olduğu gibi gelin duvağı da kırmızıdır. Her ne kadar Yörükler arasında bu gelenek kısmen sürdürülmekteyse de şehirlerde neredeyse tamamen unutulmuştur. Hecrî'nin ateşi tasvir etmek üzere söylediği "Galiba senin meclisinin damadına gelin olduğu için ateş, turuncu elbiseler giyip al duvak takmış" anlamındaki *Meger dâmâd-i bezmüŋe 'arûs olmışdur anuŋ-çün / Geyüp nârencî hil'atler urunmış al tuvag âteş* HDÖZ, g.79/2 beytinden turuncu gelinlik üzerine kırmızı duvak örtüldüğü de anlaşılmaktadır. krş. *Kim ola ol 'arûs ki rengîn yaŋagı var / Nârencî hûb hil'ati la'lîn tuvagı var* ZDAN, g.341/1.

• **Kırmızı valadan olur:** Vala genellikle ipekten dokunan tül gibi ince, değerli bir kumaş olup (bk. "Vala") yaygın olarak peçe ve gelin duvaklarında kullanılır. Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında yüzüne duvak örtününce adeta baştan aşağıya kana boyanmış bir gelini tasvir ettiği *Tuvag örtündi çünkim al vâlâ / Boyınca kana girdi ol dil-ârâ* MÇVG, mes.4926 beytinde böyle bir kırmızı duvak tasvir edilmektedir. krş. *Sûr-i gülşende 'arûs-i gonçeye / Gül idüpdür al vâlâdan duvag* ENDS, g.3175/4; *Çü zeyn itdiler ol mâhuŋ özini / Büriyüp al tuvag ile yüzini* ZMÜM, mes.1048.

• **Sırma pullarla süslüdür:** Gelibolulu Âlî'nin şu beytinden bu vala duvakların altınlı sırmalı pullarla süslendiği (res.694) anlaşılıyor. Tasvire göre gül gelin, bülbül ise damattır ve doğan güneş gelinin yüzüne altın pullarla süslü kırmızı bir duvak örtmüştür: *Gül 'arûsını alup dâmâd-i bülbül mihr-i çerh / Örtdi dîdârına altun pullı bir gül-gûn duvag* GMAD, g.629/3. Aşağı yukarı aynı tasviri çizen şu beyit de Tamışvarlı Bahrî'nindir: *Bu zerrîn-sath 'arûs-i dehrüŋ altunlu tuvagıdur / Meh ü mihr anuŋ öŋince yanan iki çerâgıdur* HMNB, b.5713.

695

• **Üzerine tefelik konur:** Sun'î'nin mum hakkında geliştirdiği meşhur tasvirinde söylediği üzere duvaklar üzerine daha çok gümüşten mamul bir "tefelik" konur: *'Arûs oldı bu gice şem'-i ra'nâ / Anuŋ-çün yakdılar pâyına hınnâ // Tuvag itmişler aŋa al vâlâ / Urınmış başına bir tâs takyâ* SDHY, mes.1-2. Bu "takke tas" ibaresi bazı nüshalarda "tâs-i tutyâ" şeklinde geçmektedir ki bu tefelikler gelinin sosyal mevkiine göre gümüşten olabileceği gibi tutya v.b. parlak görünüşlü başka bir metalden de (res.695) olabilir. krş. *Duvag itmişler aŋa al vâlâ / Urınmış başına bir tâs-i tutyâ* MKGS, b.34.

• **Üzerine teller sarkıtılır:** bk. "Başa teller takma"

+ **Leylâ:** Duvak kavramıyla Leylâ ve Mecnûn isimlerinin birlikte zikredilmesi, Mecnûn'un Leyla'nın gelin olduğu haberini işitmesi üzerine duyduğu üzüntünün ve çektiği ahın şiddetini vurgulamak içindir. Şairlere göre Mecnûn öyle bir ah çeker ki Leylâ'nın duvağı tutuşur: *Nev-'arûs oldugını gûş itdi Mecnûn kıldı âh / 'Ârızında oldı Leylînüŋ duvak efrûhte* HBDA, g.381/2. krş. *Gaşy itmeseydi anı eger perde-i hayâ / Mecnûn yakardı âh ile Leylî tuvagını* ERYA, g.638/5; *Al duvaklu Leylîdür sahrâda sanmaŋ lâledür / Âh-i Mecnûn yakdı yir yir bu kızıl vâlâya bak* DZAD, g.137/2

← **Kırmızı yanaklar:** Muhyî'nin şu beytinde olduğu gibi güzelliğin bir geline benzetildiği beyitlerde kırmızı yanakların sıklıkla bu gelinin duvağı olarak tasavvur edildiği görülmektedir: *'Arûs-i hüsnüŋüŋ iki ruh-i sürh / Gül ile lâleden iki duvagı* MDMA, g.611/3. krş. *Yârümüŋ zîbâ cemâlin zeyn iden iki yanag / Nev-'arûs-i hüsnine olmışdur iki al duvag* MDMA, g.344/1.

Duhter-i rez: Sehî Beğ kırmızı üzüm salkımını yeşillikler meydanına gelen bir yeni geline benzeterek şöyle der: *Duhter-i rez bâgdan geldi çemen meydânına / Al duvag ile donanmışdur olup bir nev-'arûs* SBDH, g.103/6. Muvakkit-zâde Pertev'in şarap ve Hüdâyî'nin üzüm hakkındaki yorumları da aşağı yukarı kırmızılık ilgisinden kaynaklanmaktadır: *Mey-i gül-gûn ki ne dem bezme ayag ile gelür / Duht-i rez sanki 'arûsâne duvag ile gelür* MPEB, g.85/1; *Tutundı yine duhter-i rez çün tuvagını / Hınnâladı piyâle vü sâger ayagını* PBKG, g.7415/1.

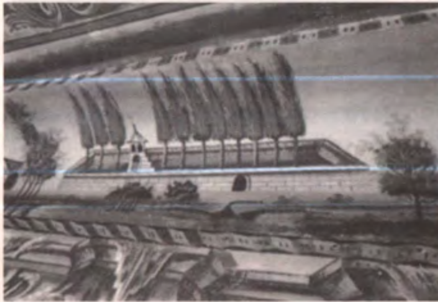
Gelincik: Öyle anlaşılıyor ki Arapçada "şakâyık", Farsçada "lâle" olarak zikredilen bu çiçeğe Türkçede "gelincik" denmesi adeta kırmızı bir gelin duvağı görünümünde olmasındandır. Me'âlî'nin *Başa urınsa şakâyık al vâlâ taŋ mıdur / Kim gelincükler tutınur al vâlâdan tuvag* MDEA, g.89/4 demesi bundandır. krş. *'Arûsâne başın egse yaraşur / Gelincik çiçegi var al duvagı* MDMA, g.610/5; Hayâlî Beğ gelincik hakkındaki bu yorumu biraz daha geliştirerek çiçek üzerine düşen çiy tanelerini gelin üzerine saçılan akçelere benzetmiş: *Nite kim lâle ola al duvagı ile 'arûs / Her nihâl akçe saça üstüne bârân-şekil* HBDA, k.27/32.

Gül, gonca: Bu maddede geçen birçok beyitte görüleceği üzere gelincik gibi kırmızı gül ve gonca hakkında da duvak örtünmüş bir gelin yorumu çokça geliştirilir. Edirneli Nazmî'nin şu beyti bu klişeleşmiş yorumlara bir diğer misaldir: *Virmege ziynet 'arûs-i gülşene meşşâta-vâr / Ser-be-ser güller tutupdur al vâlâdan duvag* ENDS, g.3170/3.

Güneş, şafak: Zarîfî'nin *Mihr ü Mâh*'ında geçen *Meger bir gün 'arûs-i mihr-i enver / Seherden al tuvag urmışdı ber-ser* ZMÜM, mes.1034 beytinde olduğu gibi güneş ve şafak kızıllığı hakkında da duvak örtünme yorumu çokça geliştirilmiştir. Şu tasvir de Lâmi'î Çelebi'nin *Veys ü Râmîn*'inde şafak hakkında kurgulanmıştır: *Şafakdan çarh urınmış al tuvagın / Gülistân eylemiş ruhsârı bâgın* LÇVR, mes.2334.

DUVAR [sevgilinin] (dîvâr)

Bu edebiyattaki "sevgili" kavramı Allah ve Hz. Peygamber'den padişah ve en yüksek rütbeli devlet adamlarına, en saygın bilgin ve adalet mensubu kadı efendilerden en pespaye meyhane köçeklerine kadar son derece zengin ve yerine göre sürekli esneyebilen (bk. "Sevgili") geniş bir yelpaze oluşturması bakımından; sevgilinin hanesinin duvarı da şiirin konu ve meşrebine göre sürekli değişiklik arz edebilen bir yapıya sahiptir. Gerek bu maddede gerekse duvarla ilgili müteakip maddelerde görüleceği üzere "sevgilinin duvarı" kavramı, yerine göre Ravza-i Mutahhara duvarından tutun Topkapı Sarayı duvarlarına, oradan da Kuledibi'ndeki meyhane duvarlarına kadar uzanabilecek esnek bir yapıdadır. Taştan ve topraktan mamul cansız bir varlık da olsa, eğer söz konusu edilen duvar sevgili ile bağlantılı ise orası Kâbe duvarı kadar kıymetli ve saygındır. Âşıkların oradan başka sığınak ve dayanakları yoktur: *İşiginde secde kıl kim secde-gâh-i rûhdur / Ka'be-i kûyın tavâf eyle der ü dîvârın öp* ADMÇ, g.5/3.

696

• **Çok kıymetlidir:** Refîkî kerpiç duvar içinde altın gibi parlayan saman parçalarıyla dokumada kullanılan sırma telleri mukayese ederek "Duvar balçığı şeref itibariyle atlas ve diba kumaşları gibi olmasa da ben senin duvarının balçığını altın işlemeli atlaslara bile değişmem" dediği şu beytinde sevgilinin duvarının kıymetini vurgular: *Atlas-i zer-befte virmem keh-gil-i dîvâruŋı / Keh-gil olmaz çün şerefde atlas ü dibâ gibi* ENMN, g.5056/5.

• **Dayanak ve sığınaktır:** Dünyada sevgiliden başka hiçbir varlığı olmayan fakat ona da ulaşamayan âşığın yegâne eğlencesi onun mahallesinde dolaşarak bu sayede ona yakın bulunabilmektir. Hanesi kapısına gelse dahi kapı bekçisi durumundaki rakîblerden fırsat bulup içeriye girmesi mümkün değildir. Dolayısıyla âşığın tek dayanağı Azmî-zâde Hâletî'nin de ifade ettiği üzere sevgilinin hanesinin duvarıdır: *Ol tabîb-i cân ile ben haste beyninde mesâs / Hânesi dîvârına gâhî tayanmakdur hemân* AHBK, g.694/5. Duvar gölgesi nasıl insanı yakıcı güneşten korursa, sevgilinin duvarı gölgesinde bulunmak da âşığa güven verir: *Sâyeŋi sen de dirîg eyleme ey seng-derûn / Sığınan sâyesine râhat olur dîvâruŋ* NDAF, g.472/2. Azmî-zâde duvarın hem döşek hem de (gölge yapması sebebiyle) örtü olduğu iddiasıyla şöyle der: *Ol şeh-i hüsnüŋ dem-â-dem 'âşıkân-i sîne-sâf / Pâye-i dîvârını hem pister eyler hem lihâf* AHBK, müf./224. Sâkıb Mustafa Dede'nin ifadesiyle âşığa sevgilinin duvarı gölgesi altında oturmak varken arşın gölgesini teklif etseler dahi asla kabul etmez: *Kande gitsün sâye-i dîvâr-i ravzaŋ var iken / Serfürû-i sâye-i 'arşı hod itmez irtikâb* SMDD, k.5/23. Muvakkit-zâde'nin sıcak bir yaz tasviri için söylediği *Bu günlerde umulmaz sâye-i dîvârdan râhat / Ki zîrâ ol dahi tâb-i mihrden kaçdı dîvâra* MPEB, g.493/4 beytinden de anlaşılacağı üzere duvarın gölgesi bile (güneş tam tepeye çıkıp harareti artınca) sevgilinin duvarına sığınma ihtiyacı hisseder.

• **Gözetleme yeridir:** Aşağıda servi ve yasemin ile duvar arasında geliştirilen yorumlarda da görüleceği üzere duvar kenarlarına dikilen bu çiçek ve ağaçlar sevgilinin yolunu gözleyen yahut onu görmek için yükseğe çıkan şahıslara benzetilir. *Açılsun gonce-i*

سلطان محمد خان خامس حضرتلرينك اياصوفيه ده ايلك جمعه سلاملغى
Le premier Sélamlik de Sultan Mehmed V. à St. Sophie

697

kalbüŋ açıl gül gibi gül-zâre / Seni gözler çıkupdur yâsemen ey gonce dîvâre ZDAN, g.1304/1. Bu duvara sarmaşan gül ve yasemin yahut duvar üzerinden bakan servi motifleri aynı zamanda Cuma Selamlığı merasimi münasebetiyle saray kapısından çıkıp halka görünecek olan padişahı daha iyi görme ümidiyle duvar üstlerine çıkanlar (res.697) hakkında da geliştirilmiş olabilir.

• **Mukaddestir:** Bu şiir geleneğinde sevgilinin mahallesinin sürekli Kâbe'ye benzetildiği malumdur. Kâbe'ye giden hacılar onun nasıl kapı ve duvarlarını öpüyorlarsa âşıklar da Amrî ve Nazmî'nin şu beyitlerinde ifade edildiği üzere sevgilinin hanesinin kapı ve duvarlarını öylece öperler: *İşiginde secde kıl kim secde-gâh-i rûhdur / Ka'be-i kûyın tavâf eyle der ü dîvârın öp* ADMÇ, g.5/3; *Var harîm-i Ka'be-i kûy-i habîbi kıl tavâf / Hürmet idüp sür yüzüŋ gözüŋ der ü dîvârın öp* ENDS, g.748/2. Sâdece âşıklar değil Hâfız'ın ifadesiyle ay, güneş, akarsular v.b. tabiattaki her şey sevgilinin hanesine ve hanesi duvarına yüz sürmek için yarışır: *Kâ'be-i kûyuŋ tavâfı hayretinden dâimâ / Tolaşup yüzler sürer her buldugı dîvâre su* PBKG, g.5921/3.

• **Yazı yazılır** bk. "Duvar yazıları"

+ **Diken** bk. "Duvar dikeni"

+ **Gölge** bk. "Duvar gölgesi"

+ **Gül:** Duvar ve gül ilişkisi Şeyh Gâlib'in *Nakş-i dîvârında bir bir gülsitânlar rû-nümâ / Gösterür erbâbına her kûşesi Huld-i berîn* ŞGDA, tar.37/2 beytinde ifade ettiği gibi nakkaşlar tarafından duvarlara çizilen gül resimleriyle ilgili olabileceği gibi gerçekten duvar üzerini örmüş sarmaşık güller sebebiyle de olabilir. Gâlib'in duvar üzerine resmedilen şeftali, elma ve nar ağaçlarından bahseden *Zîb-i dîvâr ola şeftâlû vü sîb ü gül-nâr / Görmemiş öyle bahâr olalı 'âlemde küşâd* ŞGDA, tar.72/8 beyti böyle bir manzarayı tasvir eder. Arpaemînizâde Sâmî de şu beytinde Ravza-i Mutahhara duvarlarındaki çiçekli süslemelerden bahseder: *Gül-i esfîde bak şebnemle hem-çün kıt'a-i elmâs / Konulmış Ravza-i Peygamberîde rûy-i dîvâre* SDFS, k.25/20. Bunun yanı sıra duvarların güller yapıştırılarak süslendiği de biliniyor. Bu konuda ayr. bk. "Duvara gül yapıştırma"

+ **Hasta:** Mesîhî'nin *Ey güneş yüzli göŋül haste gezer kûyuŋda / Ki başı hôşdur anuŋ sâye-i dîvâruŋ ile* ENMN, g.4452/2 beytinden de anlaşılacağı üzere hasta yolcular dayanıp gölgesi altında rahatlayacakları bir duvara ihtiyaç duyarlar. Bu ilgiden hareketle "canlar tabibi" olan sevgilinin mahallesinde dolaşan hasta âşıklar onun duvarını bir şifa kaynağı olarak görürler. Sürûrî'nin şu beyti de böyle bir hasta ve hekim ilgisini göstermektedir: *Tabîbüm sag olan baş istemez yasduk mahalleŋde / Yatur 'uşşâk-i pür-derdüŋ der ü dîvâra yasdanmış* PBKG, g.3047/3. Ancak bu yakınlık, Azmî-zâde'nin şu beytinde ifade ettiği üzere duvarına yaslanmaktan ileri geçemez: *Ol tabîb-i cân ile ben haste beyninde mesâs / Hânesi dîvârına gâhî tayanmakdur hemân* AHBK, g.694/5. Sevgilinin duvarına şifa ümidiyle gelen hasta âşıklar bir süre sonra kiliselerdeki duvar resmi kadar inceldiklerinden, duvarın görünümü Bâlî'nin ifadesiyle bir süre sonra kilise duvarlarını andırır: *Ol sanem hasteleri cânlu kadîd eyleyeli / Oldı deyr içreki dîvâr ile yek-sân-şekil* BDMY, g.101/2. Şiir geleneğinde hasta âşığın sevgilinin duvarına gitmesi motifi sadece duvara yaslanarak ondan güç alma yahut gölgesinden yararlanma ile sınırlı olmasa gerektir. Anadolu'da halen devam eden şifa için mukaddes kabul edilen bazı türbe ve mabetlere gidip oturmak, yahut duvarına tülbent ve mendil sürerek ondan şifa ummak veya mezardan toprak yutmak gibi gelenekler düşünülecek olursa; bu duvar ve hasta ilişkisinde de böyle bir inancın bulunduğu daha iyi anlaşılır.

+ **Hışt** bk. "Tuğla"

+ **Hızır:** *Kur'ân*'da Musa ve yol arkadaşı arasında geçen bir hadise yaygın gelenekte Hızır ile Musa arasında geçmiş olarak kabul edilir. Buna göre *Yine yola koyuldular. Nihayet bir şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Halk onları konuk etmek istemedi. Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Hızır o duvarı doğrulttu. Musa, "İsteseydin bu iş için bir ücret alabilirdin" dedi* KEHF 77 mealindeki ayete işaret olmak üzere şairler sevgilinin duvarı ile Hızır arasında irtibat kurarlar. Fuzûlî Hızır'ın bu duvarı altında öksüzlere babalarından kalacak bir mirası korumak için örmesinden hareketle şu beytinde "genc" [= hazine] kelimesini özellikle kullanır: *Sebât-i 'adl içün revnak bırakduŋ mülk-i Bagdâda / Bekâ-yi genc için ey Hızr yapduŋ köhne dîvârı* FDKA, k.18/34. Hâzık'ın şu beytinde de dünya duvarı yıkılmaya meyletmişken padişahın adaletinin onu Hızır gibi yıkılmaktan koruduğu öne sürülmektedir: *Katı meyl itmiş idi zulm ile dîvâr-i cihân / Hızr-veş ma'deleti virdi yine istihkâm* HDHG, k.2/38.

698

+ **İskender:** Yecüc ve Mecüc'e karşı cinlerin de yardımıyla ördüğü duvar (res.698) sebebiyle, duvar kavramının geçtiği beyitlerde şairler sevgili ile İskender arasında bu yönden ilgi kurarlar. Karamanlı Nizâmî'nin "O padişaha zamanın İskender'i dense yeridir. Çünkü onun hükmünün duvarı bu zamanın fitnesinin Yecüc'üne engel olmuştur" dediği şu beytiyle böyle bir ilgi kurmuştur: *N'ola İskender-i devrân dir isem ki_olmışdur / Hükmi dîvârı zemân fitnesi Ye'cûcine sed* KNDH, k.8/6. krş. *Olaldan ol şehüŋ dîvâr-i 'ahdi Sedd-i İskender / Sezâdur kılsa Ye'cûc-i fiten âlâmını imhâ* SZPD, tar.310/2. Antepli Aynî de Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sinde geçen "cilalı duvar" hikâyesine (bk. "Duvar nakşı") işaret olmak üzere muhtemelen parlak çinilerle kaplı bir duvar ile İskender Aynası arasında irtibat kurarak şöyle der: *Gelüp dehre cihânı bir dahi seyr itsün İskender / Ruh-i dîvârı bir âyîne-i 'âlem-nümâ oldı* ADMA, tar.251/3.

+ **Nakış** bk. "Duvar nakşı"

+ **Pamuk** bk. "Duvara gül yapıştırma"

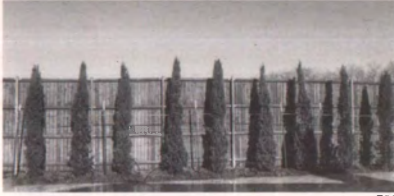
+ **Rahne** bk. "Duvar gediği"

699

+ **Saman çöpü:** Balçıkla hazırlanan eski kerpiç ve duvar sıvalarında toprağı tutması için balçığın içine saman katılır ve bu samanlar sıvadan sonra güneşin vurmasıyla pırıl pırıl parlardı. Refîkî'nin yukarıda geçen beytinde ifade edildiği üzere sevgilinin hanesi duvarı söz konusu olduğunda, bu altın gibi parlayan saman çöpleriyle dolu kerpiç duvar, sırmalı atlas zerbeft kumaşlardan dahi daha değerli kabul edilir. Sâkıb Mustafa Dede sevgilinin

kendisine sahip çıkmadığından yakınarak kehribar tarafından çekilen saman çöpünü örnek gösterir. Bir saman çöpü gibi zayıflamasına rağmen sevgili kendisine ilgi göstermediği için onun kerpiç duvarı içindeki saman çöplerine imrenerek şöyle der: *Cism-i zâr ü zerdüme sâhib çıkardı kehrübâ / Keh-gil içre olsa kâbil kâh sâhip çıkmaya* SMDD, g.151/11. Gelibolulu Âlî'nin "Bir saman çöpü gibi sararmış tenim, belki sevgilinin gölgesi değer ümidiyle mahallesine gidip bir duvara yaslandı" dediği şu beyti de nefistir: *Ten-i zerdüm ümîd-i sâye-i yâr ile kâh-âsâ / Ser-i kûyında varup oldı bir dîvâra hem-pehlû* GAKA, g.471/2. Aynı şekilde duvar örülürken kullanılan kireç de Şeyh Gâlib'in ifadesiyle cennet kâfuru gibidir: *Kec-i dîvârını kâfûr-i cennetden dimek mümkin / Sefîd-âba eger mess itse hâcet bedr-i tâbâna* ŞGNO, tar.33/9.

700

+ **Servi:** Duvar kavramının geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında "serv" ağacına yer verilir. Bu yukarı doğru yükselip duvarın boyunu aşan bir ağaç olması bakımından çoğu zaman merakla duvarın arkasına bakıp olup biteni görmeye çalışan bir şahıs olarak yorumlanır. Münîrî onu kendi uzun boyuna rağmen sevgilinin boyuna duyduğu hasret ile onu görmek için duvar üzerinden başını uzatan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Serv dîvâr aşar ü yol gözedür şâm ü seher / İntizâr ile turup kadd-i hırâmânuŋ içün* MDEE, g.230/3. Hayâlî'nin şu beyti de aynı anlamdadır: *Seyr-i bûstân eyleseŋ kaddüŋ temâşâ kılmaga / Servler baş kaldururlar bâgda dîvârdan* HBDA, g.299/2. krş. *Nice ra'nâ serv dîvâr-i tahayyürde kalur / Sahn-i gülşende hırâmân olsa ol nev-reste kad* NDSÖ, g.88/3. Koca Râgıb Paşa servilerin duvar kenarlarına dikilmesini yorumlarken "Senin boyunu görünce hayretinden duvara tutunup duvar resmi gibi oldu. Bundan sonra servi bu boyuyla asla salınamaz" anlamında şöyle der: *Hayret-i kaddüŋ ile sûret-i dîvâr oldı / Ba'd-ez-în serv bu kâmetle hırâmân olmaz* KRPD, g.72/5.

+ **Suret** bk. "Duvar nakşı"

701

+ **Yasemin:** Sarmaşık türü bir çiçek olup çit ve duvarları sarmasıyla tanınan bu çiçek çoğu zaman duvar üzerine çıkarak yollar gözeten bir şahıs olarak zikredilir: *Yâsemen uş der ü dîvâra çıkup yol gözedür / Gele gülzâra diyü pâdişeh-i bahr ü beri* TCÇD, g.234/8. (res.701) krş. *Seni gelür işidüp bâga yâsemen cânâ / Çıkup o şevk ile dîvâre rehgüzâre bakar* ŞYDH, g.72/4. Azmî-zâde şu beytinde yasemin hakkında bahçıvanın dışarı çıkmasına izin vermediği için duvara tırmanarak etrafa bakan bir şahıs tasviri çizer: *Bâg-bân virmez mi yol kûy-i nigâra gitmege / Yâsemenler bâgda n'içün aşar dîvârdan* AHBK, g.659/3. Üsküdarlı Aşkî şu beytinde sevgilinin bahçeye çıkıp yüzünü açması üzerine, yasemin çiçeğinin kendinden geçerek duvara yaslanmak zorunda kaldığı yorumunu yapar: *Meger keşf-i nikâb itdüŋ gülistân içre hayretden / Yakasın çâk idüp gül yâsemen dîvâre yasdanmış* ÜASU, g.194/6. Zâtî ise yasemini bahçe duvarına yeşil bir zemin üzerine gümüş rengi bir boya ile hatıra olsun diye yazı yazan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Dîvâr-ı bâga sîm ile yazmışdı yâsemîn / Mahbûb sebz üstine bir yâdigâr nakş* KZMÇ, k.69/7. Bu konuda bk. "Duvar yazıları"

702

DUVAR DİKENİ (har-i ser-i dîvâr)

Bağdatlı Es'ad'ın "Ey gül bedenli güzel, senin güzelliğinin gül bahçesinde gül toplayıcı ve bülbül

olsaydım demiyorum ama keşke duvarının üzerindeki diken olsaydım" dediği *Dimem gül-çîn olaydum gülşen-i hüsnüŋde yâ bülbül / Beli ey gül-beden hâr-i ser-i dîvâruŋ olsaydum* EBDİ, g.178/3 beytinden de anlaşılacağı üzere duvardan aşmak isteyenleri engellemek için konan diken demektir. Ortaçağ Avrupası döneminden kalma eski duvarlar üzerindeki diken modelleri (res.702, 703) bizdeki duvar dikenlerinin de aynı tarzda olabileceğine dair bir ipucu oluşturmaktadır. Nitekim bu model aşağıda görülecek olan "duvar dikeni-kirpik" benzeşmesine de son derece uyumlu bir yapı ve görünüm arz etmektedir.

• **Duvar üzerindedir:** Sâkıb Mustafa Dede'nin muhtemelen bir sofunun Mevlevî-hanenin bahçe duvarı üzerindeki duvar dikenlerine laf atmasına cevaben söylediği anlaşılan *Negam hâr-i melâmet ber-ser-i dîvâr ise zâhid / Derûn-i hânkâh-i Mevlevî gül-zâr-i 'irfândur* SMDD, g.43/18 beytinden de anlaşılacağı üzere duvar dikeninin yeri duvar üzeridir. Muvakkit-zâde Pertev'in yüzde çıkan sakalları ima etmek üzere söylediği şu beytinden anlaşıldığına göre duvar üzerine konan bu engeller sadece dışarıdan içeriye girmek isteyenler için değil içeriden dışarıya izinsiz çıkmak isteyenler için de bir engel vazifesi görüyordu: *Pertev o gülüŋ mevsim-i gül-zârı savuşmış / Ruhsârı çü ser-i hâr-i dîvâr göründi* MPEB, g.528/5.

• **Görüntüyü keser:** Ahmed Müsellem Efendi'nin "İstek bakışları cemali görme izninden uzak kaldıkça, kirpiklerin duvar dikeninden farkı yok" dediği şu beytinden anlaşıldığına göre duvar dikenleri aynı zamanda bahçe, mekân v.b. yapıların içerisini gözetlemek isteyenlere de bir engel oluşturmaktaydı. Beyitteki ifadeye göre âşık sevgilinin yüzünü görmek istedikçe olumsuz cevap olmak üzere kaşlar çatılmakta ve kirpikler adeta duvar dikeni gibi bir engel oluşturmaktadır: *Dûr olaldan çeşm-i hâhiş ruhsat-i dîdârdan / Farkı yok müjgânlaruŋ hâr-i ser-i dîvârdan* MDZT, g.114/1. Şair bir diğer beytinde de duvar dikeninin Hüma kuşunun kirpiklerinden olmasını ve fakr ve yokluk devletine kavuşma arzusunu ifade ile şöyle der: *Devlet-i fakr ü fenâ ile Müsellem kıl beni / Eyle müjgân-i hümâ hâr-i ser-i dîvârumı* MDZT, g.169/7.

↑ **Gül:** Rûznâmeci-zâde Şinâsî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere demirden telden cansız bir nesne olmasına mukabil sevgilinin duvarının dikeni âşıklara gülden daha hoş gelir: *Bûy-i müşgîni mu'attar idüp âb ü hâki / Oldı reşk-âver-i gül her hâr-i ser-i dîvâr* RŞEH, k.5/2. Öyle ki Antepli Aynî'ye göre bülbüller bunları bile yuva edinmişlerdir: *Bün-i hâr-i ser-i dîvârın itmiş lâne bülbüller / Kim arz-i ravzası bâg-i İremden dil-güşâ oldı* ADMA, tar.256/3.

703

⇆ **Kirpikler:** Ahmed Müsellem Efendi gibi birçok şaire göre sevgilinin cemalini göremeyen bir göz için kirpikler adeta duvar dikeni gibi bir engeldir: *Dûr olaldan çeşm-i hᵛâhiş ruhsat-i dîdârdan / Farkı yok müjgânlaruŋ hâr-i ser-i dîvârdan* MDZT, g.114/1. Nevres-i Kadîm'e göre ise kirpikler, sevgilinin yüzünün bahçesine bakmak için adeta uçları sivri ve keskin birer duvar dikeni gibi engeldir: *Ne mümkin hîç gül-zâr-i cemâl-i gayre nezzâre / Baŋa müjgânlarum hâr-i ser-i dîvârdur ser-tîz* NKŞY, g.48/4. Koca Râgıb Paşa ise kirpiklerini, sevgilinin cemalini görme hasreti çeken bakışları üzerindeki dikenli güllere benzetir: *Nigâhum gül-be-çeşm-i hasret-i dîdârdur sensüz / Saf-i müjgânlarum hâr-i ser-i dîvârdur sensüz* KRPD, g.82/1. Bu konuda ayr. bk. "Gül-be-çeşm"

Güller açar: Bahçe duvarları üzerindeki bu engel dikenler üzerine günümüzde olduğu gibi hanımeli, yasemin ve gül cinsinden sarmaşık çiçekler sardırıldığını tahmin etmek zor değildir. Şairler muhtemelen bu manzarayı ima etmek üzere türlü tasavvurlar geliştirirler. Mezâkî'nin *Gülşene olsa revân âb-i zülâl-i keremi / Tâze güller bitürür her ser-i hâr-i dîvâr* MDAM, k.10/45 demesi bundan olsa gerektir. Muvakkit-zâde ve Sünbül-zâde'nin şu beyitlerinde de aynı espri söz konusudur: *Berg-i sebz-âsâ çıkınca nagme*

mûsîkârdan / Güller açılsa ne var hâr-i ser-i dîvârdan MPEB, g.423/1; *Âb ü tâbı ol kadar ser-şârdur kim 'âlemiŋ / Gösterür her kûşeden hâr-i ser-i dîvâr gül* SVAY, k.38/2.

Kıskanılır: Duvar dikeni sürekli sevgilinin bahçesini ve avlusunu gözlemesine mukabil âşıklar, kendileri böyle bir imkândan mahrum olmaları sebebiyle onu kıskanır, hep onun yerinde olmak isterler. Bağdatlı Es'ad'ın *Gülşen-i hüsninde gül-çîn olmadan geçdüm göŋül / Gam yimezdim bâri hâr olsam ser-i dîvârına* EBDİ, 264/3 demesi bundandır. Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'ye göre ise sakal adeta bir cimri gibi sevgilinin yüzünü göstermek istemez ve ona dikenli bir duvar teli çeker: *Buhl idüp aŋa hatı çekdi dikenden dîvâr / Sakal ey vây sakal vây sakal ey vây sakal* TCÇD, g.123/3.

DUVAR ETMEK bk. "Kapıyı duvar etmek"

704

DUVAR GEDİĞİ (rahne-i dîvâr)

Duvar oyuğu anlamındaki bu kelime eski ve harap duvarlar arasındaki yarık ve çatlakları ifade eder. Eskiden yerde bulunan kâğıt parçaları ayak altında kalıp günah olmasın diye alınıp duvar gediklerine sıkıştırılırmış. Üstelik *Kur'ân* yazılı sayfaların yakılması da günah sayıldığından olmalı ki Necâtî, kâğıda benzettiği yüreği hakkında "Senin *Kur'ân* ayetleri gibi hattın gönlüme yazılı olduğu için, gönlümün kâğıdını yakman günahtır" anlamında şöyle der: *Nakş oldı hatuŋ dilde yazukdur oda yakma / Ş'ol safhayı kim âyet-i Kur'ân yazılupdur* NBMK, g.101/4. Dolayısıyla duvar gedikleri insanların yere düştüğü için değersiz olan fakat saygı gösterilen kâğıt ve ekmek gibi nesnelerin yerden kaldırılıp öpülerek içine sokuşturulduğu yerlerdir. Ancak hemen şunu da ilave etmek gerekir ki bu duvar gediği eğer sevgilinin hanesinin duvarındaysa, oraya bir serçe konacak olsa dahi Muvakkit-zâde Pertev'in şu beytinde ifade ettiği üzere Hüma kuşu kadar güç ve değer kazanıverir: *Eger ki rahne-i dîvârın âşiyân itse / Hevâsı perverişiyle hümâ olur 'usfûr* MPEB, kıt.3/10.

• **Kâğıt sokulur:** Üsküdarlı Sırrî'nin "Durumumu sevgiliye yazıp gönderdim ama cevap gelmedi. Mektubumu unutma duvarının gediğine dolgu yapmasın" diye endişe duyduğu *'Arz-i hâlüm yâre gönderdüm cevâbı gelmedi / Anı haşv-i rahne-i dîvâr-i nisyân itmesün* ÜSDŞ, g.82/6 beytinde olduğu gibi duvar oyukları, üzerinde yazı bulunan gereksiz kâğıtların yerde ayaklar altında kalmasından endişe edildiği için sıkıştırıldığı yerlerdir. Şeyh Gâlib'in sevgiliden dilek dilemek için yazdığı mektupları koyduğu duvar gediklerinin hiçbir işe yaramayacağından endişe ederek "O kâğıtlar duvar gediğine lokma olacak" diye telaşlandığı şu beytinden bu kâğıtların birer istek mektubu olduğu anlaşılıyor: *'Arz-i hâl ol şehe kâr itmeye Gâlib efsûs / Ruk'alar tu'me-keş-i rahne-i dîvâr ola hayf* ŞGNO, g.163/9. Yüzlerce yıl birlikte yaşayarak birbirlerinden çok sayıda gelenek alan Türkler ve Yahudiler arasındaki bu duvara kâğıt sokuşturma geleneğinin de ortak oluşu fazla şaşırtıcı olmasa gerektir. Bugün Kudüs'teki Ağlama Duvarı, dindar Yahudi hacılarının dileklerini itina ile yazıp sokuşturdukları (res.704) yüz binlerce dilek kâğıdı ile doludur. Nef'î de "İnce sözden anlayanların, nüshasını duvar gediğine dolgu yapacağı şiirler sözden mi sayılır?" mealinde söylediği şu beyitle rakiplerine şöyle laf dokundurur: *Söz midür o kim nüshasını nükte-şinâsân / Haşv-i şikem-i rahne-i dîvâr ü der eyler* NDMA, k.10/55.

• **Saklanma yeri:** Küçük yarıklar olmaları bakımından duvar gedikleri şiir geleneğinde saklanma ve sığınma yerleri olarak kullanılır. Şairler bunlarla ilgili son derece esprili hayâl ve tasavvurlar geliştirmişlerdir. Mesela Nevres-i Kadîm "Onun emirleri o derece güçlüdür ki, eğer etrafa bakınmayı yasaklasaydı duvardaki resimler hemen duvar gediğine girmeye çalışırlardı" anlamında şöyle der: *O deŋlü nâfiz ahkâmı ki men' itse temâşâyı / Tutardı rahne-i dîvâra yüz tasvîr-i dîvârı* NKHA, k.4/32. Görüldüğü üzere bu tasvirde adeta bir karikatür havası söz konusudur. krş. *İdince muhtesib-i men' nehy-i nezzâre / Çekildi rahne-i dîvâra sûret-i dîvâr* NKHA, k.11/36; *Velîk cünbiş-i ebrû-yi kahruŋı göricek / Çekildi rahne-i dîvâra sûret-i bed-h'âh* NKHA, k.15/5.

• **Sokuşturma yeridir:** Şiir geleneğinde bir yere gizlenmesi gereken yazı yahut kâğıt parçasının saklanacağı yerden kinaye olarak kullanılır. Mesela Nedîm, Üsküdar'da Fener Bahçesi için yazdığı bir şiirinde "Eğer Sâib [bu bahçenin güzelliğini] görmüş olsaydı, Isfahan'ın Çârbâğ'ı hakkında yazdığı şiirlerini acaba hangi duvar oyuğuna saklardı?" anlamında şöyle der: *Yâ Sâ'ib görmiş olsa Çâr-bâg-i Isfahân vasfın / Ne gûne rahne-i dîvâra eylerdi nihân âyâ* NDAG, kıt.7/17. Şair böylece hem usta İran şairi Sâib'i yazdığı şiirden dolayı utanan ve elindeki kâğıdı saklayacak yer arayan aciz durumda biri konumuna düşürüyor hem de Üsküdar bahçesinin Isfahan'ın meşhur Çârbâğ'ından (bk. "Çârbâğ") kat kat üstün bulunduğunu veciz bir uslûpla ifade etmiş oluyor.

• **Sudan dolayı açılır:** Yıllara meydan okuyan duvarlardaki gediklerin önemli bir kısmı kışın buraya sızan suların donup taşları çatlatmasıyla oluşur. Yahut akan ve damlayan suların da taş üzerinde zamanla izler oluşturduğu malumdur. Nâşid buna işaret olmak üzere "Aman ha, aşkın seni kendinden geçirmesiyle ağlayıp durma! Zira duvar gedikleri sudan dolayı rutubet tutar derler" anlamında şöyle der: *Hayret-i 'aşk ile giryân olma Nâşid kıl hazer / Çünki mâdan oldı dirler rahne-i dîvâre su* NDÖZ, g.78/9. Fuzûlî'nin *Su Kasidesi*'nde "Senin kılıcının zevkinden gönlüm yarık yarık olsa buna şaşılmaz; zira su akarken duvarda rahneler bırakır" dediği şu beyti de meşhurdur: *Zevk-i tîguŋdan 'aceb yoh olsa göŋlüm çâk çâk / Kim mürûr ilen bırağur rahneler dîvâre su* FKSÖ, k.3/3.

DUVAR GÖLGESİ [sevgilinin] (saye-i dîvâr) Şiir geleneğinde sevgilinin hane yahut bahçe duvarının bir dayanak olması gibi, bu duvarın yere düşen gölgesi de âşıklar için bir sığınak ve iftihar makamı olarak tasvir ve tasavvur edilir. Bu gölge kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için sevgilinin bir padişah ve onun âşıklarının da kendisini belki bir Cuma Selamlığı vesilesiyle bir an olsun görebilmek için sarayının kapısında günlerce bekleşen tebası olduğunu unutmamak gerekir. Yabancı seyyahlar İstanbul'da işi bitip dönmek yerine padişahı bir an olsun görme ümidiyle birkaç gün daha kalmanın, bu zahmete fazlasıyla değeceğinden bahsederler.

• **Âşığın dayanağıdır:** Hayretî'ye göre âşık sürekli sevgilinin duvarında bir gölge gibi bekler, fakat öylesine zayıftır ki sevgili önünden geçse dahi onu duvar gölgesi sanarak fark etmez: *Ugradı geçdi bugün yâr üstüme 'âr itmedi / Cismümi beŋzetdi beŋzer sâye-i dîvârına* HDMÇ, g.393/4. Hayâlî'ye göre sadece kendisi değil güneş ve gölgeler bile onun duvarını kendilerine dayanak edinmişlerdir: *Hayâlî ruhleriyle zülfine yâruŋ esîr olmış / Güneş yollara düşmiş sâyeler dîvâra yasdanmış* HBDA, g.214/5.

• **Âşığın makamıdır:** Şiir geleneğine göre âşıklar, sevgiliyi bir an olsun görebilme ümidiyle onun duvarı dibinde adeta bir gölge veya bir duvar resmi gibi bekleşip dururlar. Âşık Çelebi kendisini bu duvar gölgesinde bekleyen bir âşık, sevgilinin evini bir bulut, oradan çıkacak zatını da bulutlar arasından doğan bir güneş olarak tasavvur ederek şöyle der: *Tururlar sâye-i dîvârlarda muntazır 'uşşâk / Sehâb-i hâneden tâ mihr-i nûr-efşânumuz çıksun* AÇDF, g.66/3. Tâcî-zâde sevgilinin taş eşiğine yaslanıp kapısında sürünmeyi, sarayının duvarı dibinde gölge gibi beklemeyi bir iftihar vesilesi sayarak şöyle der: *Yasdanam taş işiginde dahi toprak döşenem / Kapusında sürünem sâye-i dîvârı olam* TCÇD, g.146/2. Revânî'ye göre bu kapıda bir gölge gibi bekleme sonunda başa devlet güneşi doğacaktır: *Dogdı ş'ol kimselerüŋ başına devlet güneşi / Ki kapuŋ beklediler sâye-i dîvâr gibi* RDZA, g.457/2. Ahmed Paşa ve Üsküplü İshâk Çelebi'nin şu beyitleri de aynı mealdedir: *Turdum kapuŋda başuma bir gün toga diyü / Gören sanur ki sâye-i dîvâruŋam senüŋ* PBKG, g.4224/5; *Üstüme toga diyü bir gün o devlet güneşi / Yolda yüz yire koyup sâye-i dîvâr oldum* ÜİÇD, g.183/2. Seyyid Câzım'ın şu ifadesine göre sevgilinin kapısı varken feleğin her an yıkılma tehlikesiyle dolu duvarı dibinde beklemek akıllı birinin yapacağı işlerden değildir: *Felekden hûş-mend ister mi âsâyiş ne mümkindür / Ümîd-i istirâhat sâye-i dîvâr-i mâ'ilden* SCDÖ, g.250/4.

• **Çok kıymetlidir:** Sevgilinin duvarı gibi (bk. "Duvar") duvarın gölgesi de o derece kıymetlidir ki Necâtî orada biraz vakit geçirmeyi, hurilerin saçına dahi değişmeyeceği iddiasındadır: *Eglenmege Necâtiyâ dîvârı sâyesin / Gîsû-yi hûr ü zülf-i semen-sâya virmezin* NBMK, g.405/8. İshâk Çelebi'ye göre sevgilinin duvarının gölgesi bile onun eşiğini terk etmez. Güneşle birlikte doğarak nöbetine devam ederek şairi kıskandırır: *Felege virmez işigüŋ gün ile bile togar / N'idelüm*

n'eyleyelüm sâye-i dîvâruŋ ile ÜİÇD, g.249/2. Bu tabir hk. bk. "Feleğe vermemek"

O **Yerde sürünme:** Atâ'nın şu ifadesine göre âşık bir gölge gibi sevgilinin sarayı kapısında dolanır durur: *Sâye-veş n'ola sarâyuŋı tolansam yürüsem / Kara yirden bile turdum der ü dîvâruŋ ile* ENMN, g.4451/2. Ancak Âhî Benli Hasan'ın şu beytinde ifade ettiği üzere sevgili onları asla fark etmez. Ona göre âşıkların yerde sürünen bir gölgeden hiçbir farkları yoktur: *Bir bölük başına gün togmaduk üftâdelerüz / Yirlere çalma igen sâye-i dîvâr gibi* ADMK, g.124/2.

O **Zâil olma:** Azmî-zâde Hâletî'ye göre âşığın vücudu, sevgilinin yüzünün ışığı karşısında hemen kayboluverecek bir duvar gölgesi gibidir: *Pertev-i mihr-i cemâl-i yâr ile nâ-bûd olur / 'Âşıkuŋ hîç farkı yokdur sâye-i dîvâr ile* AHBK, g.750/3. Prizrenli Şem'î de sevgiliyi bir güneşe, onun yüzünü gören kimseyi ise adeta bir duvar gölgesi gibi kayboluveren bir şahsa benzettiği şu beytinde gölgeyi yok olma sembolü olarak kullanır: *Âfitâbum ne kamersin ki yüzüŋi göricek / Her kişi zâyil olur sâye-i dîvâr gibi* ŞDMK, g.177/4. krş. *Kim ki olmaz bir güneş yüzli mehüŋ üftâdesi / Mahv bil anuŋ vücûdın sâye-i dîvârdur* HBDA, g.168/3.

← **Âşık:** Duvarının gölgesi nasıl sevgiliyi hiç terk etmezse, âşık da Rahîmî'nin şu beytinde olduğu gibi onun civarından hiç ayrılmaması bakımından kendisini daima duvar gölgesine benzetir: *Pertev-i mihrüŋle ş'ol vech ile oldum hâk-i râh / Kimse fark itmez vücûdum sâyesin dîvârdan* RDAM, g.242/3. Kirâmî de zayıflığı sebebiyle kendisini sevgilinin duvarının gölgesine ve duvar süslerine benzeterek şöyle der: *Za'fdan cismüm hayâle döndi kûyuŋda beni / Dir görenler nakşdur yâ sâyedür dîvârda* ENMN, g.4059/3.

←↓ **Güneş:** Necâtî Beğ'e göre sevgilinin duvarının gölgesinin parlaklığı o derecedir ki, güneş bile ona yetişemez: *Ben gedâ bir pâdişâhuŋ zülfine oldum esîr / Ki_iremez hûrşîd-i 'âlem sâye-i dîvârına* NBMK, g.503/7. İshâk Çelebi'nin yukarıdaki beytinde olduğu gibi Tâcî-zâde de sevgilinin duvarının gölgesini onun güneşi doğacak diye sürekli kapısında bekleyen bir âşığa benzeterek kıskanır: *Mihrüŋ üftâdesidür bekler uzun gün kapuŋı / Bilmezüz n'eyleyelüm sâye-i dîvâruŋ ile* TCÇD, g.200/3. Revânî'ye göre güneş için o duvarın gölgesinde bulunmak bile bir şereftir: *Ey güneş kûyında bu devlet saŋa yitmez mi kim / Salınursın her yaŋa ş'ol sâye-i dîvâr ile* RDZA, g.371/2. krş. *Görmedüŋ ey âfitâb ol mihr-i meh-ruhsârı sen / Yohsa çokdan cây iderdüŋ sâye-i dîvârı sen* NKHA, g.103/1.

705

DUVAR NAKŞI (nakş-i dîvâr, sûret-i dîvâr)
Duvar resmi demek olan bu klişeleşmiş terkip edebî metinlerde hareketsizlik, cansızlık ve zayıflık gibi kavramlara örnek oluşturmak için kullanılır. Şairlerce yaygın rağbet gören bir iddiaya göre duvardaki resimler nasıl yüzlerce yıl boyunca kımıldamadan ve göz dahi kırpmadan duruyorlarsa, aşk sarhoşu olup kendinden geçen âşık da aynı şekilde kalakalmıştır. "Sûret-i dîvâr olmak" ise Ali Emîrî'nin neşrettiği *'Acâyibü'l-letâif'*'te de zikredildiği üzere hayretten hiç kıpırdamadan durmak demektir. Revânî'nin şu beytinden bu anlamda bazen de "nakş-i dîvâr olmak" terkibinin kullanıldığı anlaşılıyor: *Kimseler Mecnûndan fark eylemez aslâ beni / Nakş-i dîvâr eyledi ş'ol sûret-i zîbâ beni* RDZA, g.491/1. Hayâlî Beğ'in mealen "Behzat senin çene çukurunun elmasını çizeyim derken hayretinden donakalmış" dediği şu beytinde geçen "nakş-i dîvâr olmak" tabiri de aynıdır: *Yazarken şeklin olmış nakş-i dîvâr / Bakup sîb-i zenahdânuŋa Bihzâd* HBDA, g.121/5,4.

+ **Behzâd** bk. "Behzâd"

+ **Hayret, hayranlık:** Esrar koması anlamına gelen "hayrân" ve "hayranlık" (bk. "Hayrân") bu durumdaki kimsenin gözleri yuvasından fırlamış ve ağzı açık kalmış vaziyette saatlerce kilitlenip kalması durumunu ifade eden bir tabirdir. Duvar resimleri de bu şekilde yüzyıllar boyunca hiç kıpırdamadan durmaları sebebiyle bunlardan bahsedilen beyitlerde bir şekilde konu bu kelimelere getirilir. Kemâl Paşa-zâde'nin "Eğer onun kasrının duvarına benim resmimi çizecek olsalardı, o resim de aynı benim gibi yüzüne gözünü dikip hayran hayran ona bakardı" dediği şu nefis beytinde bu duruma işaret vardır: *Bencileyin yüzine gözin diküp hayrân kala / Sûretüm nakş itselerdi kasrınuŋ dîvârına* KPZD, g.328/3. Âhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'indeki yorumuna

göre ise Çin'deki binlerce duvar resmi sevgiliyi görüp can ve akıllarını yitirerek ona hayran kaldıklarından, başlarını duvara vurup öylece kalmışlardır: *Hezârân nakş-i Çîn bî-'akl u bî-cân / Urup dîvâra başın kaldı hayrân* AHŞF, mes.498. Üsküdarlı Aşkî'ye göre ressamların duvarlara resim çizmesinin sebebi, sevgilinin güzelliğini görüp hayran kalmalarıdır. Bunun sarhoşluğu ile ev ev gezip duvarlara resim çizerler: *Cemâlüŋ nakşınuŋ olup nigârâ halk hayrânı / Gezerler hâne-der-hâne yazarlar nakş-i dîvârı* ÜASU, g.555/3.

+ **Mânî** bk. "Mani"

+ **Mücellâ, cilâ:** Duvar resmi kavramının geçtiği beyitlerde görülen "cilâ" ve "mücellâ" gibi parlaklık ve parlatma ile ilgili ibareler, Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sinde konu ettiği bir hikâyeye işaret içindir. Resim sanatının zirvesinde sayılan Çin ressamları ile onlar kadar usta görülmeyen Rum ressamları arasında bir müsabaka tertiplenir. Bir odanın iki duvarı iki grup arasında paylaştırılıp birbirlerini görüp etkilenmemeleri için araya bir perde çekilir. Çin ressamlarının ustalığını bilen Rum ressamları onlarla başa çıkamayacaklarını bildiklerinden yarışı kazanmak için bir yol arayışına girerler. Sonunda kendilerine verilen duvarı bir ayna gibi parlatmaya karar verirler. Yarışma günü geldiğinde perde açılır. Hakem heyeti Çin ressamlarının resmine hayran kalır. Daha sonra Rum ressamlarının duvarına bakınca orada aynı resmin yansımasını çok daha canlı olarak görüp bu resmi daha çok beğenirler ve onu birinci seçerler. Kemâl Paşa-zâde *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında *N'ola göŋlindekin gördiyse peydâ / Ki dîvâr idi mir'ât-i mücellâ* KPYZ, mes.4874 derken dolaylı olarak bu hadiseye işaret eder. krş. *Hânesinüŋ hâk dîvârın mücellâ eyleyüp / Yâr 'aksin gösteren nakkâşdur göŋlüm gözüm* NDMT, g.302/2. Yenişehirli Avnî'nin şu beytinde söz konusu edilen duvarın güzellerin gönlündeki en gizli sırları dahi yansıtacak derecede parlak olduğundan bahsedilirken yine aynı hikâyeye dolaylı yoldan telmih vardır: *O kadar sâf ki dîvâr-i mücellâsında / Görinür sîne-i dil-berdeki râz-i mübhem* YALT, k.38/7.

Nef'î'nin bir binayı tasvir ederken söylediği *Mu'allâ Beyt-i Ma'mûr-i felekden ferş-i eyvânı / Mücellâ sîne-i âyîneden kâşî-i dîvârı* NDMA, k.13/3 türünden beyitlerde geçen "parlak duvar" imajı ise tamamen farklı bir durum olup burada çinilerle süslü duvarlar kastedilmektedir. Bu konuda bk. "Kâşî"

706

+ **Kilise:** Özellikle Katolik kiliselerinin resim ve heykellerle dolu olması sebebiyle şiir geleneğinde "deyr" tabiriyle daha çok bu kiliseler (bk. "Deyr-i mugân") kastedilir. Behiştî'nin şu beytinde olduğu gibi şairler buradaki resim ve heykellerin hareketsiz duruşunu, bunların sevgiliyi görüp hayrete düşmeleri şeklinde yorumlarlar: *Deyr-i 'âlemde sanemler sûretüŋ hüsnin görüp / Her biri hayretlerinden nakş-i dîvâr oldılar* BDYA, g.181/2. Ümîdî'ye göre sevgili güzellik kilisesinin bir heykeli ve ona kıyasla periler ise duvar resimleri gibidirler: *Bir büt-i deyr-i melâhatsin bu hüsn ü ân ile / Saŋa nisbet her perî bir sûret-i dîvârdur* ÜDMS, g.29/2. Bazı örnekleri bu maddede yer alan beyitlerde de görüleceği üzere duvar resimlerinden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "deyr" kavramı ile "dünya" kastedilmiştir. Nev'î'nin *Sanemâ gaflet idüp sûret-i dîvâr gibi / İstinâd eyleme bu deyr-i harâb-encâma* NDMT, g.401/4 dediği beyitte geçen "deyr" ibaresi böyledir.

+ **Nakkaş:** Duvar resmini konu edinen beyitlerin önemli bir kısmında daima nakkaştan bahsedilir. Harputlu Rahmî'ye göre sevgilinin resmini duvara çizen ressam da bu güzellik karşısında âşık gibi kendinden geçmiş vaziyettedir: *Sûretin tersîm iden nakkâşa yâri sormadum / Hayret el virmiş der ü dîvâra mı söyler seni* HRDN, g.153/3. Hâkî'ye göre en usta Çin ressamları bile aynı duruma düşmekten kendilerini kurtaramazlar: *Nakş-i dîvâr oldı san bî-cân olup nakkâş-i Çîn / Göricek ol deŋlü hayrân oldı tasvîrüŋ senüŋ* ENMN, g.2562/2. Dünyanın suretlerden ibaret olması bakımından "nakkâş" kavramı bazen de bu suretleri yaratan Allah'tan kinaye olarak kullanılır. Nitekim Tâb'î'ye göre de gönül tapınağının her yerine sevgilinin resimlerini yerleştiren de ondan başkası değildir: *Deyr-i dilde her der ü dîvâra tasvîr eyledi*

/ Her sanem nakşını nakkâş-i mahabbet ey nigâr PBKG, g.2006/3. Bu konuda ayr. bk. "Çin"

+ Temâşâ: Sâdık Zîver Paşa'nın şu beytinde ifade ettiği üzere âşığın gönlü tamamen sevgilinin resimleriyle dolu olup her an onları temaşa etmekle meşguldür. Onun gönlü bu hâliyle adeta duvarları resimlerle dolu bir kilise yahut puthane gibidir: *Ol bütüŋ sûretini dilde tasavvur ideli / Nakş-i dîvâr-i sanem-hâne gelür hâtıruma* SZPD, g.266/6. Revânî ise şu beytinde muhtemelen sevgilinin tasvirleri ile dolu dîvânının temaşasından bahsederek şöyle der: *Serây-i vasfuŋı açdum bugün temâşâya / Ki nakş-i dil-keş ile toldı çâr dîvârı* RDZA, k.32/41. Osmanzâde Tâib'in şu beytinde olduğu gibi ister duvara çizilmiş olsun isterse şairlerin dîvânlarında tasvir edilmiş olsun onu gören en büyük ressamlar dahi hayran olup duvar resmi gibi donup kalırlar: *Nakş-i rengîn-i dil-âvîzini seyr itse olur / Reşk ile sûret-i dîvâr-i tahayyür Behzâd* OTSS, tar.9/7. Nev'î ve Şeyhülislâm Yahyâ ise şu kurgularında sevgiliyi gezinme bahanesiyle kiliseye sokar ve onu temaşa eden bütün resimlerin hayretten yere düşmemek için duvara yaslanıp kaldıklarını iddia ederler: *O tersâ-beççeyi büt-hânede seyr itdi ey Nev'î / Tayandı kaldı sûretler der ü dîvâra hayretden* NDMT, g.322/5; *Büt-hâneye seyr itmege girdi o perî-rû / Bütler yıkılup her biri dîvâra tayandı* ŞYDH, g.448/3. Bu gibi ifadelerden şairlerin gerçekten kilise yahut antik harabelerdeki heykelleri görüp inceledikleri anlaşılmaktadır. Zira bu resim ve heykeller arasında hayret ve utanç ifade eden (res.707) çok sayıda örnek mevcuttur.

707

O Cansızlık: Subhî'nin "Beni cansız görüp de duvar resmi sanmayın. Can veren put gibi bir güzel beni kendimden geçirdi" anlamında söylediği *Sûret-i dîvâr sanmaŋ görseŋiz bî-cân beni / Ki_eylemişdür bir büt-i cân-âferîn hayrân beni* ENMN, g.5017/1 beytinde olduğu gibi duvar resmi cansızlıkla birlikte kullanılmış ve adeta ölmüşlüğün sembolü hâline gelmiştir. Usûlî de ahlâken düşük olan güzellerin duvar resmi gibi ruhsuz olduklarını ifade ederken yine bu kavramı ruhsuzluk sembolü olarak kullanır: *Hulkı olmayan güzel san sûret-i dîvârdur / Ey Usûlî bir büt-i bî-câna virme göŋlüŋi* UDMİ, g.130/5. Helâkî, Üsküdarlı Aşkî ve Priştineli Nûrî'nin şu beyitlerinde hep duvar resmi ve cansızlık ilgisi işlenmiştir: *Ol büt-i 'Îsâ-lebüŋ gören Helâkî hüsnini / Sûret-i bî-cân gibi kalur der ü dîvârda* HELD, g.130/5; *Görüp tasvîrüŋ iy 'Îsî-nefes deyr içre sûretler / Düşüp bî-cân yatur her biri bir dîvâre yasdanmış* ÜASU, g.194/5; *Melâl-i hecr ile ben kâlıb-i bî-cân gibi oldum / Numûne isteyenler sûret-i dîvârı görsünler* PNDE, g.101/3.

O Gerçeğin taklidi: Nakış yani gerçeğin sureti olan çizgiler hiçbir zaman gerçeğin kendisi gibi olamaz. Bu sebeple cansız, yapmacık renk ve çizgilerden oluşan nakışlar gerçeğin sadece bir taklididir. Kemâl Paşa-zâde'ye göre yeryüzündeki güzellerin hiçbiri sevgili gibi olamaz. Onlar gerçek güzellik olan sevgilinin ancak taklidi yani tasvirinden ibarettir. Hiç kıpırdamadan durmalarının sebebi ise sevgiliye hayranlıklarından kaynaklanmaktadır: *Hûb-rûlar sûretüŋ nakşına hayrân oldılar / Saŋa nisbet hûb-rûlar nakşdur dîvârda* KPZD, g.331/3. Aynı şekilde Nev'î-zâde Atâyî'ye göre bu dünyanın suretlerden ibaret olan geçici nakışlarına bakarak hayran kalmak da (bk. "Hayrân") cinnet ifadesinden başka bir şey değildir. Zira dünya gerçek değil fanidir: *Bakup hayrân olanlar nakş-i nâhem-vâr-i gerdûna / İnandı sâye-i dîvâre izhâr-i cünûn itdi* NASK, g.257/7. krş. *Deyr-i 'aşkuŋ bütperestânı heme Hak-bîndür / Berhemenler sûret-i dîvâra itmez iltifât* ŞGNO, g.25/3. Bağdatlı Es'ad'a göre ise aşk sarhoşluğu yaşayan biri ile duvar sureti arasında büyük bir fark vardır. Zira kendinden geçmiş bir sarhoşla aklı başında bir kimse asla bir olamaz: *Sûret-i dîvâr ile hayrân-i 'ışkuŋ farkı var / Mest-i bî-hod hûşyâre beŋzemez bir vech ile* BEDM, g.263/5.

O Gerçeğe sevk eden aracı: Tasavvuf felsefesine göre bu dünyadaki her şey bir suretten ibaret olup gerçek, fani olduğu herkesçe bilinen bu dünyadan ibaret değildir. Dolayısıyla her varlığı birer duvar sureti / resmi kadar gerçek dışı olan bu dünyada bu suretlerden hareketle onların yaratıcısına yani nakıştan hareketle nakkaşa ulaşmanın yolunu aramak gerekir. Gülşenî-i Saruhânî'ye göre bütün ruhsuzluğuna rağmen eğer insan bu

suretlerden onların yaratıcı ressamına yol bulabiliyorsa; bu suretler adeta ruh kadar yücelip değer kazanırlar. Aksi takdirde bunlar insanı boş dünya hayatıyla oyalayıp gerçek yoldan çıkartan tuzaklardan başka bir şey değildir: *Nakşdan yol bulana nakkâşa / Rûh-i mahz oldı sûret-i dîvâr* GSÖK, k.7/7. Nitekim Halîlî'nin iddiasına göre surete tapan bir hacı Kâbe'de ancak bir duvar görebilir. Fakat arif olan her an mana Kâbe'sini tavaf ile meşguldür: *Ka'be-i ma'nâyı 'ârif dem-be-dem eyler tavâf / Hâcî-i sûret hemânâ Mekke dîvârın görür* KMAK, g.176/4. Dolayısıyla Merâmî'nin *Deyr-i dünyâda bakup kalma musavver sûrete / Dâr-i 'ukbâda senüŋ-çün nakş olan dîvârı gör* PBKG, g.2771/4 ifadesiyle insan bu dünya tapınağında resimlere kanarak oyalanıp aldanmamalı, "ârif" olan kimse kendisini baki olan dünyadaki gerçeklere hazırlamalıdır. krş. *Leb-i cânân gibi dil cân-i 'âlem olanı ister / Göŋül deyrinde 'ârif sûret-i dîvârdan fârig* BDBS, g.88/2. Gerçek aşka bağlanan bir kimse Ahmed Sâdık Zîver Paşa'nın ifadesiyle Hz. İbrahim gibi put kırıcı olur ve bu dünyanın aldatıcı suretlerine asla gönül vermez: *Büt-şikendür beste-i zünnâr-i 'aşkuŋ ey sanem / Deyre girmez sûret-i dîvâre itmez iltifât* SZPD, g.36/3.

O Hayranlık: Duvar resmi gibi hareketsiz kalmak anlamındaki "sûret-i dîvâr olmak" ile "hayrân" ibareleri aynı anlamı ifade etmeleri bakımından, şiir dilinde her ikisi de kendinden geçerek hayrete (bk. "Hayret") ve esrar komasına (bk. "Hayrân") girmenin sembolü olarak kullanılır. Mehmed Şerîf Efendi'nin "O işve ve güzellik mumu gibi parlak yüzlü sevgili raksa girdiğinde, fanusun ışığı (onun yanında) duvar resmi gibi hareketsiz kaldı" dediği *Girince raksa kaldı sûret-i dîvâr-veş fânûs / Olup hayrân o şem'-i hüsn ü nâz-i 'işve-engîze* MŞED, g.149/4 beytinde kelime bu makamda kullanılmış. krş. *Bir seher-geh kim der-i deyr-i mugânda nâgehân / Ol büti gördükde kaldum sûret-i dîvâr-veş* MPEB, g.249/4. Azmî-zâde Hâletî de "Öyle bir saray ki Mani nakışlarını görecek olsaydı duvar resmi gibi nefesini tutup hayran kalırdı" derken "hayrân" ibaresiyle duvar resmi arasındaki donup kalma yani hareketsizlik ilgisini kullanmış: *Habbezâ kâşâne kim görseydi Mânî nakşını / Sûret-i dîvâr-veş dem-beste vü hayrân ola* AHBK, tar.8/1.

O Hissizlik: Azmî-zâde Hâletî gibi birçok şaire göre sevgili o derece güzeldir ki onu görüp de yakasını yırtmayan, duvar resmi kadar kalpsiz ve hissizdir: *Görüp o büti deyr-i cihân içre yakasın / Çâk eylemeyen ola meger sûret-i dîvâr* AHBK, g.150/4.

O Zayıflık: Duvara çizilmiş bir resmin boya kalınlığı nasıl bir zar kadar inceyse, iddiaya göre âşık da aşk derdinden bu derece zayıflayarak resimden bir farkı kalmamıştır. Emrî bu durumu şöyle ifade eder: *Lâgarem şöyle ki dîvâre tayansam sanemâ / Nazer iden yüzüme sûret-i dîvâr sanur* EDYS, g.146/2. krş. *N'ola 'Ulvî kulına virmese ol şâh selâm / Za'f-i cismin göricek sûret-i dîvâr sanur* DUBÇ, g.165/5. Edirneli Nazmî de bir duvara yaslanacak olsa, başkalarının kendisini duvardaki oymalardan fark edemeyecekleri kadar zayıf olduğu iddiasındadır: *Söyleyem za'f ile kim dîvâruŋ itsem ittikâ / İy sanem nakş-i hacer sanur hemîn gören beni* ENDS, g.6511/4.

⇆ **Âşık:** Fuzûlî'nin *Sûret-i dîvâr idüpdür hayret-i 'ışkuŋ bizi / Gayr seyr-i bâg ider biz künc-i mihnet bekleriz* FDKA, g.123/5 beytinde ifade ettiği üzere gerek sevgiliye hayran (bk. "Hayrân") olmalarından gerekse bir duvar resmi kadar zayıflayıp incelmelerinden dolayı âşıklar kendilerini daima duvar resmine benzetirler. Bâkî'nin "Ancak benim zayıf cismimi duvar resminden ayırt edebilene nazar ehli denebilir" dediği şu beyti de bu tasavvurun bir ürünüdür: *Bâkiyâ ehl-i nazar oldur ki kûy-i yârda / Sûret-i dîvârdan cism-i nizârum fark ide* BDSK, g.461/5. Lebîb duvar nakşı ile Nakşibendî tekkesi arasında ilgi kurduğu şu beytinde bedenini, duvara çizilmiş ve bir gün kaybolmaya mahkûm bir resim olarak görür: *Nakş-i dîvâr-i fenâdur mahv olur bir gün Lebîb / Nakş-bendî tekyesinde san müsâfirdür tenüm* LDOK, g.99/7.

⇆ **Diğer güzeller:** Vahyî'nin *Deyr-i hüsnüŋ sûret-i dîvâr buldum bütlerin / Bir saŋa mânend olur rûh-i mücessem bulmadum* VDHT, g.186/3 beytinde ifade ettiği üzere gerçek sevgiliye nispetle diğer güzeller, adeta bir kilise duvarındaki resimler gibi cansız ve ruhsuzdurlar. krş. *Deyr-i 'âlemde güzel çok saŋa nisbet ammâ / Sanemâ her biri bir sûret-i dîvâr ancak* MDAM, g.240/4. Bu sebeple Sabâyî'nin *Rûyuŋ var iken deyr-i cihânda bu Sabâyî / İtmez varuban sûret-i dîvârı temâşâ* SDRK, g.2/5 dediği üzere gerçek âşık sevgilinin cemalinden başkasına meyl etmez. Zira ondan başkasının cemali duvar resminden farksızdır.

← **Vefasız güzeller:** Âşığa vefa göstermeyen güzeller yaygın olarak ruhsuz duvar resimlerine benzetilirler: *Ne bulduŋ deyr-i dünyâda vefâsuz yâr sevmekden / Ne ma'nî hâsıl olur sûret-i dîvâr sevmekden* ZDAN, g.1197/1. Dolayısıyla böyle bir güzele meyletmek, gerçek yerine sureti ile oyalanmak olup sonunda pişmanlığa sebep olur: *Cihân deyrinde tasvîr-i vefâsuz yâre meyl itdük / Dirîgâ hayf nakş-i sûret-i dîvâre eglendük* BDBS, g.97/2. Nacak Fâzıl'a göre de vefasız yarin duvar resminden hiçbir farkı yoktur: *Nakş-i hüsnüŋ gibi sanurdum vefâ vü mihrüŋi / Sûret-i dîvâr imişsin böyle bilmezdüm seni* NNFD, g.222/5.

708

DUVAR YAZILARI

Antik döneme ait harabe duvarlarındaki grafitiler, günümüzde olduğu gibi insanların tarih boyu ilan edemeyip duvarlara döktükleri aşkların zengin izleriyle doludur. Bundan yıllar önce Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin restorasyon çalışmaları sırasında cariyelerin duvar yazıları ortaya çıkmış, basında büyük ilgi uyandıran bu karalamalar arasında Dilfirîb adında bir cariyeye ait olduğu anlaşılan *Bagrı yanık Dilfirîb âh garîb ü bî-çâre amân amân* yazısı (res.708) uzun süre magazin haberlerine konu edilmişti. Muhyî'nin *Bî-karâr itdi o yârüŋ 'ışkı şehrini gezüp / Âh şâhum yazmadugum bir der ü dîvâr yok* MDMA, g.372/5 dediği beytinden de anlaşılacağı üzere binlerce yıllık bu gelenek Osmanlı'da da âşıklarca şehir duvarlarına yazı yazma suretiyle sürdürülmüştü. krş. *Âh şâhum yazaram her der ü dîvâra ki tâ / 'Aşkuma şâhid ola her der ü dîvâr dahi* MDMA, g.661/8. Derzî-zâde Ulvî'nin *Gizlü râzum 'âleme bir bir 'ıyân itsem gerek / Âh şâhum diyü yollarda figân itsem gerek* DUİÇ, mus.20/III-2. beytinde ifade ettiği üzere bu duvar yazıları kimseye ve özellikle sevgiliye ifade edilemeyen dert ve sırların duvara dökülmesi ile teselli bulan bir çaresizliğin ifadesi idi. krş. *Senüŋ hüsnüŋ beyân eyler benüm 'ışkum 'ıyân eyler / Ne deŋlü âh şâhum kim der ü dîvâra yazmışlar* DUİÇ, g.184/2.

Sa'dî'nin duvarlara kanla yazı yazdığını iddia ettiği *Mâcerâ-yi 'ışkuŋı dil hânesinde dôstum / Yazaram kanlu yaşumla her der ü dîvârda* KMAK, g.626/2 beytinden bu yazıların bazen evlerin iç duvarlarına da yazıldığı anlaşılıyor. Necâtî ve Hayretî'nin şu beyitlerinde ise dolaylı olarak han duvarlarına yazılmış "Âh Şâhım!" yazılarına işaret edilmiş: *Dâr-i dünyâ bir müsâfir-hânedür kim her gelen / Âh şâhum yazdı gitdi safha-i dîvârına* NBMK, g.503/2. krş. *Bu müsâfir-hâne-i dehrüŋ der ü dîvârını / Âh şâhumla müzeyyen kıldı şâhum âhumuz* HDMÇ, g.144/2. Bütün bunlar arasında en ilginci Fatih Sultan Mehmed'in ilanıaşk için "O sevgiliye âşık olduğumu nasıl gizleyebilirim ki? Şehrin bütün duvarları 'Âh şâhım!' yazılarıyla doludur" dediği şu beytidir: *Nice pinhân eyleyem ol dil-bere 'âşıklugum / Pür-durur dîvârı şehrüŋ âh şâhumdan benüm* FŞKE, g.50/2.

• **Kömürle yazılır:** Şairlerin duvar yazılarının kanla yazıldığı iddiasından daha gerçekçi bir ifade olmak üzere Muhyî'nin aşk ateşiyle yanıp kömür olan bedeniyle âşıkların duvarlara "Âh şâhım" yazmalarını vasiyet ettiği şu beytinden, bu duvar yazılarının kömürle yazıldığı anlaşılmaktadır: *'Aşk odı yakdı tenüm oldum kömür ol nârda / Âh şâhum yaza 'âşıklar der ü dîvârda* MDMA, g.535/1. Bir başka beytinde de kömürle duvara herkesin yazı yazabileceğini fakat asıl marifetin o yazıyı gönül kanıyla yazabilmek olduğunu şöyle ifade eder: *'Âşık oldur ki_âh şâhum yaza dilde hûn ile / Her kişi yazar kömürlerle der ü dîvârda* MDMA, g.537/3.

→ **Göğse çekilen elif ve yaralar:** Derzî-zâde Ulvî göğsüne çektiği elif ve yaraları duvarlara yazılan "âh"lara benzeterek şöyle der: *Safha-i sînem ki zeyn oldı elifle dâg ile / Beŋzer ol dîvâre kim baş-dan başa yazılmış âh* DUİÇ, g.615/3.

DUVARA GÜL YAPIŞTIRMA

Nâbî'nin "Her tutam gül nasıl duvar gediğine yapışmazsa, cahile söylenen her söz de onun gönlüne tesir etmez" anlamı verilebilecek *Her söz olmaz hâtır-i nâdâna mü'essir / Her kabza-i gül rahne-i dîvâra yapışmaz* NDAF, g.314/6 beyti oldukça çetrefilli bir durum arz etmektedir. Zira beyitteki "kabza" kelimesi, yanında "gül" diye okunan kelimenin "gil" [= balçık] şeklinde okunması ihtimalini de beraberinde getirmekte ve duvar gediğini doldurmak bakımından çok daha mantıklı görünmektedir. Bununla beraber elde mevcut beyitlerden "duvara gül yapıştırma"

şeklinde yaygın bir gelenek olduğu da anlaşılıyor. Sûzî ve Hızrî'nin göğüsleri üzerinde açılmış kanlı yaraları kapı ve duvarlara yapışmış güllere benzettikleri şu beyitlerde bu geleneğe işaret vardır: *Sîne-i mecrûhum üzre zahm-i peykânuŋ gören / Gül sanur kim yapışup kalmış der ü dîvârda* ENMN, g.4043/3; *Hâk-i sînemde ruhuŋ şevkıyle olan dâglar / Gül gibi yapışduralar anı her dîvârda* PBKG, g.6380/4. Manzum metinlerde "yapışmak" fiilinin oldukça zengin kullanımları (bk. "Duvara yapışmak", "Yapışmak") göz önünde bulundurulduğunda, bu eylemin nasıl ve ne için icra edildiği konusu tam bir netlik kazanmamaktadır. Zira böyle bir ifadeden bahar geldiğinde sarmaşık cinsinden güllerin duvarlara sardırılması veya duvarlara yapıştırılması gibi farklı eylemler anlaşılabilir. Bununla beraber aşağıdaki bilgiler günümüzde İspanya'da Girona Katedrali civarında her sene düzenlenen çiçek festivalleri yahut Isparta'daki gül festivallerinde de icra edildiği üzere bunun bir çiçek şenliğini işaret ettiğini göstermektedir. Bâkî'nin doğan güneşi feleğin damına yapıştırılan bir güle benzettiği şu beyti çevreyi güllerle süsleme eğiliminin sadece duvarlarla sınırlı kalmayıp aynı zamanda yapıların tavanlarına kadar da uzandığını göstermektedir: *Gün togdı sanma penbe-i subh ile nev-bahâr / Urdı sipihr sakfına bir yâdigâr gül* BDSK, g.305/2. krş. *Sü'âl eylerse ol meh-pâre tâze tâze dâgumdan / Diŋüz kim sakfa penbeyle yapışmış verd-i ahmerdür* MCDM, g.173/4.

● **Gül donanmasında olur:** "Gül donanması" maddesinde ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere Hz. Musa'ya Tur'da Allah'ın hitabına mazhar olarak levhalar verilmesini kutlayan Yahudilerin Şavuot bayramı bizde de gül donanması şenlikleriyle kutlanmış. Yahudilerde daha çok hasat bayramı olarak ibadetle geçirilen bu bayramda sinagoglar çiçeklerle süslendiği gibi bizde de şehirler çiçeklerle süslenmiş. Bu şenlikleri seyretmek için evinden çıkanların evlerine hırsızların dadandığına dair günümüze intikal eden mahkeme kayıtları (bk. "Gül donanması") bulunması, bu eğlencelere gösterilen aşırı ilgiyi açıkça belgelemektedir. Emrî'nin "Gönül sevgilinin yanağının coşkusuyla gül donanması etti. Bedenimin duvarına güller ve yaralar yapıştırsa bunda ne var?" dediği şu beytinden duvara gül yapıştırma geleneğinin bu bayram münasebetiyle icra edildiği anlaşılmaktadır: *Göŋül şevk-i ruh-i yâr ile gül tonanmasın itdi / Yapışdursa n'ola dîvâr-i cisme dâglar güller* EDYS, muk.173/2.

709

● **Pamukla yapıştırılır:** Âşık Çelebi'nin "Bahar gelince gonca dudaklı güzeller gül bahçelerine açıldılar. Sanki duvara pamukla gül yapıştırmak için yer kalmamış" dediği *Nev-bahâr oldı açıldı gonce-lebler gülşene / Yir yok yapışa penbeyle meger dîvâre gül* AÇDF, k.4/3 beytinden güllerin duvara pamukla yapıştırıldığı anlaşılıyor. Şiir mecmualarında Şâvur adına kayıtlı görülen ancak ikinci mısraı Rahmî'nin aşağıdaki beyti ile benzerlik gösteren *Tolup gül yüzlü dil-berlerle meclis döndi gül-zâre / Güle yir yok meger yapışduram penbeyle dîvâre* mısralarından da bu gül yapıştırma eyleminin pamuk vasıtasıyla yapıldığı açıkça anlaşılmaktadır. krş. *Bahâr oldı açıldı gonca-lebler sahn-i gülzâre / Güle yir yok meger yapışduram penbeyle dîvâre* BRME, g.206/1. Gelibolulu Sun'î'nin mahalle mektebine giden çocukları tasvir ettiği şu beytinde dudaklar kırmızı goncalara, çocukların başlarına taktıkları beyaz tülbentli sarıklar da (res.709) pamuklara benzetilmiş: *Panbuçag ile meger yapışduralar gülleri / Şöyle tolmış gonca-leblerle mu'allim-hâneler* SDHY, g.14/3. Bu beytin bir benzeri Edirneli Nazmî'nin nazire mecmuasında Cebrî mahlaslı bir şaire ait olarak gösterilmiş. krş. *Penbe-i terle meger yapışduralar gülleri / Şöyle tolmış gonçe-femlerle mu'allim-hâneler* ENMN, g.1218/5.

⇜ **Yara üzerindeki pamuklar:** Azmî-zâde Hâletî'nin "Sevgili cansız bedenime yeni yeni yaralar açtı. Sanki duvara pamukla güller yapıştırdı" dediği *Ten-i bî-câna dil-ber tâze tâze dâglar yakdı / Yapışdurdı sanasın gülleri penbeyle dîvâra*

AHBK, g.784/4 beytinde kanlı yaralar üzerine bastırılan pamuklar duvara pamukla yapıştırılan güllere benzetilmiş. Hâletî'nin bu ifadesi bize aynı zamanda duvara yapıştırılan güllerin nasıl bir görüntüye sahip oldukları hakkında da bir fikir vermektedir. krş. *Yir yir yapışdurur tenine penbeler sehâb / Nâr-i gamuŋla yakdı meger kûh-sâr dâg* HDMÇ, g.169/3.

710

DUVARA YAPIŞMAK (dîvâre yapışmak / yasdanmak)

Eskilerin "duvara yapışma" tabirini daha çok küçümseme ve hafife alma anlamında kullandıkları görülüyor. Zira bunun geçtiği hemen bütün beyitlerde varlığını duvara muhtaç ve ona bağlı duran nesnelerden bahsedilmektedir. Arpaemîni-zâde Sâmî duvara tutunmak yahut temas etmek suretiyle yürüyebilen bir körden bahsederken onun bu hâlini "duvara yapışmak" tabiriyle ifade eder: *Sâhib-nazer ârâyiş-i güftâre yapışmaz / Ma'nâ görür a'mâ gibi dîvâre yapışmaz* SDFS, g.49/1. Aynı şekilde Me'âlî'nin aşağıda geçen beytinde de görüleceği üzere yeni ayakta durmaya çalışan bir çocuğun yürüyüşü de yine bu tabirle ifade edilmektedir. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere bir duvar resmi kadar incelen yahut bir saman çöpü kadar zayıflayan âşığın kavuşma talebine, sevgilinin verdiği cevap hep onun duvara yapışması tavsiyesidir. Yani âşık bu güçsüz hâliyle ancak duvara yapışık kalırsa varlığını sürdürebilecek, aksi takdirde yok olup gidecektir.

"Duvara yasdanmak" da aşağı yukarı "duvara yapışma" tabiriyle aynı manada kullanılmakla birlikte "yapışma" fiiliyle daha çok resim ve kerpiç samanı türünden duvarla bütünleşmiş yahut duvarın içine girmiş iki boyutlu nesneler kastedilirken "yasdanmak" [= yaslanmak] ile Gelibolulu Âlî'nin "O güzel kiliseye girip yüzünü gösterdiğinde, heykeller her biri duvara yaslanarak bakakalmış" dediği *Girüp bir deyre ol büt 'arz-i tasvîr eylemiş 'Âlî / Bakup kalmış sanemler her biri dîvâra yasdanmış* GAKA, g.236/7 beytinde geçen heykel gibi üç boyutlu nesnelerin kullanıldığı görülür. Bununla beraber iki fiil arasında böylesine kesin çizgilerle ayrılmış bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Yani Hayâlî'nin "Sevgili zulmedip dururken dert ehli âşıkların, saman çöpü gibi çehrelerini sarartmış bir hâlde duvara yaslanıp bekleştiklerini gördüm" dediği şu beytinde, rahatlıkla "yasdanmak" fiilinin kullanıldığı görülebilmektedir: *Cefâ bünyâd idelden yâr şekl-i kâhda gördüm / Sarardup çehre derd ehli yatur dîvâre yasdanmış* HBDA, g.215/2. Bu deyimlerin kullanıldığı anlamlar ve bunlarla ilgili geliştirilen yorumları şöylece özetleyebiliriz:

= **Duvara tutunmak:** Yukarıdaki "Duvar nakşı" maddesi incelendiğinde duvardaki resimler hakkında sürekli "duvara yapışmış" tanımının kullanıldığı görülecektir. Buradaki "yapışmak" fiili ağırlıklı olarak "tutunmak" anlamındadır. Süvârî'nin *Gördiler bu vech ile yârüŋ musavver nakşını / Yapışup dîvâre geçdi kendüden tasvîrler* PBKG, g.2269/4 beytindeki ifadeye göre duvardaki resimler, onun olağanüstü güzelliğini görünce şaşkınlıktan baygınlık geçirecek duruma düşüp duvara tutunmak zorunda kalan şahıslara benzetilmiş. Şeyh Gâlib'in bir işret sabahında güneşin yavaş yavaş doğuşunu tasvir ettiği *Olmuş o rütbe mest-i sabûh-i sabâh kim / Seyr idimez yapışmasa dîvâre âftâb* ŞGNO, k.31/2 beytinde de aynı şekilde duvara tutunarak yürüyebilen bir sarhoş imajı çizilmiş.

Bir klişe hâlini alan "duvar" ve "hasta" ilişkisinden hareketle şairler sevgilinin duvarının hasta âşıklarla dolu (bk. "Duvar") olduğunu öne sürerler. Hayretî'nin sevgilinin önüne gelene ilaç verdiği (bk. "Şerbet") fakat buna mukabil gerçek âşıklarına iltifat etmediğinden yakındığı *Meded her derdi yok nâmerde sunma şerbet-i la'lüŋ / Yaturken bunca*

bî-çâre der ü dîvâre yasdanmış HDMÇ, g.155/3 beyti de güçsüzlükten ayakta duramadığı için duvara tutunmak zorunda kalan hasta âşık ve duvar ilgisini işlemektedir. krş. *Tabîbüm sag olan baş istemez yasduk mahallende / Yatur 'uşşâk-i pür-derdüŋ der ü dîvâra yasdanmış* PBKG, g.3047/3.

Balçık: Gerek kerpiç gerekse duvar sıvası yapmak için çamur ve samanın karıştırılmasıyla oluşturulan balçık da varlığını duvara muhtaç olması bakımından bu tabirin kullanıldığı unsurlardan biridir.. Nacak Fâzıl'ın *Didüm ey seng-dil ayaguŋa toprag olayın / Nâz ile güldi didi ko beni dîvâre yapış* NNFD, g.71/2 ifadesine göre âşık sevgiliye "Ey taş gönüllü! Ayağının toprağı olayım!" diye talepte bulunur; sevgili ise naz ile gülerek 'Sen beni bırak da duvara yapış" cevabını verir. Yani sevgili dolaylı olarak mealen "Eğer toprak olduysan senin yerin kerpiç duvar sıvasıdır. Bana kavuşman mümkün olmadığına göre bu hâlinle ancak orada varlığını sürdürebilirsin" cevabını vermektedir. Nitekim Tırsî'nin bu durumu peşinen kabul ettiğini gösteren şu beyti aynı zamanda Nacak Fâzıl'ın beytine açıklık getirecek mahiyettedir: *Toprak olup ormanda ayag altına düşdi / Kasdı bu ki balçık gibi dîvâre yapışmak* TDKY, g.110/2.

Gölge: Dimetokalı Vahdetî'nin "Mahallende boyunun hasretiyle dolaşırken beni görenler, duvara çarpan belli belirsiz bir gölge olduğumu söylerler" dediği *Kûyuŋ içre hasret-i kaddüŋle cismüm dir gören / Mün'adim bir sâyedür dîvâre yasdanmış yatur* VDYÖ, g.39/2 beytinde de duvara tutunma ile gölge arasında ilgi kurulmuş. krş. *Yasdanam taş işiginde dahi toprak döşenem / Kapusında sürinem sâye-i dîvârı olam* TCÇD, g.146/2. Duvara vuran gölgenin sevgiliye ait olması durumunda ise bu manzara derhal duvara bir peri resminin çizildiği türünden bir ifadeyle yorumlanır: *Sanuram Hâtifi nakş eylemişler bir perî şeklin / Göricek sâye-i dil-dârumı dîvâra yasdanmış* PBKG, g.3402/5. Bu konuda ayr. bk. "Duvar gölgesi"

Gül bk. "Duvara gül yapıştırma"

Kör: Arpaemîni-zâde Sâmî'nin yukarıda geçen beytinde olduğu gibi Yakînî de bu deyimi yine körlerin duvara tutunarak yürümelerinden hareketle kullanmış. Beyte göre âşık, sevgiliye yollarında ağlamaktan kör olduğunu söyleyerek kavuşma talebinde bulunur fakat karşılığında "Beni bırak duvara yapış" cevabını alır: *Yollaruŋda didüm aglamadan a'mâ oldum / Didi ol serv-i revân ko beni dîvâre yapış* YDÖZ, g.81/7. Verilen cevap dolaylı olarak "Senin ayakta durabilmek için önce duvara tutunman gerekir" mesajıdır. Nev'î-zâde Atâyî'nin Bağdatlı bir hayırsever tarafından Mekke'ye giden görme engelli hacılar rahatça tutunarak yürüsünler diye yaptırılan bir duvardan bahsettiği *Dîvâr yapdı Mekke'ye Bagdâd'dan biri / A'mâlar aŋa yapışup itsün diyü güzâr* NASK, tar.51/1 beytinde de söz konusu edilen duvar yine insanların tutunarak yürümeleri için inşa edilmiş.

Mum: Fevrî'nin "Sevgiliye senin vuslatına ersem mum gibi yanarım deyince bana öfkeyle baktı ve 'beni bırak duvara yapış' dedi" anlamındaki *Yanaram şem' gibi vasluŋa irsem diyicek / Hışm ile bakdı didi ko beni dîvâre yapış* RFAT, kıt.32 beytinde sevgili âşığına duvara yapışması tavsiyesinde bulunmaktadır. Dikkat edilecek olursa günümüzde dahi özellikle mihraplarda bulunan eski büyük mumlar daima bir veya daha fazla yerden duvara raptedilmiş (res.626, 710) olarak durmaktadırlar. Hatırlayanlar bilirler 1975 yılında Aksaray Yeraltı Çarşısı yangını sırasında Valide Camii'nin mihraba bağlı büyük mumları hararetten ters U harfi oluşturacak biçimde yumuşayıp yana yatmışlar, fakat duvara bağlı bulundukları için devrilmemişlerdi. Beyitteki ifadeye göre sevgili, vuslatını isteyen âşığına dolaylı olarak "sen ayakta durmak için dahi duvara muhtaçsın" cevabını vermektedir. Fevrî'nin "Mum eğer mecliste senin yüzünü görecek olsa, duvara yapışarak ateşte helâk olur" dediği *Görse 'izâruŋı utanup encümende şem' / Dîvâra yapışup düşe nâr-i figende şem'* PBKG, g.3804/1 beytinde de mum, ayakta durabilmek için duvara tutunan bir şahsa benzetilmiş. Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sâkî-nâme*'sinde çizdiği uzunca ve nefis bir mum tasvirinden alınan şu beyitte de mum, sürekli yanmaktan hâlsiz düşmüş ve duvara tutunmadan ayakta durması mümkün olmayan bir şahsa benzetilmiş: *Anı muhrika eylemiş bî-mecâl / Yapışmadan dîvâre turmak muhâl* NASN, mes.1135.

Resim: Aynı şekilde Yakînî'nin "Kilise resmi gibi çizilip hayran olan âşığını gölge gibi yere vurarak ona 'Duvara yapış' deme" anlamındaki *Sanem-i deyr gibi yazulu şeydâŋ olana / Sâye-veş yirlere çalup dime dîvâre yapış* YDÖZ, g.81/7 beytinde de yine duvar üzerindeki resim (bk. "Duvar nakşı") yahut duvara bağlı olarak duran heykel

gerçeğinden yararlanılarak geliştirilmiş bir küçümseme ifadesi sezilmektedir. Yani sevgili yine dolaylı yoldan "Sen bu duvar resmi gibi zayıflamış hâlinle ancak duvarda durabilirsin" demektedir. krş. *Karşu düşdi aŋa kasrındagı sûret-i serv / Didi kim ko Hızır Abdâl beni dîvâra yapış* TCÇD, g.77/5.

O **Güçsüzlük:** Bütün bu kullanılış şekilleriyle anlaşılıyor ki "duvara yapışma" deyimi güçsüzlük, zayıflık ve acemilik imajının sembolü olarak kullanılmış. Nitekim Köse Me'âlî kasidesinin dua faslında, ayı henüz yürümeye başlayan bir çocuğa benzeterek "Ay çocuğu çarh duvarına yapıştığı müddetçe, saman yolu felek ihtiyarına baston oldukça…" derken bu tabirin nasıl bir durumu tasvir ettiğini açıkça sergilemektedir: *Dîvâr-i çarha niteki yapışa tıfl-i mâh / Niteki pîr-i çarha 'asâ ola kehkeşân* MDEA, k.1/35. Sehâbî de şu beytinde duvara yaslansa görenlerin onu duvar resmi sanacakları kadar zayıfladığını iddia ediyor: *Tayansa peykerüm dîvâr-i kûy-i yâre za'fından / Gören anı sanur Mecnûn-i mihnet-dîde timsâli* SDCB, g.405/3. Rahîmî'nin sofuya hiçbir işe yaramadığını, duvar resmi kadar aciz ve ruhsuz olduğunu ima etmek üzere sarfettiği şu hitabında da dolaylı olarak böyle bir mesaj veriliyor: *Sûfiyâ seyr-i ruhı baŋa nigâruŋ yüri sen / Nakş-i bî-cân gibi var sûret-i dîvâre yapış* RDAM, g.120/3.

DUVARA YASDANMAK bk. "Duvara yapışmak"

DUYMAK, tuymak

Günümüzde ağırlıklı olarak "işitmek" anlamında kullanılan bu fiil eski edebî metinlerde farklı kullanımlara sahip olması bakımından burada madde başı olarak ele alındı. Leylâ Hanım'ın *'Âşıklarıyla tuydum anuŋ seyre çıkdugın / Vardum o bâga su yirine ben de çagladum* LHDM, g.87/2 beytinde fiilin günümüzdeki gibi "işitmek" yahut "haber almak" anlamında kullanıldığı açıktır. Ancak eski metinler sadece bu anlamla sınırlı değildir. Bu değişik anlamlardan beyitler ışığında tespit edilebilenleri şöylece sıralayabiliriz:

= **Hissetmek:** Bugün yaygın olarak his manasında kullanılan "duygu" kelimesine kök oluşturan "duymak / tuymak" fiili eski metinlerde ağırlıklı olarak sezgi yoluyla "hissetmek" manasında kullanılır. Derzî-zâde'nin "Kan ağlayana kadar ah etmenin ne gereği var? Ben zaten aşk memleketinin havasını suyundan hemen sezdim" dediği *Âh eylemek ne lâzım kan aglayınca 'Ulvî / 'Aşk ilinün hevâsın tuydum hemân suyından* DUİÇ, g.501/5 beytinde bu anlam görülmektedir. Usûlî'nin "Bu mecliste kendinden geçenlere kadeh sunuldu. Bu tekkenin sırlarını kendinden geçip hayran olanlar hissetti / idrâk etti" anlamındaki şu beytinde de anlam aşağı yukarı bu minvaldedir: *Bî-hod olanlara sunuldu bu meclisde kadeh / Duydı ş'ol hayrân olan bu tekyenüŋ esrârını* UDMİ, g.136/6. Nitekim Derzî-zâde'nin şu beytinde kullandığı "ferâset ile duymak" tabiri de bu sezme ve hissetme anlamını açıklayıcı mahiyettedir: *Bir özge mâtem olmış tuydum ferâset ile / Seyrümde gice itdüm bu 'âlemi temâşâ* DUBÇ, kıt.10/4. Dikkat edilecek olursa bu kullanımlarda rüyada görmek yahut "can kulağı ile işitmek" türünden bir algı söz konusudur: *İrince gûş-i câna lezzet-i güftâruŋı duydum / Zebân-i halkdan gûş eyledükçe bir sühen sandum* ASDM, g.153/2. Kemâl Paşa-zâde'nin "Senin saçının bulutundan ve yanağının parlamasından gözlerimin yaşının yağmur olacağını hissetmiştim" dediği şu beyti de bu anlamdadır: *Zülfüŋ buludından yanaguŋ berk uruşından / Tuydumdı gözüm yaşını bârân olacagın* KPZD, g.315/4. Keçeci-zâde'nin *Mihnet-keşân*'ında "Felek o mutluluktan bu eski kulunu mahrum etti ya; sekiz ay geçmesine rağmen sürgünün hüznünü şimdi hissettim" dediği imalı ifadesinde de bu fiil aynı anlamda kullanılmış: *O devletden felek 'abd-i kadîmin eyledi mahrûm / Sekiz mâh oldı ammâ şimdi tuydum hüzn-i menfâyı* MKAE, mes.3454.

= **Öğrenmek, bilmek:** Sütûrî'nin "Senin bu kötü durumunu bildim, bütün hâllerini öğrendim. Şimdi hırkanı ve şalını giyip dervişliğe başla" dediği şu beytinde fiil bilgi edinmek anlamında kullanılmış: *Bildüm bu fenâ hâlüŋ tuydum kamu ahvâlüŋ / Gey hırka ile şâlüŋ dervişlige bünyâd it* SDEA, g.90/2. Hayatı terfi beklentisiyle geçen Gelibolulu Âlî'nin mealen "Sürekli eğri işler üreten felekten şu sırrı öğrendim: Yükselmek benim için alengirli de olsa artık dert değil" dediği *Ger gec gec olsa kat'-i merâtib baŋa ne gam / Tuydum bu remzi ben felek-i nâ-savâbdan* GAKA, kıt.7/1 beytinde de anlam aynı görünüyor. Bosnalı Fâzıl'ın "Sevgilinin bu gece başkalarının meclisine gittiğini öğrendim. Bu aşağılık acı haber gönlüme zor gelmez mi?" dediği *Meclis-i agyâre gitmiş yâr tuydum bu gice / Bu peyâm-i telh-i ter güç gelmesün mi cânuma* FDMA, g.287/3 beytinde de kelime bir bilgiyi haber alıp öğrenmek anlamında kullanılmış.

= **Vâkıf olmak, idrâk etmek:** Gelibolulu Âlî'nin "Ben manevî birlik sırrına vakıf olan bir rint olarak ne ayrılmaktan korkarım ne de birleşmekten zevk alırım" anlamında *Ben ol rindem ki tuydum ittihâd-i ma'nevî remzin / Ne havfum infisâlüŋden ne zevkum ittisâlüŋden* GMAD, k.5/7 dediği şu beytinde bu fiil bir hususa "vakıf olma" anlamındadır. Azmî-zâde'nin "Sevgiliyi önceleri bir içim su diye överdim. Hayat suyunun ta kendisi olduğunu sonra idrâk ettim" dediği şu beytinde de "duymak" aynı anlamda kullanılmış: *Medh iderdüm yâri evvel bir içim sudur diyü / Soŋra tuydum la'linüŋ ser-çeşme-i cân oldugın* AHBK, g.607/3. Keza Bağdatlı Es'ad'ın "Bu derece vefasız olduğunu bilmezdim. Sonra idrak ettim ki sende samimiyetten eser bile yokmuş" dediği beytinde de kelime bir hususa vakıf olmak, kesin bilgi sahibi olmak anlamında kullanılmış: *Bî-vefâ olduguŋı bilmez idim tâ bu kadar / Soŋra duydum yog imiş sende hakîkatden eser* BEDM, mus.1/VIII-1. Manastırlı Celâlî'nin "Ben senin aşkınla gönülde yeni bir yakınlık oluşacak diye beklerken, şimdi aslını anladım ki (aşkın bana) canımdan daha yakınmış" dediği şu beytinde de "duymak" idrak etmek, vakıf olmak demektir: *'Aşkuŋla dilde nev'-i karâbet umar idüm / Duydum henûz aslını cândan yakîn imiş* MCDM, g.292/5.

+ **Kapı:** Bu maddede bk. "Kapıyı duymak"

Δ **Duymak** [işitmek]: Fiilin bu birkaç anlama gelen yapısından yararlanan şairler bununla cinas, tevriye yahut sihrihelâl türünden söz oyunları geliştirmişlerdir.

Çuhadar-zâde Şâkir'in "Seni sarhoş naralarının gürültüsüyle duydum / anladım ki bu gece üzüm kızıyla teehhül etmişsin" şeklinde çevrilebilecek şu beytinde hem "işitme" hem de "idrak etme" anlamları sihrihelâl yoluyla ima edilmiş: *Hây ü hûy-i na'ra-i mestâneden duydum seni / Eylemişsin bu gece bintü'l-'ineble izdivâc* ÇZŞD, g.20/4. *Gazavât-nâme-i Midillî*'de geçen *Nezâket birle açalum kapuyı / Ki düşmen duymasın hergiz kapuyı* GNMÖ, mes.1214 beytinde de "duymak" fiiline hem "düşman kapının sesini duymasın" hem de "düşman işin aslına vakıf olmasın" anlamları tevriyeli olarak yerleştirilmiş. Sütûrî'nin şu beytinde de duymak fiili sihrihelâl ile hem "yanlışlıkla hata ettiğimi anladım" hem de "dün bana imalı sözlerle laf attığını hissettim" anlamlarını yansıtacak biçimdedir: *Sehv ile hatâ eyledügüm tuydum o yüzden / Dün remz ile harf atduguŋ ey şûh sen baŋa* SDEA, g.70/6.

❖ **Kapıyı duymak:** Duymak fiili bir şeyi anlamak, öğrenmek, idrâk etmek gibi anlamlara geldiğinden, "kapı duymak" tabiri biraz daha sırlı yani örtülü bir bilgiye vakıf olmak anlamında kullanılmış görünüyor. Yani burada kapı ile üzeri örtülen ve içeride ne olduğu bilinmeyen bir gerçek söz konusudur. Dolayısıyla bu sırlı ve gizli bilginin aslını öğrenmek ve onu idrâk etmek "kapıyı duymak" demektir. Nitekim mesela "Bu dünyada işin aslını öğrenen Hüdâyî, artık o güzeller padişahının eşiğini felekle bile değişmez" anlamındaki şu beyit buna bir örnek oluşturabilir: *İşigini felege virmez ol şeh-i hüsnüŋ / Hüdâyî ş'ol ki cihân içre tuydı kapuyı* HDMK, g.224/5. Yahut mesela Kâf-zâde Fâizî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda geçen *Tuydı kapuyı kırâl-ı mel'ûn / Gönderdi hezâr genc-i Kârûn* KFLM, mes.682 beytinde başına gelecekleri idrâk ederek derhal hediyeler göndermek suretiyle vaziyetini kurtarmaya çalışan bir kral tasvir edilmiştir.

Zâtî'nin "Kalender" ve "kalan der" kelimeleriyle söz oyunu geliştirdiği *Gördüm bir âsitânede bir hôş kalenderî / Tuydum kapuyı gözlemezin ben kalan deri* ZDAN, g.1581/1 beytinde bu tabir "işin künhüne vakıf olmak" anlamında kullanılmış. Aynı şairin "Ey tabibim! Zavallı Zâtî senin kapının hastanesine dayanmış, o kapıda devayı bulup (o kapının değerini) idrâk etmiş" anlamındaki *Devâyı bulmış ol derde tabîbüm kapuyı tuymış / Kapuŋ dârü'ş-şifâsın Zâtî-i bîçâre yasdanmış* ZDAN, g.583/7 beytinde de deyim yine "bir şeyin sırrına vakıf olma" anlamında kullanılmış. Nev'î şu beytinde kapı kenarına yaslanan süpürgeyi, kapı arkasında konuşulanları duyup gerçeklere vakıf olan bir şahıs suretinde teşhis ederek "Sırlar hanesinin kapısında süpürge olabilsek de kapıyı duyup sırları idrâk edebilsek" anlamında şöyle der: *Cârûb-i der-i hâne-i esrâr olabilsek / Tuysak kapuyı vâkıf-i esrâr olabilsek* NDMT, g.258/1.

DUYUP ÂŞIK OLMA bk. "Kulaktan âşık olma"
DÜ-CİHÂN bk. "İki cihan"

DÜDÜK

Daha önce madde başı olarak incelenen "dilli düdük"ten (bk. "Dilli düdük") biraz farklı olarak topluca "mizmâr denilen ney ve kaval türünden, ağaç yahut kamıştan mamul nefesli çalgıların tamamına düdük dendiği anlaşılmaktadır: *Her kim*

ki dise bunda düdüklese mizmâr / Şeytân olur elbetde anuŋ yâr ü refîkı ERYA, k.12/9. Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sinde bir düğün şenliğinde düdük ve dümbelek çalarak geçit yapıp halkı eğlendiren bir zümreyi tasvir için söylediği *Kimi düdük çalardı kimi deplek / Bularuŋ cümlesinden seyri yigrek* ZŞÜP, mes.3461 beytinden anlaşıldığı kadarıyla "düdük" bir eğlence çalgısıdır. Nitekim *Gazavât-nâme-i Midillî*'de savaş esnasında orduyu teşvik için çalınan sûr-nây v.b. enstrümanlara da düdük dendiği açıktır: *Çalarlar idi bir dahi düdükler / Ki cünbişde idi her bir bölükler* GNMÖ, mes.1084. Bununla beraber "düdük" kelimesinin önemli ölçüde "ney" ile eş anlamlı kullanıldığı da görülmektedir:

= **Ney:** Eski metinlerde mesela Servet'in *Bir sâdece na'rayla geçin perdeyi yırtma / Sâz-i kalemüŋ dilli düdük gibi çıgırtma* SDFÖ, müf.69 beytinde geçen "dilli düdük"ün cırtlak bir ses çıkartmasına rağmen "düdük", Ârif'in *Vefâtü'n-Nebî*'sindeki şu beyitte olduğu gibi inlemeli bir ses veren "ney" anlamında geçer: *Uş düdük gibi içümden iŋlerem / 'Ûd gibi hecr odına yanaram* AVNM b.282. Nitekim aynı şairin *Döndürür başına pervâne gibi her hödügü / Mevlevî-hânede ney-zen başı çaldı düdügü* SDFÖ, müf.81 beytinde de "düdük" ney anlamındadır. Yine Bosnalı Sâbit'in *Diŋletdi gice faslını bir ehl-i tareb / El-hak yukarı perde idi şûr ü şa'eb / Nerm itdi o sengîn dili muhrik nefesi / Çaldı düdügi neyzen usûl ile bu şeb* BSTK, rub.9 mısralarında düdük çalmak ney üflemek anlamındadır. Edirneli Nazmî ve Za'îfî'nin şu beyitlerinde de neyden bahsedildiği anlaşılıyor: *'Aşk hâlin aŋdurur meclisde çün her dem düdük / Neydügin bildük biz anuŋ savtına tahsîn didük* ENDS, müf.222; *Düdükçi bakışı gibi bakan zâg / Yire yok yire burnını kakan zâg* ZGFB, b.1646. Nitekim Zâtî'nin şu beytinde geçen "düdükçü bakışı" "neyzen bakışı" anlamında kullanılmış: *Dimesünler bu ne imiş biz neye ugramışuz / Nem deme bakına düdükçi bakışın neyzen gibi* KZMÇ, k.66/14.

• **Deliklidir:** Ârif'in *Vefâtü'n-Nebî*'sinde geçen *Ş'ol düdük gibi yürek delük delük / İŋleyüp olmışlar-idi bî-karâr* AVNM b.93 beytinde olduğu gibi "bağrı delik" olarak tarif ve tasvir edilir. krş. *Uş düdük gibi ciger pâre pâre / İŋleyüp idem cigerleri yare* AMNE b.1737.

\+ **Dil** bk. "Dilli düdük"

DÜĞME (bendene, bogmak, gûy-i girîbân, tügme) Memduhların övgüsü ve güzellerin tasviri vesilesiyle düğmeler hakkında nazmedilen beyitler aynı zamanda o devrin kıyafetleri ve düğme yapımında kullanılan malzemeler hakkında da ilginç bilgiler barındırır. Mesela Bursalı Rahmî ve Şeyh Gâlib'in şu beyitlerinden elbiselerde mercandan imal edilmiş düğmeler kullanıldığını öğreniyoruz: *Biten gül sanma şâhında kızarmış gonca-i ser-mest / Dökildi tügme-i mercânı çâk itdi girîbânın* BRME, g.149/2; *İder her tügme-i mercânı bir tuhm-i gül-i 'işret / O gûne dil-berâna sâger-i mey gülşen-ârâdur* ŞGDA, g.103/3. Yahut şu beyitte üzerinde altınlı işlemeler bulunan düğmelerden bahsediliyor: *Çarh-i atlas hil'atüŋden fazla kalmış vasladur / Rif'atüŋ ceybinde gök bir tügme-i zer-kârdur* TCÇD, kıt.2/8. Revânî'nin şu beytinde geçen lâlden mamul düğmeler bize hayâl mahsulü gibi gelebilir: *La'lden tügmedür gûyâ takılmış cübbe-i câna / Görinen sînem üstinde nigâruŋ kanlu peykânı* RDMÇ, k.23/24.

Reşad Ekrem Koçu'nun *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* adlı eserindeki şu satırlar o devir kıyafetlerinde kullanılan düğmeler hakkında önemli bilgiler vermektedir: *Tarihimizde servet ve kudreti temsil eden kimselerin altın tel ve ipek nakışlı en ağır, en kıymetli kumaşlardan kesilmiş esvablarındaki düğmeler, o esvabların maddî kıymetini yükselten elmaslardan, yâkutlardan, zümrüdlerden yapılmışdı. Lâle Devrinin ilk yıllarında sefir zevcesi olarak İstanbul'a gelmiş İngiliz edibesi Lady Montagu, Hafize Sultan'ın tuvaletinden bahsederken: "Sırtındaki erguvan renginde dolamanın kollarının etrafı ve yakasından eteğine (önü) elmas düğmelerle süslüydü. (Dolamanın yakasından görünen) iç gömleğinin yakasında da, düğme yerinde, baklava biçiminde yontulmuş gaayet iri bir elmas vardı" diyor. Akik, firûze, yeşim gibi kıymetli taşlar ve mercan da düğme olmuşlardır; bunlara altın ve gümüşü de eklemek lâzımdır.*

Bu bilgiler ışığında o devrin kıyafetlerinde bol miktarda altın ve gümüş düğmeler kullanıldığını tahmin etmek abartılı olmasa gerektir: *Kazâ bir câme biçmiş şâhid-i kadrüŋ kadine râst / Gümişden tügmesi encüm hilâl altun girîbânı* BRDF, k.1/25. krş. *Egnine pür-mevc mâî sôf virdi bâd anuŋ / Kim yakasına gümişden dügmeler dizmiş habâb* MKTM, k.227/4. Seydî Bedîhî'nin *Sîm ü zerden boynuma bogmak kulaguma küpe / Bilegüme bilezik igen*

katı garrâ gerek EHKC, g.1325/10 beytindeki "sîm ü zer bogmak" ibaresi de gümüş ve altın düğme anlamındadır. Nitekim Zâtî de kendisini külhanda küller içinde yatması sebebiyle üstü başı kül rengi olmuş çıplak bir abdala benzettiği şu beytinde, küller arasındaki ateş parçalarını bu elbisenin (bk. "Âsümânî") altın düğmelerine benzeterek şöyle der: *Asümânî câme bu ben hâke hâkister yiter / Yakasına anuŋ altun dügmeler ahker yiter* ZDAN, g.307/1.

Düğmelerin açılmasıyla insanın mahrem yerlerinin ortaya çıkması sebebiyle şairler oldukça şuh ve imalı ifadeler kullanmaya başlarlar. Fevzî'nin elbise düğmelerinin açılmasıyla ortaya bir Efrasiyab dahmesi (bk. "Dahme") çıktığından bahsettiği şu beyti bunun en hafif örneklerinden biridir: *O pehlûdan ki kufl-i tügme-i sarf-i siyâb açduŋ / Kıyâs itdüm baŋa bir dahme-i Efrâsiyâb açduŋ* FDND, g.91/1. Özellikle Nedîm'in *Güşâd it dügmemi pîrâhenüm aç sînemi yokla / Hele gör n'eylemişdür baŋa şemşîr-i nigâhuŋ gel* NDAG, g.77/2 yahut *Kuşagın tügmesin çözmekde havfüm yokdur ammâ kim / Yürek ditrer kemer-bendindeki hançer husûsında* NDAG, g.119/3 türünden beyitleri böyledir.

+ **Bendene:** Zâtî'nin *Ol dögünmekden kabarmış yirler aŋa dügmeler / Cism-i zerdüm bendene şâhum libâs-i zer yiter* ZDAN, g.307/4 beytinde tevazu makamında kullanılan "kuluna / kölene" anlamındaki "bendene" kelimesinin bir diğer anlamı "düğme" olması bakımından şairler "tügme" ve "bendene" ibarelerini iyhâm için birlikte kullanmaya özen gösterirler. Her ne kadar nazal nunla yazılmışsa da Hakîm Mehmed Efendi'nin *Eyle bu bendeŋe lutfuŋ tahsîs / İt girîbânumı gamden tahlîs* HMED, mes.139 derken "girîbân" ve "bendene" ibarelerini özellikle birlikte kullandığı anlaşılıyor.

711

+ **İlik:** Düğmeden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında ilik konu edilir ve bu ikili arasında türlü söz ve hayâl oyunları geliştirilir. Nâbî'ye göre elbise üzerinde görülenler düğme ve ilik değildir. Onlar âşıklara tuzak olarak hazırlanmış bir yem tanesi ve tuzak deliğinden başka bir şey değildir: *Zann itme Nâbî tügme ilik dâm ü dânedür / Kurmış şikâr içün ten-i hûbânı câmeler* NDAF, g.136/7. Kâmî'nin şu beytinde de sıra sıra dizilmiş düğmeler, (res.711) gezegenlerin Samanyolu üzerine dizilmesi olarak yorumlanmış: *Ser-â-ser tügmelerle sîne-i hûbân iliklendi / Dizildi ahter-i seyyâre gûyâ Kehkeşân üzre* KDAY, k.18/8. Dukakin-zâde Ahmed'in şu beytinde de güneş bir düğmeye, hilal ise onun iliğine benzetilmiş: *Şevk irdügince çâk iderem sabr hil'atin / Hurşîd olursa dügme aŋa mâh-i nev ilik* DZAD, g.147/4.

+ **Kazzâz:** Düğme ve ipekçi anlamına gelen "kazzâz" ibaresinin sürekli aynı beyitlerde zikredilmesi, düğmelerin ipekçi esnafı (bk. "Kazzâz") tarafından üretilip satılması sebebiyle olmalıdır. Zira bu ikilinin geçtiği beyitlerin önemli bir kısmında daima ipekçi dükkânından bahsedilmektedir: *Kazzâz gibi tügmeler asmış dükânına / Bâzâr-i gülsitânda olup pîşekâr serv* RDMÇ, k.18/10. krş. *Goncadan zeyn eylemezdi tügmeler dükkânuŋa / Çâr-sû-yi bâg içinde olmasa kazzâz gül* TCÇD, k.32/5. Nihâlî'nin bahçıvanın deste hâlinde demet yaptığı goncaları düğmelere benzetmesi, muhtemelen düğmelerin ipe geçirilerek satılması sebebiyledir: *Deste deste gonçeler kim baglamışdur bâg-bân / Beŋzer ol kazzâz dil-ber tügmesinün bagına* ENMN, g.4164/2. Kazzaz dükkânlarında teşhir edilen bu düğmelerin oldukça renkli bir görüntü arz ettiği Revânî'nin şu beytinden anlaşılıyor: *Mâhye assa n'ola göŋlümi yüzüŋde saçuŋ / Böyle rengîn mi olur tügmesi kazzâzlaruŋ* RDZA, g.204/2. "Mâhiyye" hk. bk. "Mahya"

+ **Yaka:** Yaka yırtmacı demek olan "ceyb" kelimesi aynı zamanda gömlek düğmelerinin dikildiği yer olması bakımından çoğu zaman düğme ile birlikte zikredilir: *Ceyb-i kabâ-yi 'izz ü celâlüŋde nüh felek / Gûyâ ki bir tokuz tabaka tügmedür hemân* TCÇD, k.5/59. Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "Senin yönetiminde her çözümü zor mesele, adeta elbise düğmesi çözmek kadar kolaydır" dediği şu beytinde de düğme ve "ceyb" kavramları özellikle birlikte zikredilmiş: *Dest-i tedbîrüŋe her 'ukde-i saht ü düşvâr / Tügme-i ceyb-i kabâ çözmesi deŋlü âsân* SDFS, k.13/90. krş. *Hilâl tavk-i girîbân kabâ-yi*

'izzinde / Sipihr ceyb-i celâlinde tügme-i zer-kâr TCÇD, k.30/46.

↓⇆ **Ay:** Gülâbî'nin mealen "Senin güneş gibi parlak yüzünün aşkından ay ve güneş düğmeye dönmüştür. Ey ay yüzlü güzel, sen naz elbisesini giysen sana ne çok yakışır" dediği *Olupdur mihr ü meh tügme senüŋ mihrüŋ hevâsından / Libâs-i nâzı ey meh-rû geyerseŋ gey yaraşıkdur* ENMN, g.1514/5 beytinde olduğu gibi güneş gibi ay da düğmeye yahut sevgiliye yakınlaşmak için düğme olmaya can atan bir nesneye benzetilmiştir. Revânî'nin "O ay yüzlü, her gece koynumda yatacak olsa, gömleğime ay ve güneş düğme olsa çok mu?" dediği şu beytinde de ay ve düğme ilgisi kurulmuş: *Çünki koynumda yatur her gice ol mâh-likâ / Ay ü gün tügme olursa n'ola pîrâhenüme* PBKG, g.6217/4. Aynî'ye göre ise ay ve yıldızların parlaklığı, sevgili düğmelerini çözene kadardır. Düğmelerin çözülmesiyle artık onlar sönük kalırlar: *Fer bulur her gice bak subh ü hilâl ü encüm / O mehüŋ tâ kemer ü tügmesi 'Aynî çözile* ADMA, g.193/5.

⇆ **Çiy taneleri:** Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi laleyi kırmızı elbise giyen bir güzele, çiy tanelerini de bu elbisenin gümüş düğmelerine benzetmiş: *Şâhid-i ra'nâ-yi lâle geydi gül-gûn pîrehen / Ziynet idüp anı sîmîn tügmelerle jâleden* TCÇD, k.11/1. Nitekim Nev'î-zâde Atâyî'ye göre sabah güneşin doğmasıyla kaybolan çiy taneleri, aslında seher vaktinin coşkudan yakasını yırtması sebebiyle düşen düğmeleridir: *O şevk ile yırtar yakasın seher / Düşer jâle sanma gümiş dügmeler* NASN, mes.11. krş. *'Atâyî atlas-i al-i güli yitişdürdi / Açup sabâ yakasın dikdi dügmeler jâle* NASK, g.220/5. Mesîhî de şu beytinde gonca bakirelerini padişaha köle olmak üzere süslemek için jaleyi onların yakasına gümüş düğmeler dizen bir şahsa benzetir: *Kenîzek itmeg içün saŋa bikr-i goncaları / Yakalarına gümüş tügmeler dizer jâle* MDMM, k.6/40.

⇆ **Gonca:** Henüz açılmamış bir gül goncası top şeklinde bir düğmeyi andırması bakımından düğmeye benzetilir. Avnî açılmış gülleri bir güzele, goncalarını da onların elbiseleri üzerindeki düğmelere benzeterek şöyle der: *Şâhid-i gül bâgda çün geydi gül-gûn pîrehen / Tügmeler takındı aŋa zînet içün goncadan* FŞKE, g.58/1. krş. *Ziynet içün câme-i gülgûnuŋa takmak diler / Nâ-şüküfte goncalardan tügme-i jengâr gül* RDMÇ, k.8/17. Goncaların düğmeye benzetilmesi gibi elbise üzerindeki düğmeler de goncalara benzetilir: Yahyâ Beğ sevgilinin bedenini bir gül bahçesine, üzerindeki düğmeleri de bu bahçenin goncalarına benzeterek şöyle der: *Yaraşur yâruŋ libâsında mutabbak tügmeler / Goncelerle sanki zeyn olmış vücûdı gülşeni* YDMÇ, g.492/3.

⇆ **Güneş:** Revânî'nin memduhu övgüsünde "Onun kadrinin elbisesine güneş altın bir düğme, hilal ise izzetinin destarına gümüşten bir kürdandır" dediği şu beytinde olduğu gibi güneşin altın bir düğmeye benzetilmesi oldukça yaygın görülür: *Câme-i kadrine hurşîddür altun tügme / Mâh-i nev 'izzeti destârına bir sîm hılâl* RDMÇ, k.20/9. Aynı şair bir başka beytinde güneşi sevgilinin kadrinin elbisesine takılmış bir altın düğmeye, hilali ise yakasındaki halkaya / gerdanlığa benzetmiş: *Takıpdur câme-i kadrine zerrîn tügmesin hurşîd / 'Aceb mi mâh-i nev olsa anuŋ tavk-i girîbânı* RDMÇ, k.23/9. krş. *Güneş bir tügme kadri câmesinden / Cihân bir nokta cûdı hâmesinden* LHLM, mes.558. Nedîm'in "O kâfur gibi beyaz gerdandaki altın düğme değildir. Yine güzellik baharının güneşi doğmuştur" dediği *Dogdu hurşîdi yine subh-i bahâr-i hüsnüŋ / Tügme-i zer degül ol gerden-i kâfûr üzre* NDAG, g.116/3 beytinde de altın düğme güneşe benzetilmiş. Nâ'ilî-i Kadîm'in *Olsa yek-rengî-i mâhiyyeti rûz ü şebde / Ola hurşîd-i seher gûy-i girîbân-i leyâl* NKDH, k.12/32 beyti güneşin sadece şekil bakımından değil, aynı zamanda siyah gece yakasını açan yapıda olması bakımından da düğme gibi düşünüldüğünü gösteriyor.

→ **Gözyaşı:** Amrî'nin *Sultân-i 'ışk hil'atine la'l tügmedür / Kanlu yaşum ki tamdı girîbânum üstine* ADMÇ, g.112/2 dediği gibi kanlı gözyaşları lâlden mamul düğmelere benzetilir. Sehî Beğ'in iddiasına göre ise gözyaşları, göğüsteki dert yaralarını örtmek için takılmış birer düğmedir: *Sînede derd-i gamuŋ dâgını setr itmek içün / Tügmeler dakdı yaşum katresi pîrâhenüme* SBDM, g.203/4. Tâcî-zâde ise yakadaki gümüş düğmelerin, boyuna sarılıp dökülen gözyaşlarından oluştuğu iddiasındadır: *Yüz sürüp boynına agladum idi eşkümden / Tügme-i sîm ile zeyn oldı girîbânı yine* TCÇD, g.186/2.

← **Habâb:** Ubeydî'nin şarabı sevgilinin dudağının aksinden dolayı kırmızı elbise giymiş bir güzele, üzerindeki hava kabarcıklarını da bu elbisenin düğmelerine benzettiği şu beytinde olduğu gibi habab da sıklıkla düğmeye benzetilir: *'Aks-i la'lüŋden geyindi câme-i la'lîn şerâb / Tügme-i*

yâkûtıdur anuŋ degül sâkî habâb UDŞÜ, g.11/1. Hisâlî'nin *Metâli'ü'n-nezâir*'inde Fuzûlî'ye izafe edilmesine rağmen başka bir yerde bulunamayan şu beyte göre de sevgilinin ipekliler içindeki teni, billur şişe içine konmuş gül suyuna benzetilmiş. Göğsü cennet suyu, üzerindeki hava kabarcıkları ise bu su ipeğinin düğmeleri olarak düşünülmüş: *Ey harîr içre tenüŋ mutlak bilûr içre gülâb / Gögsüŋ âb-i cennet ol âb üzre tügmeŋdür habâb* HMNB, b.1666. Nehcî'ye göre ise deniz dalgalarının sahile yaklaştıkça çözülmesi, onların kenara [= 1. sahile, 2. kucağa] geldikçe düğmelerini çözmesi sebebiyledir: *Olur kenâre meyli çözüldükçe tügmesi / Deryâ kenâre gelse safâdan habâb açar* NDNK, g.95/4.

712

← **Muska:** Gelibolulu Âlî'nin elbise düğmelerini tılsımlı birer muskaya benzetmesi, düğmelerin de muskalar gibi içine dolgu konarak hazırlanması sebebiyledir. Muskalarda tılsım yazılı kâğıtlar sımsıkı katlandıktan sonra bir kumaş veya deri parçasıyla iyice sıkıştırıldığından, yapı itibariyle düğmelerle aralarında bir benzerlik vardır: *Sîne-i sîm ile her dügme tılsım olmış aŋa / Feth iden tâlibe gencîne-i pinhân görinür* GMAD, g.471/5. Bağdatlı Es'ad ise sevgiliye kavuşmanın zorluğunu bu tılsım gibi engel olan düğmelere yükleyerek şöyle demiş: *Tılısm-i sihr ile 'akd eylemişdür gûyiyâ bendin / Çözince dügmesin yârüŋ ne zahmetler çekilmişdür* BEDM, g.49 /3. Beyitte geçen "çözince" ibaresi "çözünceye kadar" anlamındadır. Geçtiğimiz yıllarda Sivas Suşehri'nde Kılıçkaya Barajı sularının çekilmesiyle çok sayıda muska (res.712) ortaya çıkmış, banyo esnasında dahi vücuttan çıkartılmaması gerektiği inancıyla sudan korunmak üzere balmumu v.b. malzemelerle korunup sımsıkı sarılan bu muskaların yıllar sonra dahi sapasağlam kalabildikleri görülmüştü.

⇆ **Süreyya takımyıldızı:** Revânî'nin "Senin çene topunun altındaki elbise (boynu) üzerindeki gümüş düğmeler, dolunaya yakın olan Süreyya takımyıldızı gibidir" dediği şu beytinde olduğu gibi düğmeler bir arada bulunan bir yıldız kümesi gibi de (bk. "Ülker") tasavvur edilmiştir: *Gabgabuŋ altında câmeŋ üzre sîmîn tügmeler / Dôstum pervîne beŋzer kim ola mâha karîn* RDMÇ, g.239/3. Kâmî şu beytinde dolaylı olarak sevgilinin makamının ve boyunun yüceliğini vurgulamış: *Ol tügmeleri çözmege h^v^âhişger olursun / Bî-çâre elüŋ 'ıkd-i Süreyyâya yetişmez* KDAY, g.84/4.

← **Yaralar:** Sehî Beğ'in "Ey dilber, bana sararmış bedenim altınlı elbise ve göğsümdeki yaralar da lâlden mamul düğmeler olarak yeter" anlamındaki *Cism-i zerdüm baŋa zerrîn câme ey dil-ber yeter / Dâg-i sînem aŋa la'lîn tügmeler yir yir yeter* SBDH, g.77/1 beytinde olduğu gibi âşık bedenindeki yaralar da düğmelere benzetilmiştir.

⇆ **Yıldızlar:** Düğmeler hakkındaki en zengin tasavvurların yıldızlar üzerinden geliştirildiği görülmektedir. Ayıntaplı Aynî'nin sevgiliyi yaratan Allah'ın onun için yıldızları adeta birer düğme, hilali de yaka yaptığını öne sürdüğü şu beytinde olduğu gibi yıldızlar sıklıkla sevgilinin düğmesine benzetilir: *İtmiş nücûmı tügme vü mâh-i nevi yaka / Ol nûr-i cisme câme biçüp nîm ten diken* ADMA, g.154/2. krş. *Bir siyeh câme oldı sanki o şeb / Takdı zer tügmeler aŋa kevkeb* AHBK, mes.4/8. Ganîzâde Nâdirî de şu beytinde Atlas feleğini padişahın otağının eteğine, yıldızları da onun ikbal elbisesinin düğmelerine benzetmektedir: *Dâmen-i hayme-i iclâli sipihr-i atlas / Tügme-i câme-i ikbâli nücûm-i nevvâr* GNNK, k.22/30. Arpaemîni-zâde Sâmî'nin bir bayram sabahını tasvir ettiği şu beytinde güneşin doğmasıyla yıldızların kayboluşu manzarası, güneşin eliyle yıldız düğmelerinin tek tek çözülmesi olarak yorumlanmış: *Lem'a-pâş itdi girîbân-i sabâh-i 'ıydi / Tügme-i necmi çözüp pençe-i mihr-i rahşân* SDFS, k.13/2. Nev'î'nin

kayan yıldızla yakadan düşen düğme arasında ilgi kurduğu şu beyti de çok zekice bir kompozisyondur. Felek sevgiliye olan aşkından coşkuyla yakasını yırtar ve yaka düğmesi koparak düşer: *Şevk-i ruhuŋla bu şeb çâk itdi meh yakasın / Zer tügmesin düşürdi çarhuŋ degül şihâbı* NDMT, g.492/2.

∆ **Döğme / dökme:** Hisâlî'nin "Ben kinden arınmış göğsünü yüz parça edeyim ama zavallı âşığını döğme (tehlikesi) var" dediği şu beytinde olduğu gibi "düğme" ile "döğme" kelimeleri arasında türlü cinas, tevriye ve iyham oyunları kurgulanması oldukça yaygındır: *Sad-çâk ideyin sîne-i bî-kînesini yâr / Ben 'âşık-i bî-çâresini dögmeleri var* HMNB, b.6434. Düğmelerden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında da yine Arap harfli imlaları aynı olan "dökmek" fiilinin ısrarla çokça kullanıldığına tesadüf edilmektedir. Kânûnî'nin *Bu Muhibbî dökeli hûn-i ciger katrelerin / La'l ü dür dügmeler olsa n'ola pîrâhenüŋe* MDCA, g.2457/5 beyti böyledir. krş. *Dügmeler kim o gülistânî kabâda görinür / Bir sıra bâga benefşe dökilüpdür gûyâ* UDŞÜ, g.7 /4; *Geyüp subh-dem sâde bir 'anterî / Dökülmüş idi tügmehâ-yi zeri* MKAE, mes.1835. Gülistânî hk. bk. "Güllü dîbâ"

DÜĞME YAKA bk. "Dökme yaka"

DÜĞÜM (bend, girih, 'ukde)

Arapçada 'ukde düğüm demek olup dilimize de halen "akit" olarak kullanılan "'akd" kelimesi bir şeyi düğümleme, iki şeyi birbirine bağlama, akitleşme yani sözleşme anlamına gelir. Nikâh için de aynı kelime (bk. "Nikâh") kullanılır. Nitekim İngilizce düğüm anlamına gelen "knot" kelimesi de nikâh akdiyle bağlantılı bir kavram olup Arapçadaki "hibâle-i nikâh" tabiri de yine nikâh bağı demektir. Sanskritçede düğüm atmak, etrafını kemerle bağlamak, etrafını çevirmek anlamındaki "grath" olup Farsçadaki "girih" [= düğüm] kelimesinin de buradan geldiği bilinmektedir. Konuyla doğrudan ilgili olmamakla beraber bütün bu bilgiler, bir sonraki "Düğün" maddesine bir giriş olmak üzere buraya kaydedildi. Türkçe düğüm anlamındaki "tügün" ile evlenme münasebetiyle tertip edilen şenlik ve merasim için "düğün" denmesi arasında bir ilgi olup olmadığı ayrıca bir araştırma konusu edilmeye değer görünmektedir.

"Düğüm" kavramının eski edebiyat metinlerinde kazandığı anlamlar ve kullanıldığı yerler şöylece özetlenebilir:

= **Büyü:** *Kur'ân*'da *Ve min şerri'n-neffâsâti fi'l-'ukad* [= Düğümlere üfleyenlerin şerrinden] FELAK 4 ayetinde geçtiği üzere büyücüler iplere düğüm atıp üzerlerine türlü sihirli sözler okuyup üfleyerek büyü yaptıklarından manzum metinlerde düğüm anlamındaki kelimeler zaman zaman büyü manasını çağrıştıracak biçimde de kullanılmıştır. Azmî-zâde'nin "Felek sihirbazı sonunda düğümler atarak sevgiliyi büyülerim endişesiyle ömrümün ipini kısaltır durur" dediği *'Ukdelerle yâri teshîr eylerin âhir diyü / Rişte-i 'ömrüm ider kûtâh sehhâr-i zamân* AHBK, g.677/5 beytinde bu yolla büyü yapılmasına işaret vardır. Bâkî'nin "Senin saçın benim canımın ipinde öyle bir düğüm bağladı ki nice problem / büyü çözücüler onu çözme gücünde değildirler" dediği şu beytinde de "girih" kelimesi, çözülmesi mümkün olmayan büyü anlamında kullanılmış: *Rişte-i cânumda zülfüŋ bir girih bend itdi kim / Halline kâdir degül müşkil-güşâlar bilmiş ol* BDSK, g.297/5. Bu büyü düğümleri ancak efsun okuma suretiyle giderilebilir: *Cân riştesine hırz-i gam okursa pîr-i 'ışk / Ser-cümle 'ukdeler gider andan yegân yegân* AHBK, g.564/8. Şeyhülislâm Es'ad Efendi bu büyü ve düğüm ilgisini "bend-i teshîr" ibaresiyle daha açık bir şekilde şöyle ifade eder: *Bend-i teshîre çeker biŋ dili bir ân içre / Bâbilistân mıdır hamları gîsûlarınuŋ* EDMN, g.131/4.

713

Düğüm atılarak yapılan büyülerin bozulması da yine bu düğüm ve örgülerin çözülmesiyle gerçekleşir. Ahmedî "Senin saçın zincirleme yapılmış büyüyü açar. Gözün ise Babil büyüsü yapar" dediği şu beytinde böyle bir büyü çözme eylemine işarette bulunmuş: *Saçuŋ kılur selâsil 'ukdesin şerh / Gözüŋ Bâbil füsûnın ider inşâ* ADYA, g.14/5. Ahmedî'nin bahsettiği "selâsil 'ukdesi" [= zincirleme düğümler] ifadesi günümüze ulaşmış bir çadır tılsımı üzerindeki örgü düğümleri (res.713) akla

getirmektedir. Şeyhî'nin "Saçının düğümlerinin her boğumu, ruh sıkıntısını çözer" demesi bu büyülerin yine düğüm çözülerek bozulmasına işaret etmektedir: *Her 'ıkdi saçı girihlerinüŋ / Cân 'ukdesine girih-güşâdur* ŞDHB, terc.2-1/7. Bu konuda ayr. bk. "Akd" [sihir]

= **İç sıkıntısı:** Nâbî'nin *Her zemân ü her mekânuŋ başkadur hâsiyyeti / 'Ukde-i hâtır açılmaz varmayınca gülşene* NDAF, g.724/2 beytinde geçtiği üzere düğümün bir diğer anlamı da iç sıkıntısıdır. Azmî-zâde'nin *Açılur mıydı eger olmasa dendân-i nigâr / Rişte-i cânda olan 'ukde-i gam Hâletiyâ* AHBK, g.41/5 dediği beytinde olduğu gibi bu kavram, canın bir ipe benzetilmesi (bk. "Rişte-i cân") ve kederlerin de bu ipe atılmış düğümler olarak tasavvurundan kaynaklıdır. Bâkî'nin mealen "Sen parlak bir ay veya güneş olsan da talihin sonunda bir ukdeye düşer ve karanr" dediği şu beytinde olduğu gibi bu düğüm gerçekte insanı kederlere boğan bir yapıdadır: *Düşer bir 'ukdeye gâhî küdûret kesb ider tâli' / Gerekse mâh-i tâbân ol gerek mihr-i dırahşân ol* BDSK, k.11/5. Buna rağmen âşık, Ahmedî'nin *Cân saçuŋuŋ girihinden dilemez ki_ola necât / Hôş hevâdur hevesi bu ki bula anda vefât* ADYA, g.76/1 beytinde ifade ettiği üzere hayatının sonuna kadar içindeki bu düğümle yaşamaya razıdır. Şeyhülislâm Yahyâ'nın hastalanıp ateşler içinde yanan bir sevdiği için söylediği *Girihler oldı peydâ rişte-i cânında Yahyânuŋ / Görince tâb-i tebden muztarib ol necm-i rahşânı* ŞYDH, g.428/5 beytinde olduğu gibi bu sıkıntı ve üzüntü mutlaka aşk ile ilgili olmayıp herhangi bir dert ve hastalık anlamında da olabilir.

Bu maddede türlü örnekleri verildiği üzere bu iç sıkıntısı ile insanları zora sokmak için düğüm atarak büyü yapılması arasında da bir bağlantı olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Ganî-zâde'nin *Sad pâre kılup nüsha-i dehr içre te'emmül / Hall olmadı aslâ girih-i mes'ele-i gam* GNNK, kıt.2/7 beytinde geçen "nüsha" [= muska] kelimesinde olduğu gibi 'akd ve girih gibi düğümlü konularda çoğu zaman sihir, büyü, tılsım ve muska ile ilgili imalar bulunur. krş. *Eger turursa girih-der-girih o turralaruŋ / Rehâ muhâl dile ol kederle rüsvâdur* ÇZRD, k.14/2. Bu konuda en azından insanların dilini bağlama ve konuşma kabiliyetlerini geçici bir süreliğine iptal için büyü yapma anlamındaki "'akd-i lisân" tabirini hatırlamakta (bk. "Akd-i lisân") fayda vardır.

= **Müşkül:** Kâmî'nin "bütün işlerin problemini çözmek onun görüşünün parmaklarına bağlıdır" dediği şu beytinde geçen "'ukde" kelimesi karmaşık iş anlamındadır: *Huceste-zâtına vâ-beste intizâm-i 'umûr / Benân-i re'yine peyveste 'ukde-i her-kâr* KDAY, k.24/15. Yenişehirli Avnî'nin "Çözeyim diye hangi işe başladıysam felek binlerce zor düğümle beni bunalttı" dediği *Hall-i müşkil diyü bir emre şürû' itdümse / İzdihâm eyledi biŋ 'ukde-i düşvâr-i felek* YADS, k.19/11 beytinde geçen düğüm kelimesi de yine müşkül ve problem anlamında kullanılmış. krş. *Sevdâsı-y-ile zülfüŋüŋ uş toludur dimâg / Yâ Reb bu müşkilüŋ kim ide 'ukdesini hal* ADYA, g.402/5. Sünbül-zâde Vehbî'nin *Hall eyler idi müşkilümi belki miyânuŋ / Ammâ arada 'ukde olan bend-i kemerdir* SVAY, g.75/3 beytinde geçen düğüm kavramı da problem anlamındadır.

O **Sözleşme:** Yukarıda "nikâh 'akdi" örneğinden hareketle "'akd" kelimesinin sözleşme anlamından bahsedilmişti. Bu sebeple mesela Bağdatlı Es'ad'ın *Sen ne zann eylersin ey gül dâ'imâ ellerle sen / Rişte-bend-i 'ahd ü peymân olduguŋ bilmez miyim* BEDM, g.182/2 beytinde geçen "rişte-bend-i 'ahd ü peymân" [= ahitleşme düğümü] tabirini bu akit bağı bilgisi çerçevesinde değerlendirme gereği vardır. Kavsî'nin *Ey perî boynumda zencîr-i cünûnumdur benüm / Rişte-i mihr ü vefâ vü 'ahd ü peymânuŋ senüŋ* KDMÇ, g.275/3 beytinde geçen söz yahut ahitleşme bağı kavramı da aynı çerçevede değerlendirilmelidir. Bu konuda bk. "Rişte-i peymân"

O **Zorluk:** Çözülmesi zor düğüm çoğu zaman zorluk sembolü olarak kullanılır. Nâbî'nin "Sabah yakarışı varken Allah'ın izniyle çözülmeyecek bir düğüm mü var?" dediği şu beytinde vurguladığı husus, bütün zorlukların dua ile aşılabileceği inancıdır: *Hîç bir 'ukde mi vardur ki açılmaz ey dil / Var iken elde niyâz-i seher inşâa'llâh* NDAF, g.660/2. Nâbî bir başka beytinde de Girit'in kuşatılması zor sağlam kalesini, çözülmesi zor bir düğüme benzeterek şöyle demiş: *Girîdüŋ 'ukde-i düşvâr olan hısn-i felek-resmin / Olınca fethe mazhar sa'y-i destûr-i ser-âmedden* NDAF, tar.50/1. Şehrî'nin muhtemelen uzun yaz günlerinde tutulan orucun iftarını, imsakın insan boğazına attığı düğümü çözerek müşkili giderecek bir parmağa benzettiği şu beytinde de düğüm zorluk ve sıkıntı sembolü olarak kullanılmış: *Kandesin kande eyâ 'ukde-güşâ-yi iftâr / Câna kâr itdi gülû-gîr-i imsâk-i le'îm* ŞDŞD, k.7/2.

krş. *Bu 'ukde açılur elbetde bir gün rûzigâr ile / Dilâ gird-âb-i mihnetden çıkar 'ummânda kalmazsın* NASK, g.178/3.

+ **Büyü** bk. "Akd-i lisân", "Sihir"

+ **Can** bk. "Rişte-i cân"

+ **Diş:** Düğüm açmada insanın parmak ve tırnakları yeterli olmayınca dişle müdahale edildiği malumdur. Bu sebeple şairler düğüm çözmeden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında sözü dişlere getirirler: *Hande kıl Nev'î'ye dendânuŋ görüp dil-şâd ola / Kim açarlar ey şeker-leb 'ukdeyi dendân ile* NDMT, g.404/5. krş. *Açmasa goncanuŋ girihin jâle dişleri / Yıllar geçe-y-di nâhun ile açmaya-y-dı hâr* NBDA, k.6/13. Azmî-zâde gönlündeki düğümlerin güçlüğünü vurgulamak için gökteki Ülker takımyıldızının dişlerinin dahi yetersiz kalacağını vurgulamak için şöyle demiş: *Sâz-kâr olmaz baŋa hergiz Süreyyâ-yi felek / 'Ukde-i kalbüm açılmaz degme bir dendân ile* AHBK, g.761/6. Süreyya ve diş ilgisi hk. bk. "Ülker"

+ **El:** Emrî'nin *'Ukde-i kalbin açar her gâh alup göŋlin ele / Zülf-i müşgîn zîr-i desti olmasun mı şânenüŋ* EDYS, muk.262/3 beytinde olduğu gibi düğüm ister parmakla ister tırnakla açılsın sonuçta bir el ile düğümlenip açılması bakımından çoğu zaman iki kavram birlikte kullanılır. krş. *Lîk ammâ ki senüŋ şânuŋı fikr itdükçe / 'Ukde-i ye'se gelür dest-i teselliyle küşâd* NDAF, k.2/139.

+ **Felek:** Eskilerin insan kaderinin feleğin hareketleriyle şekillendiği yolundaki inançlarının yanı sıra büyü ve tılsımlara atılan düğümlerin de insan davranışlarını etkileyeceği düşüncesinin bir uzantısı olmak üzere, Fidâyî'nin şu beytinde olduğu gibi felek, insanlar aleyhinde sürekli düğümler atan kötü huylu bir kocakarı olarak tasavvur edilir: *Ol saŋa her nefesde sad 'ukde urur hevâda bend / Sen ki hevesde zann ile çarha ser idesin bülend* FDİŞ, g.53/2. Antepli Aynî'ye göre bu düğümleri sabite ve seyyarelerin hareketleri belirlemekte olup âşığın ahı felekleri yaksa bile bu düğümler asla engellenemez: *Dûd-i âhumla felekde ihtirâk olsa n'ola / 'Ukdeler var tâli'ümde sâbit ü seyyâreden* ADMA, g.160/7. Neccâr-zâde Rızâ gibi şiir geleneklerine karşı çıkarak kaderin Allah'ın takdiriyle şekillendiği inancını vurgulayan şairler de yok değildir. Şairin ifadesine göre insanın kaderi insanın iyi amellerine birer karşılık olmak üzere Allah'ın kudret kabzasıyla tayin edilmektedir: *İ'tirâz itme dilâ evzâ'-i çarha her nefes / Kevkeb-i ikbâlden hüsn-i 'ameldür mültemes / Kabza-i kudretdedür gayb ü şehâdet 'ukdesi / Zâhir ü bâtın cenâb-i Hazret-i Allâh bes* NRMÖ, nzm 48/1.

+ **Hall:** Düğüm çözme, karışık bir işi çözüme bağlama gibi anlamlar ifade eden bu kelime günümüz Türkçesinde de "meselenin halli" v.b. şekillerde kullanılır. Karışık işleri ve insanların dertlerini çözenler için "hallâl-i müşkilât" dendiği gibi işleri kolaylaştıran Allah için "Hallâlü'l-'ukad" [= düğümleri çözen] tabiri kullanılır. Bâkî'nin "enâm" [= insanlar] ve "enâmil" [= parmak uçları] kelimelerini ustalıkla bir araya getirerek "Madem insanların problemlerini çözmek elindedir, cömertliğinin parmak uçlarıyla bu karmaşık işi çözüver" dediği *Elüŋdedür çü bugün hall-i müşkilât-i enâm / Enâmil-i keremüŋ kıl bu 'ukdeye hallâl* BDSK, k.20/33 beytinde olduğu gibi "hall" ve "'akd" kavramları çoğu zaman birlikte kullanılır. Süheylî'nin karmaşık bir kitabın sevgilinin dudağından dökülen sözlerin izahıyla anlaşılır hâle gelişini tasvir için söylediği *Hall olur lü'lü' dişüŋden 'ukde-i Şerh-i Dürer / Şerh olur la'l-i lebüŋ fethiyle Feth-i Müste'ân* SDEH, k.12/4 beyti de böyledir. Bu kitap adı hk. bk. "Feth-i Müste'ân"

+ **Parmak, parmak ucu:** Harputlu Rahmî'nin *Ser-i engüşt-i hayâlüŋle 'acep / Hall olur 'ukde-i müşkiller hep* HRDN, k.9/12 dediği beytinde olduğu gibi düğüm ve parmak kavramları çoğu zaman birlikte zikredilir. Bazen de Nâbî'nin *O kâr-dân-i zemân kim benân-i re'yi virür / Ne deŋlü müşkil ise 'ukde-i umûr küşâd* NDAF, k.14/23 beytinde olduğu gibi akıl, görüş, feraset gibi subjektif unsurlar da parmaklarını kullanan bir şahsa benzetilerek yine düğüm ve parmak kavramları birlikte zikredilir. krş. *Benân-i re'y-i pâkinden olur hal 'ukde-i eşyâ / Komaz gerd-i küdûret himmeti tab'-i sühan-zâda* MDGK, tar.3/14. Bosnalı Sâbit şu beytinde parmaklarını, nazım düğümlerini açmaya çalışır vaziyette tasvir ederken kalemi de bu uğurda iki dişi kalana kadar gayret sarf eden bir şahsa benzeterek şöyle demiş: *Benân-i dest-i Sâbit gibi hall-i 'ukde-i nazma / İki dendânı kalınca çalışdı kilk-i gevher-bâr* BSTK, g.93/5.

+ **Remil, remmâl:** Düğüm ve remil kavramlarının birlikte geçmesi remilcilerin kayıp eşyaları

bulmak gibi insanlara yapılan büyüleri haber verip muskaların konulduğu yerleri de haber vermek gibi meziyetlerinin bulunduğuna inanılmasından kaynaklanır. Bursalı Rahmî'nin feleği bir remmale benzeterek *'Ukdemi hall itmedi ber-bâd ola remmâl-i çarh / Yâr vaslından haber sorsam virür gamdan haber* BRME, g.33/2 dediği beytinde geçen düğüm kavramı hem iç sıkıntısı hem de büyü düğümü anlamına gelecek biçimde kullanılmış. krş. *'Ukde-i çarhuŋ ser-â-ser aŋladuk eşkâlini / Her ne kim gâ'ibdür anı bilmenüŋ remmâliyüz* HBDA, g.195/4. Ayrıntılı bilgi için bk. "Remil"

+ **Rişte** bk. "Rişte-i peymân"

+ **Şalvar** bk. "Şalvar"

+ **Tırnak:** Diş gibi tırnak da sıkı düğümleri çözme konusunda başvurulan vasıtalardan biridir: *Göŋül komaz girih-i zülf-i yârümüz muglak / Bu 'ukdenüŋ n'ola hallinde olsa diş tırnak* HDHG, g.137/1. Problemli ve çetrefilli bir konunun düğüme benzetilmesi hâlinde, onun çözümü olan şey de parmak yahut tırnağa benzetilir. Arpaemînizâde Sâmî'nin şu beytinde problemi çözen tırnak, insaf parmağına ait olarak tasavvur edilmiş: *Nâhun-i engüşt-i insâf ile kâr-i halkdan / İnhilâl-i 'ukde-i ser-beste âsân olmada* SDFS, k.5/62. krş. *Bir 'ukdenün iderse Hudâ hallini murâd / Eyler havâle nâhun-i dest-i sühûleti* NDAF, k.20/5.

+ **Zeneb** bk. "Zeneb"

+ **Zülf** bk. "Saç" [sevgilinin]

⟵ **Gam, keder:** Yukarıda düğüm anlamına gelen kelimelerin aynı zamanda "iç sıkıntısı" manasında da kullanıldığından bahsedilmişti. Bu klişeden hareketle şairler daha müşahhas bir tanım olmak üzere âşık gönlündeki gam ve kederleri çözülmesi zor birer düğüme benzetirler. Garîbî'nin ifadesiyle bunlar sakinin sunduğu gamları darmadağın eden şarapla dahi çözülemeyen türden zor düğümlerdir: *Hall olmadı bir 'ukde-i gam hâtırumuzdan / Her çend ki sâkîlerüŋ ikrâmını gördük* GDAT, g.168/6. Nâ'ilî-i Kadîm ruhundaki sıkıntı yaralarını gönüldeki gam düğümlerine benzeterek şöyle demiş: *'Ukde-i hâtır-i gam dâg-i dil-i cevr ü sitem / Hırz-i bâzû-yi kerem tâb-dih-i baht-i zebûn* NKDH, k.17/11. krş. *Çözülmedi girih-i müşkil-i gam-i hâtır / Söküldi fart-i bürûdetle nâhun-i tedbîr* MKAE, mes.3651.

714

⟵ **Mim harfi:** Harflerin türlü şekillere benzetilmesi yaygın bir benzetme grubu oluşturur. Özellikle Molla Câmî'nin *Besmele Kasidesi*'nin tercümeleriyle Türkçede de çokça kullanılan bu kalıplar sin harfinin dişe, he harfinin göze v.b. benzetilmesi şeklinde sürüp gider. Bunlar arasında mim harfi Nâbî'nin şu beytinde olduğu gibi çoğu zaman bir düğüme benzetilir: *Hâtırında dir idüm kimseye yokdur 'ukde / Olmasa ism-i şerîfindeki mîm-i müdgam* NDAF, k.15/83. Nev'î-zâde Atâyî *Sohbetü'l-ebkâr*'ında lam harfini saçın kıvrımına benzetirken mimi de yine bir güzelin saçının düğümüne benzeterek şöyle demiş: *Mîmidir 'ukde-i mûy-ı mahbûb / Lâmlar turresi kullâb-ı kulûb* NASE, mes.43.

x **Kalem:** Kamış kalemlerin de parmaklar gibi boğum boğum bir görüntüye sahip olmasıyla düğümlerin parmakla açılması arasında irtibat kuran şairler aynı zamanda devlet büyüklerinin yazacakları iki satırlık bir yazıyla birçok meselenin hallolmasına da imada bulunmak üzere kalemi çoğu zaman düğüm çözücü bir unsur olarak kullanırlar. Neşâtî'nin bir methiyesinde kalemi parmağa benzeterek *Hall eyleyen elbetde benân-i kalemüŋdür / Olsa ne kadar 'ukde-i müşkil-ter-i 'âlem* NDÖS, k.20/29 demesi bundandır. krş. *Minnet Allâha fazîletle benüm sultânum / Oldı her müşkile benüm kalemüm 'ukde-güşâ* NASK, tar.43/1.

x **Tarak:** Özellikle saç düğümlerini çözmesi bakımından şiir dilinde tarak, düğümleri çözen ve dolayısıyla düğümle tezat teşkil eden bir kavram olarak kullanılır. Nâbî'nin ifadesiyle binlerce düğüm çözen parmak bir araya gelse bile yine de düğüm çözme konusunda bir tarağın yaptığı işi halledemez: *İtse hezâr nâhun-i engüşt ittifâk / Olmaz nazîri 'ukde-güşâlıkda şânenüŋ* NDAF, g.436/8. Tarağın sevgilinin saçındaki düğümleri çözmesi ile âşığın gönlündeki düğümler de çözülür: *Çöz bend-i ser-i zülfini iy şâne ki olsun / Dillerde olan*

'ukde-i efkâr küşâde NDÖS, g.110/3. Sözü edilen bu saç düğümleriyle âşığın gönlündeki düğümler arasında sürekli bir ilgi söz konusudur. Yukarıda ifade edildiği üzere burada çoğu zaman iplere düğüm atılarak yahut saçların bükülerek büyü yapılması gibi inanç kültlerine de işaret söz konusudur. Âşıklar sevgilinin saçındaki bu düğümlerin bozulmasına razı olmadıklarından düğüm çözen tarakla araları pek hoş değildir. Sütûrî'nin *Cân riştesidür 'ukdesini çözme ırag ol / Ey şâne sakın kâkül-i cânânuma degme* SDEA. g.421/2 beytinde olduğu gibi gerek kıskançlık gerekse bu büyünün bozulma korkusuyla "şâne" yani tarağa karşı tavır alırlar: *Hall itmez iken 'ukdesini kılca dil ü cân / Müşgîn saçına diş bilemek şâne ne müşkil* ŞDHB, g.112/2.

DÜĞÜN ('arûsî, cem'iyyet, velîme)

"Düğüm" maddesinin girişinde "'akd-i nikâh" ve "düğün" kavramları arasındaki ilgi konu edilerek düğüm ve düğün kelimeleri arasındaki yakınlıktan bahsedilmişti. Evlilik münasebetiyle tertiplenen düğünler, nikâh akdinin herkese duyurulması ve bu sevincin dost ve akraba arasında paylaşılması amacıyla düzenlenir. Türk düğünlerinde özellikle davul çalınması bundandır.

Eski edebiyat metinleri şehzadelerin sünnet düğünlerinden (bk. "Sünnet düğünü") padişah kızlarının düğün şenliklerine kadar çok sayıda tarihî hadiseyi bugüne yansıtacak malzemeyle doludur. Hemen bütün tarih sahnelerini klişe ifadelerle yansıtan şairler, tarihen sabit ve muhtemelen kendileri de katıldıkları bu düğünleri, neredeyse hiçbir orijinallik katmadan belirli klişe çizgileri tekrar ederek nazma dökmüşlerdir. Bunlar içinde konu edilen bahisler aşağı yukarı tamamında aynı olup bu durum Osmanlı sarayının ve Türklerin aşırı gelenekçiliğinden kaynaklanır. Gelibolulu Âlî'nin *Câmi'ü'l-buhûr der Mecâlis-i Sûr*'unda şehzadelerin sünneti münasebetiyle tertip edilecek düğün için eskiler nasıl düğün düzenlemişler diye öğrenme amacıyla saray arşivlerinin karıştırılıp geleneklere nasıl harfi harfine riayet edildiğini anlattığı mısra ve satırlar gerçekten ibretliktir.

Bununla beraber dîvan ve mesnevîler arasına serpiştirilen düğün ve gelin mazmunları, bu gelenekleri en ince ayrıntılarına kadar günümüze aksettirecek birer kaynak değeri taşırlar. Manzum metinlerden tespit edilebildiği kadarıyla düğünler ana hatlarıyla şu çizgilerden oluşur:

• **Alay düzenlenir:** Düğün sahibinin maddî ve siyasî gücüne göre şehir, mahalle yahut kasaba içerisinde düğün gecesi veya günü fener alayları düzenlendiği nakledilmektedir. Nedîm'in sarhoş halde ata binmiş ve çalınan davul zurnaya uygun hareketler gösteren birinden bahsettiği şu beytinden düğün sevinci münasebetiyle içilen içkilere toplumda göz yumulduğu anlaşılıyor: *Mest kendü gülüp altındaki rahş oynardı / Gördüm ol âfeti dün bir dügün âlâyında* NDAG, g.133/4. Muvakkit-zâde Pertev'in Nedîm'in beytini destekleyen şu beytinden bu alayların sadece yaya olarak değil aynı zamanda atlar üzerinde şehri gezmek suretiyle icra edildiği anlaşılıyor: *Meger kasdı dügün âlâyına biŋmekden ol şûhuŋ / Mehâbîb-i zemâna kerr ü fer göstermek istermiş* MPEB, g.258/5. Azmî-zâde'nin "Ağaçların çiçekleri sürekli rüzgâr atına binseler bunda ne var? Hepsi gül gelinini almak için gidiyorlar" dediği şu beytinden de atlara binilerek icra edilen bu alayların aynı zamanda gelini almak için tertiplendiği anlaşılıyor: *N'ola hınk-i sabâya her biri turma süvâr olsa / Giderler gül 'arûsın almaga ezhârı eşcâruŋ* AHBK, g.395/2.

• **Çalgılar çalınır:** Figânî'nin Kânûnî'nin şehzadesi için tertip edilen sünnet düğününün ihtişamını vurgulamak için orada çalınan zurnaları İsrafil'in Sûr'una benzeterek *Sıyt-i nâyuŋ sûrda Sûr-i Sirâfîl olmasa / Dirilüp bir yire gelmezdi şehâ bunca ümem* FDAK, k.2/15 dediği beytinde olduğu gibi bütün düğünlerde civardaki halka şenlik olduğunu duyurmak için musikî bulunur. Mezâkî ve Ömer b. Mezîd'in şu beyitlerinde ifade ettikleri üzere tabii ki düğünlerde çalınanlar davul ve zurnadan ibaret değildir: *Ne dügündür bu ki dünyâya sadâlar saldı / Bu kadar velvele-i çeng ü def ü mûsîkâr* MDAM, k.10/19. krş. *Bugün bu dügüne gelmiş eger çengî ve ger deffâf / Çalarlar 'ûd ü şeş-tâlar dutup âhengi deflerden* MNMC, g.95/18. Düğün tasvirlerini renklendirmek için yer alan musikî aletlerinin zikredilmesinin yanı sıra türlü makam isimlerine yer verilmesi de oldukça yaygındır: *Müjde_ider sûr-i Süleymân-i zemân oldı diyü / Nây-i sûrî seyr ider her dem 'Irâk ü Isfahân* ÜASU, k.28/3.

715

• **Çeyiz götürülür:** Bugün "çeyiz" denen kelimenin aslı "cihâz" olup Nef'î'nin bir fahriyesinde *Buldı şöhret o kadar hüsn ile bikr-i fikrüm / Ki aŋa tâlib olan istemez esbâb-i cihâz* NDMA, k.57/6 diyerek övündüğü üzere kız evinden erkek evine gönderilen hediyelere denir. Düğün tasvirlerinde mesela Adanalı Sürûrî'nin bahçeyi bir geline benzettiği şu beytinde olduğu gibi düğünde çeyiz için hazırlanan hediyeler sıralanır: *Kat kat esbâb-i cihâz oldı 'arûs-i bâga / Virdi zîver gül-i sûrî ile katmer sünbül* ASAB, k.20/17. Mesîhî'nin şu beytinde ise gelinin önünde çeyiz taşınması geleneğine (res.715) temas edilmiş. Buna göre akarsu üzerindeki hava kabarcığı, gül gelininin önünde leğen taşıyarak çeyiz götüren bir cariye gibidir: *Gül 'arûsınuŋ öŋince yüriyüp cûy-i habâb / Başı üstinde legence götürür câriye-vâr* MDMM, k.8/12.

• **Davetiye gönderilir:** Hayâlî'nin Sadrazam İbrahim Paşa'nın düğününü tasvir ettiği kasidesinde yer alan *Vezîr-i A'zem İbrâhîm Paşanuŋ düğünidür / Ziyâfet itmek içün da'vet itdi şâh-i devrânı* HBDA, k.43/15 beytinde ifade edildiği üzere düğünü haber vermek için davet edilmek istenen şahıslara birer davetçi gönderilir. Düğüne çağrılan şahsın makamına göre davet faslı ya aracılar vasıtasıyla yahut da düğün sahibinin bizzat ayağa gitmesi suretiyle icra edilir. Zâtî'nin *Güzel oldur ola rûşen-dil ü pür-şevk ü zarîf / Sûr-i bezme şeker-i şi'r ile ol mâh okına* ZDAN, g.1452/5 beytinde düğün davetiyesinin şeker gibi şiirlerle hazırlanmasından bahsetmesine nazaran bu manzum davetiyeler konusu ayrıca araştırılması gereken bir husustur. krş. *Meclisde ki bu nazm-i güher-bâr okındı / Gûyâ dügüne gelmege eş'âr okundı* RDZA, g.479/1.

Aşağıda da ifade edileceği üzere davet esnasında düğüne çağrılan şahsa bir de mum ikram edildiği bilinmektedir. Yakın zamana kadar Bursa'da düğün davetlerinde bu adetin icra edildiğini duymuştum: *Mûm ile dügüne okumak 'âdet olmagın / Alduk ele çerâgumuzı cür'et eyledük* NDMT, k.54/3. Nev'î'nin ifadesine göre mum ile davet edilen şahıs da düğüne -muhtemelen bu mumla- bir kandil yakarak iştirak etmektedir. Firâkî de mum ve pervane ilgisini işlediği şu beytinde bu geleneğe işaret etmiş: *Okundı mûm ile pervâneler hep / Meger şem'üŋ gice cem'iyyeti var* PBKG, g.1696/2.

• **Fişekler atılır:** Zâtî'nin sevgilinin aşkının düğününde coşarak ahının göğe fişekler (bk. Âsumânî" [şenlik]) attığını iddia ettiği *Sûr-i 'ışkında dem-â-dem germ olup âhum benüm / Âsümânîler atar şevk ile âteş-bâz imiş* ZDAN, g.585/6 beytinde olduğu gibi düğünlerde havai fişeklerin atılması günümüzde olduğu gibi çok eski bir gelenektir. krş. *Sûr-i 'aşkında seyr içün o melek / Nâr-i âhum yakar hevâyî fişek* NASK, g.130/1. Mirzâ-zâde Sâlim'in şu beytinde ifade ettiği üzere Mürekkepçi Enverî misalinde olduğu gibi fişek düzenleme konusunda çok ustalaşmış sanatkârların bulunduğu da bilinmektedir: *Nümâyişden o san'atli fişekler / Ki ola sûr-gehden zîb-i gerdûn* SDAİ, tar.1/17. Ebubekir Celâlî şimşekli ve gök gürültülü bir günde tahta çıkan padişah hakkında şu yorumu yapmış: *Pâdişâh-i nev-cülûsa eyleyüp sûr-i sürûr / Ra'd ü berkiyle felek atdı fişekler çaldı kûs* ECES, tar.32/11.

• **Gelin süslenir** bk. "Gelin"

• **Gelinin yüzü örtülür** bk. "Gelin"

• **Gelin ata bindirilir:** Figânî güneşin doğuşunu tasvir ettiği bir beytinde sabah gelinini, kırmızı şafak abasını giyip hilal eyeri ile felek atına binmiş bir geline benzeterek şöyle der: *Oldı şafak 'abâ-yi sürh ü hilâl zîn / Subhuŋ 'arûsı olmaga çarh atına süvâr* FDAK, k.6/3. Ancak düğün alaylarında gelinin ata bindirilmesi sonrası gelinin herkesçe görünmesini engellemek için at üzerine etrafta dört kişinin direklerini taşıdığı dört yanı kapalı bir perde (res.715, 719) tutulması gelenektendir. Süheylî ve Nef'î'nin şu beyitlerinde gelin ile birlikte "perde" kelimesini kullanmaları bundandır: *Nice zemân-idi kim perde-i hafâda idi / 'Arûs-i hüsn bugün dehre kıldı 'arz-i 'izâr* SDEH, k.42/2; *'Âlemi âvâze-i 'adlüŋ dutaldan havf idüp / Perdeden çıkmaz 'arûs-i nagme-i çeng ü rebâb* NDMA, k.61/21. Muhtemelen meyhanelerde uygulanan müzik yasağı sebebiyle söylendiği anlaşılan bu beyitte Nef'î çeng ve rebab gibi hoşa giden çalgıların bir gelin gibi perde arkasında kalıp kendilerini göstermediklerinden bahsediyor. Revânî de şu beytinde şiirlerinin hattını medih gelini için çekilmiş miskli bir perdeye benzetir: *'Arûs-i medhine çekdi serây-i nazmında / Sevâd-i perde-i müşgîn-hutût eş'ârı* RDMÇ, k.19/47.

716

• **Gösteriler düzenlenir:** Yakın zamana kadar düğünlerde hokkabaz, cambaz v.b. göstericilerin davetlileri eğlendirmek üzere sanatlarını icra etmele âdeti, düğün tasvirlerinde ince detaylarıyla anlatılır. Bunlar özellikle Vehbî'nin *Sûr-nâme*'si gibi eserlerde ayrıntılı olarak resme döküldüklerinden düğün ve gösteri sanatları hakkında bugüne gelen belge ve bilgiler bir hayli fazladır. Bunlara birkaç misal olmak üzere Osmanzâde Tâib'in bir düğün şenliğinde fişeklerle gösteri yapan bir ateşbazdan bahsettiği şu beyti verilebilir: *Meger bâd-i sabâ sûr-i bahâra oldı âteş-bâz / Fişekler ber-hevâ yir yir fürûzân-sâz olur bâ'is* OTSS, g.10/5. Ganî-zâde Nâdirî'nin ayı -muhtemelen hâlesi sebebiyle- ipek bir eteklik giyerek çanaklar çeviren bir göstericiye benzettiği şu beytinde de bir düğün mazmunu vardır: *Kâse-bâz olmış geyüp dîbâ eteklik hâleden / Sûr-i iclâlinde her şeb raks ider mâh-i münîr* GNNK, k.35/22. krş. *Kâse-bâzı olalı sûr-i şeh-i gül-zâruŋ / Bâgdan her dem ider sîm ile zer cer nergis* DUBÇ, k.25/5. Bu düğün şenliklerinde Tırsî'nin belki de mizah olsun diye kurguladığı ayı güreşleri (res.716) dahi yapılmaktaydı: *Çok düğünlerde aşup yortup güreşler eyledüm / Benden ayular gibi haylî dilâver çignedüm* TDKY, g.141/4.

• **Kına yakılır** bk. "Gelin", "Kına"

• **Meşaleler taşınır:** Derzî-zâde'nin "Yine neşe düğününün meşaleleri yer yer yandı. Düğün gecesi fişeklerden aydınlık gündüz gibidir" dediği şu beytinden de anlaşılacağı üzere düğün geceleri meşale yakılması âdettendir: *Câ-be-câ yandı yine meş'ale-i sûr-i sürûr / Rûz-i rûşen gibidür âteş işinde şeb-i sûr* DUİÇ, k.17/1. Gerek Melling'in çizdiği meşhur

düğün alayı gravüründen (res.715) gerekse diğer Batı kaynaklı çizimlerden, düğün alayı gündüz de düzenlense bu meşalelerin taşındığı anlaşılmaktadır. Mezâkî şu beytinde birkaç gece süreceği anlaşılan bir düğünü tasvir ederken bu düğünde meşale taşımaya ancak felek Hindûsunun (bk. "Zühal") layık olabileceğini iddia eder: *Ne düğündür bu ki her şâm-i şerîfinde revâ / Olsa Hindû-yi felek sevk ile bir meş'ale-dâr* MDAM, k.10/24.

717

• **Mum gönderilir:** Nev'î'nin şu beytinden düğüne davet edilenlere mum gönderildiği, davete icabet edenlerin ise ellerine birer meşale alarak düğüne katıldıkları anlaşılıyor: *Mûm ile düğüne okumak 'âdet olmagın / Alduk ele çerâgumuzı cür'et eyledük* NDMT, k.54/3. Me'âlî de çiçekler arasında bir düğün kompozisyonu oluşturduğu şu beytinde zambak goncasını, çiçekleri düğüne davet etmek için eline mum almış bir şahsa benzeterek şöyle der: *Hüsnüŋ düğünine okumaga çiçekleri / Almış çemende gonce-i zanbak eline mûm* MDEA, g.156/4. Üsküdarlı Aşkî de şu beytinde servi ağaçlarını, her önüne gelene mum vererek düğüne davet eden şahıslara benzetir: *San 'arûs-i gonceye şâh-i bahâr eyler düğün / Yollar üzre servler mûm ile okır gör-düğün / Dir sabâ dem urdugınca dem bu demdür gün bugün / Seyr-i bâg it kim bahâr irdi temâşâ vaktidür* ÜASU, mur.64/8.

• **Nakıllar taşınır:** Günümüzde düğünlerde çelenk gönderilmesi gibi eskiden de gelin alayında nakıl taşınması yaygın bir gelenekti. Eski gravür ve minyatürlerde bunun pek çok örneklerine (res.719) rastlanmaktadır. Azmî-zâde mükemmel olduğuna inandığı bir eserini "belâgat düğünü"ne benzeterek ünlü İran şairi Hâcû-yi Kirmânî'nin böyle bir düğünde ancak nahılcı olabileceğini şöyle dile getirir: *Yine bir sûr-i belâgat eyledüŋ tertîb kim / Nahl-bend olsa aŋa ey Hâletî Hâcû revâ* AHBK, g.25/5. Şeyhî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere düğün nakıllarının dallarında yanan mumların görüntüsü, bu eğlenceleri renklendiren önemli unsurlardan biridir: *Düğün mûmı dıraht-i ter olunmuşdı sanasın kim / Mücevher nahli baglardı budak pür şem'-i rahşândan* EHKC, k.1753/34. Cem'î'nin *Şâh-i güle feyz-i hevâ demdür virüp neşv ü nemâ / Sûr-i çemende hôş-nümâ nahl-i şebistân eylesün* CDBK, k.18/5 beytinden düğün nakıllarının kına gecesinden hazırlandığı anlaşılıyor. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Nakıl"

• **Raks edilir:** Adanalı Sürûrî'nin *Ey göŋül gözlerüŋ aydın ne turursın raks it / Sûr-i vasla seni irgürdi köçekçi-zâde* ASAB, g.143/4 beytinde ifade ettiği üzere düğüne katılanlar, günün sevincinin bir ifadesi olmak üzere raksa girerler. Şehdî'nin çalgılar eşliğinde düzenlenen bir düğünde sadece katılanların değil felekte Zühre'nin dahi el çırpıp raksa başladığını iddia ettiği şu beyti de düğün ve raks ilgisini işlemektedir: *Felekde Zühre dest-efşân raks eylerdi pey-der-pey / Zemînde mutribân itdükçe sûr-i sâz-i elhânı* ŞDŞB, tar.103/25. krş. *Felek tertîb idüp bir sûr-i vâlâ tarz-i ra'nâda / Getürdi çengî-i Nâhîdi raksa evc-i vâlâda* MDYA, k.15/1.

• **Saçı saçılır:** Düğünlerin vazgeçilmez eğlencelerinden biri de saçıdır. Necâtî Beğ'in, Fatih'in şehzadeleri için tertip ettirdiği bir düğün münasebetiyle nazmettiği kasidesini bir kâğıt üzerine dizilmiş incilere benzeterek bunları düğün günü saçı olarak padişahın ayağı toprağına saçacağından bahsettiği şu mısralar saçı geleneği hakkında bir fikir verebilir: *Şâhâ Necâtî gevherinüŋ tâb'ı cevheri / Dizdi beyâz kâgada lü'lü'-i bî-şümâr / Tâ kim varup düğün güni saçu tarîkı-le // Şâhuŋ ayagı topragına eyleye nisâr* NBDA, k.6/36. Cemâlî'nin "Gül senin gül yüzünü görünce saçı için elini gonca kesesinden altınla dolu gösteriyor" dediği *Gül görüp gülşende gül-rûyuŋ saçu kılam diyü / Kîsesinden goncenüŋ keffin tolu zer gösterür* CDÇD, g.42/3 beytinde olduğu gibi sevilen kimselerin görülmesi sevinciyle saçı saçılır. krş. *Gül 'arûsına bahâr-i sûrda bâd-i sabâ / Sünbüle saçı getürdi gonçe-i zer-dûzdan* SDEH, k.43/7; *Bu düğünde dil fakîri saçu cân vireydi şâh / Ol hakîri ger kabûl ideydi dest-i hazretüŋ* KADA, k.20/13. Ayrıntılı bigi için bk. "Ayağa altın ve mücevher saçma"

• **Şeker dağıtılır:** Davetlilere şeker ikram edilmesi de eski düğünlerin âdeta vazgeçilmez şartlarından olup "Zâtî'nin şeker parçası gibi olan her şiiri, belagat düğününde sihirle konuşturduğu şekerden mamul bir papağan gibidir" anlamındaki *Söyledür sûr-i belâgat içre Zâtî sihr ile / Bir şekerden tûtîdür her şi'r-i şekker-pâresi* ZDAN, g.1614/5 beytitten de anlaşılacağı üzere bu düğünlerde dağıtılan şekerler türlü hayvan şekillerinde kalıplanmış olabileceği gibi bunlar nakıllara takılmak suretiyle de (res.718) ikram edilebiliyordu. Zihnî'nin sevgilinin boyunu bir nakıla, dudağını da o nakıl üzerine takılı bir şekere benzettiği şu beytinde bu şeker nakıllarına işaret vardır: *Kâmetüŋ üzre görenler mîve-i la'lüŋ didi / Nahl-i şekker-bâr imişsin böyle bilmezdüm seni* ENMN, g.5038/5. Düğünlerde şeker öylesine boldur ki şu beyitte düğüne şeker gibi lezzetli bir şiir hediye getirildiği için özür dilenmektedir: *Bezmüŋde gelüp medh-i lebüŋ okıdı Zâtî / Ma'zûr buyur şekker ile dügüne geldi* ZDAN, g.1809/5.

718

• **Ziyafetler verilir:** Düğün şenliklerinin en ilgi çekici ağırlık noktası yemek faslı olup bu ziyafetlere düğün sahibinin gücüne göre mümkün olduğu kadar çok kimsenin katılması beklenir. Daha çok hasat toplanma dönemine denk getirilen düğünlerde yüksek bir gelir seviyesine sahip olmasa da herkesin hoşuna giden ve bir büyük kazanda pişerek yüzlerce kişiye dağıtılabilecek yapıya sahip herîse / keşkek günümüzde de Anadolu düğünlerinin vazgeçilmez ikram yemeğidir. Şehre gelindikçe düğün yemeklerinde pilav ve zerde ağırlık kazanır. Saray düğünlerine ise ziyafetlerde halka sunulan yiyeceklerin haddi hesabı yoktur: *Bir velîme oldı kim tâ haşr olınca kâyinât / Görmeye bir aŋa beŋzer ziynet-i İslâm olur* SBDH, terk.2/3. Üsküdarlı Aşkî'nin de ifade ettiği üzere bu ziyafetler daha çok Atmeydanı'nda kurulan çadırlarda verilir ve gelen herkese açık olurdu: *Sûr-i şâhîde cihân halkın ziyâfet kılmaga / Geldi At Meydânına kuruldı çetr ü sâye-bân* ÜASU, k.28/4. Özellikle tabiat tasvirlerinde bu ziyafetler ve eğlenceler son derece renkli sahneler hâlinde işlenirler: *Meger sûr-i hıtân-i goncedür cem'iyyet itmişler / Ziyâfet-hâne-i gülzârda bülbül sabâ şebnem* LDİK, g.95/3.

+ **Ayna** bk. "Gelin"

+ **Bayram:** Düğün ve bayram kelimelerinin birlikte zikredilmesi, sevinç ve neşe ifade eden "düğün bayram" şeklinde bir tekrar grubu oluşturarak kullanılır. Taşlıcalı Yahyâ'nın sevgilinin düğünü münasebetiyle söylediği *Baŋa ey Yahyâ dügün bayram olupdur sanasın / Dil-berüŋ cem'iyyetinden cân katıldı cânuma* YDMÇ, g.415/5 beytinde geçen "düğün bayram" ifadesi böyledir. "Sevgili" maddesinde ayrıntılı olarak izah edildiği üzere (bk. "Sevgili") bu edebiyatta "dilber" Batılı yorumcuların sandığının aksine yerine göre Allah ve Peygamber'idir; padişahtır yahut şairin bir yakını yahut kendi evladıdır v.b.

+ **Cem'iyyet:** Türkçede yakın bir zamana kadar bu kelime "düğün" ve "evlenme merasimi" anlamında yaygın olarak kullanılırken daha sonra evrilerek "sosyete" ve "sosyete haberleri" gibi bir anlam kazanmıştır. Mezâkî'nin *Zihî cem'iyyet-i esbâb-i nâz ü 'işve kim olmış / 'Arûs-i hüsne bir mînâ-serâ-yi sûr âyîne* MDAM, g.400/3 beytinde kelime "düğün" anlamında kullanılmıştır. krş. *Evvel bahâra geldi cem'iyyeti disün halk / Hânendesi bu sûruŋ san 'andelîb oldı* ŞHDM, tar.43/3. Şu tarih de bir düğün münasebetiyle düşürülmüştür: *Gördi ol cem'iyyeti 'Ulvî didi târîhini / Sûrınuŋ çıkdı sadâsı çak Süheyle subh-gâh* DUBÇ, kıt.18/7.

+ **Çanak** bk. "Düğün evini bilmemek"

+ **Deryûze:** Gelen geçen herkese yedirme içirme telaşı üzerine kurulu düğün geleneğinde, ihtiyaç sahibi fakirlerin de karınlarını doyurup "zelle-bend" olmaları (bk. Zelle-bend") sebebiyle fakirliği ve dilenciliği temsil eden "çanak" ve "deryûze" gibi kavramların da düğün tasvirlerinde çokça kullanıldığı görülmektedir. Şeyh Gâlib'in "Onun denizler kadar sonsuz aşkının düğününe hilal Mecnûnu, elinde çanağı olduğu hâlde gelir" dediği *Deryûze-i 'arûsî-i deryâ-yi mihrine / Mecnûn-i mâh-i nev gelür elde çanagı var* ŞGNO, g.60/15 beytinde Mecnûn'un elinde bir çanak olduğu hâlde Leylâ'ya gidişi (bk. "Mecnûn'un çanağı") sahnesine işaret olmak üzere düğün ve çanak kavramları birlikte kullanılmış.

719

+ **Hicâb / sâyebân:** Eski Türk geleneğinde gelinlerin ata bindirilmesi âdeti Osmanlı'da da sürdürülmüş ancak düğün alayında gelinin ulu orta görünmesini engellemek için yukarıda gelinin ata bindirilmesi bahsinde de temas edildiği üzere atın dört yanından dört kişinin taşıdığı bir perde sarkıtılması gelenek hâline getirilmiş. Bu manzara Batılıların çok dikkatini çekmiş olmalı ki çok sayıda resim ve gravüre (res.715, 719) konu olmuş. Nâtıkî'nin şu beytinden bu perdeye "sâye-bân" dendiğini öğreniyoruz: *Görmesün her çeşm-i nâ-mahrem diyü dest-i kader / Perde-i ebri 'arûs-i çarha itdi sâye-bân* NDSÖ, k.3/2. Nef'î bu perdenin "müşgîn" yani koyu renkli olduğunu bildiriyor ki buna dair çok sayıda başka beyitler de bulunmaktadır: *Görmesin deyü gözüm rûy-i 'arûs-i bahtı / Çeker âhım felege perde-i müşgîn-i hacel* NDMA, k.53/10. krş. *Kıldı siyeh hicâb ile dâmâd-i çeşmümüŋ / Hüsnüŋ 'arûsına olalı perde-dâr hat* KADA, g.246/6; *'Arûs-i medhine çekdi serây-i nazmında / Sevâd-i perde-i müşgîn hutût-i eş'ârı* RDZA, k.32/48.

+ **Kına, kına gecesi** bk. "Gelin", "Kına"

+ **Mihr** bk. "Gelin"

+ **Meşşâta** bk. "Meşşâta"

+ **Şebistân:** Eski metinlerde aynı zamanda "bezm-i şebistân" olarak da geçen bu tabir kına gecesi anlamındadır. Edîb'in "Pervane sevgilinin düğününe geldiğinde, mum ışığının kınasını yakındı" anlamındaki şu beytinde kelime bu anlamda kullanılmış: *Gelince bezm-i şebistân-i sûr-i cânâne / Hınâ-yi şu'le-i şem'i yakındı pervâne* HECM, g.1574/1. Günümüzde de kına gecelerinde mumlar yakıldığı bilinmektedir. *Şâh-i güle feyz-i hevâ demdür virüp neşv ü nemâ / Sûr-i çemende hôş-nümâ nahl-i şebistân eylesün* CDBK, k.18/5 beytinden düğün nakıllarının kına gecesinden hazırlandığı anlaşılıyor. Ayrıntılı bilgi için bk. "Şebistân"

720

+ **Yağma:** Sarayın verdiği düğün ziyafetlerinde yemekten sonra kap kacağın yağma edilmesi minyatürlere kadar girmiş (res.720) eski bir gelenektir. Şeyhülislâm Yahyâ'nın bahar geldiğinde kırlarda açan çiçekleri düğün ziyafetinde padişahın ihsan ettiği altın tepsilere benzettiği şu beytinde bu geleneğe işaret edilmiş: *Zer tepsiler atılmada meydân-i*

çemende / Hengâm-i 'atâ sûr-i şeh-i 'âlemiyândur ŞYDH, g.83/3. krş *Dizilmiş lâleler sahn-i harîm-i bâga zeyn olmış / Sarây-i şâhda san kâse kâse h^w^ân-i yagmâdur* BDSK, g.135/4.

+ **Zelle-bend** bk. "Zelle-bend"

X **Matem:** Dünyayı çile mekânı olarak gören bu edebiyata göre yaşanan her mutluluğun bir sonu olması gibi en mutlu düğünlerin sonu da daima en azından ölüm gibi bir ayrılıkla biter. Kemâl-i Ümmî bunu *Ne bal ü gül var arusuz dikensüz / Ne dügün var ki âhir mâtem olmaz* KÜSB, ş.78/13 diye ifade eder. Bunun yanı sıra halkın bayram ve düğünleri âşığa daima matem olduğundan bu iki kavram sürekli birer tezat unsuru olarak birlikte zikredilirler: *Gün yüzüŋsüz ey hilâl-ebrû bu gün / Baŋa mâtem halka bayram ü dügün* RDAM, g.267/1. krş. *Benüm nâlem gelür halka temâşa / Bize mâtemdür ayruklara dügün* MDMM, g.173/3. Zâtî'ye göre kara yas bile âşığın hâlini görünce düğüne döner: *Hâlüme baksa dügüne varmaludur kara yas / Sen hilâl-ebrûsuz olan 'ıyd mâtemdür baŋa* ZDAN, g.3/2.

← **Savaş:** Türk töresinde düğünlerde olduğu gibi savaşlarda da kös ve davullar çalınması sebebiyle şairler muharebe tasvirlerinde çok zaman düğünle ilgili motifler kullanırlar. Revânî'nin düşman kanını düğün kınasına benzettiği şu beyti böyledir: *Leşker-i küffâr ile cengüŋ dügün bayramdur / Hûn-i a'dâdan-durur gâzîlere hınnâ-yi 'ıyd* RDMÇ, k.25/17. krş. *Çalındı kûslar tabl ü nakâre saldı âvâze / Dügün bayram idi gûyâ guzâta ceng meydânı* BDSK, k.14/16; *Ceng itse düşmenle ne gün olur o gün sûr ü dügün / Tedbîri besdür ceng içün lâzım degül sâz ü seleb* NDMA, k.62/13.

← **Vuslat:** Ayrılığın oruca benzetilmesi hâlinde Lebîb'in "Senin ayrılığın oruç gibi olunca, kavuşman da düğün bayram gibidir" dediği *Çün firâkuŋ rûzedür vasluŋ dügün bayramdur / Her şebüŋ kadr-i mübârek her günüŋ rûzân-i 'ıyd* LDKS, k.7/10 beytinde olduğu gibi kavuşmanın da düğün ve bayrama benzetilmesi oldukça yaygındır.

Δ **Döğün, döğünmek** bk. "Dögün"

Δ **Velîmeye / velî meye:** Halepli Edîb'in "Zahit düğüne giderken naz ederek gider ama sıra şarap içmeye gelince hiç teklif beklemeden girişir" dediği şu beytinde "velîmeye" [= düğüne] ve "velî meye" ibareleri ustaca kullanılmış: *Zâhid gider niyâz ile gitse velîmeye / Teklîfsüz müsâra'at eyler velî meye* HECM, g.1385/1. Şairin şu söz oyunu da oldukça orijinal görünüyor: *Felekde sanma bizi râgıb-i velîmelerüz / Çü-berre sahn-i çemen-zâr içün velî melerüz* HECM, g.646/1.

❖ **Kambersiz düğün olmaz:** "Kanber" Hz. Ali'nin çok değer verdiği sadık kölesinin ismi (bk. "Kanber") olup halk dilinde bu isim "sadakat" timsali olarak kullanılagelmiştir. Bu sebeple bu tabirin düğün gibi telaşlı işlerde yardımına ihtiyaç duyulan sadık dostlardan kinaye olmak üzere ortaya çıktığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Ancak daha sonra günümüzde "her işin içinde bulunmaya meraklı kimseler"den kinaye olmak üzere bu tabirin yapı değiştirdiği görülmektedir. Tokatlı Kânî'nin sevgilinin vuslatı düğünü uğrunda bir köle olma isteğini ifade ettiği *Kanbersüz ebed kûy-i vefâda dügün olmaz / Ben sûr-i visâlüŋde n'içün Kanbere dönmem* KDİY, g.120/3 beytinde bu tabir "kul köle olmak" anlamında kullanılmış. krş. *Gerçi Kanbersüz dügün olmaz bu vahşet-hânede / Lîk bâr-i minnet-i ihvândan kanbûr olur* KDİY, k.36/17.

DÜĞÜN ALAYI bk. "Düğün"

DÜĞÜN EVİNİ BİLMEMEK

"Düğün evini bilmez kapı tıngırtısına gider" yahut "düğün evini bilmez samanlığa keşkeş götürür" gibi farklı söyleyişleri bulunan bu sözün, "bir işin kolay yolunu ve asıl kaynağını bilmeden boşa uğraşan, gerçeklerden habersiz kimseler hakkında kullanıldığı anlaşılıyor. Yukarıdaki tasvirî atasözünden anlaşıldığına göre düğün evinde her gelen geçene kazanlarla keşkek dağıtılmakta; fakat bundan habersiz olan cahil, eline geçirdiği bir tabak keşkeği belki de kimse görmesin diye samanlık gibi kuytu bir yerde yeme yolunu aramaktadır. Figânî'nin gelen geçene ziyafet verilen düğün evinden habersiz olarak elindeki çanakla yiyecek dilenen bir şahsı tasvir ettiği şu beytinde bu atasözü işlenmiş: *Bilmez dügün evini çanag taşır ol kişi / Beŋzer dir ise eşigine çarh-i zer-nigâr* FDAK, k.6/12. Şairin ifadesine göre padişahın eşiğini feleğe benzeten kimsenin dünyadan haberi yoktur. Bu aynı düğün evini bilmeden karnını doyurmak için dilencilik eden zavallının durumu gibidir. Bu ifadeye göre padişahın kapısı felekten çok yüce ve kendisi çok cömerttir.

Gelibolulu Âlî'nin *Câmi'ü'l-buhûr der Mecâlis-i Sûr*'unda *Kûze-veş ni'met ile toldı dehân / Dil ki şükrinde eyleye noksân / Aŋa beŋzer çanak taşur*

turmaz / Soravarsaŋ dügün evin bilmez mes.8-9 şeklinde kullandığı bu söze göre nimetin şükründe kusur eden, düğün evini bilmeden çanak taşıyan ve sığınacağı kapıyı bilmeyen kimseler hakkında kullanılmış. Nev'î'nin Çin fağfuru ve Kisra'yı düğün evinden yani padişahın büyük zenginlik ve ihsanlarından habersiz başka yerlerde karınlarını doyurmaya çalışan dilencilere benzettiği şu beytinde de mantık aynıdır: *Bilmez dügün evin ki gele kâse-lîs ola / Fagfûr-i mülk-i Çîn ile Kisrâ-yi tâc-dâr* NDMT, k.13/32. Zâtî'nin "Sevgiliye kavuşmak için kadehler dolusu içmeyen kimse, düğün evini bilmeden elinde çanakla dolaşan gibidir" dediği şu beytinde de aşağı yukarı durum aynıdır: *Her kim ki vasl-i yâr içün içmez toluları / Dügün evini bilmez o kimse çanak taşır* ZDAN, g.261/3. Bu şiir geleneğinde insan bu dünyaya ait bir varlık değildir. Ana vatanı Allah'ın huzurudur. Bu sebeple âşığın bu dünyadaki asıl hedefi o yüce sevgiliye kavuşmaktır. Ona kavuşmak da ancak aşk ile yani gönül meyhanesinde sürekli içmekle mümkün olabilir.

DÜKENMEZ bk. "Tükenmez"
DÜ KEVN bk. "İki cihan"

721

DÜKKÂN (dükân)
Eski esnaf hayatı gedik usulüne bağlı olduğundan İstanbul'daki dükkânların sayısı sınırlı ve belirli idi. Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* "dükkân" maddesinde naklettiğine göre çırak keyfe göre işten çıkartılamaz, istenildiği zaman yeni çırak alınamazdı. Çarşılarda bütün çırak ve kalfalar, dükkânlar üstündeki odalarda yatıp kalkar, bu sayede dükkân üstündeki bu bekâr odalarında kalan esnafın kontrolü çok kolay olur, bütün çarşı bekçileri herkesi tanırdı. Akşam ezanından sonra yemeğini yiyen dükkân mensupları hemen bu dükkân üstlerindeki odalarda yatarlar, bazen de mum ışığında yatsıya kadar oturup sohbet ve muhabbet ederlerdi. Bu bekâr odalarının bütün eşyası herkesin kendine ait birer çamaşır bohçası ile tek yastıklı birer yer yatağı idi. 1242 yılında tanzim edilen şu ihtisap nizam-namesine nazaran bu bekâr odalarına dükkân mensuplarından başkası alınamazdı: *Dükkânlar üzerindeki odalarda gice olsun gündüz olsun sahibinden gayri kimse eglenemez; dükkân sahibi vilâyetden gelmiş akrabamdur, veya hemşehrimdür diyü dükkânın üstündeki odaya bir nefer bekâr alırsa ve bunu ihtisab agası haber alırsa, o misafiri odadan derhal çıkarup dükkân sahibini te'dib ider.* İstanbul'un tarihi, dükkân üstlerindeki bu bekâr odalarından kaza ateşiyle çıkmış çok sayıda yangın kaydıyla doludur.

Dükkânlara sahiplerinin ismini belirten tabelalar asılması yahut bir isim verilmesi âdeti 19. asırda konmuştur. Daha önceleri tabela yerine o dükkânı halka tanıtacak çiçek, kayık, at, deve, çizme, kafes, zincir, gibi bir alametifarikanın kendisi, maketi yahut resmi asılırmış. Mesela yakın zamana kadar Mısırçarşısı'nda bir hamlacıbaşının dükkânında asılı olup şimdi yeri bilinmeyen 1.5 metre boyundaki altı çifte saltanat kayığı maketi bunun bir örneğidir.

Dükkân sadece çarşı pazar içlerinde olmaz aynı zamanda mahalle aralarında ve yerine göre çok farklı mevkilerde de açılabilirdi. Türklerin okçuluğa aşırı merakı sebebiyle şehirlerin birçok mahallesinde "ta'lîm-hâne" denen ok atmaya mahsus arsalar bulunmaktaydı. Zâtî bu arsalardan birinin kenarında dükkân açan bir okçu güzeli hakkında yazdığı şu gazelinde hem ok hedefleri, yayları, okları v.b. detaylarıyla onun iş yerini tasvir etmekte hem de muhatabına türlü latifeler ederek sanatını icra etmektedir: *Ş'ol dil-rübâ ki şâhid-i ta'lîm-hânedür / Veh kim nazarlar okına her dem nişânedür // Fınduk sitâre tabla meh ü kavs mâh-i nev / Dükkânınuŋ mişâbeheti âsümânedür // Kirpükler ile kaşlarınuŋ seyridür murâd / Meyl-i kemân ü tîr arada bahânedür // İrse 'aceb mi tabla-i hûrşîde tîr-i âh / 'Işkı kemânını çekişüm 'âşıkânedür // Ta'lîm-hâne açalı ol şûh Zâtiyâ / 'Aşıklaruŋ hevesleri tîr ü kemânedür* ZDAN, g.324/1-5.

Vecdî'nin görmeye gittiği bir aktar güzeli ve oraya gelen diğer ziyaretçileri hakkında söylediği şu

kıtasını da dükkân sahibi sevgili tipi hakkında klişeleşmiş bir diğer örnek olmak üzere buraya aktarıyorum. Dîvânlarımız bu türden latifelerle yüklü binlerce beyitle doludur. Gerçekte şairin böyle bir şiiri nazmetmesi, hem bu dostuna hatıra bir hediye bırakmak hem de terazi, Yusuf, Yakub gibi unsurlardan yararlanarak aktar dükkânı ile ilgili şairane bir kompozisyon kurmaktır. Dikkat edilecek olursa burada âşıkla sevgili arasındaki ilişki Hz. Yakub ile oğlu Yusuf arasındaki ilgi ile örneklendirilmiştir: *Bir seher pertev-fürûş-i nâz olup 'uşşâkına / Ol sipihr-i hüsn ü ânuŋ âftâb-i enveri // Kûşe-i dükkân-i 'attârın müşerref eyleyüp / Destine aldı terâzû itmege sûdâ-gerî // Her tarafdan geldi 'uşşâk elde nakd-i cân ü dil / Her biri oldı harîdâr-i metâ'-i dil-berî // Bûse-i la'l-i revân-bahşına biŋ cân virdiler / Oldı gitdükçe ziyâde kıymet-i la'l-i teri // Oldılar ser-germ-i gavgâ cân virüp cân almada / Oldı gûyâ çâr-sû erbâb-i 'ışkuŋ mahşeri // Ben dahi nakd-i niyâz ile varup dükkânına / Oldum ol şûhuŋ harîdâr-i nigâh-i kemteri // Lutf ile yanında yir gösterdi ol mihr-i münîr / Seyr idenler didiler pür-dâg olup hep dilleri // Pîr-i Ken'ân Yûsufın buldı terâzûda yahud / Burc-i mîzânda mukârin oldı şemse Müşterî* VDAM, kıt.1/1-8.

Her mesleğin malzemesi farklı olması bakımından dükkânlarla ilgili tasvir ve yorumlar, kurgulanan latifeler o mesleğe göre değişiklik gösterir Bu bakımdan aktar, berber, kadayıfçı, kasap, kılıççı, kuyumcu, hekim v.b. mesleklerin dükkânları hakkında ilgili maddelerinde bilgi verildi. Ayrıntılı bilgi için bk. "Aktar", "Berber", Kasap", "Kuyumcu", "Tabip"

• **Dostların buluşma yeridir:** Yenişehirli Avnî'nin *'Ârif Aga zarîf berber idi / Sahn-i dükkânı san ki mahşer idi* YADS mes.1/56 dediği üzere türlü esnaf ve sanatkârın meslek icra ettikleri dükkânlar, aynı zamanda eş dost ve yârânın buluşma yeriydi. Bu bakımdan edebiyatımızda "dükkân" kavramı daha çok "yâr ile buluşma yeri" olarak geçer: *Bu dükân içinde mahfî dîde-i agyârdan / Dil-berüŋ 'âşıklar ile kıldugı bâzârı gör* UDMİ, g.28/3. Üsküdarlı Kâşif'in Numan adında bir şahsın Üsküdar Beylerbeyi İstavroz'daki deniz manzaralı dükkânı hakkında söylediği şu kıtası, bu dostların buluşma yerlerinden birini tasvir etmesi bakımından güzel bir örnektir: *Zihî ferah-fezâ-yi dil-güşâ dükkân-i Nu'mân kim / Mahall-i mecma' olmış ehl-i rindân-i sühen-dâna // Sevâd-i bahre karşu ber virüp vaz'-i esâs itmiş / Güzel resm eylemiş sad âferîn mi'mâr-i devrâne // Bu rütbe mevki' ü cây-i güşâd olmaz hakîkatde / Vîrür bûy-i safâ bâd-i şimâl esdükçe yârâna // Yüzi suyıdur İstavrozuŋ el-hak vasf-i 'İzzetle / Ahâlîsi anıŋla fahr ider erbâb-i 'irfâna // Didiler Kâşifâ her kime sordumsa ehibbâdan / Makâm-i dil-güşâdur sen de gel dükkân-i Nu'mâna* ÜKDM kıt.3/1-4.

Yakın zamana kadar Anadolu'da bazı şehirlerde esnaf dükkânlarında bu gelenek sürdürülüyordu. Güzel sesli hafızların dükkânlarda okudukları gazelleri ve nüktedanların dükkânlar içinde kaydedilmiş taklit ve fıkralarını bugün kısmen internette de seyretmek mümkündür. Tokatlı Kânî'nin "İstanbul şehrinin pazar dükkânları Neşât-âbâd gibi eğlencelidir" demesi bundandır: *Neşât-âbâda döndi şehr-i İstanbuluŋ esvâkı / Birer nüzhet-geh oldı her gürûhuŋ pîş-i dükkânı* KDME, k.48/5. Tâhirü'l-Mevlevî kurduğu "Tahir Dede Kütüphanesi"ni gelen giden dostlara dışarıdan ısmarlanan kahve masrafının kitap satışını aşması sebebiyle bir süre sonra kapatmak zorunda kaldığını hatıratında anlatır. Bu arada gönül ehli olmayanların dükkâna gelmeleri hoş görülmediğinden bunlar hakkında Tâli'î'nin bir dostuna sitem ettiği *Bakmaz yüzine turşesine cân virenlerüŋ / Her bir babuç agızluyı okur dükânına* PBKG, 6962/4 türünden söylenmiş pek çok sitem dolu söz de vardır. Hevâyî'nin *Erâzilden turulmaz oldı dükkânumda bilmezdüm / Meger kem gözlü bir gûyende kıptî-zâd ayak basmış* HDZV, g.73/4 dediği beytinde olduğu gibi bu sitemlerin bazen dostlar arasındaki laf atışmaları şeklinde sürdürüldüğü de görülmektedir. Kendisinin de Beyazıt Camii avlusunda şairlerin uğrak yeri küçük bir remilci dükkânı olduğu bilinen Zâtî'nin şu beytinden, buralarda gelen dostlara esrar macunu ikram edildiği de anlaşılıyor: *Turfa ma'cûn görmek isterlerse tâs-i 'ışkda / İsteyü gelsün anuŋ dükkânına yârân beni* ZDAN, g.1494/3.

• **Seherde açılır:** Eski gelenekte erkekler sabah namazından önce kalkıp gerekiyorsa hamama giderler ve namazdan sonra çarşı ve pazar yerlerindeki dükkânlarını açarlardı. Yukarıda ifade edildiği üzere her dükkânın yamak ve çırakları üst katta yattıklarından dükkân sergisi kısa bir sürede müşterilerin hizmetine açılırdı. Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'nin rüzgârı, gül bahçesi çarşısında misk dükkânı açan

bir esnafa benzettiği *Niçe ki çârsû-yi gülistânda çın seher / Hôş bûy ile nesîm-i gül aça dükân-i misk* TCÇD, k.16/36 beytinde olduğu gibi dükkân açmaktan bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "seher" kelimesinin bulunması bundandır. Belîg'in sabah erkenden dükkânını açan bir berberi tasvir ettiği şu beyti böyledir: *Şeh-levendâne kesim şevk ile hengâm-i seher / Semt-i dükkâna hırâm itdi o şûh-i berber* BDGD, berber-nâme I/1. Derzî-zâde güneşi, elinde bir altını oluğu hâlde sırf sevgilinin yüzünü görebilmek için seher vaktinde dükkâna gelen bir müşteriye benzeterek şöyle demiş: *Bir kızıl altunı vardur görmek içün rûyuŋı / Çın seher dükkânuŋa gelmişdür ey dil-ber güneş* DUİÇ, k.26/14. Sebzî'nin şu mısralarında olduğu gibi dostlar arasında seher vakti münasebetiyle atışma ve latifeleşmeler de oldukça fazladır. Şairin iddiasına göre Ali Bali'nin erkenden dükkânına gelmesi, âşıklarının bir an önce kanına girmek içindir: *Câme-i sürh ile gelmekden seher dükkânına / Al ider 'âşıklarınuŋ girmek içün kanına / Kıymasun ayruk yazukdur mübtelâlar cânına / Ol melek-sîmâ 'Alî Bâlî ki Ca'fer-zâdedür* SEBZ, mur. III/3. krş. *Oturur yüregüm Zâtî yirine devletüm işler / Seherden gelse dükkâna güneş gibi 'Alî Bâlî* ZDAN, g.1665/7.

• **Şenliklerde süslenir** bk. "Donanma"

722

• **Teşhir ürünleri asılır:** Yakın bir zamana kadar mesela İstanbul'da Mahmutpaşa yokuşunda belediyenin yasaklaması öncesinde bütün esnaf sattıkları ürünleri yayaların yürümesine engel olacak derecede dükkân önüne asarlar, insanlar yol boyunca hangi dükkânda ne satıldığını rahatça görebilirdi. Gerek eski gravür ve fotoğraflardan gerekse edebî eserlerden 1980 yılına kadar yaşanan bu manzaranın çok eski bir gelenek olduğu anlaşılıyor. Bursa Başmakçılar Çarşısı'nda bundan yüz yıl kadar önce çekilmiş bir fotoğraf (res.723) bu geleneği güzel biçimde günümüze yansıtmaktadır. Nitekim bugün Kahire'de halen bu teşhir usulü sürdürülmektedir. Sünbül-zâde Vehbî'nin bir kumaş satıcısı için söylediği *Nakd-i 'aklum alduŋ evvel al metâ'-i sabrı da / Ey büt-i kâlâ-fürûşum gûşe-i dükkâna as* SVAY, g.130/6 yahut Muvakkit-zâde'nin *Telâş-i sûd ü ziyân itme h^{w}âcegî-zâdem / Metâ'-i kemha-i göŋlümi al dükkânuŋa as* MPEB, g.262/3 dediği beyitlerde dükkânda teşhir için asılan kumaşlar söz konusu edilmiş. Şem'î ise şu beytinde ipekçilerin (bk. "Kazzâz") teşhir ettiği ipliklerden bahsetmiş: *Zeyn olupdur Şem'iyâ kanlu yaşuŋla ruhlerüŋ / Rişte-i al asdı san kazzâzlar dükkânına* ŞDMK, g.161/7. Özellikle aynacı esnafı tarafından dükkânlara asılan aynalar şairler tarafından çokça konu edilmiştir: *Rişte-i cân ile asıldı bu ten dükkânına / Göŋlümüŋ âyînesine eyle ey meh bir nigâh* MDEA, g.90/2. krş. *Bir bir dükânına asılur turur ekseri / Kandan güzel geçerse döner bakar âyene* ENDS, g.6063/7. Revânî şu beytinde kebapçı dükkânı önünde ateşe asılı bir ciğeri konu etmiş: *Sîne dükkânında asdum âteş-i 'ışka ciger / Kandedür yanuma gelsün tâze biryân isteyen* RDZA, g.297/3. Adlî'nin bir dükkân önünde içinde şarap bulunan bir cam kadehin teşhir edildiğini söylediği şu beyte konu olan dükkân muhtemelen Galata semtinde olmalıdır: *'Aks-i lebi gözüŋde sanasın yine 'Adlî / Rengîn mey ile asılu dükkân öŋinde câm* ADYB, 99/5. Dükkân önünde mal teşhiri hk. ayr. bk. "Dükkân yüzü" ve "İş asmak"

\+ **Hırsız:** Kıymetli eşyanın bir arada bulunması sebebiyle dükkânlar aynı zamanda hırsızların da ilgi odağı idi. Bu sebeple şairler dükkân ve hırsız kavramlarını sıklıkla bir arada kullanmışlardır. Cem Sultan *Ne girdüŋ göŋlüme iy çeşm-i bedmest / Ne hôş düzdâne bu dükkâna girdüŋ* CDHE, g.192/4 beytinde sevgilinin gönlünü ele geçirmesini,

ustalıkla dükkâna giren bir hırsızın durumuna benzetir. Ahmed Paşa ise şu beytinde gönlü, sevgilinin dudağının hokkasını sanki dükkândan mercan bir hokka çalan hırsız gibi ustalıkla mesleğini icra eden bir şahsa benzetir: *Lebüŋ dürcin alur dil düzdi gözden / Dükândan hokka-i mercân ugurlar* APDA, g.50/4. Hırsız ve dükkân ilişkisi bazen de ülkede adaletin ne denli güçlü olduğunu vurgulama sadedinde kullanılır. Üsküdarlı Sırrî'nin "Dünya fitne hırsızlığından o derece güvene kavuştu ki kilitçi dükkânları iş yapamaz oldu" dediği şu beyti böyledir: *O deŋlü oldı cihân düzd-i fitneden sâlim / Kesâda urdı metâ'-i dükân-i kufl ü kilîd* ÜSDŞ k.3/25.

\+ **İşlemek:** İş icra edip gerçekleştirmek, (kılıç, ok v.b. nesneler) içe geçmek, işlerin yolunda ve talihin yaver gitmesi, yaranın kötüleşmesi gibi anlamlara gelen bu fiil (bk. "İşlemek") dükkân söz konusu olduğu zaman dükkân sahibinin işinin başına geçmesi gibi bir anlamda kullanılıyor. Bu durumu ifade için şairler sevgilinin iş başına oturmasıyla kendi talih ve saadetlerinin de yolunda gitmeye başlayacağı imasıyla türlü söyleyişler geliştirmişlerdir: *Dükâna gelmeseŋ gâyet benüm müşkil olur kârum / Velîkin geldügüŋce devletüm işler 'Alî Bâlî* ZDAN, g.1804/6; *İki gündür gelürüz gelmedi dükkânına yâr / Elümüzden ne gelür işlemedi devletümüz* ÜİÇD, g.98/4; *Bahtum açılup rûşen olur tâli'üm işler / Ş'ol iki güneş yüzli ki dükkânın açarlar* DUBÇ, g.267/4.

\+ **Kürsü:** Dükkânı konu edinen beyitlerde sürekli kürsüden bahsedilmesi muhtemelen dükkân sahibinin üzerine oturduğu minder yahut seki türünden bir yer olmalıdır. Hâzık'ın vaiz ile dükkân arasında ilgi kurduğu şu beytinde vaiz, züht kumaşını satacak yüksekçe bir yer aramakla itham edilmesine nazaran bu oturma yerinin biraz yüksekte (res.721) olduğu anlaşılmaktadır: *Vâ'iz hemîşe kürsî-i vâlâ-mekân arar / Kâlâ-fürûş-i zühd olacak bir dükân arar* HDHG, g.96/1. Şairlerin dükkân sahibine yahut orada çalışan güzellere övgü için Arş'ın o dükkâna kürsü olmak için can attığı türünden ifadelere de bu konuda çokça rastlanır: *'Arş dükkânında kürsî olmaga pür-şevk ola / Yir yüzinde görse ger bu vech ile ol berberi* ZDAN, g.1579/4. Edincikli Ravzî'nin *Fenâ bâzâr-gâhında idüp bey' ü şirâ her gün / Geçüp dükkân-i 'işretde emîrâne oturduŋ tut* ERYA, g.136/8 ifadesinden, dükkân sahiplerinin oturduğu bu kürsülerin oldukça ihtişamlı göründüğü tahmin edilebilir.

\+ **Tabla:** Mesîhî'nin *Bâg-i bâzâr içre tabla gezdürürken bir civân / Serve beŋzetdüm ki ola başı üzre âşiyân* MDMM, g.181/1 beytinde olduğu gibi pazar yerlerinde seyyar satıcılık edenlerin ürünlerini teşhir ettikleri tablalar, dükkânlardan bahsedilen beyitlerde de çokça zikredilir. Revânî'nin şu beytinde de gül, elinde tabla gezdirerek seyyar satıcılık eden bir şahıs olarak tasvir edilmiş: *Hüsninüŋ bâzârınuŋ bir tabla-gerdânı-y-iken / 'Iyş dükkânına virmişdür yine ser-mâye gül* RDZA, g.235/4. Şair şu beytinde ise dükkândaki tablaları tasvir etmektedir: *Reyhâncıdur ki tablası pürdür şükûfeden / Bâzâr-i gülsitânda açupdur dükân gül* RDMÇ, k.13/4. Mahremî'nin savaş sonrası kan ve beyin parçalarıyla dolu dizi dizi duran kalkanları savaş dükkânının tablalarına benzettiği şu beytinden anlaşıldığına göre bunlar, dükkânlar önünde ürünleri teşhir etmek için kullanılıyordu: *Siper ki pür-dem ile magz-idi dizilmiş-idi / Dükân-i ma'rekede san ki tabla-i bakkâl* MKTM, k.145/200.

\+ **Tahta:** Kumaş tüccarları gibi pahalı mal satan yahut sarraf ve kuyumcular gibi sürekli altın ve akçe bozduran dükkânlardan konu açıldığı zaman sıklıkla kullanılan bu kelime, üzerinde para sayılan ve sayılan paraların kolayca keseye doldurulmasını sağlayan "akçe tahtası" (bk. "Akçe tahtası") anlamındadır. Nâbî kendisini sırlar şehrinin sarrafı, ağzını kuyumcu dükkânı ve şiir yazdığı sayfaları da akçe tahtasına benzettiği şu beytinde "tahta" kelimesini bu anlamda kullanmış: *Benem sarrâf-i şehr-i râz dükkânum dehânumdur / Devâtum kîse tahtam safha engüştüm zebânumdur* NDAF, g.64/1. Bağdatlı Es'ad şu beytinde dükkân tahtasını Babil kuyusuna benzetmiş: *Tahte-i dükkânı sihri şimdi çâh-i Bâbilüŋ / Levh-i ser-meşk-i füsûndur nergis-i câdûsına* BEDM, g.247/2.

∆ **Dü kân:** İki maden anlamındaki "dü kân" ile "dükân" ibareleri arasında Tutmacî'nin *Gül ü Hüsrev*'indeki *Hem iki kûşesinde iki dükkân / Var idi kim gören sanaydı dü kân* TGHK mes.4364 beytinde olduğu gibi söz oyunları geliştirildiği görülmektedir. krş. *Satdılar bir yâre cümle iki 'âlem rahtını / Yasamadılar dü kân içre dükân abdâllar* HDMÇ, k.8/2.

DÜKKÂN YÜZÜ

Azmî-zâde'nin şu beytinden anlaşıldığına göre "vitrin" demektir: *Kelle-i şekker sanur dükkân yüzinde seyr iden / Kâlıb-i çûbîne kâgad sarsa kannâd-i zemân* AHBK, k.37/25. Tâcî-zâde nergisi tasvir ettiği şu beytinde dükkânının vitrinini pirinçten mamul sarı taslarla (bk. "Berber") süsleyen bir berber imajı çizerek şöyle der: *Çârsû-yi çemen ü sebzede dükkânı yüzin / Saru tas ile bezer niteki berber nergis* TCÇD, k.28/13. krş. *Egerçi hüsn dükkânı yüzin zeyn itdi dil-berler / Bu bâzâruŋ metâ'ına harîdâr olmasun kimse* MKGS, s.550, g.80/4.

DÜKKÂNA ASILMAK bk. "Dükkân"

DÜKKÂNA ÇIKMAK

Eski çarşı geleneğinde meyhane, kahvehane, bozacı, turşucu, kasap v.b. bazı istisnalar dışında çoğu dükkânlar düz ayak olmaz; bunlara bir iki basamak merdivenle çıkılır (res.721) ve müşteriye tezgâh arkasından hizmet verirdi. Bursa Başmakçılar Çarşısı'ndan kalan eski bir fotoğrafta da görüldüğü üzere (res.723) ayakkabıcı esnafı dükkânlarında da durum aynıdır. Çarşı boyunca yol ile aynı seviyede dükkân pek bulunmaz ve bu dükkânlara eve girer gibi ayakkabılar çıkartılarak girilirdi. Usta, kalfa yahut herhangi bir misafir merdivenin alt eşiğinde pabuçlarını çıkartarak dükkâna girer, zemini tahta döşeli dükkânda kilim hasır veya yer minderleri üzerinde otururlardı. Müşteriler ise dükkâna girmez, istedikleri eşyayı tezgâh önünden görürlerdi. Kadı Bürhâneddîn zamanında da müşterilerin davetsizce dükkâna girmeleri uygun görülmüyor olmalı ki *Göŋül ogurluga vardı asıldı zülfüŋden / Cezâsıdur zîrâ ohımadın dükâna girür* KBME, g.873/2 ifadesi bunun cezaî bir müeyyidesi olduğunu gösteriyor.

723

İşte dükkânların bu konumu sebebiyle eski metinlerde "dükkâna girmek" yerine "dükkâna çıkmak" tabiri kullanılır. Şeyhülislâm Yahyâ'nın sevgilinin gönle saplanan okunu dükkâna çıkan gül fidanı gibi bir güzele benzettiği şu beytinde bu tabir kullanılmış: *Kanlu peykânı ki bu sîne-i 'uryâna çıka / Beŋzer ol gonce-i nev-resteye dükkâna çıka* ŞYDH, g.330/1. Bu yüksek konumlu dükkânlardan başka bir de dükkân sahibinin oturduğu "kürsü" denilen (bk. "Dükkân") ve muhtemelen biraz daha yüksekçe bir sedir veya minder daha olduğu anlaşılıyor ki şairlerin burada oturmayı "emîrâne" diye vasıflandırdıkları görülüyor: *Çıkdı sedd-i kenâr-i dükkâne / Sûka karşu oturdu mîrâne* RMAD, mes.5/24. krş. *Fenâ bâzâr-gâhında idüp bey' ü şirâ her gün / Geçüp dükkân-i 'işretde emîrâne oturduŋ tut* ERYA, g.136/8. Sünbül-zâde'nin bir dostunun dükkânını kendisine ve ustasına takılmak için latife yollu Tur Dağı'na benzetmesi de ismin yanı sıra yine bu yükseklik sebebiyle olmalıdır: *Tûr-i 'uşşâk idi Mûsî Çelebi dükkânı / Lîk Fir'avn imiş ol ustası çingâne hemân* SVAY, k.53/12.

DÜKKÂNA GEÇMEK

Zâtî'nin "Aşk dükkânına çıkan kimse kira için can nakdini verir" dediği şu beytinden anlaşıldığına göre dükkân kiralamak yahut bir dükkânda satışa başlamak anlamında bir tabirdir: *Ş'ol kişi kim dükân-i 'ışka geçer / Nakd-i cânı virür kirâ yirine* ZDAN, g.1379/4. Muhyiddîn Abdâl'ın *Ser-mâyesüz kişi dükâna geçmez / Zîrâ söyleyen dirlikdür dil degül* MABD, g.36/8 beytinden de anlaşılacağı üzere dükkânda iş yapabilmek her şeyden önce bir sermayeye sahip olmayı gerektirir. Üsküdarlı Aşkî'nin şu ifadesinden de "dükkâna geçmek", bütün sermayesini satmaya değecek kadar ticarî manada önemli bir sınıf atlama eylemidir: *Varını virüp cem' kılur cümle metâ'ı / Her h^w^âce geçer kûşe-i dükkâna senüŋle* ÜASU, g.396/6. Muhyî'nin "Aşk pazarıyla tanışarak onda pazarcılık ettim, (daha sonra da) gözyaşımın incisini sermaye ederek dükkâna geçtim" dediği şu beytinden bu tabirin esnaf arasında sınıf atlamak, yükselmek anlamına geldiğini tahmin etmek mümkündür: *Sataşdum 'aşk bâzârına oldum anda bâzârî / İdüp eşküm dürin ser-mâye geçdüm başka dükkâna* MDMA, g.532/4. Bu beyitte adeta daha önce seyyar satıcılık yahut tezgâhta pazarcılık ederken, müşteri nazarında daha itibarlı ve güven verici bir konum olan dükkâna geçme macerası özetlenmiş gibidir.

Manastırlı Celâlî'nin ben ve hattın gamının gönülde yer tutmasını, dükkânları aynı fakat malları ayrı iki Hintli tüccara benzettiği *Kûşe-i dilde mukîm olmış gam-i hâl ü hatuŋ / İki Hindûdur metâ'ı ayrudur dükkânı bir* MCDM, g.170/7 beytinden dükkâna geçmenin ciddi bir malî külfet oluşturduğu, bunu azaltmak için de ortaklaşa dükkân kiralama usulünün geliştirildiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber şairin şu ifadesinden anlaşıldığına göre "dükkâna geçmek" tüccara itibar kazandırıcı bir durumdur. Fakirler nasıl dünyaya müstağnî davranırlarsa, aşk dükkânına geçen âşık da ticaretini güvene alıp istiğnaya kavuşan bir tüccar gibi artık dünyaya müstağnî davranacaktır: *Geçüp dükkân-i 'ışka kıldı dil dünyâya istignâ / Gedâ-yi bî-nevâya bes-durur sermâye istignâ* MCDM, g.4/1.

= **Kendini teşhir etmek:** Revânî'nin sevgilinin dükkân kürsüsüne çıkıp oturmasını kıskandığını ifade ettiği *Kûşe-i dükkâna geçmişsin nigârâ gül gibi / Şâhid-i bâzâr imişsin böyle bilmezdüm seni* RDZA, g.486/2 beytinden anlaşıldığına göre "dükkâna geçmek" aynı zamanda kendini teşhir etmek anlamına da geliyor olmalıdır. "Dükkân" maddesinde kürsüye oturan dükkân sahibinin herkesçe görünecek yüksek bir mevkide oturuşunun "emîrâne" [= hükümdarlar gibi] ibaresiyle tavsif edilmesine binaen bu konumun halk arasında dikkat çektiği anlaşılıyor. Adanalı Sürûrî'nin kırmızı elbise giymiş hâlde dükkânında oturan bir hakkâk ustasını, yüzük kaşına oturmuş bir lâl taşına benzettiği *Ol al câme ile o hakkâk-i seng-dil / Bir la'ldür ki kûşe-i dükkânda kândadur* ASAB, g.40/3 beytinde de dükkânda gösterişle oturan bir şahıs konu edilmiş.

= **Satış yapmak üzere tezgâha çıkmak:** Lâmi'î Çelebi *Veys ü Râmîn*'inde bir pazar yeri tasvirinde öd, misk ve amber gibi güzel kokulu nesneleri satan miskçi esnafını şöyle tasvir etmektedir: *Geçüp dükkâna her bir zülfi micmer / Satar 'uşşâka 'ûd ü müşk ü 'anber* LÇVR, mes.2126. Bu beyte göre dükkâna geçmek, satış yapmak için dükkân tezgâhında işe başlamak anlamında kullanılmış görünüyor. Nitekim Edincikli Ravzî nergisi bir kuyumcu olarak tasvir ederken onun dükkâna geçmesini, önüne altınları dizerek satışa başlaması şeklinde yorumlamaktadır: *Çâr-sû-yi çemen içre yine dükkâna geçer / Sayrafîler gibi dizdi öŋine zer nergis* ERYA, g.351/2.

+ **Silahlar:** Özellikle savaş tasvirlerinde kılıcın düşmanın böğrüne saplanması, tüccarın dükkâna geçmesi şeklinde yorumlanıyor. Hayâlî düşmanın böğrüne saplanan Hint çeliğinden mamul bir kılıçtan bahsederken "O cevherini (bk. "Cevher-i tîg") satmak için düşmanın böğründe dükkâna geçen Hintli bir tüccardır" der: *Bir hindû h^w^âcedür ki diler cevherin sata / Sadr-i 'adûda geçdügi budur dükâna tîg* HBDA, k.19/6. Emânî'nin şu beyti de aşağı yukarı aynıdır: *Bir Hind h^w^âcegîsidurur cân alur satar / Bâzâr-i rezm içinde geçüpdür dükâna tîg* MKTM, k.253/5. Alaycı bir yapıya sahip bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere kılıç için dükkâna çıkmak, kendini göstermek, ispat ve teşhir etmek anlamındadır. Aynı şekilde Şeyhî Mehmed Efendi'nin şu beytinde okun göğse saplanması / dükkâna geçmesi, kâr etmek için satışa başlaması yani "işlemesi" (bk. "İşlemek") anlamında kullanılmış: *Sîne-i sad-pâre-i Şeyhîyi dîk ey tîr-i yâr / Sen dahı dükkâna geç tek turma kâr eyyâmıdur* ŞDON, g.52/7.

DÜKKÂNI YAPMAK

Yenişehirli Belîğ'in *Yeniden eyleyüp ihyâ 'Alî Şâh / Yapdı dükkânını mâşâ-Allah* 1159 BDGD, tar.23/16 tarihinde olduğu gibi bir yapıyı yeniden inşa etme anlamından başka "dükkânı yapmak" tabirinin "kapu yapmak" [= kapıyı kapatmak] ibaresinde olduğu gibi dükkânı kapatıp emniyet altına almak anlamı vardır. Revânî'nin "Senin adaletinin zamanı dünyayı öylesine emin hâle getirdi ki, felek kuyumcusu bir gece dahi dükkânını kapatmadı" dediği şu beytinde bu anlam kullanılmıştır: *Senüŋ eyyâm-i 'adlüŋ şöyle me'men kıldı dünyâyı / Felek sarrâfi bir gice dahi yapmadı dükkânı* RDMÇ, k.23/21. Mahremî'nin *Hıfzuŋ ol resme-durur kahr ile kim câyizdür / Subha dek her gice yapılmasa dükkân-i seher* MKTM, k.144/17 beyti de aynı anlamdadır. Sec'î'nin "Züht dükkânını kapatıp meyhaneye uzan. Bugün bayram günü, artık alışveriş orada olur" dediği şu beytinde de "dükkânı yapmak" kapatmak anlamındadır: *Sec'iyâ dükkân-i zühdi yap açıl meyhâneye / Rûz-i 'ıyd oldı bugün anda olur bey' ü şirâ* PBKG, g.135/5.

DÜLBEND bk. "Destar"

724

DÜLBEND AĞASI bk. "Destar"

DÜLDÜL

Hz. Muhammed'e Mısır Meliki Mukavkıs tarafından hediye edilen beyaz / boz bir katır olup hızlı yürüyüş ve çevikliği sebebiyle buna "kirpi" anlamında "Düldül" adı verilmiş. Daha sonra Hz. Ali'ye hediye edilerek onun ölümünden sonra oğulları Hasan ve Hüseyin'e ve daha sonra da Muhammed b. Hanefiyye'ye kalan bu katır halk geleneğinde efsanevî bir at olarak bilinir ve Hz. Ali ile özdeşleşmiştir. Öyle ki Hz. Ali'den bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında o "Düldül-süvâr" yahut "Şâh-i Düldül-süvâr" olarak zikredilir: *Komasun Hayretîyi ayakda / Şâh-i Düldül-süvâra yalvarayın* HDMÇ, g.348/9. En güçlü hayvanlarının buna benzetilip bununla mukayese edilmesi de yaygın bir şiir geleneğidir: *Bulur mı Düldül-i Hayder makâmını her har / Şagâl-i mâde olur mı 'adîl-i şîr-i ner* AÇDF, k.14/132. Hz. Ali hakkında geliştirilen destanî kahraman hüviyetinde Düldül, Kamber gibi onun yanından hiç ayrılmayan sadık hizmetçisidir: *Dil-bere kulluk bizlere lâyık / Haydere hizmet Düldüle düşdi* ŞDMİ, g.176/5.

+ **Hz. Ali** bk. "Ali, Hz."

+ **Aşkar:** Şairler destan kahramanlarının efsanevî atı Aşkar ile (bk. "Aşkar") Hz. Ali'nin atını birlikte zikrederler. Zâtî'nin *Şem' ü Pervâne*'sindeki ifadesine göre bunlar yarışa girseler her ikisi de rüzgârdan ödül alacak derecede değerli atlardır: *Koşılsalar alurlar yilden öŋül / Biri hey'etde Aşkar biri Düldül* ZŞÜP, mes.3151. Âşık Paşa *Garîb-nâme*'sinde Aşkar'ın Hz. Hamza'ya da hizmet ettiğini iddia ederek şöyle der: *Nitekim Hamza binerdi Aşkara / Hem binüt olmışdı Düldül Haydara* GNKY, mes.8529. Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde kullandığı "Düldül-i Aşkar-nijâd" tabiri de oldukça ilginçtir: *Koşdukca niçe Düldül-i Aşkar-nijâd ile / Resm-i süminden olsa 'ayân niçe mâh-i nev* GAKA, kıt.21/3.

+ **Hayber:** Edincikli Ravzî'nin Ali adında bir sevgili için nazmettiği *Düldül-i hüsne süvâr olup ki cevlân idesin / Zü'l-fekâr-i cevr ile bir demde biŋ kan idesin / 'Âlemi lâyık mı Hayber gibi vîrân idesin / Ey melâhat menba'ı şâh-i cihân sultân 'Alî* ERYA, mur.22/4 mısralarında olduğu gibi Düldül'den bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında Hz. Ali'nin fethi sırasında büyük kahramanlıklar gösterdiği rivayet edilen Hayber Kalesi (bk. "Hayber") konu edilir. krş. *Merdânelik asâleti meydânda bellidür / Hayber güni babasını kim sordu Düldülüŋ* ŞGDA, g.180/6. Düldül gibi Hayber de Gül Baba ve Mu'înî'nin şu beyitlerinde olduğu gibi yerine göre beden ve nefis gibi türlü nesneler için sembol olarak kullanılmış: *Zü'l-fekârın baglanup ten Düldüline binmeyen / Hayberi feth eyleyimez Şâh-i Merdân hakkı-çün* GBDM, k.440/6; *Sür tarîkat Düldülin şîrâne ol / Hayber-i nefse bulasın tâ ki yol* MMMK, 2390.

+ **Kamber:** Hz. Ali'nin kölesi olup (bk. "Ali, Hz.") her yerde hizmetinde bulunduğu rivayet edilen bu zatın adı sürekli Düldül'le beraber zikredilir. Gedizli Kabûlî, Ali adında bir sevgili için nazmettiği bir gazelinde kendisini Kamber gibi onun önünde koşan bir âşığa benzetmiş: *Şîrâne süvâr olsa n'ola Düldül-i nâza / Öŋince benem Kanber-i pûyânı 'Alînüŋ* GKME, g.209/2. Âşık Çelebi de rüzgârı Düldül'e menekşeyi ise onun önünde yürüyen Kamber'e benzeterek bunlar arasındaki gülü de Hz. Ali olarak tavsif eder: *Bâd Düldüldür benefşe öŋce yürür Kanberi / Sürh-ruhsâr oldı döndi Hayder-i Kerrâra gül* AÇDF, k.4/6.

725

+ **Zülfikar:** Düldülden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında derhal Hz. Ali'nin meşhur kılıcı Zülfikar (bk. "Zülfikar") devreye sokulur. Mesîhî'nin "Seni cömertlik ve heybetinle ata binmiş olarak görenler 'Atı Düldül, kendi Ali, kılıcı da Zülfikar gibi' derler" anlamındaki şu beyti böyledir: *Dir cûd ü heybetüŋ ile râkib gören seni / Düldüldür atı kendü 'Alî tîgı Zü'l-fekâr* MDMM, k.17/33. krş. *Sensin ol kim Zü'l-fekârı baglanup atlanıcah / Sini her kim göre dir atlaı dı Hayder Düldüle* ADYA, g.558/6. Prizrenli Şem'î'nin "Allah kimin eline ihsan Zülfikar'ını verirse, amacının Düldül'üne biner" anlamında *Olur süvâr Düldül-i maksûda şâh-vâr / Kimüŋ ki Hak eline vire Zü'l-fekâr-i lutf* ŞDMK, k.11/8 dediği beyti de böyledir.

"Nebzî Ali, elindeki kalem Zülfikar'ı, şairlik kabiliyeti de sanki onun Düldül'üdür" denen şu beyitte olduğu gibi şairlik tabiatinin Düldül'e benzetildiği beyitlerde kalem de çoğu zaman Zülfikar olarak yer alır: *'Alîdür Nebzî hâme Zü'l-fikârı / Semend-i tab'ıdur gûyâ ki Düldül* NDSO, g.314/7. krş. *Kabûlî Düldül-i tab'a 'aceb süvâr olmış / Elinde hâmesini Zü'l-fekâra beŋzedeyin* GKME, g.316/5.

O **Çeviklik:** Derzî-zâde Ulvî'nin *Hayder gibi Bagdâd-i belâgatde emîrem / Olsa yaraşur tab'-i serî'üm baŋa Düldül* DUİÇ, g.352/7 beytinde olduğu gibi seri ve çevik nesneler Düldül'e benzetilir. Üsküdarlı Aşkî'nin *Zü'l-fekâr-i gamze-i hûnrîzüŋ ile yâ 'Alî / Cilveler itdür semend-i hüsnüŋe Düldül gibi* ÜASU, g.477/4 beytinde olduğu gibi güzelliğin bir ata benzetilmesi durumunda da bunun ideal örneği yine Düldül olmuştur. Feyzî-i Kefevî de sözü kılıca süratle şiir söyleme kabiliyetini de Düldül'e benzeterek şöyle der: *Elde şemşîr-i suhen Düldül-i tab' ise serî' / Bizi mecrûh ideni biz dahi hem pârelerüz* FKDM, g.169/4. krş. *Semend-i tab'-i çâlâk-i Rızâ meydân-i na'tüŋde / Hemânâ Murtezânuŋ Düldülidür yâ Resûlallâh* NRMÖ, g.260/6.

O **Hızlı koşma:** Nef'î'nin bir at övgüsünde atın süratini vurgulamak için söylediği "Simurg kanatlı Düldül" ifadesinde olduğu gibi gerçekte beyaz bir katır olan bu hayvan en süratli giden atlardan dahi daha hızlı koşar olarak tasvir ve tahayyül edilir: *Ne çâpük-rahş olur ol Düldül-i sîmurg-per el-hak / Ki olmuş 'âlem-i fıtratda sehmü'l-gayb ile tev'em* NDMA, k.38/27. krş. *Nâtıkî kat'-i menâzil sanma kim âsân olur / Tîz-pâ olmazsa rahş-i himmetüŋ Düldül gibi* NDSÖ, g.371/5. Nâşid'in "Eğer şairlik kabiliyetimin dizginlerini bir koyuverecek olursam, nazım binicileri arasında tam bir karışıklığa sebep olur" dediği şu beytinde de Düldül sürat ve çeviklik sembolü olarak kullanılmış: *Vîrür şûriş miyân-i fârisân-i nazma ser-tâ-ser / Licâm-i düldül-i tab'ı eger başlarsam irhâya* NDÖZ, k.5/44. krş. *Tab'-i Bâkî ol şeh-i Hayder-şecâ'at şevkıne / 'Arsa-i kevn ü mekânı geşt ider Düldül gibi* BDSK, g.532/5; *Görmeyenler gamzeŋ ucından tek ü pûyum benüm / Bilmediler Zü'l-fekâr-i Şâh ile Düldül nedür* HBDA, g.153/2.

← **Güzellik:** Hayâlî Beğ'in güzelliği ata benzettiği *Yâr olaldan rahş-i hüsn ile cihânuŋ yügrügi / Eşk ü âhumdur zemîn ü âsümânuŋ yügrügi* HBDA, g.393/1 gibi beyitlerde bir gömlek yukarı çıkarak güzelliğe kutsî bir hüviyet verilmek istendiğinde Zâtî'nin Ali adında bir güzel için nazmettiği *Düldül-i hüsnüŋ süvârısın öŋüŋce hûblar / Olımaz Kanber be-hakk-i Ka'be-i 'ulyâ 'Alî* ZDAN, g.1634/6 beytinde olduğu gibi güzelliğin Düldül'e benzetildiği görülmektedir. krş. *Aŋa şîve tâziyâne Düldül-i hüsne süvâr / 'Âlemi dutsa 'aceb mi iştihârı Hayderüŋ* ZDAN, g.786/3; *Şehsüvâr-i Düldül-i hüsne olaldan sen süvâr / Kanber olupdur Sabâyî şâh ü mevlânâ 'Alî* SDRK, g.117/6. Sabâyî'nin bu beytinde olduğu gibi sevgilinin güzelliğinin Düldül'e benzetilmesi durumunda şairler kendilerini çoğu zaman Hz. Ali'nin kölesi Kamber'e (bk. "Kamber") benzetirler: *Sultân 'Alî ki Düldül-i hüsne süvârdur / Minnet Hudâ'ya aŋa beni Kanber eyledi* ERYA, g.652/4.

← **Kalem:** Nadir görülmekle beraber bazı şairlerin şiir yazdıkları kalemi Düldül'e benzettikleri de görülür. Haşmet ve Âkif'in şu beyitleri böyledir: *Haşmetâ pâyını tâ zirve-i îcâza basar / Edhem-i hâme bu ikdâmum ile Düldül olur* HKHA, g.73/6; *Eyledükçe 'azm-i peyrevlik Cenâb-i Muhlise / Hâmem 'Âkif döndi meydân-i hünerde Düldüle* ADAA, g.108/7.

← **Tab':** Şiir söyleme kabiliyeti olarak Türkçeye çevrilebilecek bu tabiri şairler kendileri hakkında kullanırken kendilerini daima çevik hareketleriyle meşhur Düldül'e benzetirler. *Hayder-i Kerrârıyam meydân-i nazmuŋ Bâkiyâ / Nevk-i hâme Zü'l-fekâr ü tab' Düldüldür baŋa* BDSK, g.12/5. Bu durumda ellerindeki kalemi de Fasîhî'nin şu beytinde olduğu gibi Zülfikâr'a benzetirler: *Süvâr oldukda meydân-i hünerde Düldül-i tab'a / Fasîhî dâ'imâ destüŋde hâmeŋ Zü'l-fekâr olsun* FDHG, g.270/5. krş. *Bugün meydân-i nazmuŋ Hayder-i Kerrârıyam 'Aynî / Yedümde Zü'l-fekârum hâme tab'um Düldül olmışdur* ADMA, g.60/7.

♪ **Bülbül:** Düldül ile ses uyumu oluşturması bakımından şairler ondan bahsettikleri beyitlerde Mürîdî ve Levhî gibi bir vesile ile sözü bülbüle getirirler: *Sa'âdet bâgına bülbül anuŋdur Zü'l-fekâr Düldül / 'Alî neslidür anı bil olısar Mehdînüŋ devrân* MPRA, mes.2635; *Kamu Aşkar-çeşm reh-rev çü Düldül / Hôş-elhân kişnese gûyâ ki bülbül* LGSS, mes.383.

DÜM-i KÂKUM bk. "Kakum kuyruğu"
DÜM-i TÂVUS bk. "Tavus kuyruğu"
DÜMBEK (dünbek)

Ahmed Fakîh'in *Çarh-nâme*'sinde geçen *Yol erenleri göçüp yola girdi / Döge yörür âhir dünbeki sarvân* EHKC, k.1699/12 beytinde olduğu gibi kervancılar tarafından çalınan göç davulu anlamındaki "dünbek" kelimesi daha sonra halk arasında dönbek, düblek, dünbelek, dümbelek ve dümbüldek gibi farklı söyleyişlere uğramış ve günümüzde ağzına deri gerilmiş darbukaya benzer ince belli bir çalgı aletinin adı olmuş. Farsçada da "donbek" bekçi davulu ve dümbelek anlamına gelir ve "donbek-zen" darbukacı demektir. Keçecizâde'nin *Mihnet-keşân*'ında elinde davuluyla dolaşan garip görünüşlü, çirkin sesli bir "pâsbân" [= gece bekçisi] uzun uzadıya tasvir edilirken *Çıkık gögsü mânende-i dümbelek / Sadâ hirre vü kaz ile müşterek* MKAE, mes.1578 beytinde bu çalgıdan bekçilikle ilgisi sebebiyle söz edilmiş olmalıdır. Pars Tuğlacı "dümbelek" kelimesinin argoda "homoseksüel erkek" anlamına geldiğini belirtmiş ki bu anlam Nef'î'nin bir hicviyesinde geçen *Bulamazsıŋ arasaŋ 'âlemi bir böyle dünbeg / Hem musâhib gidi hem nagme-serâ hem pezeveng* SKMK, k.16/8 beytiyle tam bir uyum göstermektedir. Zira bu kelimeyi günümüzde de kullanılan "dümbük" [= pezevenk] (Antakya ağzında "dünbük") ile izah etmek, gerek Nef'î'nin tekrara düşmesi gerekse dümbek/dünbek ve dümbük/dünbük kelimelerinin halk arasında bilinçli olarak ince bir çizgi ile ayrılarak kullanılmış olması bakımından oldukça zor görünmektedir.

DÜMBEKÎ (dünbekî)

Meninski'nin ulema sarığı hakkında tahkir için kullanıldığını bildirdiği "dünbekî" kelimesi var ki onun da "dümbek"ten kaynaklandığı anlaşılıyor. Her ne kadar Redhouse kelimenin sarık ucunda uzantı olarak bırakılan taylasanla bağlantılı olduğunu öne sürerek "dünb" kuyruk "-âk" Farsça küçültme eki ile izah etse de ulema sarıklarının dümbek şekli ile benzerliği sebebiyle başka bir yönden bu isimle anıldığını söylemek de mümkün görünmektedir.

= **Dünyaya tapan itibarsız kimse:** Behiştî'nin mealen "Kalender nasıl bıyıktan dem vuramazsa dünbekîler de fakirlikten iz taşımaz" dediği şu beytinden "dünbekî"nin zengin yahut dünyalığı sağlam kimse anlamına gelen bir kelime olduğu anlaşılıyor: *Dünbekîler eser-i fakr ü fenâ göstermez / Nitekim merd-i kalender idimez lâf-i bürût* BDYA, g.52/3. Gelibolulu Âlî *Hâlâtü'l-Kâhire*'sinde Mısır Cündîleri'nden bahsederken onların iç çamaşırı giymediklerini zikrederek kendilerine niye böyle yaptıkları sorulduğunda ise "Dümbekîler gibi bedeni şımartmanın anlamı yok" cevabı verdiklerini şöyle aktarır: *Degmede iç donı geymezler ya'nî ki şerâvîle ve pîrâhene ragbet göstermezler. Bâ'isi sorulsa bundandur dirler: "Dümbekîler gibi ten-perverlikde ne 'âlem vardur" diyü söylerler.* Tietze 1975'te Viyana'da neşrettiği *Hâlâtü'l-Kâhire* metnindeki bu ibareyi *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*'ne de alarak Meninski'nin "ulemâ sarığı" bilgisiyle imtizaç ettirmeye çalışmış. Ancak kelimenin manası Behiştî'nin beyti ile birleştirildiğinde vuzuha kavuşmakta olup sarık ve taylasan ile bir ilgisi görülmemektedir.

Tietze'nin *Hâlâtü'l-Kâhire* neşrinin arkasındaki tıpkıbasımda sadece Selimağa nüshası verildiğinden ve o nüshada "dümbekî" ibaresi atlandığından kelimenin imlası aynen Tietze'nin neşrettiği şekliyle alındı. Gelibolulu Âlî bundan birkaç sayfa sonra yine Mısır cündîlerinden bahsederken "binici olmayanları yani cündîlikten anlamayanları adam yerine saymazlar ve selamını almazlar" mealindeki ifadesiyle kelimenin anlamını açıklamış: *[...] Ehl-i 'ırza selâm virmezler ol kendülere selâm virdükde edeb ile redd-i selâm itmezler. Zu'm-i fâsidlerine göre nedür ki dümbekîdür ya'nî yarar olup binici degüldür dimek isterler.* Buna göre daha önceki ibareden dünyaya meyletmeyen bir hayat tarzını benimsediklerini öğrendiğimiz Mısır cündîleri nazarında "dünbekî" tipi, silah kullanıp ata binmeyi bilmeyen yani cihat ile uğraşmayıp dünyaya bağımlı yaşayan "yaramaz" kimse demektir. Tietze'nin transkripsiyonlu neşrinde "dümbekî" şeklinde tespit ettiği ibarenin arkada tıpkıbasımını verdiği Selimiye nüshasının 71a sayfasında "dünbekî" olarak imla edildiğini de burada belirtmemiz gerekmektedir.

= **Yaramaz kimse:** *Menâkıb-ı Hʷâce-i Cihân ve Netîce-i Cân*'da "Biz ölmeden ölmüşüz. Bu sebeple namaz ve ibadetlerden mükellef değiliz" türünden laflar edip diğer taraftan şarap içip kebap yiyen bir güruh hakkında söylenen *Kebâb ve bozâ yiyüp içersiz ve nafakât-ı nefsüŋüz içün keşf ü kerâmât satar ve mü'minâna kelimât söylersiz ve nice sâde-dillerüŋ 'ömrleri hâsılınuŋ hırmenin hevâda bâde virüp yabâna atarsız ve size sadakât idene mühmelât söylersiz dümbekîlerdür kanları helâl ve hânümânları helâldür dirsüz vebâle girersüz* ibaresinde de "dümbekî" ibaresi "işe yaramaz kimse" anlamında kullanılmış. Nitekim bu ifade Karamanlı Aynî'nin birini tahkir için nazmettiği *Oldı sehmeyne kırân hûk-i Yezîdi kıraram / İy seg ü iy dünbekî sâhib-kırânem yâ kimem* KADA, k.55/71 beytindeki mana ile de örtüşmektedir. *Menâkıb*'da Sâsân'dan Hʷâce-i Cihân'ın ziyaretine gelen Bektâşî dervişlerinin sema edişlerinden bahsedilirken *Ba'd ezân rüsûm-ı kadîmelerince dümbek ve dâ'ire ve küdûm alup semâ' ve safâ cûş u hurûş gösterüp deryâlayın hâmûş oldılar* denmesine nazaran müellifin "dümbek" ve "dümbekî" imlalarını bilinçli olarak kullandığı anlaşılıyor. "Dümbekî" tipi hk. ayr. bk. "Dünya ehli"

726

DÜMEN (debûs, dümbâl-i keştî, sükkân, tîr) Teknelerin kıç tarafında bulunup istenilen yönde hareket ve ilerlemeyi sağlayan parçadır. Ârif Süleyman'ın *Kef-i teslîme ver sükkân-i keştî-i dili anımâ / Niyâzın bâd-bânın koyma elden öyle sen kat'â / Salup dil zevrakın bahr-i tevekkül içre bî-pervâ / Şu deryâda esenlik isteyen fülk-i hevâ-peymâ / Gelen her rûzgâra sîne gersin bâd-bân-âsâ* ASDM, tah.6/1 mısralarında geçen "sükkân-i keştî-i dil" ibaresi, gönül teknesinin dümeni anlamındadır. Azmî-zâde Hâletî'nin Çagala-zâde için nazmettiği bir kasidesinde "Eğer felek gemisinin dümeni senin elinde olmasaydı, hadise dalgalarının darbesiyle dünya alt üst olurdu" anlamına söylediği *Olmasa destüŋde ger sükkân-i keştî-i felek / Sadme-i mevc-i havâdisden bulurdı inkılâb* AHBK k.35/6 beytinde geçen "sükkân" ibaresi yine dümen anlamındadır. Tırsî'nin gemici tabirlerini kullanarak nazmettiği bir tahmisinden alınan şu mısralarında olduğu gibi "dümen" manzum metinlerde yerine göre üzeri kapalı ve imalı manalarda kullanılan bir kelimedir: *O kalyonlar dümensüz kullanılmaz kanda kim vardur / Çanaklıga çık ey aylakçı bak yelkende kim vardur / Saŋa baştarda gibi çatmaduk bir bende kim vardur / Bu kaşlarla bu gözler bu tenâsüb sende kim vardur / Bulursuŋ kendüŋe bir 'âşık elbet minnetüŋ yokdur* TDKY, tah.1/2.

+ **Çatmak** bk. "Çatmak"

+ **Dümenci** bk. "Dümenci"

+ **Kum** bk. "Kum"

+ **Reis** bk. "Reis"

+ **Seren** bk. "Seren"

+ **Yelken:** Hâzık'ın "Kaptansız geminin sığınağı Allah olduktan sonra yol almak için dümen ve yelkene ihtiyacı yoktur" dediği *Olsa penâhı keştî-i bî-nâ-hudâ Hudâ / Kat'-i menâzile dümen ü yelken istemez* HDHG, g.112/2 beytinde olduğu gibi eski teknelerin itici ve yönlendirici iki temel unsuru olan "dümen" ve "yelken" ibareleri, gemici tabirleriyle nazmedilen metinlerde adeta ayrılmaz ikili oluşturur. Hafid'in "Yeryüzünün uzunluğunun sonu yok, yelken ve dümen de kırık. Gönül senin aşkının denizinde bir hoş esinti bekliyor" dediği *Kırık yelken dümen yok tûl-i arzuŋ şimdi pâyânı / Yem-i 'aşkuŋda kaldı fülk-i dil bir hôş hevâ ister* HDGK g.45/2 beytinde olduğu gibi çoğu zaman birlikte zikredilirler. krş. *Bahr-i gamda keştî-i 'ömrüm benüm / Yâre çarpılmış kırık yelken dümen* HDGK, g.194/3; *Hemîşe bahr-i 'isyâna düşürdüm keştî-i cismi / Kırık yelken dümen aslâ görünmez bir selâmet câ* HDGK, k.1/23.

O **Doğru istikamet:** Günümüz argosunda hile ve dalavere anlamına gelen "dümen" kelimesi eski metinlerde adeta doğruluk sembolü olarak kullanılmış. Ahmed Sâdık Zîver Paşa'nın *Dümen almaz gemiye beŋzer iken tersâne / İhtimâmuŋla suyın buldı 'aceb fülk-i mehâm* SZPD, k.43/40 beytinde düzgün gitmeyen işlerin dümen almaz gemiye benzetilmesi gibi, "dümeninde olmak" doğru istikamette ilerleme anlamı ifade eder. Nitekim Giritli Aşkî *Tut dümeni mevci gözet çıkma yolından 'Aşkî / Kat'-i menzil idicek zevk-i dil-ârâ-yi muhît* GADK, g.122/5 beytinde "dümen tutma"yı doğru yolda ilerleme manasında kullanmış. Cem'î'ye mi yoksa Şeyhî Mehmed Efendi'ye mi ait olduğu belirlenemeyen şu beyitte düzeni bozulup doğru yoldan çıkmış dünya, dümensiz bir gemiye benzetilmiş: *Herkes olsa n'ola ser-geşte-i girdâb-i elem / Dümeni yelkeni yok keştîye döndi 'âlem* CDBK, tes.2-I/3. krş. *Herkes olsa n'ola ser-geşte-i girdâb-i elem / Dümeni yelkeni yok keştîye döndi 'âlem* ŞDON, g.114/1. Çankırılı İbrahim Hurrem de "dümensizlik" ibaresini yoldan çıkıp düzeni bozulma anlamında kullanıyor: *[...] Muhâlif rûzgâr esdi düşürdi yelkenüm suya / Vücûdum fülkini girdâba çekdürdi dümensüzlik* ÇİAE, mus.126/3. İlgili maddesinde görüleceği üzere "dümen tutmak" tabiri (bk. "Dümen tutmak") de gemi dümeninin bir istikamete yönelmesi anlamında kullanılmış. Zâtî memduhunu övmek için "Eğer senin ismetin felekler gemisinin dümeni olsaydı, kıyamet rüzgârı onu yokluk denizine batırmazdı" derken yine dümeni doğruluk timsali olarak kullanmış: *İtmeye bâd-i kıyâmet garka-i bahr-i 'adem / Fülk-i eflâke eger kim 'ismetüŋ olsa dümen* KZMÇ, k.12/29.

← **Fil hortumu:** Nev'î-zâde Atâyî *Sohbetü'l-ebkâr*'ında bir ordudaki filleri tasvir ederken onları dalgaları yaran gemilere, kulaklarını yelkene, hortumlarını da dümene benzeterek şöyle der: *Fîller barça gibi mevc-şiken / Kulagı yelken ü hortûmı dümen* NASE, mes.1113.

727

⇆ **Hilal:** Derûnî "Felek bir kaptan gemisi ay onun altınlı feneridir. Belki de yeni ay ona güzel bir dümen takmıştır" anlamındaki *Mâh altunlu fenâr dehr kapudan gemisi / Yâ meger dakdı meh-i nev aŋa bir hûb dümen* beytinde gemi dümenini hilale benzetmiş. Gerçekten de bugün Beşiktaş Deniz Müzesi'nde mevcut eski saltanat kayığı dümenlerinin hilal şeklinde olduğu (res.726, 727) görülmektedir. Gedizli Kabûlî de "Hilal felek denizinin gemisine dümen, güneş ışıkları ise o geminin çevresine sırmalı ipler taktı" dediği *Meh-i nev keştî-i deryâ-yi gerdûna dümen takdı / Şu'â'-i âftâb etrâfına zerrîn resen takdı* GKME, g.428/1 beytinde dümen ve hilal benzerliği işlenmiş.

→ **Kuyruk:** Lâmi'î Çelebi bir deniz muharebesi sonunda düşmanın yenilip kaçışını tasvir için kuyruğunu iki bacağı arasına alarak kaçan bir köpek imajı çizerken aynı zamanda "dümen gibi göte kıstırıp" ifadesiyle dümen yekesinin (bk. "Yeke") elleri boşta bırakmak için iki bacak arasına alınarak kullanılmasına imada bulunmuş: *Kısup kuyruk dümen-veş göte düpdüz / Seren gibi çevürdiler kamu yüz* LÇFN, mes.3610. Beyitte geçen "seren" ibaresi (bk. "Seren") yelkenli gemi ve teknelerde ana direğe yatay olarak gelen ve yelkeni her yöne çevirmeye yarayan göndere denir. Yahyâ Beğ

Bedenüŋ kalyetesine irişür bâd-i 'akîm / Soŋ ucı kuyruguŋı alur ele hemçü dümen YDMÇ, k.33/19 derken tekne gövdesine çarpan rüzgârın dümeni etkisiz hâle getirerek geminin kontrolünü ele geçirmesine işaret eder.

→ **Ok:** Meninski "gemi okı" ve "tîr-i keştî" ibarelerini "dümen" ile müteradif olarak zikreder. Buna göre Mu'îdî'nin "Benim kötü talihimde denizin korsan gibi yolumu kesmesi, her geminin bir ok ve yay gibi olmasındandır" dediği *Deryâ harâmî gibi yolum kesdügi budur / Kem tâli'ümde her gemi bir ok ü yay olur* MDGT, g.119/2 beytinde geminin kavisli gövdesi bir yaya, dümeni de oka benzetilmiş.

← **Parmak:** Nev'î-zâde Atâyî *Sâkî-nâme*'sinde "Ey saki! Sen kadeh zevrakını sürerken güzel parmağını ona dümen et" anlamındaki *Sürüp sâkiyâ zevrak-i câmı sen / Kıl engüşt-i zîbâŋı aŋa dümen* NASN, mes.804 beytinde kadeh tutan parmağı "zevrak"ın dümenine benzetmiş. Buna göre Tâli'î'nin sakinin kendisine yöneleceği ümidini işlediği *Sâkî bezm ehlini mest itdi kadeh-zevrak ile / Saŋa togrulda gibi Tâli'î âhir dümeni* PBKG, g.7193/7 beytinde geçen "dümen" kelimesinde de bir "parmak" imajı söz konusu olabilir.

← **Samanyolu:** Antepli Aynî Tersane Emini Reşid Efendi'nin suya indirdiği iki üç ambarlı (bk. "Üç ambarlı") gemiyi tasvir ederken onun çivilerini yıldızlara, demirini demirkazık denen kutup yıldızına, dümenini de samanyoluna benzeterek şöyle demiş: *Mîhıdur encüm ü mirsâtı demürkazıkdur / Kehkeşândur dümeni kendüsi çarh-i gerdân* ADMA, k.4/37.

← **Rı harfi:** Bâlî'nin "Dalga satırları düşmana sürekli laf sokuştursun (bk. "Harf atmak") diye kayıkları denizin dal harfleri, kayık dümenleri ise rı harfleri gibidir" dediği şu beytinde dümen "rı" harfine benzetilmiş: *Dâyimâ mevcüŋ sütûrı düşmene harf atmaga / Dâl-i deryâdur dümen zevrakları bahr içre râ* BDBS, k.11/8. Beşiktaş Deniz Müzesi'ndeki kayık dümenleri (res.727) incelendiğinde bunların gerçekten tam bir "rı" harfi görünümünde oldukları görülecektir.

X **Baş:** Gemi kavramı söz konusu olduğunda "kıç" ve "baş" ibarelerinin tezat oluşturması gibi "baş" ibaresinin dümenle de tezat teşkil etmek üzere kullanıldığı görülmektedir. Refî'-i Kâlâyî'nin *Başda yir yoksa dümende bize çok yir bâkî / Temür atduk ki telâtum ide bahr-i ni'met* RKBA, k.18/32 yahut Tırsî'nin *Başı aldurma koma ıslada belki su seni / Elüŋe al yeke-i dümen olursa ne 'aceb* TDKY, g.20/6 beyitleri böyledir. Yine Refî'-i Kâlâyî'nin dümencilikten vezirliğe yükselen birinden bahsettiği anlaşılan şu beytinde "reis" [= baş] ve "pâ" [= ayak] iması için "ser-â-pâ" ibaresini oturttuğu *Makâm-i sadra varınca dümenden / Re'îs-i bahr-i 'ilm oldı ser-â-pâ* RKBA, tar.44/4 beyti çok ustacadır. Günümüzde de "dümen" ve "dümenden" ibarelerinin "hile hurda yoluyla" gibi bir anlam ifade etmesine bakılırsa beytin çok boyutluluğu daha net görülebilir.

❖ **Dümen suyu:** Günümüzde teknenin arkasında bıraktığı iz anlamında olup "dümen suyuna uymak" başkasının istediği gibi davranmak anlamında kullanılır. Ebûbekir Celâlî'nin "Aşk esintisiyle bir gemici güzelinin ardına küçük bir kayık gibi düştüm" dediği *Düşdüm hevâ-yi 'aşk ile bir seydî ardına / Girdüm misâl-i fülke dümen suyına yine* ECES, g.92/6 beytinde tabir günümüzdeki anlamıyla kullanılmış. Antepli Aynî'nin "suyuna gitmek" dediği tabir de aşağı yukarı aynı anlamda görünüyor: *Kulzüm-i 'aşka girüp suyına yârüŋ gideriz / Zevrak-i kalbe hevâ yelken açup takdı dümen* ADMA, k.5/20.

Ancak bazı metinlerde Tırsî'nin "Eğer fırtına çıkarsa dümen suyuna uy. Yekeyi arkana alarak dilediğin gibi devam et" dediği şu beytinde olduğu gibi "dümen suyu" sanki daha çok dümen nereye götürüyorsa oraya gitme anlamında kullanılmış gibi görünüyor: *Dümen suyın tutagör furtuna olursa eger / Al arduŋa yekeyi gel tayan murâdumca* TDKY, g.168/8. Beyitte geçen "yeke" dümeni hareket ettirmek için dümen başına takılan kol anlamındadır. krş. *Karayel hiffet ile esse gelür bâd ü hevâ / Kurtılur elbet dümen suyın tutan mevhûmdan* TDKY, g.146/7. Servet'in "gönül kayığı / kadehi şarap küpü gibi demir attı" dediği şu beytinde kadeh dümen suyunda başı boş gezer olarak ifade edilmiş: *Lenger bırakdı zevrak-i dil çün hum-i şarâb / Sâger dümen suyında gezer dahi serseri* SDFÖ, g.138/4. Ârif Süleyman ise gemicilerin ritimle kürek çekmeleri ile durmaksızın şarap içilmesi arasında ilgi kurarak "dümen suyu" tabirini dönen kadehin peş peşe devam etmesi anlamında kullanmış görünüyor: *Çeküp nevâ-yi hey-â-heyle*

mey sefînesini / Yürüt şu zevrak-i sahbâyı çak dümen suyına ASDM, g.195/2.

DÜMEN DOĞRULTMAK (dümen togrutmak)
Yetîm Ali Çelebi'nin *Kâfire gâret içün togrulalı dümenler / Gemiler forsa yüzer torıdadur yelkenler / Yelteyüp birbirini cûş ile dir görenler / Gel tonanmaya gidüp 'âzm-i Fireng eyleyelüm* YAÇA, mur.1/6 dediği mısralarında olduğu gibi teknenin dümenini bir yöne doğru sabitleyerek o istikamette ilerleme anlamında bir gemicilik tabiridir. krş. *Dümen togruldup İspanya diyen bî-dîn mel'ûna / Yine şevk eyleyüp girdük tonanma-yi hümâyûna* YAÇA, g.182/1.

= **Yönelmek:** Tarîkî "Gönül gemisi yine gam denizine doğru yöneldi. Dostlar 'Allah onara' diyelim, iş olacağına varsın" dediği *Keştî-i dil yine gam bahrine togrultdı dümen / Dôstlar aydalum Allâh oŋara n'olsa gerek* PBKG, g.4252/3 beytinde bunu bir yöne doğru yönelmek anlamında kullanmış. krş. *Gel togrudalum biz dümeni bahr-i 'atâya / Almak bize vü virmek o sultâna salınsun* RDAM, g.254/3. Tâli'î "zevrak" [= kadeh] kelimesini kullanarak *Sâkî bezm ehlini mest itdi kadeh-zevrak ile / Saŋa togrulda gibi Tâli'î âhir dümeni* PBKG, g.7193/7 beytinde sakinin kendisine yöneleceği ümidini işlemiş. Benzeri beyitlerden anlaşıldığına göre buradaki "dümen" kelimesi kadehi tutan parmak anlamındadır. Bu konuda bk. "Dümen"

DÜMEN TUTMAK
Dümen marifetiyle teknenin yönünü belirli bir istikamete çevirerek o yönde ilerlemek demektir. Nitekim İshâk Çelebi "İshâk ihtiyarlayıp mecali kalmadığından bastona muhtaç (bk. "Asaya düşmek") kaldı. Dümenini yokluk okyanusuna doğru çevirdi" dediği *Pîrdür tâkati yok düşdi 'asâya İshâk / Lücce-i bahr-i fenâ semtine tutdı dümeni* İÇAY, g.331/8 beytinde "dümen tutma" tabirini bir tarafa yönelme anlamında kullanmış. Âgehî de "Dert ve sıkıntılar gönül kayığına geldi vurdu. Sanki felek gemisi bizi ezip (bk. "Çatmak") geçmek için üzerimize dümen doğrulttu" dediği şu beytinde tabiri aynı manada kullanmış: *Geldi çatdı dil ü cân zevrakına derd ü elem / Bizi çignetmege bu fülk-i felek tutdı dümen* MEMP, k.2/10. krş. *Hevâyî şayka-i endîşemi söz bahrine saldum / Reîs-i tab'-i şûhum kıçda oturdu dümen tutdı* HDZV, g.150/7. Nakşî Ali Akkirmânî ise "dümen tutmama" ifadesini rüzgârsızlık sebebiyle bir yöne gidememe anlamında kullanmış: *Bu bir deryâ-yi a'zemdür muvâfık rûzgâr ister / Dümen tutmaz bu yirler hîç ki yokdur hadd ü pâyânı* NAAD, g.175/7.

DÜMENCİ (dümen-dâr, ser-dümen)
Meninski "dümenci" kelimesine "gemici, pâtrûn, reis, barça reisi, keştî-bân" karşılıklarını vermiş. Buna göre gideceği rotaya göre teknenin dümenini tutmakla vazifeli denizcilere bu adın verildiği anlaşılıyor. Levhî *Gazavât-nâme-i Sultân Süleymân*'ında dümencileri şöyle tasvir eder: *Münâsib rûzgâr oldı yasanup abli vü kazi / Ciger yilken gögüs gerdi seren baş egdi ser-bâzi // Dümenciler dümen tutdı çü tıfl-i dâye der-koltuk / Durur yilken re'îsi hôş üçürdekde ser-efrâzî* LGSS, mes.497-498. Taşlıcalı Yahyâ ise "Heva ehli olanlar nefsiemmârelerine sahip olamazlar. Her dümen çeviren kişi beden gemisini idare edemez" diyerek dümencileri doğru yola sevk ve idare eden şahıslar olarak tanımlar: *Nefs-i emmâresini zabt idimez ehl-i hevâ / Ten gemisine dümenci olmaz her çevüren* YDMÇ, k.33/18.

Tokatlı Kânî'nin Kaptan Gazi Hasan Paşa için nazmettiği uzunca bir kasidesinde "Doğru karanında o kadar sağlamdı ki, eğer dümencisi İlyas olsaydı, uyku dalgasına hiç çekinmeden niye dalmasındı ki?" dediği *Hazimde ihtimâmı şöyle kim olsa eger İlyâs / Dümenci lücce-i hᵛâba neye talmazdı bî-pervâ* KDME, k.29/28 beytinde dümencilerin dalgalara karşı gemiyi yönlendirmeleri tasvir edilmiş. Tokatlı Kânî aynı kasidesinde geçen *Dümenci meymenet yelkenci nusret nâ-hudâ tevfîk / Kumanya 'âfiyet manka emân-i Hazret-i Mevlâ* KDME, k.29/3 beytinde dümenciyi uğur ve bereketle yolda ilerlemenin sembolü olarak kullanmış. Vuslatî de insanın gönlünü doğru tutması hâlinde dümencisinin Akl-i Küll olacağı inancıyla şöyle der: *Özüŋ togrı tutup bahr-i 'amîk-i sırr-i Yezdâna / Dümenci 'akl-i küll olsa muvâfık ola her bâdı* VDGT, g.226/9.

DÜ-MÛY (şeyb)
İki kıl anlamına gelen bu tabir saçı sakalı ağarmaya başladığı için hem siyah hem de beyaz olmak üzere iki renk saç ve sakala sahip olan kimseler hakkında kullanılır. Ahmed Paşa bu durumu sonbahara benzeterek şöyle der: *Nedür bu fasl-i hazân didügüŋ nazer kıl kim / Dü-mûy şekli gibi gösterür saŋa elvân* APDA, k.40/10. Hüdâyî'nin "O iki miskli saç bizi perişan etti. Boyumuzu iki kat, sakalımızı da iki renk eyledi" dediği *Ol iki zülf-i*

müşk-sâ itdi şikeste hâlümüz / Eyledi kaddümüz dü-tâ kıldı dü-mû sakalumuz HDMK, g.71/1 beytinde olduğu gibi saç ve sakala ak düşmesi keder ve üzüntü sebebine hamledilir. Halepli Edîb sofulara sataştığı *Dü-mûy oldukça zâhid ragbet-i hubb-i sivâ kıldı / Beyâz-i ni'me-i rîşinden efzûn oldı agyârı* HECM, g.2010/3 beytinde yaşı ilerledikçe dünyadan el etek çekmesi gerekirken sofunun ona daha çok bağlandığı imasında bulunmuş. Beyitteki "agyâr" kelimesi insanı meşgul eden dünya işlerini temsil etmek üzere (bk. "Gayr") kullanılmış.

İniş ve nüzûl anlamının yanı sıra saç ve sakalın ağarması demek olan "şeyb" kelimesinin de gençlik yükselişinin bitip insan hayatının inişe geçmesini ima için bu anlamda kullanıldığı anlaşılıyor. Âşık Çelebi ihtiyarlığı şöyle tasvir ediyor: *İrişdi şeyb agarup ser döküldi gözden nûr / Şeb-i şitâda taŋ agarıcak togar Ülker* AÇDF, k.14/257. Halepli Edîb'in "İhtiyarlıktan nefret edenlere ebediyyen yaşamaları söylense, kimse mum gibi parlayan yüzünde ak düşmüş sakal istemezdi" mealindeki şu beyti de bu konuda ilginç bir örnektir: *Hudâdan kârihân-i şeybe dümû bi'l-bekâ dense / Sezâ görmezdi hîç ruhsâr-i şem'in kimse dü-mûya* HECM, g.1550/2.

• **Nasihattir:** Saç ve sakalın ağarması insana ömrün bittiğine dair en büyük uyarı ve nasihat olarak değerlendirilir. Ahmed-i Rıdvân'ın *Hüsrev ü Şîrîn*'inde geçen *Bugün pîrem baŋa şeyb oldı nâsih / N'ola bernâlara virsem nesâyih* ARHŞ, mes.96 beytinde gençlere nasihat verecek konuma gelen ihtiyarların bu durumuna işaret vardır.

X **Bernâ, şâb:** Fidâyî'nin *'Akl ile pîr ü nefs ile bernâ / Ki_anda sad şeyb ü 'unfüvân gördüm* FDİŞ, k.16/139 dediği beytinde olduğu gibi gençlik ihtiyarlığın zıddı olarak kullanılır. İhtiyarlığın sembolü akıl, gençliğin ise nefistir. krş. *Diyince nâgehânî hâtif-i gayb / Didi bil kim şebâbuŋ âhiri şeyb* HMVS, mes.1147. Bu konuda ayr. bk. "Pir"

DÜN bk. "Gece"
DÜNBEK bk. "Dümbek"
DÜNBEKÎ bk. "Dümbekî"
DÜNYA (cihân, dünyâ)
Bu kelimenin "yer küresi" (bk. "Kürre-i arz") anlamının ötesinde bir de insanın ölümünden önce varlık âlemi ile olan münasebetlerini kasteden bir boyutu daha vardır. Bu şiir geleneğine göre her ne kadar dünya evrenin merkezi ise de (res.728) insan asla bu dünyaya ait bir varlık değildir. İnsanın gerçek ana vatanı Allah'ın huzuru olup bu dünyada bir bakıma sürgün hayatı yaşadığından, kendisi için geçici olan bu mekâna bağlanıp ona sevgi beslemesi anlamsızdır: *Dünyâ makâm-i hasret ü derd ü belâ imiş / Mihnet ocagı gam evi mâtem-serâ imiş* TCÇD, s.179/1. Buna göre insanın asıl hedefi, tekrar döndürüleceğine inandığı "Mutlak Güzellik"e yeniden kavuşmak olup bu da ancak aşk ile mümkündür. Bu sebeple bütün şairler ideal insanı Mecnûn gibi çöllerde gezen, Ferhad gibi sevgilisi uğrunda dağları delen bir âşık olarak takdim ederler. Zira bu anlayışa göre "mecâzî" [= beşerî] aşk, insanı "hakîkî" [= ilâhî] aşka ulaştıracak bir hazırlık yahut mektep konumundadır. Mutlak sevgiliye kavuşabilmek ise bu dünya ile olan ilişkileri tamamen koparmak ve bu dünyaya ait bütün bağları kesmek suretiyle gerçekleşebilir. Hâl böyle olunca Nacak Fâzıl'ın ifadesiyle gerçek ve ebedî bir hayat varken aklı olan bu sahte ve geçici dünyaya asla meyletmez: *'Âkıl itmez devlet-i dünyâya meyl / Fikr-i 'ukbâ devletidür muttasıl* NNFD, g.108/2. Zâtî'ye göre ise bu dünyaya meyledip onun zenginliklerini toplamaya çalışanlar Karun gibi yerin dibine geçer, buna karşılık dünyaya iltifat etmeyip hiçbir dünya malı edinmeyenler Hz. İsa gibi göğe yükselirler: *Yirüŋ eflâk ola 'Îsî gibi terk it ki dünyâyı / Nice geçdi yire Kârûnı gör dînâr sevmekden* ZDAN, g.1197/6. Bu bakış açısı çerçevesinde şiir geleneğinin dünya kelimesine verdiği anlamları ve dünyaya bakışını madde başlıkları hâlinde ana hatlarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür:

= **Bütün insanlar:** "Cihân" gibi "dünyâ" ibaresi de aynı zamanda "dünyada yaşayan bütün insanlar" anlamına gelir. Bâkî'nin "Felek onun ayağı tozuna baş eğerdi. Dünya halkı için makamının toprağı secde yeri idi" dediği şu beytinde geçen "dünyâ" kelimesi bu anlamdadır: *Gerdûn ayagı tozına eylerdi ser-fürû / Dünyâya hâk-i bârgehi secde-gâh idi* BDSK, mus.1/2/2. krş. *Şevk-i mihri ol mehüŋ hâlet virelden Zâtiyâ / Şi'r-i pür-sûzumla dünyâyı yakup yandurmışam* ZDAN, g.936/5.

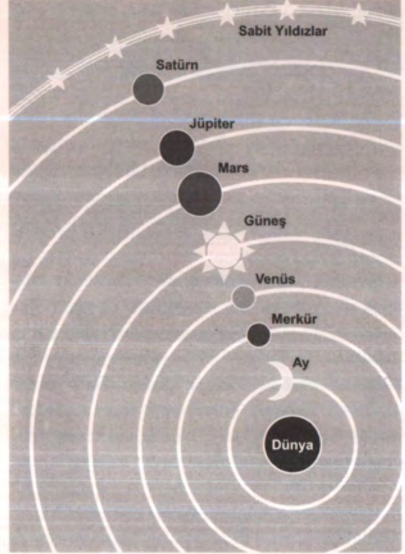
= **Çokluk:** Günümüzde de bu anlamıyla kullanıldığı üzere Azmî-zâde Hâletî'nin "dünyâ" ve "âlem" kelimelerini yanyana getirdiği şu beytinde geçen "dünya kadar" ibaresi çokluktan kinayedir: *Böyle müşkil var mıdur 'âlemde kim bir dil-berüŋ / Dil çeke dünyâ kadar derdin süre el 'âlemin* AHBK,

g.668/2. krş. *Cânâ Necâtî çok seni dünyâ kadar sever / Dünyâ gibi gel imdi yeter bî-vefâlıg it* NBMK, g.31/7.

= **Mal, mülk:** Edirneli Nazmî'nin *Ş'ol kişinüŋ kim ola dünyâsı çok / Olur anuŋ yok yire gavgâsı çok* ENDS, g.3417/1 dediği beytinde olduğu gibi "dünya" kelimesinin edebî metinlerde oluşturduğu çağrışımlardan biri de mal-mülk zenginliğidir. Zâtî'nin *Hey kıyâmet âhiretde n'ola ahvâlüŋ senüŋ / İtmedüŋ 'uşşâka meyli yok diyü dünyâları* ZDAN, g.1595/2 yahut *Çeşmümüŋ bu eşk-i sîm-âsâsı artar turmadan / Gûyiyâ bir h^w^âcenüŋ dünyâsı artar turmadan* ZDAN, g.1208/1 beyitlerinde de kelime bu anlamıyla kullanılmış.

= **En değerli şeyler:** Gelibolulu Âlî'nin "Senin için çektiğim en sıradan üzüntüyü ebedî hayata bile değişmem. Allah'a yemin olsun ki ben seni dünyanın en değerli şeylerine değişmem" mealinde *Ednâ gamuŋı 'âlem-i 'ukbâya degişmem / Taŋrı hakı-çün ben seni dünyâya degişmem* GMAD, g.930/1 dediği beytindeki "dünya" kavramı, dünyadaki değerli şeyler anlamındadır. Bu ifade kalıbında sevgilinin ayak tozu, göz ucuyla bakışı gibi en önemsiz gibi görünen yönlerine mukabil dünyanın bütün değer ve zenginlikleri devreye sokulur: *Dâreynde ümîdim baŋa bir kez nazaruŋdur / Nîm-i nigehüŋ 'âlem-i dünyâya degişmem* NDSO, g.333/3. Bu beyitte kıyamet günü şefaat edeceği ümit edilen Hz. Muhammed'in kastedildiği anlaşılıyor. Prizrenli Şem'î "Senin ayağının toprağını dünyaya bedel gören kimse, ebedî hayat iksirinin ne olduğundan habersizmiş" dediği şu beytinde bir basamak üste çıkarak sevgilinin ayağının toprağını dünyalardan da üstün görmektedir: *Bilmedi n'eydügin iksîr-i hayât-i ebedî / Ayaguŋ topragın ol kim göre dünyâya bedel* ŞDMK, g.110/3.

• **Aşağılıktır:** Daha önce de ifade edildiği üzere eski astronomi inancına göre dünya, güneş de dahil bütün gezegenlerin en aşağısında (res.728) bir konumda ve evrenin merkezinde olarak kabul ediliyordu. Arapçada "dünyâ" "en aşağı" yahut "en yakın" anlamındaki "ednâ" kelimesinin müennesi olup kelime bu hâliyle şairlerin hakkında geliştirdikleri tahkir edici yorumlara kendiliğinden zemin oluşturan bir yapı arz eder. Zâtî'ye göre "dânâ" yani bilge olan bir kimse bu aşağılık dünyaya meyletmez: *İnsâna harâm olsa gerek bu harem âhir / Dünyâ-yi denîye ne içün meyl ide dânâ* ZDAN, g.1/6. Yahyâ Beğ'e göre dünyanın en büyük bahtiyarlıkları dahi karışıklık sebebi olup en büyük payeleri dahi gerçekte en aşağılık mertebedeki işlerdir: *Başuŋı gavgâya salma devlet-i dünyâ ile / Pâye-i ednâda kalma mansıb-i a'lâ ile* YDMÇ, g.375/1. krş. *Baş egmezüz edânîye dünyâ-yi dûn içün / Allâhadur tevekkülümüz i'timâdumuz* BDSK, g.192/2.

728

• **İltifat / rağbet edilecek bir yer değildir:** Revânî'nin *'İşret-nâme*'sinde ifade ettiği üzere bu dünyanın zenginlik ve mutlulukları geçicidir. Akıllı olan kimse bunlara dönüp bakmaz: *Bu dünyâ devletinüŋ yok sebâtı / Aŋa 'âkıl ide mi iltifâtı* RİEA, mes.663. Edirneli Nazmî'ye göre Hüma gibi yer ile ilgilenmeyen (bk. "Hüma") karakterdeki kimseler dünyaya meyletmezler. Buna mukabil dünyaya düşkün olanların durumu yerdeki leşe meyleden akbabaların durumu gibidir: *Hümâ-himmet olan itmez yiriyle meyl dünyâya / Ebed bir cîfeye hırs ile düşmez nitekim kerkes* ENDS, g.2709/3. krş. *Cîfe-i dünyâya meyl itmez hümâ-pervâz olan / Saydını koyup leşe konmaz toganuŋ yügrügi* ÜASU, g.486/3. Bütün bu kurgular çerçevesinde âşığın dünyada yaşamasına vesile olan tek şey sevgilidir: *Cihânda ey gözüm nûrı eger sen olmasaŋ hergiz /*

Gözüm açup yüzine bakmaz idüm ben bu dünyânuŋ ZDAN, g.739/5. Muvakkit-zâde'ye göre dünyanın gülü, sümbülü ve nergisi dahi rağbet etmeye değmeyecek kadar değersizdir: *Cennet olsa iltifât itmem cihân zîrâ baŋa / Sünbül ü nergis gül-i terdür o zülf ü çeşm ü ruh* MPEB, g.54/4.

• **Fazilet sahiplerini ezer:** Azmî-zâde Hâletî'nin ifadesiyle bu dünyada ilim, irfan ve fazilet sahiplerinin ezilmesi kaçınılmazdır. Buna mukabil aşağı kimseler göklere çıkartılıp yüceltilir: *Her ehl-i fazlı hâk ile yek-sân idüp felek / Her dûnı kıldı gerdiş-i gerdûn felek-mekân* AHBK, k.19/4. Bâkî'ye göre ise ancak fazilet ehli kimselerin kıymetini bilenlerin iktidarı zamanında bunlar feleklerin üzerine ayak basacak derecede yükselebilirler ve dünya buna engel olamaz: *Felekler farkına basdı kadem devrüŋde fazl ehli / Nice pâ-mâl ide dünyâ-yi fânî ehl-i 'irfânı* BDSK, k.5/18.

• **Kısadır:** Eski metinlerde dünya hayatının kısalığını ifade etmek için günümüzde de geçerliğini koruyan "üç günlük" tabirinin kullanıldığı görülmektedir: Bu ifadeyi Helâkî yoksul yolcular için kurulan imarethanelerde üç günden fazla kalınamayacağı kaidesine işaret olmak üzere şöyle kullanmış: *Dünyâ 'imâretine iŋende tekyelenme / Ki_ üç günden öte turmaz bu evde bir müsâfir* HELD, g.51/6. krş. *Bu 'âlem tekyedür kim bunda âdem / Hemîn bir iki üç günlük müsâfir* ENDS, g.1690/4. Görüldüğü üzere Edirneli Nazmî'nin beytinde de dervişler için seyahat güzergâhları üzerinde imaret olmak üzere kurulan ribatlarda üç günden fazla kalınamayacağı kaidesi vurgulanmaktadır.

• **Terk edilmelidir** bk. "Terk-i dünyâ"

+ **Dîn:** "Din ve dünya" terkibindeki ilk kavram insanın ölümünden sonraki hayatı ile ilgili hazırlıklarını, ikincisi ise bu dünya ile ilgili meşgalelerini ifade etmesi bakımından, bunlar çoğu zaman birlikte kullanılan ve birbirini tamamlayan bir takım oluştururlar. Nef'î'nin *Hudâ hıfz eyleye dâ'im hatâlardan belâlardan / Vücûd-i bî-nazîrin kim medâr-i dîn ü dünyâdur* NDMA, k.47/70 beyti yahut Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sinde söylediği *Her ki 'adl ile emâret eyleye / Dîn ü dünyâsın 'imâret eyleye* AİYA, mes.809 beyitleri böyledir. krş. *Müşîr-i mülk-i dünyâdur Nizâmü'l-mülk-i Selçûkî / Anuŋ zât-i hümâyûnı nizâm-i dîn ü dünyâdur* NDMT, k.25/7.

+ **Gurur:** Arapçada "gurûr" kelimesi boş şeylere güvenerek insanın kendisini aldatması, kendini bir şey oldum sanıp kibirlenmesi demektir. *Kur'ân*'da *Dünya hayatı sizi aldatmasın ve sakın aldatıcı [şeytan] sizi Allah ile aldatmasın* LOKMAN 33 mealindeki ayette geçen *fe-lâ tegurrennekumu'l-hayâtü'd-dünyâ ve lâ yegurrennekum billâhi'l-garûr* ibaresi sebebiyle dünya ve gurur kavramları çokça birlikte zikredilir. Mihrî Hatun'un *Şâdî-i dünyâ baŋa virdi gurûr / Âhiretden âhir itdi beni dûr* MHDS, mes.233 demesi bu ayete telmih içindir. Nâ'ilî-i Kadîm'in *Nesine gırresin ey bü'l-heves bu dünyânuŋ / Ne gûne devleti var 'âlemüŋ gurûr idecek* NKDH, g.209/3 ve Bâkî'nin *'Âkıl oldur gelmeye dünyâ metâ'ından gurûr / Müddet-i devr-i felek bir demdür âdem bir nefes* BDSK, g.211/4 beyitlerinde de dünya ve gurur ibareleri özellikle birlikte kullanılmış.

+ **'Ukbâ:** *Kur'ân*'da dünya hayatı için "hayâtü'd-dünyâ" [= yakın hayat], âhiret için ise "karâr" [= ebedî kalınacak yer] yahut "'ukbâ" [= son yer, karşılık yeri] ibareleri kullanıldığından şairler dünya ve 'ukbâ kelimelerini çoğu zaman birbirinin zıddı veya tamamlayıcısı olarak kullanırlar. Nacak Fâzıl "Cemal görmek isteyen kimse değil dünyaya gönül vermek, âhiretten bile el çeker" dediği şu beytinde iki kavramı birlikte kullanmış: *Dünyâ ne nesnedür ki vire aŋa göŋlini / Dîdâr isteyen kişi 'ukbâdan el çeker* NNFD, g.24/4. Sehâbî ise Elest Meclisi'nde ayrılık kadehini sunan sakinin kendisini dünyaya mihnet etme ve âhiret karışıklıklarından uzaklaştırdığını, bunların kendisi için hiç dert olmadığını şöyle ifade eder: *Fârig itdi sâkî-i hicrân yine bir câm ile / Mihnet-i dünyâ ile âşûb-i 'ukbâdan beni* SDCB, g.416/2.

O **Değersizlik:** Şiir geleneğinde gerçek âşıklar nezdinde dünya hiçbir değer ifade etmeyen bir yerdir. Azmî-zâde Hâletî'ye göre sevgilinin bir tek teli dahi dünya ve ahirete değişilemeyecek kadar kıymetlidir: *Dünyâyı vü 'ukbâyı degişmem o miyâna / Virmem güzelüm bir kıluŋı iki cihâna* AHBK, g.718/1. Hayâlî Beğ de iki dünyayı rehin verdiği hâlde aşk mahallesinde dünyanın da ukbanın da hiçbir değer ifade etmediği kanaatindedir: *Geçmedi kûy-i muhabbetde metâ'-i vasla / Gerçi kim virdi Hayâlî iki dünyâyı girev* HBDA, g.342/5. Zâtî'ye göre sevgilinin yarım ağızla da olsa vuslat vaadi, dünyanın bütün zenginliklerinden daha

kıymetlidir: *Yarım agız vasla ikrârı bütün dünyâ deger / Câna satsa vaslını ol yâr-i râh-efzâ deger* ZDAN, g.391/1.

O Fanilik: Dünyaya gelen hiç kimse burada ebedî olarak kalmadığından şairler daima bu durumu hatırlatacak sözler sarf ederler. Sevgilinin naz ederek güzelliğiyle gururlanması, güzelliğin yaşlanma ile geçeceğini akletmemesinden kaynaklanır. Şairler Bâkî'nin şu beytinde olduğu gibi böyle durumlarda geçicilik timsali olan dünyayı hatırlatma yoluna giderler: *Gedâ-yi bî-ser ü pâyı semend-i nâza çignetme / İgende hüsne magrûr olma sultânum bu dünyâdur* BDSK, g.52/4. Zâtî'ye göre bilge kimse asla bu fani dünyaya iltifat ve itimat etmez: *Dâr-i dünyâya tayanma kim bunuŋ bünyâdı yok / İ'timâd itmez buŋa dânâ degüldür pây-dâr* ZDAN, g.145/4.

O Vefasızlık: Dünyaya en büyük hizmetleri veren en değerli insanlara dahi vefa gösterip yanında kalmalarına izin vermemesi sebebiyle şiir geleneğinde dünya en büyük vefasızlık timsali olarak zikredilir: *Ger bütün dünyâyı kul itmek dilerseŋ kendüŋe / Bî-vefâ olma benüm çok sevdügüm dünyâ gibi* HDMÇ, g.484/4. krş. *Kim ki dünyâ-veş vefâsuz dil-rübâya dil virür / Gözlerinden yaş yirine dem-â-dem kan akar* ZDAN, g.315/4; *Yalancı dünyede hergiz vefâ yokdur bu gerçekdür / Hemân sen bî-vefâlıkda habîbüm misl-i dünyâsın* ZDAN, g.1178/2; *Ziynet itmiş kendüyi ol bî-vefâ dünyâ gibi / Âsümânîler geyer mihr-i cihân-ârâ gibi* ÜİÇD, g.303/1.

→ **Cennet:** Dünyanın cennete benzetilmesi Prizrenli Şem'î'nin şu beytinde olduğu gibi ancak baharın gelmesi ile mümkün olabilir: *Cennete döndürdi dünyâyı ser-â-ser nev-bahâr / Bâglar Firdevs-i a'lâ gülsitân huld-i berîn* ŞDMK, k.14/2. Bunun yanı sıra âdil yönetimler için nazmedilen övgüler ve dünyada icra edilen güzel işler de dünyanın cennete dönmesi hususunda yaygın bir sebep olarak devreye girer. Yahyâ Beğ'in bir çeşme inşasıyla ilgili nazmettiği *Cihânı cennete döndürdi virdi halka hayât / Bu Selsebîl-i musaffâ bu Kevser-i sânî* YDMÇ, k.5/2 beyti böyledir. Kemâl Paşa-zâde'nin "Dünya kâfirin cennetidir" mealinde *Müslim*, "Zühd"-1'de Ebû Hureyre'den nakledilen hadise işaret olmak üzere rakîb hakkında söylediği şu beyti nefistir: *Kûyuŋda safâ sürse rakîbüŋ ne 'aceb kim / Hakk eyledi kâfirlere dünyâsını cennet* KPZD, g.29/7.

→ **Çadır:** Çadır geçici olarak kurulan bir barınaktır. Gerçekte dünya da geçici bir barınak oluşu sebebiyle edebiyatta sık sık çadıra benzetilir. Trabzonlu Avnî'nin şu beytine göre dünyada sağlam ve kalıcı evler yapmak ona bağlanmak demek olup, gaflet içinde olmayan bir kimse için geçici olarak kurulan bir çadır yeterli barınaktır: *Uyan gafletden ey 'Avnî sakın aldanma dünyâya / Müsâfir misli tut kendüŋ binâ yapma yete otag* TADS, sem.51/7. Yahyâ Beğ de *Şehzâde Mustafâ Mersiyesi*'nde geçen şu beytinde dünyâyı çadıra, çadırı da -muhtemelen iki direkli padişah otağını kastetmesi ve ayrıca şehzadenin orada katledilmesi sebebiyle- iki başlı ejdere benzetmektedir: *Bir ejdehâ-yi dü-serdür bu hayme-i dünyâ / Dehânına düşen olur hemîşe nâ-peydâ* YDMÇ, mus.8-II/6.

→ **Dâr / darağacı:** Zâtî'nin *Yıkup bî-çâreler göŋlin yaparsın dâr-i dünyâyı / Esâs-i hâne-i 'ömri sanursın üstüvâr oldı* ZDAN, g.1801/3 beytinde olduğu gibi dünyanın bir yuvaya benzetilmesi ile oluşan "dâr-i dünyâ" ibaresi son derece yaygın kullanılan bir klişedir. Beyitte çizilen tabloya göre zavallı âşıkların gönül evleri yerle bir edilerek onların harabesi üzerine temeli hiç de sağlam sayılmayacak bir dünya evi inşa edilmiş. Dünyadan bahsedilen beyitlerde Arapçada "ev" ve "yurt" anlamına gelen "dâr" kelimesiyle Farsça darağacı anlamındaki "dâr" arasında türlü söz oyunları geliştirildiği de görülmektedir: *Göŋlümi didüm n'içün ber-dâr idersin zülfüŋe / Didi kimse dâr-i dünyâda asılmaz bî-sebeb* ZDAN, g.53/2. Üsküplü İshâk Çelebi'nin şu beytinde de "dâr-i dünyâ" terkibinin yanında Hallâc-ı Mansûr'dan bahsedilmek suretiyle yine bir darağacı imajı oluşturulmuş: *Dâr-i dünyâda nemüz kaldı götürdük ayagı / Zülfüŋüŋ dârına Mansûr gibi asılıyuz* ÜİÇD, g.104/3.

→ **Devlet:** Edirneli Nazmî'nin *İtme bu dünyâya Nazmî meyli 'ukbâ fikrin it / Fânîdür çün mülk-i dünyâ mülk-i 'ukbâ bâkîdür* ENDS, g.1910/5 beytinde görüldüğü üzere eskiler dünyayı yıkılmaya mahkûm, âhireti ise ebedî bir devlet olarak yorumlamışlar. Edebî metinlerde Osmanlı padişahları dünya mülkünün sultanları olarak görüldüğü gibi Hz. Muhammed de ahiret ülkesinin sultanı olarak tavsif edilmiştir: *Mülk-i dünyâ pâdişâhı âhiret sultânısın / On sekiz biŋ 'âlemüŋ bir şâh-i 'âlî-şânısın* YBMÇ, mus.15-IV/1. Üsküdarlı Aşkî'nin Osmanlı padişahını Süleyman Peygamber'e benzettiği *Pâdişâhâ*

Hak saŋa bir yüce devlet virdi kim / Mülk-i dünyâda mutî'üŋdür cemî'-i ins ü cân ÜASU, k.28/10 beytinde olduğu gibi padişahlar, dünya devletinin hakimleri olarak gösterilirler. Bazen de bahar ve kış tasvirlerinde bu devletlerin hükümdarı olarak bu mevsimler gösterilir ve aralarındaki mücadele "bahâr" ve "şitâ" hükümdarlarının çekişmesi şeklinde sürdürülür: *Mülk-i dünyâya bahârı yine şâh eylediler / Sıdılar cünd-i şitâyı bir olup leyl ü nehâr* ZDAN, g.487/6.

→ **Dul kadın:** Aldatıcı güzellikleri sebebiyle insanların genç ve güzel bir kız kadar ilgisini çeken dünya, şiir geleneğine göre gerçekte ihtiyar bir dul kadın gibidir. Sehâbî'ye göre dünyaya aldananlar ona bir koca gibi sahip çıkmaya çalışırlar ve onun yüzlerce erden arta kalan ihtiyar bir dul olduğunun farkına bile varmazlar: *Her kişi kendüyi zen-i dünyâya er sanur / Bu turfe hâldür ki o mekkâre bîvedür* SDCB, g.131/2. Üsküdarlı Aşkî'ye göre de onun süsü, üzeri renkli boyalarla kaplanmış heykellerin süsü gibi olup gerçek değildir: *'Işkiyâ bir bîvedür dünyâ-yi dûn kim zîneti / İşbu sürh ü zerd ile dönmiş müzahref bütlere* ÜASU, g.406/5. Her bahar geldiğinde yeni gelin gibi süslense de bu geçici güzellik fazla devam etmez: *Cihâna zîb ü fer virdi yine meşşâta-i kudret / 'Arûs-i nev gibi ârâyiş itdi köhne dünyâyı* BDSK, k.15/3.

→ **Gam-hane:** Emrî gibi birçok şairin müşterek kanaati, feleğin ardı arkası kesilmeyen zulüm ve eziyetleri sebebiyle dünyanın gam ve kederler yuvası olduğudur: *Olur mı hasret-âbâd-i cihânda şâdmân 'âşık / O bir gam-hânedür Emrî ki olmaz kimse şâd anda* EDYS, g.480/5. Orada kimse mutlu olmaz. Olsa da bu mutluluk aldatıcı olup fazla uzun sürmez. Edincikli Ravzî'nin ifadesiyle bu hâliyle dünya tam bir hüzünler evidir: *Bu dünyâ beyt-i ahzândur bürâder / Müyesser olmaz anda şevk ü şâdî* ERYA, g.662/2.

→ **Gülistân:** Şairler dünya güzelliklerinin aldatıcılığını vurgulamak için bazen gül bahçesi gibi olumlu görünen benzetmeler geliştirmişlerse de bu gerçekte onun kusurunu çarpıcı bir ifade ile vurgulama amacına yöneliktir. Mesela Emrî'nin ifadesiyle sevgilinin olmadığı bir dünya, gülü olmayan bir gül bahçesi gibidir: *Yârsuz bu cihânda n'eylersin / Güli yok gülsitânda n'eylersin* EDYS, g.415/1. Dünyanın gül bahçesi gibi oluşu Hayâlî'nin şu beytinde ifade ettiği üzere yine onun teşrifine bağlıdır: *Aks-i ruhsâruŋla dünyâyı gülistân eyledüŋ / Âferîn ey âb-i rûy-i kişver-i hüsn âferîn* HBDA, k.65/16. Dünya bazen de Şeyhülislâm Yahyâ'nin şu beytinde ifade ettiği üzere hükümdarların adaleti sayesinde gül bahçesine dönüşebilir: *Hazret-i Sultân Gâzî Hân Murâd ol şâh kim / Nev-bahâr-i 'adli dünyâyı gülistân eyledi* ŞYDH, k.7/14.

→ **Hâce:** İçinde insanları cezbedici güzellikler bulunması sebebiyle dünya ilgi çekici mallar satan bir tüccara benzetilir. Gedizli Kabûlî dünyaya meyletmemeyi, dünya tüccarının sergilediği bu mallara aldanmamak olarak yorumlar: *Biz bu bâzâr-i fenâ dellâlına aldanmazuz / Hʷâce-i dünyâ-yi dûnuŋ mâlına aldanmazuz* GKME, g.134/1. Zâtî ise bu dünyaya gelen nice güzellerin ölüp gitmelerini ima ederek "Dünya Hz. Yusuf gibi nice güzelleri satan bir esir taciri gibidir" diyerek yine bu benzetme kalıbını kullanır: *Gırre olma pâdişâh-i Mısr-i hüsnem ben diyü / Bî-'aded Yûsuf-cemâli hʷâce-i dünyâ satar* ZDAN, g.376/4. Hüdâyî hiçbir dünya malına sahip olmamasına rağmen kendisini dünya tüccarından daha zengin görerek şöyle der: *N'ola yog-ise elde mâlümüz ey hʷâce-i dünyâ / Mahabbet gencine mesken dil-i virânumuz vardur* HDMK, g.35/4. Şair bir diğer beytinde de toprak altında saklı duran nice hazineleri dünya zengininin koynunda gizlediği servetlere benzeterek şöyle der: *Anuŋ içün böyle 'uryân oldı abdâlân-i 'ışk / Hʷâce-i dünyâ gibi koymaya dünyâ koynına* HDMK, g.196/2.

→ **Hapishane:** Yukarıda ifade edildiği üzere bu edebiyatın kemikleşmiş görüşüne göre hayat insan için bir sürgün ve ceza yurdundan başka bir şey değildir. Daha önce Elest meclisinde olabilecek en mükemmel güzellik olan Allah'ın cemalini gören ve cennette yaşayıp o güzellikleri gören insan bu dünyaya cezalandırılmak için gönderilmiştir. Nitekim Hz. Âdem'in de cennetten kovulduktan sonra yüzlerce yıl gözyaşı döküp üzülmesinin sebebi de bu sürgün cezasının ağırlığıdır. Dolayısıyla Zâtî'nin *Dôstlar bu dâr-i dünyâ bend ü zindândur baŋa / Görmesem ol zülfi çengâl ü gözi cellâdumı* ZDAN, g.1514/2 beytinde ifade ettiği üzere bu dünya bir hapishanedir ve bu hapisten kurtuluşuna vesile olacak celladının çengeli onun tek tesellisidir. Dünya ve hapishane klişesi kullanıldığında tabii olarak Hz. Yusuf'la ilgili mazmunlar devreye sokulur: *Görmesem gün yüzüŋi bir lahza*

ey Yûsuf-cemâl / Gussadan dünyâ serâyı gözüme zindân olur YDMÇ, g.120/3.

→ **Kadın:** Bu şiirde kemikleşmiş kanaate göre dünya bir kadın gibidir ve ona uymak erliğe yakışmaz: *Erenler şâhid olsunlar eriyin ben bu da 'vânuŋ / Ne kahbedür ki dünyâya virem dil merd-i pâkem ben* ZDAN, g.1193/3. krş. *Uymamakdur yalancı dünyâya / Gerçegüm gerçek erlerüŋ töresi* HDMÇ, g.486/4; *Vakti geçmiş bir 'acûze kahbedür dünyâ-yi dûn / Cüft idinme kendüŋe merdâne ol merdâne ol* HDMÇ, g.256/4; *Mürîd-i 'aşk oldum ben tecerrüd ihtiyâr itdüm / Eger meyl eyler isem bir zen-i dünyâya nâ-merdüm* BDSK, g.344/4. Dünya kadına benzetilmekle kalmaz aynı zamanda Hayretî ve Nev'î'nin beyitlerinde görüldüğü üzere ahlâken de düşük karaktere sahip aldatıcı, kahpe bir kadın olarak tasvir edilir: *Zen-i dünyâ nice erden boşanmış kahbedür sen de / Er iseŋ kâseyi pür kîse-i dînârı boş eyle* NDMT, g.424/2. Sürûrî'ye göre de oğlan sevgisi varken gönül çocuğunun asla dünya kadınına meyletmesine izin verilmemelidir: *Gel zen-i dünyâya virme bu göŋül tıflın sakın / 'Ârif iseŋ ko zeni meyl eyle oglandan yaŋa* ENMN, g.194/6. Bu konuda bk. "Oğlan"

→ **Kervansaray:** Yolcuların akşam konaklayıp sabah erkenden yola çıktıkları geçici konaklama yerleri olması bakımından dünyanın çokça benzetildiği yerlerden biri de kervansaraylardır. Bâkî'nin "Dünya bela yüklerinin indirildiği bir durak ve köhne bir saraydır. Bu viraneyi rahat etme yeri sanma" dediği şu beytindeki "serây" ibaresi kervansaraydan kinayedir: *Menzil-i bâr-i belâ kühne-serâdur dünyâ / Künc-i râhat yiri zann eyleme bu vîrânı* BDSK, mus.2/1/2. krş. *Ribât-i köhnedür Ahmed göŋül virme bu dünyâya / Niceler kondı vü göçdi cihânuŋ halkı mihmândur* DZAD, g.76/5. Eski dilde "ribât" kelimesi sadece gezginci dervişlerin konakladığı tekke anlamında değil aynı zamanda kervanların konakladığı kervansaray anlamında da kullanılıyordu: *Ribât-i köhne-i dünyâ-yi fânî / Göçürür kondurur çün kâr-bânı* RŞÜŞ, mes.508. Dolayısıyla Bâkî'nin ifadesiyle geçici bir konaklama ve barınma yeri olan bu fani dünyada yarın için endişe duymak anlamsızdır: *Bâkî gider endîşe-i dünyâyı göŋülden / Degmez bu kadar ragbete bu menzil-i fânî* BDSK, g.545/5. Bu beyitteki "menzil" [= konacak yer] ibaresi de yine kervanların konduğu kervansaraydan kinayedir. Ayrıntılı bilgi için bk. "Kervansaray", "Ribât"

→ **Köprü:** Abdullah Ferdî'nin "Dünyayı elde etme sevdası ile uzun uzadıya hesaplar yapmaktan vazgeç. Yol azığını hazırlayıp bu temelsiz köprüden bir an önce geç" dediği *Hevâ-yi matlab-i dünyâ ile tûl-i emelden geç / Müheyyâ eyle zâd-i râhı cisr-i bî-temelden geç* FDYŞ, g.46/1 beytinde olduğu gibi dinî gelenekte dünya hayatı gerçekte bir ağacın altında uyumak yahut bir köprüden geçmek kadar kısa süren bir eylemdir. Azmî-zâde'nin bir vefat münasebetiyle nazmettiği ve ilki savaş, ikincisi ise yolculuk anlamında olmak üzere "sefer" kelimesini iki defa kullandığı şu beytinde de dünya hayatı eski bir köprüye benzetilmiş: *Seferdeyken 'adem mülkine âheng-i sefer kıldı / Bu cisr-i köhneden gâyet şitâb üzre güzer kıldı* AHBK, mer.2/IV-1.

→ **Leş:** Vahyî'nin dünya hakkındaki bir hadisi tercüme ederek nazmettiği *Çün buyurmışdur hadîsinde Resûl-i Kibriyâ / Cîfe-i dünyâya ragbet eylemez illâ ki seg* VDHT, tar.31/5 beytinde ifade edildiği üzere dinî terminolojide dünyanın bir leş olduğu ve ona ancak köpeklerin meyledebileceği kanaati toplum hafızasında da kemikleşmiş bir yapı oluşturmuştur. Fuzûlî'nin leşe ancak akbabaların ilgi duyabileceğini söylediği *Cîfe-i dünyâ degül kerkes kimi matlûbumuz / Bir bölük 'ankâlaruz Kâf-i kanâ'at beklerüz* FDKA, g.123/3 beyti de meşhurdur. Yine Yahyâ Beğ'in *Şehzâde Mustafâ Mersiyesi*'nde dolaylı olarak Kânûnî'yi tahkir eden "Gerçekten düşman onun yücelmesini sağladı. Bu dünya leşi onun kısmeti olmasa buna şaşılır mı?" anlamındaki *Hakîkaten sebeb-i rif'at oldı düşmen aŋa / Nasîbi olmasa taŋ mı bu cîfe-i dünyâ* YDMÇ, mus.8-VII/3 mısraıyla Kânûnî'yi leşe meyleden bir akbabaya benzetmesi de bu konudaki en çarpıcı örneklerden biridir.

→ **Sadef:** Zâtî'nin sevgiliyi bir inciye benzettiği şu beytinde olduğu gibi onun yaşadığı dünya da onu barındıran bir istiridye gibi tasavvur edilir: *Kıymet mi olur saŋa ey dürr-i girân-mâye / Dünyâ sadefi içre bir dâne imişsin sen* ZDAN, g.1042/2. Bu dünya-sadef ilgisi Meşhûrî'nin *Güher-âsâ sadef-i hâke girüp oldı nihân / Bir zemân olmış iken zîb-i 'arûs-i dünyâ* MDYA, kıt.38/2 beytinde olduğu gibi ölen değerli insanların toprağa verilmesi bahsinde de çokça kullanılır. Yahyâ Beğ güneşi parlak bir inciye, içinde kaybolduğu ufuk çizgisi sebebiyle

de dünyayı onun istiridyesine benzeterek şöyle demiş: *Göŋlümüŋ sırça serâyı gibidür şevkum ile / Güneşüŋ dürr-i yetîmi ile dünyâ sadefi* YDMÇ, g.505/4.

→ **Saray:** Şiir geleneğinde sevgili güzeller sultanı bir padişah olması sebebiyle onun yaşadığı dünya da dolayısıyla bir saray olarak tasavvur edilir. Zâtî bu kalıbı kullandığı şu beytinde sadece sevgiliyi padişaha benzetmekle kalmamış onun kapısında bekleyen dilencileri dahi padişahlara denk bir mertebede göstermiş: *Benüm şâhum nazîr olmaz saŋa dünyâ serâyında / Cihânuŋ pâdişâhıdur o kim kûyuŋ gedâsıdur* ZDAN, g.256/3. Bâkî şu beytinde dünyayı restore edilen bir saraya benzetmiş: *Kef-i cûduŋ vücûd iklîmine bir tarh-i nev saldı / 'İmâret buldı lutfuŋla serây-i kühne-i dünyâ* BDSK, k.27/20. krş. *Şehrinde şükr-lillâh o şâhuŋ gedâlaruz / Dünyâ serâyı içre bugün pâdişâlaruz* ZDAN, g.543/1.

↓ **Sevgilinin kapısı:** Dünya bütün zenginlik ve ihtişamına rağmen değer itibariyle sevgilinin kapısı eşiğindeki toz kadar dahi olamaz. Onun kapısında nöbet tutan bekçileri dahi, dünya meliklerinin yardım dileneceği güçtedirler: *Kapusında eger derbân idinse Zâtiyâ ol şeh / Olurdum mülk-i dünyânuŋ şeh-i devlet-penâhı ben* ZDAN, g.1181/7. Bâkî sevgilinin kapısını, kapısında ikbal aranan nice dünya padişahlarının dahi secde yeri edinecekleri bir makamı olarak görüp bunun için şöylece dua eder: *Secde-gâh itsün cihâna hâk-i dergâhuŋ o kim / Âsitânuŋ kıble-i ikbâl-i şâhân eyledi* BDSK, k.7/31.

729

→ **Tapınak:** İçinde heykel gibi güzeller ve insanın kendisini kaptırıp ilah edineceği derecede türlü cazibelerin bulunduğu gerekçesiyle dünya, bir tapınak ve kiliseye (bk. "Deyr") benzetilir: *Tap aldanduŋ nedür bu tapduguŋ Taŋrı hakı ey dil / Yüri geç deyr-i dünyâda büt-i 'ayyâr sevmekden* ZDAN, g.1197/2. Ancak sevgilinin gerçek âşıkları bu tuzaklara düşüp rağbet göstermeden, sadece onun kapısına yönelirler: *Ser-i kûyuŋdan özge kûy-i maksûda râhum yok / Kapuŋdan gayrı bu deyr-i fenâda secde-gâhum yok* NDMT, müs.X-3/1. Zaten dünya tapınağındaki heykeller de sevgilinin yansıması ve suretinden başka bir şey değildir: *Nakşuŋla bulur deyr-i cihân revnak ü ziynet / Tasvîr-i büt-i Çîn sanemâ bir kurı sûret* EDYS, g.62/1.

→ **Tarla:** Vücûdî'nin *Hayâl ü Yâr*'inde *Didi dünyâya mezra'a çü Resûl / Her ne ekseŋ odur saŋa mahsûl* VHYY, b.3330 beytiyle temas edilen "Dünya âhiretin tarlasıdır" anlamındaki *Ed-dünyâ mezra'atü'l-âhire* hadisine istinaden şairler dünyayı bir tarlaya benzetirler: *Ol Fahr-i cümle 'âlem dünyâya didi mezra' / N'içün turam ben epsem tahsîl ü kâra geldüm* ZDAN, g.868/3. krş. *Dünyâ evi ki âhirete oldı mezra'a / Fevt itme fursatı çalış anı zirâ'at it* ERYA, g.143/4.

Günaha sokar: Dünya her türlü günah tuzağı ile dolu bir imtihan yeri olması bakımından şiir geleneğinde bu yönü ile de öne çıkar: *Güneh girdâbına müstagrak eyler âdemi dünyâ / Bunuŋ efkârı bahrine dil olup âşinâ n'eyler* ZDAN, g.359/3. Ancak Yahyâ Beğ'in de ifade ettiği üzere şiir geleneğinde ve insanlarda yaygın kanaate göre Hz. Muhammed mahşer gününde bütün bu günahların silinmesini sağlayacak güvenilir bir dayanak olarak kabul edilir: *İlâhî gerçi dünyâda hisâbı yok günâhum var / Senüŋ gibi ilâhum var Resûlüŋ gibi şâhum var* YDMÇ, g.63/1.

Kahpe: Dünyanın güvenilmez ve hileci ihtiyar dul bir kadına benzetilmesinden öte, şiir geleneğinde onun bir kahpe olduğuna dair geliştirilen yorumlar da oldukça fazladır: *Denî dünyâ vefâsuz kahbedür nâmerde yâr olmış / Aŋa meyl eyleyen hakkâ edanîdür erâzildür* GMAD, k.97/2. krş. *Zen-i dünyâ nice erden boşanmış kahbedür sen de / Er iseŋ kâseyi pür kîse-i dînârı boş eyle* NDMT, g.424/2. Hayretî bu kadının derhal boşanması gerektiği kanaatindedir: *Kahbedür ey dil bu dünyâ-yi denîye vir talak / Cüft idinme kendüŋe tâk ol yüri erler gibi* HDMÇ, g.447/3.

△ **Dünya değer** bk. "Dünya değer"

△ **Dünyasını / dün yasını:** Zâtî'nin kendisine bir düşmanının ölmek üzere yakında dünyasını

değiştireceği haberini getiren birine verdiği "Keşke onun yasını dün tutsaydık" cevabındaki "dünyasın" ve "dün yasın" ibareleri "dünyâ" ibaresi üzerinde oynanan cinas oyunlarından biridir: *Ayıtdı yastadur düşmen degişe gibi dünyâsın / Didüm tutmış olayduk vây anuŋ ey dôst dün yasın* ZDAN, g.1178/1. krş. *Husrevâ Ferhâd dünyâsın degişelden berü / Dahi dün yasın çıkarmışdur anuŋ dünyâ-yi pîr* SDHY, g.24/6.

∆ **Dünyâce mâli:** Zâtî'nin "Sevgilinin güzel yüzü bütün dünyaya değer. Onu gören dünya kadar mal mülk sahibi olmuş kadar sevinir" dediği *Deger yâruŋ bütün dünyâ cemâli / Bulur gören bütün dünyâce mâli* ZDAN, g.1519/1 beytindeki "dünyâce mâl" ve "dünyâ cemâli" ibareleri arasındaki söz oyunu da şairlerce sıkça kullanılmış. krş. *Ş'ol 'âşıkuŋ ki dil-ber-i zîbâ cemâli var / Şâd olsun ol hemîşe ki dünyâce mâli var* NBMK, g.135/1.

DÜNYA DEĞER
İlgili maddede "dünya" kelimesinin anlamlarından birinin de "çok değerli nesneler, mal-mülk" olduğundan bahsedilmişti. Şairler Türkçedeki "değer" kelimesini hem "kıymet" hem de "bedel ve karşılık" anlamı ifade edecek biçimde kullanmışlar. Nef'î *Hüner dünyâ deger bir gevher-i pür-kadr ü kıymetdür / Zemân-i devletüŋdür bu metâ'uŋ rûz-i bâzârı* NDMA, k.49/52 beytinde bunu "dünyaya bedel" anlamında kullanmış. krş. *Bulınmaz rub'-i meskûnda serâserler geyer Zâtî / Ser-â-ser büsbütün dünyâ deger bir yâr-i cânum var* ZDAN, g.490/5.

Bunun yanı sıra mesela Bâkî'nin "O ay yüzlü parlak güzelin kıymeti dünya kadardır. Onun değeri Hz. Yusuf'ta dahi yoktur" dediği *Dünyâ deger ol mâh-likâ dil-ber-i garrâ / Yûsufda dahı yokdur anuŋ hüsn ü behâsı* BDSK, g.508/6 gibi beyitlerde "değeri dünya kadar" anlamına da gelecek biçimde kullanılmış. krş. *Hâk-i pây-i dil-bere dünyâ deger dirler velî / Zâtiyâ dünyâda hîç olur mı kıymet cevhere* PBKG, g.6569/5.

DÜNYA EHLİ (ehl-i dünyâ)
Dünyaya dört elle bağlanıp mal mülk toplayarak nefsinin eğlencesine düşen kimseler için alem olmuş bir tabirdir. Şairler arasında dünyaya önem vermek aşağılık bir iş olarak kabul edildiğinden Allah tarafından da sevilmeyen bu gibi kimseler hoş karşılanmaz ve yerilir: *Ziyâde sevmezin Hak sevmedügi ehl-i dünyâyı / Der-i 'uzletde ey Yahyâ 'acâyib 'izz ü câhum var* YDMÇ, g.63/5. *Kur'ân*'da kendisine, tutunduğu takdirde göklere kadar yükselebileceği derecede büyük ilim verildiği hâlde dünya malına tamah edip dünyaya saplanıp kalan Bel'am'dan *Lakin o toprağa saplandı* A'RÂF 176 diye bahsedilir. Hazinesine düşkünlüğü sebebiyle altınlarıyla birlikte toprağa saplanıp kalan bir diğer tip de Karun'dur: *Ehl-i dünyâ hâlin işitdüŋ mi kim bulınmadı / Bir avuç toprak atar bir kimse Kârûn üstine* SDHY, g.153/4. Bütün zenginlik ve ihtişamlarına rağmen bu şiir geleneğinde bu tiplerden tiksinti duyulur. Nev'î'nin ifadesiyle onların ilgisini ancak mal ve altın cezbedebilir: *Dirîgâ ma'rifet kullâbı çekmez ehl-i dünyâyı / Gerekdür bunları cezb itmege zencîr-i zer muhkem* NDMT, k.34/22. Nâbî'ye göre dünya ehli olanlar dünya malına öylesine tamah ederler ki, sofuların tespih ve seccadesini dahi toplama gayretine düşerler: *Ehl-i dünyâ aŋa da salmakdadur dest-i tama' / Sübha vü seccâde vakf-i zümre-i zühhâd iken* NDAF, g.650/3. Şairin burada ima ettiği şey zenginlerin kıymetli tespihlere olan merakları ve değerli halılara olan düşkünlükleridir.

Dünyâ kelimesiyle "denâet" [= alçaklık] ve "denîlik" gibi kelimeler arasındaki iştikak ilgisi sebebiyle dünyaya dadanan kimseler alçak olarak görülür: *Gam yime dünyâ-yi dûn içün denîler gibi sen / Ey Behiştî çün olur hükm eyleyen kâfdan kafa* BDYA, g.25/5. Dünya ehli olanlara mal mülk göz nuru olduğu hâlde âşıklar için sevgilinin eşiğine yüz sürmek en büyük zenginlik olarak telakki edilir: *Şâd olur olsa Necâtî işigüŋde rûy-mâl / Ehl-i dünyâ gibi kim göŋlini rûy-i mâl açar* NBMK, g.162/7. Dinî inanca göre de dünyaya aşırı düşkün olanların âhireti bitiktir: *Ehl-i dünyânuŋ olmaz âhireti / Ger bunı ister iseŋ andan geç* FDKA, g.50/6. Bu konuda ayr. bk. "Dümbekî"

DÜNYA MALI bk. "Mal"
DÜR bk. "Dürr", "İnci"
DÜRBÜN (dûr-bîn)
Farsça uzak anlamındaki "dûr" ile gören anlamındaki "-bîn" kelimelerinden oluşan "dûr-bîn" uzaktaki nesneleri yakından göstermeye yarayan bir âlet olup eski dürbünler günümüzde kullanılanlardan oldukça farklı bir yapı arz ederler. Nâbî "Ne kadar kısa tutsan daha da uzaklaşır. Sevgilinin kavuşması acaba dürbün gibi midir?" dediği şu beytinde bu uzatıp kısaltılarak kullanılan dürbün modellerinden (res.730) bahsediyor olmalıdır: *Olur dırâz-ter ne*

kadar kûteh eyleseŋ / Fikr-i visâl-i yâr 'aceb dûr-bîn midür NDAF, g.150/5. Nev'î-zâde Atâyî de *Sohbetü'l-ebkâr*'ında merceği kısaldıkça en uzaktaki gezegeni bile daha net gösteren bir dürbün modelinden bahseder: *Pes-i mînâdan idüp seyr-i celî / Dûr-bîn eyledi cism-i Zühali* NASE, mes.89.

730

Bununla beraber beyitlerde geçen bazı ifadelerden "dûr-bîn" kelimesinin "hurde-bîn" [= ayrıntıları gören] yani yakındaki nesneleri büyüten mercek anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Mesela Arpaemîni-zâde Sâmî'nin "bakma aleti billur dürbün de olsa, zayıflayan bedenimi görmek mümkün değildir" dediği şu beytinde kıl gibi inceldiği için (yakından) mercekle dahi görülemeyen bir nesneden bahsediliyor: *Nezzâre dûr-bîn-i bilûrîn olursa da / Görmek ten-i nizârumı emr-i muhâldür* SDFS, g.25/6. Harputlu Rahmî'nin toprağın her zerresinde bir güneş olduğunu görebilmek için dürbünle bakmak gerektiğini söylediği *Olmış delîli zerrede şems-i hakîkatüŋ / Sen dûr-bîn-i fikr ile her bir gubâre bak* HRDN, g.97/4 beytinde de bu kelimeyle yine mercek yahut mikroskop türünden bir aletin kastedildiği anlaşılıyor. Yahut aşağıda kuyu ve dürbün ilgisini işleyen beyitlerde görüleceği üzere, bazı şairler rasat kuyusundaki (res.732) teleskop yahut gözlem borusu [= sihgting tube] için de dürbün kelimesini kullanıvermişlerdir.

= **Basiret, feraset:** Nev'î'nin "Aşk çölünde sağduyu sahibi yolcu lâzımdır. Zira bakınca su görünenler seraptır" dediği şu beytinde geçen "dûr-bîn" kelimesi basiret yani bilinçli bakış anlamında kullanılmış: *Bâdiye-i mahabbete sâlik-i dûr-bîn gerek / Kim nazar eyleyince hep su görünen serâb olur* NDMT, g.65/3. Kâmî'nin "Eğer kalbinin dürbününden masiva pası silinecek olursa, görüşün uzaklığı değil perdenin arkasındaki nesneler dahi sana ayan beyan görünmeye başlar" dediği şu beytinde de "dûr-bîn" kelimesiyle kastedilen maddî manada bir dürbün değildir: *Silinse jeng-i sivâ dûr-bîn-i kalbüŋden / Degül medâ-yi basar mâ-verâ gelür görinür* KDAY, g.46/4. krş. *Habbezâ ol şâh-i İskender-reviş kim kalbini / Eylemiş mir'ât-i ilhâm ile Mevlâ dûr-bîn* AHBK, k.11/4; *Basîretle geçer evkâtumuz meyhâne küncinde / Açılmış dîde-i dil dûr-bînüz 'ayn-i idrâküz* NDAB, g.278/4.

= **Uzağı gören:** Süheylî'nin *Tâk-i eyvân-i celâlüŋdür o 'âlî bâr-gâh / Kim irişmez saŋa sehm-i fehm-i 'akl-i dûr-bîn* SDEH, k.33/30 beytinde geçen "akl-i dûr-bîn" terkibi "uzak görüşlü akıl" anlamındadır. Nâbî'nin şu beytinde de devlet bünyesine henüz bir yara oluşmadan, bilgece uzak görüşüyle onu derhal tedavi eden uzak görüşlü bir akıl övülmektedir: *Dûr-bînî-i nigâh-i hıredindendür kim / Devletüŋ zahmı zuhûr itmeden eyler merhem* NDAF, k.15/73. krş. *Kemâl-i kudretümi dûr-bîn olan aŋlar / Zamâne nâkıs iderse ne gam hilâl-âsâ* NDMT, k.1/32.

• **Tersten bakınca uzak gösterir:** Nâbî'nin "Elimdeki ibretler gösteren kalem bir dürbün olsaydı, sana usulüne uygun olarak fakat düşmanlara (uzakta görünsünler diye) tersten bakardım" dediği şu beytinde dürbünlere tersten bakınca daha uzak göstermeleri prensibine işaret edilmiş: *Saŋa ber-kâ'ide agyâre 'aksiyle bakardum ben / Elümde hâme-i 'ibret-nümâ bir dûr-bîn olsa* NDAF, g.778/5. Arpaemîni-zâde Sâmî de "O felaket güzel, göz dürbününün tersiyle baktığı için; onun nazarında dergâhının eşiğinden gönlüm uzak görünür" dediği şu beytinde dürbüne tersten bakmaya işaret etmiş: *Nigâh eyler ol âfet dûr-bîn-i çeşm-i 'aksiyle / Nazerde âsitân-i dergehinden dûrdur göŋlüm* SDFS, g.85/7.

+ **Billur:** Günümüzde daha çok kristal olarak adlandırılan billur camlar içinde kurşun bulunan daha parlak ve berrak olmaları bakımından dürbün gibi hassas görüşü amaçlayan cihazlarda bu camların kullanılması tabiidir. Şairlerin dürbünden bahsedilen beyitlerde sürekli "bilûr" kelimesine yer vermeleri Arpaemîni-zâde'nin yukarıda zikredilen beytinde olduğu gibi dikkat çekici boyutlardadır. Ganî-zâde Nâdirî şu beytinde "Güneş eğer İsrafil'in surunu dolunayı kristal yaparak dürbüne çevirse bile yine de senin kadrinin yüce makamını göremez" anlamında şöyle demiş: *Görmeye kadrüŋ makâmın çeşm-i mihr olsa eger / Nâv-i İsrâfil billûr-i kamerle dûr-bîn* GNNK, k.2/12.

+ **Kumaş:** Yukarıda "dûr-bîn" ibaresinin anlamlarından birinin "basiret" olduğundan bahsedilmişti. Şiir geleneğinde "kâlâ" da yaygın olarak kumaş anlamına gelmekle beraber aynı zamanda "değer" ifade eden bir kavram olup şairler eserlerinin

kıymetini ifade için onları daima kumaşa (bk. "Kumaş") benzetirler. Haşmet basiret sahibi kimselere bilgiçlik taslamanın yanlış olduğunu, dikkatli bir bakışın kumaş üzerindeki dokuma hatalarını görmesi gibi feraset sahibi bilge kimselerin de derhal kusurları görebileceğini ima ile şöyle demiş: *'Arz-i kâlâ itme erbâb-i basîretden sakın / Rû-nümâdur dûr-bîn-i dikkate ma'yûblar* HKHA, g.48/3. Nâbî'nin de "Nerede değerli bir hayat gizlenecek olsa, yokluk gözcüsünün dürbününden onun kurtuluşu mümkün değildir" diyerek kimsenin ölümden kaçamayacağını vurguladığı şu beytinde kumaş ve dürbün ilgisi kullanılmış: *Bulur her kande kâlâ-yi hayâtı eyleseŋ pinhân / Nigeh-bân-i fenânuŋ kurtuluş yok dûr-bîninden* NDAF, g.563/3. krş. *Nigâh-i lutfuŋa mihr-i tefakkud dûr-bîn olmuş / 'Aceb mi zerreler eylerse aŋa 'arz-i kâlâyı* SDAİ, k.30/22; *Oldı nigâh-i hâme-i dûr-bîn-i re'fetüŋ / Kâlâ-yi cism ü cânumuza dîde-bânumuz* FÖHB, 35/35.

Yukarıda örnekleri görüldüğü üzere manzum metinlerde "dûr-bîn" kelimesinin şairlerce aynı zamanda yakındaki nesneleri büyük gösteren "hurde-bîn" yani mercek anlamında kullanılmasından hareketle bu "kumaş" ve "dürbün" ilgisinin kumaşlardaki dokuma hatalarına mercekle bakılması sebebiyle gelişmiş olma ihtimali akla geliyor. Bu konuda şimdilik elimizde kesin hükme varabileceğimiz bir bilgi olmasa da Hâlis Efendi'nin "Yırtıklarla dolu bedenimi şu azarlamaların hasarı mahvetti. Cevherimi görmek için ona dürbünle (mercekle?) bakarlar" dediği *Cism-i hicrân-geştemi mahv itdi ş'ol tebeh nuhûl / Dûr-bîn ile bakarlar cevher-i eb'âduma* MHED, g.122/2 beytindeki "hicrân" [= kumaş defosu] kelimesi (bk. "Hicrân") dikkat çekici olduğu gibi, eğer gerçekten dürbün kelimesi mercek anlamında kullanılmışsa beyit mücevherler gibi kumaşların da büyüteçle incelendiği bilgisini yansıtmaktadır.

+ **Perde:** Dürbünü konu edinen beyitlerde Mehmed Şerîf Efendi'nin *Perde-i şebden temâşâ kılmak içün bî-hicâb / Câme-h'âb-i yâre eyler mihr ü mâhı dûr-bîn* MŞED, g.123/4 beytinde olduğu gibi sıklıkla bir perdeden bahsedildiği görülmektedir. Muvakkit-zâde Pertev'in "Nasıl dürbünde daha yakın görüş için örtü gerekiyorsa, benim için de sevgilinin meclisine kavuşmak öylesine örtü arkasındandır" anlamındaki *Vîsâl-i bezm-i dil-ârâ baŋa hicâb iledür / Ki dûr-bînde karîb-i nazar nikâb iledür* MPEB, g.164/1 beyti bu dürbün ve perde ilişkisini biraz olsun izah eder mahiyettedir. Öyle anlaşılıyor ki eskiden dürbünle bakarken yanlardan gelecek ışığın etkisini azaltarak netliği arttırmak için, fotoğrafçıların kullandığı gibi (res.731) dürbünlerde de siyah bir örtü kullanılıyordu.

731

X **Kûteh-bîn:** Halepli Edîb'in "Dünyadaki bütün feraset sahipleri kısa görüşlü olursa, ekmeksizleri kuru bir yufka ile sevindirmek ne mümkün?" anlamında "dûr-bînân" ve "dûr bî-nân" ibareleri arasında söz oyunu geliştirdiği şu beytinde kısa görüş ve uzak görüş kavramları tezat oluşturmak üzere kullanılmış: *Cihânuŋ cümle kûteh-bîn olunca dûr-bînânı / Ragîf-i huşk ile kim hurrem eyler dûr bî-nânı* HECM, g.1901/3. krş. *Olur dırâz-ter ne kadar kûteh eyleseŋ / Fikr-i visâl-i yâr 'aceb dûr-bîn midür* NDAF, g.150/5.

← **Ay ve güneş:** Birçok şair Mirzâ-zâde Sâlim'in şu beytinde olduğu gibi ay ve güneşi sevgilinin yolunu gözleyen birer dürbün olarak yorumlamışlardır: *Dûr-bîn eyledi rûz ü şebe mihr ile mehi / Reh-güzârına felek bakmada itmez te'hîr* SDAİ, k.24/8. krş. *Her rûz ü şeb sa'âdet ü kadri mezîd ola / Her dem felek ki mihr ü mehi dûr-bîn ider* EZMM, k.13/58. Ancak sevgilinin boyu o derece yüksektir ki Hâzık'ın ifadesiyle ay ve güneş dürbünleri dahi onu layıkı ile temaşa için yardımcı olmakta kifayetsiz kalır: *İrişmez rişte-i nezzâre ey dil kadd-i bâlâya / Tutalum şîşe-i şems ü kamerden dûr-bîn itdüŋ* HDHG g.149/3.

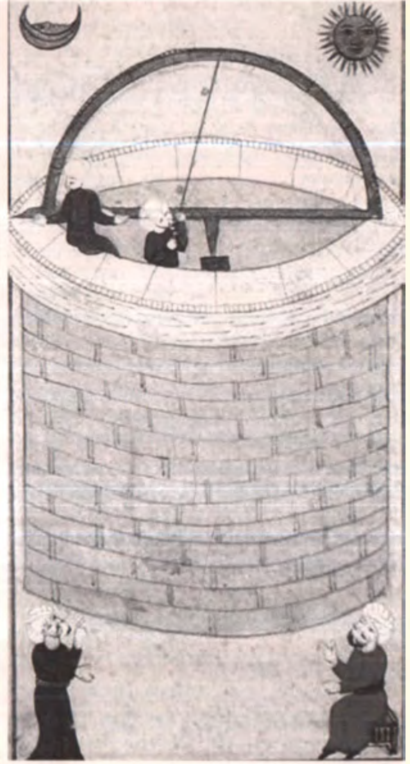
← **Kadeh:** Rezmî'nin "O kadehi eline al da sana dürbünlük etsin. Cihanı sana uzaktan bedavaya / bol bol seyrettirsin" dediği *Saŋa dûr-bînlik ide ol câmı al kim destüŋe / 'Âlemüŋ seyrin uzakdan itdüre ol râygân* RDMG, g.5/15 beytinde kadeh,

içenlere cihanı gösteren bir dürbüne benzetilmiş. Beytin bir diğer ilginç yanı da günümüzde olduğu gibi o devirde de uzak manzaralı yerlerde ücret karşılığı dürbünle baktırıldığına dair bir ipucu vermesidir. Yani şairin ifadesine göre dürbünle manzara seyrettirenler bu hizmeti bir ücret karşılığı vermelerine rağmen kadeh bu işi bedava yapmaktadır. Adanalı Sürûrî de şu beytinde kadehi, gül bahçesini seyrettiren bir dürbüne benzetmiş: *Virüp sâkî-i sahbâ dûr-bîn-i câmı mey-hâre / Fezâ-yi gülsitânla meclis-i ahbâbı göstermiş* ASAB g.78/3. krş. *Nigâh-i 'ibret-i ser-mest-i keyf-i câm-i hûş-yârî / Elinde dûr-bîn-i sâger oldukça basîr ister* HECM, g.468/3; *'Âlem-nümâ-yi her dü cihândur bahârda / Gör câm-i dûr-bîn-i şerâb-i dü-sâleyi* SDFS, g.133/2; *Dilden ba'îd olursa Sürûrî kaçan ferah / Al dûr-bîn-i câm ele ol dem safâya bak* ASAB, g.84/5.

← **Kalem:** Halepli Edîb en uzaklarda duran ince ve kimsenin aklına gelmemiş manaları dahi bulup çıkartan bilge kimselerin ellerindeki kalemleri dürbüne benzeterek şöyle der: *Dem-â-dem dûrdan temyîz-i hüsn-i bikr-i ma'nâya / Kalemler pençe-i dâniş-verâna dûr-bîndür hep* HECM, g.44/6. Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb da kalemi, güzel söz söyleyenlerin izzet görmelerini sağlayan bir dürbüne benzeterek şöyle der: *Dûr-bîn-i kalem olmasa be-kef / 'İzzeti nice görürdi bülegâ* KZMS, mus.5-IV/2. krş. *Nigâh-bân-i gumûz-i 'avâkıb-i her kâr / Ki elde hâmesidür dûr-bîn-i râh-i savâb* SDFS, k.12/22.

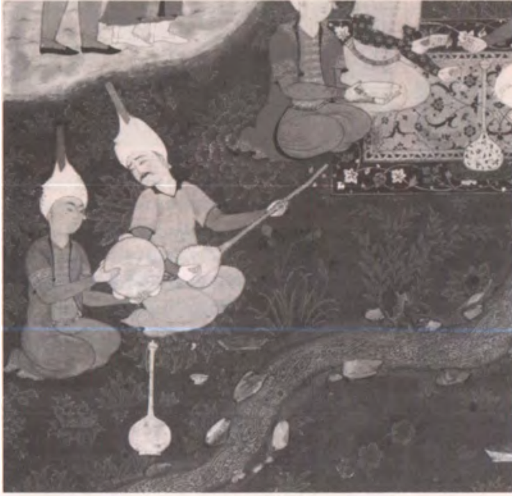
← **Kemik:** Şeyh Gâlib şu beytinde şekil itibariyle insan bedenindeki kemikleri dürbüne benzetirken aslında muhatabına bütün benliği ile coşku dürbünü olması teklifinde bulunmaktadır: *Evvel her üstühʷânını kıl dûr-bîn-i şevk / Soŋra bu yolda sâye-i bâl-i hümâ gözet* ŞGNO, g.26/2.

← **Kuyu:** Kuyuların da şekil itibariyle dürbün gibi silindirik bir yapıda olması ve rasat kuyularından (res.732) gökyüzünün gözlenmesi sebebiyle dürbün ve kuyu ilgisinin de bir hayli fazla işlendiği görülmektedir. Azmî-zâde şu beytinde Hz. Yusuf, kuyu ve dürbün kavramlarını özelikle bir araya getirerek kullanmış: *Yûsuf-i dilden gehî feryâd irerdi gûşına / Olmasaydı dûr-bîn gâyetde ol çâh-i zekan* AHBK, g.610/2. Şehdî'nin Hz. Muhammed için nazmettiği bir naatte Hz. Yusuf, onun cemalini görme ümidiyle kuyudan bakış dürbünüyle rasat eden bir gözlemciye benzetilir: *Mâh-i Ken'ân nazra-senc idi ruh-i pür-tâbuŋa / Çâh olmuşdı rasad-gâh ü nigâhı dûr-bîn* ŞDŞB, k.7/14. Görüldüğü üzere burada söz konusu edilen dürbün, astronomların gözlem kuyusunda kullandıkları teleskop v.b. cinsinden bir cihaz anlamındadır.

732

← **Külah:** Şeyh Gâlib bir boruyu andıran uzunca yapısı sebebiyle olmalı Mevlevî külâhını dürbüne benzetir: *Kûşe-gîr-i hücre-i seyrân olan 'âriflere / Dûr-bîn-i çeşm-i 'ibretdür külâh-i Mevlevî* ŞGNO, g.316/3. Bu beyitte külahın şekli öne çıkartılmış gibi görünse de aslında beyitte iç dünyasında uzlet köşesinde murakabeye çekilmiş dervişlerin basiretinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu külah ve dürbün ilişkisini başka şairler de kullanmış: *Dôst semtin eylese seyrân 'aceb mi 'Âkifâ / Dûr-bîn-i*

733

merdüm-i ehl-i basîretdür külâh ADAA, g.113/5. krş. *Kûy-i yârüŋ 'Âkifâ râh-i safâsın gösterür / Dûr-bîn-i ehl-i dikkatdür külâh-i Mevlevî* ADAA, g.130/5.

↓ **Sevgilinin ayak toprağı:** Dürbünler her ne kadar uzağı gösterme gücüne sahip cihazlar ise de sevgilinin kapısının toprağını sürme edenlerin basireti açılacağından, onların görüşleri dürbünün gösterdiğinden çok daha fazla kuvvet kazanır. Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb'ın "Dürbüne dünyanın en ince detaylarını görenler ihtiyaç duyarlar. Toprağını kör gözlerine sürme edenlere gıpta olsun" dediği şu beytinde sevgilinin toprağı dürbünden daha etkili olarak tavsif edilmiş: *Dûr-bîne hurde-bînân-i cihân muhtâcdur / Reşk aŋa kim sürme-i hâk çeşm-i nâ-bînâsıdur* KZMS, g.214/3. krş. *Hâk-i pây-i şâh-i mâ-zâgı idenler tûtiyâ / Dûr-bîn-i bî-nazîr-i 'âlem-i esrâr ola* VDHT, kıt.3/2. Azmî-zâde Hâletî de "Yüksek felekteki yıldızlar gibi uzağı görenler, sevgilinin yolunun toprağının sürmesi olmadan bir an dahi yapamazlar" derken bu güce işaret etmektedir: *Encüm-i çerh-i berîn-âsâ olanlar dûr-bîn / Sürme-i hâk-i reh-i dil-bersüz olmaz bir zemân* AHBK, g.552/2. krş. *Bâkî işigi hâkine tutsun kimüŋ ki var / Ahter gibi bülend-nazer çeşm-i dûr-bîn* BDSK, g.379/5. Yıldızların yeryüzünü gözleyen gözlere benzetilmesi hk. bk. "Yıldızlar"

⟵ **Sürahi:** Bu şiir geleneğine konu edilen sürahiler su kabağı formunda gövdesi yuvarlak fakat boyunları oldukça uzun bir yapıya (res.733) sahip olmaları bakımından bu uzun boyunları sebebiyle dürbüne benzetilmişler. Mezâkî'nin "Cam sürahinin boynunun dürbünü elimizde olduğu hâlde nazarımızı bir an bile cihanı gösteren kadehe eriştiremedik" diye dert yandığı şu beytinde bu model bir sürahi konu edilmektedir: *Dûr-bîn-i gerden-i mînâ surâhî var iken / Bir nazer-peyveste-i câm-i cihân-bîn olmaduk* MDAM, g.241/5. Arpaemînî-zâde Sâmî şu beytinde elde şarap şişesi olduktan sonra, ne kadar uzakta olursa olsun safanın görüneceği iddiasındadır: *Olursa elde eger dûr-bîn-i şîşe-i mey / Ne deŋlü dûr ise dilden safâ gelür görinür* SDFS, g.32/5.

Basireti var ama sır tutmaz: Şairler dürbünü teşhis ederek onu her önüne gelen nadana sırları ifşa eden bir şahsa benzetirler. Bu hâliyle basiret sahibi olmasına rağmen kendi kıymetini bilmeyen biri olarak değerlendirilir: *Düşüp her dest-i nâ-dâna ider esrârını ifşâ / Basîret üzre ammâ kendü kadrin dûr-bîn bilmez* HDES, g.147/4.

Sevgiliyi gözünden öper: Rûznâmeci-zâde Şinâsî dürbünü fırsatını bularak sevgiliyi herkesin gözü önünde utanmadan gözlerinden öpen bir

çapkına benzeterek kıskançlık gösterir: *Der-kemîn olup basîret üzre çeşm-i dûr-bîn / Öpdi iki dîdeden bir bir nigârı göz göre* RŞEH, g.74/3.

734

DÜRD (cür'a, dürde, lây)

Şarabın ve özellikle şarap küplerinin dibine çöken tortuya denir. Şarap ve kadehle birlikte çok sık anılan "cür'a" da tortu olmakla beraber, cüra daha çok kadeh dibinde kalan hafif çökelti için kullanılır. Edebî metinlerde "lây" [= çamur] olarak da zikredilen "dürd"ün balçık kıvamında olduğu anlaşılmaktadır. Nev'î-zade Atâyî'nin *Sâkî-nâme*'sinde "Eğer küp çamurundan horasanî harç yapılsaydı, dokuzuncu kat gök kemersiz durabilirdi" demesi bu çamurun harç kıvamında olmasındandır: *Tururdı kemersüz binâ-yi nühüm / Konulsa horâsânî-i lây-i hum* NASN, mes.922. Nitekim *Hâfız Dîvânı*'nı şerh eden Bosnalı Sûdî "dürdî-keşân" ibaresini açıklarken "şerâb balçıgını içiciler" der. Zâtî de *Şem' ü Pervâne*'de bir işret meclisinde içilen şarabın çokluğunu ifade için yere dökülen dürd balçığının boyunun göğe yükseldiğini iddia eder: *Şu deŋlü dökdiler ol bezme dürdi / Ki yirden boyı anuŋ göge irdi* ZŞÜP, mes.1810. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere şairler birçok beyitte dürd içmenin yanı sıra dürd yemekten bahsederler: *Künc-i gamda kurs-i kahrı dürd-i mihnetle yirüm / Sanma kim gam lokmasın ben gussadan ayru yirin* HDÖZ, g.105/3. Dürd yemenin, tıbbî tabiriyle jeofajia yani toprak yeme alışkanlığı ile ayyaşlığın birleşmesi sonucu oluşan bir tutku (bk. "Lây-hʷâr") olduğu anlaşılıyor.

735

Eski yüzyıllarda Anadolu'yu ziyaret eden yabancı seyyahlar Türkiye'de üretilen şarapların içine pekmez toprağı atıldığından ve bu toprağın şarabın tadını bozduğundan bahsederler. Dernshwam bu toprağın üzüm suyu henüz şıra hâlindeyken katıldığından bahisle şöyle der: *Bu toprak alçı veya kirece benzer. Her tarafta şehirlerde satılır. Güya şarabı iyi muhafaza edermiş. Ama bu tarzda yapılmış şarap ilk içişte yabancılara nahoş, acı geliyor. Boğazı yakıp geçiyor.* Yazarın seyahat notlarını *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasion* unvanıyla neşreden Babinger 311. notunda şaraba katılan bu toprağın ismini "pekinesch toprak" olarak tespit etmiş ve "toprak" ibaresini aynen almasına rağmen "pekinesch" kelimesinin ne anlama geldiğini bulamadığı notunu düşmüş ki bu bilgi dahi şaraba katılan toprağın gerçekten pekmez toprağı olduğunu tespit açısından bizim için yeterli bir delildir. Bugün bu gelenek tamamen unutulduğu hâlde şaraba toprak katıldığına dair edebî metinler haricinde en ilginç ipuçlarından biri de Ebussuûd Efendi'nin fetvalarıdır. Öyle anlaşılıyor ki daha önce Şeyhülislâm İbni Kemal'e "Şaraba toprak katıp kaynatsalar şer'an helâl olur mu?" diye bir fetva sorulmuş. O menfi cevap verince aynı soru daha sonra Ebussuûd Efendi'ye sorulmuş. O da sorudaki "şarâba" ibaresinin aslının "şırâya" olması gerektiğini düşünerek *Sûret-i fetvâyı yazan cehele şirâya diyecek yirde "şerâba toprak katılup" diyü yazmış. Merhûm anı şarâba dimek sanup "harâmdur" diyü cevâb yazmış* diye bir mütalaada bulunarak doğru kelimenin "şarâba" değil "şırâya" olması gerektiğini düşünmüş. Halbuki kendisi çok usta bir şair olup şarap hakkında üst seviyede bilgi sahibi olduğu muhakkak olan İbni Kemâl'e sorulan soru gerçekte doğru idi. Zaten şıraya herkes toprak katıp pekmez yaptığından böyle bir sorunun sorulması dahi abestir. Fetva soran şahsın Kemâl Paşa-zâde'den öğrenmek istediği şey şaraba pekmez toprağı katılıp kaynatıldığı takdirde elde edilen mayinin içilip içilmeyeceği hususudur ki İbni

Kemâl bu soruya zaten böyle bir içeceği içmenin caiz olmadığı yönünde fetva vermiştir. İşte kadeh ve küplerin dibine çöken "lây" yahut "dürd" denen tortuların balçık oluşturacak derecede ağır katmanlar hâline gelmesinin sebebi, belki binlerce yıllık Anadolu geleneğinde şaraba katılan bu pekmez toprağıdır. Günümüzde pekmezin içine asidini ve ekşiliğini gidermek için atılan pekmez toprağı belki de Anadolu'da üretilen şaraplarda binlerce yıldır aynı amaçla fıçılara ilave ediliyordu. Nitekim aşağıda Sünbül-zâde Vehbî'nin "tebâşîr" şeklinde zikrettiği tebeşir tozu ile pekmez toprağının aynı maddeler olduğu görülecektir.

• **Balçık kıvamındadır:** Büyük şarap küplerinin dibindeki yoğun tortu tabakasıyla şarabın birlikte bulunmasını Emrî beden ve kana benzetir: *Şerâb ile dem ü lahm olduk Emrî şöyle kim ölsek / Ten-i hâkî olur dürd ü dem-i sâfî mey-i hamrâ* EDYS, g.26/5. Âşık Çelebi bu küp ve dürd ilişkisini birbirinden ayrılması mümkün olmayan dostlar hakkında şöyle kullanmıştır: *İstanbulda Tahte'l-kal'a kûşesinde bir pîr-i hurde-fürûş var idi. Zemân-i evvelde anuŋla meyhânede bün-i humde dürdden bile kaynamışlar ve cem'iyyetlerde mahbûb meclislerinde 'âşık oyunın bile oynamışlar* AÇMŞ, vr.142b.

• **Bulanıktır:** Şarabın saflık ve berraklığına mukabil bulanık bir görünüme sahip olması sebebiyle şarap tortusu daima dert, keder gibi saflığın zıddı olacak vasıflarıyla anılır: Mezâkî "Biz aşk derdinin şarap küplerinin bulunduğu meyhanenin öyle bir dürd çekicisiyiz ki, dünyanın zevk ve safasının ne olduğunu kederlerle biliriz" derken saflık / berraklık ile bulanıklık arasındaki tezadı vurgulamış: *Biz o dürdî-keş-i hum-hâne-i derd-i 'ışkuz / 'Âlemüŋ zevk ü safâsın kederinden bilürüz* MDAM, g.197/6. Nâbî'nin mealen "Sürme gözü keskinleştirir ama gönül gözünü değil. Küpün dibindeki balçık da aynı şekilde o saf şarabın zevkini vermez" dediği şu beytinde de bu bulanıklık konusu bir örnekle izah edilmiş: *Virmez safâ-yi câm-i musaffâyı lây-i hum / Olmaz güşâde dîde-i dil tûtiyâ ile* NDAF, g.670/2. krş. *Veh ki dürd-i derd ile bir tolmaduk peymâne yok / Gitdi bu humhânenüŋ zevk ü safâsı kalmadı* MDGT, g.443/3.

• **Değer verilir:** Şiir geleneğinde şarabın aşkı temsil etmesi sebebiyle şairler, şarabın cüradan sonra en değersiz cüzü olan dürd hakkında çok değerliymiş gibi yorumlar geliştirirler. Aşağıda görüleceği üzere birçok şair onu göze çekilen sürmeye (bk. "Sürme") benzetir. Rûznâmeci-zâde Şinâsî şarap balçığını "kibrît-i ahmer" (bk. "Kibrît-i ahmer") olarak kabul eder ki bu madde altın elde etmeye yarayan iksir demek olup herkesçe aranan son derece kıymetli bir cevherdir: *Dürdî-i hamrâ-yi mey kibrît-i ahmerdür baŋa / Tûtiyâ-yi dîde-i dil gerd-i sâgerdür baŋa* RŞEH, g.1/1. Nev'î-zâde *Sâkî-nâme*'sinde dürdü israf etmenin haram olduğunu öne sürer: *Hisâr olmasa bezm-gâh-i ferah / Harâm ola isrâf-i dürd-i kadeh* NASN, mes.439. Aslında çok ustaca ve zekice tasarlanan bu ifade dolaylı olarak şarap sarfetme yani içmenin haram olduğu gerçeğini ifade etmektedir.

• **Fakirler içer:** Evsiz ve kimsesizlerin soğuk kış günlerinde hamam külhanlarına sığınıp orada çıplak vaziyette küller üzerinde uyumalarına dolaylı bir işaret olmak üzere Halepli Edîb şu beytinde kış günlerinde eğlence fakirinin örtüsünün şarap tortusu olduğunu ifade eder, ardından da bu durumu eski nalların uğur için kapı üstü gibi yüksek yerlere asılması ile örneklendirir: *Gedâ-yi neş'enüŋ sermâda dürd-i mey lihâfıdur / Ki na'l-i köhneye i'lâ-yi kıymet meyl-i hâfidür* HECM, g.162/1. krş. *Lây-i mey içer şeyh-i gedâ lâ demek olsa / Alur mı Edîbâ dehen-i gûşuna lâyı* HECM, g.1868/5.

• **Küp dibine çöker:** Şiir dilinde aşırı sarhoş olarak meyhanelerdeki büyük şarap küplerinden birinin dibine yığılıp kalma anlamında kullanılan bu tabir (bk. "Küp düşmek") cüra ve dürd hakkında da çokça kullanılır. Zâtî'nin *Görmesün gussa bizi meykedeye küb düşelüm / Zâhidâ gel çökelüm küb dibine nite ki dürd* ZDAN, g.120/3 beytinde küplerin dibine çöken şarap çamuru kastedilmiş. Ayrıntılı bilgi için bk. "Küp dibi", "Küp dibine çökmek", "Küp düşmek"

736

• **Maya vazifesi görür:** Meşe tahtasından yapılan şarap fıçılarına sinen mantarların bir sonraki şarap fermantasyonunda maya vazifesi gördüğü yahut üzüm çöpleri üzerinde bulunan tabii maya sebebiyle üzümlerin yıkanmadan şırasının alınması gerektiği gibi bilgiler eski usûl şarap üreticileri tarafından bilinir. Beyânî'nin şu ifadesinden küp dibinde kalan tortunun da maya vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır: *Hâkümüz dürdî-i sahbâdan muhammerdür bizüm / Destümüzde rûz ü şeb câm-i safâ Cem-tıynetüz* BDFB, g.371/6. Sünbül-zâde Vehbî'nin şu beytinde dolunayın şarabı tebeşirle mayalamasından kasıt, tebeşir tozu kıvamındaki pekmez toprağının fermantasyon sağladığı düşüncesidir: *Şeb-i vaslında yârüŋ germî-i mey derd-i ser virmez / Tebâşîr ile dürd-i bâdeyi tahmîr ider mehtâb* SVAY, g.16/5. Nitekim günümüzde kullanılan pekmez toprağı, konunun uzmanları tarafından "tebeşir tozu serpantin malzemesi" olarak tarif edilmektedir. İçinde kükürt v.b. katkı maddesi bulunmadan imal edilen şarapların baş ağrısı yapmadığı bugün de tabii yoldan şarap imal edenler tarafından söylenmektedir.

+ **Ayak toprağı:** Dürdden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında "ayak toprağı" ibaresine yer verildiği görülmektedir. Bu tabirin şiir geleneğinde başka bir kimseye nazaran kıymetsizlik ifadesi için bir şahsın ayak basılan toprak kadar değersiz olduğunu göstermek için (bk. "Ayak toprağı") kullanılır. Bununla beraber "ayak" kelimesinin aynı zamanda kadeh anlamına gelmesi bakımından "ayak toprağı" terkibini "kadehin dibinde kalan dürd" şeklinde anlamak da mümkün görünüyor. Nitekim özellikle bu gibi söz oyunlarına son derece düşkün olan Fuzûlî'nin kendisini önce dürde ardından da ayak toprağına benzetmesi manidardır: *Dürd-veş ser-geşte-i câm ü harâb-i bâdeyem / İ'tibârum yok ayak topragı bir üftâdeyem* FDKA, g.184/1. Gerçi cüra gibi dürd de toprağa dökülmesi sebebiyle dürd ve ayak toprağı münasebetini bu açıdan değerlendirmek de mümkündür. Bununla beraber bu tabirin kadeh içindeki dürd anlamında kullanıldığına dair beyitler de yok değildir: *İçeler halk seni nâ-gâh akar sular ile / Olıgör dürd-i kadeh gibi ayak topragı* EDYS, g.534/4. Revânî ve Yakînî'nin şu beyitlerine göre kendileri önce ayak toprağı olup alçalmışlardır, daha sonra da pekmez toprağı gibi şarap küpüne konup ardından da kadehle yükselmişlerdir. Bu yükselme fiilinin daha iyi anlaşılabilmesi için özellikle Revânî'nin beytinde geçen "and içme" eylemi sırasında kadehin yükseltilmesi yani "kadeh kaldırma" geleneğini hatırlamak son derece önemlidir: *Başına and içseler her dem 'aceb mi hûblar / Çün Revânî bendeŋ ey dil-ber ayak topragıdur* RDMÇ, g.49/7; *Cür'a gibi yiridür olsam ayak topragı / Düşmeyen ayaga çün pâye-i rif'at bulmaz* YDÖZ, g.66/3. Bu konuda ayr. bk. "Ayak toprağı" [tortu]

+ **Küp dibine düşmek** bk. "Küp düşmek"

O **Bulanıklık:** Şarabın saflık ve berraklığı temsil etmesine mukabil yukarıda zikredilen vasıflarından ve görünümünden dolayı dürd daima bulanıklığa işaret eder. Dolayısıyla şarap safayı, dürd ise dünya dertlerini sembolize eder: *İçersin Hâletî dürd-i gamın ol la'l-i mey-gûnuŋ / Safâsın iller eylerler çeküp derd-i belâsın sen* AHBK, g.683/6. Vusûlî sürahiyi kan kusan, dürdü ise sürahinin gönlünü bulandıran yani onu kederlere boğan bir şahsa benzeterek şöyle der: *Surâhî didiler kanlar kusarmış gice meclisde / Var-ise dürd-i mey sâkî anuŋ göŋlin bulandurmış* VDHT, g.85/4.

O **Çökme, yerde kalma:** Yukarıda geçen beyitlerde ifade edildiği üzere gerek kadeh içinde kalan tortunun yere dökülmesi gerekse şarap küplerinde dürd denen tortunun küp dibine çökmesi sebebiyle Mezâkî'nin şu beytinde olduğu gibi dürd çökme ve yerde kalma sembolü olarak kullanılmış: *Misâl-i dürd-i hum-i bâde olma lây-nişîn / Habâb-i mey gibi ser-der-hevâ-yi mestân ol* MDAM, g.293/5.

O **Fakirlik:** Her ne kadar şiir geleneğinde dürde de cüra gibi temsilî ve manevî birtakım değerler izafe edilmişse de gerçek hayatta bu da cüra gibi para etmediğinden, ancak "cür'a-keş" yahut "dürd-keş" denen fakir dilenci ayyaşlar tarafından talep (bk. "Cüra", "Cür'a cerrârı") ediliyordu: *Dürd-nûş-i fakr odur girse eline bir turunc / Eyleye nısfın meze nısfın dahi altun kadeh* EDYS, g.65/3. krş. *Kibâruŋ vaz'-i nâ-hercâsını görmekden 'âlemde / Düşüp kübler dibinde misl-i me'cûr ölmemüz yegdür* TDKY, g.62/5.

O **Küp dibine düşme** bk. "Küp düşmek"

⇆ **Dert:** Bir kısım örnek beyitleri bu maddede de kullanıldığı üzere yazılışları bir fakat anlamları farklı olması bakımından gerek hat cinası gerekse türlü iyham ve tevriyeler oluşturmak bakımından "dürd" ve "derd" kelimeleri üzerinde Helâkî'nin

şu beytinde olduğu gibi yüzlerce hayâl ve söz oyunu geliştirilmiştir. *Zehr-i kahrın içemez her kişi tâs-i çarhuŋ / Dürd-i derdin çekemez kimse hum-i gerdûnuŋ* HELD, g.91/4. krş. *Hammâr gözi içüreli derdi dürdini / Dil göŋül ile terk-i şerâb-i zülâl ider* KBME, g.1001/4. Dürde sadece dertler değil Azmî-zâde'nin şu beyitlerinde olduğu gibi aynı anlama gelen gam, keder, bela, elem v.b. bütün kavramlar benzetilir: *Bezm-i dünyâya gelince ben za'îf-i nâ-tüvân / Bâde-i 'işret sürülmiş dürd-i gam kalmış hemân* AHBK, g.555/1; *İçersin Hâletî dürd-i gamın ol la'l-i mey-gûnuŋ / Safâsın iller eylerler çeküp derd-i belâsın sen* AHBK, g.683/6; *Bezm-i cihânda dürd-i belâ nûş ider göŋül / Evvel gelenler içdi mey-i hôş-güvârını* AHBK, g.851/2; *Dürd-i elem iç bâde-i ikbâl sürüldi / Gam bârını çek resm-i mürüvvet götürüldi* AHBK, müf./542.

→ **Harç:** Nâbî'nin şarap almaya parası olmayan fakirler gibi "Meyhanede kederleri terk ederek kadehle sevinip şarap çamuruyla mamur olmamız daha iyidir" dediği şu beytinin arka planında bir kerpiçle mamur edilen ev mazmunu vardır: *İdüp def'-i keder sâgerle mesrûr olmamuz yegdür / Harâbât içre lây-i meyle ma'mûr olmamuz yegdür* NDAF, g.76/1. Nâmî'nin şu beytinde gönlü, şarap balçığından inşa edilmiş bir meyhaneye benzettiği görülmektedir: *Nigâh-i gamze-i hûbânı mest-i nâz ider ancak / Binâsı dürd-i meyden bir 'aceb hum-hânedür göŋlüm* NDAY, g.275/5.

→ **Sürme:** Şarap ve cüra gibi dürde de şiir geleneğinde çok değer verildiği, onun da cüra gibi aziz tutulduğu görülmektedir. Aslında hâli vakti yerinde olanların içmeyip cüra gibi yere döktükleri bu tortu, şarabın aşkı temsil etmesi sebebiyle özellikle şarabın en değersiz cüzü olması bakımından aziz gösterilir. Gerek Nâbî'nin yukarıda geçen beytinde ve Kâtîb-zâde'nin *Çek dürd-i şarâbı çeşme sâkî / Gam-dîdeye tûtiyâ gerekdür* KZMS, g.143/4 ifadesinden anlaşıldığına göre şairler muhtemelen dürdün kurumuş tozunu sürme gibi değerli göstermektedirler. krş. *Virmez safâ-yi câm-i musaffâyı lây-i hum / Olmaz küşâde dîde-i dil tûtiyâ ile* NDAF, g.670/2; *Sâkî göz açmaz oldı kederden fütâdeler / Dürd-i şerâbı bâsıra-i intizâre çek* KZMS, g.373/2.

Ayaklarda kalır: Cüra gibi dürd hakkında da Hayretî'nin şu beytinde olduğu gibi yaygın olarak "ayaklarda kalma" yorumu yapılır: *Başa iletdi işin düşmen mey-i rûşen gibi / Kaldum ayaklarda ben derd ile dürd-i den gibi* HDMÇ, g.430/1. Bu konuda bk. "Ayakta kalmak" ve "Cüra"

Δ **Derd:** Arap harfleri ile yazılışları aynı olan "derd" ve "dürd" kelimelerinin bir arada zikredilmesi, aynı zamanda "cinâs-i hattî" oluşturmaları sebebiyledir. Şairler bir vesileyle her iki kelimeyi aynı ibarede birlikte kullanmaya özen gösterirler. Bâkî'nin feleği mavi renkli bir şarap küpüne benzettiği şu beytinde "onun belâ dürdünü ve derdini hüner erbabı olan çeker" anlamında şöyle denmiştir: *Bâkî hemîşe gör bu hum-i nîl-gûnı kim / Dürd-i belâ vü derdini merd-i hüner çeker* BDSK, g.163/5.

Ahmed Midhat Efendi meşhur *Dürdâne Hanım* romanının girişinde Galata meyhanelerini tasvir ederken orada bulunan çivit mavisine boyanmış yüzlerce yıllık dev şarap küplerinden bahseder. Onun bu rivayetinin Bâkî'nin bu beytiyle uyum sağlaması dikkat çekicidir. Bu konuda bk. "Hum-i nîl-gûn"

DÜRD-KEŞ (dürd-âşâm, dürd-hʷâr, dürdî-keş) Kelime anlamı şarap tortusunu çeken yani içen demek olup "dürd-âşâm" ve "lây-hʷâr" (bk. "Lây-hʷâr") tabirleri de aşağı yukarı aynı anlamdadır. *Hâfiz Dîvânı* şârihi Sûdî Efendi "dürd-keş" için *Şerâbuŋ posasın çekici dimekdür, zikr-i mahal ve irâde-i hâl kabîlindendür. Zîrâ dürd içilmez üstinde olandur içilen* ve bir başka yerde de *Dürdden murâd bunda şerâbuŋ balçıgıdur. Elifle nûn ile cem' olmışdur zü'l-'ukûlden oldugı-çün vasf-ı terkîbîdür. Aslında keşende-i dürddür dürd çekici ya'nî içici. Zikr-i mahal ve irâde-i hâldür. Zîrâ dürd içilmez üstündeki şerâbdur içilen. Çekmegi içmek makâmında Türkîde dahi isti'mâl iderler* diyerek dürdün değil şarabın içilebileceğini ve dolayısıyla "dürd-keş" tabirinin şarap içmekten kinaye olduğunu bildirir.

Bununla beraber mesela Lebîb'in *Ey muhtesib yorulma ki cây-i ta'ab degül / Rindüŋ şu kârı Tehmtene muhteseb degül / Bu sâde dürd-hʷârî-i bintü'l-'ineb degül / Yâd-i ruhiyle nûş-i mey itmiş 'aceb degül / Bûy-i gül alsalar dehen-i bâde-hʷârdan* LDOK, muh.9/II mısralarında olduğu gibi "dürd-hʷâr" şeklinde de kullanılır ki bire bir kelime anlamı "şarap tortusunu yiyen kimse" demektir. Mütercim Âsım "dürd-hʷâr" için *Fakîr ve nâ-tüvân kimseye dirler* demiş. Hâfız "dürdî-keşân-ı yek-reng" terkibi ile kendi pîri Şeyh Mahmûd-i 'Attâr'ı kasteder. Hakîm Senâ'î'nin gösterişli bir hayatı terk etmesine sebep olduğu kabul edilen, hamam külhanında

yatıp kalkıp şarap tortusu yiyip içtiği için Külhanî-i Lây-h^{w}âr adıyla anılan pîrinin isminden de anlaşılacağı üzere (bk. "Lây-h^{w}âr", "Külhanî-i Lây-h^{w}âr") "dürd-keş" yahut "lây-h^{w}âr" gibi fakirlik ve sefil bir hayata dair sıfatlar hikemî edebiyatta yüksek manevî mertebeleri temsil eden şahıslar hakkında kullanılmıştır. Bâkî'ye göre abdalların cüradanı nasıl sırlar hazinesi ise dürd çeken rindlerin kadehi de manevî nurların doğuş yeridir: *Cür'a-dân abdâla gerçi mahzenü'l-esrârdur / Rind-i dürd-âşâma sâger matla'ü'l-envârdur* BDSK, g.58/1.

Eski şiir geleneğinin ve şarapla hikemî edebiyat ilişkisinin temelini oluşturan bu hususu kısaca özetlemek gerekirse; rindlik XII ve XIII. yüzyıllarda İran'da Hint menşeli Kalenderîlikle birlikte yaygınlaşıp ardından Şems-i Tebrîzî gibi temsilciler vasıtasıyla Anadolu'da ulema sınıfı arasında dahi benimsenen, dünyaya rağbeti aşağılayıp dünya malı edinmekten kaçınan, sefil bir hayat sürmeyi zenginlik ve gururla yaşamaya tercih eden, sofu ve zahitlerin aksine dindarlık teşhiri ile riya kirine bulaşıp yaşamaktansa dinsizlikle itham edilmeyi tercih eden bir meşrebi doğurmuştur. Bunlar Hakk'a giden yolda en büyük engel olarak gördükleri halk itibarını kaldırmak yani halk tarafından beğenilerek gururlarının okşanmasından sakınmak için kendilerini dinin haram kıldığı şaraba dadanmış, meyhaneden çıkmayan tipler olarak gösterme yolunu seçtiklerinden bu meşrebi benimseyen hikemî bir edebiyatın da benimsenmesini sağladılar. Rindlik olarak tanımlanan bu meşrep Allah'ın affetmeyeceği şirkin temelini oluşturan riya kirinden sakınmak ve dindarlık teşhiri ile halk nazarında itibar kazanan sofulara karşı protest bir tavır takınmak için dinin haram kıldığı şarap ve meyhane gibi kavramları kendine mal etmişti. Bunların düşüncesine göre gerçek manada meyhaneye gidip şarap içen biri tövbe ederse Allah affeder. Fakat Allah'ın takdirini kazanmak yerine kendini halka beğendirmek için dindarlığını teşhir eden bir kimse, halkı ilah edinip en büyük günah olan şirke bulaşmış olacağından Allah bunu asla affetmez. Bu sayede şarap ve meyhane düşkünlerine de meşru bir zemin hazırlayan bu dünya görüşü, şiir geleneğinde hızla benimsenerek sofu ve zahit tipine karşı rint ve kalender tipinin benimsenmesini sağlamış; önceleri halk arasında yalın ayak başı kabak çıplak dolaştıkları için zındıklıkla itham edilen Kalenderî dervişlerine dahi şiir geleneğinde saygın bir yer kazandırmıştı. Ayrıntılı bilgi için bk. "Rind"

Dinin haram kılıp necis saydığı şaraba şiir geleneğinde itibarlı bir yer kazandıran bu anlayış, şarabın ilâhî aşk manasında kazandığı bu temsil gücünden de yararlanarak şarap içenlerin bile itibar etmeyip yere döktükleri cüra ve balçığa dahi yüksek bir değer izafe etti. Buna göre şarap öylesine değerlidir ki onun tortu ve balçığı dahi yüce bir saygınlığa layıktır. Hayâlî'ye göre meyhanenin şarap balçığına bulaşmış çanağı, melamet ülkesinin saltanat tacı gibidir: *Sifâl-i dürd-âlûdın harâbâtuŋ alup başa / Melâmet kişverine mâlik olmış tâc-dârem ben* HBDA, g.308/3.

• **Melametin gereğidir:** Hakka giden yoldaki en büyük engel olan halkı aradan çıkartmak için kendini halka kınandırmayı meslek edinen melamet meşrebi, sadece şaraba değil onun en değersiz artığı olan cüra ve dürde dahi jargonunda saygın bir yer ayırdığından, şiir geleneğinde "pîr-i mugân" [= meyhaneci] gibi "dürd-fürûş"luk da saygın bir makam olarak kabul edilmiştir. Öyle ki yukarıda isimleri zikredilen en tanınmış irşat sahipleri dahi bu unvanlarla anılır oldular. *Ravzatü'l-envâr* sahibi Derviş Hayâlî'nin şu mısralarında olduğu gibi şairler kendilerini "cür'a-nûş", intisap ettikleri pirlerini de "mey-fürûş" olarak tavsif etmekle övündüler: *Melâmet ehlinüŋ dürdî-fürûşı / Harâbat meclisinüŋ cür'a-nûşı // Ciger kanın içüp cân sagragından / Halâs olmış kişi var ü yogından // Harîfi gice gündüz bâde-nûşuŋ / Derine halka olmış mey-fürûşuŋ // Kabûl itmiş özine dâg ü renci / Kul oglı eylemiş âzâd genci // Sorarsaŋ adını Dervîş Hayâlî / Hayâl olmış aŋa dil-ber visâli* REFK, mes.253. Melamet meşrebinin mensupları Ramazan ayında şaraba ara verip bayram gelince meyhanelere koşan ayyaşlar gibi olmak türünden ifadelerle bu şarap metaforunu elden geldiğince gerçek hayata uygun ifadelerle tasvir etmeyi şiirin vazgeçilmez bir kaidesi hâline getirdiler: *Görmek isterseŋ melâmet mülkinüŋ serverlerin / Seyr kıl her rind-i dürd-âşâmı bayram irtesi* HBDA, g.404/3. Bütün bu türden tasvir ve tasavvurlar öylesine gerçekçi hatlarla çizilmiştir ki Fuat Köprülü gibi büyük bir âlim dahi baştan aşağıya tasavvuf ve melamet unsurlarıyla örülü *Bâkî Dîvânı*'nı inceledikten sonra *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Bâkî" maddesinde onu "lâdînî edebiyatın en büyük temsilcisi" olarak

tavsif edebilmiştir. Gerçekten de şair şu beytinde şarap içmekten ayakta zor durduğu hâlde sofuya "korkma üstüne düşmem" diye laf atan bir ayyaşı tasvir etmeyi öylesine ustaca başarmıştır ki beyit başlı başına şu hâliyle dahi son derece gerçekçi bir tiyatro sahnesi gibidir: *Üstüŋe düşmez ne deŋlü mest olursa zâhidâ / Böyle istignâ virilmiş 'âşık-i dürdî-keşe* BDSK, g.431/4.

• **Rindlik alametidir:** Şarabın en değersiz cüzü olduğundan içilmeyip yere dökülen cüraya olağanüstü manevî bir değer izafe edip yüceltmek de rindliğin vazgeçilmez alametlerinden biri olmuştur. Derzî-zâde Ulvî'ye göre aşk meyhanesinin dürd içen arifi, sevgilinin mahallesindeki köpeğin çanağını Çin hükümdarının tacıyla dahi değişmez: *Tâc-i fagfûra sifâl-i seg-i yâri viremez / 'Işk mey-hânesinüŋ 'ârif-i dürd-âşâmı* DUBÇ, g.743/3. krş. *Rindler vardur harâbât içre bir sâger meye / Taht-i Cemşîdi girev kor efser-i Dârâ satar* HBDA, g.133/5. Şiir geleneğinde rindlik ve şarap tutkusu öylesine yerleşik bir sembol hâline gelmiştir ki sadece yoksul şairler değil Kânûnî gibi dünyanın en güçlü hükümdarları dahi rind olmakla övünmüşlerdir: *Hayl-i rindâna Muhibbî taŋ mı olsam tâc-dâr / Bir kadeh meydür başumda efser-i şâhânemüz* MDCA, g.1174/4. Bu konuda bk. "Rind"

Rindlere göre şarap tortusu o derece mukaddestir ki, Kefeli Feyzî'nin ifadesiyle meyhane onlar için bir Kâbe, sakinin sunduğu şarap ise Zemzem gibi bir şifa kaynağıdır: *Ka'be-i ehl-i safâdur san cenâb-i mey-fürûş / Rind-i dürd-âşâma sâkî cilâsı zemzemlenür* FKDM, g.150 /3.

DÜR-PERVER

İnci yetiştiren anlamındaki bu tabir eskilerin güneşin incinin gelişip büyümesinde bir etkisi olduğuna dair asılsız inançlarından kaynaklanır. Ahmed Paşa, Fâtih Sultan Mehmed hakkında yazdığı *Güneş Kasidesi*'nin tegazzülünde "Atâyî senin aşkından dolayı gam denizinde akan gözyaşlarını görmediği halde, ne diye 'Güneş dür-perver oldu' dermiş ki?" anlamında şöyle der: *Bahr-i gamda görmedi mihrüŋden akan göz yaşın / Pes neden dirmiş 'Atâyî ki_oldı dür-perver güneş* APDA, k.19/57. Şair sevgilinin aşkından dolayı duyulan gam ve kederin çokluğunu ifade için "gam denizi" ifadesini kullanmıştır. Güneş anlamına gelen "mihr" kelimesinin diğer bir anlamı ise "aşk" veya "sevgi"dir. Beyitte mahlası geçen şahıs da Sultan II. Murad devri şairlerinden İvaz Paşa-zâde Atâyî (ö.h.841/m.1437-8) olup güneşe izafe ile "inci yetiştiren" anlamında kullanılan "dür-perver" terkibi ise bu şairin mealen "Atâyî'nin nazmı gönül denizinde senin güneşinle -yahut sevginle- süslendi. Çünkü güneşin incileri yetiştirici bir özelliği bulunduğu inancı meşhurdur" dediği *Buldı bahr-i dilde mihrüŋden 'Atâyî nazmı zeyn / 'Âdet-i meşhûrdur oldugı dür-perver güneş* MKTM, k.273/43 beytine istinaden söylenmiştir. Paşa'nın bu ifadesine göre Atâyî yıllar önce güneşin "dür-perver" olduğunu söylemiş, yani nazmını gönül denizinde sevgilinin güneşi ile beslenerek gelişen bir inciye benzetmiş. Ahmed Paşa da bu gazelinde "Ey sevgili, Atâyî gam denizinde senin mihrinden dolayı akan -inci gibi- gözyaşlarını görmediği hâlde güneşin inci besleyici olduğunu nasıl bilmiş?" demek suretiyle şairin yukarıda geçen beytine işaret ederek bir "tecâhül-i ârifâne" örneği göstermiş ve şairi gerçekleri görmemekle itham etmiş. krş. *Gûş-vâr-i dehre bir dürr-i yetîm oldugı-çün / N'ola didiyse 'Atâyî ki_oldı dür-perver güneş* MDEE, k.18/19.

O **Himaye:** Sultanların şair ve sanatkârları himaye etmeleri, Gelibolulu Âlî'nin "Padişah benim şiirimin incisini yetiştirse bunda ne var? Güneşin padişahlara layık incileri yetiştirdiğini herkes bilir" dediği şu beytinde ifade ettiği üzere güneşin inciyi beslemesine benzetilir: *Terbiyet kılsa ne var sultân nazmum cevherin / Çün bilürler kim mürebbîdür dür-i şehvâre şems* GAKA, k.19/17. krş. *Nazmı ıslâh itmek için n'ola göstereŋ şehâ / Gûş idenler dise olmış yine dür-perver güneş* FDES, k.3/61; *Bahr-i nazm içre Hayâlî göricek dürr-i yetîm / Vîrdi fer terbiyet-i mihri ile şâh saŋa* HBDA, g.104/5.

DÜRR-i ADEN bk. "Aden"

DÜRR-i MEKNÛN

Aslında kelime anlamı "gizlenmiş inci" demek olup kapalı birtakım manaları içinde barındıran, sıradan herkesin söyleyip anlayamayacağı türden olağanüstü güzellikteki sözden kinaye bir tabirdir. İnci denizin dibinde ve istiridyenin içinde gizli olması ve ancak dalgıçlar tarafından çıkartılabilmesi bakımından inci gibi değerli ve güzel sözler de ancak usta şairler tarafından ortaya konabilir. Tâcî-zâde'nin sevgilinin dudağını andığı zaman nazmının cana can kattığını ve sözlerinin de gizli bir inci gibi ortaya çıktığını söylediği şu beytinde güzel şiir gizli bir inciye benzetilmiş: *Ca'fer aldukça*

dehânına leb ü dendânuŋı / Sanma nazmın cân-feşân ü dürr-i meknûn eylemez TCÇD, g.66/5.

DÜRR-i NECEF bk. "Necef incisi"

737

DÜRR-i YETÎM (dürr-i yektâ)

Eşi benzeri görülmemiş büyüklükteki değerli inciye denir. Bir istiridye içinde çok sayıda inci olabilir. Böyle birkaç tane değil de tek inci oluştuğu zaman, tane çok daha fazla büyüme imkânı bulduğundan emsalinden çok daha gösterişli bir inci ortaya çıkar. Böyle incilere "yetîm" denmesinin sebebi sadef içinde tek olmasının yanı sıra dünyada da eşi benzeri olmayışı sebebiyledir. Tâcî-zâde'nin *Deryâ-yi bî-nihâyet-i kudretde fi'l-mesel / 'Âlem sadef vücûd-i şerîfüŋ dür-i yetîm* TCÇD, k.11/VI-2 beytinde olduğu gibi bir kimseyi övme sadedinde bir eşi ve benzeri olmadığını vurgulama sadedinde onun tek inci gibi olduğu ifade edilir.

Tek inci anlamına gelen "dürr-i yetîm" yahut "dürr-i yektâ" tabiri ile küçük yaşlarda yetim kalması sebebiyle sadece Hz. Muhammed'in kastedildiği, genel kabul gören bir kanaat olmakla beraber bu doğru değildir. Kasidelerde pek çok memduh hakkında Nef'î, Tâcî-zâde ve Nedîm'in şu beyitlerinde olduğu gibi tek inci benzetmesi hayli fazla görülür. Bu gibi durumlarda mesela saltanat yahut ülke bir istiridye, tahtta oturan padişah da o istiridye içindeki tek bir inci gibi tasavvur edilir: *Felek-i ma'delete mâh-i temâm / Sadef-i saltanete dürr-i yetîm* NDMA, k.26/18. krş. *Ol ki bürc-i saltanetde tal'ati bedr-i münîr / Ş'ol ki dürc-i memleketde zâtıdur dürr-i yetîm* TCÇD, k.29/26; *Sultân Muhammed hazreti gûyâ melekdür sûreti / Ol taht ü tâcuŋ ziyneti ol dürr-i yektâ-yi kerem* NDAG, k.12/17. Gubârî'nin *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında *İki yaşına irdi çün o kerîm / Sadefi gitdi kaldı dürr-i yetîm* AGYZ, mes.174 ifadesi Hz. Yusuf için kullanılmıştır.

= **Hz. Muhammed:** Hz. Peygamber hakkında "dürr-i yetîm" yahut "dürr-i yektâ" klişesi şairlerce o derece fazla kullanılmıştır ki, bunun sadece ona has olduğuna dair kemikleşmiş bir kanaat oluşmuştur. Hayretî'nin "Her ne kadar sana tek inci deseler de senin gönlüne nice bin sınırsız deniz sığar" diyerek övdüğü şahıs da Hz. Muhammed'dir: *Sende sıgar şehâ niçe biŋ bahr-i bî-kenâr / Dürr-i yetîm dirler egerçi kamu saŋa* HDMÇ, k.2/10. krş. *Oldı bâzâr-i cihân revnakı bir dürr-i yetîm / Ki degül iki cihân hâsılı ol dürre bahâ* FDKA, g.5/3. Azmî-zâde Hâletî'nin *Bir sadefdür dü-nîm iki cihân / Oldı dürr-i yetîmi ol sultân* AHBK, mes.3/6 beytinde olduğu gibi iki cihanın bir istiridyenin iki kabuğu olarak tasavvur edilmesi hâlinde övülen şahsın Hz. Muhammed olması muhakkaktır.

= **Öksüz:** Gelibolulu Âlî'nin sultanın kız kardeşinin vefatı üzerine çocuklarının annesiz kalışı için *Dirîgâ kaldı sultân-zâdeler dürr-i yetîm-âsâ / Delindi bagrı gözler yaşı bahr-i bî-kerân oldı* GMAD, tar.18/2 dediği beytinde olduğu gibi bu tabir yetim ve öksüzler için de kullanılır. krş. *Üç nefer evlâdı kaldı girüye dürr-i yetîm / Her biri memdûhü'l-etvâr sâhib-i kalb-i selîm* TRMK, mes.790.

= **Şairin kendisi:** Şeyh Gâlib'in kendisini kesret âlemine yuvarlanan tek bir inciye benzettiği *Dürr-i yetîm-i mevce-i deryâ-yi kesretüz / Vahdet-serây-i dilde dahi bir bulunmuşuz* ŞGNO, g.126/6 beyti yahut Azmî-zâde Hâletî'nin memduhundan himaye beklediği bir kasidesinde geçen *Yetîmüŋdür çıkarma genc-i lutfuŋdan Hudâvendâ / Zemâne kılmasun zâyi' meded ol dürr-i galtânı* AHBK, k.1/35 beytinde olduğu gibi şairler kendilerini yerine göre öksüz ve yalnız kalmış bir çocuğa yahut değeri gözden kaçmış kıymetli bir inciye de benzetmişlerdir.

← **Gözyaşı:** Celâlî'nin gözden düşen bir damla yaş hakkında "merdüm [= gözbebeği] düşkünü" tabirini kullandığı *Bed-güher sanma şehâ dürr-i yetîm-i eşkümi / Gerçi düşkündür velîkin haylî merdüm-zâdedür* PBKG, g.1973/5 beytinde olduğu gibi gözden ayrı kalan gözyaşı, ebeveynini yitirip tek kalmış bir inciye benzetilir. Tâbî'nin *Kınalı-zâde Tezkiresi*'nde geçen *Acıyup bagrına basdı dürr-i eşküm bahr-i gam / Didi merdüm düşkünidür bir yetîm üftâdedür* c.I, s.235 beyti de buna misal oluşturabilir.

← **Şiir:** Yahyâ Beğ'in *Meselde sözlerümüŋ her birisi dürr-i yetîm / Kulak dutarsa n'ola pâdişâh-i ferruh-fâl* YDMÇ, mus.6-IX/3 beytinde olduğu gibi şairler daha önce başkaları tarafından hiç hayal edilmemiş sözlerinin eşsiz benzersiz olduğunu vurgulama amacıyla şiirlerini de tek inciye benzetirler.

Necâtî Beğ şu ifadesiyle eşi benzeri olmayan hayallerini tek inciye benzetmiş: *Necâtî şi'rüne zînet hayâl-i hâs virür / Ne bahr olur bu ki dürr-i yetîm ider ta'rîf* NBMK, g.270/5. Bâlî şu beytinde şiirlerini istiridyesinden ayrıldığı için yetim düşen inci gibi değerli öksüz çocuklara benzetmiş: *Sadefden ayrılup lü'lü' gibi dürr-i yetîm olmış / Bir iki bende-zâduŋ var şehâ lutfuŋ uma geldi* BDMY, k.21/20.

738

DÜRRÂC (turaç)

Sülüngiller cinsinden kekliğe çok benzeyen ve ondan biraz irice 30-25 cm boyunda bir kuş olup Türkçede "çil" adıyla da bilinir. Eski metinlerde etinin çok lezzetli olması bakımından özellikle ziyafet tasvirlerinde sıralanan av kuşları arasında zikredilir. Aşkî'nin *Dürrâc ü sâr ü kumrî vü tâvûs eyledi / Her biri bir kenâr-i gülistânı ihtiyâr* ADNB, k.3/11 beytinde olduğu gibi bitki ve hayvanlardan oluşan renkli tabiat tasvirlerini tamamlayıcı bir unsur olarak sıklıkla kullanılır. Bunlar arasında özellikle kuş ötüşleri sürekli Allah'ı tespih eden zikir sesleri olarak yorumlanır. Kemâl-i Ümmî'nin *Hüdhüd ügeyik keklik ü dürrâc ü gögercin / Sübhânı hôş-âvâz ile tesbîh ider oldı* KÜDR g.130/14. krş. *Sûfiyâne gülşen içre zikr iderler her sabâh / 'Andelîb ü tûtî vü kumrî vü dürrâc ü hamâm* ADNB, k.9/7.

• **Güzel seslidir:** Her ne kadar tabiat tasvirlerinde özellikle sabahları ötüşen güzel sesli kuşlar arasında zikredilirse de turaçın sesi bülbül v.b. kuşlara nazaran pek de güzel sayılabilecek cinsten değildir. Hakkında ayrıntılı bilgi veren kuş uzmanları sesinin flüte benzediğini söylerlerse de bugün internet üzerinden turaç ötüşüyle ilgili zengin ses kayıtlarına ulaşmak mümkündür. Buna rağmen klişeleşmiş tasvirlerde ona çoğu zaman güzel sesli kuşlar arasında yer verilir: *Nevâ-yi kumrî vü âvâz-i dürrâc / İderler çeşm-i dilden h*ᵛ*âbı târâc* CHHH, mes.1127; *Tezerv ü tûtî vü dürrâc ü kebk ü sâr ü kumrînüŋ / Nevâsin râstî 'uşşâk işidelden muhayyerdür* ADNB, k.33/7; *Hüdhüd ü kumrî gögercin tûtî vü dürrâc ile / Tutdılar meclis içinde her biri bir dürlü sâz* KÜDR, g.51/10; *Çemen sahnında hod bülbül nevâsı / Çekâvek savtı dürrâcuŋ sadâsı* CÇHN, mes.1100.

• **Ziyafet unsurudur:** Etinin çok lezzetli olması sebebiyle renkli ziyafet tasvirlerinde Üsküplü 'Atâ'nın *Tuhfetü'l-'uşşâk*'ında geçen *Yinür idi ni'metinde her nehâr / Turna vü dürrâc ü kebg ile nehâr* ÜATU, mes.904 beytinde olduğu gibi çoğu zaman turaçın adı zikredilir. Beyitte geçen ikinci "nehâr" kelimesi "toy kuşu yavrusu" manasındadır. krş. *Tabaklar pür-kebâb-i kebk ü dürrâc / Surâhîler horûs-i âteşîn-tâc* CÇHN, mes.2824; *Kebg ü dürrâc ile tolmuşdı simât / İştihâ-germ virür kalbe neşât* BSHP, mes.304; *Gelür dürrâc ü bıldırcın firâvân / Konılur yir yirin biryân-i mürgân* MCMN, mes.5047.

+ **Göz açmak:** Turaç kuşunun zikredildiği beyitlerin önemli bir kısmında "göz açmak"tan bahsedildiği görülmektedir. Üsküplü İshak Çelebi'nin *Bilür misin ne söyler saŋa dürrâc / Berü gel aç olan miskîn gözüŋ aç* ÜİÇD, t.1/12 yahut Mahremî'nin *Şeh-nâme*'sinde geçen *İder yir yir nidâ kumrî vü dürrâc / Seherden kim temâşâ kıl gözüŋ aç* MŞHA, mes.589 beyitlerinde olduğu gibi bunun dünyanın faniliği yahut tabiatın yaratılışındaki ihtişamı görmesi için okuyucuya bir teşvik ifadesi olarak kullanıldığı görülüyor. Bununla beraber mesela Ahmed Çelebi'nin *Ravzatü't-tevhîd*'inde geçen *Çü şâhin sayd ide turna vü dürrâc / Ki dir budur cihânda bir gözi aç* AÇRT, mes.4272 beytindeki gibi ifadeler bunun daha çok "dürrâc" yahut "turaç" ile "aç" kelimeleri arasında kafiye düşürme amacına yönelik olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

X **Karga:** Bir göçmen kuş olup baharda görünmesi sebebiyle turaç, kışın ve kasvetli havaların sembolü olan kargaya mukabil baharı temsil eder. Hamîdî-zâde Celîlî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inde "Sonbahar gelince bahçeleri yağmaladı. Turaç kuşunun yuvası karga meskeni oldu" demesi bundandır: *Hazân çün kıldı sahn-i bâgı târâc / Harîm-i zâg olur eyvân-i dürrâc* HCHS, mes.1821. Aynı şekilde Aşkî'nin şu ifadesinde dile getirdiği üzere bahar geldiği zaman da karga ve kuzgun gibi kuşların saltanatı biter: *Nevâ-yi bülbül ü âvâz-i dürrâc / Kaçurur gülşen içinden kelâgı* ADNB, k.43/13.

X **Şahin:** Fuzûlî'nin şahinle kuş avlamaktan bahsettiği *Ne hôşdur âşiyândan dem-be-dem şeh-bâz pervâzı / Şikâr üzre hevâ tutmakda olmak çerh hem-râzı // Urup minkâr açup çengâl dökmek saydlar kanın / Yitürmek kebk ü dürrâc ü tezerve şeh-per âvâzı* FDKA, k.12/II-1-2 beytinde olduğu gibi av tasvirlerinin vazgeçilmez unsurlarından biri turaç kuşu olup biri avcı diğeri av olması hasebiyle çoğu zaman şahinle birlikte ve aynı zamanda bir tezat unsuru oluşturmak üzere zikredilir: *Hümâdan gayra göz dikmem begenmem kebk ü dürrâcı / Hevâ-yi evc-i istignânuŋ oldum başka şeh-bâzı* GAKA, g.541/3. krş. *Ârzû dürrâcını sayd eyledi bâz-i murâd / Âhû-yi maksûda urdı pençesin şîr-i zafer* ADNB, k.37/3. Biri av diğeri avcı olan bu kuşlar ancak adalet, barış ve huzur tasvirlerinde (bk. "Adalet, barış") birlikte uçarmış gibi gösterilirler: *Devleti 'ahdinde 'âlem eyle olmışdur emîn / Dôstluk yüzinden ider bâz ile dürrâc lâg* ADNB, k.14/18. krş. *Gehî dürrâc ile şâhîn barışdı / Gehî şeh-bâz ile keklik yarışdı* HMVS, mes.6327.

O **Güzel ses:** Yukarıda da ifade edildiği üzere pek güzel sesli bir kuş olmamasına rağmen muhtemelen baharda ve özellikle seher vakti bütün kuşların birlikte ötüşlerinin oluşturduğu cıvıltılar kastedilerek turaç da güzel ses sembolü olarak kullanılmış: *Hevâ-yi 'ışk ile beŋzer figânı 'uşşâka / Sadâ-yi bülbül ile savt-i kumrî vü dürrâc* HNSY, b.104. Molla Aşkî bu kuşların toplu cıvıltılarının meşhur sazende Bârbed'i utandıracak derecede güzelliğinden şöyle bahseder: *Utandurur çemen içre serây-i Bârbedi / Nevâ-yi bülbül ü kumrî vü tûtî vü dürrâc* ADNB, k.7/7. Gerçekte Yunus Emre ve Kadı Bürhâneddîn gibi bazı şairler turaç sesinin bülbüle kıyasla hiç de güzel olmadığını açıkça belirterek onu daha aşağı seviyede bir kuş olarak görmüşler: *Kuru agacı n'iderler kesüp oda yakarlar / Bülbüller öticegiz nevbet degmez dürrâca* YDMT, 342/6; *Göŋül bu gice kıldı yine yârına mi'râc / Bülbül bile gül hâlini vü ne bile dürrâc* KBME, g.342/1.

DÜRÜST

Günümüzde sadece sıfat anlamına sıkışıp kalmış bu kelime eski şiirde üzerine uzun redifler tertip edilip nazireler nazmedilecek kadar zengin bir anlam yelpazesine sahip olması bakımından, bunlardan tespit edilebilenleri bir iki örnek beyti şahit göstererek buraya aktarıyoruz:

= **Baştan sona:** Zâtî'nin "Sevgilinin yüzü mushafının tamamını kaplayan sakal, *Kur'ân*'ı baştan sona kadar ezberleyen yeşil bir papağan gibidir" dediği şu beytinde bu anlam kastedilmiş: *Hat ki tutdı mushaf-i ruhsâr-i cânânı dürüst / Sanı yeşil tûtîdurur hıfz itdi Kur'ânı dürüst* ZDAN, g.79/1. Karamanlı Aynî'nin "Ayrılık derdinden ahımın dumanı tavanı aşıp öylesine yükseldi ki, Keyvan yıldızına kadar her yeri baştan sona kapladı" dediği şu beytindeki anlam da aynı görünüyor: *Dûd-i âhum hecr elinden geçdi eyvânı dürüst / İrtifâ' itdi vü dutdı mülk-i Keyvânı dürüst* KADA, g.68/1. krş. *Dâne-i hâl-i siyâhı yâr-i gendüm-gûnumuŋ / Odlara yandurdı gamdan hırmen-i cânı dürüst* KNDH, g.6/2.

= **Çepeçevre:** Yine Karamanlı Nizâmî'nin "Gül bahçesi gibi güzel yüzü çepeçevre saran reyhan kokulu hat, sanki dolunayın etrafını saran bir hale gibidir" dediği şu beytinde anlam budur: *Hatt-i reyhân kim tolanmışdur gülistânı dürüst / Hâledür kim devr idüpdür mâh-i tâbânı dürüst* KNDH, g.6/1.

= **Doğru dürüst:** Ahmed Paşa'nın *Mest olupdur çeşm ü ebrûnuŋ hayâlinden imâm / Ki_okumaz mihrâbda bir harf-i Kur'ânı dürüst* APDA, g.20/4 beytinde kelime doğru, düzgün ve kusursuz anlamında kullanılmış. Bunun yanı sıra bir de günümüzde de çokça kullanılan "doğru dürüst" ikilemesinde olduğu gibi bu kelimenin Fuzûlî'nin şu beytinde "sıdk ü dürüst" yahut "sıdkı dürüst" şeklinde bir kullanımı olduğu görülmektedir: *Beni tarîkına ihlâs-i pâk ü sıdkı dürüst / Çeküp-durur ki saŋa cândan itmişem ikrâr* FDKA, k.6/40. krş. *Ders okur hüsni kitâbından Fidâyî kılsa şerh / Pes neden sıdkı dürüst ü sözleri çin olmaya* FDBÇ g.13/9. Fedâyî bu beytinde Türkçeye Çinceden geçen "doğru, gerçek, hakikî" anlamındaki "çın" kelimesini kullanarak "dürüst"ün bu anlamını adeta pekiştirmiş görünüyor.

= **Düzgün:** Nâbî'nin dolunayı felek sathına vurulan bir mühre benzeterek "Felekte her gece ayın mührü basılıyor ama sadece bir gece düzgün çıkıyor" dediği *Çerhde bir gice ancak görinür nakşı dürüst / Nâbiyâ her gice mühri basılur mehtâbuŋ* NDAF, g.435/7 beytinde kelime bu anlamıyla kullanılmış. Fidâyî'nin "Eğer gönlünün şişesini sevgilinin yanağına ayna etmek istiyorsan önce onu kır ki düzeltsinler" dediği *Şîşe-i dil kıl şikest evvel kılalar tâ dürüst / Varise göŋlüŋ ruh-i cânâna mir'ât itmege* FDİŞ g.201/2 beytinde de kelime

düzgünlük anlamında kullanılmış. Bu beyitte şişenin kırılıp potada eritilerek yeniden cam hâline getirilmesinden bahsediliyor. Nev'î'nin şu beytinde kelime feleğin dakik ve düzgün dönüşü hakkında kullanılmış: *Himmet-i ma'şûk pest ü hâtır-i 'âşık şikest / Gerdiş-i gerdûn dürüst evzâ'-ı nâ-hemvârı ter* NDMT, k.12/71.

= **Kesinlikle:** Nedîm'in değişik mezhep ve ırkları sıralayarak söylediği "O kâfir güzeli Dürzü, Yezidî, Kızılbaş değil, kesinlikle bir Acem Ermenisidir" beytinde kelime bir katiyet bildirmek için kullanılmış: *Dürzî degül Yezîd degül sürh-sâr degül / Kâfir hemân dürüst 'Acem Ermenîsidür* NDAG, kıt.87/2. Şerîfî'nin "Sevgilinin kulağına mutlak surette ve kesintisiz olarak feryatları gittiği hâlde bu nasıl bir umursamazlıktır ki âşığa hiç acımıyor?" dediği şu beytinde de bir kesinlik ifadesi için kullanılmış görünüyor: *Bu ne istignâ olur itmez terahhum 'âşıka / Sem'-i yâre her dem irür nâle vü âhı dürüst* DŞSY, g.52/2.

= **Mevzun, mütenasip:** Rahmetli annem "endâmı dürüst" tabirini kullanırdı. Fakat hangi anlamda kullandığını tam hatırlayamıyorum. Behiştî Sinân Çelebi'nin boyu, boynu çevikliği v.b. bütün yönleriyle mükemmelliğini anlattığı bir at tasvirinde geçen bu tabiri "mevzun ve mütenasip" olarak çevirmek mümkün görünüyor: *Rahş-i Rüstem gibi yük çekmede çüst / Cümle endâm-i kemâlinde dürüst* BSHP, mes.212. Tebrizli Ahmedî'nin *Esrâr-nâme Tercümesi*'nde olağanüstü özelliklere sahip özel dokunmuş bir gömlek anlatılırken *Her yiri kâmil ola gayr-i noksân / Cümle endâmı dürüst ola yeksân* TAET, mes.1673 denmesi de bu manayı teyit eder mahiyettedir.

= **Para** bk. "Dürüst" [para]

= **Sadık:** Karamanlı Nizâmî'nin "Beni öldürmek için yemin ettiğinden korkarım. Zira artık dünyada sözüne sadık biri bulamıyorum" diyerek sanki sevgilinin kendisini öldürmesinden korkarmış gibi davrandığı *Korkaram öldürmege 'ahd itdüginden beni kim / Bulmadum 'âlemde bir 'ahdi vü peymânı dürüst* KNDH, g.6/3 beytinde dürüstlük sadakat ve doğruluk anlamında kullanılmış. krş. *Kavli yârüŋ yarın öldürmekde olmışdı dirîg / Olmadı ol bî-vefânuŋ 'ahd ü peymânı dürüst* KADA, g.68/4.

= **Sağlam:** Zâtî'nin "Ey gonca gibi genç güzel! Sen mecliste cübbeni yırttığından beri, âşıklar içinde bir tek yakası sağlam kalan olmadı" anlamında *Bezm içinde ideli ey gonca sen cübbeŋ kabâ / Kalmadı 'uşşâk içinde bir girîbânı dürüst* ZDAN, g.79/5 dediği beytinde kelimenin anlamı "sağlam"dır. Aynî'nin mealen "Can şişem sağlam kaldıkça senin dudağının şarabından gönlümü hiç boş bırakmam" dediği şu beytinde de kelime aynı anlamda kullanılmış: *Cür'a-i câm-i lebüŋden hâlî itmez 'Aynî dil / Tâ olur dünyâda anuŋ şîşe-i cânı dürüst* KADA, g.67/7. krş. *Dilümi yire çalar ol nigâr-i sengîn-dil / Nite dürüst ola tıfluŋ elinde bir şîşe* SDRK, g.106/5; *Kalmasun hîç vücûd-i düşmende / Bir dürüst üstüh'ân cirîdüŋden* MDAM, k.7/39.

= **Tam, eksiksiz:** İshâk Çelebi'nin "Gönlüm o servi gibi nazlı salınan güzele meyillidir. Tam bir yıldır onun hastasıdır" anlamındaki şu beytinde olduğu gibi "tam" anlamında kullanılan bir sıfattır: *Göŋlüm ol serv-i nâza mâyildür / Hastesidür dürüst bir yıldur* ÜİÇD, g.52/1. Âzerî'nin *Nakş-i Hayâl*'inde geçen "Dinini zedeleyen yalandır. İmanı tamamlayan doğruluktur" anlamındaki şu beyitte de "süst"ün [= eğri büğrü] zıddı olmak üzere aynı anlam kastedilmiş: *Kizb durur dînüŋi süst eyleyen / Sıdkdur îmânı dürüst eyleyen* AİNH, mes.2086. Tâcî-zâde'nin "Gönlünün bana olan itimadını tamam etmek isterdim" dediği şu beytinde de aynı anlam söz konusudur: *Göŋlinüŋ baŋa dürüst itmek dilerdüm sıdkını / Didüm er olan kişi taşdan çıkarur rızkını* TCÇD, g.255/2. krş. *Çü kej-revdür felek bildüŋ dürüst it bezm mîzânın / Bugün kim râst irişdi güneş seyr ile mîzâna* ADYA, g.614/8. Livâyî şu beytinde "dürüst eyleme" ibaresini "tamamlama" anlamında kullanmış: *Ey Livâyî defter ü dîvânuŋ eyle ber-kemâl / Diyeler kim eylemiş bu nazm-i Selmânı dürüst* PBKG, g.908/7.

DÜRÜST [para]

Bizans'ın kurucusu Konstantin'in Batı Roma'nın düşük ayarlı sikkelerine mukabil tam ayar altın para bastırarak buna "sağlam, güvenilir, tam" anlamında *Solidius* adını verdiği biliniyor. Eski metinlerde altın sikke anlamında geçen "dürüst" kelimesini bu bilgi çerçevesinde değerlendirmek gerektiği anlaşılıyor. Daha çok "dürüst-i Magrib", "dînâr-ı Magrib" yahut "Magribî zer" şeklinde geçen bu altın, halis ve tam ayarlılık bakımından piyasada rağbet gören bir para olarak zikredilmektedir. Meselâ Yakînî bir beytinde "Senin ayrılığının potasında coşku ateşiyle saf altın

oldum. Sarı yüzüm sanki bir Magrib dinarıdır" anlamında şöyle der: *Hâlis oldum pûte-i hecrüŋde nâr-i şevk ile / Magribî dînârdur ruhsâr-i zerdüm gûyiyâ* YDÖZ, g.5/6. Azmî-zâde güneşin batarak yıldızların ortaya çıkışını tasvir ederken tam bir altın sikkenin terazide tartılarak gümüş paralarla bozuluşunu kurguladığı şu beytinde toprağı sarrafların para saydıkları tahtaya, (bk. "Akçe tahtası") batan güneşi ise yıldız dirhemleriyle tartılırken bu tahtanın altına düşen bir Magrib dinarına benzeterek şöyle der: *Tahta-i hâk altına düşdi dürüst-i Magribî / Vezn iderken dirhem-i encümle sarrâf-i kader* AHBK, k.31/9.

+ **Ayar:** Molla Aşkî'nin "Feleğin Mağrib altını olan güneş, sen parlak yüzlü kuyumcunun görüşünün mihek taşına vurulduğunda düşük ayarlı çıktı" dediği *Gerdûn dürüst-i Magribi sen şems-i zer-gerüŋ / İrdi mehekk-i râyına bulındı kem 'ıyâr* ADNB, k.3/46 beytinde kuyumculukla ilgili kavramlardan "'ayâr" ibaresine özellikle yer verildiği görülmektedir. Çünkü "dürüst" kelimesi ve özellikle "dürüst-i Magrib" ayarı tam olmasıyla tanınmış bir para imiş. Aşkî ve Vasfî'nin şu beyitlerinde "dürüst" kelimesiyle "'ayâr" ibaresini özellikle birlikte kullanmasının sebebi de budur: *Her biri kâmil 'ayâr idi dürüst / Köhne sikkeyle ki var idi nühüst* AHPA, mes.2692. krş. *Gubâr-i devleti ol kîmyâ-durur ki_andan / Dürüst-i Magribî-i mihr olur temâm 'ayâr* VDMÇ, k.1/22.

+ **Magrib:** Ayarı tam olduğu için itibarlı bir para olduğu anlaşılan "dürüst-i Magribî" kavramı da eski şiirde oldukça fazla kullanılır. Azmî-zâde şu beytinde doğan güneşi bu paraya benzetmiş: *Bir seher-geh kim dürüst-i Magribî olup 'ıyân / Sîne-i 'âşık gibi germ oldı bâzâr-i cihân* AHBK, müf./438. Hâzık'ın şu ifadesi de bu paraya verilen değeri göstermesi bakımından ilginçtir: *İtmiş dürüst-i Magribî-i âfitâbı güm / Şem'-i kamerle tâ-be-seher âsümân arar* HDHG, g.96/2. Ayrıntılı bilgi için bk. "Magribî dinar"

← **Güneş:** Azmî-zâde'nin "Güneş sikkesi teraziye konduğunda / Terazi burcuna girdiğinde, kar dirhemleri toprak tahtasına (bk. "Akçe tahtası") döküldü" dediği şu beytinde kelime bir tür sikke anlamında (bk. "Dürüst", "Magribî dinar") kullanılmış: *Ş'ol zemân kim geldi mîzâna dürüst-i âftâb / Tahte-i hâke döküldi dirhemi berfüŋ hemân* AHBK, k.39/6.

DÜŞ, düşmek, dûş-dûşîn

Şairler Türkçedeki "düş" [= rüya] ve "düşmek" fiili ile rast gelmek manasındaki "düş olmak" ile Farsça omuz anlamındaki "dûş" gibi kelimeleri türlü vesilelerle bir araya getirerek ilginç cümleler kurup değişik söz oyunları geliştirmeyi severler.

+ **Düş:** Aşkî'nin *Zülfüŋi dün düşde gördüm dil bugün cem' olmaz / Bu perîşânlıgı iden ol hʷâb-i dûşîndür baŋa* ADNB, g.2/5 beytinde olduğu gibi rüya anlamındaki "düş" ile Farsçada "dün gece" anlamına gelen "dûş" yahut "dûşîn" [= dün gece] kelimeleri birlikte kullanılarak yüzlerce beyitte örnekleri görülen bir ses ilişkileri yumağı oluşturulmuş. Üsküplü İshâk Çelebi'nin "Gönül dün gece rüyasında o güzeli siyah sakalı bitmiş görünce, uyanır uyanmaz karmakarışık oldu" dediği *Düşinde dün gice gördi hat-i siyâhını dil / Uyandugı gibi fi'l-hâl düşdi teşvîşe* ÜİÇD, g.252/5 beyti de böyledir. krş. *Muhyî dûş oldı şeb-i yeldâ-yi hecre nâgehân / Düş gibidür şimdi rûz-i vuslat-i cânân aŋa* MDMA, g.39/9.

+ **Duş olmak:** Türkçede rastlamak, karşılaşmak yahut denk gelmek gibi anlamlar ifade eden "tuş olmak" yahut "duş olmak" fiilini şairler yaygın olarak "düşmek" fiiliyle yahut rüya anlamındaki düş ile birlikte kullanmışlar. Muhibbî'nin "Rüyamda sevgiliyi kucakladığımı gördüm. Bu bana ya nasip olsun yahut da hiç uyanmayayım" dediği *Düşde gördüm ki nigârı ben der-âgûş itmişem / Yâ duş olsa bu baŋa yâ hîç bîdâr olmasam* MDCA, b./118 beyti böyledir. Nedîm'in "Kirpiklerinin pençesine düşenler canı terk etsinler. Kıvrım kıvrım saçına rast gelenler de teller takınıp sevinsinler" dediği *El yusun cândan düşenler pençe-i müjgânına / Tel takınsın duş olanlar kâkül-i pîçânına* NDAG, k.21/47 beytinde de aynı ilgi kullanılmış. Türkçede "duş olmak" aynı zamanda yönelmek anlamında da kullanılır. Hakîm Mehmed Efendi'nin düşürmek fiiliyle "duş olmak" tabirini birlikte kullandığı şu beytinde geçen "zülf-i yâre duş olmak" sevgilinin saçına yönelmek anlamında kullanılmış: *Uyup sevdâ-yi zülf-i yâre duş oldum hatâ itdüm / Düşürdüm kendümi mülk-i Hotenden Çîn ü Mâçîne* HMED g.99/3.

+ **Dûş:** Farsça "omuz" yahut "sırt" anlamındaki bu kelime de bu grupta çokça kullanılır. Mesîhî şu beytinde güneşi, omuzda taşınırken Magrib ülkesinde devrilip içindeki şarap dökülen altın bir

sürahiye benzetmiş: *Götürürdi bu felek dûşında bir zerrîn yatuk / Düşürüp magribde dökildi şarâb-i erguvân* MDMM, k.14/4. krş. *Bu felek dûşına götürdügi zerrîn yatugı / Düşürüp yire dökülmişdi şarâb-i gül-reng* KZMÇ, k.52/3. Azmî-zâde'nin "dûş" ile düşmek fiilini birlikte kullandığı "Feleğin Zâl'i Behram'ın kılıcını görünce korkarak kendisini öylesine bir titreme tuttu ki, omuzundan siperi düştü" anlamındaki şu beytinde de bu ilgi kullanılmış: *Tîg-i Behrâmı görince Zâl-i gerdûn havf idüp / Lerze tutdı ş'ol kadar kim düşdi dûşından siper* AHBK, k.31/5. Şeyhülislâm Yahyâ'nın gösteriş için seccadesini sürekli omuzunda taşıyan fakat bir fırsatını bulunca da şarap içmeyi ihmal etmeyen riyacı sofuya laf atarken "düşmek", "düşürmek" ve "dûş" ibarelerini birlikte kullandığı *Düşer tenhâda zâhid şübhesiz pây-i hum-i meyde / Düşürmez gerçi kim seccâdesin zâhirde dûşından* ŞYDH, g.282/3 beyti de böyledir.

+ **Dûşîn:** Farsçada "dûş" yahut "dûşîn" kelimesi dün gece demektir. Pertev'in "O güzelin yüzünün nuru dün geceki şaraba aksedince" dediği şu beytindeki "düşmek" fiili ve "dûşîn" ibareleri özellikle bir araya getirilmiş: *Düşdi nûr-i rûyı Pertev çün mey-i dûşîneye / Subh-i 'ıydüŋ pâyesin virdi şeb-i âzîneye [...]* MPEB, tah.42/5. Nev'î'nin rüya, sofu, istihare kavramlarını bir araya getirerek kurduğu şu cümle de böyledir: *Düşüŋ midür o sohbet-i dûşîne sûfiyâ / Hayra delâlet itmedi yâ istihâremüz* NDMT, g.190/3.

DÜ-SÂLE, mey-i dü-sâle

İçindeki küf mantarları, bakteri ve mayalar gibi türlü mikroorganizmalar sebebiyle şarap, hava ve ışık ile teması yahut bulunduğu ortam ısısının yükselmesiyle kolayca bozulabilecek yapıda canlı denebilecek türden bir içecektir. Yeni şarap, üzüm kabuğundaki taninler sebebiyle koyu renkte olup dili burkan bir tada sahipken yıllandıkça içindeki glikoz ve taninler dibe tortu olarak çöktüğünden tadı yumuşayıp rengi açılır ve kalitesi yükselirmiş. Yıllanmış şarabın makbul olmasının sebebi de zaten budur. 1600'lü yıllarda Avrupa'da mantar tapaların keşfi ve koyu renkli cam şişelerin kullanılmasına kadar şarabın hava ile olan temasını kesmek bir hayli zormuş. Bundan yüzlerce yıl önce Anadolu'da içindeki şarapla mahzene gömüldükten sonra geçtiğimiz yıllarda defineciler tarafından bulunan bir cam sürahinin ağzının kalın tabaka balmumu ile kapatılarak hava temasının nasıl kesildiğini gösteren bir video halen internette bulunmaktadır. İşte bu imkânsızlıklar sebebiyle şarap üretildikten kısa bir süre sonra bozulma tehlikesiyle karşı karşıya kalıp tüketilmesi gerektiğinden o devirlerde çok yıllık şarap kötü şarap sayılırmış.

Melamet meşrebini ve kınanmayı daima ön planda tutan bu edebiyatın semboller ağı içerisinde şarap gibi (bk. "Şarap") olgunlaşmış lezzetli şarap anlamındaki "mey-i dü-sâle" de en mükemmel aşkı ve İlâhî aşkın zirvesini temsil eder. Hüdâyî'nin Elest Meclisi'nde sevgili ile beraber oluşunu, onunla bir servi ile gölgesi kadar yakın bulunuşunu temsil etmek üzere nazmettiği "Nerede o zamanlar? Hani yeşillikler arasında birlikte salınırdık. Sanki bir servi ile gölgesi kadar yakındık" diye hasretini ifade ettiği *Kanı o dem ki çemende çemân ikimüz idük / Misâl-i sâye vü serv-i revân ikimüz idük* HDMK, g.118/1 matlaı ile başlayan bir gazelinde yer alan *Aŋ ol güni ki gülistânda heftelerle kalup / Mey-i dü-sâle içen bir zemân ikimüz idük* HDMK, g.118/3 beyti şairin Allah'a olan özlem, hasret ve taşkın aşkını yansıtması bakımından örnek olarak buraya alındı. krş. *Seb'a'l-mesânî remzini kıldum müşâhede / Bir mâh-ı çâr-dehle şerâb-ı dü-sâlede* DUİÇ, g.549/2. On dört yaşındaki güzel için bk. "On dört yaş"

= **Kaliteli şarap / mükemmel aşk:** O günün imkânlarıyla şarap içindeki taninlerin dibe çöküp lezzetini bulma zamanı iki yıl olarak kabul edilip bu süreden sonra şarabın bozulma riski devreye girdiğinden şiir geleneğinde "dü-sâle" [= iki yıllık] şarap olgunlaşmış en makbul şarap olarak kabul edilir. Tecellî'nin *Kâşâne-i felekde bugün bir dem eyledük / Şevk-i mey-i dü-sâle ile 'âlem eyledük* TDSD, g.81/1 yahut Arpaemîni-zâde Sâmî'nin *'Âlem-nümâ-yi her dü-cihândur bahârda / Gör câm-i dûr-bîn-i şerâb-i dü-sâleyi* SDFS, g.133/2 demesi bundandır.

+ **Yıllar ve yaşlar:** Üsküplü İshâk Çelebi'nin aşkın gücünü vurgulamak için "İki yıllık şarabı seksen yaşındaki ihtiyarlar içse derhal canları tazelenip gençleşiverirler" dediği *Bir demde cânı tâzeleŋür nev-cüvân olur / İçse mey-i dü-sâleyi heştâd-sâleler* ÜİÇD, g.32/4 beytinde olduğu gibi "dü-sâle" ibaresinin geçtiği beyitlerde çoğu zaman sayılar, takvim süreleri ve yaşlar devreye sokulur. Şeyhülislâm Yahyâ'nın iki yıllık şarabı "iki yaşında

kız çocuğu"na benzeterek sofuyu "İki yaşındaki çocuğa kötülüklerin anası diyen biri hiç akıllı olabilir mi?" diye tenkit ettiği şu beytinde de yine yaşlar ve yıllar devreye sokulmuş: *Vâ'iz-i şehre nice 'âkil disün pîr-i mugân / Adına ümmü'l-habâ'is dir dü-sâle duhterüŋ* ŞYDH, g.196/2. Le'âlî'nin şu beytinde de on dört yaşında hizmet eden meyhane köçekleri ve iki yıllık şarap bir arada zikredilmiş: *Çalagör sâzı sûz ile ki meclis germ ola mutrib / Ki mey dü-sâle vü sâkî olupdur çâr-deh sâle* DLGK, g.164/4. Bu konuda bk. "On dört yaş"

DÜ-ŞÂH, dü-şâha bk. "Duşak"

DÜ-ŞÂH

Kaşların yüz bahçesinde bitmiş iki fidana benzetilmesi Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi çokça görülür: *Didiler bâr-i melâhatden egilmiş iki şâh / Zâtiyâ bâg-i cemâlüŋde bakanlar kaşına* ZDAN, g.1281/5. Bazı şairler bu "şâh" kelimesini ceylan ve geyik boynuzu anlamında da kullanmışlardır. Nâbî "Onlar iki kaş değil Harem ahusunun iki boynuzudur. O gözler büyülü nergisler değil iki ceylandır" dediği şu beytinde kaşları, ceylan gibi gözler üzerindeki boynuzlara benzetmiş: *Şâh-i âhû-yi haremdür iki ebrû degül a / İki âhûdur iki nergis-i câdû degül a* NDAF, g.715/1. Nâmî'nin şu beytinde de sümbül gibi saçlar altında duran kaşlar, ceylan gözler üzerindeki iki boynuza benzetilirken "dü-şâh" tabiri kullanılmış: *Yatarlar sâye-i sünbül-sitân-i turrede gûyâ / Ser-i çeşmân-i mestinde dü-şâh-i âhuvân ebrû* NDAY, g.323/3. Nâtıkî'nin "Senin yüzün Çin bahçesi, gözün ve kaşların da öfkeyle boynuz boynuza durmuş iki vahşi ceylan" dediği şu beyti de bu hususta çizilmiş güzel bir kompozisyondur: *Lâle-zâr-i Çîn rûyuŋ çeşm ü ebrûyuŋ senüŋ / Şâh şâha kîn ile konmış iki vahşî gazâl* NDSÖ g.293/4.

DÜ-ŞÂH OK (tîr-i dü-şâh)

Fatih dönemi şarilerinden Molla Aşkî *Heft Peyker*'inde temrenine zehir sürülmüş bir çatal temrenli oktan "tîr-i dü-şâh" diyerek şöyle bahseder: *Terkeşinden çekdi bir tîr-i dü-şâh / Zehrlü peykânı âhengi ferâh* AHPA, mes.758. krş. *Ejdehâ açmışdı_ iki gözin ferâh / Kim gelüp dokundı ol tîr-i dü-şâh* AHPA, mes.760. Azmî-zâde gamı gönül yarasına benzetirken onun eziyet veren temrenini de çatal uçlu bir ok olarak tanımlar: *Hemîşe zahme-i şest-i gam-i dil ü câندur / Hadeng-i mihneti beŋzer dü-şâha peykândur* AHBK, müf./70.

DÜŞMAN [şairin hasımları] ('adû, a'dâ)

Eski şiir geleneğinde şiirin temel konusu sevgili olduğu gibi neredeyse bir o kadar da düşmanlardan bahsedilir. Bunda en belirgin tip "rakîb" olup (bk. "Rakib") bu karakter daima sevgili ile âşığın arasına girip beraberliklerini bozmaya çalışan kötü kişi konumundadır. Ancak düşman kavramı sadece rakîble sınırlı kalmayıp şairin sanatını ve başarısını kıskananlardan sevgiliye ilgi duyan başka insanlara kadar herkesi içine alacak geniş bir yelpaze oluşturur. Bu sebeple düşman tipini 1. Din ve devlete karşı silah zoruyla tehlike arz edenler (küffâr) 2. Âşığı tehdit eden diğer kimseler olarak iki ana madde hâlinde incelemek yerinde olacaktır. Her ikisi hakkında da "a'dâ ve 'adû" denmekle birlikte şair hemen daima müslüman olan bu ikinci tipe hücum edip onu kâfirlikle itham ederken oldukça dikkatli bir dil kullanır. Âşık için tehdit oluşturan düşman tipinin en belirgin özelliği sevgiliyi onun aleyhinde kışkırtılarak âşıkla arasını açmaya çalışanlar olup bu tipler zaten "rakîb" karakteri başlığı altında müstakil olarak ele alındı. Bu düşman hüviyeti altına girenlerin bir diğer özelliği de şairin sanatını ve şiirini tenkit edip kıskanan ve onu yermeğe çalışanlardır.

= **Şairin hasımları:** Bu şiirlerin söylenip üretildiği ve revaç gördüğü devirlerde şiir ve edebiyat mahfillerinde aynı zamanda güçlü bir tenkit mekanizması da faaliyet hâlindeydi. Bazen nazmedilen bir şiir sayesinde çok yüksek payeler elde edilebildiğinden, bu başarının düşmanları da kendiliğinden devreye girip bu eserlerin en küçük bir kusuru dahi dillendirilip tenkit ediliyordu. Şairler de bu hasımlarına karşı var güçleriyle hücum ederek onları mücevherin değerini bilmeyen cahiller olmakla itham ederlerdi. Azmî-zâde'ye göre şiirleri her kulağa lâyık olmayacak derecede kıymetli birer inci değerinde olduğundan, hasımlarının ona kulak vermemeleri son derecede tabiidir: *Bir güherdür degme gûşa varmaz ol ey Hâletî / Tutmasa a'dâ 'aceb mi şi'r-i rûh-efzâŋa sem'* AHBK, g.363/5. *N'ola dürr-i nazmuŋa a'dâ ta'arruz eylese / Kıymetini cevherüŋ Zâtî ne bilsün bed-güher* ZDAN, g.472/7. Sehâbî'ye göre ise nazmının her harfi birer sihir gibi etkili olması bakımından onları firavun mizaçlı düşmanlarının gerçek hâliyle görmesi mümkün değildir: *Vasf-i zülf-i yârda şi'rüŋ Sehâbî sihrdür / Dîde-i a'dâya her harfin bir ejder gösterür* SDCB, g.124/7. Mu'îdî ise düşmanlarının beyitlerini

bozmaya çalıştıkları iddiasıyla şöyle der: *Dîvâne Mu'îdîyi kabûl eylemez a'dâ / Şi'ri okımazlar da hemân beyti bozarlar* MDGT, g.150/5. Şiir piyasasının bu şekilde çekişmelere sahne olması son derece tabiidir. Çünkü hemen her biri bir devlet büyüğünün himayesine tutunan bu şairler, kendilerinden daha usta bir şairin yerlerini kapması hâlinde geçim kaynaklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacakları endişesindeydiler.

Dolayısıyla âşık konumundaki şair ile sevgili konumundaki hâmî, padişah, devlet büyüğü v.b. arasını açmaya çalışanların çokça olduğu bir çevrede şair bir yandan sevgili konumundaki hamisine âşıkane şiirler nazm edecek, diğer yandan da sanatını ve kendisini hasımlarına karşı koruma mücadelesi verecektir. Şairin hasmı konumundaki düşmanların karakterlerini şu birkaç madde altında özetlemek mümkündür. Görüleceği üzere buradaki vasıflar "rakîb"in özelliklerinden fazlaca farklı değildir:

- **Âşığı çekiştirir:** Âşığın düşmanları sevgiliye sürekli onun aleyhinde telkinde bulunurlar: *Seni sevmez diyü 'Amrînüŋ a'dâ / Yıkarlar gönlini bühtân yaparlar* ADMÇ, g.36/5. Sevgilinin de bu asılsız iftiralara kanıp inanması âşığı kahreder: *Düşmen söziyle küsdi bize yâr-i cânumuz / Kalmadı tende bu gam ile yarı cânumuz* ADNS, g.42/1. Bunun sonucunda sevgilinin âşığa olan cevr ü cefası her geçen gün daha çok artar: *A'dâ sözi-y-le hûş meleke buldı cevrde / Şeytâna dôstlar o melek-hû n'içün uyar* ZDAN, g.188/4.

- **Beddua edilir:** Rakîbe edilen beddualarda olduğu gibi düşmanlara edilen beddualar da çoğu zaman dua görüntüsü altında zekice kurulmuş alaycı cümlelerden oluşur. Zâtî'nin "Sevgiliye bakarken düşmanın gözüne bir şey kaçmış. Dostlar el kaldırıp dua edin ki çıksın" dediği *Nesne düşmiş yâre bakarken 'adûnuŋ gözine / Dôstlar el götürüŋ hâcet dileŋ tâ kim çıka* ZDAN, g.10/2 beytinde sanki göze kaçan nesnenin çıkması için dua ediliyormuş gibi davranılıp aslında düşmanın gözünün çıkması istenmiştir.

- **Hakaret edilir:** Düşmanlar şaire taş atıp saldırdıkları gibi şair de her fırsatta onlara sataşır. Zâtî'nin kendisine köpek diye hakaret eden düşmanını aynaya bakmakla ve "hod-bîn"likle suçlaması böyledir: *Seg dimiş mir'ât-i hâl-i 'âşıka bakmış 'adû / Dôstlar billâhi kimdür dimeyen hod-bîn aŋa* ZDAN, g.50/2. krş. *Dôstum Zâtî tururken her-murâd olmak neden / Mîve-i bâg-i visâlüŋden 'adû-yi bî-edeb* ZDAN, g.54/5; *Bagrını hecr ile dil düşmenüŋ ey hûr-i cinân / Dünyede göster o mel'ûna cehennem deresin* DUİÇ, g.434/6.

- **El oyunu oynar** bk. "Dest-bâzî"

- **Kâfirdir:** Savaş edilip kanı dökülen düşmanlar haricinde şairler kendi hasımlarını da kâfirlikle itham ederler. Bir Müslümanın diğer bir Müslümana kâfir demesi dinden çıkma sebebi sayıldığından, buradaki "kâfir" ibaresi gerçek manasıyla değil de çoğu zaman acımasızlıktan kinaye ile (bk. "Kâfir") yahut ima yoluyla ihsas ettirilir. Nisârî'nin *Dâmen-i vaslına yârüŋ el sunar nâ-geh diyü / Göŋlüm ol a'dâ-yi dîn kâfir-likâdan vehm ider* NDNÇ, g.78/4 beytinde düşman "kâfir görünüşlü" olarak tanımlanmış. Bilindiği üzere sevgili âşığın dini ve imanı gibidir. Şayet sevgiliyi ele geçirecek olursa bir bakıma din elden gideceği için şairin hasmı da "din düşmanı" olarak tavsif edilmiş. Zâtî'nin şu beytinde de düşman, sevgilinin dinine teslim olmaması bakımından Müslüman sayılmamıştır. Dolayısıyla böyle sahte bir âşığın onun mahallesinde tavaf etmesi, Müslüman olmayan bir kimsenin Kâbe'yi ziyareti gibi düşünülmüş: *Kûyuŋı seyr itmek ister 'âşık olmadın 'adû / Ka'beye varmak diler kıblem Müselmân olmadın* ZDAN, g.1142/3.

- **Meclis kurar:** Şairin dostlarının meclisi olduğu gibi düşmanları da meclis kurarlar ve onun en büyük derdi, bir dostunun bu meclislerden birine katılmasıdır: *Şerâb-i bezm-i a'dâdan 'izâruŋ yine gül güldür / Beni ey dôst tap aglat yiter düşmenleri güldür* ZDAN, g.186/1. Hüdâyî sevgilinin düşmanların meclisini mum gibi aydınlatmasını rezillerle birlikte oturmak olarak yorumlar: *Ey mâh varma meclis-i a'dâya şem'-vâr / İl saŋa dimesünler erâzil-nişînsin* HDMK, g.175/4. krş. *Ş'ol dil-rübâ ki meclis-i a'dâda açılur / Bir nahl-i tâzedür dem-i sermâda açılur* NDEE, g.35/1; *Meclis-i a'dâda çalmış veh ki yârım dâ'ire / Kaddüm ol derd ile derdâ oldı yarım dâ'ire* ZDAN, g.1405/1. Âşık ölmeye razıdır fakat sevgilinin düşman meclisine giderek onunla içmesine asla razı değildir: *Kanumı mey yirine içmek dilerseŋ iç müdâm / Dôstum a'dâ ile çifte tolular içme tek* ZDAN, g.686/3. Bu gibi remizlerle ifade edilen bu durum aynı zamanda dervişlerin tarikat sohbetleri için de geçerlidir. Tarikatlerde bir dergâha intisap eden bir dervişin başka

bir dergâhın meclisine girip sohbetine katılması asla hoş görülmezdi.

• **Ölümü istenir:** Şair her fırsatta düşmanın ölümünü ister. Sevgilinin düşmanı öldürmesi ona gösterilen bir ilgi sayılacağından bu pek görülmez fakat Sâdık Zîver Paşa onu öldürmenin günah olmayacağı kanaatiyle sevgiliyi şöyle kışkırtmış: *Kande agyârı güneh dime görürseŋ öldür / Sell-i seyf'it yüri a'dâya gazâ niyyetine* SZPD, g.280/6. Düşmanın ölümü talep edilirken ona edilen beddualarda olduğu gibi çoğu zaman alaycı bir dil kullanılır: *Geçüp benden 'adûyı öldüre şâyed dirin tîrüŋ / Anuŋ-çün arkama yâre siper tutdum tevehhümden* ZDAN, g.1194/2. Zâtî bir başka beytinde düşmanının ölmek üzere olduğunu duyunca "keşke onun yasını dün tutsaydık" diyerek sanki yas tutmak istiyormuş gibi görünür, fakat asıl istediği düşmanın çok daha önce ölmüş olması temennisidir: *Eyitdi hastedür düşmen degişe gibi dünyâsın / Didüm tutmış olayduk vây anuŋ ey dôst dün yasın* ZDAN, g.1178/1.

• **Kıskançtır:** Şairin düşmanları onun hep kederler içinde olmasını ister ve neşesinden üzüntü duyarlar: *N'ola be-dâg-i dil olsa kemâl-i reşkinden / Sürûr ile görüp a'dâ meger Hanîf seni* HDCA, g.368/5. Şair de düşmanın kendisini kıskanmasından zevk alır. Hayâlî Beğ bu durumu Hz. İbrahim'e düşmanın yaktığı ateşin gül bahçesi oluşunu misal verir. Bu örnekleme esnasında dolaylı olarak düşman da Nemrut'a benzetilerek tahkir edilmiş olur: *Reşk-i a'dâdan Hayâlî zevk ider kim Zülcelâl / Virdi İbrâhîme gülşen âteş-i Nemrûddan* HBDA, g.310/5. Sevgili şairden veya onun dostlarından yana iltifat gösterse düşmanlar perişan olur: *Ey Me'âlî reşkden a'dâ olurdı hep helâk / Meyl gösterse eger dil-dâr ehibbâdan yaŋa* MDEA, g.28/5. Hasımların şairi kıskanmalarının bir diğer sebebi de güzel şiirleridir: *Senüŋ bu dil-keş şi'rüŋ görenler şübhesüz Rezmî / Olur hep nükte-sencân-i cihân bil kim saŋa a'dâ* RDMG, g.14/5. Dikkat edilecek olursa şair de düşmanın düşmanıdır ve o nasıl sevgilinin kendisine rağbet göstermesi hâlinde düşman tarafından kıskanılıyorsa; sevgilinin düşman meclisine gitmesi de şair için büyük bir kıskançlık vesilesidir: *Dile reşk âteşi dâg urmasun mı lâle-veş cânâ / Şerâb-i bezm-i a'dâdan 'izâruŋ lâle-gûn olmış* ZDAN, g.609/2.

• **Soğuktur:** Zâtî'nin *Sovuk sözi a'dânuŋ ey behcet ü hüsn ıssı / Sovutdı seni benden el-berdü 'aduvvü'd-dîn* ZDAN, g.1022/2 beytinde ifade ettiği üzere düşmanlar şairle dostları arasını bozup onları ayırmaya çalışırlar. Onların bu soğukluğu kıştan daha şiddetli olarak nitelendirilir: *Düşmen itdügi bürûdet yiter iy bâd-i şitâ / Şimdi ol yâri komaz kim çıka seyrâna sovuk* ÜASU, g.228/5. Yetîm Ali Çelebi şu beyitte üşütme sonucu insanın balgam çıkartmasıyla eski dilde iki kişi arasını bozma anlamındaki "balgam bırakma" (bk. "Balgam bırakma") tabiri arasında ilgi kurarak şöyle demiş: *Pertev-i mihr ü mahabbetle gider / Ol bürûdet ki 'adû balgamıdur* YAZP, b.118. Beyitteki ifadeye göre soğuk alıp üşüten bir kimseye güneş nasıl iyi gelirse, muhabbet güneşinin ışığı da soğukluğun giderilmesine iyi gelecektir.

• **Şairi tenkit eder:** Şairin her fırsatta düşmanını tenkit etmesi gibi düşman da onu ve eserlerini sürekli taşlar. Şairin buna cevabı çoğu zaman meyveli ağacın taşlanması şeklindedir: *Yine seng-endâz-i ta'n olmak mukarrerdür 'adû / Şi'r-i Neylî mîve-i bûstân-i i'câz olsa da* MNAK, g.154/5. Nitekim şairlerin eserlerinde en sık şikâyet ettikleri konulardan biri de düşman ta'nıdır: *Çâk idüp n'eyler müjen ben dil-figâruŋ sînesin / Düşmenüŋ her ta'nı hod 'uşşâka bir hançer yiter* MDGT, g.143/5.

→ **Bela:** Bâkî'nin *İşigünde beni ey meh bulur bir gün 'adû nâgeh / Kazâ-yi âsmânîdür belâ-yi nâgehânîdür* BDSK, g.54/4 dediği üzere düşman gökten inen bir belaya benzetilir. Burada kastedilen durum âşığın sevgiliyle hoş sohbeti esnasında sevilmeyen bir şahsın gelip araya girmesi yahut Zâtî'nin şu beytinde olduğu gibi dostun bir düşmanla birlikte görülmesi durumudur: *Geçdi yine ol dôst yanınca bile a'dâ / Geçdi günümüz derd ü belâ ile be hey yâr* ZDAN, g.176/2. Zâtî'nin beytinde "gün" ile kastedilen sevgili, bela ise düşmandır.

→ **Ebû Cehil:** Şairin eserlerine dil uzatan ve hamisi konumundaki sevgili ile arasını açmaya çalışan düşmanın en belirgin vasıflarından biri de Hz. Peygamber'in baş düşmanlarından olan ve "cehaletin babası" lakabıyla anılan Ebû Cehil'dir: *Ger hâlümüz a'dâ ile teftîş olunursa / Gûyâ ki Ebû Cehl ile ahvâl-i Muhammed* ZDAN, g.109/4. krş. *Düşmen-i Bû-Cehlden Sa'dî ne gussa saŋa kim / Dâver-i devr-i kamer Sultân Muhammed devridür* EHKC, g.390/5.

→ **Kara bulut:** Savaş tasvirlerinde düşmanların buluta benzetilmesi daha çok savaş meydanından dağlara kaçmaları sebebiyle olmakla beraber şâirin düşmanlarının buluta benzetilmesi âşığa gün yüzü göstermemelerindendir: *Baŋa gün yüzüŋi göstermez ey mâh ebr-veş a'dâ / Kapuŋda berk urur âhum felekde gûyiyâ şimşek* ZDAN, g.708/3. Zâtî'nin güneş gibi olur olmaz her yere girip çıkan bir dostu için (bk. "Güneş") söylediği "Güneş gibi yalnız başına her yeri gezip durma ki şerefsiz düşman senin karşına bulut gibi çıkmasın" dediği şu beytinde de düşman ve bulut klişesi kullanılmış: *Cihânı gün gibi seyr itme tenhâ kıl hazer ey dôst / Öŋüŋe gelmesün bulut gibi a'dâ-yi ter-dâmen* ZDAN, g.1162/3. Hayretî'nin şu beytinde de bulut ve düşman ilişkisi işlenmiş: *Tîz olur gâyetde gördükçe 'adûnuŋ leşkerin / Serverâ beŋzer bulutdan nem kapar terdür kılıç* HDMÇ, k.11/13.

→ **Karga:** Zâtî'nin düşman elinden bir güzeli kendi yanına çekişini tasvir ettiği *'Adû-yi zâg elinden bir tezerv-i şîve-kâr aldum / Dahi ben şâh-bâz-i 'ışk olaldan bir şikâr aldum* ZDAN, g.972/1 beytinde olduğu gibi düşman, hayvanlar arasında en çok kargaya benzetilir. Yakînî'nin aşk ehlini mahrum, düşmanları mahrem, bülbülü dikene esir ve gülü de kargaya dost olarak tasvir ettiği şu beytinde de sevgili ve düşmanın yakınlaşması gül ve karganın dostluğu şeklinde temsil edilmiş: *Mahrûm ehl-i 'ışk ü 'adû mahrem-i visâl / Bülbül esîr-i hâr-i cefâ gül enîs-i zâg* YDÖZ, g.87/4. krş. *'Adû-yi zâga dik gelse n'ola Medhî horûs-âsâ / Ayagı altına alup misâl-i mâkiyân basdı* MDNS, g.523/7.

→ **Kazâ:** Zâtî'nin "Düşman dostumuzun mahallesine sinsice çıka gelse, bu atasözü göstermiştir ki kaza görünerek gelmez" dediği şu beytinde olduğu gibi sevgilinin yanında bulunması hiçbir zaman istenmeyen düşman ansızın geliveren görünmez kazaya benzetilir: *Dôst kûyına 'adû ugurlayın şâyed gele / Bu mesel zâhir meseldür görini gelmez kazâ* ZDAN, g.10/3. krş. *Baŋa 'adû yanında cefâlar ider o serv / Nâ-gâh yolda râst gelürse kazâ-y-ile* BDSK, g.465/5.

→ **Yılan:** Düşmanın yılana benzetilmesi sevgiliye sinsice yaklaşmasının yanı sıra Aczî'nin şu beytinde ifade edildiği üzere soğukluğu sebebiyledir. Şairin hasmı hangi meclise girse orada soğuk bir hava eser: *Bezm-i yârâna bürûdet virmesün mâr-i 'adû / Ol kademsüz âdemüŋ koymaya yüreginde yag* ADÖÖ, g.106/2. Düşmanın yılana benzetilmesi söz konusu edildiğinde şairler kendilerini Hz. Musa'ya yahut onun elindeki asaya benzetirler: *Mâr ise 'adû biz yed-i beyzâda Kelîmüz / Tûfân ise dünyâ gamı biz keştî-i Nûhuz* MEZÖ, terc.477/XII-4.

"A'dâ", "'adû" ve "rakîb" hakkındaki benzetme kalıpları büyük ölçüde benzerlik ve müştereklik arz etmeleri bakımından, daha ayrıntılı bilgi için ayrıca "Rakîb" maddesine de bakılabilir.

DÜŞMAN [din ve devlet düşmanları] ('adû, a'dâ, küffâr)

Kasidelerdeki savaş tasvirlerinde padişah ve devlet adamlarının kazandıkları zaferler tasvir edilirken mücadele ettikleri düşmanın durumu hakkında çok zengin ve renkli yorumlar geliştirildiği görülür. Bunlar arasında özellikle savaş ve seferlere bizzat katılan şairlerin nazmettiği kasideler birer tarih belgesi kadar canlıdır. Hemen bütün bu kasidelerde çizilen düşman tipinin ortak vasfı Me'âlî'nin *A'dâ-yi mülk ü dîni çü kahr eyledüŋ bugün / Sâhib-kırânlıg ile bulup nâm ile nişân* MDEA, k.1/28 beytinde olduğu gibi din ve devlet düşmanı ve korkak olmasıdır. Enverî'nin *Düstûr-nâme*'sinde ifade ettiği üzere daha kösler vurulmaya başlar başlamaz düşman korku içinde ne yapacağını, nereye kaçacağını şaşırmış bir ruh hâli içine düşer: *Çalınur kûs ü nekâra vü boru / Katı korku düşdi küffâra girü* DEBA, mes.2775. Bir Osmanlı paşasının teşrifi dahi Firenk ülkesini korku sarması için yeterlidir: *Düşdi küffâr iline korku kati / İrdi paşanuŋ Firenge heybeti* DEBA, mes.1684. Düşmanla girişilen savaşlar da sanki bir şenlik ve düğün anlatılıyormuş gibi (bk. "Düğün") neşeli ve alaycı ifadelerle nakledilir. Necâtî Beğ şu beytinde savaşta kana bulanan kılıçları, düğüne giderken eline koluna kına yakan şahıslara (bk. "Kına") benzeterek şöyle der: *Tîgüŋ kolın bürehne kılup kalbler yarar / Rûz-i gazâda hûn-i 'adûdan idüp hizâb* NBMK, k.3/27. Bu anlatımlarda yaygın olarak neyle mücadele ettiğini idrak edemeyen bir ahmak yerine konan düşmanın hezimeti, çoğu zaman bir karikatür tasvir edilircesine alaycı bir üslupla aktarılır.

Din ve devlet düşmanlarını Batı'da Frenk diye adlandırılan Hristiyanlar ve Doğu'da da mezhep ve itikadı bozuk kabul edilen Safevîler olarak iki ana grupta değerlendirmek mümkündür. Kış bitip de sefer vakti gelince şairler derhal cihada sevk edici

eserler nazmederek gazileri savaşa teşvike başlarlar: *'Işkiyâ hûn-i 'adû idüp cihânı lâle-reng / Tîg-i İslâmuŋ tufeyli olısar mülk-i Fireng / Vaktidür kim gâzîler eyleye küffâr ile ceng / Dôstlar evvel bahâr irdi sefer eyyâmıdur* ÜASU, k.62/7. Çoğu zaman "bed-mezheb" olarak tanımlanan Rafızîler ise Me'âlî'nin şu beytinde konu edildiği gibi diğer düşman grubunu oluştururlar: *Kıldı zuhûr bir niçe bed-mezheb ü la'în / Kim cümle dîn 'adûsı vü iblîs hem-demi* MDEA, k.7/2. Edebî metinlerde bunlarla ilgili olarak da zafer dönemlerinde alabildiğine tahkir edici, ezici ve küçümseyici tasvirlere yer verilmiştir. Mezâkî gibi bazı şairlere göre düşmanın savaş meydanına çıkması, davul zurna eşliğinde yokluk ülkesine yolcu edilmesi demektir: *Zihî hâkân-i ceng-âver ki mizmâr-i şecâ'atde / Ser-encâm-i 'adûyı 'âkıbet dârü'l-bevâr eyler* MDAM, k.8/30.

Ancak devletin gerilemesi başlayıp peş peşe gelen hezimet ve yenilgiler arttıkça, bu alaycı neşe Nazîf'in şu beytinde olduğu gibi Allah'tan istimdad istemeye dönüşür: *Bilâd-i Müslimînüŋ ba'zını a'dâ-yi dîn aldı / Emîn eyle İlâhî bu belâdan ehl-i îmânı* NDMD, tar.12/10. Yahut Râmî Abdurrahmân'ın şu mısralarında olduğu gibi kısmen tenkitler yükselmeye başlar: *Şâh-i 'âlem gaflet uyhusında âsûde velî / Her tarafdan almada mülkin 'adû-yi nâ-bekâr / Böyle kalursa eger muhtell olup ahvâl-i mülk / Korkaram olur nizâm-i saltanat nâ-pâyidâr* RAÇD, kıt.38. Gerçekten de Osmanlı'nın en büyük hatası, elde ettiği zaferler sonucunda düşmanı küçümseyip hafife alması olmuştur. Şairlerin memduhlarını göklere çıkartmak için kasidelerinde düşmanı nasıl görüp değerlendirdiklerini kabaca şu özelliklerle sıralayabiliriz:

• **Ahmaktır:** Necâtî Beğ düşmanın bağrına kılıcın saplanmasını, onun kılıcı yalın yüzlü görüp kucaklamak istemesi şeklinde yorumlar. Bu kucaklama esnasında kılıç onun canını bir yankesici gibi alıverir: *Umar 'adû ki yalıŋ yüzli diyü bagra çeke / Meger bu şîve ile ala nakd-i cân hancer* NBMK, k.7/31. Düşman kılıcı bir içim su gibi görürse de, gaza mevsimi gelene kadar sabırsız kalan kılıç da aslında onun kanına susamıştır: *'Aceb mi bagrına bassa 'adû-yi teşne-ciger / Ki fi'l-hakîka bir içim sudur hemân hancer* NBDA, k.7/17. Vuslatî Âlî Beğ *Çehrin Gazavât-nâmesi*'nde düşman kanına susayan kılıçların gaza mevsimi gelince nasıl sabırsızlandıkları hakkında şöyle bir yorum geliştirir: *Eger tîg-i tîz ü eger deşnedür / 'Adû kanını içmege teşnedür* ÇGİH, mes.1589.

• **Beddua edilir:** Her methiyede memduha dualar edildiği gibi Bosnalı Fâzıl ve Şeyh Gâlib'in şu beyitlerinde olduğu gibi din ve devlet düşmanlarına da beddua edilir: *'Adûsı dâ'imâ kahr-i İlâhîye ola mazher / İhânetde olanlar göre her dem tîg-i bürrânı* FDMA, k.7/16; *Düşmeni kûr ola dâ'im 'askeri mansûr ola / Devleti ma'mûr ola vech-i kerîmi bî-hacel* ŞGDA, tar.3/23. Bu beddualarda da çoğu zaman dua görünümünde alaycı bir üslup kullanılır. Bâkî'nin "Kınanma taşları düşmanının başına güller taksın. Gürz, düşmanının başına sümbül olsun" dediği şu beytinde de sanki düşmanın başına güller saçılması ve başına sümbül takılması isteniyormuş gibi bir ifade kullanılmış. Fakat aslında o güller taşların açtığı kanlı yaralar, sümbül ise "şeş-per" denen gürzün (bk. "Şeş-per") başa darbe indirmesi talebinden başka bir şey değildir: *Ser-i a'dâna taka seng-i melâmet güller / Ola düşmenlerüŋüŋ başına şeş-per sünbül* BDSK, k.24/47.

• **Güçsüzdür:** Düşman Sehâbî'nin şu beytinde olduğu gibi Türk askerinden birinin küçük bir hamlesi karşısında dahi darmadağın olacak kadar zayıf görülür veya gösterilir: *Ceyş-i 'adû hezîmet idüp târ ü mâr olur / Bir şahs kılsa 'asker-i mansûrdan hücûm* SDCB, g.280/3. Prizrenli Şem'î'ye göre düşman bela dağları kadar çok olsa da memduhun gücü karşısında bir zerre kadar kıymetsizdir: *Eger kûh-i belâ olsa vücûdı cümle a'dânuŋ / Şehâ kadrüŋ gününde zerrelerden dahı kemterdür* ŞDMK, k.1/24.

• **Kanı dökülür:** Savaş meydanlarında dökülen kanlar hakkında geliştirilen yorumlar da çoğu zaman birer karikatür manzarası arz eder. Hayâlî'ye göre savaş meydanı çiçekleri düşman başlarından servileri ise mızraklardan oluşan bir gül bahçesi gibidir: *Senüŋ meydân-i rezmüŋ Husrevâ bir gülşen-i cândur / Ser-i a'dâ şükûfe nîzeler serv-i hırâmânı* HBDA, k.43/27. krş. *Serv-i bâg-i saltanat Sultân Süleymân Şâh kim / Hûn-i a'dâ ile itmişdür cihânı lâle-zâr* HBDA, k.93/14. Azmî-zâde'ye göre bir kan denizine dönüşen savaş meydanının kılıç ve kalkan balıkları artık aynı isimdeki silahlardır: *'Adû-yi devletüŋ kanı dönüp deryâ-yi 'ummâna / Kılıç kalkan idi mâhîleri gûyâ o deryânuŋ* AHBK, k.23/14.

• **Korkaktır:** Türk eline güneş gibi parlayan kılıcı alıp da savaş meydanına girer girmez düşmanlar

güneşi gören karanlık gibi kaçışıp kaybolurlar: *Gün gibi hengâm-i rezm içre alup tîgin ele / Zulmet-i şeb gibi a'dâsı gürîzân eyledi* HBDA, k.53/10. Öyle ki göklere kaçıp güneşi siper etseler dahi bu öfkeden kurtuluş mümkün değildir: *Tîr-i hışmuŋdan halâs olmaz senüŋ hergiz 'adû / Bürc-i eflâke çıkup mihri idinse ger siper* ZDAN, g.322/3. Dağların tepesine kaçsa dahi atılan kementler onları birer yılan halkası gibi yakalar: *Havf-i nîzeŋden eger kaça 'adû küh-sâra / Taglar içre kemend ata tuta halka-i mâr* MDMM, k.8/37.

• **Ölümüyle alay edilir:** Padişahın kılıcının suyu o derece etkilidir ki, onun sayesinde mızraklar çiçek açıp düşman başından meyveler vermeye başlar: *Dıraht-i huşge çü neşv itdi âb-i şemşîrüŋ / Şükûfe-i ser-i a'dâyı virdi nîzen ber* HBDA, k.11/10. Nev'î'ye göre de kuru mızrakların taze meyveler vermesi de yine bir kerametten başka bir şey değildir: *Ser-i 'adûyı diker nîzeye kerâmeti gör / Elinde hâsıl ider çûp-i huşg mîve-i ter* NDMT, k.16/24. krş. *Ser-i a'dâ ile Şâhâ müşerref kıl demi geldi / Çekerler intizârı nîzeler yalmanı yalmanı* HBDA, k.61/11. Hayâlî Beğ'e göre bahçelerdeki goncalar bile düşmanın başına darbe indirmek için birer gürz şeklini almıştır: *Ser-i a'dâsına dokunmak için / Eyledi gürzini girân gonca* HBDA, k.41/12. Düşmanla savaşmak öylesine eğlencelidir ki savaş meydanı bir gül bahçesi, kana boyanmış kalkanlar birer gül, mızraklar ise birer servi gibidir: *Dem-i a'dâ ile meydân-i rezmüŋ tâze gülşendür / Siperler kırmızı gül nîzeler serv-i gülistânî* HBDA, k.63/14. Necâtî padişahın düşmana şifa olsun diye ilaçlar hazırladığını (bk. "Şerbet") bunlar sayesinde düşmanın yokluk ülkesine göçeceğini bir müjde haberi verircesine şöyle ifade eder: *Saŋa şâh-i cihândan nûş-dârû geldi sıhhatler / Gamuŋ dârü'l-bevârında 'adûlar içdi şerbetler* NBMK, g.207/10.

• **Taş yüreklidir** bk. "Düşman kalbi"

→ **Bulut:** Savaş tasvirlerinde Yahyâ Beğ'in kılıç parlamasıyla düşmanın gözünün yaşarması arasındaki ilgiden hareketle söylediği *Bulut gibi dökilür yaşı 'ayn-i a'dânuŋ / Gazâ güninde ki berk ura tîgı yalmanı* YDMÇ, k.5/33 beytinde olduğu gibi düşman, gözyaşları döken bir buluta benzetilir. krş. *Gazâda esb-i sabâ-sür'atüŋle irişicek / Bulut gibi kaçuban taglara düşer a'dâ* YDMÇ, k.12/29.

→ **Sinek:** Kânûnî gibi güçlü hükümdarlar döneminde, şairlerin ifadesine göre düşman o derece aciz ve zayıftır ki Osmanlı ülkesi mükellef kurulmuş bir sofra, düşmanlar da o sofraya üşüşen sinekler gibidir. Ancak padişahın kılıcı sinek kovan bir yelpaze gibi onları hemen dağıtıverir: *Bir çekilmiş h^v^âna beŋzer kişverüŋ a'dâ meges / Dest-i kudret tîgüŋ ol h^v^âna mekes-rân eyledi* HBDA, k.53/13. Yahut Vuslatî Âlî Beğ'in *Çehrin Gazavât-nâmesi*'ndeki ifadesine göre padişahın celal rüzgârı eser esmez bu sinekler yerle bir oluverirler: *Vezân oldugından riyâh-i celâl / Meges-vâr oldı 'adû hâk-mâl* ÇGİH, mes.2199. Medhî gibi bazı şairlere göre ise Cebrail bile kanadıyla bu sinekleri kovmak için hizmete amadedir: *Sancaguŋ tugı yilinden kaçıcak düşmen-i dîn / Yazılur şehper-i Cibrîl meges-rânuŋ içün* EHKC, k.1894/27.

Silahlar düşmana can atar: Savaş tasvirlerinde düşmanın konu edildiği beyitlerde savaş aletleri adeta uzun süredir düşmana hasret kalmış ve onu gördüğünde zor zaptedilir biçimde saldırmak isteyen varlıklara benzetilir. Necâtî şu beytinde mızrağı düşmanın kalbine kavuşma hasretiyle ateş gibi yanan bir şahsa benzetir. Yahut kılıçlar düşman kanına öylesine susamıştır ki zor zaptedilirler: *Yanar od gibi girer kalb-i 'adûya nîzeŋ / Su yirine kılıcuŋ kanlar içer rûz-i gazâ* NBDA, k.2/23. krş. *Tîz olur gâyetde gördükçe 'adûnuŋ leşkerin / Serverâ beŋzer bulutdan nem kapar terdür kılıç* HDMÇ, k.11/13. Yahut mızraklar da uzun zamandır düşman kellesi taşıma hasreti çekmektedirler: *Ser-i a'dâ ile şâhâ müşerref kıl demi geldi / Çekerler intizârı nîzeler yalmanı yalmanı* HBDA, k.61/11.

DÜŞMAN BAŞI (ser-i 'adû)

Evliya Çelebi'nin kanlı savaşlardan sonra naklettiği *[...] ve cümle guzât-i müslimîn kal'aya leb-ber-leb olup yidi yüz küffâr esîr ve sekiz yüz kelle kat' olınup cümle kelleler kulleler üzre ârâyiş-i nîze olup* türünden ifadeleriyle de sabit olduğu üzere savaştan sonra düşman cesetlerinden kesilen başların mızraklara takılıp teşhir edilmesi veya bunların büyük piramitler oluşturacak biçimde üst üste yığılması çok yaygın bir gelenekti. Evliya şu satırlarında da Van kalesinde servi şeklinde nakıllar oluşturacak kadar yüksek piramitler vücuda getiren beş bin kellenin teşhirinden bahsetmektedir: *[...] kelleler ile kal'a ebdânların zeyn itmişler. Paşa "Bre bu kelleler nedür?" didükde "Sultânum han cenginde kırdugumuz kellelerdür kim kânûn-i Van üzre getürüp böyle kelle nakılları iderüz" didiler. Paşa hayretde*

kalup hakkâ çam agacı direklerine kellelerden servler ve kulleler itmişler kim ve mine'l-'acâ'ib idi. Aynı şey düşman tarafından öldürülen Türk askerleri için de yapılıyordu. Nitekim İnebahtı'da cesedi düşman eline geçen Kaptanıderyâ Müezzin-zâde Ali Paşa'nın başı kesilerek bir gemi direğine saplanmış (res.740) ve bütün İspanyol donanmasına teşhir edilmişti. Bunun yanı sıra savaş meydanlarında yerlerde yuvarlanan, at nalları altında ezilen kelleler de bu tasvirlerin vazgeçilmez detaylarındandır: *Kara toprag ile birdür yoluŋda kelle-i a'dâ / Reh-i mihnetde toprak başlarına kavm-i tersânuŋ* GKME, k.5/6. Bütün bu nakillerde mesela padişahın kılıcının suyu o derece etkilidir ki, onun sayesinde mızraklar çiçek açıp düşman başından meyveler vermeye başlar mealinde *Dıraht-i huşge çü neşv itdi âb-i şemşîrüŋ / Şükûfe-i ser-i a'dâyı virdi nîzen ber* HBDA, k.11/10 türünden alaycı bir üslup takınılması neredeyse vazgeçilmez bir kaidedir. Düşman başıyla ilgili yorum ve özellikleri şu madde başlıkları altında tasnif etmek mümkündür:

• **Kuleler yapılır:** Yukarıda da temas edildiği üzere savaş sırasında kesilen düşman başlarının padişah yahut paşa otağı önüne getirilip bahşiş alınması yaygın bir gelenek idi. Âsafî'nin *Şecâ'atnâme*'sinde geçen *Kellelerden oldı peydâ kulleler / Ya'nî şehr içre hüveydâ kulleler* AŞSE, mes.1342 beytinde olduğu gibi gerek tarih kaynaklarından gerekse o devre ait resim ve minyatürlerden anlaşıldığına göre toplanan bu kelleler bir piramit kule oluşturacak biçimde istiflenip (res.739) sergilenirdi. Senâyî *Süleymân-nâme*'sinde geçen şu beytinde bu durumu şöyle tasvir eder: *Gelüp Dîvân-i 'Âlîde göründi / 'Adûnuŋ başları pâ-mâl ü murdâr* SSAA, mes.910. Emânî günümüzde de karışık orman yollarında doğru istikameti göstermek üzere taşları üst üste dizme şeklinde kullanılan bir yol gösterme geleneğine imada bulunarak üst üste dizilen düşman başlarını daha sonra gelecek olanlar için konmuş bir yol işareti olarak yorumlamış: *Sahrâ-yi rezmde ser-i a'dâ ile niçe / Küh-sâr ü kulleler idüp itdi nişâne tîg* MKTM, k.253/8.

739

740

• **Süngü ucuna takılır:** Tarih kaynaklarının rivayetleri ve günümüze intikal eden çok sayıdaki gravür ve minyatürden öğrenildiği üzere eskiden düşman yahut suçluların kesilen başları mızrak ucuna takılarak teşhir edilirdi. Düşman başını konu edinen beyitlerin önemli bir kısmında bu durum alaycı ve hafife alıcı bir dil ve üslupla öne çıkartılır. Çâkerî şu beytinde mızrağı, yaprağı bayrak (res.740) ve meyvesi düşman başı olan bir ağaca benzeterek şöyle der: *Ne şecerdür nihâli rumhı ki_aŋa / Berg bayrak ser-i 'adûdur bâr* ÇDHA, k.5/21. Hufî'nin şu beytinde ise kılıç, düşman başına çok yüz verdiği için baş şımararak mızrağın tepesine çıkmıştır: *Tîgı ser-i 'adûsına ş'ol deŋlü virdi yüz / Başına çıkdı nîzesinüŋ geldi_o bî-hayâ* MKTM, k.211/16. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Süngüye baş dikme"

• **Uçurulur:** Günümüzde de kullanıldığı üzere başın kılıçla gövdeden ayrılmasını tarif için yaygın olarak kullanılan fiil uçurmaktır. Belki de bu fiilin ve sıkça karşılaşılan bu tasvirin sebebi Türkçedeki "başı göğe erme" (bk. "Başı göğe ermek") deyimidir. Kâmî sevgilinin bir işaretiyle gövdesinden ayrılan düşman başını, adeta büyü ile bir köpük gibi havaya uçar şekilde tasvir eder: *Uçurur zahmı ser-i a'dâyı mânend-i habâb / Tîg-i gamzeŋ ey perî-peyker 'aceb câdû imiş* PBKG, g.3544/2. Şâhî de *Ferhâd-nâme*'sinde kılıcın kınından çıkartılmasını, düşman başlarının uçacak olması eyleminin başlangıcı olarak görür: *Ser-i a'dâyı kılmaga perrân / Tîg ü şemşîrden eyleyüp 'uryân* ŞFNÖ, mes.319.

+ **Dağ:** Düşman başlarını konu edinen beyitlerde dağlardan bahsedilmesi, savaşlarda kesilen başlardan dağ gibi yüksek kuleler oluşturulması sebebiyledir. Bu baş ve dağ ilişkisinin oluşmasında yukarıda temas edildiği üzere Türkçede yücelmek ve yükselmek anlamındaki "başı göğe ermek" tabirinin de etkili olduğu görülüyor. Azmî-zâde düşman başlarından oluşan tepelerin göğe eriştiğini alaycı bir dille şöyle ifade eder: *Başımız irsün göge dirse 'adû-yi bed-fi'âl / Kellelerden püşteler tâ çerh ile hem-ser gerek* AHBK, g.439/9. Üsküdarlı Aşkî'nin ifadesine göre mızrak uçlarına takılan başların çokluğu da bu kulelerden aşağı değildir: *Ser-i a'dâ olursa kûh nîzeŋ aŋa baş egmez / Ki almaz berg-i kâha kûhı olan müntehâ-himmet* ÜASU, k.40/12. krş. *Düşmeniŋ kellesi hem-deng olmaz güllesine / Hîç berâber mi olur kûh-i girâna batmân* ADMA, k.4/39.

→ **Çevgân topu:** Savaş meydanlarında yerlerde sürünen kellelerin en çok benzetildiği şey çevgân topudur. *Şeh-süvârâ dahi sen urmadın el çevgâna / Toldı tôb-i ser-i a'dâ ile meydân-i gazâ* ÜASU, k.17/3. krş. *Sürüp rahşın o semte çekdi şemşîr-i dilâvîzin / Ser-i a'dâyı meydânında kıldı gûy-i çevgânı* NDAY, k.24/25. Üsküdarlı Aşkî'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere bu oyunun çevgânı çoğu zaman kılıçlardır: *Rûmdan 'asker çeküp 'azm-i Horâsân eyledük / Tîgumuz tôb-i ser-i a'dâya çevgân eyledük / Sînemüz sehm-i kazâ-yi çarha kalkan eyledük / El-vedâ' olsun ki terk-i mülk-i 'Osmân eyledük* ÜASU, k.70/1.

→ **Kadeh:** Edebî metinlerde gerek hakikî gerekse mecazî manada çokça geçtiği üzere düşman kafatasından kadeh yapılıp şarap içilmesi (bk. "Kafatası") Sakalar'a kadar uzanan oldukça eski bir adet olarak biliniyor. Şah İsmail'in Şeybak Han'ın kafatasından kadeh yaptırıp şarap içtiği rivayet edilir. Bununla beraber mesela Derzî-zâde Ulvî'nin *Kadehdür üstühᵛân-i ser mey-i 'işret çeker kanı / Bunuŋ hâli budur ey dil buŋa bezm-i fenâ dirler* DUİÇ, g.194/2 beytinde olduğu gibi bütün bu ifadeleri gerçek manada kafatası olarak yorumlamak yanlış olur. Burada çoğu zaman kastedilen şey insanın ölüp bedeninin toprak olması ve o topraktan bir kadeh imal edilmesi şeklindedir. Bu sebeple düşman başlarının kadehe benzetilmesi, aynı zamanda dolaylı olarak onun ölmesini istemek anlamında da kullanılır: *Yidi deryâyı piyâleyle bugün nûş idelüm / Üstühᵛân-i ser-i a'dâyı idüp peymâne* BDBS, k.16/3. Ayrıntılı bilgi için bk. "Kafatası"

→ **Leke:** Kılıcın parlaklığı ve çelik hâline gelirken su verilmesi sebebiyle suya benzetildiği (bk. "Kılıç") malumdur. Hayâlî Beğ "Düşmanın başı beden elbisesi üzerindeki bir leke olduğu için senin kulların onu kılıcın suyu ile yıkarlar" dediği şu beytinde bir küçümseme ifadesi olmak üzere düşman başını temizlenmesi gereken bir leke olarak yorumlamış: *Ser-i 'adû lekedür cism câmesi üzre / Ki her gulâmuŋ anı âb-i tîgi birlen yur* HBDA, k.5/26. Başka örneği olmamakla beraber orijinal olması bakımından buraya alıyorum.

\# **Başı göğe erer** bk. "Başı göğe ermek"

741

Başında ateş vardır: İçine endişe ve kaygı düşürüp ürkütme, telaşlandırma anlamındaki "başına ateş yakma" tabirinin (bk. "Başa ateş yakmak") savaş tasvirlerinde özellikle düşman başları hakkında çokça kullanıldığı görülür. *Ra'd gibi gürleyüp gökde hevâyî tôblar / Yakdı odlar başına düşmenlerüŋ berk-i hüsâm* TCÇD, k.14/24. Tâcîzâde'nin düşman başında parlayan kılıcı kastederek yaptığı bu yorum çoğu zaman Batılı askerlerin savaş sırasında başlarına geçirdikleri altınlı zırh başlıklar olabileceği gibi Mahremî'nin şu beytinde olduğu gibi Safevî askerlerinin takındıkları kızıl külahlar hakkında da yaygın olarak kullanılır: *Görinen oddur ser-i a'dâda sanma tâc-i sürh / Na'l-i esbüŋden tokındukça çıkar mânend-i zend* MKTM, k.247/9. krş. *Kalb-i 'adûya beŋzedügi-y-çün meselde taş / Başına her adımda anuŋ na'l od yakar* MDMM, k.17/35. Mahremî ve Mesîhî'nin düşman başına ateş yanması imajını işledikleri bu beyitlerinde, at nalı biçiminde olan çakmak demirine (res.741) çakıl taş vurulmasıyla kıvılcım çakılmasına (bk. "Kav ve çakmak") işaret edilmiş. krş. *Na'l-i esbüŋ yiridür başlarına od yaksa / Çün 'adû kalbi ile hem-ser olupdur ahcâr* MDMM, k.8/34.

Kan selinde sürüklenir: Savaşın şiddetini ve dökülen kanların çokluğunu vurgulamak için akan kan sele, düşman kafaları da bu selde sürüklenen nesnelere benzetilir. 'Ûdî *Mâcerâ-yi Mâh*'ında bu manzarayı *Akup enhâr-i demler bahre irdi / Ser-i a'dâyı ol dem garka virdi* UMMF, mes.979 şeklinde tasvir eder. Hüdâyî ise kılıcı suya benzeterek bu manzarayı alaycı bir ifade ile yola çıkan bir kimsenin eninde sonunda bir akarsudan geçmek zorunda olduğu şeklinde yorumlar: *Nâçâr tîg-i tîzüŋe ugrar ser-i 'adû şehâ / Yolcı gibi zarûrî güzâr eyler âbdan* HDMK, k.5/21.

Kılıca yem olur: Kılıcın yumurtadan çıkan bir kuşa benzetilmesi ve özellikle savaş meydanlarında sürekli inip kalkan kılıçların avı üzerine ardı ardına saldıran yırtıcı kuşlara benzetilmesi, Bâkî'nin *Kânûnî Mersiyesi*'ndeki meşhur *Deşt-i fenâda murg-i hevâ turmayup konar / Tîguŋ Hudâ yolında sebîl itdi kanları* BDSK, mus.I/VI-4 örneğinde olduğu gibi hayli yaygın kullanılan (bk. "Kılıç") bir motiftir. Nâ'ilî şu beytinde kılıçlar tarafından kesilen düşman başlarını, böyle bir yırtıcı kuşun lokması olarak yorumlar ve şöyle der: *Ser-i a'dâyı virüp tu'me dehân-i tîge / Zer-nişân zırh ile ey bebr-i beyân hôş geldüŋ* NKDH, k.27/31. krş. *O hâkân-i mu'azzam ser-be-ser dünyâyı feth itsün / Ser-i a'dâsı olsun tu'me-i şemşîr-i hun-h^w^ârı* SVAY, k.8/82.

DÜŞMAN BAYRAĞI (râyet-i küffâr)
Cevrî'nin dua olarak söylediği *Dikilsün râyet-i fethi kılâ'-i mülk-i a'dâya / İçinden göklere çıksun sadâ-yi el-emân yir yir* CDHA, k.11/48 beytinden de anlaşılacağı üzere fetihlerde öncelikle düşman kalesindeki bayraklar indirilerek fethin gerçekleştiğini ilan eden fetih sancakları dikiliyordu. Figânî'nin şu beytinde de Budin'in fethi üzerine kaleye dikilen sancaklardan bahsedilmektedir: *Dikildi sancagı dînüŋ kılâ'-i küffâre / Makarr olalı semendüŋ sümine şehr-i Budun* FDAK, k.4/9. Fuzûlî'nin tecahüliarifane ile "O hisar fethedilince yeşil sancak mı çekildi yoksa sökülüp alınan düşman kalesine Cebrail kanat mı açtı?" dediği *Râyet-i hadrâ çekildi ol hisâruŋ fethine / Yoksa kal'-i kal'a-i küffâra Cibrîl açdı per* FDKA, k.15/IX-3 beytinde de buna işaret vardır. Mezâkî şu beytinde düşmanın yenilgiyi kabul ederek muhtemelen beyaz bir eman bayrağı diktiğinden bahsetmektedir: *Kal'a cenginde görüp 'aczini küffâr-i la'în / Dikdiler kal'asına râyet-i istîmânı* MDAM, k.9/33.

• **Baş aşağı çevrilir:** *Gazavât-nâme-i Midilli*'de geçen şu beyitten yenilen düşmanın sancaklarının kale duvarlarından aşağıya ters sarkıtıldığı anlaşılıyor: *Dahı sancakların salup ayaga / Diker-ler kal'adan başı aşaga* GNMÖ, mes.810. Tâcîzâde'nin şu beytinde de dalında eğri durması ve koyu rengi ile şiirlere konu olan menekşe hakkında *Beŋzer ki gazâdaydı getürmiş işigüŋe / Başı aşaga râyet-i küffârı benefşe* TCÇD, k.17/40 denmesinden hareketle, savaşlarda ele geçirilen düşman bayraklarının baş aşağı vaziyette sürüklenerek taşındığı anlaşılıyor.

• **Siyaha boyanır:** Vuslatî Âlî Beğ'in *Çehrin Gazavât-namesi*'nde de düşmandan ele geçirilen bayrakların "kîr-gûn" [= katran renki] olduğundan bahsedilmektedir: *Siyeh baht-i düşmen gibi ser-nigûn / Alındı niçe bayrak-i kîr-gûn* ÇGİH, mes.2313. Talat Onay herhangi bir kaynak

belirtmeden ve muhtemelen sadece Necâtî Beğ'in *Düşmen 'alemi gibi gelür şâh işigine / Başı aşaga münkesir ü kare benefşe* NBDA, k.23/30 beytinden hareketle savaşlarda ele geçirilen düşman bayraklarının siyah bir tül veya beze sarıldığından veya siyaha boyandığından bahsetmiş ki bu tahmin oldukça mantıklı görünmektedir.

DÜŞMAN KALBİ (kalb-i düşmen)
Osmanlı şiirinde düşmanın en belirgin vasfı korkaklık olarak tebarüz ettiği gibi kalbi hakkında geliştirilen yorumlarda da daima bu durumun öne çıktığı görülür. Ârifî'nin heybeti güneşi bile titreten bir kılıcı tasvir ederken düşman kalbini misal olarak göstermesi bu klişenin yaygınlığını göstermesi bakımından ilginç olabilir: *Heybetüŋ tîgı şu'â'ın görse rûz-i rezmde / Kalb-i düşmen gibi ol dem havfdan ditrer güneş* MKTM, k.269/33. Ahmedî'nin düşman kalbinin korkudan nar içi gibi damla damla kanla dolu olduğunu söylediği şu beyti de bu husustaki tipik benzetme kalıplarındandır: *Kahrınuŋ nârını çün kim yâd ider düşmeni / Katre katre yüregi kan olur eyle kim enâr* ADYA, k.25/49. Üsküdarlı Aşkî'ye göre düşmanı korkutmak için savaşa dahi gerek olmayıp kös ve davul gibi aletlerin çıkardığı sesler bile bunun için yeterlidir: *Esb-i tabbâl-sıfat düşmenüŋ oynar yüregi / Her kaçan kim çalına kûs-i gırîvân-i gazâ* ÜASU, k.17/21. Düşman hakkında bu korkaklık yaftasında *Kur'ân*'da geçen *Onlar müstahkem şehirlerde veya siperler arkasında bulunmaksızın sizinle toplu halde savaşamazlar* HAŞR 14 ayetinin de etkisi olsa gerektir.

• **Bedhahtır:** Düşmanın en bariz vasıflarından biri de kötülükten yana olmasıdır. Osman-zâde Tâib'e göre savaş gününde onunla konuşmak için en iyi tercüman kılıçtır: *Düşmen-i bed-h^wâh ile dilleşmege rûz-i masâf / Hak budur şemşîrden özge bulunmaz tercemân* OTSS, tar.24/8. krş. *Sâye-veş topraga saldı düşmen-i bed-h^wâhını / Her yire kim râyet-i 'azmin hırâmân eyledi* FDKA, k.15/1-6.

• **Daralmıştır:** Günahkârların, zulmedenlerin kalpleri hakkında *Kur'ân*'da geçen *Allah kim doğru yola ulaşmak isterse onun kalbini İslâma açar, kim de sapıtmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır. Allah inanmayanların üstüne işte böyle murdarlık verir* EN'ÂM 125 mealindeki ayet sebebiyle olmalı düşman kalbini tasvir eden beyitlerin önemli bir kısmında onun darlığı konu edilir: *Misâl-i kalb-i zâlim tîre vü teng / Dil-i hâsid gibi bir mekr ü destân* NASK, tar.23/6; *Pür-pîç ü ham oldı kalb-i tengi / Mânende-i perçem-i firengî* SDFS, mes.2/167.

• **Karmakarışıktır:** *Sen onları derli toplu sanırsın, hâlbuki kalpleri darmadağınıktır* HAŞR 14 mealindeki ayete bir gönderme olmak üzere mesela Sehî'nin *Râyet-i nusret çeküp olsaŋ süvâr ey şeh-süvâr / Tîg-i râyuŋ ko[parur] kalb-i 'adûda inkılâb* SBDH, k.12/18 beytinde olduğu gibi düşman kalbi karışık ve dağınık olarak tasvir edilir. krş. *Mu'cizüŋden 'âciz oldı kahr olup sehhârlar / Cümle tugyân ehlinüŋ kalbine düşdi inkılâb* DZAD, k.4/22. Bu özellik sadece savaş tasvirlerinde değil aynı zamanda Cezerî Kâsım Paşa'nın *'Ahdüŋde şöyle muntazam ahvâl-i halk kim / Kalb-i 'adûdan özgede kalmadı inkılâb* CKPD, k.2/14 beytinde olduğu gibi gündelik hayattan düşman tipleri için de kullanılır.

• **Kinlidir:** Düşman kalbinin en bariz vasıflarından biri de Müslümanlara karşı kinle dolu olmasıdır: *Kîneden hâtır-i bed-h^wâh dûr ü boş kalmaz / Jengden kalb-i siyeh-kâr-i 'adû boş kalmaz* HDHG, g.108/1. krş. *Gitmez cebîn ü kalb-i 'adûdan gubâr-i kîn / İtsün ne deŋlü rîhte âb-i sadâkati* HECM, g.2007/2.

• **Paslıdır:** *Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir* MUTAFFİFÎN 14 mealindeki ayete telmih olmak üzere düşman tasvirlerinde her fırsatta içlerinin kirli ve paslı olduğu vurgulanır: *Zehr-i kahrın savamaz gerçi ki jeng-i gamdan / Pâd-i zehr olmış idi kalb-i 'adû hayvânı* GNNK, k.9/25. krş. *Kalb-i 'adû-yi dîne hemân yörenür gubâr / Gâhî ki semt-i düşmene olsa revân koçı* YDMÇ, g.450/3. Bu vasıf da sadece savaş münasebetiyle değil günlük hayattan düşman tiplerini tarif için de kullanılır: *Sadr-i şerefde dem-be-dem tursun o zât-i muhterem / Kalsun mezelletde be-gam kalb-i 'adû pür pâs ü is* ADMA, tar.48/6.

• **Silah yuvasıdır:** "Düşman" maddesi başında savaş tasvirlerinde silahların düşmana zarar vermek için sefer boyunca sabırsızlık gösteren birer canlı gibi tasavvur edildiklerinden bahsedilmişti. Düşmanın kalbini konu edinen beyitlerde de ok, kılıç, mızrak v.b. silahlar sürekli Prizrenli Şem'î'nin şu beytinde olduğu gibi kalbe girmek için çalışır olarak gösterilirler: *Tîglar dil uzadup dir ki ciger-dâr kanı / Süŋüler yalmanup eydür kanı kalb-i a'dâ*

ŞDMK, k.2/24. Necâtî Beğ'in *Yanar od gibi girer kalb-i 'adûya nîzeŋ / Su yirine kılıcuŋ kanlar içer rûz-i gazâ* NBDA, k.2/23 beytinde de mızrak düşman kanına susamış bir canavara benzetilir. Bütün bu tasavvurlarda aynı zamanda içten içe alaycı bir tavır söz konusudur: *Kalb-i 'adûda sadr-nişîn oldı nîzesi / Togru olana sadr-nişînlik olur revâ* MKTM, k.211/17. Mesîhî şu beytinde aynı zamanda düşmanın kalbinin taş oluşundan hareketle kalbe saplanan her kılıcın bilenip keskinleşerek çıktığı yorumunu yapar: *Girdükçe kalb-i düşmene şemşîri tîz olur / Taş ile bilenür nitekim tîg-i hûn-feşân* MDMM, k.2/27.

⇆ **Taş:** Kur'ân'da *Fakat kalpleri iyice katılaştı ve şeytan da onlara yaptıklarını câzip gösterdi* EN'ÂM 43; *Sözlerini bozmaları sebebiyle onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık* MAİDE 13 gibi muhtelif surelerde sık sık zikredilmesi sebebiyle düşman kalbi hakkında en fazla geliştirilen yorum onun bir taş parçası gibi katı olduğudur. Derzî-zâde Ulvî düşman kalbini taştan inşa edilmiş bir binaya benzeterek şöyle der: *Eşkümüŋ bahrine meyl eylemedi kalb-i 'adû / Kâfirî olsa binâ anda temel böyle gerek* DUBÇ, g.423/3. Bazen bu taştan kalp daha da abartılarak Süheylî'nin şu beytinde olduğu gibi Hz. Ali'nin savaştığı Hayber Kalesi'ne benzetilir: *Kalb-i düşmen ger ola kal'a-i Hayber-vârî / Tâb-i âhumla yıkam ben anı Hayder-vârî* SDEH, g.321/1. Bazı şairler de taşlar hakkında geliştirdikleri yorumlarda onların sertliğini ifade için "düşman kalbi" kalıbını kullanırlar. Mesîhî şu beytinde atların koşarken taşlar üzerinde kıvılcım çıkartmasını, onların düşman kalbi gibi sert olmasına bir ceza olarak yorumlar: *Kalb-i 'adûya beŋzedügi-y-çün meselde taş / Başına her adımda anuŋ na'l od yakar* MDMM, k.17/35.

Yanıp erir: Düşman kalbine giren silahlar öylesine ateşlidir ki bunların etkisiyle onun kalbi Azmî-zâde'nin ifadesiyle adeta yanıp erimeye başlar: *Düşmene salsa tîg-i âteş-tâb / Eyleye kalb-i âhenînini âb* AHBK, mes.7/15. krş. *Kalb-i a'dâ eridi geçdi revân havfından / Âteş-i hışmuŋa kemdür dimeyen seng-güdâz* KZMÇ, k.13/30.

"Kalb" askerî bir ıstılah olarak aynı zamanda "ordu merkezi" anlamına gelmesi bakımından, bununla düşman ordusunun merkezi hakkında pek çok yorum geliştirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. "Kalp" [askerlik]

DÜŞMAN KANI (hûn-i 'adû)
Baharın gelişi nasıl sevinçle karşılanırsa Türklerde savaş ve sefer de aynı neşe ile kutlanır. Baharda çayırlar nasıl gelincik çiçekleriyle kıpkırmızı olursa savaş meydanları da aynı şekilde kızıla boyanacaktır. Kendisi de bir asker olan Üsküdarlı Aşkî bu durumu şöyle anlatır: *'Işkiyâ hûn-i 'adû idüp cihânı lâle-reng / Tîg-i İslâmuŋ tufeyli olısar mülk-i Fireng // Vaktidür kim gâzîler eyleye küffâr ile ceng / Dôstlar evvel bahâr irdi sefer eyyâmıdur* ÜASU, k.62/7. Azmî-zâde'ye göre bu kan öylesine fazladır ki çınar ağaçlarını görenler onu erguvan ağacı sanırlar: *Tîgüŋ ne yirde kim akıda hûn-i düşmeni / Gören çenârı anda sanur nahl-i ergavân* AHBK, k.16/24. Düşman kanının benzetildiği nesneler ve kan üzerine geliştirilen yorumlar şöylece sıralanabilir:

→ **Allık:** Azmî-zâde'nin *'Arûs-i gül yine gül-gûne düzdi hûn-i bülbülden / Seherden eyledi reng-i 'izârın ahmer-i kanî* AHBK, k.33/3 beytinde olduğu gibi gülün, bülbülün kanından allık yaptığına dair yorumlar şiir geleneğinde bir hayli fazlaca kullanılır. Aynı mantıktan hareketle Necâtî Beğ düşman kanını, fetih gelininin yüzüne sürülen bir allık olarak tasavvur ederek şöyle demiş: *Gül-gûne gibi 'ırz güni feth 'arûsı / Sürer yüzine hûn-i 'adûyı ki_ola zîbâ* MKTM, k.206/14. krş. *Gül-gûne gibi 'ırz güni feth 'arûsı / Sürer yüzine hûn-i 'adûyı ki_ola zîbâ* NBMK, k.1c/15.

→ **Deniz:** Savaşlarda dökülen düşman kanının çokluğunu vurgulamak için Azmî-zâde'nin şu beytindeki gibi kanlar denize, kılıç ve kalkanlar da bu denizde yüzen balıklara benzetilir: *'Adû-yi devletüŋ kanı dönüp deryâ-yi 'ummâna / Kılıç kalkan idi mâhîleri gûyâ o deryânuŋ* AHBK, k.23/14. krş. *Degül şemşîr-i hûn-bâr-i guzât ol hûn-i düşmende / Yüzer mâhî-i merg-i bî-emân-i zümre-i a'dâ* SDEE, tar.1/10. Prizrenli Şem'î'ye göre de düşman başları bu kan denizinde yüzen hava kabarcıkları gibidir. Onların hava kabarcığına dönmelerinin sebebi ise gurur ve havalarıdır: *Bahr-i hûn üzre yüzer başları mânend-i habâb / N'eyledi anlere gör bâd-i gurûr ile hevâ* ŞDMK, k.2/27.

→ **Kına:** Türk geleneğinde savaşa giden askerlerin kurbanlar gibi kına yakındıkları ve hatta sadece kendilerini değil atlarını da kınaladıkları (bk. "Kına") bilinmektedir. Bâkî şu beytinde bu geleneğe işaret etmektedir: *Gâzîler pây-i semendin yine hınnâladılar / Hûn-i a'dayı o dem ki_eyledüler*

seyl-i revân BDSK, k.2/23. Revânî ise atların nallarına bulaşan kanları, zafer gelininin kaşına çektiği kınaya benzeterek şöyle der: *Hûn-i 'adûda gark gören na'l-i esbüŋi / Ebrû-yi nev-'arûs-i zaferde sanur hizâb* RDMÇ, k.21/24. krş. *Âb-i tîgıyla karup yirlere düşmen kanını / Gâzîler atları ayagına yakdı hınnâ* ŞDMK, k.2/21. Mesîhî ve Necâtî ise bunu kılıcın kına yakması şeklinde yorumlamışlar: *Tîrüŋ nigârlar gibi hûn-i 'adû ile / 'Iyd-i zaferde parmagı ucın ider hizâb* MDMM, k.7/37; *Tîguŋ kolın bürehne kılup kalbler yarar / Rûz-i gazâda hûn-i 'adûdan idüp hizâb* NBDA, k.3/27.

→ **Lâl, yakut:** Savaşın yapıldığı yerin kana bulandığını vurgulama sadedinde savaş meydanının taşı ve toprağı lâl taşına benzetilir: *Gûyiyâ şemşîri bir cûy-i Bedahşândur anuŋ / Katre-i hûn-i 'adûdur anda la'l-i âb-dâr* ÜASU, k.37/28. krş. *Kande kim cenk idesin hûn-i 'adûdan düpdüz / Ol yirüŋ sengi vü hâki ola yâkût ü bakam* RDMÇ, k.30/26.

→ **Şarap:** Savaşın eğlenceye benzetilmesi (bk. "Düğün", "Savaş") sebebiyle dökülen düşman kanları da yaygın olarak meyhanede yerlere saçılan şaraba benzetilir: *'Arsa-i rezm içre akdı her yaŋa hûn-i 'adû /San döküldi bezm-i rindâna şerâb-i ergavân* AHBK, k.37/7. Nitekim gazilerin hâllerinin tasvir edildiği şu ve müteakip beyitlerde onlara düşman kanının şarap gibi mest edici geldiği ifade edilmektedir: *Ururlar şasta kef çün kabzaya dest / Olurlar hûn-i a'dâ birle ser-mest* LÇFN, mes.1134. Bu benzetme kalıbında kullanılan bir diğer motif ise ok, kılıç ve mızrak gibi savaş aletlerinin kan şarabıyla beslenen canavarlar olarak tasavvur edilmesidir: *Müdâm içer kılıcı hûn-i düşmeni kanmaz / Şu rinddür ki kesilmez şarâb-i hamrâdan* HDMK, k.7/13. Antepli Aynî "Eğer onun askerleri Çin'e gidecek olsalar düşman kanına susayınca savaş sırasında Çin hükümdarının kafatasını kâse edinirler" anlamında şöyle der: *Gitse Çîne sipehi hûn-i 'adûya susayup / Ser-i Fagfûrı ider bezm-i vegâda kâse* ADMA, tar.396/3. krş. *Hûn-i 'adû içinde ser-â-ser kafâları / Bezm-i fenâda eyledi gülgûn çemâne tîg* MKTM, k.253/7. Çemâne hk. bk. "Çemâne"

\# **Silahların gıdasıdır:** Yukarıda silahların birer ayyaş gibi düşman kanına hücum ettiklerinden bahsedilmişti. Aynı şekilde kanın ok, mızrak ve kılıçlara gıda olarak yorumlanması ve bu silahların aç ejder yahut canavarlar gibi düşman kanına hücum etmeleri de çok yaygın olarak tasvir konusu edilir: *Hûn-i 'adûyı içmege yalmanı yalmanı / Vardur kapuŋda niçe niçe kîne-dâr tîg* ÜİÇD, k.5/16; *Tîrler agzın açar içmege düşmen kanını / Her tüfek od saçar agzından olup ejderhâ* ŞDMK, k.2/25; *Agzını açdı dil uzadup rûz-i rezmde / Hûn-i 'adûŋı nûş ider kane kane tîr* BRDF, k.5/22.

DÜŞMEK [hisse] bk. "Değmek"

DÜŞMEK

Muhibbî Dîvânı neşrinde *Gözüm yaşı revân olsun nigârâ bâg-i hüsnüŋde / Salın her yaŋa ey servüm düşer saŋa hırâmanlık* MDCA, g.1408/4 beyti nesre çevrilirken "düşmek" fiiline sanki bir taksim yapılmış da sevgilinin payına da salınmak düşmüş gibi bir anlam verilmiş. Eski edebî metinlerde sıkça görülen bu kelime aynı zamanda "yakışmak" demektir. Yani Nâbî *Şimden girü düşmez saŋa vasf-i mey ü mahbûb / Nâbî dehen-i hâmeni kıl hikmete mu'tâd* NDAF, g.49/11 beytinde kendisine "bundan sonra artık sana şarap ve mahbup konularında şiir yazmak yakışmaz" diyor. Hayretî de şu mısralarında "sana vefasızlık yakışmıyor / yakışık almıyor" demektedir: *Aŋladuŋ gâlib beni sen mübtelâ çok sevdügüm / Azın azın cevre başladuŋ baŋa çok sevdügüm / Bî-vefâlık eyleme düşmez saŋa çok sevdügüm / Kanı merdümlük kanı âdemlük â çok sevdügüm* HDMÇ, mus.18/1. Keza Ulvî'ye izafe edilen *Sen sa'âdet nûrısın hercâyilık düşmez saŋa / Salma pertev gün gibi kâşâneden kâşâneye* MEAE, g.93/2 beytinde de "sana hafif meşrepli olmak yakışmaz" denmiş. Celîlî'nin "Sana mavi gömlek ve gül rengi elbisenin yakıştığını görünce, Susam çiçeğine de gül yaprağından bir elbise diktiler" dediği şu beyitte de kelime bu anlamıyla kullanılmış: *Gördiler gök pîrehen gül-gûn kabâ düşer saŋa / Sûsen-i âzâdeye gül-berg hil'at itdiler* CDAA, g.95/4.

Δ **Düşmek:** Bâkî "Padişahın başındaki o siyah sorguç, üzerine düşmüş Hüma gölgesine benziyor ki gerçekten yakışmış" dediği şu beytinde "düşmek" ile "yaraşmak" ibarelerini bir araya getirerek iyham yoluyla "yakışmak" manasına işaret etmiş: *Farkında ol siyeh per zıll-i Hümâya beŋzer / Hakkâ bu kim yaraşmış ol tâc-dâre düşmiş* BDSK, g.216/8.

DÜŞNÂM bk. "Sövme"

DÜŞVÂR, düş var

Farsçada güç ve zor gibi anlamlar ifade eden bu kelimeyle Türk şairleri "düş" ve "var" kelimelerini bir araya getirerek cinas oluştururlar. Her ne kadar Üsküplü 'Atâ *Tuhfetü'l-'uşşâk*'ında Türkçeyle cinas

oluşturmanın zor olduğu gibi kabul edilmesi mümkün olmayan bir ifade kullanıyorsa da, şairin bunu sırf böyle bir cinası oluşturma amacıyla söylediği açıkça görülüyor: *Türkîde tecnîs igen düşvâr olur / Didi sa'y it üstine düş var olur* ÜATU, mes.180.

∆ **Düş var:** Âhî'nin "Gönlüm bana git onun hançerine düş diyor. Bu zor gönül beni baştan çıkartıyor" dediği *Göŋlüm eydür baŋa düş var anuŋ hançerine / Beni başdan çıkarur bu dil-i düşvâr-pesend* ADMK, g.14/4 beytinde "hançere düşme" tabiri (bk. "Hançere düşmek") kullanılmış. Şeyhülislâm Yahyâ da "Ey gönül, hiçbir işin kendisine güç olmadığı gerçek bir mürşidin ayağına kapan da sana bütün zor işleri kolay kılsın" anlamındaki şu beytinde bu ikiliyi "ayağa düşmek" deyimi ile (bk. "Ayağa düşmek") kullanmış: *Mürşid-i pâküŋ hemân pâyına düş var ey göŋül / Cümle düşvâr işleri âsân ider aŋa ne güç* ŞYDH, g.35/4. krş. *Rif'at isterseŋ eger pâyine düş var ey dil / Her işüŋ zillet ile olmaya tâ kim düşvâr* SDFS, k.16/74.

DÜ-TÂ
İki kat anlamına gelen bu tabir daha çok ihtiyarlık sebebiyle boyun bükülmesini ifade için mübalaga olarak kullanılır. Yani güya insanın boyu belinden öylesine bükülüp kambur olurmuş ki gören iki kat zannedermiş: *İder çü kâmetüŋi pîrlik dü-tâ âhir / Hüner budur idesin kıbla cânibine sücûd* YDMÇ, g.51/2.

DÜZD bk. "Hırsız"
DÜZD-i DİL bk. "Gönül hırsızı"
DÜZGÜN (allık, aklık, gâze, gül-gûne)
Eskiden kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz ve kırmızı boyaların tamamı için kullanılan "düzgün" tabiri beyaz boya için "aklık", kırmızı için ise "allık" (bk. "Allık") olarak zikredilir. Gelin ve hanımlara süslenme için yardım eden kadınlara "mâşıta" ve "meşşâta" karşılığı olarak (bk. "Meşşâta") Türkçede "düzgüncü" denir. Özellikle düğünden önce gelin yüzünün bir düzgüncü tarafından süslenmesi gelenektir. Talat Onay'ın bildirdiğine göre hafif meşrep kadınlar ve erkek canlısı zengin dullar da düzgünlerine daima özen gösterirlermiş. Allıkların zararsız bir kırmızı boya ile elde edilmesine mukabil aklıkta üstübeçli bir madde kullanıldığından, bu zamanla yüzün tazeliğini bozar ve dişlerin kararmasına sebep olurmuş.

"Gâze" ve "düzgün" kelimelerinin edebî metinlerdeki kullanılışına nazaran bunların günümüzdeki karşılığı "makyaj" olmalıdır. Zira mesela Mütercim Âsım *Bürhân*'da "gâze" için her ne kadar *Zenân düzgünlerinden kızılcadur ki yüzlerin kızardurlar* diyerek kelimeyi sadece "allık" manasında değerlendirmişse de Bağdatlı Es'ad'ın *Kaşlaruŋ gâzesini görmege pek hasret idüm / Gözüm aydın ki yüzüŋde gice gördüm ânı* BEDM, g.297/6 yahut Hafîd'in "sürme" kelimesini tevriyeli kullandığı *Yakup sahk it Hafîdi gamuŋla sürme tek anı / Dü çeşm ü ebrûvâna çekmege çün gâze lâzımdur* HDŞÖ, g.81/6 gibi beyitlerinde gözlere çekilen sürme ve kaşlara sürülen siyah boya hakkında da "düzgün" ibaresinin kullanıldığı görülmektedir. krş. *Zûr-i 'aşk-i ebruvânuŋ bir çekilmez yây imiş / Gâze-i ebrû bunuŋ-çün bak ne pek garrâlanur* BEDM, g.90/3.

Nitekim Mehmed Hâlis Efendi bu siyah yahut koyu renkli makyaj boyasından "gâze-i sevdâ" diye bahsetmektedir: *Kesilse gîsuvânı fitneden ey gâze-i sevdâ / Siyeh-kârî-i hattı virdi rûya gâze-i sevdâ* MHED, g.6/1. Bağdatlı Es'ad aynı zamanda yüze sürülen allık için de "gâze" kelimesini kullanmaktadır: *Ey reng-i ruhuŋ gâze-i ruhsâr-i letâfet / V'ey tal'atuŋ âyîne-i dil-dâr-i letâfet* BEDM, g.20/1. Hakîm Mehmed Efendi'nin kınayı "gâze-i zen" [= kadınların süsü] olarak nitelendirmesi de kelimenin Türkçede süs ve makyaj anlamında kullanıldığını kesin olarak göstermektedir: *Elin engüşterin müste'âr merd iseŋ alma / Benânuŋdan çıkar reng-i hınâyı gâze-i zendür* HMED, g.39/8.

Kırımlı Rahmî'nin muğlak sözleri söz gelininin makyajı olarak nitelendirdiği şu beytinde olduğu gibi "gâze" ve "düzgün" aynı zamanda sözü süsleyen sanatlar için de kullanılır: *Rahmiyâ gâze-i iglâkı misâl-i nâ-dân / Nev-'arûs-i suhane ehl-i hüner çok sürmez* KRDS, g.50/6. krş. *Ruhsâr-i nev-'ârûs-i me'ânîye gâzesin / Her çend derd-i hasret ile kânsın ey gönül* BEDM, g.164/4. Sünbül-zâde de şu beytinde renkli hayalleri söz güzelinin yüzünü süsleyen makyaja benzetir: *Kimse bakmaz yüzine tâb-i hayâl-i rengîn / Olmasa gâze-i ruhsâr-i dil-ârâ-yi sühan* SVAY, k.51/11.

• **Aşağılama vesilesidir:** Halepli Edîb'in "Kötü söylenmiş bir söz güzel yazıyla güzelleşir sanma. Çirkin yüz taze makyajla güzelleşmez" dediği *Hüsn-i hatla sanma kim zîbâ olur ta'bîr-i bed / Gâze-i ıtrâ' ile sîmâ-yi zişt olmaz behîc* HECM, g.2058/3 beytinde olduğu üzere dışı güzel görünen

kusurlu nesneleri kötülemek yahut gerçek yüzlerini ifşa için "gâze" kavramına başvurulur. Beyânî'nin "Kadınlar gibi yüze makyaj yapsan da Allah vergisi bir güzelliğe sahip olman mümkün mü?" diye sorduğu *Mâlik-i hüsn-i Hudâ-dâd olasın lâyık mı / Zen gibi mâşıta-i gâze-i ruhsâr olasın* BDFB, g.603/3 beytinde de bir aşağılama ve çaresizliği vurgulama ifadesi gizlidir. Yerine göre olumlu veya olumsuz manalarda sürekli değişim gösteren makyaj yapımı bir aşağılama malzemesi olarak kullanılmak istendiğinde Gelibolulu Âlî'nin şu beytinde olduğu gibi hafif meşrepli kadınlar tarafından kullanılmasıyla ön plana çıkar: *Sürindi gâzesini kahbe gibi köhne-bahâr / Unutdı şîve-i hizânı sınf-i nev-hîzân* GMAD, k.45/38. Sa'dî'nin dolunayla bir güzelin yüzünü mukayese ederken ondan "düzgünlü" diye bahsetmesi de bu aşağılama tavrının örneklerinden bir diğeridir: *Yüzüŋe yüzüŋ 'arûs-i bedri birdür dir imiş / Eydüŋ aŋa itmesün da'vâyı kim düzgünlidür* EHKC, g.343/3.

• **Gelinlerde şarttır:** Eski şiirde gelinden bahsedilen beyitlerin önemli bir kısmında çoğu zaman gelin süsleyici kadınlar ve makyajdan (bk. "Düğün", "Gelin", "Meşşâta") bahsedilir. Şairler de daha önce hiç söylenmemiş sözlerini bakire gelinlere, onları bezeyen ince manaları da bu söz gelinlerinin makyajına benzetirler. Nâbî şu beytinde şiirlerini yazarken döktüğü gözyaşlarını o söz gelinlerinin allığına benzeterek şöyle demiş: *İder eş'ârı Nâbî eşk-i hûn-âlûd ile tahrîr / Cemâl-i nev-'arûsân-i mahabbet gâzesiz kalmaz* NDAF, g.258/5. Günümüzde de "gelin gibi süslenmek" tabiri yaygın olarak kullanılır. Edirneli Nazmî şu beytinde kızların gelinler gibi süslü olması gerektiğini vurgulayarak şöyle demiş: *Anı ister yigitler oglanlar / Kız gelin gibi ola düzgüni çok* DTBS, g.108/2.

• **Gerçekleri gizler:** Makyaj gelinleri güzelleştirse de bir süre sonra bozulup gerçek yüz ortaya çıkacağından şairler yerine göre bunu menfî biçimlerde değerlendirerek kullanırlar. Beylikçi İzzet'in mealen "Düzgüncüler ne kadar süslese de kızların güzelliği makyaj gibi kısa bir süre sonra bozulur" dediği *Kızlaruŋ tîz çıkar hüsn gibi elbet kızılı / Gerçi meşşâta anı düzgün ile yaldızlar* BİBD, g.45/3 beytinde olduğu gibi bu çoğu zaman gerçekleri örten aldatıcı bir maske olarak değerlendirilir. Edirneli Nazmî dışa karşı kendisini yapmacık biçimlerde maskelemeyen kimseleri gerçek er olarak değerlendirerek şöyle der: *Erdür ol Nazmî gerçek er ol kim / 'Avrada beŋzer özge düzgüni yok* DTBS, g.109/5.

• **Makyajsız güzellik idealdir:** Şeyhülislâm Es'ad'ın güneşin çiy tanelerini kendisine çektiği inancından hareketle "Makyajsız bir güzeli gördüğünde kim onun yüzünün güneşine çiğdem gibi kapılıp gitmez ki?" dediği şu beytinde olduğu üzere boyasız güzellik en mükemmel ve gerçek güzelliktir: *Kim kapılmaz mihr-i rûyına çü şebnem Es'adâ / Bulsa bir hüsn-i bahâ-sûz-i melâhat gâzesüz* EDMN, g.92/5. Edirneli Nazmî kadınların yüzlerine makyaj yapmalarını akıl noksanlığı olarak yorumlar: *Noksân 'akl olmasa zende eger temâm / Virmezdi düzgün ile yüzine tezeyyüni* ENDS, g.6911/ 2.

+ **Vesme:** Eskilerin makyaj için kullandıkları temel malzemeler kına, sürme, vesme, isfidâc, zerek [= altın varağı], kızılca ve galiyeden ibaret olup bunların tamamına birden "herheft" (bk. "Herheft") denir. "Düzgün" ve "gâze"nin "allık" manasında kullanıldığı beyitlerde vesme, Sünbül-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi kaşlara siyahlık veren bir unsur olarak devreye sokulur: *Ebrûsına vesme ruhine gâze mi çekmiş / Çeşm-i siyehin sürmeleyip tâze mi çekmiş* SVAY, g.120/1. krş. *Besmele vesme-i ebrû-yi cemâl-i imlâ / Hamdele gâze-i ruhsâr-i belâg ü inhâ* HECM, g.1/1. Nedîm'in ömründe hiç makyaj yapmamış bir güzeli tasvir için söylediği şu beytinde de bu iki güzellik malzemesi birlikte zikredilmiş: *'İzâr ü çeşmine sorsaŋ henûz bilmezler / Ki reng-i vesme siyeh mi gâze âl midür* NDAG, g.34/4.

O **Hile ve riya:** Yüze renk veren boyalar gerçeği gizlemesi bakımından yerine göre Sehmî'nin "Onun eteği beklentiler sahrasının tozundan arınmış. Eserlerinin yüzü riya boyasından uzak" dediği şu beytinde olduğu gibi riyakârlık sembolü olarak değerlendirilir: *Mu'arrâ gerd-i sahrâ-yi emelden dâmen-i lutfi / Müberrâ gâze-i kasd-i riyâdan rûy-i âsârı* SDED, k.11/17. Sâkıb Mustafa Dede de sofuya hitaben onun riyasının apaçık göründüğünü ima için "Doğruluk ve sahte yüzün boyası eğer bir olsaydı, âşikâr ile gizli arasında bir fark olmazdı" anlamında şöyle der: *Sıdk ile hem-reng olaydı gâze-i rûy-i riyâ / Vâ'izâ olmazdı pervâ-yi bedîd ü nâ-bedîd* SMDD, g.26/14. Şu mısralar da Muvakkit-zâde Pertev'in İzzet'in gazelini tahmisinden alınmış olup yüzü boyalı kızların gerçek yüzünün, kalaylı

kapların bakırının kısa süre sonra ortaya çıkışına benzetilmesi bakımından ilginçtir: *Senüŋem ben diyü mekr ile eger dökse dili / İ'timâd itme sakın anlara sen virme dili / Ben inanmanı kutusı içre 'abîr olsa gili / "Kızlaruŋ tîz çıkar mis gibi elbet kızılı / Gerçi meşşâta anı düzgün içün yaldızlar"* MPEB, tah.36/3.

← **Fetih, zafer, ikbal:** Birçok beyitte zafer veya fetih bir geline, bunlardan bir diğeri de onun yüzünü süsleyen bir meşşataya yahut onun elindeki düzgünlük boyasına benzetilir. Molla Aşkî'nin şu beyti buna bir misal olabilir: *Hamdülillah kim girü meşşâta-i sûr-i zafer / Gâze-i feth ile nusret şâhidi rûyın bezer* ADNB, k.37/1. Bu çoğu zaman Kemâl Paşa-zâde'nin şu beytinde olduğu gibi düşman kanının fetih ve zafer gelininin yüzünü süsleyen bir allık olarak tasavvuru şeklinde olur: *Çü tîguŋ eyledi gül-gûne hûn-i a'dâdan / 'Arûs-i feth ü zafer yüzin itdi nakş ü nigâr* MKTM, k.113/104. Sâdık Zîver Paşa'nın şu beytinde de kader, muhatabını ikbal düzgünüyle süsleyip kaftan giydiren bir meşşâtaya benzetilmiş: *Felek haftânın evvel geydürür meşşâta-i takdîr / Sürerse her kimüŋ rûyine rengîn gâze-i ikbâl* SZPD, g.207/3.

← **Hayâ:** Utancın insanın yüzünü kızartması sebebiyle olmalı "hayâ" kavramının sıklıkla "allık" ve "gâze" ile karşılandığı görülmektedir. Mezâkî'nin "Sevgilinin yanağındakini naz ve işve makyajı sanma. Dilberliğin hayâ rengi, mahcubiyet perdesini çekmekten olur" dediği *Gâze-i nâz ü şîvedür sanma 'izâr-i yârda / Reng-i hayâ-yi dil-berî perde-keş-i hicâb olur* MDAM, g.107/4. krş. *Yek nigâh-i germ-i 'uşşâka tahammül idimez / Ol perînüŋ gâze-i ruhsârıdır reng-i hayâ* NDÖZ, g.3/4. Mustafa Çelebi'nin *Varka ve Gülşâh*'ında geçen *Uyanlar dâimâ 'avret sözine / Hacâlet gâzesin sürer yüzine* MÇVG, mes.5230 beytinde de utanç ve allık ilgisi kullanılmış.

← **Kan:** Yukarıda da ifade edildiği üzere özellikle savaş tasvirlerinde düşman kanı allık olarak nitelendirildiği gibi yerine göre âşığın kanı da aynı şekilde değerlendirilir. Lâmi'î Çelebi *Salmân u Absâl*'inde gönül kanını yüzü süsleyen bir düzgün malzemesi olarak tasavvur etmiş: *Hûn-i dil idüp ruhınuŋ gâzesin / Alnını altun sularla yazesin* LÇSA, mes.261. krş. *Turraları dûd-i dil-i 'âşıkân / Gâzesidür hûn-i dil-i sâdıkân* AİNH, b.2836. Hâşimî de *Mihr ü Vefâ*'sında gözlerden yaş olarak akan ciğer kanını allık olarak yorumlamış: *Yüzinde gâzesi hûn-i cigerden / Kebâb-i dil o çeşme mâhazardan* HMVS, mes.687. krş. *Hoşâ râhat-resânî giryem eyler âteşüm teskîn / Meger hûn-i sirişkim gâze-i hadd-i tesellâdır* NDMD, g.66/2.

← **Renkli sözler:** Sâdık Zîver Paşa renkli sözlerini mana bakirelerinin yüzüne sürülen düzgüne benzeterek böylece onların cennet hurileri gibi süslendiği iddiasıyla şöyle der: *Ebkâr-i ma'nâ gâze-i rengîn-lafz ile / Zînet bulur 'arûsî-i hûr-i cinân gibi* SZPD, k.55/8. Gelibolulu Âlî ise gazellerinin matla beyitlerini vesme çekilmiş kaşlara, renkli sözlerini de mana bakirelerinin yüzündeki allıklara benzeterek şöyle demiş: *Vesme-rîz ebrûleri 'Âlî gazel matla'ları / Bikr-i ma'nânuŋ bu rengîn sözlerüŋdür gâzesi* GMAD, g.1396/5. Bağdatlı Es'ad da gönülden kopan sözleri, mana gelinlerinin yüzündeki allığın kaynağı olarak görür: *Ruhsâr-i nev-'arûs-i ma'âniye gâzesin / Her çend derd ü hasret ile kânsın ey gönül* EBDİ, g.165/4.

← **Şafak:** Şairler güneşin doğuşu sırasında ufukta oluşan kızıllıkla yüze sürülen allık arasında da sürekli ilgi kurmuşlardır. Nev'î-zâde Atâyî *Sâkî-nâme*'sinde *Gûra 'arz ider mi ruh-i tâzesin / Seher sürmeyince şafak gâzesin* NASN, mes.476 şafak kızıllığını "gâze" olarak nitelendirir. Figânî de feleği yeni gelin gibi süslenen bir dula benzettiği şu beytinde her sabah şafağı onun yüzüne sürdüğü allık olarak değerlendirerek şöyle der: *Tâ kim sipihr bîvesine nev-'arûs-veş / Her bâmdâd ola şafak gâze-i 'izâr* FDAK, k.6/22. krş. *Yüzinden âşikâr olmış sabâh-i gâze-i Hûrşîd / Hatından rû-nümâdır hâle-i mâh-i dirahşânı* MNPD, k.12/38.

← **Şarap:** Kâf-zâde Fâizî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda duyguları kabartıp coşturması sebebiyle "Her damlası camın parlaklığını arttıran şarap, düşüncenin yanağının allığıdır" dediği üzere şarabın "gâze"ye benzetilmesi oldukça yaygın kullanılan bir klişedir: *Bâde kim revnak-fezâ-yi şîşedür her katresi / Gâze-i ruhsâre-i endîşedür her katresi* SDFS, g.139/1. Bu benzetme kalıbında etkili olan hususlardan biri de Kâf-zâde Fâizî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda geçen *Sâkî kanı ol şarâb-ı rûşen / Meşşâta-i rûh ü gâze-i ten* KFLM, mes.737 beytinde temas edildiği üzere şarabı içenlerin yüzünü kızartması olmalıdır. Sünbül-zâde Vehbî şarabı, yanağının allığını annesinden alan bir kıza benzeterek şöyle der: *Meger ki mâderinüŋ âb ü tâb-i*

gâzesidür / Cemâl-i bint-i 'inebde bu reng-i rûy-i nigâr SVAY, k.50/89. krş. *Gâzesin bint-i 'ineb rûyine mâlîde idüp / Reng ider san'at ile zâhide ol mestûre* HECM, g.1353/4.

❖ **Güzel yüz düzgün istemez:** Kemâl Paşa-zâde *Yûsuf ü Züleyhâ*'sında bu sözü "Güzel yüz için makyajın hiçbir anlamı yoktur" manasında bir atasözü olarak şöyle nakleder: *Gerekmezdi çi-ger yüzine düzgün / Meseldür bir güzel yüze ne düzgün* KPYZ, mes.4907. İbrahim b. Bâlî ise *Hikmet-nâme*'sinde güzel yüze yapılan makyajı nur üstüne nur olarak yorumlar: *Kifâyetdür melîhe hüsn-i manzûr / Olur düzgün ile nûrün 'alâ nûr* HNİB, mes.3174.

3. CİLT MADDE BAŞLIKLARI

Bu kitap günümüz insanının Fuzûlî, Bâkî, Nedîm gibi şairlerin eserlerini kolayca okuyup anlayabilmesi amacıyla hazırlandı. Bu şiiri vücuda getiren 650 civarında dîvân ve mesnevînin yaklaşık 2.000.000 beyti taranıp eski edebiyatın nirengi noktaları madde başları haline getirilerek zengin örneklerle izah edildi. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*'ndaki madde başlıkları, bugün yanlış bir adlandırmayla daha çok "Divan Şiiri" diye bilinen edebiyatın temel kavramlarını örnekleriyle açıklıyor. Kılavuzu kullananların ellerine aldıkları eski bir şiir metnini, önemli ölçüde çözüp tadına varabileceği inancındayız.

Eski şiir, aradaki engeller kaldırıldığında gerçekten okuması ve yorumlaması son derece zevkli bir meşgaledir. Bu şiirin her beyti, bize yüzyıllar öncesinden gönderilmiş birer bilmece gibidir. Bunları çözmek, insanda heyecan ve bir yenisini daha çözüp anlama isteği uyandırır.

Bundan 300-500 sene önce yaşamış bir söz ustasının zihninin kıvrımlarından kopan ince bir nükteyi 21. yüzyılda yeniden keşfedip zevkine varabilmek, bambaşka bir heyecan konusudur. Milletimizin *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* sayesinde tarih ve kültürüyle daha güçlü bağlar kurabileceğine inanıyoruz.

OSMANLI ŞİİRİ KILAVUZU

DÜN BUGÜN YARIN YAYINLARI
Ankara Caddesi, Ünal Han No: 21/4
Cağaloğlu, Eminönü - Fatih / İstanbul
Tel. - Faks: +90 212 526 98 06
www.dby.com.tr • dby@dby.com.tr

TAKIM ISBN 978-605-4635-71-9

